

સર્વ હક્ક શ્રી આગમોદય સમિતિના સેક્રેટરીઓને આધીન છે.

All rights reserved for the "Secretaries Shri Agumoday Samiti."

શ્રી વીરશાસન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ રતીનાથ કેશવલાલે છાપ્યું.
૬૦ હાજીપટેલની પોળ—અમદાવાદ.

શાહ વેણીચંદ સુરચંદે શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ માટે શેઠ દેવચંદ
લાલભાઈ નૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડની ૧૧૪-૧૧૬, ઝવેરી બજાર,
મુંબાઈની આપ્રીસમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાગ બીજાની અ

ગણધરવાદ.

પહેલા ગૌતમ ગણધર

વિષય.

ગાથાંક

- ૧૫૪૯-૧૫૫૩ નામ અને જ્ઞાન સહિત બોલાવીને જીવ પ્રત્યક્ષાદિ કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એવા ગૌતમ ગણધરના મનોગત સંશયો જણાવ્યા પહેલાજ શ્રી મહાવીર મહારાજે આ-ગળથી કહ્યા.
- ૧૫૫૪-૧૫૫૭ ઉપરોક્ત પ્રથમ ગણધરની આત્મા સબંધી શંકાનું સમાધાન ભગવાન મહાવીરના મુખે શ્રીમાન્ આચાર્યશ્રી કરે છે.
- ૧૫૫૮-૧૫૬૦ બીજી રીતે આત્માને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરે છે.
- ૧૫૬૧-૧૫૬૪ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી ભિન્ન એવો ગુણી આત્મા છે એમ માનવા છતાં પણ આત્મા સિદ્ધ છે એમ જણાવે છે.
- ૧૫૬૫-૧૫૬૯ અનુમાન પ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે એમ જણાવે છે.
૧૫૭૦ “ શરીરનો કોઈ કર્તા છે.” ઇત્યાદિ કથનથી પ્રસ્તુત આત્માની સિદ્ધિ નથી થતી, એવી માન્યતાનો ખુલાસો.
- ૧૫૭૧-૧૫૭૨ બીજા અનુમાનથી આત્માની સિદ્ધિ કરે છે.
- ૧૫૭૩ વળી બીજા પ્રકારે આત્માની સિદ્ધિ કરે છે.
- ૧૫૭૪ નિષેધનો હેતુ અનેકાન્ત દોષવાળો નથી.
- ૧૫૭૫-૧૫૭૬ પુનઃ પ્રકારાન્તરે આત્માની સિદ્ધિ કહે છે.
- ૧૫૭૭-૧૫૭૯ ઉપરોક્ત યુક્તિ સમજાવ્યા છતાં ઇન્દ્રભૂતિ હજી બોધ ન પામ્યા એટલે સર્વ સંશયને છેદનાર સર્વગ્રંથાણી ખાતરી કરાવે છે.
- ૧૫૮૦ ઉપસંહાર કરતાં ત્રસ સ્થાવર ઇત્યાદિ ભેદો જણાવે છે.
- ૧૫૮૧-૧૫૮૩ આત્મા સર્વત્ર એકજ છે એવી માન્યતા પણ અયોગ્ય છે તેની દ્રષ્ટાન્તપૂર્વક ખાતરી કરાવે છે.
- ૧૫૮૪-૧૫૮૫ ઉપરોક્ત પ્રમાણે અનેકપણું જણાવે છે
- ૧૫૮૬-૧૫૮૭ પ્રમાણપૂર્વક આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે તો તે પ્રમાણે અંગીકાર કરવાનો ઉપદેશ.
- ૧૫૮૮-૧૫૯૦ વેદના પદનો અર્થ તુ બરાબર જાણતો નથી એમ કહે છે.
- ૧૫૯૩-૧૫૯૫ એજ વાતની પુષ્ટી કરે છે.
- ૧૫૯૬-૧૫૯૯ “ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ ” એ વેદ પદનો યોગ્ય અર્થ કહે છે.
- ૧૬૦૦-૧૬૦૩ સર્વ વેદના પદોનો અર્થ સક્ષેપથી બતાવે છે.
- ૧૬૦૪ ઇન્દ્રભૂતિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત પોપનો નાશ કરનાર કલ્યાણકારી દીશા અંગીકાર કરી
- ૧૬૦૫ આગળના વાદસ્થળોમા આની સાથે જે સમાનતા અને વિશેષતા છે તે યોજાવેવાનો ઉપદેશ

બીજા અમિભૂતિ ગણધર.

- ૧૬૦૬-૧૬૧૦ અમર્ષપૂર્વક આવેલા અમિભૂતિ ગણધરને નામ અને જ્ઞાન વડે બોલાવ્યા અને

“કર્મ છે કે નથી” આવો તને સંશય છે. તેવા તેના મનોગત વિચાર તેના જણાવ્યા પહેલાજ શ્રીમહાવીર મહારાજે આગળથી કહ્યા. અને પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થવાળાં વેદનાં પદો છે તેનો અર્થ તું બરાબર જાણતો નથી એમ જણાવે છે.

ઉપરોક્ત વેદ પદોનો અર્થ કહે છે.

કર્મની સિદ્ધિ માટે પુનઃ ખીજા અનુમાન કહે છે.

કર્મનું અનન્તર, કારણ મનની પ્રસન્નતા વિગેરે ક્રિયાઓ છે, અને તે મનની પ્રસન્નતાનું કારણ દાનાદિ ક્રિયા છે. એટલે કારણના કારણમાં કારણપણાનો ઉપચાર કરવામા કંઈ દોષ નથી.

ઉપરોક્ત દૂષણોનો પરિહાર કરવાને કહે છે.

ક્રિયાઓનું ફળ કર્મ છે એમ જણાવે છે.

કર્મ મૂર્તિમાન છે, તત્સંબંધી પ્રશ્નોત્તર.

તેમાં અગ્નિભૂતિ શંકા કરે છે.

એના ઉત્તરમા કંઈકાણું ભગવન્ત મહાવીરદેવે વાળેલો જવાબ.

વળી ભગવન્ત સાથે કરેલો ખીજો રીતે પ્રશ્નોત્તર.

વળી ભગવન્ત સાથે કરેલો ખીજો પ્રશ્નોત્તર.

મૂર્તિ કર્મવડે અમૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ ઉપદાત કેમ થાય ? તે શંકાનું સમાધાન કરતા વેદોક્ત વચનથી સિદ્ધિ કરે છે.

વિશ્વની વિચિત્રતા કરનાર કર્મ ન માનતા ઇશ્વરાદિ માનવામાં આવે તો તેમા જે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે.

વેદ પદોના અર્થ કરી તેના સશયનો છેદ ક્યોં એટલે પાંચસો શિષ્યો સહિત તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

ત્રીજા વાયુભૂતિ ગણધર.

વાયુભૂતિને નામ ગોત્રપૂર્વક બોલાવે છે અને જીવ છે તેજ શરીર છે, કે અન્ય કંઈ છે ? આવો તેનો મનોગત સંશય છે એમ જણાવે છે, અને એ સંશય તને વિરૂદ્ધ એવાં વેદનાં પદો સાબળવાથી થયો છે-પણ તે વેદપદોનો અર્થ તું બરાબર જાણતો નથી.

વેદ પદોનો અર્થ કરે છે.

વળી પણ ખીજા વેદ પદોનો અર્થ બતાવે છે.

તેજ પદોને પ્રશ્નોત્તરથી સમજાવે છે.

આત્મ સાધક ખીજું અનુમાન કહે છે.

ભૂતોથી આત્મા ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ કરવાને ખીજા પણ અનુમાનો કહે છે.

પૂર્વે જીવ અને કર્મની સિદ્ધિમા જે અનુમાનો કહ્યા છે તે અનુમાનો અહીં પણ ફરીથી મદ યુદ્ધિવાળાઓની સ્મૃતિ માટે કરે છે.

આત્મા શરીરથી જુદા છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવાથી શો લાભ છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે.

આ ભવની અપેક્ષાએ તેનો અવિનાશભાવ કહે છે. અથવા તે ક્ષણિકજ નથી. એમ જણાવે છે.

ઉપરોક્ત વાતને વિશેષ પ્રકારે કહે છે.

સ્વપક્ષ બતાવીને ઉપસહાર કરે છે

૧૬૮૨-૧૬૮૩
૧૬૮૪-૧૬૮૬

પુનઃ વાયુભૂતિ ભગવાનને પુછે છે અને ભગવાન તેના ઉત્તર આપે છે
વેદોક્ત વચનથી આત્મા શરીરથી જુદો છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

ચોથો વ્યક્ત ગણધર.

૧૬૮૭-૧૬૮૯

(હે વ્યક્ત !) પૃથ્વીઆદિ ભૂતો છે, કે નહિ, આવો સંશય તને (વિરૂદ્ધ વેદપદો સાભળવાથી) થયો છે, પણ તે વેદ પદોનો અર્થ તું નથી જાણતો; એમ તેને નામ અને ગોત્ર પૂર્વક બોલાવીને કહે છે.

૧૬૯૦-૧૬૯૧

ઉપરોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.

૧૬૯૨-૧૬૯૬

સર્વ શૂન્ય છે, તે સબધમાં અનેક યુક્તિઓ કહે છે.

૧૬૯૭-૧૭૦૧

એ પ્રમાણે વ્યક્તના હૃદયગત સશયને યુક્તિપૂર્વક બતાવીને શ્રીમાન્ મહાવીર દેવ તેના સંશયનો છેદ કરવા કહે છે.

૧૭૦૨-૧૭૦૪

સ્વપ્નમા તો પૂર્વ અદૃશ્ય નિમિત્તથી સદેહ થાય છે તેથી સ્વપ્નના નિમિત્તો અને સ્વપ્ન એ બે વસ્તુની સિદ્ધિ કરતાં કહે છે.

૧૭૦૫-૧૭૦૯

સર્વ શૂન્યતા માનવામાં આવે, તો સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન વિગેરે વ્યવહારનો અભાવ થાય તે બતાવે છે.

૧૭૧૦-૧૭૧૨

ખીજા ઉદાહરણથી સમજાવે છે.

૧૭૧૩-૧૭૧૫

ઉપરોક્ત વાતનો વિશેષ પ્રકાર દ્રઢાવ કરે છે.

૧૭૧૬-૧૭૧૮

અપેક્ષાથી પદાર્થની સિદ્ધિ સ્વતઃ, અને ઉભયથી નથી. એમ જે તાર ક્યન છે, તેમા અપેક્ષા રૂપ હેતુ વિપક્ષમા રહેતો હોવાથી વિરૂદ્ધ છે તે દેખાડે છે.

૧૭૧૯-૧૭૨૪

“ અસ્તિત્વ અને ઘટની એકતા છે કે અનેકતા છે. ” ઇત્યાદિ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

૧૭૨૫-૧૭૨૭

ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પન્ન નથી થતુ, ઇત્યાદિ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

૧૭૨૮-૧૭૩૧

ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પન્ન નથી થતુ, અને અનુત્પન્ન પણ ઉત્પન્ન નથી થતુ એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

૧૭૩૨-૧૭૩૮

સર્વ કાર્ય સામગ્રીમય જણાય છે પણ સર્વના અભાવે સામગ્રી ક્યાંથી હોઈ શકે ? એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

૧૭૩૯-૧૭૪૭

૧૬૯૬ માં ગાથામાં જે કહ્યું છે કે પાછળનો ભાગ નથી જણાતો અને સર્વનો આગળનો ભાગ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતો માટે સર્વ શૂન્ય છે. ઇત્યાદિ, તે પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર જુદા જુદા ચાર દૃષ્ટાન્તોથી સમજાવે છે.

૧૭૪૮-૧૭૫૦

પૃથ્વી આદિ ભૂતોની સિદ્ધિ માટે ભગવાન મહાવીર દેવ વ્યક્તને ઉપદેશ કરે છે.

૧૭૫૧-૧૭૫૨

તેજ વાતને વિશેષ પ્રકારે સમજાવે છે.

૧૭૫૩-૧૭૫૬

પૃથ્વી અને વનસ્પતિ સજીવ છે, તેનું લિંગ કહે છે.

૧૭૫૭-૧૭૫૯

પાણી-અગ્નિ અને વાયુમા ચૈતન્ય સિદ્ધ કરે છે.

૧૭૬૦-૧૭૬૫

પ્રકારાન્તરે પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિયમા જીવત્વ સિદ્ધ કરે છે

૧૭૬૬-૧૭૬૮

વળી પણ તેના વિશેષ કારણો બતાવે છે

૧૭૬૯

સશય છેદાવાથી વ્યક્તસ્વામિએ પાચસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા અંગીકાર કરી.

પાંચમો મુધર્મ ગણધર.

૧૭૭૦-૧૭૭૨

નામ ગોત્રથી બોલાવે છે અને તેના મનોગત સદૃશોત્પત્તિ વિષયક સંશય કહી બતાવી તે વેદ પદોના અર્થને નહિ જાણવાને લીધે એવો સશય થયો છે એમ કહે છે અને તેનો સત્ય અર્થ હું કહું તે પ્રમાણે છે

- ૧૭૭૩-૧૭૭૫ ઉપરોક્ત સંજ્ઞામાં જે યુક્તિઓ છે તે લાખ્યકાર કરે છે.
- ૧૭૭૬-૧૭૮૨ જેવું કારણ તેવું કાર્ય થાય છે. એથીજ ભવાન્તરમાં જીવોની વિચિત્રતા થાય છે એમ લાખ્યકાર જણાવે છે.
- ૧૭૮૩-૧૭૮૫ પુનઃ સુધર્મની શંકાનો ઉત્તર કહે છે. પ્રશ્નોત્તર રૂપે.
- ૧૭૮૬-૧૭૯૦ સ્વભાવનું સ્વરૂપ વિચારીને તેનાથી ભવાન્તરની સદૃશતાનો નિષેધ કરે છે.
- ૧૭૯૧-૧૭૯૫ સ્વભાવ એ નિષ્કારણતા નથી તેમજ વસ્તુનો ધર્મ હોય તો પણ સદૃશ ન હોય એમ બતાવે છે.
- ૧૭૯૬-૧૭૯૭ સર્વથા સરખાપણું નથી એમ જણાવે છે.
- ૧૭૯૮-૧૭૯૯ ઉપરોક્ત હકીકત દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે.
- ૧૮૦૦-૧૮૦૧ સદૃશપણું માનવાથી વેદના પદો પણ અપ્રમાણ થશે એમ જણાવે છે.

છઠ્ઠા મંડિક ગણધર.

- ૧૮૦૨-૧૮૦૪ તેમનું આવવું, તેમને નામ અને ગોત્ર વડે બોલાવે છે અને તેમનો બંધ-મોક્ષ સંબંધે મનોગત સંશયનો પ્રાદુર્ભાવ.
- ૧૮૦૫-૧૮૧૨ જે યુક્તિઓ વડે મંડિક બંધ-મોક્ષનો અભાવ માને છે તેનો ભગવન્ત ખુલાસો કરે છે.
- ૧૮૧૩-૧૮૧૬ ઉપરની યુક્તિઓનું ખંડન કરીને જે સત્ય છે તે કહે છે.
- ૧૮૧૭-૧૮૧૯ જે યોગ અનાદિ છે, તે અનન્ત છે, એ એકાન્ત સત્ય નથી એમ જણાવે છે.
- ૧૮૨૦-૧૮૨૨ જીવ કર્મનો સંબંધ અનાદિઅનન્ત અને અનાદિસાન્ત છે, એમ જણાવે છે.
- ૧૮૨૩-૧૮૩૦ ભવ્યાભવ્યતાના તદ્દાવતનું કારણ કહે છે.
- ૧૮૩૧-૧૮૩૨ સર્વગ્રપણાની ખાતરી કરવા હરકોઈ પ્રશ્ન પુછવાને કહે છે.
- ૧૮૩૩-૧૮૩૬ જે ભવ્યો હોય અને મોક્ષે ન જાય, તેને અભવ્ય કેમ ન કહેવાય, એમ શંકા કરે છે.
- ૧૮૩૭-૧૮૩૯ મોક્ષ નિત્ય નથી એમ કહેવામા આવે તો તેનો ખુલાસો પ્રશ્નોત્તરથી કરે છે.
- ૧૮૪૦-૧૮૪૨ કર્મ થકી વિમુક્ત આત્મા પણ નિર્જરીત સંયોગવાળો થવો જોઈએ, અને એથી તો તેને પુનઃ બંધ થશે. એવી શંકા કરે છે તેના ઉત્તરમાં “ ના ” પુનઃ તેને બંધ નથી થતો, ને વળી તે મોક્ષ નિત્ય છે, તેનું કારણ બતાવે છે.
- ૧૮૪૩-૧૮૪૪ વસ્તુતઃ સર્વ કંઈ વસ્તુ ઉત્પાદ-બ્યય ને ક્રૌંચ સ્વરૂપ છે એમ જણાવે છે.
- ૧૮૪૫-૧૮૪૯ આત્મા અક્રિય નથી, તે વાત કહે છે. પ્રશ્નોત્તર રૂપે.
- ૧૮૫૦-૧૮૫૫ મુક્તાત્માઓ ગતિવાળા હોવાથી સિદ્ધ ક્ષેત્રની આગળ પણ કેમ નથી જતા ? એ શંકાનું સમાધાન અને તેને અગ્રે ધર્માસ્તિકાય ને લોકની સિદ્ધિ કરે છે.
- ૧૮૫૬-૧૮૫૮ મોક્ષ સ્થાનમાંથી સિદ્ધનું પુનઃ પતન નથી થતું તે કહે છે.
- ૧૮૫૯-૧૮૬૦ સિદ્ધાત્માઓની આદિ નથી અને અમૂર્ત હોવાથી પરિમિત ક્ષેત્રમાં સર્વ સમાય છે.
- ૧૮૬૧-૧૮૬૨ ૧ વેદ વાક્યાનુસારે બંધ મોક્ષની સિદ્ધિ કરે છે એટલે સાડા ચારસો શિષ્યો સહિત ૧ દીક્ષા લીધી.

સાતમા મૈયર્ ગણધર.

- ૧૮૬૪-૧૮૬૬ ભગવન્તે મૈયર્ને નામ અને ગોત્ર પૂર્વક બોલાવ્યા અને દેવ સૃષ્ટી છે યા નથી એવો સંશય વિરૂદ્ધ એવાં વેદ પદો સાંભળવાથી થયો છે પણ તુ પદોનો સાચો અર્થ નથી જાણતો-એમ કહે છે.
- ૧૮૬૭-૧૮૬૯ એ વેદ પદોનો અર્થ લાખ્યકાર વસ્તારથી કહે છે

- ૧૮૭૦-૧૮૭૧ અહીં સમવસરણુમાં દેવોને જોયા પહેલાં પણ તે સંશય યોગ્ય નથી, એમ જણાવે છે.
 ૧૮૭૨-૧૮૭૫ અંદાદિ વિમાનો સખંધી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન કરે છે.
 ૧૮૭૬-૧૮૮૧ તે છતાં જિન કલ્યાણકાદિ જે જે કારણે દેવો અહીં આવે છે તે કારણો જણાવવા અને ખીજા કારણોથી દેવોની સિદ્ધિ જણાવવા માટે કહે છે.
 ૧૮૮૨-૧૮૮૩ } દેવોના અમાવે અગ્નિહોત્રાદિ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય.
 ૧૮૮૪ } એમ જણાવતા વેદથી દેવોની સિદ્ધિ બતાવે છે. એટલે પોતાનો સંશય છેદ થવાથી પોતાના સાગ્રાજણુસો શિષ્યો સહિત ભગવંત પાસે દીક્ષા લીધી.

આઠમા અકથિત ગણધર.

- ૧૮૮૫-૧૮૮૭ તેમને ભગવંત નામ અને ગોત્ર સહિત બોલાવી તેમના મનોગત નર્કસૃષ્ટિ વિષયક સંશયને વ્યક્ત કરે છે અને તે સંશય વેદપદોનો સત્ય અર્થ નહિ સમજવાથી થયેલ છે એમ જણાવે છે અને તેનો ખુલાસો કહેવાને શરૂ કરે છે.
 ૧૮૮૮-૧૮૯૧ એજ અર્થ વિસ્તારથી કહેવાને ભાષ્યકાર કહે છે.
 ૧૮૯૨-૧૮૯૫ ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તે ખરૂં પ્રત્યક્ષ નથી, માત્ર તે ઉપચારથીજ પ્રત્યક્ષ છે, વસ્તુતઃ તે પરોક્ષજ છે એમ પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક બતાવે છે.
 ૧૮૯૬-૧૯૦૦ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ ન કહેવાય તે જણાવી નારકાની સિદ્ધિ કરે છે.
 ૧૯૦૧-૧૯૦૩ } પુનઃ અનુમાનથી નારકાની સિદ્ધિ કરે છે એટલે પોતાનો સંશય છેદ થવાથી પોતાના
 ૧૯૦૪ } ત્રણુસો શિષ્યો સહિત ભગવંત પાસે દીક્ષા લીધી.

નવમા ગણધર અચલભ્રાતા.

- ૧૯૦૫-૧૯૦૭ તેમને નામ અને ગોત્ર સહિત બોલાવે છે અને તેમનો મનોગત પુન્ય-પાપ સંબંધી સંશયને વ્યક્ત કરે છે અને આ સંશય વિરૂધ્ધાર્થવાળાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે.
 ૧૯૦૮ ઉપરોક્ત સંશય સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર કહે છે.
 ૧૯૦૯-૧૯૧૧ એકલું પુન્ય, અથવા એકલું પાપ અથવા ઉભય મિશ્ર એકજ વસ્તુ માનવાવાળાના મતમાં જે રીતે સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છે.
 ૧૯૧૨-૧૯૨૦ પુન્ય-પાપની સ્વતંત્રતા છે, અને જગતની વિચિત્રતાં સ્વાભાવિક છે, એ ચોથા અને પાંચમા વિકલ્પનુ સ્વરૂપ કહે છે.
 ૧૯૨૧-૧૯૨૦ પ્રકાન્તરે પુન્ય-પાપની સિદ્ધિ કરે છે. તેમા અનુરૂપ કાર્ય કારણભાવ ને સર્વત્ર તુલ્યા-તુલ્યતા બતાવે છે.
 ૧૯૨૫-૧૯૨૭ અમૂર્ત સુખદુઃખના હેતુ, મૂર્ત એવું પુન્ય-પાપ કર્મ છે તે વાત ઉદાહરણથી કર્મ સિદ્ધિ ને તેની મૂર્તતા સિદ્ધ કરે છે.
 ૧૯૨૮-૧૯૩૩ સુખ-દુઃખનું અસમવાયિ ને દેહાદિકેનુ સમવાયિ કારણ કર્મ હોવાથી પુણ્ય પાપ-રૂપ સિદ્ધિ.
 ૧૯૩૪-૧૯૩૫ ત્રીજા અને ચોથા પક્ષમાં દૂષણ બતાવે છે.
 ૧૯૩૬-૧૯૩૯ એક સમયે શુભાશુભ રૂપ મિત્ર યોગ ન હોય, તે વાત ઉદાહરણથી સમજાવે છે.
 ૧૯૪૦-૧૯૪૧ પુન્ય-પાપનું લક્ષણ અને તે ગ્રહણ કરવાની રીતી.
 ૧૯૪૨-૧૯૪૩ વર્ણાદિ શુભાશુભ શુભવાળા કર્મ હોય શકે ? તેનો ઉત્તર.
 ૧૯૪૪-૧૯૪૫ વિભાગ આંદોરના દંષ્ટાન્તે સમજાવે છે.
 ૧૯૪૬-૧૯૪૭ } પુન્ય પાપનો સ્વભાવથી ભેદ બતાવી, વેદમાં કહેલ નીતિથી પુણ્ય-પાપની સિદ્ધિ કરે
 ૧૯૪૮ } છે; એટલે તેમનો સંશય છેદ થવાથી પોતાના ત્રણુસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા લીધી.

દશમા ગણધર મેતાર્ય.

- ૧૯૪૯-૧૯૫૧ } તેમને નામ અને ગોત્ર સહિત બોલાવે છે, અને દેવ અને નરકાદિ પરલોક સંબંધી
૧૯૫૨-૧૯૫૫ } તેનો મનો-ગત સંશય વ્યક્ત કરે છે અને વિરૂદ્ધ એવાં વેદ પદો સાંભળવાથી એવો
સંશય ઉત્પન્ન થયો છે. એમ જણાવીને તેનો ખરો અર્થ જણાવવાને કહે છે.
- ૧૯૫૬-૧૯૫૮ } ચૈતન્ય એ ભૂતનો ધર્મ નથી, તેમ આત્મા સર્વગત અને નિષ્ક્રિય નથી, તેમજ
પરલોક પ્રમાણથી સિદ્ધ છે તે બતાવે છે.
- ૧૯૫૯-૧૯૬૧ } મેતાર્યની પુનઃ શકા અને તેનું સમાધાન.
- ૧૯૬૨-૧૯૬૫ } ઉત્પત્તિમાન હેતુથી ઘટાદિ વસ્તુ નિત્ય કેવી રીતે કહેવાય ? તેનો યુક્તિપૂર્વક ખુલાસો
કરતાં ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવપણાની વ્યાપકતા જણાવે છે.
- ૧૯૬૬-૧૯૭૦ } ઉત્પાદાદિ ધર્મથી અને વેદ વાક્યથી પરલોકની સિદ્ધિ કરી ઉપસહાર કરે છે,
૧૯૭૧ } એટલે પોતાનો સંશય હેઠળ થવાથી પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે
દીક્ષા લીધી.

અગીઆરમા પ્રભાસ ગણધર.

- ૧૯૭૨-૧૯૭૪ } તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યા અને મોક્ષ સંબંધી તેના મનોગત સંશય વ્યક્ત
૧૯૭૫-૧૯૭૬ } કરે છે, અને ૧૫૩૬ એવા વેદ પદો સાંભળવાથી એવો સંશય ઉત્પન્ન થયો છે,
એમ જણાવી તેનો ખરો અર્થ જણાવવાને કહે છે.
- ૧૯૭૭-૧૯૮૦ } જીવ કર્મનો અનાદિ સંબંધ સયોગ છતાં તેનો વિયોગ થાય એટલે કૃતકર્મ સંસારનો
નાશ થાય પણ જીવનો નાશ ન થાય એમ બતાવે છે.
- ૧૯૮૧-૧૯૮૪ } જીવ અને મોક્ષ ૧૫નાશી નથી પણ અવિનાશી છે એ વાત કહે છે.
- ૧૯૮૫-૧૯૮૬ } પ્રકારાન્તરે મુક્ત્યાત્માનુ નિત્યપણુ તેમજ નિત્યાનિત્ય-પણું કહે છે
- ૧૯૮૭-૧૯૯૧ } "કિં દીવસ્સ વ નાસો નિઘ્વાણ" એવો જે પહેલાં પૂર્વ પક્ષ કર્યો હતો તેનો ઉત્તર
૧૯૯૨-૨૦૦૨ } આપે છે. પ્રશ્નોત્તરરૂપે શબ્દાદિ વિષયનો ઉપભોગ નહિ છતાં પણ મુક્તાત્મા સુખ
રહિત નથી, તેમ અજ્ઞાની પણ નથી. તે બતાવે છે.
- ૨૦૦૨-૨૦૦૪ } પુન્ય પાપના અભાવે મુક્તાત્માને સુખનો અભાવ હોય એમ પ્રભાસ કહે છે.
- ૨૦૦૫-૨૦૦૭ } તેના જવાબમાં સસારી સુખ તે દુઃખજ છે વાસ્તવિક સુખ તો મોક્ષમાંજ છે.
એમ જણાવી મુક્તાત્માને અનંત સુખ સ્વાભાવિક છે એમ જણાવે છે.
- ૨૦૦૮-૨૦૧૦ } જેઓએ અહંકાર તથા કામને જીતી લીધા છે અને જેઓ મન, વચન અને કાયાનો
વિકાર કરીને રહિત છે અને જેઓને પરની આશાઓ શાન્ત પામી છે તેવા ભાવિત
આત્માને અહીંયાજ મોક્ષ છે.
- ૨૦૧૧-૨૦૧૨ } સાંસારિક સુખ દુઃખનો આધાર શરીર છે, પણ મોક્ષ સુખનો આધાર શરીર નથી
એ વાત બતાવે છે.
- ૨૦૧૩-૨૦૧૪ } મુક્તાત્માનુ જ્ઞાન અને સુખ અનિત્ય નથી પણ નિત્ય છે
- ૨૦૧૫-૨૦૧૮ } વેદોક્ત કથનથી મોક્ષની અને નિરૂપસુખની સિદ્ધિ કરે છે.
- ૨૦૧૯-૨૦૨૧ } "વાયસતં" એ પદનો અર્થ કરતા ઈશ્તાનિષ્ઠ વિષયોથી પ્રીત્યપ્રીતિનો અભાવ
દેખાડે છે.
- ૨૦૨૨-૨૦૨૩ } મુક્તાવસ્થામાં સુખના સદ્ભાવની સિદ્ધિ કરી ઉપસહાર કરે છે એટલે તેમનો સંશય
૨૦૨૪ } હેઠળ થવાથી પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા લીધી.

ગણધરવાદ-સમાપ્ત.

- ૨૦૨૫ } ઉપરોક્ત ગણધરોની ઉત્પત્તિના કારણભૂત-ક્ષેત્ર-ક્રીડાદિ અગીયાર દ્વારો જણાવવાને
દ્વાર ગાયા કહે છે.

આ ગાથા પછી ૬૪૩-૬૫૩ સુધીની અગીઆર ગાથાઓની ભાષ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી તે માત્ર મૂળ સાથે ગુજરાતી અર્થ માત્ર આપ્યો છે તેની વિગત.

૬૪૩-૬૪૫ ક્ષેત્રદ્વારનો અવવચાર્થ, એટલે દરેક ગણધરોના કયા કયા ક્ષેત્રમાં થયા તે બતાવે છે.

૬૪૬ કાળદ્વારનો અવવચાર્થ-કયા કયા ગણધરોના કયા કયા નક્ષત્રમાં જન્મ હતો તે બતાવે છે.

૬૪૭-૬૪૮ ગણધરોના માતા પિતાઓના નામ.

૬૪૯ ગોત્રદ્વાર-ગોત્રો જણાવે છે.

૬૫૦-૬૫૧ ગૃહસ્થ પર્યાય બતાવે છે.

૬૫૨-૬૫૬ છદ્મસ્થ પર્યાયદ્વાર (આ બે ગાથાઓનો ગુજરાતી અર્થ લખવો રહી ગયો છે.)

૨૦૨૬ કાળદ્વાર પહેલાં કહીને પછી ક્ષેત્ર નિર્ગમદ્વાર કહીશું એમ જણાવે છે.

૨૦૨૭-૨૦૨૯ કાળતું દ્રવ્યાન્તરંગપણું તથા કાળ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

૨૦૩૦-૨૦૩૧ દ્રવ્યકાળાદિના ભેદો કહી, ભાવકાળ જણાવી, આ અધિકારમાં કયો કાળ લેવો તે કહે છે.

(૨૦૩૧ મી ગાથા પછી નીચેની એક ગાથાની ભાષ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી તે ગુજરાતી અર્થ સાથે આપી છે.)

૬૩૨ જીવ અને અજીવની.

૨૦૩૨-૨૦૩૪ દ્રવ્ય કાળ અને તેની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે.

૨૦૩૫-૨૦૩૬ અદ્ધાકાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદો કહે છે.

૨૦૩૭-૨૦૩૮ યથાયુષ્કકાળનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદ કહે છે.

૨૦૩૯-૨૦૪૦ ઉપક્રમ કાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ કહે છે.

(આ ૨૦૪૦ મી ગાથા પછી નીચેની ૬૬૬ થી-૭૨૩ ગાથાઓની ભવિષ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી.)

૬૬૬-૬૭૭ સમાચારીના ભેદો દશ પ્રકારે ઉપક્રમ કાળ સબંધી સમાચારી.

૬૭૮-૬૮૧ વિનિત અને અવિનિતનું સ્વરૂપ.

૬૮૨-૬૮૭ “ મિચ્છામિ દુક્કહં ” એ પદના અક્ષરોનો સક્ષેપથી અર્થ કહે છે.

૬૮૮-૬૯૦ ધમ્માકાર, મિચ્છાકાર, અને તથાકાર પરિચિત હોય તેને સદ્ગતિ દુર્લભ નથી એમ કહે છે.

૬૯૧-૬૯૬ અને ૧૨૦-૧૨૦ ભાષ્યની એમ નવ ગાથા વડે આવશ્યકી તથા નૈષેધિકી એ બે દ્વાર કહે છે.

૬૯૭-૭૨૩ આ પૃચ્છાદિ દ્વારો કહે છે.

૨૦૪૧-૨૦૪૩ યથાયુષ્ક ઉપક્રમકાળ અને ઉપક્રમના નિમિત્ત કહે છે.

૨૦૪૪-૨૦૪૫ સમાચારી ઉપક્રમ કાળનું અને યથાયુષ્ક ઉપક્રમ કાળનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર સહારાજ કહે છે.

૨૦૪૬-૨૦૪૯ ખીજા કર્મોનો પણ ઉપક્રમની સિદ્ધિ.

૨૦૫૦-૨૦૫૧ કર્મોનો ઉપક્રમ સહેતુક થાય છે, એમ સિદ્ધ કરે છે.

૨૦૫૨-૨૦૫૩ ઉપક્રમના અભાવે મોક્ષ પ્રાપ્તિનો અભાવ સિદ્ધ કરે છે.

૨૦૫૪-૨૦૫૫ સાધ્યાસાધ્ય રોગની જેમ કર્મ પણ સોપક્રમી અને વિરૂપક્રમી સિદ્ધિ કરે છે.

૨૦૫૬-૨૦૫૭ પ્રમાણથી કર્મનું સોપક્રમપણું સિદ્ધિ કરે છે.

૨૦૫૮-૨૦૬૨ કર્મનું સોપક્રમપણું સિદ્ધ કરવામાં ખીજી યુક્તિઓ બતાવે છે.

- ૨૦૬૩ } પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત દેશકાળનું સ્વરૂપ.
 ૨૦૬૪-૨૦૬૫ }
 ૨૦૬૬-૨૦૬૭ કાળા કાળનું સ્વરૂપ.
 ૨૦૭૦-૨૦૭૨ પોરિષિ કાળનું સ્વરૂપ.
 ૨૦૭૩-૨૦૭૪ વર્ણકાળનું સ્વરૂપ અને પર્યાયકાળની સિદ્ધિ.
 ૨૦૭૫-૨૦૭૬ ભાવકાળનું સ્વરૂપ.
 ૨૦૭૭-૨૦૮૧ ઔદયિકાદિ ભાવોના સાદિ સાન્તાદિ ભાંગાના ભેદ જ્યાં થટે છે ત્યાં થટાવે છે.
 ૨૦૮૨-૨૦૮૩ અહીં પ્રસ્તુત આધકારમાં ક્યા કાળનું પ્રયોજન છે તે જણાવે છે.
 ૨૦૮૪ } ભાવ નિર્ગમ જણાવે છે, તેમાં પ્રમાણકાળ સિવાયના બીજા ભેદો પણ જોડવાની
 ૨૦૮૫-૨૦૮૯ } વિધિ, તથા ક્ષેત્ર નિર્ગમ બતાવી ઉપનને ધર્મા વગેરે ત્રિપદી, પ્રમાણને ભાવકાળની
 એક રૂપતા જણાવે છે.
 ૨૦૯૦ પુરૂષ લક્ષણદ્વાર કહે છે.
 ૨૦૯૧-૨૦૯૪ દ્રવ્ય-અભિલાપ, ચિન્હ-વેદ-ધર્મ-અર્થ-ભોગ અને ભાવનું સ્વરૂપ જણાવે છે.
 ૨૦૯૫-૨૦૯૭ ભાવ પુરૂષનું સ્વરૂપ કહે છે.
 ૨૦૯૮-૨૦૯૯ કારણદ્વાર કહે છે.
 ૨૧૦૦-૨૧૦૪ કારણદ્વારાન્તર્ગત તદ્દ્રવ્યકારણ અને અન્યદ્રવ્યકારણનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ કરે છે.
 ૨૧૦૫-૨૧૦૮ નિમિત્ત કારણ નૈમિત્તિક કારણ, સમવાયિ કારણ અને અસમવાયિ કારણનું સ્વરૂપ.
 ૨૧૦૯-૨૧૧૧ સ્યાદવાદ-મતાનુસાર કારણથી કાર્ય બિન્ન ભિન્ન છે તે જણાવે છે.
 ૨૧૧૨-૨૧૧૮ છ પ્રકારે વ્યતિરિક્ત કારણ કહે છે; તેમાં કર્તા વગેરેની કારણતા સિદ્ધિ કરે છે.
 ૨૧૧૯-૨૧૨૧ ભાવકારણ ને તેના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે ભેદ કહે છે.
 ૨૧૨૨-૨૧૨૪ શા માટે તિર્થકરો સામાયિક કહે છે? એવો પ્રશ્ન અને ઉત્તર કહે છે.
 ૨૧૨૫-૨૧૩૦ ગણધરાદિ સામાયિક અધ્યયન વિગેરે શા માટે શ્રવણ કરે છે? તે શંકા અને તેનો ઉત્તર કહે છે.
 ૨૧૩૧-૨૧૩૨ પ્રત્યયદ્વાર કહે છે.
 ૨૧૩૩-૨૧૩૫ દ્રવ્ય અને ભાવ પ્રત્યયનું સ્વરૂપ.
 ૨૧૩૬-૨૧૪૦ સામાયિક એ જીવનો પર્યાય હોવાથી માત્ર કેવળ જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે અવધિ અને મન પર્યાય જ્ઞાન પુદ્ગલ વિષયી હોવાથી તેનો વિષય સામાયિક કેવી રીતે થાય? તેનો ઉત્તર.
 ૨૧૪૧-૨૧૪૫ પ્રકારાન્તરે આત્મા-ગુરૂ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણ પ્રત્યય કહે છે.
 ૨૧૪૬-૨૧૪૮ લક્ષણદ્વાર.
 ૨૧૪૯-૨૧૫૬ લક્ષણના બાર પ્રકારો કહે છે
 ૨૧૫૭-૨૧૬૦ ગત્યાગતી લક્ષણ તે ચાર પ્રકારે છે, તે ઉદાહરણપૂર્વક કહે છે.
 ૨૧૬૧-૨૧૬૪ નાનાત્વ, નિમિત્ત અને ઉત્પાદ-વ્યય લક્ષણનું સ્વરૂપ
 ૨૧૬૫-૨૧૬૮ વિનાશ વસ્તુનું લક્ષણ કેવી રીતે હોઈ શકે તેનો તથા જોડો વિનાશને સર્વથા વસ્તુજ નથી માનતા તેનો ખુલાસો કરે છે.
 ૨૧૬૯-૨૧૭૧ વસ્તુ માત્રની ભાવાભાવોભય સ્વભાવતા.
 ૨૧૭૨-૨૧૭૬ વીય લક્ષણ અને ભાવલક્ષણનું સ્વરૂપ.
 ૨૧૭૭-૨૧૭૯ ભાવલક્ષણનો આધકાર સ્પષ્ટ કરે છે

- ૨૧૮૦ } નય એટલ શું અને તેના કેટલા ભેદ છે તે કહે છે.
- ૨૧૮૧-૨૧૮૫ } નેગમયનું સ્વરૂપ.
- ૨૧૮૬-૨૧૮૮ } નેગમની અપેક્ષાએ સામાન્ય વિશેષવાદ.
- ૨૧૮૯-૨૧૯૧ } આ નય વિશેષ પદાર્થનું સ્વરૂપ જેવી રીતે માને છે તે નિરૂપણ કરે છે.
- ૨૧૯૨ } નેગમનું સામાન્યવાદિ-પણું તથા વિશેષવાદિપણું હોવા છતાં મિથ્યાત્વનું કારણ બતાવે છે.
- ૨૧૯૩-૨૧૯૭ } સત્તાને જુદી માનનારાઓનું ખડન અને સામાન્ય વિશેષનું યથાસ્થિત સ્વરૂપ.
- ૨૨૦૩-૨૨૦૭ } સંગ્રહનયની વ્યાખ્યા અને, પર, અપર, અને પરાપર એવી સામાન્ય માન્યતા કહે છે.
- ૨૨૦૮-૨૨૧૧ } પદાર્થ માત્ર સત્તારૂપજ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવાને કહે છે.
- ૨૨૧૨-૨૨૨૧ } વ્યવહારનયની વ્યાખ્યા, તેની માન્યતા અને વ્યવહારનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ.
- ૨૨૨૨-૨૨૨૬ } ઋજુસૂત્રનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા જણાવે છે.
- ૨૨૨૭-૨૨૩૦ } શબ્દનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા.
- ૨૨૩૧-૨૨૨૫ } ઋજુસૂત્ર નયથી શબ્દ નયની વિશેષતા, અને શબ્દનયની વક્તવ્યતા, લિંગાદિ ભેદે શબ્દ ભેદ.
- ૨૨૩૬-૨૨૪૦ } સમલિરૂઢ નયની માન્યતા જણાવે છે અને તેની વ્યાખ્યા કહી ખ્વનિ ભેદે ભેદ માનવાનું કારણ.
- ૨૨૪૧-૨૪૪૪ } વસતિ, અને પ્રસ્થકાદિ દષ્ટાન્તોમાં આ નયનો પુર્વના નયથી ભેદ જણાવે છે.
- ૨૨૪૫-૨૨૫૦ } જ્ઞાનના કારણજૂત વિષયને પણ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો પ્રમાણ અને અપ્રમાણની વ્યાખ્યા ટકે નહિ એમ કહી સમલિરૂઢ નયની વ્યાખ્યા અને પ્રરૂપણ.
- ૨૨૫૧-૨૨૫૩ } એવંજૂત નયની વ્યાખ્યા, અને માન્યતા.
- ૨૨૫૪-૨૨૫૬ } સમલિરૂઢ નયની માન્યતામાં દુષણ આપે છે.
- ૨૨૪૭-૨૨૫૯ } દેશ અને દેશીની એકતા માનવામાં દુષણ આપે છે.
- ૨૨૬૦-૨૨૬૩ } બે પદનું એક અધિકરણ ન હોઈ શકે તેથી કર્મધારાય સમાસ ન થાય એમ તેઓ જણાવે છે.
- ૨૨૬૪ } નયના ઉત્તર ભેદ જણાવે છે, નયની વ્યાખ્યા તે વિરોધીઓ છતાં સમીચીનતા.
- ૨૨૬૫-૨૨૬૭ } ગજના દષ્ટાન્તે સર્વનય સમુહની શાસનતા.
- ૨૨૬૮-૨૨૭૦ } સમુદિત નયો વસ્તુને સમસ્ત પ્રકારે જણાવે છે તે વાત ખીજા ઉદાહરણથી જણાવે છે.
- ૨૨૭૧-૨૨૭૪ } નયનો વિચાર ક્યાં કરવો અને ક્યાં ન કરવો તે કહે છે.
- ૨૨૭૫-૨૨૭૬ } નેગમાદિ ત્રણ નયોની વ્યાખ્યા કરવાની આજ્ઞા.
- ૨૨૭૭-૨૨૮૮ } સમવતારદ્વાર-એટલે કે એ નયોનો સમવતાર ક્યાં થાય અને ક્યાં ન થાય તે કહે છે
- ૨૨૮૯-૨૨૯૩ } ક્યા પુરૂષ વિશેષથી આરંભીને એ પ્રથમ ભાવ થયો ? તે જણાવવાને નિર્ચુકિતકાર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

(પૃથક્ત્વનો કાળ ને તે કરનાર આચાર્યની ઉત્પત્તિ.)

આચાર્યવૈરાચાર્ય (વજ્રસ્વામી) મહારાજની ઉત્પત્તિ અહિં નીચેની ગાથાઓ વડે તેમની સ્તુતિ ત્રયકારે કરી છે. અને આ ગાથાઓની વ્યાખ્યા લાખ્યકારે કરી નથી અર્થ સાથે મૂળ આપી છે,

૭૬૪ ૭૭૬ શ્રી વજ્ર સ્વામીની સ્તુતિ.

- ૨૨૮૬-૨૨૮૭ અપ્રથક્ત્વનો કાળ બતાવે છે.
- ૨૨૮૮ અનુયોગ પ્રથક કરવાનું કારણ.
- ૨૨૮૯-૨૨૯૩ ઉપરોક્ત ગાથાનો વિશેષાર્થ કહેવાને, નય વિભાગનો વિચ્છેદ કરવાનું કારણ બતાવે છે.
- ૨૨૯૪-૨૨૯૫ ચરણ કરણાદિ કયા કયા અનુયોગ શ્રુત વિભાગમાં છે તે જણાવે છે.
- ૨૨૯૬-૨૨૯૯ નયનો ઉચ્છેદ કરવા છતાં સૂરિજની નિન્હવતા ન હોવાનાં કારણ અને આગળ આવનારી ૨૩૦૧ મી ગાથાની પ્રસ્તાવના કહે છે.
- ૨૩૦૧-૨૩૦૩ સૂરિજની નિન્હવતા ન હોવાનાં કારણો.
- ૨૩૦૪-૨૩૦૫ નિન્હવોની ઉત્પત્તિ, ઉત્પત્તિ સ્થાન, અને કાળ.
- ૨૩૦૬-૨૩૦૬ પહેલા બહુરત નિન્હવનું દર્શન કયાં, અને કેવી રીતે થયું તે બતાવે છે.
- ૨૩૦૮-૨૩૧૨ ક્રિયામાણને કૃત માનવામાં પૂર્વ પક્ષથી દોષો.
- ૨૩૧૩-૨૩૧૪ અસત્કાર્યમાં નિત્ય ક્રિયા દોષની અધિકતા છે એમ જમાલીના સર્વ પૂર્વ પક્ષનો સ્થવિરો અનુક્રમે ઉત્તર આપે છે.
- ૨૩૧૫-૨૩૧૭ દીર્ઘ ક્રિયાકાલ નામના દોષનું ખંડન.
- ૨૩૧૯-૨૩૨૦ જમાલિના કથનો સ્થવિરો ઉત્તર આપે છે દરેક સમયે ભિન્ન ભિન્ન કાર્યનો ઉત્પાદ.
- ૨૩૨૧-૨૩૨૩ જમાલિ પુનઃ પૂર્વ પક્ષ કરે છે. અને સ્થવિરો ઉત્તર આપે છે.
- ૨૩૨૪-૨૩૨૨ નય વિભાગ, ઠકથી બીજાઓ વચ્ચે દાહ દષ્ટાન્તે બોધ
- ૨૩૩૩-૨૩૩૪ બીજા નિન્હવ અન્યવાદીની ઉત્પત્તિ.
- ૨૩૩૫-૨૩૩૬ ઉપરોક્ત અર્થને વિશેષ પ્રતિપાદન કરવાને જે રીતે તિષ્ઠશુભ નિન્હવ થયો સ્પષ્ટ કરવાને કહે છે.
- ૨૩૩૭-૨૩૪૦ સર્વ જીવ પ્રદેશોમાં પૂર્ણતાની સમાનતા દેખાડે છે
- ૨૩૪૧-૨ ૪૪ કદ્ધક ન્યૂતમાં ઉપચારનો સદ્ભાવ.
- ૨૩૪૫-૨૩૪૭ એવભૂત નયે સપૂર્ણ વસ્તુની માન્યતા.
- ૨૩૪૮-૨૩૫૦ આત્રસાલ વનમાં મિત્ર શ્રો શ્રાવકથી પ્રતિબોધ.
- ૨૩૫૧-૨૩૫૫ એ પ્રમાણે પ્રતિબોધ પામીને ગુરૂ સાથે વિચરવા લાગ્યો
- ૨૩૫૬-૨૩૫૭ ત્રીજા નિન્હવની ઉત્પત્તિ.
- ૨૩૫૮-૨૩૬૨ એજ અર્થ વિસ્તારથી હવે લાખ્યકાર કહે છે.
- ૨૩૬૩-૨૩૬૭ જિન પ્રતિમાની માફક બાહ્ય આચારવાળા સાધુઓની વદતા.
- ૨૩૬૮-૨૩૭૧ શકાથી આહાર ઉપાધિ આદની પણ અગ્રાહતા
- ૨૩૭૩-૨૩૮૨ વેશ અને વ્યવહારનું બલવાનપણ.
- ૨૩૮૩-૨૩૮૮ રાજગ્રહિના બલભદ્ર રાજથી સમજણ.
- ૨૩૮૯-૨૩૯૦ ચોથા નિન્હવની ઉત્પત્તિ.
- ૨૩૯૧-૨૩૯૩ ઉપરોક્ત અર્થને લાખ્યકાર વધારે સ્ફુટ કરે છે.
- ૨૩૯૪-૨૩૯૬ પ્રવૈક્ત મૃતની શકાનું બીજા મૃતથી સમાધાન કરે છે
- ૨૩૯૭-૨૪૦૦ ભિન્નાભિન્નેપણે સંતાનથી અદ્યતા.

- ૨૪૦૧-૨૪૦૫ ક્ષણિકવાદમાં જ્ઞાન તૃપ્તિ વિગેરેનો અસભવ.
- ૨૪૦૬-૨૪૦૭ પ્રથમ ક્ષણના સર્વ નાશો ઉત્તરક્ષણે વૃદ્ધિનો અભાવ.
- ૨૪૦૮-૨૪૧૦ ક્ષણિક વાદમાં બીજા પશુ દુષણો.
- ૨૪૧૧-૨૪૧૩ ક્ષણિકવાદિના હેતુથી જ ક્ષણિકવાદનો નિરાસ કરે છે.
- ૨૪૧૪-૨૪૧૬ ક્ષણભગુરના સર્વ વ્યાપિ નથી પણ તે પર્યાયનો મત છે.
- ૨૪૧૭-૨૪૨૩ એકાન્તિક પર્યાયાર્થિક નયે ક્ષણિકવાદ માનવા સર્વ બ્યવહારનો ઉછેદ થાય તે જણાવે છે.
- ૨૪૨૪-૨૪૨૫ પાંચમા નિન્હવની ઉત્પત્તિ.
- ૨૪૨૬-૨૪૨૮ ઉપરોક્ત હકીક્તને લાખ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે.
- ૨૪૩૪-૨૪૩૫ સંઘળી ધન્દ્રિયો સાથે મન એકી વખતે સંબંધ નથી પામતું.
- ૨૪૩૬-૨૪૩૯ એક ઉપયોગથી બીજા ઉપયોગમાં મન જાય તો અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૨૪૪૦-૨૪૪૫ સામાન્ય અને અનેકોપયોગનો ભેદ બતાવે છે.
- ૨૪૪૬-૨૪૫૦ પુનઃ સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાન સંબંધી શકા અને સમાધાન.
- ૨૪૫૧-૨૪૫૨ છઠ્ઠા ત્રેરાશિક નિન્હવની ઉત્પત્તિ અને તેના મતનું નિરૂપણ.
- ૨૪૬૨-૨૪૬૪ ઉપરોક્ત કથન આગમથી અને યુક્તિથી અસિદ્ધ કરે છે.
- ૨૪૬૫-૧૪૬૭ જેમ શરીર અને પુરુષાદિમાં સ્કુરણાદિ વડે જીવ પ્રદેશો જણાય છે; તેમ અતરાલમાં પણ કેમ જણાતા નથી તેનો ખુલાસો.
- ૨૪૬૮-૨૪૭૧ જીવનો ખંડશઃ નાસ માનવામાં અનેક દોષો થાય છે.
- ૨૪૭૨-૨૪૭૫ પુરુષાદિ અવયવોથી જીવ પ્રદેશ છેદાયા છતાં પણ તે જીવ છે, નોજીવ નથી એમ જણાવે છે.
- ૨૪૭૬-૨૪૮૦ સમભિરૂઢ નયવાળા ને ઉત્તર.
- ૨૪૮૧-૨૪૮૯ રાજસભામાં રોહગુપ્ત સાથે વાદ શરૂ કર્યો અને જીત્યો.
- ૧૪૯૦-૨૪૯૭ એક સો ચુમ્ભાળીસ પ્રશ્નોનાં ઉદાહરણ.
- ૨૪૯૮-૨૫૦૧ દેશનો વિભાગ પણ પૃથ્વી છે એ બાબત દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે.
- ૨૫૦૨-૨૫૦૪ નિષેધ પક્ષની અપેક્ષાઓ યાચવાનું ઉદાહરણ તથા પ્રસ્તુત અર્થમાં સર્વ યાચના રૂપ પ્રશ્નોનો અવતરણ.
- ૨૫૦૫-૨૫૦૬ અવયવય રહિત વસ્તુ બેજ પ્રકારે આપી શકાય તે કહે છે.
- ૨૫૦૭-૨૫૦૮ રોહગુપ્તનો પરાભવ અને તેનું બીજું નામ પડ્ધુક કહેવાનું કારણ.
- ૨૫૦૯-૨૫૧૧ ગોષ્ઠા માહિત્ર નામના સાતમા નિન્હવની વિપ્રતિપત્તિ.
- ૨૫૧૨-૨૫૧૫ ગોષ્ઠામાહિત્રનું વિન્ધ્ય મુનિ પાસે શ્રવણ પામી મત્સર અબ્યવસાય કર્યો તે બતાવે છે.
- ૨૫૧૬-૨૫૧૭ જીવકર્મનો સંબંધ ક્ષીરનીરની પેઠે માનવો યોગ્ય નથી પણ સર્પ કચુકની પેઠે માનવો યોગ્ય છે એટલે કે બદ્ધસ્પષ્ટ-નિકાચિત કર્મનો જીવ સાથેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ.
- ૨૫૧૮-૨૫૨૧ નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વમાં જે વિપ્રતિ પત્તિ થઇ તે કહે છે.
- ૨૫૨૨-૨૫૨૭ જીવ કર્મનો સંબંધ સર્પકચુક-વત્ માનવાથી અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. તે જણાવે છે.
- ૨૫૨૮-૨૫૩૦ શરીરની અંદર અને બહાર કર્મોનું સંચરણ માનવામાં દોષો પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવે છે.

- ૨૫૩૧-૨૫૩૩ જીવ-કર્મનો સંબંધ ક્ષીરતીરની માફક માનવા છતાં વિયોગની સિદ્ધિ.
- ૨૫૩૪-૨૫૩૫ પ્રત્યાખ્યાનના સંબંધમાં વિપ્રતિપત્તિ દ્વર કરવાને કહે છે.
- ૨૫૩૬-૨૫૩૭ શક્તિ-રૂપ અપરિમાણુ માનવામાં બીજા પણ અનેક દોષો બતાવે છે.
- ૨૫૩૮-૨૫૪૦ અપરિમાણુ એટલે સર્વ અનાગત કાળ, અથવા અપરિગ્રેહ કહેા તો તે પણ અયોગ્ય છે એમ બતાવે છે.
૨૫૪૧. સપરિમાણુ પ્રત્યાખ્યાનમાં આસસા દોષ નથી.
- ૨૫૪૨-૨૫૪૫ અપરિમાણુ પ્રત્યાખ્યાન કરનાર મૃષાવાદી છે.
- ૨૫૪૬-૨૫૪૮ અત્યન્ત કદાચરૂથી ગોળટામાહિલનું સંધ બહાર થવું.
- ૨૫૫૦-૨૫૫૨ દિગંબરની ઉત્પત્તિના નગરાદિ.
- ૨૫૫૩-૨૫૬૧ શિવભૂતિને જે પ્રકારે વિપ્રતિપત્તિ થઇ તે સવિસ્તર જણાવે છે.
- ૨૫૬૨-૨૫૬૮ ભય, 'અને સુછાંના કારણે માનીને વસ્ત્રાદિ છોડવામાં અયોગ્યતા
- ૨૫૭૦-૨૫૭૧ વસ્ત્રાદિમાં દેહાદિની માફક સંરક્ષણ રૌદ્રાદિનો અભાવ.
- ૨૫૭૨-૨૫૭૪ વસ્ત્રાદિનું નિશ્ચયથી અપરિગ્રહપણું.
- ૨૫૭૫-૨૫૭૮ વસ્ત્રાદિ શું સયમોપકાર કરે છે? તેના ઉત્તરમાં વસ્ત્રાદિથી થતો સયમોપકાર અને આચાર્ય ગ્લાનાદિની ભક્તિ.
- ૨૫૮૦-૨૫૮૪ વસ્ત્રાદિની અપરિગ્રહતા અને જિનેશ્વરની સવસ્ત્રતા.
- ૨૫૮૫-૨૫૮૦ સાધુ અને જિનેશ્વરની અચેત્તકતાનું સ્વરૂપ.
- ૨૫૮૧-૨૫૮૩ તીર્થકરના અનુકરણમાં તીર્થવ્યુત્પન્નો પ્રસંગ.
- ૨૫૮૪-૨૫૮૭ જિનેશ્વર મહારાજના ઉપદેશ અનુસારીજ જિનકલ્પની સરા અસત્તા.
- ૨૫૮૮-૨૬૦૧ અચેત્તક પરિગ્રહની માફક ક્ષુધાદિ પરિગ્રહોનો પ્રસંગ.
- ૨૬૦૨-૨૬૦૫ લબ્ધિ, વિનાનાને ઉપકરણાભાવે સંયમનો અભાવ તે સમિતિનો અસદ્ભાવ.
- ૨૬૦૬-૨૬૦૭ પૂર્વોક્ત રીત્યા સમજાવ્યા છતાં શિવભૂત સમજ્યો નહિ; અને વસ્ત્ર તજી દઇ. ઉપા-
શ્રયથી બહાર નીકળી ગયો.
- ૨૬૧૦-૨૬૧૧ સવ નિન્હવો એક બીજાને બળે દોષો આપે છે.
- ૨૬૧૨-૨૬૧૫ આ દોષોનો વિસ્તાર લાખ્યકાર બતાવે છે.
- ૨૬૧૬-૨૬૧૭ { નિન્હવોની માન્યતા મંસારનો હેતુ છે કે મોક્ષનો હેતુ છે ?
૨૬૧૮ } તે કહે છે.
- ૨૬૧૯-૨૬૨૦ નિન્હવો માટેના આધાકર્મી આહારની તાબ્યાતાબ્યતા
- ૨૬૨૧-૨૬૨૪ મોક્ષના કારણોમા આદિના ત્રણ નયોની માન્યતા.
- ૨૬૨૫-૨૬૩૨ ઋણુસૂત્ર તથા તે પછીના ત્રણ નયોને જે સામાયિક મોક્ષમાર્ગપણું ઈષ્ટ છે, તે જણાવે છે.
- ૨૬૩૩-૨૬૩૩ જીવ દ્રવ્યનું સામાયિકપણું.
- ૨૬૩૭-૨૬૪૨ મહાવ્રતાત્મિક ચારિત્ર સામાયિકમા સર્વ દ્રવ્યનો ઉપયોગ બતાવે છે
- ૨૬૪૩-૨૬૪૭ દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નયના મતે સામાયિકનો વિચાર કરે છે.
- ૨૬૪૮-૨૬૫૦ પર્યાયાર્થિક નયનું કષ્ટક વિશેષ સ્વરૂપ કહે છે.
- ૨૬૫૧-૨૬૫૫ વ્યાખ્યાતાઓના અભિપ્રાયે દ્રવ્ય અને પર્યાય નયનો ભેદ જણાવે છે.
- ૨૬૫૬-૨૬૫૮ દ્રવ્ય પર્યાય નયનો વિચાર.
- ૨૬૬૦-૨૬૬૪ (૨૬૪૩) મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન કરતા પછિ વિભક્તિનું મમાધાન.
- ૨૬૬૫-૨૬૬૭ દ્રવ્યાર્થિક નયનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ.

- ૨૬૬૮-૨૬૭૨ એજ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને પર્યાયોનું જ્ઞાન વિષયપણું.
- ૨૬૭૩-૨૭૭૪ સામાયિકના ઇકારનું દ્વાર કહે છે.
- ૨૬૭૫-૨૬૭૮ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકના ભેદ જણાવે છે.
- ૨૬૭૯-૨૬૮૩ સામાયિક કોને કહે છે ? તેનું દ્વાર કહેવાને નિસર્ગાદિ સમ્યક્ત્વાદિના ભેદો જણાવે છે.
- ૨૬૮૪, ૨૬૮૫-૨૬૮૯ સર્વ સાવધ યોગ્યતા વિરતિ કરતા, ગૃહસ્થને કેવી રીતે અનુમતિ દોષ લાગે છે ? તે નિર્યુક્તિકાર અને ભાગ્યકાર બતાવે છે. સામાયિકવાળા આત્માનું સ્વરૂપ, ને શ્રાવકનું સામાયિક, સામાયિકની બારબાર કર્તવ્યતા ને તે વાળાનું મધ્યસ્થપણ. (અહીં ૮૦૨ ગાથાક્રૂડે આ અર્થને બોધે છે.)
- ૨૬૯૨-૨૬૯૪ કયું સામાયિક ક્યાં હોય તે જણાવવાને ત્રણ દ્વાર ગાથાઓ કહે છે.
- ૨૬૯૫-૨૬૯૬ પ્રથમ ક્ષેત્રદ્વારની અપેક્ષાએ ઉર્ધ્વ લોકાદિમાં સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ.
- ૨૬૯૭, ૨૬૯૮-૨૭૦૦ } દ્રવ્ય-દિશાનું સ્વરૂપ તેર પ્રદેશની સ્થાપનાને દેશ પ્રદેશનું બંધન.
- ૨૭૦૧-૨૭૦૪ તાપ ક્ષેત્ર દિશા-પ્રત્યાપક દિશા-અને ભાવ દિશાનું સ્વરૂપ.
- ૨૭૦૫-૨૭૦૬ } અહીં પ્રસ્તુતમા કઈ દિશાનું પ્રયોજન છે ? તે જણાવીને ક્ષેત્ર દિશાનું જે પ્રયોજન છે તે કહે છે.
- ૨૭૦૭ } સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્તિનો જ આરા આદિનો કાળદ્વાર કહે છે.
- ૨૭૦૮, ૨૭૦૯-૨૭૧૦ } ગતિદ્વાર અને સંસ્થિદ્વારથી સામાયિકનો વિચાર કરે છે.
- ૨૭૧૧-૨૭૧૨ } ઉચ્ચવાસદ્વાર, નિઃશ્વાસ દ્વાર, અને દષ્ટિદ્વાર કહે છે.
- ૨૭૧૩, ૨૭૧૪-૨૭૧૬ } આહારકદ્વાર, પર્યાપ્તિકદ્વાર.
- ૨૭૧૭-૨૭૧૮ } સુષ્પદ્વાર, અને જન્મદ્વાર બતાવે છે.
- ૨૭૧૯, ૨૭૨૦-૨૭૨૨ } સ્થિતિદ્વાર
- ૨૭૨૩, ૨૭૨૪-૨૭૨૫ } વેદદ્વાર-સંજ્ઞાદ્વાર-અને કષાયદ્વાર.
- ૨૭૨૬, ૨૭૨૭-૨૭૨૮ } આયુદ્વાર-અને જ્ઞાનદ્વાર
- ૨૭૨૯-૨૭૩૦ } યોગદ્વાર-ઉયોગદ્વાર-અને શરીરદ્વાર.
- ૨૭૩૧-૨૭૩૭ } સંસ્થાનદ્વાર, સંધયણુદ્વાર, અને માનદ્વાર
- ૨૭૩૮-૨૭૪૦ } લેશ્યાદ્વાર.
- ૨૭૪૧-૨૭૪૨ } પરિણામદ્વાર, વેદનાદ્વાર અને સમુદ્ધાતદ્વાર,
- ૨૭૪૩-૨૭૪૪ } નિર્વેજનદ્વાર, ઉદ્વર્તનદ્વાર
- ૨૭૪૫, ૨૭૪૬-૨૭૪૮ } આશ્રવકરણદ્વાર-અલંકારદ્વાર-શયનદ્વાર, આસનદ્વાર-સ્થળદ્વાર અને ચક્રમણુદ્વાર
- ૨૭૪૯-૨૭૫૦ } યા દ્રવ્ય-પર્યાયમા સામાયિક હોય ? તે કહે છે.
- ૨૭૫૧, ૨૭૫૨-૨૭૫૪ }

૨૭૫૫-૨૭૬૦ સર્વ પર્યાયોનો ચારિત્રમાં ઉપયોગ નથી એમ કહ્યું છે તે માટે તેનો વિચાર કહે છે. (અહીં અઢાર ગાથાઓ સુગમ હોવાથી વ્યાખ્યા કરી નથી. તેથી તે મૂળ અર્થ સાથે આપી છે.

૮૩૧ દુર્લભતા.

૮૩૫ મનુષ્યપણુ પામવાની દુર્લભતાનાં દશ દષ્ટાંત.

૮૩૬-૮૪૦ મનુષ્યપણુ હારીને મરણુ વખતે અસોસ કરે છે તે બતાવે છે.

૮૪૧-૮૪૮ દુર્લભ મનુષ્યપણુ મળ્યા છતાં પણ તેર કઠીયાથી સામાયિકની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ મુશ્કેલ છે. તે બતાવી જુદા જુદા નિમિત્તોથી સમ્યગ્ દર્શી, નની દેશવિરતિની, અને સર્વ વિરતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૭૬૧

૨૭૬૨-૨૭૬૩

} કાળદ્વારમાં સામાયિકનો જન્મ અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ.

૨૭૬૪-૨૭૬૬

કતિદ્વાર-તેમાં સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક અમુક સમયે કેટલા પામત્ક હોય, કેટલા પૂર્વે પામેલા હોય, અને કેટલા તેથી પડેલાં હોય તે જણાવે છે.

૨૭૬૭-૨૭૭૪

“સેઢી જસસ માગો સુણતિ” એ પદની વ્યાખ્યા.

૨૭૭૫-૨૭૭૬

૨૭૭૭-૨૭૭૮

} સાન્તરદ્વાર, અવિરહદ્વાર અને વિરહદ્વાર,

૨૭૭૯-૨૭૮૧

ભવદ્વાર અને આકર્ષદ્વાર.

૨૭૮૨-૨૭૮૩

સ્પર્શના દ્વાર.

૨૭૮૪-૨૭૮૭

નિરૂક્તિ દ્વાર.

૨૭૮૮-૨૭૯૧

સમ્યક્ત્વ સામાયિકની નિરૂક્તિ,

૨૭૯૨-૨૭૯૮

૨૭૯૯

} સર્વ વિરતિ ચારિત્રની નિરૂક્તિ-વ્યુત્પત્તિ અથવા પર્યાય કહે છે.

(અહીં (૧૫૧) મી મૂળ ભાષ્યની ગાથા છે. તેનો સબધ જોડેલો નથી તે જોડવો.)

(અહીં ૮૬૬ થી-૮૮૬ ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરી નથી માટે તે મૂળ અર્થ સાથે આપી છે.)

૮૬૬, મુનિનું સ્વરૂપ,

૮૬૭-૮૬૮ શ્રમણનું સ્વરૂપ-એ પ્રમાણે સામાયિકનો ખીજો પર્યાય કહ્યો

૮૬૯-૮૭૦ ચંદ્રાવત સક, અને મેતાર્થનું દ્રષ્ટાન્ત.

૮૭૧, કાલકાચાર્ય.

૮૭૧, -૮૭૯ ચિલાતી પુત્રનું દષ્ટાન્ત-અને નિરૂક્તિદ્વારની સમાપ્તિ

૮૮૦-૮૮૪ સૂત્રનાં લક્ષણો જણાવતાં તેમાં વર્ણવાને જણાવેલા ૩૨ દોષોનું વર્ણન.

૮૮૫-૮૮૬ સૂત્રના આઠ ગુણ.

૨૮૦૦-૨૮૦૪

સૂત્ર સ્પર્શિક નિરૂક્તિ કહે છે.

૨૮૦૫-૨૮૦૭

નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કહેવાને અનુયોગદ્વારો કરે છે.

૨૮૦૮-૨૮૧૧

“ ઉપજ્ઞાણુપજ્ઞો ” વિગેરે પદોની વ્યાખ્યા.

૨૮૧૨-૨૮૧૫

આઘ નૈગમ નયના મતની શંકા કરવા પૂર્વક વિશેષવાદિ નયોની સ્વપક્ષ સિદ્ધિ.

૨૮૧૬-૨૮૧૮

આઘ નૈગમ નયના અભિપ્રાયે જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પોની નિત્યત્વ સિદ્ધિ

૨૮૧૯-૨૮૨૬

ખીજા નયો, એજ ઉપરોક્ત હેતુથી જ્ઞાનાદિનું અનિત્યપણુ સાથે.

- ૨૮૨૭-૨૮૩૪ “જહકતો તિવિહ સામિતા,” ઇત્યાદિ ગાથાણુ વ્યાખ્યાન.
 ૨૮૩૫-૨૮૩૯ શબ્દાદિ ત્રણે નયોના અભિપ્રાયે નમસ્કારની ઉત્પત્તિનું કારણ.
 ૨૮૫૦, નિક્ષેપ, પદ અને પદાર્થ દાર.
 ૨૮૪૧-૨૮૮૬ નામ-સ્થાપનાદિ ચાર પ્રકારના નમસ્કારનું સ્વરૂપ.
 ૨૮૪૭-૨૮૫૫ નામાદિ નમસ્કારનો નયો વડે વિચાર.
 ૨૮૫૬-૨૮૬૦ “નેપાહ્યં પર્યં” ઇત્યાદિ ૨૮૪૭ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન અને પ્રશ્નપણા દાર.
 ૨૮૬૧-૨૮૬૨ પ્રશ્નપણા દાર શું છે-તે દાર કહે છે.
 ૨૮૬૩-૨૮૬૯ એ છ દારમાંથી-પહેલું “નમસ્કાર શું છે?” એ દાર કહે છે.
 ૨૮૭૦-૨૮૭૭ નમસ્કાર કેતો છે એ દાર કરવાને “પુન્નપદ્ધિવન્નમો” ઇત્યાદિ ગાથાની વ્યાખ્યા કરે છે.
 ૨૮૭૮-૨૮૮૨ સપ્તમનયના મતે નમસ્કારનું સ્વામિત્વનો વિચાર.
 ૨૮૮૨ શબ્દાદિ ત્રણ નયના મતે નમસ્કારનું સ્વામિત્વ.
 ૨૮૮૩ } “કેનઘ્ઘાર” નમસ્કાર શા વડે થાય છે.
 ૨૮૮૪-૨૮૯૯ }
 ૨૯૦૦-૨૯૦૧ “કસ્મિન ઘ્ઘાર” નમસ્કાર શામા હોય છે તે કહે છે.
 ૨૯૧૨ } નમસ્કાર કેટલો કાળ હોય છે, તે દાર.
 ૨૯૧૩-૨૯૧૭ }
 ૨૯૧૮-૨૯૨૪ } નવ પ્રકારની પ્રશ્નપણા.
 ૨૯૨૫-૨૯૨૬ }
 ૨૯૨૭ } શબ્દથી સૂચવેલી પાંચ પ્રકારની પ્રશ્નપણા.
 ૨૯૨૮-૨૯૩૩ }
 ૨૯૩૪-૨૯૩૯ ચાર પ્રકારે નમસ્કારની પ્રશ્નપણા.
 ૨૯૪૦-૨૯૪૩ વસ્તુ દાર.
 ૨૯૪૪ } અરિહતાદિ પાંચ મોક્ષના હેતુ છે તેમા અરિહતને મોક્ષનો હેતુ કહે છે.
 ૨૯૪૫-૨૯૪૯ }
 ૨૯૫૦-૨૯૫૬ નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય સિદ્ધ લગવાનનો અવિનાશી હેતુ કહે છે
 ૨૯૫૭-૨૯૫૮ } આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુને નમસ્કારની યોગ્યતાનો હેતુ શા ? છે તે કહે છે.
 ૨૯૫૯ }
 અહીં “જહ નિન્વુહ પુરમગ્ગં” ઇત્યાદિ સત્તર ગાથાઓ ઉપરોક્ત અર્થે પ્રતિપાદન કરનારી છે. તે સુગમ હોવાથી તેનું વ્યાખ્યાન ભાષ્યકારે અને ટીકાકારે નથી કર્યું.
 ૨૯૬૦ } પ્રકારાન્તરે નમસ્કારની યોગ્યતામા અરિહતોના ગુણો.
 ૨૯૬૧-૨૯૬૮ }
 ૨૯૬૯-૨૯૭૭ નયાભિપ્રાયથી રાગદ્વેષનો વિચાર.
 ૨૯૭૮-૨૯૮૨ કષાયોની વ્યાખ્યા.
 ૨૯૮૩-૨૯૮૬ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ.
 ૨૯૮૭-૩૦૦૩ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ.
 ૩૦૦૪-૩૦૦૭ પરિપહેાની અને ઉપસર્ગોની વ્યાખ્યા.
 ૪૦૦૮-૩૦૦૯ }
 ૩૦૧૦-૩૦૧૧ } “નામચંકા નમોરિહા” એ પદની વ્યાખ્યા તથા નમસ્કારનું કળ કહે છે.

૩૦૧૫

૩૦૧૬-૩૦૧૭

૩૦૨૪

૩૦૨૫-૩૦૨૬

૩૦૨૭

૩૦૨૮-૩૦૩૨

૩૦૩૩-૩૦૫૮

૩૦૩૯-૩૦૪૭

૩૦૪૮-૩૦૫૧

૩૦૫૨-૪૦૬૪

૩૦૬૫-૩૦૬૯

૩૦૭૦-૩૦૮૧

૩૦૮૮-૩૦૯૪

૩૦૯૫-૩૦૯૯

૩૧૧૩-૩૧૩૫

૩૧૩૬-૩૧૪૦

૩૧૪૧

૩૧૪૨-૩૧૫૦

૩૧૫૧-૩૧૫૬

૩૧૫૮-૩૧૬૯

૩૧૬૦-૩૧૬૨

૩૧૬૩-૩૧૭૫

૩૧૭૬-૩૧૭૭

૩૧૭૮-૩૧૮૮

૩૧૮૯-૩૧૯૦

૩૧૯૧-૩૧૯૫

૩૧૯૬-૩૧૯૯

૩૧૯૯-૦૨૦૦

૩૨૦૧-૩૨૦૨

૩૨૦૩-૩૨૦૪

૩૨૧૦

૩૨૧૧-૩૨૧૨

૩૨૧૩

૩૨૧૪-૩૨૨૧

૩૨૨૨-૩૨૨૪

૩૨૨૫-૩૨૩૫

૩૨૩૬-૩૨૪૭

૩૨૪૮-૩૨૫૪

૩૨૫૫-૩૨૬૨

૩૨૬૩-૩૨૭૧

{ અર્હતમસ્કારની મહાર્થતા બતાવે છે.

{ કર્મક્ષય રૂપ સિદ્ધિનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

“વીરકાલ રય જતુ” એ ગાથાની ભાષ્યકાર વ્યાખ્યા કરે છે.

“નાડળ વેયણિકજં” ઇલાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન.

“જહડલા સાઢીયા” ઇલાદિ ગાથા ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન.

“વંડ કવાડ” ઇલાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન.

શૈલેશી શબ્દનો અર્થ, તેનું કાળ માન અને ત્યાં કયું ધ્યાન હોય છે.

મનના અભાવે ધ્યાન કેવી રીતે થાય ? તેનો વિચાર શૈલેશી અવસ્થામાં શું કરે છે.

કેટલા કાળે સિદ્ધ થાય ? ઇલાદિ વસ્તુનું સ્વરૂપ.

એ ઉપયોગની એકતાના સંબંધમાં શંકા સમાધાન કહે છે.

ક્રમસર ઉપયોગદ્વયની સિદ્ધિ.

{ “લાય” ઇલાદિ ૩૧૪૧ મી ગાથાની પ્રસ્તાવના.

ઉપરોક્ત નિર્યુક્તિની ગાથાનું વ્યાખ્યાન.

ઉપરોક્ત વિષયનું શંકા સમાધાન.

{ આગળ જે કહેવાનું છે તેની પ્રસ્તાવના કહે છે.

સિદ્ધ ભગવાનની અવગાહના સંબંધી કહે છે.

{ સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધો કેવી રીતે રહે છે. તથા સ્પર્શના કહે છે

{ આચાર્ય ભગવાનનું સ્વરૂપ

{ ઉપાધ્યાય ભગવાનનું સ્વરૂપ.

આક્ષેપદાર અને પ્રસિદ્ધિદાર કહે છે.

ઉપાધ્યાય ભગવાનનું સ્વરૂપ

{ ક્રમદાર

{ પ્રયોજન તથા ફળનું વર્ણન.

ઉપરોક્ત અર્થનું વિવરણ કરે છે

પ્રયોજન તથા ફળનું શંકા સમાધાન.

“કાપ અને પ્રસાદ રહિત હોવાથી” એ હેતુની અનેકાન્તતા અને વિરૂદ્ધતા સિદ્ધ કરે છે.

ધર્મા-ધર્મને પ્રસન્નતા અને કાપને અનુસરવામાં દોષ થું ? તેનો વિચાર.

અનેકાર્થ રૂપ હેતુની અનેકાન્તિકના અને પાંચેની સિદ્ધતા સિદ્ધ કરે છે.

- ૩૨૭૮-૩૨૭૯ અપરિગ્રહતારૂપ હેતુનું નિરાકરણ.
 ૩૨૭૭-૩૨૮૧ “વિમૂર્તિભાવાત્” એ હેતુનો તિરસ્કાર કરે છે.
 ૩૨૮૨-૩૨૮૪ “ઈદાદિભાવાત્” એ હેતુનું નિરાકરણ.
- ૩૨૮૫ } સામાયિક સૂત્ર સંબંધી સૂત્ર સ્પર્શિક નિયુક્તિ.
 ૩૨૮૬-૧૨૮૮ }
 ૩૨૮૯ }
 ૩૩૦૨-૩૩૦૮ }
 ૩૩૦૨-૩૩૦૮ નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય કરણનું સ્વરૂપ.
 ૩૩૦૯-૩૩૧૫ ધર્માસ્તિકાયના સાદિ અનાદિરૂપે કરણતાની સિદ્ધિ.
 ૩૩૧૬-૩૩૧૯ બીજી રીતે જીવ પ્રયોગ કરણ ત્રણ પ્રકારે કહે છે.
 ૩૩૨૦-૩૩૨૫ ઉપરના કથનનું વ્યવહાર નિશ્ચયની અપેક્ષાએ સમાધાન કરે છે.
 ૩૩૨૬-૩૩૩૨ ઔદારિકના સંઘાત-પરિશાટ-અને ઉભયનો અંતરક્ષણ.
 ૩૩૩૩-૩૩૩૭ વૈક્રિય શરીરના સંઘાત-પરિશાટ-અને ઉભયનું કાળ માન કહે છે.
- ૩૩૩૮ } આહારક-તૈજસ-અને કાર્મણ સંબંધી-સંઘાત-પરિશાટ-અને ઉભયનો કાળ કહે છે.
 ૩૩૩૯-૩૩૪૦ }
 ૩૩૪૧-૩૩૪૨ એ પ્રમાણે જીવ પ્રયોગ કરણ કહ્યું હવે અજીવ પ્રયોગ કારણ કહે છે.
 ૩૩૪૩-૩૩૪૫ ક્ષેત્ર કરણનું સ્વરૂપ.
 ૩૩૪૬-૩૩૫૦ કાલ કરણનું સ્વરૂપ.
 ૩૩૫૧-૩૩૫૫ ભાવકરણનું સ્વરૂપ.
- ૩૩૫૬-૩૩૫૮ } શબ્દ કરણાદિ તથા નોશ્ચુતકરણનું સ્વરૂપ.
 ૩૩૫૯ }
 ૩૩૬૦-૩૩૬૨ }
 ૩૩૬૩ } કૃતાકૃતાદિ સાત અનુયોગ દ્વારા વડે સામાયિક કરણને વિચાર કહે છે.
 ૩૩૬૪-૩૩૮૧. }
 ૩૩૮૨-૩૩૮૪ સામાયિક “કાણે ક્યું” એ દ્વાર કહે છે.
 ૩૩૮૫-૩૩૯૦ કયા દ્રવ્યોમા તે સામાયિક કરાય છે.
 ૩૩૯૧-૩૩૯૫ ક્યારે સામાયિકનો કરનાર થાય છે. એ પ્રશ્નો ઉત્તર જુદા નયોના અભિપ્રાયનું-સાર આપે છે.
- ૩૩૯૬ } નયનો આઠમો પ્રકાર-અથવા આલોચના દ્વાર.
 ૩૩૯૭-૩૪૦૦ }
- ૩૪૦૩ } વિનયદ્વાર, દિગ્ભિન્નદ્વાર, અને કાળદ્વાર.
 ૩૪૦૪ }
- ૩૪૦૮-૩૪૧૦ } નક્ષત્ર દ્વાર, શુશ્રુ સપદ દ્વાર અને અભિવ્યાહાર દ્વાર.
 ૩૪૧૧-૩૪૧૩ }
- ૩૪૧૩-૩૪૧૬ કરણ કેટલા પ્રકારનું ? તે દ્વાર કહે છે.
 ૩૪૧૭-૩૪૧૯ સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે દ્વાર.
- ૩૪૨૦ } “કરોમિ મદંત સામાયિકમ્” એ સંબંધમાં શિષ્યની શંકા અને સમાધાન-
 ૩૪૨૧-૩૪૩૦ } કહે છે.
 ૩૪૩૧-૩૪૩૮ ઉપરના પ્રશ્નો ઉત્તર.

- ૩૪૩૯-૩૪૪૫ મદન્ત ? એ ખીજી અવયવની વ્યાખ્યા.
- ૩૪૪૬-૩૪૫૬ “મદન્ત” શબ્દના પર્યાય શબ્દોની વ્યાખ્યા કરે છે.
- ૩૪૫૭-૩૪૬૯ “મદન્ત” પદ કેવી રીતે ગુરને આમંત્રણ વચન રૂપ છે તે કહે છે.
- ૩૪૭૦-૩૪૭૬ અથવા મંતે ? એ પદ ગુર આમંત્રણ નહિ પણ આત્મ આમંત્રણ છે.
- ૩૪૭૭-૩૪૮૩ સામાયિક પદની વ્યાખ્યા.
- ૩૪૮૪-૩૪૮૫ } સર્વ શબ્દની વ્યાખ્યા.
- ૩૪૮૬-૩૪૯૬ }
- ૩૪૯૭-૩૫૦૧ ખીજી પ્રકારે “સાવદ” ની તથા “યોગ” શબ્દની વ્યાખ્યા.
- ૩૫૦૨ } ભેદ પૂર્વક પ્રત્યાખ્યાન કર્યન.
- ૩૫૦૩-૩૫૦૭ }
- ૩૫૦૮-૩૫૧૫ “ચાત્રજીવયા” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે,
- ૩૫૧૬-૩૫૨૧ “ચાવત્” શબ્દનો અર્થ કરે છે.
- ૩૫૨૨-૩૫૨૯ “ત્રિવિધ ત્રિવિધ” એ પદની વ્યાખ્યા.
- ૩૫૩૦-૩૫૩૯ ખીજી રીતે ઉપરોક્ત કરણ તથા યોગનો સંબંધ જણાવે છે,
- ૩૫૪૦, યતિ અને ગ્રહસ્થના પ્રત્યાખ્યાનનો ભેદ જણાવે છે
- ૩૫૪૧-૩૫૫૦ ઉપરોક્ત ભાંગા સંબંધી શંકા-સમાધાન કહે છે.
- ૩૫૫૧-૩૫૫૭ એકસોને સુડતાલીસ ભાંગા સંબંધી શંકા અને સમાધાન.
- ૩૫૫૮-૩૫૬૨ “તસ્મ ભંતે” એ વાક્યની વ્યાખ્યા કરે છે.
- ૩૫૬૩ } ત્રિવિધ ત્રિવિધ, તથા ભંતે શબ્દ સંબંધી શંકા સમાધાન.
- ૩૫૬૪-૩૫૭૧ }
- ૩૫૭૨-૩૫૮૩ “પલિક્ષમામિ, નિન્દામિ, ગરિહામિ, અપ્પાજં, વોસિરામિ, એ પદોનો અર્થ કહે છે.
- ૩૫૮૪-૩૫૯૧ નયદાર કહે છે.
- ૩૫૯૨-૩૫૯૩ જ્ઞાન ક્રિયાનયનુ સ્વરૂપ નિર્ધારિતકાર વિસ્તારથી કહે છે.
- ૩૫૫૪-૩૬૦૧ જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયનુ સ્વરૂપ.
- ૩૬૦૨-૩૬૦૩ ગ્રથનો ઉપસહાર અને પોતાની ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ તથા શિષ્ય જનોને આથી જે લાભ થાય છે તે જણાવવાને સ્વયં ભાષ્યકાર કહે છે.

યશોવિજય અથમાલા તરફથી છાપેલા વિશેષાવશ્યક મૂળમાં મોટા અક્ષરની નીચેની ગાથાઓ નિર્ચુદિતની કંઠીને મુકી છે, પણ ખરી રીતે તે ગાથાઓ હરિભદ્રસૂરિના અભિપ્રાય મુજબ તે નિર્ચુદિતની નથી તથા (આગમોદય સમિતિ) તરફથી છપાવેલ હુમારી જે આવશ્યક મૂળ નિર્ચુદિત તથા હરિભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત છાપેલ છે તેમાં નિર્ચુદિતની જે ગાથાઓ છાપી છે તે મુજબ તે નિર્ચુદિતની નથી.

મૂળમાં છાપેલી.	વિશેષાવશ્યક ટીકા.	આ. મૂલ ભાષ્ય.
૧૩૯	૧૫૪૮	
૧૪૨	૧૬૦૬	
૧૪૩	૧૬૦૭	
૧૪૮	૧૬૪૬	
૧૪૯	૧૬૪૭	
૨૩૩	૨૨૯૪	૧૨૪
૨૪૧	૨૩૦૬	૧૨૫
૨૪૨	૨૩૦૭	૧૨૬
૨૪૩	૨૩૩૩	૧૨૭
૨૪૪	૨૩૩૪	૧૨૮
૨૪૫	૨૩૫૬	૧૨૯
૨૪૬	૨૩૫૭	૧૩૦
૨૪૭	૨૩૮૯	૧૩૧
૨૪૮	૨૩૯૦	૧૩૨
૨૪૯	૨૪૨૪	૧૩૩
૨૫૦	૨૪૨૫	૧૩૪
૨૫૨	૨૪૫૧	૧૩૫
૨૫૩	૨૪૫૨	૧૩૬
૨૫૪	૨૪૫૩	૧૩૭
૨૫૫	૨૪૫૪	૧૩૮
૨૫૬	૨૪૮૯	૧૨૯
૨૫૭	૨૪૯૦	
૨૫૮	૨૪૯૧	
૨૫૯	૨૪૯૨	
૨૬૦	૨૪૯૩	
૨૬૧	૨૪૯૪	
૨૬૨	૨૪૯૫	
૨૬૩	૨૫૦૪	
૨૬૪	૨૫૦૬	૧૪૦
૨૬૫	૨૫૦૯	૧૪૧
૨૬૬	૨૫૧૦	૧૪૨
૨૬૭	૨૫૧૭	૧૪૩

२६८	२५१८	१४४
२६९	२५५०	१४५
२७०	२५५१	१४६
२७१	२५५२	१४८
२८४	२६७४	१५०
२९७	२७०१	
२९८	२७०२	
२९९	२७०३	
३००	२७०४	
३८५	३३३८	१७२
३८६	३३४०	१७३
३८७	३३४६	
३८८	३४४७	
३८९	३३४८	
३९०	३३४९	
३९१	३३५०	
३९४	३३९६	१७४
३९५	३४०२	१-१
३९६	३४०४	
३९७	३४०५	
३९८	३४०६	
३९९	३४०७	
४००	३४०८	
४०१	३४०९	
	३४१०	
४०५	३४०२	

અમારી (આગમોદય સમિતિ) તરફથી છપાવેલ આવશ્યકસૂત્રમાં નિર્ણયિતની ગાથાઓ લખી છે, પણ છાપેલ વિશેષાવશ્યક લાખ્યમાં સકારણ લીધેલ નથી તેની નોંધ.

૬	૧	૯૨૮ થી ૯૫૨	૨૫
૭૯	૧	૯૬૦ થી ૯૭૪	૧૫
૧૨૨ થી ૧૨૬ (૧૩૨૭-૧૩૩૩)	૫	૯૭૭ થી ૯૯૨	૧૬
૧૪૬ થી ૬૦૦	૪૫૫	૯૯૫ થી ૯૯૯	૫
૬૪૩ થી ૬૫૯ (૨-૨૫)	૧૭	૧૦૦૩ થી ૧૦૦૭	૫
૬૬૨	૧	૧૦૦૮ થી ૧૦૧૭	૧૦
૬૬૬ થી ૭૨૩ (૨૦૪૦)	૫૮	૧૦૨૫	૧
૭૬૪ થી ૭૭૨	૯	૧૦૨૭	૧
૭૭૫-૭૭૬	૨	૧૦૨૯ થી ૧૦૩૫	૭
૭૯૫	૧	૧૦૩૭-૩૮	૨
૮૦૨ (૨૬૯૦)	૧	૧૦૪૦ થી ૧૦૪૫	૬
૮૩૧ થી ૮૪૮	૧૮	૧૦૪૭ થી ૧૦૪૮	૨
૮૬૬ થી ૮૮૬	૨૧	૧૦૫૦ થી ૧૦૫૭	૮
૯૦૫ થી ૯૧૭	૧૩	૧૦૫૯ થી ૧૦૬૪	૬
૯૧૯ થી ૯૨૨	૪		

૭૧૬+૩૫૦ (લીધેલ) = ૧૦૬૬

પૃષ્ઠત્કલ્પ લાખ્ય પીઠિકા અને વિશેષાવશ્યક લાખ્યની કેટલીક ગાથાઓની સરખામણી.

કલ્પપીઠિકા	વિશેષાવશ્યક લાખ્ય I	૭૫ f	૪૯૭ બી ૪૯૮
૫ (એ)	cf ૨૪ d	૭૭	... ૫૦૦
૨૪ (એ) y	cf ૭૮	૭૯ ay	cf ૫૦૩
૩૦	cf ૭૯	૮૦ ay	cf ૫૦૮ B b
૩૯ b	cf ૮૦ એ	૮૧	... ૫૦૯
૨૫	cf ૮૯ f	૮૨ f	cf ૫૧૦ f
૨૬ એ	... ૯૧ એ	૩૧૨ by	cf ૧૩૬૭ Ba
૨૬ બી ૨૭	cf ૯૧ બી ૯૨	૧૮૮	... ૧૩૮૪
૪૦	cf ૨૪૧ f	૧૯૧	cf ૧૩૮૬
૪૨	... ૪૫૩	૧૫૨	... ૧૩૮૭
૪૩ બી	... ૪૫૬ a d	૧૫૪	... ૧૩૯૨
૫૫	cf ૪૬૪ એ	૧૭૧	... ૧૪૦૯
૪૬ બી	cf ૪૬૯ એ	૧૭૨ f	... ૧૪૧૧ f
૫૦, ૫૨	cf ૪૬૯	૧૯૬ એ	cf ૧૪૧૭ એ
૪૬ એ ૪૮ f	cf ૪૭૦	૧૯૫ d	cf ૧૪૧૭ d
૫૪ બી	cf ૪૭૩ એ	૧૯૫ એ	cf ૧૪૧૯ B
૫૪ એ	cf ૪૭૪ f	૧૯૭ b	cf ૧૪૨૦ d
૬૦ એ	cf ૪૭૬ એ	૧૯૮ a	cf ૧૪૨૧ B
૬૧ f	cf ૪૭૮ f	૨૦૨	cf ૧૪૨૩
૬૯ બી	cf ૪૯૦ By	૨૦૦ d	cf ૧૪૨૫ d
૭૩ f	cf ૪૯૬, ૪૯૭ એ	૩૩૫	... ૧૪૫૪
		૩૩૬-૩૬૨	... ૧૪૫૫-૧૪૮૨

વિ. ભા. J	૭	...	કલ્પભાષ્ય	I	૩૨૬
	૨૩૪ (a)	...		IV	૧૪૦ એ
	૪૩૪ (બી)	cf	આ. નિં	VIII	૧૬૬ એ
	૪૩૫	cf	"	VIII	૧૬૬ ^૧
	૬૯૩	...	"	I	૪૭ ^૧
	૭૦૬	...	"	I	૫૫ ^૧ (૪)
II	૯૫૭-૯૬૦	...	ઉત્તરાં નિર્ચુકિત		૨૯-૩૨
	૧૨૭૫ એ	cf			Avasyaka-Erzahengen p 204
	૧૩૧૦	...	આં નિં	II	૪૧'
III	૪૯૭	VIII	૮૫'
	૫૩૮	XX	૬૧
	૫૮૬	...	વ્યવહાર ભાષ્ય	X	૬૯૩
IV	૮૯ એ	cf	આં નિં	VIII	૧૨૧ ^૧
	૯૧' f	..	" "	VIII	૧૨૧ ^૫ f
	૯૮	...	" "	VIII	૧૨૬ ^૧
	૧૨૫	...	કલ્પભાષ્યપીઠિકા		૧૨૩
	૧૫૩ એ	cf	આં નિં	VIII	૧૬૬' a
V	૬૫૬	...	?		
	૬૬૪ f	...	આં નિં	XII	૧૨૦-૧૧૯
	૭૩૨	...	ઓધ નિર્ચુકિત		૧૦૯૦
	૭૩૭	...	દશાશ્રુત સ્કંધ નિર્ચુકિત		૨૯૬

પ્રસ્તાવના.

આ મહાન્ ગ્રંથ તે સામાયિક સૂત્ર ઉપર વિવરણનો ભાગ છે. સામાયિક વિગેરે ષડાવશ્યકસૂત્રને હાલ પ્રચલિતમાં પ્રતિકંભણ સૂત્ર કહીયે છીએ. તેમાં છ આવશ્યક (સામાયિક-ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ગુરુવંદન, પ્રતિકંભણ કાચોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન) છે. તે સૂત્ર અંગખાઈ છે; એટલે ત્રણ નિષદાથી નિષ્પન્ન નથી. અને મૂલ સૂત્રો પૈકી એક છે. તે સૂત્ર ઉપર ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્ચુકિત પ્રાકૃત પદ્યમાં રચી છે. જિનદાસ અહત્તરાચાર્યે ષડાવશ્યક ઉપર ચૂર્ણી પ્રાકૃત ગદ્યમાં રચી છે તથા એક આચાર્ય મહારાજે ભાષ્ય પ્રાકૃત પદ્યમાં રચ્યું છે; જે સ્વતન્ત્ર મંત્રનું નથી, પણ તેમાંથી કેટલીક ગાથાઓ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરએ પોતાની વૃત્તિમાં ટાંકી છે.

શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂર મહારાજે આ સૂત્ર તથા નિર્ચુકિત ઉપર ટીકા રચી છે. આ સૂત્ર ઉપર હાલ હયાત સંસ્કૃત ટીકાઓ પૈકી તે પ્રથમ છે અને તે પછી આ ઉપર ઘણું સાહિત્ય છે. મલયગિરિ મહારાજે કેટલાક ભાગ ઉપર ટીકા રચી છે. તેમ મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્યે હરિભદ્રી વૃત્તિ ઉપર ટીપ્પનક લખેલ છે, વગેરે વિસ્તૃત સાહિત્ય છે (જે મારે જૈન ગ્રંથાવલીના પાના-૧૮ થી ૩૪ જુઓ.)

પ્રથમ આવશ્યક એટલે સામાયિક ઉપર જનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે ભાષ્ય પ્રાકૃત પદ્યમાં રચ્યું છે ખરી રીતે તો તે સામાયિક પ્રથમ આવશ્યક ઉપર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુ સ્વામીએ રચેલ નિર્ચુકિત પૈકી કેટલીક ગાથા ઉપર તે વિવરણ છે અને તે પહેલાં એક નામ અજ્ઞાત આચાર્યશ્રીએ ષડાવશ્યક ઉપર ભાષ્ય રચેલ હોવાથી તેનું નામ વિશેષ-આવશ્યક ભાષ્ય એમ રાખેલ છે. તે ઉપર ચોતે ટીકા રચી છે. પણ તે ઉપલબ્ધ નથી તે ઉપર બીજી ટીકા કોટયાચાર્યે લખી છે તેની તાડપત્ર ઉપર સંવત ૧૧૩૬ માં લખાયેલી નકલ ભંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં છે. તે ટીકા છપાઈ નથી. અને આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ઉપર ત્રીજી ટીકા શ્રીમાન્ મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્યે શિષ્યહિતા નામની રચી છે. અને તે શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલામાંથી બનારસમાં છપાયેલ છે તે ટીકા ઉપરથી આ અનુવાદ કરાવી મૂલ સાથે તે અનુવાદ છાપવામાં આવેલ છે

આ ગ્રંથ ઘણો ગહન છે, તેથી તેનો અનુવાદ ઘણા વિદ્વાન આણસ સિવાય ખરો-ખર થઈ શકે તેમ નથી, અને તેથી આ અનુવાદમાં ત્રુટિઓ આવવાનો સંભવ છે. વિદ્વાન વર્ગ આ ગ્રંથને સાદાંત વાંચી સુધારોવધારો મોકલવા કૃપા કરશે એવી ખાસ વિજ્ઞાપ્તિ છે. વિષયાનુ-ક્રમણિકા વિગતવાર આવેલ છે તે ઉપરથી વિષય સંબંધિ વિગતવાર ખુલાસો અત્રે કરેલ નથી.

નિર્ચુકિતની મૂલ પ્રતોમાં ગાથાઓ હાલ માલુમ પડે છે તે પૈકી મૂલ ભદ્રબાહુ સ્વા-મીએ રચેલ કેટલી અને ક્યક્ય તે ઘણો અગત્યનો વિચાર છે. કારણકે હાલના મૂલવાવાલી નિર્ચુકિતની પ્રતોમાં મૂલ ભાષ્યકાર તથા વિશેષ્યાવશ્યક ભાષ્યકાર વગેરેની ગાથાઓ આવે છે. હરિભદ્રસૂર મહારાજે કેટલી ગાથાઓ નિર્ચુકિતની ગણે છે તે, ઘણે અંશે આગમોદય સમિતિમાં છપાવેલ પુસ્તકમાં બતાવેલ છે. પણ આ સંખ્યામાં ઘણી વધારે ગવેષણા કરવાની જરૂર રહે છે. એક મુનિરાજે ષડાવશ્યક ચુલ્લિકાર કટનાક ગાથાઓ નિર્ચુકિતની માને છે તેની ગણત્રી કાઢી છે, કમનસીબે મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્યે નિર્ચુકિતકાર અને મૂલ ભાષ્યકાર વચ્ચેનો ભેદ લક્ષ્યમાં લીધો નથી જનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજીએ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં સામાયિક આવશ્યક ઉપરની નિર્ચુકિતની ગાથાઓ પૈકી કેટલી લીધી છે તે માખત નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. આ સંખ્યામાં સ્વોપજ્ઞ

પ્રકાશ પાઠી શક્ત, પણ તે એલબ્ય છે, તેથી આ સંબંધમાં કોટયાચાર્ય તથા મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજ વિશેષાવશ્યક લાભ્ય પૈકીની કંઈ કંઈ અને કેટલી ગાથાઓ નિર્ણય-કિતની ગણે છે તેનો નિર્ણય કરવો ચોગ્ય છે. વિશેષાવશ્યક મૂલની ખરેખર કેટલી ગાથાઓ છે તે પણ વિચારવા ચોગ્ય વિષય છે. પણ આ બધો વિષય પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ગ્રંથોના પ્રખર વિદ્વાનો માટે ખાસ વિચારસ્પદ છે, તેમને જર્મની દેશ માફાઇબર્ગ યુનીવર્સિટીના સંસ્કૃત પ્રોફેસર ડોક્ટર લાઇમેને કરેલ વિચારો મદદ રૂપ થઈ પડશે, સુપર રોયલ ચાર પાનાનો ફરમા એવા સો પાનાનો અધુરો ગ્રંથ તેમને આ સાહિત્ય સંબંધી છપાવેલ છે પણ તેમને કામ પડતું મુકેલ છે. આ સરખામણીના કંપેરેટીવ ટેબલો તેમને કર્યા છે, આ સંબંધમાં દિગમ્બર ગ્રંથ મૂલાચાર પણ જોવા જેવો છે. આ સંબંધમાં મારો પ્રાકૃતનો બોધ નહિ હોવાથી સ્વતંત્ર નિર્ણય ઉપર આવવું મુશ્કેલ છે. તેથી વિદ્વાનોને આ મહત્વના વિષય ઉપર પરિશ્રમ કરવા ખાસ વિજ્ઞાપિ છે.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ તથા મલધારી હેમચન્દ્રાચાર્ય ચેતાંખર જૈન સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ મહાન્ તત્ત્વવેત્તા આચાર્ય ભગવાન છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય ધણા પુસ્તકો લખ્યા છે. આ ટીકા સંવત ૧૧૭૫ માં જયસિંહ રાજના રાજ્યમાં રચેલ છે.

હરિભદ્રસૂર મહારાજ વિશેષાવશ્યક લાભ્યની ઘણી ગાથાઓ ટીકામાં સાક્ષી ઉતારે છે, અને તેથી તેનું વિવરણ મૂળ લાભ્યની ગાથાઓ પેઠે કરતા નથી.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનો ૬ ઠી સદીમાં ચોક્કસ કાળ નિર્ણય કરવાને પુરતા સાધન નથી.

આ ગ્રંથનો વિષય અક્ષરશઃ સમજવા માટે ખાસ મનન પૂર્વક સ્થિર ચિત્તે અને ત્યાં સુધિ સામાયિકમાં વાંચવા વિચારવા વિનંતિ છે.

આ અનુવાદ શા. ચુનીલાલ વર્ધમાને લખેલ છે. એક મુનરાજે તથા અમદાવાદના રહીશ શા. મગનલાલ ઉમેદરામે મુખ્યતાયે મુદ્રારેલ છે.

ઓક્ટોબર ૧૯૨૬

મુખ્યાધ.

}

જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી.

આગમોદય સમિતિના સેક્રેટરી.

॥ ૐ અર્હે ॥

॥ શ્રીપરમાત્મને નમઃ ॥

શ્રીમન્નિજનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણવિરચિત—

વિશેષાવશ્યકમાપ્ય

તથા

મહાધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત શિષ્યહિતા નામની વૃત્તિના

અનુસારે ગુજરાતી અનુવાદ

ભાગ બીજો.

ગણધરવાદ.

—

તે જીવ પ્રત્યક્ષાદિ કોઇપણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી, એમ જણાવવાને શ્રીગૌતમ ગણ-
ધરના વિચારે શ્રી મહાવીર મહારાજ કહે છે કે—

જીવે તુહ સંદેહો પચ્ચક્કં જં ન ઘિપ્પઈ ઘઠો વ ।

અચ્ચંતાપચ્ચક્કં ચ નત્થિ લોણ સ્વપુપ્ફં વ ॥ ૧૫૪૯ ॥

ન ય સોડણુમાણગમ્મો જમ્હા પચ્ચક્કલપુવ્વયં તંપિ ।

પુવ્વોવલદ્ધસંવંધસરણઓ લિંગ-લિંગીણં ॥ ૧૫૫૦ ॥

ન ય જીવલિંગસંવંધદરિસણમભૂ જઓ પુણો સરઓ ।

તલ્લિંગદરિસણાઓ જીવે સંપચ્ચઓ હોજ્જા ॥ ૧૫૫૧ ॥

નાગમગમ્મોડવિ તઓ ખિજ્જઈ જં નાગમોડણુમાણઓ ॥

ન ય કસ્સઈ પચ્ચક્કલો જીવો જસ્સાગમો વચણં ॥ ૧૫૫૨ ॥

જં ચાગમા વિરુદ્ધા પરોપ્પરમઓડવિ સંસઓ જુત્તો ।

સવ્વપ્પમાણવિસયાઈઓ જીવોત્તિ તે વુદ્ધી ॥ ૧૫૫૩ ॥

હે ગૌતમ ! તને જીવ સંબંધી સંદેહ છે, કારણ કે તે ઘટની જેટલે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી, જે લોકમાં અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ છે, તે આકાશપુષ્પની જેટલે વિદ્યમાન પણ નથી. વળી તે આત્મા અનુમાનગમ્ય પણ નથી, કેમકે સર્વે અનુમાનો પ્રત્યક્ષથી પૂર્વે ઉપલબ્ધ લિંગ અને લિંગીના સંબંધના સ્મરણથી થાય છે. અને જીવની સાથે કોઇપણ તેવા લિંગના સંબંધનું દર્શન પૂર્વે થયું નથી; કે જેથી પુનઃ તેનું લિંગ જોવાથી અને તે સંબંધના સ્મરણથી જીવમાં સંપ્રત્યય-પ્રતીતિ થાય. તથા આગમગમ્ય પણ આત્મા નથી, કારણ કે આગમ અનુમાનપ્રમાણથી સિદ્ધ નથી, વળી કોઇને જીવ પ્રત્યક્ષ જણાયો નથી, કે જેથી તેનું વચન આગમરૂપ સતાય. અને જે આગમો છે, તે પરસ્પર વિરુદ્ધ

છે, તેથી પણ આત્મામાં સંશય યુક્ત છે, માટે આત્મા સર્વપ્રમાણના વિષય રહિત છે, એમ તારૂં માનવું છે. ૧૫૪૯ થી ૧૫૫૩.

હું આયુષ્યમાન ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ ! તને જીવને સાધનાર આગમ પ્રમાણનો સદ્ભાવ અને પ્રત્યક્ષાદિનો અભાવ એમ બન્ને પ્રકારના હેતુથી આત્મા સંબંધી આવો સદેહ છે, કે “આત્મા છે, કે નથી ?” હવે તેમાં નાસ્તિપણાના હેતુઓ કહે છે-પ્રત્યક્ષપણાથી અત્યન્ત ન જણાતો હોવાથી આત્મા નથી, લોકમાં જે અત્યન્ત અપ્રત્યક્ષ છે, તે આકાશ-પુષ્પની પેઠે નથીજ; અને જે પદાર્થ વિદ્યમાન હોય છે, તે ઘટ-પટ આદિની પેઠે પ્રત્યક્ષ જણાય છે, જો કે અણુઓ અપ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ ઘટાદિ કાર્યપણે પરિણામ પામેલા તે પ્રત્યક્ષપણાને પામે છે, તેથી તે અણુઓ છે એમ મનાય છે, તેવી રીતે આત્મા કદિપણ પ્રત્યક્ષ થતો નથી, માટે આત્માનો અત્યન્ત અભાવ છે.

વળી આત્મા અનુમાન પ્રમાણથી પણ ગમ્ય નથી, કારણ કે અનુમાન પ્રત્યક્ષ પૂર્વક પ્રવર્તે છે. જેવડે અતીન્દ્રિય અર્થ જણાય તે લિંગ, અથવા તિરોહિત (અદૃશ્ય) અર્થને જે જણાવે તે લિંગ, ધૂમ-કૃતકત્વ વિગેરે લિંગ જણવાં, અને એ લિંગ જેને જણાવનાર હોય તે અગ્નિ-અનિત્યત્વ આદિ લિંગી જણવા. એ લિંગ અને લિંગીનો પ્રથમ પાક-શાળા આદિમાં અન્વય-વ્યતિરેકથી વ્યાપ્તિભાવ પ્રત્યક્ષથી જાણીને પછી કોઈ વખત અટવી અથવા પર્વતની નજીકમાં આકાશ પર્યન્ત ગએલી ધૂમ્ર લેખા જોઈને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ સંબંધનું સ્મરણ થાય, જેમકે-જ્યાં જ્યાં ઝૂ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય, એમ મેં પૂર્વે પાકશાળાદિમાં જોએલ છે, તેમ અહીં પણ ધૂમ્ર જણાય છે, માટે અહીં અગ્નિ હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે લિંગ ગ્રહણ અને સંબંધનું સ્મરણ એ ઉભયથી પ્રમાતા અગ્નિરૂપ લિંગિને જાણે છે. એ પ્રમાણે અહીં આત્મારૂપ લિંગીની સાથે કોઈપણ તેવા લિંગનો પ્રત્યક્ષથી સંબંધ સિદ્ધ છે નહિ, કે જેથી તે સંબંધનું સ્મરણ કરવાથી અને તેનું લિંગ જોવાથી આત્મા સંબંધી પ્રત્યય (પ્રતીતિ) થાય; જો આત્મા અને તેના લિંગનો પ્રત્યક્ષથી સંબંધ સિદ્ધ થાય તો આત્મા પણ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાયજ, અને તેથી અનુમાન કરવું નિરર્થક થાય, કેમકે પ્રત્યક્ષથીજ આત્માની સિદ્ધ થઈ જાય. દેવદત્તની પેઠે સૂર્યને દેશાન્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તે ગતિમાન છે. આવા સામાન્યદષ્ટ એવા નામના અનુમાનથી સૂર્ય આદિની ગતિની પેઠે જીવની સિદ્ધિ થશે. એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે દૃષ્ટાન્તના ધર્મી દેવદત્તમાં સામાન્યથી ગતિપૂર્વક દેશાન્તર પ્રાપ્તિ પ્રત્યક્ષપણે નક્કી કરીને સૂર્યમાં પણ પ્રમાતા ગતિ સિદ્ધ કરે છે, તેથી તે યોગ્ય છે, પરંતુ અહીં જીવની વિદ્યમાનતાની બાબતમાં કોઈ પણ દૃષ્ટાન્તમાં જીવની વિદ્યમાનતા વિના નહિ રહેનારો કોઈ પણ હેતુ પ્રત્યક્ષથી જણાતો નથી, એટલે સામાન્યદષ્ટ અનુમાનથી પણ જીવની સિદ્ધિ થતી નથી.

વળી આગમથી પણ આત્મા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કેમકે આગમ પણ અનુમાનથી જુદું નથી, પરમાર્થથી તો તે અનુમાન રૂપજ છે, કારણ કે શબ્દપ્રમાણનેજ આગમ કહેવાય છે, અને એ શબ્દ બે પ્રકારના છે, દૃષ્ટ અર્થ વિષયવાલો અને અદૃષ્ટ અર્થ વિષયવાલો, તેમાં શબ્દથી દૃષ્ટ અર્થ વિષયની જે પ્રતીતિ થાય, તે વસ્તુતઃ અનુમાનથીજ થાય છે, જેમકે કોઈ વખત પ્રથમ પહોળા પેટારો-ઊંચા કાંઠા-ગોળ ગ્રાવા આદિ આકારવાળા ઘટ પદાર્થમાં “ઘટ” શબ્દનો પ્રયોગ થતો જોઈને પછી કોઈ વખત “ઘટ લાવ” એવો શબ્દ સાંભળીને પહોળા પેટ આદિ આકારવાળો પદાર્થ ઘટ કહેવાય છે, એવા

પદાર્થમાંજ ઘટ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, પૂર્વે કુંભારની દુકાન આદિકમાં આવા પદાર્થમાં એજ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોતો, અને અત્યારે પણ એજ ઘટ શબ્દ સંભળાય છે, માટે પહેલા પેટ આદિ આકારવાળો પદાર્થ મારે લાવવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અનુમાન કરીને પ્રમાતા ઘટ લાવે છે, એટલે દૃષ્ટાર્થ સંબંધી શબ્દ પ્રમાણ વસ્તુતઃ અનુમાનથી જુદું નથી. એ પ્રમાણે અહીં શરીર વિના અન્યત્ર આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ થતો જણાતો નથી, કે જ્યાં “આત્મા” એવો શબ્દ સાંભળીને “આત્મા” છે એવો પ્રત્યય થાય, વળી સ્વર્ગ-નરકાદિ અદૃષ્ટ અર્થ વિષય શાબ્દ જ્ઞાન પણ અનુમાનથી જુદું નથી, જેમકે અવિસંવાદી વચન આપ્તે કહેલ હોવાથી ચંદ્ર-સૂર્યના ઉપરાગ આદિ વચનોની (એટલે બ્રહ્માદિની) પેઠે સ્વર્ગ-નરકાદિ અદૃષ્ટ અર્થ વિષયક વચન પ્રમાણ છે, આ પ્રમાણે જે જ્ઞાન થાય એ પણ અનુમાનથી ભિન્ન નથી. અહીં અમે એવા પ્રકારના કોઈ આસ પુરૂષને જોતા નથી, કે જેને આત્મા પ્રત્યક્ષ થયો હોય અને તેથી તેનું વચન આગમરૂપ માની લઈએ.

વળી જુદા જુદા દર્શનવાળાના આગમો પરસ્પર વિરોધી છે, એટલે આગમથી પણ આત્મા સંબંધી સંશયજ રહે છે, પણ નિશ્ચય નથી થતો, નાસ્તિકો આત્માનો અભાવજ પ્રતિપાદન કરે છે, તેઓ કહે છે કે-“હે ભદ્રે ! જેટલી આ ઇન્દ્રિય ગોચર છે, તેટલીજ દુનિઆ છે, તે સિવાય પુન્ય-પાપ-પરલોક આદિ કંઈ નથી, કેમકે (પોતાની બહેનને ફસાવવા તેણે વડનાં પગલાં બતાવી સવારે પડિતો અહિં વડ આવ્યો હશે એમ કહેવા લાગ્યા ત્યારે તેણે કહ્યું કે) પ્રચ્છન્નપણે આપણે હાથે કરેલાં આ પગ-લાંઓ કે જેને પડિતો વડનાં પગલાં કહે છે, તે તું જો. નાસ્તિકો આ પ્રમાણે કહીને આત્માનો અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. અને ભદ્ર પણ એવુંજ કહે છે કે “વિજ્ઞાન-ધન પૈતૈભ્યો મૂતૈભ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુ વિનશ્યતિ, ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ” એટલે વિજ્ઞાન-ધન-આત્મા એ પંચભૂતોથી ઉત્પન્ન થઈને તે ભૂતોનો નાશ થએથી તે આત્માનો પણ નાશ થાય છે, તેથી મરણ પામ્યા પછી પરલોક નથી. તથા ઐદ્ધે કહે છે કે “ન રૂપં મિશ્રવઃ ! પુદ્ગલઃ” હે ભિક્ષુઓ પુદ્ગલ (જીવ)ને રૂપ નથી. ઇત્યાદિ આગમવચનો આત્માનો અભાવ પ્રતિપાદન કરનારા છે; અને વળી કેટલાક આગમોમાં આત્માનું અસ્તિત્વ પણ સંભળાય છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “નહિ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશરીરં વા વસંતં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ સશરીરીને પ્રિય-અપ્રિય-એટલે સુખ દુઃખનો વિયોગ નથી. અને અશરીરીને પ્રિયાપ્રિય-સુખદુઃખ સ્પર્શતા નથી.” તથા “અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ” સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્ર (યજ્ઞ) કરવો. વળી કપિલમુનિના આગમમાં “અસ્તિ પુરુષોઽક્તર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા ચિદ્રૂપ.” ઇત્યાદિ આગમવચનો આત્માનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરે છે. આ રીતે આગમો પરસ્પર વિરૂદ્ધ ભત બતાવનારા હોવાથી આગમપ્રમાણથી પણ આત્માની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થતી નથી.

આ ત્રણ પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-અને આગમપ્રમાણ વૈશેષિક દર્શનની અપેક્ષાએ કહ્યાં છે, એ સિવાય ઉપમાનપ્રમાણથી પણ આત્મા સિદ્ધ નથી થતો. કારણ કે “જેવી ગાય, તેણે ગવય (રોઝ)” ઇત્યાદિ દૂર રહેલા પદાર્થમાં સાદૃશ્યપણાની બુદ્ધિને ઉપમાનપ્રમાણ ઉત્પન્ન કરે છે, અહીં ત્રિભુવનમાં પણ આત્મા સમાન અન્ય પદાર્થ નથી, કે જે પદાર્થને જોવાથી તેના સમાન આત્મા છે એવી પ્રતીતિ થાય. કાળ-આકાશ-દિશા વિગેરે આત્માની સમાન છે, એમ કહેનામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે એ પદાર્થોની માન્યતાજ વિવાદ મસ્ત છે, એટલે તે તેના જેવાં છે, એમ કેમ કહી શકાય ? વળી એવો કોઈ પદાર્થ નેએલો કે સાંભળેલો નથી, કે જે આત્મા વિના ઘડી ન શકે, જેથી આત્માની

સિદ્ધિ થાય, માટે આત્મા સર્વપ્રમાણના વિષયથી બાહિર છે, એમ તારી માન્યતા છે, કારણ કે પદાર્થનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનાર એવા પાંચે પ્રમાણના વિષય રહિત આત્મા હોવાથી પદાર્થનો અભાવ સિદ્ધ કરનાર છઠ્ઠા અભાવ નામના પ્રમાણનો એ વિષય છે, એટલે કે આત્મા નથી. ૧૫૪૯ થી ૧૫૫૩.

ઉપરોક્ત પ્રથમ ગણધરની આત્મા સંબંધી શંકાનું સમાધાન લગવાનું મહાવીરના મુખે શ્રીમાન્ આચાર્યશ્રી કરે છે.

ગોયમ ! પચ્ચક્કુ ચ્ચિય જીવો જં સંસયાહિવિન્નાણં ।

પચ્ચક્કં ચ ન સજ્જં જહ સુહ-દુક્કં સદેહમ્મિ ॥ ૧૫૫૪ ॥

કયવં કરેમિ, કાહં ચાહમહં પચ્ચયા ઇમાઓ ય ।

અપ્પા સપ્પચ્ચક્કવો તિકાલકજ્જાવણસાઓ ॥ ૧૫૫૫ ॥

કિહ પઢિવણ્ણમહંતિ ય કિમત્થિ નત્થિત્તિ સંસઓ કિહ ણુ ? ।

સહ સંસયમ્મિ વાયં કસ્સાહં પચ્ચઓ જુત્તો ? ॥ ૧૫૫૬ ॥

જહ નત્થિ સંસહ ચ્ચિય કિમત્થિ નત્થિત્તિ સંસઓ તસ્સ ? ।

સંસહણ વ સરુવે ગોયમ ! કિમસંસયં હોજ્જા ? ॥ ૧૫૫૭ ॥

ગાતમ ! આત્મા તને પણ પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે તે સિવાય તને આ સંશયાદિ વિજ્ઞાન થાય નહિ. માટે જેમ પોતાના શરીરમાં અનુભવસિદ્ધ સુખ-દુઃખો અન્ય પ્રમાણથી સધાતો નથી. તેમ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ આત્મા પણ (અન્યપ્રમાણથી) સિદ્ધ કરાતો નથી. અથવા “ મેં કર્યું, હું કરું છું-હું કરીશ. ઇત્યાદિ ત્રિકાળવિષયી કાર્યના ઉપદેશવડે એમાંનાં હું ” પ્રત્યયથી તે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે. “ હું છું ” એમ કેવી રીતે માન્યું ? એમ કહેવામાં આવે તો, “ હું છું ? કે નથી ? ” એવો સંશય કેવીરીતે થાય ? અને એવો સંશય થાય, તો આ “ હું છું ” એવો પ્રત્યય કેને થાય ? અને જે સંશયીજ ન હોય, તો “ હું છું ” કે નહિ ? ” એવો સંશય કેને થાય ? માટે ગૌતમ ! સ્વરૂપમાં સંશય હોય, તો બીજું સંશય રહિત શું હોય ? ૧૫૫૪ થી ૧૫૫૭.

હું ગૌતમ ! આત્મા તને પણ પ્રત્યક્ષ છે, તો પછી અન્યપ્રમાણ કહેવાથી શું ? કારણકે તારા હૃદયમાં જે આ સ્વસંવેદન સિદ્ધ સંશયાદિ વિજ્ઞાન સ્ફુરે છે, તેજ આત્મા છે, સંશયાદિ જ્ઞાન આત્મા સિવાય હોઈ શકે નહિ, માટે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે; અને જે પ્રત્યક્ષ હોય, તે અન્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ કરાતું નથી. જેમ પોતાના શરીરમાં સુખ-દુઃખ વિગેરે સ્વાનુભવગમ્ય છે, તેમ તે પણ સમજવું. પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છતાં પણ શૂન્યવાદી આગલ તે સધાય છે, એમ કહેતો હોય, તો તે અથાગ્ય છે, કેમકે સર્વપ્રત્યયો પ્રત્યય હોવાથી સ્વપ્રત્યય પ્રત્યયની ચેટે આલંબન રહિત છે. ઇત્યાદી શૂન્યવાદીએ કહેલ બાધક પ્રમાણનું ત્યાં નિરાકરણ કરેલું છે. પણ અહીં પ્રત્યક્ષ આત્મગ્રાહકમાં કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી માટે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે. ૧૫૫૪.

અથવા મેં કર્યું-હું કરું છું-હું કરીશ. મેં કર્યું, હું કરું છું, હું કરીશ. મેં જાણ્યું, હું જાણું છું, હું જાણીશ. ઇત્યાદિ પ્રકારે ત્રિકાળ વિષયી કાર્ય વ્યવદેશ કરતાં, તેમાં જે “ અહં-હું ” પ્રત્યય થાય છે, એ પ્રત્યયથી આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, આ અહં પ્રત્યય લિંગ રહિત હોવાથી અનુમાનથી નથી થતો, તેમ આગમોદિ પ્રમાણથી પણ નથી થતો, કેમકે પ્રમાણ નહિ જાણનારા બાળ-ગોપાળ આદિને પણ અત્તાકરણમાં સ્વસંવેદન

અહં પ્રત્યયની પ્રતીતિ થાય છે, અને ઘટ-પટાદિમાં એવી પ્રતીતિ નથી થતી. માટે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે. ૧૫૫૫.

જીવનો અભાવ હોય તો “ હું ” એમ તમે કેવી રીતે માનો છો ? કેમ કે વિષય-નો અભાવ છતે વિષયીનો અભાવ હોય છે, શરીરમાંજ એ “ હું ” પ્રત્યયનો વિષય છે, એમ કહેતો હોય, તો તે અચોગ્ય છે, કારણકે એમ હોય, તો જીવ રહિત શરીરમાં પણ “ હું ” એવો પ્રત્યય થવો જોઈએ. વળી જીવ સંબંધી અહં-હું એવો પ્રત્યય થએ “ હું છું કે નથી ” એવો સંશય તને કેવી રીતે થાય ? કેમકે “ હું ” એવા પ્રત્યયથી ગ્રાહ્ય આત્માના સદ્ભાવથી “ હું છું. ” એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ, અથવા આ આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી સંશયમાં “ હું ” એવો પ્રત્યય કેને થાય ? કેમકે આત્માના અભાવે તેવો પ્રત્યયજ ન થાય. ૧૫૫૬.

વળી જો સંશયીએવો પ્રથમ આત્માજ ન હોય તો “ હું છું કે નથી ? ” એવો સંશય કેને થાય ? કેમકે સંશય એ વિજ્ઞાન નામનો ગુણજ છે. અને ગુણો સિવાય ગુણી હોઈ જ શકે નહિ. શરીર ત્યાં ગુણી છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે સર્વથા અચોગ્ય છે, કારણ કે શરીર મૂર્ત અને જડ છે, જ્ઞાન અમૂર્ત અને બોધસ્વરૂપ છે. આથી કરીને અનનુરૂપ (નહીં સરખા) પદાર્થોના ગુણ-ગુણીભાવ સંભવે નહિ અને સંભવે તો આકાશ અને રૂપ આદિ પદાર્થોના પણ ગુણ-ગુણીભાવ માનવો પડે. વળી જેને આત્મસ્વરૂપમાં સંશય હોય, તેને કર્મના બંધ-મોક્ષ-ઘટ-પટ આદિ બીજી વસ્તુઓ પણ સંશય રહિત ક્યાંથી હોય ? નજ હોય, અર્થાત્ તેને સર્વ વસ્તુમાં સંશયજ હોય કેમકે આત્માના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય હોય, તોજ શેષ વસ્તુનો નિશ્ચય થાય. વળી “ હું ” એવા પ્રત્યયથી પ્રત્યક્ષ જણાતા આત્માને ગોપવનારને “ શબ્દ અશ્રાવણ છે. ” ઇત્યાદિ વચનની પેઠે પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ નામનો પક્ષાભાસ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા “ શબ્દ નિત્ય છે. ” ઇત્યાદિ વચનની પેઠે તેમનું કથન અનુમાનવિરૂદ્ધ પણ છે. “ હું સંશયી છું ” એમ પ્રથમ માનીને પછી “ હું નથી. ” એમ કહેનારને “ કર્તા અનિત્ય છે, આત્મા અચેતન છે ” ઇત્યાદિ સાંખ્ય દર્શનના વચનની પેઠે અભ્યુપગમવિરોધ નામનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. બાળ-ગોપાળ-સ્ત્રી આદિને પ્રસિદ્ધ એવા આત્માના અપલાપ કરનારનું વચન “ શશી-ચંદ્ર નથી ” ઇત્યાદિ વચનની પેઠે લોકવિરૂદ્ધ છે. “ હું છું, કે નથી ? ” એમ બોલનારનું વચન “ મારી માતા વન્ધ્યા છે, ” ઇત્યાદિ વચનની પેઠે સ્વવચન વ્યાધાતવાળું છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષાદિ બાધિત પક્ષમાં પક્ષધર્મ પણે ત્હારો હેતુ હોવાથી તે અસિદ્ધ છે. હિમવાનના પલનું પરિમાણ-અને પિશાચ આદિમાં પાંચમાંથી એકે પ્રમાણ પ્રવર્તતું નથી, તેથી પાંચ પ્રમાણના વિષય રહિત અસત્ હોય એવો ત્હારો હેતુ અનેકાન્તિક પણ છે. અને અનુમાન પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે, તેથી ત્હારો હેતુ વિપક્ષમાં રહે છે, માટે તે હેતુ વિરૂદ્ધ પણ છે. ૧૫૫૭.

બીજી રીતે આત્માને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરે છે.

ગુણપચ્ચક્ષત્તણઓ ગુણીવિ જીવો વહોન્વ પચ્ચલ્લો ।

વહઓડવિ વેપ્પદ્ ગુણી ગુણમેત્તગ્ગહણઓ જમ્હા ॥ ૧૫૫૮ ॥

અન્નોડણન્નો હ ગુણી હોજ્જ ગુણેહિં, જદ્દ નામ સોડણન્નો ।

નનુ ગુણમેત્તગહણે ઘે પડ્ જીવો ગુણી સક્કલં ॥ ૧૫૫૯ ॥

અહ અન્નો તો एवं ગુણિણો ન ઘડાદઓઽવિ પચ્ચક્ખા ।

ગુણમેત્તગહણાઓ જોવમ્મિ કઓ વિચારોઽયં ? ॥ ૧૫૬૦ ॥

ગુણપ્રત્યક્ષથી ગુણી આત્મા પણ ઘટની પેઠે પ્રત્યક્ષ છે; કેમકે રૂપાદિ ગુણ માત્ર અહણુ થવાથી ગુણી-ઘટ પણ અહણુ થાય છે, ગુણોથી ગુણી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ગુણોથી ગુણી અભિન્ન છે, તો ગુણમાત્રના અહણુથી ગુણી-જીવ પણ સાક્ષાત્ અહણુ થાયજ; અને જો ગુણોથી ગુણી ભિન્ન હોય, તો ગુણમાત્ર અહણુ કરવાથી ઘટાદિ ગુણી પણ પ્રત્યક્ષ ન થવા જોઈએ, તો પછી જીવને વિષે તેના અભાવનો વિચાર શાથી થાય છે? ૧૫૫૮ થી ૧૫૬૦.

સ્મૃતિ-જિજ્ઞાસા-ચિકીર્ષા-જિગમિષા સંશય વિગેરે જ્ઞાન વિશેષ આત્માના ગુણો છે તે તે સ્વસંવેદ્ય પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ હોવાથી તે ગુણો વાળો આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ છે. જેના ગુણો પ્રત્યક્ષ હોય, તે ગુણી પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે, જેમ રૂપાદિ ગુણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેનો ગુણુવાન્ ઘટ પ્રત્યક્ષ છે, તેવી રીતે અહીં પણ ઉપરોક્ત જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે ગુણુવાન્ આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ છે.

ગુણ પ્રત્યક્ષ થવાથી ગુણી પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એ હેતુ અનેકાન્તિક છે, કેમકે આકાશનો ગુણ શબ્દ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ તે ગુણુવાન્ આકાશ પ્રત્યક્ષ નથી થતું. આ પ્રમાણે શંકા ન કરવી, કેમકે શબ્દ એ આકાશનો ગુણ નથી, પણ રૂપ આદિની પેઠે ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય હોવાથી પુદ્ગળનો ગુણ છે, એટલે તે ગુણ પ્રત્યક્ષ થવાથી આકાશ ક્યાંથી પ્રત્યક્ષ થાય? નજ થાય.

ગુણ પ્રત્યક્ષ થવાથી ગુણીને શું? એમ કહેતો હોય, તો પૂછીએ છીએ કે ગુણોથી ગુણીને શું ભિન્ન માને છે? કે અભિન્ન માને છે? જો અભિન્ન માનતો હોય, તો જ્ઞાનાદિ ગુણ ને અહણુ કરવા માત્રથીજ તે ગુણુવાન્ આત્મા પ્રત્યક્ષથી અહણુ કરાય, એમ સિદ્ધ થયું. કેમકે જે જેનાથી અભિન્ન હોય, તેનું તેને અહણુ કરવાથી અહણુ થાય છે, જેમ વસ્ત્રમાં રહેલો રંગ વસ્ત્રથી અભિન્ન હોવાથી, વસ્ત્ર અહણુ કરવાથી તે રંગ પણ અહણુ કરાય છે, તેમ અહીં પણ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી અભિન્ન તે ગુણુવાન્ આત્મા છે, તેથી તેના ગુણો અહણુ થવાથી તે ગુણુવાન્ આત્મા પણ પ્રત્યક્ષપણે અહણુ થાય છે, અને જો ગુણોથી ગુણી ભિન્ન છે, એમ માનતો હોય, તો ઘટ આદિ ગુણી, તેના રૂપાદિ ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થવાથી જે અહણુ થાય છે તે અહણુ ન થવું જોઈએ. કેમકે જે જેનાથી ભિન્ન હોય, તે તેનું અહણુ થવાથી અહીંત ન થાય, જેમ ઘટ અહણુ થવાથી તેથી ભિન્ન એવા પટનું અહણુ નથી થતું, તેમ અહીં પણ ગુણીથી ભિન્ન એવા ગુણોનું અહણુ થવાથી ગુણી અહણુ થવો ન જોઈએ. આ પ્રમાણે ઘટાદિમાં પણ અઅહણુતાનો દોષ સમાન છતાં, કેવળ આત્માના અભાવનોજ વિચાર શાથી થાય છે? કદિ એમ કહેવામાં આવે કે દ્રવ્ય વિના ગુણો હોતા નથી, તેથી રૂપાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ થએ, ઘટાદિ દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ થાય છે તો આત્મામાં પણ એજ પ્રમાણે છે. ૧૫૫૮-૯-૬૦.

વળી ગુણી અને ગુણો ભિન્ન માનવાથી ગુણના પ્રત્યક્ષથી ગુણી પ્રત્યક્ષ થાઓ અથવા ન થાઓ, એ વિવાદ મૂકી દઈએ, તો પણ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી ભિન્ન એવો ગુણી આત્મા છે, એમ માનવા છતાં પણ આત્મા સિદ્ધ થાય તે જણાવવા કહે છે.

અહ મન્નસિ અત્યિ ગુણી ન ઉ દેહત્યંતરં તઓ કિંતુ ।

દેહે નાણાગુણા સો ચિય તેમિં ગુણી જુત્તો ॥ ૧૫૬૧ ॥

નાણાદઓ ન દેહસ્સ મુત્તિમત્તાગુઓ ઘઢસ્સેવ ।

તમ્હા નાણાગુણા જસ્સ સ દેહાહિઓ જીવો ॥ ૧૫૬૨ ॥

ઇય તુહ દેસેણાયં પચ્ચકલ્લો સવ્વહા મહં જીવો ।

અવિહયનાણત્તણઓ તુહ વિણ્ણાણં વ પઢિવજ્જ ॥ ૧૫૬૩ ॥

एवं चिय परदेहेऽणुमाणओ गेण्ह जीवमत्थित्ति ।

अणुवित्ति-निवित्तीओ विज्ञाणमयं सरूवे व ॥ १५६४ ॥

તુ' એમ માનીશ કે ગુણી છે, પણ તે ગુણી શરીર શિવાય બીજો નથી, શરીર-માંજ જ્ઞાનાદિ ગુણો છે, તેથી તે જ્ઞાનાદિ ગુણવાન ગુણી શરીર છે, એમ કહેવું તે અચો-ગ્ય છે. (આ માન્યતા ઠીક નથી, કેમકે) ઘટની પેઠે શરીર ભૂતિમાન હોવાથી તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો નથી, માટે જ્ઞાનાદિ ગુણો જેના છે, તે શરીરથી અતિરિક્ત-લિપ્ત આત્મા છે. એ પ્રમાણે તને આત્મા દેશથી પ્રત્યક્ષ છે, અને મને અપ્રતિહત જ્ઞાનથી તારા સંશય જ્ઞાનની પેઠે સર્વથી તે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, માટે આત્મા છે, એમ અંગીકાર કર. ૧૫૬૧-૧૫૬૨-૧૫૬૩.

હું ગૌતમ ! તું એમ કહીશ, કે જ્ઞાનાદિગુણોવાળો ગુણી છે, એ સંબંધમાં મારે વિવાદ નથી, પરંતુ શરીરથી લિપ્ત હોય એવો ગુણી કોઈ આત્મા પદાર્થ નથી, કે જેમાં એ જ્ઞાનાદિ ગુણો હોય, માટે તો એમ માનવું છે કે જેમ રૂપાદિ ગુણવાળો ગુણી ઘટ છે, તેમ જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો ગુણી પણ ઘટજ છે. કારણ કે જ્ઞાનાદિ ગુણો, ગૌરતા-કૃશતા-સ્થૂ-લતા આદિની પેઠે શરીરમાંજ જણાય છે, માટે તે જ્ઞાનાદિ તે શરીરનાજ ગુણો છે.

તારી એ માન્યતા અચોગ્ય છે, કેમકે ઘટની પેઠે શરીર ભૂતિમાન અને ચક્ષુ-માદ્ય હોવાથી અમૂર્ત એવા જ્ઞાનાદિ ગુણો તે શરીર સંબંધી નથી હોતા. અને દ્રવ્ય વિના ગુણો નથી રહેતા, તેથી જે જ્ઞાનાદિ ગુણોના જેવો અમૂર્ત અને અચાક્ષુષ છે, તેજ શરી-રથી અતિરિક્ત એવો ગુણી-આત્મા જણવો.

જ્ઞાનાદિ ગુણો શરીરના નથી, એ કથન પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ જણાય છે, કેમકે એ ગુણો શરીરમાંજ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તે કહેવું પણ અયુક્ત છે. આવું વચન અનુમાનથી બા-ધિત છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયોથી અતિરિક્ત જ્ઞાતા-જણનાર, ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ ઇન્દ્રિયોવડે જાણેલા પદાર્થનું સ્મરણ કરે છે. “ જે જેનો ઉપરમ થતાં પણ તેથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરે છે, તે તેનાથી લિપ્ત હોય છે, જેમ પાંચ બારીઓથી જાણેલ અર્થનું બારીઓ બંધ કર્યા છતાં પણ તેનાથી લિપ્ત એવો દેવદત્ત સ્મરણ કરે છે, તેમ અહીં પણ જાણવું. આ સંબંધી વધુ વિસ્તાર આગળ વાયુભૂતના પ્રશ્નમાં કરીશું એટલે અહીં વધુ નથી કહેતા.

એ રીતે સ્વશરીરમાં તને પણ દેશથી આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, હજારેક સર્વ વસ્તુ દેશથીજ જણાય છે. સર્વ પદાર્થ સ્વ અને પરપર્યાયથી અનન્ત પર્યાયવાળા છે. અને હજારેક પ્રત્યક્ષપણે સાક્ષાત્ તે વસ્તુના અમુક ભાગનેજ જાણી શકે છે વળી પ્રત્યક્ષથી રીપદઆદિના પ્રકાશવડે ઘટાદિ પદાર્થ દેશથી પ્રકાશિત છતાં પણ વ્યવહારવી પ્રત્યક્ષ કહે-

વાય છે. સર્વથા પ્રકારે તો કેવળીનેજ સર્વ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ છે. એટલે મને અપ્રતિહત જ્ઞાન હોવાથી આત્મા સર્વથા પ્રકારે પ્રત્યક્ષ છે, જેમ તારું સંશયજ્ઞાન અતીન્દ્રિય છતાં પણ મને પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેમ આત્મા પણ જણાય છે. માટે આત્મા છે, એમ અંગીકાર કર.

એ પ્રમાણે જેમ સ્વશરીરમાં આત્મા છે, તેમ પરશરીરમાં પણ આત્મા છે, એમ અનુમાનથી માન, જેમ પોતાનું શરીર આત્માવાળું હોવાથી તેની ઇષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ દેખાય છે, તેમ પરશરીરની અંદર પણ ઇષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ દેખાય છે, માટે તે આત્માવાળું છે. જે આત્મા વિનાનું છે, તેને ઘટની પેઠે ઇષ્ટા-નિષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ નથી. આ અનુમાનથી પરશરીરમાં પણ આત્મા છે, એમ માન. ૧૫૬૧ થી ૧૫૬૪

અનુમાનપ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે એમ જણાવે છે.

જં ચ ન લિંગેહિં સમં મન્નસિ લિંગી જઓ પુરા ગહિઓ ।

સંગં સસેણ વ સમં ણ લિંગઓ તોડણુમેઓ સો ॥ ૧૫૬૫ ॥

સોડણેગંતો જમ્હા લિંગેહિં સમં ન દિટ્ઠપુણ્ણોડવિ ।

ગહલિંગદરિસણાઓ ગહોડણુમેઓ સરોરમ્મિ ॥ ૧૫૬૬ ॥

દેહસ્સડત્થિ વિહાયા પડ્ડનિયયાગારઓ ઘડસ્સેવ ।

અક્ખાણં ચ કરણઓ દંઢાર્ણં કુલાલો ષ ॥ ૧૫૬૭ ॥

અત્થિદિય-વિસયાણં આયાણાદેયભાવઓડવસ્સં ।

કમ્માર ઇવાદાયા લોણ સંઢાસ-લોહાણં ॥ ૧૫૬૮ ॥

મોત્તા દેહાર્ણં મોજ્જત્તણઓ નરો વ્વ મત્તસ્સ ।

સંઘાયાઙ્ગત્તણઓ અત્થિ ય અત્થી ઘરસ્સેવ ॥ ૧૫૬૯ ॥

તું એમ માને છે કે લિંગ સાથે લિંગી પૂર્વે કોઈએ ગ્રહણ નથી કરેલ, તેથી સસલાના શીંગડાની પેઠે લિંગથી તે આત્મા અનુમેય નથી. (તારું એ કથન અયોગ્ય છે, કેમકે) તે હેતુ અનેકાન્તિક દોષવાળો છે. કારણ કે લિંગ સાથે પૂર્વે નહિ જોયેલ એવી પણ પિશાચગૃહીતતા તેના લિંગો જોવાથી, શરીરમાં કોઈ પિશાચાદિ છે, એમ અનુમાનથી જ્ઞાત થાય છે. વળી શરીર ઘટની પેઠે પ્રતિનિયત આકારવાળું હોવાથી, તેનો કર્તા કોઈ છે, તથા ઇન્દ્રિયો દંડાદિની પેઠે કરણભૂત હોવાથી કુંભારની પેઠે તેનો કોઈ અધિષ્ઠાતા છે, વળી લોકમાં સાંડસા અને લોખંડની પેઠે ઇન્દ્રિય અને વિષયોનો આદાન-આદેયભાવ હોવાથી, લુહારની પેઠે ત્યાં કોઈ આદાતા (ગ્રહણ કરનાર) હોવો જોઈએ. તથા શરીરાદિક આહારાદિની પેઠે ભોજ્ય હોવાથી મનુષ્યની પેઠે તેનો કોઈ ભોક્તા હોવો જોઈએ. અને ઘરની પેઠે શરીર સંઘાતાદિરૂપ હોવાથી તેનો કોઈ સ્વામી પણ હોવો જોઈએ. ૧૫૬૫ થી ૧૫૬૯.

હું ગૌતમ ! તું એમ માને છે કે લિંગથી લિંગી-આત્મા અનુમેય નથી. કેમકે સસલાના શીંગડાની પેઠે કોઈએ પણ પૂર્વે કોઈપણ લિંગથી લિંગી આત્માને જાણેલ નથી. એટલે લિંગ-લિંગીનો પૂર્વ સંબંધ ગ્રહણ ન થવાથી લિંગવડે આત્મા અનુમેય નથી. તારી આ માન્યતામાં હેતુ અનેકાન્તિક છે, કેમકે ભૂત વળગેલાના લિંગની સાથે લિંગી ભૂતાદિ પૂર્વે નહિ જોવા છતાં પણ અકારણ હાર્ય-ગાયન-રૂદન-હાથ-પગ-બ્રુકુટી આદિના વિકારરૂપ લિંગ દર્શનથી શરીરમાં ભૂતઆદિ છે, એમ અનુમાન કરાય છે. ને તે બાળકોને

પણ પ્રતીત છે.

વળી શરીર આદિમાન અને પ્રતિનિયત આકારવાળું હોવાથી, ઘટની પેઠે તેનો કોઈ કર્તા છે, જેનો કોઈ કર્તા નથી, તે આકાશની પેઠે આદિમાન અને પ્રતિનિયત આકારવાળું હોતું નથી. અહીં શરીરનો જે કર્તા છે, તે આત્મા છે. ‘પ્રતિનિયત આકાર મેરૂ આદિનો છે, પણ તેનો કોઈ કર્તા નથી. માટે ઉપરોક્ત હેતુ અનેકાન્તિક છે, એમ ન કહેવું; કારણ કે તે સાથે આદિમાન વિશેષણ પણ જોડવું. એટલે એ દોષ નહિ આવે. તથા જેમ ચક્ર-ચીવર-માટી-મૂત્ર-દંડ વિગેરે કરણોનો આધિષ્ઠાતા-સ્વામી કુંભાર છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ કરણભૂત હોવાથી તેનો કોઈ સ્વામી છે, ને જે સ્વામિથી રહિત છે, તે આકાશની પેઠે કરણ નથી, અહીં કરણભૂત ઇન્દ્રિયોનો જે સ્વામી છે, તે આત્મા છે. તથા જેમ લોકમાં સાણસો અને લોખંડનો ગ્રહણ કરનાર લુહાર છે, તેમ જ્યાં જ્યાં આદાન-આદેયભાવ છે, ત્યાં ત્યાં તેનો ગ્રહણ કરનાર અવશ્ય હોવો જોઈએ. અહીં ઇન્દ્રિય અને વિષયોનો આદાનઆદેય ભાવ છે, તેથી તેનો આદાતા-ગ્રહણ કરનાર કોઈપણ છે, અને તે જે છે, તે આત્મા છે. આથી વિપરીત જ્યાં આદાતા-ગ્રહણ કરનાર નથી, ત્યાં આકાશની પેઠે આદાનઆદેય-ભાવ પણ નથી. વળી ભોજન-વસ્ત્ર વિગેરે ભોજ્ય હોવાથી તેનો ભોક્તા પુરૂષ છે, તેમ શરીર પણ ભોજ્ય હોવાથી તેનો કોઈ ભોક્તા છે. જેનો કોઈ ભોક્તા નથી, તે ગદેડાના શીંગડાની પેઠે ભોજ્ય પણ નથી. અહીં શરીરાદિ ભોજ્ય છે, માટે તેનો ભોક્તા આત્મા છે. તથા શરીર વિગેરે સંઘાતરૂપ-મૂર્તિમાન-ઇન્દ્રિયવાળું અને ચક્ષુગ્રાહ્ય હોવાથી, જેમ સંઘાતરૂપાદિવાળા ઘર વિગેરેનો સ્વામી છે, તેમ તેવા શરીરનો પણ સ્વામી છે, જે સ્વામિ વિનાનું છે, તે આકાશપુષ્પની પેઠે સંઘાતાદિ સ્વરૂપ પણ હોતું નથી, શરીર વિગેરે સંઘાતાદિ સ્વરૂપ છે, માટે તેનો સ્વામી પણ છે. અને તે આત્મા છે. ૧૫૬૫ થી ૧૫૬૮.

“શરીરનો કોઈ કર્તા છે.” ઇત્યાદિ કથનથી શરીરાદિના કર્તા વિગેરે સિદ્ધ થાય છે, પણ પ્રસ્તુત આત્માની સિદ્ધ નથી થતી, એમ તું કહેતો હોય, તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે,

જો કત્તાઈ સ જીવો સજ્જવિરુદ્ધોત્તિ તે મઈ હોજ્જા ।

મુત્તાઈપસંગાઓ તં ન સંસારિણો દોસો ॥ ૧૫૭૦ ॥

જે કર્તા વિગેરે છે, તે જીવ છે, મૂર્તિવાદિના પ્રસંગથી આ અનુમાનો સાધ્ય વિરૂદ્ધનાં સાધક થશે, એમ તારી બુદ્ધિ થાય, તો તેમાં-સંસારી જીવને સાધવામાં એ મૂર્તિવાદિ દોષ નથી આવતા. ૧૫૭૦.

હમણાં ઉપર શરીર-ઇન્દ્રિય વિગેરેનો કર્તા-અધિષ્ઠાતા-આદાતા-ભોક્તા અને અર્થી પણે કહેલ છે, તે સર્વ જીવ છે, તે શિવાય અન્યઈથર વિગેરે તેનો કર્તા વિગેરે માનવામાં આવે તો તે શુદ્ધિ રહિત છે, ‘એ હેતુઓ જે સ્વરૂપ વાળો અમૂર્ત આત્મા સાધ્ય કરવો છે તેની વિરૂદ્ધતા સાધનારા હોવાથી વિરૂદ્ધ હેતુઓ છે; કેમકે ઘટાદિ પદાર્થોના કર્તા કુંભારાદિ મૂર્તિમાન-સંઘાત રૂપ-અને અનિત્યતાદિ સ્વભાવવાળા છે, એટલે જીવ પણ એવોજ સિદ્ધ ધરી, આથી સાધ્ય વિરૂદ્ધ સાધનાર આ હેતુઓ છે. એમ તારી માન્યતા હોય તો તે અથોઅ છે, કેમકે સંસારી જીવને સિદ્ધ કરતાં આ દોષ નહિ આવે, કેમકે તે આત્મા આઠ ઈર્મપ્રગળના સમૂહ શુદ્ધ અને મશરીરી હોવાથી કંઠ્યિત મૂર્તિતાદિ ધર્મવાન છેજ. ૧૫૭૦.

બીજા અનુમાનથી આત્માની સિદ્ધિ કરે છે.

અત્યિ ચિય તે જીવો સંસયઓ સોમ્મ ! ધાણુપુરિસો વ ।

જં સંદિહં ગોયમ ! તં તત્યઽન્નત્ય વઽત્થિ ધુવં ॥૧૫૭૧॥

एवं नाम विसाणं खरस्स पत्तं न तं खरे चेव ।

अन्नत्यतदत्थि च्चिय एवं विवरीयगाहेऽवि ॥ ૧૫૭૨ ॥

હે સૌમ્ય ! ગૌતમ ! સ્થાણુ અને પુરૂષના સંશયની પેઠે તને સંશય હોવાથી આત્મા છે, કેમકે જે સંબંધી સંશય હોય, તે ત્યાં અથવા અન્યત્ર અવશ્ય હોય છે, તું કહીશ કે ‘ જો એમ હોય, તો ગધેડાનાં શીંગડાં પણ હોવાં જોઈએ ? ના એમ નહિં, પરંતુ ગધેડામાં શીંગડાં ન હોય, પણ અન્યત્ર તો તે હોયજ, એજ પ્રમાણે વિપરીત-ગ્રહણમાં પણ સમજવું. ૧૫૭૧ થી ૧૫૭૨.

હે ગૌતમ ! તને જીવ સંબંધી સંશય થયો છે, માટે અવશ્ય જીવ છે, કેમકે જે જે સંબંધી સંશય થાય, તે તે વસ્તુ અવશ્ય હોય છેજ, જેમ સ્થાણુ અને પુરૂષમાં ઊંચાઈ-પહોળાઈ વિગેરે જે સમાનધર્મો છે તેનું પ્રત્યક્ષ થવાથી, અને ગતિ-મસ્તક ખજવાળવું-પક્ષીના માળા-લતાનું ચડવું વિગેરે પુરૂષ તથા સ્થાણુ બન્નેના જુદા જુદા ધર્મો પ્રત્યક્ષ ન થવાથી, માત્ર ઉભયગત ધર્મોનું સ્મરણ થતાં સ્થાણુ અથવા પુરૂષ એ બેમાંના એકનો નિશ્ચય કરવાને ઇચ્છનારાને “ આ શું છે ? ” એવો વિમર્શરૂપ સંશય થાય છે. આવા પ્રકારના સંશયમાં તે સ્થાણુ અથવા પુરૂષાદિ વસ્તુનો અભાવ નથી, કેમકે જે વસ્તુજ ન હોય, તેનો સંશય ક્યાંથી થાય ? નજ થાય. એજ પ્રમાણે આત્મા અને શરીરના સામાન્ય વિશેષ ધર્મ જણનાર પ્રમાતાને એ ઉભયના સામાન્ય ધર્મ પ્રત્યક્ષ થવાથી અને વિશેષધર્મ પ્રત્યક્ષ ન થવાથી, તે સંબંધી સ્મરણ થતાં બેમાંથી એકનો નિશ્ચય કરવાને ઇચ્છનારાને “ આ આત્મા છે ? કે કેવળ શરીરજ છે ? ” એવો વિમર્શરૂપ સંશય થાય છે. આવો સંશય જો આત્મા અને શરીર એ બે પદાર્થો સ્વતંત્રપણે હોય, તોજ થાય છે. બેમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય, તો તે ન થાય, અહીં કદી તું એમ કહીશ કે, ‘ અરણ્યાદિમાં સ્થાણુ-પુરૂષનો સંશય થએ, ત્યાં અથવા અન્ય સ્થળે બેમાંથી એક વસ્તુ હોય છે, પણ બન્ને વસ્તુ નથી હોતી, તો પછી વિદ્યમાન વસ્તુમાંજ સંશય થાય, એમ કેમ કહો છો ? ’ તારૂં આ કથન મારો આલપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે, કારણ કે અમે એવું કંઈ નથી કહેતા, કે તેજ સ્થળે ઉભય વસ્તુ હોવી જોઈએ, અમે તો એમ કહીએ છીએ કે જે સંબંધી સંદેહ થાય, તે વસ્તુ ત્યાં અથવા અન્યસ્થળે અવશ્ય હોય છેજ. (હોવીજ જોઈએ) માટે સંશયના વિષયપણાથી જીવ છેજ.

જો એ પ્રમાણે જે સંબંધી સંશય થાય, તે વસ્તુ અવશ્ય હોવી જોઈએ, એમ કહેતા હો, તો કોઈને ગધેડાના શીંગડા સંબંધી સંશય થાય, જેમકે “ આ ગધેડાનાં શીંગડાં છે કે અન્ય બળદ આદિનાં છે ? ” આથી તો તે ગધેડાનાં શીંગડાં પણ હોવાં જોઈએ, એમ થયું. જો તું એ પ્રમાણે કહેતો હોય, તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે હમણાંજ ઉપર કહ્યું છે, કે ત્યાં અથવા અન્યત્ર વિદ્યમાન વસ્તુ હોય, તો તેમાં સંશય થાય છે, અવિદ્યમાન વસ્તુમાં નથી થતો. ગધેડાનાં શીંગડાં નથી, એટલે કે ગધેડાને શીંગડાનો અભાવ છે, પણ અન્યત્ર બળદ વિગેરેને તો તે છેજ. માટે કંઈ દોષ નથી. આજ પ્રમાણે સ્થાણુમાં આ પુરૂષજ છે ? ’ ઇત્યાદિ વિપર્યય કોઈ કરે તો પણ આજ ન્યાય-યુક્તિ સમજવી. કેમકે સ્થાણુમાં પુરૂષનો વિપરીત ગ્રહ થાય, તે સ્થાણુથી વિપરીત પુરૂષ વિદ્યમાન હોય તોજ થાય છે. અન્યથા નથી થતો. એ પ્રમાણે તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે

શરીરને વિષે આત્માનું નાસ્તિત્વ માન્ય છે, પણ આત્માનું સર્વથા નાસ્તિપણું ઘટતું નથી.
વળી બીજા પ્રકારે આત્માની સિદ્ધિ કરે છે.

અત્યિ અજીવવિવક્ષો પદિસેહાઓ ઘડોઽઘડસ્સેવ ।

નત્યિ ઘડોત્તિ વ જીવત્યિત્તપરો નત્યિસદ્દોઽયં ॥ ૧૫૭૩ ॥

પ્રતિષેધથી (જીવની સિદ્ધિ થાય છે) અઘટનો પ્રતિપક્ષી જેમ ઘટ છે તેમ અજીવનો પ્રતિપક્ષી જીવ છે. “ ઘટ નથી ” ઇત્યાદિની ચેઠ “ જીવ નથી ” એમાંનો એ “ નથી ” શબ્દ “ જીવ છે ” એમ સિદ્ધ કરે છે. ૧૫૭૩

જીવરૂપ વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધપદનો પ્રતિષેધ કરવાવાળો અજીવ છે તેથી તેનો પ્રતિપક્ષવાન છે. કેમકે જ્યાં વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધપદનો નિષેધ હોય છે, ત્યાં તેનો પ્રાતપક્ષ હોય છે. જેમ અઘટ તે ઘટરૂપ પ્રતિપક્ષવાન છે. કેમકે અઘટ એમ કહેવામાં વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધપદનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી તેના પ્રતિપક્ષી ઘટનો સદ્ભાવ અવશ્ય હોવો જોઈએ. અને જે પ્રતિપક્ષવાન નથી, ત્યાં વ્યુત્પત્તિવાળા શુદ્ધપદનો નિષેધ પણ નથી. જેમકે અખરવિષાણુ-ડિથ ઇત્યાદિ, અહીં અખરવિષાણુ એટલે અરવિષાણુરૂપ સમાસવાળા અશુદ્ધપદનો નિષેધ કર્યો છે, તેથી અર-ગધેડાનું શીંગડું તે અરવિષાણુ એવી વ્યુત્પત્તિ છતાં પણ ગધેડાનું શીંગડું એવો તેનો પ્રતિપક્ષી કોઈ પદાર્થ નથી. “ અ ડિથ. ” એમાં ડિથ પદ વ્યુત્પત્તિ વિનાનું છે, એટલે સમાસ રહિત છે, તો પણ ડિથરૂપ કોઈ વ્યુત્પત્તિવાળો શુદ્ધ પદાર્થ તેનો પ્રતિપક્ષી હોવોજ જોઈએ એમ નથી. આજ પ્રમાણે “ અહીં ઘટ નથી ” એવો શબ્દ પ્રયોગ અન્યત્ર ઘટના સદ્ભાવ વિના થતો નથી. કેમકે જેનો નિષેધ કરાય છે, તે પદાર્થ ઘટની ચેઠ અન્ય સ્થળે હોય છેજ. તે પ્રમાણે અહીં પણ “ આત્મા નથી ” એવો આત્માનો નિષેધ કરનાર શબ્દ કોઈપણ સ્થાને આત્માના સદ્ભાવ વિના થઈ શકે નહિ. કેમકે જે સર્વથા હોયજ નહિ, તેના ગધેડાના શીંગડાને પાંચભૂત સિવાય છઠ્ઠા ભૂતની ચેઠ નિષેધ હોતો નથી. આટલા ઉપરથી જે તું આત્માનો નિષેધ કરે છે, તેથી એ નિષેધજ આત્માનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરે છે. માટે આત્મા છે, એમ અંગીકાર કર. ૧૫૭૩.

ગૌતમ—ગધેડાના શીંગડા જેવા અવિદ્યમાન પદાર્થનો પણ નિષેધ તો જણાય છે, તો તમે કહેલો નિષેધનો હેતુ અનેકાન્તિક દોષ યુક્ત છે ?

ભગવન્તઃ—ના દોષવાળો નથી, કેમકે—

અસઓ નત્યિ નિસેહો સંજોગાઽપદિસેહઓ સિદ્ધં ।

સંજોગાઽચ્ચરકંપિ સિદ્ધમત્યંતરે નિયયં ॥ ૧૫૭૪ ॥

અવિદ્યમાન પદાર્થનો નિષેધ સંભવતોજ નથી, (કેમકે) સંયોગાદિના પ્રતિષેધથી તે સિદ્ધ થાય છે, સંયોગાદિચાર પણ અર્થાન્તરમાં અવશ્ય સિદ્ધ હોય છે. ૧૫૭૪.

જે કોઈ પદાર્થનો નિષેધ કરાય છે, તે પદાર્થ અન્ય સ્થળે તો વિદ્યમાન હોય છેજ, પરંતુ તેના અમુક સ્થળે સંયોગ-સમવાય-સામાન્ય કે વિશેષ, એ ચારનો નિષેધ કરાય છે, સર્વથા તેનો અભાવ નથી કહેવાતો. જેમકે—“ દેવદત્ત ઘરમાં નથી ” આ વચનમાં ઘર અને દેવદત્ત વિદ્યમાન છે. તેના સંયોગ માત્રનો નિષેધ કરાય છે, સર્વથા એમનો અભાવ નથી કહ્યો. “ ગધેડાનાં શીંગડાં નથી. ” આ વાક્યમાં ગધેડો અને શીંગડાં વિદ્યમાન છે, માત્ર તે એનો સમવાય નિષેધો. “ બીજો ચન્દ્ર નથી. ” આમાં એક ચન્દ્ર વિદ્યમાન છે, પણ

ખીજે નથી, એટલે ચંદ્રના સામાન્યનો નિષેધ કર્યો છે, સર્વથા ચંદ્રનો અભાવ નથી કહ્યો. “ ઘટ જેવડાં મોતી નથી. ” અહીં મોતીઓના ઘટપ્રમાણરૂપ વિશેષનો નિષેધ કર્યો છે, પણ સર્વથા મોતીનો અભાવ નથી કહ્યો. આજ પ્રમાણે “ આત્મા નથી. ” એ વચનથી વિદ્યમાન આત્માનો કોઈ સ્થળે કોઈની સાથે સંયોગ માત્ર નથી, એમ તારે માનવું જોઈએ, જેમકે શરીર આત્મા નથી. પરંતુ આત્માનો સર્વથા અભાવ ન માનવો જોઈએ.

ગૌતમ:-જો એ પ્રમાણે જેનો નિષેધ કરાય, તે વસ્તુ હોય છેજ એમ કહેતા હો તો મારે વિષે ત્રણ લોકનું સ્વામિપણું છે, તમે વીગેરે એ નિષેધ કરાયલું છે માટે, અને સમવાય આદિ ચાર પ્રતિષેધનો પાંચમો પ્રતિષેધ પ્રકાર પણ છે, તમારા વડે નિષેધ કરાયલો છે માટે, એમ માનવું જોઈએ, કારણકે તમેજ કહો છો કે જેનો નિષેધ કરાય છે, તે વસ્તુ હોય છેજ.

ભગવન્ત:-ગૌતમ ! તારી એ માન્યતા અચોગ્ય છે; કેમકે જેમ મોતીઓના ઘટ-પ્રમાણ રૂપ વિશેષનો નિષેધ કરાય છે, તેમ ત્રિલોકની ઈશ્વરતા રૂપ વિશેષ માત્રનાજ તારામાં નિષેધ કરાય છે, સર્વથા ઈશ્વરતા નિષેધાતી નથી, કેમકે સ્વશિષ્યાદિની ઈશ્વરતા તો તારામાં વિદ્યમાન છે. વળી પ્રતિષેધની સંખ્યામાં પણ પાંચમી સંખ્યાનો નિષેધ છે, સર્વથા પ્રતિષેધનો અભાવ નથી, કેમકે ચાર સંખ્યા વિશિષ્ટ પ્રતિષેધ તો છેજ.

ગૌતમ:-તમે જે કહો છો, તે સંબંધ વિનાનું જણાય છે; કેમકે મારામાં ત્રિલોકનું સ્વામિત્વ નથી, તેનોજ નિષેધ થાય છે, અને પાંચ સંખ્યા વિશિષ્ટ સંબંધનો પ્રતિષેધ, જે અવિદ્યમાન છે, તેનોજ નિષેધ કરાય છે, વળી સંયોગ-સમવાય-સામાન્ય-અને વિશેષ તે શુદ્ધ દેવદત્ત અને અરવિશાણાદિમાં અવિદ્યમાન છે, તેનોજ નિષેધ કરાય છે. આથી “ જેનો નિષેધ કરાય, તે વસ્તુ છેજ ” એમ કહેવું તે કેવળ સંબંધ વિનાનુંજ છે.

ભગવન્ત:-મહાનુભાવ ! એમ નહિ. શુદ્ધ આદિમાંજ દેવદત્તાદિના સંયોગ વિગેરેનો નિષેધ છે, અન્યત્ર નિષેધ નથી. એટલેકે ધરની સાથે દેવદત્તનો સંયોગ નથી, અન્યત્ર દ્વેષ-દુકાન-ગામ આદિની સાથે છે, એવીજ રીતે ધરનો સંયોગ પણ દેવદત્તની સાથે નથી, ખીજા ખાટલા-ગોદડા વિગેરેની સાથે છે. એજ પ્રમાણે શીંગડાનો સમવાય ગધેડામાં નથી, બળદ-ગાય આદિમાં તો છે, ખીજા ચંદ્રના અભાવથી, ચંદ્રમાં સામાન્ય નથી, પણ ખીજા ઘટ-પટ-ગાય આદિમાં તો છે. ઘટ જેવડું પ્રમાણ મોતીઓમાં નથી, અન્યત્ર કહોળા વિગેરેમાં તો છેજ. ત્રિલોકનું સ્વામિત્વ તારામાં નથી, પણ અન્યત્ર તીર્થંકરાદિમાં તો છેજ. પાંચ સંખ્યા પ્રતિષેધમાં નથી, પણ અન્યત્ર અનુત્તર વિમાનાદિમાં તો છેજ. આ અપેક્ષાએજ અમે કહીએ છીએ કે “ જેનો નિષેધ કરાય છે, તે વસ્તુ સામાન્યથી છેજ. ” પણ એમ નથી કહેતા કે “ જેનો જ્યાં નિષેધ કરાય, તે વસ્તુ ત્યાંજ હોવી જોઈએ. ” કે જેથી તે કહેલો દોષ આવે.

‘ હું પણ શરીરમાંજ આત્માનો નિષેધ કરું છું, અન્યત્ર નિષેધ નથી કરતો, ’ એમ કહેતા હોય, તો તે ચોગ્ય છે, કેમકે અમે જે જીવની સિદ્ધિ માટે આટલો યત્ન કરીએ છીએ, તે તેથી સિદ્ધ થયો, તો પછી તેની સિદ્ધિ માટે ખીજી યુક્તિ નકામી છે, કેમકે શરીર આશ્રયથીજ આત્મા સિદ્ધ થાય છે, શરીર વિના આત્મા અન્ય સ્થળે હોતો નથી, શરીરમાંજ આત્મા છે, એમ લક્ષણથી જણાય છે. આથી એમ ન કહેવું, કે શરીર એજ આત્મા છે. કેમકે એમ માનવાથી “ જીવે છે, મરી ગયો-મૂર્છા પામ્યો. ” એ વિગેરે વ્યવહારની વ્યવસ્થા નહિ બને. એ સંબંધી આગળ વિશેષથી કહેવાશે. ૧૫૭૪.

પુનઃ પ્રકારાન્તરે આત્માની સિદ્ધિ કહે છે.

જીવોત્તિ સત્યયમિણં સુદ્ધત્તણઓ ઘઢાભિહાણં વ ।

જેણત્યેણ સયત્થં સો જીવો, અહ મई હોજ્જા ॥ ૧૬૭૫ ॥

અત્યો દેહો ચ્ચિય સે તં નો પજ્જાયવયણમેઆઓ ।

નાણાઙ્ગુણો ય જઓ મણિઓ જીવો ન દેહોત્તિ ॥ ૧૬૭૬ ॥

ઘટના નામની પેઠે શુદ્ધપદ હોવાથી, જીવ એ નામ સાર્થક છે, જે અર્થ વડે તે વિધમાનાર્થક છે, તે અર્થ જીવ છે. જીવ એટલે દેહ, એવો અર્થ તું માનતો હોય, તો પર્યાયવચનના ભિન્નપણાથી ભેદ હોવાને લીધે, તે અર્થ સાચો નથી. વળી જીવ જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો કહ્યો છે અને દેહ તેવો નથી. ૧૫૭૫ થી ૧૫૭૬.

જેમ ઘટ એ નામ વ્યુત્પત્તિવાળું અને શુદ્ધપદ વાળું હોવાથી સાર્થક છે, તેમ જીવ એ નામ પણ વ્યુત્પત્તિવાળું અને શુદ્ધપદવાળું હોવાથી સાર્થક છે. તેથી વિપરીત જે નામ ખરવિષાણાદિની પેઠે વ્યુત્પત્તિવાળું અને શુદ્ધપદ વાળું નથી હોતું તે નામ સાર્થક પણ નથી હોતું. જે નામ કિત્થાદિની પેઠે શુદ્ધ પદ વાળું હોય, પણ વ્યુત્પત્તિવાળું ન હોય, તે નામ પણ સાર્થક નથી હોતું. તેમજ જે નામ સમાસયુક્ત વ્યુત્પત્તિવાળું હોય, પણ શુદ્ધપદવાળું ન હોય, તે નામ પણ ખરવિષાણાદિની પેઠે સાર્થક નથી હોતું. આ કારણથી વ્યુત્પત્તિયુક્ત શુદ્ધપદવાળું જે નામ હોય છે, તે સાર્થકજ હોય છે એમ સમજવું.

અહીં કહી તું એમ માને, કે ‘ જીવ એટલે શરીર સમજવું; પણ શરીર સિવાય અન્ય અર્થ એ જીવ પદનો નથી, કેમકે શરીરજ સર્વવ્યાપાર કરતું જણાય છે, જેમકે શરીરથી કોઈ કોઈને મારે છે ત્યારે કહેવાય છે કે આ જીવ આ જીવને મારે છે. આ કારણથી જીવ એટલે શરીર એમ કહેવુંજ યોગ્ય છે. તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે શરીર અને જીવનો પર્યાય વચનથી ભેદ છે, જ્યાં જ્યાં પર્યાય વચનથી ભેદ છે, ત્યાં ત્યાં ઘટ અને આકાશની પેઠે ભુદાઈ છે, જેમકે-ઘટ-કુટ-કુંભ-કળશ વિગેરે ઘટના પર્યાય છે, અને આકાશ-વ્યોમ-અન્તરિક્ષ-નભસ વિગેરે આકાશના પર્યાય છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ જીવ-જન્તુ-અમુમાનુ-પ્રાણી સત્ત્વ-ભૂત-આત્મા વિગેરે જીવના પર્યાય છે, અને શરીર-વપુ-કાય-દેહ-કલેવર વિગેરે શરીરના પર્યાય છે, આ પ્રમાણે પર્યાયવચનમાં ભેદ છતાં પણ, જે વસ્તુને એકજ માનવામાં આવે; તો સર્વત્ર એકતાનો પ્રસંગ આવે ને તે બાધક થાય. વળી શરીરજ સર્વ વ્યાપાર કરતું જણાય છે, એમ કહ્યું, તેમાંતો શરીરના સાહચર્યથી ઊભું રહેવું વિગેરે કાર્ય થતાં હોવાથી શરીરમાં જીવનો ઉપચાર કરાય છે. અને એવું પણ કહેવાય છે કે “ તેમાંથી જીવ ગયો, હવે આ શરીર બાળી નાંખો. ” તથા આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો છે, અને દેહ જડ છે, તો પછી શરીર એજ જીવ કેમ કહી શકાય ? આજ ગ્રંથમાં પૂર્વે કહ્યું છે, કે શરીર ઘટની પેઠે મૂર્તિમાન હોવાથી જ્ઞાનાદિ ગુણવાળું નથી. તથા શરીર અને ઇન્દ્રિયથી આત્મા ભિન્ન છે, કેમકે ઇન્દ્રિયથી જાણેલ અર્થતું બારીમાં રહેલા પુરૂષની પેઠે તેને સ્મરણ થાય છે. ૧૫૭૫ થી ૧૫૭૬.

એ પ્રમાણે અનેક શુદ્ધિથી સમજાવ્યા છતાં ઇન્દ્રભૂતિ હજી બોધ ન પામ્યા, એટલે કંરુણાસાગર ભગવન્ત પુનઃ કહે છે કે,

જીવોડત્તિ વઓ સચ્ચં મહવણાઓડવસેસવયણં વ ।

સવ્વણ્ણવયણઓ વા અણમયસવ્વણ્ણવયણં વ ॥ ૧૬૭૭ ॥

મય-રાગ-દોસ-મોહાભાવાઓ સચ્ચમણફવાઈં ચ ।

સવ્વં ચિય મે વયર્ણં જાઈંયમજ્જત્યવયર્ણં વ ॥ ૧૫૭૮ ॥

કહ સવ્વણ્ણુત્તિ મઈં જેનાહં સવ્વસંસયચ્છેઈં ।

પુન્નહસુ વ જં ન જાણસિ જેણ વ તે પચ્ચઓ હોજ્જા ॥ ૧૫૭૯ ॥

તારા સંશયાદિ સર્વ વચનોની પેઠે “ જીવ છે ” એ કથન મારું વચન હોવાથી સત્ય છે. (જે વચન ખોટી સાક્ષીની પેઠે સત્ય નથી, તે મારું વચન નથી.) અથવા “ જીવ છે ” એ કથન સર્વજ્ઞનું વચન હોવાથી, તને ઈષ્ટ એવા સર્વજ્ઞના વચનની પેઠે સત્ય છે. વળી મારા સર્વ વચનો હું ભય-રાગ-દ્વેષ-ને મોહ (અજ્ઞાન) રહિત હોવાથી દોષ રહિત અને સત્ય છે, જે ભયાદિ રહિત છે, તેનું વચન માર્ગ જાણનાર મધ્યસ્થ પુરુષની પેઠે સત્ય છે. હું પણ ભયાદિ રહિત છું, તેથી મારાં સર્વ વચન સત્ય અને દોષ રહિત છે. કદી ‘ તમે સર્વજ્ઞ છો, તથા ભયાદિનો અભાવ છે એમ કેમ મનાય ’ એવી તને શંકા હોય, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે હું સર્વસંશયનો છેદનાર છું અને સર્વસંશયનો છેદનાર તેજ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. અને તે બાબતમાં જે તું સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એમ ત્રણ લોકમાં રહેલી વસ્તુ ન જાણતો હોય, તે મને પૂછ, કે જેથી તારા સર્વ સંશયોનો હું છેદ કરું અને તેથી તને મારે વિષે સર્વજ્ઞપણાનો પ્રત્યય થાય. ૧૫૭૯.

હવે ઉપસંહાર કરતા ભગવન્ત કહે છે કે.

एवमुत्रओगलिंगं गोयम ! सव्वप्पमाणसंसिद्धं ।

संसारी-यर-थावर-तसाइमेयं मुणे जीवं ॥ १५८० ॥

હું ગૌતમ ! એ પ્રમાણે ઉપયોગ લિંગવાળો આત્મા સર્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, તેના સંસારી અને મોક્ષ પામેલા તેમજ ત્રસ અને સ્થાવર, આદિ શબ્દ થકી સૂક્ષ્મ બાહર પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત આદિ ભેદો જાણવા. ૧૫૮૦.

એવી રીતે આત્માની સિદ્ધિ કર્યા પછી આ સંબંધમાં વેદાન્તવાદી એમ કહે છે કે આત્માના ઘણા પ્રકાર હોઈ શકે નહિ, કેમકે આત્મા સર્વત્ર એક જ છે. તેઓ કહે છે કે- “ એક જ ભૂતાત્મા દરેક ભૂતમાં રહેલો છે, તે એક છતાં પણ પાણીમાં ચન્દ્રની પેઠે અનેક પ્રકારે જણાય છે; જેમ તિમિરના દોષવાળો મનુષ્ય વિશુદ્ધ આકાશને લિપ્ત લિપ્ત માત્રાઓ વડે સંકીર્ણ માને છે, તેમ આ નિર્મળ-નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ મલિનતા પામ્યું હોય તેમ અવિદ્યા વડે ભેદ રૂપે જણાય છે, જેનાં મૂળ ઊંચે છે, શાખા નીચે છે અને છંદો જેનાં પાંદડાં છે, એવો જે આત્મા તેને વેદ જાણનાર અવ્યય અચેત્ય કહે છે. તથા “ પુરુષ પવેદં મિં સર્વ, યદ્ મૂતં યન્ન ભાવ્યં, ઉતામૃતત્વસ્યેશાનઃ, યદન્નેનાતિરોહતિ, યદેજ્જતિ, યદ્ નૈજતિ, યદ્ દૂરે, યદુ અન્તિકે, યદન્તરસ્ય સર્વસ્ય, યત્ સર્વસ્યાસ્ય વાઘ્યતઃ “ એટલે આ ચેતન અચેતન વાળું જે દેખાય છે તે સર્વ પુરુષ-આત્મા જ છે. જે થઈ ગયું, જે થશે, જે મોક્ષનો સ્વામી છે, જે આહાર વડે વૃદ્ધિ પામે છે, જે કંપે છે જે ચાલે છે એવા અચેત્ય, જે પર્યંતાદિ સ્થિર તે, જે મેઘ વિગેરે દૂર છે, જે નજીકમાં છે, જે સર્વ ચેતન અચેતનની અંદર અને બહાર છે, તે સર્વ પુરુષ-આત્મા જ છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે તેઓ આત્મા સર્વત્ર એક જ છે, એમ માને છે, પણ તે અયોગ્ય છે, તે માટે કહે છે કે.

જઈ પુણ સો ઇગો ચ્ચિય હવેજ્જ વોમં વ સવ્વપિંડેસુ ।
 ગોયમ ! તદેગલિગં પિંડેસુ તહા ન જીવોડયં ॥ ૧૫૮૧ ॥
 નાણાજીવા કુંભાદયો વ્વ યુવિ લક્ખણાઙ્ગેયાઓ ।
 સુહ-દુક્ખ-વંધ-મોક્ખાભાવો ય જઓ તદેગત્તે ॥ ૧૫૮૨ ॥
 જેણોવઓગલિંગો જીવો મિન્નો ય સો પડસરીરં ।
 ઉવઓગો ઉકરિસા-વગરિસઓ તેણ તેડ્ડણંતા ॥ ૧૫૮૩ ॥

જો એ પ્રમાણે નર-નારક આદિના સર્વ શરીરોમાં, આકાશની પેઠે, એકજ આત્મા હોય, (પણ સંસારી ને મોક્ષ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન ન હોય,) તો હે ગૌતમ ! જેમ એ આકાશ સર્વપિંડોમાં-સર્વ સ્થળે ભિન્નતા રહિત એકલિંગ વાળું છે, તેમ આ જીવ પણ દરેક પિંડમાં એકલિંગવાળો જણાવો જોઈએ, (પણ તેમ નથી; કારણકે દરેક પિંડમાં-શરીરમાં તે ભિન્ન છે, લક્ષણના ભેદથી લક્ષ્યનો પણ ભેદ હોય છે.) વળી જગતમાંના જુદા જુદા સર્વ જીવો, ધર્માદિની પેઠે, લક્ષણ આદિના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન છે, (જે ભિન્ન ભિન્ન નથી; તેનો આકાશની પેઠે લક્ષણ ભેદ પણ નથી.) અને જો આત્મા સર્વત્ર એકજ માનવામાં આવે; તો સુખ-દુઃખ-બંધ-અને મોક્ષનો અભાવ થાય. માટે ઉપયોગ લક્ષણવાળો આત્મા છે, ને તે આત્મા દરેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન છે, કેમકે દરેક શરીરમાં ઉપયોગની ન્યૂનાધિક્તાથી અનન્તા ભેદ થાય છે, તેથી જીવો પણ અનન્તા છે. ૧૫૮૧-૧૫૮૨-૧૫૮૩.

ઇગત્તે સવ્વગયત્તઓ ન સોક્ખાદઓ નમસ્સેવ ।
 કત્તા મોત્તા મંતા ન ય સંસારી જહાડ્ડગાસં ॥ ૧૫૮૪ ॥
 ઇગત્તે નત્થિ સુહી વહૂવવાડત્તિ દેસનિરુડ્ડવ્વ ।
 વહુતરવદ્ધત્તણઓ ન ય મુક્કો દેસમુક્કો વ્વ ॥ ૧૫૮૫ ॥

આત્માને એક અને સર્વગત માનવાથી તેને આકાશની પેઠે મોક્ષ વિગેરે ધરશે નહિ. વળી આકાશની પેઠે આત્મા કર્તા-ભોક્તા-મંતા અને સંસારી નહિ કહી શકાય, આત્માને એકજ માનવાથી આખા શરીરે રોગી અને અદ્ય ભાગમાં નીરોગી મનુષ્યની પેઠે સુખી નહીં ગણાય, તેમજ ઘણા ભાગમાં સર્વથા બંધાએલા અને અદ્ય ભાગમાં છુટા એવા મનુષ્યની પેઠે કોઈ મુક્ત નહીં કહેવાય. અને તેમ થવાથી સુખાદિકની અસિદ્ધિ થાય માટે જીવોનું અનેકપણું છે. ૧૫૮૪-૧૫૮૫.

આત્મા એકજ અને સર્વવ્યાપિ છે, એમ માનવામાં આવે તો આકાશની પેઠે આત્માને સુખ-દુઃખ-બંધ-મોક્ષ વિગેરે સંભવશે નહિ. કેમકે જ્યાં પુખ્ત દુઃખ વિગેરે હોય છે ત્યાં દેવદત્તની પેઠે સર્વગત-સર્વવ્યાપિપણું હોતું નથી. વળી એ રીતે આત્માને એકજ માનવાથી આત્માને કર્તા-ભોક્તા-મંતા-સંસારી વિગેરે વિશેષણો વાળો પણ નહીં કહી શકાય. કેમકે જે એક છે, તે આકાશની પેઠે કર્તા-ભોક્તાદિ નથી. તથા નારડી તિર્યચ વિગેરે અનન્તા જીવો અનેક પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક દુઃખથી પીડિત છે, અને તેનો અનન્તભો ભાગ જ માત્ર સુખી છે, એજ રીતે અનન્તા જીવો બંધાએલા છે, અને તેનો અનન્તભો ભાગજ મુક્ત છે. આથી એ સર્વને એકજ માનવાથી કોઈ પણ જીવ સુખી

નહી કહેવાય, કારણકે જેમ આખે શરીરે રોગી અને અંગુલી આદિ એક ભાગમાં નીરોગી મનુષ્ય રોગીજ કહેવાય છે, તેમ આત્મા પણ ઘણા ભાગે દુઃખ સુખ અને અદ્ય ભાગે સુખવાળો હોવાથી દુઃખીજ કહેવાશે. તેજ પ્રમાણે કેઈ જીવ સુખ પણ નહિ કહેવાય, કેમકે ઘણા ભાગમાં બંધાએલ અને થોડાજ ભાગમાં સુખ હોય છે. આ પ્રમાણે આત્માની એકતામાં તેને સુખ દુઃખને બંધ મોક્ષ ઘટશે નહિ, જે કારણથી એકપણામાં સુખાદિકની અનુપપત્તિ છે. તે હેતુથી જીવોનું અનેકપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧૫૮૪-૧૫૮૫.

જીવો તણુમેત્તત્યો જહ કુંભો તગ્ગુણોવલંભાઓ ।

અહવાડણુવલંભાઓ મિત્તમ્મિ ઘડે ઘડસ્સેવ ॥ ૧૫૮૬ ॥

તમ્હાંકત્તા મોત્તા વંધો મોક્ષો સુહં ચ દુક્ખં ચ ।

સંસરણં ચ વહુત્તા-ડસવ્વગયત્તેસુ જુત્તાઈ ॥ ૧૫૮૭ ॥

આત્મા શરીરપ્રમાણજ છે, કેમકે તે આત્માના ગુણો ત્યાંજ જણાય છે. જેમ ઘટનો આકાર દેખાય ત્યાંજ ઘડો છે એમ કહેવાય છે, અથવા જે જ્યાં પ્રમણો વડે ન જણાય તેનો ત્યાં અભાવ હોય છે. જેમ ભિન્ન ઘટમાં ઘટ નથી જણાતો તેમ શરીરથી બહાર આત્મા જણાતો નથી, ને શરીર બહાર આત્મા નથી માટે આત્મા ઘણા અને અસર્વગત આત્માઓ માનીએ તોજ તેને કર્તા-લોકના-બંધ-મોક્ષ-સુખ-દુઃખ વિગેરે ધર્મો ધટી શકે, અન્યથા નહી, એ પ્રમાણે પ્રમાણ કરીને સિદ્ધ એવા જીવને તું અંગીકાર કર. ૧૫૮૬ થી ૧૫૮૭.

ગોયમ ! વેયપયાણં ઇમાણમત્થં ચ તં ન યાણાસિ ।

જં વિન્નાણઘણો ચ્ચિય ભૂણ્હિતો સમુત્થાય ॥ ૧૫૮૮ ॥

મણ્ણસિ મજ્જંગેસુ વ મયમાવો ભૂયસમુદયભૂઓ ।

વિન્નાણમેત્તમાયા ભૂણ્ડણુ વિણસ્સઈ સ ભૂઓ ॥ ૧૫૮૯ ॥

અત્થિ ન ય પેચ્ચસણ્ણા જં પુવ્વભવેડમિહાણમમુગોત્તિ ।

જં મણિયં ન મવાઓ મવંતરં જાઈ જીવો ત્તિ ॥ ૧૫૯૦ ॥

જૌતમ ! એ પૂર્વે જણાવેલ વેદના પદનો અર્થ તું બરાબર જણાતો નથી, કેમકે તું એમ માને છે કે વિજ્ઞાન અંશનો જે સમુદાય, તે પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેને, મધના કારણોમાં મદલાવની પેઠે, ભૂતસમુદાયથી ઉત્પન્ન થયેલો વિજ્ઞાનમાત્ર આત્મા, ભૂતોનો નાશ થએ તરત ભૂતને વિષે નાશ પામે છે. માટે તેની ત્રેત્ય સંજ્ઞા નથી, કે તેનું પૂર્વલવમાં અમુક નામ હતું એવું કંઈજ નથી, અને તેથીજ કહું છે કે જીવ એકલવથી બીજા લવમાં જતો નથી. ૧૫૮૮-૧૫૮૯-૧૫૯૦.

ગોયમ ! પયત્થમેવં મન્નંતો નત્થિ મન્નસે જીવં ।

વક્કંતરેસુ ય પુણો મણિઓ જીવો જમત્થિત્તિ ॥ ૧૫૯૧ ॥

અગ્ગિહવ્વણાઈકિરિયાફલં ચ તો સંસયં કુણસિ જીવે ।

મા કુરુ ન પયત્થોડયં ઇમં પયત્થં નિસામેહિ ॥ ૧૫૯૨ ॥

હુ-જૌતમ ! “ વિજ્ઞાનઘન પવૈતેભ્યો મૃતેભ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુ વિનશ્યતિ

ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ. ” ઇત્યાદિ વેદના પદોના યથાર્થ અર્થને તું જાણતો નથી, કેમકે તું તેનો એવો અર્થ માને છે કે ‘ પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિજ્ઞાન અંશોનો જે સમુદાય, તે વિજ્ઞાન-ધન. અહિંજે એવકાર છે, તે આત્મવાદિએ માનેલ ભૂતસમુદાયથી અતિરક્ત અને જ્ઞાન-દર્શનાદિગુણોના આશ્રયભૂત એવો જે આત્મા તેનો નિષેધ કરવાને અર્થ છે. એટલે કે પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિજ્ઞાન અંશનો સમુદાય તેજ આત્મા છે પણ તે સિવાય જ્ઞાનાદિ ગુણ-વાન્ આત્મા નથી, જેમ ધાતકી વિગેરે મદિરાના કારણોમાં મદ ભાવ છે, તેમ પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાં વિજ્ઞાનભાવ છે, એ આત્મા પૃથ્વી આદિ ભિન્ન ભિન્ન ભૂતોથી થતો નથી, પણ સમુદિત ભૂતોથી ઉત્પન્ન થએલ છે, નરકાદિ પરભવથી પણ આવેલ નથી, ને તેથીજ એવો વિજ્ઞાનમાત્ર આત્મા, પૃથ્વીઆદિ ભૂતોનો વિનાશ થએ, તેની પાછળ તરતજ (તે પણ વિજ્ઞાન માત્ર રૂપ આત્મા) વિનાશ પામે છે, પણ આત્મવાદીઓ કહે છે, તેમ તે આત્મા કોઈ અન્ય ભવમાં નથી જતો. કેમકે પ્રેત્ય સંજ્ઞાજ નથી, એટલે કે પરભવમાં તે નારકી અથવા દેવ હોતો, અને હવે તે મનુષ્ય થયો, એ પ્રમાણે પૂર્વભવમાં આત્માનું કોઈ નામ નથી. આજ કારણથી કહું છે કે આત્મા ઉત્પન્ન થઇને નાશ પામે છે, પણ એક એકભવથી બીજાભવમાં નથી જતો, ‘ હે જાતમ ! શ્રુતિનો એ પ્રમાણે અર્થ તું માને છે, તે અચોચ છે, કેમકે— ૧૫૮૮-૧૫૮૯-૧૫૯૦.

હે જાતમ ! એ પદનો અર્થ એ પ્રમાણે માનવાથી “ જીવ નથી, ” એમ તું માને છે. અને વળી (ન હ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયા-પ્રિયચોરપહતિરસ્તિ, અશરીરં વા યસન્ત પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ ઇત્યાદિ) બીજા વેદવાક્યોમાં “ જીવ છે ” એમ કહું છે. તથા (અગ્નિદોષં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ) ઇત્યાદિ વચનવડે અગ્નિદોષ આદિ ક્રિયાનું ફળ જણાવવાથી પરભવ છે, એમજ જણાય છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ વેદવાક્યોના અર્થથી, તું આત્મામાં સંશય કરે છે, કે “ આત્મા છે, યા નહિ ? ” પણ મહાનુભાવ ! એવો સંશય ન કર. કેમકે એ વેદના પદોનો અર્થ એમ નથી, પણ આગલ હું કહું છું. તે પ્રમાણે છે, તું તે અર્થને સાંભળ. ૧૫૯૧-૧૫૯૨.

વિષ્ણાણાઓઽણ્ણો વિષ્ણાણઘ્ણોત્તિ સન્વસો વાવિ ।

સ ભવઙ્ ભૂર્ણિતો ઘઙ્વિષ્ણાણાઙ્ભાવેણ ॥ ૧૫૯૩ ॥

તાઙ્ ચિય ભૂયાઙ્ સોઽણુ વિણ્સસઙ્ વિણ્સસમાણાઙ્ ।

અત્યંતરોવઓગે કમસો વિણ્ણેયમાવેણ ॥ ૧૫૯૪ ॥

પુન્વાવરવિષ્ણાણોવઓગઓ વિગમ-સંભવસહાવો ।

વિષ્ણાણસંતર્જ્ઞે વિષ્ણાણઘ્ણોઽયમવિણાસી ૧૫૯૫

વિજ્ઞાનથી અભિન્ન એવો જીવજ વિજ્ઞાનધન છે, અથવા દરેક પ્રદેશ અનન્ત વિજ્ઞાન સમૂહથી વ્યાપ્ત હોવાથી આત્માજ વિજ્ઞાનધન છે, તે ઘટ-પટાદિ ભૂતોથી ઘટાદિ વિજ્ઞાનભાવે આત્મા બીજા ઉપયોગ વાલો થાય છે; અને તે વિજ્ઞાનના આલંબન ભૂત ઘટાદિ વિનાશ પામેથી, આત્મા પણ અનુક્રમે અર્થાન્તરમાં ઉપયોગવાળો થવાથી તે વિજ્ઞેયભાવેજ વિનાશ પામે છે. (સર્વથા વિનાશ પામે છે એમ નહિ, પણ) પૂર્વાપર વિજ્ઞાનના ઉપયોગથી વિનાશ અને ઉત્પાદ સ્વભાવ વાળો આત્મા છે, અને વિજ્ઞાનસં-તતિવડે આ વિજ્ઞાનધન-આત્મા અવિનાશી છે. ૧૫૯૩-૧૫૯૪-૧૫૯૫.

અહીંઆં વિજ્ઞાનધન જીવ કહેવાથી વિસિદ્ધ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન, અથવા જ્ઞાન-દર્શન

ઉપયોગ તે વિજ્ઞાન, એ વિજ્ઞાનનું અભિન્નપણું હોવાથી વિજ્ઞાન સાથે એકરૂપતાએ નિબિડપણું પામેલ આત્મા તે વિજ્ઞાનઘન કહેવય, અથવા આત્માનાં દરેક પ્રદેશો અનન્તાનન્ત વિજ્ઞાનપર્યાયના સમૂહથી વ્યાપ્ત હોવાથી વિજ્ઞાનઘન કહેવાય, એવ શબ્દ નિશ્ચયવાચી હોવાથી આત્મા વિજ્ઞાનઘનજ છે, પણ નૈયાયિક વિગેરેના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે આત્મા સ્વરૂપે વિજ્ઞાન રહિત જ સ્વભાવવાળો, અને તેમાં યુદ્ધિ સમવાય સંબંધે થાય છે એવો નથી તેથી એ અભિપ્રાયનો નિરાસ કરવા માટે એવકાર છે, એ વિજ્ઞાનઘન-આત્મા ઘટ-પટ-આદિ જ્ઞેયવસ્તુ રૂપ ભૂતોથી ઉત્પન્ન થઇને, એટલે કે “ આ ઘટ છે, આ પટ છે, ” ઇત્યાદિ વિજ્ઞાનભાવે ઘટાદિ-જ્ઞાનપર્યાયરૂપે થઇને, તે જ્ઞાનના અવલંબન ભૂત ઘટાદિભૂતો, અનુક્રમે કોઈ આવરણ આવવાથી અથવા અન્યમનસ્કતાદિ કારણથી આત્માને અર્થાન્તરમાં ઉપયોગ થએથી વિજ્ઞેયભાવે એટલે જ્ઞાનના વિષયપણાથી જ્યારે વિનાશ પામે, ત્યારે તે પછી તે બોધરૂપ પર્યાયવડે વિજ્ઞાનઘન આત્મા પણ નાશ પામે છે. અર્થાત્ જ્ઞેય ઘટાદિ ભૂતોથી જ્ઞાન પર્યાયવડે આત્મા ઉત્પન્ન થઇને, કાળક્રમે વ્યવધાન આદિના કારણથી બીજા પદાર્થમાં ઉપયોગ થવાથી, જ્ઞેયભાવે તે ભૂતો નાશ પામે છે તેની પાછળ તદ્જ્ઞાનભાવે આ આત્મા પણ નાશ પામે છે; પરંતુ તે સાથે એટલું યાદ રાખવું કે આત્મા સર્વથા નાશ નથી પામતો, કેમકે એકજ આત્મા ત્રણે સ્વભાવવાળો છે. જ્યારે અન્ય અર્થમાં ઉપયોગ થાય, ત્યારે તે આત્મા પૂર્વના જ્ઞાનોપયોગની અપેક્ષાએ વિનાશસ્વરૂપ છે, બીજા જ્ઞાનોપયોગની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ સ્વરૂપ છે, અને અનાદિ કાળથી પ્રવર્તેલ સામાન્ય વિજ્ઞાનમાત્રની પરંપરાથી અવિનષ્ટ સ્વભાવવાળો છે. આજ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રોવ્ય સ્વભાવ વાળી છે, કોઈપણ વસ્તુ એવી નથી, કે જે સર્વથા ઉત્પન્ન થાય, અને સર્વથા વિનાશ પામે. ૧૫૯૩-૧૫૯૪-૧૫૯૫.

“ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ ” એ પદનો યોગ્ય અર્થ કહે છે.

ન ચ પેચ્છનાણસજ્ઞાઽવતિટ્ઠણ સંપઓવઓગાઓ ।

ત્રિણ્ણાણઘણાભિક્ખો જીવોઽયં વેયપયમિહિઓ ૧૫૯૬

એવંપિ ભૂયધમ્મો નાણં તદ્ભાવભાવઓ બુદ્ધી ।

તં નો તદ્ભાવમ્મિવિ જં નાણં વેયસમયમ્મિ ॥ ૧૫૯૭ ॥

અત્થમિણ આહુચ્ચે ચંદે સંતાસુ અગ્નિ-વાયાસુ ।

કિંજોઈરયં પુરિસો ? અપ્પજ્જોઈત્તિ નિદ્દિદ્ઢો ॥ ૧૫૯૮ ॥

તદ્ભાવે ભાવાઓ ભાવે ચાભાવઓ ન તદ્દમ્મો ।

જહ ઘઢભાવાભાવે વિવજ્જયાઓ પહો મિન્નો ॥ ૧૫૯૯ ॥

વર્તમાન ઉપયોગને લીધે પૂર્વ સંજ્ઞા રહેતી નથી, તેથી વેદપદોમાં આ જીવને વિજ્ઞાન ઘન નામે કહેલ છે. કદી તું એમ માને કે ‘ એ પ્રમાણે તો જ્ઞાન ભૂતધર્મ છે, એમ થયું, કેમકે ભૂતનો સદ્ભાવ હોય, તો જ્ઞાનનો પણ સદ્ભાવ હોય, પણ તારી તે માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે ભૂતનો અભાવ હોય, તો પણ જ્ઞાન હોય છે, એમ વેદમાં કહેલું છે કે સૂર્ય-ચંદ્ર આસ્ત થએ છતે, અગ્નિ અને વાણી શાન્ત થએ છતે, આ પુરૂષને કઈ જ્યોતિ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આત્મ જ્યોતિ-જ્ઞાનાત્મક છે, એમ કહેલ છે. તેથી ભૂતનો

અભાવ હોય, તો પણ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોય છે, અને ભૂતોનો સદ્ભાવ હોય, તો પણ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે; માટે જેમ ઘટના ભાવ અને અભાવમાં વિપરીતપણાથી પર તેથી ભિન્ન છે, તેમ જ્ઞાન પણ તેનો ભૂતનો ધર્મ નથી. ૧૫૮૬-૧૫૮૭-૧૫૮૮-૧૫૮૯.

વર્તમાન સાંપ્રત કાલીન વસ્તુના ઉપયોગને લીધે, પૂર્વકાલમાં જે જ્ઞાન સંજ્ઞા હતી તે નથી હોતી, જેમકે જ્યારે ઘટનો ઉપયોગ નિવૃત્ત થાય, અને પરનો ઉપયોગ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે પૂર્વના ઘટોપયોગની સંજ્ઞા નથી હોતી, પરંતુ પરજ્ઞાનોપયોગ સંજ્ઞા હોય છે. માટે વિજ્ઞાનવન એવા નામથી વેદ પદોમાં આત્માજ કહેલ છે. તેથી હે ગૌતમ ! આત્મા છે, એમ તું અગીકાર કર.

આ સંબંધમાં તને એમ પણ શંકા થતી હોય, કે 'તમારા કહેવા મુજબ તો જ્ઞાન એ ભૂતોનો ધર્મ થયો એટલેકે ભૂત સ્વભાવાત્મક જ્ઞાન થયું'. કેમકે ભૂતોથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન ભૂતોનાશ પામેથી નાશ પામે છે, એમ તમે કહ્યું, એ ઉપરથી તો એમ સિદ્ધ થયું, કે ભૂતનો સદ્ભાવ હોય, તો જ્ઞાનનો પણ સદ્ભાવ હોય, અને ભૂતનો અભાવ હોય, તો જ્ઞાનનો પણ અભાવ થાય છે. જેના સદ્ભાવમાં જે હોય, અને જેના અભાવમાં જે ન હોય, તે જેમ ચંદ્ર અને ચન્દ્રિકા તેમ તે તેનો ધર્મ હોય છે. એજ પ્રમાણે જ્ઞાન પણ ભૂતની સાથે અન્વય-વ્યતિરેકપણે વર્તે છે. માટે જ્ઞાન એ ભૂતોનાજ ધર્મ છે.'

ઉપરોક્ત તારી શંકા અયોગ્ય છે, કેમકે નીલ-પીત આદિ ભૂતમાહક વિશિષ્ટ જ્ઞાનજ ભૂતની સાથે અન્વય-વ્યતિરેકપણે વર્તે છે, પણ સામાન્યજ્ઞાન એ પ્રમાણે વર્તેલું નથી, કેમકે વેદમાં પણ ભૂતનો અભાવ હોય ત્યારે પણ જ્ઞાન છે, એમ કહ્યું છે. યાજ્ઞવલ્કય અને સમ્રાટ આચાર્ય શ્રુતિમાં કહે છે કે "અસ્તમિતે આદિત્યે, ચન્દ્રમસ્યસ્તમિતે, શાન્તેઽગ્નૌ શાન્તાયા ઘાચિ, કિજ્યોતિરેવાયં પુરુષઃ ? આત્મજ્યોતિઃ," મતલબ કે સૂર્યાદિ અસ્ત થએ કઈ જ્યોતિ હોય છે ? આત્મ જ્યોતિ, જ્યોતિ એટલે જ્ઞાન. અર્થાત્ આત્મજ્યોતિ જ્ઞાનાત્મક છે. આ પ્રમાણે વેદ જણનારાઓએ જ્ઞાનધર્મ વાળો આત્મા કહેલ છે, માટે જ્ઞાન એ ભૂતનો ધર્મ નથી, પણ આત્માનો ધર્મ છે. કેમકે મુક્તાવસ્થામાં ભૂતનો અભાવ છતાં પણ જ્ઞાન હોય છે, અને મૃતક શરીરમાં ભૂતો છતાં પણ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે, ઉદાહરણ તરીકે જેમ ઘટનો ભાવ અને અભાવ હોય, ત્યારે પરનો એથી વિપરીતપણાથી અભાવ અને ભાવ પણ હોય છે, તેથી પર એ ઘટનો ધર્મ થતો નથી, તેમ અહીં પણ ભૂતના ભાવાભાવ છતાં પણ જ્ઞાનનો અભાવ ને ભાવ હોય છે, તેથી તે તેનો ધર્મ નથી, પણ આત્માનો ધર્મ છે. એમ માન. ૧૫૮૬-૧૫૮૮.

એ પ્રમાણે કેટલાક વેદના પદોનો અર્થ કહીને, હવે ઉપસંહાર કરતા સતા સર્વ વેદના પદોનો અર્થ સંક્ષેપથી બતાવે છે.

एसि वेषपयाणं न तमर्त्यं वियसि अहव सन्वेसि ।

अत्यो किं दोज्ज सुईविण्णाणं वत्थुमेओ वा ? ॥ ૧૬૦૦ ॥

जाई दव्वं किरिया गुणोऽहवा संसओ समाजुत्तो ।

अयमेवेति नवायं न वत्थुधम्मो जओ जुत्तो ॥ ૧૬૦૧ ॥

सव्वं चिय सव्वमयं न-परप्पज्जायओ जओ निययं ।

सव्वमसव्वमयंपि य विवित्तरुवं विवक्खाओ ॥ ૧૬૦૨ ॥

સામણવિસેસમઓ તેણ પયત્થો વિવક્ખયા જુત્તો ।

વત્થુસ્સ વિસ્સરૂવો પજ્ઞાયાવેક્ખયા સવ્વો ૧૬૦૩

વેદના એ પદાનો અથવા સર્વ પદાનો અર્થ તું નથી જાણતો, તું એમ વિચારે છે કે શ્રુતિવિજ્ઞાન તે વેદપદાનો અર્થ છે ? કે વસ્તુનો ભેદ તે અર્થ છે, ? જાતિ અર્થ છે, કે દ્રવ્ય અર્થ છે ? ગુણ અથ છે કે ક્રિયા અર્થ છે ? આવો સંશય કરવો તને યોગ્ય નથી, કારણ કે આ એમજ છે, આ એમ નથીજ, એ પ્રકારે વસ્તુધર્મનો એકાંતે નિશ્ચય કરવો યુક્ત નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુ સ્વ-પર પર્યાયથી નિશ્ચયે સર્વમય છે, અને વિવિક્તરૂપ વિવક્ષાથી સર્વ વસ્તુ અસર્વમય પણ છે. તે કારણથી સામાન્ય-વિશેષમય, વિવક્ષાવડે પદાર્થ કહેવો યોગ્ય છે, કેમકે વસ્તુનું સર્વથી અભિન્નપણું ને ભિન્નપણું પર્યાયની અપેક્ષાએ છે.

એ પૂર્વે કહેલ વેદપદાનો અર્થ જે પ્રમાણે મેં કહ્યો, તે પ્રમાણે તું નથી જાણતો, તેથી તું હવે સંખ્યાંધી સંશય કરે છે. અથવા બીજા પણ સર્વવેદ પદાનો અર્થ તું નથી જાણતો, તેથી તે તે પદા સંખ્યાંધી તને એવો સંશય થાય છે, કે એ પદાનો અર્થ શું હશે ? જેમ ભેરી વિગેરે વાજિંત્રોના અવાજનો શબ્દ થાય છે, તે શબ્દ-અવાજ અર્થ હશે ? કે જે ઘટ આદી શબ્દ બોલવાથી તે પદાર્થ સંખ્યાંધી વિજ્ઞાન થતું જણાય છે, તે તેમનો અર્થ હશે ? અથવા ઘટ શબ્દ કોઇએ કહ્યો હોય, તે સાંભળીને “ પહોળા પેટાર આદિ આકારવાળું પાણી ભરી રાખવાનું ” અધિકરણ ઘટ પદાર્થ આણે કહ્યો, પણ પટ વિગેરે નથી કહ્યો, એ પ્રમાણે, જે વસ્તુનો ભેદ જણાય છે, તે તેમનો અર્થ છે ? અથવા જેમ “ ગાય ” એવો શબ્દ બોલવાથી ગાય જાતિનું ભાન થાય છે, તેમ તે જાતિરૂપ એ પદાનો અર્થ હશે ? અથવા “ દંડી ઇત્યાદિ ” કહેવાથી દંડઆદિએ યુક્ત પુરૂષરૂપ દ્રવ્ય સમજાય છે, તેમ દ્રવ્ય તેનો અર્થ હશે ? કે દોડે છે, ઇત્યાદિ શબ્દોની પેઠે દોડવાદિ રૂપ ક્રિયા તેમનો અર્થ હશે ? શુકલ (સફેદ) રક્ત (રાતું) ઇત્યાદિ શબ્દોની પેઠે શુકલ-રક્ત આદિ ગુણ તેઓનો અર્થ છે ? આ પ્રમાણે તને સંશય થાય છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે “ આ, આ પ્રમાણેજ છે, પણ આ પ્રમાણે નથીજ. ” એ પ્રકારે કોઇ પણ વસ્તુના ધર્મનો એકાંત નિશ્ચય કરવોજ અયોગ્ય છે. શબ્દ પણ વસ્તુ વિશેષજ છે, અને તેથી “ આ શબ્દ આવા પ્રકારના અર્થનેજ પ્રતિપાદન કરનાર છે, અને આવા પ્રકારના અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર નથીજ. ” એ રીતે પણ એના ધર્મનો નિશ્ચય કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે સર્વ વાચ્ય-વાચકાદિ વસ્તુ નિશ્ચય સ્વ-પર પર્યાયવડે સામાન્ય વિવક્ષાથી સર્વાત્મક છે, અને કેવળ સ્વપર્યાયની અપેક્ષાએ વિવિક્તરૂપ-સર્વથી ભિન્ન છે, એટલે વિવક્ષાવડે સર્વ વસ્તુ અસર્વમય પણ છે. આ કારણથી સર્વ પદાનો અર્થ વિવક્ષાના વશથી સામાન્યમય અથવા વિશેષમય કહેવો યોગ્ય છે, પણ એકાંતે “ આ પ્રમાણેજ અર્થ છે, આ પ્રમાણે નથીજ ” એમ કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ પદાર્થો વાચ્ય અથવા વાચકપણે વસ્તુના સ્વભાવ પર્યાયની અપેક્ષાએ વિવિધ પ્રકારે છે. આ કારણથી સામાન્ય વિવક્ષાવડે ઘટશબ્દ સર્વાત્મક હોવાથી દ્રવ્ય-ગુણ-ક્રિયા વિગેરે સર્વ અર્થનો વાચક છે, અને વિશેષ વિવક્ષાવડે ઘટશબ્દ પ્રતિનિયતરૂપ હોવાથી પહોળા પેટારાદિ આકારવાળા પદાર્થનો વાચક છે, કેમકે વાચ્ય-પણે તેનેજ તે પ્રતિપાદન કરવામાં રૂઢ છે. એજ પ્રમાણે બીજા શબ્દ પણ વિશેષ વિવક્ષાથી જે દેશ-કાળાદિમાં જે અર્થના વાચકપણે રૂઢ સિદ્ધ હોય, તે શબ્દ તેના વાચક-પ્રતિપાદક જાણવા અને સામાન્યવિવક્ષાવડે, સર્વશબ્દ સર્વના વાચક છે, તથા સર્વ

વસ્તુ સર્વની વાચ્ય છે, આજ પ્રમાણે સર્વ શબ્દોનો અર્થ પોતાની બુદ્ધિએ વિચારી લેવો. ૧૬૦૦ થી ૧૬૦૩.

એ પ્રમાણે સર્વ વિશ્વનું સ્વરૂપ જાણનાર શ્રીમાન્ ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુએ સમસ્ત પ્રકારે પરતે યોધ કરવાના ઉપાયમાં કુશળપણાવડે કરીને તીક્ષ્ણધારવાળા કુહાડાથી ગાઠ લતાઓનો સમૂહ જેમ છેદાય, તેમ નિપુણયુક્તિઓવડે આસન્નકલ્યાણી ઇન્દ્રભૂતના સર્વ સંશય છેદી નાંખ્યા. જ્યારે એ પ્રમાણે સર્વથા સંશયનો નાશ થયો ત્યારે શ્રીમાન્ ઇન્દ્રભૂતિજોતમે—

છિન્નમ્મિ સંસયમ્મી જિણેણ જર-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પવ્વઙ્ગો પંચાહિં સહ ચંડિયસણહિં ॥ ૧૬૦૪ ॥ ૬૦૧ ।

જરા અને મરણથી મુકાએલા મહાવીર જિનેશ્વરે, તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તે ઇન્દ્રભૂતિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યા સહિત પાપનો નાશ કરનાર કલ્યાણકારી દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૧૬૦૪.

આગળના વાદસ્થળોમાં આની સાથે જે સમાનતા અને વિશેષતા છે, તે જણાવવાને કહે છે કે—

एवं कम्माईसुवि जं सामणं तयं समाउज्जं ।

जो पुण एत्थ विसेसो समासओ तं पवक्खामि ॥ ૧૬૦૫ ॥

અહીં આત્મવાદના સ્થળમાં જે પ્રત્યક્ષ અનુમાન આગમ પ્રમાણોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે આગળ ક્રમઆદિના વાદસ્થળોમાં પણ સમાન છે, તેથી ત્યાં પણ તે પ્રમાણે ચોજી લેવું અને જે કંઈ જ્યાં વિશેષ છે, તે ત્યાં સંક્ષેપથી કહીશું. ૧૬૦૫.

॥ ઇતિ પ્રથમગણધરવાદ સમાપ્ત. ॥

હવે બીજા ગણધર સંબંધી શંકાનું સમાધાન કરે છે,

તં પવ્વઙ્ગં સોઝં વિતિઓ આગચ્છઙ્ગં અમરિસેણં ।

વચ્ચામિણં આણેમી પરાજિણિત્તાણ તં સમણ ॥ ૧૬૦૬ ॥ ૬૦૨ ।

ઉલિઓ છલાઙ્ગા સો મણ્ણે માંદજાલઓ વાઽવિ ।

ફો જાણહ કિહ વત્તં એત્તાહે વટ્ટમા ગી સે ? ॥ ૧૬૦૭ ॥ (મહ્ઠ૦નિ૦)

સો પવ્વંતરમેગંપિ જાહ જહ મે તઓ મિ તસ્સેવ ।

સીસત્તં હોજ ગઓ વોત્તું પત્તો જિણસગાસે ॥ ૧૬૦૮ ॥ (મહ્ઠ૦નિ૦)

આમદ્ઢઠો ચ જિણેણં જાહ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ચ ગોત્તેણ ચ સવ્વણ્ણસવ્વદારસાણ ॥ ૧૬૦૯ ॥ ૬૦૩ ।

किं मन्त्रे अस्थि कम्मं उयाहु नत्थित्ति संसओ तुज्झं ।

વેચપયાણ ચ અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૬૧૦ ॥ ૧૬૦૪ ।

તે ઈંદ્રભૂતીએ દીક્ષા લીધેલ છે એમ સાંભળીને બીજા અગ્નિભૂતિ ગણધર અમર્ષ પૂર્વક આવે છે (અને વિચારે છે કે) હું ‘ત્યાં જઈને તે શ્રમણનો પરાભવ કરીને મારા ભાઈને પાછો લાવીશ. ’ વળી તે વિચારવા લાગ્યા કે ‘ જરૂર તે માયા ઇન્દ્રજાલિક હોવો જોઈએ, તેણે છળ-નિગ્રહ સ્થાનાદિકે ઇન્દ્રભૂતિને છળ્યો-ઠગ્યો છે. અથવા કોણ જાણે ત્યાં તેની પાસે શું હકીકત બની હશે. પણ જો તે મારા એક પણ પક્ષ (શંકાનો) યોગ્ય ઉત્તર આપશે, તો હું તે સાધુનો શિષ્ય થઈશ, ’ એ પ્રમાણે (મનમાં) કહી (વિચારીને તે જિનેશ્વર પાસે ગયા. ત્યાં ગયા એટલે જન્મ-જરા-અને મરણથી રહિત સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી જિનેશ્વરે તેમને નામ અને ગોત્ર વડે બોલાવ્યા; અને કહ્યું કે હે અગ્નિભૂતિ ! તું એમ માને છે કે “ કર્મ છે, કે નથી? ” આવો તને સંશય છે. તેનું કારણ એ છે કે તું તે વેદ પઢાનો અર્થ બરાબર જાણતો નથી. ૧૬૦૬ થી ૧૬૧૦.

ઇન્દ્રભૂતિના બીજા ભાઈ અગ્નિભૂતિને પૂર્વોક્તા બનાવની બબર પડી એટલે તે ક્રોધ પૂર્વક વિચારવા લાગ્યો કે, જરૂર તે સાધુ ક્રોધ માયિક અથવા ઇન્દ્રજાલિક હોવો જોઈએ, નહિંતો જેને ત્રિભુવનમાં ક્રોધ પણ પરાભવ ન પમાડી શકે એવા મારા ભાઈ ઇન્દ્રભૂતિને કેમ જીતી શકે? અથવા એ દુષ્ટ જરૂર છળ-જાતિ-નિગ્રહ સ્થાન આદિમાં કુશળ હોવો જોઈએ તેથીજ તેણે જગદ્ગુરુ એવા મારા ભાઈનું ચિત્ત ભ્રમિત કરી નાંખ્યું. અથવા તે બંનેનો વાદ થયો, ત્યાં શું બન્યું એ કોને બબર ? કેમકે હુંતો ત્યાં હતો નહીં, એટલે હવે હું પોતેજ ત્યાં જઈને દેવ-દાનવ અને માનવના સમૂહને ઇન્દ્રજાળથી નહીં, એટલે હવે હું પોતેજ ત્યાં જઈને દેવ-દાનવ અને માનવના સમૂહને ઇન્દ્રજાળથી ભભાવનાર તે ધુર્ત સાધુનો પરાભવ કરીને મારા ભાઈને પાછો લાવીશ. પરંતુ જો તે હેતુ અને ઉદ્દેશ્ય પૂર્વક મેં કહેલા પક્ષનો ઉત્તર આપવા વડે પાર પામશે, અર્થાત્ તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપશે, તો હું તેના શિષ્ય થઈશ. ‘ આ પ્રમાણે વાગ્ગર્જના કરીને તે અગ્નિભૂતિ કદ્યાણકારી ભગવન્ત શ્રીમાન્ મહાવીરદેવની પાસે આવ્યા. તેને આવેલા જાણીને, જન્મ-જરા અને મરણથી મૂકાએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ભગવાન્ મહાવીરે, તેમને તેના નામ અને ગોત્ર વડે બોલાવ્યા, કે ‘ હે અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! તને કુશળ છે ? , આ પ્રમાણે તેમને બોલાવ્યા, એટલે તેમણે વિચાર્યું કે ‘ શું આ માફ નામ પણ જાણે છે ? અરે ! માણે તેમને બોલાવ્યા, એટલે તેમણે વિચાર્યું કે ‘ શું આ માફ નામ પણ જાણે છે ? અરે ! પણ એમાં શું આશ્ચર્ય ! હું જગત્પ્રસિદ્ધ છું, એટલે મને કોણ ન જાણે ? પરંતુ જો આ સાધુ મારા મનનો સંશય જાણીને દૂર કરે, તો કંઈક આશ્ચર્ય જેવું થાય. ’

તેમને એ પ્રમાણે વિચાર કરતા જાણીને ભગવન્તે કહ્યું કે ‘ હે અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! તું એમ વિચારે છે કે—“ મિથ્યાત્વ આદિ હેતુ યુક્ત જ્ઞાનાવરણ આદિ જે કર્મ જીવ વડે કરાય છે, તે કર્મ કહેવાય છે ને તેનું કર્મ છે, કે નથી? ” આવો તને સંશય છે, પણ તે અયોગ્ય છે, કેમકે તને એવો સંશય થવામાં કારણભૂત પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ વાળાં વેદનાં પદો છે. એ વેદનાં પદોનો અર્થ તું બરાબર નથી જાણતો, તેથી તમને એવો સંશય થાય છે. એ વેદના પદોનો અર્થ હું કહું છું, તે સાંભળ. ’ ૧૬૦૬ થી ૧૬૧૦.

कम्मे तुह संदेहो मन्त्रसि तं नाणगोयरईयं ।

તુહ તમણુમાણસાહનમણુભૂમયં ફલં જસ્સ ॥ ૧૬૧૧ ॥

અતિ મુહ-દુઃખહેઝ કજ્જાઓ વીયમંકુરસ્સેવ ।

સો દિદ્ધો ચેવ મઈ વમિચારાઓ ન તં જુત્તં ॥ ૧૬૧૨ ॥

જો તુલ્લસાહણાણં ફલે વિસેસો ન સો વિણા હેઝં ।

કજ્જત્તણઓ ગોયમ ! ઘઢો વ્વ, હેઝ ય સે કમ્મં ॥ ૧૬૧૩ ॥

તે કર્મ કોઇપણ પ્રમાણ-જ્ઞાનને ગોચર નથી, એમ તું માને છે, તેથી તને કર્મમાં સંશય છે. (પણ તે અયોગ્ય છે, કેમકે) સુખાદિ અનુભવરૂપ જેવું ફળ છે એવું કર્મ મને પ્રત્યક્ષ છે અને તને તે અનુમાનસાધ્ય છે. જેમ અંકુરરૂપ કાર્યનો હેતુ બીજ છે, તેમ સુખ-દુઃખાનુભવ કાર્ય હોવાથી તેનો કોઇ હેતુ છે. (ને તે કર્મ છે.) જો તે અનુભવનો વિપાદિ દૃષ્ટ હેતુ છે, એમ તું કહેતો હોય, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તેમ માનવામાં વ્યભિચાર છે. જે તુલ્યસાધનવળા મનુષ્યાદિને ફળમાં વિશેષ-તદ્વાપત જણાય છે, તે તદ્વાપત ઘટાદિની પેઠે કાર્યરૂપ હોવાથી હેતુ વિનાનો નથી, ને એમાં જે હેતુ છે, તે કર્મ છે. ૧૬૧૧-૧૬૧૨-૧૬૧૩.

હું આયુષ્મન ! અગ્નિભૂતિ ! જ્ઞાનાવરણાદિપણે રહેલ પરમાણુના સમૂહરૂપ કર્મમાં તને સંશય છે. તું એમ માને છે કે જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ અતીન્દ્રિય હોવાથી ખરવિષાણુની પેઠે પ્રત્યક્ષ નથી. ઇત્યાદિ પૂર્વ પ્રમાણે જીવની પેઠે કર્મને પણ સર્વ પ્રમાણાત્મક જ્ઞાન ગોચર રહિત માને છે. પરંતુ ભદ્ર ! એમ ન માન, કેમકે એ કર્મ મને તો પ્રત્યક્ષ છે, અને તને પણ તે અનુમાન ગમ્ય છે, એટલે સર્વપ્રમાણ-જ્ઞાનના વિષય રહિત છે, એમ નહીં કહી શકાય. કારણકે સુખ-દુઃખાનુભવાત્મક તેવું ફળ છે.

(અગ્નિભૂતિ:-) જો મને કર્મ પ્રત્યક્ષ કેમ નથી ? એમ તું કહેતો હોય તો એ તારું કહેવું અશુદ્ધ છે ! હું ભદ્ર ! કોઇને કોઇ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ હોય, તો તે વસ્તુ બીજાને-પણ પ્રત્યક્ષ હોયજ એવો કંઈ નિયમ નથી. કેમકે સિંહ (અષ્ટાપદ) હંસ વિગેરે સર્વજનોને પ્રત્યક્ષ નથી, પણ તે નથી એમ નહિ કહી શકાય, કેમકે બાળકોને પણ તેની પ્રતીતિ છે. માટે તારા સંશયની પેઠે મને કર્મ પ્રત્યક્ષ છે, એમ અંગીકાર કર, કેમકે સર્વજ્ઞપણાથી મેં તે પ્રત્યક્ષ જોયેલ છે. હું સર્વજ્ઞ છું એની શી સાબીતી ? એવો તને સંશય થતો હોય, તો તને જે શંકા હોય, તે પૂછ-હું તેવું સમાધાન કરું.

જેમ અંકુરરૂપ કાર્યનો બીજ હેતુ છે, તેમ દરેક પ્રાણીમાત્રને પ્રસિદ્ધ એવા-સુખ-દુઃખરૂપ કાર્યનો કોઇ હેતુ છે, અને એમાં જે હેતુ છે, તે કર્મ છે.

અગ્નિભૂતિ:- પુષ્પમાળા-ચંદન-સ્રી વિગેરે સુખના હેતુઓ પ્રત્યક્ષ છે, અને સર્પ-વિપ-કંટક વિગેરે દુઃખના હેતુ પણ પ્રત્યક્ષ છે. આ પ્રમાણે સુખ-દુઃખના દૃષ્ટ હેતુનો ત્યાગ કરીને કર્મરૂપ અદૃષ્ટ હેતુ કલ્પવાથી શા ફાયદો ? દૃષ્ટ હેતુ તજીને અદૃષ્ટ હેતુ માનવો એ કેવળ અયોગ્ય છે.

ભગવન્ત:- તારું તે માનવું અયોગ્ય છે, કેમકે એમ માનવામાં વ્યભિચાર થાય છે. ઇલાનિદિ શબ્દાદિ વિષયરૂપ સુખ-દુઃખના સાધન તુલ્ય છતાં પણ તેના સુખ-દુઃખાનુભવરૂપ ફળમાં જે તરતમતા જણાય છે. તે તરતમતા કોઈ અદૃષ્ટ હેતુ વિના સંભવતી નથી, કેમકે તે યદની પેઠે કાર્ય છે. એ કાર્યમાં વિરોધતા-તદ્વાપત કરનાર અદૃષ્ટ હેતુ છે, ને તે કર્મ છે. એમ તું કહી શકે. ૧૬૧૧-૧૬૧૩.

કર્મની સિદ્ધિ માટે પુનઃ બીજાં અનુમાન કહે છે,
 વાલસરીરં દેહંતરપુવ્વં ઇંદિયાઈમત્તાઓ ।
 જહ વાલદેહપુવ્વો જુવદેહો, પુવ્વમિહ કમ્મં ॥ ૧૬૧૪ ॥
 કિરિયાફલભાવાઓ દાણાઈણં ફલં કિસીણ વ્વ ।
 દાણાઈફલં તં ચિય મળપ્પસાયાઈ જઈ બુદ્ધી ॥ ૧૬૧૫ ॥
 કિરિયાસામણ્ણાઓ જં ફલમસ્સાવિ તં મયં કમ્મં ।
 તસ્સ પરિણામરૂવં સુહ-દુક્કલ્લફલં જઓ મુજ્જો ॥ ૧૬૧૬ ॥

જેમ યુવાનનું શરીર બાળશરીર પૂર્વક છે, તેમ બાળશરીર પણ ઇન્દ્રિયાદિવાળું હોવાથી શરીરાન્તર પૂર્વક છે. તેની પૂર્વે જે શરીર છે, તે કાર્મણ શરીર છે. ક્રિયા માત્ર ફળવાળી હોય છે, જેમ કૃષિક્રિયા તેમ દાનાદિ ક્રિયા પણ (કોઈ અદૃષ્ટ) ફળવાળી છે. મનઃપ્રસન્નતા વિગેરે એજ દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો (મનઃ પ્રસન્નતા પણ ક્રિયારૂપ હોવાથી) ક્રિયાની સમાનતાવાળી છે તેથી તેનું પણ જે ફળ છે, તે કર્મ માનેલ છે. કેમકે તેના પરિણામરૂપે સુખ-દુઃખ રૂપ ફળ તેનાથી પુનઃ પુનઃ થાય છે. ૧૬૧૪-૧૬૧૫-૧૬૧૬.

વળી હે અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! જેમ યુવાન શરીર બાળશરીર પૂર્વક છે, તેમ પ્રથમનું બાળશરીર પણ ઇન્દ્રિયવાળું-સુખી-દુઃખી-ધ્યાસોધ્યાસ-નિમેષાન્મેષ-જીવનાદિવાળું હોવાથી, તે કોઈપણ બીજા શરીરપૂર્વક છે. પૂર્વજન્મમાં થઈ ગયેલા શરીરપૂર્વક એ આજ બાળ શરીર છે, એમ ન કહેવું, કારણકે તે પૂર્વજન્મનું શરીર અપાન્તરાલ ગતિમાં નથી હોતું, એટલે તત્પૂર્વક બાલ્યશરીર કહી શકાય નહીં. અને શરીર વિનાના આત્માને નિ-ચતગર્ભ-નિચતદેશ-અને નિચતસ્થાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વક શરીરની પ્રાપ્તિ ઘટે નહીં. કેમકે તેમ થવામાં ત્યાં કોઈ નિયામક કારણ નથી. તે શરીર પ્રાપ્તિમાં સ્વભાવ એજ કારણ છે, એમ પણ ન કહેવું, કેમકે આગળ તે સ્વભાવવાદ સંબંધી નિરાકરણ કરાશે. માટે તે બાળશરીરની પૂર્વે જે બીજું શરીર અમે કહીએ છીએ તે કાર્મણ શરીર છે, અને કાર્મણ શરીર તે કર્મમયજ છે.

કૃષિક્રિયા જેમ ધાન્યાદિ ફળવાળી છે, તેમ ચેતને આરંભેલ-દાનાદિ ક્રિયાઓ પણ ફળવાળી છે. તેઓનું ફળ તે કર્મ છે. વળી જે ક્રિયા નિષ્ફળ હોય છે, તે ક્રિયા પરમાણુ આદિની ક્રિયાની ચેઠ-ચેતને આરંભેલી પણ નથી હોતી. અહીં દાનાદિ ક્રિયાઓ ચેતને આરંભેલી હોય છે, તેથી તે ફળવાળી હોય જ છે.

અગ્નિભૂતિઃ—કેટલીએક કૃષિ વિગેરે ક્રિયાઓ ચેતને કરેલી હોય, તે છતાં પણ તે ક્રિયાઓ કોઈ વખત નિષ્ફળ જણાય છે, તો પછી ચેતને કરેલી ક્રિયા ફળવાળીજ હોય એમ કેમ કહી શકાય ?

ભગવન્તઃ—ફળવાલા અભિપ્રાય વડે કરીને તે ક્રિયાને આરંભ કરેલો છે. પરંતુ જો કે એમાં જે કોઈ વખત નિષ્ફળતા જણાય છે, તેમાં તે સંબંધી બરાબર જ્ઞાન ન હોય તેથી અથવા તે સંબંધી તથા પ્રકારની સામગ્રી ન હોય, તેથી ક્રિયા નિ-ષ્ફળ થતી જણાય છે. તેજ પ્રમાણે દાનાદિ ક્રિયા પણ-મનઃ શુદ્ધિ વિગેરે સામગ્રી સહિત હોય, તો તે પણ નિષ્ફળજ થાય. એમાં કંઈ દોષ નથી. પણ જો તેથી ફલ થતુંજ ન

હોય તો તે ક્રિયા કરવા કોઇ તૈયાર થાય નહીં. ફળના કારણ તરીકે ક્રિયા સિદ્ધ હોવા-
થીજ તે શરૂ કરે છે, પછી ફલની અપ્રાપ્તિ સહચારિના વૈગુણ્યથી થાય છે.

અગ્નિભૂતિ:—અસ્તુ, તમે કહો છો તેમ દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ હો; પરંતુ જેમ કૃષિ
વિગેરે ક્રિયાનું ધાન્ય પ્રાપ્તિ વિગેરે દૃષ્ટફળ છે, તેમ તે દાનાદિક્રિયાનું પણ મન:પ્રસન્નતા
વિગેરે દૃષ્ટફળ છે, છતાં કર્મરૂપ અદૃષ્ટફળ માનવાથી શો લાભ છે ?

ભગવન્ત:—મનની જે પ્રસન્નતા તે પણ ક્રિયારૂપજ છે, એટલે દાનાદિ તથા કૃષિ
વિગેરે ક્રિયા જેમ ફળવાળી છે, તેમ તે મનની પ્રસન્નતા પણ ફળવાળી છે, અને તેનું
ફળ તે કર્મજ છે. કેમકે કર્મના યોગથી તેના પરિણામ રૂપે દરેક સમયે પ્રાણીઓને વાર-
વાર જે મુખ-દુઃખરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનની પ્રસન્નતારૂપ દાનાદિ ક્રિયાનું
ફળ તે પણ કર્મથીજ થાય છે.

અગ્નિભૂતિ:—તમે હુમણાંજ કહ્યું કે “ દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ કર્મ છે ” એ ઉપરથી
દાનાદિ ક્રિયાજ કર્મનું કારણ છે, એમ કહ્યું અને અહીં હવે મનની પ્રસન્નતા વિગેરેને
કર્મનું કારણ કહો છો, તો એ પ્રમાણે કહેવાથી તમારા કથનમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે.

ભગવન્ત:—અમારા કથનમાં વિરોધ નથી. કેમકે મનની પ્રસન્નતા વિગેરે ક્રિયા
કર્મનું અનન્તર કારણ છે, અને તે મનની પ્રસન્નતાનું કારણ દાનાદિ ક્રિયા છે, એટલે કાર-
ણના કારણમાં કારણપણાનો ઉપચાર કર્યો છે, તેથી કંઈ દોષ નથી.

હોઝ મળોવિત્તીઈ દાળાઈકિઈ વ જઈ ફલં વુદ્ધો ।

તં કિં નિમિત્તત્તાઓ પિંદો વ ઘડસ્સ વિન્નેઓ ॥ ૧૬૧૭ ॥

પર્વપિ દિદ્ધફલયા કિરિયા ન કમ્મફલા પસત્તા તે ।

સા તમ્મત્તફલ ચ્ચિય જહ મંસફલો પમુવિણાસો ૧૬૧૮ ॥

પાય ચ જીવલ્લોગો વટ્ટઃ દિદ્ધ્ફલામુ કિરિયામુ ।

અદિદ્ધફલામું પુણ વટ્ટઃ નાસંખમાગોઽવિ ॥ ૧૬૧૯ ॥

દાનાદિ ક્રિયા એજ મન:પ્રસન્નતાનું ફળ છે, એવી બુદ્ધિ જો થતી હોય,
તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે પિંડ જેમ ધરતું નિમિત્ત છે, તેમ તે પણ તેનું નિમિત્ત છે. એ
પ્રમાણે પણ દાનાદિ ક્રિયા દૃષ્ટફળવાળી થઈ, પરંતુ તમારા કહેવા મુજબ કર્મરૂપ ફળવાળી
ન થઈ. જેમ પશુદિસા તે માંસભક્ષણરૂપ દૃષ્ટ ફળવાળી છે, તેમ તે દાનાદિ ક્રિયા પણ મલા-
પારિરૂપ દૃષ્ટફળવાળી છે. અને લોક પણ ધણું કરીને દૃષ્ટફળવાળી ક્રિયામાંજ પ્રવર્તે છે,
અદૃષ્ટફળવાળી ક્રિયામાં તો તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ પણ પ્રવર્તતો નથી. ૧૬૧૭-૧૮-૧૯

અગ્નિભૂતિ:—દાનાદિ ક્રિયાથી મનની પ્રસન્નતા વિગેરે થાય છે, અને તેથી આપ-
વાની દક્ષિણા પરિણામની વૃદ્ધિ ધવાથી પુનઃ પુનઃ તે વ્યક્તિ દાન દે છે. આથી મનની
પ્રસન્નતાનું ફળ તે દાનાદિ ક્રિયાજ છે, પણ અદૃષ્ટ એવું કર્મ નથી. કારણ કે તે દૃષ્ટફળથી હેતુ
સિદ્ધ થાય છે, તો પછી કર્મરૂપ અદૃષ્ટ ફળ માનવાથી શું પ્રયોજન ?

ભગવન્ત:—એમ નહીં. જેમ માટીનો પિંડ તે ધરતું નિમિત્ત છે, તેમ દાનાદિ ક્રિયા
પણ મનની પ્રસન્નતાનું નિમિત્ત છે. કારણ કે કોઈ મુખાત્રને દાનઆદિ કરવાથી ચિત્તને
અહંભાવ વિગેરે ધના વજાય છે. મારે જે તેનું નિમિત્ત હોય, તે તેનું ફળ કદી મર્યાદ
નહિ. કેમકે એમ કહેવું એ અતિવિરુદ્ધ છે.

અગ્નિભૂતિ:—પરંતુ તમે કહેલ કૃષિઆદિના દૃષ્ટાન્તથી પણ દાનાદિ સર્વ ક્રિયાઓ દૃષ્ટકળવાળીજ સિદ્ધ થાય છે, કર્મરૂપ અદૃષ્ટ કળવાળી નથી થતી, કેમકે જેમ કૃષિવિગેરે ક્રિયા ધાન્યાદિ પ્રાપ્તિરૂપ દૃષ્ટ કળવાળી છે, તેમ દાનાદિ ક્રિયા પણ પ્રશંસા વિગેરે કોઇપણ દૃષ્ટ કળવાળી છે, તો પછી અદૃષ્ટકળવાળી માનવાથી શું પ્રયોજન છે? કંઇજ નહીં. સંક્ષિપ્તમાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે સર્વ ક્રિયા દૃષ્ટકળવાળીજ છે, એમ માનવું યોગ્ય છે, પરંતુ અદૃષ્ટકળવાળી છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. ઉદાહરણ તરીકે પશુવિનાશરૂપ ક્રિયા માંસપ્રાપ્તિરૂપ દૃષ્ટકળવાળીજ છે. કેમકે એવો કોઈ મનુષ્ય નથી, કે તે પશુહિંસા અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કળ માટે આરંભે, પરંતુ માંસલક્ષણરૂપ દૃષ્ટકળને માટેજ આરંભે છે. માટે સર્વ ક્રિયા દૃષ્ટકળવાળીજ છે. અને વળી લોકો પણ ઘણે ભાગે કૃષિ-વાણિજ્ય વિગેરે દૃષ્ટકળવાળી ક્રિયામાંજ પ્રવૃત્તિ કરે છે. અદૃષ્ટકળવાળી દાનાદિ ક્રિયામાં તો તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. ઘણાજ અદ્યજનો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ સર્વ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે જેમ હિંસાદિ અશુભક્રિયામાં અદૃષ્ટકળનો અભાવ છે, તેમ દાનાદિ શુભક્રિયાના અદૃષ્ટકળનો પણ અભાવ થશે. ૧૬૧૭-૧૬૧૮-૧૬૧૯.

ઉપરોક્ત દૂષણોનો પરિહાર કરવાને ભગવન્ત કહે છે કે—

સોમ્મ ! જહ ચ્ચિય જીવા પાયં દિટ્ઠપ્પલાસુ વદંતિ ।

અદિટ્ઠપ્પલાઓ વિ હુ તાઓ પડિવજ્જ તેણેવ ॥ ૧૬૨૦ ॥

इहरा अदिट्ठरहिया सन्वे मुच्चेज्ज ते अजत्तेणं ।

अदिट्ठारंभो चेव किलेसवहुलो हवेज्जाहि ॥ १६२१ ॥

હું સૌમ્ય ! જે કારણથી જીવો ઘણાભાગે દૃષ્ટકળવાળી ક્રિયામાંજ પ્રવર્તે છે, તેજ કારણથી તે ક્રિયાઓ અદૃષ્ટકળવાળી પણ છે, એમ અંગીકાર કર. અન્યથા અદૃષ્ટ રહિત સર્વ જીવો યતન વિના સંસારથી મુકાઇ જાય, અને અદૃષ્ટારંભ બહુ કલેશવાળો થાય. ૧૬૨૦-૧૬૨૧.

હું સૌમ્ય ! અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! જે કારણથી જીવો ઘણા ભાગે કૃષિવાણિજ્ય-હિંસા વિગેરે દૃષ્ટ કળવાળી અશુભ ક્રિયામાં પ્રવર્તે છે, અને અદૃષ્ટકળવાળી દાનાદિ શુભક્રિયામાં ઘણા થોડા જીવો પ્રવર્તે છે, તેજ કારણથી તે અશુભ ક્રિયાઓ દૃષ્ટકળવાળી અને અદૃષ્ટકળવાળી ઉભય પ્રકારે છે, એમ અંગીકાર કર. જે કે કૃષિ-હિંસા વિગેરે ક્રિયા કરનારાઓ દૃષ્ટકળ માટેજ તે ક્રિયાઓ આરંભે છે, અધર્મને માટે નથી આરંભતા, તોપણ તેઓ તેનું પાપરૂપ અદૃષ્ટકળ ભોગવે છેજ. જો એમ ન હોય, તો અનન્ત સંસારી જીવો કેવી રીતે હોઈ શકે? તેઓ હિંસાદિ અશુભ ક્રિયાનું અદૃષ્ટકળ ઇચ્છતા નથી; તોપણ પાપરૂપ અદૃષ્ટ કળ બાંધીનેજ તેઓ અનન્ત સંસારમાં ભમે છે; અને દાનાદિ ક્રિયા કરનારાઓ થોડા હોય છે, તોપણ તેઓ તેનું ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કળ પામીને અનુક્રમે સંસારથી મુકાય છે.

અગ્નિભૂતિ:—દાનાદિ શુભ ક્રિયા કરનારાઓએ જે ધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કળ ઇચ્છેલું છે, તે તેઓને ભલે થાઓ; પરંતુ જે કૃષિ-હિંસાદિ ક્રિયા કરનારાઓએ અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ કળ ઇચ્છેલું નથી, તે તેમને કેવી રીતે થાય ?

ભગવન્ત:—જે અવિકલ-સંપૂર્ણ કારણ હોય છે, તે પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં કોઇની પણ ઇચ્છાની અપેક્ષા નથી રાખતું, તે તો પોતાનું કાર્ય કરે છેજ. જેમ કોઈ એકત ધાન્ય વાવતો હોય, તે વખતે તેની અજ્ઞાત અવસ્થામાં કોઈ કોદરાતું બીજ ત્યાં પડી ગયું હોય, પછી તે બીજ જળ વિગેરે સામગ્રીરૂપ અવિકલ (સંપૂર્ણ) કારણ પા-

મીને એકતની ઇચ્છા વિના પણ ઉગી નીકળે છે, તેમ કૃષિ-હિંસા વિગેરે પણ અવિકલ કારણવાળાં હોવાથી અધર્મરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છેજ, એમાં તેના કર્તાની ઇચ્છા કંઈ ઉપયોગમાં નથી આવતી. જે વિવેકી જનો હોય છે, તેઓ દાનાદિ ક્રિયામાં પણ ફળની ઇચ્છા નથી કરતા, તોપણ અવિકલ કારણતાથી તે ક્રિયાઓ વિશિષ્ટ પ્રકારનું ધર્મરૂપ ફળ ઉત્પન્ન કરે છેજ. માટે શુભ અથવા અશુભ ક્રિયાનું સર્વનું શુભ અથવા અશુભ અદૃષ્ટ ફળ હોય છેજ. અન્યથા એટલે જો કૃષિ-હિંસા વિગેરે અશુભ ક્રિયાઓનું અદૃષ્ટ ફળ ન હોય, તો તે ક્રિયા કરનારાઓ મૃત્યુ પામ્યા બાદ તરતજ યત્ન વિના સંસારથી મુક્ત થઈને મોક્ષ પામે, અને તેથી પ્રાયઃ સંસાર ગૂંચ થઈ જાય. તથા અદૃષ્ટ ફળવાળી દાનાદિ ક્રિયાઓનો આરંભજ સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ થવાથી અતિકલેશવાળો-દુરન્ત થાય, કેમકે દાનાદિ ક્રિયા કરનારાઓ તે કરવાવડે કરીને અદૃષ્ટફળનો ભંધ કરે, અને તેથી જન્માન્તર-માં તેનો વિપાક અનુભવીને પુનઃ દાનાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે, એ પ્રમાણે વારંવાર થવાથી તેઓને અનન્તસંસારની પરંપરા પ્રાપ્તિ થાય. આ પ્રમાણે થવાથી પરિણામ એ આવે કે કૃષિ હિંસા વિગેરે કરનારાઓ સર્વને અદૃષ્ટ સંચયના અભાવે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, અને તેવી ક્રિયા કરનાર કોઇપણ સંસારમાં જણાય નહી, તેમજ તેનો અશુભ વિપાક અનુભવનાર પણ એકે જણાય નહી, માત્ર દાનાદિ શુભ ક્રિયા કરનારા અને તેનો શુભ ફળ વિપાક ભોગવનારાજ જણાય; પરન્તુ એવું કંઈ જણાતું નથી. ૧૬૨૦-૧૬૨૨.

જમણિદ્વભોગભાજો ઘટુતરગા જં ચ નેહ મહુપુવ્વં ।

અદ્વિદ્વાણિદ્વફલં કોઽવિ કિરિયં સમારમણ ॥ ૧૬૨૨ ॥

તેણ પદિવજ્જ કિરિયા અદ્વિદ્વેગંતિયપ્પલા સવ્વા ।

દિદ્વાણેગંતફલા સાઽવિ અદિદ્વાણુભાવેણ ॥ ૧૬૨૩ ॥

અહવા ફલાઽ કમ્મં કજ્જત્તણઓ પસાહિયં પુવ્વં ।

પરમાણવો ઘટસ્સ વ કિરિયાણ ફલં તયં મિત્તં ॥ ૧૬૨૪ ॥

અદૃષ્ટ અનિષ્ટ ફળવાળી ક્રિયા કોઇપણ ખુદ્ધિપૂર્વક નથી કરતા તોપણ એ કારણથી અશુભ ફળ વિપાક ભોગવનારા પ્રાણીઓ ઘણા છે, તે કારણથી સર્વ ક્રિયાઓ અદૃષ્ટ એકાન્ત ફળવાળી છે. એમ અંગીકાર કર. અને દૃષ્ટ અનેકાન્તફળવાળી ક્રિયાઓ છે, તે પણ અદૃષ્ટતા અનુભવાવધીજ છે. અથવા ફળના તદ્દાવધી તેનું કારણ કર્મ છે અને તે તદ્દાવત કારણ હોવાથી કર્મને માધ્યમરૂપે મિદ્ધ કર્યું છે. જેમ 'પરમકુઓટ' કાર્ય થયું છે, તેમ મિદ્ધાઓનું ફળ કર્મ છે, ને તે કર્મરૂપ ફલ ક્રિયાઓ થી મિદ્ધ છે. ૧૬૨૨-૧૬૨૩-૧૬૨૪.

આ જગતમાં હાથી ઇવો ઘણા જણાય છે, અને મુખી ઇવો બહુ થોડા જણાય છે, એવી જણાય છે કે તે નામ્ય (અગ્નિભૂતિ) : કૃષિ-અગ્નિ-હિંસા વિગેરે ક્રિયાથીજન્ય અશુભ કર્મરૂપ અદૃષ્ટફળ હાથી ઇવોને હોય છે. અને જનકિક્રિયાજન્ય શુભકર્મરૂપ આશુભ મુખી ઇવોને હોય છે. મરુત કે અદૃષ્ટ કર્મ કરનાર બહુ વિશેષ હોય છે અને શુભક્રિયા કરનારા બહુ અદૃષ્ટ હોય છે.

અગ્નિભૂતિ—અગ્નિભૂતિ કરનારને ફળ એ અદૃષ્ટફળ હોય, તો દાનાદિ ક્રિયા કરનારાઓની જો તેમને અશુભ કર્મરૂપ અદૃષ્ટફળ હોય, કેમ કોઈ કરતા નથી તેમ જ ભોગવનાર—તેમને શુભ ફળ હોય, જેને તેમણે ખુદ્ધિપૂર્વક કરનાર છે.

તે કારણથી કોઈ પણ તેની ઈચ્છા કરતા જણાતા નથી. માટે એમ અંગીકાર કર કે સર્વ ક્રિયાઓ એકાન્ત અદૃષ્ટજવાળી છે. કારણ કે સર્વક્રિયાઓનું અદૃષ્ટ-જન તો એકાન્તિક છે, ને જે ક્રિયાઓનું દૃષ્ટજન છે, તે તો અનેકાન્તિક છે, એટલે કે કોઈક ક્રિયાનું દૃષ્ટજન થાય છે અને કોઈકનું નથી થતું. એ દૃષ્ટજનનું જે અનેકાન્તિક પણું છે તે પણ અદૃષ્ટના પ્રભાવથીજ છે એમ માનવું. કેમકે સમાન સાધનથી આરંભેલી સમાન ક્રિયાઓમાં પણ કેટલાકને જનનો વિધાત જણાય છે અને કેટલાકને વિધાત નથી જણાતો, એ બધું અદૃષ્ટ હેતુ સિવાય ઘટે નહીં. ને એ અદૃષ્ટ હેતુ, તે કર્મ છે, ને તે ફલની વિષમતાના કારણરૂપે પૂર્વે સિદ્ધિ કરેલ છે. કેમકે તુલ્ય સાધનોના જનમાં પણ જે વિશેષ-તદ્વાપત જણાય છે, તે વિશેષ તદ્વાપત કાર્ય રૂપ છે, અને જે કાર્ય છે, તેનું કારણ અવશ્ય હોય છેજ. જેમ પરમાણુઓ ઘટનું કારણ છે, તેમ અહીં વિશેષતારૂપ જનમાં જે કારણ છે, તે કર્મ છે. એ કર્મ સર્વ ક્રિયાઓનું અદૃષ્ટજન છે અને તે તેનાથી ભિન્ન છે, કર્મ તે કાર્ય છે અને ક્રિયાઓ તો કારણ છે, કાર્ય અને કારણ પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. ૧૬૨૨—૧૬૨૩—૧૬૨૪.

કર્મ મૂર્તિમાન છે, તત્સંબંધી પ્રશ્નોત્તર.

આહ નણુ મુત્તમેવં મુત્ત ચિય કજ્જમુત્તિમત્તાઓ ।

इह जह मुत्तत्तणओ घटस्स परमाणवो मुत्ता ॥ १६२५ ॥

तह सुहसंवित्तीओ संबंधे वेयणुब्भवाओ य ।

बज्जबलाहाणाओ परिणामाओ य विण्णेरं ॥ १६२६ ॥

आहार इवानल इव घटु व्व नेहोइकयबलाहाणो ।

खीरमिवोदाहरणाइं कम्मरुवित्तगमगाइं ॥ १६२७ ॥

એ પ્રમાણે તો કર્મ મૂર્તિમાન થયું, હા, કાર્ય મૂર્તિમાન હોવાથી કારણ પણ મૂર્તિ-માન હોય છે, જેમ ઘટ મૂર્તિમાન હોવાથી તેનું કારણ પરમાણુઓ પણ મૂર્તિમાન છે તથા આહારની પેઠે જેનો સંબંધ થવાથી સુખાનુભવ થાય, અગ્નિની પેઠે જેનો સંબંધ થવાથી વેદનાનુભવ થાય, ચીકાશથી મજબૂત થએલા ઘટની પેઠે જેનો સંબંધ થવાથી બાહ્ય વસ્તુથી મજબૂતતા થતી હોય અને દૂધની પેઠે જે પરિણામિ હોય, તે મૂર્તિમાન બાણુપુ, ઇત્યાદિ કર્મને મૂર્તિમાન સિદ્ધ કરવાનાં ઉદાહરણો છે.

અગ્નિભૂતિ:—જે શરીરાદિ કાર્યો જોઈને તેના કારણભૂત કર્મની સિદ્ધિ કરો છો, તો તે શરીરાદિ કાર્ય મૂર્તિમાન-રૂપી હોવાથી, તેનું કારણ જે કર્મ તે પણ મૂર્તિમાન-રૂપી સિદ્ધ થશે.

ભગવન્ત:—અમને તે ઇષ્ટ છે, કેમકે જેનું કાર્ય મૂર્તિમાન હોય છે, તેનું કારણ પણ ઘટના કારણભૂત પરમાણુની પેઠે મૂર્તિમાન હોય છે, અને જેનું કાર્ય મૂર્તિમાન નથી તેનું કારણ પણ જ્ઞાનના કારણભૂત આત્માની પેઠે મૂર્તિમાન હોતું નથી. માટે કર્મ મૂર્તિમાન છે.

અગ્નિભૂતિ:—જે એ પ્રમાણે કારણ અને કાર્યના સંબંધથી કર્મને રૂપી સિદ્ધ કરતા હો, તો હું પુષ્પ-હું કે સુખ-હું:બ વિગેરે પણ કર્મનું કાર્ય છે, એ સુખ-હું:બાદિ કાર્ય અમૂર્ત હોવાથી તેનું કારણ જે કર્મ તે પણ અમૂર્ત સિદ્ધ થશે, અને મૂર્ત કારણથી અ-

મૂર્તિ દારણી એવા અમૂર્તકાર્યની ઉત્પત્તિ થવી તે તો અયોગ્ય છે, વળી એકજ વસ્તુમાં મૂર્તપણું અને અમૂર્તપણું હોવું બીલકુલ અયોગ્ય છે, કેમકે એ પરસ્પર અત્યન્ત વિરુદ્ધ છે.

ભગવન્તઃ- મુખ-દુઃખ વિગેરે આત્માના ધર્મ હોવાથી આત્મા તેઓનું સમવાયિ દારણ છે, અને કર્મ તો તેમાં અત્ર-પાણી-સર્પ વિષ આદિની પેઠે નિમિત્ત દારણ છે. માટે એથી કર્મ એમાં દોષ આવતો નથી.

વળી કર્મ રૂપી છે, તેને સિદ્ધ કરવામાં ચાર હેતુના ચાર દૃષ્ટાંતો જણાયાં. ૧ જેનો સંબંધ થવાથી સુખાદિનો અનુભવ થાય, તે અશનાદિ આહારની પેઠે મૂર્ત હોય છે, અને જે આકાશની પેઠે અમૂર્ત હોય છે, તેનો સંબંધ થવાથી સુખાદિનો અનુભવ પણ થતો નથી. અહીં કર્મના સંબંધથી સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે, માટે તે મૂર્તિમાન છે. ૨ વળી જેનો સંબંધ થવાથી વેદના ઉત્પત્તિ થાય, તે અગ્નિની પેઠે મૂર્તિમાન છે. અહીંયાં કર્મના સંબંધથી વેદના થાય છે, માટે તે રૂપી છે. ૩ તથા આત્માના જ્ઞાનાદિ ધર્મોથી ભિન્ન છતાં પુષ્પમાળા-ચંદન-સ્રી વિગેરે બાહ્યવસ્તુવડે, ચિકાશથી મજબુત થતા યદની પેઠે બળવાન થાય છે, તેથી તે મૂર્ત હોય છે. મિથ્યાત્વાદિરૂપ હેતુવડે કર્મને ઉપ-અચરૂપ બળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે રૂપી છે. અને ૪ વળી કર્મ રૂપી છે, કેમકે તે આત્મા-દિથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) છતાં દૂધના પેઠે પરિણામિ છે. ઇત્યાદિ હેતુ અને ઉદાહરણો કર્મને રૂપી સિદ્ધ કરનારાં જણાયાં. ૧૬૨૫-૧૬૨૬-૧૬૨૭.

અહ મયમસિદ્ધમેયં પરિણામાભિ સોઽવિ કજ્જાઓ ।

સિદ્ધો પરિણામો સે દહિપરિણામાદિવ પયસ્સ ॥ ૧૬૨૮ ॥

અઘ્માદિવિગારાણં જહ વેચિત્તં વિનાવિ કમ્મેણં ।

તહ જહ સંસારીણં હવેજ્જ કો નામ તો દોસો ? ॥ ૧૬૨૯ ॥

“ પરિણામિ હોવાથી ” (કર્મ રૂપી છે.) એ હેતુ અસિદ્ધ છે, એમ માનતો હોય, તો તે અયોગ્ય છે; કેમકે કર્મના કાર્ય તરીકે શરીરાદિરૂપ પરિણામ જણાય છે, તેથી તે શરીરરૂપ પરિણામી કાર્ય હોવાથી કર્મનો પરિણામિભાવ અવશ્ય સિદ્ધ છે. (જેનું કાર્ય પરિણામિ જણાય, તે પોતે પણ પરિણામિ હોય છે, એમ નિશ્ચય થાય છે.) જેમ દહીનો પ્રાશરૂપે પારજામ થાય છે, તેથી તે દહિનું દારણ દૂધ પણ પરિણામિ છે. એમ જણાય છે. તેવી રીતે તે કર્મમાં પણ જણાવું, વડી અગ્નિભૂતિ કહે છે કે જેમ-આકાશ વિગેરેના વિદ્યાનું વિચિત્રપણું કર્મ વિના પણ જણાય છે, તેમ સસારી છવોનું પણ મુખ-દુઃખાદિ બાવે વિચિત્રપણું માનીએ તો શું દોષ છે ? ૧૬૨૮-૧૬૨૯.

એના ઉત્તરમાં દક્ષાણ ભગવન્ત મહાવીર દેવ કહે છે કે—

કમ્મમ્મિ વ કો મેઓ જહ વજ્જકવંચચિત્તયા સિદ્ધા ।

તર કમ્મયોગ્ગલાણવિ વિચિત્તયા જીવનદિયાણં ॥ ૧૬૩૦ ॥

સમ્માણ પિત્તયા જહ પટિવક્કા કમ્મણો વિસેમેણ ।

જોસાણનપન્ન મયા મત્તીણ વ નિપ્પિનન્યાણં ॥ ૧૬૩૧ ॥

કર્મમાં પણ વિચિત્રતા માનવામાં શા ભેદ છે ? જેમ બાહ્ય સંસ્કૃતિની વિચિત્રતા સિદ્ધ છે, તેમ એવ મહિત કર્મપુણ્યોની વિચિત્રતા પણ સિદ્ધ છે. એ બાહ્ય પુણ્યો

વિચિત્રતા માને છે તો પછી કર્મ પુદ્ગલોની વિચિત્રતા તો જીવસહચરિત હોવાથી વિશેષ કરીને માનવી જોઈએ, જેમ ચિત્રકારે બનાવેલ ચિત્રામણોના જીવાદિ આકારવાલા પુદ્ગલોમાં વિચિત્રતા છે તેમ અહિં પણ જાણવું.

ગન્ધવનગર-ઈન્દ્રધનુષ્ય આદિ અભ્રવિકારોની ગૃહ-દેવમંદિર-પ્રાકાર-વૃક્ષ-કૃષ્ણ-નીલ-રક્ત આદિભાવે વિચિત્રતા હે સૌમ્ય ! તું-માને છે, તો પછી કર્મની અંદર વિચિત્રતા માનવામાં તને શું દોષ છે ? જેમ સર્વજનોને પ્રતીત એવા ઈન્દ્ર-ધનુષ્યઆદિ બાહ્યપુદ્ગલ સ્કંધોની વિચિત્રતા તને માન્ય છે, તેમ આંતરીક કર્મસ્કંધોમાં પુદ્ગલમયતા સમાન હોવાથી અને તે જીવસહિત હોવાથી સુખ-દુઃખાદિ ઉત્પન્ન કરવા વડે વિશેષ કરીને વિચિત્રતાનું કારણ છે, તો પછી તેની વિચિત્રતા કેમ નથી માનતો ? અભ્ર (વાંદળાં) વિગેરે બાહ્યપુદ્ગલો વિવિધરૂપે પરિણામ પામે છે, તો પછી જીવે ગ્રહણ કરેલા કર્મ-પુદ્ગલો વિવિધ પ્રકારે પરિણામ પામે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવે ગ્રહણ નહીં કરેલ અભ્રાદિ-બાહ્ય પુદ્ગલોની વિવિધાકાર પરિણતિરૂપ વિચિત્રતા તે માની છે, તો જીવાનુગત કર્મપુદ્ગલોની તેવી વિચિત્રતા તારે અવશ્ય માનવી જોઈએ. જે ચિત્રકાર આદિ શિલ્પિએ ગ્રહણ કરેલ ચિત્ર-લેખ્ય-કાષ્ટ કર્માનુગત પુદ્ગલોની પરિણામવિચિત્રતા છે, તે વિચિત્રતા વિશ્વસાપરિણામથી પરિણામ પામેલ ઈન્દ્રધનુષ્ય આદિના પુદ્ગલોના પરિણામની વિચિત્રતાથી વિશિષ્ટપ્રકારની છે, એમ જણાય છે, તેવી રીતે જીવે ગ્રહણ કરેલ કર્મપુદ્ગલોની પણ સુખ-દુઃખાદિ જનનરૂપ વિચિત્રતા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. ૧૬૩૦-૧૬૩૧.

તો જહ તણમેત્તં ચિય હવેજ્જ કા કમ્મકપ્પણા નામ ? ।

કમ્મંપિ નણ તણ ચ્ચિય સળ્હયરબંતરા નવરં ॥ ૧૬૩૨ ॥

કો તીય વિના દોસો થૂલાણ સવ્વહા વિમુક્કસ્સ ।

દેહગ્ગહણાંભાવો તઓ ય સંસારવોચ્છિત્તી ॥ ૧૬૩૩ ॥

સવ્વવિમોક્કવાવત્તી નિક્કારણઽ વ્વ સવ્વસંસારો ।

ભવમુક્કાણં ચ પુણો સંસરણમઓ અણાસાસો ॥ ૧૬૩૪ ॥

જે એ પ્રમાણે વિચિત્ર પરિણતિ કહેતા હો તો તે પરિણતિ શરીરમાત્રજ છે, તેમાં કર્મની કલ્પના કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? એમ ન કહેવું, કેમકે કર્મ પણ શરીરજ છે, માત્ર તે અતિસૂક્ષ્મ અને અભ્યન્તર છે, એટલું વિશેષ છે. એ સૂક્ષ્મશરીર ન માનવાથી શો દોષ આવે ? સ્થૂલ-શરીરથી મુક્ત થએલા જીવને ભવાન્તરમાં તે વિના દેહ ગ્રહણ ન થાય, અને તેથી સંસારનો વિચ્છેદ થાય. એમ થવાથી સર્વને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય, અથવા કારણ સિવાય સર્વને સંસાર પ્રાપ્ત થાય, અને ભવથી મુક્તએલા સિદ્ધોને પણ પુનઃ સંસાર પ્રાપ્ત થાય, એમ થવાથી મોક્ષમાં પણ સ્થિતિ ન થાય. ૧૬૩૨-૩૩-૩૪.

અગ્નિભૂતિ:—જે અભ્રવિકારની પેઠે કર્મપુદ્ગલોની વિચિત્ર પરિણતિ માનીએ, તો પછી જેમ વિચિત્રતા સ્વભાવથીજ થાય છે, તેમ સમસ્ત જનોને પ્રત્યક્ષ આ શરીર પણ સુરૂપ-કુરૂપ-સુખ-દુઃખાદિ ભાવે સ્વભાવથીજ પરિણામ પામે છે, એમ માનવુંજ બસ છે, પરંતુ વચ્ચે તેની વિચિત્રતાના હેતુભૂત કર્મની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે. કેમકે સર્વપુદ્ગલોના પરિણામની વિચિત્રતા સ્વભાવથીજ સિદ્ધ થાય છે.

ભગવન્ત:—અભ્રવિકારની પેઠે શરીરની વિચિત્રતા માનીએ છીએ, કર્મ પણ સૂક્ષ્મ

મરીરજ છે; માત્ર એ અતિસૂક્ષ્મ-અતીન્દ્રિય-અને અલ્પચિત્ત હોવાથી જીવની સાથે ગાઢ સંબંધિત છે (સંબંધવાળું છે.) અને તેથી જેમ અબ્રાહિ વિકારની પેઠે બાહ્ય સ્થૂલ મરીરની વિચિત્રતા મનાય છે, તેમ કર્મશરીર (કાર્મણશરીર)ની વિચિત્રતા પણ માનવી લેઈએ.

અગ્નિભૂતિ:—અબ્રાહિ વિકારની પેઠે બાહ્ય સ્થૂલ શરીરની વિચિત્રતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેથી તે માની શકાય છે, પરંતુ આંતરિક કર્મરૂપ સૂક્ષ્મ શરીરની વિચિત્રતા કેવી રીતે માની શકાય? કેમકે તે સૂક્ષ્મશરીર તો સર્વથા અપ્રત્યક્ષ છે, એટલે જો તેને ન માનીએ તો શો દોષ આવે?

ભગવન્ત:—જો તે સૂક્ષ્મ કાર્મણશરીર ન માનવામાં આવે, તો મૃત્યુકાળે સ્થૂલ શરીરથી મૂકાએલ જીવને ભવાન્તરમાં પુનઃ સ્થૂલ શરીરની પ્રાપ્તિના કારણભૂત જે સૂક્ષ્મ શરીર છે તે વિના તે સ્થૂલ શરીરની પ્રાપ્તિ ન થાય. કેમકે કારણ વિના અન્ય શરીરનું પ્રદુષ્ણ થઈ શકે નહિ. અને તેથી કરીને અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ વિના મરણ પામ્યા બાદ શરીર રહિત થવાથી સર્વ જીવોને યત્ન વિનાજ સંસારનો છેદ થાય, અને એમ થવાથી સર્વજીવોને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય, અથવા શરીર વિનાના જીવોને પણ સંસારમાં રખડવાનું થાય, અને તેથી નિષ્કારણ સર્વને સંસાર ભ્રમણ થાય, એજ પ્રમાણે ભવથી મૂકાએલા સિદ્ધાંતે પણ અકસ્માત-કારણ શિવાય સંસાર ભ્રમણ થાય, અને એજ પ્રમાણે પાછું મોક્ષગમન થાય, આ રીતે થવાથી મોક્ષમાં પણ સ્થિતિ ન થાય. વિચિત્રતાના કારણભૂત કર્મને ન માનવાથી આ વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, માટે વિચિત્રતાના કારણભૂત કર્મને તું અંગીકાર કર. ૧૬૩૨-૧૬૩૩-૧૬૩૪.

મુત્તસ્તામુત્તિમયા જીવેણ કહં હવેજ્ઞ સંવંધો ? ।

સોમ ! ઘટસ્સ વ્વ નમસા જહ વા દવ્વસ્સ ફિરિયાણ ૧૬૩૫ ॥

અદ્વા પચવત્તં ચિય જીવોવનિવંધણં જહ સરીરં ।

ચિદ્દ કમ્મયમેવં ભવંતરે જીવસંજુત્તં ॥ ૧૬૩૬ ॥

મૂર્તકર્મનો અમૂર્ત આત્મા સાથે સંબંધ કેમ થઈ શકે? સૌમ્ય ! જેમ ઘટનો આકાશ સાથે, અથવા દ્રવ્યનો ક્રિયા સાથે સંબંધ થાય છે તેમ આ સંબંધ હોય છે અથવા પ્રત્યક્ષ જણાવું જીવના સંબંધવાળું આ સ્થૂલ શરીર જેમ વર્તે છે, તેમ ભવાન્તરમાં ગતિ કરતા જીવની સાથે લાગેલું કાર્મણ શરીર છે, તે તું અંગીકાર કર. ૧૬૩૫—૧૬૩૬.

અગ્નિભૂતિ:—તને કર્મ મૂર્ત છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તો તે મૂર્તકર્મનો અમૂર્ત એવા આત્મા સાથે સંયોગ સંબંધ અથવા સમવાય સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે? આવી મને તો કર્મની નિહિમાં એ બીજી પણ હિદ્દ જણાય છે.

ભગવન્ત:—ભટ્ટ ! જેમ મૂર્ત એવા ઘટનો અમૂર્ત એવા આકાશની સાથે સંયોગ સંબંધ છે, તથા અશુભિ આદિ દ્રવ્યનો સંકેચન-પ્રસારક આદિ ક્રિયાની સાથે સમવાય સંબંધ છે, તેમ અહીં પણ આત્માઅને કર્મનો સંબંધ છે. અથવા જેમ આ બાહ્ય સ્થૂલ શરીર જીવની સાથે સંબંધવાળું પ્રત્યક્ષ ચેષ્ટા કરતું જણાય છે, તેવી રીતે ભવાન્તરમાં જતા જીવની સાથે સંબંધવાળું કાર્મણ શરીર પણ અંગીકાર કર. કર્મ અકર્મ નિમિત્ત વાળું, જીવની સાથે સંબંધવાળું બાહ્ય શરીર ચેષ્ટા કરે છે, એમ તું કહેના

હોય, તો અમે તને પુછીએ છીએ કે એ ધર્મ અધર્મ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત છે ? જો મૂર્ત છે એમ કહેતો હોય તો તેમનો અમૂર્ત આત્માની સાથે સંબંધ કેવીરીતે છે ? ગમે તે પ્રકારે તેમનો આત્મા સાથે સંબંધ છે, એમ માનતો હોયતો પછી કર્મનો તેની સાથે તેવી રીતે સંબંધ કેમ નથી માનતો ? અને જો ધર્મ અધર્મ અમૂર્ત છે એવું તારું મનતવ્ય હોય, તો બાહ્ય-મૂર્ત-સ્થૂલ શરીરની સાથે તે અમૂર્તનો સંબંધ કેવીરીતે થાય ? કેમકે તારા અભિપ્રાયે મૂર્તની સાથે અમૂર્તનો સંબંધ અયોગ્ય છે. અને તેઓના સંબંધ વિના બાહ્ય શરીરની એકાના તેઓ નિમિત્ત થાય, એ તો અતિપ્રસંગ થાય, અને જો અમૂર્ત ધર્મ અધર્મનો બાહ્ય મૂર્ત શરીરની સાથે સંબંધ છે, એમ માનતો હો, તો જીવ અને કર્મનો પણ તેવી રીતે સંબંધ માનવામાં તને શું દોષ છે ? ૧૬૩૫—૧૬૩૬.

મૂર્તકર્મ વડે અમૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ ઉપધાત કેમ થાય ? તે શંકાનું સમાધાન કરતા વેદોક્ત વચનથી કર્મની સિદ્ધિ કરે છે.

મુક્તેનામુક્તિમઓ ઉવઘાયા-ડણગહા કહં હોજ્ઞા ? ।

જહ વિણાણાઈણં મહરાપાણો-સહાઈર્હિ ॥ ૧૬૩૭ ॥

અહવા નેગંતોડયં સંસારી સન્વહા અમુત્તોત્તિ ।

જમણાઈકમ્મસંતંપરિણામાવન્નરૂવો સો ॥ ૧૬૩૮ ॥

સંતાણોડણાઈઓ પરોપ્પરં હેહેહમાવાઓ ।

દેહસ્સ ય કમ્મસ્સ ય ગોયમ ! વોયં-કુરાણં વ ॥ ૧૬૩૯ ॥

કમ્મે ચાસઈ ગોયમ ! જમગ્ગિહોત્તાઈ સગ્ગકામસ્સ ।

વેયવિહિયં વિહણ્ણઈ દાણાઈફલં ચ લોયમ્મિ ॥ ૧૬૪૦ ॥

મૂર્તકર્મવડે અમૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ ઉપધાત કેમ થાય ? ઉત્તર-જેમ મદિરાપાન અને ઔષધાદિવડે વિજ્ઞાનાદિને (અનુગ્રહ ને ઉપધાત) થાય છે તેમ, અથવા આ સંસારી જીવ એકાન્તે સર્વથા અમૂર્તજ નથી, કેમકે તે અનાદિ કર્મસંતતિનઃ પરિણામને પામેલ છે, (તેથી કથયિત રૂપી છે.) અને હે અગ્નિભૂતિ ગૌતમ ! બીજ અને અંકુરની પેઠે શરીર અને કર્મનો પરસ્પર હેતુ અને હેતુમદ્ભાવ હોવાથી કર્મસંતાન અનાદિ છે. વળી હે ગૌતમ ! જો કર્મ ન હોય, તો સ્વર્ગની ઇચ્છવાળાએ અગ્નિહોત્તાઈ કરવાં, એમ જે વેદમાં કહ્યું છે તે, અને લોકમાં કરાતા દાનાદિ, તેના બધા ફળનો વિધાત થાય, ૧૬૩૭-૧૬૩૮ ૧૬૩૯-૧૬૪૦.

અગ્નિભૂતિઃ—મૂર્તકર્મવડે અમૂર્ત આત્માને હર્ષ-પરિતાપ વિગેરે અનુગ્રહ ઉપધાત કેવી રીતે થઈ શકે ? જેમ અમૂર્ત આકાશને મૂર્તિમાન ચંદન અગ્નિજવાળાદિકથી અનુગ્રહ કે ઉપધાત નથી થતો, તેમ અમૂર્ત આત્માને પણ તે ન થવો જોઈએ.

ભગવન્તઃ—વિજ્ઞાન-વિવાદ કરવાની ઇચ્છા-ધીરજ-સ્મૃતિ વિગેરે આત્માના અમૂર્ત ધર્મો છે, તેમને મદિરાપાન-ધતુરો-વિષ-અને કીડી વિગેરેના ભક્ષણથી ઉપધાત થાય છે, અને દૂધ-સાકર-ધીથી ભરેલ ઔષધિ વિગેરે ખાવાથી અનુગ્રહ થાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું.

અથવા આ સંસારી આત્મા એકાન્તે સર્વથા અમૂર્ત નથી, કેમકે અનાદિ કર્મ સંતતિથી પરિણામાન્તરને પામેલો છે, આત્મા અગ્નિ અને લોહાપંડના સંબંધના ન્યાયે

કર્મની સાથે મળેલો છે તે કર્મ મૃતિમાન હોવાથી આત્મા પણ તેનાથી કથંચિત્ અનન્ય હોવાને લીધે અમૃત છતાં પણ કથંચિત્ મૃત છે. આથી કરીને મૃતકર્મવડે અમૃત ચેતના-મય આત્માને અનુચ્છદ-ઉપધાત થાય છે, અને આકાશ અમૃત તથા અચેતન હોવાથી તેને તેનાથી અનુચ્છદ-ઉપધાત નથી થતા.

વળી હું જાતમ ! બીજા અને અકુરની પેઠે શરીર અને કર્મનો પરસ્પર હેતુ હેતુમદ્ભાવ હોવાથી કર્મ સન્તાન અનાદિ છે. જેમ બીજાવડે અંકુરો થાય છે, અને અંકુરથી પુનઃ બીજા થાય છે, તેમ શરીરવડે કર્મ થાય છે, અને કર્મવડે પુનઃ શરીર થાય છે, એ પ્રમાણે વારંવાર અનાદિકાળથી પરસ્પર કાર્ય અને કારણભાવ હોય છે. જે વસ્તુ-ઓનો એ પ્રમાણે અન્યોઅન્ય હેતુ-હેતુમદ્ભાવ હોય છે, તે બીજાંકુર-અથવા પિતા પુત્રની પેઠે અનાદિ સંતાનવાળું હોય છે. અહીં શરીર અને કર્મનો પરસ્પર તેવો ભાવ છે, તેથી કર્મ સન્તાન અનાદિ છે. અને જે કર્મનો બીજકૃત ભાવ માનવામાં આવે, તે સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને અગ્નિહોત્રાદિવડે સ્વર્ગાદિરૂપ ફળ વેદમાં કહ્યું છે તે, અને લોકમાં દાનાદિ ક્રિયાઓનું ફળ સ્વર્ગાદિ કહ્યું છે તે સર્વનો વિધાત થાય છે. એ સર્વ અયોગ્ય છે, માટે અનાદિ સંતાનવાળું કર્મ છે એમ માન ૧૬૩૭-૧૬૩૮-૧૬૩૯-૧૬૪૦.

વિદ્યની વિચિત્રતા કરનાર કર્મ ન માનતાં ધર્મરાદિ માનવામાં આવે તો તેમાં જે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય તે કહે છે.

કમ્મમણિચ્છંતો વા સુદ્ધં ચિય જીવમિસ્સરાઈ વા ।

મણસિ દેદાઈણં જં કત્તારં ન સો જુત્તો ॥ ૧૬૪૧ ॥

અગ્ગરણાભાવાઓ નિચ્ચેદ્દા-ડમુત્તયાડઓ વાવિ ।

ઈસરદેદારંમેડવિ તુલ્લયા વાડ્ઞવત્તયા વા ॥ ૧૬૪૨ ॥

કર્મનો અભાવ માનીને શરીર વિગેરેનો કર્તા કેવળ શુદ્ધજીવ અથવા ધર્મરાદિ છે, એમ તું માનતો હોય તો તે પણ અયોગ્ય છે; કેમકે ઉપકરણના અભાવથી ચેષ્ટારહિત હોવાથી અને અમૃતાદિસ્વરૂપ હોવાથી કર્મ વિના જીવ વિગેરે શરીરાદિ કાર્ય કરી શકતા નથી. ઇચ્છરતા શરીરારંભમાં પણ એજ દોષ આવશે અથવા અનવસ્થા થશે. ૧૬૪૧-૧૬૪૨.

હું અગ્નિભૂતિ ! કર્મ સિવાય કેવળ શુદ્ધ આત્મા-ધર્મ-અવ્યક્ત-કાળ-નિયતિ-યદુ-ક્ષણ વિગેરેને શરીરાદિના કર્તા તરીકે તું મનીષા, તો તે પણ અયુક્ત છે; કારણ કે દંડાદિ વિગેરે વિનાના કુબાળની પેઠે કર્મ રહિત એવો આત્મા કે ધર્મરાદિ પણ શરીર વિગેરે મર્ચન ઉપકરણના અભાવે કરતા નથી. જીવ વિગેરેને શરીરાદિ ચારંભવામાં કર્મ વિના બીજા ઉપકરણ પરતું નથી, કેમકે ગર્ભાદિ ન્યવસ્થામાં એ સિવાય અન્ય ઉપકરણ સભવે નહીં. તેમજ કર્મ વિનાના જીવ મુઃ (ચીય) અને ચોળીન (કીય) આદિ પણ અનુભવ ન હોય. વળી આસામાની પેઠે નિષ્ક્રિય-અનર્થ-અશરીરી-અને સર્વનત હોવાથી તેમજ પર-બાણની પેઠે સેરાગતે વાગી કર્મ વિના દોડાઉં જીવ શરીરાદિને આગળ તો નથી. શરીરવાન ધર્મર-જેવાને સર્વ કાર્ય સ્પષ્ટ જોયે. એવ જો કરીશ, તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે તેમાં (અનિશ્ચય રીતે અર્થ) કેમકે જીવને ઉપકરણ વિનાના કુબાળની પેઠે કર્મ વિનાના ધર્મર ઉપકરણ મહત્ત્વ હોવાથી અર્થનું શરીર કરી શકેના નથી, કારણ અન્ય ધર્મર તે ધર્મરનું

શરીર કરે છે, એમ કહેતો હોય, તો એમ પૂછીએ છીએ કે એ ધર્મીર પણ શરીરવાળો છે, કે શરીર વિનાનો છે ? જો શરીર વિનાનો હોય, તો તે ઉપર કદાચ મુજબ ઉપકરણ સહિત હોવાથી શરીર કરી શકે નહીં; અને જો શરીરવાળો અન્ય ધર્મીર તે ધર્મીરનું શરીર કરતો હોય, તો તેના શરીરને કરનાર પણ અન્ય શરીરવાળો ધર્મીર હોવો જોઈએ, તેના પણ શરીરને કરનાર અન્ય ધર્મીર હોવો જોઈએ. એ પ્રમાણે છેવટ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય, અને તેમ માનવું તો સર્વથા અનિષ્ટ છે. માટે શરીર વિગેરેના કર્તા ધર્મીર છે, એમ માનવું સર્વથા અયુક્ત છે, પરંતુ કર્મ સહિત જીવજ તેનો કર્તા છે, એમ માનવું તે યુક્તિયુક્ત છે. વળી જો ધર્મીર પ્રયોજન સિવાય શરીરાદિ કરે, તો તે ઉન્મત્ત જેવોજ ગણાય, અને તેમ કરવામાં કોઈ પ્રયોજન માનવામાં આવે તો તે ધર્મીરનું ધર્મીરપણું ન રહે. કારણ કે અનાદિ શુદ્ધ આત્માને દેહાદિ કરવાની ઇચ્છા હોઈ શકે નહિ, કેમકે ઇચ્છા તે રાગવિકલ્પસ્વરૂપ છે, ઇત્યાદિ અહીં ઘણું કહી શકાય એમ છે, પરંતુ અન્થ વિસ્તારના ભયથી અહીં નશી કહેતા. એજ યુક્તિઓથી વિષ્ણુ-બ્રહ્મા વિગેરે પણ કર્તા તરીકે ઘટી શકતા નથી. એમ સમજવું ૧૬૪૧-૧૬૪૨.

अहं सहावं मन्नसि विष्णाणवणाइवेयवुत्ताओ ।

तह बहुदोसं गोयम ! ताणं च पयाणमयमत्थो ॥ १६४३ ॥

छिन्नस्मि संसयस्मी जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केण ।

सो समणो पव्वइओ पंचहिं सह खंडियसएहिं ॥ १६४४ । ६०५ ॥

દેહાદિની વિચિત્રતાનું કારણ સ્વભાવ માનવામાં આવે, તો તેમાં પણ અનેક દોષો આવે છે. અથવા વિજ્ઞાનઘન આદિ વેદપદોથી શરીરાદિનો કર્તા સ્વભાવ માનીશ, તો તેમ માનવાથી પણ હે ગાતમ ! બહુ દોષ આવશે; તે પદોનો સત્યઅર્થ આ પ્રમાણે છે. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્ત થએલા જિનેશ્વરે તે પદોનો અર્થ કરીને તેના સંશયનો છદ કર્યો, એટલે પાંચસો શિષ્યો સહિત તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

“ વિજ્ઞાનઘન પવૈતેમ્મયો મૂતેમ્મયઃ ” ઇત્યાદિ વેદવાક્ય સાંભળીને કેટલાએક લોક શરીરાદિના કર્તા તરીકે સ્વભાવનેજ માને છે, એ પ્રમાણે માનનારાઓ કહે છે કે “ સ્વભાવવાદીઓ સર્વ હેતુની અપેક્ષા વિનાજ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કહે છે, તેઓ પોતાનું કારણ પણ કંઈ કહેતા નથી, તેઓ કહે છે કે કમલને વીણે કંટકાદિની વિચિત્રતા કોણ કરે છે ? મારના પીંછા વિગેરેનું વિચિત્રપણું કોણે કર્યું છે ? (કોઈએ નહીં.) અહીં દુનીયામાં જે કંઈ છે, તે સર્વ હેતુ વિનાનુંજ છે, જેમ કાંટાઓનું તીક્ષ્ણપણું વિગેરે સ્વાભાવિક છે, તેમ આ સુખ વિગેરે પણ સ્વાભાવિક છે, એમાં કંઈ હેતુ નથી. ”

એ પ્રમાણે જેમ તેઓ માને છે, તેવી રીતે જો તું પણ માનતો હોય, તો એ માન્યતામાં પણ ઘણા દોષો આવે છે. કેમકે જે લોક શરીરાદિનો કર્તા સ્વભાવ માને છે, તે સ્વભાવ, કોઈ વસ્તુવિશેષ છે, અકારણતા છે, કે વસ્તુનો ધર્મ છે ? આ ત્રણમાંથી તે શું છે ? સ્વભાવ કોઈ વસ્તુવિશેષ છે, એમ તો નહીં કહી શકાય, કારણકે તે વસ્તુ છે, એમ જણાવનાર કોઈ પ્રમાણ નથી, અને અપ્રમાણિક વસ્તુને પણ વસ્તુરૂપે માનતો હોય તો તારા અભિપ્રાયે કર્મ પણ અપ્રમાણિક છે, તેને પણ તું વસ્તુરૂપે કેમ નથી માનતો ? વળી એ વસ્તુવિશેષ રૂપ જો સ્વભાવ છે, તો તે મૂર્ત છે, કે અમૂર્ત છે ? જો મૂર્ત હોય, તો

હુએ જે સ્વભાવ તે આકારણતા છે, એમ માનવામાં આવે, તો એના અર્થ એવો થયો, કે કારણ વિના દેહાદિ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ થવાથી તો કારણનો અભાવ સર્વત્ર મમાન હોવાથી એકીસાથ સર્વ શરીરાદિ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ. વળી એ પ્રમાણે માનવાથી શરીરાદિ હેતુ વિના અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવું પડે, અને એમ માનવું તે તો સંપર્ધા અયુક્ત છે, કેમકે જે અકસ્માત્-હેતુ વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે અભ્ર વિગેરેના વિકારની જેઠે આદિમાત્ પ્રતિનિયતઆકાર વાળું નથી હોતું, અને શરીરાદિ તો આદિમાત્ તથા પ્રતિનિયતઆકારવાળા હોય છે, માટે તે આકસ્મિક ન ગણાય, પરન્તુ કર્મફળ હેતુ ગદિત ગણાય. કેમકે તે દેહાદિ ઘટની જેઠે પ્રતિનિયતઆકાર વાળા હોવાથી ઉપકરણ વાળા તેના કર્તાએ તે કરેલા છે, એમ જણાય છે, અને ગર્ભાદિ અવસ્થામાં કર્મ સિવાય બીજું ઉપકરણ ઘટી શકે નહિ. માટે તે કર્મફળ હેતુ યુક્ત છે.

વગી છે. અગ્નિભૂતિ ! “ પુરુષ પચેદં સર્વ ” ઇત્યાદિ વેદવાક્ય સાંભળીને પણ તને કમગંભીરી મંથાય થયો છે. કારણકે એ પદોનો અર્થ તું એવો માને છે કે “ આ પ્રત્યક્ષ જગત્માં સર્વ ચિનનાચેતન સ્વરૂપ. જે થકી ગયું છે તે, જે થવાનું છે તે, જે મોક્ષનો સ્વાગી છે તે, જે આદ્યાર વડે વૃદ્ધિ પામે છે તે, જે પણ આદિ ચાલે છે તે, જે પર્યંતાદિ નથી ચાલતા તે, જે મેરુ આદિ દૂર છે તે, જે નચકમાં છે તે, જે સર્વની અવ્યન્તર છે અને જે સર્વની બહાર છે તે, એ સર્વ પુરુષજ-આત્માજ છે, એથી અતિરિક્ત કર્મ નામે કાઈ વસ્તુ સત્તા નથી. તથા “ વિજ્ઞાનઘનાદિ ” વગેરે વેદનાં પદો પણ કર્મને અભાવ પ્રતિપાદન કરનારાં છે, એમ તું માને છે. કારણકે એ ઉલ્લેખ પદોમાં અવધારણ વાળી જે સ્વધાર છે તે કર્મની સત્તાના અભાવને સિદ્ધ કરનારો છે એમ તું માને છે.

તે પેલા પોતા અર્થ તેને પ્રમાણ માને છે તે અર્થ તે પ્રમાણ નથી, પરંતુ તેનો અર્થ હું છું' છું' તે પ્રમાણ છે; તુ લક્ષ પૂરક સાંભળા. "પુનઃ પચેદમ્" એવાદિ પેલાં પોતા આખાની મુતિ કરનારાં, તેમજ બલિઆદિ મદના ન્યાય કર્યા માટે અદૈત-ભાવ પ્રતિપાદન કરનારાં છે; પરંતુ અનેની ચનાના અભાવ પ્રતિપાદન કરનારાં નથી. પોતાં પેલાં જગ્યાં વાસ્તે વિધિવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં છે. કેટલાક વાસ્તે અર્થવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં છે. અર્થ પેલાં જગ્યાં વાસ્તે અનુયાય પ્રતિપાદન કરનારાં છે. તેમાં "અતિશયં ક્રુ-દ્યમ્ સ્વીકૃતમ્" એવો અર્થની ઇન્દ્રિય વાસ્તે અતિશય (યમ) કર્યો. અર્થવાદ વાસ્તે વિધિવાદને રહેનારાં છે. અર્થવાદ જે પ્રસંગે થાય છે: મુતિઅર્થવાદ અને નિન્દા-અર્થવાદ તેમાં "કુદ્યમ્ પાદ સર્વમ્" અર્થવાદ વાસ્તે. અને "મ્ સર્વવિદુઃ પ-દ્યમ્" અર્થવાદ મુતિ રીતે જે પ્રમાણે છે: અર્થવાદ અને અર્થવાદ અર્થવાદ તેમજ

સ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ સર્વમેવાવિવેશ.” ઇત્યાદિ વાક્યો-તથા “પ્રકયા પૂર્ણયાઽઽહુત્યા સર્વાન્ કામાનવાપ્નોતિ” ઇત્યાદિ વાક્યો સ્તુતિરૂપ અર્થવાદને પ્રતિપાદન કરનારાં છે. પ્રકયા પૂર્ણયા આદિ વાક્યો વિધિવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં કેમ ન ગણાય? એમ શંકા થતી હોય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે જો એ વાક્યોને વિધિવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં માનવામાં આવે તો શેષ અગ્નિહોત્રાદિ અનુધાનને નિરર્થકપણાનો પ્રસંગ થાય, “પથ વઃ પ્રથમો યજ્ઞો યોઽગ્નિષ્ઠોમઃ, યોઽન્નેન્દ્રાન્નાિઽન્યેન યજતે સ ગર્તમભ્યપતત્” અહીં આ વાક્યમાં પશુમેધ વિગેરે પ્રથમ કરવાની નિન્દા કરી છે, તેથી એ વાક્ય નિન્દાર્થ પ્રતિપાદક ગણાય, “ઠ્ઠાદશ માસાઃ સંવત્સરઃ” “અગ્નિરુષ્ણઃ” “અગ્નિર્હિમસ્ય મેષજં” આ વિગેરે વાક્યો અનુવાદ પ્રતિપાદન કરનારાં છે, કેમકે એમાં લોકપ્રસિદ્ધ અર્થનું જ કથન કર્યું છે. એ ત્રણ પ્રકારના વાક્યોમાંથી અહિં આ “પુરુષ एवेदं सर्व” ઇત્યાદિ વેદનાં પદો સ્તુતિરૂપ અર્થવાદ કરવામાં તત્પર છે. તથા “વિજ્ઞાનવન પૌતેમ્યઃ” ઇત્યાદિ પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે જાણવો, જેમકે વિજ્ઞાનધન એવો આત્મા ભૂતોથી ભિન્ન છે, અને તે-શરીરાદિ કાર્યનો કર્તા છે, તે કર્તા હોવાથી તેને કાર્ય કરવામાં કોઈ કરણ હોવું જોઈએ એમ અનુમાન કરાય છે. જ્યાં જ્યાં કર્તા અને કાર્યનો ભાવ હોય, ત્યાં ત્યાં અવશ્ય કરણ હોવું જોઈએ. જેમ લુહાર અને લોહના પાંડનો સદ્ભાવ હોવાથી ત્યાં કરણભૂત સાંડસો હોય, છે તેમ અહીં પણ આત્માને શરીરાદિ કાર્ય કરવામાં જે કરણભૂત થાય છે, તે કર્મ છે, માટે કર્મ છે, એમ અંગીકાર કર. અને વળી સાક્ષાત્ કર્મની સત્તા પ્રતિપાદન કરનારાં વેદવાક્યો પણ છે, “પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા, પાપઃ પાપેન કર્મણા” એટલે પવિત્ર કાર્યથી પુણ્ય અને અપવિત્ર કાર્યથી પાપ થાય છે. આ પ્રમાણે-આગમથી પણ કર્મની સિદ્ધિ થાય છે. માટે તત્સંબંધિ સંશયનો ત્યાગ કરીને કર્મ છે એમ નિશ્ચયથી અંગીકાર કર.

એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્તિએલા એવા શ્રીમાન્ જિનેશ્વર ભગવન્તે અગ્નિ-ભૂતિજ્ઞના સંશયનો નાશ કર્યો, એટલે તેઓએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ૧૬૪૪

હવે ત્રીજા ગણધર સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પઞ્ચાણ સોઁ તદ્વિઓ આગચ્છર્દિ જિણસગાસ ।

વચ્ચામિ ણ વંદામી વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૬૪૫ । ૬૦૬ ॥

સીસત્તેણાવગયા સંપયમિદ-ગિમ્મૂણ્ણો જસ્સ ।

તિહુયણકયપ્પણામો સ મહાભાગોઽભિગમણિજ્જો ॥ ૧૬૪૬ ॥ (મહાનિ) ॥

તદભિગમણ-વંદણો-વાસણાણ્ણા હોજ્જ પૂયપાવોઽહં ।

વોચ્છિણ્ણસંસઓ વા વોત્તું પત્તો જિણસગાસે ॥ ૧૬૪૭ ॥ (મહાનિ) ॥

આમદ્ધો ય જિણેણં જાહ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૬૪૮ । ૬૦૭ ॥

તત્ત્વીવતસ્સરીરંતિ સંસઓ નડવિ ચ પુચ્છસે કિંચિ

વેયપયાણ ચ અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૬૪૧। ૬૦૮ ॥

તે ઇન્દ્રભૂતિ અને અગ્નિભૂતિએ દીક્ષા લીધી એમ સાંભળીને ત્રીજા વાયુભૂતિ નામના જે દ્વિજેપાધ્યાય તે જિનેન્દ્ર પાસે આવે છે, પ્રથમ તે વિચારે છે કે ‘હવે હું ત્યાં જઈને તેમને વંદન કરીશ, વંદન કરીને તેમની સેવા કરીશ. કેમકે હુમણાંજ ઇન્દ્રભૂતિ અને અગ્નિભૂતિ જેના શિષ્ય થયા છે, અને જેને ત્રિભુવનના લોકો પ્રણામ કરે છે, એવા એ મહાભાગ્યની પાસે મહારે જણું જોઈએ. અને તેમની પાસે જઈને તેમને વંદન-ઉપાસનાદિ કરીને હું પાપ રહિત થાઉં. તેમજ સંશય રહિત પણ થાઉં. એ પ્રમાણે વિચારીને તે જિનેન્દ્ર પાસે આવ્યા, એટલે જન્મ-જરા અને મરણથી મુક્તિએલા સર્વજ્ઞ-સર્વર્થા બ્રહ્માવાન જિનેન્દ્રે તેમને નામ અને જાત્રપૂર્વક બોલાવ્યા-‘હું વાયુભૂતિ ગાતમ! તને એવો અંશય છે કે જે છવ છે તેજ શરીર છે, કે અન્ય કંઈ છે? એવો સંશય છે, તો પછી મને તે તું પૂછતો કેમ નથી? એ સંશય તને વિરૂદ્ધ એવાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી ધરા છે, પણ તે વેદપદોનો અર્થ તું જણતો નથી, તેનો ખરો અર્થ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે.’ ૧૬૪૫-૧૬૪૯.

વસુદાદ્યૈરમુદયસમૃયા ચેયણત્તિ તે સંકા ।

પત્તેયમદિદ્ધાવિ હુ મજ્જંગમઓ વ્વ સમુદાણ ॥ ૧૬૫૦ ॥

જદ મજ્જંગેસુ મઓ વીમુમદિદ્ધોડવિ સમુદણ દોઉં ।

ફાલંતરે વિણમ્મડ તદ્ મયગણમ્મિ ચેયણ્ણં ॥ ૧૬૫૧ ॥

પૃથ્વી આદિ ભૂતોના સમુદાયથી થએલ ચેતના છે, કેમકે મઘના અંગોની પેઠે તે પ્રત્યક્ષમાં ન જણાતાં સમુદાયમાંજ જણાય છે. એમ તને મંડા છે. જેમ મઘના જુદા જુદા અંગોમાં આ તરીકે જણાતો, પણ તેના સમુદાયમાં તે ઉત્પન્ન થઈને કાળાન્તરે નાશ પામે છે, તેમ ચેતના પણ ભૂતસમુદાયમાં ઉત્પન્ન થઈને કાળાન્તરે નાશ પામે છે. ૧૬૫૦-૧૬૫૨

પૃથ્વી-આપ-તેજ-આને વાયુ. એ ભૂતોના સમુદાયથી પૂર્વે અસત (અછતી) એવી ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પાતરી પુષ્પ-ગોળ વિગેરે મઘના જુદા જુદા અંગોમાં મદ નાલી જણાતો, પણ તે પાતરીપુષ્પાદિના સમુદાયમાં તે જણાય છે; તેવીજ રીતે પૃથ્વી-આદિ જુદા જુદા ભૂતોની પ્રત્યેક અવસ્થામાં ચેતના નથી જણાતી, પણ તે ચેતના, ભૂતોના સમુદાયમાં તો પ્રત્યક્ષપણે જણાય છે, માટે ચેતના તે ભૂતના સમુદાયનો પર્મ છે. જાતી જેમ મઘના અંગોનાં પ્રત્યેક અવસ્થામાં નહીં જણાતો મદભાવ, તેના સમુદાયનાં ઉત્પન્ન થઈને, તે પછી કેટલોક સમય સુધીને કાળાન્તરે તે મદભાવ નાશ પામે છે. તેવીજ રીતે પ્રત્યેક ભૂતમાં નહીં જણાતી ચેતના, ભૂતના સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થઈને કેટલોક સમય સુધીને કાળાન્તરે તથાપ્રકાશની વિનાશક કિરણીનામયી મજાવાથી નાશ પામે છે. આ દૃષ્ટીએ સ્વપ્ન-અવસ્થાની નિમિષ ધાય છે કે સ્વપ્ન એ ભૂતોના સમુદાયનો પર્મ છે. કેમકે તે પાતરી-મદુદાદિનાં ન જણાતાં તેના સમુદાયમાંજ જણાય. તે તેના સ્વપ્ન-અવસ્થામાં પર્મ છે. તેમ પ્રત્યેક અંગોના નહીં જણાતો મઘ, અંગોના સમુદાયમાં પર્મ છે. તેથી તે તેનામાં પર્મ છે. તેમ ચેતના પણ ભૂતના સમુદાયમાંજ

ઉત્પન્ન થાય છે, પૃથક્ નથી થતી, માટે તે તેનો ધર્મ છે; ધર્મ અને ધર્મી પરસ્પર અભેદ હોય છે, ભેદ માનવામાં આવે, તો ઘટ અને પટની પેઠે તે બન્નેનો પરસ્પર ધર્મ-ધર્મી ભાવ ઘટે નહીં. માટે જે ચૈતન્યરૂપ હોય છે, તે શરીરજ છે, કેમકે ચૈતના એ ભૂતોનો ધર્મ છે, અને શરીર તે ભૂતોનો સમુદાય છે, અને એ બન્ને ધર્મ-ધર્મી અભેદ હોવાથી એકજ છે.

વળી બીજા વેદવાક્યોથી હવે શરીરથી ભિન્ન છે, એવું પણ સંભળાય છે, જેમકે “ નહિ વે સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયયોરપદ્ધતિરસ્તિ, અશરીરં વા વસંતં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશત : ” એટલે શરીર વાળા આત્માને પ્રિયાપ્રિયનો અભાવ નથી, અને શરીર વિનાના શુદ્ધ આત્માને પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતા નથી. આથી તને ઉપર મુજબ સંશય થયો છે, પણ તે અયોગ્ય છે, કારણકે—

પત્તેયમભાવાઓ ન રેણુતેલ્લં વ સમુદયે ચેયાં ।

મજ્જંગેસુ તુ મઓ વીસુંપિ ન સન્વસો નત્થિ ॥ ૧૬૫૨ ॥

મમિ-ધણિ-વિત્તપ્પહયાઈ પત્તેયંપિ હુ જહા મયંગેસુ ।

તહ જહૂ મૂણસુ મવે ચેયા તો સમુદયે હોજ્જા ॥ ૧૬૫૩ ॥

જહૂ વા સન્વાભાવો વીસું તો કિં તદંગનિયમોઽયં ? ।

તસ્સમુદયનિયમો વા અન્નેસુવિ તો હવેજ્જાહિ ॥ ૧૬૫૪ ॥

જેમ પ્રત્યેક રેતીના કણમાં તેલનો અભાવ હોવાથી તેના સમુદાયમાં પણ તે નથી હોતું, તેમ પ્રત્યેક ભૂતોમાં ચૈતનાના અભાવથી તે ભૂતના સમુદાયમાં પણ તે ચૈતના નથી હોતી; વળી મઘના પૃથક્ પૃથક્ અંગોમાં મઘનો સર્વથા અભાવ પણ નથી; પણ જેમદરેક જુદા જુદા મઘાંગમાં ભ્રમણ શક્તિ તૃપ્તિ કરવાની શક્તિ-તૃષ્ણા રહિત કરવાની શક્તિ વિગેરે જુદા જુદા મઘના ગુણો છે, તેમ જો ભૂતોમાં પણ કંઈક કંઈક ચૈતના હોય તો તે સમુદાયમાં સંપૂર્ણ થાય, અને જો જુદા જુદા મઘાંગોમાં સર્વથાજ મદશક્તિનો અભાવ હોય, તો તે મઘના અંગોજ કેમ કહેવાય ? અથવા તેના સમુદાયથી મઘ થાય છે, એવો નિયમ શાથી થાય ? બીજા પદાર્થો મળવાથી પણ મઘ થવું જોઈએ. ૧૬૫૨-૧૬૫૩-૧૬૫૪.

જેમ પ્રત્યેક રેતીના કણમાં તેલ સર્વથા ન હોવાથી તેના સમુદાયમાં પણ તેલ નથી થતું, તેમ ભૂતોની પ્રત્યેક અવસ્થામાં પણ સર્વથા ચૈતનાનો અંશ માત્ર પણ ન હોવાને લીધે ભૂતના સમુદાયમાં પણ તે ચૈતના થાય નહિ. આ ઉપરથી એવો નિયમ ચરિતાર્થ થાય છે, કે જે જેઓની પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થામાં સર્વથા નથી હોતું, તે તેઓના સંમુદાયમાં પણ નથી હોતું; અને જે જેઓના સમુદાયમાં હોય છે, તે તેઓની પૃથક્ અવસ્થામાં પણ હોય છે, જેમ તલની અંદર તેલ પૃથક્ અવસ્થામાં હોય છે તો સંમુદાય અવસ્થાએ પણ હોય છે. અહીં ભૂતોની પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થામાં ચૈતના બીલકુલ જણાતી નથી, તેથી ચૈતના ભૂતના સમુદાયથી થએલ છે, એમ કહી શકાય નહીં, પરંતુ મૂતસંમુદાયથી અતિરિક્ત કોઈપણ કારણથી તે થયેલ છે, અને તે કારણ ચૈતનાની અમૂર્તતા હોવાથી અમૂર્ત એવો હવે એમ માનવું જોઈએ.

વાયુભૂતિ:— જે પ્રત્યેક જુદી જુદી અવસ્થામાં ન હોય, તે તેના સમુદાયમાં પણ ન હોય, એવો જે તમે નિયમ કહ્યો, તે યોગ્ય નથી; કેમકે મઘના કારણે જે ધાતકી પુ-

ખાદિક છે, તેમાં પ્રત્યેક જુદી જુદી અવસ્થામાં મદ નથી જણાતો. પરંતુ તેના સમુદાયમાં તો તે મદભાવ જણાય છે.

ભગવન્તઃ—ધાતકીપુખ્પાદિકરૂપ મદના અંગોમાં પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થામાં મદનો સર્વથા અભાવ નથી હોતો, પરંતુ તે દરેકમાં ન્યૂનાધિક મદનો અંશ હોય છે જ, જેમકે ધાતકીના પુખ્પોમાં ચિત્તભ્રમ કરવાની શક્તિ છે, ગોળ-દ્રાક્ષ-સેલડી આદિના રસોમાં તૃપ્તિ કરવાની શક્તિ છે, પાણીમાં તૃપ્તિ કરવાની શક્તિ છે, એ સિવાય બીજા પણ મદના અંગોમાં યથારસભવ જુદી જુદી ગાંઠ હોય છે. એજ પ્રમાણે જુદા જુદા પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાં પણ જે કંઈક અંશે ચૈતન્ય શક્તિ હોય, તો તેઓના સમુદાયમાં અપૂર્ણ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય, પણ ભૂતના પૃથક્ પણામાં ચૈતના નથી, એટલે તે ચૈતના ભૂત-સમુદાયથી પણ થએલ નથી.

અને વળી જે ધાતકીપુખ્પાદિ મદના અંગોમાં પૃથક્ અવસ્થામાં સર્વથા મદ શક્તિનો અભાવ હોય, તો તે ધાતકીપુખ્પાદિકને મદના અંગો-કારણોજ કેમ કહેવાય ? અથવા મદના અર્થો જનો તે ધાતકીપુખ્પાદિ શોધીને તેનો સમુદાય કરીને શા માટે મદ બતાવે છે ? બીજા ભસ્મ-પાથર-છાણ વિગેરે પદાર્થો એકલા કરીને શા માટે મદ ન બતાવે ? ૧૬૫૨-૧૬૫૩-૧૬૫૪.

ભૂયાણં પત્તેયંપિ ચેયણા સમુદય દરિસણાઓ ।

જહ મર્જંગેસુ મઓ તદ્દત્તિ હેઝ ન મિદ્ધોડ્યં ॥ ૧૬૫૫ ॥

નણુ પચ્ચલ્લવિરોહો ગોયમ ! તં નાણુમાણભાવાઓ ।

તુદ્ધ પચ્ચલ્લવિરોહો પત્તેયં ભૂયચેયનિ ॥ ૧૬૫૬

ભૂતિદિઓલ્લદ્ધાણુમરણઓ તેહિં મિચ્છલ્લવસ્સ ।

ચેયા પંચગલ્લલ્લોલ્લદ્ધપુરિસસ્સ વા સરઓ ॥ ૧૬૫૭ ॥

જેમ પ્રત્યેક મદના અંગોમાં મદ છે, તેમ ભૂતોના સમુદાયમાં ચૈતના જણાય છે, મારે પ્રત્યેક ભૂતોમાં પણ ચૈતના છે, એમ તું કહેતો હોય, તો તે હેતુ પણ આસિદ્ધ છે. એમ ન કહેતું કે તમે કહો છો તે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. કેમકે જાતમ ! હું કહું છું તેમાં અતુ-જ્ઞાન જ્ઞાતન આધિક છે, પણ પ્રત્યેક ભૂતમાં ચૈતના છે, એમ કહેવાથી તારા વચનમાં પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. પાંચ બાનીઓની જાણ અર્થનું સ્મરણ કરનાર પુરુષની પેઠે ભૂતરૂપ ઈન્દ્રિ-યો પાંચ અર્થનું સ્મરણ કરનાર, જે ચૈતના તે ભૂતેન્દ્રિયથીકેટલું ભિન્ન રૂપનો ધર્મ છે.

વાણુભૂતિ ! ત્યાં હિપચ્ચી દ્વાવ તું એમ કહીશ કે ' જુદા જુદા મદના અંગોમાં પાંચ વિગેરે મદ સમાવેલો, તેથી તેના સમુદાયમાં તે અપૂર્ણ પણે જણાય છે. અને એજ પ્રમાણે જુદા જુદા ભૂતોમાં પણ કિન્નિત્ત કિન્નિત્ત ચૈતના છે, તે તે ભૂતોના સમુદાયમાં અપૂર્ણ પણે પ્રગટ થાય જણાય છે. જુદી જુદી અવસ્થામાં ચૈતના અદ્ય હોવાથી જુદા જુદા ભૂતોમાં ચૈતના સમુદાયના તે અપૂર્ણ થાય છે, તેથી તે પ્રગટ જણાય છે. પણ જો એમ સર્વથા અચૈતન્ય છે, કેમકે ચૈતના એ આત્માનો ધર્મ છે અને આત્માને ભૂતરૂપની અવસ્થામાં આત્માના અભાવે ભૂત સમુદાયમાં ચૈતના હોતી નથી, એમ ન ચૈતના ભૂતના સમુદાયને જણાય છે. ' એવા તારા હેતુ અસિદ્ધ છે. તો જે ચૈતના ભૂત સમુદાય અચૈતન્ય ધર્મ હોય તો સમુદાયમાં પૃથ્વ ચૈતના હોવી

જોઈએ. મૃતશરીરમાં તે વખતે વાયુ ન હોવાથી ચેતના નથી જણાતી એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે નલીકાદિના પ્રયોગથી તેમાં વાયુ દાખલ કરીએ તો પણ તે નથી જણાતી. તે વખતે તેમાં તેજનો અભાવ છે, તેથી ચેતના નથી જણાતી, એમ કહેવું એ પણ અયુક્ત છે, એવાજ પ્રયોગથી મૃત શરીરમાં જો તેજને દાખલ કરીએ, તો પણ ચેતના જણાતી નથી. વિશિષ્ટ પ્રકારના તેજ અને વિશિષ્ટ પ્રકારના વાયુના અભાવે ત્યાં ચેતના નથી જણાતી. એમ કહેવામાં આવે, તો તેમાં આત્મ સત્ત્વ સિવાય બીજી વિશિષ્ટતા શી છે ? કોઈજ નહિ, એમ કહેવાથી તો તમોએ પણ આત્મ સત્ત્વજ ત્યાં માન્યું ગણાય.

વાયુભૂતિ:— ભૂત સમુદાયમાં જણાતી ચેતના ભૂત સમુદાયની નથી, એ તમારું કથન સર્વથા વિરૂદ્ધ જણાય છે, કારણકે જેમ ઘટમાં જણાતા રૂપાદિ ધર્મો ઘટના નથી, એમ કહી શકાય નહિ, તેમ ભૂતસમુદાયમાં જણાતી ચેતના ભૂતસમુદાયની નથી એમ કહી શકાય નહિ.

ભગવન્ત:—જોતમ ! તે અયુક્ત છે, કારણકે જેમ પૃથ્વી અને જળના સમુદાય માત્રમાં જણાતાં વનસ્પતિ વિગેરે તે પૃથ્વી જીવના સમુદાય માત્રથીજ થએલ છે, એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે વનસ્પતિ આદિના બીજથી તે વનસ્પતિ વિગેરે થએલ છે, તેવી રીતે અહીં પણ પૃથ્વીઆદિભૂતાત્મક શરીરમાં જણાતી ચેતના ભૂતસમુદાય માત્રથી થએલ કહી શકાય નહી, કેમકે તે ચેતના ભૂતસમુદાયથી અતિરિક્ત એવા આત્માથી થએલ છે. માટે મારા કથનમાં વિરોધ નથી, પરંતુ “ પ્રત્યેક ભૂતમાં ચેતના છે, ” એમ કહેવાથી તારા વચનમાંજ પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે.

ચેતના આત્માનો ધર્મ છે એ કથન કંઈ વચન માત્ર નથી. પણ ચુક્તિપૂર્વક અને સત્ય છે. કેમકે-જે એક વ્યક્તિ અનેક સાધનોથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરે છે, તે વ્યક્તિ તે સાધનોથી, મહેલની પાંચ બારાએથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરનાર દેવદત્ત જેમ મહેલ અને બારાએથી ભિન્ન છે તેની પેઠે શરીર અને તેની પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અર્થ જાણનાર સંભારનાર હોવાથી ભિન્ન છે; અને જે ભૂતેન્દ્રિયાત્મક સમુદાયથી ભિન્ન નથી, તે શબ્દાદિ ગ્રાહક વિશિષ્ટ એકમનોવિજ્ઞાનની પેઠે અનેકવડે જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરનાર નથી, કારણકે જો અનેક સાધનોથી અર્થ જાણીને તેનું સ્મરણ કરતાં છતાં પણ, સ્મરણ કરનાર તે સાધનોથી અભિન્ન હોય, તો બારીએથી અર્થ જાણનાર દેવદત્ત પણ બારીરૂપ થાય. એમાં ઇન્દ્રિયોજ અર્થ ગ્રહણ કરે છે, તે સિવાય અન્ય કોઈ અર્થ ગ્રહણ નથી કરતું, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ-ઇન્દ્રિયોથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે, અને કોઈ વખત ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ અર્થ બોધ નથી થતો, આ સંબંધી હમણાંજ આગળ કહેવાશે. ૧૬૫૫-૧૬૫૬-૧૬૫૭.

આત્મસાધક બીજું અનુમાન કહે છે.

તદુવરમેડવિ સરણઓ તત્ત્વાત્તારેડવિ નોવલંભાઓ ।

ઈન્દિયમિન્નેસ્સ મર્ફ પંચગવ્વખાણુભવિણો વ્વ ॥ ૧૬૫૮ ॥

ઉવલભન્નેણ વિગારગહ્ણઓ તદહિઓ ધુવં અત્થિ ।

પુન્નાવરવાતાયણગહ્ણવિગારાહ્પુરિસો વ્વ ॥ ૧૬૫૯ ॥

સર્વિદિઓવલદ્વાણુસરણઓ તદહિઓડ્ણમંતવ્વો ।

જહ પંચમિન્નવિન્નાણપુરિસવિન્નાણસંપન્નો ॥ ૧૬૬૦ ॥

પાંચ બારીએથી વસ્તુને જોનાર વ્યક્તિ, એ બારીઓથી ભિન્ન છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ ભૂતિ ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, કેમકે ઇન્દ્રિયથી જાણેલ અર્થનું, ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ સ્મરણ થાય છે, અને કોઈ વખત ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ અર્થનું જ્ઞાન નથી થતું, તથા પૂર્વાપર વાતાયનથી અર્થ ગ્રહણ કરનાર પુરૂષ જેમ એ વાતાયનથી ભિન્ન છે, તેમ આત્મા અન્ય સાધનવડે અર્થ જાણીને અન્ય સાધનવડે વિકાર પામે છે, માટે તે આત્મા રૂપ વ્યાક્રત દેહોદ્રિયથી અવશ્ય ભિન્ન છે. વળી પાંચ જુદા જુદા જ્ઞાનવાળા પાંચ પુરૂષોથી પાંચે જ્ઞાનવાળો છઠ્ઠો પુરૂષ જેમ જુદો છે, તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ કરનાર એવો છઠ્ઠો આત્મા તે ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, એમ અતુમાન થાય છે. ૧૬૫૮-૧૬૫૯ ૧૬૬૦

ઘટાદિ જ્ઞાનરૂપ ભૂતિ, ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન કોઈ વ્યક્તિની છે, કારણકે ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં-અધત્વ-બહેરાપણુ વિગેરે હીનેન્દ્રિય અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ થાય છે છતાં પણ, ઇન્દ્રિયદ્વારાએ જાણેલ અર્થનું સ્મરણ તો થાય છે. અથવા ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ કોઈક વખત અનુપયોગ અવસ્થામાં વસ્તુનું જ્ઞાન નથી થતું, જે ઇન્દ્રિયોજ પદાર્થને જાણનાર હોય, તો આંખો ખુલી છતાં, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સારી છતાં, રૂપ-શબ્દ આદિ વસ્તુઓ ચોગ્ય દેશમાં હોવા છતાં પણ ઉપયોગ શૂન્ય ચિત્તવાળાને વસ્તુનો અવબોધ નથી થતો, તેનું શું કારણ? આથી એમ જણાય છે, કે ઇન્દ્રિયોના સમૂહથી કોઈ અતિરિક્ત એવી વ્યક્તિને એ વસ્તુનો અવબોધ થાય છે. જેમ પાંચ-બારીએથી સ્ત્રી આદિ વસ્તુને જોનાર વ્યક્તિ એ પાંચે બારીઓથી ભિન્ન છે તેમ, આ ઉપરથી એવો નિયમ ચરિતાર્થ થાય છે, કે જેનો ઉપરમ થયા છતાં પણ તેવડે જાણેલ અર્થનું જે વ્યક્તિ સ્મરણ કરે છે, તે વ્યક્તિ બારીઓવડે જાણેલ અર્થનું બારીઓ અધ કર્યા પછી પણ સ્મરણ કરનાર દેવદત્તની પેઠે ભિન્ન છે. અહીં આત્મા પણ ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં અધત્વ-બહેરાપણુ વિગેરે હીનેન્દ્રિય અવસ્થામાં પૂર્વે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરેલ અર્થનું સ્મરણ કરે છે, તેથી આત્મા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે. વળી જેનો વ્યાપાર છતાં પણ જે વડે જાણી શકાતા અર્થનું જ્ઞાન જેને ન થાય તે વ્યક્તિ ખુલી બારીએથી શૂન્ય ચિત્તે જોનાર દેવદત્તની પેઠે તે સાધનોથી ભિન્ન છે.

વળી આત્મા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, કેમકે અન્ય ઇન્દ્રિય વડે ગ્રહણ કરીને-અન્ય ઇન્દ્રિયવડે વિકાર પામે છે, જે અન્યવડે જાણીને અન્યવડે વિકાર પામે છે, તે તે બન્નેથી ભિન્ન હોય છે. જેમ મહેલની અગાસી પર ફરનાર દેવદત્ત પૂર્વ તરફની બારીએથી સ્ત્રીને જોઈને પશ્ચિમ તરફની બારીએથી, તે સ્ત્રીને હસ્તાદિવડે સ્તન સ્પર્શાદિ વિકાર બતાવતો સતો તે બન્ને બારીઓથી જુદો છે, તેમ આ આત્મા પણ ચક્ષુવડે કોઈને આંબલી ખાતો જોઈને જીભાએ લાળ ઝરવાદિરૂપ વિકાર પામે છે, માટે આત્મા તે બન્નેથી ભિન્ન છે. અથવા અન્યવડે જાણીને અન્યવડે ગ્રહણ કરે છે, માટે આત્મા ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન છે, જેમકે ઘટ-પટાદિ પદાર્થ ચક્ષુવડે જાણીને હસ્તાદિવડે આત્મા તેને ગ્રહણ કરે છે. માટે આત્મા એ બન્નેથી ભિન્ન છે.

તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જાણેલ અર્થના સ્મરણથી આત્મા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, જેમ

ધર્મિયાવશાત્ સ્પર્શ-રસ આદિ પાંચ ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનવાળા-પાંચ પુરુષોથી, એ પાંચ જ્ઞાનવાળો છઠ્ઠો પુરુષ જુદો હોય છે, તેમ પાંચ ઈન્દ્રિયોથી જાણેલ જુદા જુદા સ્પર્શાદિથી તે સ્પર્શાદિ પાંચેના જ્ઞાનવાળો આત્મા તેથી ભિન્ન છે, મતલબ એ છે કે-જેવડે જાણેલ અર્થોનું સ્મરણ કરનાર એક હોય, તે તેનાથી ભિન્ન હોય છે.

અહીં કદી એવી શંકા થાય કે શબ્દાદિ ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનવાળા પાંચ પુરુષોની ચેડે, પાંચ જુદી જુદી ઈન્દ્રિયોને પણ જ્ઞાન હોયું જોઈએ, ને જો એમ ન હોય, તો ઉપરોક્ત હેતુ અસિદ્ધ ગણાય, એ શંકા અચોગ્ય છે, કેમકે ધર્મિયાવશાત્ એવું જે વિશેષણ આપ્યું છે, તેથી કંઈ દોષ આવતો નથી. કારણકે ઈન્દ્રિયોને ધર્મિયા હોતી નથી, અથવા સહકારિ કારણપણે ઉપલબ્ધિનું કારણ માત્ર ઈન્દ્રિયોમાં છે, એટલે ઉપચારથી ઈન્દ્રિયોને પણ જ્ઞાન માનીએ તો કંઈ વિરોધ નથી. અથવા આ ઉદાહરણ તો પ્રતિપત્તિનો ઉપાય માત્ર છે, અતીન્દ્રિય પદાર્થોના સદ્ભાવની પ્રતીતિ માટે આગમ અને યુક્તિ એ ઉભયજ સંપૂર્ણ દૃષ્ટિનું કારણ છે. ૧૬૫૮-૧૬૫૯-૧૬૬૦.

ભૂતોથી આત્મા ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ કરવાને બીજાં પણ અનુમાનો કહે છે.

વિષ્ણાનંતરપુત્રવં વાલણ્ણાણમિહ નાણભાવાઓ ।

જહ વાલનાણપુત્રવં જુવનાણં તં ચ દેહહિઅં ॥ ૧૬૬૧ ॥

પદમો થણાહિલાસો અણ્ણાહારાહિલાસપુત્રોડયં ।

જહ સંપયાહિલાસોડણુભૂઙ્ઘો સો ચ દેહહિઓ ॥ ૧૬૬૨ ॥

વાલસરીરં દેહંતરપુત્રવં ઇંદિયાઇમત્તાઓ ।

જુવદેહો વાલાદિવ સ જસ્સ દેહો સ દેહિત્તિ ॥ ૧૬૬૩ ॥

અણ્ણસુહ-દુક્કલપુત્રવં સુહાઇ વાલસ્સ સંપડસુરેવ ।

અણુભૂઙ્ઘમયત્તણઓ અણુભૂઙ્ઘઓ ચ જીવો ત્તિ ॥ ૧૬૬૪ ॥

જેમ યુવકનું જ્ઞાન જ્ઞાનપૂર્વક છે, તેમ બાળજ્ઞાન પણ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અન્ય જ્ઞાનપૂર્વક છે ને તેથીજ તે જ્ઞાન પણ આ શરીરથી ભિન્ન છે, વળી બાળકનો પ્રથમ સ્તનાભિલાષ, સાંપ્રત અભિલાષની ચેડે અન્ય આહારના અભિલાષ પૂર્વક છે, ને એ-અભિલાષ અનુભવાત્મક હોવાથી શરીરથી ભિન્ન છે. તથા યુવાન શરીર જેમ બાલ્ય શરીર પૂર્વક છે, તેમ બાલ્ય શરીર ઈન્દ્રિયવાળું હોવાથી અન્ય શરીરપૂર્વક છે, તે શરીર જેનું છે, એવો તે શરીરવાળો આત્મા આ શરીરથી ભિન્ન છે. તેમજ બાળકનાં સુખ-દુઃખ વિગેરે સાંપ્રત સુખ-દુઃખની ચેડે અનુભવાત્મક હોવાથી અન્ય સુખ-દુઃખ પૂર્વક છે. અને એ-અનુભવ-મય આત્મા છે. (તે શરીરથી ભિન્ન છે.) ૧૬૬૧-૧૬૬૨-૧૬૬૩-૧૬૬૪.

હે વાયુભૂતિ જોતમ! આત્મા ભૂતથી વ્યતિરિક્ત છે, એમ સિદ્ધ કરવાને બીજાં પણ અનુમાનો કહું છું તે સાંભળ. જે બાળ વિજ્ઞાન છે, તે અન્ય વિજ્ઞાનપૂર્વક છે, કેમકે તે વિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે માટે, જે વિજ્ઞાન હોય છે, તે અન્ય વિજ્ઞાનપૂર્વક હોય છે. જેમ યુવકનું વિજ્ઞાન બાળવિજ્ઞાન પૂર્વક હોય છે, તેમ અહીં જે વિજ્ઞાનપૂર્વક બાળવિજ્ઞાન છે, તે વિજ્ઞાન આ શરીરથી ભિન્ન છે, કેમકે પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ થાય છતાં આ શરીરના વિજ્ઞાનનું તે કારણ છે, જે વિજ્ઞાન ગુણ છે, તે તેના ગુણી-આત્મા સિવાય હોઈ શકે નહિ. માટે આત્મા શરીરથી-ભિન્ન છે, પણ શરીરજ આત્મા છે એમ નહીં.

વાયુભૂતિ:—બાળવિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી, અન્ય વિજ્ઞાનપૂર્વક છે, એમ જે તમે કહ્યું છે, તેમાં કહેલો હેતુ પ્રતિજ્ઞા કરેલ અર્થનોજ એક વિભાગ છે, એટલે એ હેતુ અસિદ્ધ છે.

લગવન્ત:— ના, એમાં વિશેષનો પક્ષ કર્યો છે, ને વિશેષને પક્ષ કરવાથી સામાન્ય તે હેતુ થાય, પણ અસિદ્ધ ન થાય. જેમકે—“ વર્ણાત્મક શબ્દ મેઘના શબ્દની પેઠે અનિત્ય છે. ” આ પ્રયોગમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી પણ સામાન્ય છે; તેવી રીતેજ અહીં પણ “ બાળ વિજ્ઞાન અન્ય વિજ્ઞાન પૂર્વક છે. ” એમ વિશેષનો પક્ષ કર્યો છે. પરન્તુ “ સામાન્ય વિજ્ઞાન અન્ય વિજ્ઞાન પૂર્વક છે. ” એમ પક્ષ નથી કર્યો, કે જેથી અમે કહેલ હેતુ, “ શબ્દ, શબ્દ હોવાથી અનિત્ય છે. ” એવા પ્રયોગની પેઠે પ્રતિજ્ઞા કરેલ અર્થનો એક ભાગ થઈને અસિદ્ધ થાય.

વળી બાળકનો પ્રથમ સ્તનાલિલાષ, અલિલાષાત્મક હોવાથી, સાંપ્રત અલિલાષની પેઠે અન્ય અલિલાષ પૂર્વક હોય છે. જે અલિલાષપૂર્વક બાળકનો પ્રથમ સ્તનાલિલાષ છે, તે અલિલાષ શરીરથી જુદો છે, કેમકે પૂર્વશરીરનો ત્યાગ થયા છતાં પણ અહીંના અલિલાષનું તે કારણ છે. એ અલિલાષ છે તે ગુણ છે, ને ગુણ ગુણી સિવાય હોઈ શકે નહિ, માટે એ ગુણના આશ્રયભૂત જે ગુણી છે, તે બીજું કંઈ નહિ પણ શરીરથી જુદો એવો આત્માજ છે.

વાયુભૂતિ:—એ અનુમાનમાં કહેલો હેતુ અનેકાન્તિક દોષવાળો છે, કેમકે બધાએ અલિલાષ, અલિલાષપૂર્વક નથી હોતા. જેમ મોક્ષનો અલિલાષ મોક્ષના અલિલાષ પૂર્વક નથી હોતો. તેમ આ અલિલાષ પણ કેમ ન હોય ?

લગવન્ત:—ગૌતમ ! તે કહ્યું એ પ્રમાણે અમે “ સ્તનાલિલાષ અન્યસ્તનાલિલાષ પૂર્વક છે, ” એમ વિશેષથી જો કહ્યું હોત, તો અમારો હેતુ અનેકાન્તિકદોષવાળો થાય, પણ અમે તો એમ કહ્યું છે કે—સ્તનાલિલાષ અન્ય સામાન્ય અલિલાષપૂર્વક હોય છે. એટલે ઉપરોક્ત દોષ આવતો નથી. એજ પ્રમાણે મોક્ષનો અલિલાષ પણ અન્ય સામાન્ય અલિલાષ પૂર્વક હોય છેજ.

તથા બાલ્યશરીર ઇન્દ્રિયવાળું હોવાથી, અન્ય શરીર પૂર્વક છે. જે ઇન્દ્રિયવાળું હોય છે, તે અન્યશરીરપૂર્વક હોય છે. જેમ યુવકનું શરીર બાલ્યશરીર પૂર્વક હોય છે, તેમ બાલ્યશરીર પણ અન્ય શરીર પૂર્વક હોય છે. જે શરીર પૂર્વક બાલ્યશરીર હોય છે, તે આ શરીરથી ભિન્ન હોય છે, કેમકે પૂર્વ શરીર નાશ પામ્યા છતાં પણ આ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. અને જેનું એ શરીર છે, તે સવાન્તર ગામી એવો તથા શરીરથી ભિન્ન એવો આત્મા છે, પણ શરીર એજ આત્મા છે, એમ નહિ. વળી આ આદ્ય બાળકનું સુખ, સાંપ્રતસુખની પેઠે અનુભવાત્મક હોવાથી અન્યસુખ પૂર્વક છે. જે સુખપૂર્વક આ બાળ સુખ છે, તે શરીરથી જુદું છે, કેમકે તેનો નાશ થયા છતાં પણ આ સુખનું તે કારણ છે. અને વળી એ સુખ તે ગુણ છે, ને ગુણ ગુણી સિવાય રહી શકે નહીં, આથી તે ગુણના આશ્રયભૂત જે ગુણી છે, તે શરીરથી જુદો છે. આથી સુખાનુભવમય આત્મા છે, એમ સિદ્ધ થયું. આ સ્થળે દુઃખ-શોક-રાગદેષ વિગેરે હેતુઓ પણ એજ પ્રમાણે યોજવા. ૧૬૬૨ થી ૧૬૬૪.

પૂર્વેજીવ અને ક્રમની સિદ્ધિમાં જે અનુમાનો કહ્યાં છે, તે અનુમાનો અહીં પણ ફરીથી મંદ બુદ્ધિવાળાઓની સ્મૃતિ માટે કહે છે.

સંતાણોડળાઈ ઉ પરોપ્પરં હેડ-હેડભાવાઓ ।
 દેહસ્સ ય કમ્મસ્સ ય ગોયમ ! વીયં-કુરાણં વ ॥ ૧૬૬૫ ॥
 તો કમ્મ-સરીરાણં કત્તારં કરણ-કજ્જભાવાઓ ।
 પઢિવજ્જ તદબ્ભહિઅં દંઢ-ઘડાણં કુલાલં વ ॥ ૧૬૬૬ ॥
 અત્થિ સરીરવિહાયા પઇનિયયાગારઓ ઘડસ્સેવ ।
 અવ્ખાણં ચ કરણઓ દંઢાઈણં કુલાલો વ્વ ॥ ૧૬૬૭ ॥
 અત્થિદિય-વિસયાણં આયાણાદેયભાવઓડવસ્સં ।
 કમ્માર ઇવાદાયા લોણ સંઢાસ-લોહાણં ॥ ૧૬૬૮ ॥
 ભોત્તા દેહાઈણં ભોજ્જત્તણઓ નરો વ્વ ભત્તસ્સ ।
 સંઘાયાઈત્તણઓ અત્થિ ય અત્થી ઘડસ્સેવ ॥ ૧૬૬૯ ॥
 જો કત્તાઈ સ જીવો સજ્જવિરુદ્ધોત્તિ તે મઈ હોજ્જા ।
 મુત્તાઈપસંગાઓ તં નો સંસારિણો દોસો ॥ ૧૬૭૦ ॥

હે જોતમ ! બીજ અને અંકુરની પેઠે શરીર અને કર્મના હેતુ-હેતુમદ્ભાવ છે, તેથી કર્મસંતાન અનાદિ છે. વળી દંડ અને ઘટથી કુંભાર જેમ ભિન્ન છે, તેમ કર્મ અને શરીરનો અનુક્રમે કરણ તથા કાર્ય ભાવ હોવાથી, તેનો કર્તા તેઓથી ભિન્ન છે, એમ અંગીકાર કર. તથા શરીર જેમ ઘટની પેઠે (આદિ હોવા સાથે) પ્રતિનિયત આકારવાળું હોવાથી તેનો કોઈ કર્તા છે. અને ઇન્દ્રિયો દંડ આદિની પેઠે કરણભૂત હોવાથી કુંભારની પેઠે તેનો કોઈ અધિષ્ઠાતા છે. લોકમાં સાંડસા અને લોખંડની પેઠે ઇન્દ્રિય અને વિષયોનો આદાનઆદેય ભાવ હોવાથી હુહારની પેઠે ત્યાં કોઈ આદાતા (બ્રહ્મ કરનારો) હોવો જોઈએ. શરીર વિગેરે આહારાદિકની પેઠે ભોજ્ય હોવાથી મનુષ્યની પેઠે તેનો કોઈ ભોક્તા હોવો જોઈએ. વળી શરીર સંઘાતાદિરૂપ હોવાથી ઘરની પેઠે તેનો કોઈ સ્વામી છે. (ઉપર કહ્યા મુજબ) જે કર્તા વિગેરે છે, તે જીવ છે. મૂર્તપણાદિના પ્રસંગથી (હેતુ) સાધ્યથી વિરૂદ્ધનો સાધક થશે. એમ તારી જુદી થાય, તો તેમાં સંસારી જીવને સાધવો છે તેથી તેમાં એ દ્વાપ નથી આવતો. (આ ગાથાઓનો વિસ્તારાર્થ પૂર્વે ગાથા ૧૫૬૭ થી ૧૫૭૦ સુધીમાં આવી ગયો છે, ત્યાંથી જોઈ લેવો.) ૧૬૬૫-થી ૧૬૭૦

અહીં બૌદ્ધમતાનુસારે એમ કહેવામાં આવે કે સર્વ પદાર્થો ક્ષણવિનાશી હોવાથી જીવ પણ શરીરની સાથેજ નાશ પામે છે, એટલે વસ્તુતઃ આત્મા શરારથી જુદો છે, એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવાથી શો લાભ છે ? એના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

જાઈસ્સરો ન વિગઓ સરણાઓ બાલજાઈસરણો વ્વ ।

જહ વા સદેસવત્તં નરો સરંતો વિદેસમ્મિ ॥ ૧૬૭૧

અહ મન્નસિ સ્વણિઓડવિ હુ સુમરઈ વિન્નાણસંતટ્ઠગુણાઓ ।

તહવિ સરીરાદણ્ણો સિદ્ધો વિન્નાણસંતાણો ૧૬૭૨ ॥

બાળઅવસ્થામાં બનેલ બનાવ જેમ વૃદ્ધઅવસ્થાવાળો સંભારે છે, અથવા સ્વદેશમાં બનેલ બનાવ પરદેશમાં ગએલો મનુષ્ય સંભારે છે, તેમ પૂર્વજન્મને સંભારવાથી તે વાળો જીવ નાશ પામેલ નથી તે આત્મા ક્ષણિક છતાં પણ વિજ્ઞાત સંતતિવાલો આત્મા

હોવાથી પૂર્વજન્મને સંભારે છે એમ તું માનતો હોય, તો તેથી પણ વિજ્ઞાનસંતાન શરીરથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૭૧-૧૬૭૨.

જેમ બાળ અવસ્થામાં બનેલ બનાવ પુરૂષ વૃદ્ધ વૃદ્ધાવસ્થામાં સંભારે છે, અથવા સ્વદેશમાં બનેલો બનાવ પરદેશમાં ગએલો પુરૂષ સભારે છે, તેથી તે (સંભારનાર) નાશ પામેલો નથી, તેમ જે જાતિસ્મરણવાળો આત્મા હોય છે, તે પૂર્વભવનું શરીર નાશ પામ્યા છતાં પણ તે ભવના બનાવ જે સંભારે છે, તેથી તે પણ નાશ પામેલો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જે અન્ય દેશ-કાળાદિમાં અનુભવેલા અર્થનું સ્મરણ કરે છે તે બાહ્ય-કાળમાં અનુભવેલ અર્થનું વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્મરણ કરનાર દેવદત્તની પેઠે વિદ્યમાન હોય છે; અને જેમાં અનુભવનાર નાશ પામેલ હોય છે તેમાં પાછળવાળાને ઉત્પન્ન થયા બાદ કંઈ સાંભરતું નથી. આ ઉપરથી એમ નહીં કહી શકાય, કે પૂર્વ પૂર્વક્ષણમાં અનુભવેલું હોય, તે તેના સંસ્કારથી ઉત્તરોત્તર ક્ષણોમાં સંભારે છે, કારણ કે પૂર્વ પૂર્વના ક્ષણો અન્વય સિવાય સર્વથા નાશ પામે છે, તેથી ઉત્તરોત્તર ક્ષણો સર્વથા જુદાજ છે. એટલે અન્ય અનુભવેલું હોય, તે અન્ય સભારે એવું કદિ બનેજ નહિ, અને જો એમ બને, તો દેવદત્તે અનુભવેલું હોય, તે યજ્ઞદત્તને પણ સાંભરવું જોઈએ.

આત્મા ક્ષણભંગુર છતાં પણ વિજ્ઞાન સંતતિના સામર્થ્યથી પૂર્વવૃત્તાન્ત સંભારે છે, કેમકે ક્ષણસંતાન હંમેશાં અવસ્થિત હોય છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એમ માનવાથી પણ જ્ઞાનરૂપ સંતાનનો આગળના શરીરમાં સંક્રમ થવાથી ભવાન્તરમાં પણ તેનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે, અને સર્વ શરીરોથી વિજ્ઞાનસંતાન અર્થાન્તરપણે સિદ્ધ થાય છે, તેથી કરીને અવિચ્છિન્ન વિજ્ઞાનસંતાનાત્મક આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૭૧-૧૬૭૨.

એ પ્રમાણે પરભવની અપેક્ષાએ સ્મરણથી આત્માનો અવિનાશ ભાવ જણાવ્યો. હવે આ ભવની અપેક્ષાએ તેનો અવિનાશભાવ કહે છે. અથવા તો તે ક્ષણિકજ નથી. એમ જણાવવાને કહે છે.

न य सन्वहेव खणिअं नाण पुण्वोवलद्धसरणाओ ।

खणिओ न सरइ भूयं जह जम्माणंतरविनट्ठो ॥ १६७३ ॥

जस्सेगमेगबंधणमेगंतेण खणियं च विण्णाणं ।

सन्वखणियविण्णाणं तस्साजुत्तं कदाचिदवि ॥ १६७४ ॥

जं सविसयनिययं चिय जम्माणंतरहयं च त किह पु ? ।

नाहिति सुवहुयविण्णाणविसयाखणभंगयाईणि ॥ १६७५ ॥

પૂર્વે જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે, તેથી જ્ઞાન સર્વથા ક્ષણિક નથી, કેમકે જે ક્ષણિક હોય તેને ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામેલાની પેઠે પૂર્વોપલબ્ધ અર્થનું સ્મરણ થતું નથી. જે એક એટલે બીજા ક્ષણની સહાય વિનાનું જ્ઞાન છે, તેને સર્વકાલનું ક્ષણિકવિજ્ઞાન થવું અથવા કહેવું તે સર્વથા અયોગ્ય છે. કેમકે તે એક આલંબનવાળું છે અને એકાન્તે ક્ષણિક છે. વળી સ્વવિષય નિયત એવું જે પ્રમાતાનું જ્ઞાન છે તે ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામેલું હોય છે, તેથી અતિધણા વિજ્ઞાનના વિષય સંબંધી ક્ષણભંગુરોદિ ધર્મો કેવી રીતે જાણી શકે? ન જાણી શકે. ૧૬૭૩-૧૬૭૪-૧૬૭૫.

જ્ઞાન સર્વથા ક્ષણિક છે એમ ન કહી શકાય, (કથંચિત્ ક્ષણિક કહેવાય) જ્ઞાન શા કારણથી ક્ષણિક નથી?, તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું પૂર્વ બાહ્યકાલાદિમાં જાણેલ અર્થનું

વૃદ્ધાવસ્થાદિ કાળમાં સ્મરણ થાય છે. તેથી કરીને જો જ્ઞાન એકાન્તે ક્ષણિક હોય, તો એ પ્રમાણે સ્મરણ ન થાય. જે એકાન્તે ક્ષણિક હોય છે, તેને ઉત્પન્ન થયા પછી તરત નાશ પામેલાની પેઠે અતીત અર્થનું સ્મરણ નથી થતું. એ રીતે જ્ઞાનને ક્ષણિક માનવાથી સ્મરણનો સર્વથા અભાવ થાય.

एकविज्ञानसंततयः सत्त्वाः એક વિજ્ઞાનસંતતિવાળા જીવો છે ” એ વાક્યથી ક્ષણિકવાદી બોદેાનું એક-અસહાયવાળું જે જ્ઞાન, તે “ સર્વમપિ વસ્તુ ક્ષણિકં ” સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, એ પ્રમાણે સર્વ વિષયને જણાવનાર કે જાણનાર કદિ પણ થઈ શકે નહિ, છતાં બોદેા સર્વ ક્ષણિકતાવાળું વિજ્ઞાન માને છે. તેઓ કહે છે કે-“ યત્ સત્ તત્ સર્વ ક્ષણિકમ્ ” જે છે, તે સર્વે ક્ષણિક છે ” તથા ક્ષણિકાઃ સર્વસંસ્કારાઃ સર્વ સંસ્કારો ક્ષણિક છે, આ પ્રમાણે ક્ષણિકતાગ્રાહી જ્ઞાન એકત્વમાં સંભવે નહિ, કેમકે જો ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ પદાર્થો સન્મુખ રહીને તેણે જ્ઞાન કોઈ ઉત્પન્ન કરે, તો એમ જણાય, કે “ આ સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે. ” પણ એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું, કારણ કે બધાં તે જ્ઞાનો ક્ષણિક હોવાથી પ્રતિનિયત એકે આલંબનવાળાં છે, તે તેથી સર્વ વસ્તુસમૂહમાં વ્યાપેલી ક્ષણિકતા કેવી રીતે જાણી શકે? નજ જાણી શકે. પણ જો સર્વ પદાર્થ વિષયી જ્ઞાનોની એકી સાથે ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે અને આત્માને તે અર્થનું સ્મરણ કરનાર માનવામાં આવે, તો સર્વ પદાર્થોની ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન થાય, પરંતુ ક્ષણિકપક્ષમાં સર્વ અર્થ ગ્રાહક અનેક જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ એકીસાથે માની શકાય નહિ.

વળી એકાર્થ વિષયી વિજ્ઞાન છતાં પણ જો તે ઉત્પન્ન થયા બાદ તરતજ નાશ ન પામતું હોય, તો સર્વ પદાર્થ સંબંધી ક્ષણિકતા જાણી શકે, કારણ કે તે અવિનાશી-પણામાં અવસ્થિતપણે રહેલું હોવાથી જુદા જુદા પદાર્થને ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ ઉપરમ પામતા જોઈને “ અમારા સિવાય અને અમારા સજાતિય સિવાય સર્વ વસ્તુ ક્ષણિકજ છે ” એમ જણાય. પરંતુ એમ જણાતું નથી; કારણ કે બોદેાનું જ્ઞાન એકાન્તે ક્ષણિક વંસી છે, દીર્ઘકાળ પચન્ત રહેનારું નથી, એટલે તેમને સર્વ વસ્તુગત ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે? નજ થઈ શકે. તથા જે સ્વવિષય માત્રમાં નિયત અને ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામનારું પ્રમાતાનું વિજ્ઞાન, તે અતિ ઘણા વિજ્ઞાન સંબંધી ધર્મો, જેવા કે ક્ષણભંગ-નિરાત્મકપણું-સુખી-દુઃખી વિગેરે, એ અનેક ધર્મોને કેવી રીતે જાણી શકે? નજ જાણી શકે. મારે પ્રમાતાનું જ્ઞાન અક્ષણિકજ માનવું જોઈએ. અને જ્ઞાન એ ગુણ હોવાથી તેને અનુરૂપ ગુણી સિવાય તે બીજાનું સંબંધી હોઈ શકે નહિ. મારે આત્મા શરીરથી જુદો છે, એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું. ૧૬:૩-૧૬૭૪-૧૬૭૫.

गिण्हज्ज सव्वभंगं जइ य मई सविसयाणुमाणाओ ।

तंपि न जओऽणुमाणं जुत्तं सत्ताइसिद्धीओ ॥ १६७६ ॥

जाणेज्ज वासणाओ सावि हु वासित्त-वासणिज्जाणं ।

जुत्ता समेच्च दोण्हं न उ जम्माणंतरहयस्स ॥ १६७७ ॥

એકાલંબનવાળું અને ક્ષણિક એવું વિજ્ઞાન છતાં પણ તે સ્વવિષયાનુમાનથી સર્વ વસ્તુગત ક્ષણભંગુરતા ગ્રહણ કરે, એમ માનવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે વિજ્ઞાન અને વિષયોની સત્તા વિગેરેની સિદ્ધિ હોય, તો તે ઘટી શકે. વાસના એ પ્રમાણે જાણે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે વાસના-પણ વાસક અને વાસનીય એ

બંનેના (સ્થિરપણાના) સંબંધથી ઘટી શકે, પણ ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામે તેને ન ઘટી શકે. ૧૬૭૬-૧૬૭૭.

વાયુભૂતિ ! ક્ષણિકવાદી કદાચ એમ કહેવા માગે કે એકાલંબનવાળું અને ક્ષણિક છતાં પણ સ્વ ને વિષયની ક્ષણિકતાના અનુમાનથી પ્રમાતાનું જ્ઞાન સર્વ વસ્તુગતની ક્ષણિકતા જાણી શકે છે; કારણ કે જેમ “મારો વિષય ક્ષણિક છે. અને હું ક્ષણિક છું” એ પ્રમાણે વિજ્ઞાનની સમાનતાથી બીજા વિજ્ઞાનો અને વિષયની સમાનતાથી બીજા સર્વ વિષયો પણ ક્ષણિક છે. આ રીતે સ્વ અને વિષયોના અનુમાનથી સર્વ વસ્તુસમૂહની ક્ષણિકતા વિગેરે ગ્રહણ થાય છે. તેઓનું એ કથન પણ યુક્ત નથી, કારણકે એ સ્વ-વિષયાનુમાન, અન્ય વિજ્ઞાનો અને અન્ય વિષયોની સત્તાદિની પ્રસિદ્ધિમાંજ ઘટી શકે, અન્યથા ન ઘટી શકે. કારણકે જે સત્તારૂપેજ અપ્રતીત હોય એવા શબ્દાદિમાં કૃતકત્વાદિ હેતુઓવડે અનિત્યતાદિ ધર્મો કોણ સાધે?, તેમ અહીં પણ સત્તારૂપેજ અપ્રસિદ્ધ એવા ધર્મોમાં ક્ષણિકતાદિ ધર્મ કેવી રીતે સધાશે?, વળી એકાલંબનવાળું જે ક્ષણિક વિજ્ઞાન તે આ પ્રમાણે જાણી શકે પણ નાહક કે અન્ય જ્ઞાનો છે, અને તેના વિષયો છે, વળી તે જ્ઞાનો અને વિષયોના સ્વવિષયજ્ઞાનોત્પાદક વિગેરે ધર્મો છે. અને જો એ પ્રમાણે જ્ઞાન ન થાય, તો એ સર્વમાં ક્ષણિકતા કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? કારણકે જેમાં જેમાં એ ક્ષણિકતા ધર્મ સિદ્ધ કરવાનો છે, તે તે ધર્મોનીજ પ્રસિદ્ધિ નથી.

વળી તેઓ કદી એમ કહે કહે કે સ્વવિષયાનુમાનથીજ બીજા વિજ્ઞાનાદિની સત્તા વિગેરે સિદ્ધ થઈ શકશે, જેમકે-હું છું, તેમ અન્ય જ્ઞાનો પણ છે, તથા જેમ મારો વિષય છે તેમ બીજા જ્ઞાનના વિષયો પણ છે, વળી જેમ-હું અને મારો વિષય ક્ષણિક છીએ તેમ અન્ય જ્ઞાનો અને અન્ય જ્ઞાનના વિષયો પણ ક્ષણિક છે, એ પ્રમાણે સર્વની સત્તા અને ક્ષણિકતા સ્વવિષયાનુમાનથી સિદ્ધ થશે.

તેઓનું એ કથન પણ સર્વથા અયોગ્ય છે. કારણકે સર્વ ક્ષણિકતા ગ્રાહક જ્ઞાન ક્ષણ વિનાશી હોવાથી, ઉત્પન્ન થયા પછી “હું મરેલા જેવો છું” અને ક્ષણિક છું” એમ ધોતાને પણ જાણી શકતું નથી, તો પછી અન્ય જ્ઞાનો છે, અને તેના વિષયો છે, એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન તો તેને ક્યાંથીજ થાય?, અને વળી એવું ક્ષણવિનાશી જ્ઞાન ધોતાના વિષય માત્રની પણ ક્ષણિકતા નથી જાણતું, કેમકે તેમના મતે તે જ્ઞાન અને વિષય બંનેનો સમાન કાળમાંજ નાશ થાય છે. જો કદી તે જ્ઞાન ધોતાના વિષયને નાશ પામતો જોઈને, તદ્દગત ક્ષણિકતાનો નિશ્ચય કરીને, પછી કાળાન્તરે ધોતો નાશ પામે, તો તેને સ્વવિષયગત ક્ષણિકતાનો બોધ થાય, પણ એમ તેઓ માનતા નથી, તેઓ તો જ્ઞાન અને વિષય ધોત-ધોતાનો ક્ષણ ઉત્પન્ન કરીને સમકાળેજ નાશ પામે છે, એમ માને છે. વળી-બોદ્ધો સ્વ-સંવેદન પ્રત્યક્ષથી કે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી ક્ષણિકતા નથી માનતા પણ અનુમાનથી માને છે.

એ સિવાય તેઓ એમ કહેવા માગે કે પૂર્વ પૂર્વ વિજ્ઞાનક્ષણો, ઉત્તરોત્તર વિજ્ઞાનક્ષણોમાં એવા પ્રકારની વાસના ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે વાસનાવડે-એકાલંબનવાળું ક્ષણિક વિજ્ઞાન, બીજા જ્ઞાનો અને તેમના વિષયોના સત્તા-ક્ષણિકતા વિગેરે ધર્મો જાણે છે, આથી સર્વ ક્ષણિક છે એવું જ્ઞાન માનવામાં અમારે કંઈ વિરોધ નહીં આવે.

તેઓનું એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે એ વાસના પણ વાસક અને વાસનીય બંને વિગતમાં સંયોગ હોય, તોજ ઘટી શકે, પણ ઉત્પન્ન થયા પછી તરતજ નાશ પામે તેને ન ઘટી શકે. તે વાસક અને વાસની સંયોગવડે બંનેનું અવસ્થાન માનવામાં

આવે, તો ક્ષણિકતા ન ટકી શકે, અને વળી એ વાસના પણ ક્ષણિક છે ? કે અક્ષણિક છે ?, જો તે ક્ષણિક હોય, તો તેનાથી સર્વ ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? અને અક્ષણિક હોય, તો સર્વ ક્ષણિક છે એવી તમારી પ્રતિજ્ઞાની હાની થાય. એ રીતે બૌદ્ધોનો ક્ષણિકવાદ કોઈ પણ રીતે યુક્તિ સંગત નથી. ૧૬૭૬-૧૬૭૭.

હવે સ્વપક્ષ બતાવીને ઉપસંહાર કરે છે.

વહુવિણ્ણાણપ્પમ્મવો જુગમ્મણેગત્થયાઽહવેગસ્સ ।

વિણ્ણાણાવત્થા વા પડુચ્ચવિત્તીવિઘ્ઘાઓ વા ॥ ૧૬૭૮ ॥

વિણ્ણાણખળવિણાસે દોસા ઇચ્છાદયો પસજ્જંતિ ।

ન ઉ ઠિય-સંભૂય-ચ્ચુયવિણ્ણાણમયમ્મિ જીવમ્મિ ॥ ૧૬૭૯ ॥

તસ્સ વિચિત્તાવરણક્ખઓવસમાજાઈં ચિત્તરૂવાઈં ।

સ્વણિયાણિ ય કાલંતરવિત્તીણિ ય મઙ્ગવિહાણાઈં ॥ ૧૬૮૦ ॥

નિચ્છો સંતાણો સિં સઘ્વાવરણપરિસંખણે જં ચ ।

કેવલમુદિયં કેવલભાવેણાણંતમવિકુપ્પં ॥ ૧૬૮૧ ॥

ધણા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, એકીસાથે અનેક અર્થને ગ્રહણ કરવાપણું, એક વિજ્ઞાનને એકીસાથે સર્વ અર્થનું ગ્રહણ કરવાપણું, વિજ્ઞાનની અવસ્થા, અને પ્રતીત્યવૃત્તિનો વિધાત ઇત્યાદિ દોષો ક્ષણ વિનાશી જ્ઞાન માનવાથી થાય છે; પરંતુ ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ સ્વરૂપ એવો વિજ્ઞાનવાળો આત્મા માનવાથી એ દોષો નથી થતા. તેવા આત્માને વિચિત્ર પ્રકારના ક્ષયોપશમથી થએલા વિવિધ પ્રકારના ક્ષણિક અને કાળાન્તર પર્યન્ત રહેનારા મતિ-જ્ઞાનના ભેદો થાય છે. એ ભેદોનો સામાન્ય જ્ઞાન માત્ર સંતાન નિત્ય હોય છે, અને સર્વ આવરણનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે, તે કેવળભાવે અનન્તકાળ સુધી અવસ્થિત રહે છે, તેથી તે એકજ છે. ૧૬૭૮-૧૬૭૯-૧૬૮૦-૧૬૮૧.

ઉપર કહી ગયા મુજબ ક્ષણ વિનાશી જ્ઞાન માનવામાં આવે, તો આ પ્રમાણે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. એક તો ક્ષણિકવાદીએ ત્રિભુવનાન્તર્વર્તિ સર્વ અર્થ જાણવાને માટે એકીસાથે ધણા જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ માનવી જોઈએ અને એ જ્ઞાનના આશ્રયભૂત તે અર્થને સ્મરણ કરનાર આત્માને અવસ્થિત માનવો જોઈએ. ને એમ ન માનવામાં આવે, તો “જે છે, તે સર્વ ક્ષણિક છે સર્વ સંસ્કારો ક્ષણિક છે. સર્વે ભાવો નિરાતમક છે.” ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષણિકતાદિ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિ ન થાય, અને જો એ પ્રમાણે ધણાં જ્ઞાનો વગેરે માનવામાં આવે તો સ્વમતનો ત્યાગ થાય.

ક્ષણ વિનાશી જ્ઞાન માનવામાં બીજો એ દોષ આવે કે એકજ વિજ્ઞાનને એકી સાથે ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વઅર્થને ગ્રહણ કરવાપણું થાય. એ પ્રમાણે સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરે, તોજ સર્વ ક્ષણિકતાદિ વિજ્ઞાન થાય. પણ એમ જણાતું નથી અને મનાતું એ નથી. અથવા ત્રીજો દોષ એ પ્રાપ્ત થાય, કે વિજ્ઞાનની દીર્ઘ કાળપર્યન્ત અવસ્થા માનવી પડે, કે જે અવસ્થાએ વિજ્ઞાન હ્રસ્વેશાં અવસ્થિત રહીને અન્ય અન્ય વસ્તુની નશ્વરતા (નાશ-પણું) જોઈને તે સર્વની ક્ષણિકતા જાણે. પણ આ રીતે માનવાથી માત્ર વિજ્ઞાનરૂપ ના-માન્તરથી આત્માજ માનેલો ગણાય.

ઉપરોક્ત બહુ વિજ્ઞાનોત્પત્તિ વિગેરે ન માનવામાં આવે, તો પ્રતીત્ય વિધાત નામે ચોથો

દોષ પ્રાપ્ત થાય, અહીંમાં આ રહસ્ય જાણવું કે જે કારણની અપેક્ષાએ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, પરંતુ કાર્ય અવસ્થામાં કારણનો અન્વય (સંબંધ) ન હોય, આને બાંહેધર પ્રતીત્યવૃત્તિ કહે છે. હવે આ પ્રમાણે પ્રતીત્યવૃત્તિ બાંધે માને, તો અતીતાર્થનું સ્મરણ વિગેરે સર્વ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય, અને જે અતીત અનેક સકેતાદિ જ્ઞાનના આશ્રયવાળો આત્મા તે તે વિજ્ઞાનરૂપે પરિણામથી અન્વયી છે, એમ માને તો પ્રતીત્યવૃત્તિનો વિઘાત થાય, કારણકે એમ માનવામાં આત્માને અન્વયી માનવો પડે છે. એ પ્રમાણે ક્ષણવિનાશી વિજ્ઞાન માનવાથી અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જે ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ એવો વિજ્ઞાનમય આત્મા માનવામાં આવે તો એ દોષો પ્રાપ્ત ન થાય, એટલે કે કથંચિત્ દ્રવ્યરૂપે સ્થિત, કથંચિત્ ઉત્તર-નવીન પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન, અને કથંચિત્ પૂર્વપર્યાયરૂપે વિનષ્ટ એવા વિજ્ઞાનરૂપે આત્માને માને તો ઉપર કહેલા દોષો ન થાય, આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે સર્વ વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવપણા યુક્ત એવો આત્મા શરીરથી જુદો છે એમ માનવું જોઈએ. કારણકે યથોક્તસ્વરૂપવાળા આત્માને, વિચિત્રપ્રકારના મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી થએલા વિવિધ પ્રકારના મતિજ્ઞાનના ભેદો ઘટે છે, તે આત્મા પર્યાયરૂપે ક્ષણિક અને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય હોવાથી કાળાન્તર અવસ્થાથી થાય છે. ઉપલક્ષણથી શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણના વિચિત્રક્ષયોપશમથી અનુક્રમે વિવિધ પ્રકારના શ્રુત-અવધિ-અને મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ આત્માને થાય છે. તથા કેવળજ્ઞાન પોતાના આવરણનો સર્વથા ક્ષય થવાથી થાય છે. મતિજ્ઞાનાદિના ભેદોનો સામાન્યથી જ્ઞાનરૂપ સંતાન હ્રસ્વેશાં અવિચ્છિન્ન હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન જે માટે ભેદ રહિત કહ્યું છે, તેથી કરીને તે તો સર્વથા સ્વઆવરણનો ક્ષય થવાથી અનન્તકાલસ્થાયી થાય છે. આ જ્ઞાન કેવળભાવે અનન્તકાળ પર્યન્ત અવસ્થાથી અને અનન્ત અર્થન વિષય કરનાર હોવાથી અનન્ત છે. ૧૬૭૯-૧૬૮૦-૧૬૮૧.

પુનઃ વાયુભૂતિ ભગવાનને પૂછે છે અને ભગવાન તેનો ઉત્તર આપે છે-

સો જઈ દેહાદન્તો તો પવિસંતો વ નીસરંતો વા ।

કીસ ન દીસદ્, ગોયમ ! દુવિહાડળુવલ્લિઓ સા ય ॥ ૧૬૮૨ ॥

અસઓ સ્વરસંગસ્સ વ સઓડિ દૂરાઈભાવઓડિમિહિયા ।

સુદુમા-ડમુત્તત્તળઓ કમ્માણુગયસ્સ જીવસ્સ ॥ ૧૬૮૩ ॥

જે આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે, તો તે શરીરમાં પ્રવેશ કરતો અથવા નીકળતો કેમ નથી જણાતો ? જાતમ ! અનુપલબ્ધિ બે પ્રકારે છે. એક તો અરશુંગની પેઠે અવિદ્યમાન પદાર્થની અને બીજી દૂર આદિ ભાવથી વિદ્યમાન પદાર્થની, તેમાં સૂક્ષ્મ કર્માનુગત સ્મૃતિ એવા જવની અનુપલબ્ધિ છે, તે વિદ્યમાન પદાર્થની છે, અવિદ્યમાનની નથી. ૧૬૮૨-૧૬૮૩.

વાયુભૂતિ:-જે આત્મા શરીરથી ભિન્ન હોય, તો જેમ ઘટાદિમાં કોઈ પક્ષી વિગેરે પેસતું નીકળતું જણાય છે, તેમ તે આત્મા પણ શરીરમાં પેસતો-નીકળતો કેમ નથી જણાતો ?

ભગવાન:-જાતમ ! પદાર્થ નહીં જણાવવામાં અનુપલબ્ધિ કારણ છે, -પણ તે અનુપલબ્ધિ બે પ્રકારે છે, એક તો અવિદ્યમાન પદાર્થની અનુપલબ્ધિ અને બીજી વિદ્યમાન પદાર્થની અનુપલબ્ધિ, તેમાં અરશુંગ-અરશુંગ-વધ્યાપુત્ર વિગેરે નથી જણાતા, તે

અવિદ્યમાનપદાર્થની અનુપલબ્ધિ કહેવાય, અને સ્વર્ગ-નરક વિગેરે જે ભાવો દૂર હોવાથી નથી જણાતા, તે વિદ્યમાન પદાર્થની અનુપલબ્ધિ કહેવાય. આ અનુપલબ્ધિ એકવીસ પ્રકારે છે. ૧ અતિદૂર હોવાથી. ૨ અતિ નજીક હોવાથી. ૩ અતિ સૂક્ષ્મપણાથી. ૪ મનની અનવસ્થાથી. ૫ ઇન્દ્રિયની અપદ્વિતાથી. ૬ મતિની મંદતાથી. ૭ અશક્યપણાથી. ૮ આવરણથી. ૯ પરાભવથી. ૧૦ સમાનતાથી. ૧૧ અનુપયોગથી. ૧૨ ઉપાયના અભાવથી. ૧૩ વિસ્મરણથી. ૧૪ ખોટા ઉપદેશથી. ૧૫ મોહ-અજ્ઞાનથી. ૧૬ વિદર્શનથી. ૧૭ વિકારથી. ૧૮ ક્રિયાના અભાવથી. ૧૯ શાસ્ત્ર નહિં સાંભળવાથી. ૨૦ કાળની દીર્ઘતાથી. અને ૨૧ સ્વભાવ વિપ્રકર્ષથી. જેમકે ૧ સ્વર્ગ-નરકાદિ પદાર્થ અતિ દૂર હોવાથી નથી જણાતા, ૨ (પોતાની) આંખનો મેલ પાંપણો વિગેરે અતિ નજીક હોવાથી નથી જણાતા. ૩ પરમાણુ વિગેરે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતા. ૪ મનની અનવસ્થાથી શબ્દ વગેરે હોય છતાં ન જણાય. ૫ ઇન્દ્રિયોની અપદ્વિતાથી કંઈક બહિરા હોય એવા મનુષ્યને ન સંભળાય. ૬ મતિમંદતાથી-શાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ અર્થનો બોધ ન થાય, ૭ કાન-મસ્તક-પીઠ વિગેરે અશક્યપણાથી ન જોઈ શકાય ૮ આંખોપર હાથ દીધાથી અથવા સાંઢી ભીંત વિગેરેના આવરણથી હાથ વગેરે પણ ન જણાય. ૯ સૂર્યના તેજમાં પરાભવ પામેલ તારાઓ વિગેરે ન જણાય. ૧૦ મગ-અડદ આદિ પોતાની સમાન જાતિની વસ્તુના ઢગલામાં પડવાથી સમાનતાથી ન જણાય. ૧૧ ઊંઘી ગયેલા મનુષ્યને જેમ પથારીનો સ્પર્શ નથી જણાતો તેમ હરકોઈ વિષય અનુપયોગથી ન જણાય. ૧૨ ગાય-ભેંસ આદિના દૂધનું પ્રમાણ જાણવાની ઇચ્છા વાળો, જેમ શૃંગ આદિથી તેનું પ્રમાણ ન જાણી શકે, કારણકે તે જાણવાનો તે ઉપાય નથી એવા આકાશનું માપ ન જાણી શકાય, કારણકે તેવો ઉપાય નથી. ૧૩ વિસ્મૃતિ-ભુલી જવાથી. ૧૪ પ્રતિરૂપ કરીને બતાવેલા સોનાને ઠગાઈથી-ખોટા ઉપદેશથી જાણી શકાય ૧૫ મોહ અજ્ઞાનથી જીવાદિ પદાર્થ ન જાણી શકાય. ૧૬ સર્વથા અંધ હોવાને રૂઝી પદાર્થ ન જણાય. ૧૭ પૂર્વે અનેકવાર જાણેલ હોય છતાં વૃદ્ધાવસ્થાના વિકારથી ન જાણી શકાય. ૧૮ વૃક્ષનાં મૂળ વિગેરે પૃથ્વી ખોદવા વિગેરેની ક્રિયાના અભાવથી ન જણાય. ૧૯ શાસ્ત્ર શ્રવણના અભાવથી તેનો અર્થ ન સમજાય. ૨૦ ભૂત-ભવિષ્યકાળની દીર્ઘતા-દૂરપણાથી રૂપભદ્રવ-પદ્મનાભ વિગેરે ન જણાય. ૨૧ આકાશ અને પિશાચ વિગેરે સ્વભાવના વિપ્રકર્ષપણાથી ન જણાય. આ પ્રમાણે વિદ્યમાન પદાર્થની એકવીસ પ્રકારે અનુપલબ્ધિ થાય છે. એટલે કે પદાર્થ છતાં પણ એકવીસ પ્રકારના કારણથી નથી જણાતો. અહીં કર્માતુગત સંસારી-જીવ વસ્તુતઃ આકાશની પેઠે અમૂર્ત છે. અને કાર્મણ શરીર (કર્મ પરમાણુનો સમુદાય-વિકાર) છે તે પણ પરમાણુની પેઠે સૂક્ષ્મ છે. તેથી વિદ્યમાન છે, તો પણ નથી જણાતા. પણ ખર શૃંગની પેઠે અવિદ્યમાન છે, ને તેથી નથી જણાતા એમ નહીં. કારણકે અનુમાનથી તેની સત્તા સિદ્ધ કરેલ છે. ૧૬૮૨-૧૬૮૩.

હવે વેદોક્ત વચનથી આત્મા શરીરથી જુદો છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

દેહાણળ્ળે વ જિણ્ જમગ્ગિહોત્તાઈ સગ્ગકામસ્સ ।

વેયવિહિયં વિહણ્ણઈ દાણાઈફલં ચ લોયમ્મિ ॥ ૧૬૮૪ ॥

વિણ્ણાણવ્ણાઈણં વેયપયાણં તદત્થમવિદંતો ।

દેહાણળ્ળં મન્નસિ તાણં ચ પયાણમયમત્થો ॥ ૧૬૮૫ ॥

છિન્નમિ સંસયંમી જિણેણ જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પવ્વહ્ઓ પંચહિં સહ સ્વંડિયસણ્હિં ॥૧૬૮૬। ૬૦૯॥૧૪૭॥

આત્માને શરીરથી અનન્ય માનવાથી, સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને જે અગ્નિહોત્રાદિ કરવાનું વેદમાં કહ્યું છે તેથી અને લોકમાં દાનાદિનું ફળ, તેનો વિધાત થાય. વળી “વિજ્ઞાન ધનાદિ” વેદનાં પદોનો અર્થ તું જાણતો ન હોવાથી આત્માને શરીરથી અનન્ય માને છે. પણ તે વેદનાં પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાએલા શ્રીજિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેણે પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૧૬૮૪-૧૬૮૫-૧૬૮૬.

વળી હું જાતમ ! આત્મા શરીરથી અનન્ય હોય, એટલે શરીર એજ આત્મા હોય, તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્રાદિ અનુષ્ઠાન કરવું. એમ જે વેદમાં કહ્યું છે, તેનો વિનાત થાય; કારણકે શરીર તો અગ્નિવડે બાળીને અહીંજ ભસ્મ કરાય છે, એટલે પછી જીવના અભાવે કેને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય ? તેમજ તે શરીરવડે કરેલ દાનાદિનું ફળ પણ કેને થાય ? તથા “વિજ્ઞાનધનાદિ” વેદનાં પદો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થવાળા સાંભળીને તને આ સંશય થયો છે. (આ સંબંધી ચર્ચા પૂર્વે પ્રથમ ગણધરવાદમાં આવેલ છે, ત્યાંથી જોઈ લેવી.) વિજ્ઞાન ધન છે નામ જેવું એવો આત્મા ભૂતોથી અતિરિક્ત-જુદો છે, એમ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદ વાક્યો પણ તું જાણે છે, જેમકે “સત્યેન હૃમ્યસ્તપસા દ્યૌર્વ દ્યૌર્વચર્વેણ નિત્યં જ્યોતિર્મયો વિશુદ્ધો યં પર્યન્તિ ધીરાં યતયઃ સંયતાત્માન.” એટલે કે સત્ય-તપ-અન બ્રહ્મચર્યથી આ જ્યોતિર્મય શાશ્વત આત્મા લભ્ય છે. તેને ધીર સંયમી થાગીએ જોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે અનેક વેદ વાક્યો ભૂતથી અતિરિક્ત આત્મા છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. માટે આત્મા શરીરથી જુદો છે. અને ચેતનાં એ આત્માનો ધર્મ છે, પણ ભૂતોનો ધર્મ નથી. એમ અંગીકાર કર.

એ રીતે અનેક યુક્તિઓથી વાયુભૂતિના સંશયનો કૃપાનિધિ ભગવન્તે છેદ કર્યો, એટલે તે વાયુભૂતિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૧૬૮૪-૧૬૮૫-૧૬૮૬.

॥ તૃતીયો ગણધર વાદઃ સમાપ્તઃ ॥

— : ❁ : —

હવે ચોથા ગણધર સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પવ્વહ્ણ સોઽં વિયત્તુ આગચ્છઈ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૬૮૭ । ૬૧૦ ॥૧૪૮॥

આમદ્ધો ય જિણેણં જાઈ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણસવ્વદરિસી ણં ॥ ૧૬૮૮ । ૬૧૧॥૧૪૯॥

ફિં મણ્ણે અત્થિ મૃચા ઉદાહુ નત્થિત્તિ સંસઓ તુલ્લ 。

વેચવણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥૧૬૮૯ । ૬૧૨॥૧૫૦॥

તે વાયુભૂતિએ દીક્ષા લીધી એમ સાંભળીને વ્યક્તનામા દ્વિજોપાધ્યાય ભગવન્ત પાસે આવવા નીકળે છે, અને વિચારે છે કે ‘હું ત્યાં જઈશ, તેમને વાંદીશ, અને વાંદીને તેમની સેવા કરીશ.’ (તે ત્યાં ગયા એટલે) જન્મ-જરા અને મરણથી મૂકાએલા સર્વ-જ્ઞ-સર્વદર્શી જિનેશ્વર ભગવન્તે તેમને નામ અને-ગોત્રપૂર્વક બોલાવ્યા; અને કહ્યું કે (હે વ્યક્ત !) પૃથ્વીઆદિ ભૂતો છે, કે-નહી, આવો સંશય તને (વિરૂદ્ધ વેદપદો સાંભળવાથી) થયો છે; પણ તે વેદપદોનો અર્થ તું નથી જાણતો. (તેથી એવો સંશય થયો છે,) ૧૬૮૭-૧૬૮૮-૧૬૮૯.

વાયુભૂતિ દ્વિજોપાધ્યાયે ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી, એમ જ્યારે વ્યક્ત નામના દ્વિજોપાધ્યાયે જાણ્યું, ત્યારે તેઓતું પણ અભિમાન ગળી ગયું, અને તે પણ વિચારવા લાગ્યા કે ‘હવે હું પણ તે ભગવંતની પાસે જઈ, તેમને વંદના કરી તથા તેમની સેવના કરીને મારો સંશય દૂર કરું.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે સમયસરણમાં આવ્યા, એટલે ભગવન્તે તેમને તેમના નામ અને ગોત્ર પૂર્વક બોલાવીને કહ્યું-‘હે આસન્નકલ્યાણી વ્યક્ત ! તને એવો સંશય છે, કે પૃથ્વી-અપ્-તેજ-વાયુ-અને આકાશ, આ પાંચ ભૂતો છે કે નથી ? આવા પ્રકારનો સંશય, તને પરસ્પર વિરૂદ્ધ વેદપદો સાંભળવાથી થયો છે. તે વેદપદો આ પ્રમાણે છે. “સ્વપ્નોપમં વૈ સકલમિત્યેષ બ્રહ્મવિધિરજ્જસા વિજ્ઞેયઃ” એટલે આ સર્વ જગત્ સ્વપ્ન સમાન છે, માત્ર આ બ્રહ્માવાદ-પરમાર્થ પ્રકાર તેજ જાણવા યોગ્ય છે. આ પદો ભૂતનો અપલાપ કરનારા છે. અને ઘાવા પૃથિવી પૃથિવી દેવતા આપો દેવતા ” આ વિગેરે પદો ભૂતોની સત્તા પ્રતિપાદન કરનારા છે. આ રીતે પરસ્પરવિરૂદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદ વાક્યો સાંભળીને તને એવો સંશય થયો છે. પરંતુ ખરી રીતે તું એ વેદપદોનો અર્થ અને યુક્તિનું તાત્પર્ય નથી જાણતો, તેથીજ એવો સંશય કરે છે. એ પદોનો ખરો અર્થ તો હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, અને તે તું લક્ષપૂર્વક સાંભળ. ૧૬૮૭-થી-૧૬૮૯.

એ અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે—

ભૂણ્ણુ તુજ્જ સંકા સુવિણય-માઓવમાઈં હોજ્જ ત્તિ ।

ન વિચારિજ્જંતાઈં મયંતિ જં સવ્હા જુત્તિ ॥ ૧૬૯૦ ॥

ભૂયાઈસંસયાઓ જીવાઈસુ કા કહત્તિ તં બુદ્ધી ।

તં સવ્સુણ્ણસંકી મન્નસિ માયોવમં લોયં ॥ ૧૬૯૧ ॥

પૃથ્વીઆદિ સર્વ ભૂતો સ્વપ્ન સમાન-માયા જેવા છે એમ તને ભૂતો વિષે સંશય છે. એ પ્રમાણે આધારભૂત ભૂતોના સંશયથી-તેના આધેય જે છવાદિ પદાર્થો તેમાં સંશય હોય તેની તો વાતજ શી ? આ રીતે સર્વ લોકને તું માયા જેવો માને છે, તેથી તું સર્વશૂન્યતાની શંકાવાળો છે, પણ તારી એ માન્યતા વિચાર કરતાં સર્વથા યુક્તિ રહિત છે. ૧૬૯૦-૧૬૯૧

આયુષ્યમાન વ્યક્ત ! તું એવું માને છે કે જેમ કેાઇ નિર્ધન પુરૂષ સ્વપ્નમાં પોતાના ગૃહના આંગણમાં હાથી-ગોડાનો સમૂહ, સુવર્ણ રાશિ વિગેરે, નહીં હોવા છતાં જુએ છે, ઈન્દ્રજાળ વિલસિતની માયામાં પણ અવિદ્યમાન એવા સુવર્ણ-મણિ-મણિક્ય-મોતી-રજ-તનાં વાસણો-ખગીયા-પુષ્પ-ફળ વિગેરે અવિદ્યમાન વસ્તુઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તેવી રીતે આ પૃથ્વી વિગેરે ભૂતો પણ અવિદ્યમાન છતાં જણાય છે, એટલે વસ્તુતઃ તે પણ સ્વપ્ન અને ઈન્દ્રજાળમાં જેએલ વસ્તુઓ જેવાંજ છે. તારી આ માન્યતા સર્વથા યુક્તિ રહિત છે, વળી જ્યારે ભૂતોમાં સંશય હોય, ત્યારે છવાદિ પદાર્થમાં પણ સંશય હોવોજ

જેમએ, કારણ કે એ જીવાદિ પદાર્થો, પણ ભૂતના વિકર-શરીરમાં અધિષ્ઠિત છે. આથી ક્રીને પૃથ્વી આદિ ભૂતો અને જીવાદિ પદાર્થો, તારા અભિપ્રાયે અવિદ્યમાન છે. એટલે સર્વ શૂન્યતાની શંકાવાળો તું હોવાથી આખા વિશ્વને માયા સરખું તેમજ સ્વપ્ન અને મન્દ્રાણી જેવું માને છે. ૧૬૯૦-૧૬૯૧.

સર્વ શૂન્ય છે, તે સંબંધમાં અનેક શુક્તિઓ કહે છે.

જહ કિર ન સઝો પરઝો નોમયઝો નવિય અન્નઝો સિદ્ધી ।

ભાવાણમવેવલાઓ વિયત્ત ! જહ દોહ-હસ્સાળં ॥ ૧૬૯૨ ॥

અત્યિત્ત-ઘઠેગાળેગયા વ સવેગયાદોસાઓ ।

સવ્વેડળમિલપ્પા વા સુણ્ણતું સવ્વહામાવા ॥ ૧૬૯૩ ॥

જાયા-ડજાઓ-મયઝો ન જાયમાળં ચ જાયણ જમ્હા ।

અણવત્થા ડમાવો-મયદોસાઓ સુણ્ણયા તમ્હા ॥ ૧૬૯૪ ॥

હેઝ-પચ્ચયસામગ્ગિ વીસુમાવેસુ નો ય જં કઙ્ગં

દીસદ્દ સામગ્ગિમયં સવ્વામાવે ન સામગ્ગી ॥ ૧૬૯૫ ॥

પરમાગાદરિસણઓ સવ્વારાભાગતુહુમયાઓ ય ।

ઉમયાણુવલંભાઓ સવ્વાણુવલદ્ધિઓ સુણ્ણં ॥ ૧૬૯૬ ॥

હું વ્યક્ત ! જેમ સ્વથી, પરથી-ઉભયથી અને અન્યથી હ્રસ્વ-દીર્ઘની-સિદ્ધિ નથી; તેમ પદાર્થોની પણ એ સ્વઆદિ અપેક્ષાઓથી સિદ્ધિ નથી. વળી અસ્તિત્વ અને ધ્વજ, એ બંનેની એકતા છે, કે અનેકતા છે ? એ ઉભયમાંથી કોઈ પણ રીતે માનતાં-સર્વની એકતા આદિ દોષો, સર્વ ભાવો, અનભિલાષ્ય, અને સર્વ પદાર્થોની સર્વથા શૂન્યતા પ્રાપ્ત થશે. ઉત્પન્ન થએલું, નહિ ઉત્પન્ન થએલું, અને ઉભય સ્વરૂપવાળું, ઉત્પન્ન થતું હોય, તે ઉત્પન્ન થતું નથી; કારણ કે એથી અનવસ્થા, અને અભાવ. એ ઉભય દોષ થાય છે, માટે સર્વ શૂન્યતાજ યોગ્ય છે. તથા હેતુ-પ્રત્યયરૂપ સામગ્રીની જુદી જુદી અવસ્થામાં કાર્ય નથી જણાતું, પણ સમ્પૂર્ણ-સામગ્રીમાંજ જણાય છે, અને સર્વ અભાવમાં સામગ્રી નથી હોતી. તેમજ પાછળનો ભાગ જણાતો નથી અને આગળનો ભાગ અતિ સૂક્ષ્મ છે, આથી ઉભયનો અનુપલંભ થવાથી સર્વનો અનુપલંભ થાય છે, માટે સર્વ શૂન્યતાજ ઉચિત છે. ૧૬૯૨ થી ૧૬૯૬

હું આસન્નકલ્યાણી વ્યક્ત ! તું જે સર્વ શૂન્યતા માને છે, તેમાં તું-આ પ્રમાણે શુક્તિઓ થાજે છે, કે કાર્ય કારણાદિ ભાવને અપેક્ષિતપણું છે, તે હેતુ માટે યોગ્યથી, પરથી, ઉભયથી, કે એ શિવાય અન્યથી પણ પદાર્થની સિદ્ધિ નથી થતી. કારણકે જે કોઈ પદાર્થોના સમુદાય છે, તે સર્વ કાર્યરૂપ અથવા કારણ રૂપ હોવો જોઈએ. ને તેથી જે કાર્ય હોય, તે કારણવડે કમય છે, એટલે તેના કાર્યત્વ વ્યવહાર કારણને આધીન હોય છે; પરંતુ કાર્યત્વ કાર્યપણું તે સ્વભાવથી સિદ્ધ નથી; એજ પ્રમાણે કારણ, કાર્ય કરે છે, તેથી તેના કારણત્વ વ્યવહાર કાર્યને આધીન છે, પણ તેનું કારણપણું કંઈ સ્વતઃ સિદ્ધ નથી. આ રીતે જે સ્વતઃ (યોગ્યથી) સિદ્ધ નથી, તે અરવિદ્યાજની પેઠે પરતઃ (બીજાથી) પણ સિદ્ધ નથી. અને તેથી ક્રીને કાર્ય કારણાદિ ભાવ યોગ્યથી કે પરથી વિદ્યમાન નથી. સ્વ-પર ઉભયથી કાર્યોદિ ભાવની સિદ્ધિ માનવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે પૂર્વોક્ત પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે સિદ્ધિ નથી, તો પછી તેના સમુદાયમાં ઉભયથી તો સિદ્ધિ

ક્યાંથી જ થાય ? જેમ રેતીના જુદા જુદા કણીયામાં તેલનો અભાવ હોવાથી, રેતીના કણના સમુદાયમાં પણ તેલની ઉત્પત્તિ નથી હોતી, તેમ ત્યાં પણ સમજવું.

વળી જો ઉભય પક્ષથી કાર્યાદિભાવની સિદ્ધિ માનવામાં આવે, તો ઇતરેતર આશ્રય-દાષ આવે; કારણકે જ્યાં સુધી કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય, ત્યાં સુધી કારણની સિદ્ધિ ન થાય અને જ્યાં સુધી કારણની સિદ્ધિ ન થાય, ત્યાં સુધી-કાર્યની સિદ્ધિ પણ ન થાય, માટે ઉભય પક્ષથી પણ કાર્યાદિ ભાવની સિદ્ધિ નથી થતી. તેમજ આ ઉભય પક્ષ સિવાય અન્યથી પણ સિદ્ધિ નથી થતી. કેમકે સ્વ-પર-અને ઉભય સિવાય અન્ય વસ્તુનો અભાવ હોવાથી ભાવોની સિદ્ધિ નિર્હેતુક થાય. ઉદાહરણ તરીકે જેમ પ્રદેશીની (અંગુઠા પાસેની) આંગળી અંગુઠાની અપેક્ષાએ દીર્ઘ-લાંબી જણાય છે, અને મધ્ય આંગળીની અપેક્ષાએ હ્રસ્વ-ટુંકી જણાય છે, વસ્તુતઃ એ આંગળી સ્વતઃ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નથી, સ્વતઃ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ન હોવાથી, પરતઃ-ઉભયતઃ-અને અન્યતઃ પણ તેની હ્રસ્વ કે દીર્ઘપણની સિદ્ધિ થતી નથી. એટલે સર્વશૂન્યતા માનવીજ ચોક્કસ છે. કારણ કે પદાર્થની વિદ્યમાનતાજ સંભવિત નથી. જેમકે અસ્તિત્વ અને ઘટ, એ ઉભયની એકતા છે, કે અનેકતા છે ? જો એકતા હોય, તો સર્વ પદાર્થની એકતાનોજ પ્રસંગ થશે. કેમકે જે જે છે, તે તે ઘટ છે, એમ અસ્તિત્વમાં ઘટનો પ્રવેશ થવાથી, સર્વને ઘટપણની પ્રાપ્તિ થશે, પણ પટાદિ જુદા પદાર્થ નહીં કહેવાય; અથવા ઘટ, સર્વની અસ્તિતાથી અલિપ્ત હોવાને લીધે, ઘટ સર્વાત્મક થશે. અથવા ઘટ છે તેજ અસ્તિતા છે, એમ કેવળ ઘટ માત્રમાંજ અસ્તિતાનો સમાવેશ થવાથી, અન્યત્ર અસ્તિતાના અભાવને લીધે, ઘટ સિવાયના સર્વ પદાર્થનો અભાવ થવાથી માત્ર એક ઘટજ અવશેષ રહેશે. અથવા એ ઘટનો અભાવ થશે, કેમકે અઘટથી વ્યાવૃત્ત (ઘટ સિવાયના પદાર્થથી ભિન્ન હોય) તેજ ઘટ કહેવાય છે, હવે જ્યારે ઘટના પ્રતિપક્ષભૂત અઘટ (ઘટ સિવાયના પદાર્થ) નો જ અભાવ હોય ત્યારે કોની અપેક્ષાએ “ ઘટ ” છે, એમ કહેવાય ? નજ કહેવાય. આથી સર્વશૂન્યતાજ માનવી સુક્તિ-વાળી છે. હવે બીજા વિકલ્પથી ઘટ અને અસ્તિત્વનું અન્યપણું-અનેકતા માનીએ તો પણ ઘટ, અસ્તિત્વ રહિત હોવાને લીધે ગઘેડાના શીંગડાની જેમ અવિદ્યમાન છે, કેમકે જે વિદ્યમાન ભાવ હોય, તે અસ્તિતા રૂપે કહેવાય, અને એ અસ્તિતાના આધાર ભૂત ઘટ-પટાદિ પદાર્થ છે તેમાં અસ્તિતાથી ભિન્નતા હોવાને લીધે અસ્તિતાનો પણ અભાવજ થાય; કેમકે આધારથી તે આધેય અન્ય હોવાને લીધે, આધાર વિના આધેય હોઈ શકે નહીં. આ રીતે અસ્તિત્વની સાથે ઘટ-પટાદિની એકતા અને અનેકતાના વિકલ્પ વડે કહેલા ન્યાયથી સર્વની એકતા વિગેરે દાષો પ્રાપ્ત થાય, અથવા સર્વ પદાર્થ અનભિલાષ્ય થાય, અથવા સર્વથા શૂન્ય થાય, અથવા સર્વથા તેમનો અભાવ થાય.

વળી જે ગઘેડાના શીંગડાની જેમ ઉત્પન્ન નથી થતું, તે તો અવશ્ય અવિદ્યમાનજ હોય છે, એટલે તે સંખ ધી ચર્ચા કરવી નિર્થક છે; અને લોકમાં જે ઉત્પત્તિવાળું કહેવાય છે, તેની ઉત્પત્તિ પણ સુક્તિ પૂર્વક વિચાર કરતાં ઘટતી નથી; જેમકે ઉત્પન્ન થએલ હોય, તે પુનઃ ઉત્પન્ન થતું નથી, કેમકે ઉત્પન્ન થએલા ઘટની જેમ તે ઉત્પન્ન થએલું હોય છે, ને તેથી તેને ઉત્પન્ન થવાનું હોતું નથી અને જો ઉત્પન્ન થએલું પણ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થવાથી અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. અને બીજા વિકલ્પથી નહીં ઉત્પન્ન થએલું. ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો કલિપણ નહિ ઉત્પન્ન થએલાં ગઘેડાનાં શીંગડાં પણ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ, કેમકે

અનુત્પન્નપણું તો એમાં પણ સરખુંજ છે. હવે ત્રીજા વિકલ્પથી ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન રૂપ હોય તે ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પ્રત્યેકમાં કહેલા દોષો ઉભયમાં પણ આવે છે. વળી એ ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન ઉભય રૂપ વસ્તુ વિદ્યમાન છે, કે અવિદ્યમાન છે? જો વિદ્યમાન હોય, તો તે ઉત્પન્ન થએલુંજ કહેવાય, પણ ઉત્પન્ન-અનુત્પન્ન ઉભયરૂપ ન કહેવાય, કેમકે એમાં ઉપર કહેલ દોષ આવે છે. અને જો એ ઉભયરૂપ વસ્તુ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો પણ તે ઉભયરૂપ વસ્તુ ન કહેવાય પણ અનુત્પન્નજ કહેવાય, અને તેમાં પણ ઉપર કહેલ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્પન્ન થતું હોય તે ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જો કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ ઉપરોક્ત વિકલ્પોથી એજ દોષ પ્રાપ્ત થશે. કેમકે એ ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ વિદ્યમાન છે, કે અવિદ્યમાન છે? જો વિદ્યમાન હોય, તો તે ઉત્પન્ન થએલજ છે, અને એ અવિદ્યમાન હોય, તો તે ઉત્પન્નજ નથી થએલ, આ ઉભય પક્ષમાં પણ ઉપર કહેલ દોષજ આવે છે. આ રીતે અનવસ્થા વિગેરે દોષોના પ્રસંગથી પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, એટલે જગત્ની શૂન્યતા માનવી, એજ ઠીક લાગે છે.

વળી ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણરૂપ સામગ્રીની પૃથક્ અવસ્થામાં તે કાર્ય નથી જણાતું, પરંતુ સંપૂર્ણ સામગ્રીની અવસ્થામાં જણાય છે; આથી કાર્યનો સર્વથા અભાવજ યોગ્ય છે, અને સર્વના અભાવમાં સામગ્રીનો સદ્ભાવ નથી હોતો એટલે સર્વથા શૂન્યતાજ છે. તાત્પર્ય એ છે કે હેતુ (ઉપાદાનકારણ અને પ્રત્યેક નિમિત્તકારણ) સ્વજન્ય અર્થને એક પછી એક કરે છે? કે મળીને કરે છે? એક પછી એક તો નથી કરતા, કેમકે તેમ જણાતું નથી, એટલે એકેકથી કાર્યનો અભાવ હોવાથી સામગ્રીમાં પણ કાર્યનો અભાવજ હોય છે, જેમ રેતીના જુદા જુદા કણમાં તેલનો અભાવ હોવાથી તેના સમુદાયમાં પણ તેલ નથી હોતું, તેમ અહીં પણ જણવું. આ રીતે સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિનો અભાવ હોવાથી સામગ્રીનો સદ્ભાવ નથી રહેતો, અને અનુત્પન્ન સામગ્રીનો પણ સદ્ભાવ નથી રહેતો એટલે જગત્ની સર્વ શૂન્યતાજ પ્રાપ્ત થાય છે.

અને જો વસ્તુ અદૃશ્ય હોય છે, તે વસ્તુ ગદેડાના શીંગડાની જેમ જણાતી ન હોવાથી અવિદ્યમાનજ હોય છે, એટલે તે સંબંધી ચર્ચા કરવી નકામી છે, અને ઘટ-પટ-સ્તંભ-ભીંત વિગેરે દૃશ્ય વસ્તુ છે, તે વસ્તુનો પાછળનો અને મધ્યનો ભાગ, આગળના ભાગથી અન્તરિત-આવરિત હોવાથી જણાતા નથી, એટલે તે પણ અવિદ્યમાન છે. વળી આગળનો ભાગ અવયવ વાળો હોવાથી, તે ભાગ પણ બીજા આગળના ભાગથી અન્તરિત છે, એ ભાગ પણ વળી બીજા આગળના ભાગથી અન્તરિત છે, એ પ્રમાણે છેક આગળનો ભાગ પરમાણુના પ્રતરરૂપ અર્થે મૂઢમ હોવાથી નથી જણાતો. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ન્યાયે પાછળનો ભાગ અને સર્વની આગળનો ભાગ, એ ઉભય ભાગ જણાતા ન હોવાથી સર્વ વસ્તુ સમૂહની ઉપલબ્ધિ નથી થતી. માટે સર્વ જગત્ શૂન્ય છે. ૧૬૯૨-૧૭૧૧.

એ પ્રમાણે વ્યક્તતા દૃશ્યગત સંમયને શુદ્ધિપૂર્વક અનાવીને શ્રીમાન મહાવીર દેવ તેના મંદિરનો છેઃ કરવાને કહે છે કે-

મા હુણ વિચ્છ ! મંસયમસદ્ ન મંસયમસુખવો જુતો ।

સહસ્ર-સર્મિગેનૃ વ, જુતો નો યાણ-પુરિસેનૃ ॥ ૧૬૯૭ ॥

કો વા વિસેસહેઝ સવાભાવેઽવિ થાણુ-પુરિસેસુ ।

સંકા ન સ્વપુષ્પાદસુ વિવજ્જઓ વા કહં ન ભવે ? ॥ ૧૬૯૮ ॥

પચ્ચક્ષઓઽણુમાણાદાગમઓ વા પસિદ્ધિસ્થાણં ।

સદ્વપ્પમાણવિસયાભાવે કિહ સંસઓ જુત્તો ? ॥ ૧૬૯૯ ॥

જં સંસયાદઓ નાણપજ્જયા તં ચ નેયસંવદ્ધં ।

સદ્દન્નેયાભાવે ન સંસઓ તેણ તે જુત્તો ॥ ૧૭૦૦ ॥

સંતિ ચ્ચિય તે ભાવા સંસયઓ સોમ ! થાણુ-પુરિસો વ ।

અહ દિદ્ધંતમસિદ્ધં મણ્ણસિ નણુ સંસયાભાવો ॥ ૧૭૦૧ ॥

હે વ્યક્ત ! ભૂતોના અભાવ માનીને સંશય ન કર. કેમકે તેના અભાવ હોય તે આકાશ પુષ્પ અને અરશુંગી જે સંશય ન થાય, પણ અભાવનોજ નિશ્ચય થાય. જે વિદ્યમાન હોય તેનોજ સ્થાણુ અને પુરૂષની જે સંશય થવો યોગ્ય છે. અથવા સર્વ અભાવમાં-સર્વ શૂન્યતામાં પણ સ્થાણુઅદિમાં સંશય થાય છે, અને આકાશ પુષ્પાદિમાં નથી થતો, એમાં વિશેષ હેતુ કયો છે? કેમકે વિશેષ હેતુના અભાવે તો સર્વત્ર સંશય થવો જોઈએ. અથવા નિયામકના અભાવે વિપર્યય થવો જોઈએ (આકાશ પુષ્પાદિમાં સંશય થાય, અને સ્થાણુ આદિમાં ન થાય એ વિપર્યય) વળી પ્રત્યક્ષ-અનુમાન- અને આગમ પ્રમાણોથી જ્યારે પદાર્થોની પ્રસિદ્ધિ થાય, ત્યારે કોઈ વખત વસ્તુમાં સંશય થાય, પણ જ્યારે સર્વ પ્રમાણુ અને તેના વિષયનો અભાવ હોય, ત્યારે ક્યાંથી સંશય થાય? કેમકે સંશય-વિપર્યય-અનધ્યયસાય-નિર્ણય-એ જ્ઞાનના પર્યાય છે, અને તે જ્ઞેયની સાથે સંબંધ વાળા હોય છે, જ્યારે સર્વ શૂન્યતા માનવામાં આવે, ત્યારે જ્ઞેયનો પણ અભાવ થાય છે. એટલે તને તે સંશય યુક્ત નથી. હે સૌમ્ય ! (તને જેનો સંશય છે) તે ભાવો વિદ્યમાન છે. કારણ કે તને તે સંબંધી સંશય થાય છે. જેનો સંશય થાય, તે વસ્તુ સ્થાણુ-પુરૂષ આદિની જે વિદ્યમાન હોય છે. જે વસ્તુ આકાશપુષ્પની જે અવિદ્યમાન હોય છે, તે વસ્તુમાં સંશય નથી થતો, આમાંનું સ્થાણુ અને પુરૂષનું દૃષ્ટાંત અસિદ્ધ માનતો હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે સ્થાણુ-પુરૂષાદિ સર્વ ભાવોને તું સામાન્યથી અવિદ્યમાન માને છે, એટલે સર્વ ભાવોના અભાવમાં સંશયનો પણ અભાવજ થાય ૧૬૯૭-થી-૧૭૦૧.

સ્વપ્નમાં તો પૂર્વ અદૃષ્ટાદિ નિમિત્તથી સદેહ થાય છે તેથી સ્વપ્નના નિમિત્તો અને સ્વપ્ન એ બે વસ્તુની સિદ્ધિ કરતાં કહે છે.

સવાભાવેઽવિ મઈ સંદેહો સુમિણે વ, નો તં ચ ।

જં સરણાઈનિમિત્તો સિમિણો ન ઉ સદ્દહાભાવો ॥ ૧૭૦૨ ॥

અણુભૂય-દિદ્ધ-ચ્ચિત્તિય-સુય-પયડ્વિયાર-દેવયા-ઽણૂયા ।

સિમિણસ્સ નિમિત્તાઈં પુણં પાવં ચ નાભાવો ॥ ૧૭૦૩ ॥

વિણ્ણાણમયત્તણઓ ઘઠવિણ્ણાણં વ સિમિણઓ ભાવો ।

અહવા વિહિયનિમિત્તો ઘઠો વ નેમિત્તિયત્તાઓ ॥ ૧૭૦૪ ॥

સ્વપ્નમાં (વસ્તુનો) સવંથા અભાવ છતાં પણ સદેહ થાય છે, એમ કહેતો હોય,

તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે સ્મરણાદિ નિમિત્તથી તે થાય છે, પણ સર્વથા તેનો અભાવ નથી. પૂર્વાતુલ્ય, જોએલું, ચિન્તવેલ, શ્રવણ, પ્રકૃતિ વિકાર, દેવતા, સજળ પ્રદેશ, પુન્ય અને પાપ એ સ્વપ્નનાં નિમિત્તો છે, માટે સર્વથા તેનો અભાવ નથી. અથવા ઘટના જ્ઞાનની પેઠે સ્વપ્ન વિજ્ઞાનમય હોવાથી ભાવરૂપ છે, અથવા કહેલા નિમિત્તોથી તે ઘટની પેઠે નિમિત્તવાળું છે, માટે તે ભાવરૂપ છે. ૧૭૦૨ થી ૧૭૦૪

વ્યક્ત! કદાચ તું એમ કહેવા માગે કે ‘સ્વપ્નમાં વસ્તુનો સર્વથા અભાવ છતાં પણ સંશય થાય છે જેમકે કોઈ નિર્ધન પામર મનુષ્ય સ્વપ્નમાં ચોતાના ગૃહના આંગણામાં આ હસ્તી છે, કે પર્વત છે ? આમ સંશય કરે છે, એમાં વસ્તુતઃ કંઈ નથી, છતાં પણ એવો સંશય થાય છે, તેમ અન્યત્ર પણ વસ્તુના અભાવમાં સંશય થઈ શકે. તાર’ આ કથન સર્વથા અયોગ્ય છે, કેમકે સ્વપ્નમાં જે સંદેહ થાય છે, તે પૂર્વે જોએલ અથવા અનુભવેલ કે અનુભવતું સ્મરણ એ આદિ નિમિત્તથી થાય છે, પણ સર્વથા વસ્તુના અભાવથી નથી થતો, જે સર્વથા વસ્તુના અભાવથી પણ સંશય-સંદેહ થતો હોય, તો છઠું ભૂતવિગેરે જે કદી પણ નથી હોતું તેમાંએ સંદેહ થવો જોઈએ. કારણ કે ઉભયત્ર અભાવ સમાન છે.

વળી સ્વપ્ન નિમિત્ત સિવાય થતું નથી, સ્વપ્ન થવામાં અનેક નિમિત્તો છે, તેમાંના કેટલાંક આ પ્રમાણે છે. સ્નાન-ભોજન-વિલેપન વિગેરે પૂર્વે અનુભવેલ વસ્તુ સ્વપ્નમાં જણાય, તે સ્વપ્ન અનુભૂત નિમિત્તવાળું કહેવાય. હાથી-મોડા વિગેરે પૂર્વે જોએલ વસ્તુ સ્વપ્નમાં જણાય, તે દષ્ટાર્થ નિમિત્તવાળું સ્વપ્ન કહેવાય. સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ વિગેરે જણાય, તે ચિન્તિતાર્થ નિમિત્તવાળું સ્વપ્ન કહેવાય. સ્વર્ગ-નરક વિગેરે સાંભળેલી વસ્તુ જણાય, તે શ્રુતાર્થ નિમિત્ત સ્વપ્ન કહેવાય. વાયુ-પીત્ત વિગેરેથી થએલ પ્રકૃતિનો વિકાર, તેથી સ્વપ્ન થાય, તે પ્રકૃતિ વિકાર નિમિત્ત સ્વપ્ન કહેવાય. અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ દેવતા ના નિમિત્તથી સ્વપ્ન થાય, તે દેવનિમિત્ત સ્વપ્ન કહેવાય. જળવાળા પ્રદેશમાં જે સ્વપ્નમાં વિશેષ જણાય છે તેમાં તે પ્રદેશ જલવાળો છે તેજ નિમિત્ત છે, તથા ઘષ્ટ સ્વપ્ન અને અનિદ્ર સ્વપ્ન થાય, તેમાં પુન્ય અને પાપ નિમિત્ત છે. વસ્તુ સ્વભાવથી આ રીતે સ્વપ્ન પણ ભાવસ્વરૂપ હોવાથી ‘સ્વપ્નની માફક જગત મૂન્ય છે’ એમ કેમ કહી શકાય ? નજ કહી શકાય, કારણકે ઘટવિજ્ઞાનની પેઠે સ્વપ્ન પણ વિજ્ઞાનમય હોવાથી ભાવસ્વરૂપ છે. અથવા ઘટની પેઠે પૂર્વે કહેલા નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે ભાવ સ્વરૂપ છે. -૧૭૦૨-૧૭૦૩-૧૭૦૪.

સર્વ મૂન્યતા માનવામાં આવે, તો સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન વિગેરે વ્યવહારનો અભાવ પાય. તે ખતાવે છે.

સઘાભાવે ચ કઞ્ચો સિમિળઽસિમિળોત્તિ સત્ત્વમલ્લિયંતિ ।

ગંધદ્વણં પાઙ્ગલિણં તત્ત્વોચ્ચારત્તિ ? ॥ ૧૭૦૬ ॥

કાલત્તિ વારણંત્રિ ચ સત્ત્વમિળં સ્નાત્તંતિ કલત્તિ ।

વત્તા વચ્ચં વચ્ચં પરપચ્ચોઽયં નપચ્ચોઽયં ? ॥ ૧૭૦૬ ॥

ક્તિં નેદિરિર-વચ્ચો-નિળ-ચન્દયા-ઽરુચિન્નગાં નિયયાટં ।

સઘાઽભો ચ નેદા મોન્નાદ્યાં ગત્ત્યાં ? ૧૭૦૭ ॥

સમયા વિવજ્જઓ વા સન્વાગહણં વ કિં ન સુણ્ણામેમ ।

કિં સુણ્ણયા વ સમ્મં સગ્ગાહો કિં વ મિચ્છત્તં ? ॥ ૧૭૦૮ ॥

કિહ સ-પરો-ભયબુદ્ધી કહં ચ તેસિં પરોપ્પરં સિદ્ધી ।

અહ પરમર્હં મણ્ણં સ-પરમહવિસેસણં કત્તો ? ॥ ૧૭૦૯ ॥

સર્વ શૂન્યતા માનવામાં આ સ્વપ્ન છે આ સ્વપ્ન નથી, આ સત્ય છે, આ મિથ્યા છે, આ (વાદલાના વિકારરૂપ કલ્પિત) ગંધર્વ નગર છે, આ પારલ્લીપુત્ર નગર છે, આતથ્ય છે, આ ઉપચારિક છે, આ કાર્ય છે, આ કારણ છે. આ સાધ્ય છે, આ સાધન છે, આ કર્તા છે. આ વક્તા છે, આ વચન છે, આવાચ્ય છે. આ સ્વપક્ષ છે, આ પરપક્ષ છે. ઇત્યાદિ વિશેષ ક્યાંથી થાય ? વળી આ સ્થિર છે, આ દ્રવ છે, આ ઉષ્ણ છે, આ ચપળ છે, આ અરૂપી છે, શબ્દાદિ ગ્રાહ્ય છે, શ્રોત્રાદિ ગ્રાહક છે, વિગેરે નિયત સ્વરૂપ શાથી થાય ? તથા સર્વ શૂન્યતામાં સર્વની સમાનતા, વિપર્યય, અને સર્વ અગ્રહણ કેમ ન થાય ? અથવા શૂન્યતા એ જ્ઞાન તે સદ્બ્રહ્મ છે, કે મિથ્યાત્વ છે ? તથા સ્વ-પર-અને ઉભય એવી બુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? તેમની પરસ્પર સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? બીજાની બુદ્ધિથી એમની સિદ્ધિ થાય, એમ કહેવામાં આવે, તો સ્વમતિ અને પરમતિ એવો તફાવત શાથી થાય ? ૧૭૦૫-થી-૧૭૦૮.

હું વ્યક્ત ! વસ્તુઓ સર્વથા અભાવ માંનીને સર્વ શૂન્યતા માનવામાં આવે, તો વ્યવહારમાં અનેક પ્રકારની હાની પ્રાપ્ત થાય. જેમકે “આ સ્વપ્ન છે, અને આ સ્વપ્ન નથી. આ સત્ય છે, આ અસત્ય છે. આ મિથ્યા છે, આ ગંધર્વપુર છે, અને આ પારલ્લીપુત્ર છે. આ ઉપચાર રહિત-તથ્ય મુખ્ય ચતુષ્પદ વિશેષ સિંહ છે, અને આ ઔપચારિક સિંહ મનુષ્ય વિશેષ જે માણવક તે છે. વળી આ ઘટ-પટ્ટાદિ કાર્ય છે, અને આ મૃત્પિંડાદિ કારણ છે. આ અનિત્યતા વિગેરે સાધ્ય છે, અને આ કૃતકપણું વિગેરે સાધન છે. કુંભકાર આદિ ઘટ વિગેરેના કર્તા છે. આ વક્તા છે, આ ત્રિઅવયવી-અથવા પંચ-અવયવી વચન છે. તથા આ શબ્દસમૂહનું આ વાચ્ય છે, આ સ્વપક્ષ છે, આ પરપક્ષ છે, આ વિગેરે વ્યવહારની વિશેષતા શૂન્યતામાં નિયત શાથી જણાય ? વળી પૃથ્વી વિગેરેનું સ્થિરપણું, પાણી વિગેરેનું દ્રવપણું (પ્રવાહીપણું) અગ્નિની ઉષ્ણતા, વાયુની ચપળતા, આકાશનું અમૂર્તપણું વિગેરે હુમ્મેશના નિયત સ્વભાવો; તેમજ શબ્દ-રૂપ-ગંધ વિગેરે ગ્રાહ્ય છે, અને શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ધ્રાણ વિગેરે ઇન્દ્રિયો તેના ગ્રાહક છે. ઇત્યાદિ નિયમની સિદ્ધિ સર્વ શૂન્યતામાં કેવી રીતે થશે ?

અથવા સર્વ શૂન્યતામાં સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન, સત્ય-અસત્ય વિગેરેના તફાવતનું કારણ ન હોવાથી, જેવું સ્વપ્ન, તેવું અસ્વપ્ન અને જેવું અસ્વપ્ન તેવુંજ સ્વપ્ન એમ સર્વ સમાનતા કેમ ન થાય ? અથવા જે સ્વપ્ન હોય, તે અસ્વપ્ન અને અસ્વપ્ન હોય તે સ્વપ્ન ઇત્યાદિ વિપર્યય પણ કેમ ન થાય ? તેમજ સર્વ શૂન્યતામાં સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન વિગેરે સર્વત્ર અગ્રહણ કેમ ન થાય ? બ્રાન્તિથી સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન આદિનું ગ્રહણ થાય છે, એમ કહેતો હોય તો તે અયુક્ત છે, કારણકે દેશ-કાળ-સ્વભાવ વિગેરેના નિયતપણાથી તે તે પદાર્થ ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. વળી સ્વપ્ન અસ્વપ્નાદિના ગ્રહણનું કારણ જે ઇ બ્રાન્તિનું કહે છે તે બ્રાન્તિ વિદ્યમાન છે કે અવિદ્યમાન છે ? જે વિદ્યમાન હોય, તો શૂન્યતા ક્યાં રહી ? અને બ્રાન્તિ અવિદ્યમાન હોય, તો પદાર્થ ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન

જ્ઞાન્તિ રહિત હોવાથી સર્વ લાવો વિધમાન છે પણ સર્વ શૂન્યતા નથી. અથવા આ સંબંધમાં તને બીજું પુછું છું કે સર્વ શૂન્યતા માનવામાં, વિધમાન પદાર્થોની શૂન્યતા માનવી, એ શું સમ્યક્ સૂચક છે, અને વિધમાન પદાર્થોની વિધમાનતા માનવી એ શું મિથ્યા બ્રહ્મ છે? આ પ્રમાણે માનવામાં તારી પાસે વિશેષ હેતુ કયો છે કે જેથી તું સર્વ-શૂન્યતા માને છે?

તથા “ પદાર્થોની સિદ્ધિ સ્વતઃ નથી ” ઇત્યાદિ માનવામાં, હસ્વ-દીર્ઘ-અને હસ્વદીર્ઘ સ્વરૂપવાળા પદાર્થમાં, આ હસ્વ છે. આ દીર્ઘ છે, અને આ હસ્વદીર્ઘ છે, એ પ્રકારની બુદ્ધિનો તું એકી સાથે આશ્રય કરે છે, તો પછી તેવા પદાર્થની પરસ્પર અસિદ્ધિ કેવી રીતે કહે છે? કેમકે પદાર્થની સર્વની શૂન્યતા કહે છે, અને તે સાથે આ હસ્વ છે, આ દીર્ઘ છે, ઇત્યાદિ પણ કહે છે. એમ પૂર્વાપર વિરુદ્ધ બોલવું સર્વથા અયુક્ત છે. તાત્પર્ય એ છે કે પદાર્થોની સત્તામાં, માત્ર અપેક્ષાને કારણ છે, એમ નહીં, પણ તે સાથે સ્વવિ-પયજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાદિરૂપ અર્થક્રિયાકારીપણું પણ કારણ છે. અને તેથી કરીને જે હસ્વ દીર્ઘ ઉભય તે સ્વસંબંધી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, તે હોય છેજ. એટલે તેમનો અભાવ કેવી રીતે મનાય? અને વળી મધ્યમ અંગુલીની અપેક્ષાએ, પ્રદેશીની અંગુ-લીમાં હસ્વપણું નહીં છતાં પણ છે, એમ કહેવાય છે. ઇત્યાદિ જે તું માને છે, તે-પણ અયોગ્ય છે. કારણકે જો મધ્યમ અંગુલીની અપેક્ષાએ પ્રદેશીની અંગુલી સ્વતઃ સર્વથા અવિધમાન છતાં પણ તેમાં હસ્વપણું છે, એમ હોય તો પછી ગદ્યેડાનાં શીંગડાં કે જે સર્વથા અવિધમાન છે, તેમાં પણ હસ્વપણું હોવું જોઈએ, અને અતિદીર્ઘ એવા ઇન્દ્ર-ધ્વજ આદિમાં પણ તે હોવું જોઈએ. કેમકે અવિધમાનતા ઉભયસ્થળે સમાન છે, વરતુતઃ સ્વતઃ વિધમાન એવી પ્રદેશીની અંગુલી અનન્તધર્માત્મક હોવાથી તે તે સહકારી કાર-ણની સમીપે, તે તે રૂપે જણાતી હોવાથી, તે તે પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, પણ સર્વથા અવિધમાન અંગુલીમાં અપેક્ષામાત્રથીજ હસ્વ-દીર્ઘાદિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહીં. એ પ્રમાણે દીર્ઘ ઉભયાદીમાં પણ આ દીર્ઘ, આ ઉભય ઇત્યાદિ સ્વપર ઉભય બુદ્ધિ બીજાના મતની અપેક્ષાએ કંઈ છું. પણ મારી માન્યતા પ્રમાણે તો સ્વતઃ સિદ્ધ એવા સ્વ વિષય જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર હસ્વ-દીર્ઘ આદિ કંઈજ નથી. એટલે મારી માન્યતામાં પૂર્વાપર વિરોધ કોઈ પણ રીતે નથી આવતો, એમ જો તું કહેતો હોય, તો સર્વ શૂન્યતામાં આ સ્વમત છે અને આ પરમત છે ” એવો સ્વ-પરભાવનો તફાવત પણ ક્યાંથી થાય? નજ થાય, અને જો સ્વ-પરભાવ માનતો હો, તો શૂન્યતાનો અભાવ થશે. ૧૭૦૫-૧૭૦૬.

જુગલં કમેણ વા તે વિણ્ણાણં દોજ્ઞ દીહ-હસ્સેસુ ।

જહ્ જુગલં કાડવેવલા કમેણ પુન્નવમ્મિ કાડવેવલા ? ॥ ૧૭૧૦ ॥

આરમ્મવિણ્ણાણં વા જં વાલસ્સેહ તસ્મ કાડવેવલા ? ।

તુદ્દેસુ વ કાડવેવલા પરોપ્પરં લોચણદુગે વ ? ॥ ૧૭૧૧ ॥

કિં રસ્સાઓ દીરં દીરાઓ ચંવ કિં ન દોહમ્મિ ? ।

કીમં વ ન સ્વપ્પાહ કિં ન સ્વપ્પે સ્વપ્પાઓ ? ॥ ૧૭૧૨ ॥

(૧૯૧) દીર્ઘ અને હસ્વ પદાર્થમાં તે તે રૂપે જણાવું જ્ઞાન, એટલે કાળે થાય

છે, કે અનુક્રમે થાય છે? જો એકજ કાળે થતું હોય, તો કેને કેની અપેક્ષા રહી? અને અનુક્રમે થતું હોય, તો પ્રથમ જ્ઞાનમાં કંઈ અપેક્ષા છે? અથવા બાળકને જન્મની અનન્તરજ જે પ્રથમ વિજ્ઞાન થાય છે, તેમાં તેને કંઈ અપેક્ષા છે? અથવા લોચનદ્વિકનાં પેઠે તુલ્ય પદાર્થમાં પરસ્પર કેને કેની અપેક્ષા હોય? તેમજ હસ્વથી દીર્ઘમાં અને દીર્ઘતાનું કેમ જ્ઞાન થાય છે? અને દીર્ઘથી દીર્ઘમાં કે હસ્વથી હસ્વમાં કેમ જ્ઞાન થતું નથી? તથા આકાશપુષ્પથી હસ્વ-દીર્ઘમાં અને આકાશપુષ્પથી (આકાશપુષ્પમાં) તે તે રૂપે જ્ઞાન કેમ નથી થતું? ૧૭૧૦-૧૭૧૨.

વ્યક્ત! હસ્વ-દીર્ઘ પદાર્થમાં તે તે આકારે જણાતું જ્ઞાન જે થાય છે, તે જ્ઞાન એકજ કાળે થાય છે, કે અનુક્રમે થાય છે? જો એકજ કાળે થતું હોય, તો તે બન્ને એકી સાથે સ્વપ્રતિભાસિજ્ઞાનમાં જણાતા હોવાથી, કેને કેની અપેક્ષા રહી? અને જો અનુક્રમે તેણું જ્ઞાન થતું હોય, તો પ્રથમ સ્વપ્રતિભાસિ જ્ઞાનવડે હસ્વાદિ પદાર્થનું અહુણ થવાથી ઉત્તરકાળમાં દીર્ઘાદિ પદાર્થને અહુણ કરવામાં કંઈ અપેક્ષા છે?, કોઈ નહીં. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, ચક્ષુ આદિ સામગ્રીનો સદ્ભાવ સતે, બીજાની અપેક્ષા વિના સર્વ પદાર્થો પોતપોતાના જુદા જુદા રૂપે સ્વપ્રતિભાસિજ્ઞાનમાં જણાય છે. એટલે સર્વ પદાર્થોની સિદ્ધિ સ્વભાવથીજ છે.

અથવા તરતના જન્મેલા બાળકને જન્મની અનન્તર જે પ્રથમ વિજ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન કંઈ અપેક્ષાએ થાય છે? વળી હસ્વમાં નહિ, તેમ દીર્ઘમાં નહિ, પરંતુ ચક્ષુચુંગલની પેઠે પરસ્પર તુલ્ય વસ્તુમાં એકીકાળે તે બન્નેને તુલ્યરૂપે અહુણ કરનાર સ્વપ્રતિભાસિ જ્ઞાન કરવામાં પરસ્પર કંઈ અપેક્ષા છે? કોઈ નથી. માટે અગુલી વિગેરે પદાર્થોનું સ્વરૂપ અન્યની અપેક્ષાએ નથી, પરંતુ સ્વપ્રતિભાસિજ્ઞાન વડે અન્યની અપેક્ષા સિવાય-તેઓ સ્વરૂપથીજ અહુણ થાય છે. અને ઉત્તરકાળમાં તે તે રૂપની જિજ્ઞાસામાં, તેના તેના પ્રતિપક્ષના સ્મરણ આદિ સહકારી કારણોથી દીર્ઘ-હસ્વ વિગેરે વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. એટલે પદાર્થ માત્ર સ્વરૂપથીજ સિદ્ધ છે.

વળી જો સર્વ શૂન્યતા હોય, તો હસ્વ પદાર્થથી દીર્ઘ પદાર્થમાં દીર્ઘપણના જ્ઞાનનો વ્યવહાર કેવી રીતે થાય? અને દીર્ઘની અપેક્ષાથીજ દીર્ઘ-જ્ઞાનનો વ્યવહાર કેમ ન થાય? કેમકે શૂન્યતા ઉભય રથળે સમાન છે. વળી એજ પ્રમાણે દીર્ઘથી દીર્ઘમાં અને હસ્વથી હસ્વમાં પણ તેવો જ્ઞાન અને વ્યવહાર કેમ ન થાય? તેમજ આકાશપુષ્પથી પણ દીર્ઘ અને હસ્વ પદાર્થમાં દીર્ઘ-હસ્વના જ્ઞાન ને વ્યવહાર, અને આકાશપુષ્પથીજ આકાશ પુષ્પમાં હસ્વ-દીર્ઘ જ્ઞાનનો વ્યવહાર કેમ નથી થતો? કારણકે એમાં પણ શૂન્યતા સમાન છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન વ્યવહાર નથી થતો, માટેજ ભાવો-પદાર્થો વિદ્યમાન છે, પણ જગતની શૂન્યતા નથી. ૧૭૧૦-૧૭૧૧-૧૭૧૨.

किंवाऽवेक्खाए चिय होज्ज मई वा सभाव एवायं ।

सो भावोत्ति सभावो वंझापुत्ते न सो जुत्तो ॥ १७१३ ॥

होज्जाऽवेक्खाओ वा विण्णाणं वाऽभिहाणमेत्तं वा ।

दीहंति व हस्संति व न उ सत्ता सेसघम्मा वा ॥ १७१४ ॥

इहरा हस्साभावे सवविणासो हवेज्ज दीहस्स ।

न य सो तम्हा सत्तादओऽणवेक्खा घटाईणं ॥ १७१५ ॥

અથવા સર્વ શૂન્યતામાં અપેક્ષાથી શું ? સ્વભાવથીજ અપેક્ષાવડે-હસ્વાદિ વ્યવહાર થાય છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે પોતાનો ભાવ, તે સ્વભાવ, એવો સ્વભાવ વાંધ્યાપુત્ર જેવા અવિદ્યમાન પદાર્થમાં ધટે નહી. કારણકે અપેક્ષાથી વસ્તુમાં વિજ્ઞાન થાય, અથવા હસ્વ-દીર્ઘ એવું નામ માત્ર સિદ્ધ થાય, પરંતુ વસ્તુની સત્તા અને શેષ ધર્મો તો અપેક્ષા માત્રથી સિદ્ધ ન થાય. અન્યથા જો એમ ન હોય, તો હસ્વના અભાવે, દીર્ઘનો સર્વથા અભાવ થાય પણ તેમ જણાતું નથી. મારે ધરાદિ સત્તા વિગેરે અન્યની અપેક્ષા વિનાજ સિદ્ધ છે. ૧૭૧૩-૧૭૧૪-૧૭૧૫.

જો વસ્તુનો સર્વથા અભાવ હોય, તો હસ્વાદિને દીર્ઘાદિની અપેક્ષાથી શું લાભ ? કારણકે અપેક્ષા માનવી એ શૂન્યતાથી પ્રતિકૂળ છે. સ્વભાવથીજ અપેક્ષાવડે હસ્વ-દીર્ઘ આદિ વ્યવહાર થાય છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે “અગ્નિ બળે છે, આકાશ નથી બળતું” આમાં જેમ સ્વભાવ હેતુ છે, તેમ તરા કહેવામાં નથી. કેમકે વાંધ્યાપુત્ર જેવા અવિદ્યમાન પદાર્થમાં સ્વભાવ માનવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે. પોતાનો ભાવ, તે સ્વભાવ. અને બાકીનો પરભાવ કહેવાય એવો સ્વ અને પરભાવ માનવાથી શૂન્યતાની હાની ધરો, અથવા ભલે અપેક્ષા માનો, પણ એથી તમારી શૂન્યતા સિદ્ધ નહી થાય.

અથવા સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુમાં અન્ય અપેક્ષાથી “હસ્વ-દીર્ઘ” એવું નામ માત્રથી વિજ્ઞાન સિદ્ધ થરો, પરંતુ અન્ય અપેક્ષાથી વસ્તુની સત્તા નહી સિદ્ધ થાય, તેમજ હસ્વ-દીર્ઘાદિ ધર્મ સિવાય રૂપ-રસાદિ ધર્મો પણ સિદ્ધ નહી થાય. કેમકે વસ્તુની સત્તા અને રૂપાદિ ધર્મ અલગ કરનાર જ્ઞાન સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે અન્ય અપેક્ષાથી સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુની સત્તાદિનો અભાવ કેવી રીતે થાય ? અને જ્યારે સત્તા વિગેરેનો અભાવસિદ્ધ ન થાય, ત્યારે જગતની શૂન્યતા પણ ક્યાંથી સિદ્ધ થાય ?

વળી જો ધરાદિ પદાર્થના સત્તાદિ ધર્મો અન્યની અપેક્ષાવાળા હોય તો હસ્વ વસ્તુના સર્વ નાશમાં દીર્ઘ વસ્તુનો પણ સર્વ નાશ પ્રાપ્ત થાય, કેમકે દીર્ઘ સત્તાદિ ધર્મો હસ્વ વસ્તુની સત્તાની અપેક્ષા વાળા માનેલા છે. પરંતુ એ પ્રમાણે હસ્વનો નાશ થતાં દીર્ઘ વસ્તુનો સર્વથા નાશ નથી જણાતો. આથી નિશ્ચય થાય છે કે-ધટ વિગેરેના સત્તા-રૂપ આદિ ધર્મો અન્ય અપેક્ષા વાળાજ નથી અને એમ હોવાથી શૂન્યતાનો અભાવ થાય છે. ૧૭૧૩-૧૭૧૪-૧૭૧૫.

અપેક્ષાથી પદાર્થની સિદ્ધિ સ્વતઃ, અને ઉભયથી નથી. એમ જે તાર્ક-કથન છે, તેમાં અપેક્ષારૂપ હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો હોવાથી વિરૂદ્ધ છે. તે રખાડવાને કહે છે.

જાવિ અવિષ્વાઽવિચ્છવણમવિચ્છવગોઽવિચ્છવણિજ્જમણવિચ્છ ।

મા ન મયા સહેમુવિ મંતેસુ ન સુત્તયા નામ ૧૭૧૬ ॥

કિંચિ સબો ત્ત પરબો ત્તદુમયબો કિંચિ નિચ્ચમિદ્ધંપિ ।

જલ્લબો ષટ્થબો પુરિમ્મો ત્તં વવહારબો નેયં ॥ ૧૭૧૭ ॥

નિચ્છવબો હુણ ઘાટિરનિમિત્તનેત્તોવબોગબો સહં ।

દોઢ ત્તબો જમ્મભાવો ન મિચ્છદ નિમિત્તભાવેઽવિ ॥ ૧૭૧૮ ॥

હસ્વાદિને દીર્ઘાદિની અપેક્ષા કરનાર જે હું કહે છે, તે પણ હસ્ત-કમ-ક્રિયારૂપ

હોવાથી, મનાય તેમ નથી. એ કર્તા-કર્મ-અને ક્રિયારૂપ ત્રણ પદાર્થની અપેક્ષાએ સર્વ વિદ્યમાન હોવાથી શૂન્યતાનો અભાવ થાય છે, આથી કરીને તે કહેલો હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો હોવાથી અસિદ્ધ છે. વળી કેટલાક પદાર્થ કર્તાની અપેક્ષા વિના કારણરૂપ દ્રવ્યના સંઘાતથી મેઘની પેઠે સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે, કેટલાક પદાર્થ ધરની પેઠે કર્તાની અપેક્ષાએ પરથી સિદ્ધ થાય છે, અને કેટલાક પદાર્થ સ્વ-પર ઉભયથી સિદ્ધ થાય છે. (જેમકે માતા-પિતા અને સ્વકૃત કર્મથી પુરૂષનો જન્મ) કેટલાક પદાર્થ આકાશની પેઠે નિત્ય સિદ્ધ છે. આ સર્વ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જાણવું. પણ નિશ્ચયથી તો માત્ર બાહ્ય-નિમિત્તની અપેક્ષાએ વસ્તુ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે બાહ્ય નિમિત્ત છતાં પણ ખરવિશાણુ વિગેરે અભાવ સ્વરૂપ વસ્તુ કદી પણ સિદ્ધ નથી થતી. માટે ઉભય નયની અપેક્ષાએ માનવું એજ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૭૧૬-૧૭૧૭-૧૭૧૮.

હવે “અસ્તિત્વ અને ધરની એકતા છે કે અનેકતા છે” ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

અત્યિત્ત-ઘટેગાણેગયા ય પજ્જાયમેત્તચિંતેયં ।

અત્યિ ઘટે પઢિવન્ને, ઇહરા સા કિં ન ર્વરસિંગે ? ॥ ૧૭૧૯ ॥

ઘઢ-સુન્નયન્નયાએવિ સુન્નયા કા ઘઢાહિયા સોમ્મ ! ।

એગત્તે ઘઢઓ ચ્ચિય ન સુણ્ણયા નામ ઘઢધમ્મો ॥ ૧૭૨૦ ॥

વિણ્ણાણ-વયણ-વાઈણમેગયા ઉ તદત્થિયા સિદ્ધા ।

અણ્ણત્તે અણ્ણાણી નિવ્વયણો વા કહં વાઈ ? ॥ ૧૭૨૧ ॥

“ઘડો છે” એમ માન્યા પછી, અસ્તિત્વ અને ધરની એકતા-અનેકતાનો જે વિચાર તે માત્ર તેના પર્યાયનો વિચાર છે, પરંતુ એથી ઘરનો અભાવ નથી, અન્યથા-(જો તેનો અભાવ હોય), તો ખરશૃંગમાં વંધ્યાપુત્રમાં પણ એવો એકતા-અનેકતાનો વિકલ્પ કેમ નથી કરાતો? વળી ઘર અને શૂન્યતા એ ઉભય અન્ય છે, કે અનન્ય છે? જો અન્ય હોય, તો હું સૌમ્ય! ઘર સિવાય એથી અધિક કંઈ શૂન્યતા છે? (કોઈ નહીં) અને જો અનન્ય હોય, તો પણ તે ઘરજ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષથી તે ઘરજ જણાય છે, પણ શૂન્યતા રૂપ ઘરનો ધર્મ કોઈ પણ પ્રમાણથી નથી જણાતો. વળી “સર્વ (વિશ્વત્રય) શૂન્ય છે” એવા પ્રકારનું તાર્કિક વિજ્ઞાન અને વચન એ ઉભયની પણ અસ્તિતાની સાથે એકતા છે કે અનેકતા છે? જો એકતા હોય, તો વસ્તુની અસ્તિતા સિદ્ધ થઈ, અને જો અનેકતા હોય, તો અજ્ઞાની અને વચનરહિત વાદી પત્થરના સમૂહની પેઠે શૂન્યતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકે? નજ કરી શકે. ૧૭૧૯-૧૭૨૧

ઘઢસત્તા ઘઢધમ્મો તત્તોડ્ણણ્ણા પઢાહ્ઓ મિણ્ણો ।

અત્યિત્તિ તેણ મણિણ કો ઘઢ એવેતિ નિયમોડ્ણં ? ॥ ૧૭૨૨ ॥

જં વા જદત્થિ તં તં ઘઢોત્તિ સન્વઘઢયાપસંગો કો ? ।

મણિણ ઘઢોત્થિ વ કહં સન્વત્થિત્તાવરોહોત્તિ ? ॥ ૧૭૨૩ ॥

અત્યિત્તિ તેણ મણિણ ઘઢોડ્ણઢો વા ઘઢો ઉ અત્યેવ ।

ચ્છૂઓડ્છૂઓ વ દુમો ચ્છૂઓ ઉ જહા દુમો નિયમા ॥ ૧૭૨૪ ॥

ઘટની અસ્તિતારૂપ ઘટની સત્તા, તે ઘટનો ધર્મ છે, અને તે ધર્મ ઘટથી અલિપ્ત છે, પટાદિ સર્વથી ભિન્ન છે. આથી કરીને “ઘટ છે” એમ કહેવાથી “આ ઘટજ છે” એવો નિયમ ક્યાંથી થયો? (કેમકે પોતપોતાની સત્તા પટાદિ સર્વ પદાર્થમાં છે, એટલે તેઓ પણ વિદ્યમાનજ છે.) વળી “જે જે છે, તે તે સર્વ ઘટ છે.” એ કથનમાં સર્વ પદાર્થ ને ઘટપણાનો પ્રસંગ કેવી રીતે થાય? (કેમકે જ્યારે ઘટની સત્તા ઘટમાંજ છે, અન્યત્ર નથી; ત્યારે જ્યાં જ્યાં ઘટનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં ત્યાં ઘટ છેજ, એથી સર્વ પદાર્થને ઘટપણાની પ્રાપ્તિ નથી થતી.) અને વળી “ઘટ છે,” એમ કહેવાથી સર્વ પદાર્થની અસ્તિતાનો અવરોધ કેવી રીતે થાય? તથા ઘટ સર્વાત્મરૂપે કેવી રીતે થાય? નજ થાય. (કેમકે ઘટની સત્તાવડે ઘટ છે, એમ કહેવાથી કંઈ ઘટનું સર્વાત્મકપણું નથી જણાવું.) આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે-જેમ “વૃક્ષ” એમ કહેવાથી અગ્નિ અથવા તે સિવાય ગમે તે લિંગરો વિગેરે સમજાય છે, (કેમકે વૃક્ષપણું સર્વ વૃક્ષોમાં છે.) પણ “આગ” એમ કહેવાથી તે વૃક્ષત્વજ સમજાય છે, (કેમકે વૃક્ષત્વ સિવાય આગપણું હોઈ શકે નહિ.) તેમ આહી પણ ઘટની સત્તા તે ઘટનો ધર્મ હોવાથી ઘટમાંજ હોય છે, અન્યત્ર નથી હોતી અને સામાન્ય સત્તા બધા પદાર્થોમાં છે તેથી કરીને “અસ્તિ” (છ) એમ કહેવાથી ઘટ અથવા તે સિવાય પટાદિ સમજાય છે, (કેમકે પોતપોતાની સત્તા સર્વ પદાર્થમાં છે.) પણ “ઘટ” એમ કહેવાથી તે ઘટની અસ્તિતાજ સમજાય છે, કેમકે ઘટની પોતાની સત્તા ઘટમાં હોય છેજ. ૧૭૨૨-૧૭૨૩-૧૭૨૪

હવે ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન નથી થવું, ઈત્યાદિ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

કિં તં જાયંતિ મદ્ જાયા-ડજાઓ-ભયંપિ જદજાયં ।

અદ જાયંપિ ન જાયં કિં ન સ્વપુષ્પે વિચારોડયં ? ॥ ૧૭૨૫ ॥

જદ સન્વદા ન જાયં કિં જમ્માણંતરં તદુવલમ્બો ? ।

પુત્રં વાડણુવલંભો ? પુણોડવિ કાલંતરદયસ્સ ? ॥ ૧૭૨૬ ॥

જદ સન્વદા ન જાયં જાયં સુણવચણં તદા ભાવા ।

અદ જાયંપિ ન જાયં પગાસિયા સુણયા કેણ ? ॥ ૧૭૨૭ ॥

એવી ઈ ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુ છે કે જે ઉત્પન્ન નહિ ઉત્પન્ન અને ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન વસ્તુને તું અનુત્પન્ન માને છે? ઉત્પન્ન છતાં પણ અનુત્પન્ન છે, (એમ કહેતો હોય) તે આશાપુષ્પમાં પણ એવો વિચાર કેમ નથી કરાતો? વળી જો વસ્તુ સર્વ પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલ ન હોય. તે તેનો ઉત્પત્તિ પછી ઉપલબ્ધ કેમ થાય છે? અને તે પહેલાં તથા શાળાન્તરે નારા પામ્યા પછી તેનો ઉપલબ્ધ કેમ નથી થતો? વળી (શૂન્યતા સંબંધી વિજ્ઞાન અને વચન જેમ સંપ્રદા પ્રકારે ઉત્પન્ન નથી છતાં ઉત્પન્ન થએલ માને છે, તેવી રીતે બીજા ભાવો પણ કેમ નથી માનતો? અને જો ઉત્પન્ન થએલ છતાં નહિ ઉત્પન્ન થએલ માને, તે તે શૂન્યતા શા વડે પ્રગટ કરી? ૧૭૨૫-૧૭૨૬-૧૭૨૭

તે વસ્તુ નથી કે વસ્તુ તું માને છે કે જેની ઉત્પત્તિ ઉત્પન્ન, અનુત્પન્ન, અને ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન પ્રકાર વડે તું નિષેદ છે. કોઈ પણ રીતે ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુ તારે માન્ય હોય. તે તે વસ્તુની વિદ્યમાનતાવડે શૂન્યતાનો અભાવ થયો. અને તેથી જાણે કે “ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન થાય છે, કેનાં ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન થાય છે?”

કે ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન, ઉત્પન્ન થાય છે, ઇત્યાદિ શૂન્યતાની સિદ્ધિ માટે કહેલ વિકલ્પો નિરર્થક થાય છે. અને જો ઉત્પન્ન અનુત્પન્નાદિ વિકલ્પના આશ્રયભૂત એ વસ્તુ ઉત્પત્તિ રૂપે તને માન્ય ન હોય, ને તેને અનુત્પન્નરૂપે જ માનતો હોય, તો “ઉત્પન્ન છતાં પણ અનુત્પન્ન” એમ કહેવાથી તારા વચનમાં વિરોધ આવે છે. વળી ઉત્પન્ન વસ્તુની સત્તા નહિ માનવાથી, ઉત્પન્ન-અનુત્પન્નાદિ વિકલ્પો આશ્રય રહિત થવાથી નિરર્થક થાય છે. અને જો એ વિકલ્પોના આશ્રયભૂત વસ્તુ સિદ્ધ નહિ છતાં પણ તેમાં પૂર્વોક્ત વિકલ્પો થઈ શકે, એમ કહેતો હોય, તો આકાશપુષ્પમાં પણ એવા વિકલ્પ કેમ નથી કરતો? તેમાં પણ અવિદ્યમાનતા સમાન છે. બીજાઓએ ઉત્પન્ન રૂપે માનેલ વસ્તુ માનીને હું એ વિકલ્પો કરું છું, એમ પણ તારાથી નહીં કહેવાય, કારણ સ્વ-પર-ભાવ માનવાથી શૂન્યતામાં હાનિ આવશે.

વળી સર્વ પ્રકારોવડે ઘટ-પટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, એમ તું અને તારા જેવા શૂન્યવાદીઓ કહે છે, તો તેના સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ કે-મૃત્તિપંડાદિ અવસ્થામાં નહીં જણાએલો ઘટ, કુંભાર વિગેરે સામગ્રીવડે ઉત્પન્ન થયા પછી તે શાથી જણાય છે? અને તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં તે કેમ નથી જણાતો? વળી કાળાંતરે લાકડી આદિના પ્રહારથી ભાંગી નાખ્યા પછી તે કેમ નથી જણાતો? જો એ ઘટાદિ વસ્તુ અનુત્પન્ન હોય, તો આકાશપુષ્પની પેઠે તે કંદિ પણ જણાયજ નહીં, પણ જે કોઈ વખત જણાય, અને કોઈ વખત ન જણાય, એવું તો ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુમાંજ ઘટી શકે.

વળી “સર્વ જગત્ શૂન્ય છે” એવા પ્રકારનું જે શૂન્યતા સંબંધી વિજ્ઞાન અને વચન, તે જેમ ઉત્પન્ન-અનુત્પન્નાદિ પ્રકારવડે-ઉત્પન્ન-અનુત્પન્ન રૂપે કોઈ પણ રીતે ઉત્પન્ન થએલ છે, તેમ ઘટ-પટાદિ પદાર્થો પણ ઉત્પન્ન થએલા માનવા જોઈએ. અને જો શૂન્યતા સંબંધી વિજ્ઞાન અને વચન ઉત્પન્ન થએલ છતાં અનુત્પન્ન માનતો હો, તો તે વિજ્ઞાન અને વચન વિના આ શૂન્યતા તે’ શા વડે પ્રગટ કરી? માટે આથી પણ શૂન્યતાનો અભાવજ સિદ્ધ થાય છે. ૧૭૨૫-૧૭૨૬-૧૭૨૭.

હવે ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન નથી થતું, અને અનુત્પન્ન પણ ઉત્પન્ન નથી થતું, એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

જાયઙ્ જાયમજાયં જાયાજાયમહ જાયમાણં ચ ।

કજ્જમિહ વિવક્ષાણં ન જાયણ સવ્વહા કિંચિ ॥ ૧૭૨૮ ॥

રુવિત્તિ જાઈ જાઓ કુંભો સંઠાણઓ પુણરજાઓ ।

જાયાજાઓ દોહિવિ તસ્સમયં જાયમાણોત્તિ ॥ ૧૭૨૯ ॥

પુવ્વકઓ ઉ ઘટતયા પરપજ્જાણ્હિં તદુભણ્હિં ચ ।

જાયંતો ય પઢતયા ન જાયણ સવ્વહા કુંભો ॥ ૧૭૩૦ ॥

વોમાઈ નિચ્ચજાયં ન જાયણ તેણ સવ્વહા સોમ્મ ! ।

इय दव्वनया सव्वं भयणिज्जं पज्जवगईए ॥ १७३१ ॥

આ વિધિમાં કેટલાંક કાર્ય વિવક્ષાવડે ઉત્પન્ન થએલાં ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક અનુત્પન્ન તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાંક ઉત્પન્ન થતાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેટલાંક સર્વથા ઉત્પન્નજ નથી થતાં, એ બધી વિવક્ષાઓ એવી રીતે

છે કે રૂપીપણાવડે ઘટ, ઉત્પન્ન થએલ ઉત્પન્ન થાય છે, ઘટાકારરૂપે અનુત્પન્નઘટ ઉત્પન્ન થાય છે, એ ઉભયવડે ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વર્તમાનસમયે ક્રિયા થતી હોવાથી ઉત્પન્ન થતો ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વોત્પન્ન ઘટ, ઘટરૂપે અને પરપર્યાયવડે તથા ઉભયવડે, ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમજ ઘટપણે ઉત્પન્ન થતો ઘટ પણ પટપણે સર્વથા ઉત્પન્ન નથી થતો. વળી આકાશ વિગેરે નિઃચાત્પન્ન હોવાથી કદીપણ ઉત્પન્ન થતાંજ નથી. માટે હું 'શામ્ય! એ પ્રમાણે દ્રવ્યપણે કોઈપણ ઉત્પન્ન થતું' નથી, અને પર્યાયરૂપે તો તે સર્વની ભજના છે. ૧૭૨૮ થી ૧૭૩૨.

આ વિશ્વમાંના ઘટ-પટાદિ જે કાર્ય છે તેમાંનાં કેટલાંક કાર્ય મૂલ્ય ગાથાના અર્થમાં લખ્યા પ્રમાણે થયેલ આદિ થાય છે, તેનાં ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે, જેમ કે-ઉત્પન્ન થએલાં હોય, તે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ રૂપીપણાવડે ઘટ ઉત્પન્ન થએલ હોય, તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે ઘટરૂપની પૂર્વે માટીનું રૂપ હોય છે, એટલે રૂપીપણાની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થએલ જ ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. અને સ્વસ્થાનપણે-ઘટાકારરૂપે તો ઘટ ઉત્પન્ન થએલો નથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે મૃત્પિંડાદિ અવસ્થામાં તેવો આકાર ન હતો. રૂપીપણા વડે માટી અને ઘટાકાર એ ઉભય પ્રકારે ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન એવો ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે એ ઉભય પ્રકારથી ઘટ સિદ્ધ નથી હોતો. તથા અતીત કાળ નાશ પામેલ છે, અને અનાગતકાળ ઉત્પન્ન નથી થએલ, એટલે એ ઉભયકાળમાં ક્રિયા નથી હોતી, માત્ર વર્તમાન સમયેજ ક્રિયા હોય છે, તેથી વર્તમાન સમયેજ-ઉત્પન્ન થતો ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે છુટી છુટી અપેક્ષાએ ઘટ-પટાદિ કાર્ય-ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી કેટલાંક કાર્ય ઉપરાંત વિઠલપોમાંથી કોઈ પણ વિઠલપના પ્રકારથી નથી થતાં. કેમકે પૂર્વે કરાએલો ઘટ, પુનઃ ઘટરૂપે ઉત્પન્ન પ્રકારમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે નથી થતો, કારણ કે તે ઘટરૂપે પ્રથમજ થએલ છે. તેમજ પટાદિગત પરપર્યાયવડે પણ ઘટ નથી થતો, કેમકે પટના પરપર્યાય તો પ્રથમજ થએલો છે, અને પરપર્યાયની અપેક્ષાએ તો કોઈને પણ કોઈના પરપર્યાય નથી હોતા. એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલ પટની તથા અનુત્પન્ન ખર-વિચાણની પહે પૂર્વે કરાએલો ઘટ પરપર્યાય વડે ઉત્પન્ન થતો નથી. વળી વર્તમાન ક્રિયા સમયે ઉત્પન્ન થતો ઘટ, પટપણે નથી ઉત્પન્ન થતો, કારણ કે ઘટાદિ સ્વરૂપે ધન કાર્ય હતી પણ પટાદિ જે સ્વરૂપે છે તે સ્વરૂપે નથી થતું. એજ પ્રમાણે આકાશ વિગેરે પણ કદિ ઉત્પન્ન નથી થતાં, કેમકે તે દેવેશનાં અસ્થિત છે, એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન નથી થતાં. એ રીતે ઘટ-પટ-અકાશ વિગેરે સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યપણે કદિ પણ ઉત્પન્ન નથી થતાં. કેમ- તે તે રૂપ તે સ્થાન અવસ્થામાં હોય છે. અને પર્યાયરૂપે તો એ સર્વની ભજના છે. એવાજ કે રૂપોત્પન્ન એવાં આદિ કાર્ય રૂપાદિ પરપર્યાય વડે ઉત્પન્ન નથી થતું, પણ પરપર્યાયવડે તે થાય છે. અને પરપર્યાયવડે તો કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્પન્ન નથી થતું ને નથી ચિત્તરિત થાય. ઉપર કહી ગયા હીના. ૧૭૨૮ ૧૭૨૯-૧૭૩૦-૧૭૩૧.

હવે નવું કાર્ય શામગ્રીમય બજાય છે. પણ સર્વનાં અપ્રમાણે શામગ્રી ક્યાંથી હોઈ શકે? એ તો એક સમસ્યા છે.

કીંતુ શામગ્રીમય નિર્મલગ્રામી ન વળે, નવું ચિત્તું ।

હવે નવું કાર્ય શામગ્રીમય બજાય છે. પણ સર્વનાં અપ્રમાણે શામગ્રી ક્યાંથી હોઈ શકે? એ તો એક સમસ્યા છે.

કીંતુ શામગ્રીમય નિર્મલગ્રામી ન વળે, નવું ચિત્તું ।

અહ નત્થિ કેણ મણિઅં ? વયણાભાવે સુયં કેણ ? ॥ ૧૭૩૩ ॥

જેણં ચિવ ન વત્તા વયણં વા તો ન સંતિ વયણિજ્ઞા ।

ભાવા તો સુણ્ણમિદં વયણમિદં સચ્ચમલિયં વા ? ॥ ૧૭૩૪ ॥

જડ્ઠ સચ્ચં નાભાવો અહાલિયં નપ્પમાણમેયંતિ ।

અબ્બુવગયંતિ વ મદ્દં નાભાવે જુજ્જણ તંપિ ॥ ૧૭૩૫ ॥

સર્વ (વસ્તુ) સામગ્રીમય અહીં જણાય છે, પણ સર્વના અભાવે સામગ્રી નથી. એ તહાઈ કથન સર્વથા વિરુદ્ધ છે; કેમકે સર્વ સામગ્રી પ્રત્યક્ષ જણાય છે. (અવિદ્યાથી એમ જણાય છે.) એમ કહે તો કાચખાના રોમની સામગ્રી કેમ પ્રત્યક્ષ નથી જણાતી ? વળી સામગ્રીમય વક્તા અને તેનું વચન (એ બન્ને છે, કે નથી ?) જો છે, તો શૂન્યતા ક્યાં રહી ? અને એ નથી, તો શૂન્યતા કોણે કહી ? અને કોણે સાંભળી ? જે કારણથી વક્તા અને વચન નથી, તે કારણથી વચનીય ભાવો પણ નથી, એટલે આ જગત્ શૂન્ય છે. તો એ વચન સત્ય છે ? કે અસત્ય છે ? જો સત્ય હોય, તો શૂન્યતા નથી; અને અસત્ય હોય, તો તે પ્રમાણ નથી. ગમે તે રીતે શૂન્યતા માનીએ છીએ, એમ કહે તો હોય, તો સર્વના અભાવમાં એ પણ ઘટતું નથી. ૧૭૩૨-૧૭૩૩-૧૭૩૪-૧૭૩૫,

આ વિધિમાં સર્વે પદાર્થો સામગ્રીમય જણાય છે, પણ સર્વના અભાવે સામગ્રીજ નથી; એટલે આ જગત્ શૂન્ય છે. એ પ્રમાણે જે તારી માન્યતા છે, તે સર્વથા વિરુદ્ધ છે. કારણ કે વચન ઉત્પન્ન કરનાર કંઈ ઓછ તાલુ વિગેરે સામગ્રી પ્રત્યક્ષથી જણાય છે. એટલે સામગ્રીનો અભાવ ક્યાં છે ? કામ-સ્વપ્ન-ભય ઉન્માદ અને અવિદ્યાથી મનુષ્યને અવિધમાન અર્થ પણ જણાય છે, એટલે વસ્તુતઃ એ કંઈ જ નથી, એમ જો તું કહેતો હોય, તો કાચખાના રોમને ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી પ્રત્યક્ષ કેમ નથી જણાતી ? અવિધમાનતા તો બન્ને સ્થાને સમાન છે. અર્થાત્ જેમ વચનોત્પાદક સામગ્રી જણાય છે, તેમ તે પણ જણાવી જોઈએ, અથવા તો બન્ને ન જણાવી જોઈએ. અથવા કાચખાના રોમને ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી જણાય, અને વચન ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી ન જણાય, એમ વિપર્યય પણ કેમ ન થાય ? કારણ કે અવિધમાનતા સર્વત્ર સમાન માનેલ છે.

વ્યક્ત ! એ સંબંધમાં હું તને પૂછું છું કે દૃઢ્ય-મસ્તક-કંઈ ઓછ-તાલુ-જીભ વિગેરે સમુદાયાત્મક સામગ્રીમય વક્તા અને તેનું વચન, એ ઉભયવસ્તુ છે કે નહિ ? જો છે તો જગતની શૂન્યતા ક્યાં રહી ? કેમકે વક્તાને વચનના સદ્ભાવે તેમાં વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. હવે જો એ વક્તા અને વચન ઉભય નથી એમ કહેવામાં આવે, તો ઉભયના અભાવે આ જગત્ શૂન્ય છે એમ કોણે કહ્યું ? અને પ્રતિપાદ અથવા વચનીય (વચન-ગોચર) ભાવોના અભાવે તે શૂન્ય વચન કોણે સાંભળ્યું ? કેમકે અભાવજ સર્વ શૂન્યતામાં માન્ય નથી.

જે કારણથી વક્તા અને વચનનો અભાવ છે, તેજ કારણથી વચનીય ભાવો-પદાર્થોનો પણ અભાવ છે, એટલે વસ્તુતઃ આ જગત્ શૂન્ય છે. એમ કહેતો હોય તો પુનઃ તને પૂછીએ છીએ કે એ વક્તા-વચન-અને વચનીય પદાર્થોનો અભાવ પ્રતિપાદન કરનાર વચન સત્ય છે, કે અસત્ય છે ? જો એ વચન સત્ય હોય, તો પૂર્વે કહેલા પદાર્થોનો અભાવ નહીં થાય. અને જો વચન અસત્ય હોય તો તે અપ્રમાણ હોવાથી શૂન્યતા સિદ્ધ નહીં થાય, એમ ઉભય રીતે શૂન્યતાનો અભાવ જ થશે.

ગમે તે રીતે શૂન્યતા પ્રતિપાદન કરનાર વચન અમે અંગીકાર કર્યું છે, એટલે અમારું વચન પ્રમાણ હોવાથી શૂન્યતાની સિદ્ધિજ છે. એમ તું કહેવા માગે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે તે' ને અંગીકાર કર્યું છે, તે સાત્ય છે, કે અસત્ય છે? ઇત્યાદિ વિક-
લપાના પ્રત્નૌત્તરમાં ઉપરોક્ત દોષ આવશેજ. વળી અંગીકાર કરનાર વ્યક્તિ, અંગીકાર,
અને અંગીકાર કરવા યોગ્ય વસ્તુ એ ત્રણેનો સ્પષ્ટાવ હોય, તોજ અંગીકાર કરવાપણું
તાંને ધરી શકે, અન્યથા ન ધરી શકે. ૧૭૩૨-૧૭૩૩-૧૭૩૪-૧૭૩૫.

મિકયાસુ કિં ન તેહં સામગીઓ નિલેમુડચિ કિમત્થિ ? ।

કિં વ ન સઘં સિદ્ધહ સામગીઓ સ્વપુષ્કાણં ? ॥ ૧૭૩૬ ॥

સઘં સામગિમયં નેગંતોડયં જઓડણુરપણ્સો ।

અહ સોડચિ સપ્પણ્સો જત્થાવત્થા સ પરમાણૂ ॥ ૧૭૩૭ ॥

દીસહ સામગિમયં ન યાણવો સંતિ નણુ વિરુદ્ધમિદં ।

કિં વાડણ્ણમભાવે નિપ્પણ્ણમિણં સ્વપુષ્કેહિં ? ॥ ૧૭૩૮ ॥

વળી રેતીના કણરૂપ સામગ્રીથી તેલ કેમ નથી નીકળતું, અને તલરૂપ સામગ્રીથી નીકળે છે? અથવા આકાશપુષ્પરૂપ સામગ્રીથી પણ સર્વ કાર્ય કેમ નથી સિદ્ધ થતું? વળા સર્વ વસ્તુ સામગ્રીથી જન્યજ છે, એવો એકાન્ત નિયમ નથી. કેમકે આજુ અપ્રદેશી હોવાથી તે કોઈથી જન્ય નથી, તે આજુ પણ સપ્રદેશી છે. એમ તું માને તો જ્યાં તને આજુબુદ્ધિ થાય, ત્યાં તે પરમાણુ અપ્રદેશી છે. સર્વ સામગ્રીમય જે જણાય છે તેજ વસ્તુ છે, પણ આજુઓ નથી એમ કહેવું, તે સર્વથા વિરૂદ્ધ છે. કારણ કે આજુઓનો અભાવ હોય, તો આ સર્વ કાર્ય સમુદાય, શું આકાશપુષ્પથી થએલ છે? ૧૭૩૬-૧૭૩૭-૧૭૩૮.

મહાતુભાવ ! જે સર્વ પદાર્થનો અભાવજ હોય, તો લોકમાં જે આ સર્વ પ્રતિ-
નિયત વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, તેનો ઉચ્છેદ થાય. જેમકે રેતીના કણરૂપ સામગ્રીથી તેલ નથી નીકળતું, અને તલ વિગેરે સામગ્રીથી નીકળે છે, તેનું શું કારણ? અથવા આકાશપુષ્પ-
રૂપ સામગ્રીથીજ સર્વ કાર્ય સમુદાય કેમ નથી થતો? એમ ન થવામાં બાધક પ્રતિનિયત કાર્ય-કારણભાવ છે. મારે સામગ્રીની સત્તા હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારે સર્વથા અભાવ નથી પડતો, પણ યદા સ્વભાવ સામગ્રીથી પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતી ધટે છે, એટલે જગત્ શૂન્ય જ. એમ નિહ નથી થતું.

સમુદાયરૂપ છે. આથી તેં પોતેજ પોતાના વચનથી અણુઓનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, એટલે તેનો અભાવ કેવી રીતે કહી શકીશ? વળી જો પરમાણુઓનો અભાવ હોય, તો આ સર્વ ઘટ-પટાદિ કાયનો સમૂહ શું આકાશપુખ ૧ થયેલ છે? કારણ કે જો પરમાણુ ન હોય તો ઘટાદિ ઉત્પન્ન કરનાર મૃત્તિપંડાદિ સામગ્રી પણ ન હોય. માટે સર્વ સામગ્રી પણ ન હોય, માટે સર્વ સામગ્રીમય જણાય છે એમ જે તું કહે છે, તે સામગ્રી પરમાણુઓજ છે. ૧૭૩૬-૧૭૩૭-૧૭૨૮.

હવે ૧૬૮૬ મી ગાથામાં જે કહ્યું છે કે પાછળનો ભાગ નથી જણાતો, અને સર્વનો આગળનો ભાગ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતો માટે સર્વ શૂન્ય છે, ઈત્યાદિ, તે પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કહે છે.

દેસસ્સારાભાગો ઘેષ્પઙ્ગ ન ચ સોત્તિ નણુ વિરુદ્ધમિણં ।

સઘાભાવે વ ન સો ઘેષ્પઙ્ગ કિં સ્વરવિસાણસ્સ ? ॥ ૧૭૩૯ ॥

પરભાગાદરિસણઓ નારાભાગોડવિ કિમણુમાણં તે ? ।

આરાભાગગ્રહણે કિં વ ન પરભાગસંસિદ્ધી ? ॥ ૧૭૪૦ ॥

દૃશ્ય વસ્તુનો આગળનો ભાગ જણાય છે, પણ તે નથી, એ કથન વિરુદ્ધ છે; કારણ કે સર્વના અભાવમાં ખરવિષાણનો પણ આગળનો ભાગ કેમ નથી જણાતો? વળી પાછળનો ભાગ નથી જણાતો તેથી આગળનો ભાગ પણ નથી, એમ કહેવામાં કયું અનુમાન છે? અથવા આગળનો ભાગ ગ્રહણ કરવાથી, પાછળના ભાગની શું સિદ્ધિ નથી થતી? થાય છેજ. ૧૭૩૯-૧૭૪૦.

દૃશ્ય વસ્તુ છતાં પણ તેનો પાછળનો ભાગ નથી જણાતો, અને આગળનો ભાગ જણાય છે; પરંતુ તે આગળનો ભાગ પણ જુદા જુદા પરભાગની કલ્પનાવડે પૂર્વે કહ્યા મુજબ સૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતો એટલે તે પણ નથીજ. આ કથન સર્વથા વિરુદ્ધ છે, કારણ કે “તે જણાય છે, પણ નથી.” એમ કહેવું એ “મારી માતા વધ્યા છે” એના જેવું છે. ખરી રીતે તો સર્વનો અભાવ છે, પણ ભ્રાન્તિથી તે જણાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે સવનો અભાવ છતાં પણ જો આગળનો ભાગ જણાય છે, તો પછી અભાવ સ્વરૂપ ખરવિષાણનો આગળનો ભાગ કેમ નથી જણાતો? અથવા અભાવ સ્વરૂપ સર્વત્ર તુલ્ય હોવાથી ખરવિષાણ જેવા પદાર્થનો આગળનો ભાગ જણાય, અને ઘટ-પટાદિ જેવા પદાર્થનો આગળનો ભાગ ન જણાય, એમ વિપર્યય પણ કેમ નથી થતો.

વળી “પાછળનો ભાગ નહીં જણાવાથી આગળનો ભાગ પણ નથી.” એમ કહેવામાં તું કેવું અનુમાન કરે છે? કેમકે જે આગળનો ભાગ, અગ્નિની ઉષ્ણતાની જેમ પ્રત્યક્ષપણે સર્વ લોકને સિદ્ધ છે, તેને અનુમાન વડે તું કેવી રીતે બાધ આપે છે? પાછળનો ભાગ હોય, તો આગળનો ભાગ હોય શકે, અન્યથા ન હોય શકે, એ પ્રમાણે આગળનો ભાગ અપેક્ષાવાળો છે, તેથી આગળના ભાગથી પાછળના ભાગનું જ્ઞાન અનુમાનથી ઘટે પણ પાછળનો ભાગ નહિ જણાવાથી આગળનો ભાગ પણ નથી, એમ કહીને આગળના ભાગનો અપભ્રાંસ કરવો, એ સર્વથા અસંબધ છે. ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એમજ કહે છે કે આગળના ભાગને જોવાથી પાછળના ભાગનું અનુમાન ઘટી શકે છે. એમકે-” દૃશ્યવસ્તુનો પાછળનો ભાગ છે, કારણ કે તેના સંબંધવાળો આગળનો ભાગ

જણાય છે. જેના મધ્યધાનો એક ભાગ જણાય તેનો બીજો ભાગ હોય છેજ જેમ - આકાશનો પૂર્વ ભાગ જણાવાથી તેનો અપરભાગ પણ છે; તેમ અહીં પણ ઘટ-પ્રકારિ-વસ્તુનો આગળનો ભાગ જણાય છે, તેથી તેનો પાછળનો ભાગ પણ છે.

વળી આગળના ભાગના બુદ્ધા બુદ્ધા આગળના ભાગવડે સર્વની આગળના ભાગની જે દેખના પણ કરી છે, તે દેખના પણ તારા અતુમાન વડે નહીં ઘટી શકે. કારણ કે ત્યાં પણ પાછળનો ભાગ અવિદ્યમાન હોવાથી સર્વની આગળના ભાગની દેખના અથો-ગ્ય છે. વસ્તુતઃ આગળનો ભાગ જણાય છે. માટે પાછળનો ભાગ પણ છે, એ અતુમાન ન થાય છે. ૧૭૩૯-૧૭૪૦.

મદ્વાભાવેડવિ કઓ આરા-પર-મજ્ઞભાગનાગત્તં ।

અહ પરમર્દે ભળ્લં સપરમર્દિસેસણં કત્તો ? ॥ ૧૭૪૧ ॥

આર-પર-મજ્ઞભાગા પઢિવળ્લા જડ ન સુળ્લયા નામ ।

અપ્પઢિવળ્લેમુ વ કા વિક્કપ્પણા સ્વરવિસાણસ્સ ? ॥ ૧૭૪૨ ॥

સદ્વાભાવે ચારાભાગો કિં દીસણ ? ન પરભાગો ? ।

મદ્વાગદ્ધણં વ ન કિં ? કિં વા ન વિવજ્ઞઓ હોઈ ? ॥ ૧૭૪૩ ॥

(વળી જો) મર્વનો અભાવ હોય, તો આગળનો ભાગ-પાછળનો-ભાગ અને મધ્ય ભાગ એવો તદ્વાવત ક્યાંથી થાય ? બીજાના મતની અપેક્ષાએ એમ કહેવાય છે. (એમ દેતો હોય,) તો સ્વમત અને પરમતનો તદ્વાવત પણ કેવી રીતે થાય ? આગળનો પાછળનો અને મધ્યનો ભાગ છે. એમ જો માનતો હો, તો શૂન્યતા ક્યાં રહી ? એ ભાગો ન માનતો હો. તો મર્વના શીગડા જેવા પદાર્થના વિદેહ શા માટે કરે છે ? અથવા મર્વવસ્તુના અભાવમાં આગળના ભાગ કેમ જણાય છે ? અને પાછળનો ભાગ કેમ નથી જણતો ? અથવા (ઉભયનું) સર્વથા અચ્છન્ન કેમ નથી થતું ? અથવા એથી વિપરીત મદ્વા પણ કેમ નથી થતું ? ૧૭૪૧-૧૭૪૨-૧૭૪૩

પરમાગદ્ધરિમણં વા ફલ્લિદ્ધરિણંતિ તે ધુવં નંતિ ।

જદયા તેવિ ન નંતા પરમાગદ્ધરિમણમહેઝ ॥ ૧૭૪૪ ॥

મદ્વાદ્ધરિમણઃ ચિવ ન ભળ્લં કીસ, ભળ્લં તન્નામ ।

પુલ્લવગ્ગયાણી પચ્ચમ્મવિરોદ્ધયા વેવ ॥ ૧૭૪૫ ॥

સમુદાયરૂપ છે. આથી તે પોતેજ પોતાના વચનથી અણુઓનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, એટલે તેનો અભાવ કેવી રીતે કહી શકીશ? વળી જો પરમાણુઓનો અભાવ હોય. તો આ સર્વ ઘટ-પટાદિ કાયનો સમૂહ શું આકાશપુખ્ત ૧ થયેલ છે? કારણ કે જો પરમાણુ ન હોય તો ઘટાદિ ઉત્પન્ન કરનાર મૃત્તિપંડાદિ સામગ્રી પણ ન હોય. માટે સર્વ સામગ્રી પણ ન હોય. માટે સર્વ સામગ્રીમય જણાય છે એમ જે તું કહે છે, તે સામગ્રી પરમાણુઓજ છે. ૧૭૩૬-૧૭૩૭-૧૭૩૮.

હવે ૧૬૮૬ મી ગાથામાં જે કહ્યું છે કે પાછળનો ભાગ નથી જણાતો, અને સર્વનો આગળનો ભાગ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતો માટે સર્વ શૂન્ય છે. ઇત્યાદિ, તે પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કહે છે.

દેસસ્સારાભાગો વેષ્પઃ ન ચ સોત્તિ નણુ વિરુદ્ધમિણં ।

સઘાભાવે વ ન સો વેષ્પઃ કિં સ્વરવિસાણસ્સ ? ॥ ૧૭૩૯ ॥

પરભાગાદરિસણઓ નારાભાગોઽવિ કિમણુમાણં તે ? ।

આરાભાગગ્રહણે કિં વ ન પરભાગસંસિદ્ધી ? ॥ ૧૭૪૦ ॥

દૃશ્ય વસ્તુનો આગળનો ભાગ જણાય છે, પણ તે નથી. એ કથન વિરુદ્ધ છે; કારણ કે સર્વના અભાવમાં અરવિષાણનો પણ આગળનો ભાગ કેમ નથી જણાતો? વળી પાછળનો ભાગ નથી જણાતો તેથી આગળનો ભાગ પણ નથી. એમ કહેવામાં કયું અનુમાન છે? અથવા આગળનો ભાગ ગ્રહણ કરવાથી, પાછળના ભાગની શું સિદ્ધિ નથી થતી? થાય છેજ. ૧૭૩૯-૧૭૪૦.

દૃશ્ય વસ્તુ છતાં પણ તેનો પાછળનો ભાગ નથી જણાતો, અને આગળનો ભાગ જણાય છે; પરંતુ તે આગળનો ભાગ પણ જુદા જુદા પરભાગની કલ્પનાવડે પૂર્વે કહ્યા મુજબ સૂક્ષ્મ હોવાથી નથી જણાતો એટલે તે પણ નથીજ. આ કથન સર્વથા વિરુદ્ધ છે, કારણ કે “તે જણાય છે, પણ નથી.” એમ કહેવું એ “મારી માતા વંદ્યા છે” એના જેવું છે. ખરી રીતે તો સર્વનો અભાવ છે, પણ ભ્રાન્તિથી તે જણાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે સવનો અભાવ છતાં પણ જો આગળનો ભાગ જણાય છે, તો પછી અભાવ સ્વરૂપ અરવિષાણનો આગળનો ભાગ કેમ નથી જણાતો? અથવા અભાવ સ્વરૂપ સર્વત્ર તુલ્ય હોવાથી અરવિષાણ જેવા પદાર્થનો આગળનો ભાગ જણાય, અને ઘટ-પટાદિ જેવા પદાર્થનો આગળનો ભાગ ન જણાય, એમ વિપર્યય પણ કેમ નથી થતો.

વળી “પાછળનો ભાગ નહી જણાવાથી આગળનો ભાગ પણ નથી.” એમ કહેવામાં તું કેવું અનુમાન કરે છે? કેમકે જે આગળનો ભાગ, અગ્નિની ઉજ્જ્વલતાની જેમ પ્રત્યક્ષપણે સર્વ લોકને સિદ્ધ છે, તેને અનુમાન વડે તું કેવી રીતે બાધ આપે છે? પાછળનો ભાગ હોય, તો આગળનો ભાગ હોય શકે, અન્યથા ન હોય શકે, એ પ્રમાણે આગળનો ભાગ અપેક્ષાવાળો છે, તેથી આગળના ભાગથી પાછળના ભાગનું જ્ઞાન અનુમાનથી ઘટે પણ પાછળનો ભાગ નહિ જણાવાથી આગળનો ભાગ પણ નથી, એમ કહીને આગળના ભાગનો અપલાપ કરવો, એ સર્વથા અસંબધ છે. ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એમજ કહે છે કે આગળના ભાગને જોવાથી પાછળના ભાગનું અનુમાન ઘટી શકે છે. જેમકે-”દૃશ્યવસ્તુનો પાછળનો ભાગ છે, કારણ કે તેના સંબંધવાળો આગળનો ભાગ

જણાય છે. જેના સંબંધવાળો એક ભાગ જણાય તેનો બીજો ભાગ તેમ જ એક ભાગ આકાશનો પૂર્વ ભાગ જણાવાથી તેનો અપરબ્ધભાગ પણ કે; તેમ આવી પણ અપરબ્ધ વસ્તુનો આગળનો ભાગ જણાય છે. તેથી તેનો પાછળનો ભાગ પણ કે.

વળી આગળના ભાગના બહુ બહુ આગળના ભાગપરે અર્થની આગળના ભાગની જે દેખના પણ કરી કે, તે દેખના પણ તાન અનુમાન થઈ નહીં થઈ શકે. કાનુ કે ત્યાં પણ પાછળનો ભાગ અવિદ્યમાન હોવાથી અર્થની આગળના ભાગની દેખના અધ્યા-
ય છે. વસ્તુતઃ આગળનો ભાગ જણાય કે, માટે પાછળનો ભાગ પણ કે, એ અનુમાન જ થાય છે. ૧૭૩૯-૧૭૪૦.

સદ્વાભાવેડચિ કર્ત્તો આરા-પર-મન્નભાગનાગર્ભ ।

અદ પરમર્ષે મળ્લ મપરમદર્શિતેનર્ણ કર્ત્તો ? ॥ ૧૭૪૧ ॥

આર-પર-મન્નભાગ પલ્લિવળ્લા જડ ન મળ્લયા નામ ।

અર્પલ્લિવળ્લેસુ વ કા ચિકલ્પણા સ્વરચિત્તાનમ્ ? ॥ ૧૭૪૨ ॥

સદ્વાભાવે ચારાભાગો ફિ દીમળ ? ન પરમાર્થો ? ।

સદ્વાગદર્શનં વ ન ફિ ? ફિ વા ન ચિરજ્ઞનો દોઢ ? ॥ ૧૭૪૩ ॥

(વળી જો) સર્વનો અભાવ હોય. તો આગળનો ભાગ-પાછળનો-ભાગ અને મધ્ય ભાગ એવો તદ્વાવત ક્યાંથી થાય ? બીજાના મનની અધિક્ષાએ એમ કહેવાય છે. (એમ કહેતો હોય,) તો સ્વમત અને પરમતનાં તદ્વાવત પણ કેવી રીતે થાય ? આગળનો પાછળનો અને મધ્યનો ભાગ છે. એમ જો માનતો હો, તો માન્યતા ક્યાં આવી ? એ ભાગો ન માનતો હો, તો ગવેશના ક્ષીગણ જેવા પદાર્થના વિકલ્પ શા માટે કરે છે ? અથવા સર્વવસ્તુના અભાવમાં આગળના ભાગ કેમ જણાય છે ? અને પાછળનો ભાગ કેમ નથી જણાતો ? અથવા (ઉભયનું) સર્વથા અગ્રદુષ્ટ કેમ નથી થતું ? અથવા એથી વિપરીત શ્રદ્ધા પણ કેમ નથી થતું ? ૧૭૪૧-૧૭૪૨-૧૭૪૩.

પરમાગદરિસર્ણંવા ફલિહાર્ણનિ તે ધ્રુવં નંતિ ।

જડવા તેવિ ન સંતા પરમાગદરિમળમદેઝ ॥ ૧૭૪૪ ॥

સદ્વાદરિસર્ણં ચિય ન મળ્લર્ષ કીસ, મળ્લ નન્નામ ।

પુલ્લમુલ્લગયહાળી પલ્લવલ્લિરોહયા ચેવ ॥ ૧૭૪૫ ॥

સ્ફટિક વિગેરે પદાર્થોના પાછળનો ભાગ જણાય છે, એટલે તે તો અવશ્ય છેજ. જો તે પણ નથી (એમ કહેતો હોય) તો પાછળનો ભાગ નહીં જણાવાથી (આગ-
ળનો ભાગ પણ નથી.) એ હેતુ અસિદ્ધ થશે. તેથી સર્વ નહીં જણાવાથી (સર્વ ભાવો નથી.) એ હેતુ કેમ નથી કહેતો ? એ હેતુ કહીશ તો પૂર્વે અંગીકાર કરેલાની હાનિ, અને પ્રત્યક્ષવિરોધ થશે. ૧૭૪૪-૧૭૪૫.

પાછળનો ભાગ નહીં જણાવાથી પદાર્થોની અવિદ્યમાનતા તું પ્રતિપાદન કરે છે, તે પણ અધોગ્ય છે, કારણ કે સ્ફટિક-અમરણ વિગેરે પારદશક પદાર્થોના પાછળનો ભાગ જણાય છે. તેથી તે ભાવો તો અવશ્ય છેજ. એટલે “ પાછળનો ભાગ નહીં જણા-
વાથી ” એ હેતુવડે સર્વ પદાર્થોની અવિદ્યમાનતા-શૂન્યતા સિદ્ધ નથી થતી. સ્ફટિક

વિગેરે પદાર્થો પણ નથી, એમ કહેતો હોય, તો તે માનેલ પાછલો ભાગ ન દેખાવારૂપ હેતુ એ સંશયોદિગ્ધાદિ સર્વપદાર્થની શૂન્યતા સિદ્ધ નથી કરતો તેથી અહેતુ થશે, કેમકે તે તે પદાર્થનો પાછલનો ભાગ પણ જણાય છે.

હવે જે આથી કરીને એવો અવ્યાપક હેતુ તણને “ સર્વ નહી જણાવાથી કોઈ પણ ભાવો નથી.” એમ કહીને આવા વ્યાપક હેતુથી શૂન્યતા સિદ્ધ કરવા યત્ન કરીશ, તો હુમણાં “ સર્વ નહી જણાવાથી ” એમ કહેવાથી પૂર્વે “ પાછળનો ભાગ નહી જણાવાથી ” એમ જે અંગીકાર કર્યું છે, તેની હાની થશે. વળી ગામ-નગર-નદી સમુદ્ર-ઘટ-પટ-વિગેરે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેથી હેતુ પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ થશે.

જે હેતુ સર્વ સપક્ષમાં વ્યાપક ન હોય, પણ વિપક્ષથી સર્વથા નિવૃત્ત હોય, તો તેને હેતુ કહી શકાય છે, જેમ કે શબ્દ પ્રયત્ન સિવાય નથી થતો માટે અનિત્ય છે. આમાં સર્વ અનિત્ય અર્થ કંઈ પ્રયત્ન સિવાય નથી થતા એમ નથી. વિદ્યુત્-મેઘ વિગેરે પ્રયત્ન સિવાય થનારા પણ અનિત્ય છે. તેવી રીતે અહીં પણ સર્વ પદાર્થોના પાછળના ભાગનું અદર્શન નથી થતું, પરંતુ ઘણા પદાર્થોના પાછળના ભાગ નથી જણાતા, આથી કરીને તે પદાર્થોમાં આ હેતુ શૂન્યતાને સિદ્ધ કરે છે, માટે તે સદ્હેતુ છે !

એ પ્રમાણેનો તારો બચાવ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે ત્યાં એ હેતુમાં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ ઘટે છે, જેમકે “ જે અનિત્ય નથી. તે આકાશની ઘેઠે પ્રયત્ન સિવાય બનેલ છે.” અને અહીં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ લઇએ તો જ્યાં શૂન્યતા નથી, ત્યાં શું છે ? વસ્તુની વિઘ્નમાનતા, કે અન્ય કંઈ ? વળી પાછળનો ભાગ નથી જણાતો એમ નહી, પણ જણાય છે. આથી કરીને સર્વ શૂન્યવાદી ! તારે કદિ પણ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થશે નહી. માટે તારો હેતુ તે હેતુ નથી. .૭૪૫.

નત્થિ પર-મજ્ઞમાગા અપચ્ચક્ખત્તઓ મઈ હોજ્ઞા ।

નણુ અક્ખ-ત્થાવત્તી અપ્પચ્ચક્ખત્તહાણી વા ॥ ૧૭૪૬ ॥

અત્થિ અપચ્ચક્ખંપિ હુ જહ ભવઓ સંસયાઙ્ગવિન્નાણં ।

અહ નત્થિ સુણ્ણયા કા ? કાસ વ કેળોવલ્લહા વા ? ॥ ૧૭૪૭ ॥

પરભાગ અને મધ્યભાગ એ બે અપ્રત્યક્ષ હોવાથી નથી, એમ કહેવામાં આવે; તો ઇન્દ્રિય અને અર્થની સત્તા પ્રાપ્ત થાય, અથવા અપ્રત્યક્ષપણાની હાની થાય. વળી જેમ તારું સંશયોદિ વિજ્ઞાન છે, તેમ તે ઇન્દ્રિયોદિ અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ છે. અને જે તે સંશયોદિ વિજ્ઞાન નથી, (એમ કહેવામાં આવે,) તો તે શૂન્યતા કંઈ ? કોની શૂન્યતા ? અને કોણે જાણી ? ૧૭૪૬-૧૭૪૭.

ગધેડાના શીંગડાની ઘેઠે પરભાગ અને મધ્યભાગ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી નથી. એ બન્ને ભાગ નથી એટલે તેની અપેક્ષાએ કહેવાતો આગળનો ભાગ પણ નથી, માટે સર્વ શૂન્યતા છે. એમ કહેવાને તારી બુદ્ધિ તૈયાર થાય, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે પ્રતિ-અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિય પ્રતિ જે હોય, તે પ્રત્યક્ષ, તેમ ન હોય તે અપ્રત્યક્ષ. આ અપ્રત્યક્ષ હેતુ કહેવાથી ઇન્દ્રિય અને અર્થની સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેની સત્તા સિદ્ધ થવાથી શૂન્યતા અંગીકાર કરવામાં તે અપ્રત્યક્ષત્વની હાની થશે. અથવા શૂન્યતામાં અપ્રત્યક્ષપણા લક્ષણ હેતુની હાની થશે. અથવા ઇન્દ્રિય અને અર્થના અભાવે પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષનો વ્યવહાર નહિ થઈ શકે.

વળી જેમ તારું સંશયાદિ વિજ્ઞાન ધીમંજ્ઞાને અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ છે, તેમ કોઈક વસ્તુ અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ છે; જેમ તે અપ્રત્યક્ષ સંશયાદિ છે, તેમ પરમાણુ અને આય-
ભાગો પણ અપ્રત્યક્ષ છતાં પણ છે. આથી તે કોઈક અપ્રત્યક્ષ તેમ અનૈકાન્તિક કોષ-
વાળો છે. અને જે તારું સંશયાદિ વિજ્ઞાન પણ ન હોય, તો ન્યતા કયું? અથવા કોની
ન્યતા? અને એ ન્યતા કોનું જાણી? કારણ કે તે સંશયમાં તનેજ સમાય છે. અને
જે તે સંશય જ ન હોય, તો પછી ધીમંજ્ઞાને જ્ઞાન-નગર વિગેરે વિવિધાન પદાર્થમાં
વિપ્રતિપત્તિ છે? કોઈને તારા ૧૭૪૬-૧૭૪૭

એ પ્રમાણે અનેક શુદ્ધિયોથી ગન્યતા દર દરેને હવે પૃથ્વી આદિભૂતોની ગિદિ માટે
લગવાત મહાવીરેવ વ્યક્તને ઉપદેશ છે કે-

પચ્ચક્ષેષુ ન જુતો તુ મૃતિ-જલા-ડનન્દેષુ સંદેહો ।

અનિલા-ડગાસેષુ થો મોડવિ ન જુતો ડણુમાગાથો ॥ ૧૭૪૮ ॥

અત્થિ અદિસ્માડપાટ્યફર્માર્ણં ગુણી ગુણત્તણથો ।

સ્વસ્મ ઘટો ય ગુણી જો તેર્મિ સોડનિલો નામ ॥ ૧૭૪૯ ॥

અન્થિ વસુદાહમાણં તોયસ્મ ઘટો ય મૃતિમત્તાથો ।

જં મૃયાણં માણં તં વોમં વત્ત ! સુચત્તં ॥ ૧૭૫૦ ॥

વ્યક્ત ! તારે તારા સ્વસ્વરૂપની થેકે, પ્રત્યક્ષ એવા પૃથ્વી-જળ અને અગ્નિમાં સમાય
દરેયો થાય નથી; અપ્રત્યક્ષ એવા વાયુ અને આકાશમાં સમાય થાય, તો તે પણ થોઅ
નથી, કેમકે અનુમાનથી તેની પણ શિદ્ધિ થાય છે. જેમકે-પ્રાપ્ત થએલા સ્વર્ણ-કાષ્ઠ-
સ્વાસ્થ્ય-કંપ વિગેરે ગુણો દૃશ્યમાન હોવાથી, તેનો કોઈ ગુણી અદૃશ્ય છે, જેમ રૂપ
વિગેરે ગુણો હોવાથી ઘટ તેનો ગુણી છે, તેમ સ્વપ્ન વિગેરે ગુણો હોવાથી, વાયુ તેનો ગુણી
છે. વળી જળનો આધાર જેમ ઘટ છે, તેમ પૃથ્વી-પાણી આગ-અને વાયુનો કોઈ આધાર
છે, હે વ્યક્ત ! તે ભૂતોનો જે આધાર, તેજ આકાશ છે. ૧૭૪૮-૧૭૪૯-૧૭૫૦.

एवं पचक्खाइप्पमाणसिद्धाई सोम ! पटियज्ज ।

जीव-सरीराहारोवओगधम्माई भूयाई ॥ १७५१ ॥

किह सज्जीवाई मई वल्लिङ्गाओऽनिलावसाणाई ।

वोमं विमुत्तिभावादाधारो चेव न सज्जीवं ॥ १७५२ ॥

હે સામ્ય ! એ પ્રમાણે જીવ અને શરીરને આધારાદિ ઉપયોગ ધર્મવાળા એ
ભૂતો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, એમ તું અંગીકાર કર. અને વળી શાસ્ત્રોપહૃત સિવાય
પૃથ્વી-અપ્-તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતો સચેતન છે. શાથી કહો છો કે એ સચેતન
છે? તેમાં જીવનું લક્ષણ જણાય છે માટે, તથા આકાશ અમૂર્ત હોવાથી કેવળ આધાર
ભૂતજ છે, તેથી તે સજીવ નથી. ૧૭૫૧-૧૭૫૨

હવે પૃથ્વી અને વનસ્પતિ સજીવ છે, તેનું લેગ કહે છે,

जम्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणाऽऽहार-दोहलाऽऽमयओ ।

रोग-तिगिच्छाईहि य नारिच्च सचेयणा तरवो ॥ १७५३ ॥

છિક્કપ્પરોડ્યા છિક્કમેત્તસંકોયઓ કુલિંગો વ્વ ।

આસયસંચારાઓ ત્રિયત્ત ! વલ્લીવિયાણાઈ ॥ ૧૭૫૪ ॥

સમ્માદઓ ય સાવ-પ્પવોહ-સંકોયણાઈઓઽભિમયા ।

વડલાદઓ ય સદ્દાઈવિસયકાલોવલંભાઓ ॥ ૧૭૫૫ ॥

મંસંકુરો વ્વ સામાણજાડરૂવંકુરોવલંભાઓ ।

તરુણ-વિદ્દુમ-લવણો-વલાદઓ સાસયાવત્થા ॥ ૧૭૫૬ ॥

વૃક્ષો સચેતન છે, કારણ કે સ્ત્રીની પેઠે તેઓને જન્મ-જરા-જીવન-મરણ-ક્ષતસં-રોહણ-આહાર-દોહદ-રોગ અને તેની ચિકિત્સા વિગેરે થાય છે, વળી વ્યક્ત ! સ્પૃષ્ટપ્રેરે-દિકા (રીસામણી) વિગેરે વનસ્પતિ સ્પર્શમાત્રથીજ કીડાની પેઠે સંકેત પામે છે, લતા વિગેરે પોતાના આશ્રય માટે સંચાર કરે છે, શમી વિગેરે નિદ્રા-પ્રત્યોધ અને સંકેત્યાદિ ધર્મવાળા છે, તથા બકુલાદિ વૃક્ષો સ્પર્શાદિ પામે વિપયના ઉપલંભવાલા છે તેથી સચેતન માનેલા છે. વળી વનસ્પતિનો સમૂહ-પરવાળાં-લવણ-પત્થર વિગેરે પદાર્થો સ્વજન્મ સ્થાનમાં સચેતન છે, કેમકે માંસના અંકુરની પેઠે તેમને સમાન જાતિરૂપ અંકુર પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૫૩ ૧૭૫૪-૧૭૫૫-૧૭૫૬.

જન્મ-જરા-જીવન-મરણ ક્ષતસંરોહણ-આહાર-દોહદ-રોગ-અને રોગની ચિકિત્સા જેમ સ્ત્રીને થાય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ થાય છે. તેથી વનસ્પતિ સચેતન છે. અહીં કદિ કોઈ એમ કહે કે “ તે દહીં ઉત્પન્ન થયું, વિષ જીવ્યું, કસુંબો નાશ પામ્યો ” એ પ્રમાણે એ સચેતન પદાર્થમાં પણ જીવન-મરણાદિનો વ્યવહાર કરાય છે, તો પછી ઉપ-રોક્ત હેતુથી વનસ્પતિ સચેતન છે, એમ કેમ કહેવાય? એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે વન-સ્પતિમાં ઉપર કહેલા, જન્મ જરા વિગેરે સર્વ ચેતન્યનાં લિંગે-ચિન્હ જણાય છે, તેથી મનુષ્યની પેઠે તેમાં ઉપચાર સિવાય તેવો વ્યવહાર થાય છે, અને દહીં વિગેરે પદાર્થમાં તો પ્રતિનિયત કોષકંજ ઉત્પત્તિ આદિ વ્યવહાર કરાય છે, અને તે પણ ઉપચારથી, નહીં કે વસ્તુતઃ એવો વ્યવહાર થાય છે.

વળી સ્પૃષ્ટપ્રેરેદિકા વિગેરે વનસ્પતિ કીડા વિગેરેની પેઠે સ્પર્શમાત્રથીજ સંકેત પામે છે. લતા-વેલા વિગેરે સ્વરક્ષણ માટે વાડ-વૃક્ષ-વંડી વિગેરે ઉપર આશ્રય માટે ચડે છે. શમી વિગેરે મનુષ્યની પેઠે, નિદ્રા-પ્રત્યોધ-સંકેત્યાદિ પામે છે, બકુલ, અશોક, કુંર-બક, વિરહક, ચંપક, તિલક, વિગેરે વૃક્ષો યોગ્યકાળે શબ્દ-રૂપ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શરૂપ વિષ-યોનો અનુક્રમે ઉપભોગ કરે છે, ઝૂમાંડી બીજેરૂં વિગેરે વનસ્પતિને દોહદ થાય છે, તે તેમને પૂરવાથી શીઘ્ર રૂંધે છે. ઇત્યાદિ લક્ષણોથી વનસ્પતિ સજીવ છે એમ માનવું.

વળી વૃક્ષનો સમૂહ-પરવાળાં-સિંધવ-પત્થર વિગેરે પોતાની ઉત્પત્તિના સ્થળમાં સચેતન છે, જેમ હરસ અથવા મયાના માંસના અંકુર પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તે પરવાળાં આદિ પદાર્થો પણ છેદી નાંખ્યા હોય છે છતાં પુનઃ તે સ્થળે તેના પણ અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં એવી શંકા થાય કે પૃથ્વાઆદિ ભૂતોમાં સચેતનપણું સિદ્ધ કરવાતું છે, તે મૂકીને વનસ્પતિમાં તે પ્રથમ સિદ્ધ કરીને પછી પૃથ્વીમાં તે સિદ્ધ કરવાતું શું પ્રયોજન છે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે વનસ્પતિ એ પૃથ્વીના વિદ્યારભૂત છે, તેથી તેનો પાંચ ભૂતોમાં પૃથ્વીભૂતમાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે. વળી વનસ્પતિમાં ચેતન્ય લક્ષણ જેવું સ્પષ્ટ

જણાય છે, તેવું પાત્થરાદિમાં નથી જણાતું. આ કારણથી પ્રભવ વનસ્પતિમાં ચેતન્ય શિદ્ધ કર્યું ને પછી પૃથ્વીમાં ચેતન્ય શિદ્ધ કર્યું છે. ૧૭૫૩-૧૭૫૪-૧૭૫૫-૧૭૫૬.
હવે પાણી-અગ્નિ અને વાયુમાં ચેતન્ય શિદ્ધ કરે છે.

ભૂમિચત્વરસામાવિયસંભવઓ દદ્દુરો વ્વ જલમૃતં ।
અહવા મન્ત્રો વ સમાવરોમંભૂષણાયાઓ । ૧૭૫૭ ॥
અપરપ્પેરિયતિરિયાનયમિયઃમમગઝોડનિલો ગો વ ।
અનલો આદારાઓ વિદ્ધિ-વિગારોચલ્લમાઓ ॥ ૧૭૫૮ ॥
તળવોડળઆદિગારમૃતજાતઓડનિન્નતાં ।
સત્પાસત્વહયાઓ નિજીવ-નજીવરૂપાઓ ॥ ૧૭૫૯ ॥

ભૂમિ ખોદવાથી સ્વાભાવિકપણે નીકળેલું પાણી દેડાની પેટ મચેતન છે, આપણા સ્વાભાવિક આકાશમાંથી પડતું પાણી મત્સ્ય ॥ પેટ મચેતન છે. તેમજ ધીનજી પ્રેયં સિવાય આલુખાલુ અનિયમિતપણે ગમન કરતો દોવાથી વાયુ પણ ગાયની પેટ મચેતન છે. તથા (કાષ્ઠરૂપ) આદારથી વૃદ્ધિ અને વિદાર જણાતા દોવાથી મનુષ્યની પેટ અગ્નિ સચેતન છે. અભ્રઆદના વિદારથી બિન્ન હોતે મૂર્ત તાતમાન દોવાથી પૃથ્વીઆદિ ચારે ભૂતોનાં શરીર અગ્નેષોપદત દોય તો સચ્ચરૂપ છે, અને અગ્નેષોપદત દોય તો નિ-જીવ છે. ૧૭૫૭-૧૭૫૮-૧૭૫૯.

પ્રકાશાન્તરે પૃથ્વીઆદિ એકેદ્રિયમાં જીવત્વ સિદ્ધ કરે છે.

સિજ્ઞંતિ સોમ્મ ! વદ્દુસો જોવા નવસત્તસંભવો નવિ ય ।
પરિમિયદેમો લોગો ન સંતિ ચેર્ગિદિયા જેમિ ॥ ૧૭૬૦ ॥
તેસિં ભવવિચ્છિત્તો પાવડ નેટ્ટા ય સા જઓ તેગ ।
સિદ્ધમણંતા જોવા મૂયાદારા ય તેડવસ્સં ॥ ૧૭૬૧ ॥
એવ ન હિંસાભાવો જોવવળંતિ ય તં જઓડમિહિઅં ।
સત્થોવહ્યમજીવં ન ય જોવવળંતિ તો હિંમા ॥ ૧૭૬૨ ॥
ન ય વાયડત્તિ હિંસો નાત્રાણંતોત્તિ નિચ્છયમહિંસો ।
ન વિરલજીવમહિંસો ન ય જોવવળંતિ તો હિંસો ॥ ૧૭૬૩ ॥
અહણંતોવિ હુ હિંસો દુટ્ટત્તણઓ મઓ અહિમરો વ્વ ।
વાહિંતો નવિ હિંસો સુદ્ધત્તણઓ જહા વેજ્જો ॥ ૧૭૬૪ ॥
પંચસમિઓ તિગુત્તો નાળી અવિહિંસઓ ન વિવરીઓ ।
હોડ વ સંપત્તી સે મા વા જીવોવરોહેણં ॥ ૧૭૬૫ ॥

વળી હે સૌમ્ય ! ધણા જીવ મોક્ષ પામે છે, અને નવા જીવોની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેમજ આ લોક પરિમિત છે. એટલે જો વનસ્પતિ આદિ જીવો છે, એમ જોએ ન માને તેમના મતે સંસારનો નાશ પ્રાપ્ત થાય, અને એ પ્રમાણે સંસારનો નાશ કોઈના પણ મતે ઘટ નથી. તે કારણ માટે પૃથ્વીઆદિ ભૂતોના આધારવાળા તે વનસ્પતિ વિગેરે અવ-શ્ય અનન્તા જીવો છે, એમ માનવું સિદ્ધ થાય છે. ૧૭૬૧.

જો આ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ (અનન્તા) જીવોથી લોક વ્યાપ્ત હોય, તો સંય-
મીઆને ખોરાક આદિ લેવા પડે તેથી અહિંસામત પાળી શકાય નહીં. (એમ શંકા
થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) હમણાંજ તે માટે કહેલું છે, કે શસ્ત્રોપહત પૃથ્વી
આદિ અજીવ છે, (એટલે અકૃત-અકારિતાદિ આહારાદિના પરિભોગ થાય છે તેથી યતિ-
ઓના મતનો નિર્વાહ થવામાં હરકત નથી) “લોક જીવોથી વ્યાપ્ત છે.” એટલાજ માત્રથી
હિંસા સંભવતી નથી. વળી “ઘાતક છે” એટલાજ ઉપરથી હિંસક ન કહેવાય, તેમજ
અઘાતક છતાં પણ નિશ્ચયનયના મતે અહિંસક નથી. “અદ્ય જીવ છે” એટલા ઉપરથી
પણ અહિંસક નથી, તેમજ “જીવોથી વ્યાપ્ત છે” એટલા ઉપરથી હિંસક છે, એમ પણ
ન કહેવાય. પરંતુ રાજઆદિના ઘાતની ચેષ્ટા કરનારની પેઠે દુષ્ટ અધ્યવસાયથી કોઇને માર્યા
વિના પણ હિંસક છે, અને શુદ્ધ અધ્યવસાયથી વૈદ્યની પેઠે બીજાને પીડા કર્યા છતાં પણ
અહિંસક છે. એટલે એમ સમજવાનું કે હિંસા કરતો છતો પણ અહિંસક અને નહિ હિંસા
કરતો છતો હિંસક છે. કારણ કે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિવાળા જ્ઞાની પુરૂષથી, (સ્વરૂપ
અને તેની રક્ષાનો જાણ) જીવરક્ષાના પરિણામવાળો અને તેમા જયણા કરનાર હોવાથી
કદાચ હિંસા થઈ જાય, તોપણ તે અહિંસક છે, અને જે તેવા અધ્યવસાયથી વિપરીત
પરિણામવાળો હોય, તો તે હિંસકજ છે. સાધુ વિગેરેને જીવવાતથી હિંસા થાય, અથવા
ન પણ થાય. ૧૮૬૫.

કારણ કે—

અસુખો જો પરિણામો સા હિંસા સો હ વાહિરનિમિત્તં

કોઈ અવેકસેજ્જ નવા જમ્હાડગેગંતિયં વજ્જં ॥ ૧૮૬૬ ॥

અસુખપરિણામહેઝ્ઝ જીવાવાહોત્તિ તો મયં હિંસા ।

જસ્સ હ ન સો નિમિત્તં સંતોવિ ન તસ્સ સા હિંસા ॥ ૧૮૬૭ ॥

સદ્દાદઓ રહફલા ન વીયમોહસ્સ ભાવસુહીઓ ।

જહ તહ જીવાવાહો ન સુદ્ધમણસોવિ હિંસાણ ॥ ૧૮૬૮ ॥

નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ જે અશુભ પરિણામ, તેજ હિંસા કહેવાય છે, તે અશુભ
પરિણામરૂપ હિંસા બાહ્ય જીવહિંસારૂપ નિમિત્તથી થાય છે, અને કોઈ વખત તન્દુલ
મત્સ્યાદિની પેઠે તેવા નિમિત્તની અપેક્ષા વિના પણ થાય છે, માટે બાહ્ય નિમિત્ત અને-
કાન્તિક છે. જીવઘાત કરવાના હેતુરૂપ અશુભ પરિણામ તે હિંસા કહેવાય છે. અને જેને
તેવા પરિણામરૂપ હેતુ ન હોય, તેને જીવઘાત થયા છતાં પણ હિંસા નથી કહી. જેમ
વીતરાગને ભાવશુદ્ધિથી શબ્દાદિ વિષયો પ્રીતિજનક નથી થતા, તેમ શુદ્ધ પરિણામવાળાને
જીવઘાત થયા છતાં પણ તે હિંસાનું નિમિત્ત નથી થતા. ૧૮૬૬-૧૮૬૭-૧૮૬૮.

રાગદ્વેષ રહિત ભગવન્ત વીતરાગદેવને જેમ શબ્દ-રૂપ વિગેરે દષ્ટ વિષયો પ્રીતિજ-
નક નથી થતા અથવા જેમ શુદ્ધાત્માને માતા સ્વરૂપવતી છતાં તેના પર વિષયાભિલાષ
નથી થતો; તેમ શુદ્ધપરિણામવાળા યતનાવન્ત મુનિને જીવઘાત થયા છતાં પણ તે હિં-
સાનું કારણ નથી થતું. માટે બાહ્ય નિમિત્ત એ અશુભપરિણામ ઉત્પન્ન કરવામાં
અનેકાન્તિક છે.

આથી કરીને હે ભદ્ર ! આસન્ન કલ્યાણી વ્યક્ત ! પૃથ્વી આદિ પાંચે ભૂતો છે, એમ

અંગીકાર કરે, અને તેમાંના પ્રથમના ચાર ગચ્છતન છે, એમ પણ કમ્પ્યુટ કરે. વળી “સ્વપ્રોપમં ધૈ સકલમ” આ સર્વ સ્વપ્રોપમં જે છે, કલ્યાણિ વેદપદાવી જે કહ્યું છે, તે ભવભયથી ઉદ્ધૃત પામેલા ભવ્યજીવોને સ્ત્રી-પુત્ર-ધન વિગેરેની આશરતા જાણવીને તેના ભવ્યાત્માઓ ધનાદિ વસ્તુ ઉપરની આગ્રહિ તથા દુનને મુક્તિ માટે યત્ન કરે, એટલા માટે કહ્યું છે; પણ તેથી અર્થ જુતાનો અભાવ નથી કોઈ; માટે છે ‘આમ્ય’ તું તારા મનનો સંશય મૂકી દે, અને જુતાનું અનિત્ય અંગીકાર કરે. ૧૯૬૮.

એ પ્રમાણે—

હિન્નામિ સંસયમ્મી જિણેણ જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સસણો પવ્વહ્ણો પંચહિં સહ વંડિયસગ્ગહિ ॥૧૭૬૧॥ ૬૧૩॥ ૧૫૨॥

જન્મ-જરા-અને મરણથી મુક્તિ માટે તેના અંતરમાં છેદ કોઈ, એટલે તે વ્યક્ત સ્વામિએ પોતાના પાંચસા શાસ્ત્રો અર્પિત દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૧૯૬૮.

॥ આદી ચાથા ગાંધીજીનો વાદ અર્પણ થયો. ॥

— ૧૦૦૦ —

હવે પાંચમા ગાંધીજી અંતરમાં વાદવ્યવસ્થા કરે છે.

તે પવ્વહ્ણ સોહં સુહમ્મ આગચ્છહ્ણ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૭૭૦ ॥ ૬૧૪ ॥ ૧૫૨ ॥

આમહ્ણો ય જિણેણં જાહ્ણ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વપ્પજૂસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૭૭૧ ॥ ૬૧૫ ॥ ૧૫૩ ॥

કિં મન્ને જારિસો હહમ્મવમ્મિ સો તારિસો પરમવેડ્ધિ ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૭૭૨ ॥ ૬૧૬ ॥ ૧૫૪ ॥

તેઓએ (ચાર દ્વિજોપાધ્યાયોએ) દીક્ષા લીધી એમ સાંભળીને મુધર્મ નામે દ્વિજોપાધ્યાય પણ ભગવન્ત પાસે આવે છે, તે વિચારે છે, કે હું તેમની પાસે જઈશ, વાંદીશ અને વદના કરીને સંશય દૂર કરીને તેમની સેવા કરીશ. એમ વિચારીને તે ભગવન્ત પાસે આવ્યો, એટલે જન્મ-જરા-અને મરણથી મુક્ત થએલા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી જિનેશ્વર ભગવન્તે, તેને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યો; અને કહ્યું કે (પરસ્પર વિરુદ્ધાર્થ વાળાં વેદપદા સાંભળીને) તું એમ માને છે કે આ ભવમાં જેવો મનુષ્યાદિ જન્મ છે, તેવો જ પરભવમાં પણ મનુષ્યાદિ થશે, કે કેમ? (એવો તને સંશય છે,) પણ તું તે વેદપદાનો અર્થ જાણતો નથી. તેથી એવો સંશય કરે છે, તેનો સત્ય અર્થ હું કહું તે પ્રમાણે છે, ૧૭૭૦-૧૭૭૧-૧૭૭૨.

પૂર્વોક્ત રીતે ઈન્દ્રભૂતિ વિગેરે ચાર પંડિતોએ ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી એમ જાણીને મુધર્મનામા પાંચમા દ્વિજોપાધ્યાય ભગવન્ત પાસે આવ્યો, તેમને આવેલા જાણીને કણ્ણસિન્ધુ ભગવન્તે તેમને નામ અને ગોત્ર પૂર્વક બોલાવીને કહ્યું કે હું મુધર્મ! તને એવો સંશય છે કે “આ ભવમાં જેવો મનુષ્યાદિ જન્મ છે, તેવો જ જન્મ; પરભવમાં

થતો હશે કે કેમ ? ” તને આવો સંશય થવામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદના પદો કારણભૂત છે. તે પદો આ પ્રમાણે છે. પુરુષો વૈ પુરુષત્વમશ્રુતે, પશ્ચવઃ પશુત્વં, એટલે પુરુષ મરણ પામીને પુરુષ થાય છે અને પશુઓ મરીને પશુ થાય છે. તથા “ શૃંગાલો વૈ ષષ જાયતે યઃ સપુરીષો દક્ષતે ” જેને વિષ્ઠા સહિત બાળવામાં આવે છે, તે શિશ્યાળ થાય છે. આમાંનું પહેલું વાક્ય ભાવાન્તરમાં જનારો જીવ પુનઃ તેવોજ ભવ પામે છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે, અને બીજું વાક્ય પહેલા ભવના જન્મથી વિરુદ્ધ જન્મ પામવાનું કહે છે. આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદ વાક્યો સાંભળીને તને એવો સંશય થયો છે; પરંતુ તારો એ સંશય અયોગ્ય છે, કારણ કે તે પદોનો અર્થ તું સમજે છે, તેવો નથી, પણ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, તે તું લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કર ૧૭૭૨ ઉપરોક્ત સંશયમાં જે યુક્તિઓ છે, તે ભાષ્યકાર કરે છે.

કારણસરિસં કજ્જં વીયસ્સેવડ્ઙ્કુરોત્તિ મણ્ણંતો ।

इहभवसरिसं सवं जमवेसि परेऽवि तमजुत्तं ॥ ૧૭૭૩ ॥

जाइ सरो सिंगाओ भूतणओ सासवाणुलित्ताओ ।

संजायइ गोलोमा-ऽविलोमसंजोगओ दुव्वा ॥ ૧૭૭૪ ॥

इति रुक्खायुव्वेदे जोणिविहाणे य विसरिसेहिंतो ।

दीसइ जम्हा जम्मं सुहम्म ! तं नायमेगंतो ॥ ૧૭૭૫ ॥

તું એમ માને છે કે જેવું કારણ હોય તેવું કાર્ય હોય છે, કેમકે જેવું બીજ તેવો અંકુર થાય છે. તેવીજ રીતે પૂર્વ જન્મ, આગલના ભવનું કારણ છે, અને તેથી કરીને જેવો આ જન્મ છે, તેવોજ સર્વ પુરુષાર્થ જન્મ પરભવમાં પણ હોવો જોઈએ. તારું એ માનવું અયોગ્ય છે. કારણ કે શૃંગથી પણ શર (શરગટ) નામની વનસ્પતિ થાય છે, અને સરસવના અનુલેપથી ભૂતણ નામનો ઘાસનો સમૂહ થાય છે, વળી ગાલોમ અને અવિલોમથી પણ દુર્વા થાય છે. વળી એજ પ્રમાણે વૃક્ષાયુર્વેદમાં, યોનિવિધાન એટલે યોનિપ્રાભૂતમાં અનેક વિસદૃશદ્રવ્યના સંયોગથી સર્પ-સિંહ વિગેરે પ્રાણિયો, અને મણિ-શુવર્ણ વિગેરે વિવિધ પદાર્થોનો જન્મ બતાવ્યો છે. માટે હું સુધર્મ ! “ કારણાનુરૂપ કાર્ય હોય ” એવો કંઈ એકાન્ત નિમિત્ત નથી. ૧૭૭૩-૧૭૭૫.

અથવા જેવું કારણ તેવું કાર્ય થાય છે, એથી જ ભવાન્તરમાં જીવોની વિચિત્રતા થાય છે, એમ જણાવતા શ્રી ભાષ્યકાર કહે છે કે—

अहव जओ च्चिय वीयाणुरुवजम्मं मयं तओ चैव ।

जीवं गेण्ह भवाओ भवंतरे चित्तपरिणामं ॥ ૧૭૭૬ ॥

जेण भवंकुरवीयं कम्मं चित्तं च तं जओऽभिहिंयं ।

हेउविचित्तत्तणओ भवंकुरविचित्तया तेणं ॥ ૧૭૭૭ ॥

जइ पडिवन्नं कम्मं हेउविचित्तत्तओ विचित्तं च ।

तो तप्फलंपि चित्तं पवज्ज ससारिणो सोम्म ! ॥ ૧૭૭૮ ॥

અથવા જેમ બીજને અનુરૂપ એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ તું માને છે, તેમ ભવથી ભવાન્તરમાં પણ ભતિ-કુળાદિ વિચિત્ર પરિણામરૂપે જીવને માન; કારણ કે સ સારાંકરના બીજ ભૂત

જે કર્મ છે તે હેતુની વિચિત્રતાથી વિચિત્ર છે, ને તેથી સંસારરૂપ આંકુરની પણ વિચિત્રતા છે. હેતુની વિચિત્રતાથી કર્મનું વિચિત્રપણું પણ જો તું માનતો હોય, તો તે આમ્મી સંસારી જીવને નર-નરકાદિરૂપ તેનું ફળ પણ વિચિત્ર થાય છે, એમ આંગીકાર કર. ૧૭૭૬-૧૭૭૭-૧૭૭૮.

ચિત્તં સંસારિત્તં વિચિત્તકર્મ્મફલભાવઓ હંત્ત. ।

इह चित्तं चित्ताणं कम्माण फलं ण लोगमि ॥ १७७९ ॥

चित्ता कम्मपरिणार्ह पोगलपरिणामओ जरा चज्झा ।

कम्माण चित्तया पुण तद्धेतुविचित्तभावाओ ॥ १७८० ॥

अहवा इहभवसरिसो परलोगोऽवि जइ मम्मओ नेणं ।

कम्मफलं पि इहभवसरिसं पटिवज्ज परलोए ॥ १७८१ ॥

किं भणियमिहं मणुया नाणागइकम्मफारिणो संति ।

जइ ते तत्फलभाजो परेवि तो सरिसया जुत्ता ॥ १७८२ ॥

લોકમાં જેમ કૃષિ-વાણિજ્યાદિ વિચિત્ર કર્મોનું ફળ વિચિત્ર જણાય છે, તેમ જ વિચિત્ર કર્મના ફળરૂપ સંસારી જીવોનું નરકાદિરૂપ સંસારીપણું વિચિત્ર છે. જેમ અમ્મ-પૃથ્વી આદિ બાહ્યપુદ્ગલોના પરિણામ વિચિત્ર છે, તેમ કર્મ પરિણતિ પણ પુદ્ગલ પરિણામાત્મક હોવાથી વિચિત્ર છે. (જે વિચિત્ર પરિણતિરૂપ નથી હોતું, તે આકાશની જેમ પુદ્ગલપરિણામાત્મક પણ નથી હોતું.) કર્મની જે વિચિત્રતા છે તે તેના મિથ્યાત્વાદિ હેતુની વિચિત્રતાથી છે. અથવા જો આ ભવના જેવો જ પરભવ તું માને છે; તો કર્મનું ફળ પણ આ ભવની ક્રિયાના જેવું જ પરલોકમાં આંગીકાર કર. આ સઘળું કહેવાથી એ સિદ્ધ થયું કે-આ ભવમાં વિવિધ ગતિના હેતુભૂત વિચિત્રક્રિયા કરનારા મનુષ્યો જણાય છે, તો પરલોકમાં પણ તેઓ તે ક્રિયાને અનુરૂપ ફળ ભોગવનાર થશેજ. ૧૭૭૯-થી-૧૭૮૨.

પુનઃ મુવર્મની શંકાનો ઉત્તર કહે છે.

अह इह सफलं कर्म न परे तो सव्वहा न सरिसत्तं ।

अकयागम कयनासा कम्माभावोऽहवा पत्तो ॥ १७८३ ॥

कम्माभावे य कओ भवंतरं ? सरिसया व तदभावे ।

निकारणओ य भवो जइ नो नासोऽवि तह चेव ॥ १७८४ ॥

कम्माभावेऽवि मई को दोसो होज्ज जइ सभावोऽयं ।

जह कारणाणुरुवं घडाइ कज्जं सहावेणं ॥ १७८५ ॥

આ લોક સંબંધી કર્મ સફળ છે, પણ પરલોક સંબંધી કર્મ સફળ નથી; (એમ કહેતો હોય) તો સદૃશપણું સર્વથા નહીં ઘટે. અને તેથી અકૃતઆગમ-કૃતનાશ તથા કર્મના અભાવ પ્રાપ્ત થશે. વળી કર્મના અભાવે ભવાન્તર નહીં થાય, ભવાન્તરના અભાવે સદૃશતા પણ નહીં થાય; અને જો નિષ્કારણ ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો નાશ પણ તેમજ થશે. (કદી તું એમ કહેશે કે-) કર્મના અભાવે પણ ઉત્પત્તિ થશે, એમાં શું

દોષ છે ? કેમકે એવો જ સ્વભાવ છે, જેમ કારણાનુરૂપ ઘટાદિ કાર્ય સ્વભાવથી થાય છે, તેમ તે પણ સમજવું (આ સ્વભાવવાદનું ખંડન આગલની ગાથામાં સમજાવશે) ૧૭૮૩-થી-૧૭૮૫.

સુધર્મ:-આ ભવમાં થતું એટલી આદિ ક્રિયારૂપ કર્મ જ ફળવાળું છે, પરભવ સંબંધી જે દાનાદિ ક્રિયારૂપ કર્મ તે ફળવાળું નથી, અને એ કર્મ ફળવાળું નથી, એટલે પર-લોકમાં જવનું વિસદૃશપણું પણ નથી.

ભગવન્ત:-જો એમ હોય, તો જવોનું સદૃશપણું સર્વથા નહિ ઘટે, કારણ કે તે સદૃશપણું પણ કર્મથીજ થાય છે, અને પરભવ સંબંધી ક્રિયારૂપ કર્મ તો તું નિષ્ફળ માને છે. એટલે તેની નિષ્ફળતામાં સદૃશપણાનોજ અભાવ થાય છે.

સુધર્મ:-કર્મના અભાવે પણ જવનું સદૃશપણું થાય, જેમકે મૃત્તિકાથી માર્તિક ઘડો થાય.

ભગવન્ત:-જો એમ હોય, તો તે સાદૃશ્યપણું અદૃત-નિર્હતુક થાય, અને દાન-હિંસાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ કર્મનો નાશ થાય અથવા દાનહિંસાદિક ક્રિયા નિષ્ફળ માનવાથી મૂળથી કર્મબન્ધ પણ ન થાય. એ પ્રમાણે કર્મના અભાવે કારણનો અભાવ થવાથી ભવાન્તરજ ક્યાંથી થાય ? અને ભવાન્તર ન થાય, તો પછી સાદૃશ્યપણું તો ક્યાંથીજ થાય ?

સુધર્મ:-જેમ જડ પદાર્થોનાં કાર્યોને કારણો સરખાંજ થાય છે તેમ કર્મના અભાવે પણ ભવાન્તરનું સાદૃશ્યપણું થાય છે,

ભગવન્ત:-જો એમ હોય, તો કારણ સિવાય ભવાન્તર થાય છે, એમ થયું, અને એમ માનવાથી ભવનો નાશ પણ કારણ સિવાયજ માનવો જોઈએ. અને એમ થાય તો પછી તપ-નિયમાદ અનુદાનનો પ્રયાસ નિર્થક થાય. વળી જેમનું નિષ્કારણ ભવાન્તર માને છે, તેમ જવોનું વિસદૃશપણું પણ નિષ્કારણ કેમ નથી માનતા ? કેમકે કારણનો અભાવ ઉભયત્ર સમાન છે.

સુધર્મ:-કર્મ વિના પણ સ્વભાવથીજ ભવાન્તર થાય છે, જેમ મૃત્પિંડાદિ કારણાનુરૂપ ઘટાદિ કાર્ય, કર્મ વિના પણ ચોતાના સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે સદૃશપ્રાણુઓના જન્મની પરંપરારૂપ ભવ પણ સ્વભાવથીજ થાય છે.

ભગવન્ત:-એમ નથી, ઘટરૂપ કાર્ય પણ કંઈ સ્વભાવથીજ નથી થતું; તેને પણ કર્તા-કરણ આદિની અપેક્ષા છે, તેવી રીતે અહીં પણ શરીરરૂપ કાર્યનાં કર્તા અને કરણ હોય છે. અર્થાત્ જેમ કુંભાર અને ઘટથી ચકાદિકરણ ભિન્ન જણાય છે, તેમ શરીરાદિરૂપ કાર્યથી તે કાર્યનો કરનાર જે આત્મા તે કર્તા છે ને તેમાં કરણ તરીકે કર્મ છે.

સુધર્મ:-ઘટાદિ કાર્ય પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ હોવાથી કુંભાર વિગેરે તેના કર્તા-કરણ આદિ હોઈ શકે; પરંતુ પરભવનાં શરીરાદિ કાર્ય તો અભ્રાદિના વિકારની ચેઠ સ્વભાવથીજ થાય છે, એટલે એમાં કર્માદિરૂપ કરણ હોય એવું કંઈ જણાતું નથી.

ભગવન્ત:-તારૂં એ કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે ઘટની ચેઠ શરીરાદિ જે કાર્ય છે તે આદિમાન અને પ્રતિનિયત આકારવાળું હોવાથી સ્વાભાવિક નથી. વળી “કારણના જેવુંજ કાર્ય થાય” એમ માનીને પરભવમાં તું સાદૃશ્યપણું માને છે, તે સાદૃશ્યપણું

પણ અભ્રાદિ વિકારના દૃષ્ટાન્તમાં ઘટતું નથી. કેમકે એ અભ્રાદિવિકાર સ્વભાવજન્ય પુનઃ-ગળ દ્રવ્યના આકારાદિથી આત વિલક્ષણ થાય છે. ૧૭૮૩-૧૭૮૪-૧૭૮૫.

સ્વભાવનું સ્વરૂપ વિચારીને તેનાથી ભ્રાન્તરની સદ્ધાનાનો નિર્ગેહ કરે છે.

હોજ્જ સદાવો વત્થું નિકારણયા વ વત્થુધમ્મો વા ? ।

જહ્ વત્થું નત્થિ તઓડણુવલ્લહીઓ સ્વપુષ્પં વ ॥ ૧૭૮૬ ॥

અન્નંતમણુવલ્લહીઓ અહ નઓ અત્થિ નત્થિ કિં કમ્મં ? ।

હેઝ વ તદત્થિત્તે જો નણુ કમ્મસ્મવિ સ પ્પ ॥ ૧૭૮૭ ॥

કમ્મસ્સ વામિદ્દાણં હોજ્જ સદાવોત્તિ હોઝ કો દોમો ।

નિચ્ચં વ સો સમાવો સરિવો ન્ણં ન કો દેઝ ? ॥ ૧૭૮૮ ॥

સો મુત્તોડમુત્તો વા જહ્ મુત્તો નો ન મચ્ચદા સરિમો ।

પરિણામઓ પયંપિવ ન દેદ્દેઝ જહ્ અમુત્તો ॥ ૧૭૮૯ ॥

ઉવગરણાભાવાઓ ન ચ દ્વવહ્ સુદ્દમ્મ । સો અમુત્તોડવિ ।

કજ્જસ્સ મુત્તિમત્તા સુદ્દસંવિત્તાદિઓ ચેવ ॥ ૧૭૯૦ ॥

વળી સ્વભાવ એ વસ્તુ છે? નિષ્કારણતા છે? કે વસ્તુધર્મ છે? જો વસ્તુ છે એમ કહેતો હોય, તો તે જણાતો ન હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે વસ્તુજ નથી; અને અત્યંત નહિ જણાવા છતાં પણ જો તે છે એમ કહે છે તો વળી કર્મ નથી, એમ કેમ કહે છે? અથવા તેની અસ્તિતામાં જે હેતુ માને છે, તેજ હેતુ કર્મની અસ્તિતામાં પણ છે. અને એથી સ્વભાવને કર્મનું બીજું નામ કહેવામાં આવે તો ગું દાપ છે? અથવા એ સ્વભાવ નિત્ય સદૃશ છે, એમાં કયો હેતુ છે? વળી એ સ્વભાવ મૂર્ત છે, કે અમૂર્ત છે? જો તે મૂર્ત હોય, તો તે મૂર્ત વસ્તુ દૂધની પેઠે અથવા મૂર્તપણાથી અભ્રાદિના વિકારની પેઠે પરિણામિ હોવાથી તેનું સદ્ગુણનું સર્વથા ન ધરી શકે. અને જો એ અમૂર્ત હોય, તો તે આકાશની પેઠે અનુપકરણરૂપ હોવાથી શરીરનો હેતુ ન થાય; તેમજ હે મુધર્મ ! શરીર-સુખસવિત્તિ વિગેરે કાર્યો મૂર્તિમાન હોવાથી સ્વભાવ અમૂર્ત ન હોઈ શકે. (આ સંબંધી વિશેષ વિવેચન પૂર્વે ૧૬૨૫-૧૬૨૬ માં ગાથામાં આવી ગએલ છે, તેથી અહીં પુનઃ તે નથી કહેતા.) ૧૭૮૬ થી ૧૭૯૦.

વળી સ્વભાવ એ નિષ્કારણતા નથી. તેમજ વસ્તુનો ધર્મ હોય તો પણ સદૃશ ન હોય એમ બતાવે છે.

અહવાડકારણઽ ચિય સમાવઓ તોવિ સરિસયા કત્તો ? ।

કિમકારણઓ ન ભવે વિસરિસયા ? કિં વ વિચ્છિત્તી ? ॥ ૧૭૯૧ ॥

અહવ સદાવો ધમ્મો વત્થુસ્સ, ન સોડવિ સરિસઓ નિચ્ચં ।

ઉપ્પાય-દ્વિઙ્-થગા ચિત્તા જં વત્થુપજ્જાયા ॥ ૧૭૯૨ ॥

અથવા સ્વભાવથી એટલે કારણ વિનાજ ભવોત્પત્તિ થાય છે, (એમ કહીશ) તો પણ સદૃશતા ક્યાંથી થશે? કારણ વિના વિસદૃશતા પણ કેમ ન થાય? અથવા ભવ-વિચ્છેદ પણ કેમ ન થાય? અને સ્વભાવ એ વસ્તુ ધર્મ હોય, તો તે વસ્તુધર્મ પણ

હુમ્મેશાં સદૃશ નહીં ઘટે, કેમકે ઉત્પાદ-સ્થિતિ-અને નાશ વિગેરે વસ્તુના વિચિત્ર પર્યાયો જુદા જુદા રૂપે જણાય છે. ૧૭૯૧-૧૭૯૨.

સ્વભાવથીજ એટલે અન્ય કોઈ પણ કારણ સિવાય ભવોત્પત્તિ થાય છે, તારી એ માન્યતાથી પણ પરભવમાં સદૃશતા કેવી રીતે ઘટી શકે ? કારણ કે કારણ સિવાય જેમ સદૃશતા થાય છે, તેમ વિસદૃશતા પણ કેમ ન થાય ? અથવા અકસ્માત્ ભવનો વિચ્છેદ પણ કેમ ન થાય ? વળી કારણ સિવાય અકસ્માત્ એ પ્રમાણે જો થતું હોય, તો કારણ સિવાય ગધેડાનાં શીંગડાં પણ થવાં જોઈએ. અને શરીર વિગેરેના પ્રતિનિયત ને આદિવાળો આકાર પણ અભ્રવિકારાદિની પેઠે ન થવા જોઈએ. માટે સ્વભાવ એ અકારણતા નથી.

હવે સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે, એવી માન્યતાથી પણ સ્વભાવ હુમ્મેશાં સદૃશ રૂપે નહીં ઘટે, એટલે શરીરાદિની સદૃશતા પણ તેથી હુમ્મેશાં કેવી રીતે ઘટી શકે ? કારણ કે ઉત્પાદ-સ્થિતિ અને નાશરૂપ વિચિત્ર પ્રકારના વસ્તુ પર્યાયો હોય છે; તે હુમ્મેશાં અવસ્થિત-સદૃશરૂપે નથી હોતા; કેમકે નીલાદિ વસ્તુના ધર્મોની અન્ય અન્યરૂપે પરિણતિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

વળી આ સ્વભાવ જે વસ્તુધર્મ છે, તે આત્માનો ધર્મ છે, કે પુદ્ગળનો ધર્મ છે ? જો તે આત્માનો ધર્મ હોય, તો તે આકાશાદિની પેઠે અમૃત હોવાથી શરીરવિગેરેનું કારણ ન બને. અને જો તે પુદ્ગળનો ધર્મ હોય, તો તે કર્મજ છે, કેમકે કર્મ એ પુદ્ગલાસ્તિકાયનોજ ધર્મ છે. ૧૭૯૧-૧૭૯૨.

કમ્મસ્સવિ પરિણામો સુહમ્મ ! ધમ્મો સ પોગ્ગલમયરસ ।

હેઠ્ઠ ચિત્તો જગઓ હોઈ સહાવોત્તિ કો દોસો ? ॥ ૧૭૯૩ ॥

અહવા સવ્વં વત્થું પઙ્ક્કવળં ચિય સુહમ્મ ! ધમ્મેહિં ।

સંભવઈડવેઈ કેહિંવિ કેહિંઈ તદવત્થમચ્ચંતં ॥ ૧૭૯૪ ॥

તં અપ્પણોવિ સરિસં ન પુવ્વધમ્મેહિં પચ્છિમિલ્લાણં ।

સયલસ્સ તિહુઅણસ્સ વ સરિસં સામણધમ્મેહિં ॥ ૧૭૯૫ ॥

એ વસ્તુધર્મરૂપ સ્વભાવ પુદ્ગળમય એવા કર્મનો પારણામરૂપ ધર્મ છે, અને એ ધર્મ મિથ્યાત્વાદિ હેતુની વિચિત્રતાથી થવાવાળા જગનની વિચિત્રતામાં કારણપણે છે ને વિચિત્ર સ્વભાવવાળો છે. એટલે તેનાથી પરભવમાં માત્ર સાદૃશ્યપણું જ થાય છે, એમ નહિ, પરંતુ વિચિત્રપણું પણ થાય છે. અથવા હે સુધર્મ ! એક પરભવ તો શું ? પણ ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ ઘટ-પટાદિ વસ્તુ કેટલાએક સમાન-અસમાન પર્યાયોવડે પ્રતિસમયે ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક સમાન અસમાન પર્યાયોવડે નાશ પામે છે, અને કેટલાક તેવા પર્યાયોવડે અવસ્થિત રહે છે. આથી એકજ ભવવસ્તુનું ચોતાના પૂર્વ પૂર્વ ધર્મોવડે ઉત્તરોત્તર ધર્મોની સાથે પણ સમાનપણું નથી. સામાન્ય ધર્મોવડે તો ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુનું સમાનપણું છે. ૧૭૯૩-૧૭૯૪-૧૭૯૫.

સર્વથા સરખાપણું નથી એમ જણાવવા કહે છે કે—

કો સઘહેવ સરિસોડસરિસો વા ઇદ્ધમ્મે પરમ્મે વા ? ।

સરિસાસરિસં સવં નિચ્ચાનિચ્ચાઈરુવં ચ ॥ ૧૭૯૬ ॥

જહ નિગર્ણિપિ સરિસો ન જુવા શુચિ ઘાલ-ગુરુધર્મગેદિં ।

જગઓડવિ સમો સત્તાઈર્ણિ તદ પરખો જીવો ॥ ૧૭૦૭ ॥

કોઈક પદાર્થ અન્યપદાર્થ સાથે અથવા ધોતાની સાથે આ ભવમાં પણ સમાન અસમાન હોય છે, તો પછી તે પરભવમાં તેમ હોય, એમાં શું નરાઈ? વળી સર્વ વસ્તુ સર્વ પદાર્થની સાથે આ ભવમાં પણ સમાન અસમાનરૂપે હોય છે, એટલે પરભવમાં સમાનપણું જ હોય છે, એમ કેમ કહેવાય? વળી સર્વ વસ્તુ નિત્ય-અનિત્ય આદિ અતન્તધર્માત્મક છે. જેમ કોઈ યુવાન પુરૂષ આ ભવમાં ધોતાના અતીત-આનાગત આગ-વૃદ્ધાદિ પર્યાયવડે સર્વથા ધોતાની સમાન નથી, ને સત્તા વિગેરે આમાન્ય પર્યાય વડે સર્વ વસ્તુની સાથે સમાન છે, તેવી રીતે આ છવ પણ પરલોકમાં સર્વની સાથે સમાન અસમાનરૂપે છે. માત્ર સમાનરૂપે જ છે, એમ નહીં. ૧૭૨૬-૧૭૨૭.

ઉપરોક્ત હરીકૃત દુષાન્તથી ગિદિ કરે છે.

મણુઓ દેવોમૂઓ સરિસો સત્તાઈર્ણિ જગઓડવિ ।

દેવાઈર્ણિ વિસરિસો નિચાનિચોવિ एमेव ॥ ૧૭૨૮ ॥

ઉક્કરિસા-ડવકરિસા ય ન સમાણાણિ જેણ જાઈર્ણ ।

સરિસગાહે જમ્હા દાણાઈફલં વિદ્ધા તમ્હા ॥ ૧૭૨૯ ॥

દેવપણે થએલ મનુષ્ય અને સર્વ જગત્ ગત્તાદિ પર્યાયવડે સમાન છે, પણ દેવત્વ દિ પર્યાયવડે સમાન નથી; વળી એજ પ્રમાણે સર્વ નિત્યાનિત્ય પણ છે. એકાંત સદૃશપણું માનવાથી સમાન જાતિમાં ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ નહીં ધટે, અને તેથી દાનાદિ ક્રિયાનું દૃશ્ય વૃથા થશે. ૧૭૨૮-૧૭૨૯.

મરણ પામીને દેવપણુ પામેલ મનુષ્ય અને સમગ્ર જગત્ તે ગત્તા વિગેરે પર્યાયથી સદૃશ-સમાન છે, પણ દેવત્વ-મનુષ્યત્વ આદિ પર્યાયવડે સદૃશ નથી; એ પ્રમાણે કોઈ પણ રીતે એકાન્તથી સદૃશપણું ધરતું નથી, વળી પદાર્થમાત્ર દ્રવ્યપણે નિત્ય અને પર્યાયપણે અનિત્ય છે.

મુધર્મ:--હું એકાન્તથી પરભવમાં સદૃશપણું નથી કહેતો, પરંતુ સમાન જાતિના અન્વય માત્રથીજ તેમ કહું છું; એટલે કે પુરૂષાદિ મરીને પુરૂષાદિજ થાય, પશુઆદિ મરીને પશુઆદિજ થાય.

ભગવન્ત:--તાઈ એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કેમકે પુનર્જન્મ અથવા પરભવ એ કરેલા કર્મેને અનુસારેજ થાય છે, અને એ કર્મ મિથ્યાત્વાદિ વિચિત્ર હેતુથી થાય છે, તેથી કર્મવડે થએલ પરભવ પણ વિચિત્રજ થવો સંભવે છે, પણ સમાન જાતિનો અન્વય ત્યાં ધરતો નથી.

વળી સદૃશપણું ગ્રહણ કરવાથી સમાન જાતિમાં ઉત્કર્ષાપકર્ષ ધરશે નહિ. એટલે કે જે આ ભવમાં ધનવાન હોય, તે પરભવમાં પણ ધનવાન થાય, અને જે દરિદ્રી હોય તે પરભવમાં પણ દરિદ્રી થાય; એ પ્રમાણે જો હોય તો આ ભવથી પરભવમાં કોઈ પણ રીતે ઉત્કર્ષ અપકર્ષ નહિ થાય, પરંતુ એકાન્તે સદૃશતા-સમાનતાજ થશે. ભલે ઉત્કર્ષાપકર્ષ ન થાય, એમાં શું હાનિ છે? એમ જો તું કહેતો હોય, તો એ પ્રકારના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના અભાવે દાનાદિ ક્રિયાઓ નિરર્થક થશે એટલે કે લોકો ધોતાના ઉત્કર્ષ માટે-

(૮૨) શૃંગાલાદિ અને સ્વર્ગ ફલની શ્રુતિથી ભવદ્વયની વિસદૃશતા બોધ અને દીક્ષા.

પરભવમાં દેવતાદિની સમૃદ્ધિ મેળવવાને માટે દાનાદિ ક્રિયા કરે છે, હવે જો ઉપર કહ્યા મુજબ ઉત્કર્ષાપકર્ષ ન હોય, તો કોઈ દરિદ્ર મનુષ્ય આ ભવમાં દાન-તપ-તીર્થસ્નાન વિગેરે કરીને મરણ પામી પરભવમાં પણ દરિદ્રજ થાય, અને જો એમ થાય, તો પછી કરેલ દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ ક્યાં રહ્યું ? માટે સદૃશતા માનવી એ અચોગ્ય છે. ૧૭૯૮-૧૭૯૯ વર્ષી સદૃશપણું માનવાથી વેદનાં પદો પણ અપ્રમાણ થશે એમ જણાવતા કહે છે કે--

જં ચ સિગાલો ચ્ઞં एस जायए वेयविहियमिच्चाई ।

सगीय जं च फलं तदसंवद्धं सरिसयाए ॥ १८०० ॥

छिन्नमिम संसयमिम जिणेण जरमरणविप्पमुक्केणं ॥ १६० ॥

सो समणो पञ्चइओ पंचाहिं सह खंडियसएहिं ॥ १८०१ । ६१७ ॥

“ વિષ્ણુસહિત જેને બળાય છે તે મરીને શિયાળ થાય છે ” તથા “ સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્ર કરવો (મૈત્ર્યુપનિષદ્ ૬-૩૬) ” ઇત્યાદિ સ્વર્ગીય ફળ જે વેદમાં કહ્યું છે તે બધું સર્વથા સદૃશપણું માનવાથી અસંબદ્ધ થશે. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાએલા જિનેશ્વર ભગવન્તે તેના સંશયનો છેદ કર્યો એટલે તેણે પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૮૦૦-૧૮૦૧.

વળી હે ભદ્ર સુધર્મ ! જો પરભવમાં પણ સદૃશતાજ માનવામાં આવે, તો “શૃંગાલો વૈ ષષ જાયતે યઃ સપુરીષો દહ્યતે ” એટલે જે પુરુષને વિષ્ણુ સહિત બળાય છે, તે પરભવમાં શિયાળ થાય છે, ઇત્યાદિ જે વેદમાં કહ્યું છે, તે અસંબદ્ધ થશે, કેમકે તારી માન્યતા મુજબ તો પુરુષ મરીને પુરુષજ થાય. અન્ય કોઈ ન થાય, એટલે પુરુષ હોય તે મરણ પામીને પરભવમાં શિયાળ કેવી રીતે થાય ? તથા “ અગ્નિહોત્રં જુહુવાત્ સ્વર્ગ-કામઃ ” સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્ર કરવો. “ અગ્નિદ્યોમેન યમરાજમભિજયતિ ” (મૈત્ર્યુપનિષદ્ ૬-૩૬) અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞવડે તે યમના રાજ્યને જીતે છે એમ માન્ય છે. ઇત્યાદિ સ્વર્ગીય ફળ સૂચવનાર વેદપદો પણ અસંબદ્ધ થશે, કેમકે તારા અભિપ્રાયે મનુષ્ય મરીને દેવ થાયજ નહિ.

“ પુરુષો વૈ પુરુષત્વમશ્નુતે, પશવઃ પશુત્વં ” પુરુષ મરીને પુરુષપણુંજ પામે છે, અને પશુઓ મરીને પશુપણુંજ પામે છે. એ વેદ-પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે, કે જે કોઈ પુરુષ આ જન્મમાં સ્વભાવથીજ ભદ્ર વિનીત-મત્સર રહિત હોય, તે મનુષ્યનામ અને મનુષ્યગોત્રનું કર્મ બાંધીને મરણ પામ્યા પછી મનુષ્યત્વ-પુરુષત્વ પામે છે, પરન્તુ સર્વ મનુષ્યો નિયમા એમજ થાય છે એમ નહિ. અન્યકર્મવશાત્ અન્યગતિમાં કોઈ જુદાજરૂપે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે કોઈક પશુઓ પણ માયા વિગેરે દાખને લીધે પશુનામ અને પશુગોત્ર કર્મ બાંધીને પરભવમાં પશુ થાય છે, પણ સર્વ પશુઓ એ પ્રમાણે પશુજ થાય છે, એમ નહિ, કેમકે જીવની ગતિ કર્મને આધીન છે. આ પ્રમાણે પરમકૃપાળુ જગદીશ્વર મહાવીર દેવે સુધર્મસ્વામીના સંશયનો નાશ કર્યો, એટલે સુધર્મ-સ્વામિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૮૦૦-૧૮૦૧.

॥ દતિ પંચમગણધરવાદઃ સમાપ્તઃ ॥

હવે છઠ્ઠા ગણધરતું આવતું ને સંશયનો પ્રાદુર્ભાવ

તે પઠ્ઠવૈષ્ણ સોઝં મંડિઅ આગચ્છઈ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૮૦૨ । ૬૧૮ ॥ ૧૬૧ ॥

આમદ્દો ય જિણેણં જાઈ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સઠ્ઠવણ્ણસઠ્ઠવદરિસીણં ॥ ૧૮૦૩ । ૬૧૯ ॥ ૧૬૨ ॥

કિં મન્ને વંધ-મોક્કઘ્ઘા સંતિ ન સંતિત્તિ સંસઓ તુજ્ઞં ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૮૦૪ । ૬૨૦ ॥ ૧૬૩ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી, એમ સાંભળીને મંડિકનામા દ્વિજોપાધ્યાય, ભગવન્ત પારો આવે છે, તે વિચારે છે કે હું ત્યાં જાઉં, તેમને પાંદુ, પંદન કરી અમાય નિવારીને તેમની પર્યુપાસના કરું. તેઓ ત્યાં ગયા એટલે જન્મ-જરા-અને મરણથી મુક્તિ મળે. અર્થ-ગર્વ-દશી જિનેશ્વરે તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યા. બોલાવીને કહ્યું કે હું મંડિક ! તું એમ માને છે કે ‘ બન્ધ અને મોક્ષ છે કે નહિ ? ’ આવો સંશય તને વેદપદોના અથથી થયો છે, પણ તું તે પદોનો અર્થ બરોબર નથી જાણતો. ૧૮૦૨ થી ૧૮૦૪.

પોતાના સંશયનો છેદ થવાથી મુધર્મસ્વામીએ ભગવન્ત પારો દીક્ષા લીધી એમ જાણીને મંડિક નામા દ્વિજોપાધ્યય પોતાના શિષ્યો સહિત જિનેશ્વર પારો આવ્યા એટલે કુશ્ણાણુ ભગવન્તે તેમને નામ અને ગોત્ર પૂર્વક બોલાવીને કહ્યું કે—‘ હું મંડિક ! તને એવો સંશય છે કે “ બન્ધ અને મોક્ષ છે કે નહિ ? ” (વૃદ્ધ અર્થવાળી વેદના પદોના શ્રુતિ-ઓ સાંભળવાથી તને એ અયોગ્ય સંશય થયો છે, તે શ્રુતિઓ આ પ્રમાણે છે, “ત વ્ય વિગુણો વિમુર્ત વધ્યતે સસરતિ વા, ન મુચ્યતે મોચયતિ વા, ન વા વ્ય વાગ્મમમ્યન્તરં વા વેદ” આ શ્રુતિનો અર્થ તું એવો સમજે છે કે સત્ત્વ-રજસ-તમેશુરુ સહિત, વિભુ-સર્વગત એવો આ આત્મા પુન્ય-પાપવડે બંધાતો નથી, વળી તદ્દતુસારે જુદી જુદી ગતિમાં જતો પણ નથી, તેમજ કર્મથી મુક્તો નથી, તેમ બીજાને મુક્તવતો નથી, કેમકે બન્ધનોજ અભાવ છે. મહદ્-અહંકાર વિગેરે બાહ્ય વસ્તુ અને આક્યન્તર જે સ્વસ્વરૂપ તે પણ એ જાણતો નથી. કારણકે જ્ઞાન એ પ્રકૃતિનો ધર્મ છે અને પ્રકૃતિ તે અચેતન છે. આ પ્રમાણે આ પદો જીવને કર્મના બંધ, મોક્ષનો અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. તથા “ ન હ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાઽપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશરીરં વાચ સન્તં પ્રિયા-ઽપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ (છાન્દોગ્યોપનિષદ્ ૮-૧૨-૧) ” એટલે શરીરવાલા કોઈને પણ પ્રિયાપ્રિયનો અભાવ નથી અને અશરીરીને પ્રિયાપ્રિય કદિ પણ સ્પર્શતા નથી. અર્થાત્ બાહ્ય-અક્યન્તર અનાદિ શરીર સંતાન યુક્ત હોવાથી સસારી જીવને સુખ-દુઃખનો અભાવ નથી અને અશરીરી એટલે અમૂર્ત આત્માને સુખ દુઃખ સ્પર્શતા નથી, કેમકે તેના કારણભૂત કર્મનોજ તેને અભાવ છે. આ વેદ પદો બન્ધમોક્ષતું પ્રતિપાદન કરનારા છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ પ્રતિ-પાદન કરનારાં વેદપદો સાંભળાને તને સંશય થયો છે, પણ તે અયોગ્ય છે, કેમકે એ પદોનો અથ જેમ તું જાણે છે, તેમ નથી, પણ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, તે તું લક્ષ-પૂર્વક સાંભળ. ૧૮૦૨-૧૮૦૩-૧૮૦૪.

જે યુક્તયોવડે મડિક બન્ધ—ભોક્ષનો અભાવ માને છે. તેનો ભગવન્ત ખુલાસો કરે છે.

તં મન્નસિ જહ વંધો જોગો જીવસ્સ કમ્મુણા સમયં ।

પુર્વં-પચ્છા જીવો કમ્મં વ સમં વ તે હોજ્જા ? ॥ ૧૮૦૫ ॥

ન હિ પુર્વમહેઝ્ઞો સ્વરસિંગં વાડડયસંભવો જુત્તો ।

નિક્કારણજાયસ્સ ય નિક્કારણઽ ચ્ચિય વિણાસો ॥ ૧૮૦૬ ॥

અહવાડનાઈ ચ્ચિય સો નિક્કારણો ન કમ્મજોગો સે ।

અહ નિક્કારણો સો, મુક્કસ્સવિ હોહિઈ સ મુજ્જો ॥ ૧૮૦૭ ॥

હોજ્જ વ સ નિચ્ચમુક્કો વંધાભાવમ્મિ કો વ સે મોક્કલો ? ।

ન હિ મુક્કવ્વવસો વંધાભાવે મઓ નમસો ॥ ૧૮૦૮ ॥

(પૂર્વોક્ત વેદ પદો સાંભળીને) હે આયુષ્યમાન્ મડિક ! તું એમ માને છે કે જે જીવનો કર્મની સાથે સંબંધ હોય તો તે સંબંધ આદિમાન્ છે કે અનાદિ છે ? જે સંબંધ આદિમાન્ હોય, તો પહેલાં જીવ અને પછી કર્મ ઉત્પન્ન થાય ? અથવા પહેલાં કર્મ અને પછી જીવ ઉત્પન્ન થાય ? કે બન્ને સાથેજ ઉત્પન્ન થાય ? જે પહેલાં જીવ અને પછી કર્મ થાય (એમ કહેવામાં આવે) તો તે અવગણ્ય છે, કારણ કે કર્મની સત્તાજ પહેલાં ન હોવાથી ગદેડાના શીંગડાની પેઠે હેતુ સિવાય આ સંસારીપણે આત્માની ઉત્પત્તિ જ સંભવે નહિ; (જે નિર્હેતુક હોય છે, તે ગદેડાના શીંગડાની પેઠે ઉત્પન્ન થતું નથી. અને જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઘટની પેઠે નિર્હેતુક નથી હોતું.) જે કારણ સિવાય ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો નાશ પણ કારણ સિવાય થાય છે. કર્મની પહેલાં આત્મા અનાદિકાળ સિદ્ધ છે, તેથી તેમાં સહેતુક-નિર્હેતુકની ચિન્તા શામાટે કરવી ? એમ કહેવામાં આવે, તો તેને કારણ સિવાય આકાશની પેઠે કર્મનો બંધ નહિ ઘટે; કારણ સિવાય પણ કર્મ બંધ થાય, એમ કહેવામાં આવે, તો મુક્ત જીવને પણ પુનઃ બંધ પ્રાપ્ત થશે, અને વગર કારણે કર્મ થવાથી ભોક્ષનો જ અભાવ થશે. અથવા કર્મબંધના અભાવે આત્મા નિત્ય મુક્ત કહેવાશે, અથવા બંધના અભાવે જીવને ભોક્ષનો વ્યવહાર કેવી રીતે કરાશે ? કારણ કે જેમ અબદ્ધ આકાશને ભોક્ષનો વ્યવહાર નથી કરાતો, તેમ અબદ્ધ આત્માને પણ ભોક્ષનો વ્યવહાર નહિ કરાય. (જે બદ્ધ હોય તેનોજ ભોક્ષ થાય.) ૧૮૦૫-૧૮૦૬-૧૮૦૭-૧૮૦૮.

ન ય કમ્મસ્સવિ પુર્વં કત્તુરભાવે સમુબ્ભવો જુત્તો ।

નિક્કારણો સોવિ ય તહ જુગવુપ્પત્તિભાવે ય ॥ ૧૮૦૯ ॥

ન હિ કત્તા કજ્જંતિ ય જુગવુપ્પત્તિઈ જીવ-કમ્માણં ।

જુત્તો વવવસોડયં જહ લોણ ગોવિસાણાણં ॥ ૧૮૧૦ ॥

હોજ્જાનાઈઓ વા સંવંધો તહવિ ન ઘડણ મોક્કલો ।

જોડનાઈ સોડનંતો જીવ-નહાણં વ સંવંધો ॥ ૧૮૧૧ ॥

इय जुत्तीए न घडइ सुवइ य सुईएँ बंध-मोक्खोत्ति ।

તેણ તુહ સંસઓડયં ન ય કજ્જોડયં જહા મુણસુ ॥ ૧૮૧૨ ॥

જીવની પહેલાં પણ કર્મની ઉત્પત્તિ નહિ ઘટે, કારણકે કર્મ બંધુ ત્યારે તેનો કર્તા

જે જીવ તેનો અભાવ હોય છે, અને કર્તા સિવાય કર્મ દોષ શકે નહિ, તે કારણ ગિવાય પણ કર્મની ઉત્પત્તિ હોય, તો તેનો નાશ પણ કારણ ગિવાય ન થાય. વળી જે જીવ અને કર્મ બન્ને સાથે ઉત્પન્ન થાય, એમ કહેવામાં આવે (તો તે પણ નહિ બને, કેમકે નિર્દેશુક હોવાથી પ્રત્યેક પક્ષમાં કહેલા ફાયો એ બન્નેને નિર્દેશુક માનવામાં પણ આવશે.) વળી એકીસાથે ઉત્પન્ન થતા ગાયના શીંગડાની પેઠે જીવ અને કર્મની યુગપત્ ઉત્પત્તિમાં કર્તા અને કાર્યનો વ્યવહાર પણ નહિ ધટે. અને જે જીવ તથા કર્મનો અનાદિ સંયોગ માનવામાં આવે, તો પણ મોક્ષ નહીં ધટે; કેમકે જીવ અને આકાશના સંબંધની પેઠે જે વસ્તુ અનાદિ હોય છે, તેનો અન્ત નથી થતો. એટલે કે જેમ આકાશની સાથે જીવનો સંબંધ કદિપણ દૂર નથી થતો; તેમ કર્મની સાથેનો સંબંધ પણ એવથી કદી દૂર નહિ થાય, અને એથી મોક્ષનો અભાવ થયો. આ રીતે શુદ્ધિ પૂર્વક બ'ધ મોક્ષ છે એમ ધટતું નથી, અને વેદની શ્રુતિઓમાં તે છે એમ પણ સંભળાય છે. આથી તને સંશય થયો છે. પણ તારે તેવો સંશય ન કરવો જોઈએ. ૧૮૦૬-૧૮૧૨.

હવે ઉપરની શુદ્ધિયોનું બ'ધન કરીને જે સત્ય છે, તે કહે છે.

સંતાણોઽગ્નાઈઓ પరోપ્પરં દેહ-દેહમાવાઓ ।

દેહસ્સ ય કમ્મસ્સ ય મંડિય ! વીયં-કુરાણં ચ ॥ ૧૮૧૩ ॥

અતિય સ દેહો જો કમ્મકારણં જો ય કજ્જમણ્ણસ્સ ।

કમ્મં ચ દેહકારણમતિય ય જં કજ્જમણ્ણસ્સ ॥ ૧૮૧૪ ॥

કત્તા જોવો કમ્મસ્સ કરણઓ જહ ઘઢસ્સ ઘઢકારો ।

एवं चिय दैहस्सवि कम्मकरणसंभवाउत्ति ॥ ૧૮૧૫ ॥

કમ્મ કરણમસિદ્ધં ચ તે મઈ કજ્જઓ તયં સિદ્ધં ।

किरियाफलओ य पुणो पडिवज्ज तमग्गिभूइ च ॥ ૧૮૧૬ ॥

હે મહાક ! બીજ અને અંકુરની પેઠે શરીર અને કર્મનો પરસ્પર હેતુ-હેતુમદ્ભાવ હોવાથી તેઓનો અનાદિ સંતાન છે. જેમકે શરીર એવું છે, કે જે આગળ થવા વાળા ભવના કર્મનું કારણ છે અને અન્ય અતીત ભવના કર્મનું કાર્ય છે, તેવી રીતે અનાદિ સંસારમાં જે જે આગળના શરીરનું કારણ અને અતીત શરીરનું કાર્ય છે, તે તે શરીર અને કર્મનો અનાદિ સંતાન છે. જેમ દંડાદિ કરણયુક્ત કુંભાર ઘટનો કર્તા છે, તેમ કર્મરૂપ કરણયુક્ત જીવ કર્મનો કર્તા છે; ને એ પ્રમાણે જ કર્મરૂપ કરણથી શરીરનો કર્તા પણ આત્મા છે. કર્મ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેને કરણ ન કહી શકાય, એમ તું માનતો હોય, તો તે અયોગ્ય છે; કારણ કે (ઘટાદિની પેઠે) શરીરાદિ કૃતક હોવાથી તેનું કોઈક કરણ છે, ને એમાં જે કરણ છે તે કર્મજ છે. અથવા કુંભાર અને ઘટની પેઠે કર્તા અને કાર્યરૂપપણાથકી આત્માનું અને શરીરનું કોઈ કરણ છે, એમાં જે શરીરાદિ કરનાર આત્માનું કરણ છે તે કર્મજ છે. આ પ્રમાણે શરીરાદિરૂપ કાર્યથી તે કર્મની સિદ્ધિ છે. વળી (દાનાદિ ક્રિયાઓ કૃષિ આદિ ક્રિયાની પેઠે ચેતને આરંભેલી હોવાથી ફળવાળી છે ને તેનું જે ફળ તે કર્મ છે. (આવી રીતે) ક્રિયાના ફળથી પણ તેની સિદ્ધિ છે. માટે અગ્નિભૂતિની પેઠે તું કર્મ (બ'ધ) છે, એમ અંગીકાર કર. ૧૮૧૩ થી ૧૮૧૬.

જે સંયોગ અનાદિ છે, તે અનન્ત છે, એ એકાન્ત સત્ય નથી, એ જણાવે છે કે—

જં સંતાણોડળાઈ તેણાંતો ય ણાયમેગતો ।

દીસઈ સંતોડવિ જઓ કત્યઈ વીયં-કુરાઈણં ॥ ૧૮૧૭ ॥

અણયરમણિવ્વત્તિયકજ્જં વીયં કુરાણ જં વિદ્યયં ।

તત્થ હઓ સંતાણો કુવ્વહિ-અંઢાઈયાણં વ ॥ ૧૮૧૮ ॥

જહ વેહ કંચણો-વલસંજોગોડળાઈસંનઈગઓડવિ ।

વોચ્છિજ્જઈ સોવાયં તહ જોગો જીવ-કમ્માણં ॥ ૧૮૧૯ ॥

જે અનાદિ સંતાન હોય, તે અનન્તજ હોય, એમ એકાન્તે ન કહી શકાય, કારણકે બીજા અને અંકુરનો અનાદિ સંતાન છતાં પણ તેનો અન્ત જણાય છે. વળી જેમ બીજા અને અંકુરમાંથી કોઈ પણ એક વસ્તુ કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય નાશ પામે, તો તેમાં તેના સંતાન-પરંપરા પણ નાશ પામે છે. એજ પ્રમાણે કુકડી અને ઇંડામાં તથા પિતા અને પુત્રમાં પણ સમજવું. અથવા જેમ સુવર્ણ અને ઉપલ (પત્થર)નો અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવેલો સંયોગ અગ્નિ આદિના 'તાપથી દૂર કરાય છે, તેમ જીવ અને કર્મનો સંયોગ દૂર કરાય છે, તેથી ભોક્ષ થાય છે. ૧૮૧૭-૧૮૧૮-૧૮૧૯

સુવર્ણ અને માટીના જીવો નવા નવા થાય છે છતાં તે પુદ્ગલો તો અનાદિના પ્રવાહવાળા છે. અથવા મેરૂ સરખા સ્થાનની અપેક્ષાએ આ અનાદિ સંયોગ લેવામાં હરકત નહિ, તેના કોઈક ભાગમાંથી તેવા કોઈ સંયોગે સોતું કહડાવવામાં આવે ત્યારે અનાદિ સંયોગનો પણ વિભાગ થાય. જગત ઇશ્વરે કરેલું છે એમ નહીં માનનારાઓ માટેજ આ દૃષ્ટાન્ત છે. જેઓ ઇશ્વરે કરેલું જગત છે એમ માને છે તેઓને માટ પ્રાગભાવ લેવો કે અતીત સમયોની પરંપરા દૃષ્ટાન્ત તરીકે લેવી. કેમકે તેની આદિ નથી અને અંત છે, કારણકે અતીતકાલ અને પ્રાગભાવ પણ અનાદિ સાંત છે. ૧૮૧૭-૧૮૧૯

જીવ-કર્મનો સંબંધ અનાદિ અનન્ત અને અનાદિ સાન્ત છે, એમ જણાવતા કહે છે કે-

તો કિં જીવ-નહાણ વ અહ જોગો કંચણો-વલાણં વ ? ।

જીવસ્સ ય કમ્મસ્સ ય મણ્ણઈ દુવિહોડવિ ન વિરુદ્ધો ॥ ૧૮૨૦ ॥

પહમોડત્થાડમ્મવાણં મ્મવાણં કંચણો-વલાણં વ ।

જીવત્તે સામણ્ણે મ્મવોડમ્મવોત્તિ કો મેઓ ? ॥ ૧૮૨૧ ॥

હોડ વ જઈ કમ્મકઓ ન વિરોહો નારગાઈમેડ વ્વ ।

મણ્ણઈ ય મ્મવા-ડમ્મવા સમાવઓ તેણ સંદેહો ॥ ૧૮૨૨ ॥

જીવ અને કર્મનો માંહોમાંહે સંબંધ, જીવ અને આકાશની પેઠે અનાદિ અનન્ત છે ? કે સુવર્ણ અને પત્થરની પેઠે અનાદિ સાન્ત છે ? (એના ઉત્તરમાં) કહીએ છીએ કે બન્ને પ્રકારનો સંબંધ અવિરુદ્ધ છે. પહેલો જીવ ને આકાશના જેવો અનાદિ અનન્ત સંબંધ અભવ્યોને છે તથા બીજો સુવર્ણ અને પત્થરની પેઠે અનાદિ સાન્ત સંબંધ ભવ્ય જીવોને છે. જીવત્વ સર્વમાં સમાન છતાં ભવ્ય અને અભવ્યમાં શાથી તફાવત છે ?

(જીવત્વ સમાન છતાં પણ નારક (નારકો) નિર્ધ્યાત્તિય તદ્વાવત જેવી રીતે છે, તેવી-
રીતે ભવ્ય-અને અભવ્યપણાણ તદ્વાવત પણ છે, આ પ્રમાણે પણ નાહી કાઢી શકાય,
કારણકે નારકાદિપણનો તદ્વાવત કર્મજનિત છે, સ્વાભાવિક નથી; ને તેવી રીતે) ભવ્યા-
ભવ્યત્વનો તદ્વાવત પણ નારકાદિની જેમ કર્મ જન્ય હોય, તો કર્મ વિરોધ નથી, પણ
એ ભવ્યાભવ્યત્વનો તદ્વાવત તમે તો સ્વાભાવિક કહેા છો, તેવી મંદેહ થાય છે.

ભવ્યાભવ્યત્વના તદ્વાવતનું કારણ કહે છે.

દવ્વાઈત્તે તુલ્લે જીવ-નહાણં સમાવઓ મેઓ ।

જીવા-ડજીવાઈગઓ જહ તહ મવ્વે-યરવિસેસો ॥ ૧૮૨૩ ॥

एवंपि भवभावो जीवत्तंपिय सभावजाईओ ।

पावइ निच्चो तम्मि य तदवत्तये नत्थि निव्वाण ॥ १८२४ ॥

जह बहपुव्वाभावोऽणाडसहावोऽवि सनिदणो एवं ।

जइ भवत्ताभावो भवेज्ज किरियाए को दोसो ? ॥ १८२५ ॥

જેમ જીવ અને આકાશમાં દ્રવ્યત્વ-સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ-જ્ઞેયત્વ વિગેરે ધર્મો સમાન છતાં
પણ, તેમાં જીવત્વ અને અજીવત્વ આદિ ભેદ સ્વાભાવિક છે; તેમ જીવોમાં પણ જીવપણું
સમાન છતાં એ ભવ્ય-અભવ્યપણાનો ભેદ છે. એ પ્રમાણે ભવ્યભાવ જીવત્વની જેમ
સ્વાભાવિક હોય, તો તે ભવ્યભાવ નિત્ય-અવિનાશી થશે. અને તે અવિનાશી એવા
ભવ્યભાવમાં ભોક્ષ નહીં થાય. (કેમકે “ સિદ્ધતા જીવો ભવ્ય નથી, તેમ અભવ્ય પણ
નથી.” એમ કહેવામાં આવે છે માટે તે અવિનાશી ભવ્યો ભોક્ષને અયોગ્ય છે,) એમ ન
કહેવું; કારણકે જેમ ઘટનો પૂર્વઅભાવ અનાદિ સ્વભાવવાળો છે, છતાં પણ તેનો ઘટની
ઉત્પત્તિ સમયે નાશ જણાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાવડે જે અનાદિ સ્વભાવવાળા ભવ્ય-
ભાવનો નાશ થાય, તો શો દેવ છે ? કંઈજ નહીં. ૧૮૨૩-૧૮૨૪-૧૮૨૫.

अणुदाहरणमभावो खरसंगंपिव मई न तं जम्हा ।

भावो चिय स विसिद्धो कुंभाणुत्पत्तिमेत्तेणं ॥ १८२६ ॥

एवं भव्बुच्छेओ कोट्टागारस्स वा अवचयंति ।

तं नाणंतत्तणओऽणागयकालं-वराणं व ॥ १८२७ ॥

जं चातीना-ऽणागयकाला तुल्ला जओ य संसिद्धो ।

एक्को अणंतभागो भव्वाणमईयकालેणं ॥ १८२८ ॥

एस्सेण तत्तिउ चिय जुत्तो जंतोऽवि सव्वभव्वाणं ।

जुत्तो न समुच्छेओ होज्ज मई कहमिणं सिद्धं ? ॥ १८२९ ॥

भव्वाणमणंतत्तणमणंतभागो व किह व मुक्को किं ? ।

કાલાદઓ વ મંદિવ ! મહ વયણાઓ વ પઢિવજ્જ ॥ ૧૮૩૦ ॥

ઘટનો જે પૂર્વ અભાવ તે ઉદાહરણ ન થાય, કેમકે તે અભાવસ્વરૂપ હોવાથી ગદિ-
સના શીંગડાની જેમ અવસ્તુરૂપ છે, એમ છું કહેતો હોય તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે એ

ઘટનો પૂર્વ અભાવ, ભાવરૂપજ છે, માત્ર તેના કારણભૂત-અનાદિકાળથી પ્રવર્તેલ જે માદીના પુદ્ગળનો સમૂહ તેથી ઘટની ઉત્પત્તિજ નથી થઈ, એટલેજ કેવળ તેમાં તદ્દાવત છે વળી થોડે થોડે ધાન્યથી હીન થતો કોઠાર, કાળાન્તરે જેમ સર્વથા ખાલી થઈ જાય છે, તેમ કાળ અનન્તાનન્તો હોવાથી છ માસના અન્તે પણ એક ભવ્ય જીવ અવશ્ય મોક્ષે જાય તો તેથી અનુક્રમે હીન થવાથી સર્વ ભવ્યજીવોથી સંસાર કાળાન્તરે શૂન્ય થઈ જાય, એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અચુક છે, કેમકે ભવ્ય જીવોનો સમૂહ, અનાગત એટલે ભવિષ્યકાળ અને આકાશની પેઠે અનન્ત છે, એટલે તેનો વિચ્છેદ કદી પણ થાય નહિ, કેમકે અતીત-અનાગત કાળ સમાન છે, અને અતીતકાળે એક નિગોદના અનન્તમા ભાગે ભવ્ય જીવો મોક્ષે ગયા છે, ભવિષ્યકાળમાં પણ તેટલાજ મોક્ષે જશે, માટે સર્વ ભવ્ય જીવોનો ઉચ્છેદ માનવો યોગ્ય નથી. ભવ્યજીવો અનન્તા છે, અને તેનો અનન્તમા ભાગ મોક્ષે જશે, એમ શાથી માની શકાય? એમ તું પૂછતો હો, તો હે મંડિક! કાળ અને આકાશ આદિની પેઠે ભવ્યો અનન્તા છે, તેથી તેમનો કાળ-અને આકાશની પેઠે સર્વથા વિચ્છેદ નથી થતો, આ પ્રમાણે તું મારા વચનથી અંગીકાર કર. ૧૮૨૬ થી ૧૮૩૦

તમે કહો છો, તે સત્ય છે, એમ શાથી મનાય? એમ શકા થતી હોય તો—

સન્ભૂયમિણં ગિણ્હસુ મહ વયનાઓઽવસેસવયણં વ ।

સવ્વણ્ણુત્તાઇઓ વા જાણયમજ્ઞત્યવયણં વ ॥ ૧૮૩૧ ॥

મણ્ણસિ કિહ સવ્વણ્ણૂ સવ્વેસિં સવ્વસંસયચ્છેયા ।

દિદ્ધંતાભાવમિમિવિ પુચ્છહ જો સંસઓ જસ્સ ॥ ૧૮૩૨ ॥

મેં જે કહું તે સર્વ સત્ય છે, એમ ગ્રહણ કર. કારણકે હું સર્વજ્ઞ વીતરાગ છું, તેથી જ્ઞાયક મધ્યસ્થ પુરૂષની પેઠે મારું વચન તારા સંશયાર્થે સર્વ વચનની પેઠે સત્ય છે. તમે સર્વજ્ઞ છો કે નહિ, તેની શી ખાતરી? એવો તને સંશય થતો હોય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે હું સર્વના સંશયનો છેદ કરું છું. આમાં બીજા કોઈ ઉદાહરણની જરૂર નથી, છતાં તને જે કંઈ પણ સંશય હોય તે પૂછ, હું તેનો છેદ કરું. જેથી તને યોગ્યતાને પ્રતીતિ થાય. ૧૮૩૨-૧૮૩૨.

જે ભવ્યો હોય અને મોક્ષે ન જાય, તેને અભવ્ય કેમ ન કહેવાય ?

મન્વાવિ ન સિજ્ઞિસસંતિ. કેહ કાલેણ જહ્વિ સવ્વેણ ।

નણુ તેવિ અમત્તચ્ચિય કિં વા મન્વત્તણં તેસિં ? ॥ ૧૮૩૩ ॥

મણ્ણહ મન્વો જોગ્ગો ન ય જોગત્તેણ સિજ્ઞઈ સઘો ।

જહ જોગ્ગમિમિવિ દલિણ સવ્વત્થ ન કોરણ પડિમા ॥ ૧૮૩૪ ॥

જહ વા સ એવ પાસાણ-કણગજોગોઽવિ જહ્વિ જોગેઽવિ ।

ન વિજુજ્ઞઈ સઘો ચ્ચિય સ વિઝજ્ઞઈ જસ્સ સંપત્તી ॥ ૧૮૩૫ ॥

કિં પુણ જા સંપત્તી સા જોગ્ગસેવ ન ડ અજોગ્ગસસ ।

તહ જો મોકૂલ્લો નિયમા સો મન્વાણં ન ઇયરેસિં ॥ ૧૮૩૬ ॥

ભવ્ય છતાં પણ જેઓ કોઈ કાળે પણ મોક્ષે ન જાય, તો પછી જેઓના મોક્ષ ન થાય તેઓને અભવ્ય કેમ ન કહેવા ? તેઓને ભવ્ય કહેવામાં શું વિરોધતા છે ? (એ

પ્રધ્વસાલાવની પેઠે કૃતક છતાં મોક્ષનું નિત્યપણું ને સ્વરૂપાવસ્થાનજ મોક્ષ. (૮૬)

પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે। ભવ્ય એટલે સિદ્ધિગમન યોગ્ય, (પણ સિદ્ધગતિમાં જાયજ એવો અર્થ ન સમજવો.) યોગ્યતામાત્રથીજ સર્વે સિદ્ધ થશે એમ ન સમજવું. (પણ સિદ્ધ ગતિમાં જવાની સામગ્રી મળે તોજ તે સિદ્ધિ પામે.) જેમ મુવર્ણ-પાપાણ-કાષ્ટ વિગેરેના દુર્ગાઓમાં પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા હોય છે, પણ તે સર્વ દુર્ગાઓમાંથી પ્રતિમા નથી કરાતી. પણ જેને યોગ્ય સામગ્રી મળે છે, તેનીજ પ્રતિમા કરાય છે. અથવા જેમ મુવર્ણ અને પાપાણનો યોગ જુદો પાડી શકાય એમ છે, છતાં કંઈ સર્વનો વિયોગ નથી થતો, પણ જેને વિયોગની સામગ્રી મળે છે તેનોજ વિયોગ થાય છે. મતલબ કે-યોગ્ય-સામગ્રી યોગ્યતાવાળાને મળે તોજ કાર્ય થાય, ન મહે તો નહીં થાય, પણ અયોગ્યતા-વાળાને સામગ્રી મળે તો પણ કાર્યની સિદ્ધિ નથી થતી, તેવીજ રીતે જે મોક્ષ થાય છે, તે અવશ્ય ભવ્યનેજ થાય છે, પણ અભવ્યને નથી થતો. ૧૮૩૩-૧૮૩૪-૧૮૩૫-૧૮૩૬.

મોક્ષ નિત્ય નથી, એમ કહેવામાં આવે તો, તે માટે કહે છે કે—

કયગાઈમત્તળાઓ મોક્ષો નિચો ન હોઈ કુંભો વ ।

નો પદ્મસાભાવો મુવિ તદ્દમ્માવિ જં નિચો ॥ ૧૮૩૭ ॥

અણુદાહરણમભાવો एसोऽवि मई न तं जओ नियओ ।

કુંભવિનાસવિસિદ્ધો ભાવો ચ્ચિય પોગલમયોઽયં ॥ ૧૮૩૮ ॥

किं वेगंतेण कयं पोगलमेत्तविलयम्मि जीवस्स ।

किं निव्वत्तियमहियं नभसो घटमेत्तविलयम्मि ? ॥ ૧૮૩૯ ॥

કૃતકાદિ (ધર્મવાળો) હોવાથી ઘટની પેઠે મોક્ષ નિત્ય નથી. (એમ કહેવામાં આવે તો) તે અયોગ્ય છે, કારણકે પ્રધ્વંસાલાવ કૃતક છતાં પણ નિત્ય છે. અભાવ એ અવસ્તુરૂપ હોવાથી તેનું ઉદાહરણ નહીં ઘટે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઉચિત નથી; કેમકે નિશ્ચિત કુંભ વિનાશરૂપ વિશેષણે વિશિષ્ટ એવો પુદ્ગલાત્મકભાવ એજ પ્રધ્વંસાલાવ છે. (તેથી એ ઉદાહરણ યોગ્ય છે.) અથવા જેમ ઘટમાત્રનોજ વિનાશ થવાથી આકાશમાં શું વિશિષ્ટ કરાય છે? કંઈજ નહીં, તેવીજ રીતે કર્મ પુદ્ગળ માત્રનોજ વિનાશ થએથી જીવમાં શું વિશેષ કરાય છે? કે જેથી મોક્ષને એકાન્તે કૃતક કહેવાય? ૧૮૩૭-૧૮૩૮-૧૮૩૯.

મંડિક:—મોક્ષ નિત્ય-અવિનાશી નથી, પણ ઘટની પેઠે કૃતક હોવાથી-પ્રયત્ન પછી થતો હોવાથી અને આદિમાન હોવાથી અનિત્ય-વિનાશી છે.

ભગવન્ત:—તારું કહેવું અયોગ્ય છે, કેમકે તે કહેલો હેતુ વિપક્ષમાં રહે છે, તેથી તે અનેકાન્તિક છે. જેમકે ઘટ વિગેરેના પ્રધ્વંસાલાવ કૃતકાદિ સ્વભાવવાળો છે, તોપણ તે નિત્ય છે; અને જે તેને અનિત્ય કહેવામાં આવે, તો ઘટાદિ પુનઃ તદ્દરૂપે થવા જોઈએ.

મંડિક:—પ્રધ્વંસાલાવ, અભાવરૂપ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી, એટલે તેનું ઉદાહરણ આપ નહિ કંહી શકો.

ભગવન્ત:—એ પ્રધ્વંસાલાવ અવસ્તુરૂપ નથી, પણ વસ્તુરૂપ છે; કારણ કે નિશ્ચિત કુંભવિનાશરૂપ જે વિશિષ્ટ પુદ્ગલાત્મકભાવ (કપાલ-ડીંકરા થવાદિ રૂપ) એ પ્રધ્વંસાલાવ છે. એટલે અમે કહેલ ઉદાહરણ યોગ્ય છે. તેથી મોક્ષને કૃતકાદિ સ્વભાવવાળો માનવામાં આવે

તોપણ તે અનિત્ય નહિ કહી શકાય. અથવા મોક્ષ કૃતક છેજ નહિ, કેમકે આત્મા અને કર્મ પુદ્ગલનો વિયોગ એજ મોક્ષ કહેવાય છે. જ્યારે તપ-સંયમ આદિના પ્રભાવે આત્માથી કર્મ જુદાં પડે છે, ચારે આત્માનું એમાં શું કરાય છે? કે જેથી મોક્ષને કૃતકાદિ સ્વભાવવાળો માનીને તેમાં અનિત્યતા કહે છે? તે વખતે આત્મા સ્વસ્વરૂપમાંજ સ્થિત થાય છે, એટલે એમાં કંઈ વિશેષતા નથી કરાતી, કે જેથી તે કૃતક કહેવાય.

મંડિક:—આત્મા અને કર્મનો વિયોગ કરાય છે, તેથી તે કૃતક છે, અને કૃતક હોવાથી મોક્ષ અનિત્ય છે.

ભગવન્ત:—મુદ્ગરાદિ વડે ઘટ માત્રનોજ વિનાશ થતાં આકાશમાં શું વિશેષતા થાય છે? કંઈજ નહીં. તેવી રીતે અહીં પણ કર્મ માત્રનો વિનાશ થવાથી આત્મામાં શું વિશેષતા છે? કે જેથી મોક્ષને કૃતક માનીને અનિત્ય કહે છે.

મંડિક:—જેમ ઘટનો વિનાશ કરાય છે, તેમ કર્મનો પણ વિનાશ કરાય છે. તેથી તે કૃતક છે, એ પ્રમાણે કૃતક હોવાથી સર્વ કર્મના ક્ષય રૂપ મોક્ષ અનિત્ય છે.

ભગવન્ત:—તદાર્થ એ કથન ઠીક નથી, કેમકે જેમ ઘટનો વિનાશ થતાં પણ આકાશનો સદ્ભાવ હોય છે, ને તેથી તે આકાશથી ઘટવિનાશ કંઈ ભિન્ન નથી. અને એથી આકાશની કંઈ વિશેષતા નથી કરાતી, કારણ કે તે હ્રસ્વેશાં અવસ્થિત હોવાથી નિત્ય છે. એવી રીતે અહીં કર્મનો વિનાશ થતાં જે કેવળ આત્માનો સદ્ભાવ છે, તે આત્મ સદ્ભાવથી કર્મ વિનાશ કંઈ જુદો નથી, અને એથી આત્મામાં કંઈ વિશેષ નથી કરાતું, કેમકે તે પણ આકાશની પેઠે નિત્ય હોય છે. માટે મોક્ષ કૃતક નથી, અને કૃતક ન હોવાથી અનિત્ય પણ નથી. જે કે કથયિત્ તો તે અનિત્ય છેજ, કેમકે દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપે સર્વ વસ્તુ નિત્યાનિત્ય છે. ૧૮૩૭-૧૮૩૮-૧૮૩૯.

મંડિક:—જો જે કર્મ પુદ્ગલો નિર્જરીને તણ દીધેલાં હોય છે, તે કર્મ પુદ્ગલો લોકમાંજ રહે છે. આથી કરીને જેમ ઘટ રૂપથી વિયુક્ત થએલ આકાશ, ઘટના વિનાશથી તેના કપાલાદિ પુદ્ગલોના સંયોગવાળું થાય છે; તેમ કર્મથી વિયુક્ત આત્મા પણ નિર્જરિત સંયોગવાળો થવો જોઈએ, અને એથી તો પુનઃ તેને બંધ થશે.

ભગવન્ત:—ના પુનઃ તેને બંધ નથી થતો, ને વળી તે મોક્ષ નિત્ય છે, કારણ કે--

સોડણવરાહો દ્વ પુળો ન વજ્જણ વંધકારણાભાવા ।

જોગા ય વંધહેઝ ન ય તે તસ્સાસરીરોત્તિ ॥ ૧૮૪૦ ॥

ન પુળો તસ્સ પમ્મૂર્ઘે વીયાભાવાદિદંકુરસ્સેવ ।

વીયં ચ તસ્સ કમ્મં ન ય તસ્સ તયં તઓ નિચ્છો ॥ ૧૮૪૧ ॥

દન્વામુત્તત્તળઓ નહં વ નિચ્છો મઓ સ દન્વતયા ।

સન્વગયત્તાવત્તો મહિત્તિ તં નાણુમાણાઓ ॥ ૧૮૪૨ ॥

નિરપરાધી પુરૂષની પેઠે મુક્ત આત્મા બંધકારણના અભાવે પુનઃ કર્મથી બંધાતો નથી, કેમકે મન-વચન-કાયરૂપ યોગ વગેરે બંધના હેતુઓ, શરીરના અભાવે મુક્તામાને નથી હોતા. (તેથી કર્મવગણના સંયોગ ન થવાથી બંધ નથી થતો.) વળી જે મ બીજના અભાવે આંકુર નથી થતો, તેમ મુક્તાત્માને પુનઃ જન્મ નથી થતો. અહીંયાં બીજ તે કર્મ

જાણવું, ને તે કર્મરૂપ બીજા મુક્તાત્માને ન હોવાથી ભવોત્પત્તિરૂપ અંકુર થતો નથી, માટે તે મુક્ત નિત્ય છે, તે મુક્તાત્મા દ્રવ્ય સ્વરૂપ અને અમૂર્ત હોવાથી આકાશની પહે દ્રવ્યપણે નિત્ય છે. આથી આત્મા સર્વગત છે એમ ન કહેવું, કેમકે એ પક્ષ અનુમાને કરીને બાંધત થાય છે. (જેમ દ્રવ્ય સ્વરૂપ અમૂર્ત આકાશ દ્રવ્યપણે નિત્ય છે, તેમ સર્વગત પણ છે, એવીજ રીતે આત્મા પણ સર્વગત સિદ્ધ થશે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે અચુક્ત છે, કારણકે તે હેતુ વિપરીતધર્મની સિદ્ધિ કરે છે, તેથી તે વિરુદ્ધ છે, જેમકે કુંભાર કર્તા હોવાથી અસર્વગત છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા હોવાથી અસર્વગત છે. અહીં આત્માનું કર્તાપણું અચુક્ત નથી, કેમકે જો એમ ન હોય, તો તે આત્મા ભોક્તા અદૃષ્ટ વગેરે ધર્મ-વાળો ન હોઈ શકે.) ૧૮૪૦-૧૮૪૧-૧૮૪૨.

વસ્તુતઃ સર્વ કાંઇ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રાવ્યસ્વરૂપ છે.

કો વા નિચ્છગાહો સવં વિય વિભવ મંગ ટિડમડ્યં ।

પજ્જાયંતરમેત્તપ્પણાદનિચ્છાદ્વવપસો ॥ ૧૮૪૩ ॥

મુક્કસ કોડવકાસો સોમ ! તિલોગસિદ્ધર, ગઈ કિહ સે ? ।

કમ્મલહુયાનદ્વાગડ્ડપરિણામાઈહિ મણિયમિદં ॥ ૧૮૪૪ ॥

અથવા તે એકાન્ત નિત્ય છે, એવો આગ્રહ શામાટે હોવો જોઈએ ? વસ્તુતઃ સર્વ પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રાવ્યમય છે; પર્યાયાન્તર માત્રની મુખ્યતાએજ અનિત્ય દિનો વ્યવહાર થાય છે. મુક્ત આત્માઓ ક્યાં રહે છે ? હું સૌમ્ય ! તેઓ લોકાન્ત રહે છે. તેમની ગતિ કેવા પ્રકારે થાય છે ? કર્મ રહિત થએ લઘુતા થવાથી અને તથા પ્રકારના ગતિપરિણામાદિથી એક સમયમાં તે ભોક્ષમાં જાય છે. એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૮૪૩-૪૪

મુક્ત આત્મા એકાન્ત નિત્ય છે, એવો આગ્રહ શામાટે રાખવો ? એકાન્ત અનિત્ય વાદીને બોલતા બધ કરવાનેજ અમે નિત્ય કહ્યો છે; વસ્તુતઃ જૈનદર્શનના અભિપ્રાયે સર્વ પદાર્થ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય સ્વરૂપ છે. કેવળ પર્યાયાન્તરમાત્રની મુખ્યતાએજ અનિત્યાદિનો વ્યવહાર થાય છે, જેમકે ઘટરૂપ પદાર્થ પૂર્વે મૃત્પાંડ પર્યાયરૂપે નાશ પામે છે, ઘટરૂપ પર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે અને માટીરૂપ દ્રવ્યપણે અવસ્થિત રહે છે. એજ પ્રમાણે મુક્તાત્મા પણ સંસારીરૂપે નાશ પામે છે, સિદ્ધપણે ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉપયોગાદિ રૂપ જીવપણે અવસ્થિત રહે છે. વળી પ્રથમસમયસિદ્ધરૂપે વિનાશ પામે છે, દ્વિતીય-સમયસિદ્ધપણે ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવત્વાદિ વડે દ્રવ્યપણે અવસ્થિત રહે છે. એમ ફક્ત પર્યાયાન્તરની મુખ્યતાએજ અનિત્યાદિનો વ્યવહાર કરાય છે.

હું સૌમ્ય મંડિક ! તું કદાચ એમ પૂછતો હોય, કે એ મુક્તાત્માઓ ક્યાં રહે છે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તેઓ લોકના અન્તે સિદ્ધશિલાપર રહે છે.

મંડિક:—કર્મ રહિત જીવની આટલે બધે દૂર આ ક્ષેત્રથી ત્યાંસુધી ગતિ કેવી રીતે થાય ? કેમકે જીવની સર્વ ચેષ્ટાઓ કર્મોદ્ધીન હોય છે, કર્મ રહિત જીવને વિહાયોગતિ વિગેરે કર્મના અભાવે એવી ગતિચેષ્ટા કેવી રીતે થઈ શકે ?

ભગવન્તઃ—ભદ્ર મંડિક ! કર્મનો ક્ષય થવાથી જેમ આત્મા અપૂર્વ સિદ્ધ પરિણામ પામે છે, તેમ કર્મના અભાવે લઘુતા પ્રાપ્ત થવાથી આત્મા એકજ સમયમાં એવી ગતિ

કરે છે. વળી જેમ તુ'મકુ-એરંડકુ-અગ્નિ-દૂમ અને ઘનુષ્યમાંથી મૂકેલું તીર, પૂર્વ પ્રયોગ આદિથી ગતિ કરે છે, તેમ મુક્ત આત્મા પણ પૂર્વપ્રયોગઆદિથી ગતિ કરે છે. ૧૮૪૩ ૧/૪૪.

આત્મા અક્રિય નથી, તે વાત કહે છે,

किं सकिरियमखं मंडिय ! भुवि चैयणं च किमखं ? ।

जह से विसेसधम्मो चैयणं तह मया किरिया ॥ १८४५ ॥

कत्ताइत्तणओ वा सकिरिओऽयं मओ कुलालो व्व ।

देहप्फंदणओ वा पच्चक्खं जंतपुरिसो व्व ॥ १८४६ ॥

અરૂપી છતાં સક્રિય હોય એવો કયો પદાર્થ છે ? એમ તું પૂછતો હોય, તો હે મંડિક ! અરૂપી છતાં સચેતન હોય એવો કયો પદાર્થ છે ? જેમ ચૈતન્ય એ આત્માનો વિશેષ ધર્મ છે, તેમ ક્રિયા પણ તેનો વિશેષધર્મજ માનેલ છે. અથવા જેમ કુંભાર કર્તા ભોક્તાદિ ક્રિયા સ્વરૂપ છે, તેમ આત્મા પણ તેવો હોવાથી સક્રિય છે, અથવા યંત્રપુરૂષની પેઠે પ્રત્યક્ષથી દેહુપરિસ્પન્દ જણાય છે, તેથી તે સક્રિય છે. ૧૮૪૫-૧૮૪૬.

મંડિક.—ભગવન્ ! આકાશ-કાળ વિગેરે અમૂર્ત પદાર્થો નિષ્ક્રિય છે, એમ પ્રસિદ્ધ છે, તે છતાં તમે એવો કયો પદાર્થ અરૂપી છતાં સક્રિય જોયો છે, કે જેથી અરૂપી એવા મુક્ત આત્માને તમે સક્રિય કહો છે ? મતલબ કે જેમ આકાશાદિ અમૂર્ત હોવાથી અક્રિય છે, તેમ મુક્તાત્મા પણ અક્રિયજ હોવો જોઈએ.

ભગવન્તઃ.—મંડિક ! તારી એ માન્યતા યોગ્ય નથી, એ બાબત વધારે સારી રીતે સમજવાને હુંજ તને પૂછું છું કે જગતમાં એવી બીજી કંઈ અમૂર્ત વસ્તુ તે સચેતન જોઈ છે ? કે જેથી મુક્તાત્માને સચેતન માને છે. જેમ આકાશ અમૂર્ત હોવાથી અચેતન છે, તેમ મુક્તાત્મા પણ અમૂર્ત હોવાથી અચેતન હોવો જોઈએ. પણ આમ મનાતું નથી, કારણકે આકાશ આદિની સાથે અમૂર્તપણાવડે આત્મા સમાન છે, તોપણ તેને ચૈતન્યરૂપ વિશેષ ધર્મ છે, તો તેવીજ રીતે ક્રિયા પણ તેનો વિશેષ ધર્મ હોય, તો શું વિરોધ છે ? કંઈજ નહીં. અથવા જેમ કુંભકાર કર્તા ભોક્તાદિ સ્વરૂપ હોવાથી સક્રિય છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા ભોક્તાદિ સ્વરૂપ હોવાથી સક્રિય છે, અથવા યંત્રના પુરૂષની પેઠે દેહમાં પરિસ્પન્દ (હલન-ચલન) પ્રત્યક્ષથી જણાઈ હોવાથી આત્મા સક્રિય છે. ૧૮૪૫-૧૮૪૬.

देहप्फंदणहेऊ होज्ज पयत्तोत्ति सोऽवि नाकिरिण ।

होज्जाऽदिट्ठो व्व मई तदखवत्ते नणु समणं ॥ १८४७ ॥

रूवित्तम्मि स देहो वच्चो तप्फंदणे पुणो हेऊ ।

पइनिययपरिप्फंदणमचैयणाणं नवि य जुत्तं ॥ १८४८ ॥

होउ किरिया भवत्थस्स कम्मरहियस्स किनिमित्ता सा ? ।

नणु तग्गइपरिणामा जह सिद्धत्तं तहा साऽवि ॥ १८४९ ॥

દેહુપરિસ્પન્દમાં આત્માનો પ્રયત્ન હેતુભૂત છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પ્રયત્ન પણ અક્રિય આત્મામાં ઘટે નહીં. કેમ અમૂર્ત અદૃષ્ટ એમાં હેતુ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો આત્મા પણ અમૂર્ત હોવાથી તેમાં હેતુ કેમ ન થાય ? મૂર્ત અદૃષ્ટ દેહુપરિસ્પન્દમાં હેતુ

છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે હેતુ કાર્મણશરીરજ છે એમ કહેવું જોઈએ, પણ અચેતન પદાર્થમાં એવો પ્રતિનિયત પરિસ્પન્દ પ્રવેગ યોગ્ય નથી. ભવસ્થ જીવને સક્રિયપણું ભલે હોય, પણ કર્મ રહિત મુક્તાત્માને તે કયા નિમિત્તથી થાય છે? એમ કહેતા હો તો ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે જેમ સિદ્ધગતિના પરિણામથી સિદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે ક્રિયા પણ થાય છે. ૧૮૮૭-૧૮૪૮-૧૮૪૬.

મંડિક:—દેહપરિસ્પન્દમાં આત્માનો પ્રયત્ન હેતુ છે, પણ કોઈ ક્રિયા હેતુ નથી, આથી કરીને આત્માને સક્રિય ન કહી શકાય.

ભગવન્ત:—જો આત્મા સક્રિય હોય, તો આકાશની પેઠે સક્રિય એવા આત્મામાં પણ તે પ્રયત્ન હોઈ શકે નહિ, મારે આત્મા સક્રિયજ છે. વળી અમૂર્ત પ્રયત્ન દેહ પરિસ્પન્દમાં હેતુ છે, એમ માનવામાં અન્ય-બીજે કયો હેતુ છે? અન્ય હેતુની અપેક્ષા સિવાય સ્વન: આ પ્રયત્નજ દેહ પરિસ્પન્દમાં હેતુ છે, એમ જો કહેવામાં આવે, તો એ પ્રમાણે આત્મા પણ દેહ પરિસ્પન્દમાં હેતુ થઈ શકશે, વચ્ચે નિર્વ્યક્ત પ્રયત્ન માનવાથી શો લાભ છે? મંડિક:—દેહપરિસ્પન્દમાં કોઈ અદૃષ્ટ હેતુ છે, પણ આત્મા નિર્વ્યક્ત હોવાથી તે તે પરિસ્પન્દમાં હેતુભૂત નથી.

ભગવન્ત:—હું તને એ સંબંધમાં પૂછું છું કે એ અદૃષ્ટ મૂર્ત છે, કે અમૂર્ત છે? જો અમૂર્ત હોય તો, આત્મા પણ અમૂર્ત હોવાથી તેને દેહપરિસ્પન્દમાં શા મારે હેતુભૂત નથી માનતો? અને જો એ અદૃષ્ટ મૂર્ત હોય તો તે કાર્મણશરીર સિવાય અન્ય કંઈ સંભવતું નથી, જો એ પ્રમાણે એ કાર્મણ શરીર, આલ્લ:શ્યશરીરના હેતુપણે વપરાતું હોય તો તેના પરિસ્પન્દનો પણ કોઈ અન્ય હેતુ હોવો જોઈએ. તેનો પણ પુન: બીજે હેતુ હોવો જોઈએ પુન: તેનો પણ અન્ય હેતુ કહેવો પડશે, એમ છેવટે અનવસ્થાજ પ્રાપ્ત થશે. અદૃષ્ટ કાર્મણ શરીરનો પરિસ્પન્દ અન્ય હેતુ સિવાય સ્વભાવથીજ પ્રવર્તે છે, તેથી અનવસ્થા દોષ નહિ પ્રાપ્ત થાય; એમ કહેવામાં આવે તો એ પ્રમાણે બધા દૃશ્ય શરીરનો પરિસ્પન્દ પણ સ્વભાવથીજ પ્રવર્તશે, અદૃષ્ટ કાર્મણ શરીરની કલ્પના કરવાથી શું લાભ છે?

મંડિક:—એને પણ એ પ્રમાણે સ્વભાવથી પરિસ્પન્દ માનીએ તો કંઈ હરકત નથી, મને તો એ પણ માન્ય છે.

ભગવન્ત:—એમ માનવું અયુક્ત છે, કારણકે અચેતન પદાર્થને એ પ્રમાણે પ્રતિનિયત વિશિષ્ટ પ્રકારનો પરિસ્પન્દ સ્વાભાવિક ન થઈ શકે, કેમકે જે અન્ય હેતુની અપેક્ષા સિવાયનો હોય, તે નિત્ય વિઘ્નમાન હોય, અથવા નિત્ય અવિઘ્નમાન હોય છે. ” મારે કર્મ વિશિષ્ટ આત્માજ પ્રતિનિયત દેહપરિસ્પન્દમાં હેતુ છે, તેથી તે સક્રિય છે. એમ માનવું એજ યોગ્ય છે.

મંડિક:—અસ્તુ, તમારા કહેવા પ્રમાણે ભવસ્થ-સંસારી જીવને તેવી ક્રિયા હોવાથી સક્રિય હો, પરંતુ કર્મ રહિત મુક્તાત્માને તે ક્રિયા કેવીરીતે હોઈ શકે?

ભગવન્ત:—જેમ મુક્તાત્માને સિદ્ધગતિના પરિણામથી સિદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય છે તેમ મુક્તાત્મા સક્રિય પણ છે. ૧૮૮૭-૧૮૪૮-૧૮૪૬.

(૬૪) સિદ્ધસ્થાનથી આગળ ગતિનો અભાવ ને ધર્માસ્તિકાયાદિની સિદ્ધિ.

મુક્તાત્માઓ ગતિવાળા હોવાથી સિદ્ધક્ષેત્રની આગળ પણ કેમ નથી જતા ? એ સંકાતું સમાધાન અને તેને અંગે ધર્માસ્તિકાયા ને લોકની સિદ્ધિ કરે છે—

કિં સિદ્ધાલયપરઓ ન ગઈ ? ધર્મ્યા થકાયવિરહાઓ ।

સો ગઈઝગ્ગદ્ધકરો લોગમ્મિ જમત્થિ નાલોર ॥ ૧૮૫૦ ॥

લોગસ્સડત્થિ ત્રિવવલ્લો મુદ્ધત્તણઓ ઘડસ્સ અઘડો વ્વ ।

સ ઘડાઈ ઢ્ઞિય મઈ ન નિસંહાઓ તયણુલ્લો ॥ ૧૮૫૧ ॥

તમ્હા ધમ્મા-ડધમ્મા લોયપરિન્દ્ધેયઠ્ઠારિણો જુત્તા ।

ઈહરાડ્ડગાસે તુલ્હે લોગોડ્ડોગોત્તિ કો મેઓ ? ॥ ૧૮૫૨ ॥

લોગવિભાગાભાવે પઢિઘાયાભાવઓડ્ડવત્થાઓ ।

સંવવદારાભાવો સંદંધાભાવઓ હોજ્જા ॥ ૧૮૫૩ ॥

નિરણુગ્ગદ્ધત્તણાઓ ન ગઈ પરઓ જલાદિવ ઝસસ્સ ।

જો ગમ્પણાણુગ્ગદ્ધિયા સો ધમ્મો લોગપરિમાણો ॥ ૧૮૫૪ ॥

અત્થિ પરિમાણકારી લોગરસ પમેયભાવઓડ્ડવરસં ।

નાણં પિવ નેયરસાલોગત્થિત્તે ય સોડ્ડવરસં ॥ ૧૮૫૫ ॥

પ્રશ્ન:—સિદ્ધ ક્ષેત્રની આગળ પણ મુક્તાત્માની ગતિ કિયા કેમ નથી થતી ?

ઉત્તર:—આગળ ધર્માસ્તિકાયાનો અભાવ છે માટે, તે ધર્માસ્તિકાયા જીવો અને પુદ્ગલોને ગતિક્રિયામાં ઉપકાર કરનાર છે, તેથી તે લોકમાં જ છે, અલોકમાં નથી. વળી જેમ ઘટનો પ્રતિપક્ષી અઘટ છે, તેમ શુદ્ધપદપણાથી લોકનો પ્રતિપક્ષી અલોક છે, તે અલોક ઘટ પદાદિ હશે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે નિષેધથી તેના અનુરૂપ પદાર્થની જ કલ્પના થાય છે. ધર્માસ્તિકાયા, અને અધર્માસ્તિકાયા એ બે દ્રવ્યો લોકના નિયામક છે, અન્યથા સર્વત્ર આકાશવ્યની હયાતી તુલ્યહૃદયની આ લોક છે અને આ અલોક છે એવો ભેદ ક્યાંથી થાય ? લોકવિદેહોત્તર અભાવે પ્રતિનિધાતના અભાવથી ગતિ અને અવસ્થાન ન થાય અને એથી સમધર્મો અભાવ થાય છે. અન્ધ-મોક્ષાદિ વ્યવહારનો સર્વથા અભાવ થાય. તેથી કરીને જેમ જીવો સિવાય મનુષ્યની ગતિ નથી થતી, તેમ જીવ પુદ્ગલોને ઉપગ્રહ કરનાર ધર્માસ્તિકાયા અભાવે લોક બહાર ગતિ નથી થતી. તેમને ગતિમાં જે અનુગ્રહ કરનાર છે તે ધર્માસ્તિકાયા છે, અને તે લોકપ્રમાણુ જ છે. જેમ જોયતું પરિમાણુ કરનાર જ્ઞાન છે, તેમ લોક પ્રમેય હોવાથી તેનું પરિમાણુ કરનાર અવશ્ય કોઈ છે. અહીં પરિમાણુ કરનાર ધર્માસ્તિકાયા છે, અને એ ધર્માસ્તિકાયા, અલોક હોય તો જ હોઈ શકે છે, ૧૮૫૦ થી ૧૮૫૫.

મોક્ષસ્થાનમાંથી સિદ્ધતું પુનઃ પતન નથી થતું, તે માટે કહે છે.

પયણં પસત્તમેવં થાણાઓ તં ચ નો જઓ છટ્ટી ।

ઈહ કત્તિલક્ષણેયં કત્તુરણત્થનરં થાણં ॥ ૧૮૫૬ ॥

મહનિચ્છણત્તઓ વા થાણવિણાસપયણં ન જુત્તં સે ।

તદ્ધ કમ્માભાવાઓ પુણક્રિયાભાવઓ વાવિ ॥ ૧૮૫૭ ॥

નિચ્છત્યાણાઓ વા ગોમાઈણં પઢણં પસજ્જેજ્ઞા ।

અહ ન મયમળેમતા થાણાઓઽવત્સ પઢણ તિ ॥ ૧૮૫૮ ॥

એ માનવાથી તે સિદ્ધને તે સ્થાનની પુત્ર પતન પ્રાપ્ત થયે. તો તેમ નહિ, કારણકે અહીં કર્તારૂપ છઠ્ઠી સિદ્ધિ છે, તેથી તે સ્થાન કર્તાથી અનર્થાન્તર છે, વળી તે સ્થાન તેનાથી અર્થાન્તર માનીએ, તો પણ આકાશની પેઠે નિત્ય હોવાથી તે સ્થાનનો વિનાશ કે પતન થાય નથી; કારણકે તેમ થવાના કારણ ભૂત કર્મના અભાવે પુત્ર ક્રિયા ન હોવાથી તેમ નથી થતું. તથા “ નિત્ય સ્થાનથી પતન ” માનવામાં આવે, તો આકાશાદિતું પણ પતન થાય, અને જો તે માન્ય ન હોય તો, “ સ્થાનથી અવશ્ય પતન ” એ કથન અનેકાન્તિક છે. ૧૮૫૬-૧૮૫૭-૧૮૫૮.

જેમાં રહેવાય તે સ્થાન, એ વ્યુપતિથી સ્થાન શબ્દ અધિકરણ વાચી છે, અને તેથી કરીને સિદ્ધત્વં સ્થાન તે સિદ્ધસ્થાન, આ પ્રમાણે અર્થ માનીએ તો, પર્વત અથવા વૃક્ષના અથ્રમાગ પરથી જેમ દેવકત્તનું અથવા દ્વણનું પતન થાય છે, તેમ સિદ્ધત્વં પણ સિદ્ધસ્થાનથી પતન થતું જોઈએ, કારણકે જેમ હર કોઇનું જેનું કોઇ પણ સ્થાન હોય તેનું પોતાના સ્થાનથી પતન જણાય છે, તેમ સિદ્ધત્વં પણ પતન થતું જોઈએ.

ભગવન્તઃ—એમ માનતું અયોગ્ય છે, કારણકે અહીં સિદ્ધત્વં સ્થાન એ વાક્યમાં કર્તાના અર્થમાં છઠ્ઠી વિમલ્લિ છે, તેથી કરીને સિદ્ધ જ્યાં અવસ્થિત રહે છે તે સ્થાન, પરંતુ તે સિદ્ધથી અર્થાન્તર-ભ્રુડું એવું સ્થાન ન સમજવું.

અથવા તે સ્થાન સિદ્ધી અર્થાન્તર માનીએ, તો પદ્ધત્યાંથી સિદ્ધત્વં પતન થતું શુક્ત નથી, કારણકે એ સ્થાન આકાશની પેઠે નિત્ય હોવાથી તેનો વિનાશ ન થાય અને વિનાશ ન થવાથી શુક્તત્વં પતન પણ ન થાય, કેમકે આત્માને પતનાદિ ક્રિયામાં કર્મજ મુખ્ય કારણ છે, અને તે કર્મ તો શુક્તાત્માને નથી, એટલે પતન ક્યાંથી થાય? ન જ થાય. વળી નિજ પ્રયત્નની પ્રેરણા-આકર્ષણ-વિકર્ષણ શુરત્વ વિગેરે પતન થવાનાં કારણ છે તે પણ શુક્ત આત્માને નથી હોતાં, એટલે તેમનું પતન ક્યાંથી થાય?

વળી “ સ્થાનથી પતન ” એમ જે કહ્યું છે, તે સ્વવચનવિરુદ્ધ છે, કારણકે અસ્થાનથી પતન થાય, પણ સ્થાનથી પતન ન થાય, જો સ્થાનથી પણ પતન માનીએ, તો આકાશ વિગેરેને પણ પોતાના નિત્ય સ્થાનથી પતન પ્રાપ્ત થાય, અને જો એ પ્રમાણે માન્ય ન હોય, તો સ્થાનથી અવશ્ય પતન થાય છે, એ કથન અનેકાન્તિક છે. ૧૮૫૬-૧૮૫૭-૧૮૫૮.

સિદ્ધાત્માઓની આદિ નથી અને અમૂત હોવાથી પરિમિત ક્ષેત્રમાં સર્વ સમાય છે એ વાત જણાવે છે.

મવઓ સિદ્ધોત્તિ મઈ તેનારમસિદ્ધસંભવો જુત્તો ।

કાલાણાઈત્તણઓ પઠમસરીરં વ નદજુતં ॥ ૧૮૫૯ ॥

પરિમિયદેસેઽર્ણના કિહ માયા ? મુત્તિવિરહિયત્તાઓ ।

જેયમ્મિ વ નાંણાઈ દિદ્ધીઓ વેગરૂવમ્મિ ॥ ૧૮૬૦ ॥

સંસારમાંથી સર્વ શુક્તાત્માઓની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી સિદ્ધોની આદિ હોવી જોઈએ. એ કથન અયોગ્ય છે, કારણકે કાળ અનાદિ હોવાથી જેમ કોઈ આદ્ય શરીર નથી તેમ સિદ્ધોની પણ આદિ નથી. પરિમિત સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં અનન્તા સિદ્ધો કેવી રીતે

સમાય છે ? અમૂર્ત છે માટે, અથવા જેમ તેમના જ્ઞાનાત્મામાં અનન્તાં દ્રવ્યો સમાય છે તેમ. અથવા એક નર્તકીની ઉપર જેમ હજારો દૃષ્ટિઓ પડે છે, તેમ તે સિદ્ધોનો સમાવેશ પણ સમાજવો. ૧૮૫૯-૧૮૬૦.

સંસારમાંથીજ સર્વ જીવો મુક્ત થએલા છે, તોપણી સર્વ સિદ્ધાત્માઓમાંથી અવશ્ય કોઇપણ એક સિદ્ધ સર્વથી પ્રથમ સિદ્ધ થએલ હોવો જોઇએ, આવી શંકા કરવામાં આવે તો તે અપોગ્ય છે, કારણકે જેમ સર્વ શરીરો અને સર્વ રાત્રિ દિવસો આદિમાન છે, પરંતુ કાળ અનાદિ હોવાથી અમુક આદ્ય શરીર છે અને અમુક આદ્ય અહો રાત્રિ છે, એમ જાણી શકાતું નથી, તેમ કાળ અનાદિ હોવાથી આદ્ય સિદ્ધ કોણ એ પણ જાણી શકાતું નથી.

સિદ્ધ ક્ષેત્ર પરિમિત પ્રમાણવાળું છે, તેની અંદર અનન્તા સિદ્ધોનો સમાવેશ કેવીરીતે થઇ શકે ? એમ જો તારો પ્રશ્ન થતો હોય, તો તેના ઉત્તરમાં હું કહું છું કે સિદ્ધો અમૂર્ત હોવાથી અનન્તા છતાં પણ તેમાં સમાય છે. જેમ દરેક દ્રવ્ય ઉપર સિદ્ધોના અનન્તાં જ્ઞાન-દર્શન પડે છે, અથવા એકજ નર્તકી ઉપર જેમ હજારો દૃષ્ટિઓનો સંપાત થાય છે, તેમજ પરિમિત એક ચોરડામાં જેમ ઘણા દીવાઓની પ્રભા સમાય જાય છે, તેવીરીતે અમૂર્ત સિદ્ધો પણ અમૂર્ત ક્ષેત્રમાં સમાઈ જાય છે, જો દીપકની ઘણી મૂર્ત પ્રભાઓનો પરિમિત ક્ષેત્રમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તો પછી અમૂર્ત મુક્તાત્માઓનો પરિમિત ક્ષેત્રમાં સમાવેશ થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય જેવું છે ? ૧૮૫૯-૧૮૬૦.

વેદવાક્યાનુસારે બંધ મોક્ષની સિદ્ધિ કરે છે.

न ह वइ ससरीरस्स पिय-उपियावहतिरेवमाईणं ।

वेयपयाणं च तुमं न पयत्थं मुणसि तो संका ॥ ૧૮૬૧ ॥

तुह बंधे मोक्खम्मि य, सा य न कज्जा जओ फुडो चैव ।

સસરીરે-યરભાવો નણુ જો સો વંધમોક્ષોત્તિ ॥ ૧૮૬૨ ॥

छिन्नम्मि संसयम्मि जिणेण जर-मरणविप्पमुक्केणं । ૧૬૪

સો સમણો પવ્વઙ્ગો અહ્હુટ્ઠહિ સંડિયસણ્હિ ॥ ૧૮૬૩ । ૬૨૧ ॥

ન હિ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયયોઃ ઇત્યાદિ વેદનાં પદોનો સત્ય અર્થ તું નથી જાણતો તેથી તને બંધ અને મોક્ષમાં શંકા થાય છે, પણ તેવી શંકા ન કરવી, કારણકે જે સશરીરી-ભાવ અને અશરીરીભાવ, એ પ્રગટ બંધ અને મોક્ષ છે, એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્ત થએલા જિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેણે પોતાના સાડાતણસો શિષ્યો સહિત દીક્ષા લીધી. ૧૮૬૧-૧૮૬૨-૧૮૬૩.

ન હ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ અશરીરં વાવ સતં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ એટલે સશરીરને સુખ-દુઃખનો અભાવ નથી, અને અશરીરને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી ” ઇત્યાદિ વેદનાં પદોનો ખરો અર્થ તું નથી જાણતો તેથીજ તને હું સૌમ્ય ! બંધ અને મોક્ષમાં શંકા થાય છે, પણ એવી શંકા ન કરવી, કારણકે સશરીરીભાવ, અને અશરીરી ભાવ, તેજ પ્રગટ રીતે બંધ મોક્ષ છે. સશરીરસ્ય ઇત્યાદિ પદવડે બાહ્ય અને અ-વ્યન્તર અનાદિશરીર સંતાન સ્વરૂપ બંધ કહ્યો છે, અને અશરીરં વા ઇત્યાદિ પદવડે સવ-

થી શરીરનો અભાવ થએથી મોક્ષતું પ્રતિપાદન કર્યું છે વળી “ સ ષ્પ વિગુણો ત્રિમુનં
વચ્યતે ” ઈત્યાદિ પદોને તું સંસારી જીવને બન્ધ-મોક્ષના અભાવને પ્રતિપાદન કરનારાં
માને છે, પણ તેમ નથી, એ પદો તો મુક્તાત્મા સંબંધી છે, મુક્તાત્મા કદિપણ બંધાતો
નથી વગેરે બધું મુક્તાત્માને ઉદ્દેશીને કહેલ છે. આ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્ત
થએલા જિનેશ્વર ભગવન્તે તેમના સંશયનો છદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના સાગ્યારસો
શિષ્યો સહિત દીક્ષા લીધી. ૧૮૬૧-૧૮૬૨-૧૮૬૩.

“ ઇતિ પષ્ઠા ગણધરવાદઃ સમાપ્તઃ ”

હવે સાતમા ગણધર સંબંધી વાદ કહે છે.

તે પવ્વઙ્ગ સોઝં સોરિઓ આગચ્છઈ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૮૬૪ । ૬૨૨ ॥

આમદ્ધો ય જિણેણં જાઈ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૮૬૫ । ૬૨૩ ॥

કિં મણ્ણે અત્થિ દેવા ઉયાહુ નત્થિત્તિ સંસઓ તુઙ્ગ ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૮૬૬ । ૬૨૪ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી, એમ સાંભળીને ચૈર્યનામા દ્વિજોપાધ્યાય જિનેશ્વર પાસે આવે છે,
(અને વિચારે છે કે) હું જિનેશ્વર પાસે જઈને વંદન કરીશ, વંદન કરીને તેમની સેવા
કરીશ, તે ત્યાં આવ્યો, એટલે જ મ-જરા અને મરણથી મુક્તએલા, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ભગ-
વન્તે તેને નામ અને ગોત્રપૂર્વક બોલાવ્યા, અને કહ્યું કે-હું ચૈર્ય ! તને એવો સંશય છે,
કે દેવો છે યા નથી ? તને આ સંશય વિરૂદ્ધ એવાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે, પણ
તું તે પદોનો સાચો અર્થ નથી જાણતો.

પોતાના શિષ્યો સહિત મંડિકે દીક્ષા લીધી, એમ ચૈર્યપુત્ર નામના પંડિતે જાણ્યું,
એટલે તે પણ ભગવન્ત પાસે આવ્યા, તેને આવેલા જાણીને પરમકૃપાળુ જિનેશ્વરે તેને
નામ અને ગોત્રપૂર્વક બોલાવીને કહ્યું, આયુષ્મન્ ચૈર્ય ! પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ પ્રતિ-
પાદન કરનારાં વેદપદો સાંભળવાથી તને દેવો છે કે નથી એવો સંશય થયો છે.
તે પદો આ પ્રમાણે છે, “ સ ષ્પ યજ્ઞાયુધી યજમાનોઽઙ્ગસા સ્વર્ગલોકં ગચ્છતિ ”
એટલે યજ્ઞૃષ શસ્ત્ર ધારણ કરનાર આ યજમાન એકદમ સ્વર્ગ લોકમાં જાય છે. આથી
દેવોની વિદ્યમાનતા પ્રતિપાદન થાય છે. તથા “ અપામ સોમં અમૃતા અમૃત અગમત્ત જ્યોતિર-
વિદામ દેવાન, કિં નૂનમસ્માન્ તૃણવદરાતિઃ કિમુ મૂર્તિમમૃત મર્ત્યસ્ય ” એટલે સોમ
રસ પીને તેઓ દેવ થયા, સ્વર્ગલોકમાં ગયા અને દેવપણું પામ્યા. તે દેવો અમર્ત્યપણું
પામેલ દેવો પુરૂષના વ્યાધિ અને વૃદ્ધાવસ્થાને તૃણવત્ કરશે, આ પદો પણ દેવસત્તાને
પ્રતિપાદન કરનારાં છે. અને “ કો જાનાતિ માયોપમાન્ ગીર્વાણાનિન્દ્ર-યમ-વરુણ-કુવેરાદીન્ ”
એટલે ઈન્દ્રજાળ જેવા જણાતા ઈન્દ્ર-યમ-વરુણ-કુબેર વિગેરે દેવો છે કે નહિ, તે કોણ
જાણે ? આ પદો દેવોનો અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. આ સર્વ પદોનો અર્થ તું આ પ્રમાણે
માને છે, તેથી તને એવો સંશય થયો છે. પણ તારો એ સંશય અચોગ્ય છે, કારણકે તે

પદાનો અર્થ તે પ્રમાણે નથી, પણ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, જે પ્રમાણે છે તે હું કહું છું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ, ૧૮૬૪-૧૮૬૫-૧૮૬૬.

એ પદાનો અર્થ હવે ભાષ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે.

તં મન્નસિ નેરડયા પરંતંતા દુઃસ્વસંપત્તા ય ।

ન તરંતિ રૂઢાગંતું સદ્દેયા સુવ્વમાણાવિ ॥ ૧૮૬૭ ॥

સચ્છંદચારિણો પુણ દેવા દિવ્વપ્પભાવજુત્તા ય ।

જં ન કયાઈવિ દરિસણમુવેંનિ તો સંસઓ તેસું ॥ ૧૮૬૮ ॥

મા કુરુ સંસયમેણ સુદૂરમણુયાઈમિન્નજાઈણ ।

પેચ્છસુ પચ્ચક્કવં ચિય ચડવ્વિહે દેવસંઘાણ ॥ ૧૮૬૯ ॥

હે મૈયર્થ ! તું એમ માને છે કે નારડીઓ અત્યંત દુઃખી અને પરાધીન હોવાથી અહીં આવી શકતા નથી, એટલા માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણના ઉપાયનો અભાવ હોવાથી સાંભળેલા છતાંજ શ્રદ્ધા કરવા લાયક છે. આ કારણથી તેઓ “શાસ્ત્રાનુસારે છે” એમ માનવું જોઈએ; પરંતુ દેવો તો સ્વચ્છંદચારી અને દિવ્યપ્રભાવયુક્ત હોવા છતાં પણ કદાપી પ્રત્યક્ષ જણાતા નથી, અને શ્રુતિ સ્મૃતિ આદિમાં “તેઓ છે” એમ સંભળાય છે, આથી તને તેઓમાં સંશય છે. પણ મૈયર્થ ! એવો સંશય ન કર, જે અહિં (સમવસરણુમાંજ) મતુપ્યાદિથી ભિન્ન ભતિવાળા દિવ્યઆભરણાદિયુક્ત ચારે નિકાયના દેવો મને અહીં વંદન કરવાને આવેલા છે, તેઓને પ્રત્યક્ષ જો. ૧૮૬૭-૧૮૬૮-૧૮૬૯.

અહીં સમવસરણુમાં દેવોને જોયા પહેલાં પણ તે સંશય યોગ્ય નથી.

પુવંપિ ન સંદેહો જુત્તો જં જોડસા સપચ્ચક્કવં ।

દીસંતિ તક્કયાવિ ય ઉવઘાયા ડણુગહા જગઓ ॥ ૧૮૭૦ ॥

આલયમેત્તં ચ મઈ પુરં વ તવ્વાસિણો તહવિ સિદ્ધા ।

જે તે દેવત્તિ મયા ન ય નિલયા નિચ્ચપરિસુણા ॥ ૧૮૭૧ ॥

દેવોને અહીં જોયા પહેલાં પણ તે દેવો સંબંધી સંશય યોગ્ય નથી, કેમકે ચન્દ્રાદિ જ્યોતિષિક દેવો તો સર્વને પ્રત્યક્ષ છે, વળી જગતને તેઓનો કરેલો અનુગ્રહ ને ઉપધાત પણ જણાય છે, ચન્દ્રાદિ જે જણાય છે તે વસંત વિનાના આલયમાત્ર (વિમાનો) છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે આલયમાત્ર (નિવાસસ્થાન માત્ર) નથી, પણ નગરમાં વસનારા જનોની જેમ તેમાં કેમ વસનારા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, ને તેમાં જે વસનારા છે તે દેવો છે, કેમકે નિવાસસ્થાન હમેશાં શૂન્ય નથી હોતાં. ૧૮૭૦-૧૮૭૧.

દેવોને અહીં સમવસરણુમાં જોયા પહેલાં પણ તેઓ સંબંધીની વિદ્યમાનતામાં સંશય કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે ચન્દ્ર-સૂર્ય વિગેરે આ જ્યોતિષિક દેવો તો તને અને સર્વલોકને પણ પ્રત્યક્ષ જણાયજ છે, એટલે સર્વ દેવો સંબંધી વિદ્યમાનતામાં સંશય કરવો અયોગ્ય છે, વળી લોકને દેવકૃત અનુગ્રહ ને ઉપધાત પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, કેટલાક દેવો કેમકે કંઈક વૈભવાદિ આપીને અનુગ્રહ કરે છે, અને કેટલાક દેવો રાજા વિગેરેની જેમ શસ્ત્રાદિ વડે ઉપધાત કરે છે, આથી દેવો છે, એમ નિશ્ચય થાય છે.

જે ચન્દ્ર-સૂર્યાદિ તમે કહો છો, તે તો આલયમાત્ર-વિમાનો છે, કંઈ દેવો નથી, એટલે

જ્યોતિષિક દેવો પ્રત્યક્ષ જણાય છે, એમ કેમ કહેવાય ? ઉદાહરણ તરીકે જેમ શૂન્ય નગર-
માંના ઘરો કેવળ સ્થાનમાત્ર છે, પણ તેમાં લોકો નથી હોતા, તેવી રીતે ચંદ્રાદિ વિમાનો
પણ માત્ર નિવાસસ્થાન છે એમ મનાય, પરંતુ તેમાં કોઈ દેવો છે એમ કેમ કહી શકાય ? એમ જો
કહેવામાં આવે, તો તે વિમાનરૂપ નિવાસથીજ તેમાં નિવાસ કરનારા દેવો છે, એમ સામર્થ્ય-
થીજ સિદ્ધ થાય છે. કારણકે જે નિવાસસ્થાન હોય છે, તે નિવાસ કરનારવડે અધિષ્ઠિત
હોય છે, જેમ દેવદત્તાદિ વ્યક્તિઓવડે અધિષ્ઠિત નગરનાં નિવાસસ્થાનો છે, તેમ તે
વિમાનો પણ નિવાસ સ્થાન હોવાથી તેમાં નિવાસ કરનાર દેવોવડે અધિષ્ઠિત છે, એટલે
તે વિમાનોમાં દેવો છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જેમ નગરમાંના નિવાસસ્થાનમાં રહેનાર દેવદત્ત વિગેરે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તેમ તે
વિમાનમાં રહેનારા દેવો પણ પ્રત્યક્ષ જણાવા જોઈએ. આવી શંકા કરવામાં આવે, તો
તે અચુક છે. કારણકે નગરમાંના નિવાસસ્થાન કરતાં તે વિમાનરૂપ નિવાસસ્થાનો વિશિષ્ટ
પ્રકારનાં છે, આથી કરીને તેમાં નિવાસ કરનારા દેવો પણ દેવદત્તાદિ કરતાં વિલક્ષણ પ્રકાર-
ના હોવાથી પ્રત્યક્ષ નથી જણાતા, છતાં તેઓ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જે નિવાસસ્થાન હોય, તે નિવાસવડે કરનાર યુક્તજ હોય, એમ એકાન્તે કહેવું અયોગ્ય
છે, કારણકે શૂન્ય નિવાસસ્થાનમાં કોઈ નિવાસ કરનાર હોતું નથી. એટલે નિવાસસ્થાન
ઉપરથી નિવાસ કરનાર પણ છે, એમ કહી શકાય નહીં. આમ કહેવામાં આવે, તો તે
અયોગ્ય છે, કેમકે જે નિવાસસ્થાન હોય છે, તે હસ્તેશાં શૂન્ય નથી હોતું, કોઈ વખત
પણ ભૂત-ભવિષ્ય કે વર્તમાનકાળમાં પણ તે નિવાસ કરનાર વડે અવશ્ય અધિષ્ઠિત હોય
છે, એટલે ગમે ત્યારે પણ તે વિમાનરૂપ નિવાસસ્થાનમાં તે ચંદ્રાદિ દેવો નિવાસ કરનારા
હોય છેજ. ૧૮૭૦-૭૧.

ચંદ્રાદિ વિમાનો સંબંધી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન કરે છે.

કો જાણઈ વ ક્રિમેયંતિ હોજ્જ નિસ્સંસયં વિમાણાઈ ।

રયણમયનમોગમણાદિહ જહ વિજ્જાહરાર્ણં ॥ ૧૮૭૨ ॥

હોજ્જ મઈ મા ઇયં તહાવિ વક્કારિણો સુરા જે તે ।

ન ય માયાઈવિગારા પુરં વ નિચ્ચોવલમ્માઓ ॥ ૧૮૭૩ ॥

જઈ નારગા પવન્ના પગિટ્ટપાવફલમ્મોઈણો તેણં ।

સુવહુગપુણ્ણફલમ્મુજો પર્વાજ્જયન્વો સુરગણોવિ ॥ ૧૮૭૪ ॥

સંકંતદિવ્વપેમ્મા વિસયપસત્તાઽસમત્તકત્તન્વા ।

અણહીણમણુયકજ્જા નરમ્મવમ્મસુમં ન ઇંતિ સુરા ॥ ૧૮૭૫ ॥

કોણ જાણે એ ચંદ્રાદિ શું એ હશે ? એવી શંકા થતી હોય તો તે વિદ્યાધરોનાં
વિમાનોની પેઠે નિઃસંશય વિમાનોજ છે, કેમકે રત્નમય હોવા સાથે આકાશગામી છે, એ
વિમાનો માયિક હશે, એમ કહેવામાં આવે તો તમારા કહેવા મુજબ તેવા વિમાનો
કરનારા જે છે, તે દેવો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, જો કે તે માયિક વિકાર નથી, કેમકે નગ-
રની પેઠે તેઓ નિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી જો ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનારા નારકીઓ
છે, એમ છું અંગીકાર કરતો હો, તો તદનુસારે ઉત્કૃષ્ટ પુન્યનું ફળ ભોગવનારા દેવો પણ
છે, એમ અંગીકાર કર, તેઓ દિવ્યપ્રેમમાં મગ્ન, વિષયમાં આસક્ત, અસમાપ્ત બહુ

કાર્યવાળા અને મનુષ્યોના આધીન નહિ એવા કાર્યવાળા હોવાથી અશુભ એવા મનુષ્ય-લોકમાં નથી આવતા. ૧૮૭૨ થી ૧૮૭૫.

જેને તમે સૂર્ય ચંદ્રના વિમાનો કહો છો, તે કોણ જાણે શું એ હશે, જે સૂર્ય જણાય છે તે કોઈ અગ્નિમય ગોળો હશે, અને જે ચંદ્ર જણાય છે તે સ્વભાવથીજ સ્વચ્છ એવો કોઈ જળમય ગોળો હશે; અથવા એવાજ પ્રકારનાં કોઈ પ્રકાશમાન રતનમય ગોળાસ્વરૂપ એ જ્યોતિષિક વિમાનો હશે, એટલે એ વિમાનો તે જ્યોતિષિક દેવોનાં નિવાસસ્થાનોજ છે, એમ કેમ માની શકાય ? આવી તને શકા થતી હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે વિદ્યાધરોને તપથી સિદ્ધ થએલ વિમાનોની પેઠે તે આકાશમાં ગતિ કરે છે, તેથી નિઃસંશય એ રતનમય એવાં વિમાનોજ છે, અને તેજ જ્યોતિષિક દેવોનાં નિવાસસ્થાન છે.

એ વિમાનો તે જ્યોતિષિઓનાં નિવાસસ્થાન નથી, પણ કોઈ માયાવીએ એ પ્રમાણે બનાવ્યાં હશે એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અચુક છે, કારણકે વચનમાત્રથીજ તે માયિક છે, એમ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, તે છતાં વિવાદની ખાતર તે માયિક છે, એમ માની લાઇએ તો પણ તથાવિધ માયાને કરનાર કોઈ મનુષ્ય દિ નહિ પણ દેવોજ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, જો કે તે વિમાનો માયિક વિકાર નથી, કેમકે પ્રસિદ્ધ નગરાદિની પેઠે હંમેશાં ઉપલબ્ધ થાય છે, અને જે માયિક વિકાર હોય છે, તે હંમેશાં ઉપલબ્ધ નથી થતા, માટે તે દેવોના નિવાસસ્થાન વિમાન છે એમ અંગીકાર કર.

વળી જેમ સ્વકૃત અતિશય પાપનું ફળ ભોગવનાર નારકીઓ છે, એમ તું અંગીકાર કરે છે, તેમ સ્વકૃત આતશય પુન્યનું ફળ ભોગવનાર દેવો પણ છે, એમ શા માટે નથી માનતો ? અતિશય દુઃખી મનુષ્ય તિર્યગ્-એ તે ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનારા છે, અને અતિશય સુખી મનુષ્યો તે ઉત્કૃષ્ટ પુન્યનું ફળ ભોગવનારા છે, આમ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુન્ય-પાપનું ફળ ભોગવનાર દેવ-નારકીની કલ્પના શા માટે કરવી ? એમ કહીને દેવ નારકીનો અભાવ નહી કહી શકાય. કારણકે ઉત્કૃષ્ટ પુન્ય-પાપનું ફળ ભોગવનાર અત્યંત સુખી-દુઃખી હોય છે, ને તે પ્રમાણે અતિશય સુખીયા તથા દુઃખીયા મનુષ્ય-તિર્યગ્ નથી હોતા, કેમકે જે અતિશય સુખી મનુષ્યો હોય છે, તેમને પણ પણ રોગ જરા વિગેરે દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે અતિશય દુઃખી હોય છે, તેમને સુખદ વાયુ-પ્રકાશ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, આમ હોવાથી મનુષ્ય તિર્યગ્-અનેજ અતિશય સુખી કે દુઃખી ન કહી શકાય, પણ ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનાર નારકીઓજ અત્યંત દુઃખી કહેવાય, અને ઉત્કૃષ્ટ પુન્યનું ફળ ભોગવનાર દેવોનેજ અત્યંત સુખી કહેવાય. તે દેવો ઉત્કૃષ્ટ રૂપાદિ ગુણ યુક્ત સુદં-રીમાં આસક્ત થએલા પુરૂષની પેઠે વિષયમાં આસક્ત છે. અને દિવ્ય પ્રેમવાળા છે, તેમજ ચોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરેલ ન હોવાથી તથા મનુષ્યોને આધીન કાર્યવાળા ન હોવાથી જેમ નિઃસંગયતિ અનભિમત શૃદ્ધાદિમાં નથી આવતા, તેમ તેઓ પણ અશુભ નરલોકમાં નથી આવતા, કેમકે તેઓ નરલોકનો દુર્ગન્ધ સહી શક્તા નથી ૧૮૭૧-૧૮૭૩-૧૮૭૪-૧૮૭૫.

તે છતાં જિનકલ્યાણકાદિ જે જે કારણે દેવો અહીં આવે છે તે કારણો જણાવતાં ને બીજા કારણોથી દેવોની સિદ્ધિ જણાવતાં કહે છે કે—

નવરિ જિણજમ્મ-દિવ્વા-કેવલ-નિવ્વાણમહનિઓગેણં ।

મત્તીણ સોમ્મ ! સંસયવિચ્છેયત્થં વ ઇજ્જણ્હુ ॥ ૧૮૭૬ ॥

પુવાણુરાગઓ વા સમયનિવંધા તવોગુણાઓ વા ।
 નરગણપીઢા ડણુગહ-કંદર્પાર્હિં વા કેઈ ॥ ૧૮૭૭ ॥
 જાડ્સસરકહણાઓ કાલડ પચ્ચચ્ચદરિસણાઓ ય ।
 વિજ્જા-મંતો વાયણસિદ્ધીઓ ગહવિગારાઓ ॥ ૧૮૭૮ ॥
 ઉક્કિટ્ટપુણ્ણસંચયફલભાવાઓ ડમિહાગસિદ્ધીઓ ।
 સવાગમસિદ્ધીઓ ય સંતિ દેવત્તિ સદ્દેયં ૧૮૭૯ ॥
 દેવત્તિ સત્થયમિદં સુદ્ધત્તણઓ ઘડામિહાણં વ ।
 અહવ મઈ મણુડ ચ્ચિવ દેવો ગુણ-રિદ્ધિવંરાણો ॥ ૧૮૮૦ ॥
 તં ન જઓ તચ્ચત્થે સિદ્ધે ઉવયારઓ મયા સિદ્ધી ।
 તચ્ચત્થસીહ સિદ્ધે માણવસીહોવયારો ઘ ॥ ૧૮૮૧ ॥

જિનેશ્વરનાં જન્મ-દીક્ષા-કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ વખતે સ્વકર્તવ્યતાથી કેટલાક દેવો અહીં આવે છે, વળી હું સૌમ્ય ! કેટલાક દેવો ભક્તિથી અને કેટલાક પોતાના સંશયનો છેદ કરવાને એકંદમ અહીં આવે છે, તેમજ કેટલાક પૂર્વના અનુરાગથી, પૂર્વકૃત સંકેતથી, તપોગુણથી, કેટલાક પૂર્વના વેરથી મનુષ્યાને પીડા કરવા અથવા સંબંધથી અનુબંધ કરવાને, તેમજ કેટલાક કામાનુરાગથી અહીં આવે છે, યતિસ્મરણ થએલ પુરૂષના કથનથી અને કેટલાકને પ્રત્યક્ષ જણાયાથી, વિદ્યા મંત્રની ઉપયાયના વડે કાર્યની સિદ્ધિ થવાથી અને થહના વિકારથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટ પુન્ય સંચયના ફળના સંભાવથી અને “દેવ” એવા (સાર્થક) નામથી, તેમજ સર્વ આગમથી દેવો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેમ માનવું જોઈએ. “દેવ” એ નામ “ઘટ”ના નામની પેઠે શુદ્ધપદ હોવાથી સાર્થક છે, (માટે દેવો છે.) મનુષ્યજ દેવના શુભ અને શુદ્ધિએ સંપન્ન હોવાથી દેવ હશે, એમ કહેવામાં આવે તો અયોગ્ય છે, કેમકે મુખ્ય અર્થની સિદ્ધિ થાય, તોજ અન્યત્ર ઉપચારથી સિદ્ધિ થાય, જેમ યથાર્થ સિંહની સિદ્ધિ હોય, તોજ માણવકમાં ઉપચારથી સિંહની સિદ્ધિ થાય, તેમ અહીં પણ સમજવું. ૧૮૭૬-થી-૧૮૮૧.

દેવોના અભાવે અગ્નિહોત્રાદિ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, એમ જણાવતા વેદથી દેવોની સિદ્ધિ બતાવે છે.

દેવાભાવે વિફલં જમગિહોત્તાડયાણ કિરિયાણં ।
 સગીયં જન્નાણ ય દાણાફલં ચ તદજુત્તં ॥ ૧૮૮૨ ॥
 જમ-સોમ-સૂર-સુરગુરુ-સારજ્જાર્હિણિ જયડ જણેઈં ।
 મંતાવાહણમેવ ય ઇંદાર્હિણં વિહા સવં ॥ ૧૮૮૩ ॥

છિન્નમ્મિ સંસયમ્મિ જિણેણ જર-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પવ્વડ્ઠઓ અદ્ધુદ્ધિહિ સહ સ્વંડિયસણ્હિં ॥ ૧૮૮૪ । ૬૨૫ ॥ ૧૬૩ ॥

જો દેવો ન હોય, તો જે અગ્નિહોત્ર આદિની ક્રિયાઓ યજ્ઞો અને દાન વિગેરેનું સ્વર્ગીય ફળ કહ્યું છે, તે સર્વ નિષ્ફળ અને અયોગ્ય થાય. વળી યજ્ઞોવડે યમ-અંદ્ર-સૂર્ય-પૃથ્વી-

(૧૦૨) ઐર્થ ગણધરની દિક્ષા ને અકંપિતનું ભગવાન પાસે આવવું.

સ્વપતિ-ને સ્વર્ગનું રાજ્ય વિગેરે મેળવે છે, તેમજ ઇન્દ્ર વગેરેને મંત્રથી આહ્વાન કરવું. વગેરે વેદમાં કહેલ સર્વ (દેવોના અભાવે) વૃથા થાય. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાઓલા શ્રી જિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેણે પોતાના સાડાત્રણસો શિષ્યો સહિત દિક્ષા લીધી. ૧૮૮૨-૧૮૮૩-૧૮૮૪.

હે સૌમ્ય ! જો દેવોનો અભાવ હોય, તો “અગ્નિહોત્ર જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ” (મૈત્ર્યુ નિપદ ૬-૬.) ઇત્યાદિ વેદપદો સ્વર્ગીય ફળ પ્રાપ્ત કરવાને જે કહ્યાં છે તે તથા યજ્ઞોત્તું અને દાન વિગેરેનું જે સ્વર્ગીય ફળ કહ્યું છે, તે સર્વ અથોગ્ય કરે. કારણ કે સ્વર્ગ-વાસી દેવોજ ન હોય, તો પછી તે સ્વર્ગ મેળવવાનું ક્યાંથી હોય ? “સ ષષ્યજ્ઞાયુધી” (શતપથ બ્રાહ્મણ, ૧૨, ૫, ૨, ૮.) ઇત્યાદિ વેદવાક્યો પણ દેવોની વિવિધમાનતાને પ્રતિપાદન કરનારાં છે. તો દેવો છે એમ શા માટે નથી અંગીકાર કરતો ? વળી “કો જાનાતિ માયોપમાન્ ગીર્વાણાનિન્દ્ર-યમ-વરુણ કુવેરાદીન્” ઇત્યાદિ જે વેદ વાક્ય છે, તે દેવોના અભાવને પ્રતિપાદન કરનાર નથી, પણ એ પ્રમાણે ઇન્દ્રઅળ કહીને દેવઋદ્ધિ ને તે શિવાયની શેષઋદ્ધિના સમુદાયની પણ અનિત્યતા પ્રતિપાદન કરે છે, જો એમ ન હોય, તો દેવોનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદવાક્યો, તેમજ શ્રુતિના મંત્રોવડે ઇન્દ્રાદિ દેવોને બોલાવવાનું જે કહ્યું છે તે સઘળું નિર્રર્થક થાય.

વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “ઉક્થષોડશિપ્રમૃતિક્તુભિર્યમ-સોમ-સૂર્ય-સુરગુસ્-સ્વારાજ્યાનિ જયતિ” એટલે ઉક્થષોડશિ વિગેરે યજ્ઞો વડે યમ-ચંદ્ર-સૂર્ય-બૃહસ્પતિ-ને સ્વર્ગના રાજ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. આ વેદવાક્યો દેવોનું અસ્તિત્વ સૂચન કરનારાંજ છે, તે વાક્યો જો દેવોનો અભાવ હોય, તો નિષ્ફળ થાય. (અહીં યજ્ઞ અને કંતુમાં એટલો તફાવત સમજવો, કે જે યજ્ઞ યૂપ સાહુત કરવામાં આવે તે યજ્ઞ કહેવાય છે ને તે શિવાયનો કંતુ કહેવાય છે.) તથા “ઇન્દ્ર આગચ્છ મેનાતિયે મેષવૃષણ” ઇત્યાદિ (તૈત્તિરીય આરણ્યક, ૧, ૧૨, ૩.) મંત્રપદો વડે ઇન્દ્રાદિ દેવોનું જે આહ્વાન કર્યું છે, તે પણ દેવોનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરે છે, અન્યથા એ પણ નિષ્ફળ થાય. માટે પૂર્વે કહેલ યુક્તિઓથી અને ઉપરોક્ત વેદવાક્યોથી “દેવો”જ, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે જગદ્ગુરુ પરમકૃપાળુ શ્રીમાન્ દેવાધિદેવ મહાવીર ભગવન્તે ઐર્થ પુત્રના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના સાડાત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૮૮૨-૧૮૮૩-૧૮૮૪.

ઈતિ સસ્રમઃ ગણધરવાદઃ સમાપ્તઃ

હવે આઠમા ગણધર સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પઠ્વઙ્ણ સોઽં અકંપિઽ આગચ્છઙ્ણ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામી વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૮૮૫ । ૬૨૬ । ૧૬૪ ॥

આમદ્ધો ય જિણેણં જાઙ્-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સઠ્વણ્ણસઠ્વદરિસીણં ॥ ૧૮૮૬ । ૬૨૭ । ૧૬૫ ॥

કિં મણ્ણે નેરઙ્ણ્યા અત્થિ નત્થિત્તિ સંસઓ તુજ્ઞં ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૮૮૭ । ૬૨૮ । ૧૬૬ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી, એમ સાંભળીને અકંપિત નામનો આઠમો પડિત ભગવંત પાસે આવે છે, (અને વિચારે છે કે) હું તેમની પાસે જઈને વંદન કરીશ, વંદન કરીને (તેમની) સેવા કરીશ; (એમ વિચારીને તે ત્યાં આવ્યા, એટલે) જન્મ-જરા અને મરણથી મુક્તિએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ભગવન્તે તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવીને કહ્યું, હે અકંપિત ! તું એમ માને છે કે નારકી હશે, કે નાહ હોય ? આવો તને જે સંશય છે, તે વિરુદ્ધાર્થવાળા વેદપદો સાંભળવાથી થયો છે, પણ તું તેનો ખરો અર્થ નથી જાણતો. ૧૮૮૫-૧૮૮૬-૧૮૮૭.

મૌર્યપુત્રે ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી એમ જ્યારે અકંપિતનામનો આઠમો પડિતે જાણ્યું, ત્યારે તેઓ પણ અભિમાન રાહત થઈ ભગવન્ત પાસે પોતાના સંશયનો છેદ કરવાને આવ્યા, એટલે પરમકૃપાળુ પ્રભુએ તેને નામ અને ગોત્રથી બોલાવીને તેમના અંતઃ-કરણનો સંશય કહ્યો.

આયુષ્મન્ અકંપિત ! તારા હૃદયમાં એવો સંશય છે કે-“ નારકીઓ હશે, યા નહિ હોય ? ” નારકો વૈષ્ણ જાયતે ય. તુદ્રાત્તમશ્રાતિ એટલે જે (બ્રાહ્મણ) શુદ્રતું અન્ન ખાય છે, તે નારકી થાય છે. આ પદો નારકીની વિદ્યમાનતા પ્રતિપાદન કરે છે તથા નહ વૈ પ્રેત્ય નારકા સન્તિ એટલે પરભવમાં નારકીઓ નથી. આ પદો નારકીનો અભાવ પ્રતિપાદન કરે છે. આવા પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદપદો સાંભળવાથી તને ઉપ-રોક્તસંશય થયો છે, પરંતુ તે વેદપદોનો ખરો અર્થ અને યુક્તિતું રહસ્ય તું નથી જાણતો, તેથીજ એવો સંશય થયો છે. તેનો સત્ય અર્થ અને યુક્તિતું રહસ્ય હું કહું છું તે તું લક્ષ-પૂર્વક શ્રવણ કર, ને સંશયથી મુક્ત થા. ૧૮૮૫-૧૮૮૬-૧૮૮૭.

એજ અર્થ વિસ્તારથી કહેવાને હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

તં મન્નસિ પચ્ચક્ખા દેવા ચંદાદઓ તહન્નેવિ ।

વિજ્ઞા-વંતોવાયળફઝાઈસિદ્ધીય ગમ્મંતિ ॥ ૧૮૮૮ ॥

જે પુણ સુદ્ધિમેત્તફલા નેરઙ્ગયત્તિ કિહ તે ગહેયઁવા ? ।

સક્કમણુમાણઓ વાડણુવલંભા મિન્નજાઈયા ? ॥ ૧૮૮૯ ॥

મહ પચ્ચક્ખત્તણઓ જીવાઈંણ વ નારણ ગેણ્હ ।

કિં જં સપચ્ચક્ખં તં પચ્ચક્ખં નવરિ ઇક્કં ? ॥ ૧૮૯૦ ॥

જં કાસડ્ પચ્ચક્ખં તં પચ્ચક્ખંપિ ઘેપ્પતો લોણ્ ।

જહ સીહાઈદરિસણં સિદ્ધં ન ય સવપચ્ચક્ખં ॥ ૧૮૯૧ ॥

(આસન્નકલ્યાણિન્ અકંપિત !) તું એમ માને છે કે-ચંદાદિ દેવો પ્રત્યક્ષ છે, તથા વિદ્યા-મત્રને ઉપયાયિત ફળની સિદ્ધિ દેખાય છે તેથી તે સિવાયના બીજા દેવો પણ છે, એમ અનુમાનથી જણાય છે, પણ જે માત્ર સાંભળવામાંજ આવે છે અને પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી જણાતા નથી એવા દેવ મનુષ્ય ને તિર્યચથી ભિન્નજાતિવાળા નારકીઓ છે, એમ કેવી રીતે માની શકાય ? અકંપિત ! જીવાદિ પદાર્થોની પેઠે તે નારકીઓ મને પ્રત્યક્ષ છે, તેથી તે છે એમ તું અંગીકાર કર, કારણ કે જે સ્વપ્રત્યક્ષ હોય તેજ એક પ્રત્યક્ષ કહેવાય એમ નથી, પણ જે કોઈ આસપુરૂપને પ્રત્યક્ષ હોય, તેને પણ લોકમાં પ્રત્યક્ષસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ સિંહ-સરભ આદિતું દર્શન સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી, પણ કોઈકનેજ પ્રત્યક્ષ હોય છે, વલી દેશ-કાલ-આમ-નગર સમુદ્રાદિક તારે પ્રત્યક્ષ નથી, પણ બીજાઓને પ્રત્યક્ષ

છે તે તું અંગીકાર કરે છે તો જે મારે નારકીઓ પ્રત્યક્ષ છે તે તું કેમ અંગીકાર નથી કરતો ? તેમ અહીં પણ સમજવું. ૧૮૮૮-૧૮૮૧.

ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તે ખરું પ્રત્યક્ષ નથી. માત્ર તે ઉપચારથીજ પ્રત્યક્ષ છે; વસ્તુતઃ તે પરોક્ષજ છે. તે ખતાવે છે.

अहवा जर्मिदियाणं पच्चक्खं किं तदेव पच्चक्खं ? ।

उच्यारमेत्तओ तं पच्चक्खमणिंदियं तच्च ॥ १८९२ ॥

मुत्ताइभावओ नोवलद्धिमंतिंदियाइ कुंभो व ।

उवलंभद्वाराणि उ ताइ जीवो नदुवलद्धा ॥ १८९३ ॥

तदुवरमेऽवि सरणओ तद्वाचारेऽवि नोवलंभाओ ।

इंदियभिन्नो आया पंचगवक्खोवलद्धा वा ॥ १८९४ ॥

जो पुण अणिंदिओ च्चिय जीवो सव्वापिहाणगमणाओ ।

सो सुवहुयं वियाणइ अवणीयघरो जहा दट्ठा ॥ १८९५ ॥

અથવા જે ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ છે, તેનેજ શું તમે પ્રત્યક્ષ કહો છો? એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે તે તો ઉપચારમાત્રથીજ પ્રત્યક્ષ છે, સત્યપ્રત્યક્ષ તો અતીન્દ્રિય પદાર્થને જણાવનાર અવધિ આદિ જ્ઞાને છે તે છે ને તેજ તત્ત્વ છે. કુંભની પેઠે ઇન્દ્રિયો મૂર્તિમાન હોવાથી પોતે વસ્તુને જાણી શકતી નથી, પણ તે ઉપલબ્ધિનાં દ્વારો છે, વસ્તુને ઉપલબ્ધ કરનાર-જાણનાર તો જીવ છે. કારણકે ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ તે દ્વારાએ જાણેલ વસ્તુનું સ્મરણ થાય છે, અને ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છતાં પણ કોઈ વખત (અનુપયોગમાં) વસ્તુનો ખોધ નથી થતો. એથી કરીને પાંચ ખારીએથી જાણનાર તેથી સિદ્ધ વ્યક્તિની પેઠે ઇન્દ્રિયથી સિદ્ધ કોઈ જ્ઞાતા છે. ખુદ્ધા આકાશમાં જોનારની પેઠે સર્વ આવરણ રહિત જે જીવ છે, તે અનિન્દ્રિય હોવાથી સેન્દ્રિય જીવ કરતાં વધારે જાણે છે. ૧૮૮૨-૧૮૮૩-૧૮૮૪-૧૮૮૫.

અકંપિત ! મારું પ્રત્યક્ષ અતીન્દ્રિય હોવાથી, તું ન માનતો હો તો શું જે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે, તેનેજ તું પ્રત્યક્ષ માને છે ? જો એમ માનતો હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષને તો ઉપચારમાત્રથીજ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે; જેમ અનુમાનની અંદર બાહ્ય ધૂમાદિ લિંગદ્વારાએ બાહ્ય અગ્નિ વિગેરે વસ્તુ જણાય છે, તેવું આમાં નથી, તેથી કરીને ઉપચારથી પ્રત્યક્ષ જેવું જણાતું હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ કહેનાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે પરોક્ષજ છે; કારણકે અક્ષ એટલે જીવ, તે જીવ અનુમાનની પેઠે અહીં પણ વસ્તુને સાક્ષાત્ નથી જોતો, પરંતુ ઇન્દ્રિય દ્વારાએ જુએ છે એટલે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તેજ ખરું પ્રત્યક્ષ છે, અને તેમાંજ જીવ વસ્તુને સાક્ષાત્ જુએ છે.

અકંપિત :—જોકે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમાં જીવ સાક્ષાત્પણે વસ્તુને નથી જાણતો, પણ ઇન્દ્રિયો તો સાક્ષાત્ જાણે છે, માટે ઇન્દ્રિયોતું પ્રત્યક્ષ તે પ્રત્યક્ષ છે એમ કહેવામાં આવે, તો શું હરકત છે ?

ભગવન્ત :—ઘટની પેઠે ઇન્દ્રિયો પુદ્ગળ સમૂહરૂપે મૂર્તિમાન તેમજ અચેતન હોવાથી વસ્તુને જાણી શકતી નથી, પણ તે ખારીની પેઠે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનનાં દ્વારો છે, વસ્તુનો જાણનાર

તો આત્માજ છે. ને તે ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે, કારણકે ઇન્દ્રિયોનો ઉપરમ થયા છતાં પણ ઇન્દ્રિય દ્વારાએ જાણેલ વસ્તુનું સ્મરણ થાય છે, અને કોઇક વખત જીવ અન્યમનસ્ક હોય, તો ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર હોય, તે છતાં પણ વસ્તુનો બોધ નથી થતો, માટે પાંચ બારીઓથી વસ્તુ જોનાર જેમ બારીઓથી લિપ્ત છે, તેમ ઇન્દ્રિયદ્વારાએ વસ્તુને જાણનાર જીવ પણ ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે.

ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કરતાં વધારે જુએ છે, એમ તું કહેતો હો, તો તે પણ અચુક્ત છે, કારણકે પાંચ બારીઓવાળા શુદ્ધમાં રહીને વસ્તુ જોનાર વ્યક્તિ કરતાં, ખુદ્ધા મેદાનમાં રહીને વસ્તુ જોનાર વ્યક્તિ, જેમ તે શુદ્ધવાળા કરતાં વધારે સારી રીતે વસ્તુ જોઇ શકે છે, તેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનવાળા જીવ કરતાં, અતિન્દ્રિય-કેવળજ્ઞાન ચુક્ત-શુદ્ધ સ્વરૂપવાળો જીવજ અતિશય વધારે સારું જુએ છે. ૧૮૯૨-૧૮૯૩-૧૮૯૪-૧૯૫.

ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ ન કહેવાય તે જણાવી નારકોની સિદ્ધિ કરે છે.

न हि पञ्चकखं धम्मंतरेण तद्धम्ममेत्तगहणाओ ।

कयगतओ व सिद्धी कुंभाणिच्चत्तमेत्तस्स ॥ १८९६ ॥

पुवोवलद्धसंबंधसरणओ वानलो व धूमाओ ।

अहव निमित्तंतरओ निमित्तमक्खस्स करणाइं ॥ १८९७ ॥

केवल-मणो-हिरहियस्स सव्वमणुमाणमेत्तयं जम्हा ।

नारगसवभावम्मि य तदत्थि जं तेण ते संति ॥ १८९८ ॥

पावफलस्स पगिट्ठस्स भોइणो कम्मओऽवसेस द्ढ ।

सन्ति धुवं तेऽभिमया नेरइया, अह मई होज्जा ॥ १८९९ ॥

अच्चत्यदुक्खिया जे तिरिय-नरा नारगत्ति तेऽभिमया ।

तं न जओ सुरसोक्खण्णगरिससरिस न तं दुक्खं ॥ १૯૦૦ ॥

ઘટની અનિત્યતાને સિદ્ધ કરનાર કૃતકપણા રૂપહેતુની પેઠે ધર્માન્તર વડે તેના કેટલાક ધર્મ માત્રનુંજ ગ્રહણ થવાથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી, અથવા પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી ધૂમવડે અગ્નિના જ્ઞાનની પેઠે, નિમિત્તાન્તરથી ઇન્દ્રિયો જીવને (જ્ઞાનમાં) નિમિત્તરૂપ છે. કારણકે કેવળજ્ઞાન--ન:પર્યવજ્ઞાન--અને અવધિજ્ઞાન સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન અનુમાન માત્ર છે, નારકોનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરવારૂપ ચાલુ પ્રકરણમાં તો તે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી નારકો જણાય છે, માટે નારકો છે, એમ અંગીકાર કર. અવશેષ કર્મફળ ભોગવનારની પેઠે ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનાર કોઇક છે, ને તેવા જે કોઇ છે, તે નારકોઓ છે. અત્યન્ત દુઃખી તિર્યંચ અને મનુષ્યો તેજ નારકો છે. એમ તને માન્ય હોય, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે દેવતાના ઉત્કૃષ્ટ સુખની માફક ઉત્કૃષ્ટ એવું દુઃખ તેમને દુઃખ નથી. ૧૮૯૬ થી ૧૯૦૦.

અન્યલિંગથી સાધ્યની સિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ એવું જે અનુમાન તે જેમ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી; તેમ ઇન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ નથી, ઉદાહરણ તરીકે, કૃતકપણાથી ઘટની અનિત્યતા માત્ર સિદ્ધિ કરનાર અનુમાન, જેમ પ્રત્યક્ષ નથી, તેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયના રૂપાદિનેજ જાણવાની શક્તિરૂપ ધર્માન્તર વડે અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુના એકલા રૂપાદિ ધર્મનુંજ જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ નથી.

અથવા ધૂમથી જેમ અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે; તેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ પૂર્વોપલબ્ધ એવા સંબંધના સ્મરણથી થાય છે; માટે તે પ્રત્યક્ષ નથી, જેમકે-આ ઘટ છે. પૂર્વ સંકેત કાળે આવા પદાર્થમાં તેને જાણનાર પુરૂષે ઘટ શબ્દનો સંકેત કર્યો હતો, ને મેં પણ તેની પાસેથી “ આ ઘટ કહેવાય ” એમ જાણ્યું હતું; આ પ્રમાણે પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી સર્વને પણ ઘટાદિ પદાર્થનું તે ઘટાદિપણે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન થાય છે; એમ ન હોય, તો નાલિકેર આદિ દ્વીપમાંથી આવેલ મનુષ્ય, કે જેણે કદીપણ ઘટાદિનો શબ્દ સાંભળ્યો નથી તેમ તે ઘટાદે પદાર્થ જોયો પણ નથી, તેને પણ “ આ ઘટ છે ” એવું જોવા માત્રથીજ જ્ઞાન થઇ જાય, પરંતુ એમ થતું નથી. અભ્યાસની પદ્ધતિના કારણે શીઘ્રતાથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પ્રવર્તે છે, એટલે સર્વત્ર એ પ્રમાણે સ્મરણાદિ થતું હશે, એમ છદ્મસ્થને નથી જણાતું. વળી જેમ કોઇ વ્યક્તિને સ્વવ્યતિરિક્ત ધૂમથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે, તે તેને પ્રત્યક્ષ નથી; તેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ આત્માને સ્વવ્યતિરિક્ત ઇન્દ્રિયોથી થતું હોવાથી પ્રત્યક્ષ નથી. જીવને જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તે અન્ય નિમિત્તથી નથી થતું; પણ અર્વાચ- મના:પર્યાય- અને કેવળજ્ઞાનની પેઠે સાક્ષાત્ થાય છે, આ ત્રણ જ્ઞાન રહિત પ્રમાતાનું સર્વ જ્ઞાન પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર હોવાથી અનુમાન માત્ર છે, અને અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન પદાર્થને સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરનાર હોવાથી પ્રત્યક્ષ છે.

આ પ્રમાણે નારકોનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરતાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષની સિદ્ધિ કરી, તેમાં કેવળજ્ઞાન રૂપ મારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી નારકોઓ જણાય છે માટે તે છે, એમ કણ્ઠલ કર. અનુમાનથી પણ તે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જઘન્ય-મધ્યમ પાપનું ફળ ભોગવનાર તિર્યચ-મનુષ્યો છે; તેમ ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનાર પણ કોઇક છે, ને તેવા પાપનું ફળ ભોગવનાર જે કોઇ છે, તે નારકોઓ છે, એમ અંગીકાર કર. અહીં કંઠાય તું એમ કહેવાને તૈયાર થાય, કે જે અત્યન્ત દુઃખી તિર્યચ-મનુષ્યો છે, તેજ ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનાર હોવાથી, તેમનેજ નારકો કહેવાય તો શું હરકત છે ? તારી આ માન્યતા સર્વથા અયોગ્ય છે. કારણકે જે એવા ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફળ ભોગવનારા હોય, તે સર્વથા પ્રકારે દુઃખીજ હોવા જોઇએ, ને એવું સવથા પ્રકારનું દુઃખ તે તિર્યચ વિગેરેને નથી હોતું; કારણકે પ્રકાશ-વૃક્ષની છાયા શીતળ પવન-નદી-દ્રહ વિગેરે સુખના સાધનો તેઓને હોય છે, પણ ભોકાવું-રંધાવું-ખળવું-કંટકમાં ચાલવું-શીલાઓપર પછડાવું વિગેરે નરક પ્રસિદ્ધ ભયાનક દુઃખો તેઓને નથી હોતાં તેવા દુઃખો તો નારકોઓનેજ હોય છે. આગમમાં અન્ય કહ્યું છે કે નારકોને હસ્તેશાં તીવ્ર પરિણામવાળું દુઃખજ હોય છે, તિર્યચોમાં ગરમી-ભય-શુધા-તૃષા વિગેરે બહુ દુઃખ અને અદ્ય સુખ છે, મનુષ્યોને શરીર અને મન સંબંધી અનેક પ્રકારનાં સુખ દુઃખ હોય છે, દેવોને તો કેવળ સુખજ હોય છે, અને દુઃખ તો બહુ અદ્ય હોય છે, આ પ્રમાણે હોવાથી હે ભદ્ર ! નારકોઓ છે, એમ માન્ય કર. ૧૮૯૬-૧૮૯૭-૧૮૯૮-૧૮૯૯-૧૯૦૦.

પુનઃ અનુમાનથી નારકોની સિદ્ધિ કરે છે.

સચ્ચ ચેદમકંપિય ! મહ વયળાઓઽવસેસવયર્ણ વ ।

સવળ્ણુત્તજઓ વા અળ્ણુમયસવળ્ણુવયર્ણ વ ॥ ૧૯૦૧ ॥

ભય-રાગ-દોસ-મોહાભાવાઓ સચ્ચમળઙ્ગવાઙ્ગ ચ ।

સચ્ચંચિય મે વયર્ણ જાળયમઙ્ગત્યવયર્ણ વ ॥ ૧૯૦૨ ॥

કિં સઘણુ ત્તિ મઈ પચ્ચવ્વં લલ્લસંસયન્હેયા ।

ભય-રાગ-દોસરહિઓ તલ્લિંગાભાવઓ સોમ્મ ! ॥ ૧૯૦૩ ॥

છિન્નામ્મિ સંસયંમિં જિણેણ જર-મરણવિપ્પમુક્કેણ ।

સો સમણો પવ્વહિઓ તીર્હિં સહ સ્વંહિયસણ્હિં ॥ ૧૯૦૪ । ૬૨૯ । ૧૬૭ ॥

હું અકપિત! તારા સંશયાર્થિ સંબંધી મારું કથન જેમ સત્ય છે તેની પેઠે “નારકીઓ છે” એ કથનપણ મારું વચન હોવાથી સત્ય છે, વળી તને ઘટ એવા જેમિનીય આતી સર્વજ્ઞના વચનની પેઠે હું પણ સર્વજ્ઞ હોવાથી મારું વચન સત્ય છે તેમજ ભય-રાગ દ્વય અને મોહના અભાવે જ્ઞાયક મધ્યસ્થ પુરૂષના વચનની પેઠે મારું વચન સર્વ દોષ રહિત હોવાથી સત્ય છે. તમે સર્વજ્ઞ છો એની શી પ્રતીતિ? એમ તું કહેતો હો, તો પ્રત્યક્ષપણે તારા સર્વ સંશયનો હું છેદ કરું છું. બીજો પણ જે કંઈ સંશય હોય તે પૂછ. વળી હું સૌમ્ય! ભય-રાગ-અને દ્વેષરહિત હોવાથી અને સર્વજ્ઞના લક્ષણથી હું સર્વજ્ઞ છું, એમ જાણ. પૂર્વે “નહ વૈ પ્રેત્ય નાગ્કાઃ સન્તિ” ઇત્યાદિ પદોથી નારકીના અભાવની તને જે શંકા થઈ છે, તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે એ પદોનો અર્થ જે પ્રમાણે તું માને છે, તેમ નથી, પરંતુ તેનો અર્થ એવો છે કે-પરલોકમાં કોઈ પણ નારકીઓ મેરૂ આદિની પેઠે શાશ્વતા નથી, પણ જે આ લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ પાપ કરે છે, તે અહીંથી મરીને પરલોકમાં નારકી થાય છે, (માટે કોઈએ પણ એવું પાપ ન કરવું, કે જેથી પરલવમાં નારકી થવું પડે) એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાએલા જિનેશ્વર ભગવન્તે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સાથે ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૯૦૧-૧૯૦૨-૧૯૦૩-૧૯૦૪.

॥ इति अष्टमो गणधरवादः समाप्तः ॥

હવે નવમા ગણધર સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પવ્વહિ સોડંડયલભાયા આગચ્છહિ જિણસગાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૯૦૫ ॥ ૬૩૦ ॥ ૧૬૮ ॥

આમદ્દો ય જિણેણં જાહિ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સઘવણૂસઘવદરિસીણં ॥ ૧૯૦૬ । ૬૩૧ ॥ ૧૬૯ ॥

કિં મણ્ણે પુણ્ણ-પાવં અત્થિ નત્થિ ત્તિ સંસઓ તુજ્જં ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૯૦૭ । ૬૩૨ ॥ ૧૭૦ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી એમ સાંભળીને અચલબ્રાતા નામે નવમો પંડિત ભગવન્ત પાસે આવે છે, (અને વિચારે છે કે) હું ભગવન્ત પાસે જઈને વંદન કરીશ, વંદન કરીને તેમની સેવા કરીશ. (એ પ્રમાણે વિચારીને તે ત્યાં આવ્યા એટલે) જન્મ-જરા-અને મરણથી મુકાએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ભગવન્તે તેમને નામ અને ગોત્રથી ઘોલાવ્યા. પછી કહ્યું કે હું સૌમ્ય! તું એમ માને છે કે પુન્ય-પાપ છે, કે નથી? તને આ સંશય વિરૂદ્ધાર્થવાળાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે, (તે પદો પુરુષ પવેદંમિ સર્વમ્ ઇત્યાદિ

(૧૦૮) પુણ્ય પાપના પરસ્પર ઉત્કર્ષાપકર્ષે સુખ દુઃખની અસિદ્ધિ.

જે બીજા ગણધરના વાદમાં આવ્યા છે, તે અહીં સમજવાં,) તું તે પદોનો અર્થ બરાબર નથી બણતો, તેથી એવો સંશય થયો છે, તેનો સત્ય અર્થ તો હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, તે તું લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કર. ૧૯૦૫-૧૯૦૬-૧૯૦૭

ઉપરોક્ત સંશય સ્પષ્ટ કરવાને હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

મળસિ પુણ્યં પાત્રં સાહારણમહવ દોઽવિ મિત્રાઈ ।

હોજ્જ ન વા કમ્મં ચિય સમાવઓ ભવપવંચોઽયં ॥ ૧૯૦૮ ॥

તું એમ માને છે કે પુન્ય હશે ? કે પાપ હશે ? અથવા ઉભય મિશ્ર હશે ? બન્ને ભિન્ન ભિન્ન હશે ? કે કર્મજ નહિ હોય ? અને આ ભવનો પ્રપંચ સ્વભાવથીજ હશે ? ૧૯૦૮

કેટલાક મતવાળાઓ એવું માને છે કે એકલું પુન્યજ છે, પાપ તો છેજ નહિ. બીજાઓ વળી એથી વિપરીત કેવળ પાપજ છે અને પુન્ય નથી એવું માને છે, ત્રીજાઓ કહે છે કે મેચકમણિની પેઠે બન્ને નિશ્ચ છે, એટલે સુખ-દુઃખના હેતુભૂત પુન્ય-પાપ એકજ ઉભયરૂપવાલી વસ્તુ છે, એથા પક્ષવાળાઓ ઉભયને સ્વતંત્ર માને છે, અને પાંચમા પક્ષવાળાઓ મૂળથી કર્મનોજ અભાવ માનીને આ જગતનો સર્વ પ્રપંચ સ્વાભાવિક માને છે, આવી પરસ્પર વિરુદ્ધ પાંચ પ્રકારની માન્યતાઓથી તું સંશયગ્રસ્ત થયો છે, પણ તે યોગ્ય નથી. ૧૯૦૮.

એકલું પુન્ય, અથવા એકલું પાપ, અથવા ઉભયમિશ્ર એકજ વસ્તુ માનવાવાળાના મતમાં જે રીતે સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે કહે છે.

પુણ્ણકરિસે સુમયા તરતમજોગાવગરિસઓ હાળો ।

તસ્મેવ સ્વપ્ન મોક્ષો પત્યાહારોવમાળાઓ ॥ ૧૯૦૯ ॥

પાવુકરિસોઽહમયા તરતમજોગાવગરિસઓ સુમયા ।

તસ્મેવ સ્વપ્ન મોક્ષો અવત્યમત્તોવમાળાઓ ॥ ૧૯૧૦ ॥

સાહારણવળ્ણાદિ વ અહ સાહારણમહેગમત્તાણ ।

ઉકરિસા-વગરિસઓ તસ્મેવ ય પુણ્ણપાવક્કા ॥ ૧૯૧૧ ॥

પુન્યના ઉત્કર્ષમાં ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનો તરતમયોગે અપકર્ષ થવાથી હાની થાય છે, તથા તેનો ક્ષય થવાથી અપથ્ય આહારના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ ન હોય પણ સર્વથા પથ્યાહારને ન લે તો મરણ પામે, એ દૃષ્ટાન્તે જીવનો મોક્ષ થાય છે. એજ પ્રમાણે પાપના ઉત્કર્ષમાં અધમતા થાય છે, તરતમયોગે પાપનો અપકર્ષ થવાથી ઉચ્ચતા થાય છે, અને સર્વથા પાપનો ક્ષય થવાથી અપથ્ય આહારના દૃષ્ટાન્તે જીવનો મોક્ષ થાય છે, સંમીલિત વર્ણાદિની પેઠે પુન્ય-પાપ સંમીલિત એકજ વસ્તુ છે, તેના કોઇપણ એક અંશના ઉત્કર્ષાપકર્ષથી તેનુંજ પુન્ય અને પાપ એવું નામ કહેવાય છે. ૧૯૦૯-૧૯૧૦-૧૯૧૧

પુન્યજ છે, પાપ નથી, એ પ્રમાણે એકાન્ત માનનારાઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે પુન્યનો ક્રમશઃ ઉત્કર્ષ થવાથી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી અતુલ્ય સુખની પણ વૃદ્ધિ થાય છે, એટલે છેવટે સ્વર્ગ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા એજ પુન્યની અતુલ્ય હાનિ થતાં, સુખની પણ હાનિ થાય છે, અને છેવટે નરકનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. મતલબ કે જેમ જેમ પુન્યની હાનિ થાય છે, તેમ તેમ અતુલ્ય જીવોને દુઃખ થાય છે,

અને છેવટે વધારેમાં વધારે નરકતુ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વથા તે પુન્યનો નાશ થવાથી જીવને મોક્ષ મળે છે. આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવાને એક ઉદાહરણ લઈએ. જેમ પથ્ય આહારની વૃદ્ધિથી આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ પુન્યની વૃદ્ધિ થતાં સુખની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. વળી જેમ પથ્ય આહારનો અતુકમે ત્યાગ કરવાથી પુનઃ રોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પુન્યનો અપચય થવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સર્વથા પથ્ય આહારનો ત્યાગ કરવાથી જેમ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સર્વથા પુન્યનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ મળે છે.

પુન્યનો અભાવ માનીને એકાન્ત પાપનેજ માનનારાઓ પણ એજ પ્રમાણે કહે છે, પરંતુ તેથી વિપરીત ભાવના કહે છે. જેમ અપથ્ય આહારની વૃદ્ધિથી રોગની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ પાપની વૃદ્ધિથી દુઃખવૃદ્ધિરૂપ અમત પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે અતુકમે છેવટે નરકતુ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા અપથ્ય આહારનો ત્યાગ કરવાથી જેમ અતુકમે આરોગ્યવૃદ્ધિ થાય છે, તેમ પાપનો અપકર્ષ થવાથી અતુકમે સુખની વૃદ્ધિ થાય છે, અને છેવટે સર્વ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી અપથ્ય આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી જેમ પરમ આરોગ્ય મળે છે, તેમ પાપનો સર્વથા ક્ષય થવાથી મોક્ષ મળે છે.

પુન્ય-પાપ ઉભય સંકીર્ણ એકજ વસ્તુ છે, પણ જુદી જુદી નથી. આમ માનનારાઓ યોતાનો પક્ષ પ્રતિપાદન કરવાને એવું કહે છે કે-જેમ હરતાલ અથવા ગળી વિગરે વર્ણોમાંથી કોઈપણ બે વર્ણથી મિશ્ર જેમ એકજ વસ્તુ છે, અથવા મેચકમણિમાં અનેક વર્ણ છતાં જેમ એકજ વસ્તુ છે, અથવા “ નરસિંહ ”માં જુદી જુદી આકૃતિ છતાં તે એકજ વ્યક્તિ છે, તેવીજ રીતે આ પુન્ય-પાપ પણ ઉભય મિશ્ર એકજ વસ્તુ છે, અહીં કોઈ એમ પૂછે કે જો એ એકજ વસ્તુ હોય, તો તેના પરસ્પર વિરોધી પુન્ય અને પાપ એવાં બે નામ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેઓ એમ કહે છે કે એ પુન્ય-પાપથી મિશ્ર એક વસ્તુમાંના પુન્યાંશ વડે તેની વૃદ્ધિ થવાથી તેનું નામ પુણ્ય કહેવાય છે. વળી પુન્યાંશ ની હાનિ થવાથી પાપ કહેવાય છે, તેમજ પાપાંશની વૃદ્ધિ થવાથી પાપ કહેવાય છે ને તેની હાનિ થવાથી પુન્ય કહેવાય છે, આ પ્રમાણે હોવાથી પુન્ય-પાપ કંઈ જુદી જુદી વસ્તુ નથી પણ ઉભયમિશ્ર એકજ વસ્તુ છે. ૧૮૦૮-૧૮૧૦-૧૮૧૧.

પુન્ય-પાપની સ્વતંત્રતા છે અને જગતની વિચિત્રતા સ્વાભાવિક છે, એ ચોથા અને પાંચમા વિકલ્પનું સ્વરૂપ કહે છે.

एवं चिय दो भिन्नाइं होज्ज [दारं], होज्ज व सभावओ चैव ।

भवसंभूई, भण्णइ न सभावओ जओऽभिपओ ॥ १९१२ ॥

होज्ज सभावो वत्थुं निक्कारणया य वत्थुधम्मो वा ।

जइ वत्थुं णत्थि तओऽणुवलदीओ खगुप्फं व ॥ १९१३ ॥

अच्चंतमणुवलद्धोऽवि अह तओ अत्थि नत्थि किं कम्मं ? ।

हेऊ व तदत्थित्ते जो नणु कम्मस्सवि स एव ॥ १९१४ ॥

कम्मस्स वाभिहाणं होज्ज सभावोत्ति होउ को दोसो ? ।

पइनिययागाराओ न य सो कत्ता घडस्सेव ॥ १९१५ ॥

मुत्तोऽमुत्तो व तओ जइ मुत्तो तोऽभिहाणओ भिन्नो ।

(૧૧૦) સ્વભાવથી ભવતુ ખડન ને સ્વતંત્ર પુણ્ય પાપની સિદ્ધિ.

કમ્મત્તિ સદ્દાવોત્તિ ય જઇ વાઽમુત્તો ન કત્તા તો ॥ ૧૯૧૬ ॥

દેહાણં વોમં પિવ, જુત્તો કજ્ઞાઇઓ ય મુત્તિમયા ।

અહ સો નિક્કારણયા તો સ્વરસિંગાદઓ હોંતુ ॥ ૧૯૧૭ ॥

અહ વત્થુણો સ ધમ્મો પરિણામો તો સ કમ્મ-જીવાણં ।

પુન્ને-યરાભિદ્ધાણો કારણ-કજ્ઞાણુમેઓ સો ॥ ૧૯૧૮ ॥

કિરિયાણં કારણઓ દેહાઈણં ચ કજ્ઞભાવાઓ ।

કમ્મં મદ્ધિદ્ધિયંતિ ય પઢિવજ્જ તમગ્ગિભૂઙ્ગ વ ॥ ૧૯૧૯ ॥

તં ચિય દેહાઈણં કિરિયાણંપિ ય સુમા-ઽસુખત્તાઓ ।

પઢિવજ્જ પુણ્ણપાવં સદ્દાવઓ ભિન્નજાઈયં ॥ ૧૯૨૦ ॥

એજ પ્રમાણે પુન્ય-પાપ બન્ને ભિન્ન છે તથા આ સંસારની ઉત્પત્તિ સ્વભાવથીજ છે (એમ કહેવામાં આવે) તો તેના ઉત્તર અમે કહીએ છીએ કે સંસારની ઉત્પત્તિ સ્વભાવથીજ માનવાયોગ્ય નથી; કારણકે સ્વભાવ એ કોઈ વસ્તુ છે ? નિષ્કારણતા છે ? કે વસ્તુનો ધર્મ છે ? જો તે વસ્તુ હોય તો આકાશપુષ્પની પેઠે તે અનુપલબ્ધ હોવાથી તેના અભાવજ છે. સ્વભાવથીજ વિચિત્રતા માનવામાં આગલ જણાવીએ છીએ એ દોષો આવશે, અત્યંત અનુપલબ્ધ છતાં પણ તે સ્વભાવ છે, અને કર્મ નથી, એમ શા માટે ? જે હેતુ સ્વભાવની અસ્તિતામાં છે, તેજ હેતુ કર્મની અસ્તિતામાં પણ છે. સ્વભાવ એ કર્મતું નામ કહીએ તો શું દોષ છે ? તે સ્વભાવ ઘટની પેઠે પ્રતિનિયત આકારવાન હોવાથી કર્તા ન થઈ શકે, વળી તે ભૂર્ત છે ? કે અભૂર્ત છે ? જો ભૂર્ત હોય, તો તે કર્મ અને સ્વભાવ એ નામથીજ માત્ર ભિન્ન છે, અને જો અભૂર્ત હોય, તો કર્તા નહીં થઈ શકે, જેમ શરીરને કરનાર આકાશ નથી, અભૂર્ત છે માટે. તેમજ સ્વભાવ પણ અભૂર્ત છે માટે કર્તા ન થઈ શકે, કાર્યાદિપણ થકી તેના ભૂર્તિમત્તા, વળી યોગ્ય છે. હવે સ્વભાવ તે નિષ્કારણતા છે, એમ કહેવામાં આવે, તો ગદ્ધેડાનાં શીંગડાં નિષ્કારણજ છે, માટે તે પણ હોવાં જોઈએ. સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે યોગ્ય છે, કેમકે તે જીવ અને કર્મનો પરિણામ થાય છે, અને તે પુન્ય-પાપના નામે કારણ તથા કાર્યથી અનુમેય છે. ક્રિયાઓ-રૂપ કારણથી અને દેહાદિ રૂપ કાર્યથી કર્મ છે, એવું મારું કથન અભિભૂતની પેઠે તું પણ અંગીકાર કર. વળી એજ કર્મ શરીરાદિ અને ક્રિયાઓનાં શુભાશુભ રૂપે હેતુ છે. માટે સ્વભાવથીજ ભિન્ન જાતવાળા તે પુન્ય-પાપ છે. એમ અંગીકાર કર. ૧૮૧૨-થી-૧૮૨૦

કેટલાકના મતે પુન્ય-પાપ બન્ને જુદા જુદા સ્વતંત્ર છે કારણ કે તેના કાર્યભૂત સુખ-દુઃખ એકી સાથે અનુભવાંતા નથી, એ પ્રમાણે બન્નેનાં કાર્યો જુદાં જુદાં જણાય છે માટે તેના કારણભૂત પુન્ય-પાપ પણ જુદાં જુદાં છે, એમ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે.

કેટલાક લોકો પુન્ય-પાપવિના સ્વભાવથીજ આ સંસારની વિચિત્રતા માને છે. આ પ્રમાણે પુન્ય-પાપ સંબંધી પાંચ પ્રકારના જુદા જુદા અભિપ્રાયથી તને સંશય થયો છે, પણ તે યોગ્ય નથી. કારણકે એ પાંચ અભિપ્રાયમાંનો ચોથો અભિપ્રાયજ અટકાવવા યોગ્ય છે, તે સિવાયના ચાર અભિપ્રાયો અયોગ્ય હોવાથી ત્યાજ્ય છે. પ્રત્યાસત્તિ(નિકટતા)ન્યાયને અંગીકાર કરીને કહીએ છીએ કે તેમાં જો સ્વભાવથીજ આ સંસારની વિચિત્રતા થતી હોય,

તો એ સ્વભાવ તે શું કોઈ વસ્તુ છે? નિષ્કારણતા છે? કે વસ્તુનો ધર્મ છે? આ ત્રણ વિકલ્પોમાંથી પહેલો વિકલ્પ અંગાકાર કરીને સ્વભાવ એ કોઈ વસ્તુ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે આકાશ પુષ્પની પેઠે કોઈ સ્થળે ઉપસખંધ નથી; માટે તેનો અભાવ છે.

આ પછીની ૧૮૧૭ થી ૨૦ ગાથાઓનું વિવેચન પૂર્વે અશ્નિભૂતિ ગણધરના વાદમાં થઈ ગયું છે, એટલે પુનઃ અહીં લખવાની જરૂર નથી. જે કંઈ તેથી વિશેષ છે, તે એટલું જ કે આ પુન્ય તથા પાપ નામનો જીવ અને કર્મનો જે પરિણામ છે, તે કારણથી અને કાર્યથી જાણી શકાય છે, જેમ ખેતી વિગેરે ક્રિયાઓનું ફળ ડાંગર-ચણ-ધઉ વિગેરે છે, તેમ દાનાદિ ક્રિયાઓ અને હિંસાદિ ક્રિયાઓ પણ કારણરૂપ હોવાથી તેનાં જે ફળ કાર્ય ભૂત પુન્ય-પાપાત્મક તે જીવ તથા કર્મનો પરિણામ છે આ કારણાનુમાનથી ગમ્ય થયું. અને કાર્યાનુમાનથી ગમ્ય આ પ્રમાણે છે-જેમ માટી-દંડ-ચક્ર-ચીવરાદિ સામગ્રીયુક્ત કુંભાર ધરતું કારણ છે, તેમ આ શરીરાદિ પણ કાર્ય હોવાથી તેનું પણ કોઈક કારણ છે. ને એમાં જે કારણ છે, તે શુભાશુભ કર્માત્મક પુન્ય-પાપ છે. શરીરની ઉત્પત્તિમાં માતા-પિતાદિ દૃષ્ટ હેતુ છે, પણ ઉપરોક્ત કર્મરૂપ અદૃષ્ટ હેતુ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે અનુચિત છે. કારણકે દૃષ્ટ હેતુ સમાન છતાં પણ સુરૂપ કુરૂપાદિ ભાવે શરીરની જે વિચિત્રતા જણાય છે, તે અદૃષ્ટ હેતુ કર્મ સિવાય નજ બની શકે. માટે પુન્ય અને પાપ એવા બે ભેદ કર્મના છે, તેમાં શુભ શરીર વિગેરે પુન્યનું કાર્ય છે, અને જે અશુભ શરીરાદિ તે પાપનું કાર્ય છે. ૧૮૧૪-થી-૧૮૨૦

પ્રકારાન્તરે પુન્યપાપની સિદ્ધિ કરે છે.

સુહ-દુઃસ્વાણં કારણમણુરૂવં કજ્જભાવઓડવસ્સં ।

પરમાણવો ઘડસ્સ વ કારણમિહ પુણ્ણ-પાવાઈં ॥ ૧૯૨૧ ॥

સુહ-દુઃસ્વાકારણં જરૂ કમ્મં કજ્જસ્સ તયણુરૂવં ચ ।

પત્તમરૂવં તંપિ હુ અહ રૂવિં નાણુરૂવં તો ॥ ૧૯૨૨ ॥

નહિ સઘ્ઘાણુરૂવં મિત્તં વા કારણં, અહ મયં તે ।

કિં કજ્જ-કારણત્તણમહવા વત્થુત્તણં તસ્સ ? ॥ ૧૯૨૩ ॥

સઘં તુલ્લાતુલ્લં જરૂ તો કજ્જાણુરૂવયા કેયં ? ।

જં સોમ્મ ! સપજ્જાઓ કજ્જં પરપજ્જાઓ સેસો ॥ ૧૯૨૪ ॥

જેમ ઘટ કાર્ય હોવાથી તદનુરૂપ પરમાણુઓ તેનું કારણ છે, તેમ સુખ-દુઃખ કાર્યરૂપ હોવાથી તેનું કારણ પણ અવશ્ય તદનુરૂપ હોવું જોઈએ. એમાં જે કારણ છે, તે પુન્ય-પાપ છે. જો સુખ-દુઃખરૂપ કાર્યનું કારણ કેમ કહેતા હો, તો તે કર્મ સુખાદિરૂપ જે અરૂપી કાર્ય છે તેને અનુરૂપ અરૂપી હોવું જોઈએ, અને જો એ કારણભૂત કર્મ રૂપી કહેશો, તો સુખાદિ અરૂપિ હોવાથી તે કર્મ કાર્યાનુરૂપ કારણ નહિ કહેવાય. ઉત્તર-અમે સર્વથા અનુરૂપ કે અનનુરૂપ કારણ નથી કહેતા. આથી તું એમ કહીશ કે જો એમ હોય, તો તેને કાર્યકારણભાવ તથા વસ્તુપણ કેમ કહી શકાય? પણ એમ નહિ કહેવું, કારણકે વિદ્યેની સર્વ વસ્તુઓ તુલ્યાતુલ્ય રૂપજ છે. જો એમ હોય તો કાર્યાનુરૂપ કારણ કેમ કહો છો? હે સૌમ્ય ! કારણનો સ્વપર્યાય તે કાર્ય, અને તે સિવાયનું અકાર્ય તે પરપર્યાય છે. (આથીજ કાર્યાનુરૂપ કારણ કહેવાય છે.) ૧૮૨૧-૧૮૨૨-૧૮૨૩-૧૮૨૪.

ભગવન્ત:-જેમ ઘટરૂપ કાર્યના અનુરૂપ પરમાણુઓ તેનું કારણ છે, તેમ સુખદુઃખ કાર્ય હોવાથી અવશ્ય તેને અનુરૂપ કારણ હોવું જોઈએ; તેમાં જે કારણ છે, તે પુન્ય-પાપ છે.

અચલબ્રાતા:-જો એ પ્રમાણે સુખ-દુઃખનું કારણ કર્મ હોય, અને તદનુરૂપ કાર્ય થતું હોય, તો સુખ-દુઃખ આત્મપરિણામ હોવાથી અમૂર્ત છે પુન્ય-પાપાત્મક કર્મ રૂપી હોય છે, તો તે સુખ દુઃખાત્મક કાર્ય, કરણાનુરૂપ નહિ ગણાય.

ભગવન્ત:-અમે સર્વ પ્રકારે કારણ કાર્યાનુરૂપજ હોવું જોઈએ એમ નથી કહેતા, કે જેથી સુખ-દુઃખની પેઠે કંમ પણ અરૂપી ગણાય. વળી એકાન્તે સર્વધર્મો વડે કારણને કાર્યથી અત્યન્ત ભિન્ન પણ નથી માનતા. તું એકાન્તે સર્વધર્મો વડે કારણને કાર્યના અનુરૂપ અથવા અનનુરૂપ માને છે, તેથીજ ઉપરોક્ત શંકા કરે છે. પણ એમ માનવું અયોગ્ય છે, કારણકે સર્વથા પ્રકારે એકલું અનુરૂપ કારણ માનવામાં, તો તે બીજાનું પણ કારણજ થાય, તથા એકનું અનુરૂપ કાર્ય માનવામાં તો તે બીજાનું પણ કાર્યજ થાય, એટલે એ ઉભયમાં જે જે કાર્ય-કારણપણું તે શું : હું ? નજ રહ્યું. કેમકે બન્ને કારણ થાય, અથવા બન્ને કાર્ય થાય. વળી કાર્ય-કારણનો એકાન્ત ભેદ માનવામાં કાર્યના વસ્તુપણામાં અને કારણના વસ્તુપણામાં શો તફાવત છે ? કંઈજ નહિ. જો ઉભયના વસ્તુપણામાં કંઈ ભેદ નથી, તો પછી એનો એકાન્ત ભેદ શી રીતે કહેવાય ? નજ કહેવાય. માટે સર્વથા એકાન્તે કાર્ય-કારણની અનુરૂપના અથવા અનનુરૂપતા ન કહી શકાય. પણ કથંચિત્ તુલ્યાતુલ્યરૂપતા કહી શકાય.

માત્ર કાર્ય-કારણમાંજ તુલ્યાતુલ્ય રૂપતા છે, એમ નહિ, પરંતુ ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુ પરસ્પર તુલ્યાતુલ્યરૂપજ છે, કોઈપણ એકાન્તે અનુરૂપ કે એકાન્તે અનનુરૂપ નથી.

અચલબ્રાતા:-જો એ પ્રમાણે હોય, તો પછી કાર્યના અનુરૂપ કારણ હોય, એમ શાથી કહેો છો ? જો કદાચ કોઈ પણ વસ્તુ એકાન્તે અનુરૂપ હોય, તો એ પ્રમાણે કહી શકાય; પરંતુ કોઈ પણ વસ્તુ એકાન્તે અનુરૂપ નથી, તેમ અનનુરૂપ પણ નથી, કેવળ સર્વ વસ્તુ તુલ્યાતુલ્યરૂપજ છે, તો પછી તેને કાર્યાનુરૂપ કારણ હોય એમ કેમ કહી શકાય ?

ભગવન્ત:-સર્વ વસ્તુમાં તુલ્યાતુલ્ય સમાન છતાં પણ, કાર્ય એ કારણનો સ્વપર્યાય હોવાથી, કાર્યના અનુરૂપ કારણ કહેવાય છે. અને શેષ અકાર્યરૂપ સર્વ પદાર્થ કારણના પરપર્યાય હોવાથી તે કારણને અનનુરૂપ કહેવાય છે. અહીં સુખ-દુઃખ એ કર્મરૂપ કારણનાં સ્વપર્યાય છે. જેમકે જીવ અને પુન્યનો સંયોગ તે સુખનું કારણ છે, તથા જીવ અને પાપનો સંયોગ તે દુઃખનું કારણ છે. વળી જેમ સુખને શિવ-કલ્યાણ-શુભ ઈત્યાદિ નામે કહેવાય છે, તેમ તેનાં કારણભૂત પુન્ય કર્મને પણ તે સારા નામોથી કહેવાય છે. વળી જેમ દુઃખ ને અશુભ-અકલ્યાણ-અશિવ ઈત્યાદિ નામે કહેવાય છે, તેમ તેનાં કારણભૂત પાપકર્મને પણ અશુભ નામે કહેવાય છે. આજ કારણથી પુન્ય-પાપને સુખ-દુઃખના અનુરૂપ કારણ તરીકે કહેવાય છે. ૧૯૨૧-૧૯૨૨-૧૯૨૩-૧૯૨૪.

હવે અમૂર્ત સુખ-દુઃખના હેતુ, મૂર્ત એતું પુન્ય-પાપકર્મ છે, તે વાત ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરે છે.

કિં જહ મુત્તમમુત્તસ્સ કારણં તહ સુહાઈણં કમ્મં ।

દિદ્ધં સુહાઈકારણમન્નાઈ જહેહ તહ કમ્મં ? ॥ ૧૯૨૫ ॥

હોહ તયં ચિય કિં કમ્મણા, ન જં તુલ્લસાહણાણંપિ ।

ફલભેદો સોઽવસ્સં સકારણો કારણં કમ્મં ॥ ૧૯૨૬ ॥

एत्तो चिय तं मुत्तं मुत्तवलाहाणओ जहा कुंभो ।

देहाइकज्जमुत्ताइओ व भणिए पुणो भणिइ ॥ ૧૯૨૭ ॥

સુખદુઃખનું અસમવાયિ તે દેહાદિનું સમવાયી કરણકર્મ હોવાથી પુણ્ય પાપરૂપ સિદ્ધિ. (૧૧૩)

જેમ મૂર્ત એવો ઘટાદિ પદાર્થ, અમૂર્ત એવા જ્ઞાનનું કારણ છે, તેમ અમૂર્ત સુખાદિ-
નું કારણ કર્મ પણ મૂર્ત છે. અથવા જેમ મૂર્ત અન્નાદિ સુખાદિનું કારણ છે, તેમ કર્મ પણ
છે. તે અન્નાદિકજ સુખાદિનું કારણ હો, કર્મની કલ્પના વડે શું ? (એમ શંકા કરવામાં
આવે તો તે અયોગ્ય છે) કેમકે તેનું અન્નાદિ સાધન સમાન છતાં પણ ફળનો જે ભેદ
જણાય છે, તે ભેદ અવશ્ય સકારણ છે, અને તેનું કારણ તે કર્મ છે. એજ કારણથી ઘટની
ચેડે કર્મ, મૂર્ત શરીરને બળ ધારણ કરાવતું હોવાથી મૂર્ત છે, અથવા શરીરાદિ કાર્ય મૂર્ત
હોવાથી, તેનું કારણ કર્મ પણ મૂર્ત છે. આ પ્રમાણે (ભગવન્તે) કહ્યું, એટલે પુનઃ તે
કર્મનો નિર્ણય જણવા બોલ્યા. ૧૮૨૫-૧૮૨૬-૧૮૨૭.

જેમ અન્ન-પુષ્પમાળા-ચંદન-સ્ત્રી-સર્પ વિષ-કંટક વિગેરે મૂર્ત છતાં, અમૂર્ત સુખ-દુઃ-
ખનાં કારણ છે, અથવા નીલાદિ મૂર્ત પદાર્થ સ્વપ્રતિભાસી જ્ઞાનનું કારણ છે, તેમ પુ-
ન્ય-પાપ તમક કર્મ મૂર્ત છતાં પણ અમૂર્ત એવા સુખ-દુઃખનું કારણ છે.

પ્રત્યક્ષ જણાતા અન્ન-પુષ્પમાળા વિગેરેજ સુખાદિના કારણ ભલે હો, પણ ત્યાં અ-
દૃષ્ટ એવા કર્મની કલ્પનાથી શા લાભ છે ? એ પ્રમાણે જો તું કહેતો હો, તો તે અયોગ્ય
છે, કારણ કે કેટલેક સ્થળે અન્નાદિ સાધનો સમાન હોય છે છતાં પણ ત્યાં સુખાદિ કાર્યમાં
મહાન ફળનો ભેદ જણાય છે જેમકે કેટલીક વ્યક્તિઓએ અન્નાદિ વસ્તુઓનો સમાન ઉ-
પભોગ કર્યો હોય, તેમાં કેટલાકને આનંદ થાય છે, અને કેટલાકને રોગાદિ ઉત્પન્ન થાય
છે, આ પ્રમાણે અન્નાદિ સાધનો સર્વને સમાન છતાં પણ ફળનો ભેદ જણાય છે, તે ભેદ
અવશ્ય સકારણ હોવો જોઈએ અને જો એ ભેદ નિષ્કારણ હોય, તો હમ્મેશાં સત્ત્વા-
સત્ત્વનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; અને તે ફળભેદમાં જે કારણ છે, તે અદૃષ્ટ એવું કર્મ છે, તેથી
તે કર્મની કલ્પના નિરર્થક નથી.

એ પ્રમાણે અન્નાદિ તુલ્ય સાધનો છતાં પણ જે ફળનો ભેદ જણાય છે, તેમાં કર્મજ
સુખ્ય કારણ છે, અને એજ કારણથી કર્મ મૂર્તિમાન છે, કેમકે કુંભની ચેડે મૂર્તિમાન
શરીર વિગેરે તેથી મજબુત થાય છે. અથવા જેમ મૂર્ત એવા તેલ આદિ વડે ઘડો મજબુત
થાય છે, તેથી તે તેલાદિ મૂર્ત છે. તેમ પુષ્પમાળા-ચંદનાદિ વડે વૃદ્ધિ પામતું કર્મ પણ
મૂર્તિમાન છે અથવા જેમ ઘટાદિ કાર્ય મૂર્ત હોવાથી તેના કારણભૂત પરમાણુઓ પણ
મૂર્ત છે. તેમ શરીરાદિ કાર્ય પણ મૂર્ત હોવાથી તેનાં કારણભૂત કર્મ પણ મૂર્ત છે. ૧૮૨૭
પુનઃ મૂર્તામૂર્ત કર્મ સંબંધી પ્રશ્નનું સમાધાન અને પ્રથમ વિકલ્પની અયોગ્યતા જણાવે છે.

તો કિં દેહાર્ણં મુત્તત્તળઓ તયં હવડ મુત્ત ।

અહ સુહ-દુઃખાર્ણં કારણભાવાદરૂવંતિ ॥ ૧૯૨૮ ॥

ન સુહાર્ણં હેઝ કમ્મં ચિય કિન્તુ તાળ જીવોવિ ।

હોઈ સમવાઈકારણમિયરં કમ્મંતિ કો દોસો ? ॥ ૧૯૨૯ ॥

इय रूवित्ते सुह-दुखकारणत्ते य कम्मणो सिद्धे ।

पुण्णावगरिसमेत्तेण दुक्खबहुलत्तणमजुत्तं ॥ १९३० ॥

कम्मप्पगरिसजणियं तदवस्सं-पगरिसाणुभूईओ ।

सोक्खप्पगरिसभूई जह पुण्णप्पगरिसप्पभवा ॥ १९३१ ॥

તદ્ વજ્જસાહ્ણવ્વગરિસંગભાવાદિહડ્ણહા ન તયં ।

વિવરોયવજ્જસાહ્ણવલ્લવ્વગરિસં અવેક્ખેજ્જા ॥ ૧૯૩૨ ॥

દેહો નાવચયકઓ પુણ્ણુકરિસે વ મુત્તિમત્તાઓ ।

હોજ્જ વ સ હીણતરઓ કહમમુમયરો મહલ્લો ય ? ॥ ૧૯૩૩ ॥

(જો એમ હોય) તો કર્મનાં કાર્ય જે શરીર વિગેરે તે મૂર્ત હોવાથી કર્મ શું મૂર્ત છે ? અથવા સુખ-દુઃખાદિ જીવના પરિણામભૂત કર્મના કાર્યો અમૂર્ત જણાતાં હોવાથી તેના કારણરૂપ કર્મ અમૂર્ત છે ? (આ પ્રમાણે મૂર્ત અને અમૂર્ત ઉભય પ્રકારે કાર્ય જણાતાં હોવાથી કર્મ રૂપી છે કે અરૂપી છે ? ઉત્તર-) સુખ વિગેરેનું કારણ એકલું કર્મજ નથી, પરંતુ તે સાથે જીવ પણ તેમાં સમવાયિ કારણ છે, અને કર્મ તો અસમવાયિ કારણ છે. (મતલબ કે સુખાદિ અમૂર્ત હોવાથી તેનું સમવાયિ કારણ જીવ અમૂર્ત છે; અને કર્મ અસમવાયિ કારણ હોવાથી અમૂર્ત નથી.) એ પ્રમાણે સુખ-દુઃખના કારણભૂત કર્મરૂપી છે, એમ સિદ્ધ થવાથી પુન્યના અપકર્ષમાત્રથીજ દુઃખની બહુલતા (પ્રથમ વિકલ્પમાં પૂર્વે) કહી છે, તે અયુક્ત છે. કારણકે જેમ સુખના પ્રકર્ષનો અનુભવ પુન્યના પ્રકર્ષથી થાય છે, તેમ તે (દુઃખનો અનુભવ) પણ સ્વાનુરૂપ (પાપ) કર્મના પ્રકર્ષથીજ થાય છે. તથા કેવળ પુન્યના અપકર્ષમાત્રથીજ જીવોને દુઃખની બહુલતા નથી થતી, કેમકે ત્યાં બાહ્ય અનિષ્ટ સાધનના પ્રકર્ષનો સદ્ભાવ છે. જો એમ ન હોય, તો તેમાં વિપરીત એવા બાહ્ય સાધનના બળની અપેક્ષા ન રહે. વળી જેમ પુન્યોત્કર્ષમાં શ્રેષ્ઠ શરીર થાય છે. તેમ આ અશુભ મોટાડું શરીર મૂર્તિમાન હોવાથી કેવળ પુન્યના અપચય માત્રથીજ નથી થતું, જો એમ હોય, તો તે અત્યંત હીન થવું જોઈએ, અશુભ અને ઘણું મોટું કેવી રીતે થાય ? ૧૯૨૮-૧૯૨૯-૧૯૩૦-૧૯૩૧-૧૯૩૨-૧૯૩૩

કેવળ પુન્યના અપચય માત્રથીજ જીવોને દુઃખની બહુલતા નથી થતી, પરંતુ તે સાથે અનિષ્ટ આહારાદિ બાહ્ય સાધનોના પ્રકર્ષનો પણ સદ્ભાવ છે, જો એ પ્રમાણે બાહ્ય સાધનોનો સદ્ભાવ ન હોય, અને એકલા પુન્યના અપચયમાત્રથીજ દુઃખ થતું હોય, તો પુન્યથી પ્રાપ્ત થતા ઇષ્ટ આહારના અપચય માત્રથીજ તે થવું જોઈએ. પણ પાપોપચયથી પ્રાપ્ત થતા અનિષ્ટ આહારાદિરૂપ વિપરીત બાહ્યસાધનોના સામર્થ્યના પ્રકર્ષની અપેક્ષા રહેવી ન જોઈએ. મતલબ કે જો પુન્યના અપકર્ષમાત્રથીજ દુઃખ થતું હોય, તો પુન્યોદયથી પ્રાપ્ત થતા ઇષ્ટ આહારાદિ સાધનના અપકર્ષમાત્રથીજ તે થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી, ત્યાં તો ઇષ્ટથી વિપરીત એવા પ્રાપ્ત થયેલ અનિષ્ટ આહારાદિ સાધનના સામર્થ્યથીજ દુઃખ થાય છે.

વળી જેમ પુન્યોત્કર્ષમાં તજ્જન્ય અનુતરવાસી દેવ અને ચક્રવર્તિનું શરીર મૂર્તિમાન હોવાથી પુન્યના અપચય માત્રથીજ નથી કરાયું; તેમ કોઈ દુઃખી હસ્તી (વિગેરેનું) શરીર પણ મૂર્તિમાન હોવાથી કેવળ પુન્યના અપચયમાત્રથીજ નથી કરાયું. કેમકે જો કેવળ પુન્યના અપચય માત્રથી કરાએલું હોય, તે મૂર્તિમાન નથી હોતું. અને કેવળ પુન્યના અપચય માત્રથીજ જો શરીર થતું હોય, તો તે અતિહીન અને શુભજ થવું જોઈએ, ઘણું મોટું અને અતિ અશુભ કેવી રીતે થાય ? કારણકે મોટું શુભ શરીર તો પુન્યના ઉપચયથી થાય, અને અશુભ પાપોપચયથી થાય, વળી થોડા પુન્યવડે પણ શરીર શુભજ એટલે સુખવાળુંજ થવું જોઈએ, પણ દુઃખી ન થવું જોઈએ. કારણકે જેમ થોડા સુવર્ણથી પણ નાનો સુવર્ણનોજ ઘડો થાય છે પણ માટીનો કે ત્રાખાનો ઘડો નથી થતો; તેમ થોડા પુન્યથી પણ શરીર નાનું હોય પણ તે શુભજ થવું જોઈએ. ૧૯૨૮-૧૯૩૩

હવે ત્રીજા અને ચોથા પક્ષમાં દૂષણ બતાવે છે.
 एवं चिय विवरीयं जोएज्जा सवपावपक्खेऽवि ।

न य साहारणरूवं कम्मं तकारणाभावा ॥ १९३४ ॥

कम्मं जोगनिमित्तं सुभोऽसुभो वा स एगममयम्मि ।

होज्ज न ऊभयरूवो कम्मंपि तओ तयणुरूवं ॥ १९३५ ॥

કેવળ પાપપક્ષમાં પણ એજ પ્રમાણે વિપરીતપણે યોજના કરવી, અને પુન્ય-પાપાત્મક સાધારણ એવું કર્મ તો છેજ નહીં, કેમકે તેવા કર્મનો કોઈ હેતુ નથી. યોગવડે કર્મ થાય છે, ને તે યોગ એક સમયે શુભ અથવા અશુભજ હોય છે. પણ શુભા-શુભ એટલે ઉભયરૂપ નથી હોતો, તેથી કર્મ પણ તદનુરૂપ શુભ અથવા અશુભ જ બંધાય છે, પણ શુભઅશુભ ઉભયરૂપ બંધાય નહિ. ૧૯૩૪-૧૯૩૫.

પાપના અપચયમાત્રથીજ સુખ થાય છે, માટે કેવળ પાપજ છે, પુન્ય નથી; આવા ત્રીજા પક્ષમાં પણ એકાન્ત પુન્યના અસ્તિત્વવાળા પક્ષમાં કહેલા દૂષણો વિપરીતપણે યોજવાં, જેમકે-પાપના અપચય માત્રથીજ સુખ નથી થતું, કેમકે થોડું પણ પાપ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે, જેમ થોડું પણ વિષ સ્વાસ્થ્યનો હેતુ નથી થતું. તેમ પાપાપચયથી થોડું પણ પાપ સુખનો હેતુ નથી થતું, પરંતુ જે થોડું પણ સુખ થાય છે, તે પુન્યથીજ થાય છે. આ પ્રમાણે સુખ-દુઃખના કારણભૂત પુન્ય-પાપ જુદા જુદા સ્વતંત્ર છે, અને આજ કારણથી એ સંમિલિત-સાધારણ એટલે એક પુન્યપાપાત્મક કર્મ પણ નથી. કેમકે વંધ્યાપુત્રની પેઠે એવા કર્મના બંધનું કોઈ કારણજ નથી. મિથ્યાત્વ અવિરતિ-કષાય-પ્રમાદ-ને યોગ, એ બંધના હેતુઓ છે. એમાં યોગ સિવાય તો કદિપણ કર્મનો બંધ થતો નથી, એટલે મુખ્યત્વે કરીને યોગજ કર્મ બંધનો મુખ્ય હેતુ છે, તે યોગ મન-વચન-અને કાયા રૂપ ત્રણ પ્રકારે છે, એ યોગ એક સમયે શુભ અથવા અશુભ હોય, પણ શુભાશુભ-ઉભય સ્વરૂપ ન હોય ને તેથી પુન્ય-પાપાત્મક એટલે ઉભયસ્વભાવવાળું સંકીર્ણ એવું કર્મ પણ ન હોય, કેમકે કારણના અનુરૂપ કાર્ય હોય છે, તેથી જ્યારે શુભયોગ વર્તતો હોય ત્યારે તદનુરૂપ પુન્યાત્મક શુભ કર્મ બંધાય, અને જ્યારે અશુભ યોગ વર્તતો હોય, ત્યારે તદનુરૂપ પાપાત્મક અશુભ કર્મ બંધાય, પણ મિશ્રરૂપે યોગ ન હોવાથી કર્મબંધ મિશ્રરૂપે થાયજ નહિ. ૧૯૩૪-૧૯૩૫.

એક સમયે શુભાશુભ રૂપ મિશ્રયોગ ન હોય, તે વાત ઉદાહરણથી સમજાવે છે.

नणु मण-वइ काओगा सुभासुभावि समयम्मि दीसंति ।

द्वम्मि मीसभावो भवेज्ज न उ भावकरणम्मि ॥ १९३६ ॥

झाणं सुभमसुभं वा न उ मीसं जं च झाणविरमेऽवि ।

लेसा सुभाऽसुभा वा सुभमसुभं वा तओ कम्मं ॥ १९३७ ॥

पुव्वगहियं च कम्मं परिणामवसेण मीसयं नेज्जा ।

इयरेयरभावं वा सम्मा-मिच्छाई न उ गहणे ॥ १९३८ ॥

मोत्तूण आउयं खल्ल दंसणमोहं चरित्तमोहं च ।

सेसाणं पयडीणं उत्तरविहिंसंकमो भज्જો ॥ १९૩૯ ॥

મન-વચન-કાયાનો શુભાશુભરૂપ મિશ્રયોગ એક સમયમાં જણાય છે. (એમ કહેવામાં

(૧૧૬) યોગ ધ્યાન ને લેશ્યાની મિશ્રતાને અભાવે કર્મની મિશ્રતાનો અભાવ,

આવે, તો તે) મિશ્રભાવ દ્રવ્યયોગમાં છે, પણ ભાવયોગમાં નથી, વળી ધ્યાન પણ એક વખતમાં શુભ અથવા અશુભ હોય છે, પરંતુ મિશ્ર નથી હોતું; તથા ધ્યાન વિરમ્યા પછી લેશ્યા પણ શુભ અથવા અશુભ હોય છે, માટે કર્મ પણ શુભ અથવા અશુભજ હોય છે, જો કે પૂર્વગૃહીત કર્મને પરિણામવશાત્ મિશ્રભાવે કરે, અથવા ઇતરેતરભાવે સમ્યક્-મિથ્યાત્વરૂપે કરે, પરંતુ ગ્રહણકાળે તેમ ન કરે. આયુષ્ય, દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મ મૂકીને શેષ કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિના સંક્રમણી ભજના બાણવી. ૧૮૩૬-૧૮૩૭ ૧૮૩૮-૧૮૩૯.

અચલભ્રાતા:—કંઈક અવિધિએ દાનાદિ આપવાનો વિચાર કરતાં શુભાશુભ મનો-યોગ થાય છે, કંઈક અવિધિએ દાનાદિ ધર્મનો ઉપદેશ આપતાં શુભાશુભ વચનયોગ થાય છે, અને કંઈ અવિધિએ જનપૂજનવંદનાદિ કાયચેષ્ટા કરતાં શુભાશુભ કાય-યોગ થાય છે, આ પ્રમાણે અંકસમયમાં મન-વચન-કાયાના યોગ શુભાશુભરૂપે મિશ્ર જણાય છે, અને તમે તો એક સમયમાં શુભ અથવા અશુભ યોગજ હોય, પણ મિશ્ર-યોગ ન હોય એમ કહો છો તેનું શું કારણ ?

ભગવન્ત:—તહારી એવી માન્યતામાં ભૂલ છે, કારણકે દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ એ પ્રકારે યોગ છે; તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગરૂપે પ્રવર્તનારાં દ્રવ્ય અને મન વચન-કાયાનો પરિસ્પંદાત્મક વ્યાપાર તે દ્રવ્યયોગ છે; અને એ ઉભયરૂપ એવો યોગહેતુક જે અધ્યવસાય તે ભાવયોગ છે, ઉપરોક્ત શુભાશુભરૂપ ચિન્તવન- ઉપદેશ અને કાયચેષ્ટાના પ્રવર્તન રૂપ યોગમાં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ શુભાશુભ-મિશ્રભાવ હોઈ શકે, પણ યોગહેતુક અધ્યવસાયરૂપ ભાવયોગમાં તો તે મિશ્રભાવ હોઈ શકે નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યયોગને શુભાશુભરૂપે માની શકાય છે, પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો તે કેવળ શુભ અથવા અશુભજ છે, કેમકે તેના મતે તો યથોક્ત દ્રવ્યયોગના પણ શુભાશુભ રૂપ મિશ્રભાવનો અભાવ છે, ભાવયોગમાં તો એ મિશ્રભાવ વ્યવહાર કે નિશ્ચય એકેના મતે માન્ય નથી, વળી આગમમાં શુભ અને અશુભ અધ્યવસાય સ્થાનો સિવાય શુભાશુભઅધ્યવસાય રૂપ ત્રીજો ભેદ ક્યાં પણ કહ્યો નથી, કે જેથી ભાવયોગમાં શુભાશુભપણું હોઈ શકે, માટે એક સમયે શુભ અથવા અશુભ એવા ભાવયોગ હોઈ શકે, પણ મિશ્રયોગ ન હોઈ શકે, અને એજ કારણથી કર્મ પણ શુભ કે અશુભ એટલે પુન્ય કે પાપ રૂપ જુદું જુદું બંધાય, પરંતુ મિશ્રરૂપ ન બંધાય.

વળી સિદ્ધાન્તમાં ધર્મ-શુદ્ધ ધ્યાનાત્મક એક શુભ ધ્યાન, અથવા આર્ત-રૌદ્રધ્યા-નાત્મક એક અશુભ ધ્યાન એક વખતે હોય છે, એમ કહ્યું છે, પણ શુભાશુભ રૂપ ધ્યાન નથી કહ્યું. ધ્યાનનો ઉપરમ થયા પછી પણ કાંતો તેજસાદિ શુભ લેશ્યા, અથવા કાપોત વિગેરે અશુભલેશ્યાજ એક વખતે હોય છે, એમ કહ્યું છે, પણ શુભાશુભ મિશ્રપણે તો તે લેશ્યા હોય એમ નથી કહ્યું. ભાવયોગ એ ધ્યાન અને લેશ્યાત્મક છે, તેથી તે ભાવ-યોગ એક સમયે શુભ અથવા અશુભજ હોય, પરંતુ મિશ્ર ન હોય, આજ કારણથી ભાવ-યોગનિમિત્તક કર્મ પણ જ્યારે શુભ યોગ હોય, ત્યારે પુન્યાત્મક શુભ બંધાય, અને અશુભ યોગ હોય, ત્યારે પાપાત્મક અશુભ બંધાય. પરંતુ પુન્ય-પાપાત્મક મિશ્ર કર્મ ન બંધાય.

અથવા આ પ્રમાણે સંભાવના કરી શકાય, કે પૂર્વબદ્ધ કર્મને પરિણામવશાત્ શુભ અશુભ કે મિશ્ર ભાવ પમાડે, એટલે જેમકે પૂર્વે બાંધેલા મિથ્યાત્વના કર્મ પુરુષગોને

વિશુદ્ધપરિણામે શુદ્ધ કરીને સમ્યક્ત્વરૂપે કરે, અર્ધશુદ્ધપરિણામવશાત્ સમ્યક્-મિ-થ્યાત્વ રૂપ કરે, અને અશુદ્ધપરિણામથી રસનો ઉત્કર્ષ કરીને સમ્યક્ત્વના પુદ્ગળો મિ-થ્યાત્વમા સંક્રમાવીને મિથ્યાત્વ રૂપે કરે, આ પ્રમાણે પૂર્વબદ્ધ સત્તામાં રહેલા કર્મના ત્રણ પુંજ કરીને શુભ અશુભ ને મિશ્રમાવ કરે, પણ નવાં કર્મ ગ્રહણ કરતી વખતે એ પ્રમાણે પુન્ય-પાપરૂપે મિશ્ર-સંકીર્ણ સ્વભાવવાળું કર્મ ન બાંધે.

ઉપર જે સંક્રમ કરવાનું કહ્યું છે, તે સંક્રમ વિધિ આ પ્રમાણે છે. એમાં પ્રથમ એટલું સમજવાનું છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ આઠ પ્રકૃતિનો તો અન્યોઅન્યમાં કદી પણ સંક્રમ ન થાય, જ્ઞાનાવરણીયાદિ મૂળપ્રકૃતિથી અભિન્ન એવી ઉત્તર જે મતિજ્ઞાનાવર-ણીયાદિ પ્રકૃતિઓ છે તેનો પરસ્પર સંક્રમ થાય, એ સજાતિય ઉત્તરપ્રકૃતિઓમા પણ ચાર આયુષ્યની પ્રકૃતિઓ પોતાની આયુષ્યનામની મૂળ પ્રકૃતિથી અભિન્ન છે, છતાં એનો પરસ્પર સંક્રમ ન થાય, તથા દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય પોતાની મૂળ-પ્રકૃતિ જે મોહ તેથી અભિન્ન છતાં પણ તેમનો પરસ્પર સંક્રમ ન થાય. એ સિવાયની શેષ જે ઉત્તર પ્રકૃતિઓ છે તેના સંક્રમની ભજના છે. એટલે જ્ઞાનાવરણ પાંચ-દર્શના-વરણ નવ-કષાય સોળ-નિમિત્તાત્વ-ભય-ભુગુપ્તિ-સા-તૈજસ-કાર્મણ-વર્ણ-ચતુષ્ક-ગુરુ લઘુ-નિર્માણ અને પાંચ અન્તરાય એ ધ્રુવબંધોની સુડતાલીસ ઉત્તરપ્રકૃતિઓનો પોત પોતાની મૂળ-પ્રકૃતિમાં અન્યો અન્ય સંક્રમ સદૈવ થાય છે. જેમકે મુળ જ્ઞાનાવરણપ્રકૃતિમાંના મતિ-જ્ઞાનાવરણમાં શ્રુતજ્ઞાનાવરણાદિનો સંક્રમ થાય અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણાદિમાં મતિજ્ઞાના-વરણનો સંક્રમ થાય. એ પ્રમાણે સજાતીય પ્રકૃતિનો પરસ્પર સંક્રમ થાય, એમ સર્વત્ર સમજવું, તથા શેષ રહી જે અધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓ તેનો પોતાની મૂળ પ્રકૃતિથી અભિન્ન એવી સજાતીયપ્રકૃતિમાં અબદ્યમાન પ્રકૃતિનો સંક્રમ થાય, પરંતુ અબદ્યમાનપ્રકૃતિમાં બંધાતી પ્રકૃતિનો સંક્રમ ન થાય, જેમકે સાતાવેદની બંધાતી હોય ત્યારે તેમાં નહિ બંધાતી અશાતાવેદનીનો સંક્રમ થાય, પણ એથી વિપરીત નહિ બંધાતી પ્રકૃતિમાં બંધાતી પ્રકૃતિનો સંક્રમ ન થાય, આ પ્રમાણે પ્રકૃતિસંક્રમનો વિધિ છે, શેષ પ્રદેશાદિ સંક્રમનો વિધિ અન્ય અન્યો (ક્રમ પ્રકૃતિ વિગેરેથી) બાણી કવો. ૧૯૩૬-૧૯૩૭-૧૯૩૮-૧૯૩૯

પુન્ય-પાપનું લક્ષણ અને તે ગ્રહણ કરવાની રીતી કહે છે—

સોહ્નવળ્લાગુણં સુમાણુભાવં ચ જં તયં પુણં ।

વિવરીયમઞ્ચો પાવં ન બાયરં નાદ્સુદુમં ચ ॥ ૧૯૪૦ ॥

મેળ્હૃદ્ તજ્જોગં ચિય રેણું પુરિસો જહા કયબ્મંગો ।

પગલ્લેત્તોગાઠં જીવો સવ્વપ્પણ્ણેહિં ॥ ૧૯૪૧ ॥

શુભવર્ણાદિગુણવાળું અને શુભવિપાકવાળું જે કર્મ હોય, તે પુન્ય કહેવાય છે, તથા એથી વિપરીત હોય તે પાપ કહેવાય છે; આ બન્ને પ્રકારનું કર્મ અતિસ્થૂલ તેમજ અતિ સૂક્ષ્મ પણ ન હોય. જેમ તેલ આદિથી અભ્યગન કરાએલો પુરૂષ રજ ગ્રહણ કરે છે, તેમ રાગાદિ યુક્ત જીવ એક પ્રદેશમા એટલે પોતાના આત્માની અવગાહના વાળા પ્રદેશમાં રહેલું કર્મચોગ્ય જે પુદ્ગળદ્રવ્ય તેને પોતાના સર્વ આત્મ પ્રદેશોવડે ગ્રહણ કરે છે. ૧૯૪૦-૧૯૪૧.

વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શ લક્ષણોવાલા ગુણો જેના શુભ હોય, તથા વિપાક પણ જેનો શુભ હોય, તે પુન્ય કહેવાય છે; અને એથી વિપરીત એટલે જેના વર્ણાદિ ગુણો તથા વિપાક અશુભ હોય તે પાપ કહેવાય છે. આ ઉભય પ્રકારનું કર્મ મેરુઆદિની પેઠે

(૧૧૮) પરિણામ ને આશ્રયના સ્વભાવની કર્મની અહણ સમયે શુભાશુભતા.

સ્થૂલ નથી હોતું; તેમજ સૂક્ષ્મ કર્મ વર્ગણા દ્રવ્યે કરીને નિષ્પન્નપણાથી પરમાણુ આદિની પેઠે અતિસૂક્ષ્મ પણ નથી હોતું. આવા પ્રકારનું પુન્ય-પાપાત્મક જે દ્રવ્ય તે કર્મ યોગ્ય એવી જે કાર્મણ વર્ગણા તદ્ગત છે, ને તેને જીવ અહણ કરે છે, પણ પરમાણુ આદિ અથવા ઔદારિક વર્ગણાદિગત, જે કર્મને અયોગ્ય દ્રવ્યો તેને નથી અહણ કરતો; તે કર્મ દ્રવ્યોમાંથી પણ એક ક્ષેત્રાવગાઠનેજ અહણ કરે છે, પોતાના અગાઠ પ્રદેશથી ભિન્ન પ્રદેશાવગાઠ (ભિન્ન પ્રદેશમાં રહેલા) ને નથી અહણ કરતો. આ સાથે એ પણ સમજવું કે જે દ્રવ્યને જીવ અહણ કરે છે, તે દ્રવ્યને રાગ-દ્વેષાદિયુક્ત જીવ પોતાના સર્વ પ્રદેશો વડે અહણ કરે છે, પણ હેતુ સિવાય અથવા કેટલાક પ્રદેશોથીજ અહણ કરતો નથી. આમાં જે જીવ ઉપશમ શ્રેણીથી પડેલો હોય, તેને મોહન યાદિ કર્મના બંધની આદિ હોય છે, અને જેણે શ્રેણિ પ્રાપ્ત ન કરી હોય તેવા જીવને તો તે મોહાદિને અનાદિ બંધ હોય છે. ૧૯૪૦-૧૯૪૧

વર્ણાદિ શુભાશુભ ગુણવાળાં કર્મ કેમ હોઈ શકે ? તેનો ઉત્તર.

અવિ સિદ્ધપોગલઘણે લોણ ધૂલતણુકમ્મયવિભાગો ।

જુજ્જેજ્જ, ગદ્દણકાલે સુમા સુમંદિવેયણં કત્તો ? ॥ ૧૯૪૨ ॥

અવિસિદ્ધં ચિય તં સો પરિણામા-ડડસયસમાવઓ સિપ્પં ।

કુરુણ સુમમસુમં વા ગદ્દણે જીવો જદ્દાહાર ॥ ૧૯૪૩ ॥

અવિશિષ્ટ પુદ્ગળોથી વ્યાપ્ત એવા આ લોકમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કર્મના વિભાગ ધટી શકે; પરંતુ અહણકાલે તેનાં શુભાશુભનું વિવેચન કેવી રીતે થયે ? (ઉત્તર-) અવિશિષ્ટ છતાં પણ જીવ તે કર્મને અહણ કરતી વખતે આહારના પરિણામની પેઠે આશ્રયના સ્વભાવથી એકદમ શુભ અથવા અશુભ કરી નાંખે છે. ૧૯૪૨-૧૯૪૩.

અચલભ્રાતા:-દરેક આકાશ પ્રદેશમાં શુભાશુભ આદિ ભેદરહિત અનન્તાનન્ત પુદ્ગળો છે ને તે વડે નિરન્તર વ્યાપ્ત એવો આ લોક છે, તેમાંથી કર્મ પુદ્ગળો અહણ કરતી વખતે જીવને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કર્મના વિભાગ ધટી શકે, અને તેથી અતિ બાદર નહિ અને અતિ સૂક્ષ્મ પણ નહિ એવાં પુદ્ગળો અહણ કરે છે, એમ કહી શકાય. કારણ કે એવા પુદ્ગળો સિવાય અન્ય સ્વભાવવાળા પુદ્ગળો જીવ અહણ કરતો નથી, પરંતુ જે શુભાશુભનું વિવેચન તમે કરો છો, તે શુભ કે અશુભપણું એક સમય માત્ર અહણ કાળમાં કર્મ પુદ્ગલોને અહણ કરતા જીવને લીધે કેવી રીતે ધટી શકે ?

ભગવન્ત:-એ કર્મ વર્ગણાઓ શુભાશુભાદિ વિશેષણ રહિત છે, તોપણ તેને અહણ કરતી વખતે જીવપરિણામ અને આશ્રયના સ્વભાવથી શુભાશુભ રૂપે કરી નાંખે છે. મતલબ એ છે કે જીવનો શુભ અથવા અશુભ જે પરિણામ છે, તે પરિણામજ અહણ સમયે કર્મને શુભ અથવા અશુભ રૂપે કરે છે, બીજી કર્માશ્રયભૂત જીવનો પણ કોઈ એવો સ્વભાવ છે, કે જેથી શુભાશુભપણે પરિણામ પામતા એવા કર્મને અહણ કરે છે, તેમજ શુભશુભભાવાદિ આશ્રિત કર્મનો પણ એવો સ્વભાવ-યોગ્યતા વિશેષ છે, કે જેથી શુભ અથવા અશુભ પરિણામ રૂક્ત જીવવડે અહણ કરતાં એ કર્મજ એ પ્રમાણે શુભાશુભરૂપે પરિણામ પામે છે. તથા કર્મની પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-અને અનુભાગની વિચિત્રતા તેમજ પ્રદેશોના અલ્પબહુલ ભાગની વિચિત્રતા, એ સઘળું આહારની પેઠે અહણ કરતી વખતેજ કર્મપુર્ણલોમાં કરે છે. આ સંબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે-“ સર્વ કર્મ પ્રદેશોમાં સર્વ જીવથી અન તણુણા રસવિભાગને જીવ કર્મને અહણ કરતી વખતેજ ઉત્પન્ન

કરે છે. તથા તેજ વખતે જો આયુ બંધાતું હોય તો સર્વથી થોડા પ્રદેશો આયુકર્મને લાગે આવે છે, તેથી નામ-ગોત્રને અધિક મળે છે, પણ એ બેને પરસ્પર તુલ્ય મળે છે, તેથી જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-ને અન્તરાયના લાગે અધિક પ્રદેશો આવે છે, પણ એ ત્રણેને પરસ્પર તુલ્ય મળે છે, તેથી મોહનીયને અધિક લાગ મળે છે, અને સર્વથી વેદનીય કર્મને પ્રદેશનો લાગ અધિક મળે છે, કેમકે તે સુખ-દુઃખનું કારણ છે ને ઘણા પ્રદેશો શિવાય સુખદુઃખની વ્યક્તા ન થાય. એના પેટાભેદો જે અતિજ્ઞાનાવરણીયાદિ છે તેને તો સ્થિતિની વિશેષતાએ કર્મ દળની વિશેષતા પ્રાપ્ત થાય છે. ” આ પ્રમાણે કર્મ અહુષ્ટ કરતી વખતેજ સર્વ વિભાગની વ્યવસ્થા થઈ જાય છે. ૧૯૪૨-૧૯૪૩.

ઉપરોક્ત વિભાગ આહારના દૃષ્ટાન્તે સજ્જન્ય છે.

પરિણામા-ડડસયવસઓ ધેગૂર્જ જહા પઓ વિસમહિસ્સ ।

તુલ્હોઽવિ તદાહારો તહ પુણ્ના-ડપુણ્નપરિણામો ॥ ૧૯૪૪ ॥

જહ વેગસરીરમ્મિવિ સારા-ડસારપરિણામયામેઙ્ગ ।

અવિસિદ્ધો વાડડહારો તહ કમ્મસુમા-ડસુમવિવાગો ॥ ૧૯૪૫ ॥

તુલ્ય આહાર છતાં પણ જેમ પરિણામ અને આશ્રયના વશથી તે આહાર ગાયમાં દૂધરૂપે થાય છે, અને સર્પમાં ત્રિષરૂપે થાય છે; તેવી રીતે શુભાશુભ પરિણામ વશાત્પુન્ય-પાપનો પણ પરિણામ થાય છે. અથવા એકજ પ્રકારનો આહાર એકજ શરીરમાં રસ-રૂધિર-અને માંસાદિ સારરૂપે પરિણમે છે, અને લઘુનીતિ-વડીનીતિ આદિ અસારરૂપે પણ પરિણમે છે, તેવી રીતે અવિશિષ્ટપણે અહુષ્ટ કરેલ કર્મ પણ પરિણામ અને આશ્રયના વશથી શુભાશુભ રૂપે પરિણમે છે. ૧૯૪૪-૧૯૪૫.

હવે પુન્ય-પાપનો સ્વભાવથી ભેદ બતાવી, વેદમાં કહેલ નીતિથી પુન્ય-પાપની સિદ્ધિ કરીને ઉપસહાર કરે છે.

સાયં સમ્મં હાસં પુરિસ-રઙ્ગ-સુમાડ-નામ-ગોત્તાઈ ।

પુણ્ણં, સેસં પાવં નેયં સવિવાગમવિવાગં ॥ ૧૯૪૬ ॥

અસઙ્ગ વહિ પુણ્ણપાવે જમગ્ગિહોત્તાઈ સગ્ગકામસ્સ ।

તદસંવદ્ધં સવં દાણાદફલં ચ લોઅમ્મિ ॥ ૧૯૪૭ ॥

છિન્નમ્મિ સંસયમ્મિં જિણેણ જર-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પઠ્ઠવઙ્ગો તિહીં ડ સહ સ્વંડિયસણ્ણિં ॥ ૧૯૪૮ । ૬૩૩ ॥

શાતાવેદની, સમ્યક્ત્વમોહનીય, હાસ્ય, પુરુષવેદ, રતિ, શુભ આયુ, શુભ નામ, અને શુભ ગોત્ર એ સર્વ પુન્ય છે, તથા એ સિવાયનું સર્વ-પાપ છે. એ બંને પ્રકારનાં કર્મો વિપાકવાળાં અને વિપાક વિનાનાં પણ જાણ્યાં. વળી, પુન્ય-પાપ નહોત્ય, તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને જે અગ્નિહોત્રાદિ કરવાનું કહ્યું છે તે, અને લોકમાં દાનાદિકનું કર્યું છે તે, એ સઘળું કથન અસંબદ્ધ થાય. આ પ્રમાણે જરા અને મરણથી વિમુક્ત એવા જિનેશ્વરે તેમના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્ય સહિત (લગવન્ત પાસે) દીક્ષા લીધી. ૧૯૪૬-થી-૧૯૪૮

(૧૨૦) સમ્યક્ત્વ મોહનીયની અશુભતાનું કારણ ને મિશ્રપક્ષનું ખંડનને અચલભ્રાતાનો પ્રતિબોધ.

શાતા વેદનીય, સમ્યક્ત્વ મોહનીય (શોધેલ મિથ્યાત્વ પુદ્ગળ) હાસ્ય, પુરુષવેદ, રતિ, નરકાયુ વિના ત્રણ આયુ, ઊંચ ગોત્ર, દેવદ્રિક, મનુષ્યદ્રિક, પંચેન્દ્રિયજાતિ, પાંચ શરીર, ત્રણ અંગોપાંગ, પહેલું સંધ્યણુ, પહેલું સંસ્થાન, શુભ વર્ણ ચતુષ્ક, અગુરુલઘુનાચ, પરાધાત નામ, ઉદ્યાસ નામ. આતપનામ, શુભવિહાયોગતિ, ત્રસ, -ખાદર, પર્યાસ, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સૌહાર્દ્ય, સુસ્વર, આદેય, યશ, નિર્માણ અને તીર્થકર. આ સર્વ મળીને છેતાલીસ પ્રકૃતિઓ શુભ હોવાથી પુન્ય કહેવાય છે, બીજા આચાર્યે આ છેતાલીસમાંથી સમ્યક્ત્વ મોહનીય, પુરુષવેદ, હાસ્ય, અને રતિ એ ચાર પ્રકૃતિઓ સિવાય જે બેતાલીસ પ્રકૃતિઓને પુન્ય પ્રકૃતિ કહે છે. કેમકે એ ચાર પ્રકૃતિઓ મોહનીય કર્મની છે, અને મોહનીય-કર્મની સર્વપ્રકૃતિઓ જીવને વિપર્યાસ કરનાર છે, તેથી તેને અને એ ઠર સિવાયની જે શેષ બ્યાસી પ્રકૃતિઓ તે બધીને અશુભ હોવાથી પાપપ્રકૃતિ કહે છે.

અહીં કોઇને એવી શંકા થાય, કે સમ્યક્ત્વને પાપપ્રકૃતિ કેમ કહી શકાય? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તત્ત્વરૂપિય સમ્યક્ત્વ તો શુભજ છે, પણ તેનો અહીં વિચાર નથી પરંતુ શોધિત એવા મિથ્યાત્વનાં જે દળીયાંરૂપ સમ્યક્ત્વ મોહનીય છે તેનો અત્રે વિચાર છે, ને તે તો શંકા આદિ અનર્થના હેતુભૂત હોવાથી અશુભ છે, અને તેથીજ તેને પાપ પ્રકૃતિ કહી છે, સમ્યક્ત્વરૂપિને એ શુદ્ધ પુદ્ગળો, અત્યંત આવરણ કરતા નથી, તેથી ઉપચારમાત્રથીજ એ શોધિત પુદ્ગળોને સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, પરમાર્થથી તો તે મિથ્યાત્વના પુદ્ગલોજ છે.

ઉપરોક્ત પુન્ય-પાપાત્મક બન્ને પ્રકારનું કર્મ વિપાક દેવાવાળું અને વિપાક નહિં દેનાર હોય છે, એટલે કોઇક કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તેવુંજ વિપાકથી વેદાય, અને કેટલુંક મન્દરસવાળું હોય છે, તેથી પારણામવિશેષથી રસવાળાને પણ રસવિનાનું કરીને પ્રદેશથી વેદાય છે, આ પ્રમાણે પુન્ય પાપ જુદા જુદા સ્વભાવવાળું છે. ને તેથી પુન્ય-પાપાત્મક એક સંકીર્ણ સ્વભાવવાળું કર્મ છે, એ કથન અયોગ્ય કરે છે. વળી સુખ-દુઃખના હેતુભૂત કર્મને પુન્ય-પાપાત્મક મિશ્રસ્વભાવવાળું એકજ માનવામાં આવે, તો સર્વ જીવોને સુખ-દુઃખરૂપ કાર્યનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ એમ થતું નથી, દેવોને કેવળ સુખનીજ અધિકતા જણાય છે, અને નારકી વિગેરેને કેવળ દુઃખનીજ પ્રચુરતા જણાય છે. માટે સુખાતિશયનો હેતુ અન્ય છે, અને દુઃખાતિશયનો હેતુ અન્ય છે. વળી સર્વથા એકરૂપ પુન્યપાપાત્મક સંકીર્ણપણું છે તેથી પુન્યાંશની જે વૃદ્ધિ તે સુખાતિશયનું કારણ છે, અથવા દુઃખાતિશયના કારણભૂત પાપાંશની હાની વડે પણ સુખાતિશયની ઉત્પાત્ત છે. આમ માનવું એ પણ તારા મનને યોગ્ય નથી, કેમકે એથીતો પુન્ય-પાપાંશનો ભેદ પ્રાપ્ત થશેજ; કારણકે જેની વૃદ્ધિ થએ, જેની વૃદ્ધિ ન થાય, તે તેનાથી ભિન્ન છે. જેમકે દેવદત્તની વૃદ્ધિ થયે, વૃદ્ધિ નહિ પામતો એવો યજ્ઞદત્ત દેવદત્તથી ભિન્ન છે, તેમ પુન્યાંશની વૃદ્ધિ થએ પાપાંશની વૃદ્ધિ નથી થતી, માટે તે તેનાથી ભિન્ન છે, અને તેથી કરીને પુન્ય-પાપાંશની સર્વથા એકરૂપતા નથી ઘટતી. પણ જે ક્રમસામાન્યરૂપે એ ઉભયની એકતા માનવામાં આવે, તો કંઈ ઠાપ નથી. વ્યક્તિની અપેક્ષાએ તો ઉપર કહ્યા મુજબ સુખ-દુઃખની જુદી જુદી વિચિત્રતાના કારણભૂત પુન્ય-પાપ જુદાં જુદાં છે, તેથી તે સંબંધી હે ભદ્ર! તારે સંશય કરવો યોગ્ય નથી. વળી જે પુન્ય-પાપનો અભાવ હોય, તો શ્રુતિમાં સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળાને જે અગ્નિહોત્રાદિ કરવાનું કહ્યું છે તે, તથા દાન અને હિંસા વિગેરેનું પુન્ય-પાપાત્મક ફળ જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે સર્વ કથન સંબંધ વિનાનું

થાય, માટે વેદોક્ત કથનથી પણ પુન્ય-પાપ છે, એમ અંગીકાર કરીને સંશયને તણવે. આ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્ત થએલા પરમકૃપાળુ જિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત સમીપે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું. ૧૯૪૬-૧૯૪૭-૧૯૪૮.

ધૃતિ નવમે ગણધરવાદઃ સમાસઃ

હવે દસમા ગણધર સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

તે પઠ્વઙ્ણ સોઽં મેઅજ્જો આગચ્છઈ જિણસગાસે ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિ વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૯૪૯ । ૬૩૪ ॥

આમટ્ટો ય જિણેણં જાઈ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણૂસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૯૫૦ । ૬૩૫ ॥

કિં મન્ને પરલોઓ અત્થિ નત્થિત્તિ સંસઓ તુજ્જ ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૯૫૧ । ૬૩૬ ॥

મન્નસિ જહ વેયણ્ણં મજ્જંગમઽ વ ભૂયધમ્મોત્તિ ।

તો નત્થી પરલોગો તન્નાસે જેણ તન્નાસો ॥ ૧૯૫૨ ॥

અહિવિ તદત્થંતેરેયા ન ય નિચ્ચત્તણમઓવિ તદવત્થં ।

અનલસ્સ વાડરણીઓ મિન્નસ્સ વિણાસધમ્મસ્સ ॥ ૧૯૫૩ ॥

અહ ણ્ણો સવ્વગઓ નિક્કિરિઓ તહિવિ નત્થિ પરલોઓ ।

સંસરણાભાવાઓ વોમસ્સ વ સર્વપિંડેસુ ॥ ૧૯૫૪ ॥

ઇહલોગાઓ વ પરો સુરાઇલોગો ન સોવિ પચ્ચક્ખો ।

એવંપિ ન પરલોગો સુવ્વ ય સુઈસુ તો સંકા ॥ ૧૯૫૫ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી એમ સાંભળીને મેતાયનામા પડિત ભગવન્ત પાસે આવે છે, અને વિચારે છે કે (હું ભગવન્ત પાસે જઈને) વંદન કરીશ, વંદન કરીને (તેમની) સેવા કરીશ. (આમ વિચારીને તે ત્યાં આવ્યા, એટલે) જન્મ-જરા-અને મરણથી મુક્ત થએલા સર્વજ્ઞ; સર્વદર્શી જિનેશ્વરે તેમને નામ અને ગોત્રથી ઓલાવ્યા, પછી કહ્યું કે-હું આયુષ્યમાન! તું એમ માને છે કે પરલોક છે, કે નથી? તને આવો સંશય (વિજ્ઞાનઘન ઐતેમ્યોઽ ઇત્યાદિ) વેદપદો સાંભળવાથી થયો છે, પરંતુ તું તે પદોનો અર્થ ખરાબર નથી જાણતો. (પરલોકના અભાવમાં આવી શુક્તિઓ તું માને છે, કે જો ચૈતન્ય એ મધ્યાંગની પેઠે પૃથ્વીઆદિ ભૂતોનો ધર્મ હોય, તો તે ભૂતોનો નાશ થએ ચૈતન્યનો પણ નાશ થાય, અને તેથી ભવાન્તર ગમનરૂપ પરલોકનો પણ અભાવ થાય, વળી જો એ ચૈતન્ય ભૂતોથી ભિન્ન હોય, તોપણ અરણીથી ભિન્ન એવા વિનાશ ધર્મવાળા અગ્નિની પેઠે, ઉત્પન્ન થવાથી વિનાશ ધર્મવાળા ચૈતન્યનું નિત્યપણું સિદ્ધ નહિ થાય, અને તેથી

પણ ભવાન્તરનો અભાવ થશે. (જુદે જુદે સ્થાને દરેક ભૂતમાં એકજ આત્મા વિદ્યમાન છે, તે એક છતાં પણ જળચંદ્રવત્ અનેક જણાય છે. આ પ્રમાણે) સર્વગત-નિષ્ક્રિય એવો એકજ આત્મા માનવામાં આવે, તો પણ પરલોકની સિદ્ધિ નથી, કેમકે આકાશની પેઠે તે આત્મા સર્વ [પંડોમાં વ્યાપેલ હોવાથી તેની અન્યત્ર ગતિ થવાનો અસંભવ છે, અથવા આ લોકની અપેક્ષાએ દેવ-નારકાદિ ભવ તે પરલોક કહેવાય છે, અને તે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી, એટલે એથી પણ પરલોકની સિદ્ધિ નથી થતી; પરંતુ શ્રુતિઓમાં પરલોક છે, એમ સંભળાય છે, તેથી તને તે સંખ્યા શંકા થઈ છે. (પણ તે અયોગ્ય છે.) ૧૯૪૯-થી-૧૯૫૫

ચેતન્ય એ ભૂતનો ધર્મ નથી તેમ આત્મા સર્વગત અને નિષ્ક્રિય નથી, તેમજ પરલોક પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. તે બતાવે છે—

મૂંદિયાઈરિત્તસ ચેયણા સો ય દવઓ નિચ્ચો ।

જાઈસરણાઈહિં પઢિવજ્જસુ વાડમૂઝ વ ॥ ૧૯૫૬ ॥

ન ય ઇગો સવગઓ નિકિરિઓ લક્ષણાઈમેઆઓ ।

કુંભાદડ વ વહવો પઢિવજ્જ તમિંદમૂઝ વ ॥ ૧૯૫૭ ॥

ઈહલોગાઓ ય પરો સોમ્મ ! સુરા નારગા ય પરલોઓ ।

પઢિવજ્જ મોરિઆડકંપિડ વ વિહિયપ્પમાણાઓ ॥ ૧૯૫૮ ॥

(ભગવન્ત:-) ચેતના ભૂત અને ઇન્દ્રિયથી અતિરિક્ત એવા આત્માનો ધર્મ છે, તે આત્મા જાતિસ્મરણાદિના હેતુભૂત છે અને તેવો આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, એમ વાચુભૂતિની પેઠે અંગીકાર કર. વળી આત્મા એક નથી, (પણ અનન્તા છે.) સર્વગત નથી, (પણ શરીર માત્ર વ્યાપી છે.) અને નિષ્ક્રિય પણ નથી. (પરંતુ ભોક્તા છે.) ઘટ-પટાદિની પેઠે (રાગ-દ્વેષ-કષાયાદિ અધ્યવસાયો વડે ઉપાધભેદે) લક્ષણાદિના ભેદથી ભેદ છે, માટે ઇન્દ્રભૂતિની પેઠે અનન્ત જીવો છે, એમ અંગીકાર કર. તથા હે સૌમ્ય ! આ લોકથી અન્ય એવો પરલોક તે દેવ-નારકીનો ભવ છે, તેને મૌર્ય અને અકંપિતની પેઠે પ્રમાણથી કયુલ કર. ૧૯૫૬-થી-૧૯૫૮

મેતાર્યની પુનઃ શંકા અને તેણું સમાધાન.

જીવો વિણ્ણાણમઓ તં ચાણિચ્છંતિ તો ન પરલોગો ।

અહ વિણ્ણાણાદણ્ણો તો અણમિણ્ણો જહાગાસં ॥ ૧૯૫૯ ॥

ઈત્તો ચ્ચિય ન સ કત્તા મોત્તા ય અઓવિ નત્થિ પરલોગો ।

જં ચ ન સંસારી સો અણ્ણાણાડમુત્તિઓ સ્વં વ ॥ ૧૯૬૦ ॥

મન્નસિ વિણાસિ ચેયા ઉપ્પત્તિમયાઈઓ જહા કુંમો ।

નણુ ઇયં ચિય સાહ્ણમવિણાસિત્તેવિ સે સોમ્મ ! ॥ ૧૯૬૧ ॥

જીવ વિજ્ઞાનમય હોય, તો તે વિજ્ઞાન અનિત્ય હોવાથી પરલોકની સિદ્ધિ નહિ થાય, અને જો વિજ્ઞાનથી આત્મા ભિન્ન હોય, તો તે આત્મા આકાશની પેઠે અનભિજ્ઞ માનવો પડશે, અને તેથી તે કર્તા કે ભોક્તા નહિ થાય, ને એમ થવાથી પરલોકનો અભાવ થશે; કેમકે એવો આત્મા આકાશની પેઠે અજ્ઞાની અને અમૂર્ત હોવાથી સંસારી નહિ કહેવાય.

(ભગવન્ત:-) તું કુંભની પેઠે ચૈતન્યને ઉત્પત્તિમાન આદિ સ્વભાવવાળી માનીને એમ કહે છે, પરન્તુ હું સૌમ્ય ! તેના અવિનાશીપણામાં પણ એજ (ઉત્પત્તિમત્તવાદિ) સાધન છે. ૧૯૫૯ થી ૧૯૬૧.

મેતાર્થ:- તમે આત્માને વિજ્ઞાનમય કહો છો, પણ વિજ્ઞાન અનિત્ય હોવાથી, વિજ્ઞાનથી અલિપ્ત એવો આત્મા પણ અનિત્ય થયો, અને એથી ભવાન્તરમાં જવાડપ જે પરલોક તેનો અભાવ સિદ્ધ થયો. અને જો વિજ્ઞાનથી આત્મા લિપ્ત છે, એમ માનીને વિજ્ઞાન અનિત્ય છતાં પણ આત્મા નિત્ય છે, એમ કહેવામાં આવે, તોપણ પરલોકની સિદ્ધિ નહિ થાય; કારણ કે એથી આકાશની પેઠે આત્મા વિજ્ઞાનથી લિપ્ત હોવાને લીધે તેને અનલિપ્તતા પ્રાપ્ત થશે, અને એથી કરીને અનલિપ્ત એવા નિત્ય આત્માને કર્તા નહિ કહેવાય, તેમ ભોક્તા પણ નહિ કહેવાય. નિત્ય આત્માને પણ કર્તાદિ સ્વભાવવાળો માનવામાં આવે, તો તે પણ એક સ્વરૂપ હોવાથી હ્રસ્વેશાં કર્તાદિ સ્વભાવવાળોજ રહેશે, અને જો તેને કર્તાદિ જુદાજુદા સ્વભાવવાળો નહિ માનવામાં આવે, તો પરલોકનો અભાવ સિદ્ધ થશે. કર્તાદિ સ્વભાવવાળો ન હોવા છતાં પણ પરલોક માનવામાં આવે, તો સિદ્ધાત્માઓને પણ પરલોકની પ્રાપ્તિ થશે. આજ પ્રમાણે નિત્ય અને અલોક્તા એવા આત્માને પરલોકના હેતુભૂત જે કર્મ ભોગ છે તેના અભાવે પરલોકની સિદ્ધિ નથી થતી, નિત્ય અમૂર્ત અને અજ્ઞાની એવા આત્માને આકાશની પેઠે ભવાન્તર ગતિ રૂપ સંસરણના અભાવે પરલોકનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

ભગવન્ત:-ઘટની પેઠે ચૈતન્યને ઉત્પત્તિમાન અને પર્યાય સ્વરૂપ માનીને તું તેને અનિત્ય કહે છે; કેમકે “જે પર્યાય છે, તે સર્વ સ્તંભાદિમાં નવા-પુરાણાદિ પર્યાયની પેઠે અનિત્ય છે.” આ પ્રમાણે અનિત્ય ચૈતન્યથી અલિપ્ત એવો આત્મા પણ અનિત્ય હોવાથી તે આત્માને પરલોકનો અભાવ છે, એમ તું માને છે; પરન્તુ તે અયોગ્ય છે, કેમકે ચૈતન્ય-વિજ્ઞાન એકાન્તે અનિત્ય નથી, પણ કથંચિત્ નિત્ય છે, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ને દ્રાવ્ય-સ્વરૂપ વસ્તુ છે, તેથી કરીને ઉત્પત્તિમાનપણાથી જેમ વસ્તુનું વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે, તેમ દ્રાવ્યાત્મકપણાથી વસ્તુનું કથંચિત્ નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે, આથી કરીને કથંચિત્ નિત્ય વિજ્ઞાનથી અલિપ્ત એવો આત્મા પણ કથંચિત્ નિત્ય હોવાથી તેને પરલોકનો અભાવ નથી. ૧૯૫૯-થી-૧૯૬૧.

ઉત્પત્તિમાન હેતુથી ઘટાદિ વસ્તુ નિત્ય કેવી રીતે કહેવાય ? તેનો શુક્તિપૂર્વક ખુલાસો કરે છે.

અહવા વત્યુત્તળઓ વિણાસિ ચેઓ ન હોઈ કુંભો વ ।

ઉપ્પત્તિમયાઈત્તે કહમવિણાસી ઘઠો બુદ્ધી ? ॥ ૧૯૬૨ ॥

રૂવ-રસ-ગંધ-ફાસા સંઘા-સંઠાણ દઘ-સત્તીહ ।

કુંભોત્તિ જઓ તાઓ પસૂઈ-વિચ્છિત્તિ-ધુવધમ્મા ॥ ૧૯૬૩ ॥

ઈહ પિણ્હો પિણ્હાગાર-સત્તિપજ્જાયવિલયસમકાલ ।

ઉપ્પજ્જઈ કુંભાગાર-સત્તિપજ્જાયરૂવેણં ॥ ૧૯૬૪ ॥

રૂવાઈં દઘયાણ ન જાઈ ન ય વેઈ તેણ સો નિચ્છો ।

एवं उप्पाय-वय-धुवस्सहावं मयं सवं ॥ ૧૯૬૫ ॥

ચેતના એ ઘટની પેઠે વસ્તુ હોવાથી વિનાશી નથી, (પણ અવિનાશી છે.) ઉત્પત્તિમાનાદિ હેતુવડે ઘટ અવિનાશી છે, એમ કેમ કહેવાય? આવી બુદ્ધિ થાય, (તો તેના ઉત્તરમાં જાણવું કે-) રૂપ-રસ ગંધ-સ્પર્શ-સંખ્યા-સંસ્થાન-દ્રવ્ય-અને શક્તિ, એ સર્વનો સમુદાય તે ઘટ, અને એ રૂપાદિ સમુદાય, ઉત્પાદ-વ્યય ને દ્રાવ્ય સ્વરૂપી છે. જેમકે-માટીનો જે પિંડ હતો તેજ પિંડાકાર અને સ્પર્શશક્તિ વિશેષરૂપ પર્યાયરૂપે નાશ થવાના વખતેજ ઘટાકાર અને જલાધાર શક્તિ વિશેષરૂપ પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થયા. રૂપાદિ તથા દ્રવ્યપણે તે ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ નાશ પણ પામતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે; એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળી માનેલ છે. ૧૮૬૮-થી-૧૮૬૫.

લગવન્ત:-આસત્રકલ્યાણ મેતાર્ય ! ચેતના એ ઘટની પેઠે વસ્તુ હોવાથી વિનાશ પામનારી નથી. અહીં તને એવી શંકા થતી હોય, કે ઉત્પત્તિમાન આદિ હેતુથી દૃષ્ટાન્તમાં કહેલો ઘટ અવિનાશી કેમ કહી શકાય? એ તો વિનાશી છે, એમ સર્વ કોઇને પ્રતીત છે, આથી દૃષ્ટાન્તમાં ઘટનું અવિનાશીપણું સિદ્ધ નહિ થવાથી દાષાન્તિક જે વિજ્ઞાન તેમાં પણ અવિનાશીપણું સિદ્ધ નહિ થાય. તારી આ શંકા સમજ વિનાની છે. કારણ કે ઘટ એટલે શું? રસ-રૂપ-ગંધ-સ્પર્શ લક્ષણ ગુણનો સમુદાય. એક રૂપ સંખ્યા, પહોળા પેટારાદિ રૂપ સંસ્થાન, માટી રૂપ દ્રવ્ય, અને પાણી ધારણ કરવા રૂપ શક્તિ; આ સર્વનો સમુદાય તે ઘટ કહેવાય છે. અને એ રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-સંખ્યા-સંસ્થાન-દ્રવ્ય અને શક્તિ તે સર્વ ઉત્પાદ-વ્યય-ને દ્રાવ્ય સ્વરૂપી છે, તેથી ઘટ ઉત્પત્તિમાન ધર્મવાળો હોવાથી અવિનાશી પણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ કરવાને કંઈક વિસ્તારથી ઉદાહરણ પૂર્વક તને કહું છું, તે ઇં સાંભળ. માટીના પિંડનો પોતાનો ગોળાકાર રૂપ જે પિંડઆકાર, અને પોતાની કોઈ શક્તિ-વિશેષ એ ઉભય જે પર્યાયો હતા તે પર્યાયપણે નાશ પામ્યા, અને તેજ વખતે તે મૃત્પિંડ ઘટાકાર અને તેની જળ ધારણ રૂપ શક્તિ એવા ઉભયપર્યાયપણે ઉત્પન્ન થયા છે. રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શ રૂપે તથા મૃદ્દ્રવ્યપણે તો એ માટીનો પિંડ ઉત્પન્ન પણ નથી થતો, અને નાશ પણ નથી પામતો, તેવા રૂપે તો તે હમ્મેશાં નિત્ય-અવસ્થિત છે, આ પ્રમાણે એક મૃત્પિંડજ મૃત્પિંડના આકાર અને શક્તિ રૂપે નાશ પામે છે, ઘટાકાર અને ઘટશક્તિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને રૂપાદિ ભાવે તથા મૃદ્દ્રવ્યપણે અવસ્થિત રહે છે. આજ પ્રમાણે ઘટ પણ પૂર્વપર્યાય રૂપે નાશ પામે છે. ઘટાકારના નવાપર્યાયપણે ઉત્પન્ન થાય છે, અને રૂપાદિ તથા મૃદ્દ્રવ્યપણે અવસ્થિત રહે છે, આથી એ પણ ઉત્પાદ વ્યય-અને-ધ્રુવ સ્વભાવવાળો છે. માત્ર ઘટજ આવા સ્વભાવવાળો છે એમ નહિ, પરંતુ ત્રિધ્રુવતાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુ આવા ત્રણ સ્વભાવવાળી છે, અને તેથી કરીને જેમ ઉત્પત્તિમાન આદિ હેતુથી ઘટમાં વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે, તેવીજ રીતે અવિનાશીપણું પણ સિદ્ધ થાય છે; તેવીજ રીતે ચૈતન્યમાં અને ચૈતન્યથી કથંચિત્ અભિન્ન એવા જીવમાં પણ કથંચિત્ નિત્યપણું સમજવું. ૧૮૬૨-૧૮૬૩-૧૮૬૪-૧૮૬૫.

ઉત્પાદાદિ ધર્મથી અને વેદવાક્યથી પરલોકની સિદ્ધિ કરીને ઉપસંહાર કરે છે.

ઘડચેયણયાનાસો પઢચેયણયાસમુન્નવો સમયં ।

સંતાળેણાવત્થા તહેહ-પરલોગ-જીવાણં ॥ ૧૯૬૬ ॥

મણુપ્પહલોગનાસો સુરાપ્પરલોગસંભવો સમયં ।
 જીવત્તયાડવત્થાણં નેહમવો નેત્ત પરલોઓ ॥ ૧૯૬૭ ॥
 અસઓ નત્થિ પમૂદ્દં, હોજ્જ વ જહ્ હોડ સ્વરવિસાણસ્મ ।
 ન ય સવ્વહા વિનાસો સવ્વુચ્છેયપ્પસંગાઓ ॥ ૧૯૬૮ ॥
 તોડવત્થિયસ્સ કેણહ્ વિલઓ ધમ્મેણ ભવણમન્નેણં ।
 વત્થુચ્છેઓ ન મઓ સંવવહારાવરોહાઓ ॥ ૧૯૬૯ ॥
 અસહ્ વ પરમ્મિ લોપ્પ જમમ્મિહોત્તાહં સમ્મકામસ્સ ।
 તદ્દસંવદ્દં સવ્વં દાણાદફલં ચ પરલોપ્પ ॥ ૧૯૭૦ ॥

છિન્નસ્મિ સંસયંમિં જિણેણ જર-મરણત્રિપ્પમુક્કેણં ।

સો સમણો પવ્વહ્ઓ તિહિ ઓ સહ્ સ્વણિડયસણ્હિં ॥ ૧૯૭૧ । ૬૩૭ ॥

ઘટરૂપ ચેતનાનો નાશ, પટરૂપ ચેતનાનો ઉદ્ભવ અને ચેતનાસંતાન વડે અવસ્થાન પણ સાથેજ હોય છે; એજ પ્રમાણે પરલોકમાં ગએલા જીવોને મનુષ્યરૂપ આ લોકનો નાશ, દેવાદિ પરલોકનો ઉત્પાદ અને જીવપણે અવસ્થાન એ સર્વ અંકી સાથે જ-હાય છે. એ જીવત્વ અવસ્થામાં આ ભવ ન કહેવાય અને પરભવ પણ ન કહેવાય. જે વસ્તુ સર્વથા અવિદ્યમાન હોય, તેની ઉત્પત્તિ નથી થતી, અને જે તેની ઉત્પત્તિ માનીએ તો ગદ્દેડાના શીંગડાની પણ ઉત્પત્તિ માનવી જોએ, વળી વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા વિનાશ પણ નથી થતો, કેમકે એથી સર્વનાશનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. માટે અવસ્થિત વસ્તુનોજ કોઈ ધર્મવડે ઉત્પાદ થાય છે, પણ પદાર્થનો સર્વથા ઉચ્છેદ તો માનવો યોગ્ય નથી, કેમકે એથી વ્યવહારનો પણ નાશ થાય. વળી જે પરલોક ન હોય, તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને અગ્નિહોત્રાદિ અનુષ્ઠાન કરવાનું જે કહ્યું છે તે, અને લોકમાં દાનાદિનું ફળ કહ્યું છે તે સર્વ અસબદ્ધ કથન થાય. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્ત થએલા જિનેશ્વરે તેના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૧૮૬૬ થી ૧૮૭૧.

ભદ્ર ! ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળો આત્મા હોવાથીજ તેને પરલોક સંભવે છે; જેમકે-ઘટ સંબંધી વિજ્ઞાન તે ઘટચેતના અને પટ સંબંધી વિજ્ઞાન તે પટચેતના કહેવાય છે. જ્યારે જીવને ઘટનું જ્ઞાન થયા પછી અનન્તર પટનું જ્ઞાન થાય છે, તે વખતે તેનો ઘટચેતનારૂપે વિનાશ, પટચેતનારૂપે ઉત્પાદ, અને અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત ચેતનારૂપ સંતાનપણે અવસ્થાન હોય છે, આજ પ્રમાણે આ ભવમાં રહેલા જીવના પણ ઉત્પાદ વ્યય-અને ધ્રુવ એવા ત્રણ સ્વભાવ સમજવા, તથા પરલોકમાં ગએલા જીવોના પણ એજ ત્રણ સ્વભાવ હોય છે; જેમકે-જ્યારે મનુષ્ય મરણ પામીને દેવલોકાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે વખતે તેના મનુષ્યરૂપ આ લોકનો વિનાશ, દેવાદિ પરલોકનો ઉત્પાદ અને જીવપણે અવસ્થાન હોય છે, કેવળ જીવત્વ અવસ્થામાં આ લોક ન કહેવાય, તેમ દેવાદિ પરલોક પણ ન કહેવાય, પરન્તુ પર્યાયની વિવક્ષા રહિત કેવળ જીવ દ્રવ્યજ કહેવાય. આ પ્રમાણે જીવનો ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વરૂપ સ્વભાવ હોવાથી, તેને પરલોકનો અભાવ નથી.

વળી જે વસ્તુ એકાન્તે અવિદ્યમાન હોય, તેની ઉત્પત્તિજ ન થાય, અને જે અવિદ્યમાન વસ્તુની પણ ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો ગદેડાના શીંગડાની પણ ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, પરંતુ એમ કંઈ થતું નથી; માટે કોઈ પણ રૂપે વિદ્યમાન વસ્તુ હોય, તેનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. તથા વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા વિનાશ પણ નથી થતો, કેમકે જે સર્વથા વિનાશ થતો હોય તો નારકી તિર્યચ વિગેરે સર્વનો સર્વથા નાશ થઈ જાય, માટે અવસ્થિત એવા છવાદિનો મનુષ્યાદિ કોઈ કોઈ ધર્મ વડે વિનાશ, અને દેવાદિ અન્ય ધર્મ વડે ઉત્પાદ થાય છે, પરંતુ સર્વથા વિનાશ નથી થતો, કેમકે એમ થવાથી સર્વ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય, જેમકે એક રાજકુમારીને રમવાના સુવર્ણકળશને લાંગીને, તેનો રાજકુમારને રમવા દેડો બનાવ્યો; આથી રાજકન્યાને શોક થયો, રાજકુમારને હર્ષ થયો, અને સુવર્ણના માલીક રાજાને ક્વશ ને દડાની ઉભય અવસ્થામાં સુવર્ણ કાયમ હોવાથી હર્ષ કે શોક કંઈજ ન થયું. ઈત્યાદિ પ્રકારનો જે લોક વ્યવહાર તેનો વસ્તુને ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ સ્વરૂપ માનવામાં ન આવે, તો સર્વથા વિચ્છેદ થાય; માટે આત્માનું કથંચિત્ અવસ્થિતપણું હોવાથી આત્માને પરલોકનો અભાવ નથી.

વળી જે પરલોક સર્વથા ન હોય, તો સ્વર્ગની ધમ્મજાવાળાને અગ્નિહોત્રાદિ અનુષ્ઠાન કરવાનું જે કહ્યું છે તે, અને લોકમાં દાનાદિકનું ફળ સ્વર્ગાદિ કહ્યું છે તે સર્વ સંબંધ વિનાનું કેવલ પ્રલાપમાત્ર ગણાય, આ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુકાએલા શ્રીજિનેશ્વરે તેમના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે ચોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત જગતખંધ મહાવીર દેવ પાસે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું. ૧૯૬૬ થી ૧૯૭૧.

“ ઇતિ દશમો ગણધરવાદઃ સમાપ્તઃ ॥ ”

—:~:—

હવે અગીયારમા ગણધર સંબંધી વક્યતા કહે છે.

તે પવ્વણ્ણ સોઠં પહાસોં આગચ્છઈં જિણસયાસં ।

વચ્ચામિ ણ વંદામિં વંદિત્તા પજ્જુવાસામિ ॥ ૧૯૭૨ । ૬૩૮ ॥ ૧૭૬

આમદ્દો ય જિણેણં જાઈ-જરા-મરણવિપ્પમુક્કેણં ।

નામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણૂસવ્વદરિસીણં ॥ ૧૯૭૩ । ૬૩૯ ॥ ૧૭૭

કિં મન્ને નિવ્વાણં અત્થિ નત્થિત્તિ સંસઓ તુજ્ઞ ।

વેયપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૧૯૭૪ । ૬૪૦ ॥ ૧૭૮

મન્નસિ કિં દીવસ્સ વ નાસો'નિવ્વાણમસ્સ જીવસ્સ ।

દુક્ખવકાયાઈરુવા કિં હોજ્જ વ સે સઓડવત્થા ? ॥ ૧૯૭૫ ॥

અહવાડણાઈત્તણઓ રવસ્સ વ ઈક કમ્મ-જીવજોગસ્સ ।

અવિઓગાઓ ન ભવે સંસારાભાવ ઇવત્તિ ? ॥ ૧૯૭૬ ॥

તેણે દીક્ષા લીધી, એ સાંભળીને પ્રભાસ નામે દ્વિજોપાધ્યાય જિનેશ્વર પાસે આવે છે અને વિચારે છે કે હું ભગવન્ત પાસે જઈને વદન કરીશ, વદન કરીને તેમની સેવા કરીશ, એમ વિચારીને તે ત્યાં આવ્યા એટલે જન્મ-જરા અને મરણથી મુક્ત, સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી જિનેશ્વરે તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યા, બોલાવીને કહ્યું કે પ્રભાસ ! તું એમ માને છે કે “ મોક્ષ છે યા નથી ? ” તને આવો સંશય વિરૂદ્ધ અર્થ-વાળાં વેદનાં પદો સાંભળવાથી થયો છે, પણ તું તેનો ખરો અર્થ નથી જાણતો, તેથી એવો સંશય કરે છે, (એ સંશયમાં) તું એમ માને છે કે દીપકના નિર્વાણની પેઠે આ જીવનો નિર્વાણ-અભાવ તે મોક્ષ કે દુઃખ ક્ષયાદિથી માત્ર શુદ્ધ જીવની વિઘ્નમાન અવસ્થા તે મોક્ષ ? આ બેનો નિશ્ચય નહિ થાય અથવા આકાશ અને જીવની પેઠે કર્મ અને જીવનો અનાદિ સંયોગ હોવાથી તેનો વિયોગ ન થાય, તેથી સંસારનો અભાવ થઈ ન શકે. (મારે મોક્ષનો અભાવ છે.) ૧૮૭૨ થી ૧૮૭૬.

મેતાર્ય પાંડિતે પોતાના શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી, એમ પ્રભાસ-પાંડિતે જાણ્યું એટલે તે પણ ગર્વ રહિત થઈને વિચારવા લાગ્યા કે હું ભગવન્ત પાસે જઈને મારા સંશયનો છેદ કરું. એમ વિચારીને તે ભગવન્ત પાસે આવ્યા, એટલે પરમ-કૃપાળુ સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી જિનેશ્વર મહાવીરદેવે તેમને નામ અને ગોત્રથી બોલાવ્યા, અને તેના મનનો સંશય વ્યક્ત કરીને બોલ્યા કે ‘ હે આયુષ્મન્ પ્રભાસ ! તને મોક્ષની વિઘ્નમાનતામાં સંશય છે. પણ એ સંશય પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ વાળા વેદપદો સાંભળવાથી થયો છે, એ પદો આ છે, “ જરામર્યં વૈતત્તુ સર્વં યદ્વિમ્મિહોત્તમ ” તથા “ સૈવા ગુહા દુરવગાહા ” અને “ દ્વે વ્રહ્મણી પરમપરં ચ, તત્ર પરં સત્યં જ્ઞાનમનન્તરં વ્રહ્મ ” આ પદોનો ભાવાર્થ અતુકમે તું આ પ્રમાણે ધારે છે, કે અગ્નિહોત્ર યાવત્ જીવન પર્યન્ત કરવો, અગ્નિહોત્રની ક્રિયા તો પ્રાણિવધના હેતુભૂત હોવાથી ગુણશુભ પ્રકારની છે, અને તે સ્વર્ગાત્મક જ્ઞાન આપનાર છે, મોક્ષ જ્ઞાન આપનાર નથી. તો પછી યાવત્ જીવન પર્યન્ત એ ક્રિયા કરવી એમ કહેવાથી મોક્ષના હેતુભૂત બીજ કોઈ ક્રિયા કરવાનો કાળજી બતાવ્યો નહિ, ને એમ મોક્ષ સાધવાના કાલનો અભાવ હોવાથી મોક્ષના સાધનના અભાવે મોક્ષ રૂપ સાધ્યનો પણ અભાવ છે. આ પ્રથમ પદથી મોક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે, અને પછી બે પદોથી મોક્ષની વિઘ્નમાનતા સિદ્ધ થાય છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે, “ મુક્તિરૂપ ગુહા સંસાર અભિનન્દિ જીવોને દુઃખે પ્રવેશવા યોગ્ય છે, ” તથા બે બ્રહ્મ છે, એક પરબ્રહ્મ, અને બીજું અપર બ્રહ્મ; તેમાં પરબ્રહ્મ તે મોક્ષ, અને અપરબ્રહ્મ તે જ્ઞાન. આ પ્રમાણે આ પદો પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોઈને મોક્ષની આસ્તતા અને નાસ્તિતા સિદ્ધ કરે છે, એમ જાણીને તને તે સંબંધી સંશય થયો છે, પરન્તુ એ પદોનો સત્ય અર્થ તું જાણતો નથી. તેનો ખરો અર્થ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે, તે અર્થને તું લક્ષ પૂર્વક સાંભળ.

વળી મોક્ષના સંબંધમાં તું એમ માને છે કે જેમ આલવાઈ ગએલો દીપક કોઈ પૃથ્વીપર જતો નથી, આકાશમાં જતો નથી, દિશાઓમાં જતો નથી, કોઈ વિદિશાઓમાં જતો નથી, પણ તેલનો ક્ષય થવાથી કેવળ શાન્તિ પામે છે, તેમ નિર્વૃત્તિ મોક્ષ પામેલો જીવ પણ કોઈ અન્ય પૃથ્વી પર જતો નથી, આકાશમાં જતો નથી, દિશાઓમાં જતો નથી, કે કોઈ વિદિશાઓમાં જતો નથી, પરન્તુ કલેશનો ક્ષય થવાથી કેવળ શાન્તિ પામે છે. આ પ્રમાણે દીપકના નાશની પેઠે જીવનો નાશ બોલ્યો માને છે, તેવા સ્વરૂપનું મોક્ષ હશે ? કે રાગ-દ્વેષ-મદ-મોહ-જન્મ-જરા-રોગાદિ સર્વ દુઃખોનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન રૂપ પરમાનંદમય જીવની વિશિષ્ટ વિઘ્નમાન અવસ્થા તે મોક્ષ હશે ?

એ સિવાય તારા સંશયનું આ બીજું કારણ પણ છે. તું એમ માને છે, કે જેનો અનાદિ સંયોગ હોય, તેના વિયોગ કદી પણ ન થાય જેમ આકાશ અને જીવનો અનાદિ સંયોગ હોવાથી તેમનો વિયોગ કદી નથી થતો, તેમ જીવ અને કર્મનો પણ અનાદિ સંયોગ માનેલ હોવાથી તેનો પણ વિયોગ કદીએ નહિ થાય. કર્મનો વિયોગ ન થવાથી સંસારનો વિયોગ ન થાય, અને એ પ્રમાણે સંસાર વિયોગના અભાવે મોક્ષનો પણ અભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૫૨-થી-૧૯૭૬.

જીવ કર્મનો અનાદિ સંયોગ છતાં તેનો વિયોગ થાય, પણ જીવનો નાશ ન થાય, તે બતાવે છે.

પઢિવજ્જ મણ્ડિઓં ઇવ વિયોગમિહ કમ્મ-જીવજોગસ્સ ।

તમણાંણોંવિ કંચણ-ધાઝ્ઞણ વ ણાણ-કિરિયાહિં ॥ ૧૯૭૭ ॥

જં નારગાઇમાવો સંસારો નારગાઇમિણ્ણો ય ।

કો જીવો તં મન્નસિ તન્નાસે જીવનાસોત્તિ ॥ ૧૯૭૮ ॥

ન હિ નારગાઇપજ્જાયમેત્તનાસન્નિ સદ્દહા નાસો ।

જીવહદ્દરસ મઓ મુદ્દાનાસે વ હેમસ્સ ॥ ૧૯૭૯ ॥

કમ્મકઓ સંસારો તન્નાસે તસ્સ જુજ્જઈ નાસો ।

જીવત્તમકમ્મકયં તન્નાસે તસ્સ કો નાસો ? ॥ ૧૯૮૦ ॥

સુવર્ણ અને માટીની પેઠે જીવ-કર્મનો અનાદિ સંયોગ છતાં પણ જ્ઞાન-ક્રિયાવડે વિયોગ થાય છે. એમ તું મંડિકની પેઠે અંગીકાર કર. પ્રણી તું એમ માને છે કે નારકાદિ પર્યાય, તેજ સંસાર છે, અને એ નારકાદિ પર્યાયથી ભિન્ન બીજો કોઈ જીવ નથી, એટલે તે પર્યાયનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થાય છે. (તારી આ માન્યતા અયોગ્ય છે. કેમકે) મુદ્રાનો નાશ થયે જેમ સુવર્ણનો નાશ નથી થતો, તેમ નારકાદિ પર્યાય માત્રનોજ નાશ થવાથી જીવદ્રવ્યનો સર્વથા નાશ નથી થતો. સંસાર કર્મકૃત છે, તેથી કર્મનો નાશ થયે સંસારનો નાશ થતો છે, પણ જીવત્ત્વ કર્મકૃત નથી એટલે કર્મનો નાશ થયે જીવનો નાશ કેવી રીતે થાય ? નજ થાય. ૧૯૭૭-૧૯૭૮-૧૯૭૯-૧૯૮૦

ભગવન્તઃ—જેમ સુવર્ણ અને માટીનો અનાદિ સંયોગ છતાં પણ ધમનાદિ વડે તે બેનો વિયોગ થાય છે; તેમ જીવ અને કર્મનો અનાદિ સંયોગ છતાં પણ જ્ઞાન તથા ક્રિયાવડે ઉભયનો વિયોગ થાય છે. તેથી અનાદિ સંયોગનો વિયોગજ ન થાય, એમ એકાન્તે ન કહી શકાય; માટે મંડિકની પેઠે તું પણ અંગીકાર કર કે જીવ અને કર્મનો વિયોગ થાય છે.

પ્રભાસઃ—એ ગમે તેમ હો, આ સંબંધમાં હું બીજું કહું છું કે જે આ નારક-તિર્યચાદિ પર્યાય તેજ સંસાર છે, અને એ પર્યાયથી ભિન્ન એવો બીજો કોઈ જીવ જણાતો નથી, એટલે નારકાદિ પર્યાય રૂપ સંસારનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થાય છે, કેમકે તે તેનાથી જુદો નથી. આ પ્રમાણે જીવનો નાશ થવાથી મોક્ષ કોનો થાય ?

ભગવન્તઃ—તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે. કારણકે નારકાદિપણારૂપ જે જીવનો પર્યાય છે, તે પર્યાય માત્રનોજ નાશ થવાથી પર્યાયવાન જીવદ્રવ્યનો સર્વથા નાશ નથી થતો, પણ કથચિત્ થાય છે. જેમ મુદ્રાદિ પર્યાયમાત્રનો નાશ થવાથી સુવર્ણનો સર્વથા

નાશ નથી થતો, પણ કથ ચિત્તજ નાશ થાય છે; તેમ નારકાદિરૂપ સંસારના પર્યાયો નાશ પામ્યાથી જીવનો સંસારિપણારૂપે નાશ થાય છે, પણ તે સંસારિપણાનો પર્યાય નાશ પામતાં બીજા સુક્તિરૂપ પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સુવર્ણમાં સુદારૂપ પર્યાયનો નાશ થએથી કુંડળ રૂપ અન્ય પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, પણ સુવર્ણનો સર્વથા નાશ નથી થતો, તેમ અહિં જીવમાં પણ સમજવું.

પ્રભાસ:—પરંતુ જેમ કર્મનો નાશ થવાથી સંસારનો નાશ થાય છે, તેમ જીવનો પણ કર્મનો નાશ થએ નાશ થાય, અને એથી મોક્ષનો પણ અભાવ થાય.

ભગવન્ત:—ના, એમ નહિ, સંસાર કર્મજન્ય છે, એટલે કર્મનો નાશ થવાથી સંસારનો તો નાશ થઈ શકે, કેમકે કારણના અભાવે કાર્યનો અભાવ હોય, પરંતુ જીવત્વ તો અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત છે, કર્મજન્ય નથી, તેથી કર્મનો નાશ થએ જીવનો નાશ ન થાય, કેમકે કર્મ કંઈ જીવપણાનું કારણ નથી, તેમ તે કર્મ જીવપણા સાથે વ્યાપક પણ નથી. ૧૯૭૭ થી ૧૯૮૦

જીવ અને મોક્ષ વિનાશી નથી, પણ અવિનાશી છે, એ વાત કહે છે.

ન વિગારાણુવલંભાદાગાસં પિ વ વિનાસધમ્મો સો ।

इह नासिणो विगारो दी सइ कुंभस्स वाऽवयवो ॥ ૧૯૮૧ ॥

કાલંતરનાસી વા ઘડો વ કયગાઈઓ મડે હોજ્જા ।

नो पद्धंसाभांनो भुवि तद्धम्मावि जं निच्चो ॥ ૧૯૮૨ ॥

અણુદાહરણમભાવો સ્વરસિંગંપિવ મડે ન તં જમ્હા ।

कुंभविनासविसिद्धो भावो च्चिय पोगलमओ सो ॥ ૧૯૮૩ ॥

કિંવેગંતેણ કયં પોગલમેત્તવિલયમ્મિ જીવસ્સ ।

किं निवृत्तियमहियं नभसो घढमेत्तविलयम्मि ? ॥ ૧૯૮૪ ॥

વિકાર નહિ જણાતો હોવાથી, આત્મા આકાશની પેઠે અવિનાશી ધર્મવાળો છે, જે વિનાશ ધર્મવાળો છે, તે ઘટના અવયવની પેઠે વિકારવાળો જણાય છે, (માટે સુક્તાત્મા અવિકારી હોવાથી નિત્ય છે, ને તે આત્મા નિત્ય હોવાથી મોક્ષ પણ નિત્ય છે,) ઘટની પેઠે મોક્ષ કૃતક હોવાથી તે કાળાન્તરે વિનાશી છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અચુક્ત છે, કેમકે પ્રધ્વસાભાવ જગતમાં કૃતક છતાં પણ નિત્ય છે, (એટલે તારો હેતુ અપેક્ષાન્તિક છે.) કૃતક હોય અને નિત્ય હોય એ કથનમાં કોઈ ઉદાહરણ નથી; ને અભાવ તો ગદ્યેકાના શીંગડાની પેઠે અવસ્તુ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે કુંભવિનાશ વિશિષ્ટ પુદ્ગળમય ભાવ, તેજ પ્રધ્વસાભાવ છે. અથવા ઘટમાત્રનો વિનાશ થવાથી જેમ આકાશમાં કંઈ વિશેષતા નથી થતી, તેમ પુદ્ગળરૂપે થતા નારકાદિ પર્યાયોનો વિનાશ થવાથી જીવને શું વિશેષતા થઈ કે જેથી મોક્ષને એકાન્તે કૃતક કહી શકાય ? (સર્વથા કર્મ પુદ્ગળનું આત્મ પ્રદેશથી ખરી જણું તે રૂપ વિનાશ એજ જીવનો મોક્ષ છે.) ૧૯૮૧-૧૯૮૨-૧૯૮૩-૧૯૮૪.

પ્રકારાન્તરે સુક્તાત્માનું નિત્યપણું તેમજ નિત્યાનિત્યપણું કહે છે.

द्वामुत्तत्तणओ मुत्तो निच्चो नभं व दव्वतया ।

નણુ વિશ્વયાઈપસંગો एवं સइ, નાણુમાણાઓ ॥ ૧૯૮૫ ॥

કો વા નિશ્ચયગાહો સર્વં ચિય વિભવ-ભજ્જ ટિહમહ્યં ।

પજ્જાયંતરસેત્તાપણા હિ નિશ્ચાઈવવણ્ણો ॥ ૧૯૮૬ ॥

જેમ આકાશદ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી દ્રવ્યપણે નિત્ય છે, તેમ મુક્ત જીવદ્રવ્ય પણ અમૂર્ત હોવાથી નિત્ય છે. (આ આકાશના ઉદાહરણથી) જીવને વિભુતા વિગેરેનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, (એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે) તેના બાંધક અનુમાન વિદ્યમાન છે. અથવા એ નિત્ય છે એવો આશ્રય શા માટે હોવો જોઈએ ? કેમકે પર્યાયાન્તરની મુખ્યતાએ અનિત્યાદિનો વ્યવહાર થાય છે, વસ્તુતઃ સર્વપદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વરૂપ છે. ૧૯૮૫-૧૯૮૬.

જેમ આકાશદ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી દ્રવ્યપણે નિત્ય છે, તેમ મુક્ત જીવદ્રવ્ય પણ અમૂર્ત હોવાથી નિત્ય છે. અહીં કોઈ એમ કહેવા માગે કે તમે આ આકાશના દૃષ્ટાન્તે જેમ જીવની નિત્યતા સિદ્ધ કરો છો, તેમ તેનું વ્યાપકપણું આદિ પણ એજ દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ થાય છે. જેમકે-આકાશ દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી જેમ સર્વવ્યાપક છે, તેમ જીવદ્રવ્ય પણ અમૂર્ત હોવાથી સર્વવ્યાપક-વિભુ છે. તથા આકાશ દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી જેમ બંધાતું કે મૂકાતું નથી, તેમ જીવદ્રવ્ય પણ અમૂર્ત હોવાથી બંધાતું કે મૂકાતું નથી. આ પ્રમાણે આકાશના દૃષ્ટાન્તથી જીવનું વિભુપણું આદિ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે એ સાધ્યમાં બાધા કરનાર બીજા વિરૂદ્ધ અનુમાનો વિદ્યમાન છે, જેમકે-જીવના ગુણો શરીરમાંજ જણાતા હોવાથી સ્પર્શની પેઠે ત્વચા પર્યન્ત શરીર વ્યાપીજ આત્મા છે. આ અનુમાનથી જીવનું વિભુપણું-સર્વવ્યાપકપણું બાધા પામે છે. તથા દાન-હિંસા વિગેરે ક્રિયાઓ કૃષિ-એતી આદિ ક્રિયાની પેઠે સફળ હોવાથી જીવ-પુન્ય-પાપ કર્મ વડે બંધાય છે, તથા મુવણું અને માટીના સંયોગની પેઠે જીવ અને કર્મનો સંબંધ-સંયોગ હોવાથી સમ્યક્ ઉપાય વડે વિનાશ પામે છે. આ અનુમાનથી જીવનો સદા અબંધક અને અમુક્ત ભાવ બાધા પામે છે.

અરે ! મુક્તાત્મા કે મોક્ષ નિત્ય છે, એવો એકાન્ત આશ્રય શા માટે રાખવો જોઈએ ? જીદા જીદા પર્યાયની મુખ્યત એજ નિત્ય કે અનિત્યપણાનો વ્યવહાર કરાય છે, વસ્તુતઃ સર્વ પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-અને દ્રાવ્ય સ્વરૂપ છે. ૧૯૮૫-૧૯૮૬.

હવે “કિં દીવસ્સ વ નાસો નિવ્વાણ” એવો જે પહેલાં પૂર્વપક્ષ કર્યો હતો તેનો ઉત્તર આપે છે

ન ય સવ્વહા વિણાસોઽગલસ્સ પરિણામઓ પયસ્સેવ ।

કુંભસ્સ કવાલાણં વ તહાવિગારોવલંભાઓ ॥ ૧૯૮૭ ॥

જહ સવ્વહા ન નાસોઽગલસ્સ કિં દીસણ ન સો સવ્વલં ? ।

પરિણામસુહુમયાઓ જલયવિગારંજનરહ વ્વ ૧૯૮૮ ॥

હોઝ્ઞામદિયંતરગેઝ્ઞા પુણરિદિયંતરગહણં ।

સ્વંધા ઇંતિ ન ઇંતિ ય પોગલપરિણામયા ચિત્તા ॥ ૧૯૮૯ ॥

એગેમંદિયગેઝ્ઞા જહ વાયવ્વાદઓ તહમ્મેયા ।

હોઝં ચક્કુગ્ગેઝ્ઞા ઘાણાદિગ્ગઝ્ઞયાર્મેતિ ॥ ૧૯૯૦ ॥

જહ દીવો નિવ્વાણો પરિણામન્તરમિઓ તહા જીવો ।

મ્મણ્ણ પરિનિવ્વાણો પત્તોઽણાવાહપરિણામં ॥ ૧૯૯૧ ॥

દીપકનો સર્વથા વિનાશ નથી થતો, કેમકે તે દૂધની જેમ પરિણામી હોવાથી અથવા ઘટના દુકાની જેમ તેનો તથા પ્રકારનો વિકાર જણાય છે તેથી. જો દીપકનો સર્વથા વિનાશ ન થતો હોય, તો તે પ્રત્યક્ષ કેમ નથી જણાતો ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તેના ઉત્તરમાં અભ્રવિકાર અથવા અંજન રજની જેમ દીપકનો સૂક્ષ્મ પરિણામ થતો હોવાથી તે નથી જણાતો. પુદ્ગળ રકઘો ઇન્દ્રિયાન્તર ગ્રાહ્ય થઈને પુનઃ ઇન્દ્રિયાન્તરની અહ્યુતાને પામે છે, અને કેટલાક પુદ્ગળો પરિણામની વિચિત્રતાથી પહેલાં ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય થઈ પછી કોઈ ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય નથી પણ થતા, તથા જેમ વાયુ વિગેરે એકેક પ્રાતિનિયત ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થઈને પરિણામાન્તર પામીને પુનઃ ઇન્દ્રિયાન્તરથી ગ્રાહ્ય થાય છે, તેમ અગ્નિના પુદ્ગળો પણ પ્રથમ ચક્ષુગ્રાહ્ય થઈને પછી પરિણામાન્તર પામ્યાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે પરિણામાન્તર પામેલો દીવો જેમ “ નિર્વાણ પામ્યો ” કહેવાય છે, તેમ કર્મ રહિત થઈને અવ્યાપ્ત પરિણામ પામવાથી આ જીવ “ નિર્વાણ-નિર્વૃત્તિ અથવા મોક્ષ પામ્યો ” કહેવાય છે. ૧૯૮૭ થી ૧૯૯૧.

ભગવન્તઃ—પ્રભાસ ! દીપકના નાશની જેમ જીવનો નાશ માનીને તું જે મોક્ષ કહે છે, તે અચોગ્ય છે, કેમકે દીપકનો અગ્નિ પણ સર્વથા પ્રકારે નાશ નથી પામતો, માત્ર તેનું પરિણામાન્તર થાય છે. જેમ દૂધ પરિણામાન્તર પામીને દહીં થાય છે, અથવા સુદ્ગરાદિ વડે પરિણામાન્તર પામેલો ઘડો ઠીકરા આદિ રૂપે થાય છે. આ પ્રમાણે તે તે વસ્તુઓના જુદા જુદા વિકાર જણાય છે, તેવીજ રીતે પ્રદીપના અગ્નિનો પણ પરિણામાન્તર થવાથી અન્ધકાર રૂપ વિકાર થાય છે, પણ સર્વથા તેનો વિનાશ નથી થતો.

પ્રભાસઃ—જો તેનો સર્વથા વિનાશ ન થતો હોય, તો તે આલવાઈ ગયા પછી સાક્ષાત્ કેમ નથી જણાતો ?

ભગવન્તઃ—જેમ આકાશમાં એકઠા થએલા મેઘના રયામ વાદળાંઓનો પુદ્ગળ વિકાર જણાય છે, પરંતુ તે વીખરાઈ જાય ત્યારે તે કે તેના કોઈ ભાગો નથી જણાતા, કેમકે તેનો તેવો સૂક્ષ્મ પરિણામ થઈ જાય છે, અથવા અંજનરાશિ એકઠો હોય તો જણાય છે, પણ પવનથી વીખરાઈ જાય તો નથી જણાતો, કેમકે તેનો પણ સૂક્ષ્મ પરિણામ થઈ જાય છે, તેથી નથી જણાતો, પણ તે અવિદ્યમાન છે માટે નથી જણાતો એમ નહિ, એજ પ્રમાણે દીવો આલવાઈ ગયા પછી નથી જણાતો, પણ તેનો અન્ધકારરૂપ પુદ્ગળ વિકાર જણાય છે, દીપકના અગ્નિરૂપ પુદ્ગળોનો અતિસૂક્ષ્મતર પરિણામ થવાથી અન્ધકાર રૂપ પરિણામ થાય છે, પણ સર્વથા તેનો અભાવ નથી થતો. કેમકે પુદ્ગળનો પરિણામ વિચિત્ર પ્રકારનો છે.

આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય માટે તને ઉદાહરણ કહું છું તે લક્ષ પૂર્વક શ્રવણ કર. જેમ સુવર્ણપત્ર-લવણ-સૂંઠ-હરિતકી-ચિત્રક અને ગોળ વિગેરેના પુદ્ગળ રકઘો પ્રથમ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય થઈને પછી ક્ષેત્ર કાળાદિ ભિન્ન સામગ્રી પામીને પુદ્ગળ પરિણામની વિચિત્રતાથી સ્પર્શન-રસન આદિ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય થાય છે; જેમકે સુવર્ણનું પત્ર પ્રથમ ચક્ષુ ગ્રાહ્ય હોય છે, પછી તેને શુદ્ધ કરવાને અગ્નિમાં નાખ્યું હોય અને ભસ્મ સાથે મળી ગયું હોય, તો તે સ્પર્શનેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય થાય છે, પુનઃ પ્રયોગ વડે ભસ્મથી જુદું કર્યું હોય તો પાણી ચક્ષુગ્રાહ્ય થાય છે. એજ પ્રમાણે લવણ-સૂંઠ-હરિતકી-ચિત્રક-ગોળ વિગેરેનાં પુદ્ગળો પ્રથમ ચક્ષુગ્રાહ્ય હોઈને પછી રાખોડીમાં અથવા ઘણાં ઔષધના સમુદાયમાં, ઉકાળા રૂપે, ચર્ણ રૂપે કે લેપરૂપે પરિણામ પામવાથી રસનેન્દ્રિયથી

(૧૩૨) જ્ઞાન અને અનાયાધપણથી કરુણાદિનો અભાવ છતાં પણ મુક્તને પરમ મુખિપણું.

આહ થાય છે. કપૂર કરતુરી આદેનાં પદ્મગણો ચક્ષુઆહ છતાં પણ વાયુવડે દૂર લઈ જવાયાથી ઘ્રાણેન્દ્રિય આહ થાય છે. નવ ચોળન ઉપરાંત ગએલા કેટલાક પુદ્ગળો તથાવિધ કંઈક વધારે સૂદ્ધ પરિણામ પામવાથી કેઈ પણ ઇન્દ્રિયથી આહ નથી થતા, એ સધળું થવામાં કેવળ પુદ્ગળ પરિણામની વિચિત્રતાજ મુખ્ય કારણ છે.

તથા વાયુ સ્પર્શનેન્દ્રિયનેજ આહ છે, રસ જીભા ઇન્દ્રિયનેજ આહ છે, ગંધ ઘ્રાણેન્દ્રિય-નેજ આહ છે, રૂપ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનેજ આહ છે, અને શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયનેજ આહ છે, આ પ્રમાણે વાયુ વિગેરેનાં પુદ્ગળો પ્રતિનિયત એક ઇન્દ્રિયનેજ આહ છે, તે છતાં તેઓ પરિણામાન્તર પામીને પછીથી લિપ્ત લિપ્ત ઇન્દ્રિયોથી પણ આહ થાય છે. એજ પ્રમાણે આ પ્રદીપગત અગ્નિના પુદ્ગળો ચક્ષુ આહ છે, તે છતાં દીપક ઓલવાઈ જવાથી તેજ પુદ્ગળો અંધકારરૂપે પરિણામ પામે છે, અને ઘ્રાણેન્દ્રિયથી આહ થાય છે. એટલે દીપક સર્વથા વિનાશ નથી પામતો, પણ તેનો પરિણામાન્તર થવાથી અંધકારરૂપે વિકાર પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આ રીતે જેમ પરિણામાન્તર પામેલો દીપક “ નિર્વાણ ” પામ્યો કહેવાય છે, તેમ જીવ પણ કર્મરહિત અમૂર્ત સ્વભાવરૂપ અવ્યાયાધ પરિણામાન્તર પામ્યો હોય, ત્યારે તેને “ નિર્વાણ-નિર્વૃત્તિ-કે મોક્ષ પામ્યો ” કહેવાય છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે દુઃખાદિનો ક્ષય થવાથી જીવની શુદ્ધ-શાશ્વત વિદ્યમાન અવસ્થા તેજ મોક્ષ કહેવાય છે. ૧૯૮૭-થી-૧૯૮૧.

શબ્દાદિ વિષયનો ઉપભોગ નહીં છતાં પણ મુક્તાત્મા સુખરહિત નથી, તેમ અજ્ઞાની પણ નથી, તે બતાવે છે—

મુત્તસ્સ પરં સોક્કલં જાણાણાવાહઓ જહા મુણિણો ।
તદ્દમ્મા પુણ વિરહાદાવરણા-ડડવાહેજ્જણં ॥ ૧૯૯૨ ॥
મુત્તો કરણાભાવાદણ્ણાણી સં વ, નણુ વિરુદ્ધોડયં ।
જમજીવયા વિ પાવઈ એત્તો ચ્ચિય ભવડ તન્નામ ॥ ૧૯૯૩ ॥
દવ્વા-ડમુત્તત્ત સહાવજાઈઓ તસ્સ દૂરવિવરીયં ॥
ન હિ જચ્ચંતરગમણં જુત્તં નમસો વ્વ જીવત્તં ॥ ૧૯૯૪ ॥
મુત્તાઈમાવઓ નોવલલ્લિમંતિદિયાઈ કુંભો વ્વ ।
ઉવલંભદ્ધારાણિ ઉ તાઈ જીવો તદુવલલ્લા ॥ ૧૯૯૫ ॥
તદુવરમેવિ સરણઓ તવ્વાવારે વિ નોવલંભાઓ ।
ઈંદિયમિન્નો જાયા પંચગવ્વલ્લોવલલ્લા વા ॥ ૧૯૯૬ ॥

ઉત્કૃષ્ટ મુનિની પેઠે, પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવાન અને બાધારહિત હોવાથી મુક્તાત્મા પરમમુખી છે. કેમકે આવરણ અને બાધાના હેતુનો અભાવ હોવાથી મુક્તાત્માનો તેવોજ-જ્ઞાનાદિમયતા ધર્મ છે. મુક્તાત્મા કરુણતા અભાવે આકાશની પેઠે અજ્ઞાની છે. (એમ કહેવામાં આવે તો) તે કથન વિરુદ્ધ છે; કેમકે એથી તો જીવનું અજીવપણું મિદ્ર થઈ જાય અસ્તુ બલે તેમ થાય, (એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે-) જેમ આકાશને જીવત્વ પ્રાપ્ત થયું અતિ વિપરીત છે, તેમ દ્રવ્યપણું અને અમૂર્તપણું એ જીવની અવમાવનીતિ છે, તેની જાત્યન્તરપણાની પ્રાપ્તિ પણ અતિ વિરુદ્ધ છે. વળી ઇન્દ્રિયો કુંભની પેઠે રૂંદ સ્વભાવવાળી હોવાથી તે જાણનાર નથી, પણ જાણવાના કારણે, જાણનાર તો હોય છે.

કારણ કે ઇન્દ્રિયોના ઉપરમ થયા છતાં પણ સ્મરણ થાય છે, અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર છતાં પણ કેઇવખત જ્ઞાન નથી થતું; માટે પાંચ બારીએથી જોનાર વ્યક્તિની પેઠે આત્મા ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે ૧૯૯૧-થી-૧૯૯૬.

પ્રભાસ:-હુઃખાદિના ક્ષય થઈ પોતાના સ્વરૂપે જીવની વિદ્યમાન અવસ્થા તે મોક્ષ, એમ જો આપ કહેતા હો, તો તે અવસ્થામાં શબ્દાદિ વિષયના ઉપભોગના અભાવે, મુક્તાત્માને સુખનો અભાવ હોવો જોઈએ.

ભગવન્ત:-તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે મુક્તાત્માને સર્વ આવરણને ક્ષય થયેલ છે તેથી તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવાન છે, અને હુઃખના હેતુભૂત વેદનીયાદિ કર્મોના સર્વથા અભાવ હોવાથી કોઈપણ પ્રકારની બાધાથી રહિત છે, એટલે કે-ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાનંદમાં મગ્ન થએલા મુનિ જેમ સુખી હોય છે, તેમ મુક્તાત્મા પણ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાની, અને જન્મ-જરા-વ્યાધિ-મરણ-ઇષ્ટ વિયોગ-અરતિ-શોક-શુધા-તૃષ્ણા-ઠડી-ગરમી-કામ-ક્રોધ-મદ-શંક-તા રાગ-દ્વેષ-ચિન્તા-ઉત્સુકતા-વિગેરે નિ શેષ હુઃખના અભાવે અત્યન્ત સુખી છે.

પ્રભાસ:-પરંતુ મુક્તાત્માને ઇન્દ્રિયો નહિ હોવાથી, તે આકાશની પેઠે અજ્ઞાની છે.

ભગવન્ત:-તારું એ કથન અયોગ્ય છે, કેમકે તે કહેલો હેતુ ધર્મિના સ્વરૂપને વિપરીતપણે સિદ્ધ કરે છે, તેથી વિરુદ્ધ છે. વળી એ હેતુથી “મુક્તાત્મા ઇન્દ્રિયોના અભાવે આકાશની પેઠે અજ્ઞાન છે.” એમ પણ સિદ્ધ થશે.

પ્રભાસ:-અસ્તુ, મુક્તાત્માને અજ્ઞાનપણું સિદ્ધ થાય, તો શી હરકત છે ?

ભગવન્ત:-જેમ દ્રવ્યપણું અને અમૂર્તપણું એ જીવની સ્વભાવભૂત જાતિ છે, તે જાતિ અન્યજાતિપણે એટલે અદ્રવ્ય અને અમૂર્તપણે કોઈપણ અવસ્થામાં નથી થતી; તેમ જીવપણું પણ જીવની સ્વભાવભૂત જાતિ છે, તેથી તે જાતિ અન્યજાતિપણે એટલે અજીવપણે કોઈપણ અવસ્થામાં નથી થતી. તેથી મુક્તાવસ્થામાં પણ જીવતું અજીવપણું નથી થતું. આ પ્રમાણે જેમ મુક્તજીવ અદ્રવ્ય અને મૂર્ત નથી થતો, તેમ તે પોતાના જીવસ્વભાવથી પલટી અજીવપણે પણ નથી થતો, અન્યથા જો તે સ્વભાવનો ત્યાગ કરે તો આકાશ અને પરમાણુ આદિ પણ પોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને વિપરીત બની જાય.

પ્રભાસ:-અસ્તુ, ભલે એ એમ થાય, પણ “મુક્તાત્મા ઇન્દ્રિયોના અભાવે આકાશની પેઠે અજ્ઞાની છે” મારા એ પક્ષમાંનો ઇન્દ્રિયોના અભાવરૂપ હેતુ, ધર્મના સ્વરૂપને વિપરીત સિદ્ધ કરે છે, તેથી વિરુદ્ધ છે, એમ આપ કહો છો, તે કેવી રીતે ?

ભગવન્ત:-ઇન્દ્રિયો ધરતી જેમ મૂર્તાદિ સ્વભાવવાળી હોવાથી તે જાણી શકતી નથી, તે તો જાણવાનાં દ્વારો છે, ત્યાં જાણનાર તો આત્મા છે; કેમકે (ઇન્દ્રિયવડે જાણેલ અર્થનું) ઇન્દ્રિયોના ઉપરમ થયા છતાં પણ આત્માને સ્મરણ થાય છે, અને કોઈ વખત ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર છતાં પણ આત્માને પદાર્થનું જ્ઞાન નથી થતું, માટે પાંચ બારીએથી જોનાર વ્યક્તિની પેઠે આત્મા ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના અભાવરૂપ જે તારો હેતુ છે તે ધર્મિના સ્વરૂપને-વિપરીત સિદ્ધ કરે છે અર્થાત્ તેથી વિરુદ્ધ છે. ૧૯૯૨ થી ૧૯૯૬

જ્ઞાન એ જીવનો સ્વભાવ છે, તેથી ઇન્દ્રિયોના અભાવે મુક્તને જ્ઞાનનો અભાવ ન થાય તે બતાવે છે—

નાણરહિઓ ન જીવો સરુવઓડણુ વ્વ મુત્તિભાવેણં ।

જં તેણ વિરુદ્ધમિદં અત્થિ ય સો નાણરહિઓ ય ॥ ૧૨૯૭ ॥

કિહ સો નાણસરુવો નણુ પચ્ચવરુણુભૂડઓ નિયણ ।

પરદેહમ્મિ વિ ગચ્છો સ પવિત્ત-નિવિત્તિલિંગાઓ ॥ ૧૨૯૮ ॥

સવ્વપરિણાદગમે સો સુદ્ધયરો ઠવેજ્જ સુરો વ્વ ।

તમ્મયમાવામાવાદણાણિત્તં ન જુત્તં સે ॥ ૧૨૯૯ ॥

एवं पगासमइओ जीवो छिद्दावभासयत्ताओ ।

किंचिस्मेत्तं भासइ छिद्दावरणपईवो व् ॥ २००० ॥

सुबहुतरं वियाणइ मुत्तो सव्वापिहाणविगमाओ ।

अवणीयघरो व् नरो विगयावरणो पईवो व् ॥ २००१ ॥

જેમ પરમાણુ મૂર્તભાવરહિત નથી, તેમ જીવ પણ સ્વરૂપથી જ્ઞાનરહિત નથી, માટે “મુક્તાત્મા જ્ઞાનરહિત છે.” એ કથન વિરુદ્ધ છે. જીવ જ્ઞાનરહિત છે; એની શી ખાત્રી? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી પોતાના અને પરના શરીરમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિના લિંગથી જણાય છે. વળી એ મુક્તાત્મા સર્વ આવરણના અભાવે સૂર્યની પેઠે વધારે શુદ્ધ હોય છે, માટે ઇન્દ્રિયના અભાવે મુક્તજીવને અજ્ઞાન-પણું કહેવું યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે જીવ પ્રકાશમય-જ્ઞાનમય છે, પણ (સંસારી અવ-સ્થામાં) છિદ્રાવભાસકપણાથી, છિદ્રવાળા આવરણમાં (કટાદીકમાં) પ્રકાશતા પ્રદીપની પેઠે કિચિત્માત્ર પ્રકાશે છે; પરંતુ સર્વ આવરણનો નાશ થવાથી, ધરરહિત પુરૂષ, અથવા નિરાવરણ પ્રદીપની પેઠે મુક્તાત્મા આતશય (સર્વ) જાણે છે. ૧:૯૯-થી-૨૦૦૨

ભગવન્તઃ—પરમાણુ જેમ મૂર્તભાવ વિના નથી હોતો, તેમ જીવ પણ જ્ઞાન વિના નથી હોતો, કેમકે જ્ઞાન એ જીવનો સ્વભાવ છે, તેથી “મુક્ત જીવ જ્ઞાનરહિત છે.” એ કથન સર્વથા વિરુદ્ધ છે. કારણ કે સ્વરૂપ સિવાય સ્વરૂપવાન કદીપણુ હોઈ શકે નહિ.

પ્રભાસઃ—જીવ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એમાં પ્રમાણ શું?

ભગવન્તઃ—સ્વશરીરમાં જીવ જ્ઞાનરહિત છે, એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જણાય છે, કેમકે ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર અંધ પડ્યા પછી પણ, ઇન્દ્રિય વ્યાપારથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે. તથા કોઈ વખત અન્યમનસ્ક અવસ્થામાં (મનના બીજા ચિંતનમાં) ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર હોય, તોપણ અર્થનું જ્ઞાન નથી થતું; તેમજ કોઈ વખત વ્યાખ્યાન અવસ્થામાં, નહીં જાણેલ કે નહિ સાંભળેલ અર્થનું; સારા ક્ષયોપશમથી સ્મરણ થાય છે, આ સઘળું સર્વકોઈ વ્યક્તિને અનુભવસિદ્ધ હોય છે, વળી તથાવિધ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિ લક્ષણોથી પરશરીરમાં પણ જીવજ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એમ જણાય છે.

એજ પ્રમાણે મુક્તાત્મા પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાન છે. ઇન્દ્રિયવાળા જીવને થોડા આવરણનો ક્ષય થવાથી તે તરતમતાએ જ્ઞાનવાન છે, અને જેને ઇન્દ્રિયો નથી, એવા મુક્તાત્માને સર્વ આવરણનો ક્ષય થવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. જેમ સમસ્ત રૂપાદિ આવરણનો અપગમ થવાથી સૂર્ય સંપૂર્ણ પ્રકાશમય થાય છે, તેવીજ રીતે જ્ઞાનસ્વરૂપ મુક્તાત્મા,

ઇન્દ્રિયોના અભાવે સર્વ આવરણ દૂર થવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશવાન થાય છે એવા સ્વરૂપવાલો આત્મા ફક્ત સંસારી અવસ્થામાં છદ્મસ્થ હોય ત્યારે, કંઈક આવરણ ક્ષય થયા હોય, અને કંઈક ક્ષીણ ન થયા હોય ત્યારે, ઇન્દ્રિયરૂપ છિદ્રોવડે, છિદ્રવાળી ભીંત આદિના આવરણથી આવૃત દીપકની જેમ કિંચિત્માત્ર વસ્તુ પ્રકાશે છે—જાણે છે. પણ મોક્ષઅવસ્થામાં મુક્તાત્મા સર્વ આવરણના અભાવે, દીપક જેમ વધારે સારો પ્રકાશ આપે છે, અથવા શૂદ્ધ વિનાનો (ચોતરફથી છુટો થયેલો) પુરૂષ જેમ બહારની વસ્તુ વધારે સારી રીતે જોઈ શકે છે, તેમ સર્વ વસ્તુને સર્વથા પ્રકારે જાણે છે માટે મુક્તાત્મા બાધારહિત અને પરમજ્ઞાનવાન હોવાથી અત્યંત સુખી છે. ૧૮૮૭-૧૮૮૮-૧૮૮૯-૨૦૦૦-૨૦૦૧

પુન્ય-પાપના અભાવે મુક્તાત્માને સુખનો અભાવ હોય એમ પ્રભાસ કહે છે.

પુણ્ના-પુણ્નકયાઈં જં સુહ-દુક્ખાઈં તેણ તન્નાસે ।

તન્નાસો તો મુત્તો નિસ્સુહ-દુક્ખો જહાગાસં ॥ ૨૦૦૨ ॥

અહવા નિસ્સુહ-દુક્ખો નમં વ દેહેં-દિયાદમાવાઓ ।

આહારો દેહો ચિય જં સુહ-દુક્ખોવલલ્લીણં ॥ ૨૦૦૩ ॥

પુણ્નફલં દુક્ખં ચિય કમ્મોદયઓ ફલં વ પાવસ્સ ।

નણુ પાવફલે વિ સમં પચ્ચક્ખવિરોહિઆ ચેવં ॥ ૨૦૦૪ ॥

જે સુખ-દુઃખ છે, તે પુન્ય-પાપકૃત છે. અને એ કારણભૂત પુન્ય-પાપનો નાશ થવાથી તેના કાર્યભૂત સુખ-દુઃખનો પણ નાશ થાય છે; માટે મુક્તાત્મા આકાશની જેમ સુખ-દુઃખ રહિત છે. અથવા શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિના અભાવે મુક્તાત્મા આકાશની જેમ સુખ-દુઃખ રહિત છે. કેમકે શરીરજ સુખ-દુઃખની ઉપલબ્ધિનો આધાર છે. (ચક્ર-વર્તિ આદિ પદપ્રાપ્તિરૂપ) પુન્યનું ફળ કર્મોદયજન્ય હોવાથી દુઃખરૂપજ છે. (એમ કહેવામાં આવે તો નરકાદિરૂપ) પાપના ફળમાં પણ એજ પ્રમાણે કહી શકાય. (જેમકે દુઃખરૂપે માનેલું પાપનું ફળ, કર્મોદય જન્ય હોવાથી પરમાર્થથી સુખરૂપજ છે.) અને એમ કહેવું એ પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે. ૨૦૦૨-૨૦૦૩-૨૦૦૪

એના ઉત્તરમાં સાંસારિક સુખ તે દુઃખજ છે, વાસ્તવિક સુખ તો મોક્ષમાંજ છે. એમ જણાવતા ભગવંત ફરમાવે છે કે—

જત્તો ચિય પચ્ચેક્ખં સોમ્મ ! સુહં નત્થિ દુક્ખમેવેદં ।

તપ્પહિયારવિમત્તં તો પુણ્નફલં પિ દુક્ખં તિ ॥ ૨૦૦૫ ॥

વિરુયસુહં દુક્ખં ચિય દુક્ખપહિયારઓ તિગિચ્છ વ ।

તં સુદ્ધુવયારાઓ ન યોવયારો વિણા તચ્ચં ॥ ૨૦૦૬ ॥

તમ્હા જં મુત્તમુહં તં તચ્ચં દુક્ખસંત્વણ્ણવસ્સં ।

મુણિણોડ્ઞાવાહસ્સ વ ણિપ્પહિયારપ્પમૂઢઓ ॥ ૨૦૦૭ ॥

હે સૌમ્ય ! જે પ્રત્યક્ષ સુખ જણાય છે, તે સુખ નથી, પણ દુઃખજ છે, માત્ર દુઃખના પ્રતિકાંરૂપે તેની વ્યવસ્થા કરી છે, એટલે પુન્યનું ફળ પણ દુઃખરૂપજ છે. જેમ રોગોપશાન્તિ માટે કરેલું આપધપાન દુઃખરૂપ છતાં સુખરૂપ મનાય છે, તેમ વિષયસુખ પણ

(૧૩૬) વિષયસુખની દુઃખરૂપતા અને જ્ઞાનની માર્ગિક સુખની આત્મસ્વભાવતા.

દુઃખના પ્રતિકારરૂપ હોવાથી દુઃખરૂપ છતાં સુખ કહેવાય છે, તેને જે સુખ કહેવાય છે તે ઉપચારથી કહેવાય છે, અને એ ઉપચારસત્ય સુખ વિના થઈ શકે નહીં. મારે જે મુક્તાત્માતું સુખ છે, તેજ અવશ્ય સર્વ દુઃખનો ક્ષય થવાથી, તેમજ નિરાધાર મુનિની પેઠે નિઃપ્રતિકાર હોવાથી સત્યસુખરૂપ છે ૨૦૦૫-૨૦૦૬-૨૦૦૭.

ભગવન્ત — સૌમ્ય ! પ્રભાસ ! આ સંસાર ચક્રમાં પુષ્પમાળા-ચન્દન-અંગનાદિના ભોગજન્ય જે સુખ છે, તે સર્વ દુઃખજ છે. કેમકે સ્ત્રીસંભોગાદિ સંબંધી ઉત્સુકતાથી થએલ અરતિરૂપ દુઃખનો, સ્ત્રીસંભોગાદિ પ્રતિકાર છે, તે પ્રતિકારરૂપ હોવાથી દુઃખરૂપ છતાં પણ તેને સુખરૂપે મૂઠ લોકોએ ભેદ પાડ્યો છે. એટલેકે સ્ત્રીસંભોગાદિકને ખસને ખજવાળવાના સુખની પેઠે સુખ માન્યું છે, અને શૂલીપર ચડાવવું, શૂળ આવવું, મસ્તકમાં ખીરા થવી, બન્ધન વિગેરેને દુઃખ માન્યું છે.

પ્રભાસ - સ્ત્રીસંભોગ-ચક્રવર્તિઆદિ પદની પ્રાપ્તિ વિગેરે સ્વસંવેદ્ય સુખને દુઃખ કહેવું, એતો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ જણાય છે.

ભગવન્ત - એ મોહમૂઢને પ્રત્યક્ષ હોવાથી સત્ય નથી. મોહથી મૂઢ થએલા પ્રાણિ-ઓ, તે તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ મારેની ઉત્સુકતાથી થએલ અરતિરૂપ દુઃખના પ્રતિકારને મિથ્યાપણે સુખ માને છે, દુઃખમાં પણ તેને સુખની કલ્પના થાય છે. ખસને ખજવાળવામાં અને અપથ્ય આહારને ખાવામાં સુખ માને છે, તેમ વિષયસુખરૂપ પુન્યતું ફળ પણ વસ્તુત દુઃખજ છે. કારણકે જેમ કોઠ-ગંડ-હરસ આદિ રોગોપશાન્તિ મારે ઉકાળાતું પાન, છેદન-ડાંલન (ડામ દેવો) વિગેરે ઉપાયો દુઃખકારી છતાં પણ સુખરૂપ મનાય છે, તેમ તે વિષયસુખ પણ ઉત્સુકતા જન્ય અરતિરૂપ દુઃખના પ્રતિકારરૂપ હોવાથી ખરીરીતે દુઃખજ છે. લોકમાં તેને સુખ કહેવાય છે, પણ તે સુખ ઉપચારથી કહેવાય છે, એ ઉપચાર સત્ય નથી. પણ સત્ય વસ્તુ જો નહોય તો અન્યત્ર ઉપચાર કરી શકાતો નથી, એટલે કે જેમ સત્ય સિંહ હોવાથીજ અન્યત્ર કોઈ વ્યક્તિમાં સિંહપણાનો ઉપચાર કરાય છે, તેમ અહીં પણ સંસારના વિષયસુખમાં સુખનો ઉપચાર છે, ને ઉપચાર વિનાતું સત્ય સુખ તો મોક્ષમાંજ છે; અને એવું સુખ, પુન્ય-પાપજન્ય સર્વ દુઃખનો ક્ષય થવાથી, વિશિષ્ટજ્ઞાનવાન નિરાધાર-મુનિની પેઠે નિરૂપમ અને સ્વાભાવિકપણે સિદ્ધાત્માનેજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦૦૫ થી ૨૦૦૭

વળી કહેલું છે કે જેઓએ અહંકાર તથા કામને છૂટી લીધા છે, અને જેઓ મન વચન અને કાયાનો વિકાર કરીને રહીત છે અને જેઓને પરતી આશાઓ શાંતિ પામી છે તેવા ભાવિતઆત્માને અહીંઆંજ મોક્ષ છે.

જહ વા નાણમયોડયં જીવો નાણોવઘાઈ ચાવરણં ।

કરણમણુગહકારી સદ્વાવરણક્ષણ સુદ્ધી ॥ ૨૦૦૮ ॥

તહ સોવચ્ચમઓ જીવો પાવં તસ્સોવઘાયયં નેયં ।

પુણમણુગહકારિં સોક્ષ્ણ સદ્વચ્ચણ સયલં ॥ ૨૦૦૯ ॥

જહ વા કમ્મવચ્ચયઓ સો સિદ્ધત્તાઈપરિણં લભઈ ।

તહ સંસારાઈયં પાવઈ તત્તો ચ્ચિય સુદં તિ ॥ ૨૦૧૦ ॥

જેમ અનન્ત જ્ઞાનમય આત્મા છે, મતિજ્ઞાનાવરણાદિ તે જ્ઞાનના ઉપધાનક છે, અને

ઇન્દ્રિયો સૂર્યના પ્રકાશને ઢાંકનાર મેઘના સમૂહમાં પડેલાં છિદ્રની પેઠે જ્ઞાનમાં ઉપકારી છે, તે સર્વ આવરણનો ક્ષય થવાથી આત્માની અત્યંત જ્ઞાનશુદ્ધિ થાય છે. તેવીજ રીતે અનંત સુખમય આત્મા છે, પાપ તેનું ઉપધાતક છે અને પુન્ય અનુત્તર વિમાનપર્યંત સુખતું ફળ અનુગ્રહકારિ છે, તે સર્વ પુન્ય-પાપનો ક્ષય થવાથી આત્માને સંપૂર્ણ નિરૂપમ સત્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા કર્મનો ક્ષય થવાથી આત્મા જેમ સિદ્ધવાદિ પરિણતિ પામે છે, તેમ કર્મનો ક્ષય થવાથી સંસારાતીત નિરૂપમ સત્યસુખ પણ પામે છે. ૨૦૦૮-૨૦૦૯-૨૦૧૦.

સંસારિક સુખ-દુખનો આધાર શરીર છે, પણ મોક્ષસુખનો આધાર શરીર નથી, એ વાત ખતાવે છે.

સાયા-ડસાયં દુક્ખં તત્ત્વિરહમ્મિ ય જઓ સુહં તેણં ।

દેહિ-દિણ્ણુ દુક્ખં સોક્ખં દેહિ-દિયામાવે ॥ ૨૦૧૧ ॥

જો વા દેહિ-દિયજં સુહમિચ્છઈ તં પહુચ્ચ દોસોડ્યં ।

સંસારાઈયમિદં ધમ્મંતરમેવ સિદ્ધિસુહં ॥ ૨૦૧૨ ॥

શાતા અને અશાતા બંને દુઃખજ છે, તેનો અભાવ થાય ત્યારે સુખ થાય, તેથી દેહ અને ઇન્દ્રિયો છે ત્યાંસુધી દુઃખજ છે, અને ખરું સુખ તો દેહ તથા ઇન્દ્રિયના અભાવે થાય છે. અથવા જે દેહ અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખને સુખ કહે છે, તેની અપેક્ષાએ એ (મોક્ષમાં સુખનો અભાવ હોવારૂપ) દોષ આવે, પણ આ મોક્ષસુખ તો સંસારાતીત છે અને ધર્માન્તર ભૂત છે. (તેમાં એ દોષ ન આવે.) ૨૦૧૧-૨૦૧૨

શાતાવેદનીયરૂપ જે પુન્યતું ફળ લોકમાં સુખ કહેવાય છે, તે દુઃખરૂપજ છે, તે હમણાંજ ઉપર કહ્યું છે; અને અશાતાવેદનીયરૂપ પાપતું ફળ તેતો નિર્વિવાદ દુઃખજ છે, એટલે કે પુન્ય અને પાપ ઉભયતું ફળ સંસારમાં દુઃખજ છે, પણ સુખ નથી, એણે દુઃખ સિદ્ધાત્માઓને સર્વથા નાશ પામ્યું છે, તેથી તેમને સ્વાભાવિક નિરૂપમ અનંત સુખ છે, અને સંસારી જીવોને આધારભૂત શરીર અને ઇન્દ્રિયો છ તે ઉપર કહ્યા મુજબ દુઃખજ છે. વાસ્તવિક સુખ તો શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ થાય ત્યારેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા જે સંસારનેજ ઇચ્છનાર, પરમાર્થને નહિ જોનાર, વિષયાભિલાષિ, મોહ-મૂઢાત્મા પ્રાણી હોય છે તે શરીર અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખને સુખ માને છે, પણ મોક્ષસુખને સુખ નથી માનતા, કેમકે તેવા સુખની તેને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નથી હોતી, તેવા જીવોને પ્રમાણથી મોક્ષની પ્રતીતિ કરાવ્યાં છતાં “મુક્તાત્મા શરીર અને ઇન્દ્રિયરહિત હોવાથી સુખ રહિત છે” એમ તેઓના પક્ષમાં દોષ આવે, પણ જે સંસારાતીત, સર્વથા વિલક્ષણ, ધર્માન્તરભૂત, અનુપમ, અક્ષય, નિરૂપચરિત મોક્ષ સુખનેજ સુખ કહેતા હોય, એવા અમારા જેઓના કથનમાં એ દોષ નથી આવતો. ૨૦૧૧-૨૦૧૨

મુક્તાત્માતું જ્ઞાન અને સુખ અનિત્ય નથી, પણ નિત્ય છે.

કહમણુમેયંતિ મઈ નાણા-ડણાવાહઉત્તિ નણુ મણિયં ।

તદણિચ્ચં ણાણંપિ ય ચેયણધમ્મોત્તિ રાગો ષ ॥ ૨૦૧૩ ॥

કયગાઈભાવઓ વા નાવરણા-ડડવાહકારણાભાવા ।

ઉપ્પાય-દિદ્ધ-મદ્ધસ્સહાવઓ વા ન દોસોડ્યં ॥ ૨૦૧૪ ॥

પ્રત્તાસ:—સિદ્ધતા જીવો સુખી છે, એમ આપ કહો છો, તે કયા પ્રમાણથી આપ કહો છો? જો અનુમાનથી કહેતા હો, તો તે અનુમાન કયું છે?

પ્રભાસ:--જો આપ એમ કહેતા હો, તો તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે-મુક્તા-ત્માનાં મુખ અને જ્ઞાન ચેતનનો ધર્મ હોવાથી, રાગની પેઠે અનિત્ય છે, અથવા એ મુખ અને જ્ઞાન તપ વિગેરે કષ્ટકારિ અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી, તેમજ તે ધરની પેઠે ઉત્પન્ન કરાતા હોવાથી અનિત્ય છે.

વળી ચેતનના બધાએ ધર્મો અનિત્ય નથી, કેમકે ચેતનગત દ્રવ્યત્વ અમૂર્તત્વ વિગેરે ધર્મો નિત્ય છે, આથી કરીને “ જ્ઞાન અને સુખ ચેતનધર્મ હોવાથી રાગની પેઠે અનિત્ય છે. ” એ કથનમાં હેતુ અનેકાન્તિક સિદ્ધ થાય છે. તેમજ કૃતકાદિ હેતુ પણ અનેકાન્તિક છે, કેમકે ઘટનો પ્રધ્વસાભાવ કૃતક (કરાએલ) છે, છતાં નિત્ય છે. તથા કૃતકાદિ હેતુ અસિદ્ધ પણ છે, કેમકે સિદ્ધનાં જ્ઞાન અને સુખ સ્વાભાવિક છે. આવરણ અને બાધાના કારણનો અભાવ, થવાથી જે તિરોભાવરૂપે હતા તેજ આવિર્ભાવ પામ્યા છે, પણ ઘટાદિની પેઠે કરાએલા નથી, તેમજ વિજળી-આદિની પેઠે ઉત્પન્ન પણ થયા નથી. કેમકે મેઘના પડલથી તિરોભૂત થએલ ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના અથવા સૂર્યપ્રભા, એ પડળ દૂર થવાથી આવિર્ભાવ પામે, તેથી તે કંઈ કરાએલ ન કહેવાય, પરંતુ વિશિષ્ટરૂપે આવિર્ભૂત થએલ આવિર્ભાવ પામે, તેથી તે કંઈ કરાએલ ન કહેવાય. તેમજ કૃતકપણાથી મુક્તાત્માનાં જ્ઞાન અને સુખ અનિત્યજ છે, એમ કહી શકાય, કહેવાય. તેમજ કૃતકપણાથી મુક્તાત્માનાં જ્ઞાન અને સુખ અનિત્યજ છે, એમ કહી શકાય, કહેવાય. તેમજ કૃતકપણાથી મુક્તાત્માનાં જ્ઞાન અને સુખ અનિત્યજ છે, એમ કહી શકાય, કહેવાય. તેમજ કૃતકપણાથી મુક્તાત્માનાં જ્ઞાન અને સુખ અનિત્યજ છે, એમ કહી શકાય, કહેવાય. તેમજ કૃતકપણાથી મુક્તાત્માનાં જ્ઞાન અને સુખ અનિત્યજ છે, એમ કહી શકાય, કહેવાય.

नह वइ ससरीस्स प्पियऽप्पियावहतिरेवमादि व यं ।

तदमोक्त्वे नासम्मि च सोक्खाभावम्मि च न जुत्तं ॥ २०१५ ॥

નદ્વો અસરીરિ ચ્ચિય સુદ્-દુક્ત્વાઈં પિય ડપ્પિયાઈં ચ ।
તાઈં ન સંતિ નદ્વં ફુદમસરીરં તિ કો દોસો ? ॥ ૨૦૧૬ ॥
દેયપયાણ ય અત્થં ન સુદ્દુ જાણાસિ તાણ તં સુણસુ ।
અસરીરવ્વવણ્ણો અધણો વ્વ સઓ નિસેહાઓ ॥ ૨૦૧૭ ॥
નનિસેહઓ યં અન્નમ્મિ તન્વિહે ચેવ પન્નઓ જેણં ।
તેણાસરીરગહ્ણે જુત્તો જીવો ન સ્વરસિંગં ॥ ૨૦૧૮ ॥

“અશરીરીને સુખ-દુઃખનો અભાવ નથી.” ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે, તે મોક્ષનો અભાવ, જીવનો નાશ અને (સિદ્ધ જીવને) સુખનો અભાવ માનવાથી અયોગ્ય ઠરે છે. અશરીરી એટલે નાશ પામેલ (જે નાશ પામેલ હોય તે અશરીરી કહેવાય) ને એવાને પ્રિયા-પ્રિય એટલે સુખ-દુઃખ તે સ્પર્શતા નથી, એમ આ પદોનો અર્થ માનવામાં શું દોષ છે? હે પ્રભાસ! તું એ વેદપદોનો અર્થ સારીરીતે નથી જાણતો, તે તું સાંભળ વિદ્યમાનના નિષેધથી અધનની પેઠે અશરીરનો વ્યપદેશ છે. એટલે કે નશખંડના નિષેધથી તેવાજ પ્રકારના અન્યપદાર્થમાં તેનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી અશરીર કહેવાથી મુક્તજીવ માનવો યોગ્ય છે, પણ ગદેડાના શીંગડાની પેઠે અભાવ માનવો યોગ્ય નથી. ૨૦૧૫-૨૦૧૬-૨૦૧૭-૨૦૧૮

ભગવન્તઃ—“ ન હ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયા-ડપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ ” “ અશરીરં ઘા-વસંતં પ્રિયા-ડપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ ” ઇત્યાદિ જે વેદોક્ત શ્રુતિ છે, તે મોક્ષનો અભાવ, મોક્ષ અવસ્થામાં જીવનો સર્વથા નાશ, અને મુક્તાત્માને સુખનો અભાવ, એમ માનવાથી અ-યોગ્ય ઠરે છે; કેમકે એજ શ્રુતિથી જીવ-કર્મના વિયોગરૂપ મોક્ષ, મોક્ષમાં શુદ્ધ જીવની વિદ્યમાનતા અને મુક્તાત્માને નિરૂપમ અનંત સુખ એ ત્રણે બાબતો સિદ્ધ થાય છે.

પ્રભાસઃ—અશરીરનો સર્વથા નાશ થવાથી નાશ પામેલ જીવ ખરશૃંગની પેઠે અ-ભાવરૂપ થાય છે, એવાને સુખ-દુઃખનો સ્પર્શ ન થાય, એ સ્પષ્ટ જણી શકાય એવું છે. તેથી આલવાઇ ગએલા પ્રદીપની પેઠે, મોક્ષ પામેલ જીવનો સર્વથા નાશ માનવામાં શો દોષ છે?

ભગવન્તઃ—હે આયુષ્મન્ પ્રભાસ! તું એ વેદપદોનો અર્થ ખરાખર નથી જાણતો. તેથી એવો અયોગ્ય અર્થ ઠરે છે, સાંભળ, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. એ પદમાં ન અ-વ્યય છે, તે નિષેધાર્થે છે. હ અને વૈ અવ્યય પચમી અર્થે છે, અને સશરીરસ્ય પદનો અર્થ શરીરવાળા જીવને, પ્રિયા-ડપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ એનો અર્થ સુખ-દુઃખનો નાશ, આ સર્વનો સમુદિત અર્થ આ પ્રમાણે થાય. જીવ શરીરવાળો હોવાથી તેને સુખ-દુઃખનો નાશ નથી તથા અશરીરસ્ય આદિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે, શરીરરહિત એવા મોક્ષ અવસ્થામાં વસતા જીવને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી. અર્થાત્ જ્યાંસુધી જીવ શરીરચુક્ર છે ત્યાં સુધી તે સુખ અથવા દુઃખથી કદીપણ મુક્તો નથી, અને શરીરરહિત મુક્તાત્માને વેદનીય કર્માદિના ક્ષય થવાથી સુખ-દુઃખ કદીપણ સ્પર્શતા નથી. આ પ્રમાણે એ પદોનો અર્થ થતો હોવાથી અશરીર ગણેથી મુક્તઅવસ્થામાં રહેલા વિદ્યમાન જીવનું જ કથન કર્યું છે, પણ સર્વથા અભાવરૂપ નષ્ટજીવનું કથન નથી કર્યું; જેમ “ધનરહિત દેવદત્ત” આમાં વિદ્યમાન દેવદત્તને ધનનો નિષેધ કર્યો, પણ અવિદ્યમાન એવા ખરશૃંગને ધનનો નિષેધ નથી કર્યો, આથી કરીને હે દેવદત્તનો અભાવ નથી સિદ્ધ થતો, તેમ અશરીરગણેથી જીવનો નાશ ન સંભજવો,

(૧૪૦) વાવસંતં શબ્દથી ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયોથી પ્રીત્યપ્રીતિનો અભાવ

પણ શરીરરહિતપણે મુક્તઅવસ્થામાં લોકાન્તે તેની વિદ્યમાનતા સમજવી. કારણ કે જેનો જ્યાં નિષેધ કરાય છે, તે નિષેધ તેની અમુકસ્થાને વિદ્યમાનતા હોય એવોજ કરાય છે, પણ ખરશૃંગની પેઠે સર્વથા અવિદ્યમાનતાવાલાનો નિષેધ નથી કરાતો.

જેનો નિષેધ કરાય, તેની વિદ્યમાનતા અન્ય સ્થાનમાં હોય, એમ કેમ માની શકાય ? એવી તને શંકા થતી હોય, તો જેમ “ નબ્રાહ્મણ ” એટલે જે બ્રાહ્મણ નહિ તે અબ્રાહ્મણ, આમ કહેવાથી બ્રાહ્મણ સમાન અન્ય ક્ષત્રિયાદિ સમજાય છે, પણ સર્વથા તુચ્છરૂપ અભાવ નથી સમજતો, તેવી રીતે અહીં પણ “ જેને શરીર નહી, તે અશરીર ” એમ કહેવાથી શરીરી જેવો અન્ય અશરીરી મુક્તજીવજ સમજાય છે, પણ તેનો સર્વથા અભાવ નથી સમજતો. કારણ કે બંનેમાં ઉપયોગધર્મ સમાન છે, તેથી તે અપેક્ષાએ ઉભયમાં સદૃશતા છે. ઉભયની સદૃશતામાં શરીર બાંધક છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે; કેમકે શરીર તો જીવ સાથે ક્ષીર-નીરની પેઠે એકરૂપ થઈ ગએલ હોવાથી એકજ છે. આ પ્રમાણે “ ન ” શબ્દના નિષેધથી તેની જેવાજ પદાર્થનો પ્રત્યય અન્ય પદાર્થમાં થાય છે, પણ સર્વથા અભાવમાં નથી થતો, માટે અશરીર શબ્દથી જીવજ સમજવો, પણ ખરવિપાણની પેઠે અભાવ ન સમજવો. ૨૦૧૫થી ૨૦૧૮.

હવે “ વાવસન્તં ” પદનો અર્થ કહે છે.

જં વ વસંતં સંતં તમાહ વાસદ્વઓ સદેહંપિ ।

ન ફુસેજ્જ વીયરાયં જોગિણમિદ્દે-યરવિસેસા ॥ ૨૦૧૯ ॥

વાવ ત્તિ વા નિવાઓ વાસદ્વઓ ભવંતમિહ સંતં ।

બુજ્ઞાડવત્તિ વ સંતં નાણાઙ્ગિવિસિદ્ધમહવાહ ॥ ૨૦૨૦ ॥

ન વસંતં અવસંતંતિ વા મઈ નાસરીરગહણાઓ ।

ફુસણાવિસેસજંપિ ય જઓ મયં સંતવિસયંતિ ॥ ૨૦૨૧ ॥

જે મુક્તાવસ્થામાં વિદ્યમાન હોય તેને, તથા વાશબ્દથી સદેહી વીતરાગ યોગીને પણ ઈષ્ટા-નિષ્ટ વિશેષો એટલે-સુખ દુઃખ સ્પર્શતા નથી. અથવા “ વાવ ” શબ્દ અવ્યય છે, અને “ સંતં ” એટલે (મુક્તાવસ્થામાં) વિદ્યમાન એવા જીવને તથા વાશબ્દથી અશરીરી વીતરાગને, અથવા જ્ઞાનાદિગુણ વિશિષ્ટ વિદ્યમાન જીવ, તેને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી, એમ જાણજો. નહિ વસતો તે અવસતો અર્થાત્ “ કોઇપણ સ્થળે ન હોય. ” એવો અર્થ કરવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે અશરીર શબ્દથી (પૂર્વે કહ્યા મુજબ) જીવ સમજાય છે, અને સ્પર્શના પણ વિદ્યમાન વિષયી જ માનેલ છે. ૨૦૧૯-૨૦૨૦-૨૦૨૧.

“ વા વસન્તં ” એટલે લોકાત્રે રહેલ આ વિશેષણથી અશરીર શબ્દવડે વાચ્ય એવા વિદ્યમાન જીવનું જ કથન કર્યું છે, પણ અવિદ્યમાન અર્થનું પ્રતિપાદન નથી કર્યું. કેમકે વસવાનો-રહેવાનો ધર્મ એ વિદ્યમાન પદાર્થનો છે મટે જીવના નાશરૂપ મોક્ષ નહી, પણ જીવની શુદ્ધ મુક્તઅવસ્થા તે મોક્ષ જાણવો તથા વા શબ્દથી માત્ર અશરીરી જીવજ તે વેદનાથી મુક્ત છે, એમ નહી, પરંતુ સદેહી વીતરાગ-જેનો મોહ ઉપશાન્ત જાય હોય, અથવા ક્ષય થયો હોય, એવા પરમ સમાધીવાળા યોગી, તે પણ મુક્ત તેથી કહેવાય, તેવાને પણ સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી.

અથવા “ વા વસન્તં ” શબ્દનો “ વાવ સન્તં ” એવો લોકાત્રે રહેલો વાવ એ

અવ્યયતો અર્થ અથવા, અને સન્તં શબ્દનો અર્થ વિદ્યમાન કરીએ, ત્યારે મોક્ષમાં વિદ્યમાન એવા અશરીરી જીવને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી, અને વાત શબ્દથી પૂર્વોક્ત વીતરાગ યોગીને પણ તે સ્પર્શતા નથી.

અથવા વા-અવ-સન્તં એવો શ્લેષ કરીએ. તેમાં અવવાતુના રક્ષણ-ગતિ-પ્રીતિ વિગેરે ઓગણીસ અર્થ થાય છે, અને જે ધાતુ ગતિવાચક હોય છે, તે ધાતુ જ્ઞાનવાચક પણ હોય છે, તેથી અશરીરી સતે મુક્તાવસ્થામાં વિદ્યમાન એવો જીવ, અથવા જ્ઞાનાદિગુણ વિશિષ્ટ એવો વિદ્યમાન અશરીરી જીવ, તેને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી, અને વા શબ્દથી પૂર્વે કહેલ વીતરાગને પણ તે સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી.

પ્રભાસ:—એ પ્રમાણે શબ્દમાંના અક્ષરોનો વિશ્લેષ કરીને સ્વાભિપ્રેત અથવા ની સિદ્ધિ માટે જુદા જુદા વ્યાખ્યાન હું પણ કરી શકું છું. એથી કરીને આપ કહો છો, તેવા પ્રકારના મોક્ષની સિદ્ધિ નથી થતી, કેમકે “અશરીરં વા વસન્તં” એ પદમાંના વા વસન્તં શબ્દનો વા અવસન્તં એવો વિશ્લેષ કરીને જે કોઈ પણ સ્થળે ન હોય તે, એવો અર્થ કરીએ, તો અશરીરી એવા જીવનો મુક્તાવસ્થામાં અભાવ હોવાથી તેને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી આવા અર્થથી મોક્ષનો અને જીવનો અભાવ પણ સિદ્ધ થાય.

ભગવન્ત:—તારો એ અર્થ અયોગ્ય છે, કેમકે “જેને શરીર ન હોય, તે અશરીરી” એ પ્રમાણે અશરીરનો અર્થ કરતાં મુક્તાવસ્થામાં જીવની વિદ્યમાનતા સમજાય છે, તેથી અહીં અક્ષરનો પ્રશ્લેષ કરીને વ્યાખ્યા કરવી યોગ્ય નથી. વળી “સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી.” એ વાક્યમાં સ્પર્શનારૂપ વિશેષણ છે, તે અશરીરીતું છે, જે અશરીરી શબ્દનો અર્થ જીવનો અભાવ, એવો કરવામાં આવે, તો એ વિશેષણ નિરર્થક ગણાય, કેમકે “વધ્યાના પુત્રને સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા નથી.” આમાં અભાવરૂપ વધ્યાપુત્રને સ્પર્શનારૂપ વિશેષણ નકામું છે. તેમ અહીં પણ નકામું જ થાય, તેથી અશરીર એટલે જે મુક્તજીવ, તેનેજ એ વિશેષણ યુક્ત છે. માટે “વા-અવસન્તં” એવો પ્રશ્લેષ કરીને વ્યાખ્યા કરવી અયોગ્ય છે. પણ જે પ્રમાણે અમે વ્યાખ્યા કરી તેજ યોગ્ય છે. આથી કરીને જીવ તથા કાર્મણ શરીરના વિયોગરૂપ મોક્ષની અને મુક્તજીવની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે. પણ જીવનો નિવેધ કરવાથી તો પૂર્વોક્ત શ્રુતિજ નિરર્થક થાય છે. ૨૦૧૯-૨૦૨૦-૨૦૨૧.

મુક્તાવસ્થામાં સુખના સદ્ભાવની સિદ્ધિ અને ઉપસંહાર.

एवं पि होज्ज मुत्तो निस्सुह-दुक्खत्तणं तु तदवत्थं ।

तं नो पिय-उप्पियाइं जम्हा पुण्णेरकयाइं ॥ ૨૦૨૨ ॥

નાળાડ્વાહત્તણઓ ન.ફુસંતિ નવીયરાગદોસસ્સ ।

નસ્સ મિયમપ્પિયં વા મુત્તસુહં કો પસંગોડ્ઠય ? ॥ ૨૦૨૩ ॥

છિન્નામે સંસયમ્મિંમ જિણેગ જર-મરણવિપ્પમુક્કેગં ।

સો સમણો પવ્વઙ્ગો તિહિં સહ ચંડિયસણ્હિં ॥ ૨૦૨૪ ॥ ૬૪૧-૧૭૯

અસ્તુ. એ પ્રમાણે મુક્તાત્મા ભલે હોય, પરન્તુ તે સુખ-દુઃખ રહિતહોવાથી તેને પ્રિયા-પ્રિય સ્પર્શતા નથી એટલે સુખદુઃખ તો નથી એ વાત તો નક્કી છે. એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે પ્રિયા-પ્રિય એ પુન્ય-પાપકૃત છે, તથા જ્ઞાની અને નિરાખાધ

હોવાથી રાગ-દ્વેષરહિત તે મુક્તાત્માને પ્રિયા-પ્રિય સ્પર્શતા નથી, પણ તેમને સ્વાભાવિક મુક્તમુખ હોય છે, એટલે તેમને મુખનો અભાવ કહેવાતું શું પ્રયોજન છે? કંઈ નહિ. એ પ્રમાણે જરા અને મરણથી મુક્તિએલા જિનેશ્વરે તેમના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૨૦૨૨-૨૦૨૩-૨૦૨૪.

પ્રભાસ:-અરતુ. આપ કહો છો તેવો મુક્તાત્મા હોય, અને એથી કરીને જીવ-કર્મના વિયોગરૂપ મોક્ષ, તથા તેમાં આત્માની વિદ્યમાનતા હોય એ પણ હું માનું છું, પરંતુ “સિદ્ધના જીવો મુખ-દુઃખ રહિત છે” એમ જે મેં પૂર્વે શ્રુતિથી કહ્યું છે, તે મુજબ “અશરીરીને પ્રિયા-પ્રિય સ્પર્શતા નથી” એવા વચનથી મુક્તાત્માને મુખનો તો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે.

ભગવન્ત:-જીવોને પ્રિય-અપ્રિય, એટલે સાંસારિક મુખ-દુઃખ છે, તે તે પુન્ય-પાપ કર્મથી જન્ય છે, અને એ પુન્ય-પાપ મુક્તાત્માને સર્વથા ક્ષય પામેલા છે, તેથી તેમને સાંસારિક પ્રિયાપ્રિય ન સ્પર્શે, એ યોગ્યજ છે, પરંતુ એથી કરીને કંઈ મુક્તાત્માને મુખનો અભાવ ન માની લેવો, કારણ કે રાગ-દ્વેષરહિત મુક્તાત્મા ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાની અને નિરાખાધ હોવાથી, તેમને સ્વાભાવિક અને નિરૂપમ મોક્ષમુખ હોય છે, વળી તે પ્રાપ્ત થયેલું મુખ પુનઃ નાશ પણ નથી પામતું.

અથવા “અશરીરીને પ્રિયા-પ્રિય સ્પર્શતા નથી” એ કથનથી મુક્તાત્માને મુખનો અભાવ સિદ્ધ કરવા માટે વિવાદ કરવોજ નકામો છે, કેમકે પુન્ય-પાપ જનિત પ્રિયા-પ્રિયનો અભાવ થવાથી મુક્તાત્માને તે સાંસારિક મુખ દુઃખનો સ્પર્શ ન થાય, એ સ્પષ્ટજ છે, માટે આસન્ન કટ્યાણ્ણ ! ભદ્ર ! પ્રભાસ ! “ન હૃવૈ શરીરસ્ય” ઇત્યાદિ વેદના પદોથી જીવ અને કાર્મણ શરીરના વિયોગરૂપ મોક્ષ, મોક્ષમાં જીવની વિદ્યમાનતા, અને પુન્ય-પાપનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં મુક્તાત્માને સ્વાભાવિક અપ્રતિપાતિ મુખ આ ત્રણે બાબતો સિદ્ધ થાય છે.

વળી “જરામર્યં વૈતત્ત સર્વં યદગ્નિહોત્રમ” એટલે મરણકાળ પર્યન્ત અગ્નિહોત્ર કરવો. આ વેદવાક્યમાં મોક્ષહેતુભૂત ક્રિયાના આરંભનો કાળ બતાવ્યો નથી, તેથી જે તું મોક્ષના સંબંધે શંકા કરે છે, તારી તે શંકા પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તેમાં વા શબ્દનો અર્થ અર્થ હોવાથી તે પદનો અર્થ એવો છે, કે જીવનપર્યન્ત-સર્વ કાળ સુધી પણ અગ્નિ હોત્ર કરવો, અને વા શબ્દથી મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ મોક્ષહેતુ અનુષ્ઠાન પણ કરવું. આ પ્રમાણે વિશ્વેશ્વર જગત્જિનેશ્વર દેવે વેદોક્ત શ્રુતિથી અને યુક્તિઓ વડે મોક્ષની સિદ્ધિ કરીને પ્રભાસના સંશયનો છેદ કર્યો, એટલે તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા લીધી. ૨૦૨૨-૨૦૨૩-૨૦૨૪.

અહીં અગ્નિઆરમા ગણધરોના વાદ સમાપ્ત થયો અને એ સમાપ્ત થવાથી બધાએ ગણધરોના વાદની સમાપ્તિ થઈ.

હવે ઉપરોક્ત ગણધરોની ઉત્પત્તિના કારણભૂત ક્ષેત્ર-કાળાદિ અગ્નિઆર દ્વારે જણાવવાને દ્વારગાથા કહે છે.

સ્વેત્તે કાલે જન્મે ગોત્તમગાર-છંડમત્થપરિયાણ ॥

કેવલિય આઠ આગમ પરિનિવ્વાણે તવે ચેવ ॥ ૨૦૨૫ ॥ ૬૪૨ ૧૮૦

(ગણધરોની ઉત્પત્તિ આદિના કારણભૂત) ક્ષેત્ર કાળ-જન્મ-ગોત્ર-ગૃહસ્થાવાસ પર્યાય-છદ્મસ્થપર્યાય-કેવળી પર્યાય-સકલઆયુષ્ય-આગમ-નિર્વાણ સમય-અને નિર્વાણ સમયનો તપ (આ અગ્નીઆર બાબતો હવે કહેવાશે.)

ક્ષેત્રદ્વારનો અવયવવાર્થ.

મગહા ગોઞ્વરગામે જાયા તિળ્ળેવ ગોયમસગોત્તા ।

કોહ્યાગ સન્નિવેસે જાઓ વિઅત્તો સુહમ્મો અ ॥ ૬૪૩ ॥

મોરીયસન્નિવેસે દો માયરો મંડમોરિયા જાયા ।

અયલો ય કોસલાણ મહિલાણ અકંપિઓ જાઓ ॥ ૬૪૪ ॥

તુંગીય સન્નિવેસે મેયજ્જો વચ્છમૂમિણ જાઓ ।

મગવંપિય પ્પમાસો રાયગિહે ગણહરો જાઓ ॥ ૬૪૫ ॥ દારં ॥

અર્થ:—પહેલા ત્રણ ઇન્દ્રભૂતિઆદિ જાતમગોત્રીય ગણધરો મગધદેશમાં ગોઞ્વર ગામની અંદર જન્મ્યા. અને કોહ્યાગસન્નિવેશમાં વ્યક્ત તથા સુધર્મ ગણધર જન્મ્યા. મંડિક ને માર્ય એ બે લાઇ માર્યસન્નિવેશમાં જન્મ્યા. અયલગણધર કોશલામાં અને અંકપિત ગણધર મિથિલામાં જન્મ્યા. વત્સભૂમિ (ઉદયનના કોશાંબી દેશમાં) તુંગિક સન્નિવેશની અંદર મેતાર્ય ગણધર જન્મ પામ્યા, અને ભગવાન પ્રસાસગણધર રાજગૃહ નગરમાં થયા. ૬૪૩ થી ૬૪૫.

કાળદ્વારનો અવયવવાર્થ.

જેઢ્ઢા કિત્તિય સાઈ સવળો હત્થુત્તરા મહાઓ ય ।

રોહિણિ ઉત્તરસાઢા મિગસિર તહ અસિસળી પૂસો ॥ ૬૪૬ ॥ દારં ॥

અર્થ:—જ્યેષ્ઠા-કૃત્તિકા-રવાતિ-શ્રવણ-હસ્તોત્તરા અથવા ઉત્તરાશ્લેષુની-મધ્યા-રોહિ-ણિ-ઉત્તરાષાઢા-મૃગશિર-અર્ધીની તથા પુષ્ય એ નક્ષત્રોમાં અનુક્રમે ઇન્દ્રભૂતિ આદિ ગણ-ધરોનો જન્મ થયો હતો. ૬૪૬.

ગણધરોના માતા-પિતાના નામ.

વસુમૃદ્ધ ધળમિત્તે ધમ્મિલ ધળદેવ મોરિણ ચેવ ।

દેવે વસૂ ય દત્તે વલે ય પિયરોગણહરાણં ॥ ૬૪૭ ॥

પુહવી ચ વારુણી મહિલા ચ વિજયદેવા તહા જયંતી ય ।

ળંદા ચ વરુણદેવા અહમદ્દા ય માયરો ॥ ૬૪૮ ॥ દારં ॥

અર્થ:—વસુભૂતિ, ધનન્નિત્ર, ધર્મિલ, ધનદેવ, માર્ય, દેવ, વસુ, દત્ત અને બલ

એ ગણધરોના પિતા જાણવા, તેમાં ઇન્દ્રભૂતિ આદિ ત્રણોના પિતા વસુભૂતિ છે, અને બાકીના ગણધરોનાં પિતા અનુક્રમે ધનમિત્રાદિ જાણવા. પૃથિવી, વારુણી, ભદ્રિલા, વિજયદેવા, જયન્તી, નદા, વરુણદેવા, અને અતિભદ્રા. એ ગણધરોની માતાઓ જાણવી. પહેલા ત્રણની માતા પૃથિવી છે, ને બાકીનાઓની અનુક્રમે બીજી વારુણી આદિ છે. તેમાં વિજયદેવા મંડિક ને ઐર્ય બન્નેની પિતાભિન્ન હોવા છતાં એકજ માતા છે. વિજયદેવાનો પહેલો પતિ ધનદેવ મરણ પામવાથી તે ઐર્યના ઘરમાં રહી, આથી ભિન્ન પિતા છતાં બન્નેની માતા એક હતી. તે વખતે તે દેશમાં તેમ અન્ય શુદ્ધમાં સ્થાન કરવામાં કંઈ વિરોધ નહિ હોય. ૬૪૭-૬૪૮.

ગોત્રદ્વાર.

તિણિય ગોયમગોત્તા મારદા અગિવેસ વાસિદ્ધા ।

કાસવ ગોયમ હારિય કોડિણદુગં ચ ગોત્તાઈ ॥ ૬૪૯ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રભૂતિ આદિ પહેલા ત્રણ ગણધરો ગૌતમગોત્રીય છે. વ્યક્ત-સુધર્મે-ને મંડિક અનુક્રમે ભારદ્વાજ-અગ્નિવૈશ્યાયન-ને વારાહ ગોત્રીય છે, ઐર્ય-અકંપિત-ને અચલ બ્રાતા એ ત્રણ અનુક્રમે કાશ્યપ-ગૌતમ ને હારીત ગોત્રીય છે, અને મેતાર્ય તથા પ્રભાસ એ બે કૌટીલ્યગોત્રીય છે. ૬૪૯.

અગાર પર્યાયદ્વાર.

પણા છાયાલીસા બાયલા હોઈ પણ પણા ય ।

તેવણ પંચસદ્ધી અડયાલીસા ય છાયાલા ॥ ૬૫૦ ॥

છત્તીસા સોલસગં અગારવાસો મવે ગણહરાણં ।

છઝમત્થપરિયાગં અહક્રમં કિત્તિસ્સામિ ॥ ૬૫૧ ॥

અર્થ:—પચાસ વર્ષ, છેતાલીસ વર્ષ, બેતાલીસ વર્ષ, પચાસ વર્ષ, પચાસ વર્ષ, તેપન વર્ષ, પાંસઠ વર્ષ, અડતાલીસ વર્ષ, છેતાલીસ વર્ષ, છત્રીસ વર્ષ અને સોલ વર્ષ પર્યન્ત, અનુક્રમે ઇન્દ્રભૂતિ આદિ ગણધરોના શુદ્ધવાસ જાણવો. હવે પછી અનુક્રમે છદ્ધસ્થપર્યાય કહેવાશે. ૬૫૦-૬૫૧.

છદ્ધસ્થ પર્યાયદ્વાર.

ત્રીસા બારસ દસગં બારસ બાયલ ચોદસ દુગં ચ ।

જવગં બારસ દસ અઢગં ચ છઝમત્થપરિયાઓ ॥ ૬૫૨ ॥

છઝમત્થપરીયાગં અગારવાસં ચ વોગસિત્તાણં ।

સઠ્ઠાઝગસ્સ સેસં જિણાપરિયાગં વિયાણાહિ ॥ ૬૫૩ ॥

જિણ-ગણહરનિગમણં મણિયમઓ સ્વિત્તનિગમાવસરો ।

કાલંતરંગદરિસણહેડ તુ વિવજ્જઓ તહ વિ ॥ ૨૦૨૬ ॥

જિનેશ્વર અને ગણધરનું નિર્ગમન કહેવાથી, દ્રવ્યનિર્ગમ દ્વાર કહ્યું; હવે ક્ષેત્રનિર્ગમ દ્વાર કહેવું જોઈએ; પરંતુ કાળ એ દ્રવ્યની અન્તરંગપણે જણાતો હોવાથી, પ્રથમ કાળદ્વાર કહીને પછી ક્ષેત્રનિર્ગમ દ્વાર કહીશું ૨૦૨૫-૨૦૨૬.

વારસ સોલસ અઢારસેવ અઢારસેવ અટ્ટેવ ।

સોલસ સોલ તહેકવીસ ચોદ સોલે ચ સોલે ચ ॥ ૬૫૪ ॥

વાણડઈ ચડહત્તરી સત્તરિ તત્તો મવે અસીઈ ચ ।

અગં ચ સયં તત્તો તેસીઈ પંચણ ડઈ ચ ॥ ૬૫૫ ॥

અઢત્તરિં ચ વાસા તત્તો વાવત્તરિં ચ વાસાઈ ।

વાવટ્ટી ચત્તા ચલ્લુ સવ્વગણહરાડયં અયં ॥ ૬૫૬ ॥

સવ્વેણ માહણા જચ્ચા સવ્વે અજ્ઞાવયા વિઙ્ગ ।

સવ્વે દુવાલસંગી ચ સવ્વે ચોદસપુવ્વિણો ॥ ૬૫૭ ॥

પરિણિવ્વુયા ગણહરાં જીવંતે ણાયણ ણવજગણાડ ।

ઈંદમૂઈ સુઙ્ગમ્મો ચ રાયગિહે નિવ્વુણ વીરે ॥ ૬૫૮ ॥

માસં પાઓવગયા સવ્વેઽવિય સવ્વ લહ્હિસંપન્ના ।

વજ્જરિસહસંઘયણા સમચડરંસા ચ સંઠાણે ॥ ૬૫૯ ॥

અર્થ:—ત્રીસ, બાર, દસ, બાર, બેતાલીસ, ચૈદ, બે, નવ, બાર, દસ, અને આઠ વર્ષ પર્યંતનો ઇન્દ્રભૂતિ આદિનો હ્રસ્વસ્થપર્યાય જણવો. સર્વ આયુષ્યમાંથી હ્રસ્વસ્થપર્યાય અને શુદ્ધવાસપર્યાય બાદ કરતાં શેષ જે રહે, તે કેવળીપર્યાય જણવો. બાર, સોળ, અઠાર, ગદાર, આઠ, સોળ, સોળ, એકવીસ, ચૈદ, સોળ અને સોળવર્ષનો અનુક્રમે ઇન્દ્રભૂતિ આદિના કેવળીપર્યાય છે. બાણ વર્ષ, ચુમોતેર, સીતેર, એંશી, એકસો, ત્યાશી, પંચાણ, અઠ્યોતેર, બહોંતેર, બાસઠ, અને ચાળીસ વર્ષનું અનુક્રમે બધા ગણધરેનું સર્વાયુ જણવું. બધા ગણધરો જાતિવંત બ્રાહ્મણો હતા, વળી તેઓ વિદ્વાન અધ્યાપકો તેમજ દાદરાંગી અને ચૈદપૂર્વેને ધારણ કરનારા હતા, નવગણધરો વીર ભગવન્તની હયાતીમાં મોક્ષ પામ્યા, અને ઇન્દ્રભૂતિ તથા મુધર્મસ્વામી, મહાવીરપ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા પછી રાજશુદ્ધમાં મોક્ષે ગયા. બધાએ ગણધરો એક માસનું પાદપોષગમન પામેલા. સર્વલખિષ્ણુ, વજ્રધણનારાય સંઘયણવાલા અને સમચડુરત્તસંસ્થાનવાળા હતા. ૬૫૨-૬૫૯

હવે કાળનું દ્રવ્યાન્તરંગપાણું તથા કાળશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

જં વત્તના઼રૂવો વત્તરણત્થંતરં મઓ કાલો ।

આહારમિત્તમેવ ડ સ્વેત્તં તેણંતરંગો સો ॥ ૨૦૨૭ ॥

કલણં પજ્ઞાયાણં કલિજ્જણે તેણ વા જઓ વત્થું ।

કલયંતિ તયં તમ્મિ વ સમયા઼કલાસમૂહો વા ॥ ૨૦૨૮ ॥

સો વત્તના઼રૂવો કાલો દવ્વસ્સ વેવ પજ્ઞાઓ ।

કિંચિમ્મેત્તવિસેસેણ દવ્વકાલા઼વવણ્ણસો ॥ ૨૦૨૯ ॥

જે વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યથી અનર્થાન્તરભૂત માનેલ હોવાથી દ્રવ્યની અવ્યન્તર છે, અને ક્ષેત્ર તો માત્ર તેનો આધાર છે, નવા પુરાણાદિ પર્યાયોનું જેથી કથન થાય તે, જેથી અથવા જે છતે વાર્ષિકાદિરૂપે વસ્તુ જણાય તે, અથવા સમયાદિ કળાઓનો સમૂહ તે કાળ, એ વર્તનાદિરૂપ કાળ, દ્રવ્યનો પર્યાયજ છે, પણ કિંચિત્માત્ર વિશેષની અપેક્ષાએ દ્રવ્યકાળ-અદ્વાકાળ આદિ વ્યપદેશ કરાય છે. ૨૦૨૮.

વર્તના-પરિણામ-ક્રિયા-પરત્વ-અપરત્વ આ સર્વ કાળકૃત છે, તેથી તે કાળના લિંગ તરીકે છે. તેમાં નવા-પુરાણાદિરૂપે તે તે ભાવે નિરન્તર વર્તવું તે વર્તના કહેવાય અને નવા પર્યાયની જે પ્રાપ્તિ થાય તે પરિણામ કહેવાય. આવો પરિણામ વાદળાં વિગેરેમાં આદિમાન છે, અને ચન્દ્રવિમાન વિગેરેમાં અનાદિ છે. એક સ્થળથી બીજા સ્થળે જવારૂપ દેશાન્તર પ્રાપ્તિ તે ક્રિયા, દેવદત્તથી યજ્ઞદત્ત પહેલા જન્મે હોવાથી પર કહેવાય, અને યજ્ઞદત્તથી દેવદત્ત પાછળ ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અપર કહેવાય. આ ચારે લક્ષણવાળો વર્તનાદિરૂપ કાળ દ્રવ્યથી અલિપ્ત છે. અને ક્ષેત્ર તો દ્રવ્યનો આધારમાત્ર છે, તેથી કાળપદાર્થ દરેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અન્તરંગ છે, અને ક્ષેત્ર દ્રવ્યની બહાર છે. આ કારણથી દ્રવ્ય નિર્ગમ કહ્યા પછી નિર્દેશાનુસારે ક્ષેત્ર નિર્ગમ કહેવો જોઈએ, તે છતાં તેને ઉદ્ભવ-ધીને કાળનિર્ગમ કહીએ છીએ.

નવા-પુરાણાદિ અથવા સમયાદિ પર્યાયોનું કથન કરવું તે કાળ, આ માસિક છે, આ વાર્ષિક છે, આ શરદઋતુ સંબંધી છે, ઇત્યાદિરૂપે વસ્તુ જેનાથી જણાય તે કાળ. અથવા તે કાળ છતેજ આ માસિક છે, આ સાંવત્સરીક છે, ઇત્યાદિરૂપે વસ્તુ જણાય છે માટે તે કાળ કહેવાય. અથવા સમયાદિ કળાઓનો સમૂહ તે કાળ, તે વર્તનાદિરૂપ કાળ દ્રવ્યનો પર્યાયજ છે, પરંતુ કિંચિત્માત્ર વિશેષ [વ્યવસ્થાથી દ્રવ્યકાળ-અદ્વાકાળ-યથાયુક્ત-કાળ આદિ વ્યપદેશ કરાય છે. ૨૦૨૭--૨૦૨૮-૨૦૨૯.

હવે દ્રવ્યકાળાદિના ભેદો કહી ભાવકાળ જણાવી આ અધિકારમાં કયો કાળ લેવો છે તે કહે છે.

દવ્વે અરુ અહા઼ય ડવક્કમે દેસ-કાલકાલે ય ।

તહ ય પમાણે વન્ને ભાવે, પગયં તુ ભાવેણં ॥ ૨૦૩૦ ॥ ૬૬૦-૧૮૧

ચેયણમચયણસ્સ વ દવ્વસ્સ ઠિઈ ડ જા ચઢવિગપ્પા ।

સા હોઈ દવ્વકાલો અહવા દવિયં તુ તં વેવં ॥ ૨૦૩૧ ॥ ૬૬૧-૧૮૨

દ્રવ્યકાળ-અદ્વાકાળ-યથાયુકકાળ-ઉપક્રમકાળ-દેશકાળ-મરણકાળ-પ્રમાણકાળ-વર્ણ-કાળ અને ભાવકાળ, એવી રીતે નવ પ્રકારે કાળ જાણવો. તેમાં અહીંયાં ભાવકાળ અધિકૃત છે, એતન અથવા અચેતન દ્રવ્યની જે ચાર પ્રકારની સ્થિતિ, તે દ્રવ્યકાળ છે; અથવા એ દ્રવ્યોજ દ્રવ્યકાળ છે. ૨૦૩૦-૨૦૩૧

નામ અને સ્થાપનાકાળ મુખે સમજાય એવા છે, તેથી તેની વ્યાખ્યા મૂકીને શેષ દ્રવ્યાદિ નવ ભેદો કાળના છે, તે કહે છે. તેમાં પ્રથમ વર્તનારૂપકાળ તે દ્રવ્યકાળ કહેવાય. સૂર્ય-ચન્દ્રની ગાતથી પ્રગટ થતો અઢીદ્વીપાન્તર વર્તી જે કાળ તે અદ્વાકાળ. દેવાદિના જીવનરૂપ કાળ તે યથાયુકકાળ. ઇચ્છિત અર્થને દૂરથી નજીક ભાવવારૂપ કાળ તે ઉપક્રમ-કાળ. ઇષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિ થવારૂપ અવસરકાળ તે દેશકાળ. મરણ પામવારૂપ કાળ તે મૃત્યુકાળ. દિવસ-રાત્રિરૂપકાળ તે પ્રમાણકાળ. શ્યામવર્ણ તે વર્ણકાળ. અને ઐદિયિકાદિ ભાવના સાદિ-સપર્યવસાનાદિ ભેદ તે ભાવકાળ. અહીં પ્રસ્તુતમાં ભાવકાળનો અધિકાર છે; અને બાકીના દ્રવ્યકાળાદિ તો કાળના ભેદ હોવાથીજ અહીં પ્રશ્ન્યા છે.

દેવ-નારકાદિ સચેતન અને પુદ્ગળ સ્કંધાદિ અચેતન દ્રવ્યની અવસ્થાનરૂપ સ્થિતિ, સાદિ-સપર્યવસાનાદિ ભેદ ચાર પ્રકારે છે, તે સ્થિતિ દ્રવ્યનો પર્યાય હોવાથી દ્રવ્યકાળ કહેવાય. અથવા સચેતન અચેતનરૂપ એ દ્રવ્યજ દ્રવ્યકાળ કહેવાય, કેમકે પર્યાય અને પર્યાયવાન બન્ને અલિપ્ત હોય છે. ૨૦૩૦-૨૦૩૧*

દ્રવ્યકાળ અને તેની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે.

દન્વસ્સ વત્તણા જા સ દન્વકાલો તદેવ વા દન્વં ।

ન હિ વત્તણાવિમિણં દન્વં જમ્હા જઓઽભિદ્ધિઅં ॥ ૨૦૩૨ ॥

મુત્તે જીવા ડજીવા સમયા-ડડવલિયાદઓ પવુચ્ચંત્તિ ।

દન્વં પુણ સામન્ને ભણ્ણઙ્ગ દન્વદ્દયામેત્તં ॥ ૨૦૩૩ ॥

સુર-સિદ્ધ-ભન્વ-ડભન્વા સાઙ્ગ-સપજ્જવસિયાદઓ જીવા ।

તંધાણાગયત્તીયા નમાદઓ વેયનારહિયા ॥ ૨૦૩૪ ॥

દ્રવ્યની જે વર્તના તે દ્રવ્યકાળ. અથવા એ દ્રવ્યોજ દ્રવ્યકાળ છે; કેમકે દ્રવ્ય વર્તનાથી લિપ્ત નથી. એ માટે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જીવા-જીવ દ્રવ્યોજ સમયાવલિકાદિ ભેદ કહેવાય છે. જીવાજીવને સામાન્યથી દ્રવ્ય કહેવાય છે, તે તો દ્રવ્યાર્થ માત્રથીજ કહેવાય

* જોકે આ ભાવાર્થ ભાષ્ય ગાથા ૨૦૩૪ માં લીધો છે.

૨૦૩૧ મી ગાથા પછી નીચેની એક ગાથાની ભાષ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી.

ગઙ્ગ સિદ્ધા મવિયાયા અમવિય પુગ્ગલ અણાગયઙ્ગા ય ।

તીયઙ્ગ તિન્નિ કાયા જીવાજીવાદ્દિઙ્ગ ચઙ્ગહા ॥ ૬૬૨ ॥

અર્થ:—ગતિ, સિદ્ધ, ભવ્ય, અને અભવ્યની અપેક્ષાએ સાદિસપર્યવસિતાદિ ચાર પ્રકારે જીવની સ્થિતિ છે; અને પુદ્ગળ, અનાગતકાળ, અતીતકાળ, તથા ધર્માદિ ત્રણ અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ સાદિ સપર્યવસિતાદિ ચાર પ્રકારે અજીવની સ્થિતિ છે. ૬૬૨

છે. દેવ-સિદ્ધ-લવ્ય અને અલવ્યની અપેક્ષાએ સચેતન-જીવ દ્રવ્યના સાદિ-સપર્યવસિતાદિ ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે. તથા સ્કંધ-અતીતકાળ-અનાગતકાળ-અને આકાશાદિની અપેક્ષાએ અચેતન-અજીવ દ્રવ્યની પણ ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે. ૨૦૩૨-૨૦૩૩-૨૦૩૪

સાદિ-સાન્તાદિરૂપ દ્રવ્યની વર્તના તે દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે, અથવા એ સચેતન-અચેતનરૂપ દ્રવ્યજ દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે, કેમકે વર્તના-પરિણામાદિથકી દ્રવ્ય જુદું નથી. તે માટે આગમમાં કહ્યું છે કે—“ કિમયં મંતે ! કાલેત્તિ પવુચ્ચઈ ? , ગોયમા ! જીવા ચેવ અજીવા ચેવ.” । હે ભગવન્ત કાળ કેને કહેવાય ? જોતમ ! જીવો અને અજીવોજ કાળ છે, આ પ્રમાણે આગમમાં જીવાજીવ દ્રવ્યોનેજ સમયઆવળિકાદિરૂપે કાળ કહેલ છે. પણ દ્રવ્યરૂપે તો દ્રવ્યાર્થપણાથીજ માત્ર તેઓને સામાન્યપણે દ્રવ્ય કહેવાય છે. માટે એ દ્રવ્યજ દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે.

એ સચેતન અચેતનરૂપ દ્રવ્યની સ્થિતિ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં દેવ-નારકી-તિર્યચ અને મનુષ્યરૂપ પર્યાયની અપેક્ષા એ જીવની સાદિ-સાન્ત સ્થિતિ છે, અમુક એક સિદ્ધની અપેક્ષા એ સાદિ-અનન્ત સ્થિતિ, લવ્યજીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ-સાન્તસ્થિતિ, કેમકે તેઓ સિદ્ધ થાય, ત્યારે તે લવ્ય પણ ન કહેવાય અને અલવ્ય પણ ન કહેવાય, તેથી સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થતાં તેઓનું લવ્યપણું સમાપ્ત થાય છે. અને અલવ્યજીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ-અનન્ત સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે સચેતન દ્રવ્યની સાદિ-સાન્ત વિગેરે ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે. એજ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની સ્થિતિ અચેતન દ્રવ્યની પણ છે. જેમકે દ્વિઆણુકાદિ સ્કંધની સાદિ-સાન્ત સ્થિતિ, કેમકે એવા દ્વિઆણુકાદિ પુદ્ગળ દ્રવ્યની વધારેમાં વધારે અસંખ્યાતા કાળપર્યન્તની સ્થિતિ કહી છે. તથા ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ સાદિઅનન્ત સ્થિતિ, ભૂતકાળની અપેક્ષાએ અનાદિ-સાન્ત સ્થિતિ આકાશ-ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય વિગેરેની અપેક્ષાએ અનાદિ-અનન્ત સ્થિતિ. એ પ્રમાણે ચેતનારહિત અજીવદ્રવ્યની પણ ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે. આ બંને પ્રકારના દ્રવ્યની સ્થિતિ તે દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે. ૨૦૩૨-૨૦૩૩-૨૦૩૪.

હવે અદ્વાકાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ કહે છે.

સૂરકિરિયાવિસિદ્ધો ગોદોહાઈકિરિયાસુ નિરવેક્ષો ।

અદ્વાકાલો મળ્લજ સમયક્ષેત્તસ્મિ સમયાઈ ॥ ૨૦૩૫ ॥

સમયા-SSવાલિય મુહુત્તા દિવસમહોરત્ત-પક્ષ-માસા ય ।

સંવચ્છર-જુગ-પલિયા સાગર-ઓસપ્પિ-પલિયટ્ટા ॥ ૨૦૩૬ ॥ ૬૬૩-૧૮૩

સૂર્યક્રિયાવિશિષ્ટ અને ગોદોહાદ્યાત્મક ક્રિયામાં નિરવેક્ષ, જે સમયક્ષેત્રમાં સમયાદિરૂપે કાલ પ્રવર્તે છે, તે અદ્વાકાળ કહેવાય છે. (તેના આ ભેદ છે.) સમય-આવલિકા-મુહૂર્ત-દિવસ-અહોરાત્ર-પક્ષ-માસ-વર્ષ-યુગ-પલ્યાપમ-ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી-અને પુદ્ગળપરાવર્ત. ૨૦૩૫-૨૦૩૬.

મેરૂની ચારે દિશાએ સૂર્ય-ચન્દ્ર વિગેરેના ભ્રમણરૂપ ગતિક્રિયાવડે પ્રગટ કરાતે, અઢીદ્વીપ ને બે સમુદ્રમાં જે સમયાદિરૂપ કાલ પ્રવર્તે છે, તે અદ્વાકાળ કહેવાય છે. આ અઢીદ્વીપ ને બે સમુદ્રરૂપ સમયક્ષેત્ર સિવાય અન્યત્ર સૂર્ય વિગેરેની ગતિક્રિયાનો અભાવ હોવાથી ત્યાં અદ્વાકાળ કહેવાતો નથી; કેમકે ત્યાંતો ક્રિયાજ પરિણામવતી દોવાથી કાળ કહેવાય છે. ઉપરોક્ત જે અદ્વાકાળ તે ગોદોહાદ્યાત્મક ક્રિયાની અપેક્ષા રાખતો નથી, પરન્તુ

સૂર્ય વિગેરેની ગતિક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે કે ગતિમાન સૂર્ય પોતાના કિરણોવડે જેટલા ક્ષેત્રને પ્રકાશમાન કરે, તેટલા ક્ષેત્રને દિવસ અને તે સિવાયના ક્ષેત્રને રાત્રિ કહેવાય છે. આ રાત્રિ અથવા દિવસનો અતિસૂક્ષ્મ અંશ તે સમય, તેવા અસંખ્યાતા સમયની આવલિ ઇત્યાદિરૂપે પ્રવર્તેલો કાળ સૂર્યાદિની ગતિ સિવાય અન્ય ક્રિયાની અપેક્ષા નથી રાખતો.

નિર્વિભાગ પરમસૂક્ષ્મ કાળનો અંશ તે સમય કહેવાય છે. તે સિદ્ધાંતમાં કહેલા કમળના શો પાંદડાના ને છુર્ણ-શાડીના ફાડવાના દૃષ્ટાંતથી જાણવો. એવા અસંખ્યાતાસમયે એક આવળી થાય, બે ઘડીરૂપ કાળ તે મુહૂર્ત કહેવાય. સૂર્ય કિરણોથી પ્રકાશિત આકાશ અંડરૂપ, અથવા ચાર પ્રહરાત્મક જે હોય, તે દિવસ, અને સૂર્ય કિરણોથી અસ્પૃષ્ટ આકાશ અંડ, અથવા બીજા ચાર પ્રહરાત્મક જે હોય તે રાત્રિ એ ઉભય મળીને અહોરાત્ર કહેવાય. પંદર અહોરાત્ર મળીને એક પક્ષ, બે પક્ષનો એક માસ, બાર માસનું એક વર્ષ. પાંચવર્ષે એક યુગ, અસંખ્યાત યુગે એક પલ્લોપમ. દશ કોડાકોડીપલ્લોપમે એક સાગરોપમ દસ કોડાકોડી સાગરોપમે એક ઉત્સર્પિણી. તેટલાજ સાગરોપમે એક અવસર્પિણી, અને અનન્તી ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી મળીને એક પુદ્ગળ પરાવર્ત થાય. આ પુદ્ગળપરાવર્તના દ્રવ્યાદિભેદ છે, તે અન્ય ગ્રન્થોથી જાણી લેવા. ૨૦૩૫-૨૦૩૬.

હવે યથાયુષ્કાળનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદ કહે છે.

આયમેત્તવિસિદ્ધો સ एव जीवाण वत्तणाइमओ ।

મળ્લજ્ઞ અહાત્કાલો વત્તજ્ઞ જો જચ્ચિરં જેણ ॥ ૨૦૩૭ ॥

નેરઙ્ગ-તિરિય-મણુઆ-દેવાગ અહાત્તયં તુ જં જેગં ।

નિવ્વત્તિયમન્નમવે પાલેંતિ અહાત્કાલો ઉ દારં ॥ ૨૦૩૮ ॥ ૬૬૪-૧૮૪

તેજ પ્રયોજીત વર્તનાદિમય અદ્વાકાળ આયુષમાત્રથી વિશિષ્ટ હોય, અને જેટલા કાળપર્યન્ત જે છવ જે આયુષયુક્ત વર્તે, તે તે જીવોનો યથાયુષ્કાળ કહેવાય છે. નારકી-તિર્યચ-મનુષ્ય-અને દેવ આયુષમાંથી કોઈ પણ આયુ જે જીવે જે પ્રકારે પૂર્વભવમાં બાંધ્યું હોય, તેને તેવા વિપાકથી અનુભવવું. એ યથાયુષ્કાળ કહેવાય છે. ૨૦૩૭-૨૦૩૮.

પ્રયોજીત વર્તનાદિમય અદ્વાકાળ નારકાદિ આયુથી વિશિષ્ટ હોય ત્યારે તેજ યથાયુષ્કાળ કહેવાય છે. એટલે કે જે જીવે આર્ત-રોદધ્યાનાદિ પ્રકારે જેટલા કાળપર્યન્તનું આયુષ બાંધ્યું હોય, તેટલા કાળપર્યન્ત તે જીવને તે આયુષ્યને વિપાકથી અનુભવવાનો કાળ તે યથાયુષ્કાળ કહેવાય છે. અર્થાત્ પૂર્વભવમાં બાંધેલું નરકાયુ નારકીપણે વિપાકથી અનુભવાય તે નરકાયુકાળ તિર્યચનું આયુ તિર્યચપણે વિપાકથી અનુભવાય તે તિર્યચ-આયુકાળ. મનુષ્યાયુ બાંધેલું હોય, તે મનુષ્યાયુપણે વિપાકથી અનુભવાય તે મનુષ્યાયુ-કાળ. અને દેવાયુ બાંધેલું હોય, તે દેવાયુપણે વિપાકથી અનુભવાય તે દેવાયુકાળ કહેવાય. એવે યથાયુષ્કાળ ચાર પ્રકારે છે. ૨૦૩૭-૨૦૩૮.

હવે ઉપક્રમકાળનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ કહે છે.

તેજોવદ્દામિજ્ઞં સમીવમાણિજ્ઞં જઓ જં તુ ।

સ કિલોવવમકાલો કિરિયાપરિણામમૂઢો ॥ ૨૦૩૯ ॥

દુવિહોવક્ત્રમકાલો સામાચારી અહાઉચં ચેવ ।

સામાચારી તિવિહા ઓહે દસહા પયવિભાગે ॥ ૨૦૪૦^૧ ॥ ૬૬૫-૧૮૫

૧ ૨૦૪૦ મી ગાથા પછી નીચેની ૬૬૬ થી ૭૨૩, ગાથાઓની ભાષ્યકારે વ્યાખ્યા નથી કરી.

જે વડે ઉપક્રમ કરાય એટલે દૂર રહેલી વસ્તુ નજીક લવાય તે (ઉપચારથી) ઉપક્રમ કાળ કહેવાય, અને એ ઘણી ઘણી ક્રિયાના પરિણામથી ઘણા થાય છે. એ ઉપક્રમકાળ બે પ્રકારે છે. સામાચારી ઉપક્રમ કાળ અને યથાયુક્ત ઉપક્રમકાળ (તેમાં) ઓઘસમાચારી-દશવિધસમાચારી-અને પદવિભાગ સામાચારી. એમ સમાચારી ઉપક્રમકાળ ત્રણ પ્રકારે છે. ૨૦૪૦.

દૂર રહેલી વસ્તુને તે તે ઉપાયભૂત એવા ક્રિયાવિશેષવડે નજીક લાવવી તે ઉપક્રમ કહેવાય. અથવા જે સામાચારી વિગેરે વસ્તુને નજીક લાવવી તે સામાચારી વગેરેના ઉપક્રમ કહેવાય, તે ઉપક્રમનો જે કાળ, તેને ઉપચારથી ઉપક્રમકાળ કહેવાય. તે ઉપક્રમકાળ ઘણી ક્રિયાઓના પરિણામથી ઘણા ભેદ થાય છે.

એ ઉપરોક્ત ઉપક્રમકાળ બે પ્રકારે છે. એક સામાચારી ઉપક્રમકાળ અને બીજો યથાયુક્ત ઉપક્રમ કાળ. તેમાં શિષ્ટ પુરૂષોએ આચરેલ ક્રિયાઓનો સમૂહ તે સામાચારી કહેવાય. તેવી સામાચારી પૂર્વે જેવા ઉપરના શ્રુતમાંથી અહીં ઉત્તરાધ્યયનાદિમાં કે આવશ્યકાદિમાં લાવવી તે સામાચારીઉપક્રમ કહેવાય. અને તેનો જે કાળ, તે ઉપચારથી સામાચારીઉપક્રમકાળ કહેવાય. તથા દીર્ઘકાળે ભોગવવા યોગ્ય આયુષ્યને થોડાજ કાળમાં ભોગવીને અપાવણું તે યથાયુક્ત ઉપક્રમ કહેવાય, અને તેનો જે કાળ તે ઉપચારથી યથાયુક્ત ઉપક્રમકાળ કહેવાય. મતલબ કે સામાચારી દ્વારાએ જે કાળનો ઉપક્રમ થાય તે સામાચારીઉપક્રમકાળ, અને આયુષ્યના ઉપક્રમવડે જે કાળનો ઉપક્રમ થાય તે યથાયુક્તઉપક્રમકાળ કહેવાય.

અહીં સામાચારી ત્રણ પ્રકારે છે. પહેલી ઓઘ સામાચારી, તે સામાન્યથી પડિલેલુ આદિ સાધુ સામાચારી કહેવારૂપ ઓઘનિર્યુક્તિથી જાણવી. બીજી દશવિધસામાચારી, તે ઇચ્છાકાર-મિથ્યાદુષ્ટતાદિ દસ પ્રકારની સાધુસમાચારી મૂળ આવશ્યક-નિર્યુક્તિથી જાણવી. અને ત્રીજી પદવિભાગ સામાચારી, તે છેદ સૂત્રો જાણવાં. આ ત્રિવિધ સામાચારીમાંની પ્રથમ ઓઘ સામાચારી, નવમા પૂર્વગત આચાર નામની ત્રીજી વસ્તુના વીસમા પ્રાભૂતાન્તર્ગત ઓઘપ્રાભૂતપ્રાભૂતમાંથી ઉદ્ધરીને પરમોપકારી કરુણાળુ પૂર્વાચાર્યોએ, વર્તમાન સમયના અદ્યપ્યુદ્ધિ તથા અદ્યપ્યાયુવળા સાધુઓના ઉપકાર માટે ઓઘનિર્યુક્તિ નામનો સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થ રચ્યો તે છે. કેમકે ઉપર કહેલા શ્રુતનું અધ્યયન આ કાળના જીવો કરી શકે નહિ, અને આગળ ઉપર તે શ્રુત વિચ્છેદ થશે. એમ જાણીને દૃષ્ટાંત આચાર્યોએ અદ્યપ્રહ કરવા માટે ઉપરના શ્રુતથી ઉદ્ધરીને ઓઘનિર્યુક્તિરૂપે કરીને આપી. દશવિધ સામાચારી, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના છવીસમા અધ્યયનમાંથી ઉદ્ધરીને, થોડા વખતનાજ ચારિત્ર ગ્રહણ કરેલા અને તે શ્રુતનું અધ્યયન ન કરી શકે એવા સાધુઓપર ઉપકાર કરવાને માટે “ ઇચ્છા-મિચ્છાદિ ” સંક્ષિપ્તપણે રચીને આપી, અને છેદમંથ મં-અંધી પદવિભાગ સામાચારી, નવમા પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરીને આપી છે. ૨૦૩૮-૨૦૪૦.

इच्छा मिच्छा तहाकारो आवसिया य निसीहिया ।
 आपुच्छणा य पडिपुच्छा छंदणा य निमंतणा ॥ ६६६ ॥
 उवसंपया य काले सामायारी भवे दसहा ।
 एएसिं तु पयाणं पत्तेय परूवणं वोहं ॥ ६६७ ॥
 जइ अब्भत्थेज्ज परं कारणजाए करेज्ज से कोई ।
 तत्थवि इच्छाकारो न कप्पइ बलाभिओगो उ ॥ ६६८ ॥
 अब्भुवगमंमि नज्जइ अब्भत्थेऊण वट्टइ परो उ ।
 अणिगूहियवलविरिण्ण साहुणा ताव होयवं ॥ ६६९ ॥
 जइ हुज्ज तस्स अणलो कज्जस्स वियाणती ण वा वा णं ।
 गिलाणार्इहिं वा हुज्ज वियावडो कारणेहिं सो ॥ ६७० ॥
 राइणियं वजेत्ता इच्छाकारं करेइ सेसाणं ।
 एयं मज्झं कज्जं तुब्भे उ करेह इच्छाए ॥ ६७१ ॥
 अहवाऽवि विणासेतं अब्भत्थेतं च अण्ण दट्ठुणं ।
 अण्णो कोई भणेज्जा तं साहुं णिज्जरट्ठीओ ॥ ६७२ ॥
 अइयं तुब्भं एयं करेमि कज्जं तु इच्छकारेणं ।
 तत्थवि सो इच्छं से करेइ मज्जायमूलियं ॥ ६७३ ॥
 अहवा सयं करेतं किंचि अण्णस्स वावि दट्ठुणं ।
 तस्सवि करेज्ज इच्छं मज्झंपि इमं करेहिति ॥ ६७४ ॥
 तत्थवि सो इच्छं से करेइ दीवेइ कारणं वावि ।
 इहरा अणुग्गहत्यं कायवं साहुणो किच्चं ॥ ६७५ ॥
 अहवा णाणार्इणं अट्टाए जइ करेज्ज किच्चाणं ।
 वेयावच्चं किंची तत्थवि तेसिं भवे इच्छा ॥ ६७६ ॥
 आणाबलाभिओगो णिगंधाणं ण कप्पई काउं ।
 इच्छा पउंजियवा सेहे राईणिए (य) तहा ॥ ६७७ ॥

અર્થ:—ધ્વજાકાર, મિથ્યાકાર, તથાકાર, આવશ્યિકી, નૈષેધિકી, આપૃચ્છા, પ્રતિ-
પૃચ્છા, છંદના, નિમંત્રણા, અને ઉપસંપદા, એ દસ પ્રકારે ઉપક્રમકાળ સંબંધી સામાચારી
છે. તે પ્રત્યેક પદોની હવે પ્રરૂપણા કરીશું. જો કોઈ સાધુ કારણ પડ્યે છતે અન્યસાધુને કંઈ
કરવા માટે અભ્યર્થના કરે, તો ત્યાં પણ ધ્વજાકાર સંભવે છે, પણ બલાલિયોગ કલ્પે
નાહિ. એ પ્રમાણે કાર્ય અંગીકાર કર્યે છતે જણાય છે કે બીજાને પ્રાર્થના કરવી ન
જોઈએ, કેમકે સાધુએ નહિંગોપવેદા બલ-વીર્યવાળા થવું જોઈએ. જો રોગીઆદિ કારણથી
તે વ્યાપૃત હોય, અને એ કાર્ય કરવાને અસમર્થ જણાય, અથવા આવડતું નહોય તો
રત્નાધિક સિવાયના બીજાએને “ આ મારું કાર્ય તમે તમારી ધ્વજાએ કરો, ” એમ
ધ્વજાકાર કરે. અથવા બીજા અભ્યર્થના કરનાર છતાં તે કાર્ય વિનાશ પામતું દેખીને
પણ તે કાર્ય કરવાને સમર્થ બીજો કોઈ નિર્જરાર્થી સાધુ તે સાધુને કહે કે-હું
તમારું આ કાર્ય મારી ધ્વજાથી કરું છું. આમાં પણ તે કાર્ય કરાવનાર તેનો ધ્વજા-
કાર કરે છે, કેમકે સાધુની એજ મર્યાદા છે. ધ્વજાકાર સિવાય કોઈની પાસે કંઈ
કરાવવું નહિ. અથવા કોઈક સાધુને તે કંઈક બીજાનું કાર્ય કરતા જોઈને તેને પણ “ આ
મારું કાર્ય તમે પણ તમારી ધ્વજાથી કરો, ” એમ ધ્વજાકાર કરે. તેમાં તે પણ
તેનો ધ્વજાકાર કરે, અથવા તે કારણને જણાવે, અન્યથા અનુગ્રહને માટે સાધુએ
સાધુનું કાર્ય કરવું જોઈએ. અથવા જો જ્ઞાનાદિના અર્થે આચાર્યાદિકનું કોઈ વૈયાવૃ-
ત્યાદિ કાર્ય કરે, તો તેમાં પણ તેમને ધ્વજાકાર થાય છે. આજ્ઞા અને બળાત્કાર કર-
વાનું સાધુને કલ્પે નહિ, પ્રયોજન પડ્યે છતે ધ્વજાકારનીજ યોજના શિક્ષક (લઘુ સાધુ)
અથવા રત્નાધિકમાં કરવી. ૬૬૬-થી-૬૭૭.

જહ જચ્ચવાહલાણં આસાણં જણવણસુ જાયાણં ।

સયમેવ ચ્ચલિણગહણં અહવાવિ ચ્ચલાભિઓગેણં ॥ ૬૭૮ ॥

પુરિસજ્ઞાણવિ તહા વિણીયવિણયંમિ નત્થિ અભિઓગો ।

સેસંમિ ઉ અભિઓગો જણવયજાણ જહા આસે ॥ ૬૭૯ ॥

અભ્મરથણાણે મરુઓ વાનરઓ ચેવ હોઈ દિટ્ઠતો ।

ગુરુકરણે સયમેવ ઉ વાણિયગા દુણિણ દિટ્ઠંતા ॥ ૬૮૦ ॥

સંજમજોણ અભ્મુટ્ટિયસ્સ સદ્ધાણ કાઉકામસ્સ ।

લામો ચેવ તવસ્સિસ્સ હોઈ અદ્દીણમણસસ્સ ॥ ૬૮૧ ॥

જેમ જાતિવંત બાહ્યીકઅર્થ સ્વયમેવ લગામ ગ્રહણ કરે છે, અને મગ-
ધાદિ દેશમાં થએલ અર્થ બળાત્કારે ગ્રહણ કરે છે, તેવીજ રીતે જાતિવંત વિનીત પુર-
વના વિનયમાં બળાત્કાર નથી હોતો, બાકીના અવિનીત માટે મગધાદિમાં થયેલા અર્થની
ચેઠે બળાત્કાર ઘટે છે. અભ્યર્થનામાં મરુક અને વાનરનું દૃષ્ટાન્ત જાણવું, તથા ગુરુએ પોને
કાર્ય કરવામાં બે વણિકના દૃષ્ટાન્ત જાણવાં. સંયમયોગમાં અક્યુત્થિત અને કાર્ય કંપ્યાની
શ્રદ્ધાવાળા ને અદ્દીનમનવાળા તપસ્વીને નિર્જરાર્થો લાભ થાય છેજ. ૬૭૮-થી-૬૮૧

સંજયજોષ અભુદ્વિયસ્ત જંકિંચિ વિતહમાયરિયં ।
 મિચ્છા એતંતિ વિયાણિઝ્ઞ મિચ્છત્તિ કાયવ્વં ॥ ૬૮૨ ॥
 જહ્ ય પઢિક્કમિયવ્વં અવસ્સ કાઝ્ઞ પાવયં કમ્મં ।
 તં ચેવ ન કાયવ્વં તો હોશ્ પપ્પ પઢિક્કંતો ॥ ૬૮૩ ॥
 જં દુક્કહંતિ મિચ્છા તં ભુજ્ઞો કારણં અપૂરેંતો ।
 તિવિહેણ પઢિક્કંતો તસ્સ ખલ્લુ દુક્કહં મિચ્છા ॥ ૬૮૪ ॥
 જં દુક્કહંતિમિચ્છા તં ચેવ નિસેવણે પુણો પાવં ।
 પચ્ચવલ્લમુસાવાઈ માયાનિયડીપસંગો ય ॥ ૬૮૫ ॥
 મિત્તિ મિડમદ્વત્તે છત્તિય દોસાણ છાયણે હોશ્ ।
 મિત્તિ ય મેરાણે ઠિઓ દુત્તિ દુગુહામિ અપ્પાણં ॥ ૬૮૬ ॥
 કત્તિ કહં મે પાવં ડત્તિય હેવેમિ તં ઉવસમેણં ।
 એસો મિચ્છાઝ્ઞકહપયવલ્લરત્થો સમાસેણં ॥ ૬૮૭ ॥

સયમયોગમાં પ્રવર્તતાએ જે કંઈ વિપરીત આચર્યું હોય, તેને “આ વિપરીત છે” એમ જાણીને મિથ્યાદુષ્ટ આપણું, તે મિથ્યાકાર છે. પાપકર્મ કરીને અવશ્ય મિથ્યાદુષ્ટ આપણું જોઈએ એટલે તો તે પાપકર્મ ન કરવું જોઈએ. આણું ઉત્સર્ગ પદમાં પ્રતિક્રમણ થાય છે, જે કારણથી દુષ્ટ થાય છે, એમ જાણીને તે કારણને પુનઃ ન આચરવાથી ત્રિવિધે પ્રતિક્રમતા અવશ્ય તેણું દુષ્ટ મિથ્યા થાય છે. જે દુષ્ટ છે, એમ જાણીને મિથ્યાદુષ્ટ આચર્યું હોય, અને પુનઃ તેજ પાપને સેવે, તો તે પ્રત્યક્ષ ધર્માવાદી અને ન્યાયનિષ્ઠતાના પ્રમંગલાળો જાણવો. અહીં મિ વર્ણુ માર્દવપણાના અર્થમાં છે, પણ વર્ણુ અસંયમયોગને અટકાવવાના અર્થમાં છે, મિ વર્ણુ હું ચારિત્રમર્યાદામાં છું એમ જાણાવવાના અર્થમાં છે. હું વર્ણુ પાપકર્મ કરનારના આત્માને નિન્દવાના અર્થમાં છે. જ વર્ણુ કરેલા પાપને અંગીકાર કરવાના અર્થમાં છે, હું વર્ણુ ઉપમત્તાવધી તે પાપ કરનારના હાથવાના અર્થમાં છે. એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી મિચ્છામિદુક્કહં પદના અક્ષરોનો અર્થ છે. ૬૮૨-થી-૬૮૭.

કપ્પાકપ્પે પરિણિદિયસ્સ ટાણેસુ પંચસુ ઠિયસ્સ ।
 તત્તત્તરહગસ્સ ડ અવિકપ્પેણં તહાકારો ॥ ૬૮૮ ॥
 વાયણ પઢિણ્ણણાણ ઉવણ્ણે સુત્તઅત્થકહણાણ ।
 અવિતહનેયંતિ તહા પઢિણ્ણણાણ તહાકારો ॥ ૬૮૯ ॥

જસ્સ ય ઇચ્છાકારો મિચ્છાકારો ય પરિચિયા દોઽવિ ।

તદ્ઓ ય તહકારો ન દુલ્લભા સોગર્હ તસ્સ ॥ ૬૯૦ ॥

કલ્પાકલ્પમાં નિપુણ, પાંચ મહાવ્રતોમાં સ્થિર અને સંયમ તથા તપથી યુક્ત જે હોય તેને નિશ્ચયથી “ તથાકાર ” હોય છે. સૂત્રપ્રદાનરૂપ વાચના, પ્રતિશ્રવણ, ઉપદેશ, સૂત્રાર્થકથનમાં, અને પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ આપ જે આ કહે છે તે સાત્ય છે. ” એમ જે કહેવું તે તથાકાર કહેવાય છે. જેને ઇચ્છાકાર-મિચ્છાકાર એ બે, અને ત્રીજો તથાકાર પરિચિત છે, તેને સદ્ગતિ દુર્લભ નથી. ૬૮૮-થી-૬૯૦.

હવે આવશ્યકી તથા નૈવેધિકી એ બે દ્વાર કહે છે.

આવસ્સિયં ચ ણિંતો જં ચ અંતો નિસીહિયં કુણ્ઠ ।

અયં ઇચ્છં નાઁ ગણિવર ! તુભંતિણ્ણિઁ ॥ ૬૯૧ ॥

આવસ્સિયં ચ ણિંતો જં ચ અંતો નિસીહિયં કુણ્ઠ ।

વંજણમેયં તુ દુહા અત્થો પુણ્ણ હોઈ સો ચેવ ॥ ૬૯૨ ॥

અગ્ગસ્સ પસંતસ્સ ન હોંતિ ઇરિયાશ્યા ગુણા હોંતિ ।

ગંતવ્વમવ્વસં કારણંમિ આવસ્સિયા હોઈ ॥ ૬૯૩ ॥

આવસ્સિયા ઁ આવસ્સણ્ણિં સવ્વેહિં જુત્તજોગિસ્સ ।

મણવયણકાયગુત્તિંદિયસ્સ આવસ્સિયા હોઈ ॥ ૬૯૪ ॥

સેજ્ઞં ઠાણં ચ જહિં ચેણ્ણ તહિં નિસીહિયા હોઈ ।

જમ્હા તત્થ નિસિદ્ધો તેણં તુ નિસીહિયા હોઈ ॥ ૬૯૫ ॥

સેજ્ઞં ઠાણં ચ જદા ચેતેતિ તયા નિસીહિયા હોઈ ।

જમ્હા તદા નિસેહો નિસેહમશ્યા ચ સા જેણં ॥ ૬૯૬ ॥

આવસ્સિયં ચ ણિંતો જં ચ અંતો નિસીહિયં કુણ્ઠ ।

સેજ્ઞાણિસીહિયાણ્ણિં નિસીહિયા અભિમુહો હોઈ ॥ ૧૨૦ ॥ ભા૦ ॥

જો હોઈ નિસિદ્ધપ્પા નિસીહિયા તસ્સ ભાવઓ હોઈ ॥

અણિસિદ્ધસ્સ નિસીહિય કેવલમેત્તં હવઈ સદો ॥ ૧૨૧ ॥ ભા૦ ॥

આવસ્સયંમિ જુત્તો નિયમણિસિદ્ધોત્તિ હોઈ નાયવ્વો ।

અહવાઽવિણિ સિદ્ધપ્પા ણિયમા આવસ્સણ્ણિં જુત્તો ॥ ૧૨૨ ॥ ભા૦ ॥

નીકળતાં આવશ્યકી અને પેસતાં નૈષેધિકી કરે છે, એ બન્નેના તફાવત મુદ્દમરીતે હું ગણિવર ! તમારી પાસેથી જાણવાને ઈચ્છું છું. નીકળતાં આવશ્યકી અને પેસતાં નૈષેધિકી કરે છે, એ શબ્દરૂપે બે પ્રકારે છે, અને અર્થથી તો તે એકજ છે. એકાગ્ર અને પ્રશાન્તચિત્તવાળાને ધ્યાન-ગમનાદિ નથી થતા ને સ્વાધ્યાયાદિ ગુણો થાય છે, પણ કારણ સતે અવશ્ય જણું જોઈએ, તેને લીધે આવશ્યકી થાય છે. સર્વ આવશ્યકોવડે યુક્ત યોગવાળા તથા મન-વચન-કાયા અને ઇન્દ્રિયથી ગુપ્ત એવા મુનિને આવશ્યકી થાય છે. જ્યાં શય્યા ને સ્થાન, કરે ત્યાં નૈષેધિકી થાય છે, કેમકે ત્યાં તે પ્રભાણે નિષિદ્ધ છે. ને તેથી નૈષિધિકી થાય છે. શય્યાસ્થાન જ્યારે જ્યારે કરે ત્યારે ત્યારે નૈષેધિકી થાય છે, કેમકે ત્યારે તે નિષિદ્ધ છે અને તે નૈષેધિકીની ક્રિયા નિષેધમયજ છે. નીકળતાં આવશ્યકી અને પેસતાં નૈષેધિકી કરે છે, તેમાં શય્યાનૈષેધિકીમાં નૈષેધિકાભિમુખ થાય છે. જે નિષેધાત્મા છે, તેને ભાવથી નૈષેધિકી થાય છે, અનિષિદ્ધાત્માને તો નૈષેધિકી કેવળ શબ્દરૂપજ થાય છે. આવશ્યકમાં યુક્ત મુનિ નિયમથી નિષિદ્ધાત્મા છે એમ જાણવું, અથવા નિષિદ્ધાત્મા પણ નિયમા આવશ્યકમાં યુક્ત છે એમ જાણવું. ૬૯૧-થી-૬૯૬. [ન. ૧૨૦-થી-૧૨૨. ભા.

હવે આપૃચ્છાદિ દ્વારો કહે છે.

આપુચ્છના ઉ કજ્જે પુવ્વનિસિદ્ધેણ હોઈ પડિપુચ્છા ।
 પુવ્વગહિણેણ છન્દણ ણિમંતણા હોઅગહિણં ॥ ૬૯૭ ॥
 ઉવસંપયા ય તિવિહા ણાણે તહ દંસણે ચરિત્તે ય ।
 દંસણણાણે તિવિહા દુવિહા ય ચરિત્તઅટ્ટાણ ॥ ૬૯૮ ॥
 વત્તણા સંધણા ચેવ, ગહણં સુત્તત્થ તદુભણ ।
 વૈયાવચ્ચે સ્વવણે કાલે આચકહાઈય ॥ ૬૯૯ ॥
 સંદિટ્ઠો સંદિટ્ઠસ્સ ચેવ સંપજ્જઈ ઉ આમાઈ ।
 ચઉભંગો આત્થં પુણ પઢમો મંગો હવઈ સુદ્ધો ॥ ૭૦૦ ॥
 અધિરસ્સ પુવ્વગહિયસ્સ વત્તણા જં ઇહં થિરીકરણં ।
 તસ્સેવ પપ્પસંતરણટ્ઠસ્સણુસંધણા ઘડણા ॥ ૭૦૧ ॥
 ગહણં તપ્પટમતયા સુત્તે અત્થે ય તદુભણ ચેવ ।
 અત્થગ્ગટ્ઠણંમિ પાચં આસ વિહી હોઈ ણાયવો ॥ ૭૦૨ ॥
 મજ્જણ ણિત્તેજ્જ અક્ખા કિત્તિકંમુસ્સગ્ગ વંદણં જેટ્ટે ।
 માસંતો હોઈ જેટ્ટો નો પરિયાણ તો વન્દે ॥ ૭૦૩ ॥

નિદા-વિકલાધી રહિત, શુભમાન, અજલિ જેઠીને વિસ્મિતમુખે હર્ષવન્ત થઇને બીજાને હર્ષ ધાય તેમ વસ્ત્રતાં સારા અર્ધવાળા મુલાપિત સાંભળવા કંઈનારાએ સક્તિ માને આદુમાનપૂર્વક ઉપયોગવન્ત થઇને સાંભળણુ, શુદ્ધી ભક્તિથી શુદ્ધતા મતોપધી તેમજ વિનયથી માન્યત નુત્રાર્થનો પાર ક્ષીપ્રતાથી પામે છે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયે કાચકાઆદિનો શોખ ક્ષીનિ તે પછી વરીસને વંદન કહે છે બીજાઓ કહે છે કે પ્રથમજ વરીસને વંદન કરે મારા કરે કહે કોઈ વખત નુત્રાર્થ પામ્યામાં વિકલ અને વ્યાખ્યાનસાંધ્ય વિનાનો જ્યેષ્ઠ (વરીવ) લાયક છે. તેથી તેમને વિષે વંદન કરવું નિરર્થક છે. આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે— વય અને પયંપણી લાગુ છતાં પણ ભાવક-નિવૃત્તતા દરેકનારજ આવી બદલે-વરીલ છે, એ ભાવવન્ત રતનાવિદને વંદન કરાવવામાં તે સાકુને પણ આમાનતા થાય છે. નુત્રાર્થ ધારણ મંદમા પર અને વ્યાખ્યાન સંક્રિવન્ત વય આદિવડે લણુ છતાં તેનેજ આવી જ્યેષ્ઠ કહેવાના બાકે જે ને પ્રમાણે તે નિવૃત્તવચન ભાવકને આમાનતા ન થાય, પરંતુ હિલકું મંદવચન ન થાય હોવાથી તેને વંદન કરવું જ ચોચા છે રતનાવિદમાં પણ તે ભાવકમાન

ગુણવડે વડીલજ છે. અહીં વંદનાધિકારમાં નિશ્ચયનયના મતે વય કે પર્યાય પ્રમાણ નથી, વ્યવહારથી તો તે ઘટે છે, પરંતુ પ્રમાણ તો ઉભયનયનો મતજ છે. કયો સાધુ કયા ભાવમાં વર્તે છે, એ નિશ્ચયથી જાણવું હલેલ છે, તેથી વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે જે ચારિત્રમાં પૂર્વ સ્થિત હોય તેને વંદન કરાય છે. વ્યવહાર પણ બળવાન છે, કેમકે જ્યાંસુધી આ કેવળી છે. એમ ન જણાય ત્યાંસુધી કેવળા પણ છદ્મસ્થગુરૂને વંદન કરે છે, અહીં વંદનાધિકારમાં જનવચનથી અને સૂત્રની આશાતનાદિ બહુ દોષથી ભાષક એવા વડીલનેજ વંદન કરવાનું છે. ૭૦૭-થી-૭૧૭

દુવિહા ય ચરિત્તંમી વેયાવચ્ચે તહેવ ચમણે અ ।

ણિયગચ્છા અણ્ણમિ ય સીયણદોસાણ્ણા હોતિ ॥ ૭૧૮ ॥

ઇત્તરિયાણ્ણિમાસા વેયાવચ્ચંમિ તહય ચમણે ય ।

અવિગિટ્ઠ-વિગિટ્ઠંમિ ય ગણિણો ગચ્છસ્સ પુચ્છાણ ॥ ૭૧૯ ॥

ઉવસંપન્નો જં કારણં તુ તં કારણં અપૂરેતો ।

અહવા સમાણિયંમી સારણયા વા વિસગ્ગો વા ॥ ૭૨૦ ॥

ઇત્તરિયંપિ ન કપ્પહ અવિદિત્તં ચલ્લુ પરોગ્ગહાર્ણસું ।

ચિટ્ઠિત્તુ નિસિદ્ધત્તુ વ તદ્દયવચરકલ્લણઢાણ ॥ ૭૨૧ ॥

एवं सामायारी कहिया दसहा समासओ एसा ।

संजमतवड्डयाणं निग्गंथाणं महारिणीं ॥ ७२२ ॥

एयं सामायारिं जुंजंता चरणकरणमाउत्ता ।

साहू खवंति कम्मं अणेगभवसंचियमणंतं ॥ ७२३ ॥

ચારિત્રોપસંપદા એ પ્રકારની છે, વૈયાવૃત્ય સંબંધી અને ક્ષપણા સંબંધી. સ્વગચ્છથી અન્યગચ્છમાં સીદનાદિ દોષોવડે જવાનું થાય છે. વૈયાવૃત્યોપસંપદામાં કંતવર-કલિક-યાવત્કથિક વિભાષા જાણવી; તથા ક્ષપણોપસંપદામાં ગચ્છને પુછીને આચાર્ય અવિ-કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટ ક્ષપકને ઉપસંપદ આપે, જે કારણ માટે ઉપસંપદા ગ્રહણ કરી હોય, તે કારણ પૂર્ણ કર્યા વિના વર્તે, અથવા સમાપ્ત કરે, ત્યારે તેને રમારણા કરે અથવા ત્યાગ કરે. (હવે ગૃહસ્થોપસંપદા કહે છે.) ત્રીજા વ્રતનું રક્ષણ કરવા માટે પરઅવગ્રહાદિમાં આજ્ઞા લીધાવિના યોગ્ય કાળ પણ ઉભા રહેવાને કે બેસવાને કહેવું નહીં. એ પ્રમાણે સંયમી અને તપસ્વી નિર્ઝન્યમ-હર્ષિયાની આ દસ પ્રકારની સામાચારી સંક્ષેપથી કહી ચરણગિત્તરી અને કરણગિત્તરીયુક્ત સાધુઓ એ સામાચારીમાં જોડાતા અનેક ભવના સંચિત અનન્ત કર્મને અપાવે છે

યથાયુષ્ક ઉપક્રમ કાળ અને તે ઉપક્રમના નિમિત્ત કહે છે.

અઙ્ગવસાણ નિમિત્તે આહારે વેયણા પરાધાણ ।

ફાસે આણાપાણૂ સત્તવિહં ઝિજ્જણ આડં ॥ ૨૦૪૧ ॥ ૭૨૪-૧૮૬

દંડ-કસ-સત્થ-રજ્જૂ અગ્ગી ઉદગ-પડળં વિસં વાલા ।

સીડળહં અરહ્ મયં સુહા પિવાસા ય વાહી ય ॥ ૨૦૪૨ ॥ ૭૨૫-૧૮૭

મુત્ત-પુરીસનિરોહે જિન્નાજિન્ને ય મોયણં વહુસો ।

ઘંસણ-ઘોલણ-પીલણ આડસ્સ ઉવક્રમા ણ ॥ ૨૦૪૩ ॥ ૭૨૬-૧૮૮

અધ્યવસાન-નિમિત્ત-આહાર-વેદના-પરાધાત-સ્પર્શ-અને ધ્યાસોધ્યાસ એ સાત પ્રકારે આયુષ લેવાય છે-ક્ષય થાય છે. દંડ-કસા (ચાખક) શસ્ત્ર-દોરક-અગ્નિ-પાણીમાં પતન-વિપ-સર્પ-શીત-ઉષ્ણ-અરતિ-ભય-શુધા-તુષા-વાધિ-ઝાડા તથા પિશાબની અટકાયત-ઘણીવાર કાચું પાકું ભોજન કરવું-ધસાવું-મસળાવું-અને પીત્રાવું, આ આયુષ્યોપ-ક્રમે છે. ૨૦૪૧-૨૦૪૨-૨૦૪૩.

અતિદુર્ધ અને અતિવિષાદને લીધે દૈન્ય બધ પડી જવાથી આયુષ લેવાય છે, અથવા રાગ રોગ અને ભય એમ ત્રણ પ્રકારે અધ્યવસાન છે. તે ત્રણેથી પણ આયુષો ઉપક્રમ થાય છે. આ સંબંધમાં ત્રણ ઉદાહરણ કહે છે. કાઠ યુવતિ ત્રીભક્તુમાં વટેમા-ર્ગજ્ઞાને પાણી પાતી હતી, તેવામાં એક સ્વરૂપવાન યુવાન પાણી પીવા આવ્યો, તે પાણી પીને ગયો, તોપણ તેના રૂપમાં મુગ્ય થઈને તે સ્ત્રી જગદારા ચાલુ રાખીને જનાર યુ-વાન તરફ અતિરાગદષ્ટિથી જોઈ જ રહી, જ્યારે તે યુવાન દૃષ્ટિપથ ની બહાર થયો, ત્યારે તે યુવતિ અતિરાગના અધ્યવસાયથી મૃત્યુ પામી. આ ઉદાહરણ રાગનું છે, એવું જ બીજું ઉદાહરણ રોગનું પણ છે, કાઠ અતિરોગના ત્રીએ, પોતાના ભર્તારના મરણની અસત્ય વાત સાંભળી. તેથી તે મૃત્યુ પામી, અને તેનું મરણ જાણીને તેનો પ્રેમાળ પતિ પણ મૃત્યુ પામ્યો. રાગ અને રોગમાં જોડેલો જ માત્ર તદ્વાત છે, કે રૂપાદિ ગુણથી ચિત્તનું આકર્ષણ થાય તે નાના અને સામાન્ય સ્વાભાવિક રીતે ચિત્તપ્રતિબંધ થાય તે રોગ. ગજમુક-માલનો વધ કરનાર સોમિલ બ્રાહ્મણની પેઠે અતિમયના અધ્યવસાયથી પણ આયુષો ઉપક્રમ થાય છે, તથા નિમિત્તથી જોડેલો દંડ. ચામુક વિગેરેના ત્રી પ્રકારની પણ આ-રોગ ઉપક્રમ થાય છે. તેમજ અતિ આહાર કરવાથી મસ્તકાદિમાં અતિવેદના થવાથી, પ્રમાણપણી નર્મઆદિના સ્પર્શથી (૮૬થી) અને ધ્યાસોધ્યાસને નિમિત્ત થવાથી, એમ સાત પ્રકારે આયુષ લેવાય છે.

આ ઉપર જનવેલ નિવાય બીજા નિમિત્તોથી પણ આયુષો ઉપક્રમ થાય છે. તે અન્ય પ્રકારના નિમિત્તો કે જેથી આયુષનો ઉપક્રમ થાય છે તે બતાવે છે લાકરી રિંતેના પ્રવાહથી, લીસ્ટ અગ્નિવાળા પતેજાથી, મસના વાડી, દોરગદિના ફાંસાથી, અગ્નિથી, વાતમાં ડૂબી જવાથી, પડવથી, વિરલમ્પથી, સર્પ અથવા દુષ્ટ હસ્તીથી, અતિગરબી અથવા અતિ શીત, અતિ ગરમ, ભયથી, મુગથી, તુષાર, વ્યાધિથી. ઝાડા-ખસાબની

અટકાયત થવાથી, વારંવાર પ્રથમ ખાધેલું પચી ગયા અગાઉ ભોજન કરવાથી, ચન્દનની ચેઠ શરીરને ઘસાવાથી, મસળવાથી, શેડી અથવા તલની ચેઠ પીલાવાથી ઇત્યાદિ નિમિત્તોથી આયુષ ભેદાય છે. ૨૦૪૩

હવે સામાચારી ઉપક્રમકાળ અને યથાયુષ્ક ઉપક્રમકાળનું સ્વરૂપ લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

જેનોવરિમસુયાઓ સામાયારિસુયમાણિયં હેદ્ધા ।

ઓદાઈતિવિહ एसो उवक्कमो समयचज्जाए ॥ ૨૦૪૪ ॥

જં જીવિયસંવટ્ટણમજ્જવસાણાઈહેઉસંજણિયં ।

સોવક્કમાડયાણં સ જીવિઓવક્કમણકાલો ॥ ૨૦૪૫ ॥

જે માટે ઉપરના શ્રુતથી સામાચારીશ્રુત નીચે લાવ્યા, તે સામાચારી ઉપક્રમ કહેવાય છે, ને તે સિદ્ધાન્તપરિભાષાએ ઓધાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. તથા સોપક્રમ આયુષાળાને અધ્યવસાનાદિ હેતુજન્ય જે આયુનું સવર્તન થાય, તે જીવિત ઉપક્રમકાળ કહેવાય. ૨૦૪૫.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ ઉપરના નવમા પૂર્વથી ઉદ્ગરીને જે પૂર્વાચાર્યોએ ઓધનિર્ચુક્તિ-દચ્છા-મિચ્છાદિ દશવિધ સામાચારી અને છેદસૂત્રો. એ ત્રિવિધ સામાચારીને પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુત વર્તમાન સમયના જીવોને યોગ્ય કર્યું. તેને સિદ્ધાન્ત પરિભાષાથી સામાચારી ઉપક્રમકાળ કહેવાય. લોકમાં સામાચારી ઉપક્રમકાળપણે એવો કોઈ કાળ પ્રસિદ્ધ નથી; પરંતુ જે સામાચારીરૂપ શ્રુત શિષ્ય ઘણા કાળે ભણાય એવા પૂર્વોમાં ભણી શકતો હતો, તે શ્રુતને સ્થવિરોએ ઉપક્રમીને અલ્પકાળમાં મેળવી શકાય એવા આવશ્યકાદિમાં થાયું. એથી કરીને ઉપચારથી તે કાળને સામાચારી ઉપક્રમકાળ કહેવાય છે.

તથા સોપક્રમાયુવાળા જીવોનું જે દીર્ઘકાળે વેદવાયોગ્ય ખાધેલું આયુ હોય, તેને અલ્પસ્થિતિવાળું કંપુ, તે યથાયુઉપક્રમકાળ કહેવાય છે. નિરૂપક્રમાયુવાળા જીવોને નિકાચિતપણે આયુ બંધ થતો હોવાથી, તેમને અપવર્તનાદિનો સંબંધ નથી થતો, એટલે તેવા આયુનો ઉપક્રમ પણ નથી થતો, સોપક્રમાયુવાળાને જે આયુનો ઉપક્રમ થાય છે, તે નિર્હેતુક નથી થતો, પણ અધ્યવસાનાદિ નિમિત્તોથી થાય છે. એટલે કે એથી કરીને જે મરણ લાંબા કાળે થવાનું હતું, તેને આયુના અપવર્તન દ્વારાએ વહેલું પ્રાપ્ત કરવું, તે યથાયુઉપક્રમકાળ કહેવાય છે. ૨૦૪૪-૨૦૪૫.

બીજા ક્રમેના પણ ઉપક્રમ થાય છે.

સવ્વપર્ગઈણમેવ પરિણામવસા ઉવક્કમો હોજ્જા ।

પાયમનિકાઈયાણં તવસા ઉ નિકાઈયાણંપિ ॥ ૨૦૪૬ ॥

કમ્મોવક્કામિજ્જઈ અપરકાલંપિ જઈ તઓ પત્તા ।

અકયાગમ-કયનાસા મોક્ષાણાસાસયા દોસા ॥ ૨૦૪૭ ॥

ન હિ દીઠકાલિયસ્સત્તિ નાસો તસ્માણુભૂઙ્ઞો સ્વિપ્પં ।

વહુકાલાહારસ્સ વ દુયમગ્ગિયરોગિણો મોગો ॥ ૨૦૪૮ ॥

સવ્વં ચ પપ્પસતયા મુજ્જઈ કમ્મમણુભાવઓ મહ્ઘં ।

તેણાવસ્સાણુમવે કે કયનાસાદઓ તસ્સ ? ॥ ૨૦૪૯ ॥

એ પ્રમાણે પરિણામવશાત્ અનિકાચિત સર્વ કર્મપ્રકૃતિનો ઉપક્રમ થાય છે, અને નિકાચિત કર્મોના પણ પ્રાયઃ તપવડે ઉપક્રમ થાય છે. આ સ્થળે જો એ પ્રમાણે અપ્રાપ્ત-કાલીન કર્મોના પણ ઉપક્રમ કરશે તો અકૃતાગમ-કૃતનાશ અને મોક્ષમાં અનાધ્યાસ આદિ દોષો પ્રાપ્ત થશે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે.) કારણ કે જેમ બહુ કાળે ભોગવવા યોગ્ય આહારનો ભસ્મક રોગવાળો શીઘ્રપણે ભોગ કરી નાંખે છે, તેમ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ભોગવવા યોગ્ય કર્મ છતાં પણ તેનો શીઘ્રપણે અનુભવ કરીને નાશ કરે છે. (તેથી તે દોષ ન આવે.) સર્વ કર્મ પ્રદેશાનુભવે ભોગવાય છેજ, માત્ર અનુભાગથી ભજના છે, તેથી અવશ્ય અનુભવવા યોગ્ય એવો પ્રદેશોદય થતો હોવાથી કૃતનાશાદિ દોષ ક્યાંથી આવે ? ૨૦૪૮

માત્ર આયુષ્યનોજ ઉપક્રમ થાય છે, એમ નહિ, પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયાદિ સર્વ પ્રકૃતિનો ગુણાશુભ પરિણામથી અપર્વતનાકરણવડે સ્થિત્યાદિ ખંડનદ્વારાએ ઉપક્રમ થાય છે, અને તે પ્રાયઃ ઘણુંકરીને જે કર્મનું નિકાચના કરણવડે નિકાચિતપણું ન થયું હોય તેવા સ્પૃષ્ટ બદ્ધ અને નિધત્ત અવસ્થાવાળા કર્મોનોજ થાય છે, અને પ્રાયઃ અહુણ કંવાધી દાઢક વખત તીવ્ર તપસ્થાવડે નિકાચિત કર્મોના પણ ઉપક્રમ થાય છે, જો સર્વ કર્મ ઉપક્રમ વિના જેવું બાંધ્યું હોય, તેવુંજ અનુભવાય, તો કદિપણ કોળનો પણ મોક્ષ ન થાય, કેમકે જે જીવો તદ્ભવ મોક્ષગામી હોય છે, તેઓને પણ ચતુર્થાદિ ગુણકાણે પણ અન્તઃ કોટાકારી સાગરોપમ પ્રમાણવાળા કર્મોની સ્થિતિ અવશ્ય મત્તા ને બધમાં હોય છે.

શિષ્ય:- ત્યારે માત્ર આયુષ્યનોજ ઉપક્રમ કાળ કહ્યો, અને રોપકર્મનો કેમ ન કહ્યો ?

ગુરુ:-લોકમાં આયુષ્યનો ઉપક્રમકાળ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તે કહ્યો છે, (અથવા આયુષ્ય ઉપક્રમ બાદનિમિત્તોથી થાય છે, બાકીના કર્મોનો તો અધ્યવસાયની મુખ્યતાથી ઉપક્રમ થાય છે અથવા આયુષ્ય નિયત ઉદીરણ કરતાં આ જીવી ઉદીરણ છે) અને તદનુસાર ઉપલક્ષણથી રોપકર્મનો પણ ઉપક્રમકાળ સમજી લેવો.

શિષ્ય:-પ્રભો ! આપે કહ્યું તદનુસાર ઘણા કાળે વેદવાચોગ્ય કર્મ એ પ્રમાણે ઉપક્રમ કરીને શીઘ્રપણે વેદાય, તો અકૃત અભ્યાગમ, કૃતનાશ અને મોક્ષમાં અવિધ્યાસતા, એ રાંપા પ્રાપ્ત થશે. કેમકે-બહુ સ્થિત્યાદિરૂપે કરેલું કર્મ ઉપક્રમથી હમણાંજ વેદાતુ હોવાથી આ કાળે વેદાય તેવું કર્મ પૂર્વે કન્યા નહતું અને ઉદયમાં આવ્યું, તેથી અકૃત અભ્યાગમ રોપ થયો. તથા જે કર્મ પૂર્વે દીર્ઘ સ્થિત્યાદિરૂપે કરેલું હતું, તેનો ઉપક્રમવડે નાશ થવાથી જે કાલે હવે સ્થાવરાતુ હતું તે કાલની અપેક્ષાએ કૃતનાશ દોષ પ્રાપ્ત થયો, આ એ રોપને કલ્પને માત્રમાં પણ અનાધ્યાસતા થશે. કેમકે ઉપર કહ્યા મુજબ નાંદિ કર્મોના અભ્યાસથી જ્યોત્સને પણ કર્મ પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ સંસારવતરણ થશે.

ગુરુ:-જા ! તું કહે છે તે રોપો પ્રાપ્ત નથી થતા. કેમકે-આયુષ્યાદિકર્મ દીર્ઘ સ્થિત્યાદિરૂપે બાંધ્યા છતાં પણ ઉપક્રમવડે અધ્યવસાયવશાત્ શીઘ્રપણે તેનો અનુભવ

થઈ જાય છે; પરંતુ જે કદિ ઘણાકાળ પર્યન્ત વેદવાચોગ્ય કર્મ પુરૂગલો અનુભવ્યા સિવાય જ નાશ પામે, અથવા કર્મ ન બાંધ્યાં હોય ને વેદાય, તો તું કહે છે તેમ કૃતનાશ અને અકૃતઅભ્યાગમ દોષ લાગે, પરંતુ જે દીર્ઘકાળે વેદવાચોગ્ય કર્મ હોય તે અધ્યવસાય વિશેષથી ઉપક્રમાવીને અલ્પકાળે અનુભવાય, ત્યાં તે દોષો ક્યાંથી લાગે? નજ લાગે, જેમ ઘણાકાળ સુધી ભોગવવાચોગ્ય આહાર ભસ્મક નામના વાત વ્યાધિવાળો માણસ સ્વલ્પકાળમાં જ ભોગવી નાંખે છે-ખાઈ જાય છે, તેમાં કૃતનાશ કે અકૃતઅભ્યાગમ નથી, તેમ અહીં કર્મ સંબંધમાં પણ સમજવું.

શિષ્ય:- જે બાંધેલું કર્મ હોય, તે સર્વ જે સ્વલ્પકાળે વેદાતું હોય, તો પ્રસન્ન-અન્દરાજર્ષિઓ સાતમી નરક યોગ્ય અશાતાવેદનીયાદિ કર્મ બાંધ્યું હતું એમ સંભળાય છે, તે સર્વ કર્મ જે તેમણે સ્વલ્પકાળમાં વેધું હોય, તો તેમને સાતમી નરકમાં થતા દુઃખનો ઉદય થવો જોઈએ, અને જે તે સર્વ કર્મને ન વેધું હોય, તો કૃતનાશાદિ દોષ પ્રાપ્ત થવા જોઈએ.

ગુરુ:- તારું કહેવું સાત્ય છે, પરંતુ તેમણે તે સર્વ કર્મનો પ્રદેશોદયથી શીઘ્રપણે અનુભવ કર્યો હતો, રસોદયથી નહોતો કર્યો. કેમકે સર્વ કર્મ પ્રદેશાનુભવદ્વારાએ તો ભોગવાય છેજ એવો નિયમ છે, પણ અનુભાગના ઉદય સંબંધી તો ભજના છે, એટલે કે કોઈકે કર્મનો અનુભાગ-રસ વેદાય છે, અને કોઈકે કર્મનો રસ અધ્યવસાય વિશેષથી હુણાઈ જતો હોવાથી નથી પણ વેદાતો. એ માટે આગમમાં પણ કહ્યું છે, કે “તત્થ જં જ તં અણુ-ભાગકમ્મં તં અત્થેગઈયં વેણ્ઠ, અત્થેગઈયં નો વેણ્ઠ; તત્થ જં જ તં પપ્પસકમ્મં તં નિયમા વેણ્ઠ” इति । એટલે તેમાં જે અનુભાગકર્મ છે, તે કેટલાક વેદે છે, અને કેટલાક નથી વેદતા; પરંતુ જે પ્રદેશકર્મ છે, તે તો અવશ્ય સર્વ વેદે છે. આજ કારણથી પ્રસન્નઅન્દરાજર્ષિઓ શુભ અધ્યવસાયથી નરકયોગ્ય કર્મનો રસ નાશ કરીને માત્ર નીરસ એવા તે કર્મના પ્રદેશો ભોગવ્યા, અને તેથી કરીને તેમને નરકમાં થતા દુઃખનો ઉદય ન થયો. સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવો, એ કર્મના વિપાકોદયથીજ થાય છે, જે માટે બાંધેલા કર્મના સર્વ પ્રદેશો અવશ્ય વેદાય છે, તેથી કર્મનો ઉપક્રમ કરનારને કૃતનાશાદિ દોષો કદી પણ લાગે નહિ.

શિષ્ય:- આપ કહો છો તે પ્રમાણે પ્રસન્નઅન્દરાજર્ષિઓ અનુભાગનો અનુભવ ન કર્યો તેથી તેમને નરકજન્ય દુઃખોદય ન થયો, જે એમ હોય, તો પણ તેમણે જેવો અનુભાગ-રસ બાંધ્યો, તેવો અનુભવ્યો નહિ, તેથી તેમને કૃતનાશદોષ પ્રાપ્ત થયોજ ગણાય.

ગુરુ:- એ પ્રમાણે કૃતનાશ તો ઈષ્ટ છે, કેમકે શુભ અધ્યવસાયથી રસનો નાશ થાય, એમાં શું અનિષ્ટ છે? સર્વ કર્મનો સર્વથા મૂળથી નાશ કરવાને સર્વ સાધુપુરુષો યત્ન કરે છેજ, તેથી તેવો કૃતનાશ તો સર્વથા સર્વને ઈષ્ટ છે.

શિષ્ય:- પણ જ્યારે બહુરસ અને બહુ સ્થિતિવાળું કર્મ છતાં, તેને અલ્પરસ અને અલ્પસ્થિતિવાળું કરીને વેદે છે, ત્યારે તે અલ્પરસ અને અલ્પસ્થિતિવાળું કર્મ પૂર્વે કર્યું ન હતું છતાં પ્રાપ્ત થયું, એટલે અકૃત અભ્યાગમ પણ દોષ થયોજ, અને તેથી કરીને ભોક્ષમાં પણ અનાધ્યાસતા થશે, અને વગર કરેલ કર્મોના આવવાથી સિદ્ધાન્તમાત્રોને પુનઃ સંસારમાં અવતરણ થવાનુંજ.

ગુરુ:- તારી તે સમજ અચોગ્ય છે, કેમકે જે કર્મનો અલ્પરસ અને અલ્પસ્થિતિ નિહીતુક થતા હોય, તો તું કહે છે તે પ્રમાણે દોષ પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ એમ થતું નથી,

કર્મનો અદ્યપરસ થાય છે, તે અધ્યવસાયવિશેષથી થાય છે, એટલે અકૃત અભ્યાગમ દોષ નથી લાગતો તેમજ આયુ વિગેરેની અદ્યસ્થિતિ થાય છે, તેપણ હેતુ સિવાય નથી થતી, કિંતુ અધ્યવસાન વિગેરે પૂર્વોક્ત હેતુઓથી થાય છે, એટલે તેમાં પણ અકૃત-અભ્યાગમ દોષ નથી લાગતો. અને તેથી કરીને સિદ્ધાન્તમાંથીને પણ કર્મસંબંધ નથી થતો, કેમકે તેઓને કર્મ આગમનના હેતુનો અભાવ છે. ૨૦૪૬-થી-૨૦૪૯.

કર્મનો ઉપક્રમ સહેતુક થાય છે એમ બતાવવા કહે છે કે,

उदय कखय-कखओवसमो-वसमा जं च कम्मुणो भणिया ।

दव्वाइपंचयं पइ जुत्तमुवक्कामणमओऽवि ॥ २०५० ॥

पुण्णा-ऽपुण्णकयंपि हु सायासायं जहोदयाईए ।

वज्झवलाहाणाओ देइ तहा पुण्ण-पावंपि ॥ २०५१ ॥

ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ-અને ઉપશમ જે કર્મના કહેલા છે, તે દ્રવ્યાદિ પાંચની અપેક્ષાએ છે, માટે તેનો ઉપક્રમ યોગ્ય છે. જેમ સુખ-દુઃખ એ પુન્ય-પાપ જનિત છતાં પણ તે બંને અભાવના આધારથી ઉદ્યાદિ આપે છે, તેવી રીતે પુન્ય-પાપાત્મક કર્મ પણ (દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ ઉદય થાય છે, અને ક્ષય પામે છે) ૨૦૫૦-૨૦૫૧.

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ-અને ભાવ એ પાંચની અપેક્ષાએ, કર્મનો ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ થાય છે, આ કારણથી પણ શસ્ત્રાદિ દ્રવ્યો પામીને આયુષ્યાદિ કર્મના ક્ષયને વિષે ઉપક્રમ યુક્ત છે, જેમ કે સર્પવિષાદિ દ્રવ્ય-નરકાવાસાદિ ક્ષેત્ર-ગ્રીષ્માદિ કાળ-નારકાદિ ભવ અને વૃક્તવાદિ ભાવ પામીને જીવને અશાતાવેદનીયનો ઉદય થાય છે, તથા સદ્ગુણનાં ચરણ કર્મસરૂપ દ્રવ્ય-પૂજ્ય (પવિત્ર) તીર્થાદિ ક્ષેત્ર-શુભમ દુઃખમાદિકાળ-ઉત્તમ માનવકૃણમાં જન્મ ધવારૂપ ભવ-અને સમ્યગ્જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ભાવ પામીને અશાતાવેદનીના ક્ષય થાય છે. (વેદનીકર્મનો ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ નથી થતો) એ જ પ્રમાણે મોહનીયકર્મમાંના મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય કૃતીર્યાદિદ્રવ્ય-કૃદ્રક્ષેત્ર અથવા સાધુ આદિસંપત્તિ દેશ-દુઃખમાદિકાળ-તેઉ-વાઉ આદિ એકે દ્રિય અથવા અનાર્ય માનવકૃણમાં જન્મ ધવારૂપ ભવ અને કૃન્નિહાન્તની દેશનારૂપ ભાવ પામીને થાય છે. અને તીર્થકેસાદિ દ્રવ્ય-મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્ર-શુભમદુઃખમાદિકાળ-ઉત્તમ માનવકૃણમાં જન્મ અને સમ્યગ્જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ભાવ પામીને મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મનો ક્ષય-ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્ઞાનાચરણ-દર્શનાવગ્ચુકર્મના ઉદય-ક્ષય ને ક્ષયોપશમ પણ થાય છે. ભેદાનું તદ્દા તથા વત્તાનું શક વિગેરે દ્રવ્ય, સજ્જલઆદિ ક્ષેત્ર-ગ્રીષ્માદિકાળ-એકે દ્રિયાદિ ભવ-અને પદાવગ્ચારરૂપ ભાવ પામીને નિગારૂપ દર્શનાવગ્ચીય કર્મનો ઉદય થાય છે, અને કર્મ મટા મુલ્યના દ્રવ્યાદિ પાંચ પામીને ક્ષય ક્ષયોપશમ થાય છે. અને ઉપશમ બે નિગાર્કર્મના નથી થતા. એજ પ્રમાણે બીજા કર્મોના પણ ઉદ્યાદિ યથાયોગ્ય દ્રવ્યાદિ પામીને થાય છે. તે સ્વચ્છેદિથી વિચારી લેવા.

વળી સુખ-દુઃખ ને પુન્ય-પાપ જનિત છે. તેપણ તે સુખ-દુઃખ પુણ્યમાળા-અગતના વિષે કર્મમાંથી જાણ નહીં કરી દ્રવ્યાદિના સામર્થ્યથી થાય છે. પણ એમને એમ પુણ્ય પાપનાં અધ્યભાવથી નથી થતા આ પ્રમાણે જેમ સુખ-દુઃખનાં તર્ક જે ચરકે મને અનુભવરૂપિત છે તે પણ આદિ-દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદિની સંવિધાએજ નિષ્ક પામે છે

અથવા ક્ષય થાય છે, પણ એમને એમ નથી થતું, તેવી રીતે એ સુખ-દુઃખના કારણભૂત પુન્ય-પાપાત્મક કર્મ પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની અપેક્ષાએજ ઉદય અથવા ક્ષય પામે છે. કારણ કે કાર્ય દ્રવ્યાદિની અપેક્ષા રાખે છે અને કારણ અપેક્ષા નથી રાખતું, એમ કહી શકાય નહિ જેમ કાર્યભૂત ઘટ, ચક્ર-ચીવરાદિની અપેક્ષાવડે ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ ઘટના કારણભૂત કુંભાર-ચક્ર વગેરે અપેક્ષા સિવાય જ ઘટ ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહેવું એ અયોગ્ય છે, તેવી રીતે સુખ-દુઃખરૂપ કાર્ય અને તેના કારણમાં પણ સમજવું માટે ઉદ્યાદિ પ્રત્યે દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાવાળાં જે કર્મ છે તેમનો દ્રવ્યાદિના સન્નિધાનમાં ઉપક્રમ પણ થવો યોગ્ય છે. ૨૦૫૦-૨૦૫૧.

ઉપક્રમ વિના, કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તેવુંજ વેદાય તો ભોક્ષનો અભાવ થાય.

જહ તાણુમુહુત ચ્ચિય સ્વવિજ્ઞાણ કમ્મમન્નહા ન મયં ।

તેણાસંસ્થાભવજ્ઞિયનાણાગડ્ઠકારણત્તણઓ ॥ ૨૦૫૨ ॥

નાણાભવાણુભવણાભાવાદેકમ્મિ પજ્જણં વા ।

અણુભવઓ વંધાઓ મોક્ષાભાવો સ ચાણિટ્ઠો ॥ ૨૦૫૩ ॥

જો બાંધેલું સર્વ કર્મ અનુભવીનેજ અપાવાય છે, અન્યથા નહિ, એમ તાર્કિક માનવું હોય, તો તે અયોગ્યજ છે, કેમકે અસંખ્યાત ભવમાં વિવિધ પ્રકારની ગતિના કારણભૂત કર્મ બાંધેલું હોય છે, તે કર્મ એક ભવમાં અનુભવાતું નથી, અને અનુક્રમે તેનો અનુભવ થાય, તો પુનઃ પુનઃ બાંધ તો થયા કરે તેથી ભોક્ષનો અભાવ થાય, ને એ અભાવ ઇષ્ટ નથી. ૨૦૫૨-૨૦૫૩.

જો જેવું બાંધ્યું હોય, તેવુંજ કર્મ પ્રતિસમય વિપાકાનુભવથીજ ભોગવ્યાથી ક્ષય થાય, ઉપક્રમદ્વારાએ શીઘ્રપણે વેદાઇને ક્ષય ન થાય, એમ માનવામાં આવે, તો કોઇપણ જીવનો કદાપિ ભોક્ષ ન થાય, કેમકે તદ્દભવ ભોક્ષગામી જીવને પણ અસંખ્યાત ભવોપાર્જિત કર્મ સત્તામાં હોય છે, અને તે કર્મ વિવિધ અધ્યવસાયથી બાંધેલાં હોવાથી નરકાદિ વિવિધ ગતિના કારણભૂત હોય છે તે સર્વનો અનુભવ એક છેલ્લા ભવમાં કદીપણ થઇ શકે નહીં, કેમકે નારક-તિર્યચાદિ વિવિધ ભવોના હેતુભૂત પરસ્પર વિરુદ્ધ કર્મો એક ચરમભવમાં અનુભવી શકાય નહિ. તથા વિવિધગતિના કારણભૂત એ કર્મો અનુક્રમે જુદા જુદા ભવમાં અનુભવીને જીવ ભોક્ષ પામે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે એ કર્મ જુદા જુદા ભવોમાં અનુક્રમે વિપાકથી અનુભવતાં પુનઃ વિવિધ ગતિના કારણભૂત કર્મોના બાંધ થાય, અને પુનઃ પાછું જુદા જુદા ભવમાં ભવવાતું થાય. એ પ્રમાણે વારં-વાર બાંધ અને તેનો અનુભવ થવાથી કદીપણ કોઇપણ જીવનો ભોક્ષ ન થાય, એટલે ભોક્ષનો અભાવજ થાય. એવો અભાવ માનવો ઇષ્ટ નથી, માટે કર્મનો ઉપક્રમ માનવો એજ લાભદાયી છે. (અને સત્ય છે.) ૨૦૫૨-૨૦૫૩

સાધ્યાસાધ્ય રોગની જેમ ક્રમ પણ સોપક્રમી અને નિરૂપક્રમી છે.

નણુ તન્ન જહોવચિયં ત્થાણુભવઓ કયાગમાઈયા ।

તપ્પાઓગં તં ચિય તેણ ચિયં સજ્જરોગો વ્વ ॥ ૨૦૫૪ ॥

અણુવક્રપઓ નાસડ કાલેગોવક્રમેણ લિપ્યંપિ ।

કાલેગેવાડસજ્જો સજ્જાસજ્જં તદ્દા કર્મ ॥ ૨૦૫૫ ॥

કર્મ જેવું બાંધ્યું હોય તેવું, ઉપક્રમ પછી અનુભવાતું નથી, તેથી અકૃતાગમાદિ દોષો થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે જીવે સાધ્યરોગની પેઠે પૂર્વે ઉપક્રમયોગ્યજ કર્મ બાંધ્યું હોય છે. જેમ સાધ્યરોગ ઉપક્રમ સિવાય, લાંબે કાળે નાશ પામે છે, અને ઉપક્રમથી શીઘ્ર નાશ પામે છે; પણ અસાધ્ય રોગતો મરણ થએજ નાશ પામે છે. તેવી રીતે કર્મ પણ સાધ્ય અથવા અસાધ્ય એમ બંને પ્રકારનાં હોય છે. ૨૦૫૪-૨૦૫૫

. શિષ્ય:—પૂર્વ જન્મમાં જીવે જેવું કર્મ બાંધ્યું હોય છે, તેવું કર્મ ઉપક્રમ પછી નથી હોતું, એટલે જેમકે સો વર્ષ પર્યન્ત ભોગવવાયોગ્ય આયુક્રમ જીવે બાંધ્યું હોય છે, અને ઉપક્રમ પછી અન્તર્મુદ્ધર્તાદિ અદ્ય સ્થિતિવાળું અનુભવે છે, આ પ્રમાણે અન્યથા પ્રકારે અનુભવ થતો હોવાથી જીવને પૂર્વે કહેલા અકૃતાગમ વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુરુ:—સાધ્યરોગની પેઠે જીવે પૂર્વ જન્મમાં કર્મ એવું જ બાંધ્યું હોય છે, કે જેથી તેનો ઉપક્રમ થઈ શકે. જેમ કાઠને કાઠ પ્રકારનો વ્યાધિ થયો હોય, તે વ્યાધિ ઔપદ્રાદિ ઉપક્રમ વિના લાંબા કાળે નાશ પામે છે, અને ઔપદ્રાદિ ઉપક્રમથી શીઘ્રપણે-અદ્યકા-ળમાંજ નાશ પામે છે; પરંતુ જે અમાધ્ય વ્યાધિ હોય છે, તે તો એકડો ઔપદ્રાદિ ઉપ-ક્રમોપરે પણ નાશ પામતો નથી. તેવી રીતે અમુક કર્મ પણ બાંધતી વખતે ઉપક્રમયોગ્ય બાંધ્યું હોય છે, તે ઉપક્રમની સામગ્રી પ્રાપ્ત ન થાય, તો જેટલી સ્થિતિનું બાંધ્યું હોય, તેટલી સ્થિતિપર્યન્ત ભોગવ્યા સિવાય કશું પામતું નથી, અને ઉપક્રમની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તો શીઘ્રપણે અન્તર્મુદ્ધર્તાદિ અદ્યકાળ માંજ પ્રદેશોત્પત્તે ભોગવાઈને નાશ પામે છે. પરંતુ જે કર્મ નિકાચિતપણે બાંધ્યું હોય છે, તે કર્મ બાંધતી વખતેજ એવું અસાધ્ય બાંધ્યું હોય છે કે તેને એકડો ઉપક્રમ લાગે, તોપણ તે જેટલા કાળપર્યન્ત ભોગવવાતું હોય, તેટલા કાળપર્યન્ત ભોગવ્યાવિના નાશ પામતું નથી. ૨૦૫૫

પ્રમાણથી કર્મનું ઔપક્રમપણું સિદ્ધ કરે છે.

નજ્જામજ્જં કર્મં ફિરિયાણ દોમઓ જહા રોગો ।

મજ્જાનુવત્તામિજ્જટ્ટ ણ્ણો નિવય મજ્જરોગો વ્વ ॥ ૨૦૫૬ ॥

નજ્જામવંડઓ મજ્જનિયાણામઓડયા મજ્જં ।

તોવમણમયંપિ દેં દેહાદ્દમારઓ ॥ ૨૦૫૭ ॥

ગે. ની. પે? કર્મ પણ દોષરૂપ હોવાથી ત્રિયાવરે સાધ્ય અથવા અસાધ્ય હોય છે, તે કર્મ સાધ્ય હોય છે. તેનો સાધ્યરોગની પે? ઉપક્રમ થાય છે. સાધ્યરોગના હેતુભૂત દોષોમાં અપદ્રા નાથ એવા નિગનના (કાલજના) આયુષ્યભૂત દોષોથી કર્મ ઔપક્રમ ન. તેમજ દેહાદિપદો દેહમાં વર્તતું દોષોથી સાધ્ય છે. ૨૦૫૬-૨૦૫૭.

કર્મ દોષરૂપ હોવાથી ઉપક્રમરૂપ ત્રિયાવરે સાધ્ય અથવા અસાધ્ય હોય છે, કેમકે જે જે દોષરૂપ છે. તે તે ભગવાદિ રોગની પે? ઉપક્રમરૂપો ન હોય અથવા અસાધ્ય હોય છે. ખારે તે કર્મ સાધ્ય હોય છે. તેનેજ સાધ્ય રોગની પે? ઉપક્રમ થાય છે.

અથવા ઉપક્રમવાળું કર્મ, સાધ્યરોગના હેતુભૂત હોવાથી સાધ્ય છે, જેમ ગંડ-
ચ્છેદાદિ દ્વારાએ, ઉપક્રમક્રિયાના વિષયભૂત થઈને વિદ્યુત શરીર સાધ્ય છે, તેમ કર્મ પણ
સાધ્ય છે. અથવા ઉપક્રમવાળું કર્મ, સાધ્યકારણ જન્ય હોવાને લીધે સાધ્ય છે, (તે કર્મની
ઉત્પત્તિનાં કારણ પણ એવા સોપકમી હોય છે.) કારણ કે જો તે સાધ્ય ન હોય તો તેને
ઉપક્રમ લાગતોજ નથી,

શિષ્ય:—અહીં ઉપક્રમજ સાધ્ય છે, તેથી ઉપક્રમનું સાધ્યપણું સિદ્ધ થયાવિના
કર્મનું સાધ્યપણું સિદ્ધ નથી થતું, અને તેનું સાધ્યપણું સિદ્ધ ન થવાથી કર્મજનક નિ-
દાન-કારણનું પણ સાધ્યપણું સિદ્ધ નથી થતું, તેથી કરીને “ સાધ્યનિદાન જન્ય હો-
વાથી ” એ હેતુનું “ સાધ્ય ” વિશેષણ અસિદ્ધ થવાથી હેતુ પણ અસિદ્ધ ઠરે છે.

ગુરુ:—પૂર્વે ‘જહ તાણુમૂહર’ ઇત્યાદિ ૨૦૫૨ મી ગાથામાં કહેલી યુક્તિઓથી કર્મનું
સોપકમપણું સિદ્ધ છે, તેથી કરીને કર્મનું સાધ્યપણું સિદ્ધ થાય છે, અને તેને લઇને સા-
ધ્યકર્મનું જનક-તેનું નિદાન પણ સાધ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:—પૂર્વે કર્મનું સોપકમપણું સિદ્ધ કર્યું છે, તો પછી પુનઃ અહીં તે કહેવાતું
શું કારણ છે ?

ગુરુ:—વિસ્તૃત કથનની અપેક્ષાવાળા શિષ્યજનોના ઉપકાર માટે કરીથી અહીં તે
કહ્યું છે, અથવા કર્મનું નિદાન (કારણ) અધ્યવસાયસ્થાનો છે, તે અધ્યવસાયસ્થાનો
વિચિત્ર પ્રકારનાં હોઇને અસંજયેય લોકાકાશ પ્રદેશ રાશિપ્રમાણ છે. તેમાંનાં કેટલાક
અધ્યવસાયસ્થાનો, નિરૂપક્રમ કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે અને કેટલાંક સોપક્રમ કર્મને ઉત્પન્ન
કરે છે. આ પ્રમાણે સાધ્યકર્મને ઉત્પન્ન કરનાર નિદાનનું સાધ્યપણું સિદ્ધ કરવું, તેની
સિદ્ધિ થવાથી તેનાં કાર્યભૂત કર્મનું સાધ્યપણું અને સોપક્રમપણું સિદ્ધ થાય છે.

અથવા શરીર અને જીવમાં કર્મ વર્તતું હોવાથી ઉપક્રમક્રિયાના વિષયભૂત એવું
એ કર્મ સોપક્રમ અને સાધ્ય છે. જીવની અદર કર્મ અગ્નિ અને લોહના ન્યાયે રહેલ
છે, અને શરીરમાં જીવ આધાર-આધેયભાવે છે, તેથી કરીને કર્મ પણ તેમાં તે પ્રમાણે
રહેલ છે.

શિષ્ય:—આધાર-આધેયભાવે શરીરવૃત્તિ જીવ છે, એ કથન તો યોગ્ય છે, પણ
શરીરની વૃત્તિ શરીરમાં છે, એ કેમ માની શકાય ?

ગુરુ:—સર્વે પદાર્થો સ્વભાવે તો ચોતામાંજ રહેલા છે, અને બીજી વસ્તુમાં તો
આધારે રહેલ હોય છે. એ ન્યાયથી શરીરની વૃત્તિ શરીરમાં છે, એ કથન અયોગ્ય નથી;
અથવા કાર્મણ શરીરમાં જેમ જીવની વૃત્તિ છે, તેમ આ ઔદારિકશરીરની વૃત્તિ પણ
તેમાં છે, એ તો સર્વને પ્રતીત છે. માટે આ હેતુમાં આપેલું દૃષ્ટાન્ત સાધનધર્મરહિત
નથી. ૨૦૫૬-૨૦૫૭.

કર્મનું સોપક્રમપણું સિદ્ધ કરવામાં બીજી યુક્તિઓ બતાવે છે.

કિંચિદકાલેડવિ ફલં પાઙ્ગજ્ઞ પચ્ચણ વ કાલેણં ।

તહ કમ્મં પાઙ્ગજ્ઞ કાલેણ વિપચ્ચણ વડ્ડણં ॥ ૨૦૫૮ ॥

ધિળ્લો જદેહ કાલો તુલ્લેડવિ પદમ્મિ ગડવિસેસાઓ ।
 સત્યે વ ગઢણકાલો મડ મેહામેયઓ મિત્તો ॥ ૨૦૫૯ ॥
 નહ તુલ્લમ્મિવિ કમ્મે પરિણામાડકિરિયાવિસેસાઓ ।
 ધિળ્લોડણુમવ્વણકાલો જેટ્ટો મજ્જા જહત્તો ય ॥ ૨૦૬૦ ॥
 જદ્દ વા દીદ્દા રજ્જૂ ડજ્જડ કાલેગ પુંજિઆ સિવ્વં ॥
 વિયઓ પહો વ સુસ્સડ પિંડીભૂઓ ય કાલેણ ॥ ૨૦૬૧ ॥
 માગો વ નિરોવટ્ટો હીરડ કમસો જહડણ્ણહા સિવ્વં ।
 કિરિયાવિસેસઓ વા સત્તેડવિ રોગે ચિગિચ્છાણ ॥ ૨૦૬૨ ॥

જેમ કેાઈ આત્માદિકનું ક્ષણ વૃક્ષપર હોય તો ક્રમસર ચોગ્યકાળે પાકે છે, અને કેાઈ વળત ધાગાદિવડે ઢાંકવાથી અકાળે પણ પાકે છે; તેવીરીતે કર્મ પણ અંધકાળે બાંધેલ સ્થિતિને અનુસારે ક્રમશઃ અનુભવતાં સંપૂર્ણકાળે ભોગવાય છે, અને કેાઈ વખત અપવર્તનાદિવડે તે કર્મ અન્તર્મુર્ત્તમાં શીઘ્રપણે પણ ભોગવાય છે. અથવા જેમ ત્રણ મુગાફેરના માર્ગ ગરબો છતાં પણ ગતિની વિશેષતાથી માર્ગમા જુદો જુદો-વધારે ઓછો કાળ લાગે છે, અથવા શાસ્ત્ર ગ્રંથો કરવામાં મતિ (ગ્રંથો કરવાની શક્તિ) અને મેધા (અવધારણુ શક્તિ) ના ભેદથી ગ્રંથકાળમાં ભેદ થાય છે; તેમ સમાનસ્થિતિવાળું કર્મ છતાં પણ તેનો અવધારણાદે પરિણામ અને ચારત્રાદે ક્રિયાના ભેદથી ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ-અને જાપન્યરૂપ અનુભવકાળ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. અથવા જેમ લાંબુ દોરડું એક છેડાથી ક્રમશઃ સળગાવતાં લાંબાકાળે સળગી રહે છે, અને એકડું કરીને સળગાવતાં શીઘ્રપણે સળગી જાય છે, તેમજ ખેડાણુ ફેરેલુ ભીનુ વસ્ત્ર જલદી સૂકાય જાય છે, અને એકડું ફેરેલું લાંબાકાળે સૂકાય છે, અથવા અપવર્તના સિવાય જેમ કાંઈ મોટી સંખ્યાનો ભાગ ફેરતાં લાંબો કાળ લાગે છે, અને અપવર્તના કરવા રી શીઘ્રપણે ભાગ ફેરાય છે, તથા જેમ ફેરલાક માણુનોને કેાઈ આદિ રોગ થયો હોય, તે રોગ ઓપવાદિ ક્રિયાના વિરોધપણાથી દર મવામાં કાળમેદ થાય છે-ઓછે વત્તે કાળે વ્યાધિ દૂર થાય છે (તેમ કર્મમાં પણ અપવર્તનાદિ ફેરવડે અનુભવના કાળનો ભેદ થાય છે.) ૨૦૫૮-થી-૨૦૬૨.

હવે પ્રમાણ અને અપ્રમાણ રંગકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

જો જગત્ત જયાડરમ્મણ કલમ્મ નુમાનુમમ્મ મોસાયં ।

મણ્ણદ મ દેવસાન્નો દેનાંડવરોત્તિ યવોત્તિ ॥ ૨૦૬૩ ॥

નિરુપમં ચ નામં મહિલા શ્રુમં ચ સુવળયં વદ્ધતું ।

નીયં ચ વાગા વોલ્લેતિ જાયા મિક્કવસ્સ હરહમ ॥ ૨૦૬૪ ॥ ૭૨૭-૧૮૨

નિસ્માચિયં નહું પાવહો નિર્હા ત્વજ્જગાવણો સુત્તો ।

જાયંતેણે પત્તુત્તા પડત્થવદ્ધયા ચ મત્તા ચ ॥ ૨૦૬૫ ॥ ૭૨૮-૧૯૦

૨૦૬૫-૨૦૬૬ ને વળત તેને (હવે કહેવાય તે) દેવાથી નિશ્ચય થાય,

(૧૬૮) પ્રશસ્ત અપશસ્ત અવસર રૂપ દેશકાલ તથા કાલકાલ ને પ્રમાણકાલનું સ્વરૂપ.

તે દેશકાળ કહેવાય છે. દેશ-અવસર-અને થકુ એ તેના પર્યાયો છે. ધૂમ્રરહિત ગામ અને પનીયારીઓના સમૂહવિનાના કુવા વિગેરેના તટને જોઈને તથા કાગડાઓ નીચા સ્થાન તરફ આવે છે, ઇત્યાદિ ચિહ્ન જોઈને હવે “ખરાખર લિફ્ફા સમય થયો.” એમ જાણે તે (પ્રશસ્ત કાર્યકાળ જણવો.) તથા મક્ષિકારહિત મધપુડો છે, અને ઉઘાડો પડેલો નિધિ પ્રગટ જણાય છે. (એમ જાણીને તે મધ અને નિધિ ગ્રહણ કરવાનો અવસર જણાય છે) તથા ખાદ્યવસ્તુ વેચનારની દુકાનમાં કોઈ મનુષ્ય ન દેખાવાથી તેમની વસ્તુ લેવાનો અવસર જણાય તે, તેમજ જેનો પતિ પરદેશ ગયેલ છે એવી સ્ત્રી મઠરાથી મત્ત થઈને આંગણમાં સૂતી છે, તે આયારે બહુ કામાતુર છે, એમ જાણીને તેને ભોગવવાનો આ અવસર છે. (ઇત્યાદિ અશુભ-અપ્રશસ્ત કાર્યનો કાળ જણવો.) ૨૦૬૩-૨૦૬૪-૨૦૬૫.

હવે કાળકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

કાલોત્તિ મયં મરણં જહેહ મરણં ગણતિ કાલગઓ ।

તમ્હા સ કાલકાલો જો જસ મઓ મરણકાલો ॥ ૨૦૬૬ ॥

કાલેણ કઓ કાલો અમ્હં સજ્ઞાયદેસકાલમ્મિ ।

તો તેણ હઓ કાલો અકાલ કાલં કરંતેણ ॥ ૨૦૬૭ ॥ ૭૨૯-૧૯૧

કાળ એટલે સમય અને બીજો કાળ એટલે લોકરૂઢિથી મરણ માનેલ છે. જેમકે મરણ પામ્યો અથવા કાળ પામ્યો (કર્યો) માટે જે પ્રાણિનો જે મરણકાળ તેને તીર્થકરો-એ કાળકાળ માનેલ છે. શ્યામ કુતરાએ (ઉપાશ્રયની નજીક) સ્વાધ્યાય કરવાના વખતે કાળ કર્યો, તેથી તેણે આકાળે કાળ કરવાથી મરણ પામવાથી અમારા સ્વાધ્યાય-ના કાળનો ભંગ કર્યો. (આ વાક્યમાં લોકોક્તિદ્વારાએ કાળકાળ કહેવાય છે.) ૨૦૬૬-૨૦૬૭.

હવે પ્રમાણકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

અદ્ધાકાલવિસેસો પત્થયમાણં વ માણુસે સિત્તે ।

સો સંવવહારત્થં પમાણકાલો અહોરત્તં ॥ ૨૦૬૮ ॥

દુવિહો પમાણકાલો દિવસપમાણં ચ હોઈ રાઈ ય ।

ચડપોરિસિઓ દિવસો રત્તી ચડપોરિસી ચેવ ॥ ૨૦૬૯ ॥ ૭૩૦-૧૯૨

(ધાન્યને માપવાને) પ્રસ્થકના માનની પેઠે આ પ્રમાણકાળ છે ને તે પ્રમાણકાલ અદ્ધાકાળનો વિશેષ ભેદ છે. અને તે પ્રમાણકાળ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જીવ-અજીવાદિની સ્થિતિના વ્યવહાર માટે અહોરાત્રરૂપ કહેલ છે. તથા એ પ્રમાણકાળ બે પ્રકારે કહેલ છે. દિવસ પ્રમાણકાળ અને રાત્રિ પ્રમાણકાળ તેમાં રાત્રિ ચોરિષીવડે દિવસ થાય છે અને ચાર પોરિ-ષીવડે એક રાત્રિ થાય છે. ૨૦૬૮-૨૦૬૯.

હવે ચોરિષીકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

પોરિસિમાણમનિયયં દિવસ-નિસાવુદ્ધિ-ઠાણિભાવાઓ ।

હીળં તિન્નિ મુહુત્તદ્ધપંચમા માણમુકોસં ॥ ૨૦૭૦ ॥

બુદ્ધો વાર્તામુત્તરસયમાગો પડ્ડિણં મુહુત્તસ્સ ।

एवं हाणीवि मया अयणदिणभागओ नेया ॥ २०७१ ॥

उकोस-जहण्णाणं जदंतगळमिह पोरिसाणं तं ।

तेमोयमयविभत्तं बुद्धिं हाणिं च ज्ञाणादि ॥ २०७२ ॥

દિવસ અને રાત્રિની વૃદ્ધિ હાનિના ભાવથી પોરિસીનું પ્રમાણ નિયત નથી પોરિસીનું જઘન્ય પ્રમાણ ત્રણ મુહૂર્તનું અને ઉત્કૃષ્ટથા સાડાચાર મુહૂર્તનું છે. દરરોજ મુહૂર્તનના એકસો બાવીસમા ભાગની વૃદ્ધિ થાય છે, અને હાનિ પણ એટલી જ થાય છે, આ હાનિ-વૃદ્ધિ ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયનના દિવસના ભાગે જણવી. અથવા ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય પોરિસીના પ્રમાણની વચ્ચે જે ત્રણ ઘટ્ટિકા પ્રમાણકાળ છે, તેમાં એકસો-ચાસીમા ભાગની વૃદ્ધિ અને હાનિ દરરોજ જણવી. ૨૦૭૦-૨૦૭૨.

દિવસ અથવા રાત્રિનો ચોથો ભાગ તે પોરિસી કહેવાય છે. એ પોરિસીનું પ્રમાણ હવેનામાં નિયત હોતું નથી, દિવસ અથવા રાત્રિની વૃદ્ધિ હાનિ થતાં તેની પણ વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. શીયાલામાં મકરગંધાન્તિના દિવસ પોરિસીનું પ્રમાણ સર્વથી ઓછું હોય છે. એટલે તે ત્રણ મુહૂર્ત અથવા છ ઘટ્ટિકાનું હોય છે પણ તેજ દિવસે રાત્રિ સળંગ પોરિસી પોરિસીનું પ્રમાણ વધારમાં વધારે હોય છે, અને તે સાડાચાર મુહૂર્ત અથવા નવ ઘટ્ટિકાનું હોય છે. કકે મકાન્તિના દિવસે દિવસ સંખ્યાથી પોરિસીનું પ્રમાણ વધારેમાં વધારે હોય છે, અને તે સાડાચાર મુહૂર્ત અથવા નવ ઘટ્ટિકાનું હોય છે, તથા તેજ દિવસે રાત્રિ સળંગ પોરિસી પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું હોય છે, અને તે ઉપર કદા મુજબ ત્રણ મુહૂર્ત અથવા છ ઘટ્ટિકાનું હોય છે.

દિવસના મહીનામાં રાત્રિ-દિવસ સંબંધી દરેક પોરિષીના પણ એકસોઆવીસ ભાગ થાય, એ એકસોઆવીસ ભાગે મુહૂર્તગત બે ઘટિકાના એકસોઆવીસ ભાગને વહેંચતા મુહૂર્તનો એકસોઆવીસમો એક ભાગ આવે. એવો એક ભાગ દરરોજ દિવસ અને રાત્રિ સંબંધી પોરિષીમાં યથાયોગ્ય વધે છે અને ઘટે છે અથવા આ વૃદ્ધિ-હાનિ સમજવાની બીજી રીત પણ છે. જેમકે-ઉત્કૃષ્ટ પોરિષી નવ ઘટિકા પ્રમાણ છે, અને જઘન્ય પોરિષી છ ઘટિકા પ્રમાણ છે. આ બેની વચ્ચે ત્રણ ઘટિકાનું અન્તર છે, તે ત્રણ ઘટિકાને એક અયનના એકસોઆવીસ દિવસની સાથે ભાગ કરતાં જે આવે, તેટલી દરરોજ વૃદ્ધિ-હાનિ જાણવી. મનસૂબ કે એકસોઆવીસ દિવસે પોરિષીની ત્રણ ઘટિકા વધે છે, અથવા ઘટે છે. તદનુસાર ત્રણ ઘટિકાનાં એકસોઆવીસ ભાગ કરીએ, એટલે એક ઘટિકાના એકસઠ ભાગ કરતાં ત્રણ ઘટિકાનાં એકસોઆવીસ ભાગ થાય, એવો એક ઘટિકાનો એકસઠમો ભાગ દરરોજ પોરિષીમાં વધે છે અથવા ઘટે છે. આ ભાગ પણ એક મુહૂર્તના એકસોઆવીસમા ભાગ જેટલોજ છે. માત્ર રીતીમાં ફેર છે, ૨૦૭૦-૨૦૭૧-૨૦૭૨.

હવે વર્ષકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

પંચળ્લં વળ્ણાણં જો સ્વલ્લુ વલ્લેણ કાલઓ વળ્ણો ।

સો હોઈ વળ્ણકાલો વળ્ણિજ્જઈ જો વ જં કાલં ॥૨૦૭૩॥ ૭૩૧-૧૧૩

પજ્જાયકાલમેથો વળ્ણો કાલો તિ વળ્ણકાલોડયં ।

નણુ एस नामउ च्चिय कालो नानियमतो तस्स ॥ ૨૦૭૪ ॥

પાંચ વર્ણુમાંથી જે વર્ણુ (રંગ) શ્યામ હોય, તે વર્ણકાળ કહેવાય, અથવા જેવું જે વખતે વર્ણુન કરાય તે પણ વર્ણકાળ કહેવાય. જે પર્યાયકાળના ભેદથી શ્યામ-વર્ણુ હોય, તે વર્ણકાળ કહેવાય છે અને નામથી કાળવર્ણુ કહેવાય છે, તો તેને નામકાળ કેમ ન કહેવાય ? ઉત્તર-તે નામનો કોઈ નિયમ નથી માટે. ૨૦૭૩-૨૦૭૪.

શ્વેતાદિ પાંચ વર્ણુમાંથી જે વર્ણુ (રંગ-કાંતિએ) જળો હોય, તે વર્ણકાળ કહેવાય અથવા જે કોઈ જગ્યા દે પદાર્થનું જે કાળે વર્ણુન કરાય, તે વર્ણકાળ કહેવાય. અથવા જે કાળે શ્વેતાદિ વર્ણુની પ્રરૂપણા-વર્ણુન કરાય, તે પણ વર્ણકાળ કહેવાય.

આજ વિપયનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે પર્યાયકાળના ભેદથી શ્યામવર્ણુ તે વર્ણકાળ કહેવાય છે, જેમકે જે કાલમાં દ્રવ્યને જાણે તે દ્રવ્યકાળ, અને પર્યાયને જાણે તે પર્યાયકાળ, કૃણ્ણવર્ણુ દ્રવ્યનો પર્યાય હોવાથી વર્ણકાળ છે, અને તે પર્યાયકાળનો ભેદ છે.

શિષ્ય:--જો એ પ્રમાણે પર્યાયકાળ પણ છે, તો ખજી પૂર્વે ૨૦૩૦ માં ગાથામાં તેનો ઉપન્યાસ કેમ ન કર્યો ?

આચાર્ય:--દ્રવ્યથી પર્યાય કથંચિત્ અભિન્ન છે, તેથી કરીને દ્રવ્યકાળ કહેવાથી પર્યાયકાળ પણ સાથે આ ઠીજ ગયો, તેથી તે ભિન્ન નથી કહ્યો. અથવા પર્યાયના બેદરૂપ આ શ્યામવર્ણુનું કથન કર્યું, તેથી તે પણ ત્યાં કહેલોજ છે.

શિષ્ય:--શ્યામવર્ણુને નામથી જ કાળો કહેવાય છે, તો તેને નામકાળ કેમ નથી કહેતા ?

ભાવકાળ તથા ઔદયિકાદિકભાવોના ભાંગા અને તેનો કાલ. (૧૭૧)

શુદ્ધ: -કાળનામનો એવો કોઇ નિયમ નથી, કારણ કે ગૌરવર્ણમાં પણ કોઈ વખત કાળનામ દ્વાય છે, આ કારણથી એનો બીજાથી ભેદ જણાવવાને માટે જે વર્ણને કાળો દ્વાય, તે વર્ણકાળ કહેવાય છે, અન્ય નહીં એટલો નામકાળથી વર્ણકાળમાં ત-
કાવત છે. ૨૦૭૩-૨૦૭૮.

ભાવકાળનું સ્વરૂપ કહે છે.

માર્ટ સપ્તજવસિઓ ચઝમંગવિભાગભાવના સ્વર્થં ।

ઓદયાર્દયાણં તં જાણસુ ભાવકાલં તુ ॥ ૨૦૭૫ ॥ ૭૩૨-૧૯૪

માર્ટ મંતોડળંતો એવમણાર્દિવિ એસ ચઝમંગો ।

ઓદયાર્દયાણં દોડ જહાજોગમાયોજ્ઞા ॥ ૨૦૭૬ ॥

આદી ઔદયિક વિગેરે (ઔપશમિક-દ્વાયિક-દ્વાયોપશમિક તે પારિણમિક) ભા-
વોની નિયતિની સાદિ-આન્તાદિ ચાર ભાંગામાં ભાવના થાય તે ભાવકાળ જણવો. સાદિ-
આન્ત, સાદિઅનન્ત, અનાદિઆન્ત, અને અનાદિઅનન્ત આ ચાર ભાંગા ઔદયિક આદિ
ભાવોના છે. તે યથાયોગ્ય જ્યાં ધટે ત્યાં ચોજવા. ૨૦૭૫-૨૦૭૬.

ત્યે આદિઆન્તાદિ ભાંગાના ભેદ જ્યાં ધટે ત્યાં ચોજે છે.

જો નારગાહભાવો તદ મિચ્છતાહઓ વ મહાણં ।

તે જેવામહાણં ઓદહઓ વિનિયવજ્ઞોડ્યં ॥ ૨૦૭૭ ॥

મગ્મન ચરિત્તાઈ માર્ટ મંતો ય ઓવમમિઓડ્યં । દારં ।

દાણાદર્જાદ્વપણગ ચરણંપિ ય સ્વાહઓ દોડ ॥ ૨૦૭૮ ॥

મગ્મન નાણ દંનગ-મિદ્ધતાઈ તુ નાહઓડળંતો ।

નાણં જેવલ્લજ્ઞં માર્ટ મંતો સ્વઓવમમો ॥ ૨૦૭૯ ॥

માઅક્ષાણાઈવા મહા-અમહાણ તદ્યચરિમોડ્યં ।

તહો પાન્નલપમ્મો પદમો પન્નિામિઓ દોડ ॥ ૨૦૮૦ ॥

મહર્ણ એણ તદઓ જીવા અમહાઈ ચરિમમંગો હ ।

મામણસં વાળા મારાઈ ધાણઓડળળ્ણો ॥ ૨૦૮૧ ॥

(૧૭૨) ઔદયિકાદિક ભાવોના ભાંગા અને તેના કાલ સિદ્ધમાં ચારિત્રનો ભાવાભાવ વ્યપાણુ' આથી ભાંગે છે. આ પ્રમાણે આ ભાવોનો કાળ છે, કેમકે તે ભાવોના અવસ્થા- નથી અભિભવ છે ૨૦૭૭-થી-૨૦૮૧.

નારક તિર્થ્ય-મનુષ્ય ને દેવરૂપ ઔદયિકભાવ સાદિસાન્ત છે, કેમકે તે દરેકનો આદિ અને અન્ત છે. 'મિથ્યાત્વ, 'કૃપાય, 'વેદ, 'અજ્ઞાન - 'અસંયતપણુ - 'અસિદ્ધપણુ' અને 'લેશ્યા. આ સત્તર પ્રકારનો જે ઔદયિકભાવ તે ભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિસાન્ત અને અભવ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત છે. આ પ્રમાણે બીજા સાદિઅનન્ત ભાંગા સિવાય ત્રણ ભાંગે ઔદયિકભાવ છે.

ઔપશમિકભાવ પહેલા સાદિસાન્ત ભાંગેજ છે, તે સિવાયના ત્રણ ભાંગા આ ભાવ માટે શૂન્ય છે, કેમકે આખા સંસારમાં પહેલવહેલું ઉપશમ મમ્યકત્વ થાય, અથવા ઉપશમશ્રેણિમાં ઉપશમમમ્યકત્વની અને ઉપશમચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે બન્નેના અવશ્ય આદિ અને અન્ત હોય છે. માટે ઔપશમિકભાવ પહેલા સિવાય ત્રણ ભાંગે નથી.

દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-અને (મકરણ) વીર્ય, એ પાંચ લબ્ધિ, તથા ચારિત્ર આદિ ભેદની અપેક્ષાએ ક્ષાયિક ભાવ સાદિસાન્ત છે.

શિષ્ય:- સિદ્ધાત્માએને ચારિત્ર હોય છે, તો તે અપેક્ષાએ ચારિત્રમાં સાદિઅ- નન્તનો ભાંગો કેમ ન કહેવાય ?

ગુરુ:-“ સિદ્ધે નોચરિત્તી, નોઅચરિત્તી ” એ વચનથી સિદ્ધના જીવો ચારિત્રી નથી, તેમ અચારિત્રી પણ નથી. માટે ચારિત્રમાં એ બીજો ભાંગો ન ધટે. ક્ષાયિક સ- મ્યકત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અને સિદ્ધપણુ, સિદ્ધઅવસ્થામાં હોય છે, તેથી તે અપેક્ષાએ સાદિઅનન્ત નામના બીજા ભાંગે પણ ક્ષાયિકભાવ હોય છે, આ સિવાયના ત્રીજો અને ચોથો એ બે ભાંગા આ ભાવમાં નથી ધરતા. આ સંબંધમાં બીજા આચાર્યનો મત એવો છે કે સિદ્ધના જીવોને દાનાદિ પાંચ લબ્ધિ અને ચારિત્ર હોય છે, કેમકે તેમને તેના આવરણનો અભાવ છતાં પણ જે તે દાનાદિ લબ્ધિઓ અને ચારિત્રનો અભાવ માનવામાં આવે, તો ક્ષીણભાણાદિમાં પણ તેનો અભાવ માનવો જોઈએ. આથી તેઓનાં મતે ચારિત્ર વિગેરે પણ સિદ્ધાવસ્થામાં છે, એ માન્યતાની અપેક્ષાએ ક્ષાયિક ભાવ સાદિ અનન્ત નામના એક બીજા ભાંગામાં છે, શેષ ત્રણ ભાંગે નથી.

કેવળજ્ઞાન સિવાયના શેષ ચાર જ્ઞાનોની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિ- ભાવ સાદિ- સાન્ત ભાંગે છે સાદિ અનન્ત નામનો બીજો ભાંગો અહીં ન હોય, મર્યાદાજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભવ્યોને ક્ષાયોપશમિ-ભાવ અનાદિ સાન્ત છે, અને અભવ્યોને અનાદિ અનન્ત છે

સર્વ પુદ્ગલ ધર્મ-વ્યવહારુદિ પરિણામરૂપ પારિણામિકભાવ સાદિસાન્તનામના પ્રથમ ભાંગે છે, સાદિ અનન્ત એવો જે બીજો ભાંગો તે આ ભાવમાં નથી હોતો, ભવ્યપણુની અપેક્ષાએ પારિણામિક ભાવ અનાદિ સાન્ત છે. “ નિદ્ધે નામઘ્વે, નોત્રમઘ્વે, ” એ વચ- નથી સિદ્ધના જીવો ભવ્ય નથી તેમ અભવ્ય પણ નથી. જીવપણુ અને અમમ્યપણુ એ

પ્રમાણકાળનું ભાવકાળપણું ને તેથી બનેલા અધિક રમાં અવિરોધપણું. (૧૭૩)

બેની અધિકારો પાનિજામિક ભાવ અનાદિ અનન્ત છે આ પ્રમાણે ઔદ્યોગિક ભાવોનો કાળ કદો, કેમકે હવાચરવાદિ ભાવોનું અવસ્થાન તેજ કાળ છે, એટલે ભાવોનું અવસ્થાન કદોવાથી ભાવકાળ પણ કદો. ૨૦૬૬-થી ૨૦૮૧.

આટી પ્રચુત અધિકારમાં કયા કાળનું પ્રયોજન છે? તે કહો છે.

પરંથુ પુણ અહિગારો પમાણકાલેણ હોઈ નાયવો ।

વેત્તમ્મિ કમ્મિ કાલમ્મિ માસિયં જિણવરિંદેણ? ॥૨૦૮૨॥ ૭૩૩-૧૯૫

વદ્માદ્મસુરુદ્ધકારણીય પુવ્વહદેસકાલમ્મિ ।

મદ્દેસેણવજુજાણે અણંતર પરંપરં સેસં ॥ ૨૦૮૩ ॥ ૭૩૪-૧૯૬

આ અધિકારમાં પ્રમાણકાળનું પ્રયોજન છે. (કેમકે) કયા ક્ષેત્રમાં, કઈ વખતે વિનંદ્યર (સામાયિક અધ્યયન , કહું ? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) વેશાળ ગુટ્ટી અગીઆનો આદારેન વન મામતા ઉદ્યાનમાં અનન્તર નિર્ગમ થયો, અને તે સિવાયના ક્ષેત્રમાં પર પમસં નિર્ગમ થયો ૨૦૮૨-૨૦૮૩.

આટી અનંત પ્રકારના કાળની પ્રકાણા કરી, તેમાં આ ક્ષેત્રે પ્રમાણકાળનું નાય પ્રયોજન છે

મિત્રા: - પૂર્વે ૨૦-૦ મી હારગાથામાં ભાવકાળનું આટી પ્રયોજન છે, એમ કહું છે. અને હમણાં પ્રમાણકાળનું પ્રયોજન કદો છે. આમ પૂર્વાપર વિરોધવાળું કેમ કહો છે?

જાણી-કાર્ય ભાવ કાળમાં વર્તના ભગવન્ને સામાયિક અધ્યયન કહું છે, માટે એ સામાયિકા પૂર્વે ભાવકાળનું પ્રયોજન છે એમ કહું છે, અને દિવસના પૂર્વાર્ધમાં-પ્રથમ પાનિર્ધી-ય કાળમાં ભગવન્ને સામાયિક અધ્યયન કહું છે, એ અભિપ્રાયથી હમણાં આટી પ્રમાણકાળની પ્રયોજન કહું છે એટલે ઉભયકાળનું પ્રયોજન વિરુદ્ધ નથી. અથવા સમજાવવા ને અધિકારના પર્વાય તે વાચી ભાવકાળ છે, તેથી પણ એ પ્રમાણે કદોવામાં વિનંદ્ય નથી

(૧૭૪) નિર્ગમમાં પ્રમાણકાળ શિવાયના બીજા ભેદો પણ જોડવાની વિધિ તથા ક્ષેત્રનિર્ગમ.

અહવા પમાણકાલોત્રિ ભાવકાલોત્તિ જં ચ સેસાત્રિ ।

કિંચિમ્મેત્તવિસિદ્ધા મવ્વે ચ્ચિય ભાવકાલત્તિ ॥ ૨૦૮૬ ॥

આહિક્કેણં કજ્જં પમાણકાલેણ જગહિગારોત્તિ ।

સેસાવિ જહાસંભવમાઝ્જા નિગ્ગમે કાઝા ॥ ૨૦૮૭ ॥

સ્વેત્તં મયમાગાસં સત્તદવ્વાવગાહણાઙ્ગિં ।

તં દવ્વં ચેવ નિવાસમેત્તપજ્જાયઓ સ્વેત્તં ॥ ૨૦૮૮ ॥

તં ચ મહાસેણવણોવલક્ષિયં જત્થ નિગ્ગયં પુવ્વં ।

સામાઙ્ગમન્નેસુ તુ પરંપરવિણિગ્ગમો તસ્સ ॥ ૨૦૮૯

ક્ષાયિક ભાવમાં વર્તતા એવા ભગવન્ત જનેશ્વરથી આ સામાયિક અધ્યયન નીકળ્યું, અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં વર્તતા ગણધરોએ તે ગ્રહણ કર્યું. શા માટે ભાવકાળનું પ્રયોજન છે, અને શા માટે પ્રમાણકાળનો અધિકાર છે? ક્ષાયિક ભાવમાં વર્તતા અરિહ તે પ્રમાણકાળે કર્યું છે માટે, અથવા પ્રમાણકાળ પણ ભાવકાળજ છે, અને જે બીજા કાળો છે, તે પણ કિંચિત્માત્ર વિશિષ્ટ ભાવકાલજ છે, એટલે તે સર્વ ભાવકાળજ છે. (અહીં) મુખ્યતાએ પ્રમાણકાળવડે કાર્ય છે, તેથી તેનો અધિકાર છે. શેષ બીજા કાળો પણ સામાયિક નિર્ગમમાં યથાસંભવ યોજવા, સર્વ દ્રવ્યના નિવાસરૂપ ચિન્હ ત્રણ આકાશ તે ક્ષેત્ર માનેલ છે, જો કે તે દ્રવ્યજ છે, (તોપણ) નિવાસમાત્રરૂપ પચાયની અપેક્ષાએ તેને ક્ષેત્ર કહેવાય છે તે ક્ષેત્ર અહીં મહાસેન વન કર્યું છે, કે જ્યાંથી સામાયિક નિકળ્યું છે. તથા બીજા ક્ષેત્રોમાં પણ પરંપરાએ તેનો નિર્ગમ થયો છે ૨૮૦૫-૨૮૦૬.

ક્ષાયિકભાવમાં વર્તતા ભગવન્ત મહાવીરદેવથી સામાયિક અધ્યયન નીકળ્યું, અને ક્ષાયોપશમિકભાવમાં વર્તતા ગણધરોએ તે સામાયિક અને બીજાં શ્રુત ગ્રહણ કર્યું. ભગવન્તને જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-ચારિત્રમોહનીય અને અંતરાય સર્વથા ક્ષીણ થએલ હોવાથી ક્ષાયિકભાવ હોય છે, અને ગણધરોને તે વખતે તે તે આવરણોનો ક્ષયોપશમ હોવાથી ક્ષયોપશમ ભાવ હોય છે. તીર્થસ્થાપના વખતે આઘગણધર જે ઇન્દ્રભૂતિ તે ભગવન્તને પ્રદક્ષિણા દઇ નમસ્કાર કરીને પછે છે કે ‘હું ભગવન્ત તત્ત્વ શું છે તે કહો’ આથી ભગવન્ત કહે છે કે ‘‘ઉપન્નેહ વા’’ (ઉત્પન્ન થાય છે.) પુનઃ તેવીજ રીતે પૂછતાં ‘‘વિગમેહ વા’’ (નાશ પામે છે) તેમજ ત્રીજી વાર પૂછતાં ‘‘ધુવેહ વા’’ (સ્થિર રહે છે.) એમ ત્રિપદી કહે છે, આ પ્રમાણે પ્રશ્નામ કરીને પૂછવું તે નિપદા કહેવાય છે. આ ત્રણ નિપદાથી ગણધરમહારાજએને એવો નિશ્ચય થાય છે કે ‘‘યત્ત સત્ત્વ તદુત્પાદ-વ્યય-ધ્વોવ્યયુક્તં, અન્યથા વસ્તુનઃ સત્તાડયોગાત’’ એટલે જે છે, તે ઉત્પાત્ત-વિનાશ અને સ્થિરતા શુદ્ધ છે, એ રિવાય વસ્તુની વિદ્યમાનતાજ હોતી નથી આ પછી પૂર્વભાવમાં ભાવિતમાતવાળા ગણધરો બીજાંબુદ્ધવાળા હોવાથી સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાન પામે છે, તેથી ભગવન્ત તેમને દ્વાદશાંગ વ્યવધાને આજ્ઞા આપે છે, ને તે તેઓ સ્વે છે. તે પછી ઇન્દ્રમહારાજ વજ્રમય વિવ્યથાળ સૂર્યથી ભરેલો લકને ભગવન્ત પાસે ઊભા રહે છે, ભગવન્ત સિંહાસન પરથી ઊઠીને તેમથી સંપૂર્ણ સૂર્યની સુઠી ગ્રહણ કરે છે તે પછી ઇન્દ્રભૂતિ વિગેરે અગ્નીઆરે ગણધરા કંઈકે અવનતગાત્રવાળા થકને અટકે પ્રભુ આગળ ઊભા રહે છે. તે પછી વાજિત્રના ધ્વની-ગીતશબ્દ વિગેરે અંધ કરીને મર્વ દેવા

ઉપદેશ વાવગેરે ત્રિપદીનું અર્થજ્ઞાને ગણની અતુજા, પ્રમાણને ભાવકાલની એકરૂપતા. (૧૭૫)

માન્ય થકને ભગવન્ત ગુ' કહે છે, તે શાભળવાને એકચિત્ત થાય છે. પછી “હન્દ્રભૂતિ
નાતમને દ્રવ્ય-ગુણ અને પયાંયથી તીર્થની હું આરા આપુ છું એમ અતુજા કરે છે
અને તેથી આજા આવે સર્વ આદુગણની પણ મુધર્મસ્વામિને અતુજા આપું છું.” આ
પ્રમાણ અતુજા કરીને ભગવન્તે તેમના મસ્તકપર મુદ્રિ ભરીને તે દૂર્ણ નાંખ્યું, તે વખતે
દેવાએ પણ ગુણ પુણ્ય વિગેરે મુવાસિત વસ્તુની ગણધરો ઉપર વૃદ્ધિ કરી. આ પ્રમાણે
આનાયક આપયનનો અર્થ ભગવન્ત પાસેથી નીકળ્યો, અને સૂત્ર ગણધર મહારાજ પા-
સેથી નીકળ્યું.

(મિ. પા:-આટી પ્રકૃતમાં ભાવકાળનો પ્રસ્તાવ છે, તે હતાં પ્રમાણકાળનો અધિકાર
આટી મા માટે કહેવો લેકએ.

કુલ:-ક્ષાયિક ભાવમાં વર્તતા ભગવાન અરિહંત દેવે, પ્રમાણકાળમાં સામાયિક
આપયન કર્યું છે માટે, અથવા પ્રમાણકાળ પણ ભાવકાળજ છે, અને એ સિવાયના બીજા
દ્રવ્યમાળ-આદાકાળ વિગેરે પણ કિંચિત્ ઉપાધિમાત્રથી વિશિષ્ટ હતાં પણ સઘળા ભાવ-
કાળજ છે. મગનુ કે દ્રવ્યની જે ચાર પ્રકારના રિદ્ધાંત તે દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે, સમય-
આકાશ વિગેરે આદાકાળ છે, પ્રાણિઓનું જીવન-આયુ તે આયુષ્યકાળ છે, આ સર્વ
જિવાન વિગેરે જીવ-અજીવના પયાંય દેવાથી ભાવરૂપજ છે, એટલે જરી રીતે ભાવકા-
ળમાં ન જુદા નથી પરંતુ “પ્રમાણકાળનો આટી અધિકાર છે.” એમ જે કહ્યું છે, તે
ભગવાને આટી પ્રમાણકાળનું કાર્ય છે, માટે કહ્યું છે. અન્યથા બીજા પણ દ્રવ્યકાળ-
આદાકાળ વિગેરે પરંપરાએ તો સામાયિક નિર્ગમના થઈ છે. જેમકે ક્ષાયિકભાવમાં વર્તતા
ભગવન્ત નમશ્વનિદામનરૂપ દ્રવ્ય ઉપર એટીને સામાયિક રૂપદેશનું, જ્યાં દ્રવ્ય દેાય,
ત્યાં તે નિષ્ક્રિય કાળ પણ દેાય છે, તેથી પરંપરાએ દ્રવ્ય અને અદ્વારૂપ કાળ
નામના નિર્ગમના દેાય છે, ત્યાં અનુચકાળના અનુભવ કરતા ભગવતે સામાયિક
રૂપદેશનું નામ દેયનું કાળ ઉપદેશનું, પ્રત્યાય જાણનાં ઉપદેશનું. આવીચિમરનરૂપ
મગનુ નમજના ત્યાં જીવા આ વિષયનું વર્તન કરતી વખતે ભગવન્તે સામા-
યિક રૂપદેશનું નામ પ્રમાણ પરંપરાએ આનાયક નિર્ગમનાં અધ્યાએ કાળધરે છે, પરંતુ
કુલના નામના કાળ નામે ભાવકાળ પડે છે, તેથી તે બેનાજ આટી અધિકાર પ્રસ્તુ-
તમા રજા ર.

આહીં સુધી છએ પ્રકારનો નિર્ગમ કહ્યો એ કહેવાથી ‘ હદેસે નેદેસે ’ ઈત્ય ઉપોદ્ધાત નિર્ચુકિતની ૯૭૩ મી ગાથામાં કહેલું ત્રીજું નિર્ગમદ્વાર પૂર્ણ થયું, ચોથું દ્વાર અને પાંચમું કાળદ્વાર તે બે સામાયિક નિર્ગમના અંગરૂપજ છે. તેથી નિર્ગમાન્તગ દોત્ર અને કાળતું સ્વરૂપ કહેવાથી તે બન્ને દ્વાર પણ કહેવાય ગયાં.

હવે ઉપોદ્ધાતતું છડું પુરૂષલક્ષણ દ્વાર કહે છે.

દઘ્વા-ડમિલાવ-ચિંધે વેણ ધમ્મ-તથ-ભોગ-ભાવે ચ ।

ભાવપુરિસો ડ જીવો ભાવે પગયં તુ ભાવેણં ॥ ૨૦૧૦ ॥ ૭૩૬-૧૧૮

દ્રવ્યપુરૂષ, અભિલાપપુરૂષ, ચિન્હપુરૂષ, વેદપુરૂષ, ધર્મપુરૂષ, અર્થપુરૂષ, ભોગપુરૂષ અને ભાવપુરૂષ, એ પુરૂષના ભેદો જાણવા, તેમાં ભાવપુરૂષ તે શુદ્ધ જીવ જાણવો, કેમકે ભાવદ્વાર વિચારતાં આહીં ભાવપુરૂષવડેજ આધિકાર છે. ૨૦૮૦.

હવે દ્રવ્ય-અભિલાપ ચિન્હ-વેદ-ધર્મ-અર્થ-ભોગ અને ભાવપુરૂષતું સ્વરૂપ કહે છે.

ળાગમઓડણુવત્તો ડયરો દઘપુરિસો તિહા તડઓ ।

ણમભવિયાડિતિવિહા મૂલત્તરનિમ્મઓ વાવિ ॥ ૨૦૧૧ ॥

અભિલાવો પુંલિગાભિદ્વાળમેત્તં ઘડો વ્વ ચિંધે ડ ।

પુરિસાકિતી નરુંસો વેઆ વા પુરિસવેસો વા ॥ ૨૦૧૨ ॥

વેયપુરિસો તિલિંગોવિ પુરિસવેયાણુમૂકાલમ્મિ । દારં ।

ધમ્મપુરિસો તયજ્જળવાવારપરો જહા સાહૂ ॥ ૨૦૧૩ ॥

અર્થપુરિસો તયજ્જળપરાયણો મરમણો વ્વ નિદ્ધિપાલો ।

ભોગપુરિસો સમજ્જિયાડિસયસુહો ચક્કવટ્ટિ વ્વ ॥ ૨૦૧૪ ॥

(નામ અને સ્થાપના પુરૂષનો વિચાર સુગત હોવાથી તેનો વિચાર આહીં કર્યો નથી.) દ્રવ્યપુરૂષ બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી. તેમાં પુરૂષ પદાર્થને જાણનાર અનુપયોગી જે જીવ તે આગમથી દ્રવ્યપુરૂષ; અને જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીર-તથા તદ્વ્યતિરિક્ત, એમ ત્રણ પ્રકારે નોઆગમથી દ્રવ્યપુરૂષ છે. આમાંનો ત્રીજો વ્યતિરિક્ત નામનો ભેદ, એકભવિત્-અદ્વાયુષ્ક અને આભસુખનામગોત્ર, એમ ત્રણ ભેદ છે. અથવા મૂળગુણ નિર્મિત (પુરૂષ પ્રાયે જ્ય દ્રવ્યો.) અને ઉત્તરગુણનિર્મિત (તદ્વાકારવાળાં તેજ દ્રવ્યો.) એમ બે ભેદ છે. ૧ ઘટ—પટ ઈત્યાદિની પેઠે પુલ્લિંગશબ્દરૂપ જે અભિલાપ પુરૂષ. ૨ અને નપુંસક છતાં મુછ આદિ પુરૂષાકૃતવાળો, પુરૂષવેદના ઉદય-વાળો તથા વેદયા સ્ત્રી છતાં પુરૂષવેષે હોય, તે તે ચિ હ માત્રથી પુરૂષ છે માટે ચિન્હ-પુરૂષ છે. ૩ ત્રિલિંગ વૃત્તવાળો જીવ છતાં પણ તણાગિત સમાન પુરૂષવેદના વિપાકનો અનુભવ કરે, ત્યારે તે વેદપુરૂષ કહેવાય છે. ૪ અને જે મનુષ્ય સાધુની પેઠે ધર્મ પ્રાપ્ત કરવામાંજ તત્પર હોય, તે ધર્મપુરૂષ કહેવાય છે. ૫ દ્રવ્યતુ રક્ષણ કરનાર તથા મમ્મજી શેઠની પેઠે દ્રવ્ય નળવવામાંજ તત્પર હોય, તે અર્થપુરૂષ, ૬ અને ચક્રવાર્તાની પેઠે વિવચ-સુખનો ઉપભોગ કરનાર હોય, તે ભોગપુરૂષ કહેવાય છે. ૨૦૮૧-૨૦૮૮

તેવે ભાવપુરુષનું સ્વરૂપ કહે છે.

ભાવપુરુષો હ જીવો મરીરપુરિ સયણઓ નિરુત્તિવમા ।

અહવા પૂરુણ-પાન્નભાવાઓ સદ્ભાવાણં ॥ ૨૦૧૫ ॥

દદશુભિઃક્રિયાઃક્રિયાવિ જં ચ તત્સેવ હૌતિ પજ્ઞાયા ।

તેજેહ ભાવપુરુષો મુદ્ધો જીવો જિણિદો વ્વ ॥ ૨૦૧૬ ॥

પગયં વિમેનઓ તેણ વેયપુરિસેદિ ગણદરેદિ ચ ।

મેનાવિ જદાસંભવમાયોજ્ઞા ઉભયવગ્નેવિ ॥ ૨૦૧૭ ॥

પુરુ કોટલે મદીર, તેમાં વગવાધી પુરુષ, અથવા સર્વ ભાવોના પૂરુષ અને પાલન-ભાવથી પુરુષ, એ વ્યુત્પત્તિથી ભાવપુરુષ તે શુદ્ધસ્થ બાણવો. કેમકે કલ્પપુરુષાદિ પદ્ધતે મદ્ધ સ્થવનાત્ પચાંચો છે, તેથી આદી ભાવપુરુષ તે જિતેન્દ્રની પેઠે શુદ્ધ સ્થવ બાણવો. આવી પ્રવૃત્તિમાં તેના ભાવપુરુષ શ્રીમાન મદાવીરદેવવડે અને વેદપુરુષ એવા ગણધરેવડે આધિમાન છે. (કેમકે તેમાંજ આનુક્રમે અર્થધી અને સૂત્રધી આભાસિક પ્રરૂપ્યું છે.) એ મિયાપ કાપ પ્રભંપુરુષ અને વિન્દપુરુષાદિની પણ યથાસભવ ઉભય વર્ગમાં (તીર્થ-૧૨-આપ, ૫૨મા) ચોક્કસતા દેખી. ૨૦૧૫-૨૦૧૬-૨૦૧૭.

તેવે કારણદ્વાર કહે છે.

નિવગ્નેયો કારણમ્મિં ચત્ત્વિહો દુવિહ દ્વોઙ્ગ દ્વવમ્મિ ।

તદ્વચ્ચમણદત્તે અહવાવિ નિમિત્ત-નેમિત્તો ॥ ૨૦૧૮ ॥ ૭૩૭-૧૯૯ ॥

મમવાટ અન્નમગાટ દ્વવિહ કત્તા ચ કરણ કમ્મં ચ ।

તત્તો ચ સંપચાણાપતાણ તદ્ સંનિહાણે ચ ॥ ૨૦૧૯ ॥ ૭૩૮-૨૦૦ ॥

કારણ, જેમ તત્ત્વો સામીપ્યભાવે પદરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય; કેમકે તેના સિવાય પદની ઉત્પત્તિ ન થાય. વળી જેમ તત્ત્વ સિવાય પદ નથી થતો, તેમ પદગત આતાન-વિતાનાદિ ચેષ્ટાવિના પણ પદ નથી થતો, તેથી એ ચેષ્ટાનું કારણ જે વેમાદિ, તે નિમિત્તકારણનું પણ કારણ હોવાથી તેને નૈમિત્તિક કારણ કહેવાય.

અથવા સમવાયિ કારણ અને અસમવાયિ કારણ એવા પણ બે ભેદ વ્યતિરિક્ત કારણના છે. સમવાય એટલે સંલેષ—એકીભાવ જેનો હોય તે સમવાયિ, જેમકે પદ કાર્યમાં તત્ત્વો, કારણકે એની અંદર પદ સંલેષપણે-એકીભાવે રહેલ છે, આથી કરીને એ તત્ત્વો સમવાયિ કારણ કહેવાય. તથા તત્ત્વનો સંયોગ, તે કારણરૂપ દ્રવ્યનો બીજો ધર્મ છે અને પદકાર્યરૂપ દ્રવ્યાન્તરથી દૂરવર્તિ છે, તેથી તે અસમવાયિ કારણ કહેવાય. અહીં વ્યતિરિક્ત કારણના નિર્મિત નૈમિત્તિક આદિ ત્રિવિધ વિકલ્પોમાં જે પ્રકાર જણાવ્યા છે, તેઓના અર્થમાં કંઈ તફાવત નથી, છતાં તે દરેકના જુદા જુદા પ્રકાર બતાવ્યા છે, તે માત્ર તંત્રાંતરવાળાએ માનેલ જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ-નામો જણાવવા માટેજ છે.

અથવા વ્યતિરિક્ત કારણના બીજા છ ભેદ છે ૧ ઘટરૂપ કાર્યનો કર્તા કુંભાર-કેમકે તે કર્તાનો તે કાર્યમાં સ્વતંત્ર વ્યાપાર છે. ૨ માટીનો પિંડ-દંડ-સૂત્ર વિગેરે કરણ પણ ઘટનું કારણ છે, કેમકે તે સર્વ સાધકતમ છે. ૩ જે ક્રાય તે ઘટાદિરૂપ કર્મ, એ પણ ઘટરૂપ-કાર્યનું કારણ છે; અહીં કોઈ શંકા કરે કે ઘટાદિ કાર્ય તેજ પોતાનું કારણ કેમ થાય? તેને ઉત્તર આપે છે કે તે કુંભકારાદિ કારણથી કરાએડી ક્રિયાને વિષય હોવાથી ઉપચારથી તેને કારણ કહેવાય છે, મુખ્ય વૃત્તિએ તો તે કાર્ય ગુણરૂપ હોવાથી કર્મનું કારણ છે. ૪ સંપ્રદાનકારણ. સં-પ્ર-દાન એટલે સારી રીતે સમારીને જેને અપાય તે. અર્થાત્ ઘટ ગ્રાહક દેવદત્તાદિ વ્યક્તિ તે સંપ્રદાન કારણ કહેવાય, કેમકે ગ્રાહકને ઉદ્દેશીનેજ ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે, ગ્રાહક સિવાય ઘટોત્પત્તિ ન થાય. ૫ અપાદાન કારણ, એટલે જેનાથી મર્યાદાએ મૃત્પિંડાદિનું નિયોજન થાય તે ભૂમિરૂપ અપાદાન કારણ છે; કેમકે તેના વિના પણ ઘટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય. ૬ સંનિધાન-આધાર કારણ એટલે જ્યાં કાર્ય સ્થપાય તે સંનિધાન કારણ અથવા આધારકારણ. એ આધાર પણ કાર્યમાં ઉપયોગી છે, કેમકે ઘટનો આધાર ચક્ર, ચક્રનો આધાર ભૂમિ, અને ભૂમિનો આધાર આકાશ, એ પ્રમાણે આધાર-સંનિધાન પણ કાર્યનું કારણ છે, તેથી તેને સંનિધાનકારણ કહેવાય છે.

૨૦૯૮-૨૦૯૯-

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કારણદ્વારાન્તર્ગત તદ્દ્રવ્યકારણ અને અન્યદ્રવ્યકારણનું સ્વરૂપ કહે છે.

તદ્વચ્ચકારણં તંતવો પદસ્તેહ જેણ તમ્મયયા ।

વિવરીયમન્નકારણમિદ્ધં વેમાદઓ તસ્સ ॥ ૨૧૦૦ ॥

જઈ તં તસ્તેવ મયં હેઝ નણુ કજ્જકારણેગત્તં ।

ન ય તં જુત્તં તાઈં જઓઽભિહાણાઈ મિત્તાઈં ॥ ૨૧૦૧ ॥

તુલ્હોઽયમુવાલંભો મેણ્વિ ન તંતવો ઘડસ્તેવ ।

કારણમેગંતેવિ ય જઓઽભિહાણાદઓ મિત્તા ॥ ૨૧૦૨ ॥

જં કજ્જ-કારણાઈં પજ્જાયા વત્થુણો જઓ તે ય ।

અન્નેઽણન્ને ય મયા તો કારણ-કજ્જમયણેયં ॥ ૨૧૦૩ ॥

નન્તિ પૃથ્વીચિનિદ્રો વદોત્તિ જં તેણ જુઝ્ઝઙ્ અણન્નો ।

જં પુણ વદોત્તિ પુઠ્ઠં નામી પૃથ્વી તત્તો અન્નો ॥ ૨૧૦૪ ॥

આર્તી તન્નુઓ તે પરતું તદ્વ્યકારણ છે, કેમકે તે તન્મય છે. અને એથી વિપરીત વેમાદિક તે તેનું (પરતું) અન્યદ્વ્યકારણ છે. જો તે તન્નુને પરતું કારણ માનેલું છે, તો કાર્ય-માણની એકતા ધરો. અને એ એકતા (માનવી) યોગ્ય નથી, કેમકે નામાદિવડે તે (કાર્ય-માણ) ભિન્ન છે. ઉત્તર-(કાર્ય-કારણના) બેમાં પણ એ ઉપાસંભ સમાન છે. જેમકે તન્નુઓ પરતી જેમ ભિન્ન દેવાવી પરતું કારણ નથી. વળી એકતામાં પણ એજ દોષ છે, કેમકે નામ આદિવડે ભિન્ન ભિન્ન છે. માટે કાર્ય અને કારણ એ બન્ને વસ્તુના પર્યાય છે, તેથી અન્ય અનન્યરૂપ કારણ-કાર્યની ભજના લગવી. જેમકે પૃથ્વીથી વ્યતિરિક્ત ઘટ નથી, તેથી ઘટ પૃથ્વીથી અનન્ય છે, અને ઘટોત્પત્તિ પૂર્વે વ્યક્ત રૂપ ઘટ નહતો. પણ માત્ર પૃથ્વીજ હતી. તેથી ઘટ પૃથ્વીથી અન્ય છે. ૨૧૦૦-થી-૨૧૦૪

ધર્માન્નઃ કાર્યો ન જાય તે તદ્વ્યકારણ કહેવાય એટલે કે કાર્યદ્વ્યતા સજાતીય-પણાથી ન અવધાળું તે કારણ તે તદ્વ્યકારણ કહેવાય. જેમ તન્નુરૂપ કારણનું જે પર-રૂપ કાર્ય છે, તે તદ્વાન્નઃ; તેથી તન્નુઓ પરતું તદ્વ્યકારણ કહેવાય. અને એથી વિપ-રીત એમને તેનાથી તદ્વાન્નઃ કાર્ય ન થાય તે અન્યદ્વ્યકારણ લગવું. જેમ વેમાદિકથી તેમકે ઘટ પર કાર્ય થાય છે, પણ તે પરરૂપ કાર્ય વેમાન્નાન્નઃ નથી થતું; તેથી વેમાદિક પરતું અન્યદ્વ્ય કારણો.

લેદથી ઘટ અને ઘટના રૂપાદિકની જેમ, પટ અને તન્તુ આદિરૂપ જે કાર્ય-કારણ તે અભિન્ન છે, શિષ્ય:-પ્રભો! જે એ પ્રમાણે કાર્ય-કારણના ભેદ અને અભેદ પક્ષમાં સરખોજ દોષ આવતો હોય, તો પછી જગતમાં તન્તુ અને પટનો જે કારણ-કાર્ય ભાવ પ્રસિદ્ધ છે, તે કેવી રીતે ચોગ્ય માની શકાય ?

આચાર્ય:-પ્રાણ! સાંભળ. જેમ માટીથી વ્યતિરિક્ત-ભિન્ન ઘટ જણાતો નથી, તેથી માટીથી ઘટ અનન્ય-અભિન્ન છે એમ કહી શકાય. અને સ્વસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ઘટ હતો નહિ, પણ કેવળ માટીજ હતી, તેથી ભિન્ન છે એમ કહેવાય, જે એમ ન માનતાં સર્વથા એકપણું માનવામાં આવે તો જે કાલે એકલી પૃથ્વી હતી તે કાળે પણ ઘટ જણાવો જોઈએ, પરન્તુ તે કાળે તે જણાતો નથી, માટે પૃથ્વીથી-માટીથી ઘટ ભિન્ન છે. આ પ્રમાણે જેમ કારણ અને કાર્યરૂપ માટી અને ઘટનું ભિન્નાભિન્નત્વ છે, તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર કારણ કાર્યમાં ભિન્નાભિન્નપણું સમજી લેવું ૨૧૦૦-થી-૨૧૦૪

હવે નિમિત્તકારણ, નૈમિત્તિકકારણ, સમવાયિકારણ અને અસમવાયિકારણનું સ્વરૂપ કહે છે.

જહ તંતવો નિમિત્તં પઢસ્સ વેમાદઓ તહા તેસિં ।

જં વેદ્ઢાઈનિમિત્તં તો તે પઢયસ્સ નેમિત્તં ॥ ૨૧૦૫ ॥

સમવાઈકારણં તંતવો પઢે જેણ તે સમવયંતિ ।

ન સમેઈ જઓ કજ્જે વેમાઈ તઓ અસમવાયિ ॥ ૨૧૦૬

વેમાદઓ નિમિત્તં સંજોગા અસમવાયિ કેસિંચિ ।

તે જેણ તન્તુધમ્મા પઢો ય દવ્વંતરં જેણ ॥ ૨૧૦૭ ॥

દવ્વંતરધમ્મસ્સ ય ન જઓ દવ્વંતરમ્મિ સમવાઓ ।

સમવાયમ્મિ ય પાવઈ કારણ-કજ્જેગયા જમ્હા ॥ ૨૧૦૮ ॥

જેમ તંતુઓ પટનું નિમિત્ત કારણ છે, તેમ વેમાદિક સાધનો તંતુ ઓની-આતાન-વિતા-નાદિ ચેષ્ટાનું નિમિત્ત કારણ છે, તેથી તે વેમાદિક પટનું નૈમિત્તિક કારણ છે. (પટના કારણનું એ કારણ છે.) તથા તન્તુઓ પટનું સમવાયિકારણ છે, કેમકે તે પટમાં સંશ્લિષ્ટ છે. (એથી અહીં તન્તુઓમાં પટ છે, એમ વૈશેષિકો માને છે.) અને વેમાદિક જે છે તે પટરૂપ કાર્યમાં સંશ્લિષ્ટ નથી, તેથી તે પટનું અસમવાયિકારણ છે. કેટલાક વૈશેષિકો વેમાદિકને નિમિત્ત કારણ કહે છે, અને સંયોગને અસમવાયિકારણ કહે છે; કેમકે તે સંયોગ તન્તુના ધર્મ છે, અને પટ જુદું દ્રવ્ય છે, તેથી અન્યદ્રવ્યના ધર્મનો અન્યદ્રવ્યમાં સમવાય ન હોય, અને જે હોય, તો કારણ-કાર્યની એકતા થાય ૨૧૦૫-થી-૨૧૦૮.

નિમિત્તકારણ અને નૈમિત્તિકકારણ, તથા વૈશેષિકોએ માનેલ સમવાયિ અને અસમવાયિકારણમાં કંઈ વિશેષ કહેવાતું નથી, પરન્તુ કેટલાક વૈશેષિકોમાં મતભેદ છે, તેઓમાંના કેટલાકનું એમ માનવું છે, કે સજ્જતીય-વિજ્જતીય તુરી-દિશા-કાળ-વેમાદિક સર્વ પટનાં નિમિત્ત કારણ છે, પણ અસમવાયિકારણ નથી, કેમકે તે સર્વ તન્તુઓનો સંયોગ માત્ર કરવામાં નિમિત્ત ભૂત હોવાથી તન્તુરૂપ કારણદ્રવ્યને આશ્રિત રહેલા છે, પરન્તુ સંયોગ એટલે તન્તુના ગુણ અથવા ધર્મ, તે તન્તુરૂપ કારણને આશ્રિત રહેલા હોવાથી અસમવાયિકારણ

કારણ છે. પણ નિમિત્ત કારણ નથી; કેમકે એ તન્તુસંયોગ, તન્તુનો ધર્મ હોવાથી નિમિત્ત-કારણથી વિવક્ષ્ય છે.

અહીં કહ્યું એમ કહેવા માગે કે તન્તુસંયોગો પણ તન્તુઓની ષેઠે પરમાં સંલિપ્ત છે; તેથી નેમને સમવાયિકારણ કહેવામાં આવે, તો શું દોષ છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તન્તુદ્રવ્યથી પરદ્રવ્ય જુદું છે, અને પરદ્રવ્યથી તન્તુદ્રવ્ય જુદું છે. આથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-દ્રવ્યો અન્ય દ્રવ્યને આરભે છે, અને ગુણો અન્ય ગુણોને આરભે છે; એવા નિદાન છે. એટલે જેમ સ્ત્રીનો ધર્મ અગ્નિમાં ન હોય, તેમ અન્યદ્રવ્યના ધર્મનો સમવાય અન્યદ્રવ્યમાં ન હોય; કારણ કે તન્તુધર્મ જે તન્તુસંયોગ, તેનો પરરૂપ અન્યદ્રવ્યમાં સમવાય માનવામાં આવે, તો એક બીજાના ગુણના સંલેપથી પર અને તન્તુધર્મ કાર્ય-કારણની એકતા થાય. અને એથી જેમ ધ્રુવનાદિ પરના ધર્મ પરમાં સમવેત (સંલિપ્ત) છે, અને તેથી અવ્યનિરિપ્ત છે, તે છતાં પણ તે પરનું કારણ નથી થતા, તેમ તન્તુસંયોગો પણ તેનું કારણ ન થાય, કારણ કે એકતામાં કાર્ય-કારણભાવ ઘટે નહિ. આ પ્રમાણે પદોપદો કહી પણ સ્ત્રીને કાર્ય-કારણની એકતા નથી માનતા. ૨૧૦૫ થી ૨૧૦૮.

અપાદાનનાતુચાર કારણથી કાર્ય મિત્રાભિન્ન છે. તે જણાવે છે.

અદ મંત્રુણં ધમ્મા મંજોગા નદ પટોવિ મણુણ દ ।

મમવાચાદનણઓ દગ્ધસ્મ ગુણાદઓ ચેવં ॥ ૨૧૦૯ ॥

અભિરાણ-વૃદ્ધિ-અપાદાનમિત્રાપિ જદા મદન્યઓડણજે ।

દિદ પાત્તાદિમેસા નદ દહાઓ ગુણાદિધા ॥ ૨૧૧૦ ॥

ઉપવાસ્મેતમિત્તા તે જેર જદા નદા ગુણાદિધા ।

નદ વંડો વારણઓ મિત્રમિત્રં ચ કો દોલો ? ॥ ૨૧૧૧ ॥

અને લક્ષણાદિ વડે લિખ્ત છે, તોપણ સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વ-પ્રમેયત્વાદિ સત્તા સામાન્યવડે અલિખ્ત છે. એજ પ્રમાણે ગુણ-કર્મ-સામાન્ય અને સમવાય વિગેરે પણ દ્રવ્યથી અનન્ય છે. આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવાને જરા કંઠક વિસ્તારથી કહીએ. જેમ દિશા-કાળ વિગેરેનું નામ જુદું છે, અને સામાન્યનું નામ પણ તેથી જુદું છે. દિશા વિગેરેમાં જુદી જુદી થાય છે, અને સત્તા સામાન્યમાં પણ એથી જુદીજ જુદી થાય છે. દિશા વિગેરેનું લક્ષણ-સ્વરૂપ જુદું છે. અને સત્તા સામાન્યનું જુદું છે. આ પ્રમાણે નામાદિવડે દિશા વિગેરે દરેક વિલક્ષણ હોવાથી લિખ્ત છે, પણ સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદિ સત્તા સામાન્ય વડે અલિખ્ત છે. એજ પ્રમાણે તન્તુઆદિના શ્વેતતાદિ ગુણો નામાદિ વડે લિખ્ત છે, તે છતાં જ્ઞેયત્વાદિ વડે અલિખ્ત છે. જેમ સત્તા સામાન્યથી અલિખ્ત એવા દિશા વિગેરેમાં નામાદિકના ભેદવડે ભેદનો ઉપચાર કરાય છે, તેવી રીતે દ્રવ્યથી અલિખ્ત એવા ગુણ વિગેરેમાં પણ ભેદનો ઉપચાર કરાય છે. જેમકે:—પ્રાતઃકાળે મંદ મંદ પ્રકાશ હોય ત્યારે, પુષ્કળ પત્રવાળી તરૂંશાખાવડે આચ્છાદિત વાદળીનું કોઈને દર્શન થાય, તે વખતે “કંઠક શ્વેત જણાય છે” એ પ્રમાણે શ્વેતપણાનો નિશ્ચય થાય છે, પણ “વાદળી છે” એવું ભાન નથી થતું. આ પ્રમાણે ભાન થવામાં ગુણ-ગુણીનો ફરિયાત ભેદ હોય છે. એકાન્તે અભેદ માનવામાં ગુણનું ગ્રહણ થતાં ગુણીનું પણ અવશ્ય ગ્રહણ થાય, માટે દૃશ્યથી ગુણ વિગેરેનો કથંચિત્ ભેદ છે, અને કથંચિત્ અભેદ છે, એજ પ્રમાણે કાર્યપણ નામાદિના ભેદવડે કારણથી લિખ્ત છે, અને સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વાદિવડે અલિખ્ત છે પણ વૈશેષિક વિગેરે એકાન્ત ભેદેજ કાર્ય-કારણ ભાવ માને છે, તે અચોગ્ય છે. ૨૧૧૧.

છ પ્રકારે વ્યતિરિક્ત કારણ કહે છે.

કારણમહવા છદ્ધા તત્થ સતંતોત્તિ કારણં કત્તા ।

કજ્જસ્સ સાહગતમં કરણમ્મિ ઉ પિંહ-દંઢાઈ ॥ ૨૧૧૨ ॥

કમ્મં કિરિયા કારણમિહ નિચ્છિટ્ઠો જઓ ન સાહેઈ ।

અહવા કમ્મં કુંભો સ કારણં બુદ્ધિહેઉત્તિ ॥ ૨૧૧૩ ॥

ભવ્વોત્તિ વ જોગ્ગોત્તિ વ સક્કોત્તિ વ સો સરૂવલાભસ્સ ।

કારણસંનેજ્ઞમ્મિવિ જં નાગાસત્થમારંભો ॥ ૨૧૧૪ ॥

બજ્ઞનિમિત્તાવેવરં કજ્જંચિય કજ્જમાણકાલમ્મિ ।

હોઈ સકારણમિહરા વિવજ્જયા-ડભાવયા હોજ્જા ॥ ૨૧૧૫ ॥

દેઓ સ જસ્સ તં સંપયાણમિહ તંપિ કારણં તસ્સ ।

હોઈ તદત્થિત્તાઓ ન કીરણ તં વિણા જં સો ॥ ૨૧૧૬ ॥

ભૂપિંઢાવાયાઓ પિંહો વા સક્કરાદવાયાઓ ।

ચક્કમહાવાગો વાડવાયાણં કારણં તંપિ ॥ ૨૧૧૭ ॥

વસુહાડગાસં ચક્કં સરૂવમિચ્છાઈ સંનિહાણં જં ।

કુંભસ્સ તંપિ કારણમભાવઓ તસ્સ જદસિદ્ધી ॥ ૨૧૧૮ ॥

અથવા (વ્યતિરિક્ત) કારણ છ પ્રકારે છે. તેમાં (કુંભકારાદિ) સ્વતંત્ર કર્તા. (એ જુ) કારણ. ૨ કરણમાં દંડ-(પાંડ વિગેરે કાર્યનાં પ્રસાદક્રમના કર્મરૂપ ક્રયા, તે બીજી

કારણ. ૬ એટલેવિત (કાર્ય) સંધાતું નથી. તેથી કુંભ (વટ) રૂપ કર્મ એ ત્રીજું કારણ. કેમકે ઘટકાર્યરૂપ યુક્તિમાં તે હેતુ અથવા તે સ્વરૂપ પ્રાપ્તિને યોગ્ય છે, સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું કારણ નથી. પણ તે કાર્યના આકાશ માટે આરંભ નથી થતો, તેથી કાર્ય કરાતી વખતે આદ્ય નિમિત્તની અપેક્ષાએ કાર્ય પણ પોતાનું કારણ છે; અન્યથા વિપર્યય કે અવ્યાય પ્રાપ્ત થાય. ૮ જેને એ કાર્ય આપવા યોગ્ય હોય, તે આહુત પણ તેનું સંપ્રદાન કારણ છે, કેમકે તેને માટે કરાય છે, તેના વિના તે ન કરાય. ૫ પિંડનો અપાય થવાથી યુક્તિ, કાર્યના અપાય થવાથી પિંડ, અને ઘટના અપાયે ચક્ર-આપાક તે પણ અપા-દાન કારણ છે. ૬ યુક્તિ, આકાશ, ચક્ર, સ્વરૂપ વિગેરે સંનિધાન કારણ છે, કેમકે તેમના વિના નથી (કાર્યની) સિદ્ધિ નથી થતી ૬. ૨૧૨૨ થી ૨૧૨૮.

“તે કનાંવટ કરાય તે કર્મ” જેમકે ઘટ કરવા માટે કુંભકારના વ્યાપારરૂપ ઘટ પ્રાપ્તિની ક્રિયા, તે કર્મ. એ કર્મ અથવા ક્રિયા ઘટરૂપ કાર્યનું બીજું કારણ છે.

મિ. ય.—ભગવન! કુંભારજી ઘટ કરતો જણાય છે, પણ આપ કહો છો તે ક્રિયા ઘટ કનાંવટ કરતો જણાતો નથી, એટલે તે કેવી રીતે ઘટનું કારણ માની શકાય ?

ગુરુ.—હા, કુંભારજી ઘટ કરે છે, પણ તે એટલેવિત ઘટ કરી શકતો નથી, તેથી ઘટ કનાંવટ કુંભારની જે ચિંતા થાય છે, તે ચિંતાજી ક્રિયા છે, અને તે ક્રિયા ઘટ પ્રત્યે યોગ્ય છે. અન્યથા કનાંવટ ઘટ તેજ કનાંવટ હટ દોવાથી કર્મ છે, અને તે કર્મ કારણ છે.

મિ. ય.—પ્રભુ! આપ બીજું કારણ ઘટ કહો છો તો ઘટ તો કાર્ય છે, એટલે એ ઘટ એ ઘટનજી કનાંવટ જેવો કેવી રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે જેમ અતિ રીક્ષ એવી સેાય, ૫ પાત્રને રીક્ષી માની ન શકે તેમ તે પણ પાત્રનું કારણ થઈ શકે નહિ.

જોઈએ. કેમકે સર્વ કારણ સામગ્રી સમીપ છતાં પણ, ગમે તેમ નિર્થક આકાશને માટે કંઈ પ્રારંભ થતો નથી; પરંતુ અમુક કાર્યને માટેજ આરંભ થાય છે. એ સિવાય આરંભ થતો નથી માટે એ આરંભ અથવા ક્રિયા કાર્ય પણ પોતાનું કારણ છે. જેમકે કુંભાર-ચક્ર-ચીવર વિગેરે જે બાહ્ય નિમિત્ત છે તેને અપેક્ષીને, કાર્ય કરતી વખતે અન્તરંગ બુદ્ધિએ વિચારેલું જે કાર્ય તે પોતાનું કારણ થાય છે; અન્યથા જો પ્રથમ બુદ્ધિએ વિચાર્યા સિવાય કાર્ય કરાય, તો વિચાર વિના શૂન્ય મનથી કરેલા આરંભમાં તો કાર્યનો વિપર્યય થાય, એટલે કે ઘટરૂપ કાર્યનાં કારણો સમીપમાં છતાં, ઘટ ન બનતાં, એ સિવાય બીજું કંઈ શરાવણું વિગેરે થાય, અથવા કંઈપણ કાર્ય ન થાય. માટે બુદ્ધિમાં નિશ્ચિત કરેલું કાર્ય પોતાનું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે જે જે યુક્તિથી ઘટે, તે તે યુક્તિથી બુદ્ધિ માને કર્મનું કારણપણું કહેવું.

પૃથ્વી, મૃત્પિંડ, ચક્ર, આપાક વિગેરે અપાદાન કારણ છે, અને પૃથ્વી, આકાશ-ચક્ર સ્વરૂપ વિગેરે ઘટના સંનિધાન (આધાર) કારણો છે, કેમકે ઘટનો આધાર ચક્ર, ચક્રનો આધાર પૃથ્વી, પૃથ્વીનો આધાર આકાશ છે, અને આકાશનો આધાર સ્વરૂપ છે, કેમકે તે પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વી વિગેરે ઘટના સંનિધાન કારણ છે, તેઓના અભાવે ઘટની સિદ્ધિ ન થાય. ૨૧૧૨ થી ૨૧૧૮.

હવે ભાવકારણ ને તેના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે ભેદ કહે છે.

ભાવમ્મિ હોઽ દુવિહં અપસત્થ પસત્થયં ચ અપસત્થં ।
 સંસારસ્સેગવિહં દુવિહં તિતિહં ચ નાયવં ॥ ૨૧૧૯ ॥ ૭૩૯-૨૦૧ ॥
 અસંજમો ય ઇક્કો અન્નાણં અવિરઈ ય દુવિહં તુ ।
 મિચ્છત્તં અન્નાણં ચ અવિરઈ ચેવ તિવિહં તુ ॥ ૨૧૨૦ ॥ ૭૪૦-૨૦૨ ॥
 હોઽ પસત્થં મોક્ખસ્સ કારણં ઇગવિહ દુવિહ તિવિહં વા ।
 તં ચેવ ય વિવરીયં અહિગાર પસત્થણેત્થં ॥ ૨૧૨૧ ॥ ૭૪૧-૨૦૩ ॥

ભાવકારણ બે પ્રકારે છે. એક અપ્રશસ્ત અને બીજું પ્રશસ્ત; તેમાં સંસારનું જે કારણ તે અપ્રશસ્ત ભાવકારણ છે, તે એક પ્રકારે, બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં અવિરતિ એ એક પ્રકારે, અવિરતિ અને અજ્ઞાન એમ બે પ્રકારે, મિથ્યાત્વ અવિરતિ-ને અજ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકારે છે. પ્રશસ્ત ભાવકારણ મોક્ષનો હેતુ છે, તે પણ એક પ્રકારે, બે પ્રકારે અને ત્રણ પ્રકારે છે, તે તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપે જાણવા, અહીં પ્રસ્તુતમાં પ્રશસ્ત ભાવકારણનો અધિકાર છે. ૨૧૧૯-થી-૨૧૨૧.

ઔદયિકાદિ ભાવરૂપ કારણ તે ભાવકારણ છે. તે-ભાવકારણ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એમ બે પ્રકારે છે. એમાંનું અપ્રશસ્ત ભાવકારણ સંસારનો હેતુ છે, તે એક પ્રકારે, બે પ્રકારે, અને ત્રણ પ્રકારે છે. અવિરતિ એ એકવિધ કારણ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ એ દ્વિવિધ કારણ, મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન ને અવિરતિ એ ત્રિવિધ કારણ, તથા આદિશબ્દથી કષાય આદિયે યુક્ત-ચતુર્વિધાદિ કારણ પણ સમજવું.

પ્રશસ્ત ભાવકારણ મોક્ષનો હેતુ છે, તેના પ્રકાર પણ કહ્યા મુજબ એકવિધાદિ છે,

માત્ર સ્વરૂપ એથી વિપરીત છે, એટલે અવિરતિથી વિપરીત સંયમ-વિરતી એ એકવિધ કારણ, અજ્ઞાન અને અવિરતિથી વિપરીત જ્ઞાન અને વિરતી એ દ્વિવિધ કારણ; અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ-ને અવિરતિથી વિપરીત સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ને ચારિત્ર એ પ્રશસ્ત ભાવકારણ ત્રણ પ્રકારે છે. એજ પ્રમાણે નામાદિ ભેદ ચાર પ્રકારે પણ ભાવકારણ છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં સામાયિકનો વિચાર કરવાનો છે, તેથી પ્રશસ્ત ભાવકારણનો અહીં આધાર છે, કેમકે સામાયિક અધ્યયન ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ છે અને તે પ્રશસ્ત હોવાથી મોક્ષતું કારણ છે. ૨૧૧૬-થી-૨૧૨૧.

હવે શામાટે તીર્થંકરે સામાયિક કહે છે ? એવો પ્રશ્ન ને તેના ઉત્તર કહે છે

તિત્થયરો કિં કારણ માસઙ્ સામાઙ્યં તુ અજ્ઞયણં ? ।

તિત્થયરનામકમ્મં વહ્મિમં વેદ્ઙ્ઞવં તુ ॥ ૨૧૨૨ ॥ ૭૪૨-૨૦૪ ॥

તં ચ કહં વેદ્ઙ્ઞઙ્ ? અગિલાણ ધમ્મદેસણાઈહિં ।

વજ્ઞઙ્ તં તુ મગવઓ તદ્વ્યમવોસક્રઙ્ગતા પં ॥ ૨૧૨૩ ॥ ૭૪૩-૨૦૫ ॥

નિયમા મણુયગર્હણ ઇત્થી પુરિસેયરો વ સુહલેસ્સો ।

આસેવિયવહુલેહિં વીસાણ અન્નયરણ્હિં ॥ ૨૧૨૪ ॥ ૭૪૪-૨૦૬ ॥

તીર્થંકર શામાટે સામાયિક અધ્યયન કહે છે ? એના ઉત્તરમાં મેં પૂર્વે તીર્થંકર નામ કર્મ બાંધ્યું છે, તે મારે આ પ્રકારે વેદ્યું જોઈએ. (એમ માનીને તે કહે છે.) તીર્થંકર નામકર્મ કેવી રીતે વેદાય ? ઉત્તર-ગ્લાની રહિતપણે ધર્મદેશનાદિવડે (વેદાય છે.) આ તીર્થંકર નામકર્મ ભગવાનને તે ભવથી પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં બાંધાય (નિકાચિત કરાય) છે.

તીર્થંકર કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાં પછી કૃતકૃત્ય થયા હોય છે, છતાં તે શામાટે સામાયિકાદિ અધ્યયન કહે છે ? આવી કોઇને શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે-મેં તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું છે, તે મારે આ પ્રમાણે ગ્લાનીરહિતપણે ધર્મદેશનાદિ આપીને વેદ્યું (ભોગવવું) જોઈએ, એમ માનીને તીર્થંકર ભગવન્ત સામાયિકાદિ અધ્યયન કહે છે. તીર્થંકર નામકર્મના બાંધ થયા પછી ત્રણ ભવ સુધી સંસારમાં રહીને જીવસિદ્ધિ પામે છે, એટલેકે જે ભવમાં તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું હોય, તે એક મનુષ્યભવ, બીજો દેવ અથવા નારકીનો ભવ અને ત્રીજા ભવે તીર્થંકર થઇને મોક્ષ પામે.

આરંભમાં તીર્થંકર નામકર્મના બાંધ અવશ્ય મનુષ્ય ગતિમાં જ થાય, અન્ય ગતિમાં નહિ. તીર્થંકર નામકર્મ બાંધનાર સમ્યગ્દષ્ટિ-શુભલેશ્યાવાળો જીવ સ્ત્રી-પુરુષ-અથવા મંત્રાદિકારણથી કૃત્રિમનપુંસક હોય છે, પણ કુદરતી નપુંસક ન હોય. અને તેપણ આરહંત સિદ્ધ-પ્રવચન આદિ વીસ સ્થાનોમાંથી એક-બે-ત્રણ અથવા સર્વ સ્થાનકો આરાધી તીર્થંકર નામકર્મના બાંધ નિકાચિત કરે છે. ૨૧૨૨-૨૧૨૩-૨૧૨૪.

ગણધરાદિ સામાયિક અધ્યયન વિગેરે શામાટે શ્રવણ કરે છે ? તે શંકા અને તેના ઉત્તર કહે છે—

ગોયમમાઈ સામાઙ્યં તુ કિં કારણં નિસામેંતિ ।

નાણસ્સ તં તુ સુન્દર-મહ્ગુલભાવાણ ઉવલહ્મી ॥ ૨૧૨૫ ॥ ૭૪૫-૨૦૭ ॥

હોઈ પવિત્તિ-નિવિત્તી સંજમતવ પાવકમ્મઅગ્ગહનં ।

કમ્મવિવેગો ય તહા કારણમસરીરયા ચેવ ॥ ૨૧૨૬ ॥ ૭૪૬-૨૦૮ ॥

કમ્મવિવેગો અસરીરયા ય અસરીરયા અણાવાહં ।

હોઅણવાહનિમિત્તં અવેયણોઽણાડલો નિરુઓ ॥ ૨૧૨૭ ॥ ૭૪૭-૨૦૯ ॥

નિરુયત્તાણ અયલો અયલત્તાણ ય સાસઓ હોઈ ।

સાસયભાવમુવગઓ અવાવાહં સુહં લહઈ ॥ ૨૧૨૮ ॥ ૭૪૮-૨૧૦ ॥

ગૌતમાદિ ગણધરે શામાટે સામાયિકાદિ અધ્યયનું શ્રવણ કરે છે ?

ઉત્તર-સામાયિકાધ્યયન શ્રવણ કરવાથી તેમને તેના અર્થ સંબંધી જ્ઞાન થાય છે, એ જ્ઞાન શુભાશુભ પદાર્થની ઉપલબ્ધિનું કારણ થાય છે, ને એ ઉપલબ્ધિથી શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, સંયમ અને તપનું કારણ થાય છે, સંયમ અને તપથી પાપકર્મનું અગ્રહણ તથા કર્મની નિર્જરા થાય છે, કર્મ-નિર્જરા અશરીરતાનું કારણ થાય છે, સર્વથા અશરીરતાથી નિરાખ્યાધપણું થાય છે, નિરા-ખ્યાધપણુથી વેદના રહિત થવાય છે, વેદના રહિત થવાથી અનાકુલ થવાય છે, અનાકુલ-પણુથી સર્વ ભાવરોગ રહિત થવાય છે, ભાવરોગ રહિત થવાથી અચલતા પ્રાપ્તિ થાય છે, અચલતાથી સુક્તિક્ષેત્રમાં શાશ્વતપણું થાય છે અને શાશ્વતભાવ પામીને જીવ અવ્યાખ્યાધ સુખ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે પરંપરાએ સામાયિક અધ્યયન મોક્ષ સુખનું કારણ હોવાથી ગણધરે તે શ્રવણ કરે છે ૨૧૨૫-થી-૨૧૨૬.

એજ હકીકત ભાષ્યકાર સંક્ષેપથી કહે છે.

નિત્યયરનામકમ્મવચ્ચયસ્સ કારણમિદં જિર્ણિદસ્સ ।

સામાઙ્યાભિહાણં નાણસ્સ ડ ગોયમાઈણં ॥ ૨૧૨૯ ॥

તંપિ સુમેયરમાવોવલલ્લિણ સા પવિત્તિ-નિયમાણં ।

एवं नेयं कमसो पुण्वं पुण्वं परनिमित्तं ॥ दारं ॥ २१३० ॥

સામાયિક અધ્યયનનો ઉપદેશ, જિનેશ્વરને તીર્થંકર નામકર્મના ક્ષયનું કારણ છે, અને એને શ્રવણ કરવું એ ગૌતમાદિકને જ્ઞાનનું કારણ છે, તે જ્ઞાન શુભાશુભ ભાવોની ઉપલબ્ધિનું કારણ છે, તે ઉપલબ્ધિ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનું કારણ છે, ઇત્યાદિ પૂર્વે કહ્યા મુજબ પૂર્વ પૂર્વ વસ્તુ તે ઉત્તર-ઉત્તરનું કારણ છે. ૨૧૨૯-૨૧૩૦

હવે પ્રત્યય દ્વાર કહે છે.

पञ्चयनिकखेवो खलु द्वम्मी तत्तमासगाईओ ।

भावम्मि ओहिमाई तिविहो पगयं तु भावेणं ॥ २१३१ ॥ ७४९-२११ ॥

केवलनाणित्ति अहं अरहा सामाङ्ग्यं परिकहेइ ।

तेसिंपि पच्चओ खलु सवण्णुत्ती निसामेति ॥ २१३२ ॥ ७५०-२१२ ॥

પ્રત્યય નિર્દેષ પણ નામાદિચાર પ્રકારે છે. તેમાં તત્ત્વમાપક વિગેરે દ્રવ્ય પ્રત્યયમાં ગણાય છે, અહીં ભાવપ્રત્યયનો અધિકાર છે, કેમકે “હું કેવળજ્ઞાની છું” એવા પ્રત્યયથી અરિહંતો સામાયિક કહે છે, તથા ગૌતમાદિ ગણધરો “આ સર્વજ્ઞ છે” એવો પ્રત્યય થવાથી સાંભળે છે. ૨૧૩૧-૨૧૩૨

જેથી પ્રતીતિ થાય તે, અથવા પ્રતીતિ તેજ પ્રત્યય કહેવાય છે. એ પ્રત્યયનો નિર્દેષ પણ કારણના નિર્દેષ મુજબ નામાદિ ચાર પ્રકારે છે; નામપ્રત્યય, સ્થાપનાપ્રત્યય, દ્રવ્યપ્રત્યય, અને ભાવપ્રત્યય. નામ અને સ્થાપના પ્રત્યય સુગમ છે, અને દ્રવ્ય પ્રત્યયના ત્રણ ભેદમાંના જ્ઞશરીર તથા ભવ્યશરીરપ્રત્યય પણ સુગમ હોવાથી એ સંબંધમાં કંઈ વિશેષ કહેવાનું નથી, ત્રીજો ભેદ જે તદ્વ્યતિરિક્ત પ્રત્યય છે તે ૧ તપાવેલા લોહાના ચણા હાથ વડે ઉપાડવા, ૨ સર્પવાળા ઘડામાં હાથ નાખવો, ૩ મંત્રિત ચોખા ચાવવા, એમ કરવાથી જો કંઈ પણ હાનિ ન થાય તો તેને જે દાષથી આરોપિત કરવામાં આવ્યો હોય તે તે દાષ વિનાનો સિદ્ધ થયેલ ગણવામાં આવે છે. કેમકે એ દ્રવ્યો નીતિના ઉત્તુભૂત હોવાથી તે દ્રવ્યપ્રત્યય કહેવાય.

ભાવપ્રત્યયમાં અવધિ, મન પર્યવ અને કેવળજ્ઞાન એ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે. કેમકે એ ત્રણથી બાહ્યલિંગની અપેક્ષા વિના આત્માને પ્રતીતિ થાય છે, આ કારણથી એ ત્રણે તાત્ત્વિકપ્રત્યયરૂપ હોવાથી ભાવપ્રત્યય ત્રણ પ્રકારે છે. મતિ અને શ્રુત બાહ્યલિંગની અપેક્ષાએ આત્માને પ્રત્યય ઉપજાવે છે, તેથી તેની વિવક્ષા અહીં કરી નથી. અહીં પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી તે ભાવપ્રત્યય છે, કેમકે “હું કેવળજ્ઞાની છું” એ પ્રમાણેના ચોતાના ભાવપ્રત્યયથી અરિહંતો સામાયિકનો અર્થ જાણીને તેનો ઉપદેશ કરે છે, તથા ગણધરો ચોતાના હૃદયના સશયનો છેદ થવાથી-“આ સર્વજ્ઞ છે” એવા પ્રત્યયથી તેઓ આ તીર્થકર પાસેથી તે સામાયિક સાંભળે છે. ૨૧૩૧-૨૧૩૨.

હવે ઉપરોક્ત વિષય વધારે સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ દ્રવ્ય અને ભાવ-પ્રત્યયનું સ્વરૂપ કહે છે.

દઘસ્સ દઘઓ વા દઘેણ વ દઘપચ્ચઓ નેઓ ।

તથિવરીઓ ભાવે સોઽવહિનાણાઙ્ગઓ તિવિહો ॥ ૨૧૩૩ ॥

કેવલનાણિત્તણઓ અપ્પચ્ચિય પચ્ચઓ જિર્ણિદસ્સ ।

તપ્પચ્ચક્ખત્તણઓ તત્તો ચ્ચિય ગોયમાઙ્ગિણં ॥ ૨૧૩૪ ॥

જેનાઙ્ગિદિયમિદ્ધં સામઙ્ગ્યં તોઽવહાઙ્ગિવિસયં તં ।

ન ઉ મઙ્ગ-સુયપચ્ચક્ખં જં તાઙ્ગિ પરોક્ખવિસયાઙ્ગિ ॥ ૨૧૩૫ ॥

દ્રવ્યનો, દ્રવ્યથી અથવા દ્રવ્યવડે જે પ્રત્યય તે દ્રવ્યપ્રત્યય જાણવો. તેથી વિપરીત પ્રત્યય તે ભાવપ્રત્યય, એ પણ અવાધજ્ઞાનાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. કેવળજ્ઞાનીપણાથી જીનેશ્વરને આત્મિક પ્રત્યય છે, (તેથી તે સામાયિક પ્રરૂપે છે.) અને આ કેવળી છે, એવા પ્રત્યક્ષપણાના પ્રત્યયથી ગૌતમાદિ તે સામાયિકને સાંભળે છે. તથા સામાયિકને અતીંદ્રિય વિષયવાળું માનેલ હોવાથી તેને અવધિ આદિ જ્ઞાનોના વિષયવાળું કહ્યું છે; કેમકે મતિ શ્રુત પ્રત્યક્ષ વિષયવાળાં નથી, પણ તે પરોક્ષાર્થ વિષયવાળાં છે. ૨૧૩૩-૨૧૩૪-૨૧૩૫.

(૧૮૮) અવધિ ને મનઃ પર્યાયથી લેશ્યાની પ્રત્યક્ષતા હોવાથી તેની પ્રત્યયતા

પ્રત્યયવાન્ પુરુષરૂપ દ્રવ્યની જે પ્રતીતિ તે તથા તત્ત્વમાપકાદિ દ્રવ્યથી થએલ પ્રતીતિ અથવા ઘટાદિ દ્રવ્યવડે થએલ પ્રતીતિ તે દ્રવ્યપ્રત્યય કહેવાય છે; અને જે પ્રતીતિ બાહ્ય દ્રવ્યથી ન થાય, પરંતુ એથી વિપરીત બાહ્યદ્રવ્યની અપેક્ષા વિના સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ થાય, તે ભાવપ્રત્યય કહેવાય છે. એ ભાવપ્રત્યય, અવધિ-મનઃપર્યાય, અને કેવળજ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકારે છે. આ ભાવપ્રત્યયનો અહીં અધિકાર છે.

તીર્થંકર ભગવાન કેવળજ્ઞાની હોવાથી સામાયિકનો અર્થ સાક્ષાત્પણે જાણીને “હું કેવળી છું” એવા કેવળજ્ઞાનાત્મક ભાવપ્રત્યયથી સામાયિક પ્રરૂપે છે. અને જાત-માદિ ગણધરો, જગદ્બંધુ ભગવાન્ સર્વ સંશયનો છેદ કરે છે, તેથી તે ‘કેવલ જ્ઞાની છે.’ એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવદ્વારાએ જાણીને ભાવપ્રત્યયથી ‘ભગવદ્વક્ત સામાયિકનું’ શ્રવણ કરે છે.

અહીં કોમને એવી શંકા થાય, કે મતિ-શ્રુત જ્ઞાન પણ પ્રતીતિ કરાવનાર છે, તો પછી તેને ભાવપ્રત્યય ‘શા મંદિ ન કહેવાય? અને અવધિઆદિ ત્રણ જ્ઞાનોજ ભાવપ્રત્યય કેમ કહેવાય? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-સામાયિક એ જીવનો પર્યાય છે, અને જીવ અમૂર્ત છે તેથી સામાયિક ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી એમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોએ માનેલ છે, આ કારણથી અવધિઆદિ જ્ઞાનોનોજ તે વિષય છે, મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય નથી, કેમકે તે બે જ્ઞાન બાહ્ય-પરોક્ષાર્થ વિષયવાળાં હોવાથી ઇન્દ્રિયદ્વારાએ બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવનાર થાય છે. ૨૧૩૩ થી ૨૧૩૫.

સામાયિક એ જીવનો પર્યાય હોવાથી માત્ર કેવળજ્ઞાનનોજ વિષય ઘર્ષ શકે, અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન પુદ્ગળ વિષયી હોવાથી તેનો વિષય સામાયિક કેવી રીતે થાય? તેનો ઉત્તર કહે છે.

જુત્તમિહ કેવલં ચેવ પચ્ચઓ નોહિ-માણસં નાણં ।

પોગલમેત્તવિસયઓ સામઙ્ગ્યારૂપયા જં ચ ॥ ૨૧૩૬ ॥

જં લેસાપરિણામો પાયં સામઙ્ગ્યં ભવત્થસ્સ ।

તપ્પચ્ચક્ખત્તણઓ તેસિં તો તંપિ પચ્ચક્ખં ॥ ૨૧૩૭ ॥

ઓહાઈપચ્ચયંચિય જઈ તં ન સુયંમિ પચ્ચઓ પત્તો ।

પચ્ચક્ખનાણિવજ્જસ્સ તેણ વયણં ન સંદ્દેયં ॥ ૨૧૩૮ ॥

સુયમિહ સામઙ્ગ્યં ચિય પચ્ચઙ્ગ્યં તં જઓ ય તવયણં ।

પચ્ચક્ખનાણિણો ચ્ચિય પચ્ચાયણમેત્તવાવારં ॥ ૨૧૩૯ ॥

ઓહાઈપચ્ચઓત્તિં ય મેણિણ તો તંપિ પચ્ચઓઽમિદિયં ।

ઓહાઈતિગં ચ કહં તદમાવે પચ્ચઓ હોજ્જા? ॥ ૨૧૪૦ ॥

સામાયિક જીવનો પર્યાય હોવાને લીધે અરૂપી છે ને તેથી તે અરૂપીને જાણાવનાર કેવળજ્ઞાનનેજ ભાવપ્રત્યય તરીકે કહેવું યોગ્ય છે, પણ અવધિ-મનઃપર્યાયજ્ઞાનને ભાવપ્રત્યય તરીકે કહેવા યોગ્ય નથી, કેમકે તે પુદ્ગળમાત્રનેજ વિષય કરનાર છે. ઉત્તરમાં જે લેશ્યાજનિત પરિણામ તેજ ઘણું કરીને ભવસ્થજીવનું સામાયિક કહેવાય છે, ને તે પરિણામ અવધિ તથા મનઃપર્યાય જ્ઞાનીને પ્રત્યક્ષ થતા હોવાથી તે સામાયિક પણ તેમને પ્રત્યક્ષ થાય છે. શંકા-જે અવધિઆદિ ત્રણ જ્ઞાનોજ પ્રત્યય કહેવાય, તો પછી શ્રુતજ્ઞાનને પ્રત્યય નહીં

કહેવાય, અને તેથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિનાનું વચન માનવું નહિ. (એમ એ ઉપરથી સિદ્ધ થયું.) ઉત્તર-એમ નહીં. ગણધરાદિ રચિત શ્રુત અહીં (સામાયિકનો હેતુ હોવાથી) સામાયિક છે. અને તે પ્રત્યય કરાવનાર છે. માત્ર વચનરૂપ દ્રવ્યશ્રુતને પ્રત્યય કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળાનું વચન પણ પ્રત્યય કરવાના વ્યાપારરૂપ છે. અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યય છે. એમ કહેવાથી શ્રુત પણ અર્થાપત્તિથી પ્રત્યય છે, એમ કહ્યું, કેમકે શ્રુતના અભાવે અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનો પણ કેવી રીતે પ્રત્યય થઈ શકે? ૨૧૩૬ થી ૨૧૪૦

શિષ્ય:—જો સામાયિક જીવનો પર્યાય હોવાથી અરૂપી હોય, તો તે માત્ર કેવળ-જ્ઞાનનો જ વિષય થઈ શકે, અને એથી કરીને એક કેવળજ્ઞાન જ પ્રત્યય કહેવાય, પણ અવધિ-મન:પર્યવજ્ઞાન પ્રત્યય ન કહેવાય, કેમકે તે બંને રૂપી દ્રવ્યનો જ વિષય કરનારા છે. જો કદી સામાયિક પૌદ્ગલિક હોય, તો તે બંને જ્ઞાન તેના વિષય કરે, અને પ્રત્યય કહેવાય, પરંતુ એવું નથી, સામાયિક તો જીવનો પર્યાય હોવાથી અરૂપી છે, એટલે તે સામાયિક તેના વિષય કેવી રીતે કરી શકે? એથી એ બંનેને પણ ભાવપ્રત્યય ન કહેવાય.

આચાર્ય:—સિદ્ધાન્તમાને સમ્યક્ત્વ સામાયિક હોય છે, તે લેશ્યાના પરિણામ રૂપ નથી, તથા અયોગી કેવળીને સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર-સામાયિક હોય છે, તે પણ લેશ્યાના પરિણામ રૂપ નથી, આ બે સિવાયના ભવસ્થ જીવોને જે સામાયિક હોય છે, તે પ્રાય: દ્રવ્યલેશ્યાનનિત પરિણામરૂપ હોય છે. એવું સામાયિક અવધિ-મન:પર્યવ જ્ઞાનવાળાને પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, કેમકે સામાયિકના પરિણામ ઉત્પન્ન કરનાર લેશ્યાદ્રવ્યને તે જ્ઞાનવાળાઓ સાક્ષાત્ જુએ છે, તેથી તે દ્વારાએ થએલું સામાયિક પણ તેમને પ્રત્યક્ષ છે, અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનવાળાઓ એ પ્રમાણે કંઈપણ સાક્ષાત્ નથી જોતા, એથી કરીને તે બંનેને ભાવપ્રત્યય પણ કહેલ નથી.

શિષ્ય:—જો આપ કહો છો એ પ્રમાણે અવધિ-મન:પર્યવ ને-કેવળજ્ઞાન, એ ત્રણ જ્ઞાનના પ્રત્યયરૂપ જ સામાયિક હોય, તો શ્રુતજ્ઞાનને પ્રત્યય રૂપપણું જ નહીં કહેવાય. કેમકે ઉપરોક્ત ન્યાયે અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન રહિત જે મનુષ્ય હોય, તેનું વચન માનવા યોગ્ય નથી, એમ થયું. પરંતુ સિદ્ધાન્ત એ ન્યાયની વિરુદ્ધ છે, કેમકે ચૈદ પૂર્વધર આદિનું વચન પ્રમાણરૂપે માનેલ છે. તેથી શ્રુત પણ પ્રત્યયરૂપ માનવું જોઈએ.

આચાર્ય:—ગણધરાદિકે રચેલા શ્રુતને તું પ્રત્યય રૂપે કહે છે, પણ તે સામાયિકનો હેતુ હોવાથી શ્રુત સામાયિક છે, અને તે સર્વ અભિલાષ્ય અર્થગોચર એટલે સર્વ દ્રવ્ય અને તેના કેટલાક પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર શ્રુતજ્ઞાન છે, ઈત્યાદિ રૂપે કેવળાદિ જ્ઞાનત્રયની પ્રતીતિ કરાવનાર પ્રત્યયિક છે, પણ કેવળાદિ જ્ઞાનત્રયની ચેઠે સ્વયં પ્રત્યયરૂપ નથી. તેથી તેને ભાવપ્રત્યયપણું નથી કહ્યું. વચનરૂપ દ્રવ્યશ્રુતને પ્રત્યયરૂપ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળાનું વચન પણ બીજાને બોધ કરવાના હેતુરૂપ છે પણ બોધરૂપ નથી, તેથી કેવળ પ્રતીતિ કરાવવાના વ્યાપારરૂપ જ છે. એટલે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે કેવળીએ કહેલું વચન માનવા યોગ્ય છે, તેથી તે વચન પણ ઉપચારથી પ્રત્યય કહેવાય, પરંતુ કેવળજ્ઞાનાદિની ચેઠે સ્વયં પ્રત્યયરૂપ કહેવાય નહિ.

એ પ્રમાણે અવધિ આદિ જ્ઞાનત્રયને પ્રત્યય કહેવાથી તેને જણાવનાર શ્રુતજ્ઞાન પણ પ્રત્યય છે, એમ સામર્થ્યથી સમજાય છે. કેમકે શ્રુતજ્ઞાનના અભાવે અવધિ આદિ જ્ઞાનત્રય પણ કેવી રીતે પ્રત્યય કહેવાય? નજ કહેવાય, “અવધિ આદિજ્ઞાનત્રય પ્રત્યય

છે” એ પ્રમાણે વચનરૂપ દ્રવ્યશ્રુતવડે બીજને પ્રતીતિ કરાવી શકાય છે. તેના અભાવે અવધિ-
આદિ જ્ઞાનો પોતાનું પ્રત્યયપણું બીજને જણાવી શકતા નથી, અને બીજને જણાવ્યા
સિવાય પ્રત્યયપણું સિદ્ધ ન થાય, માટે દ્રવ્યશ્રુત શ્રુતજ્ઞાન અને તેનાં કારણ પણ પ્રત્યયપણાને
પામે છે, તે શ્રુત પણ અવધિ આદિ જ્ઞાનોનું પ્રત્યય પણું સાધે છે, તેથી તેનું એટલે શ્રુત-
જ્ઞાનનું પ્રત્યયપણું અહીં ઉપચારથી સમજવું. ૨૧૩૬-થી-૨૧૪૦

હવે પ્રકારાન્તરે આત્મા-ગુરુ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણ પ્રત્યય કહે છે.

આયા ગુરવો સત્થંતિ પચ્ચયા વાડ્ડદિમો ચ્ચિય જિણસ્સ ।

સપ્પચ્ચવચ્ચત્તણઓ સીસાણ ઉ તિપ્પયારોવિ ॥ ૨૧૪૧ ॥

एस गुरु सद्वणू पच्चखं सवत्तंसयच्छेया ।

भय-राग-दोसरहिओ तल्लिगाभावओ ज च ॥ २१४२ ॥

अणुवकयपराणुग्गहपरो पमाणं च जं तिहुयणस्स ।

सामाइयउवएसे तम्हा सद्धेयवयणोत्ति ॥ २१४३ ॥

सत्थं च सद्वसत्तोवगारि पुवावराविरोहीदं ।

सद्वगुणादाणफलं सव्वं सामाइयज्झयणं ॥ २१४४ ॥

बुड्झामो णं निजमिव विण्णाणं संसयादभावाओ ।

कम्मवखओवसमओ य होइ सप्पच्चओ रेंसि ॥ २१४५ ॥

અથવા આત્મપ્રત્યય ગુરુપ્રત્યય અને શાસ્ત્રપ્રત્યય, એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રત્યય છે, તેમાં પહેલો આત્મપ્રત્યય જિનેશ્વરને સ્વ પ્રત્યક્ષપણાથી હોય છે, અને ગણધરાદિ શિષ્યોને એ ત્રણે પ્રકારના પ્રત્યયો હોય છે. આ અમારા ગુરુ સર્વ સંશયનો છેદ કરનારા હોવાથી સર્વજ્ઞ છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. વળી ભય-રાગ-અને દ્વેષ રહિત છે, કેમકે તેનાં કાંઈપણ ચિન્હ તેમનામાં નથી. કોઈએ ઉપકાર કર્યા વિના પણ બીજ પર ઉપકાર કરવાને તત્પર અને ત્રિભુવનના જનને પ્રમાણભૂત હોવાથી સામાયિકના ઉપદેશનાં તેમનાં વચનો શ્રદ્ધાચોગ્ય છે. (આ પ્રમાણે ગુરુપ્રત્યય હોય છે.) સર્વ જીવોને ઉપકારી, પૂર્વાપરવિરોધ રહિત, સર્વગુણોને ગ્રહણ કરવાના કેળ રૂપ આ શાસ્ત્ર છે. એ શાસ્ત્ર પ્રત્યય કહેવાય, અને એવાજ સર્વ સ્વરૂપવાળું આ સામાયિક અધ્યયન છે. (આ પ્રમાણે શાસ્ત્રપ્રત્યય હોય છે.) સંશયાદિના અભાવે અથવા કર્મના ક્ષયોપશમથી સ્વ વિજ્ઞાનની પેઠે (સામાયિક અધ્યયન) અમે જાણીએ છીએ. આ પ્રમાણે શિષ્યોને પણ સ્વપ્રત્યય-આત્મપ્રત્યય થાય છે. ૨૧૪૧-થી-૨૧૪૫

પ્રકારાન્તરે આત્મપ્રત્યય-ગુરુપ્રત્યય-અને શાસ્ત્રપ્રત્યય એમ ત્રિવિધ પ્રત્યય છે તેમાં પહેલો આત્મપ્રત્યય જિનેશ્વરને હોય છે. કેમકે તેઓ કેવળી હોવાથી તેમને સર્વ વસ્તુ આત્મ પ્રત્યક્ષ છે, અને તેથી તેઓ આત્માધારેજ સામાયિક ઉપદેશે છે. તથા ગણધરોને અને તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને ત્રણે પ્રકારના પ્રત્યયો હોય છે. તેમાં શિષ્યોના આત્મપ્રત્યય સંબંધી પછી કહીશું, પહેલાં ગુરુપ્રત્યય અને શાસ્ત્રપ્રત્યય તેમને છે તેનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

ગણધરોના ગુરુ તીર્થંકર હોય છે, તેથી ગણધર મહારાજ એમ વિચારે છે કે આ અમારા જગત્પંથુ ગુરુ સર્વ સંશયનો છેદ કરનારા હોવાથી સર્વજ્ઞ છે, એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, વળી તેઓ ભય-રાગ-દ્વેષરહિત છે, કેમકે તેઓમાં ભયાદિના ચિન્હરૂપ શાસ્ત્ર-

ચહુણુ-સ્ત્રી સંનિધિ-મુખમલિનતા વિગેરે જણાતા નથી. તેમજ બીજાએ પોતાપર ઉપકાર ન કર્યો હોય, તે છતાં કંઠાસિન્ધુ ભગવાન પરોપકારમાં તત્પર છે, અને તેથી ત્રણે ભુવ-વનમાં તે પ્રમાણભૂત છે. આ પ્રમાણે તીર્થંકર મહારાજ સર્વજ્ઞ અને ભયાદિ રહિત હોવાથી તેઓ કદીપણ અસત્ય બોલે નહિ, માટે સામાયિકોપદેશમાં તેમનું વચન અમારે શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે. આજ પ્રમાણે જા'બૂ-પ્રલવાદિને તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને પણ પોતપોતાના ગુરૂને વિષે ગુણોદ્ભાવન પૂર્વક સામાયિક શ્રવણ કરવાનો પ્રત્યય થાય છે. તેથી તેઓને ગુરૂપ્રત્યય કહેવાય છે.

હવે શાસ્ત્રપ્રત્યયનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ-આ શાસ્ત્ર સર્વ જીવોને ઉપકારી છે, પૂર્વાપર વિરોધ રહિત છે અને સર્વ ગુણચહુણ કરવાના દ્વંદ્વરૂપ છે આથી આ શાસ્ત્ર અમારે પ્રમાણભૂત છે આ સામાયિક અધ્યયન પણ એવાજ સ્વરૂપવાળું છે. માટે તે અમારે શ્રવણ કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ઉપરના પ્રત્યયથી શિષ્યો તે શ્રવણ કરવાને પ્રવર્તે છે, તેથી તેઓને તે શાસ્ત્રપ્રત્યય કહેવાય છે

શિષ્ય:-શાસ્ત્રને ધરાબર જાણ્યા સિવાય, તે સર્વસત્ત્વોપકારકાદિ ગુણવાળું છે છે, એમ પ્રથમજ શિષ્યો કેવી રીતે જાણી શકે? અને સર્વ શાસ્ત્ર જાણીને તેના ગુણો શિષ્ય જાણે છે, એમ આપ કહેતા હો, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે એથી શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિમાં તે શાસ્ત્રના પ્રત્યયનો અધ્યવસાય નિષ્ફળ ગણાશે, કારણકે પ્રથમ પ્રત્યય વિના પણ શાસ્ત્રમાં શિષ્યની પ્રવૃત્તિ થઈ, એમ સ્વીકારવું પડશે.

ગુરૂ — તારું કથન યોગ્ય નથી, કેમકે સર્વ શાસ્ત્ર સાંભળ્યા વિના માત્ર અલ્પાંશે શાસ્ત્ર શ્રવણ કરીને પણ શિષ્યો તેના તે ગુણો જાણે છે, અને તેથી શેષ સર્વ શાસ્ત્ર સાંભળે છે. અથવા ગુરૂ પાસેથી શાસ્ત્રનો સમુદાયાર્થ સામાન્યપણે જાણીને પછી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાએ ઉપરોક્ત ગુણો જાણીને સમગ્રશાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાને પ્રવર્તે છે. એથી તેઓને શાસ્ત્રપ્રત્યય કહેવામાં કાંઈ દોષ નથી.

વળી શિષ્યોને આત્મપ્રત્યય પણ હોય છે, જેમકે-ઘટ પટાદિકના વિજ્ઞાનની ચેટ અમે સામાયિક અધ્યયન વિજ્ઞાનરૂપે જાણીએ છીએ. જેમ અમારા ઘટ-પટાદિકના જ્ઞાનમાં અમને સંશયોદિ નથી, તેમ સામાયિક અધ્યયનના વિજ્ઞાનમાં પણ અમને સંશય-વિપર્યય કે અનધ્યવસાય નથી. આ પ્રમાણે તેઓને આત્મપ્રત્યય થાય છે, અથવા કર્મના ક્ષયોપ-શમથી તેઓને એવો આત્મપ્રત્યય થાય છે, ૨૧૪૧ થી ૨૧૪૫

હવે લક્ષણદ્વાર કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણ સરિસય સામન્નલક્ષણા-ડગારે ।

ગદરાગદ્-નાણત્તી નિમિત્ત ઉપ્પાય-વિગમે ય ॥ ૨૧૪૬ ॥ ૭૫૧-૨૧૩ ॥

વીરિયભાવે ય તહા લક્ષણમેયં સમાસઓ મણિયં ।

અહવાવિ ભાવલક્ષણ ચડવિહં સદ્દહણમાઈ ॥ ૨૧૪૭ ॥ ૭૫૨-૨૧૪ ॥

સદ્દહણ જાણળા ચલુ વિરઈ મીસં ચ લક્ષણં કહણ ।

તેવિ નિસામિતિ તહા ચડલક્ષણસંજુઅં ચેવ ॥ ૨૧૪૮ ॥ ૭૫૩-૨૧૫ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-સાદૃશ્ય-સામાન્ય લક્ષણ-આકાર-ગત્યાગતિ-નાનાત્વ-નિમિત્ત-ઉત્પાદવિગમ-વીર્ય અને ભાવ, એમ સંક્ષેપથી બાર પ્રકારે લક્ષણ કહ્યું છે. અર્થવા ભાવ લક્ષણ પણ શ્રદ્ધાનાદિ બાર પ્રકારે છે. શ્રદ્ધાના જાણુ' વિરતિ અને મિશ્રા એમ બાર પ્રકારે લક્ષણ કહે છે, તેથી તે પણ બાર લક્ષણયુક્ત સમ્યક્ત્વ શ્રુત સર્વ ને દેશવિરતિ, બાર પદાર્થો સાંભલે છે. ૨૧૪૬ થી ૨૧૪૮

હવે નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય ને સાદૃશ્ય સામાન્યાદિ લક્ષણનું સ્વરૂપ કહે છે,

લક્ષણમિહ જં નામં જસસ વ લક્ષિજ્જણ વ જો જેણં । દારં ।

ઠવણાડગારવિસેસો વિણ્ણાસો લક્ષણાણં વા ॥ ૨૧૪૯ ॥

લક્ષિજ્જણં જં જેણં દવં તં તસસ લક્ષણં તં ચ ।

ગચ્ચુવગારાઈયં વહુહા ધમ્મસ્થિયાઈણં ॥ ૨૧૫૦ ॥

કિંચિમ્મિત્તવિસિદ્ધં ઇયં ચિય સેસલક્ષણવિસેસા ।

જં દવલક્ષણં ચિય માવોવિ સ દવધમ્મોત્તિ ॥ ૨૧૫૧ ॥

જે “લક્ષણ” એણું લકારાદિ ત્રણ અક્ષરનું નામ, તે નામલક્ષણ. અથવા છવાદિ કેાઇ વસ્તુનું “લક્ષણ” એણું નામ કરાય તે નામલક્ષણ અથવા નામ અને નામવાનના અભેદપણાથી નામ અને તેનું લક્ષણ તે નામલક્ષણ. અથવા સ્તંભ-કુંભાદિ પદાર્થ જે ચાતાના સ્તંભ-કુંભાદિ નામથી વિવાક્ષ કરાય તે નામલક્ષણ. ૧ તથા “લક્ષણ” રૂપ ત્રણ અક્ષરનો આકાર વિશેષ, અથવા સ્વસ્તિક શંખ-ચક્ર-ધ્વની વિગેરે લક્ષણોની મંગળપદ્ધતિમાં અક્ષતાદિવડે રચના કરાય, તે સ્થાપનાલક્ષણ. ૨ જે વડે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્ય જાણાય, તે દ્રવ્યલક્ષણ જાણવું. તે ધર્માસ્તિકાયાદિકનું ગતિઉપકારાદિ લક્ષણ અનેક પ્રકારે જાણવું. આ ત્રણ સિવાય શેષ નવ લક્ષણો, કિંચિત્માત્ર વિશિષ્ટ દ્રવ્યલક્ષણ રૂપજ છે, કેમકે જે ભાવ છે, તે પણ દ્રવ્યનો ધર્મ હોવાથી દ્રવ્યલક્ષણજ છે. (તે પછી સાદૃશ્ય-સામાન્યાદિ તો તે રૂપ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?) ૨૧૪૯ થી ૨૧૫૧.

એજ પ્રમાણે સામાન્યથી સાદૃશ્યલક્ષણ સામાન્યલક્ષણ-આકારલક્ષણ અને ગતિઆગતિલક્ષણ કહે છે.

તુલ્લાગારંદરિસણં સરિસં દવસસ લક્ષણં તંપિ ।

જહ ઘટતુલ્લાગારો ઘટોત્તિ તહ સવ્વમુત્તીસુ ॥ ૨૧૫૨ ॥

સામણ્ણમપ્પિયમણંપ્પિયં ચ તંત્યંતિમં જહા સિદ્ધો ।

સિદ્ધસસ હોઈ તુલ્હો સદ્ધો સામણ્ણધમ્મેહિ ॥ ૨૧૫૩ ॥

એગસમયાઈસિદ્ધત્તણેણ પુણરપ્પિઓ સ તસસેવ ।

તુલ્હો સેસાડતુલ્હો સામણ્ણ-વિસેસધમ્મોત્તિ ॥ ૨૨૫૪ ॥

વાહિરચિદ્ધાગારો લક્ષિજ્જણં જેણ માણસં ગૂઢં ।

આહારાદિચ્છા હત્થ-વચ્ચ-નેત્તાઈસણ્ણાદિ ॥ ૨૧૫૫ ॥

અવરોપ્પરં પયાણં વિસેસવિસેસણિજ્જયા જત્થ ।

ગચ્ચાગઈ ય દોણ્હ ગચ્ચાગઈલક્ષણં તં તુ ॥ ૨૧૫૬ ॥

તુલ્ય આકારનું દર્શન તે “સાદૃશ્ય” કહેવાય, આ પણ દ્રવ્યનું જ લક્ષણ છે, જેમ એક ઘટના જેવો બીજા ઘટનો પણ તુલ્ય આકાર છે, તેમ સર્વ ભૂતિમાન પદાર્થોમાં “સાદૃશ્ય” જાણવું. અર્પિત અને અનર્પિત એમ સામાન્ય બે પ્રકાર છે. તેમાં અનર્પિત (અવિશેષિત) સામાન્ય તે સામાન્યધર્મોવડે એક સિદ્ધ સર્વસિદ્ધ સમાન છે. અને એક-સમયાદિસિદ્ધ એક સમયાદિ સિદ્ધપણની સાથે સમાન છે, તથા શેષ-અસમાન સમયાદિ સિદ્ધપણની સાથે અસમાન છે, કેમકે તે સામાન્ય-વિશેષ ધર્મવાળા છે. હસ્ત-વચન અને નેત્રાદિની સંજ્ઞાવડે જેમ આહારાદિકની ઇચ્છા જણાય છે, તેમ જે વડે મનમાં ચિંતવેલું જણાય, તે બાહ્ય-ચેષ્ટારૂપ “આકાર” લક્ષણ જાણવું. જ્યાં બે પદની પરસ્પર વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપે, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળપણે પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ થાય, તે “ગતિ-આગતિ” લક્ષણ છે. ૨૧૫૨ થી ૨૧૫૬.

બે વિગેરે વસ્તુઓના સમાન આકારનું દર્શન તે “સાદૃશ્ય” કહેવાય છે. આવું સાદૃશ્ય પણ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે; કેમકે એવું સાદૃશ્ય હોવાથી “આ વસ્તુ આના જેવી છે” એવો વ્યવહાર તો થાય છે ને તેથી દ્રવ્ય જણાય છે, માટે સામાન્યથી એ પણ દ્રવ્યનું જ લક્ષણ છે, અને વિશેષથી તેને સાદૃશ્યલક્ષણ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે આગળ પક્ષ સર્વ-લક્ષણોમાં સામાન્યથી દ્રવ્યલક્ષણતા અને વિશેષથી તે તે વિશેષલક્ષણતા જાણવી; જે-મકે:-એક જણાતો ઘટ જેવા આકારવાળો છે બીજા ઘટ પણ તેવાજ આકારવાળા છે. આ પ્રમાણે સર્વ ભૂતિમાન પદાર્થોમાં જેનું જ્યાં “સાદૃશ્ય” ઘટે, ત્યાં તે સર્વ સાદૃશ્યલક્ષણ છે.

સામાન્ય બે પ્રકારનું છે, એક અર્પિત સામાન્ય અને બીજું અનર્પિત સામાન્ય, અર્પિત એટલે વિશિષ્ટ અને અનર્પિત અવિશિષ્ટ. તેમાં અવિશિષ્ટ સામાન્યલક્ષણ આ પ્રમાણે છે. એક સિદ્ધાત્મા, બીજા સર્વ સિદ્ધાત્માઓના સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વ-દ્રવ્યત્વ-પ્રમેયત્વ-અમૂર્તત્વ-ક્ષીણકર્મત્વ-અનાબાધત્વ વિગેરે સામાન્ય ધર્મોની સમાન છે. આ અવિશિષ્ટ સામાન્ય લક્ષણનું ઉદાહરણ છે. તથા એક-બે-ત્રણ આદિ સમયસિદ્ધ સમાન સમયે સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધાંતો તુલ્ય છે, અને એથી વિપરીત અસમાન સમયે સિદ્ધ થએલ બીજા સિદ્ધાંતો તેમનાથી અસમાન છે. અહીં એકજ સિદ્ધાત્માની બીજા સિદ્ધાત્માઓ સાથે સમાનતા અને અસમાનતા કહી છે, તે તેઓના સામાન્ય-વિશેષ ધર્મોની અપેક્ષાએ કહી છે, પણ એજ પ્રકારના ધર્મથી સમાનતા અસમાનતા નથી કહી કે જેથી વિરોધ આવે. અહીં એક સિદ્ધની બીજા સિદ્ધની સાથે જે સમાનતા તે સામાન્યલક્ષણ જાણવું.

હવે આકારલક્ષણ કહે છે-જેથી મનોવિકલ્પિત વસ્તુ જાણી શકાય, તે બાહ્યચેષ્ટા-આકારલક્ષણ કહેવાય છે, જેમ હાથ-મુખ અને નેત્ર વિગેરેની સંજ્ઞાવડે રાજાદિકની આહારાદિ ઇચ્છા જણાય છે, તે સર્વ આકારલક્ષણ કહેવાય છે. અથવા ગતિ-ચેષ્ટા-ભાષણ-નેત્ર-મુખવિકાર અને ઇંગિતાકારવડે મનોભિન્નિત વસ્તુ જણાય છે, તેથી તે આકાર-લક્ષણ કહેવાય.

પરસ્પર બે પદનો જ્યાં વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપે સંબંધ થાય, તે ગત્યાગતિ કહેવાય છે. જેમકે “હે ભગવન્ જીવ દેવ છે?” આ પ્રશ્નમાં જીવનું ઉદાહરણ આપીને દેવપણું પૂછાય છે, અને જીવપદથી દેવપદમાં અનુકૂળપણે ગતિ થાય છે, તેથી તે ગતિ કહેવાય છે. તથા “હે ભગવન્ દેવ જીવ છે?” આ પ્રશ્નમાં દેવનું ઉદાહરણ આપીને જીવપણું પૂછાય છે, અને દેવપદથી જીવપદમાં પ્રતિકૂળપણે આગતિ થાય છે તેથી આગતિ કહેવાય છે. આ ગતિ અને આગતિવડે જે લક્ષણ થાય તે ગત્યાગતિ લક્ષણ છે. ૨૧૫૨ થી ૨૧૫૬.

ઉપરોક્ત જે ગત્યાગતી લક્ષણ તે ચાર પ્રકારે છે, તે ઉદાહરણપૂર્વક કહે છે.

પુષ્પા-વરો-હણસું વાહયમવાહયં ચ તં તત્ય ।

જીવો દેવો દેવો જીવોત્તિ વિગ્વનિયમોઽયં ॥ ૨૧૫૭ ॥

જીવઃ જીવો જીવો જીવઃ નિયમો મઓ વિગ્વનોઽયં ।

દેવો મઘો મઘો દેવોત્તિ વિગ્વસો દોવિ ॥ ૨૧૫૮ ॥

જીવો જીવો જીવો જીવોત્તિ દુમે વિગ્વણે નિયમો ।

જીવો જહોવઓગો તહોવઓગો ય જીવોત્તિ ॥ ૨૧૫૯ ॥

રૂત્રી ઘટોત્તિ ચૂઓ દુમોત્તિ નીલુપ્પલં ચ લોયમ્મિ ।

જીવો સચેયનોત્તિ ય વિગ્વનિયમાદઓ સિદ્ધા ॥ ૨૧૬૦ ॥

પૂર્વપદ વ્યાહત, ઉત્તરવ્યાહતપદ વ્યાહત, અને ઉભયપદ વ્યાહત. અને ઉભયપદ અવ્યાહત (એમ ચાર પ્રકારે ગત્યાગતિ લક્ષણ છે) તેમાં “જીવ દેવ છે, અને દેવ જીવ છે” આ વિકલ્પ નિયમ નામે પહેલો ભેદ. “જીવે છે તે જીવ, અને જીવ જીવે છે” આ નિયમ નામે બીજો ભેદ છે. “દેવ ભવ્ય, અને ભવ્ય દેવ” આ બન્ને વિકલ્પ નામે ત્રીજો ભેદ છે. “જીવ જીવે છે અને જીવે છે જીવ” આ બન્ને નિયમ નામે ચોથો ભેદ છે. કેમકે જેમ જીવ ઉપયોગવાળો છે, તેમ ઉપયોગવાળો જીવ છે. અથવા રૂપી ઘટ છે, આગ્ર વૃક્ષ છે, નીલકમળ છે, અને જીવ સચેતન છે. આ પ્રમાણે લોકમાં પણ વિકલ્પ નિયમ આદિ ચાર પ્રકારે ગત્યાગતિલક્ષણથી વ્યવહારવૃત્તિ સિદ્ધ છે. ૨૧૫૭ થી ૨૧૬૦

પૂર્વપદ વ્યાહત (પ્રથમપદ વ્યભિચારી હોય), ઉત્તરપદ વ્યાહત (બીજી પદ વ્યભિચારી હોય), ઉભયપદ વ્યાહત (બન્ને પદ વ્યભિચારી હોય), અને ઉભયપદ અવ્યાહત (બન્ને પદ અવ્યભિચારી હોય). એમ ચાર પ્રકારે ગત્યાગતિ લક્ષણ છે. તેમાં પ્રથમ ભેદનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. “હે ભગવન્! જીવ દેવ છે કે દેવ ‘જીવ છે?’” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં જગદ્ગુરુ કહે છે કે જીવ દેવ હોય છે અને નથી પણ હોતો; પરંતુ દેવ અવશ્ય જીવ હોય છે. આ પ્રમાણે ભગવન્તના ઉત્તરમાં “જીવ દેવ છે,” એ વિશેષણ-વિશેષ્યભૂત બે પદમાં પહેલું પદ જીવ, ઉત્તર પદ દેવત્વની સાથે વ્યભિચારી છે, કેમકે દેવ અને અદેવ જે નારકાદિ તેમાં પણ જીવ હોય છે. અને “દેવ જીવ છે?” આ બે પદમાંનું પહેલું પદ દેવ, ઉત્તર પદ જીવની સાથે વ્યભિચારી નથી; કેમકે દેવ અવશ્ય જીવ હોય છે. આ પૂર્વપદ વ્યાહત વિકલ્પ નિયમ નામે પહેલો ભેદ સમજવો. વિકલ્પ એટલે વ્યાહત-ભજના અથવા વ્યભિચાર, અને નિયમ એટલે નિશ્ચય અથવા અવ્યભિચાર. આ ઉપરથી પ્રથમ ભાંગાનો અર્થ એવો થયો કે, જ્યાં ભજનાવાળા પૂર્વપદયુક્ત ઉત્તર પદમાં નિશ્ચિતપણું હોય તે વિકલ્પ નિયમ નામે પહેલો પ્રકાર છે.

“જીવઃ મંતે! જીવે, જીવે જીવઃ?, ગોયમા! જીવઃ તાવ નિયમા જીવે, જીવે પુષ્પ સિય જીવઃ, સિય નો જીવઃ” इति ॥ બીજો ભાંગો પ્રતિપાદન કરનાર ભગવતી સૂત્રમાંનું આ વાક્ય છે, તેનો અર્થ એ છે કે હે ભગવન્ત! જીવે છે તે જીવ, (કે) જીવ જીવે છે? આના ઉત્તરમાં, હે ગૌતમ! જીવે છે તે અવશ્ય જીવ છે, પણ જીવ છે તે જીવે છે, અને નથી પણ જીવતો. આ વાક્યમાં “જીવે છે” એ શબ્દથી દશ પ્રકારના પ્રાણરૂપ જીવન સમજવું, આ પ્રાણરૂપ જીવન અવશ્ય જીવમાં હોય છે, અજીવમાં તે સર્વથા નથી હોતું;

પરંતુ જીવ એ જીવનરૂપ વાલો હોય છે, અને નથી પણ હોતો, કેમકે સિદ્ધ જીવોમાં એ દસવિધ પ્રાણરૂપ જીવન નથી, સંસારી જીવોમાં હોય છે. આ વાક્યમાં ઉત્તરપદ વ્યલિચારી છે, અને પૂર્વપદ વ્યલિચારી નથી, કેમકે જીવ સિવાય જીવન નથી હોતું; પણ પશુ દશપ્રકારના પ્રાણરૂપ જીવન સિવાય જીવ હોય છે. આથી પૂર્વપદમાં વ્યલિચાર ન હોવાથી તે નિશ્ચિત કહેવાય, અને ઉત્તરપદમાં વ્યલિચાર હોવાથી વિકલ્પ કહેવાય, તેથી કરીને નિશ્ચયયુક્ત વિકલ્પવાલો જે વાક્યમાં વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ હોય તે ઉત્તરપદવ્યાહત નિયમ વિકલ્પ નામે બીજો ભાગો જાણવો.

દેવે જં મંતે ! ભવસિદ્ધિષ્, ભવસિદ્ધિષ્ દેવે ? , ગોચમા ! દેવે સિય ભવસિદ્ધિષ્, સિય ભવસિદ્ધિષ્, ભવસિદ્ધિષ્ સિય દેવે સિય નો દેવેત્તિ ” આવી રીતે પ્રજ્ઞાસિદ્ધિમાં કહેલા આ વાક્યથી ગત્યાગતિલક્ષણનો ત્રીજો ભાગો સમજાવ્યો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-હું ભગવન્ત ! દેવ ભવસિદ્ધિ કં છે ? અને ભવસિદ્ધિ દેવ છે ? જોતમ ! દેવ ભવસિદ્ધિ છે, અને અભવસિદ્ધિ પણ છે; તેમજ ભવસિદ્ધિ પણ દેવપણે પણ છે, અને અદેવ એટલે નારકાદિપણે પણ હોય છે. આ ઉપરના વાક્યમાં પૂર્વપદવર્તી દેવ શબ્દ, ભવ્યત્વની સાથે વ્યલિચારી છે, કેમકે અભવ્ય પણ દેવ હોય છે, ઉત્તરપદવર્તી ભવ્ય શબ્દ પણ દેવત્વની સાથે વ્યલિચારી છે, કેમકે ભવ્યત્વ, દેવ સિવાય નારકાદિમાં પણ હોય છે. આથી આ વાક્ય ઉભયપદવ્યલિચારી કહેવાય, અને તેથી કરીને વિકલ્પયુક્ત વિકલ્પ છે, જે વાક્યમાં બન્ને પદના વ્યલિચારવાળો વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ હોય, તે વિકલ્પ વિકલ્પ નામે ઉભયપદ વ્યલિચારી એવો ત્રીજો ભાગો જાણવો.

“ જીવે મંતે ! જીવે, જીવે જીવે ? , ગોચમા ! જીવે તાવ નિયમા જીવે, જીવેત્તિ નિયમા જીવેત્તિ ” ॥ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાસિદ્ધિમાં કહેલા આ વાક્યથી ચોથો ભાગો સમજાવ્યો છે. એ પદમાં એક “જીવ” શબ્દનો અર્થ ઉપયોગ સમજાવો એટલે આખા વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય-હું ભગવન્ત ! જીવ ઉપયોગ છે, કે ઉપયોગ જીવ છે ? જોતમ ! જીવ અવશ્ય ઉપયોગમય છે, અને ઉપયોગ પણ અવશ્ય જીવસ્વરૂપ છે. કેમકે જીવ અને ઉપયોગ બન્ને પરસ્પર ગુણ-ગુણીભાવે અભિન્ન છે આથી કરીને એ વાક્ય ઉભયપદ વ્યાહત છે, કારણ કે બન્ને પ્રશ્નમાં નિશ્ચય છે, તેથી કરીને નિયમયુક્ત નિયમવાળો જે વાક્યમાં વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ હોય, તે નિયમનિયમ નામે ઉભયપદ અવ્યલિચારી ચોથો ભાગો જાણવો.

લોકવ્યવહારમાં પણ આ ગત્યાગતી લક્ષણ ચાર પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે “રૂપી ઘટ” આ વાક્યમાંનું પ્રથમપદ “રૂપ” ઘટમાં અને તેથી અધિક પદાદિકમાં પણ છે. તેથી પૂર્વપદ વ્યલિચારી છે. પણ ઉત્તરપદ વ્યલિચારી નથી-કેમકે ઘટ તો રૂપીજ હોય છે. તેથી વિકલ્પ નિયમ નામે આ પહેલો ભાગો જાણવો. “આમ્ર વૃક્ષ છે” આ વાક્યમાં પૂર્વપદવર્તી વૃક્ષ તો આમ્રપણ છે અને એ સિવાય બીજા પણ છે. તેથી ઉત્તરપદ વ્યલિચારી નિયમવિકલ્પ નામે આ બીજો ભાગો જાણવો. “નીલકમળ” આ વાક્યમાંનું પ્રથમપદ “નીલ” તે કમળમાં હોય છે, અને તે સિવાય મરકતાદિમાં પણ હોય છે. વળી ઉત્તરપદવર્તી “કમળ” તે પણ નીલું હોય છે, અને ચેત પણ હોય છે, તેથી ઉભયપદ વ્યલિચારી વિકલ્પ નામે ત્રીજો ભાગો જાણવો. “જીવ સચેતન છે” આ વાક્યમાંનું પહેલું પદ જીવ તે સચેતનજ હોય છે, અને ચેતના પણ જીવનેજ હોય છે, તેથી ઉભયપદ અવ્યલિચારી નિયમનિયમ નામે આ ચોથો ભાગો જાણવો. ૨૨૬૦

હવે ન નાત્વ, નિમિત્ત, અને ઉત્પાદ-વ્યય લક્ષણોનું સ્વરૂપ કહે છે.

નાણત્તિત્તિ વિસેસો સો દદ્વ-સ્વેત્ત-કાલ-ભાવેહિં ।

અસમાણાણં જેઓ સમાણસંવાણમવિસેસો ॥ ૨૧૬૧ ॥

પરમાણુ-દુયણુયાણં જહ નાણત્તં તદ્વાવસેસાણં ।

અસમાણાણં તદ્દ સ્વેત્ત-કાલ-ભાવપ્પમેયાણં ॥ ૨૧૬૨ ॥

લક્ષિવજ્જઈ સુભાસુભમણેણ તો લક્ષણં નિમિત્તંતિ ।

ભોમાઈ તદ્દદ્ધવિહં તિકાલવિસયં જિણાભિહિયં ॥ ૨૧૬૩ ॥

નાણુપ્પન્નં લક્ષિવજ્જણ જઓ વત્થુ લક્ષણં તેણં ।

ઉપ્પાઓ સંભવઓ તદ્દ વેવ વિગચ્છઓ વિગમો ॥ ૨૧૬૪ ॥

નાનાત્વ એટલે વિશેષ (તદ્વાવત), તેવિશેષ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-અને ભાવવડે અસમાન સંખ્યાવાળાનો જણવો, પણ સમાનસંખ્યાવાળાનો નહિ; જેમ દ્રવ્યમાં પરમાણુ અને વ્યક્તિકનો વિશેષ છે, તેમ અવશેષ અસમાન-સંખ્યાવાળાનો પણ ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવના ભેદે તદ્વાવત જણવો. જે વડે શુભાશુભ જણાય, તે નિમિત્ત લક્ષણ ને તે નિમિત્ત શ્રી જિનેન્દ્ર મહારાજે સૌમાદિ આઠપ્રકારનું ત્રિકાળ વિષયી કહ્યું છે. અનુત્પન્ન વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુનું લક્ષણ ઉત્પાદ છે, અને તેજ પ્રમાણે નાશ પામતી વસ્તુનું લક્ષણ વિગમ-(નાશ) છે. ૨૧૬૧-થી-૨૧૬૪.

નાનાત્વ એટલે પદાર્થોના પરસ્પર તદ્વાવત, એ તદ્વાવત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ વડે અસમાન સંખ્યાવાળા પદાર્થોનો જણવો, પણ દ્રવ્યાદિવડે સમાન-સંખ્યાવાળા પદાર્થોમાં એ તદ્વાવત નથી હોતો. જેમકે-દ્રવ્યમાં સંખ્યાવડે પરમાણુનો અને વ્યક્તિકાદિકનો, વ્યક્તિકનો અને ત્ર્યક્તિકાદિકનો ત્ર્યક્તિકનો અને ચતુરણુકનો, ચતુરણુકનો ને પંચાણુકનો ઇત્યાદિ દ્રવ્ય સંખ્યાવડે અસમાન સંખ્યાવાળાનો પરસ્પર તદ્વાવત જણવો. એજ પ્રકારે ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવના ભેદોનો પણ તદ્વાવત જણવો. જેમકે-એકપ્રદેશાવગાહી પદાર્થનો અને બેઆદિ-પ્રદેશાવગાહી પદાર્થનો તદ્વાવત બેપ્રદેશાવગાહીનો અને ત્રણપ્રદેશાવગાહી પદાર્થનો તદ્વાવત. તથા એકસમયસ્થિતિવાળા પદાર્થનો અને બેઆદિસમયસ્થિતિવાળા પદાર્થનો તદ્વાવત. તેમજ કૃષ્ણાદિ એક ગુણવાળાનો અને કૃષ્ણાદિ બે વિગેરે ગુણવાળા પદાર્થનો તદ્વાવત. વળી ઉપલક્ષણથી આ પણ વિશેષ જણવું કે દ્રવ્યથી સમાનસંખ્યાવાળા પરમાણુ આદિકનો પણ ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની સાથે તદ્વાવત છે, એજ પ્રમાણે સમાન સંખ્યાવાળા એકાદિપ્રદેશાવગાહીનો અન્યક્ષેત્રાવગાહી પ્રદેશોની સાથે દ્રવ્ય-કાળ અને ભાવવડે તદ્વાવત છે, સમાનસંખ્યાવાળા છતાં એક સમયાદિ સ્થિતિવાળાનો અન્યસમયસ્થિતિવાળાની સાથે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને ભાવવડે તદ્વાવત છે, સમાન સ્થિતિવાળા કૃષ્ણાદિ એક ગુણવાળાનો વર્ણ-ગન્ધાદિ ગુણોની સાથે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળવડે તદ્વાવત છે.

જે વડે શુભાશુભ જણાય, તે નિમિત્તલક્ષણ કહેવાય. એ નિમિત્તલક્ષણ ભૂમિજન્મ આદિ આઠ પ્રકારનું છે, એમ જગદ્ગુણ જિનેન્દ્રેએ કહ્યું છે. એ આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે, ભૂમિ સંખ્યાધી, સ્વપ્ન સંખ્યાધી, અંતરિક્ષ સંખ્યાધી, દેવ સંખ્યાધી, અંજ સંખ્યાધી, સ્વર સંખ્યાધી, લક્ષણ સંખ્યાધી અને વ્યજન સંખ્યાધી. આ આઠ પ્રકારનું નિમિત્ત અતીત

—અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણે કાળ સંબંધી છે, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અન્ય ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

અનુત્પન્ન વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનો ઉત્પાદ એ તે પદાર્થનું લક્ષણ છે; તેવીજ રીતે વિગમ એટલે નાશ તે પણ નાશ પામતી વસ્તુઓનું લક્ષણ છે.

હવે વિનાશ વસ્તુનું લક્ષણ કેવી રીતે હોઈ શકે? તેના તથા જેઓ વિનાશને સર્વથા વસ્તુજ નથી માનતા, તેના ખુલાસો કરે છે.

લક્ષ્વજ્ઞઃ જં વિગયં વિગમેણ વિના વ જં ન સમૂર્ણં ।

વિગમોવિ લક્ષણમઓ વિગચ્છઓ વત્યુનોઽણ્ણનો ॥ ૨૧૬૫ ॥

અક્કલિરિજુતા નિયયપ્પસૂદ્ધ-વક્કત્તણાસઓ સમયં ।

લક્ષ્વજ્ઞઃ નેયરહા તહ સવ્વે દઘ્મજ્ઞાયા ॥ ૨૧૬૬ ॥

उपपायस्स हि जुत्ता लक्खणया नासओ विणासस्स ।

नासोवलक्खयं वा वत्थुमभावो खपुष्फं व ॥ २१६७ ॥

नासो भावो संभूद्देउओ वत्थुणो धुवत्तं व ।

अहव समुप्पाओ इव वत्थुप्पमवाइभावाओ ॥ २१६८ ॥

જે નાશ પામેલું જણાય છે, તે વિનાશવડે જણાય છે. વળી વિનાશ વિના વસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી; તેથી વિનાશ પણ નાશ પામતી વસ્તુનું લક્ષણ માનેલ છે, કેમકે તે નાશ તે વસ્તુથી અનન્ય છે. જેમ રૂબીતાની ઉત્પત્તિ અને વક્રતાનો નાશ થવાની સાથેજ અંગુલીની સરળતા જણાય છે, તેમ સર્વ દ્રવ્યપર્યાયો પોતાનો ઉત્પાદ થતાં સ્વવિપક્ષભૂત-પર્યાયનો નાશ થતાંજ જણાય છે, (અહીં શંકા થાય કે) ઉત્પાદને વસ્તુનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય છે, પણ અવિદ્યમાન એવા વિનાશને વસ્તુનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય નથી. અથવા નાશ-શુદ્ધ પદાર્થ અવિદ્યમાન હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે અભાવરૂપ હોવો જોઈએ. (ના એમ નહિ.) વિનાશ એ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી ધ્રુવપણીની પેઠે ભાવરૂપ છે, અથવા વસ્તુની પ્રકૃષ્ટતા થવામાં હેતુભૂત હોવાથી ઉત્પાદની પેઠે ભાવરૂપ છે. ૨૧૬૫-૨૧૬૮.

જેમ ઉત્પાદવડે ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુ જણાય છે, તેમ નાશ પામેલ વસ્તુ વિનાશ વડે જણાય છે. વળી જેમ ઉત્પાદ સિવાય વસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી, તેમ વિનાશ વિનાપણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ નથી; કારણકે માટીનું પૂર્વ સ્વરૂપ નાશ પામ્યા વિના ઘટની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુમાં સમજવું, માટે વિનાશ પણ ઉત્પાદની પેઠે ઉત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી વસ્તુનું લક્ષણ છે; વળી જેમ ઉત્પાદ, ઉત્પન્ન થતી વસ્તુથી અલિપ્ત છે, તેમ વિનાશ પણ નાશ પામતી વસ્તુથી અલિપ્ત છે, માટે વિનાશ વસ્તુનું લક્ષણ છે.

આજ વાત વધારે સ્પષ્ટપણે સમજવાને એક ઉદાહરણ લઈએ. જેમ અંગુલીરૂપ દ્રવ્યનો સરળતારૂપ પર્યાય, પોતાના ઉત્પાદવડે અને વક્રતાના નાશવડે જણાય છે, અન્યથા નથી જણાતો, કેમકે ગઘેડાના શીંગડાની પેઠે અનુત્પન્નપદાર્થને લક્ષણ ન હોય, વળી સ્વપ્રતિપક્ષભૂત પર્યાયનો વિનાશ થયા વિના ઉત્પાદ પણ ન થાય; માટે જેમ અંગુલીનો સરળતારૂપ પર્યાય પોતાના ઉત્પાદ અને વક્રતાના વિનાશવડે જણાય છે, તેમ બીજાપણ સર્વ દ્રવ્યના પર્યાયો પોતાનો ઉત્પાદ તથા સ્વવિપક્ષભૂત પર્યાયનો નાશ થવાથીજ જણાય

છે, અન્યથા નથી જણાતા, તેથી જેમ ઉત્પાદ વસ્તુનું લક્ષણ છે, તેમ વિનાશપણ વસ્તુનું લક્ષણજ છે, કેમકે પૂર્વ પર્યાય વિશિષ્ટપણા શિવાય વસ્તુનું લક્ષણ થતે નહિ.

અહીં જેઓ વિનાશને સર્વથા વસ્તુરૂપ નથી માનતા, તેઓ કદાચ એમ કહેવા માગે કે-ઉત્પાદને વસ્તુનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય છે, કેમકે ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુથી તે અનન્ય હોવાથી વિદ્યમાન છે; પરંતુ વિનાશ તો અવિદ્યમાનરૂપ હોવાથી તેને વસ્તુનું લક્ષણ કહેવું એ યોગ્ય નથી. કેમકે અવિદ્યમાન અરશૂંગ, જેમ કોઈનું લક્ષણ થવાને યોગ્ય નથી, તેમ વિનાશ પણ લક્ષણ થવાને યોગ્ય નથી. અને જો વિનાશને પણ વસ્તુનું લક્ષણ માનવામાં આવે, તો તે વિનાશ અભાવરૂપ હોવાથી વિનાશ યુક્ત વસ્તુ પણ આકાશપુષ્પની જેમ અભાવરૂપજ થશે. આ કથનના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે ઉપરોક્ત માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે વિનાશ પણ દ્રુપત્વની પેટ, વસ્તુની ઉત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી, ભાવરૂપ છે, અથવા વસ્તુના પ્રકૃષ્ટપણામાં એટલે કે વસ્તુના પ્રાઢતારૂપ પર્યાયની આદિમાં પ્રથમ વિનાશ વિદ્યમાન હોય છે, તેથી ઉત્પાદની પેટ તેપણ ઉત્પત્તિમાં હેતુ હોવાથી ભાવરૂપ છે. “જે જે વસ્તુની પ્રકૃષ્ટતા થવાની આદિમાં હોય છે, તે તે ઉત્પાદની પેટ ભાવરૂપ છે.” તેવીજ રીતે વિનાશ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિની આદિમાં હોય છે, માટે ભાવરૂપ છે.

નાસોવલ્લક્ષ્યં પિય તદભાવો ચિય તદ્વદ્વહા ભાવો ।

આહ નણુ પત્તમેવં ભાવાભાવોભયસમાવં ॥ ૨૧૬૯ ॥

एवं चिय तं वत्थुं सव्वअभावे य तं खपुण्हं व ।

भावे व सव्वहा सव्वसंकरे-गत्त-णिच्चाई ॥ ૨૧૭૦ ॥

उत्पन्नं विगयं वाणप्पियमविसेसियं सधम्मैहि ।

तं चिय यज्जायंतरविसेसियमिहप्पियં नाम ॥ ૨૧૭૧ ॥

નાશ યુક્ત જણાતી હોવાથી તેટલા અંશે તે અભાવરૂપ છે, અને અન્યથારૂપે તેજ વસ્તુ ભાવરૂપ છે. જો એમ હોય, તો વસ્તુને ભાવ અને અભાવ ઉભય સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય. વસ્તુ સ્વરૂપ એજ પ્રમાણે છે.-એકાન્તે સર્વથા અભાવ માનવામાં વસ્તુ આકાશપુષ્પ જેવી ગણાય; અને સર્વથા એકાન્તે ભાવ માનવામાં, સય સાંકર્ય-એકત્વ-અને નિત્યત્વાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય. વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ અથવા નાશ પામી, એમ જે કહેવાય છે, તે સર્વ અર્પિત અને અનર્પિત એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં સ્વધર્મવડે અવિશેષિત તે અનર્પિત કહેવાય, અને તેજ વસ્તુ અન્ય પર્યાયવડે વિશેષિત હોય તો અર્પિત કહેવાય છે. ૨૧૬૯-થી-૨૧૭૧

પૂર્વોક્ત યુક્તિથી નાશવડે વસ્તુ જણાય છે, તેથી તે નાશ યુક્ત કહેવાય છે, એ કારણથી વસ્તુ એટલા અંશે અભાવરૂપ કહેવાય, તેમાં કંઈ વિવાદ લેવા જેવું નથી, કેમકે કથંચિત્ વસ્તુને અભાવરૂપે જૈનો માને છે, પરંતુ ઉપર કહ્યું તેથી અન્યથા પ્રકારે એટલે ઉત્પાદ-દ્રોવ્યરૂપે તો વસ્તુ ભાવરૂપજ છે.

શિષ્ય:-જો એ પ્રમાણે હોય તો વસ્તુને ભાવાભાવરૂપ-ઉભય સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થઈ, અને એમ માનવું એ અયોગ્ય છે, કેમકે ભાવ અને અભાવ, તે છાયા આતપની પેટ એકત્ર હોઈ શકે નહિ.

ગુરુ:—વસ્તુ માત્ર ભાવાભાવરૂપ-ઉભયસ્વરૂપવાળી છે, એકાન્તે ભાવરૂપ નથી તેમ એકાન્તે અભાવરૂપ નથી. કારણ કે વસ્તુને સર્વથા અભાવરૂપ માનવામાં તે આકાશ-પુખ્ત જેવી થાય, અને એકાન્તે સર્વથા ભાવરૂપ માનવામાં સર્વ સાંકર્ય-એકત્વ-નિત્યત્વ વિગેરે દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે—“સર્વ પ્રકારોવડે ઘટનો સર્વથા ભાવ છે.” આમ કહેવાથી જેમ ઘટરૂપે ઘટનો સદ્ભાવ છે, તેમ પટ-સ્તંભ-પૃથ્વી-પર્વતાદિરૂપે પણ ઘટનો સદ્ભાવ થાય, કેમકે વસ્તુને કથંચિત્ અભાવરૂપે ઉપરોક્ત વાક્યમાં નથી માનેલ. એજ પ્રમાણે બીજી વસ્તુઓ-પૃથ્વી-પર્વતાદિનો પણ સર્વાત્મપણે સદ્ભાવ થવાથી પરસ્પરાનુ-પ્રવેશરૂપ સર્વ સાંકર્ય દોષ પ્રાપ્ત થશે. અથવા કોઈએક ધરાદિ વસ્તુમાં ત્રિભુવનગત સર્વ-વસ્તુનો પ્રવેશ થવાથી સર્વની એકતા થઈ જાય; અને તેથી કહીને એક આકાશાદિ વસ્તુમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓની એકતાવડે સર્વદા અવસ્થાન થવાથી સર્વ નિત્યતા પ્રાપ્ત થાય. વળી આદિશબ્દથી ઘટાદિ એક વસ્તુનો નાશ થતાં ત્રિભુવનાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુનો નાશ થવાથી સર્વશૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે, અથવા સર્વ વસ્તુ સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવાથી સર્વ પદાર્થોમાં સમગ્રવિદ્યે આકાંક્ષા વિનાનું જ થઈ જાય આ પ્રમાણે એકાન્ત ભાવરૂપ અથવા અભાવરૂપ વસ્તુ માનવાથી ઉપરોક્ત દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ભાવાભાવ-ઉભય સ્વરૂપ વસ્તુ માનવીજ યોગ્ય છે, એરીતે માનવાથી કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી આવતો. કેમકે ભાવ અને અભાવ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તવાળા છે. જો કદી જે નિમિત્તવડે ભાવ હોય, તેજ નિમિત્તે અભાવ હોય તો વિરોધ આવે, પરંતુ એમ નથી, કારણ કે દરેક વસ્તુ સ્વરૂપે ભાવરૂપ છે, અને પરરૂપે અભાવરૂપ છે.

શિષ્ય:—જો વસ્તુ સ્વરૂપ એમ હોય, તો ઉત્પન્ન વસ્તુ પણ અભાવરૂપે હોવાથી અનુત્પન્ન કહેવાશે, અને અભાવભૂત અનુત્પન્ન વસ્તુ અભાવરૂપે વિદ્યમાન હોવાથી છે એમ કહેવાશે, અને એમ થવાથી “આ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ, અથવા નાશ પામી ” ઇત્યાદિ લોકવ્યવહાર કેવી રીતે પ્રવર્તે ?

ગુરુ:—વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ અથવા નાશ પામી, એમ જે લોકમાં કહેવાય છે, તે સર્વ બે પ્રકારે છે; એક અર્પિત અને બીજું અનર્પિત. તેમાં સ્વધર્મ વડે અવિશેષિત-સામાન્યરૂપ જે વસ્તુ, તે અનર્પિત કહેવાય છે, અને તેજ વસ્તુ અન્યપર્યાયોવડે વિશેષિત હોય, તો અર્પિત કહેવાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જ્યારે સામાન્યરૂપની અપેક્ષા વિના ઉત્પાદ-વ્યય આદિ કોઈપણ પર્યાયવડે વિશેષિત વસ્તુને કહેવા ઇચ્છીએ, ત્યારે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ અથવા નાશ પામી, ઇત્યાદિ વ્યપદેશથી સર્વ લોકવ્યવહાર પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય લક્ષણ કહ્યું, ધ્રુવલક્ષણનું સ્વરૂપ પણ દ્રવ્ય લક્ષણના જેવું છે, તેથી જે દ્રવ્ય લક્ષણ, તેજ ધ્રુવલક્ષણ સમજવું. કેમકે ધ્રુવત્વ અને દ્રવ્યત્વ બન્ને એકાર્થ વાચી છે. ૨૧૬૯ થી ૨૧૭૧.

હવે વીર્યલક્ષણ અને ભાવલક્ષણનું સ્વરૂપ કહે છે.

વિરિયંતિ ચલં જીવસ્સ લક્ષણં જં વ જસ્સ સામત્યં ।

દઘસ્સ ચિત્તરૂવં જહ વિરિયમહોસહાઈણં ॥ ૨૧૭૨ ॥

જમિહોદહ્યાઈણં ભાવાણં લક્ષણં ત ણવહવા ।

તં માવલક્ષણં ચલુ તત્થુદઓ પોગલવિવાયો ॥ ૨૧૭૩ ॥

ઉદય સહ જો તેણ વ નિવૃત્તો ઉદય એવ વોદાઓ ।

ઉદયવિધાય ઉવસમો ઉવસમ એવોવસમિઉત્તિ ॥ ૨૧૭૪ ॥

સ્વયં રૂઢ કમ્મઅભાવો તત્ત્વાવે રાહાઓ સ એવહવા ।

ઉભયસહાવો મીસો સ્વઓવસમિઓ તહેવાયં ॥ ૨૧૭૫ ॥

સવૃત્તો કિર નામો પરિણામોઽભિમુહયા સ એવેહ ।

પરિણામિઉત્તિ સુદ્ધો જો જીવા-જીવપરિણામો ॥ ૨૧૭૬ ॥

વીર્ય એટલે બળ, એ બળ જીવનું લક્ષણ છે. અથવા જે મણિ-મંત્ર-ઔષધી-વિગેરેનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય છે, તેમ જે સચેતન અથવા અચેતન દ્રવ્યનું વિચિત્ર પ્રકારનું સામર્થ્ય તે પણ વીર્ય કહેવાય છે, (વીર્યથી આ બળવાન અથવા સામર્થ્યવાન છે, એમ જણાય છે, માટે વીર્ય જીવ અજીવનું લક્ષણ છે.) જે ઔદયિકાદિ ભાવોનાં કર્મ પુદ્ગળો-દયાદિરૂપ લક્ષણ તે ભાવલક્ષણ. અથવા તે ભાવોજ ભાવલક્ષણ છે. તેમાં ઉદય એટલે પુદ્ગળનો વિપાક જણવો. કર્મ પુદ્ગળોનો ઉદય થવાથી અથવા તે વડે થએલ ભાવ તે ઔદયિક ભાવ. કર્મ પુદ્ગળના ઉદયનો અભાવ તે ઉપશમ, અને તેજ ઔપશમિક રૂપ ભાવ લક્ષણ છે ક્રમ પુદ્ગળોનો સર્વથા અભાવ તે ક્ષાયિક, તે અથવા તેથી થનારને ક્ષાયિક ભાવલક્ષણ. ક્ષયોપશમરૂપ મિશ્રતા તે ક્ષયોપશમ ભાવ લક્ષણ. સર્વથા સામાન્યરૂપ પુદ્ગળ અને જીવની પરિણામ તે પારિણામિક ભાવ તેનાથી જીવ અથવા અજીવનો જે શુદ્ધ પરિણામ તે પારિણામિક ભાવ લક્ષણ, એ વિગેરે ભાવોનો સંયોગ તે સાંનિપાતિક ભાવ છે. (આ ભાવોથી નારકાદિ જીવ જાણી શકાય છે, માટે તે ભાવો લક્ષણ છે) આ પ્રમાણે અહીં સંક્ષેપથી બાર પ્રકારના લક્ષણનું સ્વરૂપ કહ્યું. ૨૧૭૨ થી ૨૧૭૬.

અહીં પ્રસ્તુતમાં ભાવલક્ષણનો આધિકાર હોવાથી ભાષ્યકાર મહારાજ એ ભાવ-લક્ષણનો-અધિકાર સ્પષ્ટ કરે છે.

સમ્મત્ત-ચરિત્તાઈ મીસો-વસમ-વસ્વયસભાવાઈ ।

સુય-દેસોવરઈઓ સ્વઓવસમભાવરૂવાઓ ॥ ૨૧૭૭ ॥

સામારૂપસુ એવં સમ્ભવઓ સેસલવસ્વનારૂપિ ।

જોણ્ણ ભાવઓ વા વડેસેસિયલવસ્વણં ચહા ॥ ૨૧૭૮ ॥

સદ્દહણાઈસહાવં જહ્ સામરૂપં જિણો પરિકહેઈ ।

તલ્લવસ્વણં ચિય તયં પરિણમણ્ ગોયમારૂણં ॥ ૨૧૭૯ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર સામાયિક, મિશ્ર-ઉપશમ-અને ક્ષાયિક ભાવવાળાં છે, શ્રુત સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક ક્ષયોપશમભાવરૂપ છે. એ પ્રમાણે મર્વ સામાયિકોમાં યથાસંભવ સર્વ લક્ષણોની યોજના કરવી. અથવા પ્રકારાન્તરે વિશેષ લક્ષણ ભાવથી ચાર પ્રકારે છે. એ શ્રદ્ધાનાદિ સ્વભાવવાળું સામાયિક જેવી રીતે જિનેશ્વર કહે છે, ને તેવાજ લક્ષણવાળું તે ગૌતમીકેને પરિણામ છે. ૨૧૭૭-થી-૨૧૭૯.

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને મર્વ-વિરતિ સામા-

યિક, આ ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર સામાયિક એ બન્ને ભિન્ન-ઉપશમ-અને ક્ષાયિક સંભાવનાળા છે. એટલે કે એ ત્રણે ભાવમાં ઉપરોક્ત બે સામાયિક હોય છે. અને શ્રુતસામાયિક તથા દેશવિરતિસામાયિક એ બે એક ક્ષાયોપશમિક ભાવમાંજ વર્તે છે. આ ચારે પ્રકારનાં સામાયિક યથોક્ત ભાવનાળા છે, અને જીવ પણ એ ભાવોવડે સામાયિકવાન કહેવાય છે, તેથી તે ચારે સામાયિક ભાવસક્ષણરૂપ છે. આ પ્રમાણે સામાયિકોમાં યથાસંભવ બીજા નામાદિ લક્ષણોની પણ યોજના કરવી જેમકે એનાવડે જીવદ્રવ્ય જણાય છે, માટે તે દ્રવ્યલક્ષણ છે, આ રીતે બીજાં લક્ષણો પણ વિચારીને થોડા દેવાં.

ઉપરોક્ત ભાવસક્ષણ, જીવ અને અજીવ સર્વને જણાવનારું હોવાથી સામાન્ય ભાવલક્ષણ છે, પણ એ સિવાય શ્રદ્ધાનાદિક જે લક્ષણ છે, તે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકોમાંજ હોવાથી વિશેષ ભાવસક્ષણ છે. જેમકે-જીવા-જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ સામાયિકનું લક્ષણ છે, જીવાદિ પદાર્થનું જ્ઞાન તે શ્રુતસામાયિકનું લક્ષણ છે, સર્વસાવધ-યોગનો ત્યાગ તે ચારિત્રસામાયિકનું લક્ષણ છે, અને વિરતાવિરત તે દેશવિરતિ સામાયિકનું લક્ષણ છે. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાનાદિ ચાર લક્ષણવાળું સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક જિનેશ્વર ઉપદેશે છે, અને તેવાજ લક્ષણવાળું તે ગૌતમાદિ શ્રોતાઓને પરિણામે છે. ૨૧૭૭-થી-૨૧૭૯.

॥ સમાપ્તિભિદં લક્ષણદ્વારમ ॥

॥ નય દ્વાર ॥ હવે નય એટલે શું ? અને તેના કેટલા ભેદ છે ? તે કહે છે,

एगेण वत्थुणोऽण्णेममृणो जमवधारणेणेव ।

नयणं धम्मेण तओ होइ नओ सत्तहा सो य ॥ २१८० ॥

નેગમ સંગહ વવહારુજ્જુસુણ ચેવ હોઈ બોઢ્ઢવે ।

सहे य समभिरूढे एवंभूए य मूलनया ॥ २१८१ ॥ ७५४-२१६

નેગેહિં માણેહિં મિણઙ્ગત્તી નેગમસ્સ નેરુત્તી ।

सेसाणंपि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह, वोच्छं ॥ २१८२ ॥ ७५५-२१७

સંગહિયપિંડિયત્થં સંગહવયણં સમાસઓ ચિંતિ ।

वच्चइ विणिच्छयत्थं ववहारो सव्वद्वेषु ॥ २१८३ ॥ ७५६-२१८

વચ્છઈ વિણિચ્છયત્થં વવહારો સવ્વદવેસુ ॥

इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पन्नं नओ सहे ॥ २१८४ ॥ ७५७-२१९

વિચ્છઈ વિસેસિયતરં પચ્ચુપ્પન્નં નઓ સહો ॥

वंजण-मत्थ-तदुभए एवंभूओ विसेसेइ ॥ २१८५ ॥ ७५८-२२०

અનન્તધર્માત્મક વસ્તુને બીજાને નિષેધ કર્યા વિના એક ધર્મવડે પ્રરૂપવી, તે નય કહેવાય છે. એ નય સાત પ્રકારે છે. નેગમ-સંગહ-વ્યવહાર-ઝંજીસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢ

અને એવંભૂત, એ મૂળ સાત નયો છે. તેમાં જે અનેક મતોવડે વસ્તુને કહે, તે નૈગમ કહેવાય, એ નયની વ્યુત્પત્તિ છે. આ પ્રમાણે શેષ બીજા નયોનું લક્ષણ પણ હું કહું છું, તે હે શિષ્ય ! તું સાંભળ, સંગૃહીત અને પિંડિતાર્થવાળું સંગ્રહનયનું વચન સંક્ષેપથી કહે છે, સર્વ દ્રવ્યોમાં વિનિશ્ચિતાર્થને વ્યવહારનય પામે છે, પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાનકાળ ભાવી વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર તે ઋણુસૂત્ર નયની વિધિ જાણી, એથી વધારે વિશેષિત પ્રત્યુત્પન્ન ભાવી વસ્તુને શબ્દનય ઇચ્છે છે, સમભિરૂઢનયના મતમાં વસ્તુનું સંક્રમણ માનતાં અવસ્તુ થાય છે, અને એવંભૂતનય વ્યજ્જન અર્થ તથા એ ઉભયને વિશેષિત કરે છે. ૨૧૮૦-થી-૨૧૮૬

અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુને નિત્ય અથવા અનિત્ય આદિ કોઈ પણ એક અંશવડે પ્રરૂપી તે નય કહેવાય છે. અહીં કહાય કોઈ એમ કહેવા માગે, કે એક વસ્તુ એકીપ્રાયે અનન્તધર્માત્મક કેવી રીતે હોઈ શકે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે દરેક વસ્તુ પર્યાય સહિત છે; અને તે પર્યાય બે પ્રકારના છે, એક યુગપદ્ભાવી અને બીજા ક્રમભાવી, તેમાં જે રસ રૂપ વિગેરે પર્યાયો છે, તે યુગપદ્ભાવી છે, અને નવા પુરાણાદિ પર્યાયો ક્રમભાવી છે. પુનઃ એ શબ્દપર્યાય અને અર્થપર્યાય એમ બે પ્રકારે છે, તેમાં “ઇન્દ્ર દુશ્ચ્યવન હરિ” ઇત્યાદિ એક અર્થવાળા શબ્દો જે બોલાય છે, તે બધા શબ્દપર્યાય છે, અને જે પર્યાયો શ્રુતજ્ઞાનના વિષય રહિત હોવાથી બોલી શકાતા નથી, માત્ર કેવળાદિ જ્ઞાનનાજ વિષયભૂત છે, તે અર્થપર્યાયો છે. પુનઃ એ સર્વ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય એમ બે પ્રકારે છે, તે પર્યાયોનાં પણ કેટલાક સ્વાભાવિક છે, અને કેટલાક પૂર્વાપર શબ્દની પેઠે આપેક્ષિક છે, એ પર્યાયો પણ અતીત અનાગત ને વર્તમાનકાળના ભેદે ત્રણ પ્રકારે છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે શાસ્ત્રાનુસારે પોતાની બુદ્ધિથી વસ્તુનું એકીપ્રાયે અનન્તધર્માત્મકપણું સમજ લેવું, આવી અનન્તધર્માત્મક વસ્તુને કોઈ પણ એક અંશવડે પ્રરૂપે તે નય કહેવાય, એ નય મૂળ સાત પ્રકારે છે, તે દરેકનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ હવે સચિસ્તર કહે છે; તેમાં પ્રથમ નૈગમ-નયનો શબ્દાર્થ વ્યુત્પત્તિ અને માન્યતા કહે છે

નેગાઈ માણાઈ સામનો-ભય-ત્રિસેસનાણાઈ ।

જં તેહિં મિળઈ તો નેગમો નઓ નેગમાનોત્તિ ॥ ૨૧૮૬ ॥

લોગત્યનિવોહા વા નિગમા તેસુ કુસળો મવો વાડયં ।

અહવા જં નેગમોડનેગપહાં નેગમો તેણં ॥ ૨૧૮૭ ॥

સો કમવિસુદ્ધમેઓ લોગપસિદ્ધિવસઓડણુગંતવો ।

વિહિના નિલયણ-પત્યય-ગામોવમ્માઈસંસિદ્ધો ॥ ૨૧૮૮ ॥

સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય જ્ઞાનરૂપ અનેક પ્રમાણોવડે જે વસ્તુને માને છે, તે નૈગમનય છે ને તે અનેક પ્રમાણવાળો કહેવાય છે. લોકાર્થના બોધક એવા જીવાદિ પદાર્થો, તે નિગમો કહેવાય, તેમાં જે કુશળ તે નૈગમનય, અથવા જેના અનેક ગમ છે એટલે જાણવાના માર્ગ અનેક છે, તે નૈગમ કહેવાય છે, અનુક્રમે વિશુદ્ધ ભેદવાળો આ નય, લોક-પ્રસિદ્ધિવશાત્ શાસ્ત્રોક્ત વિધિવડે નિરૂપન પ્રસ્થક અને આર્માપમ્યાદિવડે સિદ્ધ કરી ને જાણવો. ૨૧૮૬-૨૧૮૭-૨૧૮૮

સત્તારૂપ સામાન્ય, વૃક્ષત્વ-ગોત્વ ગજત્વાદિ સામાન્યવિશેષ ઉભયરૂપ અપાન્તરાસ સામાન્ય, અને નિત્યદ્રવ્યમાં રહેલ અન્ય સ્વરૂપવાળા વ્યવૃત્તિ (ભિન્નતા) આકાર

બુદ્ધિના હેતુરૂપ વિશેષા એ સામાન્યાદિને અડધું કરનારા અનેક જ્ઞાનોત્તરો જે વસ્તુને માને છે, તે નૈગમનય, આથીજ આ નયને એક જ્ઞાન ગ્રાહી નથી કહેતા, પણ વિચિત્ર જ્ઞાન ગ્રાહી કહે છે. અથવા લોકમા રહેલા જીવાદિ પદાર્થને જાણવાના અનેક પ્રકારમાં જે કુશળ હોય, તે નૈગમ અથવા વસ્તુ જાણવાનો જેનો એક પ્રકાર નથી, પરંતુ અનેક પ્રકાર છે, તે નૈગમ કહેવાય.

આ નૈગમનય અતુકમે વિશુદ્ધ ભેદવાળો છે, જેમકે આનો પ્રથમ ભેદ નિવિંકલ્ય મહાસત્તા નામનો છે, તે મત્ર સામાન્યવાદી હોવાથી અશુદ્ધ છે, ગોત્વ-ગજત્વાદિ સામાન્ય વિશેષવાદી બીજો ભેદ શુદ્ધાશુદ્ધ છે, અને વિશેષવાદી ત્રીજો ભેદ સર્વથા વિશુદ્ધ છે. આ ક્રમચિત્તુદ્ધ નિલયન (વસતિ) પ્રસ્થકાદિના ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ સમજશે. જેમકે અરે ભાઈ! તમે ક્યાં રહો છો? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જવાબ આપે કે હું 'લોકમાં રહું છું'. લોકમાં ક્યાં નિર્જલોકમાં, તિર્જલોકમાં ક્યાં? મનુષ્યક્ષેત્રમાં, મનુષ્યક્ષેત્રમાં ક્યાં? જમ્બૂદ્વીપમાં, જમ્બૂદ્વીપમાં ક્યાં? ભરતક્ષેત્રમાં, ભરતક્ષેત્રમાં ક્યાં ખંડમાં? મધ્યખંડમાં, મધ્યખંડમાં ક્યાં નગર અથવા ક્યાં ગ્રામે? પાટલિપુત્ર નગરમાં, પાટલીપુત્રમાં ક્યાં? ઉપાશ્રયમાં, ઉપાશ્રયમાં ક્યાં સ્વયમે? સથારા ઉપર, સથારા ઉપર ક્યાં? આકાશ પ્રદેશમાં, ક્યાં આકાશ પ્રદેશમાં? જ્યાં આત્મા છે ત્યાં, આ બધા નિલયનની ઉપમાએ કહેલ સમગ્ર પ્રકાર નૈગમનય માને છે.

બીજું પ્રસ્થકતું ઉદાહરણ:--કાષ્ઠતું બનાવેલું ધાન્ય માપવાતું માન વિશેષ તે પ્રસ્થક કહેવાય છે. આવા પ્રસ્થક માટે કોઈ માણસ જ ગણમાં લાકડું કાપતો હોય, તેને કોઈ પૂછે કે ભાઈ તમે શું કરો છો? આના ઉત્તરમાં કાષ્ઠ કાપનાર કહે કે પ્રસ્થક કાપું છું. ફરી માર્ગમાં જતાં કોઈ પૂછે કે તમોએ શું સ્કંધે ચડાવ્યું છે? ઉત્તરમાં કહે કે પ્રસ્થક, આ પ્રમાણે લાકડું ચીરતાં-ઘડતાં-છોડતાં, સુંવાળું કરતાં અને માન તૈયાર થએ ધાન્ય માપતાં કોઈ પૂછે તો તે સર્વનો ઉત્તર આપતાં કહે કે આ પ્રસ્થક છે. તાત્પર્ય એ છે કે કાષ્ઠની એ સઘળી અવસ્થામાં નૈગમનય તેને પ્રસ્થક માને છે.

સીમા પર્યંત જેની જમીન હોય તે ગ્રામ, અથવા પ્રજાશુક્ત શુદ્ધ-બગીચા-વાપી -દેવમંદિરાદિર્ષપ જે કિલ્લા સુધીના ભાગ હોય તે ગ્રામ, અથવા માત્ર પ્રજાનો સમૂહ તે ગ્રામ, અથવા કોઈ સુખ્ય પુરૂષ હોય તે ગ્રામ, આ સર્વ પ્રકારોને નૈગમનય ગ્રામ (ગામ) માને છે આ ઉદાહરણના અનુસારે બીજા ઘટાદિ પદાર્થોમાં પણ અશુદ્ધ-મધ્યમ તે વિશુદ્ધ પક્ષ અગીકાર કરવાના ભેદથી ઉદાહરણ સમજી લેવાં. ૨૧૮૬-થી-૨૧૮૮

સામન્નમન્નદેવ હિ હેઝ સામન્નબુદ્ધિ-વયણાળં ।

તસ્સ વિસેસો અન્નો વિસેસમઙ્-વયણહેઽત્તિ ॥ ૨૧૮૯ ॥

સદિતિ મણિણ્ઽમિમન્નઙ્ દદ્વાદત્થંતરં તુ સામન્નં ।

અવિસેસઓ મઙ્ગે સન્વત્થાણુપ્પવિત્તીઓ ॥ ૨૧૯૦ ॥

ગોત્તાદઓ ગવાઙ્સુ નિયયાધારાણુવિત્તિબુદ્ધીઓ ।

પરઓ ય નિવિત્તીઓ સામન્નવિસેસનામાણો ॥ ૨૧૯૧ ॥

નૈગમનય સામાન્ય વિશેષને પાતાના આશ્રયથી પણ પરસ્પર ભિન્ન માને છે.

સામાન્ય બુદ્ધિ અને સામાન્ય વચનનો હેતુ સામાન્ય છે, તેથી તે વિશેષથી ભિન્ન છે. અને વિશેષ પણ વિશેષ બુદ્ધિ તથા વિશેષ વચનનો હેતુ હોવાથી સામાન્યથી ભિન્ન છે. “સત્-વિદ્યમાન. છે” એમ કહેવાથી આ નય) સામાન્યને દ્રવ્ય આદિથી જુદું જ માને છે. કારણકે “છે” એવા વચન અને બુદ્ધિની સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ થાય છે. ગોત્વ વિગેરે ગાય આદિમાં છે, તે પોતાના આધારમાં અનુવૃત્તિ-સન્માન વૃત્તિનો હેતુ છે, અને ભિન્નમાંથી નિવૃત્તિનો હેતુ છે, માટે એ ગોત્વાદિ સામાન્યવિશેષ-અવાન્તરસામાન્ય કહેવાય છે. ૨૧૮૯-૨૧૯૦-૨૧૯૧.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષને માને છે, પરંતુ તે બન્નેને પરસ્પર ભિન્ન માને છે. આ માન્યતાની પુષ્ટિમાં તે એમ કહે છે કે-“સત્” એટલે “વિદ્યમાન છે” આવી સામાન્ય બુદ્ધિ અને એવાજ સામાન્ય વચનનો હેતુ હોવાથી સામાન્ય, જે છે તે વિશેષથી ભિન્ન-જુદું જ છે; અને નિત્યદ્રવ્યમાં રહેલ અન્ય વિશેષ પણ સામાન્યથી ભિન્ન-જુદો છે, કેમકે “વિશેષ વિશેષ” એવી બુદ્ધિ અને વચનનો વિશેષ એજ હેતુ છે, મતલબકે સામાન્ય અને વિશેષ, ઘટ-પટાદિની પેઠે ભિન્નભિન્ન કાર્યવાળા હોવાથી અન્યન્ત જુદા છે.

અહીં એક બીજે વિશેષ જણાવવાની જરૂર છે, કે નૈગમનય સામાન્ય-વિશેષનેજ પરસ્પર ભિન્ન માને છે, એમ નહિ, પરંતુ એ બન્નેના આશ્રયભૂત જે ગાય અને પરમાણુ આદિ છે તેનાથી પણ એ ઉભયનો ભેદ માને છે. “દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મસુ સા સત્તા” એટલે દ્રવ્યગુણ-અને કર્મમાં તે સત્તા છે. આ વાક્યથી સત્તા-સમવાયથીજ પરસ્પર વિલક્ષણ એવા દ્રવ્ય-ગુણ-અને કર્મમાં સત્ પણાની બુદ્ધિ થાય છે, આથી કરીને “સત્ એટલે છે” એમ કહેવાય છે, એમ નૈગમનય દ્રવ્યાદિથી સામાન્યને જુદા પદાર્થ રૂપેજ માને છે. કારણકે એ સામાન્ય અન્યોન્ય વિલક્ષણ એવા પણ દ્રવ્ય-ગુણ-અને કર્મમાં સમાન પણે વર્તે છે, મતલબ કે સત્તા સામાન્ય જો દ્રવ્યાદિથી અભિન્ન હોય, તો દ્રવ્યાદિની પેઠે ભિન્નપણાથી સર્વત્ર દ્રવ્યાદિમાં સત્ એવી અભિન્ન બુદ્ધિ ન થાય, કેમકે ભિન્ન પદાર્થથી અભિન્ન બુદ્ધિ કદી પણ ઉપજે નહિ, અને જો કદો ઉપજે, તો ઘટ-પટ-સ્તંભાદિથી પણ એવી અભિન્ન-એકતાની બુદ્ધિ થવી જોઈએ. અને ભિન્ન પદાર્થોમાં પણ અભિન્ન બુદ્ધિની અન્યથા અનુપ-ર્યાત્ત છે, તેથી કરીને તે સત્બુદ્ધિ કાવનાર સામાન્ય દ્રવ્યાદિથી ભિન્ન છે.

તથા ગાય અને હસ્તિ આદિમાં જે ગોત્વ-ગાયપણું અને ગજત્વ (હસ્તિપણું) રહેલ છે, તે સામાન્ય વિશેષ એટલે અવાન્તરસામાન્ય જણવું; કેમકે તે પોતાના આધારભૂત ગાય અને હસ્તિઆદિમાં અનુગતાકાર બુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી સામાન્ય છે, અને અર્ધ-મહિ-ષાદિથી ભેદ પાડતું હોવાથી વિશેષ છે, વળી એ ગોત્વ વિગેરે પણ ભિન્ન પદાર્થોમાં અભિન્ન બુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી તે પણ પોતાના આશ્રયભૂત ગાય આદિથી ભિન્ન છે, એમ આ નૈગમનયનું મતલબ છે. ૨૧૮૯-૨૧૯૦-૨૧૯૧

હવે આ નય વિશેષનું સ્વરૂપ જેવી રીતે માને છે તે નિરૂપણ કરે છે.

તુલ્લાગિતિ-ગુણ-કિરિણ્ગદેસતીયાગણ્ડુદવમ્મિ ।

અન્નત્તબુદ્ધિકારણમંતવિસેસોત્તિ સે બુદ્ધી ॥ ૨૧૯૨ ॥

તુલ્ય આકૃતિ-ગુણ-અને ક્રિયાવાળા, એક દેશથી નિર્ગત ને આગન-પરમાણુ દ્રવ્યમાં અન્યત્વ બુદ્ધિનું જે કારણ તે અન્ય વિશેષ છે, એમ તે નૈગમનયનો અભિપ્રાય છે. ૨૧૯૨

જેની આકૃતિ-ગુણ-અને ક્રિયાતુલ્ય હોય, તથા જે એકે દેશમાંથી ગએલ અને આવેલ હોય, એવા પરમાણુ દ્રવ્યમાં “આ પરમાણુ આનાથી ભિન્ન છે” એવા પ્રકારની યોગીયોને જે અન્યત્વ યુદ્ધિ થાય છે તેનું જે કારણ છે તે અન્ય વિશેષ છે. એમ આ નૈગમ-નયનું માનવું છે. તાત્પર્ય એ છે કે બધાએ પરમાણુ પરિમંડલાકારવાળા છે, એમ વૈશેષિકો કહે છે, આથી કરીને સમાન આકૃતિવાળા સર્વ પરમાણુઓ છે. તેમાં “આ સર્વ પરમાણુઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ અભિન્ન નથી” એવી જે પરસ્પર ભિન્નતા ગ્રાહ્યયુદ્ધિ યોગીઓને થાય છે, તેમાં જે હેતુભૂત છે તે પરમાણુદ્રવ્યમાં રહેલ અન્ય વિશેષ જ છે. કારણકે જેની વિશેષતા પ્રથમ અણુમાં છે. તેની બીજામાં નથી ન જેની બીજામાં છે, તેની પ્રથમમાં નથી જો આમ ન હોય, તો સર્વની એકતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

તથા સર્વ પાર્થિવ અણુઓ પરસ્પર તુલ્ય ગુણવાળા છે. તેમજ અણુ અને મનનું પ્રથમ કાર્ય અદૃશ્યપણેજ કરાએલું છે જેમકે અગ્નિનું ઉંચે બળવું, વાયુનું તિરસ્કૃત વાવું, ઈત્યાદિ, તત્ત્વ એજ કે સર્વ પરમાણુઓ સમાનક્રિયાવાળા છે.

વળી જ્યારે એક આકાશ પ્રદેશથી એક પરમાણુ સ્થિતિસ્થ થવાથી અન્ય પ્રદેશમાં જાય છે, અને તેજ વખતે સ્થિતિનો ઉદ્ભવ થવાથી તેજ પ્રદેશમાં બીજો પરમાણુ આવીને રહે છે, ત્યારે એક દેશમાંથી ગતાગતપણું થાય છે. આજ કારણથી વૈશેષિક દર્શનની માન્યતાનુસાર સમાન આકૃતિ-સમાન ગુણ-અને સમાન ક્રિયાવાળા, એક પ્રદેશમાંથી નિર્ગ-તાગત પરમાણુ દ્રવ્યમાં જે અન્યત્વ યુદ્ધિનું કારણ છે, તે અન્ય વિશેષ છે. અને એ અન્ય વિશેષજ આકૃતિ આ દિવડે સમાન પરમાણુઓમાં અસમાન યુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી અણુઓથી ભિન્ન છે. આમ નૈગમનયનો અભિપ્રાય છે.

નળુ દલ-પજ્જવદ્વિનયાવલંબિત્તિ નેગમો ચેવ ।

સમ્મદ્વિદ્ધો સાહુવ કોસ મિચ્છત્તમેઓડ્યં ? ॥ ૨૧૯૩ ॥

જં સામન્નવિસેસે પરોપ્પરં વત્થુઓ ય સો મિન્ને ।

મન્નઇમચ્ચંનમઓ મિચ્છાદ્વિદ્ધો કળાદો વ ॥ ૨૧૯૪ ॥

દોહિવિ નણ્હિ નીયં સત્થમુલ્લણ તહવિ મિચ્છત્તં ।

જં સવિસયપ્પહાણત્તણેણ અન્નોન્નનિરવેક્ખા ॥ ૨૧૯૫ ॥

જહ્ સામન્નં સામન્નવુદ્ધિહેઉત્તિ તો વિસેસોવિ ।

સામન્નમન્નસામન્નવુદ્ધિહેઉત્તિ કો મેઓ ? ॥ ૨૧૯૬ ॥

જહ્ જેગ વિસેસિજ્જહ્ સ વિસે નો તેણ જંપિ સામણ્ણ ।

તંપિ વિસેસોડવસ્સં સત્તાહિવિસેસયત્તાઓ ॥ ૨૧૯૭ ॥

જો ઉપર કહ્યા મુજબ હોય (સામાન્ય તે દ્રવ્ય અને વિશેષ તે પર્યાય) તો નૈગ-મનય દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક ન્યાયવલંબી કહેવાય, અને તેથી કરીને તેને સાધુની પેઠે સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવો જોઈએ. શા માટે તેને મિથ્યાત્વનો ભેદ કહેવો ? ઉત્તર-નૈગમનય સામાન્ય તે વિશેષને વસ્તુથી (દ્રવ્ય ગુણ કર્મ પરમાણુરૂપ આધારથી) તથા પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન માને છે, તેથી કથાદની પેઠે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયા-સ્તિક ન્યાયવડે વૈશેષિક દર્શનકારે યોતાનું સર્વ શાસ્ત્ર રચ્યું છે, તોપણ તે મિથ્યાત્વરૂપ

છે, કેમકે સ્વસ્વ વિષયને પ્રધાનપણે અંગીકાર કરતા તેઓ, દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિકને અન્યોઅન્ય નિરપેક્ષ માને છે, (જેનો એ બન્નેને પરસ્પર સાપેક્ષ માને છે,) જે સામાન્યને સામાન્યબુદ્ધિનો હેતુ માનવામાં આવે, તો વિશેષને પણ સામાન્યબુદ્ધિનો હેતુ માનવો જોઈએ, તો પછી સામાન્ય અને વિશેષનો ભેદ શો ? વળી જે જેવડે વિશેષ કરાય તે વિશેષ કહેવાય, તો જે સામાન્ય છે, તે પણ સત્તાદિના વિશેષપણાથી અવશ્ય-વિશેષ કહેવાય, ૨૧૯૩-થી-૨૧૯૭

આ પાંચ ગાથામાંની પહેલી ત્રણ ગાથાઓના અર્થ માટે કંઈ વિશેષ-કહેવાની જરૂર નથી, પણ પાછળની બે ગાથાઓ માટે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર છે, ઉપર કહ્યા મુજબ આ નેગમનય સામાન્ય તથા વિશેષને પરસ્પર અત્યંત નિરપેક્ષ માને છે, તેથી કરીને સામાન્યને વિશેષપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને વિશેષને સામાન્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે, આથી કરીનેજ આ નયની આવી માન્યતા મિથ્યાત્વ સંયુક્ત છે. “આ ગાય છે, આ ગાય છે” ઇત્યાદિ (કથન) સામાન્યબુદ્ધિ અને સામાન્યવચનનો હેતુ હોવાથી તે “સામાન્ય” કહેવાય છે, જે આ પ્રમાણે હોય, તો પરમાણુઓમાં રહેલ અન્ય વિશેષ પણ સામાન્ય કહેવાશે. ” જેમકે “આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે.” ઇત્યાદિ (કથન) પણ અન્યની સાથે સામાન્યબુદ્ધિ અને સામાન્યવચનનો હેતુ છે, એથી કરીને વિશેષ પણ સામાન્ય કહેવાશે. પરંતુ તે અયોગ્ય છે, કેમકે વિશેષમાં સામાન્ય નથી હોતું, દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મ-માંજ તેની વૃત્તિ માનેલ છે. અથવા જોતવ ગજત્વાદિ વિશેષ, તે પણ સામાન્ય કહેવાશે, એટલે કે જોતવ-ગજત્વાદિ સામાન્યમાં પણ સામાન્ય પ્રાપ્ત થશે. કેમકે “આ સામાન્ય આ સામાન્ય” એવી બુદ્ધિ અને વચનની પ્રવૃત્તિ તેમાં પણ થાય છે. પરંતુ એમ માનવું તે પણ ઉચિત નથી, કારણકે સામાન્યમાં સામાન્ય નથી હોતું “નિઃસામાન્યાનિ સામાન્યાનિ” એટલે સામાન્ય, સામાન્ય રહિત છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલ યુક્તિથી વિશેષ અને સામાન્ય ઉભયને સામાન્યપણું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી સામાન્ય અને વિશેષમાં કંઈ તફાવત નહિ રહે.

વળી જે વસ્તુવડે બુદ્ધિ અને વચનનો ભેદ પડાય તે વિશેષ કહેવાય, આ વ્યાખ્યા વિશેષની હોય, તો પરાપર સામાન્ય (સત્તા અને જોતવાદિક) ને પણ વિશેષપણું પ્રાપ્ત થાય, કેમકે સત્તા વિગેરે પણ વિશેષક (ભેદ પાડનાર) છે, એટલે કે સત્તા સામાન્ય પણ જોતવાદિ થકી બુદ્ધિ અને વચનમાં ભેદ પાડે છે, અને જોતવાદિક પણ સત્તાદિકથી ભેદ પાડે છે. આથી ફલિતાર્થ એ થયો કે સામાન્ય પણ અન્ય વિશેષની ચેટ બુદ્ધિ અને વચનમાં ભેદ પાડનાર હોવાથી વિશેષજ છે. અને એજ પ્રમાણે વિશેષ પણ સામાન્ય છે, આ પ્રમાણે થશે. ૨૧૯૩-થી-૨૧૯૭

વળી “ત્રિપદાર્થસત્કરી સત્તા” એટલે દ્રવ્ય ગુણ ને કર્મ, એ ત્રણ પદાર્થમાં વિદ્યમાનતા કરનાર હોય તે સત્તા. એ વચનવડે સત્તા સમનાયથી “સત્ત્વ” એટલે વિદ્યમાનતા માનવામાં આવે છે, તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે—

સત્તાજોગાદસઓ સઓ વ સત્તં હવેજ્જ દઘસન ।

અસઓ ન સ્વપુન્ફસ્સ વ સઓ વ કિં સત્તયા કજ્જં ? ૨૧૯૮ ॥

પડવત્થું સામન્નં જહૂ તો જેગં ન યાવિ સામન્નં ।

અહ દ્વેસુ તદેગં તદ્દવિ સદેસં ન સામન્નં ॥ ૨૧૯૯ ॥

અહ પૃથ્વ્યુમિદેગં ચ તદ્વિ તં નત્થિ સ્વરવિસાણં વ ।

ન ય તદુવલ્લક્ષણં તં સવ્વગયણત્તઓ ર્વં વ ॥ ૨૨૦૦ ॥

સામન્નવિસેસકયં જહ્ નાણં તેસુ કિંનિમિત્તં તો ? ।

અહ તત્તો ચ્ચિય તમ્હા તં પરહેઉત્તિ જેગંતો ॥ ૨૨૦૧ ॥

તમ્હા વત્થૂણં ચિય જો સરિસો પજ્જઓ સ સામન્ન ।

જો વિસરિસો વિસેસો સ મઓઽણત્થંતર તત્તો ॥ ૨૨૦૨ ॥

સત્તાના યોગથી વસ્તુનું સત્પણું માનવામાં આવે છે, તે સત્પણું સ્વરૂપ વિદ્યમાનનું છે, કે અવિદ્યમાનનું છે? સ્વરૂપે અવિદ્યમાનનું તો નહિ કહી શકાય, કેમકે આકાશપુષ્પ જેવી અવિદ્યમાન વસ્તુનું સત્પણું ઘટ્ટી શકે નહિ; અને જો સ્વરૂપે વિદ્યમાન વસ્તુનું સત્પણું માનવામાં આવતું હોય, તોપણી સત્તાવડે શું કાર્ય છે? કેમકે સત્તા વિના પણ વસ્તુનું સત્પણું માનેલજ છે, વળી જો એ સત્તારૂપ સામાન્ય દરેક વસ્તુમાં હોય, તો તે સત્તા દરેક વસ્તુસ્વરૂપ હોવાથી એક નહિ કહેવાય; અથવા દરેક વસ્તુસ્વરૂપની પેઠે દરેક વસ્તુમાં રહેલ હોવાથી તે સામાન્ય નહિ કહેવાય, અને જો ધણાં દ્રવ્યોમાં રહેલુ છતાં તે એક છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે સામાન્ય સાવચવી થશે, કેમકે પરમાણુની પેઠે અનવયવિની વૃત્તિ ધણાં દ્રવ્યોમાં હોય શકે નહિ, અને જો તેને સાવચવી માનવામાં આવે તો તે સામાન્ય નહિ કહેવાય, કેમકે અવયવનો ભેદ થતાં તેનાથી અભિન્ન એવા અવયવીનો પણ ભેદ થાય છે. સામાન્ય દરેક વસ્તુમાં વર્તે છે, છતાં એક છે, એમ કહેવામાં આવે, તો ગવેડાના શીંગડાની પેઠે તે જણાતુ ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે. વળી આકાશની પેઠે તે સર્વગત અને વ્યક્તિથી અન્ય હોવાને લીધે તે કોઈનું ઉપલક્ષણ નથી. વળી જો સામાન્ય વિશેષ કૃત જ્ઞાન હોય તો તે પદાર્થોમાં તે જ્ઞાન કયા નિમિત્તે થાય છે? જો તે પદાર્થોથી થતુ હોય, તો તે પરહેઉત્ક થયું, એકાન્તિક ન થયું. માટે વસ્તુનોજ જે સદૃશ પર્યાય તે સામાન્ય અને વિસદૃશ પર્યાય તે વિશેષ છે, એ બન્ને તો વસ્તુથી અભિન્ન છે. ૨૧૯૮-થી-૨૨૦૨

પરસ્પર નિરપેક્ષ સામાન્ય-વિશેષ માનવાથી જે દોષ આવે છે તે આ ગાથાઓમાં જણાવ્યા છે, તેમાંની પહેલી ત્રણ ગાથાઓનો અર્થ સમજી શકાય એવો છે, પાછળની એ ગાથાઓના સબંધમાં કંઈક વિશેષ કહેવાની જરૂર છે, તે કહીએ છીએ. “આ ગાય છે, આ ગાય છે” ઇત્યાદિ સામાન્ય જ્ઞાન અને સામાન્ય વચન તે સામાન્ય હેતુથી પ્રવર્તે છે, અને પરમાણુઓમાં “આ પરમાણુ આનાથી વિશિષ્ટ-જુદો છે” એવું વિશેષ જ્ઞાન અને વચન તે વિશેષહેતુક છે, એવી જો માન્યતા હોય, તો ગોત્વ-ગજત્વાદિ સામાન્ય પદાર્થોમાં “આ સામાન્ય છે, આ સામાન્ય છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાન અને વચન; તથા વિશેષ પદાર્થોમાં “આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે” એવું જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે, તે કયા નિમિત્તથી પ્રવર્તે છે? સામાન્ય વિશેષથી પ્રવર્તે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે સામાન્યમાં બીજું સામાન્ય ન હોય, અને વિશેષમાં બીજા વિશેષ ન હોય. તથા જો એમ કહેવામાં આવે, કે બીજા સામાન્ય સિવાય વિષયભૂત જે ગોત્વાદિ સામાન્ય પદાર્થ તેનાથી તે સામાન્ય જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે, અને અન્ય વિશેષની અપેક્ષા વિના તે વિશેષથીજ વિશેષ જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે સા-

છે, કેમકે સ્વસ્વ વિષયને પ્રધાનપણે અંગીકાર કરતા તેઓ, દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિકને અન્યોઅન્ય નિરપેક્ષ માને છે, (જેનો એ બન્નેને પરસ્પર સાપેક્ષ માને છે.) જે સામાન્યને સામાન્યબુદ્ધિનો હેતુ માનવામાં આવે, તેા વિશેષને પણ સામાન્યબુદ્ધિનો હેતુ માનવો જોઈએ, તેા પછી સામાન્ય અને વિશેષનો ભેદ શા ? વળી જે જેવડે વિશેષ કસાય તે વિશેષ કહેવાય, તેા જે સામાન્ય છે, તે પણ સત્તાદિના વિશેષપણાથી અવશ્ય-વિશેષ કહેવાય. ૨૧૯૩-થી-૨૧૯૭

આ પાંચ ગાથામાંની પહેલી ત્રણ ગાથાઓના અર્થ માટે કંઈ વિશેષ-કહેવાની જરૂર નથી, પણ પાછળની બે ગાથાઓ માટે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર છે. ઉપર કહ્યા મુજબ આ નૈગમનય સામાન્ય તથા વિશેષને પરસ્પર અત્યંત નિરપેક્ષ માને છે, તેથી કરીને સામાન્યને વિશેષપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને વિશેષને સામાન્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે, આથી કરીનેજ આ નયની આવી માન્યતા મિથ્યાત્વ સંયુક્ત છે. “આ ગાય છે, આ ગાય છે” ઇત્યાદિ (કથન) સામાન્યબુદ્ધિ અને સામાન્યવચનનો હેતુ હોવાથી તે “સામાન્ય” કહેવાય છે, જે આ પ્રમાણે હોય, તેા પરમાણુઓમાં રહેલ અન્ય વિશેષ પણ સામાન્ય કહેવાશે. ” જેમકે “આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે.” ઇત્યાદિ (કથન) પણ અન્યની સાથે સામાન્યબુદ્ધિ અને સામાન્યવચનનો હેતુ છે, એથી કરીને વિશેષ પણ સામાન્ય કહેવાશે. પરંતુ તે અયોગ્ય છે, કેમકે વિશેષમાં સામાન્ય નથી હોતું, દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મ-માંજ તેની વૃત્તિ માનેલ છે. અથવા જોત્વ ગજત્વાદિ વિશેષ, તે પણ સામાન્ય કહેવાશે, એટલે કે જોત્વ-ગજત્વાદિ સામાન્યમાં પણ સામાન્ય પ્રાપ્ત થશે. કેમકે “આ સામાન્ય આ સામાન્ય” એવી બુદ્ધિ અને વચનની પ્રવૃત્તિ તેમાં પણ થાય છે, પરંતુ એમ માનવું તે પણ ઉચિત નથી, કારણકે સામાન્યમાં સામાન્ય નથી હોતું “નિઃસામાન્યાનિ સામાન્યાનિ” એટલે સામાન્ય, સામાન્ય રહિત છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલ શુક્તિથી વિશેષ અને સામાન્ય ઉભયને સામાન્યપણું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી સામાન્ય અને વિશેષમાં કંઈ તફાવત નહિ રહે.

વળી જે વસ્તુવડે બુદ્ધિ અને વચનનો ભેદ પડાય તે વિશેષ કહેવાય, આ વ્યાખ્યા વિશેષની હોય, તેા પરાપર સામાન્ય (સત્તા અને જોત્વાદિક) ને પણ વિશેષપણું પ્રાપ્ત થાય, કેમકે સત્તા વિશેષે પણ વિશેષક (ભેદ પાડનાર) છે, એટલે કે સત્તા સામાન્ય પણ જોત્વાદિ થકી બુદ્ધિ અને વચનમાં ભેદ પાડે છે, અને જોત્વાદિક પણ સત્તાત્વથી ભેદ પાડે છે, આથી ફલિતાર્થ એ થયો કે સામાન્ય પણ અન્ય વિશેષની પેઠે બુદ્ધિ અને વચનમાં ભેદ પાડનાર હોવાથી વિશેષજ છે. અને એજ પ્રમાણે વિશેષ પણ સામાન્ય છે, આ પ્રમાણે થશે. ૨૧૯૩-થી-૨૧૯૭

વળી “ત્રિપદાર્થસત્કરી સત્તા” એટલે દ્રવ્ય ગુણ ને કર્મ, એ ત્રણ પદાર્થમાં વિવિધમાનતા કરનાર હોય તે સત્તા. એ વચનવડે સત્તા સમવાયથી “સત્ત્વ” એટલે વિવિધમાનતા માનવામાં આવે છે, તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે—

સત્તાજોગાદસઓ સઓ વ સત્તં હવેજ્જ દવસસ ।

અસઓ ન સ્વપુષ્પસ્સ વ સઓ વ કિં સત્તયા કજ્જં ? ૨૧૯૮ ॥

પડ્વત્થું સામન્નં જહ્ તો જેગં ન યાવિ સામન્નં ।

અહ દવેસુ તદેગં તદ્દવિ સદેસં ન સામન્નં ॥ ૨૧૯૯ ॥

અહ પડવત્યુમિહેગં ચ તહવિ તં નત્થિ સ્વરવિસાણં વ ।
 ન ચ તદુવલક્ષણં તં સવ્વગયણ્ણત્તઓ સ્વં વ ॥ ૨૨૦૦ ॥
 સામન્નવિસેસકયં જહ્ નાણં તેસુ કિંનિમિત્તં તો ? ।
 અહ તત્તો ચ્ચિય તમ્હા તં પરહેઉત્તિ જેગંતો ॥ ૨૨૦૧ ॥
 તમ્હા વત્થૂણં ચ્ચિય જો સરિસો પજ્જઓ સ સામન્નં ।
 જો વિસરિસો વિસેસો સ મઓડ્ડણત્થંતર તત્તો ॥ ૨૨૦૨ ॥

સત્તાના યોગથી વસ્તુનું સત્પણું માનવામાં આવે છે, તે સત્પણું સ્વરૂપે વિદ્યમાનનું છે, કે અવિદ્યમાનનું છે? સ્વરૂપે અવિદ્યમાનનું તો નહિ કહી શકાય, કેમકે આકાશપુષ્પ જેવી અવિદ્યમાન વસ્તુનું સત્પણું ધરી શકે નહિ; અને જો સ્વરૂપે વિદ્યમાન વસ્તુનું સત્પણું માનવામાં આવતું હોય, તોપણી સત્તાવડે શું કાર્ય છે? કેમકે સત્તા વિના પણ વસ્તુનું સત્પણું માનેલાજ છે, વળી જો એ સત્પણું સામાન્ય દરેક વસ્તુમાં હોય, તો તે સત્તા દરેક વસ્તુસ્વરૂપ હોવાથી એક નહિ કહેવાય; અથવા દરેક વસ્તુસ્વરૂપની પેઠે દરેક વસ્તુમાં રહેલ હોવાથી તે સામાન્ય નહિ કહેવાય, અને જો ઘણાં દ્રવ્યોમાં રહેલું છતાં તે એક છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે સામાન્ય સાવચવી થશે, કેમકે પરમાણુની પેઠે અનવયવિની વૃત્તિ ઘણાં દ્રવ્યોમાં હોઈ શકે નહિ, અને જો તેને સાવચવી માનવામાં આવે તો તે સામાન્ય નહિ કહેવાય, કેમકે અવયવનો ભેદ થતાં તેનાથી અભિન્ન એવા અવયવનો પણ ભેદ થાય છે. સામાન્ય દરેક વસ્તુમાં વર્તે છે, છતાં એક છે, એમ કહેવામાં આવે, તો ગથેડાના શીંગડાની પેઠે તે જણાતું ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે. વળી આકાશની પેઠે તે સર્વગત અને વ્યક્તિથી અન્ય હોવાને લીધે તે કોઈનું ઉપલક્ષણ નથી. વળી જો સામાન્ય વિશેષ કૃત જ્ઞાન હોય તો તે પદાર્થોમાં તે જ્ઞાન કયા નિમિત્તે થાય છે? જો તે પદાર્થોથી થતું હોય, તો તે પરહેતુક થયું, એકાન્તિક ન થયું. માટે વસ્તુનોજ જે સદૃશ પર્યાય તે સામાન્ય અને વિસદૃશ પર્યાય તે વિશેષ છે, એ બન્ને તો વસ્તુથી અભિન્ન છે. ૨૧૯૮-થી-૨૨૦૨

પરસ્પર નિરપેક્ષ સામાન્ય-વિશેષ માનવાથી જે દોષ આવે છે તે આ ગાથાઓમાં જણાવ્યા છે, તેમાંની પહેલી ત્રણ ગાથાઓનો અર્થ સમજી શકાય એવો છે, પાછળની બે ગાથાઓના સબંધમાં કંઈક વિશેષ કહેવાની જરૂર છે, તે કહીએ છીએ, “આ ગાય છે, આ ગાય છે” ઇત્યાદિ સામાન્ય જ્ઞાન અને સામાન્ય વચન તે સામાન્ય હેતુથી પ્રવર્તે છે, અને પરમાણુઓમાં “આ પરમાણુ આનાથી વિશિષ્ટ-જુદો છે” એવું વિશેષ જ્ઞાન અને વચન તે વિશેષહેતુક છે, એવી જો માન્યતા હોય, તો ગોત્ર-ગજ ત્વાદિ સામાન્ય પદાર્થોમાં “આ સામાન્ય છે, આ સામાન્ય છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાન અને વચન; તથા વિશેષ પદાર્થોમાં “આ વિરોધ છે, આ વિશેષ છે” એવું જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે, તે કયા નિમિત્તથી પ્રવર્તે છે? સામાન્ય વિશેષથી પ્રવર્તે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે સામાન્યમાં બીજું સામાન્ય ન હોય, અને વિશેષમાં બીજા વિશેષ ન હોય. તથા જો એમ કહેવામાં આવે, કે બીજા સામાન્ય સિવાય વિષયભૂત જે ગોત્રાદિ સામાન્ય પદાર્થ તેનાથી તે સામાન્ય જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે, અને અન્ય વિશેષની અપેક્ષા વિના તે વિરોધથીજ વિરોધ જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે સા-

માન્ય વિશેષ જ્ઞાન અને વચન પરનિમિત્તક થયાં ગણાય, પણ એકાન્ત સામાન્ય-વિશેષ નિમિત્તક ન ગણાય. કેમકે તે સામાન્યવિષય અને વિશેષવિષયથી થયું ગણાય.

આ પ્રમાણે એકાન્ત નિરપેક્ષ સામાન્ય-વિશેષ માનવાથી આવાં દૂષણો આવે છે. તત્ત્વથી વસ્તુસ્વરૂપ તો એવું છે કે ગાય આદિ પદાર્થના ખરી, સ્કંધ, પુંછ, શીંગડા, ડાળકંબળાદિ રૂપ જે સદૃશપર્યાય, તેજ સામાન્ય છે, પણ એક નિત્ય-નિરવયવ-અક્રિય-સર્વગતાદિ ધર્મશુક્તજ હોય તે સામાન્ય, એવું જે બીજાઓ માને છે, તે નહિ. અને એજ ગાય વિગેરે પદાર્થના શ્યામતા ચેતતાદિ અન્ય વિસદૃશપર્યાય તે વિશેષ છે, આ જે સામાન્ય-વિશેષ રૂપ પર્યાય તે ગાય આદિ પદાર્થથી અલિપ્ત છે, અને પરરૂપાદિનડે કથંચિત્ લિપ્ત છે, એકાન્તે લિપ્ત કે અલિપ્ત નથી, ૨૧૯૮ થી ૨૨૦૨.

હવે સંગ્રહનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા કહે છે.

સંગ્રહણં સંગિણ્દ્ર સંગિજ્ઞંતે વ તેણ જં મેયા ।

તો સંગહોત્તિ સંગહિયપિંડિયત્યં વઓ જસ્સ ॥ ૨૨૦૩ ॥

સંગહિયમાગદિયં સંપિંડિયમેગજાડમાણીયં ।

સંગહિયમણુગમો વા વડરેગો પિંડિયં મણિયં ॥ ૨૨૦૪ ॥

અહવ મહાસામન્નં સંગહિયપિંડિયત્યમિયરંતિ ।

સવવિસેસાનન્નં સામન્નં સવહા મણિયં ॥ ૨૨૦૫ ॥

एगं निच्चं निरवयमक्कियं सव्वगं च સામન્નં ।

નિસ્સામન્નત્તાઓ નત્થિ વિસેસો સ્વપુર્ણં વ ॥ ૨૨૦૬ ॥

સદિત્તિ મણિયમ્મિ જમ્હા સવ્વથાણુપ્પવત્તણ્ણુ બુદ્ધી ।

તો સવ્વં તમ્મત્તં નત્થિ તદત્યંતરં કિચિ ॥ ૨૨૦૭ ॥

સામાન્યરૂપે સર્વવસ્તુઓને એકઠી કરવી તે સંગ્રહ, અથવા સામાન્યરૂપે સર્વ વસ્તુ જે એકઠી કરે છે તે સંગ્રહ, અથવા જેથી સર્વ ભેદો સામાન્યરૂપે સંગ્રહાય તે સંગ્રહ, અથવા સંગ્રહીત । પિંડિતાર્થવાણું વચન જેતું હોય, તે સંગ્રહ. સામાન્યાભિમુખે ગ્રહણ કરેલ હોય, તે સંગ્રહીત કહેવાય; અને એક જાતને પમાડેલ હોય તે પિંડિત કહેવાય. આવા પ્રકારનું સંગ્રહીત । પિંડિતાર્થવાણું વચન સંગ્રહનયનું છે. અથવા સર્વ વ્યક્તિઓમાં અનુગત સામાન્યનું પ્રતિપાદન કરવું તે સંગ્રહીત, અને એથી વિપરીત-પરપણાનો નિરાગ કરનાર એવા વિશેષનું પ્રતિપાદન કરવું તે પિંડિત કહેવાય. (આ વ્યાખ્યાથી જે સંગ્રહીત પિંડિતાર્થ એટલે અનુગમ-વ્યતિરેકાર્થવાણું વચન તે સંગ્રહનયનું છે.) અથવા સત્તારૂપ મહાસામાન્ય તે સંગ્રહીત, અને ગોત્વ-ગજત્વાદિ અવાન્તરસામાન્ય તે પિંડિત કહેવાય. (આ વ્યાખ્યાથી પરસામાન્ય અને અપરસામાન્ય અર્થવાણું વચન તે સંગ્રહીત નયનું છે.) અથવા સર્વ વિશેષો જેનાથી લિપ્ત નથી એવું સર્વ પ્રકારે સામાન્ય વચન અભિધેયપણે સંગ્રહનયનું કહેલ છે. સામાન્ય એક છે, કેમકે સર્વત્ર તેનોજ સદ્ભાવ છે અને વિશેષનો અભાવ છે, વળી તે આવનાશી હોવાથી નિત્ય છે, દેશરહિત હોવાથી અનવયવી છે, દેશાન્તરમાં ગતિના અભાવે અક્રિય છે, અને અક્રિય હોવાથી સર્વગત છે. તથા સામાન્યરહિત વિશેષોનો અભાવ છે, કેમકે જે સામાન્યથી અતિરિક્ત છે, તેનો અકાગ-

પુખ્તની પેઠે અભાવ છે. કારણ કે “સત્-છે” એમ કહેવાથી સર્વત્ર ત્રિભુવનાતર્ગત વસ્તુમાં અનુસરે છે, કેમકે વિશ્વમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે “સત્” એમ કહેવાથી શુદ્ધિમાં પ્રતિભાસમાન ન થાય; માટે સર્વત્ર સત્તામાત્રજ છે, તેનાથી અતિરિક્ત બીજું કંઈ નથી કે જેને વિશેષપણે માની શકાય. ૨૨૦૩ થી ૨૨૦૭.

પદાર્થ માત્ર સત્તારૂપજ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવાને હવે કહે છે કે--

કુંભો ભાવાણન્નો જડ તો ભાવો અહઽન્નહાઽભાવો ।
 एवं પઢાદઓવિ હુ ભાવાણન્નત્તિ તમ્મત્તં ॥ ૨૨૦૮ ॥
 સમ્મત્તમિહ વિસેસા સામન્નપિવ પમેયભાવાઓ ।
 સદ્વત્થ સમ્મઈઓ વભિચારાભાવઓ વાવિ ॥ ૨૨૦૯ ॥
 ચૂઓ વ્ઞણસ્સઈ ચ્ચિય મૂલાઽગુણોત્તિ તસ્સમૂહો વ ।
 ગુમ્માદઓવિ एवं સવે ન વ્ઞણસ્સઈવિસિદ્ધા ॥ ૨૨૧૦ ॥
 સામન્નાઓ વિસેસો અન્નોઽણન્નો વ નત્થિ જડ અન્નો ।
 નિસ્સામન્નત્તાઓઽણન્નો સામન્નમેત્તં સો ॥ ૨૨૧૧ ॥

ભાવથી એટલે સત્તાથી ઘટ અન્ય છે કે અનન્ય છે ? જે અનન્ય-અભિન્ન હોય, તે તે સત્તારૂપજ છે; અને જે ભાવથી-સત્તાથી અન્ય-ભિન્ન હોય તે તે અરશુંગત્ અભાવ-રૂપ થશે, એજ પ્રમાણે પદાર્થે સર્વ વસ્તુઓ ભાવથી અનન્ય હોવાને લીધે સત્તારૂપજ અથવા સર્વ વિશેષો સામાન્યની પેઠે પ્રમેય હોવાથી સત્તારૂપ છે, અથવા સર્વત્ર સત્ એવી મતિ પ્રવર્તે છે, માટે તે સત્તારૂપજ છે. જેમકે-આત્મ વૃક્ષ છે મૂળાદિ ગુણવાન્ હોવાથી, આત્માદિ સામાન્યથી માર્કક વૃક્ષસમૂહ પણ વનસ્પતિ સામાન્યરૂપજ છે, એજ પ્રમાણે સર્વ ભૂતાસમૂહ વિગેરે પણ સામાન્ય વનસ્પતિથી વિશિષ્ટ-જીવા નથી, એટલે કે સર્વત્ર સામાન્ય છે, વિશેષ નથી. કારણ કે સામાન્યથી વિશેષ ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે ? જે ભિન્ન હોય તે તે સામાન્યથી બહિર્ભૂત હોવાથી અરશુંગની પેઠે નથીજ, અને જે અભિન્ન હોય, તે તે સામાન્યના સ્વરૂપની પેઠે સામાન્યમાત્રજ છે. ૨૨૦૮ થી ૨૨૧૧.

હવે વ્યવહારનયની વ્યાખ્યા અને તેની માન્યતા કહે છે.

વવહરણં વવહરણ સ તેણ વડ્વહીરણ વ સામન્નં ।
 વવહારપરો વ જઓ વિસેસઓ તેણ વવહારો ॥ ૨૨૧૨ ॥
 સદિપિ મણિયમ્મિ ગચ્છઈ વિણિચ્છયં સદિતિ કિં તદન્નંતિ ।
 હોજ્જ વિસેસેહિંતો સંવવહારાદવેતં જં ? ॥ ૨૨૧૩ ॥
 ઉવલંભવવહારાભાવાઓ નિવિસેસભાવાઓ ।
 તં નત્થિ સ્વપુષ્પંપિવ સંતિ વિસેસા સપચ્ચક્કં ॥ ૨૨૧૪ ॥
 જં ચ વિસેસેહિં ચિય સંવવહારોવિ કીરણ સક્કં ।
 જમ્મા તમ્મત્તં ચિય ફુદં તદત્ત્યંતરમભાવો ॥ ૨૨૧૫ ॥

અન્નાણન્ને વ મયં સામન્નં જહ વિસેસઓઽણન્નં ।
 તમ્મત્તમન્નમહવા નત્થિ તયં નિવિસેસંતિ ॥ ૨૨૧૬ ॥
 તહ ચૂયાહવિરહિઓ અન્નો કો સો વણસ્સઈ નામ ।
 અવણસ્સહ ચિય તઓ ઘડો વ ચૂયાહમાવાઓ ॥ ૨૨૧૭ ॥
 તો વવહારો ગચ્છહ વિણિચ્છયં કો વણસ્સઈ ચૂઓ ? ।
 હોજ્જ વ વડલાહરૂવો તહ સવ્વદ્ધમેણ્ણુ ॥ ૨૨૧૮ ॥
 અહિગો ચરત્તિ વા નિચ્છઓત્તિ સામન્નમસ્સ વવહારો ।
 વચ્ચહ વિણિચ્છયત્થં જાહ વિસામન્નમાવંતિ ॥ ૨૨૧૯ ॥
 મમરાહ પંચવણ્ણાહં નિચ્છણ જત્થ વા જણવયસ્સ ।
 અત્થે વિણિચ્છઓ સો વિણિચ્છયત્થોત્તિ સો ગેજ્જો ॥ ૨૨૨૦ ॥
 વહુતરરુત્તિ ય તં ચિય ગમેહ સંતેવિ સેસણ મુયતિ ।
 સંવવહારપરતયા વવહારો લોગમિચ્છંતો ॥ ૨૨૨૧ ॥

વ્યવહાર કરવો તે વ્યવહાર, અથવા જે વ્યવહાર કરે છે તે વ્યવહાર અથવા જે સામાન્યનો તિરસ્કાર કરે છે તે વ્યવહાર અથવા જે માટે વિશેષથી લોક વ્યવહારમાં તાત્પર્ય છે, તેથી તે વ્યવહાર નય કહેવાય છે. આ વ્યવહાર કહેલી સારી ઉક્તિને અંગી-કાર કરતો નથી માટે ૨૧૮૩ મી ગાથાનું 'પદ વવ્વહ વિણિચ્છયત્થવવહારો સવ્વદ્ધમેણ્ણુ સમજાવે છે (જેમકે) સત્ એમ કહેવાથી આ નય વ્યવહાર કરવા લાયક વિશેષોનેજ વસ્તુપણે વ્યવસ્થાપન કરે છે. જેમકે સત્ એમ જે કહેવાય છે, તે ઘટ-પટ આદિ વિશેષોથી જુદું ક્યાં છે ? કે જે સંવ્યવહાર વિના જણાતું હોય, ? એ સામાન્ય તો કહેવાનું માત્ર છે, કોઈ સ્થળે જુદું જણાતું નથી. કેમકે એ સામાન્યની ઉપલબ્ધિ-વ્યવહાર નથી, તેથી તથા વિશેષથી વ્યતિરિક્ત માનેલ હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે તે નથી; અને વિશેષો તો ઘટ-પટાદિ-કની પેઠે સ્વપ્રત્યક્ષ હોવાથી વિદ્યમાન છે. કારણકે પાણી લાવવું, ઘણુઆદિપર પોટીસ કરવી વિગેરે જે લોક વ્યવહાર છે, તે સાક્ષાત્ ઘટ-લીંમડાનાં પત્ર આદિ વિશેષો વડેજ કરાતો જણાય છે, (નહિ કે સામાન્યવડે) કેમકે તે વિશેષરૂપજ પ્રગટ જણાય છે, માટે સામાન્ય તેનાથી જુદું છેજ નહિ. વળી જે સામાન્ય કહે છે, તે વિશેષોથી અન્ય માનો છે, કે અનન્ય માનો છે ? જે અનન્ય માનો તો તે વિશેષરૂપજ છે, અને અન્ય હોય, તો તે વિશેષ રહિત હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે અભાવરૂપજ છે. તથા જે વનસ્પતિ સામાન્યપણે રહિત હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે અભાવરૂપજ છે. માટે ઉપરોક્ત ન્યાયથી આ નય સામાન્યરહિત વિશેષોનોજ સ્વીકાર કરે છે, તે એમ વિચારે છે કે વનસ્પતિ એ શું છે ? આમ્ર છે ? કે બકુલાદિ છે ? કેમકે એ સિવાય વૃક્તવરૂપ સામાન્ય તો જણાતું નથી. આ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્ય ભેદોમાં આ વ્યવહારનય નિશ્ચય કરે છે. અથવા અધિક વય તે નિશ્ચય, એ નિશ્ચય અહીં સામાન્ય છે, તે સામાન્યના વિનિશ્ચય માટે એટલે સામાન્યના અભાવ માટે વ્યવહારનય યતન કરે છે. જેમકે નિશ્ચયનયથી વિચારતાં ભ્રમરાર્દિ પાંચ વર્ણ-એ ગંધ-પાંચ રસ-અને આઠ સ્પર્શવાળા છે છતાં, જે રચામયર્ણાદિકે અર્થનાં લોકનો નિશ્ચય થાય છે, તે નિશ્ચયાર્થને વ્યવહારનય અનુસરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે વર્ણ-ગંધ-

રસ-અને સ્પર્શ છતાં પણ એમાંથી લોકને જે બહુ સ્પષ્ટ ગ્રાહ્ય હોય, તેનેજ વ્યવહારનય અનુસરે છે. માને છે, ને પ્રરૂપે છે, કેમકે આ નય સંવ્યવહારમાં તત્પર હોવાથી લોકવ્યવહારને ઇચ્છે છે, તેથી વિદ્યમાન એવા પણ બીજા વર્ણાદિકને મૂકી દે છે. ૨૧૧૨-થી-૨૨૨૧.

હવે ઋણસૂત્રનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા જણાવે છે.

उज्जुं रुजुं सुयं नाणमुज्जुसुयस्स सोऽयमुज्जुसुओ ।

सुत्तयइ वा जमुज्जुं वत्थुं तेणुज्जुसुत्तोत्ति ॥ २२२२ ॥

पच्चुप्पन्नं संपयमुप्पन्नं जं च जस्स पत्तेयं ।

तं रिजुतयेव तस्सत्थि उ वक्कमन्नंति जमसंतं ॥ २२२३ ॥

न विगयमणागयं वा भावोऽणुवलंभओ खपुप्फं व ।

न य निप्पओयणाओ परकीयं परधणमिवऽत्थि ॥ २२२४ ॥

जइ न मयं सामन्नं संववहारोवलद्धिरहियंति ।

नणु गयमेस्सं च तहा परक्कमवि निप्फलत्तणओ ॥ २२२५ ॥

तम्हा निययं संपयकालीयं लिंग-वयणभिन्नंપિ ।

નામાઇમેયવિહિયં પઢિવજ્જઇ વત્થુમુજ્જુસુઓ ॥ ૨૨૨૬ ॥

ઋણ એટલે અવક અને શ્રુત એટલે બોધ, આથી કરીને જેના અવક બોધ તે ઋણશ્રુત, અથવા જે વસ્તુને અવકપણે-સરળતાથી કહે તે ઋણસૂત્ર. વર્તમાનકાલીન તથા સ્વકીય વસ્તુ તે પ્રત્યુત્પન્ન કહેવાય છે, તેવી વસ્તુને આ નય અવક કહે છે, એથી અન્ય જે વિપરીત વસ્તુ હોય, તે આવદ્યમાન હોવાથી તેને વક કહે છે; કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલ છે, અને અનાગત વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલ નથી, આથી એ ઉભય સ્વરૂપી વસ્તુ આકાશપુખ્પની જેઠે ઉપલબ્ધ નથી થતી, માટે તે વસ્તુ નથી; વળી પરકીય વસ્તુ પણ પરધનની જેઠે નિષ્પ્રયોજન હોવાથી વસ્તુ નથી. સંવ્યવહારોપલબ્ધિરહિત હોવાથી સામાન્યને ન માનવામાં આવે તો અતીત અને અનાગત વસ્તુ, તથા પરકીય વસ્તુ પણ નિષ્ફળ હોવાથી માનવી ન જોઈએ. એ પ્રમાણે સાંપ્રતકાલીન લિંગ અને વચનથી ભિન્ન છતાં, નામ-સ્થાપનાદિશુક્ત સ્વકીય વસ્તુને આ ઋણસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે. (તાત્પર્ય એ છે કે-અતીત-અનાગત નહિ પણ વર્તમાનકાલીન સ્વકીય વસ્તુ લિંગ અને વચનથી ભિન્ન છતાં પણ એક તરીકેજ માને છે,) ૨૨૨૨-થી ૨૨૨૬.

હવે શબ્દનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા કહે છે.

सवर्णं सपइ स तेणं व सप्पए वत्थु जं तओ सहो ।

तस्सत्थपरिगहओ नओवि सहोत्ति हेउ व ॥ २२२७ ॥

तं चिय रिउमुत्तमयं पच्चुप्पन्नं विसेसिययरं सो ।

इच्छइ भावघटं चिय जं न उ नामादओ तिन्नि ॥ २२२८ ॥

નામાદઓ ન કુંભા તક્કજ્ઞાકરણઓ પઢાઇ વ ।

પષ્વક્ષવિરોહાઓ તલ્લિંગાભાવઓ વાવિ ॥ ૨૨૨૯ ॥

જહ વિગયા-ણુપ્પન્ના પઓયણાભાવઓ ન તે કુંમા ।

નામાદઓ કિમિદ્ધા પઓયણાભાવઓ કુંમા ? ॥ ૨૨૩૦ ॥

બોલાવણું તે શબ્દ, અથવા જે બોલાવે છે, યા જે વડે વસ્તુ બોલાવાય, તે શબ્દ કહેવાય, તે શબ્દનો વાચ્યાર્થ ગ્રહણ કરવાથી આ નયપણુ હેતુરી પેઠે શબ્દનય કહેવાય છે. ઋજુસૂત્ર નયે અભિમત એવી પ્રત્યુત્પન્ન વસ્તુને વિશેષપણુ આ નય માને છે, એટલે કે પૃથુપુષ્પોદરાદિ આકારયુક્ત ભાવઘટનેજ આ નય ઘટરૂપે માને છે, પણ નામાદિ વણુને નથી માનતો. કારણ કે નામાદિ ઘટ જળધારણાદિ કાર્ય કરતા નથી, ને તેથી તે પદાદિની પેઠે ઘટ નથી, વળી આ નય શબ્દને તેથી પ્રધાન માને છે એટલે ઘટ શબ્દનો અર્થ ભાવપદમાં ઘટ છે. વળી ઘટના ચિન્હોનો પણ અભાવ હોવાથી (નામાદિ ઘટને ઘટ કહેવામાં) પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે. અતીત અને અનુત્પન્ન ઘડાઓ પ્રયોજનના અભાવે ઘટરૂપ ન મનાય, તોપણી નામાદિ ઘડાઓ પ્રયોજનના અભાવે ઘટરૂપ કેમ મનાય? ૨૨૨૭-થી-૨૨૩૦.

જે બોલાવણું તે શબ્દ, અથવા જે બોલાવે તે, અથવા જે વડે વસ્તુ બોલાવાય તે શબ્દ કહેવાય. એ શબ્દના વાચ્યાર્થની પ્રધાનતાથી નય પણ શબ્દ કહેવાય છે. જેમ પાંચમી વિભક્તિવાળો શબ્દ ઉપચારથી હેતુ કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ ઉપચારથી શબ્દને શબ્દનય કહેવાય છે.

પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાન કાલીન વસ્તુને ઋજુસૂત્રનય માને છે, તેજ વસ્તુને શબ્દનય વિશેષતર માને છે. એટલે કે પહોળા તડીયા પેદારાદિ આકારવાળા, માટી આદિથી બનેલા જળધારણાદિ ક્રિયામાં સમર્થ એવા પ્રસિદ્ધ ઘટરૂપ અર્થને શબ્દનય ભાવપદ કહે છે, પણ તે સિવાયના નામ-સ્થાપના અને દ્રવ્યરૂપ ઘટને આ નય ઘટરૂપ કહેતો નથી. કેમકે શબ્દ પ્રધાન આ નય છે, તેથી શબ્દાનુસાર વાચ્ય અર્થ હોય તેનેજ તે વસ્તુપણુ માને છે, એટલે કે જે જળધારણાદિ ક્રિયામાં સમર્થ હોય, તે ઘટ કહેવાય, બીજા નામાદિ ઘટ જળધારણાદિ ક્રિયામાં સમર્થ થતા નથી માટે તે ઘટ ન કહેવાય. એમ આ રીતે ઋજુસૂત્રથી વિશેષતર વસ્તુને આ શબ્દનય માને છે. કારણ કે નામ-સ્થાપના-અને દ્રવ્યરૂપ ઘટ, પદની પેઠે જળધારણાદિ કાર્ય કરવાને સમર્થ નથી, માટે તે ઘટરૂપ નથી, વળી ઘટનું સિંગ-ચિન્હ પણ તેમાં જણાતું નથી, તેથી પ્રત્યક્ષ વિરોધ જણાય છે, એટલે તે અઘટરૂપ છે.

જે અતીત એટલે નાશ પામેલ અને અનુત્પન્ન એટલે નહિ ઉત્પન્ન થયેલ ઘટ, સ્વપ્રયોજનના અભાવે ઘટરૂપ ન મનાય, તો પછી નામ-સ્થાપનાદિ ઘડાઓ પણ સ્વપ્રયોજનના અભાવે, ઘટરૂપ કેમ મનાય? તેઓ પણ જળધારણાદિ સ્વકાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે. માટે તે પણ ઘટરૂપ ન કહેવાય. ૨૨૨૬-થી-૨૨૩૦.

હવે ઋજુસૂત્રથી શબ્દનયની વિશેષતા જણાવે છે.

અહવા પચ્ચુપ્પન્નો રિડસુત્તસ્સાવિસેસિઓ વેવ ।

કુંમો વિસેસિયયરો સબમાવાઈર્હિં સદ્દસ ॥ ૨૨૩૧ ॥

સબમાવા-સબમાવો-મયપ્પિઓ સ-પરગજ્જવો-મયઓ ।

કુંમા ડકુંમા-ડવત્તવોમયરૂવાઈમેઓ સો ॥ ૨૨૩૨ ॥

વત્થુમવિસેસઓ વા જં મિન્નામિન્નલિંગ-વયણંપિ ।

ઈચ્છઈ રિડસુત્તનઓ વિસેસિયયરં તયં સદ્દો ॥ ૨૨૩૩ ॥

ઘણિમેયાઓ મેઓ થો પુંલિજ્ઞાભિહાણવચ્ચાણં ।

પદ-કુંભાણં વ જઓ તેનાભિન્નત્યમિદં તં ॥ ૨૨૩૪ ॥

તો ભાવો ચિય વત્યું વિસેસિયમભિન્નલિંગ-વચ્ચાણં ચ ।

વહુપજ્ઞાયંપિ મયં સદત્યવસેણ સદસ્સ ॥ ૨૨૩૫ ॥

અથવા ઋણુસૂત્ર નયને સામાન્યથી પ્રત્યુત્પન્ન ઘટ માન્ય છે, અને શબ્દ-નયને તેજ પ્રત્યુત્પન્ન ઘટ સદ્ભાવિક્ષવડે વિશેષતર માન્ય છે, એટલે કે સદ્ભાવ-અસદ્ભાવ-અને ઉભયરૂપથી; સ્વપર્યાય-પરપર્યાય અને ઉભયપર્યાયથી; ઘટ અપદ અવક્તવ્ય અને ઉભય રૂપ આદિથી તે નય ઘટને માને છે અથવા ઋણુસૂત્રનય, જે સિત્ત સિત્ત લિંગ અને વચનવાળી વસ્તુને સામાન્યથી માને છે, તેજ વસ્તુને શબ્દનય વચન અને લિંગવડે વિશેષતર માને છે. (કારણકે) સ્ત્રી-પુરુષ અને નપુંસકલિંગવાળા નામોના વાચ્ય અર્થનો પદ અને ઘટની પેઠે ધ્વનીના ભેદથી ભેદ છે, માટે આ નય લિંગ અને વચનથી અર્થને અલિત્ત માને છે, વળી વિશેષિત અલિત્ત લિંગ અને વચનવાળી ભાવવસ્તુનેજ વસ્તુ-પણે માને છે, તેમજ શબ્દાર્થ વશાત્ બહુ પર્યાયવાળી વસ્તુ પણ શબ્દનયને માન્ય છે. ૨૨૩૧-થી-૨૨૩૫

ઋણુસૂત્રનય પ્રત્યુત્પન્ન અવિશેષિતઘટ સામાન્યથી માને છે, પણ શબ્દનય તો તેજ પ્રત્યુત્પન્ન ઘટને વિશેષિત માને છે; આટલો આ જે નયની માન્યતામાં તફાવત છે. સ્વપર્યાયવડે-પરપર્યાયવડે-અને ઉભયપર્યાયવડે; સદ્ભાવવડે-અસદ્ભાવવડે અને ભાવાભાવવડે વિશેષિત ઘટ-અપદ-અવક્તવ્ય ઉભયરૂપાદિ ભેદે માને છે, અર્થાત્ સમભાગી આ નયમાને છે, જેમકે-ઉર્વશીવા કપાલ કુક્ષિ-ગુદાદિ સદ્ભૂત સ્વપર્યાયોવડે વિશેષિત ઘટને ઘટ કહેવાય છે, આ વ્યાખ્યાથી “ ઘટ છે ” એવો પ્રથમ ભાંગો થાય છે. તથા પદાદિ-ગત જે ત્વચાતું રક્ષણ કરવાદિરૂપ પરપર્યાયો તે ઘટમાં નથી, તેથી અસદ્ભૂત એવા પરપર્યાયોવડે વિવક્ષા કરતાં ઘટ ન કહેવાય એટલે કે પરપર્યાયોવડે ઘટની અસત્ વિવક્ષા કરતાં “ ઘટ નથી ” એવો બીજો ભાંગો થાય છે. વળી સ્વ-પર ઉભય પર્યાયોવડે અને સદ્ભાવ અસદ્ભાવથી વિશેષિતપણે એટલી સાથે કહેવા ઇચ્છીએ તો અસ્તિ કે નાસ્તિપણે કહી શકાય નહિ, તેથી “ અવક્તવ્ય ” નામનો આ ત્રીજો થાય; કેમકે સદ્ભૂત અસદ્ભૂત સ્વપરપર્યાયથી સત્ અસત્ એવા તેને કોઇપણ એ; અસાંકેતિક શબ્દવડે એટલી સાથે કહી શકાય નહિ. આ ત્રણ ભાંગો સકલાદેશ કહેવાય છે. અને બાકીના ચાર ભાગો ચિકલાદેશ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે એક દેશમાં સ્વપર્યાયની વિવિધમાનતા વડે અને અન્યત્ર પરપર્યાયની અવિવિધમાનતા વડે કહેવાતો ઘટ, સદસત્ એટલે ઘટાવટ થાય છે તથા એક દેશમાં સ્વપર્યાયો વડે સદ્ભાવે વિશેષિત, અને અન્યત્ર દેશમાં સ્વ-પર ઉભય પર્યાયોવડે સદ્-સદ્ભાવે એટલી સાથે અસાંકેતિક એક શબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છેલો ઘટ, સદ્ અને અવક્તવ્ય થાય છે, કેમકે એક દેશમાં ઘટ છે, અને અન્યદેશમાં અવક્તવ્ય છે. તથા એક દેશમાં પરપર્યાયોવડે અસદ્ભાવે વિશેષિત, અને અન્યદેશમાં સ્વ-પર પર્યાયોવડે ભાવાભાવથી એટલી સાથે અસાંકેતિક એક શબ્દવડે કહેવા ઇચ્છેલો ઘટ, અસદ્ અને અવક્તવ્ય થાય છે, એટલે અપદ અને અવક્તવ્ય થાય છે; કેમકે એક દેશમાં અપદ છે અને એક દેશમાં અવક્તવ્ય છે. તથા એક દેશમાં સ્વપર્યાયોવડે સદ્ભાવે વિશેષિત, અને અન્યદેશમાં પરપર્યાયોવડે અસદ્ભાવે વિશેષિત, અન્યત્ર દેશમાં સ્વ-પરપર્યાયોવડે ભાવાભાવે વિશેષિત ઘટ, એટલી સાથે કહેવા

ધન્દલ હોય, તો તે સદ્-અસદ્-અને અવ્યક્ત થાય છે; કેમકે એક દેશમાં ઘટ છે, એક દેશમાં અઘટ છે, અને એક દેશમાં અવક્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે ગાથામાં સ્પષ્ટ કહેલા છ ભેદ અને સાતમે ભાંગે “સદ્સદ્વક્તવ્ય” આદિ શબ્દથી જાણવો, સ્યાદ્રાદ દષ્ટિએ આ સાત ભાંગા યુક્ત ધટાદિક પદાર્થ છે, તે છતાં આ શબ્દનય સાતભાંગામાંના કોઇ પણ એક ભાંગાવડે વિશેષતર પદાર્થ તે માને છે, કેમકે કોઇ પણ એક વિદ્યમાન ધર્મને અંગી-કાર કરીને સંપૂર્ણ વસ્તુ માને તે નય કહેવાય છે, પરંતુ સ્યાદ્રાદદર્શની તો સંપૂર્ણ સત્ત્વ-ભાગ્યાત્મક વસ્તુ માને છે.

અહીં ઋજુસૂત્ર અને શબ્દનયનો તફાવત જણાવવો જોઇએ. ઋજુસૂત્ર નય-લિત્ત લિત્ત લિંગ અને વચનવાળા વસ્તુને પણ વિશેષતા રહિત માને છે, શબ્દનય તેમ નથી માનતો, તે તો તેવી વસ્તુમાં પણ વિશેષતા માને છે; કેમકે સ્ત્રીલિંગ-પુલ્લિંગ-અને-નપું-સકલિંગવાળા નામોથી વાચ્ય તટ તટી આદિ પદાર્થોમાં ભેદ છે, એકતા નથી. “તટી” એ નામનો અર્થ જુદો છે, “તટ” એ નામનો અર્થ જુદો છે, અને “તટમ્” એ નામનો પણ અર્થ પણ જુદો છે; વળી “ગુરુ-અને ગુરુઓ” ઇત્યાદિ એકવચન તથા બહુવચનથી વાચ્ય પદાર્થોમાં પણ ભેદ છે; કારણકે ધ્વનિના ભેદથી ઘટ-પટાદિ પદાર્થોની પેઠે તે શબ્દોમાં પણ ભેદ છે. માટે તે લિંગ અને વચનનો ભેદ હોય તો લિત્ત અર્થ માનવો, એટલે કે જેવો ધ્વનિ તેવો તેનો અર્થ જાણવો. અન્યલિંગ વાચી શબ્દનો અન્યલિંગવાળો અર્થ થઈ શકે નહિ, તેમજ એક વચનવાચી શબ્દનો અર્થ દ્વિવચન કે બહુવચનવાચી પણ થઈ શકે નહિ.

વળી ઋજુસૂત્રનય નામાદિ ચાર નિર્લેપયુક્ત વસ્તુ માને છે. અને શબ્દનય તો માત્ર ભાવનિર્લેપનેજ માને છે, તે પણ પૂર્વોક્ત નીતિએ સદ્ભાવાદિવડે વિશેષિત અને લિંગ-તથા વચનથી અલિત્ત અર્થવાળી વસ્તુ માને છે, પણ એકજ અર્થને ત્રિલિંગ-વૃત્ત શબ્દથી વાચ્ય નથી માનતો, તેમ એકવચન બહુવચન વૃત્તિ શબ્દથી વાચ્ય પણ નથી માનતો. એ પ્રમાણે ઋજુસૂત્ર અને શબ્દનયનો પરસ્પર ભેદ છે.

હવે અનન્તર કહેવાશે તે સમભિરૂઢ નયની સાથે આ શબ્દનયનો તફાવત જણાવે છે. “ધન્દ-શક-પુરન્દર” ઇત્યાદિ બહુ પર્યાયો ઇન્દ્રાદિક વસ્તુના જે છે તે શબ્દનયના મતે એક છે, કેમકે ઇન્દ્રાદિક શબ્દના ઇન્દનાદિ જે અર્થ છે, તેવડે ઇન્દ્રાદિક એક વસ્તુમાં ઇન્દન-શકન-પુર્દારણાદિ બધા અર્થ ઘટે છે, તેથી ધન્દ-શક આદિ બહુ પર્યાયવાળી છતાં પણ તે વસ્તુ એકજ છે, એમ શબ્દનયનું મતવ્ય છે, પરંતુ સમભિરૂઢનય એમ નથી માનતો, તે તો પર્યાયના ભેદ વસ્તુનો પણ ભેદ-માને છે, એ સંબંધી હકીકત આગળ કહેવાશે. ૨૨૩૧-થી-૨૨૩૫

હવે સમભિરૂઢનયની માન્યતા જણાવે છે અને તેની વ્યાખ્યા કહે છે,

જં જં સળ્ળં ભાસઈ તં તં ચિય સમભિરોહણ જમ્હા ।

સળ્ળંતરત્યવિમુહો તઓ નઓ સમભિરૂઢો ત્તિ ॥ ૨૨૩૬ ॥

દવં પજ્જાઓ વા વત્થું વચ્ચંતરામિધેયં જં ।

ન તદન્નવત્થુભાવં સંકમણ સંકરો મા હૂ ॥ ૨૨૩૭ ॥

ન હિ સદંતરવચ્ચં વત્થું સદંતરત્યતામેઙ્ગ ।

સંસય-વિવજ્જણ-ગત્ત-સંકરાદિપ્પસંગાઓ ॥ ૨૨૩૮ ॥

ઘટ-કુહસદૃત્યાણં જુત્તો મેઓઽભિહાણમેઆઓ ।

ઘટ-પઢસદૃત્યાણ વ તઓ ન પજ્ઞાયવયનંતિ ॥ ૨૨૩૯ ॥

ઘણિમેયાણં મેઓઽણુમઓ જડ્ લિંગ-વયનમિન્નાણં ।

ઘટ-પઢવચ્ચાણં પિવ ઘટ-કુહવચ્ચાણ કિમણિદ્ધો ? ॥ ૨૨૪૦ ॥

આ નય જે જે સંજ્ઞા-નામ કહે છે તે તે સંજ્ઞાનેજ માત્ર સંજ્ઞાન્તર વિમુખ હોવાથી અનુસરે છે, તેથી આને સમભિરૂઢનય કહે છે. દ્રવ્ય અથવા પર્યાયરૂપ વસ્તુ જે વચનાન્તરથી અભિધેય હોય છે, તે સંક્રાદિ દોષ ન થાય માટે અન્ય શબ્દના વાચ્યમાં સંક્રમણ નથી; કેમકે અન્યશબ્દથી વાચ્ય વસ્તુ અન્યશબ્દના અર્થને નથી પામતી. કારણ કે સંકરપણા આદિદોષના પ્રસંગથી સંશય-વિપર્યય-અને એકતાદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય. માટે ઘટપટાદિ શબ્દના અર્થની પેઠે, ઘટ અને કુટાદિ શબ્દોના અર્થનો પણ અભિધાનના ભેદથી ભેદ ચોગ્ય છે, અર્થાત્ તેથી પર્યાય વચનનો અભાવ છે, યદિ લિંગ અને વચનથી ભિન્ન એવા ઘટ તથા પટાદિ શબ્દથી વાચ્ય અર્થનો ધ્વનિના ભેદથી ભેદ માનવામાં આવે છે, તો પછી ઘટ અને કુટાદિ શબ્દથી વાચ્ય અર્થનો ધ્વનિના ભેદથી વાચ્ય અર્થનો ભેદ શા માટે માનવામાં ન આવે ? ૨૨૩૬-થી-૨૨૪૦.

જે જે ઘટાદિ સંજ્ઞા છે, તે તે સંજ્ઞાને યથાર્થવાળીજ આ નય માને છે, કારણ કે તે ઘટાદિ સંજ્ઞા કુટાદિરૂપ નામાન્તરના અર્થમાં વિમુખ હોવાથી ઘટશબ્દથી વાચ્ય જે અર્થ છે, તે અર્થ કુટ-કુંભાદિ શબ્દથી વાચ્ય હોતો નથી. એટલે કે જે દ્રવ્ય અથવા પર્યાયાત્મ ઘટાદિ વસ્તુ ઘટાદિ વચનથી વાચ્ય છે, તે કુટાદિ રૂપ વચનાન્તરથી વાચ્ય ભાવને નથી પામતી. જો એક ઘટાદિ વસ્તુનો અન્ય કુટાદિ વસ્તુમાં સંક્રમ થાય તો સંક્રાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થાય, એમ થવાથી ઘટાદિ અર્થમાં પદાદિ અર્થનો પણ સંક્રમ થતાં શું આઘટ છે ? કે પટાદિ વસ્તુ છે ? એવો સંશય થાય, અથવા ઘટાદિકમાં પટાદિકનો નિશ્ચય થવાથી વિપર્યય થાય, અથવા પટાદિકમાં પણ ઘટાદિકનો નિશ્ચય થવાથી ઘટ-પટાદિ અર્થની એકતા થઈ જાય, અથવા મેયક્રમણિની પેઠે ઘટ-પટાદિ અર્થની સંકીર્ણ રૂપતા થાય.

આ સર્વ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઘટ-કુટ-કુંભ ઇત્યાદિ શબ્દો, પટ-સ્તંભાદિ શબ્દોની પેઠે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિ નિમિત્તવાળા હોવાથી, ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે, એમ સમભિરૂઢનય માને છે. જેમકે-વિશિષ્ટ ચેષ્ટાવાન પદાર્થ તે ઘટ, કુટિલતાના ચોગે કુટ, કુતિરાતપણે પૂર્ણ હોવાથી કુંભ. આ પ્રમાણે ઘટ-કુટ આદિ શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા છે; તેથી ફરીને જ્યારે ઘટાદિ અર્થમાં કુટાદિ અર્થનો પ્રયોગ કરવામાં આવે, ત્યારે કુટાદિ વસ્તુનો તેમાં સંક્રમ કર્યો ગણાય, અને એમ થવાથી ઉપરોક્ત સંશયોદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે ઘટ-કુટ કુંભ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય પદાર્થનો પરસ્પર ભેદ ચોગ્ય છે, કેમકે જેમ વાચક શબ્દના ભેદથી ઘટ-પટ-સ્તંભ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય જે ઘટાદિ પદાર્થો ભિન્ન છે તેમ ઘટ-કુટ-કુંભ આદિમાં પણ વાચક શબ્દોનો ભેદ છે; માટે કુટ કુંભ-કુળસ આદિ શબ્દો ઘટના પર્યાયવચન નથી. પણ દરેક ભિન્ન ભિન્ન છે. કારણકે એક અર્થમાં અનેક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે નહિ, યા લિંગ અને વચનથી ભિન્ન એવા ઘટ પટ-સ્તંભ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોનો જેમ શબ્દના ભેદથી ભેદ માનવામાં આવે છે, તો પછી ઘટ-કુટ-કુંભ-કુળસ આદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોનો ભેદ શામાટે ન માનવો જોઈએ ? તેમાં એ ધ્વનિનો ભેદ તો સમાન છે. ૨૨૪૬-થી-૨૨૪૭.

હવે વસતિ અને પ્રસ્થકાદિ વિચારમાં પણ આ નયનો પૂર્વેના નયોથી ભેદ જણાવે છે.

આયાસે વસઈત્તિ ય મણિઃ મળઈ કિઠ્ઠ અન્નમન્નમ્મિ ।
મોત્તૂણાયસદ્ધાવં વસેજ્જ વત્થું વિહમ્મમ્મિ ? ॥ ૨૨૪૧ ॥
વત્થું વસઈ સદ્ધાવે સત્તાઓ ચેયણા વ જીવમ્મિ ।
ન વિલક્ષણત્તણાઓ મિન્ને છાયાતવે ચેવ ॥ ૨૨૪૨ ॥
માણં પમાણમિદ્ધં નાણસદ્ધાવો સ જીવઓડળન્નો ।
કહ પત્થયાઈમાવં વણ્ણ મુત્તાઈરૂવં સો ? ॥ ૨૨૪૩ ॥
ન હિ પત્થાઈ પમાણં ઘડો વ ભુવિ ચેયણાઈવિરહાઓ ।
કેવલમિવ તન્નાણં પમાણમિદ્ધં પરિચ્છેઓ ॥ ૨૨૪૪ ॥

(સાધુ આદિક અમુક વ્યક્તિ ક્યાં રહે છે ? એવો પ્રશ્ન થતાં, નૈગમાદિ નયો કહે લોકમાં-ગામમાં અને ઉપાશ્રયાદિમાં રહે છે; પણ ઋણુસૂત્ર નયવાદી કહે છે કે જ્યાં અવ-ગાહ છે, તે આકાશ ખંડમાં રહે છે. ઋણુસૂત્રનયે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે સમભિરૂઢનય કહે છે કે આત્મસ્વભાવ મૂકીને વસ્તુ અન્ય વિધર્મક વસ્તુમાં કેવી રીતે રહે ? નજ રહે. કારણ કે સવ વસ્તુઓ સ્વભાવમાં વિદ્યમાન છે જેમ જીવમાંજ ચેતના રહેલી છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓ આત્મ સ્વભાવમાં રહે છે અને છાયા આતપની પેઠે વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળી વસ્તુ ભિન્ન વસ્તુમાં નથી રહેતી. (આ આલિપ્રાય પાત્રમે છઠો અને સાતમો ત્રણે નયોનો છે.) સઘળી આ નય માન તેજ પ્રમાણ માને છે, કેમકે તે પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી જીવથી અનન્ય છે; એટલે તે પ્રમાણ રૂપ માન પ્રસ્થકાદિ ભાવ અને મૂર્તાદિ સ્વરૂપને કેવી રીતે પામે ? કાષ્ટનું બનાવેલ પ્રસ્થાદિક ઘટ-પટાદિકની પેઠે અચેતન હોવાથી કદિ પણ પ્રમાણ થઈ શકે નહિ, પરંતુ તે પ્રસ્થકનું જ્ઞાનજ બોધાત્મક હોવાથી પ્રમાણ તરીકે ઇષ્ટ છે. ૨૨૪૧ ૨૨૪૨-૨૨૪૩-૨૨૪૪.

હવે જે જ્ઞાનના કારણભૂત વિષયને પણ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો પ્રમાણ અને અપ્રમાણની વ્યવસ્થા ટકે નહિ. તે કહે છે.

પત્થાદઓવિ તક્કારણંતિ માણં મઈ ન તં તેસુ ।
જમસંતેસુ વિ બુદ્ધી કાસઈ સંતેસુ વિ ન બુદ્ધી ॥ ૨૨૪૫ ॥
તક્કારણં તિ વા જઈ પમાણસિદ્ધં તઓ પમેયં પિ ।
સહં પમાણમેવં કિમપ્પમાણં પમાણં વા ? ॥ ૨૨૪૬ ॥
દેસી ચેવ ય દેસો નો વત્થું વા ન વત્થુણો મિન્નો ।
મિન્નો વ ન તસ્સ તઓ તસ્સ વ જઈ તો ન સો મિન્નો ॥ ૨૨૪૭ ॥
એત્તો ચેવ સમાણાદિગરણયા જુજ્જણ પયાણં પિ ।
નીલુપ્પલાઝયાણં ન રાયપુરિસાઈસંસગ્ગો ॥ ૨૨૪૮ ॥
ઘટકારવિવકૂલાણ કત્તુરણત્થર જઓ કિરિયા ।
ન તદત્યંતરભૂણ સમવોઓ તો મઓ તોસે ॥ ૨૨૪૯ ॥

કુંભમ્મિ વત્થુપ્પજ્જાયસંકરાઈપ્પસંગદોસાઓ ।

જો જોણ જં વ કુરુણ તેણામિન્નં તયં સરૂવં ॥ ૨૨૫૦ ॥

પ્રસ્થાદિક પણ, પ્રસ્થાદિક જ્ઞાનતું કારણ હોવાથી પ્રમાણ છે, એમ માન્યતા થાય તો તે અયોગ્ય છે; કેમકે પ્રસ્થાદિકનો અભાવ છતાં પણ કોઈને પ્રસ્થાદિકતું જ્ઞાન થાય છે, અને કોઈને તે છતાં પણ નથી થતું. અથવા જો તે પ્રસ્થાદિક પદાર્થ તેના જ્ઞાનતું કારણ છે, માટે પ્રમાણ માનેલ છે, તો પ્રમેય પણ પ્રમાણ થાય. અને એથી સર્વ કાંઈ પ્રમાણરૂપ અને, ને તેમ થતાં પ્રમાણ શું અને અપ્રમાણ શું? પ્રમાણ અપ્રમાણની વ્યવસ્થાનોજ લોપ થાય. તથા દેશી એ દેશજ છે, વસ્તુ દેશ નથી, દેશીથી ભિન્ન પણ નથી, જો ભિન્ન હોય તો તે દેશ તેનો ન કહેવાય, અને જો તે દેશ તે દેશીનો હોય, તો તે તેનાથી ભિન્ન ન ગણાય. માટે નીલોત્પલાદિકની પેઠે વિશેષણ-વિશેષ્યભૂત પદોનો કર્મધારય સમાસ યોગ્ય છે, પણ રાજપુરૂષાદિકની પેઠે ષષ્ટીતપુરૂષ સમાસ યોગ્ય નથી. વળી ઘટકારની વિવક્ષામાં, ઘટ કરવાની ક્રિયા કર્તાથી અભિન્ન છે, તેનાથી અર્જાન્તરભૂતમાં સમવાય તો તેનો નથી માન્યો. કારણ કે એથી ઘટમાં વસ્તુ પર્યાયના સંકરાદિ દોષનો પ્રસંગ થાય, તથા કરીને જે જેના વડે કરાય અથવા જેને જે કરે છે, તે સર્વ તેનાથી અભિન્ન છે. ૨૨૪૫-૨૨૫૦.

જેમ નડ્વલનું પાણી પગના રોગનું કારણ હોવાથી તેને પગનો રોગ કહેવાય છે, તેમ પ્રસ્થાદિક પણ, પ્રસ્થાદિકના જ્ઞાનતું કારણ હોવાથી પ્રમાણભૂત છે, એ પ્રમાણે જો કોઈ કહેવા માગે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે પ્રસ્થાદિકના અભાવે પણ કોઈક ધાન્ય રાશિ-માત્રમાંજ પરિચ્છેદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઈ નાલિકેરાદિ દ્વીપમાંથી આવેલા અજ્ઞાન મનુષ્યને પ્રસ્થકાદિ વિદ્યમાન છતાં પણ પ્રસ્થક પરિચ્છેદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન નથી થતી. તેથી કરીને તે કાષ્ઠમય પ્રસ્થક વિગેરે તે સંબંધી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ ભૂતજ છે, એમ એકાન્તે કહી શકાય નહિ; એટલે તે પ્રસ્થકાદિ પ્રમાણ રૂપ કેવી રીતે થઈ શકે? નજ થઈ શકે. અથવા પ્રસ્થકાદિ ભલે તેના કારણભૂત થાય, તો પણ તેમને પ્રમાણરૂપતા તો પ્રાપ્ત નહિ થાય; કારણ કે જો પ્રસ્થકાદિક જ્ઞાનની કારણતામાત્રથીજ તે પ્રસ્થકાદિક પ્રમાણરૂપે દૃષ્ટ હોય તો પ્રમેય પણ પ્રમાણજ્ઞાનતું કારણ હોવાથી તેને પણ પ્રમાણ માનવું પડશે, અને એમ થતાં દધિલક્ષણાદિ પણ પરંપરાએ જ્ઞાનતું કારણ થવાથી પ્રમાણ રૂપ થશે અને કોઈ પણ અપ્રમાણજ નહિ રહે. દધિલક્ષણાદિ સર્વ તેનું કારણ છતાં પણ તે પ્રમાણ રૂપ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો કાષ્ઠમય પ્રસ્થાદિક પણ પ્રમાણ નહિ થાય, આ પ્રમાણે અતિપ્રસંગ થવાથી પ્રમાણ અને અપ્રમાણની વ્યવસ્થાનોજ અભાવ થશે. માટે ત્રણે શબ્દનયોને પ્રસ્થકતું જ્ઞાન તેજ પ્રસ્થક પ્રમાણ હજી છે. પણ કાષ્ઠમય પ્રસ્થક તે પ્રમાણરૂપે દૃષ્ટ નથી.

વળી ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય-આકાશાસ્તિકાય-પુરુષાસ્તિકાય અને જીવ આ પાંચના દેશ-પ્રદેશની કલ્પનામાં આ નય ષષ્ટીમમાય નથી માનતો, પણ કર્મધારય માને છે. કારણ કે આ નય ધર્માસ્તિકાય વિગેરે જે દેશી છે, તેજ દેશ છે, પણ ઘટથી જેમ અરઘટ અત્યન્તભિન્ન છે, તેવી રીતે દેશ, દેશીથી અત્યન્ત ભિન્ન સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, દેશ એ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ દેશીના સંબંધથી અસ્વતંત્ર છતાં પણ દેશ, દેશીથી ભિન્ન છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે દેશીરૂપ વસ્તુથી દેશ ભિન્ન નથી; તે છતાં પણ જો દેશીથી દેશ ભિન્ન માનવામાં આવે, તો અત્યન્ત ભિન્ન એવા વિન્ધ્યાચળ

અને હિમવાન આદિનો જેમ સંબંધ ન ઘટે, તેમ તે દેશ તથા દેશીનો સંબંધ પણ ન ઘટે, તે દેશીનો આ દેશ છે, એમ માની શકાય, તો ઘટાદિકના સ્વસ્વરૂપની પેઠે તે દેશ તે દેશીથી ભિન્ન નહિ, પણ તદાત્મકજ ગણાય. આજ કારણથી નીલકમળાદિકની પેઠે વિશેષણ-વિશેષ્યભૂત સર્વ પદોનો કર્મધારય સમાસજ ઘટે છે, કોઇકનો દ્વંદ્વ સમાસ પણ ઘટે છે, પરંતુ રાજનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ. એવો જે પછી સમાસ તે આ નયને માન્ય નથી, કેમકે ભિન્ન વસ્તુનો અન્યોન્ય સંબંધ થઇ શકે નહિ. જેમકે બે જોડાએક વસ્તુનો જે સંબંધ છે, તે સંબંધ તે વસ્તુથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે? જે ભિન્ન હોય, તો તે જોડાએક બે વસ્તુથી સંબંધ એ ત્રીજી સ્વતંત્ર વસ્તુ હોવી જોઇએ, પણ તે રૂપ સંબંધ ન થાય, એટલે પછી સમાસાદિ કેવી રીતે થઇ શકે? જેમ વિન્ધ્ય અને હિમવાન આદિથી ભિન્ન એવા ઘટાદિકનો સંબંધ કહેવાતો નથી, તેમ તેનો પણ સંબંધ કહેવાય નહિ. એટલે તેમને પણ પછીવિભક્તિ આદિ ઘટે નહિ. અને જે બે સંબંધ વસ્તુથી સંબંધ અભિન્ન હોય, તો તે પદ્યાદિ વિભક્તિનો હેતુ ન થાય, કેમકે તે સંબંધ વસ્તુથી સ્વરૂપની પેઠે અવ્યતિરિક્ત છે. ઇત્યાદિ અહીં ધણું કહી શકાય એમ છે, પણ અંત વિસ્તારના ભયથી અહીં નથી કહેતા, તે જાણવાના જણાસુએ અન્ય અંથોમાંથી જોઈ લેવું.

વળી ઘટ કરે તે ઘટકાર, (કુંભાર) એવી પ્રરૂપણ કરતાં, તે તે ઘટકારની ઘટ કરવાની ક્રિયા તેનાથી અવ્યતિરિક્ત છે, એટલે કે કર્તાને વિષેજ ક્રિયાનો સંબંધ છે, પણ કર્તાથી વ્યતિરિક્ત ઘટને વિષે તે ક્રિયાનો સંબંધ નથી, એમ આ નય માને છે, કારણ કે જે કર્તા સંબંધી ક્રિયાનો સંબંધ ઘટરૂપ કર્મમાં પણ માનવામાં આવે, તો વસ્તુના પર્યાયની પરસ્પર એકતાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થાય. અને તેથી કરીને જે કુંભકારાદિ જે ક્રિયા વિશેષ વડે જે કુંભ આદિને કરે છે, તે ક્રિયાવિશેષવડે તે ક્રિયારૂપે સર્વ કર્તા-કર્મ વિગેરે અભિન્ન થઇ જાય. માટે કર્તા સંબંધી ક્રિયાનો સંબંધ કર્મમાં ન માનવો. એમ આ સમભિરૂઢનય માને છે ૨૨૪૫-થી-૨૨૫૦.

હવે એવંભૂતનયની વ્યાખ્યા અને માન્યતા કહે છે.

एवं जह सदृत्थो संतो भूओ तदन्नहाऽभूओ ।

तेणेवंभूयनओ सदृत्थपरो विसेसेणं ॥ २२५१ ॥

वंजणमत्थेणत्थं च वंजणेणोभयं विसेसेइ ।

जह घटसदं चेदूठावया तहा तंपि तेणेव ॥ २२५२ ॥

सद्वसादभिधेयं तप्पच्चयओ पईव-कुम्भो व्व ।

संसय-विवज्जए-गत्त-संकराइप्पसगो वा ॥ २२५३ ॥

જે પ્રમાણે શબ્દાર્થ હોય, તે પ્રમાણેજ નામ હોય, તો તે અર્થ વિદ્યમાન છે, પણ તેથી અન્યથા અર્થ હોય, તો તે અવિદ્યમાન છે. આ કારણથી એવંભૂતનય વિશેષે કરીને શબ્દાર્થમાં તત્પર છે. વ્યગ્જનને (શબ્દને) અર્થવડે અને અર્થને વ્યગ્જનવડે એમ ઉભયને આ નય વિશેષિત (નિયત) કરે છે; ઘટ શબ્દને ચેષ્ટાવાન અર્થવડે, અને અન્ય તે ચેષ્ટારૂપ અર્થને તે શબ્દવડે નિયત કરે છે. પ્રદીપ અને કુંભની પેઠે શબ્દના વશથી અભિધેયનો પ્રત્યય થાય છે, અન્યથા સંશય-વિપર્યય-એકત્વ-અને સંકરાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થાય. ૨૨૫૧-થી-૨૨૫૩.

ઘટ એટલે ચેષ્ટાવાન પદાર્થ, ધત્યાદિરૂપે જેમ શબ્દાર્થ વ્યવસ્થિત છે, તે પ્રમાણે જે ઘટાદિ પદાર્થ હોય, તેજ વિધમાન અર્થ છે, તેથી અન્યથા પ્રકારે શબ્દના અર્થનું ઉલ્લંઘન કરીને જે પદાર્થ હોય, તે તત્ત્વથી ઘટાદિ અર્થ પણ ન કહેવાય, આ પ્રમાણે આ નયની માન્યતા હોવાથી શબ્દ તથા સમલિંગ નય કરતાં એવંભૂતનય શબ્દના અર્થમાં વિશેષ તત્ત્વર છે. તાત્પર્ય એ છે કે જળધારણાદિ ક્રિયાયુક્ત, સ્ત્રીના મસ્તકપર રહેલો જે ઘટ હોય, તેનેજ આ નય ઘટરૂપે માને છે, પણ જળધારણાદિ ક્રિયારહિત ગૃહના ખુણામાં પડી રહેલા ઘટને આ નય ઘટરૂપે નથી માનતો.

જે વડે પદાર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યસ્થન, એટલે પદાર્થવાચક ઘટાદિ શબ્દ; એ શબ્દવડે તદ્વાચ્ય અર્થને, અને અર્થવડે તદ્વાચક શબ્દને આ નય નિયત કરે છે. જેમકે તેજ ઘટ શબ્દ કહી શકાય, કે જે ચેષ્ટાવાન અર્થનું પ્રતિપાદન કરતો હોય, અન્ય પદાર્થનું નહિ, આ પ્રમાણે શબ્દને અર્થવડે નિયત કરે, તથા ચેષ્ટાવાન (ઘટ) અર્થ-પદાર્થ પણ તેજ કહેવાય, કે જે સ્ત્રીના મસ્તકપર રહેલ, જળધારણાદિ ક્રિયારૂપે પ્રસિદ્ધ હોય, પણ એક સ્થાને પડી રહેલ અથવા ખીજી ક્રિયારૂપે હોય, તે નહિ, આ પ્રમાણે અર્થને શબ્દ વડે નિયત કરે છે. આમ ઉભય પ્રકારે શબ્દને અર્થવડે અને અર્થને શબ્દવડે આ નય નિયત કરે છે, કેમકે સ્ત્રીના મસ્તકપર રહેલ જળધારણાદિ ક્રિયાવાન જે પદાર્થ હોય, તેજ ઘટ શબ્દથી વાચ્ય છે, અને તે ઘટ શબ્દથી વાચ્ય અર્થ પણ તેજ ચેષ્ટાવાન પદાર્થ છે, આથી કરીને ઉભય વિશેષક એવંભૂત નય છે. એજ વાત વધારે દૃઢ કરવાને હવે પ્રમાણથી તેની સિદ્ધિ કરે છે. જેમકે-જેવો અભિધાયક-શબ્દ હોય, તેવાજ અભિધેય-પદાર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે, કેમકે તેવા શબ્દથી તેવાજ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ પ્રદીપ-શબ્દથી પ્રકાશમાન અર્થની અને ઘટશબ્દથી ચેષ્ટાવાન અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ અહીં સામાન્ય શબ્દોમાં પણ જણવું, અન્યથા જે શબ્દ પ્રમાણે અર્થબોધ ન થતો હોય તો સંશયોદિ પ્રાપ્ત થાય. જેમકે જે દીપન-પ્રકાશન ક્રિયારહિત પદાર્થ પણ દીપક હોય, તો કોઈએ દીપશબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય, તે સાંભળીને એવો સંશય થાય કે શું આણે પ્રકાશમાન પદાર્થ કહ્યો, કે કોઈ અપ્રકાશમાન અંધ જે પત્થરાદિ પદાર્થ તે કહ્યો ? અથવા એ શબ્દથી એણે અંધ પત્થરજ કહ્યો, આવો [વપર્યય થાય. વળી દીપશબ્દ કહેવાથી અંધપત્થરાદિની પ્રતીતિ થાય, અને અંધપત્થર કહેવાથી દીપકની પ્રતીતિ થાય, એમ થતાં પદાર્થની એકતા અથવા સંકરતા થાય. મારે વસ્તુતઃ શબ્દના વશથી અભિધેય છે, અને અભિધેયના વશથી શબ્દ છે. ૨૨૫૨-થી-૨૨૫૩.

હવે સમલિંગ નયની માન્યતામાં દ્રષણ આપે છે.

સદ્ધરિણામઓ જઈ ઘટ-કુહસદ્ધત્યમેયપદિવત્તી ।

તો નિચ્છેદ્ઠોવિ કહં ઘટસદ્ધત્યો ઘટોઽભિમઓ ? ॥ ૨૨૫૪ ॥

જઈ વત્થુસંકમો વા નિદ્ઠો ચિદ્ઠાવઓ ય સંકન્તી ।

તો નદિ નિચ્છિદ્ઠવયા જુત્તા હાણી વ સમયસ્સ ॥ ૨૨૫૫ ॥

एवं जीवं जीवो संसारी पाणधारणाणुभवो ।

સિદ્ધો પુણરજીવો જીવણપરિણામરહિત્તિ ॥ ૨૨૫૬ ॥

શબ્દના ભેદથી ઘટ-કુહ-કુલ આદિ પર્યાય શબ્દોનો જે અર્થ ભેદ માન્ય હોય, તો પછી ઘટ શબ્દથી વાચ્ય એવા અર્થને ચેષ્ટા રહિત છતાં પણ ઘટ રૂપે કેમ માની શકાય ?

નજ માની શકાય. વળી જો વસ્તુ સંક્રમ ઇષ્ટ ન હોય, તો પછી ચેષ્ટાવાન્ છતાં પણ ભાવ-
ઘટની નિશ્ચેષ્ટતા વડે શુ? ચેષ્ટારહિત દ્રવ્યઘટમાં ઘટ શબ્દની પ્રવૃત્તિથી સંક્રાન્તિ થાય
છે ને તે યોગ્ય નથી; અને જો ચેષ્ટાવાન્ છતાં પણ નિશ્ચેષ્ટ અર્થમાં સંક્રાન્તિ માનવામાં
આવે તો સ્વપક્ષની હાની થશે. તથા આજ પ્રમાણે જીવે તે જીવ, એ શબ્દાર્થવશાત્ દશ-
વિધ પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ, એમ આ નયની માન્યતા છે. આવું પ્રાણધારણ રૂપ
જીવન નારકાદિ સંસારી જીવોનેજ છે, આથી કરીને સિદ્ધતા જીવોને આ નય જીવ-આયુ-
ષ્માન્-પ્રાણી ઇત્યાદિ શબ્દોથી નથી બોલાવતો, પણ સત્તાના યોગથી સત્ત્વ, જ્ઞાન-દર્શન
મુખ્ય આદિ પર્યાયોને પામતો હોવાથી આત્મા, ઇત્યાદિ શબ્દો વડે બોલાવે છે. ૨૨૫૪
૨૨૫૫-૨૨૫૬.

દેશ અને દેશીની એકતા માનવામાં દૂષણ આપે છે.

જઈ દેસિ ચ્ચિય દેસો પત્તા પજ્જાયવયણપઢિલત્તી ।

પુણરુત્તમણત્થં વત્થુસંકમો વા ન 'યેટ્ઠં તે ॥ ૨૨૫૭ ॥

અહ મિણ્ણો તસ્સ તઓ ન હોઈ ન ય વત્થુસંકમમયાઓ ।

દેસો ચેવ ય દેસો ન વા પણ્ણસી પણ્ણોત્તિ ॥ ૨૨૫૮ ॥

નોસહોઽવિ સમત્થં દેસં વ મળેજ્જ જઈ સમત્થં તો ।

તસ્સ પઓગોઽણત્થો અહ દેસો તો ન સો વત્થુ ૨૨૫૯ ॥

જો દેશી તેજ દેશ હોય, તો તેને પર્યાયવચનની પ્રાપ્તિ થશે, અને તેથી કરીને પુનરૂક્તિ,
આનર્થ્ય તથા વસ્તુનો સંક્રમ થશે, તે સંક્રમ (સમલિરૂઢ નયને) ઇષ્ટ નથી. અને જો
દેશીથી દેશ લિખ માનવામાં આવે, તો તે દેશ તેનો નહીં થાય, વસ્તુસંક્રમના ભયથી
દેશી તેજ દેશ છે એમ પણ નહિ કહેવાય, એજ પ્રમાણે પ્રદેશી તેજ પ્રદેશ એમ પણ
નહિ કહેવાય. (દેશનું) પ્રતિપાદન કરવા માટે નોશબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે)
નોશબ્દ પણ સમસ્ત દેશીનું પ્રતિપાદન કરે છે, કે તે દેશનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે? જો
સમસ્ત દેશીનું (સંપૂર્ણ વસ્તુનું) પ્રતિપાદન કરતો હોય, તો તેનો પ્રયોગ નકામો છે,
અને દેશનું પ્રતિપાદન કરતો હોય તો તે વસ્તુજ નથી ૨૨૫૭-થી-૨૨૫૯.

દેશ અને દેશીની એકતા માનનાર સમલિરૂઢનય દેશી એજ દેશ છે, એમ જે
કહે છે, તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે જો દેશી તેજ દેશ હોય, તો જેમ વૃક્ષ-પાદપ ઇત્યાદિ
શબ્દો પર્યાયવચનરૂપ છે, તેમ દેશ અને દેશી એ બન્ને શબ્દો પણ પર્યાય વચનજ થાય.
આથી કરીને જેમ વૃક્ષ-પાદપ ઇત્યાદિ એક અર્થવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ કરતાં પુનરૂક્તિ
થાય છે, તેમ દેશી-દેશ શબ્દોનો પ્રયોગ કરતાં પણ થાય. વળી એજ શબ્દ વડે બીજા
શબ્દના અર્થનું પ્રતિપાદન થતું હોવાથી, બીજા શબ્દોનો પ્રયોગ નિરર્થક થાય તેમજ
ઉપરોક્ત માન્યતાથી દેશીનો દેશમાં અને દેશનો દેશીમાં અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી વસ્તુ-
સંક્રમ પણ થાય, અને એવો વસ્તુસંક્રમ સમલિરૂઢને માન્ય નથી, માટે દેશ અને દેશીની
એકતા માનવી યોગ્ય નથી, અને એ બન્નેનો ભેદ તો એ નય પણ માને છેજ.

કદાચ દેશ અને દેશીની એકતામાં કહેલા દોષોના ભયથી બન્નેને ભુલ માનવામાં
આવે, કે દેશીથી દેશ લિખ છે. તો પૂર્વે કહેલ યુક્તિથી તે દેશીનો તે દેશ નહીં થાય,
અને વસ્તુસંક્રમો દોષના ભયથી દેશી એજ દેશ એમ પણ નહિ માની શકાય; એજ
પ્રમાણે પ્રદેશી તે પ્રદેશ એમ પણ નહિ માની શકાય, કેમકે તે માન્યતામાં પણ ઉપરનાજ

દોષો આવે છે. મોટે દરેક દેશી અને દરેક પ્રદેશી સર્વ અખંડ સંપૂર્ણ વસ્તુજ છે, એમ માનવું પડશે, પણ દેશ-પ્રદેશની કલ્પના નહિ કરી શકાય, કેમકે તેમનો ભેદભેદ માનતાં ઉપરોક્ત દોષોની પ્રાપ્તિ થશે. આ કારણથી આ નયના મતે સર્વવસ્તુઓ અખંડ સ્વરૂપ-વાળી હોવાથી પદોનો કર્મધારય સમાસ પણ નહિ થાય

જો દેશનું પ્રતિપાદન કરવાને “નાદેશી” એવો શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે, કેમકે નાશબ્દ એકદેશ વાચી છે, અને દેશ પણ દેશીનો એક દેશભૂતજ છે, ને તે તેનાથી ભિન્ન નથી. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે “નાદેશી” એ પ્રયોગમાં જો નાશબ્દ છે, તે સંપૂર્ણ-અખંડ દેશી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે, કે તે દેશ-નુંજ પ્રતિપાદન કરે છે? જો સંપૂર્ણ દેશીનું પ્રતિપાદન કરતો હોય, તો નાશબ્દનો પ્રયોગ નકામો છે, કેમકે માત્ર દેશીશબ્દથીજ સમસ્ત વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે; અને જો નાશબ્દ વડે દેશનું પ્રતિપાદન થતું હોય, તે દેશ રૂપ વસ્તુજ નથી, કેમકે દેશીથી દેશ ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? એ બન્ને પણ યુક્તિથી ઘટી શકતાં નથી. ૨૨૫૭-૨૨૫૮-૨૨૫૯.

બે પદનું એક અધિકરણ ન હોઈ શકે, તેથી કર્મધારય સમાસ ન થાય એમ જણાવે છે.

નીલોત્પલાદિશબ્દાદિગરણમેગં ચ જં મયં તત્થ ।

નળુ પુનરુત્તા-ડળત્થય-સમયવિધાયા પુહુત્તં વા ॥ ૨૨૬૦ ॥

તો વત્થુસંકરાદિપ્પસંગઓ સન્નમેવ પહિપુન્નં ।

વત્થુ સેસમવત્થું વિલક્ખણં સ્વરવિસાણં વ ॥ ૨૨૬૧ ॥

અત્થપ્પહાણસદ્ધોવસજ્જણં વત્થુમુજ્જુસુત્તંતા ।

સદ્ધપ્પહાણમત્તોવસજ્જણં સેસયા તિતિ ॥ ૨૨૬૨ ॥

ઇય નેગમાદિસંસેવલક્ખણં મૂલજાદિમેણં ।

एवं चिय तित्थरओ त्रिण्णेयं तप्पमेणं ॥ ૨૨૬૩ ॥

નીલોત્પલાદિ શબ્દોનાં જે એક અધિકરણ (કર્મધારય સમાસ સમભિરૂઢનયે) માનેલ છે, તેમાં પુનરુક્તિ, અનર્થતા, અને સ્વપક્ષનો વિધાત આદિ દોષો આવે છે, જો તે દોષો માનવામાં ન આવે, તો નીલોત્પલાદિ શબ્દથી વાચ્ય અર્થનો ભેદ નહિ થાય, (મોટે કર્મધારય સમાસ માનવો યોગ્ય નથી) આ કારણથી વસ્તુ સાંકર્ય આદિ દોષને લીધે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ વસ્તુને દેશી-દેશની કલ્પના રહિત અખંડ-સંપૂર્ણ માનવી જોઈએ. એથી વિપરીતપણે દેશી-દેશની કલ્પનાવાળી વસ્તુ તો યુક્તિ રહિત હોવાથી ગમેશના શીંગડા જેવી અવસ્તુ છે. ઋતુસૂત્ર પર્યન્તના ચાર નયો, અર્થને મુખ્ય માનીને શબ્દને ગોણ માની વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે; બાકીના શબ્દોદિ ત્રણ નયો, શબ્દને મુખ્ય માની અર્ધને ગોણ માનીને વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ પ્રમાણે નેગમાદિ નયોનું સંક્ષેપ લક્ષણ મૂળનીતિભેદ કહ્યું, અને વિસ્તારથી પણ એજ પ્રમાણે તેના ઉત્તર ભેદ બાણું. ૨૨૬૦-થી ૨૨૬૩.

હવે એ નયોના ઉત્તર ભેદ જણાવે છે.

एकेको य सयविहो सत्त नयसया हवन्ति एमेव ।

अज्ञोवि य आपसो पंचसया होति ? नयाणं ॥ ૨૨૬૪ ॥ ૭૫૧-૨૨૧

જાવન્તો વચનપદ તાવન્તો વા નયાવિસદ્ધાઓ ।

તે ચેવ ય પરસમયા સમ્પત્તં સમુદિયા સવ્વે ॥ ૨૨૬૫ ॥

ન સમેન્તિ ન ય સમેયા સમ્પત્તં નવિય વત્થુણો ગમયા ।

વત્થુવિધાયાય નયા વિરોદ્ધો વેરિણો ચેવ ॥ ૨૨૬૬

સવ્વે સમેતિ સમ્પં ચેગવસાઓ નયા વિરુદ્ધાવિ ।

મિચ્ચ-વવહારિણો ઇવ રાઓદાસીણવસવત્તી ॥૨૨૬૭॥

નૈગમાદિ એકેક નયોના સો સો ભેદ ગણતાં સાત નયોના સાતસો ભેદ થાય, એજ પ્રમાણે બીજા આદેશથી પાંચ નયોના પાંચસો આદિ ભેદો થાય છે. અપિશબ્દથી જોડલા વચનના માર્ગ છે, તેટલા નયો છે, અને તે દરેક પરસિદ્ધાન્ત રૂપ છે, પણ તે સઘળા સમુદિત હોય તો તે જિનશાસન રૂપ છે. (કદાચ કહેવામાં આવે કે) તે નયો સમુદિત થતા નથી, અને સમુદિત થાય, તોપણ તે સમ્યક્ત્વભાવ પામતા નથી, તેમજ વસ્તુને જણાવનારા પણ થતા નથી; પરંતુ પરસ્પર વિરોધને કીધે વૈરી ની પેડે ઉદ્ધા વસ્તુ વિદાતક થાય છે. (આમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે) જેમ રાજાને નોકરો અને ઉદાસીન વૃત્તિવાળાને આધીન વ્યવહારી, તેઓની પેડે સર્વ નયો પરસ્પર વિરુદ્ધ છતાં પણ તે એક જૈન સાધુના વશવર્તિ હોવાથી સમ્યક્ત્વ ભાવ પામે છે. ૨૨૬૪-થી-૨૨૬૭.

એ નૈગમાદિ સાતે નયોના દરેકના સો સો ઉત્તર ભેદ ગણીએ, ત્યારે બધા મળી સાતસો ઉત્તર ભેદ થાય અને શબ્દાદિ ત્રણ એટલે શબ્દ-સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ ત્રણને એકજ શબ્દનય કહીએ ત્યારે મૂળ પાંચ નયો થાય, અને તે દરેકના ઉત્તર ભેદ સો સો ગણીએ તો સર્વ મળી પાંચસો ભેદ થાય. વળી અપિશબ્દથી બીજા પ્રકારે મૂળ નયો છ-ચાર અને બે પણ થાય, જેમકે સામાન્યગ્રાહી નૈગમનો સંગ્રહ નયમાં, અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહાર નયમાં અન્તર્ભાવ કરવામાં આવે, ત્યારે મૂળ છ નયો થાય, અને તેના ઉત્તર ભેદ છસો થાય. સંગ્રહ-વ્યવહાર ને ઋણસૂત્ર એ ત્રણ નયો અને શબ્દાદિ ત્રણ શબ્દનયને એકજ પર્યાયાસ્તિક કહેવામાં આવે, ત્યારે મૂળ ચાર નયો થાય, અને તેના ઉત્તર ભેદ ચારસો થાય. તથા નૈગમાદિ ચાર નયોને એક દ્રવ્યાસ્તિક નય કહેવામાં આવે, અને શબ્દાદિ ત્રણ નયોને એક પર્યાયાસ્તિક નય કહેવામાં આવે, ત્યારે મૂળ બે નયો અને તેના ઉત્તર ભેદ બસો થાય.

અથવા ઉપરોક્ત સંખ્યા યુક્તજ નય પ્રકારે છે એમ નહિ, પણ જોડલા વચનના પ્રકાર છે, તેટલાજ નયના પ્રકાર છે, જે જે નયો છે, તે દરેક એકાન્ત નિશ્ચયવાળા હોવાથી અન્ય દર્શનીના સિદ્ધાન્ત રૂપ છે, પરંતુ જો તે બધા સમુદિત હોય તો એકાન્ત નિશ્ચય રહિત થતાં સ્વાત્શબ્દ યુક્ત થવાથી સમ્યક્ત્વભાવ પામે છે. આ સંબંધમાં સ્મૃતિકાર મહારાજ કહે છે કે-“ હે નાથ ! જેમ સમુદ્રમાં સર્વ નદીઓ મળે છે, તેમ આપને વિષે સર્વ દર્શનો મળે છે; પરંતુ નદીઓમાં સમુદ્ર નથી જણાતો, તેમ તે વિભક્ત દર્શનોમાં આપ નથી જણાતા. ”

અહીં કદાચ કોઇ એમ કહેવા માગે કે-એ સઘળા નયો કદી પણ સમુદિત થાય નહિ, અને જો કદાચ થાય, તો તે સમ્યક્ત્વભાવ પામે નહિ, કારણ કે તે દરેક પ્રત્યેક અવસ્થામાં મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી સમુદિત અવસ્થામાં તો તે વિશેષ કરીને મદામિશ્યાની

થાય. વળી તે સમુદિત થયા હોય, તો વસ્તુને જણાવનારા પણ ન થાય, કેમકે તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં પણ વસ્તુને સંપૂર્ણ જણાવનારા નથી, તેથી કરીને સમુદિત થએલા નયો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી શત્રુની પેઠે માંહેમાંહી વિવાદ કરતા વસ્તુને જણાવનારા નથી થતા, પણ ઉલટા વસ્તુનો વિદાત કરનારા થાય છે, એટલે તે સમ્યક્ત્વ-અથવા જિન-શાસનભાવ પણ પામતા નથી.

ઉપરનું કથન યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે પરસ્પર વિરૂદ્ધ છતાં પણ તે સઘળા નયો સમુદિત થાય છે, અને સમ્યક્ત્વભાવ પામે છે. જેમ પરસ્પર વિરોધભાવ પામેલા નોકર-વર્ગને ન્યાયદર્શી રાજા યોગ્ય ઉપાયથી તેમનો વિરોધ દૂર કરીને એકત્ર કરે છે, અને તેમની પાસે સત્પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. અથવા ધન ધાન્ય ભૂમિ આદિને માટે પરસ્પર વિવાદ કરતા લોકોને, સમ્યગ્ ન્યાયદર્શી કોઈ મધ્યસ્થ પુરૂષ તેમના વિવાદનું કારણ યુક્તિવડે દૂર કરવા પૂર્વક, સમાધાન કરીને સન્માર્ગ ચલાવે છે; તેમ અહીં પણ પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવા ઘણા નયોને સમ્યગ્ જ્ઞાની જૈન સાધુ તેમનું એકાન્તનિશ્ચયરૂપ વિરોધનું કારણ દૂર કરીને એકઠા કરે છે, જ્યારે એકાન્ત નિશ્ચયરૂપ તેમના વિરોધનું કારણ દૂર થાય છે, ત્યારે તેઓ સમ્યક્ત્વ પામે છે-જૈનાગમભાવ પામે છે. જેમ પુરુષાણ વિષના અંશો છતાં પણ તેને ત્રાહ-મંત્રવાદી વિચરહિત કરીને કોઠ આદિ રોગવાળાને આપે છે, તો તે અમૃતભાવ પામે છે, તેમ અહીં પણ જાણુ. ૧૨૬૪ થી ૨૨૬૭.

દરેક નયો એકેક અંશગ્રાહી હોવાથી સમુદિત થએલા તે વસ્તુને જણાવનારા કેવી રીતે થાય? જો વસ્તુ જણાવનારા હોય, તો તે દરેક મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ કહેવાય? અને મિથ્યા-દૃષ્ટિ હોવાથી સમુદિત થતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેવી રીતે થાય? એ માટે કહે છે કે:—

‘દેસગમગત્તણાઓ ગમગચ્ચિય વત્થુણો સુયાઈ વ્વ ।

સન્ને સમત્તગમગા કેવલમિવ સમ્પભાવમ્મિ ॥ ૨૨૬૮ ॥

જમણેગધમ્મણો વત્થુણો તદંતેવિ સન્નવપઢિવત્તી ।

અન્થ વ્વ ગયાવયવે તો મિચ્છદ્ધિદ્ઢિણો વીસું ॥ ૨૨૬૯ ॥

જં પુણ સમત્તપજ્ઞાયવત્થુગમગત્તિ સમુદિયા તેણં ।

સમ્પત્તં ચક્કુમઓ સન્નગયાવયવગહ્ણે વ્વ ॥ ૨૨૭૦ ॥

દરેક નય વસ્તુને દેશથી જણાવનારા હોવાથી શ્રુતાદિકની પેઠે તે વસ્તુને જણાવનારાજ છે; તેથી સર્વ નયો સમ્યક્ત્વભાવ થએથી કેવળજ્ઞાનની પેઠે સમસ્ત વસ્તુને જણાવનારા છે. હસ્તીના અવયવમાં હસ્તિની પ્રતિપત્તિ માનનાર આંધળાઓની પેઠે અનન્તધર્માત્મક વસ્તુના એકાદ અંશ-ધર્મમાં સંપૂર્ણ વસ્તુ માનનાર જુદા જુદા નયો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. હસ્તીના સર્વ અવયવ સમુદાયને હસ્તી કહેનાર દેખતા મનુષ્યના પેઠે, સમુદિત ઘણા નયો સમસ્ત પર્યાયાત્મક વસ્તુને જણાવનારા છે, તેથી તે સમ્યગ્વાદી છે. ૨૨૬૮-૭૦.

પર-પરાદિનું રૂપ માત્રજ ચક્કુ ચલાવે છે, પણ રસાદિ નહિ, અને પર્વતાદિકનો માત્ર આગળ આગળનોજ ભાગ જણાય છે, પાછળનો નથી જણાતો, આ પ્રમાણે વસ્તુનો એક દેશ જણાય છે, તે છતાં ચક્કુ તે તે સંપૂર્ણ વસ્તુને જણાવનાર છે, એમ કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે દરેક નયો પણ વસ્તુનો એક દેશ જણાવનારા હોવાથી સામાન્યપણે તેઓ

વસ્તુને જણાવનારા છે, એમ કહેવાય છે. મિથ્યાત્વ દૂર થતાં સમ્યક્સ્વરૂપ થવાથી સર્વે નયો અનુક્રમે વિશુદ્ધ થતાં સર્વ આવરણના-પ્રતિબંધના અભાવે જેમ કેવળજ્ઞાન જણાવે છે તેમ નયો પણ સમસ્ત વસ્તુને જણાવનારા થાય છે.

અનન્તધર્માત્મક વસ્તુના કોઇ એક અનિત્યતાદિરૂપ ધર્મને ગ્રહણ કરીને ઐશ્વર્યાદિ-નયવાદીઓને એવી પ્રતીતિ થાય છે, કે મેં “સંપૂર્ણ વસ્તુ જાણી” આવી રીતે જુદા જુદા દરેક નયો વિપરીતબુદ્ધિવાળા હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, જેમ અનેક અવયવવાળા હસ્તીના પુચ્છાદિમાંથી કોઇ એક અવયવને ગ્રહણ કરીને હસ્તીની કલ્પના કરનાર અંધ મનુષ્યોની પ્રતીતિ છે તેમ જુદા જુદા નયોની પણ માન્યતા એક અંશગ્રાહી છે.

પરંતુ સમુદિત થએલા સર્વ નયો સમસ્તપર્યાય યુક્ત વસ્તુને જણાવનારા થાય છે, તેથી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. જેમ સર્વ અવયવના સમુદાયાત્મક હસ્તિને દેખતો પુરૂષ હસ્તિને સાચારૂપે કહે છે, તેમ સમુદિત નયોનું પણ સર્વ અવયવમય વસ્તુ કહેવા-પણું જાણવું. એકાન્ત નિશ્ચયરહિત અન્ય નયની અપેક્ષાવાળો સ્વાત્ શબ્દયુક્ત એક નય હોય, તો પણ તે સમ્યગ્વાદી છે, પરંતુ જે એકાન્ત નિશ્ચયવાળા અન્ય નયની અપેક્ષા-રહિત સ્વાત્શબ્દ વિનાના સમુદિત ધણા નયો હોય, તેને સમુદિત નય નથી કહેવાતા, કેમકે ખરી રીતે તેઓ સમુદિત નથી, એકાન્ત નિશ્ચય વિનાના પૃથગ્ પૃથગ્ નયો હોય, તો પણ તેમને પરસ્પરની અપેક્ષાએ સમુદિત કહેવાય છે. ૨૨૬૮ થી ૨૨૭૦

સમુદિત નયો વસ્તુને સમસ્ત પ્રકારે જણાવે છે, તે વાત બીજા ઉદાહરણથી કહે છે.

ન સમત્તવત્યુગમગા વીસું રયણાવલીએ મણડ વ્વ ।

સહિયા સમત્તગમગા મણઓ રયણાવલીએ વ્વ ॥ ૨૨૭૧ ॥

एवं सविसयसच्चे परत्रिसयपरंमुहे णये नाउं ।

नेएसु न संमुज्झइ न य समयासायणं कुणइ ॥ २२७२ ॥

अर्थ जो न समिवखइ निवखेव-नय-प्पमाणओ विहिणा ।

तरस अजुत्तं जुत्तं जुत्तमजुत्तं व पडिहाइ ॥ २२७३ ॥

परसमएगनयमयं तप्पडिवक्खनयओ नियत्तेज्ज ।

समए व परिग्गहियं परेण जं दोसदुद्धीए ॥ २२७४ ॥

જેમ છુટા છુટા મણીઓ રત્નમાળા ન કહેવાય, તેમ જુદા જુદા નયો પણ ગમ્ભીર વસ્તુના દીપક ન કહેવાય; પરંતુ સમુદિતમણીઓ જેમ રત્નમાળા કહેવાય છે, તેમ ગમ્ભીર દિત નયો પણ સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાપક થાય છે ઉપર કહ્યા મુજબ સ્વવિષયને સત્યપણે તથા પરવિષયને પરાધુમ્બપણે જાણીને નયવિધિજ્ઞ સાદું જ્ઞેયવસ્તુમાં સમોદ પામતો નથી અને સિદ્ધાન્તની આશાતના કરતો નથી. જે વ્યક્તિ વિધિપૂર્વક નિર્લેપ નય અને પ્રમાણથી વસ્તુને જાણતો નથી, તે વ્યક્તિને અયુક્ત હોય, તે યુક્ત જણાય છે, અને યુક્ત હોય તે અયુક્ત જણાય છે. અન્ય દર્શનવાળાઓનો મત એકનયાતુસારી છે, તેને તેના પ્રતિપ્રતી નયથી દૂર કરવો, અને સ્વસિદ્ધાન્તમાં બીજાઓએ જે દાવ્ય બુદ્ધિથી ગ્રહણ કર્યું હોય, તેને પણ નયની યુક્તિવડે ગુણરૂપે સ્થાપવું. ૨૨૭૧ થી ૨૨૭૮.

જેમ છુટા છુટા મણીઓ રત્નમાળા કહેવાય નહીં તેમ જુદા જુદા નયો પણ પરસ્પર નિરપેક્ષ હોવાથી સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાપક નથી થતા; પરંતુ જેમ એ-વિન કરીને

સૂત્રમાં પરોવેલા મણિઓ રત્નમાળા કહેવાય છે, તેમ સમુદિત નયો પણ પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાપક થાય છે.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ પરસ્પર વિવાદ કરતા નયોને જોઇને કોઇ મુ'જાઇને એમ કહે કે “આમાં તો પરસ્પર કંઈ મેળ ખાતો નથી” આ પ્રમાણે બોલીને જેઓ સિદ્ધાન્તની આશાતના કરે છે, તે તેઓનું મહા અજ્ઞાન છે કેમકે જે જે દ્રવ્યાસ્તિકાદિ નય છે, તે ચાતાતો નિત્યત્વાદિ વિષય માત્ર પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર છે, અને ણીજ પર્યાયાસ્તિકાદિ નયના અનિત્યત્વાદે વિષયનો તિરસ્કાર કરતા નથી, તેમ તેનું પ્રતિપાદન પણ કરતા નથી, કારણ કે દરેક નય એકાંશગ્રાહી હોવાથી માત્ર સ્વવિષયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી તે સમ્યગ્ નય છે. આ પ્રમાણે સર્વ નયો જાણીને અન્યોન્યરૂપે તેઓના સ્વસ્વ-વિષયના પ્રતિપાદનમાં પણ નયવિધ જાણનાર પંડિત જ્ઞેય વસ્તુમાં સમ્મોહ પામતો નથી, તેમજ નિન્દા કરવાદિવડે સિદ્ધાન્તની આશાતના કરીને મિથ્યાત્વ પણ પામતો નથી; પરંતુ “અમુક અપેક્ષાએ એમ પણ છે, અને અમુક અપેક્ષાએ આમ પણ ઘટે છે,” ઇત્યાદિ પ્રકારે નયોને વિષયવિભાગે સ્થાપીને વસ્તુ જાણે છે.

સમ્મોહ ઉત્પન્ન કરનાર આવા નય વિચારનું જ શું પ્રયોજન છે? એવી કોઇ શંકા કરે તો તે અયોગ્ય છે; કારણ કે જે મનુષ્ય નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપ, નૈગમાદિ નય, અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે સૂક્ષ્મભુદ્ધિપૂર્વક વસ્તુ તત્ત્વનો વિચાર નથી કરતો, તેને અજ્ઞાનને લીધે યોગ્ય હોય તે અયોગ્ય ભાસે છે, અને અયોગ્ય હોય તે યોગ્ય ભાસે છે, આ કારણથી યથાર્થ વસ્તુ જાણવા માટે નય વિચાર કરવો જોઇએ. વળી બૌદ્ધાદિ અન્ય દર્શનીના અનિત્યતાદિનું પ્રતિપાદન કરનાર ઋજુસૂત્રાદિ નયના મતનું, તેના પ્રતિપક્ષી નિત્યત્વાદિકનું પ્રતિપાદન કરનાર દ્રવ્યાસ્તિકાદિ નયના મતથી નિરાકરણ કરવું. અથવા જૈનાગમમાંથી પણ અજ્ઞાન અને દ્વેષાદિયુક્ત અન્યદર્શનીએ દોષભુદ્ધિથી જે જીવાદિ વસ્તુ ગ્રહણ કરી હોય-માની હોય, તેનું પણ નયવિધિજ્ઞ પંડિતે નયની યુક્તિઓ વડે નિરાકરણ કરવું. આ કારણથી પણ નયનો વિચાર કરવો સપ્રયોજન છે. ૨૨૭૧ થી ૨૨૭૪.

નયનો વિચાર ક્યાં કરવો અને ક્યાં ન કરવો તે કહે છે.

एएहिं दिट्टिवाए परूवणा सुज्ज-अत्थकहणा य

इह पुण अणवमुवगमो अद्दिगारो तीहिं ओसन्नं ॥ ૨૨૭૫ ॥ ૭૬૦-૨૨૨

पायं संवहारो चवहारंतेहि तिहि य जं लोए ।

तेण परिकम्मणत्वं कालियमुत्ते तदद्दिगारो ॥ ૨૨૭૬ ॥

नरिय नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो य जिणमए किंचि ।

आसज्ज उ सोचारं नए नयविसारओ चूया ॥ ૨૨૭૭ ॥ ૭૬૧-૨૨૩ ॥

भाविज्ज वित्तरेणवि नयमयपरिणामणासप्तत्यम्मि ।

तदसत्ते परिकम्मणमेगनएणंपि वा कुज्जा ॥ ૨૨૭૮ ॥

એ નૈગમાદિ નયોવડે દર્શિવાદમાં સર્વ વસ્તુની પ્રરૂપણા તથા સૂત્રાર્થનું કથન કરાષ છે; પરંતુ અહીં દાક્ષિણ્યની નયોવડે વ્યાખ્યા નથી કરાતી, યદિ એતાની અપેક્ષાએ

નય વિચાર કરાય, તો ધણું કરીને પ્રથમના ત્રણ નયોવડે અધિકાર છે. કેમકે ધણું કરીને લોકમાં નૈગમ-સંગ્રહ ને વ્યવહાર એ ત્રણ નયોવડે સ્થૂલ વ્યવહાર પ્રતિપાદન થાય છે, તેથી કરીને શિષ્યની મતિની પરિકર્મણ માટે કાલિક શ્રુતમાં તેનો અધિકાર છે. જિન-મતમાં એણું કોઈ સૂત્ર કે અર્થ નથી, કે જે નયે કરીને રહિત હોય, પરંતુ મતિમન્દ આચાર્ય અને શિષ્યની અપેક્ષાએ સર્વ નયનો વિચાર નિષેધ્ય છે, જે કોઈ બુદ્ધિમાન શ્રોતા મળે તો તેને નય વિશારદ આચાર્ય વિસ્તારથી પણ સર્વ નયનો વિચાર કહે, પરંતુ તેવો શ્રોતા ન હોય (મતિમન્દ હોય) તો એક નયનો વિચાર પણ ન કહે ૨૨૭૫થી૨૨૭૮.

॥ સમાપ્તમ્ નયદ્વારમ્ ॥

એ પ્રમાણે નયદ્વાર કહીને, હવે સમવતારદ્વાર કહે છે, એટલે કે એ નયોનો સમ-વતાર ક્યાં થાય? અને ક્યાં ન થાય? તે કહે છે.

મૂઢનઇયં સુયં કાલિયં તુ ન નયા સમોયરંતિ इहं ।

अपुहुत्ते समोयारो नत्थि पुहुत्ते समोयारो ॥ २२७९ ॥ ७६२-२२४ ॥

अविभागत्या मूढा नयत्ति मूढनइयं सुयं तेणं ।

न समोयरंति संता पइपयं जं न भण्णंति ॥ २२८० ॥

अपुहुत्तमेगभावो सुत्ते सुत्ते सवित्थरं जत्थ ।

भण्णंतऽणुओगा चरण-धम्म-संखाण-दब्बाणं ॥ २२८१ ॥

तत्थेव नयाणंपि हु पइवत्थुं वित्थरेण सवेसिं ।

देसिंति समोयारं गुरवो, भयणा पुहत्तम्मि ॥ २२८२ ॥

एगो चिय देसिज्जइ जत्थणुओगो न सेसआ तिणिण ।

सन्तावि तं पुहुत्तं तत्थ नया पुरिसमासज्ज ॥ २२८३ ॥

હાલમાં મૂઢનયિક એણું કાલિકશ્રુત હોવાથી તેમાં નયોનો સમવતાર નથી થતો પણ જ્યાંસુધી ચારે અનુયોગોનો એકીભાવ હતો ત્યાં સુધી સમવતાર થતો હતો, પૃથગ્-ભાવમાં નથી થતો. અવિભાગસ્થ નયો જ્યાં હોય તે તે મૂઢનયો કહેવાય, અને તે વડે શ્રુત પણ મૂઢનયિક કહેવાય એવા મૂઢનયિક કાલિક શ્રુત (જે શ્રુત પહેલી અને છેલ્લી ચોરિસીમાં લણાય તે) માં નયનો સમવતાર નથી થતો. જે કે હાલ પણ નયો છે તો પણ તે દરેક પદ નથી કહેવાતા. આ અપૃથગ્ભાવ એટલે જ્યાંસુધી દરેક સૂત્રમાં ચરણ-કરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એ ચાર સવિસ્તાર વર્ણવાતા હતા ત્યાં સુધી સર્વ નયોનો સમવતાર દરેક વસ્તુપર ગુરૂ મહારાજ બતાવતા હતા, પણ પૃથગ્-ભાવમાં સમવતારની લજના છે; કેમકે પૃથગ્ભાવમાં એકેક સૂત્રે એકેક અનુયોગજ બતાવાય છે, શેષ ત્રણ અનુયોગ બતાવતા નથી. પરંતુ કોઈ યોગ્ય પુરૂષની અપેક્ષાએ ત્યાં પણ સમવતાર બતાવે છે. ૨૨૭૯ થી ૨૨૮૩.

ક્યા પુરૂષ વિશેષથી આરંભીને એ પૃથગ્ભાવ થયો? તે જણાવવાને નિર્બુદ્ધિદાર તથા ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

જાવંતિ અજ્જવડરા અપુહુત્તં કાલિયાણુઓગસ્સ ।

તેનારેણ પુહુત્તં કાલિયસુય દિઢિવાણ ય ॥ ૨૨૮૪-૭૬૩-૨૨૫ ॥

અપુહુત્તમાસિ વડરા જાવંતિ પુહુત્તમારઓઽભિહિણ ।

કે તે આસિ કયા વા ? પસંગઓ તેસિમ્પ્પત્તી ॥ ૨૨૮૫ ॥ [૨૬૬૭]

મહાબુદ્ધિમાન ગુરુશ્રી આચાર્યવૈર પર્યન્ત કાલિક શ્રુતનો અનુયોગ પૃથક્ ન હતો. ત્યાં ગુપ્તી શ્રોતા અને વક્તા તીવ્ર બુદ્ધિવાળા હતા. (અહીંયાં જે કાલિક શ્રુત કહ્યું છે, તે તેની મુખ્યતા જણાવવાને માટેજ કહ્યું છે. અન્યથા ઉત્કાલિક શ્રુતમાં પણ દરેક સૂત્રમાં ચારે અનુયોગ તે વખતે હતા) તે પછી આચાર્યરક્ષિતાચાર્યથી કાલિકશ્રુત અને દષ્ટિવાદમાં અનુયોગનું પૃથક્પણું થયું. આચાર્યવૈરાચાર્ય સુધી અનુયોગનું પૃથક્પણું ન હતું, તે પછી પૃથક્પણું થયું; એમ કહ્યા પછી તે આચાર્યવૈરાચાર્ય કોણ હતા? અને તે ક્યારે થયા? એ શંકાના સમાધાન માટે પ્રસંગથી તેમની ઉત્પત્તિ કહેવી જોઈએ ૨૨૮૪ થી ૨૨૮૫

અસાધારણ ગુણવાળા આચાર્યવૈરાચાર્ય મહારાજની ઉત્પત્તિ કહેવાને અન્યકાર તુંવ-
ચા” ઇત્યાદિ ગાથાઓ વડે તેમની સ્તુતિ કરે છે, તે ગાથાઓ સુગમ હોવાથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી, તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ, મૂળઆવશ્યકની ટીકામાંથી તે જાણી લેવી. આહીં તે સમ્બંધની નિર્ચુક્તિ ગાથાથી વ્યાખ્યા ન કરતાં ભાષ્યકાર તે અનુ-
યોગના પૃથક્પણાની ઉત્પત્તિ કહે છે.*

તુંવવણસન્નિવેસાઠ નિગ્ગયં પિઠસગાસમહીણં ।

છમ્માસિઅ છસુ જયં માઝઙ્ગ સમન્નિઅં વંદે ॥ ૭૬૪ ॥

જો ગુજ્જગેહિં વાલો નિમંતિઓ મોઝગેણ વાસંતે ।

નિચ્છંસુ વિણીઅવિણઓ તે વચરારિસિં નમંસામિ ॥ ૭૬૫ ॥

ઝજ્જેણીણ જો જંમગેહિં આલવિચ્છવ્વણ યુઅમહિઓ ।

અક્કલ્લિણમહાણસિઅં સીહગિરિપસંસિઅં વંદે ॥ ૭૬૬ ॥

જસ્સ અણુન્નાણ વાયગત્તણેણ દસપુરમ્મિ નયરમ્મિ ।

દેવેહિં કયા મહિમા પયાણુસરિં નમંસામિ ॥ ૭૬૭ ॥

તુંબવન ગામમાંથી નીકળી પતા (ધાનગીરિ મુનિ) પાસે રહેલા, છ મહિનાના,
ઇવનિકાયમાં પ્રવત્તવાન, માતાગદિત શ્રીવન્દસ્વામીજીને હું વંદન કરું છું. ૭૬૪

જેને વરગાદ વરગતે છતે દેવોએ ભોજનની નિમંત્રણ કરી તેનો જે અનાદર કરનાર
વિનયયુક્ત શ્રીવન્દસ્વામીજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬૫

હજીયિની જગરીમાં તિર્યગ્નૃસદેવોએ પરીક્ષા કરીને જેની સ્તુતિપૂજા કરી
એવા અક્ષીજ મહાનગી લખિવાન અને આચાર્યસીદ્ધગીરિજીથી પ્રશસાને પામેલા તેમને
હું વંદના કરું છું. ૭૬૬

જેના આચાર્યપદની અનુજ્ઞાનો મદિમા દશપુર નગરમાં દેવોએ કર્યો તે પદાનુ-
સારિ લખિવાન શ્રીવન્દસ્વામીજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬૭

અપુહત્તે અણિઓગો ચત્તારિ દુવાર ભાસણ્ણેણો ।

પુહુતાણુઓગકરણે તે અત્થ તઓવિ વોચ્છિન્ના ॥૨૨૮૬-૭૭૩-૨૨૬॥

કિં વહરેહિં પુહુત્તં કયમહ તદળંતરેહિં મણિયમ્મિ ।

તદળંતરેહિં તદમિહિયગહિયસુત્તત્થસારેહિં ॥ ૨૨૮૭ ॥

આર્યવૈરાચાર્ય પર્યન્ત અપૃથક્ ભાવમાં સૂત્રવ્યાખ્યારૂપ અનુયોગ કરતાં દરેક સૂત્રે ચરણકરણાદિ ચારે અનુયોગ કરાતા હતા પણ અનુયોગ પૃથક્ કરવામાં આવે, તે તે ચારે અનુયોગ તેમનાથી પણ વ્યવહિત થાય, તેથી કરીને તે પછી ચાર અનુયોગમાંથી કોઈ પણ એક અનુયોગ દરેક સૂત્રે કરવાનો નિયમ છે, પણ ચારે નથી કરાતા. એ પૃથક્ પણ આર્ય વૈરાચાર્યે કર્યું કે તેમના પછી આર્યરક્ષિત સૂરિએ કર્યું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આર્ય વૈરાચાર્યે કહેલ સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરનાર એવા આર્યરક્ષિત સૂરિએ તેમના પછી અનુયોગ પૃથક્ કર્યા. ૨૨૮૬-૨૨૮૭.

જો કન્નાઙ્ ધણેણ ય નિમંતિઓ જુવળમ્મિ મિહવહ્ણા ।

નયરમ્મિ કુસુમનામેં તં વહરરિસિં નમંસામિ ॥ ૭૬૮ ॥

જેણુદ્ધરિઆ વિજ્ઞા આગાસગમા મહાપરિન્નાઓ ।

વંદામિ અજ્જવહ્ણં અપચ્છિમો જો સુઅધરાણં ॥ ૭૬૯ ॥

મળઙ્ ય આહિંદિજ્ઞા જંબુદીવ ઇમાઙ્ વિજ્ઞાણ ।

ગંતું ચ માણુસનગં વિજ્ઞાણ્ણેસ મે વિસઓ ॥ ૭૭૦ ॥

મળઙ્ અ ધારેઅવા ન હુ દાયવા ઇમા મણ્ણે વિજ્ઞા ।

અપ્પિહ્હિઆ ઉ મણુઆ હોહિન્તિ અઓ પરં અત્તે ॥ ૭૭૧ ॥

માહેસરીઓ સેસાપુરિઅં નીઆ હુઆસણમિહાઓ ।

ગયણયલમહ્ણત્તા વહરેણ મહાણુમાણેણ ॥ ૭૭૨ ॥

જેને કુસુમપુર નગરમાં ધનાવહ શેઠે કન્યા અને ધનની નિમંત્રણ કરી તે શ્રીવજ્રસ્વામીજીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬૮

જેણે મહારિજ્ઞા અધ્યયનમાંથી આકાશગામિની વિદ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો તે છેલ્લા શ્રુતધર (દશપૂર્વી) આર્યવૈરસ્વામીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૬૯

એ વિદ્યાના પ્રભાવથી જન્મદ્રીપતું ભ્રમણ કરી માનુષોત્તર પર્વત સુધી જઈ શકે છે. ૭૭૦

તેઓ બોલ્યા જે આ વિદ્યા શાસનના ઉપકાર માટે મારે ધારી રાખવી પરંતુ હવે પછી મનુષ્યો અલપન્નદિવાળા થશે માટે કોઈને આપવી નહિ. ૭૭૧

જે મહાનભાગ વજ્રસ્વામીજી હતાશન વનથી પુષ્પસમૃદ્ધ ગગનમાર્ગે મારેદૈવ-પૂરીમાં લાવ્યા. ૭૭૨

અનુયોગ પૃથક્ કરવાનું કારણ કહે છે.

દેવિંદવંદિણિં મહાણુભાવેહિં રવિલયજ્જેહિં ।

જુગમાસજ્જ વિમત્તો અણુઓગો તો કઓ ચઠહાં ॥ ૨૨૮૮॥૭૭૪-૨૨૭॥

દેવેન્દ્રોદ્ધી વંદિત, મહાતુભાવ આર્ય રક્ષિતાચાર્યે દુષ્પ્રમક્ષાળ જાણીને પ્રવચન હિતાર્થે અનુયોગનો વિભાગ કરીને તે ચાર પ્રકારે જુદા જુદા સ્થાપિત કર્યા. ૨૨૮૮.

(અહીં આ સંખ્યામાં “માયા ચ રુદ્ધસોમા.” વિગેરે ગાથાઓ છે, તે મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણી લેવી.)

ઉપરોક્ત ગાથાનો વિશેષાર્થ કહેવાને લાખ્યકાર કહે છે.

નાઝળ રવિલયજ્જો મહ-મેહા-ધારણાસમગંપિ ।

ફિચ્છેળ ધરેમાણં સુયણ્ણવં પૂસમિત્તંતિ ॥ ૨૨૮૯ ॥

અહસયકઓવઓગો મહ-મેહા-ધારણાહવરિહીમે ।

નાઝગમેસ્સપુરિસે સેત્તં કાલાણુભાવં ચ ૨૨૯૦ ॥

સાણુગહોઽણુઓગે વીસું કાસો ચ સુયવિભાગેણં ।

સુહગહણાહનિમિત્તં નણ ચ સુનિગૂહિયવિભાગે ॥ ૨૨૯૧ ॥

સવિસયમસદ્દહંતા નયાણ તમ્મત્તયં ચ ગિણંતા ।

મણંતા ચ વિરોહં અપરીણામાનિપરિણામા ॥ ૨૨૯૨ ॥

ગન્હેજ્જ મા હુ મિચ્છંઃપરિણાપા ચ સુહુમાહવહુમેણ ।

હોજ્જાસત્તા ઘેતું ન કાલિણ તો નયવિભાગો ॥ ૨૨૯૩ ॥

તે આર્યરક્ષિતાચાર્યે, મતિ-મેદ્ધા અને ધારણાદિ સમગ્ર ગુણવાળા પોતાના શિષ્ય પુષ્પભિન્નને પણ સુશીખને શ્રુતાર્ણવ ધારણ કરતા જાણીને, તથા અતિશય જ્ઞાનોપયોગથી ભવિષ્યના પુરૂષો ક્ષેત્ર-કાળાનુરૂપ મતિ-મેદ્ધાદિ ગુણ રહિત થશે એમ જાણીને, તેઓ પર અનુગ્રહ કરવાને કાલિકાદિ શ્રુત વિભાગયકે અનુયોગો કર્યા તથા સુખે ગ્રહણ કરી શકાય, તેટલા માટે અતિગૂઢાર્થવાળા નયો જુદા કર્યા, કારણકે નયોના સ્વવિષયને નહિં સદહ-

માયા ચ રુદ્ધસોમા પિઆ ચ નામેણ સોમદત્તુતિ ।

માયા વ ફગ્ગુરવિલ્લઅ તોસલિપુત્તા ચ આયરિઆ ॥ ૭૭૫ ॥

નિજ્જવણ મદ્દગુત્તે વીસું પઢણં ચ તસ્સ પુવ્વગયં ।

પવ્વાવિઓ અ માયા રવિલ્લઅલ્લમગેહિં જળઓ અ ॥ ૭૭૬ ॥

હી આર્યરક્ષિતસૂરિજીની માતા રુદ્ધસોમા, પિતા સોમદેવ, બ્રાતા રુદ્ધુરક્ષિત અને વ્યાચાર્ય તોમલીપુત્ર હતા. ૭૭૫

એમણે આર્ય ભદ્રગુપ્તસૂરિજીને નિર્ધોમજ્ઞા કરાવી, આય વન્દસ્વામી મહારાજ પાસે ભિન્ન ઉપાયે રહી પૂર્વજન શ્રુતનો અસ્થાસ કર્યો અને પોતાના ભાઈ તથા પિતાને રીક્ષા આપી. ૭૭૬

નારા, તેમજ નયના એકજ વિષયને ગ્રહણ કરીને તેમાં વિરોધ માનનારા અપરિણામી અને અતિપરિણામી શિષ્યો, મિથ્યાત્વ ન પામે, તથા પરિણામી શિષ્યો પણ સૂક્ષ્માદિ બહુ ભેદવાળા નયોને ગ્રહણ કરી શકે નહી, તે કારણથી કાલિકશ્રુતમાં નય વિભાગ રાખ્યો નથી-૨૨૮૯-થી-૨૨૯૩.

શ્રીમાન્ આર્યરક્ષિતાચાર્યે, મતિ (અવબોધ શક્તિ), મેધા (પાઠ શક્તિ), અને ધારણા (અવધારણ શક્તિ) આદિમાં સમર્થ અને બુદ્ધિમાન્ એવા યોતાના શિષ્ય દુર્બલકા પુષ્પમિત્રને અતિમુશીબતે શ્રુત ધારણ કરતા જોઈને તેમજ ભવિષ્યમાં મતિ-મેધા આદિ ગુણ હીન પુરૂષો થશે, એમ જ્ઞાનોપયોગથી જાણીને, તેઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે શ્રીમાન્ આચાર્યે કાલિકાદિ શ્રુતના વિભાગે અનુયોગ જુદા કર્યા, માત્ર અનુયોગ જુદા કર્યા એટલુંજ નહી, પણ તે સાથે ક્ષેત્ર અને કાળનું સ્વરૂપ જાણીને નૈગમાદિ નયો પણ જુદા કર્યા; કારણકે નયોની વ્યાખ્યા અતિગૂઢ અર્થવાળી છે, તે સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય, તે માટે તે જુદા કર્યા.

નયો જુદા કરવાનું બીજું પણ વિશેષ કારણ છે. અપરિણામી-અતિપરિણામી, અને પરિણામી એમ ત્રણ પ્રકારના શિષ્યો હોય છે. તેમાં અવિપુલ મતિ, અગીતાર્થ એવા અને જિનવચનનું રહસ્ય જેને સમજાયું ન હોય, તે અપરિણામી કહેવાય છે. જે અતિવ્યાપ્તિ આદિ વડે જિનવચનમાં અપવાદ દાઢવાળા હોય, તે અતિપરિણામી કહેવાય છે, અને જે સમ્યક્ પ્રકારે જિનવચનનું રહસ્ય જાણીને મધ્યસ્થવૃત્તિવાળા હોય, તે પરિણામી કહેવાય છે એમાંના જે અપરિણામિ શિષ્યો હોય તે “માત્ર જ્ઞાનજ શ્રેય છે, અથવા ક્રિયાજ શ્રેય છે” ઇત્યાદિ નયોના સ્વ સ્વ વિષયને નહિ માનતા, મિથ્યાત્વને ન પામે, તથા જે અતિપરિણામી શિષ્યો હોય તે અમુક એક નયે ક્રિયા વિગેરે કહેલ હોય, તેનેજ પ્રમાણ તરીકે ગ્રહણ કરીને, એકાન્ત નિત્યાદિ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનારા નયોનો પરસ્પર વિરોધ માનતા મિથ્યાત્વ ન પામે, તેમજ જે પરિણામી શિષ્યો હોય, તે જો કે મિથ્યાત્વ ન પામે, તો પણ નયો વડે વિસ્તારથી વ્યાખ્યા કરતાં, તેના સૂક્ષ્મ-અતિસૂક્ષ્મ ભેદો ગ્રહણ કરી શકે નહિ. તેથી તેઓ પર અનુગ્રહ કરવાની બુદ્ધિવાળા આર્યરક્ષિતાચાર્યે કાલિકશ્રુતમાં તેમજ બીજા સર્વ શ્રુતમાં વિસ્તારથી વ્યાખ્યા કરવા રૂપ નય વિભાગ કર્યા. ૨૨૮૯-થી-૨૨૯૩.

હવે ચરણકરણાદિ કયા કયા અનુયોગ શ્રુતવિભાગમાં છે તે કહે છે.

કાલિયસુયં ચ હસિમાસિયાઈં તદ્દા ય સૂરપત્નત્તી ।

સવ્વો ય દિદ્ધિવાઓ ચત્થઓ હોઈ અણુઓગો ॥૨૨૯૪॥ સૂ. મા. ૧૨૪

જં ચ મહાકપ્પસુયં જાણિ અ સેસાણિ છેયસુત્તાણિ ।

ચરણકરણાણુઓગોત્તિ કાલિયત્થે ઉવગયાણિ ॥૨૨૯૫॥ ૭૭૭ ૨૨૮

કાલિકશ્રુતમાં પહેલો, રૂપભાષિત શ્રુતમાં બીજો, સૂર્યપ્રજાપ્તિ આદિમાં ત્રીજો અને સમગ્ર દૃષ્ટિવાદમાં ચોથો એમ અનુક્રમે ચાર અનુયોગ છે. તથા જે મહાકપ્પ શ્રુત અને એ સિવાયના શેષ જે છેદ સૂત્રો, તેમાં પણ ચરણ-કરણાનુયોગ છે. કેમકે તે સર્વ કાલિક-શ્રુતમાં અન્તર્ભૂત થાય છે. ૨૨૯૪-૨૨૯૫.

કાળગ્રહણાદિ વિધિ વડે ભણાતું અગ્નીઆર અંગ રૂપ સર્વ શ્રુત કાલિકશ્રુત કહેવાય છે. તેમાં ઘણે ભાગે ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે, આથી કરીને આર્ય રક્ષિતાચાર્યે તેમાં ચરણકરણાનુયોગજ વ્યાખ્યામાં કર્તવ્યપણે કહેલ છે, તેમાં શેષ ત્રણ અનુયોગો છે, પણ તેને વ્યાખ્યા કર્તવ્યપણે નથી કહી. અહીં અનુયોગ અને અનુયોગવાનનો અર્થ ઉપચાર કરીને કાલિકશ્રુતને પ્રથમ ચરણકરણાનુયોગ તરીકે કહ્યું છે, જેમાં નમિ કપિલ વિગેરે મહર્ષિઓનાં ધર્મકથાનકોજ ઘણે ભાગે કહેલાં છે, એવા ઋષિભાષિત ઉત્તરાધ્યયન વિગેરેમાં ધર્મકથાનુયોગની વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી તેને બીજો ધર્મકથાનુયોગ કહેવાય છે સૂર્યપ્રજાપ્તિ વિગેરેમાં ચંદ્ર-સૂર્ય-ગ્રહ-નક્ષત્ર વિગેરેની ગતિ મંથાધી ગણિતજ ઘણે ભાગે કહેલ છે, તેથી તેમાં ગણિતાનુયોગની વ્યવસ્થા કરી છે, અને સમગ્ર દ્વિવાદમાં પૂર્વપક્ષ ઉત્તરપક્ષાદિ વડે જીવાદિ દ્રવ્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા મુવર્ણ-રજત-મણિ-મોતી વિગેરે દ્રવ્યની સિદ્ધિઓ કહેલ છે, તેથી તેમાં દ્રવ્યાનુયોગજ સ્થાપન કર્યો છે. આ પ્રમાણે શ્રુતના વિભાગથી ચારે અનુયોગની વ્યવસ્થા કરી છે, અને દરેક સૂત્રે ચારે અનુયોગ કરવાનું નિષેધ્યું છે.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ સિવાય, મહર્ષિઓએ દ્વિવાદમાંથી ઉદ્ધરીને મહાકલ્પ શ્રુત છેદ મૂત્રો વિગેરે ત્રણ, ધર્મકથાનુયોગના પ્રસંગે ચરણકરણાનુયોગનું પ્રતિપાદન કરવાને કહેલા હોય, તે પણ સર્વ ચરણકરણાનુયોગ સમજવા. કારણ કે તે સૂત્રો પણ કાલિકશ્રુતના અનુભૂત થાય છે. ૨૨૬૫.

હવે વહુરય પણ્સ ઇત્યાદિ ૨૩૦૧ મી ગાથાની પ્રસ્તાવના કહે છે.

एवं विद्वियपुहुत्तेहिं रक्खियज्जेहिं पुस्समित्तम्मि ।

गेणिम्मि किर गोट्टमाहिलो पडिनिसेसेण॥ ૨૨૯૬ ॥

सो मिच्छतोदयओ सत्तमओ निण्हओ समुप्पण्णो ।

के अन्ते छ वमणिए पसंगओ निण्हउप्पत्ती ॥ ૨૨૯૭ ॥

अहवा चोएड नयाणुओगनिग्गवणओ कइं गुरवो ।

न हि निर्हवत्ति, भण्णइ जओ न जंवंति नत्थित्ति ॥ ૨૨૯૮ ॥

न य मिच्छभावणाए वयंति जो पुण पयंपि निण्हवइ ।

मिच्छाभिनिवेसाओ स निण्हओ वहरयाइ व ॥ ૨૨૯૯ ॥

વહુરય પણ્સ અવ્વત્ત સમુચ્છ દુગ તિગ અવદ્ધિઆણં ચ ।

एणसिं निग्गमणं वोच्छामि जहाणुपुव्वीए ॥ ૨૩૦૦ ॥ ૭૭૮-૨૨૯ ॥

એ પ્રમાણે અનુયોગનો વિભાગ કરનાર આર્યરક્ષિતાચાર્ય મહારાજે દુર્બલિકા પુન્યભિચરને આચાર્ય પદ પર સ્થાપ્યા પછી ગોણ્ડામાહિલ સાથે અનુશયવડે મિથ્યાત્વના ઉપધી સાતનો નિન્દવ ધરો ગોણ્ડામાહિલનિન્દવ સાતનો ધરો તો એ સિવાય બીજા નિન્દવ કયા? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) બીજા નિન્દવોની ઉત્પત્તિ પણ પ્રસંગથી કહેવાયે. અથવા અહીં કેવળ એવી શંકા કરે કે (એ પ્રમાણે) નય અને અનુયોગને ગોપવવાથી આર્ય-રક્ષિતાચાર્ય કેમ નિન્દવ ન કહેવાય? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તેઓ નય અને અનુયોગને

અભાવ નથી કહેતા, તેમજ મિથ્યાત્વ ભાવનાથી પણ તેમ નથી કહેતા. (પ્રવચનના હિતાર્થેજ તેમણે તેમ કહ્યું છે.) જે મિથ્યાઅભિનિવેશથી જિનેશ્વરે કહેલ એક પણ પદનો અપભ્રાંષ કરે, તો તે બહુરત જમાલિઆદિની પેઠે નિનહવ કહેવાય. (તે નિનહવો આ પ્રમાણે છે) (પ્રથમ) દીર્ઘકાળે વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રરૂપનાર, (બીજે) છેલ્લા પ્રદેશમાં જીવત્વ માનનાર, (ત્રીજે) અવ્યક્ત મતવાળા (સંદિગ્ધ બુદ્ધિવાળા) (ચોથા) ક્ષણક્ષયિભાવ પ્રરૂપક, (પાંચમા) એક સમયે બે ક્રિયા પ્રરૂપનાર, (છઠ્ઠા) ત્રિરાશિની પ્રરૂપણા કરનાર, અને (સાતમો) અખદ્ધ-સ્પૃષ્ટ કર્મનો વિપાક પ્રરૂપનાર એ સાત નિનહવોની અનુક્રમે ઉત્પત્તિ કહેવાશે. ૨૨૬૬-થી-૨૩૦૦.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ નય અને અનુયોગનો વિભાગ કરનાર શ્રીમાન્ આર્ય રક્ષિતાચાર્ય પોતાનું આયુષ્ય અલ્પઅવશેષ છે, એમ જાણીને સકલ-ગચ્છની સમક્ષ ધી-તેલ ને વાલના ઘટ એ ત્રણ પ્રકારના ઘટની પ્રરૂપણા કરીને દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર વગેરે મુનિને સૂત્રાર્થ લેનારે જણાવી વાલઘટની માટેક બધા સૂત્રાર્થ લેનાર શ્રી દુર્બલિકા પુષ્પ પોતાના પદપર સ્થાપિત કર્યા, તે વખતે મથુરા નગરીમાં અન્ય દર્શનીઓની સાથે વાદ કરવાને મોકલેલા ગોષ્ઠા-માહિલમુનિ કે જે સસારી અવસ્થામાં આર્ય રક્ષિતાચાર્યના મામા થતા હતા, તે ત્યાં વાદીનો પરાજય કરીને આવ્યા હતા. તેમણે તે વખતે વિચાર્યું કે દરેક વાદીને જીતનાર મારા જેવા વચસ્વીને મૂકીને ગુરૂમહારાજે મૂક જેવા આ દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર મુનિને આચાર્ય પદપર સ્થાપિત કર્યા, એ કેવું અર્થોગ્ય કર્યું છે? અસ્વા અભિપ્રાયથી તેમજ ધી-તેલ વિગેરેની પ્રરૂપણા સાંભળીને ગાઢ અનુશયથી તેમને મિથ્યાત્વનો ઉદય થવાથી તે સાતમો નિનહવ થયો. આ પ્રસંગે તેમની ને પહેલાના બીજા પણ છ નિનહવોની ઉત્પત્તિ વિગેરે કહેવાશે.

શિષ્ય:-પૂર્વે કહ્યા મુજબ નય અને અનુયોગનું ગોપન કરવાથી શ્રીમાન્ આચાર્ય-રક્ષિતાચાર્ય પણ નિનહવ કેમ ન કહેવાય?

ગુરૂ.-તેઓશ્રી નય અને અનુયોગનો અભાવ છે, એમ નથી કહેતા, તેમજ મિથ્યાત્વ-ભાવનાથી પણ એ પ્રમાણે નથી કર્યું, કેવળ પ્રવચનના હિત માટેજ તેમણે તે પ્રમાણે નય અને અનુયોગનું ગોપન કર્યું છે, પરંતુ જે તેમણે મિથ્યાઅભિનિવેશથી જિનેશ્વરે કહેલ એક પણ પદનો અપભ્રાંષ કર્યો હોય, તો તે બહુરત, જમાલ વિગેરેની પેઠે નિનહવ કહેવાય, પણ તેમણે તેવું કંઈ કર્યું નથી.

શિષ્ય:-બહુરત જમાલિઆદિ આપ કહોછો. તો તે બહુરત કોણ કહેવાય? તેમજ આદિ શબ્દથી બીજા પણ કોણ છે? તે આપ કૃપા કરીને જણાવો.

બહુરય જમાલિપમવા જીવપણ્સા ય તૈસયુત્તાઓ ।

અવત્તાઽઽસાઢાઓ સામુચ્છે મિત્તાઓ ॥ ૨૩૦૧ ॥ ૭૭૯-૨૩૦ ॥

ગંગાઓ દોકિરિયા છલુગા તેરાસિઆણ ઉધ્વત્તી ।

થેરા ય ગોઢુમાહિલ પુઢમવદ્ધં પરૂવિત્તિ ॥ ૨૩૦૨ ॥ ૭૮૦-૨૩૧ ॥

સાવત્થી ઝસમપુરં સેઅમ્બિઆ મિહિલ ઉલ્લુગાતીરં ।

પુરિમંતરાંજિ દ રહવીરપુરં ચ નયરાઈ ॥ ૨૩૦૩ ॥ ૭૮૧-૨૩૨ ॥

ગુરુ: વત્સ! સાંભળ, જેઓ એમ માને છે કે ક્રિયારમયમાં વસ્તુ ઉત્પન્ન નથી થતી, પણ ધણા સમયે ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે માનીને બહુસમયવાદમાં આસક્ત થઈ દીર્ઘકાળે વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રશ્ને, તે 'બહુરત' નિન્હવ કહેવાય છે. એક જીવના અગ-
જ્યાતા પ્રદેશોમાંથી છેલ્લા એકજ પ્રદેશમાં જીવત્વ છે, એમ માનીને બાકીના પ્રદેશોના જીવત્વનો અપસાપ કરનાર 'જીવપ્રદેશ' નિન્હવ કહેવાય છે. કોણ જાણે અહીં કોણ સયમી છે? અને કોણ અસયમી છે? એ પ્રમાણે માનીને સંયત અથવા અસંયતની પ્રતીતિમાં સંદિગ્ધ બુદ્ધિ યાજા હોય, તે 'અવ્યક્ત મતિ' નિન્હવ કહેવાય છે વસ્તુ સમુદાયનો અમુક એક ભાગજ જણાય છે, અને તે ઉત્પત્તિ બાદ તરતજ નાશ પામે છે, એ પ્રમાણે માનીને ક્ષણ ક્ષયિભાવની પ્રરૂપણા કરનાર 'સામુદયેદિક' નિન્હવ કહેવાય છે એક સમયમાં ઉપયોગવાળી બે ક્રિયાની પ્રરૂપણા કરનાર 'દ્વિક્રિય' નિન્હવ કહેવાય છે. જીવ-અજીવ-અને નોજીવ એમ ત્રણ રાશિની પ્રરૂપણા કરનાર 'ત્રિરાશિક' નિન્હવ કહેવાય છે. જીવ સાથે કર્મનો સંબંધ સ્કંધના અવયવોની પેઠે બદ્ધ નથી, પણ અબદ્ધ છે. એમ માનીને માત્ર સ્પૃષ્ટ કર્મનો વિપાક પ્રરૂપનાર 'અમદ્ધિક' નિન્હવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે મિથ્યાભિનિવેશથી જુઠી રીતે વસ્તુસ્વરૂપ માનનાર સાત નિન્હવો અતુકમે થયા છે.

હવે નિન્હવોની ઉત્પત્તિ, ઉત્પત્તિસ્થાન અને ભગવન્ત પછી કેટલા વર્ષે ઉત્પત્તિ થઈ, તે અતુકમે કહે છે.

ચોદસ સોલસ વાસા ચોદા-વીસુત્તરા ય દોઝિ સયા ।

અટ્ટાવીસા ય દુવે પંચેવ સયા ય ચોઆલા ॥ ૨૩૦૪ ॥ ૭૮૨-૨૩૩ ॥

પંચ સયા ચુલસીઓ છન્નેવ સયા નવુત્તરા હંતિ ।

નાણુપ્પત્તીઈ દુવે ઉપ્પન્ના નિવ્વુણ સેસા ॥ ૨૩૦૫ ॥ ૭૮૩-૨૩૪ ॥

ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ચૌદ વર્ષે આવસ્તી નગરીમાં જમાલિ આચાર્યથી બહુરત નિન્હવ થયા ૧ ભગવાનની જ્ઞાનોત્પત્તિ પછી સોળ વર્ષે ઋષ-
ભપુરનગરમાં તિષ્ઠ્યશુભાચાર્યથી છેલ્લા પ્રદેશમાં જીવત્વ માનનાર નિન્હવ થયા ૨ ભગવન્તનાં નિર્વાણ કાળ પછી બસો ને ચૌદ વર્ષે ચૈતવિકાનગરીમાં આપાઠાચાર્યથી અવ્યક્તવાદી નિ-
ન્હવ થયા ૩ ભગવાનના નિર્વાણ પછી બસો ને વીસ વર્ષે મિથિજ્ઞાનગરીમાં અર્થમિત્રાચાર્ય-
થી સામુદયેદિક નિન્હવ થયા ૪ બસોઅઠાવીસ વર્ષે ઉલ્લુકાતીર નગરમાં ગંગાચાર્યથી દ્વિક્રિય નિન્હવ થયા ૫ પાંચસો ને ચુપાલીગ વર્ષે અંતરજીકા નગરીમાં પડ્ડુકાચાર્યથી ત્રિ-
રાશિક નિન્હવ થયા ૬ પાંચસો ને ચૌદાસી વર્ષે દશપુર નગરમાં સ્પૃષ્ટ કર્મ પ્રરૂપનાર સ્થવિર શાહમાદિકથી અમદ્ધિક થયા. ૭ અને આઠમા બેદિક (દિગમ્બર) નિન્હવ રથવીરપુર નગરમાં ભગવન્તના નિર્વાણ પછી છસો ને નવ વર્ષે થયા. એવી રીતે ભગવાનને કેવળ-
જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી બે અને નિર્વાણ પછી છ એમ આઠ નિન્હવ થયા. ૨૩૦૧-થી-૨૩૦૫

હવે પહેલા બહુરત નિન્હવનું દર્શન યાં? અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? તે કહે છે.

ચોદમ વામાણિ તયા જિણેણ ઉપ્પાડિયસ્સ નાણસ્સ ।

તો મહુરયાણ દિદ્ધી સાવત્થીણ સમુપ્પન્ના ॥ ૨૩૦૬ ॥

મૂં માં ૧૨૬

જિહા સુદંમગ જમાલિણોજ સાવન્નિપતિંદુગુજ્ઞાણે ।

પંચ સયાય સદસ્સં દંકેગ જમાલિ નાંણુણ ॥ ૨૩૦૭ ॥ મૂં માં ૧૨૬

શ્રીમાન્ મહાવીરદેવને કેવળજ્ઞાન થયા પછી ચૈત્ર વર્ષે શ્રાવસ્તી નગરીમાં બહુરન નિન્દવોતું દર્શન ઉત્પન્ન થયું. જ્યેષ્ઠા અગ્રા અનવધાંગી જે જમ.સિની ભાર્યા તેણીએ સહિત જમ.સિ શ્રાવસ્તી નગરીમાં તિન્દુક ઉગ્રાનમાં નિન્દવદ્વિ થયો ત્યાં જમ.સિ સિવાય, પાંચસો સાધુ એવા પામ્યા અને એક હજાર સાધ્વીએને કુંભકાર ઢંકેશ્રાવકે પ્રતિબોધ પમાડ્યો ૨૩૨૬-૨૩૦૭.

આ ભારતક્ષેત્રના કુડપુર નગરનો રાજકુમાર ભગવન્ત મહાવીરનો ભાણેજ જમાલિ હોયો. તેની સાથે ભગવન્તે પોતાની પુત્રી સુદર્શનાને પરણાવી હતી. (જ્યેષ્ઠા અને અનવધાંગી એવા બીજાં પણ બે નામ પણ તેનાં હતાં.) એક વખતે ભગવન્તના ઉપદેશથી રાજકુમાર જમાલિએ પાંચસો પુરોગણિત ભગવન્ત પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. તે વખતે ભગવન્તની પુત્રી સુદર્શનાએ પણ એકહજાર સ્ત્રીએના પરવારયુક્ત તેની પાછળ દીક્ષા લીધા. તે પછી અંગીકાર અંગ ભણ્યા બાદ જમાલિએ અન્યત્ર વિહાર કરવા માટે ભગવન્ત પાસે આજ્ઞા માગી. ભવિષ્ય જાણીને ભગવન્તે કંઈપણ ઉત્તર ન આપ્યો. રજા નહીં આપ્યા છતાં જમાલિ પાંચસો સાધુ સહિત ભગવન્ત પાસેથી અન્યત્ર વિહાર કરવા નીકળ્યો. જુદા જુદા ગામ-નગરે વિહાર કરતાં શ્રાવસ્તી નગરીમાં સર્વ આગ્યા ત્યાં તિન્દુકઉદ્યાનમાં કોણક નામના ચૈત્ય ની અંદર સૌ ઉતર્યા. તે પછી ત્યાં કેટલાક દિવસે અન્તપાન્ત આહારવડે જમાલિને દાહજ્વર થયો. તેથી તે બેયવાને પણ અશક્ત થયો, એટલે તેણે બીજા મુનિઓને કહ્યું કે મારા માટે શીઘ્ર સંથારો કરો, હું બેગી શકતો નથી. મુનિઓએ સંથારો કરવા માંડ્યો. દાહજ્વરથી પરાભૂત થએલા જમાલિએ પુનઃ પૂછ્યું “અરે ! સંથારો પાથર્યો કે નહિ ? ” એ વખતે સંથારો કેટલોક પથરાયો હતો અને કેટલોક બાકી હોયો, એટલે સાધુઓએ કહ્યું “સંથારો પાથર્યો.” આ ઉપરથી વેડના કેટલોક બાકી હોયો, એટલે સાધુઓએ કહ્યું “સંથારો પાથર્યો.” આ ઉપરથી વેડના વડે વ્યાકુળ ચિત્ત વાળો જમાલિ ઉઠીને સંથારામાં સુવાની ઇચ્છાથી ત્યાં ગયો. જઈને જુવે છે તો સંથારો અરધો પથરાયેલો અને અરધો બાકી હોયો. તે જોઈને કોવાયમાન થઈ મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિભાગ ન થઈ શકે તેવા સમયની અવેક્ષાએ કહેલ “ક્રિયમાર્ગ કૃતં” એટલે “કરાતું હોય તે કર્યું” એ સિદ્ધાન્તનું વચન અમુત્ય છે. એમ વિચારવા લાગ્યો. બીજા સ્થવિરોએ અનેક યુક્તિયોથા સમજાવવા માંડ્યો છતાં તે પ્રતિબોધ ન પામ્યો, એટલે તેઓ તેને તજીને ભગવન્ત પાસે ગયા, અને કેટલાક બીજા સાધુઓ તેની પામે રહ્યા. તે વખતે સુદર્શના સાધ્વી પણ કુંભકાર ઢંકે શ્રાવકને ઘેર હતી. તેણે જમાલિઉપરના અનુરાગને લઈને તેનો મત સ્વીકાર્યો, અને ઢંકે નામના શ્રાવકને પણ તે મતપ્રદાન કરવા ઉપદેશ આપવા લાગી આથી ઢંકે શ્રાવકે જાણ્યું કે આ સાધ્વી મિથ્યાત્વ પામી છે, તેથી તે આમ વિપરીત ઉપદેશ આપે છે, અવસર આવે આને કોઈ પણ રીતે ભગવન્તના માર્ગમાં સ્થિર કરવી જોઈએ એમ વિચારીને તેણે કહ્યું, “મારા જેવા એવું કંઈ બીજું બીજું સમજી શકે નહીં.”

એક વખત ઢંકે શ્રાવકે નિમાડમાં મટીનાં વાસણ પકવવા મૂકેલાં, ને ડાયાં-નીયાં કરતાં તેમાંના એક અંગારો જાણી જોતે ત્યાં નજીકમાં સ્વાધ્યય કરી સુદર્શના સાધ્વીના વસ્ત્રપર નાંખ્યો, તેથી તેની સંવાદીનો-વસ્ત્રનો ઝેડો સંપળ્યો. આથી સાધ્વીએ કહ્યું, અરે ! શ્રાવક ! તે આ મારી સંવાદી કેમ બાળી ? તેના ઉત્તરમાં ઢંકે કહ્યું ક્યાં બાળી છે ? તારા તો બળે છે. બળતું હોય તે બળ્યું કેમ કહેવાય ? તમારો સંકલ્પ તો એવો છે કે “બળતું હોય તે બળ્યું ન કહેવાય.” એટલે તમારું વસ્ત્ર ક્યાં બળ્યું છે ? તમારો મુનિ

વાળા વચનોથી સાધવી પ્રત્યેક પામીને કહેવા લાગી, ખરેખર આવક ! તેં મને યોગ્ય માર્ગે ગ્રેરી છે, મારી મન્યતા કેવળ અસત્ય છે એમ કહીને મિથ્યાકૃત અપીને જમાલી પાસે ગઈ. તેને પેતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. સમગ્ર માર્ગમાં લાવવાને ઘણો સમય ગયો, પણ તે સમયનો નહિ, એટલે તે સાધવી પેતાના પરિવાર સહિત જમાલીને ત્યાં મૂકીને ભગવાન પાસે ગઈ. તે બાદી રહેલા સાધુઓએ પણ જમાલિને છોડી શ્રીમહાત્મીર મહારાજનો મત પાછો અંગીકાર કર્યો. જમાલિએ ઘણા લોકોને પેતાનો મત અડધું કરાવ્યો, તે પાપની આલોચના કર્યા સિવાય કાળધર્મ પામીને તેજમીલ કિદેમધિક દેવપણે ઉત્પન્ન થયો આ ચરિત્ર વ્યાખ્યાપ્રશ્નિકામાં વિસ્તારથી કહું છે, માટે તે જણવાની ઇચ્છાવાળાએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. જ્યેષ્ઠા-મુદર્શના અને અનઘાંગી એ ત્રણ નામ જમાલીની સ્ત્રીનાં જણવાં, બીજા કહે છે કે ભગવાનની મોટી બેન મુદર્શના હતી તેનો પુત્ર જમાલી અને ભગવાનની પુત્રી અનવઘાંગી-જમાલીની સ્ત્રી. ૨૩૦૬-૨૩૦૭

સર્વં ચિય સંચારો ન કજ્જમાણો કવત્તિ મે જમ્હા ।

વેદ જમાલી સર્વં ન કજ્જમાણં કયં તમ્હા ॥ ૨૩૦૮ ॥

જસ્સેહ કજ્જમાણં કયંતિ તેણેહ વિજ્જમાણસ્સ ।

કરણકિરિયા પવત્તા તહા ય વહુદોસપઢિવત્તી ॥ ૨૩૦૯ ॥

કયમિહ ન કજ્જમાણં સંભાવાઓ ચિરંતનવહો વ ।

અહવા કયંપિ કીરવ કીરવ નિચ્ચં ન ય સમત્તી ॥ ૨૩૧૦ ॥

કિરિયાવેફલ્લંપિ ય પુવ્વમહૂયં ચ દીસપ્પ હોંતં ।

દીસડ્ દીહો ય જઓ કિરિયાકાલો ઘઢાઈણં ॥ ૨૩૧૧ ॥

નારંમે ચિય દીસડ્ ન સિવાદદ્દાપ્પ દીસડ્ તદંતે ।

તો નહિ કિરિયાકાલે જુત્તં કજ્જં તદંતમ્મિ ॥ ૨૩૧૨ ॥

સાક્ષાત્ આ મહારો સંચારો કરાતો હોવાથી કર્યો નથી, તેથી સર્વ વસ્તુ કરાતી હોય તે કરી ન કહેવાય. એમ જમાલિ કહે છે. જેઓ કરાતી વસ્તુ કરી, એમ માનતા હોય, તેઓએ વિદ્યમાન કાર્યની કરણ ક્રિયા અંગીકાર કરી ગણાય, અને તેથી ઘણા દોષો પ્રાપ્ત થાય. જેમકે જે કરેલું હોય, તે કરાવું નથી, કરણકે કરેલું કાર્ય ચિરંતન ઘટની પેઠે વિદ્યમાન હોય; જે કરેલું કાર્ય પણ કરાય, તે હુમ્મેશાં તે કરાઓ, (કરાઓ એટલે આજ્ઞાર્થ સૂચવનારો કાળ જણવો) કદિ પણ તેની સમાપ્તિ નહિ થાય. (વળી કરાવું હોય તે કરું, એમ માનવામાં આવે તો) ક્રિયા નિષ્ફળ થાય. તેમજ પૂર્વે ન હોય, તે થવું જણાય છે, અને પરાઈ કાર્યનો ક્રિયાકાળ દીર્ઘ જણાય છે. આરંભ ક્રિયા સમયે કાર્ય નથી જણાવું, શિવકાદિ ક્રિયાકાળે પણ નથી જણાવું, પરંતુ દીર્ઘ ક્રિયાકાળના અન્તે જણાય છે; માટે ક્રિયાકાળે કાર્ય માનવું યોગ્ય નથી, પણ અન્તે માનવું યોગ્ય છે. ૨૩૦૮-૨૩૦૯-૨૩૧૦-૨૩૧૧-૨૩૧૨.

રાહજવરની વેદનાથી વ્યાકૃત થએલ જમાલિ મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિચારવા લાગ્યો કે આ હંમગીઓથી કરાતો માન મહારો કર્યો નથી એમ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, એટલે જે કરે સર્વ કરાવું હોય, તે કરું છે, એમ ન કહેવાય; પરંતુ જે કરેલું હોય, તેજ કરું રહેવ. આથી જગવની વિવેકમાં ચલમાણે ચલિય, ડારિજમાણે ડારિય ચેજમાણે વેદપ

“અસવા માંડયું” તે અસ્ય કહીએ ઉત્તરવા માંડયું તે ઉત્તર્યું કહીએ અને વેદવા માંડયું તે વેદ્ય કહીએ. ઈત્યાદિ જે કહ્યું છે, તે સર્વ અસત્ય છે.

વળી જેઓ કરાતું હોય, તે કર્યું એમ માનવા હોય, તેઓના અને વિવિધમાન કાર્યની કરણરૂપ ક્રિયા અંગીકાર કરી કહેવાય, અને તેથી કરીને અનેક દોષોની પ્રાપ્તિ થાય. જેમકે-જે કરાતું હોય, તે કરેલું છે, એમ ન કહેવાય; કારણ કે પૂર્વે કરેલા વટની પેઠે કરેલું કાર્ય વિવિધમાન હોય છે. જે કરેલું કાર્ય, પણ કરાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો હુમ્મેશાં-નિરન્તર તે કરવું જોઈએ, અને એથી કદિપણ કાર્યની ક્રિયા સમાપ્ત થાય નહીં. તેમજ કરાતું કાય કર્યું છે, એમ જે માનીએ, તો ઘટાદિ કાર્ય માટે કરાતી ચક્રબ્રમણાદિ ક્રિયા નિષ્ફળ ગણાય; કેમકે તે ક્રિયાકાળે પણ કાર્ય કરેલું છે એમ માનેલ છે.

વળી “કરાતું હોય, તે કર્યું” એમ કહેનારાઓ ક્રિયા વખતે પણ વિવિધમાન-કાર્ય-પ્રતિપાદન કરે છે, અને એથી તો પ્રત્યક્ષ વિરોધ જણાય છે; કારણકે ઉત્પત્તિકાળની પહેલાં અવિવિધમાન એવું કાર્ય, ઉત્પત્તિ કાળે થતું જણાય છે. આથી જે કરાતું હોય, તે કર્યું; એમ ન કહેવાય. વળી “કરાતું હોય તે કર્યું” એમ માનનારાઓ ક્રિયાના આરંભ સમયેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માને છે, અને એ માન્યતા સર્વથા અયોગ્ય છે, કારણકે ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યોના ઉત્પત્તિ કાળ તો ઘણા લાંબો જણાય છે. વળી ક્રિયાના અરંભ સમયે ઘટાદે કાર્ય થતું જણાતું નથી, તેમજ શિવક-સ્થ.સ-કોશ-કુણના દે કિંમ્બાસમયમાં પણ થતું જણાતું નથી. પરંતુ એ દીધે એના ક્રિયા કાળના અતેજ વટા દે કાર્ય થતું જણાય છે; માટે ક્રિયાકાળે કાર્ય માનવું યોગ્ય નથી, કારણકે તે વખતે તે નથી જણાતું, ને એ વાત સર્વ લોકને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. ૨૩૦૮-થી-૨૩૧૨.

હવે ઉપર કહેલા જમાલિના સર્વ પૂર્વપક્ષનો સ્થવિરો અતુકમે ઉત્તર આપે છે. તેમાં પ્રથમ “કીરડ નિચ્ચં” એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

થેરાણ મયં નાકયમમાવઓ કીરણ સ્વપુષ્પં વ !

અહ વ અકયંપિ કીરંડ કીરંડ તો સ્વરવિસાણંપિ ॥ ૨૩૧૩ ॥

નિચ્ચકિરિયાઈદોસાં નણુ તુલ્લા અંસં કદ્ધતરગા વા !

પુલ્લમભૂયં ચ ન તે દીસં કિ સ્વરવિસાણંપિ ? ॥ ૨૩૧૪ ॥

સ્થવિરોનો એવો મત છે કે અંકૃત કાર્ય આકાશપુષ્પની પેઠે અવિવિધમાન હોવાથી કરાતું નથી. અને જે અંકૃત કાર્ય પણ કરાય, તો ગંધેડાનાં શીંગડાં પણ કરાવાં જોઈએ.

વળી જે નિત્યક્રિયાદિ દોષો કહ્યા, તે અવિવિધમાન કાર્યમાં પણ તુલ્ય છે, અથવા એથી પણ વધારે કષ્ટતર છે. કારણ કે પૂર્વે નહિ થએલું કાર્ય તને જણાય છે, તો ખરી ગંધેડાનાં શીંગડાં પણ શું જણાય છે? ૨૩૧૩-થી-૨૩૧૪.

મિથ્યાત્વના ઉદયથી નિન્દવતા પામેલ જમાલિને પૂર્વોક્તરીતે અયોગ્ય પ્રત્યક્ષ કરતો જણીને, ગીતાર્થ સાધુઓ તેને કહેવા લાગ્યા કે (ક્રિયાના અમયે પણ મર્વથા) અંકૃત કાર્ય, આકાશપુષ્પની પેઠે અવિવિધમાન હોવાથી કરાતું નથી, અને જે અંકૃત કાર્ય પણ કરાતું હોય, તો ગંધેડાનાં શીંગડાં પણ કરાવાં જોઈએ. કારણ કે અંકૃતપણું ઉભય સ્થળે મમાન છે. વળી જે નિત્યક્રિયાદિ દોષો કૃતપક્ષમાં તમે કહ્યા, તે નિત્યક્રિયા-ક્રિયાની અવમાસિ-ક્રિયાની નિષ્ફળતા આદિ દોષો, અંકૃતપક્ષમાં-અવિવિધમાન વસ્તુ કરવાનું માનવાથી વિરોધ

પ્રાપ્ત થાય છે. વિવિધમાન વસ્તુમાં તેા પર્યાય વિગેરે ધારણ કરવા દ્વારાએ કોઈક અપેક્ષાએ ક્રિયા થતી પણ શકે છે; જેવડે “અવકાશ કરો પગ કરો પીડ કરો,” ઇત્યાદિ. પરંતુ અવિવિધમાન પદાર્થમાં તેા સરવિધા એટલે સંસવતુંજ નથી. કારણકે ગવેડાનાં શીંગડાંની સાદેક તે સરવિધા અવિવિધમાન છે. વળી જે પૂર્વે કારણાદિ અવસ્થામાં અવિવિધમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેા પછી જેમ માટીના પિડથી વડો થાય છે, તેમ તેવી ગવેડાનાં શીંગડાં પણ કેમ ન થાય? કારણકે અવિવિધમાનતા ઉભયત્ર સમાન છે. અને તેવી કરીને જેમ અરવિયાળું થતું નથી જણાતું; તેમ ઘટ પણ થતો ન જણાયો જોઈએ. અથવા અરવિયાળું જણાય, અને વટ ન જણાય, એમ વિપર્યય પણ કેમ ન થાય? ૨૩૧૩-થી-૨૩૧૪.

હવે “દીર્ઘ દીઠા ય જાઓ” એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કહે છે.

પદ્મમગ્નપન્નાગં પરોપરવિલમ્બગાળ મુવહ્ન ।

દીઠો કિરિયાકાલો જડ દીસર કિં ત્વ કુંમલ્લ ? ॥ ૨૩૧૫ ॥

અત્તારંભે અન્નં કિં દીસત ? જડ વડો પડારંભે ।

સિવકાદઓ ન કુંમો કિં દીસત સો નદદ્ધાપ ? ॥ ૨૩૧૬ ॥

દરેક સમયે ઉત્પન્ન થનાં પરસ્પર વિરુદ્ધજી એવાં ઘણાં કાર્યોનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળ જણાય, તેા એમાં ઘટને શું ? જેમ પટના આરંભમાં ઘટ ન જણાય, તેમ અન્ય કાર્યોના આરંભમાં અન્ય કાર્ય ક્યાંથી જણાય? શિવક વિગેરે કંઈ ઘટરૂપ નથી, એટલે તે વખતે ઘટ ક્યાંથી જણાય ? ૨૩૧૫-થી-૨૩૧૬.

દરેક સમયે ઉત્પન્ન થેના પરસ્પર વિરુદ્ધજી સ્વરૂપવાળા શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશુલ વિગેરે પ્રતિસમય આરંભ થના અને સમાપ્ત પામના એવાં ઘણાં કાર્યોનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળ જણાય, તેા એમાં વટરૂપ કાર્યોનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળ ક્યાંથી થયો? તદાઈ એમ માનવું છે, કે માટી લાવતી-તેને મથગતી-પિડ કરવો વિગેરે સર્વ ઘટ ઉત્પન્ન થવાનો ક્રિયાકાળ છે. એ તદારી માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે કાર્યોનો ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ એક હોવાથી ત્યાં દરેક સમયે જુદા જુદા કાર્યો આરંભાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, ઘટ તેા છેલ્લા સમયે આરંભાય છે ને છેલ્લા સમયેજ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે ઘટરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળ ક્યાંથી આવ્યો? કારણકે જેમ પટરૂપ કાર્યોના આરંભમાં ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું; તેમ શિવકાદિ અન્યકાર્યોના આરંભમાં ઘટાદિરૂપ અન્ય કાર્ય ક્યાંથી જણાય? વળી શિવકાદિ કાર્યો કંઈ ઘટરૂપ નથી, પણ એથી જુદાજ છે, એટલે શિવકાદિ કાર્યકાળમાં ઘટાદિ કાર્ય ક્યાંથી જણાય? નજ જણાય, ૨૩૧૫-૨૩૧૬.

“દીસર તદન્તે” એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કહે છે.

અંતે ચિય ખાગ્ધો જડ દીસર તમ્પિ વેવ કો દોસો ? ।

અવયં વ મંપદ ગ્ગ કહ ફીરટ કહ વ વમ્સમ્પિ ? ॥ ૨૩૧૭ ॥

છેલ્લે સમયે નાશલેખું કાર્ય, જે છેલ્લા સમયમાં જણાય, તેા એમાં શું દોષ છે? વર્તમાન સમયે નહિ થલેખું કાર્ય, અતીતકાળ અને અનાગતકાળમાં, કેવી રીતે થાય? નજ થાય, ૨૩૧૭.

અત્યવધિયા સમયે આગમેયો ઘટ, જે અન્ય સમયેજ જણાય, એમાં શું દોષ છે? કંઈજ નહિ. વળી વર્તમાન ક્ષણસમયે કાર્ય નથા કરાવું; એમ માનવામાં આવે, તેા

“ચલવા માંડ્યું તે ચલ્યું કહીએ ઉઠીરવા માંડ્યું તે ઉઠીર્યું કહીએ અને વેઢવા માંડ્યું તે વેઢ્યું કહીએ. ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે, તે સર્વ અસત્ય છે.

વાળી જેઓ કરાતું હોય, તે ક્યું એમ માનના હોય, તેઓના અને વિદ્યમાન કાર્યની કારણરૂપ ક્રિયા અંગીકાર કરી કહેવાય, અને તેથી કરીને અનેક દોષોની પ્રાપ્તિ થાય, જેમકે-જે કરાતું હોય, તે કરેલું છે, એમ ન કહેવાય; કારણકે પૂર્વે કરેલા ઘટની પેઠે કરેલું કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે. જે કરેલું કાર્ય, પણ કરાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો હુમ્મેશાં-નિરન્તર તે કરવું જોઈએ, અને એથી કદિપણ કાર્યની ક્રિયા સમાપ્ત થાય નહીં. તેમજ કરાતું કાય ક્યું છે, એમ જો માનીએ, તો ઘટાદિ કાર્ય માટે કરાતી ચક્રભ્રમણાદિ ક્રિયા નિષ્ફળ ગણાય; કેમકે તે ક્રિયાકાળે પણ કાર્ય કરેલું છે એમ માનેલ છે.

વળી “કરાતું હોય, તે ક્યું” એમ કહેનારાઓ ક્રિયા વખતે પણ વિદ્યમાન-કાર્ય-પ્રતિપાદન કરે છે, અને એથી તો પ્રત્યક્ષ વિરોધ જણાય છે; કારણકે ઉત્પત્તિકાળની પહેલાં અવિદ્યમાન એવું કાર્ય, ઉત્પત્તિ કાળે થતું જણાય છે. આથી જે કરાતું હોય, તે ક્યું, એમ ન કહેવાય. વળી “કરાતું હોય તે ક્યું” એમ માનનારાઓ! ક્રિયાના આરંભ સમયેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માને છે, અને એ માન્યતા સર્વથા અપ્રોગ્ય છે, કારણકે ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યોનો ઉત્પત્તિ કાળ તો ઘણો લાંબો જણાય છે. વળી ક્રિયાના આરંભ સમયે ઘટાદે કાર્ય થતું જણાતું નથી, તેમજ શિવક-સ્થ.સ-કોશ-કુચુડા દે ક્રિયાસમયમાં પણ થતું જણાતું નથી. પરંતુ એ દીધે એના ક્રિયા કાળના અતેજ ઘટા દે કાર્ય થતું જણાય છે; માટે ક્રિયાકાળે કાર્ય માનવું યોગ્ય નથી, કારણકે તે વખતે ત નથી જણાતું, ને એ વાત સર્વ લોકને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. ૨૩૦૮-થી-૨૩૧૨.

હવે ઉપર કહેલા જમાલિના સર્વ પૂર્વપક્ષનો સ્થવિરો અતુકમે ઉત્તર આપે છે. તેમાં પ્રથમ “કીરડ નિચ્ચં” એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

થેરાણ મયં નાકયમભાવઓ કીરણ સ્વપુર્ણ વ !

અહ વ અકયંપિ કીરડ કીરડ તો સ્વરવિસાળંપિ ॥ ૨૩૧૩ ॥

નિચ્ચકિરિયાદોસાં નણ તુંહા અસડ કદ્દતરગા વા !

પુદ્ધમભૂયં ચ ન તે દીસડ કિં સ્વરવિસાળંપિ ? ॥ ૨૩૧૪ ॥

સ્થવિરોનો એવો મત છે કે અકૃત કાર્ય આકાશપુષ્પની પેઠે અવિદ્યમાન હોવાથી કરાતું નથી. અને જો અકૃત કાર્ય પણ કરાય, તો ગધેડાનાં શીંગડાં પણ કરાવાં જોઈએ.

વળી જે નિત્યક્રિયાદિ દોષો કહ્યા, તે અવિદ્યમાન કાર્યમાં પણ તુલ્ય છે, અથવા એથી પણ વધારે કષ્ટતર છે. કારણ કે પૂર્વે નહિ થએલું કાર્ય તને જણાય છે, તો પછી ગધેડાનાં શીંગડાં પણ શું જણાય છે? ૨૩૧૩-થી-૨૩૧૪.

મિથ્યાત્વના ઉદયથી નિન્દુવતા પામેલ જમાલિને પૂર્વોક્તરીતે અપ્રોગ્ય પ્રમાણ કરતો જણાવે, ગીતાર્થ સાધુઓ તેને કહેવા લાગ્યા કે (ક્રિયાના સમયે પણ સર્વથા) અકૃત કાર્ય, આકાશપુષ્પની પેઠે અવિદ્યમાન હોવાથી કરાતું નથી, અને જો અકૃત કાર્ય પણ કરાતું હોય, તો ગધેડાનાં શીંગડાં પણ કરાવાં જોઈએ. કારણ કે અકૃતપણે ઉભય સ્થળે સમાન છે. વળી જે નિત્યક્રિયાદિ દોષો કૃતપક્ષમાં તમે કહ્યા, તે નિત્યક્રિયા-ક્રિયાની આગમમિ-ક્રિયાની નિષ્ફળતા આદિ દોષો, અકૃતપક્ષમાં-અવિદ્યમાન વસ્તુ કરવાનું માનવાથી વિગતે

પ્રાપ્ત થાય છે. વિવિધમાન વસ્તુમાં તેા પર્યાય વિગેરે ધારણ કરવા દ્વારાએ કોણક અપેક્ષાએ ક્રિયા ધરી પણ શકે છે; જેનેકે “અવકાશ કરો પગ કરો પીડ કરો,” ઇત્યાદિ. પરંતુ અવિવિધમાન પદાર્થમાં તેા સરિયા એવું સંસવતુ જ નથી. કારણકે ગથેડાનાં શીંગડાંની માફક તે સરિયા અવિવિધમાન છે. વળી જે પૂર્વે કારણાદિ અવસ્થામાં અવેગમના કાર્ય ઉત્પન્ન થય છે, તેા પછી જેમ માટીના પિડથી રડો થાય છે, તેમ તેવી ગથેડાનાં શીંગડાં પણ કેમ ન થાય? કારણકે અવિવિધમાનતા ઉભયત્ર સમાન છે. અને તેવી કરીને જેમ અરવિષાણુ થતુ નથી જણાતું, તેમ ઘટ પણ થતો ન જણાવો જોઈએ. અથવા અરવિષાણુ જણાય, અને ઘટ ન જણાય, એમ વિપર્યય પણ કેમ ન થાય? ૨૩૧૩-થી-૨૩૧૪.

હવે “દીર્ઘ દીહો ય જઓ” એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કહે છે.

પદ્મમણ્ડપનાળં પરોપરવિલસત્તગાળ સુવહ્નળ ।

દોહો કિરિયાકાલો જડ્ દોસડ્ કિં ત્વ કુંભસ્ત ? ॥ ૨૩૧૫ ॥

અન્નારંભે અન્નં કિહ્ દોસડ ? જડ્ ઘડો પડારંભે ।

મિવકાદઓ ન કુંમો કિહ્ દોસડ સો તદદ્દાણ ? ॥ ૨૩૧૬ ॥

દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતાં પરસ્પર વિરુદ્ધજી એવાં ઘણાં કાર્યોના દીર્ઘ ક્રિયાકાળ જણાય, તેા એમાં ઘટને શું ? જેમ પટના આરંભમાં ઘટ ન જણાય, તેમ અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્ય કાર્ય ક્યાંથી જણાય? શિવક વિગેરે કંઈ ઘટરૂપ નથી, એટલે તે વખતે ઘટ ક્યાંથી જણાય ? ૨૩૧૫-થી-૨૩૧૬.

દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિરુદ્ધજી સ્વરૂપવાળા શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશુલ વિગેરે પ્રતિગમ્ય આરંભ થતા અને સમાપ્ત પામતા એવાં ઘણાં કાર્યોના દીર્ઘ ક્રિયાકાળ જણાય, તેા એમાં ઘટરૂપ કાર્યોના દીર્ઘ ક્રિયાકાળ ક્યાંથી થયો? તદ્દારં એમ માનવું છે, કે માટી લાવતી-તેને મસગતી-પિડ કરવો વિગેરે સર્વ ઘટ ઉત્પન્ન થવાનો ક્રિયાકાળ છે. એ તદ્દારી માન્યતા અપોગ્ય છે, કારણકે કાર્યોના ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ એક હોવાથી ત્યાં દરેક સમયે જુદા જુદા કાર્યો આરંભાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, ઘટ તેા છેલ્લા સમયે આરંભાય છે ને છેલ્લા સમયેજ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે ઘટરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળ ક્યાંથી આવ્યો ? કારણકે જેમ ઘટરૂપ કાર્યના આરંભમાં ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું, તેમ શિવકાદિ અન્યકાર્યના આરંભમાં ઘટાદિરૂપ અન્ય કાર્ય ક્યાંથી જણાય ? વળી શિવકાદિ કાર્યો કંઈ ઘટરૂપ નથી, પણ એથી જુદાજ છે, એટલે શિવકાદિ કાર્યકાળમાં ઘટાદિ કાર્ય ક્યાંથી જણાય ? નજ જણાય. ૨૩૭૫-૨૩૧૬.

“દોસડ તદન્તે” એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કહે છે.

અંતે હિય આરદ્ધો જડ્ દોસડ્ તમ્મિ ચેવ કો દોસો ? ।

અકર્મં ચ મંપડ ગણ કહ્ ફોરડ કહ્ વ ઇન્સમ્મિ ? ॥ ૨૩૧૭ ॥

છેલ્લે સમયે આરંભેલું કાર્ય, તેા છેલ્લા સમયમાં જણાય, તેા એમાં શું દોષ છે? વર્તમાન સમયે નહિ થયેલું કાર્ય, અતીતકાળ અને અનાગતકાળમાં, કેવો રીતે થાય ? નજ થાય ૨૩૧૭.

અન્યથા સમયે આરંભેલો ઘટ, જે અન્ય સમયેજ જણાય, એમાં શું દોષ છે ? કહેજ નહિ. વળી વર્તમાન કાલાસમયે કાર્ય નથા કરાતુ. એમ માનવામાં આવે, તેા

(૨૩૮) ક્રિયાસુદાયના અન્તમા કાર્ય દેખાવવાનું કારણ ને ક્રિયામાણુકૃતની લજના

અતીત અને અનાગત ક્રિયાકાળે પણ તે કેવી રીતે કરાય ? કારણકે અતીત-અનાગત ક્રિયાકાળ વિનષ્ટ અં. અનુત્પન્ન હોવાથી, ગદેડાના રીંગડાની પેઠે અવિદ્યમાન છે. એટલે તેમાં કાર્ય કેવી રીતે થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. માટે જે કરાતું હોય, તેજ કર્યું કહેવાય. ” અને જો કરાતું હોય, તે કર્યું ન કહેવાય, તો પછી તે ક્યાં કરાય છે ? ક્રિયા વીત્યા પછી કાર્ય થાય છે, એમ કહેવું થાય તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે તે વખતે ક્રિયાનો અભાવ હોય છે. અને ક્રિયાના અભાવે પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે, તો ક્રિયાના આરંભની પૂર્વે પણ કાર્યોત્પત્તિ થવી જોઈએ, કારણ કે ક્રિયાનો અભાવ ઉભય-સ્થળે સમાન હોય છે.

વર્તમાન સમય ક્રિયામાણુ (કર્યું કરવાનો) કાળ છે અને તે પછીનો કૃતકાળ છે (કાર્યકાળ છે.) ક્રિયામાણુકાળમાં કાર્ય હોતું નથી, એટલે નહિ કરાએલું કાર્ય કરાય છે, પણ કરાએલું નથી કરાતું. એમ તું કહેતો હોય, તો અમે તને પૂછીએ છીએ કે ક્રિયાવડે કાર્ય થાય છે ? કે ક્રિયા વિના થાય છે ? જો ક્રિયાવડે થતું હોય, તો અન્ય સમયમાં ક્રિયા અને અન્ય સમયમાં કાર્ય, એમ કેમ થાય ? કારણકે ખેરના ડાકડામાં છેઃ ક્રિયા કરતાં ખાખરાના ડાકડામાં કંઈ છેઃ ન થાય. વળી ક્રિયા ઉપરમ થયા પછી કાર્ય થાય છે, પણ ક્રિયા હોય, ત્યારે નથી થતું, એમ કહેવાથી તો કાર્યોત્પત્તિમાં ક્રિયા વિઘ્નહેતુ થઈ કહેવાય, અને એથી કારણ તે અકારણરૂપ થવાથી પ્રત્યક્ષાદિ અનેક વિરોધ પ્રાપ્ત થાય.

જો ક્રિયા સિવાય કાર્ય થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો ઘટાદિ કાર્યના અર્થી જનો માટી લાવીને તેને મસળે, તેના પિંડ કરે, ચક્રપર મૂકે, તેને ભભાવે, વિગેરે જે ક્રિયા કરે છે, તે નિર્થક થાય. અને એથી ભોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ તપ-સંયમાદિ ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ ન કરવું જોઈએ, કેમકે ત્યારે મતે ક્રિયા સિવાય પણ ભોક્ષપ્રાપ્તિ થવી જોઈએ પરંતુ એમ થતું નથી, ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, ક્રિયા ઉપરમ થયા પછી નથી થતું. ૨૩૧૭

ઉપર પ્રમાણે સ્થવિરોએ યુક્તિપૂર્વક ક્રિયાકાળમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરી, એટલે પુનઃ જમાલિએ કહ્યું, કે માટી લાવવાથી આરંભીને છેક ચક્ર ઉપરથી ઘડો ઉતારવા પર્યન્તનો બધોય કાળ ઘટરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો જ હોવાથી હું તો ઘડાનો દીર્ઘ ક્રિયાકાળજ અનુભવું છું, પરંતુ તમારા કહેવા મુજબ જે સમયે કાર્ય આરંભાય છે; તેજ સમયે તે ઉત્પન્ન થાય છે, એવું કંઈ જણાતું નથી. એ પ્રમાણે જમાલિતું કથન સાંભળીને સ્થવિરોએ તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે—

પદ્મસમયકજ્જકોડીનિરવેલો ઘડગયાહિલામોડમિ ।

પદ્મસમયકજ્જકાલં ધૂલમદ્ ! ઘટમ્મિ લાણસિ ॥ ૨૩૧૮ ॥

કો ચરમસમયનિયમો ? પદ્મે ચ્ચિય તો ન કીરઈ કજ્જં ।

નાકારણંતિ કજ્જં તં ચેવંતમ્મિ સે સમણ ॥ ૨૩૧૯ ॥

તેનેદ કજ્જમાણં નિયમેણ કયં કયં તુ મયણિજ્જં ।

કિંચિદિદ્ધ કજ્જમાણં ઉવરયકિરિયં વ દોજ્જાદિ ॥ ૨૩૨૦ ॥

તું ઘટસંખ્યાની અભિજ્ઞાપાવાળો હોવાથી, દરેક સમયે પડતી કાર્યપરંપરામાં અપેક્ષા રહિત છે, તેથી રે સ્વતંત્રનિ ! દરેક સમયનો કાર્યકાળ તું ઘટમાં વહે છે જે

એમ હોય, તો છેલ્લા સમયે કાર્ય થાય, એવો નિયમ કેમ ? પહેલાજ સમયમાં કાર્ય કેમ ન કરાય ? તે માટે કાળુ વિના કાર્ય થતું નથી, એથી તે કાર્યનું કારણ અન્ય સમયમાં જ છે. ને તેથી કરીને અહીં છેલ્લા સમયે જે કરાતું હોય, તે અવશ્ય કંઈ કહેવાય. પણ જે કરેલું હોય, તે માટે તો ભય ન છે, કોઈકે કરાતું કહેવાય અને કોઈકે કરાતું ન કહેવાય. ૨૩૨૦

સ્થવિરો—દરેક સમયે સિત્ત કાર્યોની પરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તું તેમાં નિર્બંધ હોવાથી એ ઉત્પન્ન થતી કાચ પરંપરાને ગણતો નથી. કારણ કે તું ઘટ સંબંધી અભિલાષવાળો છે. એટલે કે “અહીં ઘટ ઉત્પન્ન થશે” એવા અભિલાષવાળો તું છે, આથી કરીને દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતી કાર્યોની પરંપરા તું જોતો નથી, એટલે દરેક જુદા જુદા કાર્ય સંબંધી જે સર્વ કાળ છે તેને ઘટમાં ચોજે છે, એટલે કે “આ સર્વ ઘટોત્પત્તિ કાળ છે.” એમ તું માને છે. પણ તારો એ અનુભવ મિથ્યા છે. કેમકે ઘટોત્પત્તિકાળ તો માત્ર એકજ સમયનો છે, અને તું તો ઉપર કહ્યા મુજબ સર્વ કાળને ઘટોત્પત્તિનોજ માને છે.

જમાલિઃ—દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતી કાર્યોની પરંપરા તો કંઈ નથી જણાતી, પણ મિલક-સ્થાવર વિગેરે માત્ર કેટલાએક કાર્યોજ જણાય છે.

સ્થવિરોઃ—મિલકાદિ જે કાર્યો જણાય છે, તે તો સ્થૂલ કાર્યો છે, પરંતુ જે દરેક સમયે ઉત્પન્ન થનારાં સૂક્ષ્મ કાર્યો છે તે કાર્યો છદ્મસ્થ વ્યક્તિ પ્રગટપણે જાણી શકે એમ નથી. તેવા સૂક્ષ્મ કાર્યોને અકુચ કરનાર તો અનન્ત સિદ્ધ અને કેવળી ભગવન્તનાં જાનો જ છે. અને એ જ્ઞાનો પણ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી તે પણ કાર્યો જ છે. એટલે દરેક સમયે કાર્યોની પરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જે કહ્યું છે, તે ચોખ્ખું છે.

જમાલિઃ—કાર્યોત્પત્તિમાં દીર્ઘ ક્રિયાકાળ ન માનતાં, માત્ર એકજ સમય મનવામાં આવે છે, તો પછી છેલ્લા સમયેજ ઘટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એવો નિયમ શામાટે હોયો દેવદેવ ? પહેલા સમયેજ કાર્ય કેમ ન કરાય ?

સ્થવિરોઃ—કાળુ સિવાય કાર્ય થઈ શકે નહિ. ઘટાદિ કાર્યનું કારણ અન્ય સમયે જ હોય છે, પણ પ્રથમ સમયે નથી હોતું; એટલે ત્યાં પ્રથમ સમયવાદિમાં કાર્ય પણ નથી થતું; જ્યાં કાર્ય હોય ત્યાંજ કારણ હોય, જ્યાં કાર્ય ન હોય, ત્યાં કારણ પણ ન હોય; એમ અન્ય-વ્યતિરેકથી ઘટાદિ કાર્યનું કારણ અન્ય સમયેજ જણાય છે, તેથી તેનું કાર્ય પણ ત્યાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી “અન્ય સમયે કાર્યોત્પત્તિ થાય” એ નિયમ મુક્તિ પૂર્વક ચોખ્ખું છે.

વળી એજ કારણથી વનમાનદિપાસમયે કરાતું કાર્ય, અવશ્ય કરેલુંજ કહેવાય; અને તે કાર્ય કરેલું હોય, તેની ભજના નાચતી, કારણ કે કેટલુંક કરેલું કાર્ય ક્રિયા મતી વખતે કરાવું કહેવાય છે, અને બીજું ક્રિયા ઉપરમ થયા પછી ચક્રાદે પરથી દત્તેલું ઘટાદિ કાર્ય કરાવું ન કહેવાય, કેમકે તેની ક્રિયાનો ઉપરમ થઈ ગયો છે—ક્રિયા અર્થ પૂરેલ છે. ૨૩૨૧-૨૩૨૨-૨૦.

સ્થવિરોએ કહેલ મુખ્યો પ્રસ્તુત મંધારામાં ચોટને જમાલિસ પુનઃ પૂર્વપક્ષ કરે છે, અને સ્થવિરો તેના ઉત્તર આપે છે.

જં જન્થ નમોદેસે અત્યુદ્ધ જન્થ જન્થ સમયસ્મિ ।

તં તન્થ તત્યમત્યુયમત્યુદ્ધં તપિ તં ચેવ ॥ ૨૩૨૧ ॥

વહુવત્યત્યુરણવિભિન્નદેસકિરિયાકજ્જકોડીજં ।

મણ્ણસિ દાહં કાલં જહ સંથારમ્સ કિ તત્થ ? ॥ ૨૩૨૨ ॥

પહસમયકજ્જકોડીવિમુદ્ધો સંથારયાહિકયકજ્જો ।

પહસમયકજ્જકાલં કિહ સંથારમ્મિ લાણસિ ? ॥ ૨૩૨૩ ॥

જે સંથારો જે આકાશ પ્રદેશમાં જે જે સમયમાં પથરાય છે તે સંથારો તે તે સમયમાં પથરાયેલો છે, અને તેજ પથરાય છે પણ ખરો. વળી ઘણાં વસ્ત્ર પાથરવાની વિભિન્ન દેશ ક્રિયા વિગેરે કાર્યની પરંપરાનો દીર્ઘકાળ તું માને છે, તો એમાં સંથારાનો દીર્ઘકાળ ક્યાં છે ? તું સંથારો રૂપ કાર્યમાંજ બુદ્ધિવળો હોવાથી, દરેક સમયની કાર્યપરંપરાથી વિમુખ છે, ને દરેક સમયના કાર્ય કાળને સંથારામાં યોજે છે ? ૨૩૨૧-૨૩૨૨-૨૩૨૩.

જમાલિ:-જે સંથારો જે આકાશ પ્રદેશમાં જે જે સમયે પથરાય છે, તે સંથારો તેટલા પ્રમાણમાં તે આકાશ પ્રદેશમાં તે તે સમયે પથરાયેલો છે, અને પથરાય છે પણ ખરો. મતલબ કે કેટલોક સંથારો પથરાય છે, ને કેટલોક પથરાયો છે, પણ સર્વ સંથારો પથરાયેલો ન કહેવાય; અને એથી કરીને “ જે કરાતું હોય તે કર્યું કહેવાય ” ઇત્યાદિ જે મહાવીરદેવનું વચન તે અસત્ય જણાય છે.

સ્થાવરો - જમાલિ ! તમે ભગવન્તના વચનનો અભિપ્રાય નથી જાણ્યો, માટે જ એમ અચુકત કહ્યો છો; કારણ કે ભગવન્તનું વચન સર્વન્યાત્મક હોય છે, એથી કરીને “ કરાતું હોય તે કર્યું નથી. ” એવું પણ કોઇક વખત વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ માની શકાય છે. પરંતુ “ ચલમાણે ચલિષ્ ડર્ફરિજ્જમાણે ડર્ફરિષ્ ” ઇત્યાદિ જે સૂત્રો છે, તે તો નિશ્ચયનયના મતે કહેલાં છે, તેથી એ નયના અભિપ્રાયે “ કરાતું હોય તે કર્યું, પથરાતું હોય તે પાથર્યું ” ઇત્યાદિ સર્વ ઘટી શકે છે, કેમકે નિશ્ચયનય એમ માને છે, કે પ્રથમસમયથીજ ઘટ કરવાનો આરંભ નથી કર્યો, પરંતુ માટી લાવવી તેને મસળવી વિગેરે જુદાં જુદાં કાર્યો દરેક સમયે આરંભાય છે. એમાંનું જે કાર્ય જે સમયે આરંભાય છે, તે કાર્ય તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે કાર્યકાળ અને નિષ્કાકાળ એકજ હોય છે, અન્યથા પૂર્વ કહેલ દોષો પ્રાપ્ત થાય. માટે “ જે કરાતું હોય તે કરેલુંજ છે. ” એજ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિવાદઅસ્ત એવો સંથારો પણ, પ્રથમ સમયથીજ મધ્યો પાથરવા માંડ્યો નથી, પરંતુ દરેક સમયે, તેના જુદા જુદા અવયવો પથરાય છે, એમાંનો જે અવયવ જે સમયે પાથરવા માંડ્યો હોય, તે અવયવ-તેજ સમયે પથરાય છે. પણ સંપૂર્ણ સંથારો તો હૃદ્વાસમયેજ પથરાય છે, અને ત્યાંજ સંપૂર્ણ પથરાય રહે છે એટલે “ પથરાતું હોય તે પથરાયેલું છે. ” વળી જે કાર્યનો તમે દીર્ઘકાળ માનો છો, તે તો જુદા જુદા દેશકાળે વસ્ત્ર-કંબળ વિગેરે જુદી જુદી વસ્તુઓ પાથરવા અંબધી ક્રિયારૂપ કાર્યની પરંપરાનો છે, એમાં સંથારો કરવામાં દીર્ઘકાળ ક્યાંથી આવ્યો ?

જમાલિ:-જે પહેલાં જુદાં જુદાં કાર્યો થતાં હોય, અને સંથારો તો હૃદ્વાસમયેજ આરંભાતો હોય, ને ત્યાંજ પૂરો થતો હોય, એમ ક્રિયાનો કાર્યકાળ અને નિષ્કાકાળ

(કાર્યની સમાપ્તિના કાળ) એક જ હોય, તો પછી અને સંધારાનોજ દીર્ઘ ક્રિયાકાળ કેમ અનુભવાય છે ?

સ્થવિરો—એક સમયે થતી કાર્યની પરંપરાથી તમે વિપ્રભ છે, અને માત્ર સંધારણ કાર્યમાંજ ઘાંટવાળા છે, તે હી દરેક સમયે થતા કાર્યની પરંપરાનો કાળ સંધારામાં થાતો છે. એટલે એ બધો કાળ તમને સંધારાનોજ અનુભવાય છે. ૨૩૨૨-૨૩૨૨-૨૩૨૩

સો ઉચ્ચુચુનયમયં અમુગંતો ન પડિવજ્જણ જાહે ।

તાહે સમગા કેઈ ઉવસંપણ્ણા જિણં ચેવ ॥ ૨૩૨૪ ॥

પિયદંમણાવિ પડ્ડણોડણુરાગઓ તમ્મયં ચિય પવણ્ણા ।

ઢંકોવહિયાગણિદહ્દવત્થદેસા તયં મળહ ॥ ૨૩૨૫ ॥

સાવય ! મંઘાહી મે તુમણ દહ્દત્તિ સોવિ ય તમાહ ।

નણુ તુજ્જ ઢજ્જમાણં દહ્દંતિ મઓ ન સિદ્ધંતો ॥ ૨૩૨૬ ॥

દહ્દં ન ઢજ્જમાણં જહ વિગણ્ણાગણ વ કા સંકા ।

કાલે તયભાવાઓ મંઘાહી કમ્મિ તે દહ્દા ? ॥ ૨૩૨૭ ॥

તે જમાલિ ઝગ્ગુચ્ચનય (નિશ્ચયનયવિશેષ) ના અભિપ્રાયને નહિ જાણતો હોવાથી (સ્થવિરોનું કથન) બ્યારે તેણે અંગીકાર ન કર્યું, ત્યારે કેટલાએક સાધુઓ ભગવન્ત પાસે ગયા; પણ પ્રિયદર્શના અથવા મુદ્દર્શના સાધ્વીએ પતિના અનુરાગથી તેનોજ મત અંગીકાર કર્યો. તે પછી ઢંક આવકે નાંખેલા અંગારે તેના વચ્ચેનો અમુક ભાગ બળ્યો, એટલે તેને તેણીએ દહુ-આવક ! તે મારી સંઘાટી (કેમ ?) બાળી ? ઢંક આવકે તેને કહ્યું. આર્યે ! “બળતું હોય તે બળ્યું” એવા અભિપ્રાયવાળો તમરો સિદ્ધાન્ત નથી. અને એ પ્રમાણે જો બળતું હોય તે બળ્યું ન કહેવાય, તો પછી અતીત ને અનાગત કાળમાં દાદરિયાના અભાવે તમારી સંઘાટી એ ક્યાં બાળી ? ૨૩૨૪-થી-૨૩૨૭

અથવા ન ઢજ્જમાણં દહ્દં દાહકિરિયાસમત્તીય ।

ફિરિયાડખારે દહ્દં જહ દહ્દં કિં ન તેલોકં ? ॥ ૨૩૨૮ ॥

ઉચ્ચુચુનયમયાઓ વીરજિણિંદવયણાવલંબીણં ।

જુગ્ગેજ્જ ઢજ્જમાણં દહ્દં વોતું ન તુજ્જંપિ ॥ ૨૩૨૯ ॥

તમણ મમણ જો જો દેસોડગણિભાવમેહ ઢજ્જસ્સ ।

ઠં તમ્મિ ઢજ્જમાણં દહ્દંપિ તમેવ તમ્હેવ ॥ ૨૩૩૦ ॥

નિયમેણ ઢજ્જમાણં દહ્દં દહ્દં તુ હોહ મયણિજ્જં ।

કિંચિદિદ્ધ ઢજ્જમાણં ઉવરયદાહં વ દોઝાદિ ॥ ૨૩૩૧ ॥

જણામો મંરોણમજ્જો ! પિયદંમણાઓ ઢંક ।

પોતું જવારિયોં પોતૂણ તપા જિણમનાસં ॥ ૨૩૩૨ ॥

અપવા (જે તમે એમ કહેતા હો કે) બળતું હોય તે બળ્યું ન કહેવાય, પણ દાદરિયા સમાપ્ત થયા પછી બળ્યું કહેવાય. જો એમ હોય તો દાદરિયાના અભાવે બળ્યું,

એમ થયું. અને એમ હોય તો પછી આખું વિધે પણ બળ્યું, એમ કેમ ન કહેવાય ? (કારણ કે) ત્યાં પણ દાહક્રિયાનો અભાવ છે. બળતું હોય તે બળ્યું, એમ ઋગ્વેદસૂત્રનયના અભિપ્રાયે વીર જિનેશ્વરના વચનનું અવલંબન કરનાર કહી શકે, પણ તમારાથી તેમ ન કહી શકાય. (કારણ કે બળતું હોય તેને તમે બળ્યું છે એમ નથી કહેતા. અને ઋગ્વેદસૂત્રનયના અભિપ્રાયે તો) સમયે સમયે બલતી વસ્તુનો જે ભાગ અગ્નિ પશુને પામે છે તે બળ્યું કહેવાય. તેથી તેને વિષે જે બળતું હોય તે અવશ્ય બળ્યું હોય છે, અને બળ્યું છે તેની ભજના છે; કેમકે એમાં કેટલુંક દાહક્રિયારહિત હોય છે તે કેટલુંક દાહક્રિયાવાળું હોય છે, પછી (એ પ્રમાણે ઢંકની યોગ્ય ચુક્તિઓ વડે યોધ પામેલ પ્રિયદર્શના અને બીજા સાધુઓએ કહ્યું) હે આર્ય ઢંક ! અમે તમારું કથન અંગીકાર કરીએ છીએ, એમ કહીને પ્રિયદર્શના વિગેરે જમાલિને એકલોજ મુકીને સઘળા જિનેશ્વર પાસે ગયા. ૨૩૨૮-થી-૨૩૩૨

ધતિ બહુરતવાદી જમાલિ નામના નિન્હવનો વાદ સમાપ્ત થયો.

હવે બીજા નિન્હવની વક્તવ્યતા સંબંધી કહે છે.

સોલસ વાસાણિ તયા જિણેણ ઉપ્પાડિયસ્સ નાણસ્સ ।

જીવપણસિયદિટ્ઠી તો ઉસમપુરે સમુપ્પણ્ણા ॥ ૨૩૩૩ ॥ મૂ. ભા. ૧૨૭

રાયગીહે ગુણસિલણ વસુ ચોદસપુવિ તોસગુત્તો ચ ।

આમલકપ્પા નવંરી મિત્તસિરી કૂર-પિડઢાઈ ॥ ૨૩૩૪ ॥ મૂ. ભા. ૧૨૮

ભગવન્ત મહાવીરદેવને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી સોળવર્ષે રાજગૃહ અથવા ઋષભપુર નગરમાં જીવ પ્રદેશીક દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, રાજગૃહનગરના ગુણશીલ ચેત્યમાં આવેલા ચૌદ પૂર્વતર વસુ નામના આચાર્યના તિષ્યગુપ્ત નામના શિષ્યને આગલ કહેવાશે તેવો પૂર્વગત આલાપક ભણનાં મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપ્રતિપત્તિ થઈ. તેને આમલકકપ્પા નગરીમાં મિત્રશ્રી નામના શ્રાવકે કુર-સિદ્ધ આદિના દાનવડે (અનાજના દાણા આપવા વડે) પ્રતિબોધ પમાડ્યો. ૨૩૩૩-૨૩૩૪.

ઉપરોક્ત અર્થને વિશેષ પ્રતિપાદન કરવાને જે રીતે તિષ્યગુપ્ત નિન્હવ થયો તે રીતે કરવાને ભાષ્યકાર કહે છે.

આયપ્પવાયપુવં અહિજ્જમાણસ્સ તોસગુત્તસ્સ ।

નયમયમવાણમાણસ્સ દિટ્ઠિમોહો સમુપ્પણ્ણો ॥ ૨૩૩૫ ॥

एमाद्वो पएसा नो जीवो न य पएसहीणोवि ।

जं तो स जेण पुण्णो स एव जीवोऽन्तिमपएसो ॥ २३३६ ॥

આત્મપ્રવાદ પૂર્વ ભણના તિષ્યગુપ્તને નયનો અભિપ્રાય નહિ બાલુવાથી દૃષ્ટિમાદ ઉત્પન્ન નયો. (તે આ પ્રમાણે) એકાદિ પ્રદેશ જીવ નહિ, (મર્વ પ્રદેશમાંથી) એક પ્રદેશાદીન હોય તે પણ જીવ નહિ, તો પછી જે પ્રદેશવડે જીવ પર્વ કરાય છે, તે પ્રદેશજીવ જીવ કહેવાય. ૨૩૩૫-૨૩૩૬

આત્મપ્રવાદ નામનું પૂર્વ ભણના તિષ્યગુપ્તને તેમાં આ પ્રમાણે એક આલાપક આપ્યો. “ અને મને ! જીવદર્પણે જીવેતિ વતવે ત્રિયા ? । જો દ્રવ્યદે મમદે । વર્ધ દો,

નિન્નિ, જાય દમ, સચ્ચેજા, અમચ્ચેજા મતે ! જીવપપસા જીવત્તિ વત્તવ્વ સિયા ? । નો
 ણ્ણદ્દે સમદ્દે, પગપપસુણેવિ જીવેણ જીવેત્તિ વત્તવ્વ સિયા । સે કેણ અદ્દેણ ? । જમ્હા ણ
 કમિણે પદ્ધિપુદ્ધે તોગાગાસપપસતુલ્લે જીવે જીવેત્તિ વત્તવ્વ સિયા, સે તેણં અદ્દેણં ॥ ” ઇતિ ।
 હે ભગવન્ત ! જીવના એક પ્રદેશને જીવ કહેવાય ? ના, એ અર્થ યોગ્ય નથી. ત્યારે શું
 જીવના બે, ત્રણ, દશ, સંખ્યાના, અસંખ્યાતા પ્રદેશને જીવ કહેવાય ? ના, એ અર્થ પણ
 યોગ્ય નથી; જીવના સર્વ પ્રદેશોમાંથી એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય, તો પણ જીવ ન કહેવાય;
 કેમ કે સંપૂર્ણ લોકાકાગના પ્રદેશ જેટલા જીવના પ્રદેશ હોય, તોજ જીવ કહેવાય. આ
 આલાપકે કોઇ એક નયની અપેક્ષાવાળો છે, પણ સર્વનયાત્મક નથી. ” આ પ્રમાણે આ-
 લાપકનો તાત્પર્યાર્થ ન જાણ્યાથી તિબ્બયુક્તને મિથ્યાત્વના ઉદયથી દૃષ્ટિમોહ થયો. તે
 ઉપરોક્ત આલાપકથી એમ સમજવા લાગ્યો કે એક, બે આદિથી આરંભીને યાવત એક
 પ્રદેશ ન્યૂન હોય તોપણ જીવ ન કહેવાય, કેમકે તે આલાપકમાં તેનો નિષેધ કર્યો છે;
 મારે જે કોઈ છેલ્લા પ્રદેશવડે જીવ પૂર્ણ કરાય છે, તે પ્રદેશજ જીવ છે, તે સિવાયના સર્વ
 પ્રદેશ જીવ નથી, એમ એ આલાપકથીજ સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે વિરૂદ્ધ સ્વીકારવા
 લાગ્યા. ૨૩૩૫-૨૩૩૬.

એ પ્રમાણે એ વિપ્રતિપત્તિ પામ્યા, એટલે તેને બોધ પમાડવાને કૃપાળુ આચાર્ય
 કહેવા લાગ્યા કે-

ગુરુણાઽભિદ્ધિઓ જહ્ તે પઠમપપસો ન સંમઓ જીવો ।
 તો તપ્પરિણામો ચ્ચિય જીવો કહમંતિમપપસો ? ॥ ૨૩૩૭ ॥
 અદ્દ સ જીવો કિદ્દ નાદ્દમોત્તિ ? કો વા વિસેસહેઝ્ઝ તે ? ।
 અદ્દ પૂરણોત્તિ બુદ્ધી એક્કેકો પૂરણો તસ્સ ॥ ૨૩૩૮ ॥
 एवं જીવવહુત્તં પઠ્ઠજીવં સચ્ચદ્દા વ તદ્દમાવો ।
 ઇચ્છા વિવજ્જઓ વા વિસમત્તં સચ્ચસિદ્ધી વા ॥ ૨૩૩૯ ॥
 જં મચ્ચદ્દા ન વીરું મચ્ચેસુવિ તં ન રેણુતેલ્લં વ ।
 સેસેસુ અમંભૂઓ જીવો કહમંતિમપપસે ? ॥ ૨૩૪૦ ॥

ધીગુરુઓ કહું કે, જો પ્રથમપ્રદેશને જીવ જીવ નથી માનતો, તો પછી અન્ય
 પ્રદેશ પણ જીવ કેમ કહેવાય ? તે પણ બીજા પ્રદેશોના જેવાજ પરિણામ વાળો છે.
 અથવા એ અન્યપ્રદેશને જીવ જીવ માને છે, તો પ્રથમ પ્રદેશને કેમ નથી માનતો ?
 અથવા એમ માનવામાં કયો વિશેષ હેતુ છે ? અન્યપ્રદેશથી જીવ પૂર્ણ થાય છે, એ
 એમાં વિશેષ હેતુ છે, એમ માનતો હોય તો બીજા દરેક પ્રદેશથી પણ જીવની પૂર્તિ
 થાય તે, અને એમ માનવાથી તો દરેક જીવમાં અનેક જીવની પ્રાપ્તિ થાય, અથવા સર્વ-
 મા જીવનો અભાવ થાય, આમ છતાં આમદથી ઇચ્છા મુજબ એમ કહેતો હોય, તો
 એવી વિપરીત કેમ નથી કહેતો ? અથવા વિચરનાએ કેમ નથી કહેતો ? કેમકે સ્વેચ્છા
 મુજબ ચેલવાથી સર્વપક્ષની મિદ્ધિ કરી શકાય છે. વળી રેતીના કણીયામાં તેલની ધરે જે
 દરેક તુલ્ય વ્યુત્થ અવયવોમાં નથી હોતું, તે સર્વ અવયવોમાં પણ નથી હોતું; તેવી રીતે
 જીવપ્રદેશમાં જીવ ન હોય, તો અન્યપ્રદેશમાં કેવી રીતે હોય ? ૨૩૩૭-૨૩૩૮-૨૩૩૯-૨૩૪૦.

નિર્ણય : એ જીવના પ્રથમ પ્રદેશને જીવ જીવ નથી માનતો તો તેના અન્ય

પ્રદેશને જીવ કેવી રીતે કહે છે? કારણ કે એ અત્યપ્રદેશ પણ ખીજ પ્રમાદિ પ્રદેશોના જેવાજ પરિણામવાળો છે, એટલે તે પણ જીવ નહિ કહેવાય, વળી જેમ તું અત્યપ્રદેશને જીવ માને છે, તેમ પ્રથમ પ્રદેશને પણ જીવરૂપ કેમ નથી માનતો? કારણ કે એ આદ્યપ્રદેશ પણ અત્યપ્રદેશની પેઠે ખીજ પ્રદેશોના જેવાજ પરિણામવાળો છે. અથવા એ ઉભયમાં પ્રદેશપણું સમાન છતાં, અત્યપ્રદેશ જીવ કહેવાય અને આદ્યપ્રદેશ જીવ ન કહેવાય, એમ માનવામાં કયો વિગેય હેતુ છે? અપંખ્યાત પ્રદેશ રાશિની સંખ્યાને એ અત્યપ્રદેશ પૂર્ણ કરે છે, તેથી તે જીવ કહેવાય છે, અને આદ્ય પ્રદેશ નથી કહેવાતો. એવો વિશેષ હેતુ તું જણાવતો હોય, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે જેમ એ અત્યપ્રદેશ સંખ્યાને પૂર્ણ કરે છે, તેવી રીતે પ્રથમાદિ દરેક પ્રદેશો પણ તે સંખ્યાની પૂર્તિ કરે છે, એટલે તે દરેકને અત્યપ્રદેશની પેઠે જીવત્વ પ્રાપ્ત થશે, અને એથી દરેક જીવને અસંખ્યેય જીવાત્મક માનવો પડશે, અથવા તો પ્રથમાદિ પ્રદેશોની પેઠે અત્યપ્રદેશમાં પણ જીવત્વના અભાવે સર્વથા જીવનોજ અભાવ થશે.

દરેક પ્રદેશો વિવક્ષિત સંખ્યાની પૂર્તિ કરે છે, છતાં પણ અત્યપ્રદેશજ જીવ કહેવાય અને બાકીના ન કહેવાય, એવો આગ્રહ રાખતો હોય, તો પછી રાત્રિ વિગેરેની પેઠે ઇચ્છા મુજબ જેમ તને ગમે તેમ બોલ, એ પ્રમાણે ઇચ્છા મુજબ બોલતાં આદ્ય પ્રદેશને જીવ અને અત્ય પ્રદેશને અજીવ એમ વિપરીત પણ કેમ નથી કહેતો? અથવા કેટલાક પ્રદેશો જીવ છે, અને કેટલાક એમાંના અજીવ છે, એ રીતે વિષમતાથી પણ કેમ નથી કહેતો? કારણ કે ઇચ્છા મુજબ બોલનાર સર્વ પક્ષો ગમે તેમ કહી શકે છે વળી રેતીના કણીયામાં તેલની પેઠે જુદા જુદા એકેક અવયવમાં જે મર્ચથા નથી હોતું, તે સર્વ અવયવોના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું; તેવીજ રીતે પ્રથમાદિ દરેક પ્રદેશમાં તું જીવત્વ નથી માનતો, એટલે ખીજ પ્રદેશોમાં જીવત્વ નહીં છતાં પરિણામાદિવડે સમાન છતાં પણ અકસ્માત્ અત્યપ્રદેશમાંજ એ જીવત્વ ક્યાંથી આવ્યું? ૨૩૩૭-૨૩૩૮-૨૩૩૯-૨૩૪૦.

अहं देसओऽवसेसेसु तोवि किह सव्वइंतिमे जुत्तो ? ।

अहं तम्मि व जो हेऊ स एव सेसेसुवि समानो ॥ २३४१ ॥

नेह पएसत्तणओ अन्तो जीवो जहाइमपएसो ।

आह सुयम्मि निसिद्धो सेसो न उ आन्तमपएसो ॥ २३४२ ॥

नणु एगोत्ति निसिद्धो सोवि सुए जइ सुयं पमाणं ते ।

सुत्ते सव्वपएसो भणिया जीवो न चारमोत्ति ॥ २३४३ ॥

तंतू पडोवयारी न समत्तपडो य समुदिया ते उ ।

सव्वे समत्तपडओ सव्वपएसो तहा जीवो ॥ २३४४ ॥

અત્ય સિવાયના અવશેષ પ્રદેશોમાં દેશથી જીવ છે, અને અત્યપ્રદેશમાં સંપૂર્ણ જીવ છે. (એમ કહેવામાં આવે,) તો પણ અત્યપ્રદેશમાં સંપૂર્ણ જીવ કેમ ધરી શકે? (એ પણ પ્રથમાદિ પ્રદેશોના જેવાજ હોવાથી તેમાં એ દેશથી જીવ ધરી શકશે.) અને (જો) તે અત્યપ્રદેશમાં સંપૂર્ણ જીવ માનવામાં જે હેતુ છે, તે હેતુ અપ્રદેશોમાં પણ સમાન છે. (તો પછી અત્યપ્રદેશની પેઠે જીવ દરેક પ્રદેશોમાં પણ સંપૂર્ણ જીવ કેમ

નથી માનતો? વળી જેમ પ્રથમ પ્રદેશો પ્રદેશરૂપ હોવાથી જીવ નથી, તેમ અન્યપ્રદેશ પણ પ્રદેશરૂપ હોવાથી જીવ નથી, આગમની અનુ (પૂર્વોક્ત આસપદમાં) એવ પ્રદેશોમાં જીવનો નિરૂપણ છે, પણ અન્ય પ્રદેશોમાં નથી નિરૂપણ કર્યો, એમ કહેવામાં આવે તો તે અપોગ્ય છે, કેમકે) એ અન્યપ્રદેશ પણ એ-જ હોવાથી અતમા તેમાં એ નિષેધ દર્શો છે. વળે મંત્રે ! જોષપળમે જંવેત્તિ વત્તવ્ય મિયા? નો જણદે સમદે, વળી એ તને શ્રુત પ્રમાણ હોય, તો એવે સંપૂર્ણ જીવના પ્રદેશોને જીવપદે ત્યાં કહેવા છે. (જમ્મણ કલિણે પર્વિદુષ્ઠ સ્વભાવત્તપરસનુકે જોવે જોવેત્તિ વત્તવ્યં મિયા ”) પણ એક અન્યપ્રદેશને નથી કહ્યું, જેમ એક તત્ત્વ પરનો ઉપધારી છે, (તેના વિના પર સંપૂર્ણ ન કહેવાય) પણ તે એક તત્ત્વ સંપૂર્ણ પર ન કહેવાય, (સધળા સમુદત તંતુઓ હોય, જતો સંપૂર્ણ પર કહેવાય.) તેથી-જ રીતે જીવનો એક પ્રદેશ તે જીવ ન કહેવાય, પણ સર્વ પ્રદેશો સમુદત હોય તો જ જીવ કહેવાય. ૨૪૪૬-થી-૨૪૪૮.

एवंभूतनयमयं देम-पणसा न वत्थुगो भित्ता ।

तेनावत्थुत्ति मया कमिणं चिय वत्थुमिदं से ॥ २३४५ ॥

जट नं पमाणं चं कसिणो जीवो वडोवयाराओ ।

देवेवि सव्ववुद्धी पवज्ज सेसेवि तो जावं ॥ २३४६ ॥

जत्तो व नदुवयारी देमूणे न उ पणमगेत्तम्मि ।

जह तंतुगम्मि षडे पडोवयारो न तंतुम्मि ॥ २३४७ ॥

એવંબુત નયના મને દેશ-પ્રદેશ વસ્તુથી ભિન્ન નથી, તેથી તે દેશ-પ્રદેશ વસ્તુરૂપ નથી આવી કહીને દેશ-પ્રદેશની કલ્પના સિવાય સંપૂર્ણ વસ્તુને જ એવંબુતનય વસ્તુરૂપ માને છે. તે માટે જો તું એવંબુતનયના મતને પ્રમાણ માનતો હોય, તો એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ પ્રદેશાત્મક જીવ માન. (વળી “ ગામ બળ્લુ”, વસ્ત્ર બળ્લુ ” ઇત્યાદિ ત્યાગે) એક દેશમાં પણ ગમન્ત વસ્તુના ઉપધારથી સંપૂર્ણ વસ્તુ માનતો હોય તો એ પ્રમાણે એવપ્રદેશમાં પણ ઉપધારથી જીવ અંગીકાર કર. અથવા એવો ઉપધાર પણ કોઈ ન્યૂન પ્રદેશોમાં ધાય, પણ માત્ર અન્યપ્રદેશમાં જીવ છે, એમ ઉપધાર ન ધાય. જેમ ધાતુએક તત્ત્વ-એથી ન્યૂન પરમાં પરનો ઉપધાર કરાય છે, પણ એકજ તત્ત્વમાં નથી કરાતો, તેમ આવી પણ સમજવું. ૨૪૪૫-થી-૨૪૪૭.

ઉપરના શ્રુતિમાં ષડે શુદ્ધ સમગ્રવ્યો છતાં તે વખત એવ ન પામ્યો અને પછી આમણ પામ્યો તે વાત કહે છે.

इय पणसारथा जाहे न पवज्जइ सो नओ कथो वज्जो ।

पणा प्राणरूपाय भित्तिभिरिणा जुगंरावे ॥ २३४८ ॥

भवत्तव साधन-वंमण-वत्थवावत्थवाभिप्रो भणइ ।

साधव ! विरम्मियाण्णे कीमपि १ नओ मणइ नदरो ॥ २३४९ ॥

ननु શુદ્ધે વિદેશે વજ્જેતાવપદવિનયોડવસી ।

જહ મહર્મિજે ઠો આ વિરમ્મજા મિચ્છમિરા સે ॥ ૨૩૫૦ ॥

એ પ્રમાણે ગુરુએ સમજાવ્યાં છતાં જ્યારે તેણે તે પ્રમાણે અંગીકાર ન કર્યું, ત્યારે તે તિષ્ઠગુપ્તને ગમ્મથી બહાર કર્યો, એટલે તે વિહાર કરતો આમલકલપા-નગરીએ આગ્રસાલ વનમાં રહ્યો, ત્યાં મિત્રશ્રી નામના આવકે (આ નિન્હવ છે. એમ જાણીને તેને પ્રતિબોધ કરવાને) લિક્ષા માટે આમંત્રણ કર્યું. તે ત્યાં ગયો એટલે આવકે ઘણા આદરપૂર્વક તેની આગળ ભક્ષ્ય-પાન-વ્યગ્ન-વસ્ત્ર વિગેરેના સમૃદ્ધ ધરીને તે દરેકમાંથી એકેક અવયવ લઈને તેને આપ્યો, આથી તિષ્ઠગુપ્તે કહ્યું-આવક! આ પ્રમાણે કરીને, શું તેં અમારી મશકરી કરી? ત્યારે આવકે કહ્યું, (મહારાજ !) અન્તનો અવયવ-માત્રજ અવયવી છે, એમ તમારો સિદ્ધાન્ત છે; જો એ સત્ય હોય, તો મેં આમાં મશકરી કરી-હજ્યા? અને એમ ન હોય, તો તમારો સિદ્ધાન્ત અસત્ય છે. ૨૩૪૮-થી-૨૩૫૦.

અંતાઽવયવો ન કુણ્ઙ સમત્તકજ્ઞંતિ જડ્ઙ ન સોઽમિમઓ ।

સંવવહારાઈણ તો તમ્મિ કઓઽવયવિગ્ગાહો ? ॥ ૨૩૫૧ ॥

અંતિમતંતૂ ન પહો તક્કજ્ઞાકરણઓ જહા કુંમો ।

અહ તયમાવેવિ પહો સો કિં ન ઘહો સ્વપુર્ણં વ ? ॥ ૨૩૫૨ ॥

ઉવલંભવ્વવહારાભાવાઓ નત્તિશ્ર મે સ્વપુર્ણં વ ।

અંતાવયવેઽવયવી દિટ્ઠંતાભાવઓ વાવિ ॥ ૨૩૫૩ ॥

પચ્ચક્કઓઽણુમાણા આગમઓ વા પસિદ્ધિરત્થાણં ।

સવ્વાપમાણવિસયાઈયં મિચ્છત્તમેવં મે ॥ ૨૩૫૪ ॥

ઇય ચોઇય સંબુદ્ધો સ્વામિયપહિલામિઓ પુણો વિહિણા ।

ગંતું ગુરુપાયમૂલં સસીસપરિસો પહિકંતો ॥ ૨૩૫૫ ॥

જો અન્ત્ય અવયવ સંપૂર્ણ અવયવીનું કાર્ય ન કરતો હોય, અને તેથી તમને તે ઇષ્ટ ન હોય (એજ પ્રમાણે જો પડ્વાનના તથા વસ્ત્રના અન્ત્ય અવયવો તમને સંતોષ ન પમાડતા હોય) તો સંવ્યવહાર રહિત એ અન્ત્ય અવયવમાં સમસ્ત અવયવીનો તમને ક્યાંથી આગ્રહ થયો? જેમ ઘડો પટનું કાર્ય નથી કરતો, તેમ અન્ત્ય તન્તુ પણ ઠંડીથી રક્ષણ કરવાદિપ પટનું કાર્ય નથી કરતો, તેથી તે પટ નથી અને જો તેમાં પટના કાર્યનો અભાવ છતાં પણ પટ કહેવામાં આવે, તો ઘટ અથવા આકાશપુષ્પને પણ પટ કેમ ન કહેવાય? (તે પણ પટનું કાર્ય નથી કરતા.) વળી અન્ત્ય અવયવમાં તમે માનેલ અવયવી જણાતો નથી, અને તેના વ્યવહારનો પણ અભાવ છે, તેથી આકાશપુષ્પની પેઠે તેમાં તેનો અભાવ છે, અથવા તમારી માન્યતામાં કેમ દૃષ્ટાન્ત નથી, તેથી તમારા સાધ્યની સિદ્ધિ પણ નથી. પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને આગમથી પદાર્થોની મિદ્ધિ થાય છે, અને એ પ્રમાણે તો તમારું સાધ્ય સિદ્ધ કરતા નથી, તેથી તમારો માનેલ પદાર્થ અર્થ પ્રમાણના વિષયરહિત હોવાથી અસત્ય છે. આ પ્રમાણે મિત્રશ્રી આવકે તેને પ્રતિબોધ પમાડ્યો એટલે તેણે તેને ખમાવ્યો, તેથી આવકે પુનઃ સંપૂર્ણ અન્ન-વસ્ત્રાદિ વિદ્યપૂર્વક આપ્યો, પછી તે પોતાના શિષ્યોસદ્વિત ગુરુ પાસે ગયો અને અભ્યગ્ર માર્ગ પામીને ગુરુ સાથે વિચરવા લાગ્યો. ૨૦૫૬-૨૩૫૫.

એ પ્રમાણે અન્ત્યપ્રદેશમાં યવનાર તિષ્ઠગુપ્તનામા દ્વિતીય નિન્દવનો વાદ સમાપ્ત થયો.

હવે ત્રીજા નિન્દવ સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

ચોદા દો વાસસયા તદ્દા સિદ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ ।

નો અવ્યક્તયદિદ્દત્તી મેયવિઆણ સમુપ્પણ્ણા ॥ ૨૩૬૬ ॥ સૂ. મા. ૧૨૯

મેયવિપોલ્લામાદે જોગે તદ્દિવસહિયયસૂલે ય ।

મોહમ્મનલિણિગુમ્મે રાયગિદ્દે મુરિયવલભદ્દે ॥ ૨૩૬૭ ॥ સૂ. મા. ૧૩૦

ભગવન્ત મહાવીરદેવ મોક્ષે ગયા પછી બસે ચૌદ વર્ષે શ્વેતવિક્રા નગરીમાં અવ્યક્ત-
વાદીનું દર્શન ઉત્પન્ન થયું. શ્વેતવિક્રા નગરીના પૌલાપાઠ ચૈત્યમાં રહેલા આચાર્ય પોતાના
શિષ્યોને યોગવદન કરાવતા હતા. તેઓ તે દિવસે હૃદયમાં મૂળ ઉત્પન્ન થવાથી કાળધર્મ
પાત્રીને સાધર્મ દેવલોકના નાલની ગુદમ વિમાનમાં દેવ થયા. સાધુપરની અનુકંપાથી
તે દેવે આચાર્યના મૃત દેહમાં દાખલ થઈને સાધુના યોગ પૂર્ણ કરાવ્યા, પછી પ્રગટ થઈને
તે પોતાને સ્થાને ગયો, એટલે સાધુઓ અવ્યક્ત દૃષ્ટિ પામ્યા, તેમને રાજગૃહિ નગરીમાં
મોયવંદી બળભદ્ર રાજાએ બોધ પમાડ્યો. ૨૩૫૬-૨૩૫૭

શ્રી મહાવીર દેવ નિર્વાણ પામ્યા પછી બસે ને ચૌદ વર્ષે અવ્યક્ત વાદીનું દર્શન
ઉત્પન્ન થયું. તેની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. શ્વેતવિક્રા નગરીના પૌલાપાઠ ચૈત્યમાં આર્ય
આપાઠ નામના આચાર્ય પોતાના ધણા શિષ્યો ગદિત આવીને રહ્યા, અને શિષ્યોને આગાઠ
યોગ વાદન કરાવવા લાગ્યા, તે અવસરે બીજા કોઈ વાચનાચાર્ય ન હોવાથી, આચાર્ય
પોતેજ તેમના વાચનાચાર્ય થયા; તથાવિધ કર્મવિપાકથી આચાર્યશ્રી તેજ દિવસે રાત્રિએ
હૃદયમાં મૂળના વ્યાપિથી કાળધર્મ પાત્રીને સાધર્મ દેવલોકના નાલની ગુદમ વિમાનમાં
દેવ થયા. આચાર્ય કાળધર્મ પામ્યા છે, -તે વાત ગચ્છમાં કોઈપણ જણતુ નહતું, આથી
પૂર્વોક્તદેવે અવધિજ્ઞાનથી સાધુઓને યોગોદ્દત્તાદિ પૂર્વભવને બનાવ જણાવે, સાધુઓપરની
અનુકંપાથી આચાર્યના મૃત શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, પછી ઊઠીને સાધુઓને કહ્યું અરે ?
મુનિઓ ! પગત્રિકાળ (રાત્રિના બીજા પહેરે લેવાનો) મહાજ કરો; તેથી સાધુઓએ તે પ્રમાણે
કર્યું, અને સુતના હિંદમ-ગમુદેશ અનુજા વિગેરે સર્વ તેમની આગળ આચાર્યરૂપધારી દેવ
કર્યો. આ પ્રમાણે દેવપ્રભાવથી તે દેવે સાધુઓના કાળભંગાદિ વિનયી બચાવીનેયોગ
પૂર્ણ કરાવ્યા. પછી તે મરીર તજને દેવલોકમાં જતાં તે દેવે મુનિઓને કહ્યું, હું મુનિઓ !
મં અવિરતીએ ચાન્નિવાળા એવા તમારી પાસે વંદનાદિ કરાવ્યું તેની ક્ષમા કરશો,
હું આચાર્યનાજ શય છું, તે દિવસે હું મરણ પાત્રીને દેવ થયો છું, અવધિજ્ઞાનવડે તમારે
પૂર્ણાંત જાણીને તમારોપરની અનુકંપાથી આવી આવ્યો, અને તમને સર્વને આગાધયોગ
પૂર્ણ કરાવ્યા. આપની પાસે વંદનાદિ અનુચિત ને કરાવ્યું, તે મારે અપરાધ ક્ષમા કરશો,
કૌત્યાદિ મદીને તે દેવ પોતાના સ્થાનકે ગયો.

દેવના મધા પછી આપુએ આચાર્યના શરીરને પરંવીને વિચારવા લાગ્યા કે
અરે ! નાત સંત રાય તમે પણ કાળમુખી અવિરતિને વંદન કર્યું, આ પ્રમાણે કપરશુજ્ઞ
અવ્યક્ત વાદી થયા તે મી બખર ! કોણ જાણે ? કોણ વિરતિવાલો હશે ? ને કોણ અવિરતિ
દેવ હશે ? મારે કે ના હા ને વંદનજ ન કરવું, એ વપારે લાભદાયી છે, અન્યથા અવિ-
રતિને વાલ મરતા નુપણા દેવ થાય. આ પ્રમાણે તેવા પ્રકારના બારે કર્મના હૃદયથી
અવધિજ્ઞાન પુરિવાળ તે આપુએ અવ્યક્તદૃષ્ટિ થયા. અને પરસ્પર એક બીજાને પણ
વંદન કરતું થઈ ગયું. આથી તેમને બીજા જુદા મુનિઓએ કહ્યું, તો તમને નર્વર એવોજ

સંદેહ હોય, તે જોયું તમ । “ હું દેવ છું ” એમ કહ્યું, તેમાં તમને એ દેવ છે, નહિ, એવો કેમ સંદેહ નથી થતો ? તેણે પતેજ “ હું દેવ છું ” એમ કહ્યું, વળી પ્રત્યક્ષથી પણ એમ તે દેવસ્વરૂપ જોયું, તેથી તમાં અપને મદદ નથી; એમ કહેતા હો, તે જોયો “ અમે સાધુ છીએ ” એમ કહે છે, અને પ્રત્યક્ષથી સાધુસ્વરૂપ જણાય છે, તેઓમાં તમને સાધુપણના સંદેહ શાથી થાય છે ? કે જ્યાં પરસ્પર વડ વંદન નથી કરતા ? વળી સાધુના વચન કરતાં દેવનું વચન સત્ય છે, એમ ન કહી શકાય, દેવો કીડા માટે અસત્યવચન પણ બોલે; પરંતુ સાધુઓ મૃગામાપણથી વિરત થએલા હોવાથી કહીપણ અસત્ય બોલતા નથી.

ઇત્યાદિ યુક્તિઓથી સમજાવ્યાં છતાં પણ, તેઓ સમજ્યા નહિ, એટલે તે સઘળા અવ્યક્તવાદી સાધુઓને જન્મ બહાર કર્યા; તેઓ વિહાર કરતા અનુક્રમે રાજગૃહનગરે આવ્યા, અને ગુણશિલ ચૈત્યમાં રહ્યા, તે વખતે તે નગરનો મૈર્યવંશી બ્રાહ્મદ નામે રાજા આવક હતો, તેણે જાણ્યું કે તે અવ્યક્તવાદી નિન્હવો છે, આથી તેઓને યોગ્ય માર્ગે લાવવા માટે રાજાએ પોતાના માણસો-મોકલીને તે સાધુઓને રાજમહેલમાં બોલાવ્યા, અને તેઓને હાથીના પગ નીચે ચગદવા વડે વધ કરવાને લશ્કરના માણસોને આજ્ઞા કરી તેવાર પછી તેમને ચગદવા માટે હાથીનું લશ્કર મંગાવ્યા છતે તે સાધુઓ બોલ્યા રાજન્ ! અમે જાણીએ છીએ કે તું આવક છો, તો અમારા જેવા સાધુઓને આમ શા માટે મારે છે ? તે સાંભળીને રાજાએ કહ્યું, તમારા સિદ્ધાન્તાનુસાર હું આવક છું કે નહિ, તેની શી ખાતરી ? વળી તમે પણ ચોર-ડાકુ ગુપ્તચર યા સાધુ હશે, તે કોણ જાણે છે ? સાધુઓ બોલ્યા રાજન્ ! અમે નિશ્ચય સાધુઓજ છીએ, અન્ય કોઈ નથા. રાજાએ કહ્યું જો તમને એમ નિશ્ચય હોય, તો જે જ્યેષ્ઠ મુનિઓ હોય, તેમને પણ તમે પરસ્પર વંદનાદિ કેમ નથી કરતા ? આ પ્રમાણે રાજાના નિષ્કુર અને કોમળ વચનો સાંભળી તે મુનિઓ બોધ પામ્યા, લજ્જાત થયા અને નિઃશંકીન થવાથી સન્માર્ગ પામ્યા પછી રાજાએ વિનયથી કહ્યું, મહારાજ ? તમને-યોગ્ય માર્ગે લાવવા માટેજ મેં આ પ્રમાણે કર્યું છે, તેમાં મારાથી જે અવિનય કે અપરાધ થયો હોય, તે ક્ષમા કરશો. ૨૩૫૬-૨૩૫૭

એજ અર્થ વિસ્તારથી હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

ગુરુણા દેવીભૂષણ સમણરૂવેણ વાઙ્મયા સીસા ।

સઘ્ભાવે પરિકાહિણ અવ્વત્તયદિટ્ઠિણો જાયા ॥ ૨૩૫૮ ॥

કો જાણઈ કિં સાહુ દેવો વા તો ન વંદાણજ્જોત્તિ ।

હોજ્જ અસંજયનમણં હોજ્જ મુસાવાયમમુઓત્તિ ॥ ૨૩૫૯ ॥

થેરવયણં જઈ પરે સંદેહો કિં સુરો ત્તિ સાહુત્તિ ? ।

દેવે કહં ન સંકા કિં સો દેવો ન દેવો ત્તિ ? ॥ ૨૩૬૦ ॥

તેણ કહિણ્તિ વ મઈ દેવોડં રૂઢરિમણાઓ ય ।

સાહુત્તિ અહં કહિણ્ સમાણરૂવમ્મિ કા મંકા ? ॥ ૨૩૬૧ ॥

દેવસ્મ વ કિં વયણં મચ્ચં તિ ન સાહુરૂવધારિસ્સ ।

ન પરોપ્પરંપિ વન્દહ જ જાગન્નાવિ જયત્તિ ॥ ૨૩૬૨ ॥

દેવ થએલા ગુરુએ સાધુરૂપે શિષ્યો પાસે વંદનાદિ કરાવ્યું, બ્યારે તેમને દેવગુરુએ

સાત્ય વાત કહી, ત્યારે તે શિષ્યો અવ્યક્ત દૃષ્ટિ થયા તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે કોણ જાણે આ સાત્ય સાધુ હશે ? કે સાધુવેશધારી દેવ હશે ? એમાં કંઈ નિશ્ચય નથી થતો. માટે કોઈને પણ કોઈએ વંદનાદિ ન કરતું; કેમ કે આપાઠદેવની પેઠે અસંયતિને વંદન થઈ જાય, ને “ આ પ્રતી છે, ” એમ બોલવામાં મૃપાવાદ દોષ લાગે. (આ પ્રમાણે તેઓને અવ્યક્તદૃષ્ટિ થએલા જાણીને) વૃદ્ધ સાધુઓએ કહ્યું, જો તમને બીજાઓમાં “ આ સાધુ છે, કે દેવ છે ? ” એવો સંદેહ થતો હોય, તો જોણે તમને “ હું દેવ છું ” એમ કહ્યું, તે દેવમાં “ એ દેવ છે કે દેવ નથી ” એવો સંદેહ કેમ નથી થતો ? તેણે પોતે જ કહ્યું કે હું દેવ છું, અને અમે પણ દેવસ્વરૂપ જોયું, તેથી તેમાં અશ્વ નથી થતો; એમ કહેતા હો, તો જો એમ કહે કે હું સાધુ છું, અને સાધુનું સ્વરૂપ પણ જોવામાં આવે છે, તો તેમાં તમને કેમ સંદેહ થાય છે ? અથવા શું સાત્ય સાધુનું વચન અગત્ય હોય છે, અને દેવનું વચન સાત્ય હોય છે ? કે જેથી “ આ સાધુ છે ” એમ જાણ્યા છતાં પણ પરસ્પર વંદનાદિ નથી કરતા ? ૨૩૬૨

જીવાદ્યપચત્યેષુ ચિ મુદ્દમન્વવહિય-વિગિદ્ધસ્ત્વેષું ।

અશ્વંતપરોક્તેષુ ચ ફહ ન જિનાઈસુ મૈ સંકા ? ॥ ૨૩૬૩ ॥

તત્ત્વયણાઓ વ મડે નણુ તત્ત્વયણં મૃસાહુવિત્તોત્તિ ।

આલયવિહારસમિઓ સમણોડયં વંદણિજ્જોત્તિ ॥ ૨૩૬૪ ॥

જહ વા જિણિંદપડિમં જિણગુણરહિયંતિ જાણમાણાવિ ।

પારિણામવિમુદ્ધત્યં વંદહ તહ કિં ન સાહુપિ ? ॥ ૨૩૬૫ ॥

દોજ્જ નવા સાહુત્તં જદ્ધસ્ત્વે નત્તિય ચેવ પદિમાણ ।

સા ફીમ વંદણિજ્જા ? જદ્ધસ્ત્વે ફીસ પદિસેદ્ધો ? ૨૩૬૬ ॥

અસ્મંજયપટિસ્ત્વે પાવાણુમર્દ મડે ન પદિમાણ ।

નણુ દેવાણુગયાપ પદિમાઅવિ દોજ્જ સો દોસો ॥ ૨૩૬૭ ॥

(જો એ પ્રમાણે તમને પતિઓમાં સંદેહ હોય) તો સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત-અને વિપ્રકૃષ્ટ છવાદિ પદાર્થોમાં, તેમજ અત્યન્ત પરાક્ષ એવા જિનેશ્વરાદિમાં પણ તમને શંકા કેમ ન હોય ? જિનેશ્વરમાં શંકા નથી, અને તેમના વચનથી છવાદિ પદાર્થોમાં પણ શંકા નથી; એમ કહેતા હો, તો “ સારા આચરણવાળા હોય તે સાધુ ” એવા જિન-વચનથી આલય-વિહાર ધુખ્ત આ સાધુ છે, અવશ્ય વંદન કરવા ચોખ્ખું છે. (એમ કેમ નથી માનતા ?) અથવા એમ જિનેશ્વરની પ્રતિમા જિનેશ્વરતા ગુણ રહિત છે, એમ જાણ્યા છતાં પણ પરિણામની વિશુદ્ધિ માટે, તમે તેને વંદન કરો છો, તેવી રીતે સાધુને પણ કેમ નથી કરતા ? વળી ચતુર્થમાં સાધુપણું હોય, અથવા ન પણ હોય, અને પ્રતિમામાં તો જિનપણું નથી જ હોતું. તે છતાં તે પ્રતિમાને શા માટે વંદન કરો છો ? અને જિનાં પદમાં શા માટે નિરેષો છો ? દેવાધિષ્ઠિત અસંખ્ય ચતુર્થધારી મુનિને વંદન કરવાથી અમન-જનના પાપની અનુમતિ થાય છે, તેવી પાપાનુમતિ પ્રતિમાને વંદન કરવાથી નથી થતી, એમ કહેતા હો, તો દેવાધિષ્ઠિત દેવ પ્રતિમાને વંદન કરતાં પણ, તે અનુ-મતિપર રોષ આવે છે. ૨૩૬૩ થી ૨૩૬૭

અહ પડિમાણ ન દોસો જિણવુદ્ધીણ નમઓ વિમુદ્ધસસ ।

તો જડરૂવં નમઓ જડવુદ્ધીણ કહં દોસો ? ॥ ૨૩૬૮ ॥

અહ પડિમંપિ ન વંદહ દેવાસંકાણ તો ન ઘેત્તવા ।

આહારો-વહિ-સેજ્જા મા દેવકયા ભવેજ્જ ણહુ ॥ ૨૩૬૯ ॥

કો જાણઈ કિં ભત્તં કિમઓ કિં પાણયં જલં મજ્જં ।

કિમલાલું માણિકં કિં સપ્પો ચોત્તરં દોરો ? ॥ ૨૩૭૦ ॥

કો જાણઈ કિમમુદ્ધં કિં મુદ્ધં કિં સજીવનિજ્જીવં ।

કિં ભવ્વં કિમભવ્વં ? પત્તમભવ્વં તઓ સવં ॥ ૨૩૭૧ ॥

જિનપ્રતિમામાં જિનયુદ્ધિએ નમસ્કાર કરતાં વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળાને અતુ-
ભતિરૂપ દોષ નથી લાગતો, (એમ કહેતા હો) તો યતિરૂપને યતિયુદ્ધિએ નમસ્કાર
કરતાં વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળાને કેવી રીતે દોષ લાગે ? નજ લાગે. (અહીં કોઈ એમ
કહે કે એ પ્રમાણે સાધુયુદ્ધિએ લિંગમાત્ર ધારણ કરનાર પાસંથી વિગેરેને નમ-
સ્કાર કરતાં પણ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળાને દોષ ન લાગવો જોઈએ, આ કથન અયોગ્ય
છે, કારણ કે તેઓને પ્રત્યક્ સમ્યક્ યતિરૂપજ નથી હોતું (એટલે પાસંથીદીને
નમસ્કાર કરતાં સાવચંચપુજારૂપ દોષ લાગે છે.) અને જો દેવશકાથી પ્રતિમાને પણ
વન્દન નહિ કરે તો પછી આહાર-ઉપાધિ-શર્યા વિગેરે દેવકૃત હોય, એમ ધારીને
તે પણ ગ્રહણ ન કરવાં જોઈએ. વળી (એવી શકાથી સર્વથા વ્યવહારનોજ ઉચ્છેદ થશે,
જેમકે-) કોણ જાણે આ ભાત છે ? કે કીડા છે ? આ પીવાના પદાર્થ જગ છે ? કે
મદિરા છે ? આ અન્નાયુ (તુંબક) છે ? કે માણિક્ય છે ? આ સર્પ છે ? વસ્ત્ર છે ? કે
દોરો છે ? કોણ જાણે આ વસ્તુ શુદ્ધ છે ? કે અશુદ્ધ છે ? આ સજીવ હશે ? કે નિર્જીવ હશે ?
આ ભક્ષ્ય હશે કે અભક્ષ્ય હશે ? આ પ્રમાણેની ભ્રાન્તિથી સર્વ વસ્તુ તમારે અયોગ્ય અને
અભક્ષ્ય થશે. ૨૩૬૮-૨૩૬૯-૨૩૭૦-૨૩૭૧

જડનાવિ ન સહવાસો સેઓ પમયા-કુસીલસંકાણ ।

હોજ્જ મિહોવિ જડત્તિ ય તસ્માસોસા ન દાયવા ॥ ૨૩૭૨ ॥

ન ય સો દિક્ખેયવો ભવોઽભવોત્તિ જેણ કો મુણ્ઠ ? ।

ચોરુત્તિ ચારિત્તિ વ હોજ્જ વ પરદારગામિત્તિ ? ॥ ૨૩૭૩ ॥

કો જાણઈ કો સીસો કો વ ગુરુ ? તો ન તવિસેમોવિ ।

ગજ્જો ન યોવણસો કો જાણઈ સચ્ચમલિયંતિ ? ॥ ૨૩૭૪ ॥

કિં વઠુણા સવં ચિય સંદિદ્ધં જિણમયં જિણિંદા ય ।

પરલોય-સગ્ગ-મોક્ષવા દિક્ખાણે કિપન્યમારંભો ? ॥ ૨૩૭૫ ॥

અહ સંતિ જિણવરિંદા તવયણાઓ ય મવપડિવત્તી ।

તો તવયણાઽ ચિય જડવંદણયં કદ્દ ન મયં ? ॥ ૨૩૭૬ ॥

જડ જિણમયં પમાણં મુણિત્તિ તો વઝ્ઞરૂપરિમુદ્ધં ।

દેવંપિ વન્દમાણો વિમુદ્ધમાઓ વિમુદ્ધો ઽ ॥ ૨૩૭૭ ॥

તથા શ્રી અને કૃશીલીઆની શંકાથી તમારે યતિ સાધેનો સંવાસ પણ શ્રેય નથી, વળી ગૃહસ્થ પણ કદાચ યતિ હોય, એવી આનિતી, તેને આશીર્વાદ (ધર્મ-લાભ) ન આપવો નેહુએ. કોઇને દીક્ષા પણ ન આપવી જોઇએ, કેમકે કોણ જાણે-તે ભવ્ય છે, કે અભવ્ય છે ? ચાર હશે ? શુભ ચર હશે ? કે પરશ્ચીગામી હશે ? તેમજ કોણ શિષ્ય છે ? અને કોણ ગુરુ છે ? એવો તદ્દાવન પણ કોણ જાણે છે ? તેમ વળી ઉપદેશ પણ ન મદજ કરવો, કારણ કે એ ઉપદેશ પણ સત્ય હશે કે અસત્ય હશે ? વિગ્રામ શું કહેવું ? એવા પ્રકારની આનિતી તમારા અભિપ્રાયે જિનમત અને જિનેશ્વર પરહોડ-સ્વર્ગ-મોક્ષ વિગેરે સર્વ કંઈ સદેહ વાળુંજ છે. તો પછી દીક્ષાનો આરંભ શા માટે કરો છો ? જિનેશ્વર છે, અને તેમના વચનથી સ્વર્ગ-મોક્ષાદિ-પણ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે, એમ કહેતા હો, તો જિનવચનથી યાતવન્દન કરવાનું કેમ નથી માન્ય કરતા ? વળી જો તમને જિનમત પ્રમાણ છે, તો આ “ મુનિ ” એવી બુદ્ધિથી આલય-વિહારાદિ બાદ કરજીથી શુદ્ધ એવા દેવને પણ વિશુદ્ધભાવથી વન્દન કરતાં કંઈ હાથ નથી ૨૩૭૫થી-૨૩૭૭

જહ વા સો જહવેમો દિદ્ધો તહ કેત્તિયા સુરા અન્ને ।

તુમ્હેહિં દિદ્ધુદ્ધા ? સવત્થાપન્નઓ જં મે ॥૨૩૭૮॥

છત્તમત્થમમયચજ્ઞા વવહારનયાણુસારિણો સન્ના ।

તં તહ સમાયરતો સુન્નદ્ધ સળો વિસુદ્ધમણો ॥ ૨૩૭૯ ॥

મંચરહારોવિ બલી જપસુદ્ધંપિ ગહિય સુયવિહીણ ।

ફોવેદ્ ન સવ્વણ્ણુ વંદ્ધ ય કયાડ છત્તમત્થં ॥ ૨૩૮૦ ॥

નિચ્છયવવહારનખોવણોયમિદ્ધ સાસણં જિણિદાણં ।

પગયરપરિચાઓ મિચ્છં મંકાદઓ જે ય ॥ ૨૩૮૧ ॥

જહ જિણમયં પરજ્ઞહ તો મા વવહારનયમયં સુયદ્ધ ।

વવહારપરિચાણ વિપુચ્છેઓ જઓડવસ્સં ॥ ૨૩૮૨ ॥

અથવા તમે જેમ તે આર્પઆપાદ દેવને યતિ રૂપધારી જોયો, તેમ ખીજા કેટલા દેવને તમે તે પ્રમાણે પૂર્વે જોયા ? કે જેથી સર્વંત્ર એવી અપ્રતીતિ તમને થાય છે ? (માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તમારે પરસ્પર વન્દનાદિ કરવું જોઇએ) કારણ કે હમરૂથ મમથની નયં સયાં વ્યવહાર નયને અનુસારે હોય છે, તેથી-વિશુદ્ધ મનવાળો તે પ્રમાણે આચરેનો વિશુદ્ધ થાય છે. સંવ્યવહારથી બલવતા છે સુનવિધિ વડે જે અશુદ્ધ આધાર મદજ હોય હોય, તેનો પણ મરજ વિશેષ નથી કરતા, તેમજ કોઇ વખત તેઓ હમ નયને પણ વન્દન કરે છે, જિનેશ્વરનું સાગન નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય યુક્ત છે, તેમાંના કંઈનો ત્યાગ કરવાથી તેમજ શંકાદિ રોગે કરવાથી મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ને તમે જિનમત અમીસાદ કરતા હો, તો વ્યવહારનયના મરજો ત્યાગ ન કરો, કેમકે વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાથી અચરમ તીષ્ઠનો ઉચ્છેદ થાય છે ૨૩૭૮થી-૨૩૮૨

ઇપ તે નાગભાઈં હુવંતિ જાહે ચંદુનિ મગ્ગતા ।

શો સંપરિચજા રાવિરં નિવરિણા નારં ॥ ૨૩૮૩ ॥

બલભદ્રેણઘાયા ભળંતિ સાવય ! વયં તવસ્સિત્તિ ।

મા કુરુ સંકમસંકારહેસુ ભણિણ ભણઈ રાયા ॥ ૨૩૮૪ ॥

કો જાણઈ કે તુઘ્ને ? કિં ચોરા ચારિઆ અભિમરત્તિ ? ।

સંજયરૂવચ્છણા અજ્જમહં મે વિવાણમિ ॥ ૨૩૮૫ ॥

નાણચરિયાહિં નજ્જઈ સમણોડસમણો વ કીસ જાણંતો ।

તં સાવય ! સંદેહં કરેસિ ? મણિઓ નિવો મળઈ ॥ ૨૩૮૬ ॥

તુઘ્નેં ચિય ન પરોપ્પર વીસંમો સાહવોત્તિ કિહ મજ્જં ।

ના-ચરિયાહિં જાયડ ? ચોરાણ વ કિં ન તા સંતિ ? ॥ ૨૩૮૭ ॥

ઉવવત્તીઓ મયઓ ય પવણ્ણા સચ્ચમયમસગ્ગાહો ।

નિવસ્વામિયાભિગંતું ગુરુમૂલં તે પઢિકંતા ॥ ૨૩૮૮ ॥

એ પ્રમાણે વૃદ્ધોએ તેમને ઘણે પ્રકારે કહ્યું, તે છતાં બ્યારે તેમણે પોતાના કદામહ ન મૂક્યો, ત્યારે તેમને સંઘે (ગમ્મથી) દૂર કર્યો, તેથી તે નિન્હવ મુનિઓ વિદ્યાર કરતા રાજગૃહ નગરીએ આવ્યા, તેમને આવેલા જાણીને ત્યાંના બળભદ્ર રાજાએ તેમને બોલાવ્યા ને પૂછ્યું, (અરે! તમે કોણ છો? મુનિઓએ કહ્યું,) શ્રાવક! અમે તપસ્વી છીએ, અશંકાના સ્થાનમાં શંકા ન કર, તેઓ એમ બોલ્યા, એટલે રાજાએ કહ્યું, કોણ જાણે તમે કોણ છો? જરૂર તમે સાધુવેષમાં છુપાએલા કોઈ ચોર-ગુપ્તચર કે ધાડપાક હશે, આજે અવશ્ય હું તમારો નાશ કરીશ. (આથી ભય પામેલા મુનિઓ બોલ્યા.) જ્ઞાન અને ચારિત્રવડે આ મુનિ છે કે મુનિ નથી, એમ જાણી શકાય છે, એ પ્રમાણે તું જાણે છે, છતાં હું શ્રાવક! (અમારામાં) શા માટે સંદેહ કરે છે? રાજાએ કહ્યું, “આ સાધુ છે.” એવો તમનેજ પરસ્પર વિશ્વાસ નથી, તો પછી તે જ્ઞાન-ચારિત્રવડે મને ક્યાંથી વિશ્વાસ હોય? શું ચોરોને પણ કૃત્રિમ ચારિત્ર નથી હોતું? હોય છેજ. એ પ્રમાણે રાજાની મુક્તિ અને ભયથી તેઓએ પોતાના અસહઆમ્રહનો ત્યાગ કર્યો, એટલે રાજાએ પોતે કરેલા (મિથ્યા અપરાધ માટે) માફી માગી, મુનિઓએ ગુરૂ પાસે જઈને તેની આલોચના કરી.

તૃતીય નિન્હવવાદ સમાપ્ત થયો.

હવે ચોથા નિન્હવ સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

વીસા દો વાસસયા તદ્વયા સિદ્ધિં ગયસ્સ વીરસ્સ ।

સામુચ્છેદ્વયદિટ્ઠી મિહિલપુરીણ સમુપ્પન્ના ॥ ૨૩૮૯ ॥ભા૦-૨૩૧॥

મિહિલાણ લલ્લિઘરે મહગિરિ કોઢિન્ન આસમિત્તે ય ।

નેઉણિયણુપ્પવાણ રાયગિહે સ્વંડરક્કલા ય ॥ ૨૩૯૦ ॥ભા૦-૨૩૨॥

ભગવન્ મહાવીર દેવ બોલે ગયા પછી, બસેને વીમ વર્ષે મિથિલા નગરીમાં સામુચ્છેદીક દર્શન ઉત્પન્ન થયું; તે આ પ્રમાણે, મિથિલા નગરીમાં લદમીવૃદ્ધવૃક્ષમાં મહાભિરિ આચાર્યના શિષ્ય કૌલિન્ય મુનિનો અધિભિત્ર નામિ શિષ્ય હતો, તે અત્યુપવાદ

પૂર્વની નેપુણિંદ્ર નામે વસ્તુનું અધ્યયન કરે (મિથ્યાત્વોદયથી સામુચ્છેદીક દષ્ટિ થયો.)
તેને રાજગુહનમરમાં ખંડરક્ષા આવકોએ બોધ પમાડયો. ૨૩૮૬-થી-૨૩૯૦.

મિથિલાનગરીના હરેલીગુદ્યંતમાં શ્રીમાન મહાગિરિ આચાર્યના કોંડિન્ય નામના
મિથ્ય આ. રીત રહ્યા, તેમને અધે મર નામનો એક ગ્રંથ હોય, તે એક વખત અનુપ્રવાદ
પૂર્વમાંના નેપુણિંદ્ર નામની વસ્તુનું અધ્યયન કરે (હોય, તે વખતે તેમાં છિત્તછેદનક નયની
વખતવ્યતામાં આ પ્રકારના આ. ત્રાપક અ. વ્યા. પદ્ધતિનમરને દર્શા સર્વે ચોક્કિઝિ સ્તંતિ
વગ જાવરમાજિયતિ, વગ વીવતસમવગુરિ વતસં ૭ અર્થ તેને વિચાર થયો કે પ્રત્યુ-
ત્પત્ત સમયના સર્વ નારકીઓ નાશ પામશે. અરે એજ પ્રમ. શ્રે સર્વે વૈમાનીક દેવો પણ
નાશ પામશે, જે આ પ્રમાણે કુનપતિ અનન્તર સર્વ છોડે નાશ પામે, તો પછી તેઓને
સુદૃઢ-દુઃદૃઢ ક્રમેના દગતો અનુમત ક્યાંથી થાય? નજ થાય. આ પ્રમાણે તે શ્રે સ્વમતિ-
કલ્પનાએ પ્રશ્નના કરવા માંડી, ત્યારે ગુરુશ્રીએ તેને આગળ કહેાતો તે ની અનેક યુક્તિઓથી
સમજવવા માંડ્યો, જ્યાં ને મિથ્યાનયના કલ્પથી ન સમજ્યો, ત્યારે તેને સંવ બહાર કર્ચો,
ગમ બદલ થયા પછી અધેમેર સુતુએ વાદની પ્રરૂપણા કરતો પોતાના પરિવાર સાથે
દામિપલ્પપૂર જેતું બીજું ન.મ રાજગુહનમર હડુ, ત્યાં આવ્યો, તે નગરમાં ખંડરક્ષ
નામના આવકો હતા, તેમણે આ નિન્હનો આ વ્યા જાણીને તેમને બોધ કરવા માટે મારવા
માંડ્યા, આથી ભય પામેલા અધેમર વિગેરે માધુએાએ કહ્યું, અરે! અમે જાણીએ છીએ
કે તમે આવકો છો, ને જ્યાં અમરે મધુએાને શા માટે મારો છો? તેના ઉત્તરમાં આવકોએ
કહ્યું, તમારા નિહાનના અનુસારે જે સાધુઓ હતા તે તો નાશ પામ્યા, તમે તો કોઈ
માન વિગેરે હોશો, માટે તમને અમે સારી રીતે મારે મારીને શિક્ષા કરીશું. આથી ભય
પામેલા તેઓએ પાતાનો દશમદુ તજી દીધો અને બોધ પામ્યા, પછી મિથ્યાદુઃકૃત આપીને
તેઓ ગુરુ નમાધે ગયા. ૨૩૮૬-૨૩૯૦.

એ નિર્યુક્તિપરે કહેવ અર્થ વચાટે સ્ફુટ કરવ ને હવે બાળ્યકાર કહે છે.

નેત્રગમણુપાણ અદિજ્ઞમો વન્નુરામવિત્તમ્ ।

एवमप्रवाहोच्छेषवृत्तात्ता नामरद्वિવतो ॥ ૨૩૯૧ ॥

वृत्तापाणंतरमो मउं चिप मउहा विगामिति ।

गुह्यवपनेगनवपपनेपं विचलं न मव्वपपે ॥ ૨૩૯૨ ॥

न हि मव्वरा विगामो अद्वापज्जापेत्तनाममि ।

मरएज्जापाणंइयम्मणो वत्पुगो जुत्तो ॥ ૨૩૯૩ ॥

અનુપ્રવાદ પૂર્વમાંના નેપુણિંદ્ર વસ્તુનું અધ્યયન કરતા અધેમિત્રને એકસમયાદિ
વ્યવસ્થા સુરથી " ઉત્પત્તિ અનન્તર સર્વ વસ્તુ સર્વથા પ્રકાટે નાશ પામે છે. " એ પ્રમાણે
વિનયકરણ બોધ થયો. અહીં યો શુઃ કહે છે કે એ વચન એકનયાનુસારી છે, પણ સ્વ-
નયનામાં નથી. માટે તે મિથ્યાત્વ છેઃ કામજ કે વ્યહા (એરલે કાજ) પર્ચાપ માત્રનો નાશ
થાય છે પણ સ્વ-પર પર્ચાપથી અનન્ત સમાત્મક વસ્તુનો સર્વથા નાશ થાય નહિ.
૨૩૯૧-૨૩૯૩-૨૩૯૩.

અનુપ્રવાદ પૂર્વમાંના નેપુણિંદ્ર વસ્તુનું અધ્યયન કરતા અધેમિત્રને પૂર્વોક્ત સુરથી
" ઉત્પત્તિ અનન્તર સર્વ વસ્તુ સર્વથા પ્રકાટે નાશ પામે છે. " એ પ્રમાણે સર્વ નામનો
બોધ થયો. અહીં મોહુએ તેને કહ્યું કે " વસ્તુએનું પ્રતિ સમય વિનાશીપણું " એ કહ્યું

છે, તે ક્ષણક્ષયવાદિ એક ઋણુસૂત્રનયના અભિપ્રાયનું વચન છે, પણ એ વચન સર્વન્યા-
ત્મક નથી, માટે તે મિથ્યાત્વ છે; કારણ કે અદ્વાપર્યાય માત્રનો જ નાશ થવાથી વસ્તુનો
સર્વથા પ્રકારે નાશ માનવો યોગ્ય નથી. દરેક વસ્તુ સ્વપર પર્યાયિથી અનન્ત ધર્માત્મક છે,
આથી કરીને જે સમયમાં તે નારકાદિ પ્રથમસમયનારકાદિ રૂપે નાશ પામે છે, તેજ
સમયે દ્વિતીયસમય નારકાદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને જીવદ્રવ્યપણે અવસ્થિત રહે છે.
આમ કેવળ અદ્વા (કાલ) પર્યાય માત્રનો જ નાશ થાય છે, એથી સર્વ વસ્તુનો નાશ
સર્વથા પ્રકારે ક્યાંથી થાય ? ન જ થાય. કારણ કે વસ્તુ અનન્ત પર્યાયાત્મક હોવાથી તેમના
એક પર્યાયનો નાશ થવાથી વસ્તુનો સર્વથા નાશ ન જ થાય. ૨૩૮૧-૨૩૮૨-૨૩૮૨.

પૂર્વોક્ત સૂત્રની શંકાનું બીજા સૂત્રથી સમાધાન કહે છે.

અહ સુત્તાઉત્તિ મર્દ સુત્તે નણુ સાસયંપિ નિદ્દિઠં ।

વત્થું દવ્વટ્ટાણ અસાસયં પજ્જયટ્ટાણ ॥ ૨૩૯૪ ॥

एत्थवि न सव्वनासो समयाइविसेसणं जओऽभिहिंयं ।

इहरा न सव्वनासे समयाइविसेसणं जुत्तं ॥ २३९५ ॥

को पढमसमयनारगनासे वितिसमयनारगो नाम ? ।

न सुरो घडो अभावो व होइ जइ सव्वहा नासो ? ॥ २३९६ ॥

જો પૂર્વોક્ત સૂત્ર પ્રમાણથી સર્વથા વસ્તુ વિચ્છેદ તું કહે તો હોય, તો
અન્યત્ર સૂત્રમાં દ્રવ્યાર્થપણે વસ્તુને શાશ્વત પણ કહેલ છે, અને પર્યાયાર્થપણે અશાશ્વત
પણ કહેલ છે. વળી એ સૂત્રમાં પણ સર્વથા પ્રકારે નાશ નથી કહ્યો, કારણ કે સમયાદિ વિશેષણ
વડે તે કહેલ છે, એમ ન જ હોય તો સમયાદિ વિશેષણ ત્યાં ઘટે નહિ; કેમકે પ્રથમ સમયે
ઉત્પન્ન થયેલા નારકીઓ સર્વથા પ્રકારે નાશ થયેલ તે બીજા-ત્રીજાદિ સમયે ઉત્પન્ન એમ
કેમ કહી શકાય ? વળી સર્વથા નાશ થતો હોય, તો દેવ-ધર્મ-અભાવ-એવો વ્યવહાર ન
થાય. ૨૩૯૪-૨૩૯૫-૨૩૯૬.

અધિભિત્ર ! પૂર્વોક્ત આલાપક રૂપ સૂત્રથી પ્રતિ સમય સર્વથા વસ્તુનો વિચ્છેદ
માનીને સૂત્રની પ્રમાણતા માનતો હો, તો અન્યત્ર સૂત્રમાં દ્રવ્યાર્થપણે વસ્તુને શાશ્વત
પણ કહેલ છે અને પર્યાયાર્થપણે અશાશ્વત પણ કહેલ છે. જેમકે —

“ નેરહયા ણં મતે ! કિં સાસયા, અસાસયા ? । ગોયમા ! નિય સાસયા, નિય અસા-
સયા । સે કેણ્ઠેણ ? ગોયમા, ! દવ્વટ્ટયાણ સાસયા, માવટ્ટયાણ અસાસયા. ”

એટલે હું ભગવન્ત ! નારકીઓ શાશ્વતા છે, કે અશાશ્વતા છે ? ગાતમ ! કોઈ અપે-
ક્ષાએ શાશ્વતા છે, અને કોઈ અપેક્ષાએ અશાશ્વતા છે. તે કેવી રીતે ભગવન્ત, ? ગાતમ !
દ્રવ્યાર્થપણે શાશ્વતા- નિત્ય છે, અને ભાવાર્થ-પર્યાયાર્થ પણ અશાશ્વતા-અનિત્ય છે.”

વળી “ પ્રથમ સમયના નારકીઓ વિચ્છેદ પામશે ” એમ જે ત્યાં આલાપકમાં
કહ્યું છે, તેથી વસ્તુનો કંઈ સર્વથા પ્રકારે નાશ નથી, કારણ કે ત્યાં સમયાદિવિશેષણ
આપેલું છે, એટલે નારકીઓ સર્વથા પ્રકારે નાશ પામશે એમ ન સમજવું, પણ પ્રથમ
સમયના નારકીપણે વિચ્છેદ પામશે એજ પ્રમાણે બીજા સમયના નારકીઓ દ્વિતીય સમ-
યાદિ ના-કપણે વિનાશ પામશે, પણ સર્વથા વિનાશ પામશે, એમ ન સમજવું,
દ્રવ્યપણે તો તે શાશ્વતા-નિત્ય છે. અન્યથા જો એમ ન હોય, અને વસ્તુનો સર્વથા
પ્રકારે નાશ માનીએ, તો તેમને પ્રથમ-દ્વિતીયાદિ સમયનું વિશેષણ ન ઘટે. કારણ કે એ
પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન થયેલા નારકીઓનો સર્વથા નાશ થતો હોય, તો દ્વિતીયસમય અશક્ય

પ્રતીયસમયના નારકી, એવો વ્યવહાર કેવી રીતે કરી શકાય ? જે કોઈ અવસ્થિત હોય, તેને જ દ્વિતીય-ત્રીતીયાદિ સમયે ઉત્પન્ન થવાદિ રૂપ વિશેષણ ધરે. વળી જે સર્વથા નાશ માનવામાં આવે. તે પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન થએલા નારકીનો નિરન્વયપણે નાશ થવાથી દ્વિતીયસમયે ઉત્પન્ન થયેલા નારકી એમ કેવી રીતે કહેવાય ? તથા નારકીથી સર્વથા વિવક્ષણ હોવાથી આ દેવ-ધર કે અભાવ છે, એવો વ્યવહાર કેવી રીતે થાય ? અને તે દેવ ધર-વિગેરે વ્યવહાર કરાય તો દ્વિતીયાદિસમયના નારકી એવો વ્યવહાર ન થાય. આટલે પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન-દ્વિતીય સમયે ઉત્પન્ન એવું વિશેષણ જે કથંચિત્ અવસ્થિત હોય એવા નારકી (વિગેરે) ધરે, અન્યને ન ધરે. એ પ્રમાણે એ મૂલમાં પણ નારકાદિનો સર્વથા વિવક્ષના નહીં. માત્ર તને પાતાના અશુભકર્મના વિપકોદયથીજ આવેો વ્યામોહ થયો છે, તેથી તું આ પ્રમાણે વિપરીત પ્રશ્ને છે અને માને છે. ૨૩૪-૨૩૫-૨૩૬.

અદવ સમાણુપત્તો સમાણસંતાણઓ મઈ હોજ્જા ।

કો મન્વદા વિનાસે સંતાણો કિં વ સામણ્ણ ? ॥ ૨૩૭ ॥

નંતાણિણો ન મિણ્ણો જડ સંતાણો ન નામ સંતાણો ।

અદ મિણ્ણો ન વલ્લણિઓં સ્વણિઓં વા જડ ન મંતાણો ॥ ૨૩૯ ॥

પુવ્વાણુગમે સમયા હોજ્જ ન મા સન્વદા વિનાસમ્મિ ।

અદ મા ન મન્વનાસે તેણ સમં વા નશુ સ્વણુપ્પં ॥ ૨૪૦ ॥

અણ્ણવિનાસે અણ્ણં જડ સમિયં દોડ દોડ તેલોક્કં ।

નદસંવંધનિં વ મઈ મોવિ રુજો મન્વનાસમ્મિ ? ॥ ૨૪૦૦ ॥

અથવા સમાન સંતાનથી દ્વિતીયાદિ સમાન નારકાદિની ઉત્પત્તિ થાય, એમ કહેવામાં આવે, તો સર્વથા નિરન્વય નાશમાં સંતાન કેનો ? અને સમાનતા કેની ? વળી જે એ સંતાન સંતાનીયા બિન્ન ન હોય, તો તે સંતાન ન કહેવાય, અને ભિન્ન હોય, તો તે કાણુક ન કહેવાય, જે કાણુક હોય, તો સંતાન ન કહેવાય. તથા જે પૂર્વનો અન્વય હોય, તો પૂર્વોત્તર કાણુની સમાનતા થાય, પણ સર્વથા વિનાશમાં તે સમાનતા ન થાય. અને તે સમાનતા થાય, તો સર્વથા નાશ ન સંભવે, સર્વથા નાશમાં પણ સમાનતા માનવી હોય, તો આકાશપુષ્પ માંથી પણ સમાનતા માનવી નહીં. વળી નિરન્વય નાશમાં અન્વયના વિનાશમાં જે અન્યની સમાનતા થવી હોય. તો ત્રેલોક્યની પણ સમાનતા થવી જોઈ. એ સર્વ અનંતરૂપ હોવાથી સમાનતા થાય એમ કહેવામાં આવે, તો તે અર્થ પણ સ્વયં પવનાશમાં સ્વાંધી સંભવે ? ૨૩૭ ૨૩૮-૨ ૨૯-૪૦૦.

નામ વિગેરેની ઉત્પત્તિ સમાન કાણુ પતિ થાય છે. તેથી કરીને તે સમાન કાણુ-પતિ ધરે તે સમાન કાણુ મનને રૂપ સંતાન થાય છે, તે સંતાનની અપેક્ષાએ કથંચિત્ પ્રાપ્ત મિથ્યા પણ નારકાદિની પ્રથમ-દ્વિતીયાદિ સમય ઉત્પન્નરૂપ વિશેષણ ધરે તે સમાન જે કોઈને હોય, તો તે અવશ્ય છે, કારણ કે વસ્તુને જ્યાં સર્વથા વિનાશ થવામાં આવે છે, જ્યાં સંતાન કેનો છે ? અને સમાનતા પણ કેની છે ? એ કથનજ સમાન પિતાજી છે. કારણ કે નિરન્વયનાશમાં ન કાણુના કાણુ પણ કાણુ અવસ્થિત નથી. વહેવા કે તેની અવસ્થાએ આ એનો સંતાન છે, અને આ એની સમાન છે. એમ કહી શકાય.

વળી જો સંતાન સંતાની થકી ભિન્ન ન હોય, પણ અભિન્ન હોય, તો તેને સંતાન ન કહી શકાય, કારણ કે સંતાનીથી અભિન્ન હોવાને લીધે તે પણ ક્ષણિક સ્વરૂપ વાળોજ થશે. અને જો સંતાનીથી સંતાન ભિન્ન હોય, તો તેને ક્ષણિક ન માનવો, કારણ કે તેને ભિન્ન માનવાથી અવસ્થિતપણું અંગીકાર કર્યું ગણાય છે. અને સંતાન ક્ષણિક માનવો હોય, તો સંતાનીની પેઠે તે સંતાન નહિ કહેવાય. અને એથી કરીને સંતાનના અભાવમાં કહેલા દાષો ત્યાં પણ આવશે. આ પ્રમાણે વસ્તુનો સર્વથા વિનાશ માનવામાં સંતાન ઘટી શકતો નથી.

વળી સમાનતા ક્યારે થાય ? જો પૂર્વ ક્ષણનો ઉત્તર ક્ષણની સાથે કોઈ પણ રૂપ અન્વય હોય, તો તે અન્વયમાં પૂર્વોત્તર ક્ષણની સમાનતા થાય; પરંતુ પૂર્વક્ષણના સર્વથા નિરન્વય વિનાશમાં ઉત્તર ક્ષણની સાથે સમાનતા ન થાય, અને જો એ ઉભયક્ષણની સમાનતા હોય, તો પૂર્વક્ષણ અવસ્થિત હોવાથી સર્વથા તેનો વિનાશ ન હોવો જોઈએ. સર્વથા વિનાશમાં પણ તેની સમાનતા માનવામાં આવે, તો પછી સર્વથા અભાવરૂપ પૂર્વક્ષણની સાથે સર્વથા અભાવરૂપ આકાશપુષ્પની પણ સમાનતા કેમ ન થાય ? કારણ કે સર્વથા અભાવ રૂપતા ઉભયમાં સમાન છે.

વળી સર્વથા નિરન્વય વિનાશ માનવામાં આ પણ એક દાષ આવે છે. જેમ ઘટથી પટ સર્વથા ભિન્ન છે, તેમ ઉત્તરક્ષણથી પૂર્વક્ષણ, અને પૂર્વક્ષણથી ઉત્તરક્ષણ સર્વથા ભિન્ન છે. હવે એ પ્રમાણે સર્વથા ભિન્ન એવા પૂર્વક્ષણનો વિનાશ થએ, તેનાથી સર્વથા ભિન્ન એવા ઉત્તરક્ષણની જો સમાનતા થતી હોય, તો પછી તેનાથી ત્રૈલોક્યની પણ સમાનતા તેની સાથે થવી જોઈએ. કારણ કે અન્વય રહિત ભિન્નતા સર્વત્ર સમાન હોય છે.

પ્રસ્તુત પૂર્વ ક્ષણની સાથે ત્રૈલોક્ય, દેશકાળાદિ વડે વ્યવહિત હોવાથી તેની સાથે અસંબંધ હોવાને લીધે સમાનતા ન થાય, પરંતુ ઉત્તરક્ષણ તો પૂર્વક્ષણની સાથે સંબંધ છે, એટલે તેની સમાનતા થઈ શકે. આમ કહેવામાં આવે, તો સર્વથા વિનાશમાં પૂર્વોત્તર ક્ષણનો સંબંધ પણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? નજ હોઈ શકે. કેમકે અન્ય સંબંધ સિવાય તેનો સંબંધ માનવામાં આવે, તો અન્વય માનવો પડે, અને તેથી કથંચિત્ પ્રોચ્યત્ પ્રાપ્ત થાય. ૨૩૯૭-૨૩૯૮-૨૩૯૯-૨૪૦૦.

ક્ષણિકવાદમાં જ્ઞાન, તપ્તિ વગેરે સભવે નહિ તે જણાવવા કહે છે.

કિંહ વા સર્વં સ્વણિયં વિષ્ણાયં ? જહ મહ સુયાત્તિ ।

તદસંસ્વસમયસુત્તથગદ્ધણપરિણામઓ જુત્તં ॥ ૨૪૦૧ ॥

ન ડ પહસમયવિનાસે જેનેકેકસ્વરં ચિય પયસ્સ ।

સંસ્વાઈયસમદયં સંસ્વિજ્ઞાઈં પયં તાઈં ॥ ૨૪૦૨ ॥

સંસ્વિજ્ઞપયં વક્કં તદત્થગદ્ધણપરિણામઓ હુજ્ઞા ।

સર્વસ્વભંગનાર્ણં તદજુત્તં સમયનદ્દમ્સ ॥ ૨૪૦૩ ॥

વિત્તો મમો કિલ્લમો સારિક્કસ્વ-વિવક્કસ્વ-પચ્ચયાર્થિણિ ।

અન્નપયણં જ્ઞાણં ભાવણાં યં કા સર્વનાસમ્મિ ? ૨૪૦૪ ॥

અણ્ણણો પદ્મામં મોક્ષા અંતે ન સોલે કો તિત્તો ? ।

મંતાદઓઽયિ एवं દ્ય સંવવહારવોચ્છિત્તી ॥ ૨૪૦૫ ॥

સંખ્યાવાદમાં “સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે.” એવું જ્ઞાન શાથી થાય? એવું જ્ઞાન મૂળથી થાય છે, એમ કહેવામાં આવે; તો તેવું જુનાજ્ઞાન અસંખ્યાતા સમયે મૂળાર્થના મધ્ય પરિણામથી થવું યોગ્ય છે, પણ પ્રતિસમયે ન નાશમાં થવું યોગ્ય નથી; કારણ કે એક અક્ષર અયંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, સંખ્યાતા અક્ષરેણે પદ થાય છે અને સંખ્યાતાપદોએ વાક્ય થાય છે, તે પછી “સર્વ ક્ષણિક છે” એવું તે પદના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આવું જ્ઞાન અમયાનંતર નાશ પામનાર મનવાળાને ન થઈ શકે. વળી તૃપ્તિ, સમ, રસાનિ, આદર્શ, વિપક્ષ, પ્રત્યયાદિ, અધ્યયન, ધ્યાન અને ભાવના એ સઘળું પદાર્થની ક્ષણભંગુરતામાં ક્યાંથી પડી શકે? નહીં થઈ શકે. તેમજ ભોજન કરતી વખતે ભોજન કરનાર ક્ષણિક દોવાથી દરેક કોળીઓ લેતાં તે ભોજન કરનાર જુદો જુદો થશે, અને ભોજન ક્રિયાના અન્તે તે ભોજના પણ નહિ રહે, (કેમકે ભોજનક્રિયાના અભાવે તદ્યુક્ત ભોજન કરનારનો પણ સર્વથા વિનાશ થાય છે.) એટલે તૃપ્તિ કોને થશે? અને એજ પ્રમાણે સમન કરનારને સમ વિગેરે પણ નહિ થાય. એ રીતે માનવાથી સર્વથા લોક-વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થશે. ૨૪૦૨-થી-૨૪૦૫

લેણં ચિય પદ્મામં મિદ્ધા તિત્તો તઓ ચિય ત્રિણાસો ।

તિત્તોણ તિત્તમ્મ ય एवं ચિય સવ્વમંસિદ્ધી ॥ ૨૪૦૬ ॥

પુણિદ્ધમાનામં વત્તહી તત્તો ય કિંનિમિત્તા મે ? ।

મદ માયિ તેઽણુત્તર મત્તવિણાસો કદ્ધ જુત્તો ? ॥ ૨૪૦૭ ॥

જે સંખ્યાથી દરેક પ્રાપ્તો ભોજના અને તૃપ્તિ ભિન્ન છે, તેજ કારણથી તૃપ્તિ અને તૃપ્તિ થનાર પણ વિનાશી છે, અને એજ પ્રમાણે સમ આદિ-સર્વ વ્યવહારની ભાદ્ર થાય છે. (એમ જો કહેવામાં આવે) તો પૂર્વસંખ્યાના સર્વથા વિનાશ થશે, તૃપ્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. તે માથી થાય છે. પૂર્વસંખ્યાના વાસનાથી તે તેમાં અનુસરે છે, તો પછી પૂર્વ-સંખ્યાના સર્વથા વિનાશ કેમ કદી શકાય? ૨૪૦૬-૨૪૦૭

જે સંખ્યાથી દરેક પ્રાપ્તો ભોજના જુદો જુદો છે, અને તૃપ્તિના અંશ પણ જુદા જુદા છે. તેજ કારણથી તૃપ્તિનો અને તૃપ્તિ થનારનો અંશ પ્રતિજનુ વિનાશ માનીએ છીએ, કારણ કે વિનાશના પોરે વિશેષનો પણ અવશ્ય ભેદ હોય છે, એમ ન હોય તો વિશેષજનુ પણ એક ન સંભવે, પદાર્થની સજ્જ વિનાશીતામાં તૃપ્તિ વિગેરે ન સંભવે, એમ કહેવું મધ્ય છે, એ સમન આદિ કરેલા હો. તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે તૃપ્તિ આદિ વાસનાથી થતો ન હોવાનું સજ્જ પૂર્વ પૂર્વ સંખ્યાથી, એ કદાચ તૃપ્તિ આદિ થાય ન્યામુધી ન હોય શકે છે, આ પ્રમાણે જે પદાર્થની સજ્જતા હોય, તોજ તૃપ્તિ વિગેરે મર લોક વ્યવહારની મિત્ર થાય, પદાર્થની નિયતામાં ન થાય, કેમકે જે નિય હોય, તે ઉત્પન્ન ન થાય, નાશ ન પામી અને મરના એક સ્થિતિ અભાવવાજુલ રહે, અને પદાર્થ જે કોઈ અવભાવવાના હોય, તો તૃપ્તિ વિગેરેના દુઃખમાં કદાચ અથવા દુઃખમાં અભાવ થાય.

જે જે સમયે સજ્જત તૃપ્તિથી કહેવામાં આવે, તો તેઓને પૂછવું જોઈએ કે- પૂર્વસંખ્યાના સર્વથા વિનાશ થશે નિર્ગોળર સજ્જમાં તૃપ્તિ વિગેરેની જે વૃદ્ધિ અનુકરે ન-

(૨૫૮) ક્ષણિકવાદે દીક્ષાની અનર્થકતા ને અત્યનાશદર્શનથીજ ક્ષતાભંગભંગ.

જ્ઞાતાં છેવટે સંપૂર્ણ તુષિ આદિ થાય છે, તે કયા કારણથી થાય છે? પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણવડે ઉત્તરોત્તર ક્ષણની તુષિ આદિ જે વાસના ઉત્પન્ન થાય છે, તે વડે તેવી તુષિઆદિ થાય છે. આવો ખચાય કરવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે તે વાસના પૂર્વક્ષણથી અભિન્ન હોવાને લીધે પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણનો નાશ થતા સાથે તે વાસનાનો પણ નાશ થાય છે. ઉત્તરોત્તર ક્ષણોમાં તે વાસનાની અનુવૃત્તિ છે, તેથી તેવી તુષિ થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણનો સર્વથા વિનાશ ન કહી શકાય, કેમકે તેનાથી અભિન્ન એવી તુષિ આદિ વાસનાની અનુવૃત્તિ માનેલ છે. ૨૪૦૬ થી-૨૪૦૭.

ક્ષણિકવાદમાં બીજાં પણ દૂષણો કહે છે.

દિક્ષા વ સવનાસે કિમત્યમહવા મર્ઝ વિમોક્તત્થં ।

સો જઈ નાસો સવસ્સ તો સઓ કિં ત્ય દિક્ષાણ ? ॥ ૨૪૦૮ ॥

અહ નિચ્છો, ન કલ્પિયં તો સવં, અહ મર્ઝ સમંતાણો ।

ળ હતોંતિ તઓ દિક્ષા નિસ્સંતાણસ્સ મોક્કલોત્તિ ॥ ૨૪૦૯ ॥

છિણ્ણેણ અછિણ્ણેણ વ કિં સંતાણેણ સવનદ્વસ્સ ? ।

કિં વ અભાવીભૂયસ્સ સ-પરસંતાણચિંતાણ ? ॥ ૨૪૧૦ ॥

વળી ક્ષણોના સર્વથા નાશની અંદર દીક્ષા શા માટે લેવી જોઈએ? મોક્ષાર્થે દીક્ષા લેવી જોઈએ, એમ કહેવામાં આવે, તો એ મોક્ષ નાશરૂપ છે? કે અનાશરૂપ છે? જો મોક્ષ નાશરૂપ હોય, તો તે મોક્ષ સા કોઈને પ્રયત્ન સિવાય પ્રાપ્ત થયો જોઈએ, દીક્ષાવડે શું પ્રયોજન છે? અને જો મોક્ષ અનાશરૂપ-નિત્ય હોય તો “સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે” એમ નહીં કહેવાય, વિજ્ઞાન-વેદના-સંજ્ઞા સંસ્કાર-રૂપસ્કંધની ક્ષણ પરંપરારૂપ સંતાનનો નાશ, તે મોક્ષ કહેવાય. તેથી કરીને નિઃસંતાન થવા માટે દીક્ષા લેવી જોઈએ. એમ કહેવામાં આવે તો સર્વથા નાશરૂપ પદાર્થ માગનારને કેટલાક છેદાએજ્ઞા અને કેટલાક નહિ છેદાએજ્ઞા એવા સંતાન વડે શું પ્રયોજન છે? કે જેથી સંતાનના નાશ માટે દીક્ષા લેવી જોઈએ: વળી સર્વથા અસાવરૂપ અને ક્ષણસંચુરપણુ સર્વથા વિનાશ પામેજ્ઞા એવા સંતાન માટે “આ સ્વસંતાન છે, આ પર સંતાન છે, તથા આ સંતાન નાશ પામેલ છે, આ સંતાન નાશ પામેલ નથી” એવી ચિન્તા શા માટે કરવી જોઈએ : ૨૪૦૮-૨૪૦૯-૨૪૧૦.

ક્ષણિકવાદિના હેતુથીજ ક્ષણિકવાદનો નિરાસ કરે છે.

સવં પયં વ સ્વણિયં પજ્જંતે નાસદરિસગાઉ ત્તિ ।

નણુ ઇત્તો ચ્ચિય ન સ્વણિયમંતે નામોવલ્લદ્ધીઓ ॥ ૨૪૧૧ ॥

इहराइउ च्चिय तओ दीवेज्जंते व कोस व ममाणे ।

सवविणासे नासो दीसइ अंते न सोऽज्जत्थ ? ॥ २४१२ ॥

अंते व सवनामो पडिवग्गो केण जदुवल्लद्वीओ ।

क्वपेपि स्वगविणासं नणु पज्जयंतरं तंपि ॥ २४१३ ॥

પર્યન્તે નાશ જણાતો હોવાથી જઘની પેડે સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે. (એમ કહેવ નો આવે તો) એ હેતુથીજ પર્યન્તે નાશ જણાતો હોવાથી વસ્તુક્ષણિક નથી, એમ મિત્ર કાય

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ २४१४ ॥

પજ્જાયનયમયમિણં જં સઘં પહસપયવિગમસંભવસહાવં ।

દઘદ્વિયસ્સ નિચ્ચં ઇગયરમયં ચ મિચ્છત્તં ॥ ૨૪૧૫ ॥

જમણંતપજ્જયમયં વત્થું ભુવણં વ ચિત્તરરિણામં ।

ઠિહિ વિભવ-ભંગરૂવં નિચ્ચાનિચ્ચાહિ તોઽભિમયં ॥ ૨૪૧૬ ॥

(ધટાદિ પદાર્થનો નાશ જોઇને કદાચ ક્ષણભંગુરતા તું સિદ્ધ કરે, જો કે તેમ થાય તેમ નથી તોપણ) જે આકાશ-કાળ વિગેરેનો પર્યાયને કદી પણ નાશ નથી જણાતો, તેમાં ક્ષણભંગુરતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરીશ? તેમને નિત્ય માનવાથી “ સર્વ ક્ષણવિનાશી છે ” એ મતની હાનિ થશે, સર્વ વસ્તુ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે જે તું કહે છે, તે તો પર્યાયવાદી નયનો મત છે, દ્રવ્યાર્થિકનયના મતે તો સર્વ વસ્તુ નિત્ય છે. એ બેમાંથી એકનોજ મત માનવામાં આવે તો તે મિથ્યાત્વ છે; કારણ કે દરેક વસ્તુ અનન્ત પર્યાયવાળી હોવાથી ત્રિભુવનની પેઠે ઉત્પાદ-સ્થિતિ-અને નાશરૂપ નિત્યાનિત્યાદિ અનેક વિચિત્ર પરિણામવાળી માનેલ છે. (પણ એકાન્ત પર્યાયમય કે એકાન્ત દ્રવ્યમય નથી માનેલ.) ૨૪૧૪-થી-૨૪૧૬.

એકાન્ત પર્યાયાર્થિક નયે ક્ષણિકવાદ માનવાથી સર્વ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય તે જણાવે છે.

સુહ-દુક્ખ-વધ-મોક્ષા ઉભયનયમયાણુવત્તિઓ જુત્તા ।

ઇગયરપરિચ્છાપ સઘવવહારવોચ્છિત્તી ॥ ૨.૧૦ ॥ ૨૪૧૭ ॥

ન સુદાહિ પજ્જયમપ્પ નાસાઓ સન્વહા મયસ્સેવ ।

ન ય દઘદ્વિયપક્ખે નિચ્ચત્તણઓ નમસ્સેવ ॥ ૨૪૧૮ ॥

જહિ જિણમયં પમાણં તો મા દઘદ્વિયં પરિચ્ચયસુ ।

સક્કસ્સ વ હોહિ જઓ તન્નાસે સઘનાસોત્તિ ॥ ૨૪૧૯ ॥

દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભય નયના મતને અનુસરનારાનેજ મુખ-દુઃખ-અથ-મોક્ષ વિગેરે ધટી શકે છે, બેમાંથી એકનો ત્યાગ કરતાં સર્વ વ્યવહારનો વિચ્છેદ થાય છે. કેમકે પર્યાય નયના મતે સર્વથા નાશ થતો હોવાથી મૃતની પેઠે મુખ-દુઃખાદિ ન મળે, અને દ્રવ્યાર્થિક-નયના મતે આકાશની પેઠે સર્વ નિત્ય હોવાથી મુખાદિ ન ધટે; આટલે ઉભય નયની અપેક્ષા માનવી જોઈએ, વળી જે પૂર્વોક્ત આસાપકના અનુચારે તને જિનમત પ્રમાણુ હોય, તો દ્રવ્યાર્થિક નયનો ત્યાગ ન કર. કારણકે દ્રવ્યનો નાશ માનવાથી બોદાની પેઠે તાર પણ સર્વથા ત્યાગ આદિ વ્યવહારનો નાશ પ્રાપ્ત થશે. ૨૪૧૭-થી-૨૪૧૯.

હય પળવિઓવિ જઓ ન પવજ્જહ મો કમો તઓ વજ્જો ।

વિદ્ધત્તો ગયમિદં નાઓ તો ચ્વદરક્ખેદિ ॥ ૨૪૨૦ ॥

મહિઓ મોમેદિ મપ પ્પહિમરતિ જંમણેદિ ।

સંજયવેમચ્છળ્લા, મજ્જં મવે મમાણેદ ॥ ૨૪૨૧ ॥

અમ્હે માવય ! જયઓ કમ્પુપ્પળા કદિ ચ પદ્ડયા ? ।

અમુળ્ય વેતિ મહદા તે વોચ્છળ્લા તયા ચેવ ॥ ૨૪૨૨ ॥

નૃપ્યે નવેમયમ મળિષ મયઓ મહાર્ણ ચ તિ ।

પદિક્ષ્ણા ગુરુકૃતં મંત્રુણ નયો પદિક્ષ્ણા ॥ ૨૪૨૩ ॥

એ પ્રમાણે આચાર્ય મહારાજે સમજાવ્યા છતાં તે ન સમજ્યો, ત્યારે તેને સંઘ મહાર ક્યો, વિદ્યાર કરતાં તે રાજગૃહ નગરે આવ્યો, ત્યાં તેને આવેલ જાણીને અંતરક્ષક આવકેએ “આ દોષ સાધુના વેશમાં છુપાએલા કાઠપાટુઓ છે તેમને જલદી અહીં લાવો.” એમ કહીને શિષ્યોનાદિત અશ્વમિત્રને પકડ્યો. તેણે કહ્યું-આવક! અમે સાધુઓ છીએ, અમને શા માટે પકડે છે? તેઓએ પૂછ્યું. તમે ક્યાં ઉત્પન્ન થયા? ક્યાં દીક્ષા લીધી? અશ્વમિત્રે કહ્યું-અમુક વખતે અમુક આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી. આવકેએ કહ્યું-તે તો ને વખતેજ નાશ પામ્યા, તમે તો દોષ તેમનો વેશ ધારણ કરનાર (હુઆઓ) છો. તેથી તમને મિત્રા કરનામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે તેઓએ કહ્યું એટલે ભયથી અને શુક્તિથી આવકેનું વચન આ જીદાર કરીને અશ્વમિત્ર ત્રિગેરે નિન્દવ સાધુઓ પુરઃ શુર પાસે ગયા અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી મુક્ત થયા. ૨૪૨૦-થી-૨૪૨૩.

॥ ઈતિ અશ્વમિત્રનામા ચતુર્થ ગામુચ્છેદિ નિન્દવતેવાદ મમાસ થયો ॥

દયે પાંચમા નિન્દવ સંબંધી વસ્તવ્યના કહે છે.

અઘાવીમા દો વાસમયા તદ્ઘા સિદ્ધિ ગયસ્ય ચોરસ

દોકિરિયાણં દિદ્ધી હલ્લુગતીરે સમુપ્પણા ॥ ૨૪૨૪ ॥

નદયેદજ્જગચ્છલ્લુગ મહાગિરિ ધનગુત્ત અજ્જંગમે ચ ।

તિરિયા દો રાયગિદ્ધે મહાનવોતીરમણિગામે ॥ ૨૪૨૫ ॥

સમજાત મહારીર દેવ મોદે પડી બનેને અઘાવીન વડે એ ઉદ્ધુક્ત નદીના તીરે ઉપર નદીના તીરે નગરમાં એક સમયે એ દિવાના ઉપવાસને કરેનાર નિન્દવોની દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. હલ્લુગતીના કહે આવેલા નગરમાં મહાગિરિ આચાર્યના શિષ્ય ધનગુમ્મશ્વરિના મિષ્ઠ માર્ગમાં નાચાર્યન નદી ઉતરીને ત્રિધિ દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, તેને રાજગૃહનગરમાં મળિનામે આપે પ્રમાણે. ૨૪૨૪-૨૪૨૫.

બનવ મહારીર નિર્વજ પામ્યા પડી બનેને અઘાવીન વડે એ (દિવાવાદી) નિન્દવ થયા. ઉદ્ધુક્ત નદીના કાંઠા ઉપર આવેલા ઉદ્ધુક્તીર નામા નગર હતું, આ નગર પુના મિદ્ધારી વીરાએવ દાવધી તેને એક સ્થાન પણ કહતા. તે નાગમાં મહાગિરિના મમાસ અને ધનગુમ્મશ્વરિના માર્ગમાં નાચાર્ય આવ્યા હતા. તે આચાર્ય નદીના કાંઠા કહે હતા અને તેમના શુર ગીર નહે હતા. એક વખત મારા કનુના સમયે શુરને પકડવ મમાસે મોલમાર્ગ નદી ઉતરીને જવા લાગ્યા. નદી ઉતરતાં પાતાના મન્નાક પરનાલ મોલમાર્ગ કનુના તાલે લીધે મરણ બનવા લાગ્યું. અને નીચે નદીના કાંઠા જળને લીધે પહે મોલમાર્ગ આવા મોડી. આ વખતે મિષ્ઠાનવના કાવધી તે વિચારવા લાગ્યા કે— મિષ્ઠાનવના મોલમાર્ગ એ દિવાના સ્વગુરુવ ન પાષ એમ મનું છે, પરંતુ હું તો અહીં નાચાર્ય મમાસે નદી કહે નગરી તરેના અનુભવ મનું પુ, મારે આપોના કપન અનુભવ વિદા નાચાર્યે એ નદી અમર. પાતાના આ વિચાર તેજ વખતે શુરને જણાવ્યા. તે વખતે એ વજર હજારે એક વખતે. નાચાર્યે કહ્યું તે ન સમજ્યો. તરફે શુરને તેને

સંધ બહાર કર્યો, સંધ બાહ્ય થયા પછી તે વિહાર કરતો રાજગૃહનગરે આવ્યો. ત્યાં આવીને મણિનાગ નામે નાગના ચંત્ર પાસે સભા સમક્ષ એકીસાથે બે ક્રિયાના વેદનની પ્રશ્ન કરવા માંડી. તે સાંભળીને કોપાયમાન થએલ નાગ તેને કહેવા લાગ્યો, કે-ઓ દુષ્ટ ઉપદેશક ! આવી અસત્ય પ્રશ્નશા શા માટે કરે છે ? આજ સ્થળે પૂર્વે સમવસરેલા સર્વે પ્રભુ વર્ધમાન સ્વામિએ એક સમયે એકજ ક્રિયાનો અનુભવ થાય, એમ ઉપદેશતાં મેં જાને સાંભળેલ છે. તો શું તેમનાથી પણ વધારે સારો તું ઉપદેશક છે ? કે જેથી એક સમયે બે ક્રિયાનો અનુભવ પ્રશ્ન છે ? આવી મિથ્યા પ્રશ્નનાનો ત્યાગ કર, નહિં તો હું તારો નાશ કરીશ. આ પ્રમાણે તેના કથનથી ભય પામેલ તેણે પોતાનો આગ્રહ તણ દબાવે મિથ્યાદુષ્ટ આવી ગુરુ પાસે જઈને પ્રાર્થાશ્રવણ લીધું. ૨૪૨૫.

હવે ઉપરોક્ત હકીકત લાંચકાર મહારાજ વિસ્તારથી કહે છે.

નદ્મુલ્લુગમુત્તરઓ સરણ સીયજલમજ્જગંગસસ ।

સૂરાભિતત્તસિરસો સીઓસિણવેયણોભયઓ ॥ ૨૪૨૬ ॥

લગ્ગોડ્યમસગ્ગાહો જુગવં ઉભયકિરિઓવઓગોત્તિ ।

જં દોવિ સમયમેવ ય સીઓસિણવેયણાઓ મે ॥ ૨૪૨૭ ॥ ૨૪૨૭ ॥

તરતમજોગેણાયં ગુરુણાડમિહિઓ તુમં ન લક્ખેસિ ।

સમયાહ્મુહમયાઓ મણોડતિચલમુહમયાઓ ય ॥ ૨૪૨૮ ॥

૨૪૬ શ્લોકમાં શીતળ જળવાળી ઉદ્ભુકા નદી ઉતરતાં આર્યગંગાઆર્યને સૂર્યના તાપવડે મસ્તક તપવાથી ઠંડી અને ગરમી બન્નેનો અનુભવ થયો, તેથી તેઓને “એક સમયે બન્ને ક્રિયાનો ઉપયોગ હોય છે.” એવો અસદ્બલ લાગ્યો, કેમકે ઠંડી અને ગરમી બન્નેનો અનુભવ મને એકીસાથે થાય છે, એમ તેને લાગ્યું. આથી શ્રીગુરુએ કહ્યું કે જે બે ક્રિયાનો અનુભવ તું એકીસાથે કહે છે, તે અનુભવ વસ્તુતઃ અનુક્રમેજ થાય છે, પરંતુ સમયાદિ કાળ સૂક્ષ્મ છે અને મન આત્યચળ તથા સૂક્ષ્મ હોવાથી તને તે અનુભવ અનુક્રમે નથી જણાતો. ૨૪૨૬-થી-૨૪૨૮.

મુહુમામુચર ચિત્તં ઇન્દ્રિયદેસેણ જેણ જં કાલં ।

સંબજ્ઞહં ત તમ્મત્તન્નાણહેઉત્તિ નો તેણ ॥ ૨૪૨૯ ॥

ઉવલભણ કિરિયાઓ જુગવં દો દૂરમિણ્ણદેમાઓ ।

પાય-સિરોગયસીઉણ્ણવેયણાણુભવમ્મવાઓ ॥ ૨૪૩૦ ॥

ઉવઓગમઓ જીવો ઉવઉજ્જહ જેણ જમ્મિ જં કાલં ।

સો તમ્મઓવઓગો દોહ જહિદોવઓગમ્મિ ॥ ૨૪૩૧ ॥

સો તદ્દુવઓગમેત્તોવઉત્તમત્તિત્તિ તમ્મયં વેવ ।

અત્યંતગોવઓગે જાહ કહં કેણ વમેણં ? ॥ ૨૪૩૨ ॥

મમયાહ્મુહમયાઓ મમ્મમિ જુગવં ચ મિમ્મજ્ઞાણંપિ ।

ઉપ્પજ્જમ્મયવેદ વ જહ વ તમ્મજ્ઞાયવજ્ઞંતિ ॥ ૨૪૩૩ ॥

શુદ્ધ અતે શીઘ્ર ચંચલ શીલ મન, જે વખતે જે ઇન્દ્રિય દેશ સાથે સંબંધ
પામે છે, તે વખતે તે મન તે ઇન્દ્રિયજન્યજાતનોજ હેતુ થાય છે, તેથી કરીને અતિ-
વિચિત્ર દેશમાં થતી પત્રે અને મસ્તકે શીનો-શુ વેડતાનુમતરૂપ એ દિયાઓ એકીસાથે
દેખાતે પણ અનુભવાતી નથી. વળી ઉપયોગમય આત્મા, જે ઇન્દ્રિયવડે જે વિષયમાં જે
વખતે યોગ્ય છે, તે વખતે તે આત્મા તેના ઉપયોગવાળોજ થાય છે, જેમ ઇન્દ્રોપયોગમાં
યોગ્યજન્ય વ્યાપ્તિ ઇન્દ્રોપયોગમય હોય છે, તેમ અમુક અર્થના ઉપયોગમાંજ ઉપયુક્ત હોવાથી
તે આત્મા તે વખતે કયા અર્થવડે કરી રીને અર્થાન્તર ઉપયોગ પામે? નહીં પામે. તથા
ક્રમજપરના યેવ અને જિંમ્મીજાતું ભ્રમજ જેમ સિત્ર ચિત્ર કાળે થાય છે, તે પશુ તે
ક્રિયા એકીસાથે થતી જળાય છે, તેમ એ ક્રિયાને અનુસર પણ સિત્ર મિત્ર કાળે થાય છે,
પરંતુ ચનપાદિ પના શુદ્ધ હોવાથી તે એકીસાથે થાય છે, એમ હું માને છે ૨૪૨૬-
૨૪૩૦-૨૪૩૧-૨૪૩૩.

અતીન્દ્રિય નદમ પ્રુગ્ગણસ્તંધથી બનેલું મન મીઠ મ ચરજી શીત દોષાયી, જે વખતે જે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયની સાથે સંમંધ પામે છે, તે વખતે તે મન તે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિય જન્ય મીનોખ્જાદિ ચિયવતા જાનનો હેતુ થાય છે, પણ જે વખતે મન જે ઇન્દ્રિય સાથે સંમંધ નથી પામે, તે ઇન્દ્રિયજન્ય જાનનો હેતુ નથી થતું. એજ કારણથી પણ અને મસ્તક સંખ્યા બિન્ન દગમાં અનુનવાતી શીનોખ્જા વેદનારૂપ બે દિયા એટીસાથે કોઇને પણ અનુભવાતી નથી.

પણી ઉપયોગ સ્વરૂપ આત્મા જે વખતે સ્પર્શઆદિ ક્રમ્ય ઇન્દ્રિયવડે જે શીતોષ્ણાદિ વિષયમાં યોગ્ય છે, તે વખતે તે આત્મા, તે વિરપતા ઉપયોગમય જ થાય છે, પણ અન્ય ઉપયોગવાળો નથી રતો. જેમ કોઈ વ્યક્તિ ઇન્દ્રિયા ઉપયોગમાં રતો હોય. તો તે વ્યક્તિ તે વખતે તત્ત્વમય જ હોય છે, પણ અન્ય ઉપયોગમય નથી હોતો, તેમ અહીં પણ સમજવું. આથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા એક પછે એક સ્પર્શમાં ઉપયોગવાળો હોય માટે, અન્ય સ્પર્શમાં તે વખતે ઉપયોગવાળો ન હોય, જે અન્ય સ્વરૂપ આત્મા ઉપયોગવાળો થાય, તો તે અન્ય સ્વરૂપે હોયો પ્રાપ્ત થાય. ઉપયોગમય આત્મા જે સમયે અનુક્રમ અર્થમાં ઉપયોગ મંજિરાળો હોય છે, તે વખતે તે યોગના સર્વ પ્રદેશોવડે તે સ્પર્શમાં ઉપયોગવાળો હોયથી અન્ય સ્વરૂપમાં ઉપયોગવાળો કેવી રીતે રતો મહે? કે રતો તે વખતે કોઈપણ પ્રકાર ન હોય તે વિનાના નથી હોતા. એટલે અન્ય સ્વરૂપમાં તે ઉપયોગ થઈ શકે નહિ.

[illegible]

સઘળી ઇન્દ્રિયો સાથે મન એકીવખતે સંબંધ નથી પામતું તે વાત જણાવના કહે છે કે—

चित्तं पि नैदियाईं समेइ सममह य खिण्णचारित्ति ।

समयं व सुकसवकुलिदसणे सवोवलद्धित्ति ॥ २४३३ ॥

सर्विदिओवलंभे जइ संचारो मणस्स दुल्लक्खो ।

एगेदिओवओगंतरंमि किह होउ सुल्लक्खो ? ॥ २४३५ ॥

સર્વ ઇન્દ્રિયો સાથે મન એકીસાથે સંબંધ નથી પામતું, છતાં પણ શીઘ્ર સંચારી હોવાથી સર્વત્ર સાથેજ સંબંધીત લાગે છે. સુકી તલસાંકળી કરડતા જેમ સર્વ ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થાય છે એ તેમ ન હોય છતાં લાગે છે. જુદી જુદી ઇન્દ્રિયની જ્ઞાનોપલબ્ધિમાં જે મનનો સંચાર એકીસાથે નથી જણાતો, તો પછી એકજ ઇન્દ્રિયના એક ઉપયોગથી બીજા ઉપયોગમાં સંચાર પામતું મન કેવી રીતે જણાય? નજ જણાય. ૨૪૩૪-૨૪૩૫

વળી સઘળી ઇન્દ્રિયોની સાથે મન એકીસાથે સંબંધ પામતું નથી, તેમજ પગ-મસ્તકાદિ એક સ્પર્શનેન્દ્રિય વિગેરેના સર્વ દેશોની સાથે પણ મન એકીસાથે સંબંધ પામતું નથી, પરંતુ શીઘ્ર સંચારી હોવાથી સર્વની સાથે એકીવખતે સંબંધ પામતું હોય, તેમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઇ વ્યક્તિ લાંબી તલસાંકળી ખાતો હોય, તે વખતે તેને ચક્ષુઇન્દ્રિયવડે જોવાથી રૂપ જ્ઞાન થાય છે, તેના ગંધ આવવાથી ઘ્રાણેન્દ્રિય વડે ગંધ જ્ઞાન થાય છે, તે ખાવાથી રસનેન્દ્રિયવડે રસ જ્ઞાન થાય છે, તેના સ્પર્શ થવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય વડે સ્પર્શ જ્ઞાન થાય છે, અને તેને આવતાં શબ્દ સંભળવાથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે. આ પાંચે પ્રકારના જ્ઞાન, પાંચે ઇન્દ્રિયો સાથે મનનો અનુક્રમે સંબંધ થવાથી થાય છે, પણ મન શીઘ્ર સંચારી હોવાથી તે સર્વની સાથે તેના એકીસાથે સંબંધ થયો હોય તેમ જણાય છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી, કેમકે જે એમ હોય, તો સાંકર્ય આદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય, તેમજ મતિ વિગેરેના જ્ઞાનોપયોગ કાળે અવધિ આદિ જ્ઞાનનો ઉપયોગ પણ પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટાદિ એક અર્થનો વિચાર કરતાં, અનન્તા ઘટાદિ અર્થનો વિકલ્પો પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે કદિ થતું નથી, તેથી કરીને અનુક્રમે ઉત્પન્ન થતા છતાં પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનનો ગમયાદિ કાળ સૂક્ષ્મ હોવાથી જ્ઞાતા એકીસાથે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માને છે. એજ પ્રમાણે મસ્તક અને પગ વિગેરે સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિભાગોમાં મન અનુક્રમે યોગ્ય છે, ને છતાં ગમયાદિ કાળની સૂક્ષ્મતાને લીધે તે સર્વની સાથે મનનો એકીવખતે સંબંધ થાય છે, એમ અનુસૂચ કરનારને જણાય છે. વસ્તુતઃ મનનો સ્વભાવજ એવો છે કે “યુગપચ્છાનાનુત્પત્તિર્મત્તમો લિંગમ્” એનીસાથે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં નથી તેજ મનનો સ્વભાવ છતાં જ્ઞાનમાં અનુક્રમે સંચાર કરતા મનની ગતિ નથી જાણી શકાતી, તો પછી એક સ્પર્શનેન્દ્રિયના શીઘ્ર જ્ઞાનોપયોગથી ઉણુજ્ઞાનોપયોગાન્તરે મનની ગતિ કેવી રીતે જાણી શકાય? નજ જાણી શકાય. આ પ્રમાણે મનની ગતિનો સંચાર ન જાણી શકાતો હોવાથી ગીતોબ્ધ ક્રિયાના વેદનરૂપ બે ઉપયોગ તને એકીસાથે અનુભવાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી.

એક ઉપયોગથી બીજા ઉપયોગમાં મન એકીવખતે જાય, તો જે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય તે કહે છે કે—

असुविशित्तमणं विणिओगं लट्ठ जट मणो नेग ।

इन्दि दिवें दुग्घो विमणचिन्तो न लक्खं ? ॥ २४३६ ॥

વિણિઓગન્તરભામે વ કિં ન્ય નિયમેણ તો સમં વેવ ।

પદ્યવસ્તુમનરોચ્છાજ્ઞતાં વા જે ન વિણિઓગા ? ॥ ૨૪૩૭ ॥

બહુ-બહુવિદાદગરે નવનૂઆગવહુવા તુણ્ઠમિદિઆ ।

તમણેગગરણં ચિય રવઓગણેગયા નત્તિ ॥ ૨૪૩૮ ॥

નમયમણેગગરણં જડ સીઓમિણદુગમ્મિ કો દોસો ? ।

કેણ વ મણિયં દોમો રવઓગદુને વિચારોડ્યં ॥ ૨૪૩૯ ॥

અન્ય અર્થમાં ઉપયુક્ત મન, જે અન્ય અર્થમાં ઉપયોગ પામે, તો પછી અન્યમનરૂક એવી વ્યક્તિ આગળ ઉભેલા દસ્તિને પણ કેમ જાણી શકતી નથી? વળી એક અર્થના ઉપયોગ દાણે, બીજા ઉપયોગ પણ જે પ્રાપ્ત થતો હોય, તો બે ક્રિયાના ઉપયોગનો જ નિયમ માં મારે? પ્રતિવસ્તુગત અર્થ-અજ્ઞાતા વા અનન્તા ઉપયોગ પણ એકીવખતે કેમ ન પ્રાપ્ત થાય? પૂર્વે સૂચમાં અવમદાદિના બહુ-બહુવિધાદિ શ્લોકોમાં ઉપયોગની બહુલતા દર્શાવેલ છે, (એમ દર્શવામાં આવે, તો) તે અનેકપર્યાયોનું સામાન્યરૂપે શ્લોક છે પણ ઉપયોગનો અનેક નથી, દર્શવામાં આવે કે અનેક વિષયો શ્લોક કરવામાં જે દોષ નથી, તો પછી શીત અને ઉષ્ણ એ બે અર્થ શ્લોક કરવામાં શો દોષ છે? ઉત્તર-એ પ્રમાણે શ્લોક કરવામાં કોણ દોષ દર્શાવે છે? અહીં બે ઉપયોગનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, (એટલે એક મમયે બે ઉપયોગ ન દોષ એમ નિર્દેશિયે છીએ.) ૨૪૩૬-થી-૨૪૩૯.

એક મમયે શીતવેદનાદિ એક અર્થમાં ઉપયોગવાળું ચિત્ત, જે ઉષ્ણવેદનાદિ બીજા અર્થમાં ઉપયુક્ત થતું હોય, તો કોઈ વ્યક્તિ ત્યાં કોઈ અન્ય અર્થમાં ઉપયોગવાળો હોય. ત્યાં તે પાત્રની મનુષ્ય રહેલા દસ્તિ આદિને પણ કેમ નથી જોઈ શકતો? તેનું કારણ એવું છે, કે તે વ્યક્તિ તે વખતે અન્ય અર્થમાં ઉપયોગવાળો હોવાથી તેનું મન તે વખતે મનુષ્ય રહેલા પદાર્થને પણ શ્લોક કરી શકતું નથી.

વળી બે એક અર્થના ઉપયોગ દાણે અન્ય અર્થનો ઉપયોગ માનવામાં આવે, તો પછી ત્યાં બે ક્રિયાદય ઉપયોગનો જ નિયમ માં મારે હોતો નેરૂએ? દરેક વસ્તુગત અર્થ-અજ્ઞાતા વા અનન્તા ઉપયોગ પણ કેમ ન પ્રાપ્ત થાય? કહ્યું છે કે-“દ્રવ્યથી અર્થ-અજ્ઞાતા અવશ્યક મ અજ્ઞાતા તુલા પર્યાય શ્લોક છે.” અવધિજ્ઞાની એક પદાર્થમાં વધારેમાં વધારે એકી-આદિ અનન્યતા પર્યાય પામે છે, કેવલજ્ઞાનવાળાઓ અનન્તા પર્યાયને પણ પામે છે.

પૂર્વે અવમદાદિ સ્વરૂપ મથન કરતાં, એકેની અંદર બહુ-બહુવિધાદિ અનેક શ્લોક રહેતાં છે, તદુપમાદે પ્રતિવસ્તુગત અર્થ-અજ્ઞાતા વા અનન્તા ઉપયોગ માનવામાં મોં દસ્તિને મોં આમ દર્શવામાં આવે, તો તે અવિચલ છે, કેમકે ત્યાં બહુ-બહુવિધાદિપ વસ્તુના પર્યાયની મનુષ્યરૂપે માનમાં ઉપયોગની યોગ્યતા માત્ર દર્શાવેલ છે, પણ એક શ્લોકના માત્ર એકે અર્થનો ઉપયોગ છે, એક શ્લોક પછી શ્લોક નથી. ઉપયોગનો તો અનુક્રમે જ રાહ છે.

સઘળી ઇન્દ્રિયો સાથે મન એકીવખતે સંબંધ નથી પામતું તે વાત જણાવતા કહે છે કે—

चित्तं पि नैदियाईं समेहं सममहं यं स्वप्नचारित्तं ।

समयं व सुकसवकुलिदसणे सवोवलद्वित्तं ॥ ૨૪૩૩ ॥

सर्विदिओवलंभे जइ संचारो मणस्स दुल्लख्वो ।

एगेदिओवओगंतरंमि किह होउ सुल्लख्वो ? ॥ ૨૪૩૫ ॥

સર્વ ઇન્દ્રિયો સાથે મન એકીસાથે સંબંધ નથી પામતું, છતાં પણ શીઘ્ર સંચારી હોવાથી સર્વત્ર સાથેજ સંબંધીત લાગે છે. સુકી તલસાંકળી કરડતા જેમ સર્વ ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થાય છે એ તેમ ન હોય છતાં લાગે છે. જુદી જુદી ઇન્દ્રિયની જ્ઞાનોપલબ્ધિમાં જે મનનો સંચાર એકીસાથે નથી જણાતો, તો પછી એકજ ઇન્દ્રિયના એક ઉપયોગથી બીજા ઉપયોગમાં સંચાર પામતું મન કેવી રીતે જણાય ? નજ જણાય. ૨૪૩૪-૨૪૩૫

વળી સઘળી ઇન્દ્રિયોની સાથે મન એકીસાથે સંબંધ પામતું નથી, તેમજ પગ-મસ્તકાદિ એક સ્પર્શનેન્દ્રિય વિગેરેના સર્વ દેશની સાથે પણ મન એકીસાથે સંબંધ પામતું નથી, પરંતુ શીઘ્ર સંચારી હોવાથી સર્વની સાથે એકીવખતે સંબંધ પામતું હોય, તેમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ વ્યક્તિ લાંબી તલસાંકળી ખાતો હોય, તે વખતે તેને ચક્ષુઇન્દ્રિયવડે જોવાથી રૂપ જ્ઞાન થાય છે, તેનો ગંધ આવવાથી ધાણેન્દ્રિય વડે ગંધ જ્ઞાન થાય છે, તે ખાવાથી રસનેન્દ્રિયવડે રસ જ્ઞાન થાય છે, તેનો સ્પર્શ થવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય વડે સ્પર્શ જ્ઞાન થાય છે, અને તેને આવતાં શબ્દ સંભળવાથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે. આ પાંચે પ્રકારના જ્ઞાન, પાંચે ઇન્દ્રિયો સાથે મનનો અનુક્રમે સંબંધ થવાથી થાય છે, પણ મન શીઘ્ર સંચારી હોવાથી તે સર્વની સાથે તેનો એકીસાથે સંબંધ થયો હોય તેમ જણાય છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી, કેમકે જે એમ હોય, તો સાંકર્ય આદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય, તેમજ મતિ વિગેરેના જ્ઞાનોપયોગ કાળે અવધિ આદિ જ્ઞાનનો ઉપયોગ પણ પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટાદિ એક અર્થનો વિચાર કરતાં, અનન્તા ઘટાદિ અર્થના વિકલ્પો પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે કદિ થતું નથી, તેથી કરીને અનુક્રમે ઉત્પન્ન થતા છતાં પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનોનો ગમ્યાદિ કાળ સૂક્ષ્મ હોવાથી જ્ઞાતા એકીસાથે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માને છે. એજ પ્રમાણે મન્તક અને પગ વિગેરે સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિભાગોમાં મન અનુક્રમે યોગ્ય છે, તે છતાં ગમ્યાદિ કાળની સૂક્ષ્મતાને લીધે તે સર્વની સાથે મનનો એકીવખતે સંબંધ થાય છે, એમ અનુભવ કરનારને જણાય છે. વસ્તુતઃ મનનો સ્વભાવજ એવો છે કે “યુગવજ્ઞાનાનુત્પત્તિર્મિત્તસો લિંગમ્” એનીસાથે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં નથી તેજ મનનો સ્વભાવ છતાં જ્ઞાનમાં અનુક્રમે સંચાર કરતા મનની ગતિ નથી જાણી શકાતી, તો પછી એક સ્પર્શનેન્દ્રિયના શીઘ્ર જ્ઞાનોપયોગથી ઉચ્છ્રજ્ઞાનોપયોગાન્તરે મનની ગતિ કેવી રીતે જાણી શકાય ? નજ જાણી શકાય. આ પ્રમાણે મનની ગતિનો સંચાર ન જાણી શકાતો હોવાથી શીતેન્દ્રિય ક્રિયાના વેદનરૂપ જે ઉપયોગ તને એકીસાથે અનુભવાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી.

એક ઉપયોગથી બીજા ઉપયોગમાં મન એકીવખતે જાય, તો જે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય તે કહે છે કે—

अक्षविणिज्जमणं विणिओगं अट्ट जट मणो तेण ।

हन्विदि द्वियं पुमओ किमणचित्तो न लक्खेउ ? ॥ ૨૪૩૬ ॥

વિણિઓગન્તરલાભે વર્તિત્ય નિયમેણ તો સમં ચેવ ।

પદ્ધત્યુમસંસ્વેજ્ઞાઽર્ણતા વા જં ન વિણિઓગા ? ॥ ૨૪૩૭ ॥

બહુ-બહુવિદ્યાગ્રહણે નવણૂઆગવહુયા સુણ્ઽભિહિઆ ।

તમણેગગ્રહણં ચિય ઉવઓગાણેગયા નત્થિ ॥ ૨૪૩૮ ॥

સમયમણેગગ્રહણં જહ્ સીઓસિણદુગમ્મિ કો દોસો ? ।

કેણ વર્ત્તનિયં દોસો ઉવઓગદુગે વિચારોઽયં ॥ ૨૪૩૯ ॥

અન્ય અર્થમાં ઉપયુક્ત મન, જે અન્ય અર્થમાં ઉપયોગ પામે,તો પછી અન્યમનસ્ક એવી વ્યક્તિ આગળ ઉભેલા હસ્તિને પણ કેમ જાણી શકતી નથી? વળી એક અર્થના ઉપયોગ કાળે, બીજો ઉપયોગ પણ જે પ્રાપ્ત થતો હોય, તો બે ક્રિયાના ઉપયોગનો જ નિયમ શા માટે? પ્રતિવસ્તુગત અસંખ્યાતા વા અનંતા ઉપયોગ પણ એકીવખતે કેમ ન પ્રાપ્ત થાય? પૂર્વે સૂત્રમાં અવગ્રહાદિના બહુ-બહુવિધાદિ ગ્રહણમાં ઉપયોગની બહુલતા કહેલ છે, (એમ કહેવામાં આવે, તો) તે અનેકપર્યાયિતું સામાન્યરૂપે ગ્રહણ છે પણ ઉપયોગો અનેક નથી, કહેવામાં આવે કે અનેક વિષયો ગ્રહણ કરવામાં જે દોષ નથી, તો પછી શીત અને ઉષ્ણ એ બે અર્થ ગ્રહણ કરવામાં શા દોષ છે? ઉત્તર-એ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવામાં કોણ દોષ કહે છે? અહીં બે ઉપયોગનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, (એટલે એક સમયે બે ઉપયોગ ન હોય એમ નિષેધીયે છીયે.) ૨૪૩૬-થી-૨૪૩૯.

એક સમયે શીતવેદનાદિ એક અર્થમાં ઉપયોગવાળું ચિત્ત, જે ઉષ્ણવેદનાદિ બીજા અર્થમાં ઉપયુક્ત થતું હોય, તો કોઈ વ્યક્તિ બ્યારે કોઈ અન્ય અર્થમાં ઉપયોગવાળો હોય, ત્યારે તે પોતાની સન્મુખ રહેલા હસ્તિ આદિને પણ કેમ નથી જોઈ શકતો? તેનું કારણ એજ છે, કે તે વ્યક્તિ તે વખતે અન્ય અર્થમાં ઉપયોગવાળો હોવાથી તેનું મન તે વખતે સન્મુખ રહેલા પદાર્થને પણ ગ્રહણ કરી શકતું નથી.

વળી જે એક અર્થના ઉપયોગ કાળે અન્ય અર્થનો ઉપયોગ માનવામાં આવે, તો પછી ત્યાં બે ક્રિયારૂપ ઉપયોગનો જ નિયમ શા માટે હોવો જોઈએ? દરેક વસ્તુગત અસંખ્યાતા વા અનંતા ઉપયોગ પણ કેમ ન પ્રાપ્ત થાય? કહ્યું છે કે-“દ્રવ્યથી અસંખ્યાતા અથવા સંખ્યાતાગુણ પર્યાય ગ્રહણ કરે.” અવધિજ્ઞાની એક પદાર્થમાં વધારેમાં વધારે એકીસાથે અસંખ્યાતા પર્યાય પામે છે, કેવલજ્ઞાનવાળાઓ અનંતા પર્યાયને પણ પામે છે.

પૂર્વે અવગ્રહાદિ સ્વરૂપ કથન કરતાં, એકેકની અદર બહુ-બહુવિધાદિ અનેક ગ્રહણ કહેલાં છે, તદનુસારે પ્રતિવસ્તુગત અસંખ્યાતા વા અનંતા ઉપયોગ માનવામાં શી હરકત છે? આમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે ત્યાં બહુ-બહુવિધાદિરૂપ વસ્તુના પર્યાયોની સામાન્યરૂપે જ્ઞાનમાં ઉપયોગની યોગ્યતા માત્ર કહેલ છે, પણ એક વસ્તુમાં એક કાળે અનેક ઉપયોગ છે, એટું કદી પણ કહ્યું નથી, ઉપયોગ તો અતુલ્યજ થાય છે.

જે એકીસાથે અનેક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં કંઈ દોષ નથી, તો પછી એકીસાથે શીત અને ઉષ્ણતા ગ્રહણ કરવામાં શા દોષ છે? કે જેથી તમે તેનો નિષેધ કરો છો? એમ કહેવામાં આવે, તો તે અમારા કથનનો ભાવાર્થ સમજ્યા વિનાનું છે. એકીસાથે અનેક

અર્થશ્રદ્ધા કરવામાં કંઈ દોષ નથી, કેમકે સામાન્યપણે એકીસાથે સેના-વન-ગામ-નગર આદિ શ્રદ્ધા થાય છે, એમાં અમે કોઈ પ્રકારનો નિષેધ નથી કરતા. અમે તો એકીવખતે અનેક ઉપયોગનો નિષેધ કરીએ છીએ, કેમકે એક વખતે એક ઉપયોગ કરતાં વધારે ઉપયોગ હોઈ શકે નહિ. ૨૪૩૬-થી ૨૪૩૮.

એકીસાથે અનેક અર્થનું શ્રદ્ધા માનવા છતાં એક-અનેક ઉપયોગનો શો ભેદ છે? તેનો ખુલાસો.

સમયમણેગમહણે ઇમાણેગોવઓગમેઓ કો ? ।

સામણમેગજોગો સંધાવારોવઓગો વ્વ ॥ ૨૪૪૦ ॥

સંધારોડયં સામણમેત્તમેગોવઓગયા સમયં ।

પઢવત્થુવિભાગો પુણ જો સોડણેગોવઓગત્તિ ॥ ૨૪૪૧ ॥

તે ચ્ચિય ન સંતિ સમયં સામણાણેગમહણમવિરુદ્ધં ।

ઇમણેગંપિ તયં તમ્હા સામણભાવેણં ॥ ૨૪૪૨ ॥

ડસિણેયં સીયેયં ન વિભાગે નોવઓગદુગમિત્થં ।

હોજ્જ સમં દુગમહણં સામણં વેયણા મેત્તિ ॥ ૨૪૪૩ ॥

જં સામણવિસેસા વિલક્ખણા તન્નિવંધણં જં ચ ।

નાણં જં ચ વિમિત્તા સુદૂરઓવગહા-ડવાયા ॥ ૨૪૪૫ ॥

એકીસાથે અનેક અર્થ શ્રદ્ધા કરવામાં અને અનેક ઉપયોગમાં શો ભેદ છે? લશ્કરની ડાવણીના ઉપયોગની પેઠે સામાન્ય ઉપયોગ એક ઉપયોગ કહેવાય, જેમકે આ લશ્કરની ડાવણી છે, એ પ્રમાણે એક કાળે જે સામાન્ય માત્ર આહી ઉપયોગ, તે એક ઉપયોગ કહેવાય. અને તેમાંની દરેક વસ્તુનો વિભાગઆહી જે ઉપયોગ, તે અનેક ઉપયોગ કહેવાય, એ અનેક ઉપયોગ એક કાળે ન હોય, સામાન્યપણે અનેક અર્થનું શ્રદ્ધા થવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કેમકે જે અનેક અર્થનું શ્રદ્ધા થાય છે, તે પણ સામાન્ય ભાવે તો એકાર્થરૂપજ છે. આજ પ્રમાણે આ શીત વેદના છે, અને આ ઉષ્ણ વેદના છે, એવા વિભાગરૂપે ઉપયોગકર્યનો નિષેધ છે; પણ સામાન્યથી મને બેવેદના થાય છે, એમ એકીસાથે બંનેનું શ્રદ્ધા થઈ શકે છે. સામાન્ય-વિશેષ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, અને તેના કારણભૂત જે અવગ્રહ-તથા અપાય-રૂપ જ્ઞાન તે પણ પરસ્પર લિપ્ત છે, માટે સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાન એક સમયે ન હોય, કેમકે અવશ્ય સામાન્યજ્ઞાનપૂર્વક વિશેષજ્ઞાન હોય છે. ૨૪૪૦-થી-૨૪૪૫.

ગંગા:—એક સાથે અનેક અર્થનું શ્રદ્ધા થાય, એમ તમે કહો છો, તો પછી એ અને અનેક ઉપયોગમાં તફાવત ક્યા રહ્યો? કે જેથી એકીસાથે અનેક ઉપયોગ નથી માનવા.

આચાર્ય .. જે સામાન્ય ઉપયોગ તે એક ઉપયોગ કહેવાય છે. જેમકે “ આ લશ્કરની ડાવણી છે. ” આ પ્રમાણે એકીસાથે સામાન્યમાત્રમાત્રી ઉપયોગ તે એક ઉપયોગ કહેવાય. અને આ હસ્તિઓ છે, આ ગર્યા છે, આ રથો છે, આ પદાતિ છે, આ તરવરો છે, આ બાલાઓ છે, આ ગિરગ્રાહ (શાપ) છે, આ કવચ છે, આ તંત્રીઓ છે, આ ધન્યો છે, આ પત્રાકાઓ, શાખ, આ કાદલ, આ કિંક, આ મેવર, ગિયાદિ

પ્રકારે દરેક વસ્તુગત લેદનો અધ્યવસાય, તે અનેક ઉપયોગ કહેવાય, આ અનેક ઉપયોગ એકીસાથે ન હોય, તેથીજ અમે તેના નિષેધ કરીએ છીએ. પણ સામાન્યથી એકી સાથે અનેક અર્થ અહણ કરવારૂપ એક ઉપયોગનો નિષેધ નથી કરતા, કારણ કે “આ લશ્કરની છાવણી છે” ઇત્યાદિ ઉપયોગમાં જે એકીસાથે અનેક અર્થનું અહણ થવાનું અમે કહીએ છીએ, તે અનેકાર્થનું અહણ છતાં પણ સામાન્યપણે તે એકાર્થ અહણરૂપજ છે. મતલબ કે અમે એકીસાથે અનેક અર્થ અહણ કહીએ છીએ, તે સામાન્ય રૂપની અપેક્ષાએ છે. વિશેષરૂપની અપેક્ષાએ ત્યાં અનેક અર્થનું અહણ નથીજ થતું. કારણ કે એક કાળે એકજ વિશેષ ઉપયોગ હોય શકે છે.

એજ પ્રમાણે “આ ઉષ્ણવેદના છે, અને આ શીતવેદના છે.” એમ વિશેષરૂપે બે અર્થનું એકીસાથે અહણ નથી થતું; અને એજ કારણથી તત્સંબંધી ઉપયોગદ્વય પણ એકી સાથે નથી થતા; પરંતુ “મને બે વેદના થાય છે” એમ સામાન્યપણે બે અર્થનું અહણ થાય છે, પણ શીત અને ઉષ્ણવેદના છે એમ વિશેષપણે એકે કાલે અહણ ન થાય.

આજ કારણથી સામાન્યગ્રાહી જ્ઞાન અને વિશેષગ્રાહી જ્ઞાન એક કાળે નથી થતા, કારણ કે સામાન્ય-વિશેષ પરસ્પર અત્યંત ભિન્નજાતિવાળા છે, એટલે એ ઉભય એકી-સાથે કેવી રીતે ભાસમાન થાય? ન જ થાય. અહીં કદાચ એમ કહેવામાં આવે, કે સામાન્ય અને વિશેષજ્ઞાન બન્ને જ્ઞાનરૂપ હોવાથી એક કાળે થાય, તો શું દાષ છે? આ કથન અયોગ્ય છે, કેમકે સામાન્યજ્ઞાન અવગ્રહ રૂપ છે, અને વિશેષજ્ઞાન અપાયરૂપ છે આ પ્રમાણે એ બન્ને જ્ઞાન અત્યંત ભિન્ન હોવાથી એક કાળે ન થાય. વળી સામાન્ય-ગ્રાહી જ્ઞાન પૂર્વકજ વિશેષગ્રાહી જ્ઞાન થાય છે, પૂર્વે કહેલ છે કે સામાન્યપણે અહણ કર્યા સિવાય, ઇહા-વિચારણા ન થાય, અને ઇહા વિના નિશ્ચય ન થાય. માટે એજ કારણથી એ ઉભય જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ એક કાળે ન થાય. ૨૪૪૦ થી ૨૪૪૫.

પુનઃ સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાન સંબંધી શંકા અને સમાધાન કહે છે.

દોજ્ઞ ન વિલક્ષણાઈં સમયં સામણ-ભેયનાણાઈં ।

વહુયાણ કો વિરોહો સમયમ્મિ વિસેસનાણાણં ? ॥ ૨૪૪૬ ॥

લક્ષણભેયાહ ચ્ચિય સામણં ચ જમણેગવિસયંતિ ।

તમધેતું ન વિસેસનાણાઈં તે ન સમયમ્મિ ॥ ૨૪૪૭ ॥

તો સામન્નગહણાણંતરમીહિયમવેહ તબ્ભેયં ।

ઇય સામન્નવિસેસાવેક્કો જાવંતિમો ભેઓ ॥ ૨૪૪૮ ॥

ઇય પણ્ણવિઓવિ જઓ ન પવજ્ઞહ તો તઓ કઓ બજ્ઞો ।

તો રાયગિહે સમયં કિરિયાઓ દો પરૂવંતો ॥ ૨૪૪૯ ॥

મણિનાગેણારદ્ધો મઓવવત્તિઓ પઢિવોહિઓ વોતું ।

ઇચ્છામો ગુરુમૂલં ગંતૂણ તઓ પઢિકંતો ॥ ૨૪૫૦ ॥

સામાન્ય અને વિશેષજ્ઞાન અતિવિલક્ષણ હોવાથી, ભલે એકીસાથે ઉપયોગ ન થાય, પણ ઘણાં વિશેષોનો એકીસાથે એક સમયે ઉપયોગ થવામાં શા વિરોધ છે? લક્ષણોનો

ભેદ હોવાથી તે ન બને કેમકે સામાન્યજ્ઞાન અનેકવિષયવાળું છે, તેથી તે સામાન્ય જ્ઞાન અહુણ ક્યાં વિના એક સમયે ન થાય. વળી સામાન્ય અહુણાનંતર ઇલા થયા પછી તેના ભેદનો નિશ્ચય થાય, વળી આગલના વિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહ ગણાય એમ સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષાએ છેક છેદલા ભેદ સુધી સમજવું એ પ્રમાણે ગુરુએ સમજાવ્યા છતાં જ્યારે તે ન સમજ્યો એટલે તેને સંઘ બહાર કર્યો; તે પછી તે વિહાર કરતો રાજ-ગૃહે આવીને એકે સમયે બે ક્રિયાના ઉપયોગની પ્રરૂપણા કરવા માંડ્યો, તે સાંભળીને ત્યાં રહેલા મણિનાગે ભય અને યુક્તિથી તેને કહ્યું, એટલે બોધ પામ્યો. ને તે પ્રમાણે અંગીકાર કરીને પુનઃ ગુરુ પાસે ગયો અને પ્રાયશ્ચિત લઈ શુદ્ધ થયો. ૨૪૪૬ થી ૨૪૫૦.

ગંગા:—સામાન્યથી “વેદના થાય છે” એમ સામાન્ય માત્ર આહી જ્ઞાન, તે સામાન્ય જ્ઞાન, અને “શીતવેદના અથવા ઉષ્ણવેદના” એમ ભેદઆહીજ્ઞાન તે વિશેષજ્ઞાન, એ બંને જ્ઞાન અતિવિલક્ષણ હોવાથી, ભલે એકીસાથે ન થાય, પરંતુ શીતાષ્ણાદિ ધણાં વિશેષજ્ઞાન એક સમયે થાય, તો શો વિરોધ છે? કારણ કે વિશેષજ્ઞાન રૂપે તો તે બધાં સમાન હોવાથી તેમાં કંઈ વિલક્ષણતા નથી.

આચાર્ય:—શીત-ઉષ્ણ આદિ વિશેષણયુક્ત વિષયોમાં પરસ્પર ભેદ હોવાથી ભિન્નતા છે, તેથી તદ્દઆહુક જ્ઞાનો એકીસાથે નથી થતાં. કારણ કે અનેક વિષયના આધારવાળું સામાન્ય જ્ઞાન છે, તે સામાન્યજ્ઞાન થયા સિવાય વિશેષ જ્ઞાન ન થાય, એથી પણ ધણાં વિશેષ જ્ઞાન એકીસાથે ન થાય. મતલબ કે “વેદના થાય છે” એમ પ્રથમ સામાન્ય અહુણ કરીને, ઇલામાં પ્રવેશ કર્યા પછી “પગે શીતવેદના થાય છે” એમ વિશેષપણે વેદના નો નિશ્ચય થાય છે. એજ પ્રમાણે મસ્તકે પણ પ્રથમ સામાન્યથી “વેદના થાય છે” એમ અવગ્રહરૂપ સામાન્ય અહુણ કર્યા પછી, ઇલામાં પ્રવેશ કરીને “ઉષ્ણવેદના થાય છે” એમ વિશેષપણે વેદનાનો નિશ્ચય થાય છે.

વળી ઘટરૂપ વિશેષજ્ઞાન થયા પછી તરતજ, પટાશ્રય સામાન્યરૂપ અહુણ કર્યા વિના પરરૂપ વિશેષજ્ઞાન પણ નથી થતું; કેમકે પ્રથમ અવગ્રહ, તે પછી ઇલા, અને તે પછી અપાય. એવા અતુકમેજ ઘટાદિ વિશેષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. વસ્તુ સ્વરૂપ આમ હોવાથી વિશેષ જ્ઞાન પછી પણ તરતજ વિશેષજ્ઞાન નથી થતું; તો પછી એકીસાથે તેવા ધણાં જ્ઞાનો તો ક્યાંથીજ થાય?

એ પ્રમાણે સામાન્ય અહુણ થયા સિવાય વિશેષજ્ઞાન નથી થતું; તેથી સામાન્ય અહુણ થયા બાદ ઇલા થયા પછી ઘટત્વદિ સામાન્યાશ્રિત ઘટ વિગેરેરૂપ “આ ઘટો વિનં રેજ છે” એવો નિશ્ચય થાય છે. ને પછી ઉત્તર ભેદની અપેક્ષાએ, એ ઘટાદિ વિશેષજ્ઞાન સામાન્ય થાય છે, તે ઘટરૂપ સામાન્યનું અહુણ કર્યા પછી ઇલા કરીને આ વટ થાતુનો છે, પણ માટીનો નથી એવો વિશેષ નિશ્ચય થાય છે. એ થાતુનો ઘટ પણ તેના ઉત્તર ભેદની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે. તેવા સામાન્યને અહુણ કર્યા પછી ઇલા થયા બાદ આ તાંબાનો ઘટ છે, ચાંદીનો નથી, એવો વિશેષ નિશ્ચય થાય છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય વિગેરેની અપેક્ષાએ ભેદ અન્તિમભેદ પર્યંત સમજવું કે જે ભેદ પછી પૂનઃ ઇલાની પ્રવૃત્તિ ન થાય. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી કદીપણ ઘણાં વિશેષ જ્ઞાનોની પ્રવૃત્તિ એકીસાથે ન થાય. પરંતુ સામાન્યરૂપે ઘણાં વિશેષજ્ઞાન એકીસાથે જોઈ શકાય. મુજબ મહત્ત્વ ધરાવતું કેમકે—“વેદના-થાય” ક્યાંક-પરંતુ એકીસાથે તેના અનેક ઉપયોગ ન થાય. માટે શીત-

રૂપ વિશેષ જ્ઞાન વિશેષ જ્ઞાન લિખલિખ કાળેજ થાય છે. અને તેથી તને જે શીતાષ્ટરૂપ ક્રિયાદ્વયનો એકીસાથે અનુભવ થાય છે, તે બ્રાન્તિ છે.

ઇત્યાદિ અનેક યુક્તિઓથી આચાર્યશ્રીએ ગંગને સમજાવ્યો, છતાં તે ન સમજ્યો એટલે તેને સંઘ બહાર કર્યો, તેથી તે વિહાર કરતો રાંજગૃહ નગરે આવ્યો, અને એકી-સાથે બે ક્રિયાનો ઉપયોગ થાય, એમ પ્રરૂપવા લાગ્યો. તે વખતે ત્યાં નજીકમાં રહેલા મણિનાગે તેને લય બતાવીને કહ્યું કે અરે ! અનાડી ! એવી મિથ્યા પ્રરૂપણા કેમ કરે છે ? આજ સ્થળે ભગવન્ત મહાવીરે પૂર્વે એક સમયે એકજ ઉપયોગ હોય, એમ કહ્યું છે, તું શું તેમનાથી વિશિષ્ટ છે. કે જેથી એવી પ્રરૂપણા કરે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે લય બતાવીને ગંગને કહ્યું એટલે તેણે પોતાનો કદાબહુ તણને મિથ્યા દુષ્કૃત માગ્યું. પછી ગુરૂ પાસે જઈને પ્રાયશ્ચિત્ત લઇને શુદ્ધ થયો. ૨૪૪૬ થી ૨૪૫૦.

એ પ્રકારે એક સમયે બે ક્રિયાવેદનાનો વાદ સમાપ્ત થયો.

હવે છઠ્ઠા ત્રૈરાશિક નિન્દુવ સંખ્યાંધી કહે છે.

પંચ સયા ચોયાલા તડઆ સિદ્ધિ ગયસ્ત વીરસ્ત ।

પુરિમંતરંજિયાણ તેરાસિયદિટ્ટી ઉપ્પન્ના ॥ ૨૪૫૧ ॥

પુરિમંતરંજિ ભૂયગિહ બલસિરિ સિરિગુત્ત રોહગુત્તે ય ।

પરિવાયપોટ્ટસાલે ઘોસણપડિસેહના વાણ ॥ ૨૪૫૨ ॥

વિચ્છલ્લ ય સપ્પે મૂસગ ધિગી વરાહી ય કાગ પોયાઈ ।

ણ્યાહિં વિજ્ઞાહિં સો ય પરિવાયગો કુસલો ॥ ૨૪૫૩ ॥

મોરી નહલિ વિરાલી વઘી સિહી ય હલ્લુગિ ઓવાઈ ।

ણઆઓ વિજ્ઞાઓ ગિણ્હ પરિવાયમહણીઓ ॥ ૨૪૫૪ ॥

મહાવીર દેવ મોક્ષે ગયા પછી, પાંચસો ચુમ્માલીસ વર્ષે અન્તરંજીકા નગરીમાં ત્રૈરાશિક દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. અન્તરંજીકા નગરીનો બલશ્રી નામે રાજા હતો, અને તે નગરીમાં ભૂતગૃહ નામે ચૈત્ય હતું, ત્યાં શ્રીગુપ્ત આચાર્યના શિષ્ય રોહગુપ્તે પોટ્ટશાલ પરિવ્રાજકની ષોષણાનો પ્રતિષેધ કર્યો, અને વાદમાં જીત્યો; તે પરિવ્રાજક વૃશ્ચિક-સર્પ મૃગ-વરાહ-મૂષક-કાક અને પોતાકી વિદ્યાઓમાં કુશળ હતો, પરિવ્રાજકની એ વિદ્યાઓનો પરાભવ કરવાને મોરી-નકુલી-ખિડાલી-વ્યાધી-સિંહી-ઉત્તૂકી અને હલાવકી વિદ્યાઓ રોહગુપ્તને અહુણ કરાવી. (અને તેણે પરિવ્રાજકનો પરાભવ કર્યો) ૨૪૫૧ થી ૨૪૫૪.

જગત ખંધુ મહાવીર દેવ મોક્ષે ગયા પછી પાંચસોને ચુમ્માલીસ વર્ષે ત્રૈરાશિક નિન્દુવ અન્તરંજીકા નગરીમાં થયો. એ નગરીનો રાજા બલશ્રી નામે હતો, અને તે નગરીમાં ભૂતગૃહ નામનું એક ચૈત્ય હતું; એ ચૈત્યમાં ગુપ્ત નામે એક આચાર્ય આવીને રહ્યા હતા તેમને વાંદવાને માટે રોહગુપ્ત અન્તરંજીકા નગરીમાં આવ્યો, એ અરસામાં એક પરિવ્રાજક પેટે લોહાનો પાટો ખાંધી, હાથમાં જંબૂવૃક્ષની ડાળી અહુણ કરીને તે નગરીમાં ભ્રમણ

કરના લાગ્યો, તેને એવી વિચિત્ર ચેષ્ટાવાળો જોઈને લોકોએ એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેણે કહ્યું કે મારું પેટ અતિશય જ્ઞાનથી પૂર્ણ ભરેલું છે તે કૂટી ન જાય એટલા માટે તેને લોઢાના પાટાથી બાંધ્યું છે. વળી આ જન્મદ્વીપમાં મારો કોઈ પ્રતિવાદી નથી એમ જણાવવાને માટે હાથમાં જન્મવૃક્ષની ડાળી રાખી છે. આવી ગર્વિષ્ટ ઉક્તિએ લોકોએ તેનું “ચોટશાલ” નામ પાડ્યું. તે પછી એ પરિવ્રાજકે આખી નગરીમાં એવી ઉદ્બોધણા કરાવી કે “આ પૃથ્વી સર્વ પરપ્રવાદથી શૂન્ય છે, કોઈપણ મારો પ્રતિવાદી નથી.” નગરીમાં આવી ઉદ્બોધણા થતી હતી, તે દરમિયાન શ્રીગુપ્ત આચાર્યના શિષ્ય રોહિણી અન્ય ગામમાં હતો, તે ત્યાં ગુરૂને વંદન કરવા અન્તરજીકા નગરીએ આવ્યો, નગરી પ્રવેશ કરતાં જ ઉપરોક્ત બોધણા સાંભળી, તે સાંભળીને ગુરૂને પૂછ્યા સિવાય બોધણા કરનારને કહ્યું કે “હું એ પરિવ્રાજક સાથે વાદ કરીશ” એમ કહીને તેના પટલનો નિષેધ કર્યો. તે પછી રોહિણી ગુરૂ મહારાજ પાસે આવીને સર્વ હકીકત કહી, તે સાંભળીને ગુરૂ મહારાજે કહ્યું, રે ! ભદ્ર ! તે આ ચોખ્ખો ન કર્યું, કેમકે તું તારા જ્ઞાનવડે કદાચ તેને વાદમાં જીતીશ, પણ તે વિદ્યા-મંત્રમાં ઘણો કુશળ છે, તેથી તે વિદ્યાઓ વડે તને હેરાન કરશે. એની સઘળી વિદ્યાઓમાં આ સાત વિદ્યાઓ બહુ સ્ફુરણમાન છે. વૃશ્ચિક વિદ્યાથી અનેક વિંછીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, સર્પ વિદ્યાથી અનેક સર્પ ઉત્પન્ન કરે છે, મૂષક વિદ્યાથી અનેક ઉંદર ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે સર્વ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિ ઉપર છોડે છે. વળી મૃગી વરાહી કાક અને પોતાકીની વિદ્યાઓવડે અનુક્રમે ભયંકર મૃગી-વરાહી-કાક અને પોતાકી પેદા કરીને પોતાના શત્રુનો ધાત કરે છે. એ સાંભળીને રોહિણીને કહ્યું, ભગવન્ જો એમ હોય, તો પણ શું હવે ક્યાંઈ ભાગી હુઘાય એમ છે ? મેં તેના પટલનો નિષેધ કર્યો છે, હવે તો જે થવાનું હો તે થાઓ. તેનું આપું ધૈર્ય જાણીને ગુરૂશ્રાએ કહ્યું, ભદ્ર ! જો તારો એવો નિશ્ચયજ છે, કે વાદમાં તેનો પરાભવ કરવો, તો વિદ્યાઓનો પરાભવ કરનારી આ સાત વિદ્યાઓ હું આપું તે અહણ કર. એ વિદ્યાઓ પાઠ માત્રથી સિદ્ધ થાય એવી છે. વિંછીનો પરાભવ કરનારી મોર વિદ્યા, સર્પનો નાશ કરનાર નકુલ વિદ્યા, ઉંદરનો નાશ કર બિડાલી વિદ્યા, મૃગીનો નાશ કરનાર વ્યાધી વિદ્યા, વરાહીનો નાશ કરનાર સિંહી વિદ્યા, કાકનો નાશ કરનાર ઉલૂકી વિદ્યા, અને પોતાકીનો ધાત કરનાર ઉલાવકી વિદ્યા. આ સાત વિદ્યાઓ ગુરૂ મહારાજે શિષ્યને આપી, તે ઉપરાંત એક રજોહરણ મંત્રીને આપ્યો, અને કહ્યું કે જો એ ઉપસર્ગ સિવાય, બીજો કોઈ ક્ષુદ્ર વિદ્યા કૃત ઉપસર્ગ પામવાનો તને પ્રયત્ન આવે, તો તે ઉપસર્ગનું નિવારણ કરવાને મસ્તક પર આ રજોહરણને ભમાવજે, એથી તું ઈશ્વરી પણ અજ્ઞેય ધમ્મશ, તો પછી મનુષ્ય તો તને ક્યાંથી જ જીતી શકે. આ પ્રમાણે ગુરૂ પાગેથી શિક્ષા અને સત્ત્વ અહણ કરીને રોહિણી રાજમલામાં ગયો. ત્યાં જઈને તેણે ગર્વપર્યંક પ્રતિજ્ઞાયુક્ત કહ્યું, કોણ આ ભિક્ષુક પરિવ્રાજક વાદ કરવા માંગે છે ? ભલે. જો મંત્ર તેના હો. એને પોતાનેજ પોતાની ઇચ્છા મુજબ પૂર્વ પક્ષ કરવા દો, હું તેનું ખંડન કરીશ. તેના આવાં વચન સાંભળીને પરિવ્રાજકે વિચાર્યું કે આ લોકો ઘણા નિપુણ હોય છે, માટે તેમને જે માન્ય હોય, તેજ પક્ષ અંગીકાર કરીને હું બોલું, કે જેથી તેનું ને ખંડન કરી શકે નહીં. આ પ્રમાણે વિચારીને પરિવ્રાજકે પૂર્વપક્ષનો આગ્રહ કરતાં કહ્યું કે જેમ ગુલ અને અગુલ વિગેરે એજ રાશી છે, તેમ આ વિદ્યમાં જીવ અને અજીવ એ એજ રાશી છે, અને તેજ પ્રમાણે જણાય છે. આ પક્ષ જીતોને મન્ય છે, તે જતાં પરિવ્રાજકનો પરાભવ કરવાને રોહિણીને તે પક્ષનું ખંડન કરતાં કહ્યું કે તારું કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે જીવ, અજીવ, અને નાજીવ એવા ત્રણ રાશી અ. વિદ્યમાં છે. તેમા નાજી-તિર્વચ વિગેરે જીવો છે; પરમાણુ-વદ-પદ વિગેરે અજીવો છે; અને ગિરેણી વિગેરેના જીવોના પ્રાણિ

અવયવો તે નાજવો છે. આ પ્રમાણે ઉત્તમ-મધ્યમ અને અધમની પેઠે, જીવ-અજીવ અને નાજીવ એમ ત્રણ રાશી છે, અને તેજ પ્રમાણે જણાય છે. ઇત્યાદિ યુક્તિઓ વડે પરિવ્રાજકને બોલતો બધ કરીને પરાજય પમાડ્યો; આથી ક્રોધાયમાન થએલા તેણે રોહિત્વના વિનાશ કરવાને વૃશ્ચિક વિદ્યા વડે તેના પર વિંછીઓ મૂક્યા. તે જોઇને રોહિત્વ મયૂરી વિદ્યાથી વિંછીના નાશ કરનાર મયૂરો છાડ્યા. આ પ્રમાણે એક બીજાએ એક બીજાની વિદ્યાનો પરાલવ કરવાને સર્પ ઉપર નાળીઆ, ઊંદરો ઉપર ખલાડા, મૃગીઓ ઉપર વ્યાધ્રો, વરાહો ઉપર સિંહો, કાગડા ઉપર ધુવડો, પોતાકી ઉપર સિંચાણા અગુકમે મૂક્યા. આખરે પરિવ્રાજકે ગર્દભી મૂકી, એટલે રોહિત્વે તેને આવતી જોઇને મસ્તક પર ગુરૂએ આપેલો રજોહરણ લમાવ્યો, પછી તેજ રજોહરણ વડે તે ગર્દભીને મારી, એટલે તે ગર્દભી-પરિવ્રાજક ઉપર લઘુનીતિ વડી નીતિ કરીને ચાલી ગઇ. આથી સભાપતિએ, સભ્યોએ અને બીજા લોકોએ તેની ઘણીજ નિન્દા કરીને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો. ૨૪૫૨ થી ૨૪૫૪.

આ બનાવ પછી જે થયું, તે લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

જેઝળ પોટ્સાલં છલુઓ મળઇ ગુરુમૂલમાર્ગંતું ।

વાયમ્મિ મણ વિજિઓ સુણહ જહા સો સહામજ્ઞે ॥ ૨૪૫૫ ॥

રાસિદુગગહિયપકલો તઇયં નોજીવરાસિમાદાય ।

ગિહકોકિલાઇપુચ્છછઓદાહરણઓઽભિહિણ ॥ ૨૪૫૬ ॥

મળઇ ગુરુ મુઠ્ઠુ કયં કિં પુણ જેઝળ કોસ નાભિહિયં ।

અયમવસિદ્ધંતો જે તઇઓ નોજીવરાસિત્તિ ॥ ૨૪૫૭ ॥

एवं गएवि गंतुं परिसामझम्मि भणसु नायं जे ।

सिद्धंतो किंतु मण बुद्धिं परिभूय सो समिओ ॥ २४५८ ॥

बहुसो स भणमाणो गुरुणा, पढिभणइ किमवसिद्धंतो ? ।

जइ नाम जीवदेसो नोजीवो हुज्ज को दोसो ? ॥ २४५९ ॥

પોટ્સાલ પરિવ્રાજકને જીતીને પકડ્યું (રોહિત્વે) ગુરૂ પાસે આવી ને કહ્યું, (હે ભગવન્) સભાની મધ્યે તે પરિવ્રાજકને મેં વાદમાં જે રીતે જીત્યો, તે (હકીકત) આપ સાંભળો. પ્રથમ તેણે જીવ અને અજીવ એ બે રાશી અહણ કરીને પક્ષ કર્યો, તે પક્ષતું મેં ત્રીજી નાજીવરાશી અહણ કરીને ગિરોલી. આદિના છેઠાએલા પુચ્છ આદિના ઉદાહરણથી ખડન કર્યું, એ સાંભળીને શ્રીગુરૂએ કહ્યું, તેને જીત્યો એ બહુ સારું કર્યું, પણ તેને જીત્યા પછી તે એમ કેમ કહ્યું ? કે આ ત્રીજો નાજીવરાશી તે અમારો અપસિદ્ધાન્ત છે ? અસ્તુ જે થયું તે ખરું, હજી પણ તું સભામાં જઇને કહે કે (નાજીવ રાશી) એ અમારો સિદ્ધાન્ત નથી; પરંતુ મેં તેની યુદ્ધિનો પરાલવ કરીને તેના ગર્વ સમાવવાને માટે એમ કહ્યું છે, ઇત્યાદિ બહુ પ્રકારે ગુરૂએ કહ્યું, એટલે રોહિત્વે ઉત્તર આપ્યો, કે એમાં અપસિદ્ધાન્ત શું છે ? જીવનો એક દેશ તે નાજીવ હોય, તો શા દોષ છે ? (કંઈજ નહીં) કે જેને ફર કરવાને ફરીને મને ત્યાં મોકલો છો. ૨૪૫૫-૨૪૫૬-૨૪૫૭-૨૪૫૮-૨૪૫૯.

નાજીવરાશિનું પ્રતિપાદન સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ નથી, પરંતુ સિદ્ધાન્તના અનુસારે છે, એમ કહે છે.

જં દેસનિસેહપરો નોસદો જીવદવ્વદેસો ય ।

ગિહકોઝલાઝપુચ્છં વિલક્ષણં તેણ નોજીવો ॥ ૨૪૬૦ ॥

ધમ્માઝદસવિહાદેસઓ ય દેસોવિ જં પિહું વત્થું ।

અપિહબ્ભૂઓ કિ પુણ છિન્નં ગિહકોલિયા પુચ્છં ? ॥ ૨૪૬૧ ॥

ઇચ્છઙ્ગ જીવપણસં નોજીવં જં ચ સમખિરુહોઽવિ ।

તેણત્થિ તઓ સમણ ઘઢદેસો નોઘડો જહ વા ॥ ૨૪૬૨ ॥

નાશબ્દ દેશનિષેધ પરત્વે હોવાથી ગિરોલી વિગેરેનું પુ'છક' (જીવાજીવથી) વિલક્ષણ હોવાને લીધે તે જીવ દ્રવ્યનો એક દેશ છે, તેથી તેને નોજીવ કહેવાય. વળી ધર્માસ્તિકાય વિગેરેના દશ ભેદ કહ્યા છે, તે દશ અપૃથક્કૃત છતાં પણ પૃથક્ વસ્તુપણે ગણીને કહેલ છે, તો પછી કપાધને જીવું થએલ ગિરોલીનું પુ'છક' નોજીવ કેમ ન કહેવાય? કારણ કે સમલિઙ્ગનય પણ જીવપ્રદેશને નોજીવ માને છે, માટે સિદ્ધાન્તમાં જેમ ઘટનો એક દેશ તે નોઘટ કહેલ છે, તેમ આ જીવનો એક દેશ તે નોજીવ છે. ૨૪૬૦-૨૪૬૧-૨૪૬૨.

રોહુગુપ્ત:—અહીં નાશબ્દનો પ્રયોગ દેશનિષેધાર્થમાં છે, પણ સર્વનિષેધાર્થમાં નથી, તેથી નોજીવ એટલે જીવનો એક દેશ, એવો અર્થ સમજવો, પણ જીવનો અભાવ એવો અર્થ ન કરવો. તદનુસારે ગિરોલીનું પુ'છ, પુરૂપના છેઠાએલા હસ્તાદિ અવયવો વિગેરે જીવાજીવથી વિલક્ષણ છે, એટલે કે એ અવયવો જીવના એક વિભાગ રૂપ છે તે તેમને જીવ નહીં કહી શકાય, તેમ અજીવ પણ નહિ કહી શકાય, કારણ કે તે છુટા પડ્યા છતાં પણ ઉછળે છે. આ પ્રમાણે એ જીવ-અજીવથી વિલક્ષણ હોવાને લીધે તેને નોજીવ કહી શકાશે.

વળી સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે “ અજીવા દુવિદ્યા પત્તતા, તંજદા-રૂવિઅજીવો ય અરૂપિ અજીવા ય । રૂવિઅજીવા ચડવિદ્યા પત્તતા, તંજદા-ચંધા-દેસા પણસા-પરમાણુપોગદ, અરૂવિઅજીવા દસવિદ્યા પત્તતા, તંજદા-ધમ્મનિયકાણ, ધમ્મનિયકાયસ્સ દેને, ધમ્મનિયકાયસ્સ પપસે, પવમધમ્મનિયકાણવિ, આગામનિયકાણવિ, અદ્દામમળ ” । અજીવ એ પ્રકારે કહ્યા છે; રૂપીઅજીવ અને અરૂપીઅજીવ. રૂપીઅજીવ ચાર પ્રકારે કહ્યા છે; ૧) દેશ-પ્રદેશ અને પરમાણુપુદ્ગળ. અરૂપી અજીવ દસ પ્રકારે કહ્યા છે; ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાયના દેશ, અને ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ. એજ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આધર્માસ્તિકાયના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદ મળીને નવ, તથા દરમો અધ્યાયમય આ પ્રમાણે અજીવની પ્રરૂપણ કરતા પરમમુનિયોએ ધર્માસ્તિકાયાદિના દસ ભેદ કહ્યા છે, તેમાં દરેકના દેશને પૃથક્-વસ્તુપણેજ કહેલ છે, એ પૃથક્વસ્તુપણ ન કહેલ હોય, તો તેના દેશ ભા ન થતી ગટે. આમાં ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશ તેઓથી અભિન્ન છતાં પણ ભિન્ન વસ્તુપણે કહ્યા છે, તો પછી ગિરોલી અદિનાં પુ'છ વિષે કહેલને જીવ પડેલા હોય તેને તે પૃથક્ વસ્તુ કહેવીજ જોઈએ. અને તે જીવ અજીવથી વિલક્ષણ હોવાથી તેને તે જીવ કહેવી જોઈએ. એમ કહે છે. સમલિઙ્ગનય પણ જીવના પ્રદેશને નોજીવ કહે છે, તેથી સિદ્ધાન્તમાં પણ નો

જીવનું પ્રતિપાદન કરેલું જ છે, કેવળ હું જ એમ કહું છું એમ નહિ, અનુયોગદ્વારમાં પ્રમાણ-
દ્વારાનર્ગત નયપ્રમાણનો વિચાર કરતાં સમભિરૂઢનય શબ્દનયને કહે છે કે “ જહ કમ્મ-
ધારણ મળસિ તો પવં મળાહિ-જીવે ય સે પપસે ય સે સે પપસે નોજીવે ” । આ પદ્ધતી
જેમ ઘટના એક દેશ નોધતે કહે છે, તેમ પ્રદેશલક્ષણ જીવના એક દેશ તેને નોજીવ કહ્યો
છે. માટે જીવ-અજીવ તત્ત્વની ચેઠે આ ત્રીજો નોજીવ પણ યુક્તિવડે આગમથી સિદ્ધ છે.
૨૪૬૦-૨૪૪૧-૨૪૬૨.

ઉપરોક્ત કથન આગમથી અને યુક્તિથી અસિદ્ધ કરે છે.

જહ તે સુયં પમાણં તો રાસી તેસુ તેસુ સુત્તેસુ ।

દો જીવાજીવાણં ન સુણ નોજીવરાસિત્તિ ॥ ૨૪૬૩ ॥

ગિહકોલિયાઇપુચ્છે છિન્નમ્મિ તદંતરાલસંવંધો ।

સુત્તેઽમિહિઓ સુહુમામુત્તત્તણો તદગ્ગહણં ॥ ૨૪૬૪ ॥

જો તને સૂત્ર પ્રમાણ હોય, તો તે તે સૂત્રોમાં જીવ અને અજીવ એવા બે
રાશિજ કહેલા છે, પણ ત્રીજો નોજીવરાશિ નથી કહેલો. વળી ગિરોલી આદિતું પુચ્છ છેદાયા
છતાં પણ (શરીર અને પુચ્છ) તેની વચ્ચે જીવ પ્રદેશોનો સંબંધ સૂત્રમાં કહેલો છે;
પરંતુ તે સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત હોવાથી જણાતા નથી. ૨૫૬૩-૨૪૬૪.

આચાર્ય — રોહિયસ ! ધમ્માહ વસવિદ્ધા વિગેરે સૂત્રોક્ત પદોત્તુ તું પ્રમાણ આપે
છે, એ ઉપરથી તને સૂત્ર પ્રમાણ હોય એમ જણાય છે, જો તને ખરેખર સૂત્રની પ્રમાણતા
માન્ય હોય, તો જુદા જુદા સૂત્રોમાં-આગમોમાં જીવ અને અજીવ એવા બે રાશિજ કહેલા
છે, સ્થાનાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ દુવે રાસી પત્તત્તા, સંજહા-જીવા ચેવ અજીવા ચેવ ”
એટલે બેજ રાશિ કહેલા છે; જીવરાશી અને અજીવરાશી, તથા અનુયોગ દ્વારમાં કહિ-
વા નં મંતે ! દવ્વા પત્તત્તા ? । ગોયમા ! દુવિદ્ધા પત્તત્તા, તંજહા-જીવદવ્વા ય અજીવદવ્વા ય. ” ।
એટલે હે ભગવન્ત ! દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારનાં કહ્યાં છે ? ગૌતમ ! દ્રવ્યો બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે,
જીવ દ્રવ્યો અને અજીવદ્રવ્યો. વળી ઉત્તરાર્ધયનસૂત્રમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે-“ જીવા
ચેવ અજીવા ય પસ લોપ વિયાહિય ” । આજ પ્રમાણે બીજા સૂત્રોમાં પણ જીવરાશિ અને
અજીવરાશિ એ બેજ રાશિ કહેલ છે. પણ ત્રીજો નોજીવરાશિ તો કોઈ પણ સૂત્રમાં નથી
કહ્યો, એટલું તું જે નોજીવની પ્રશ્નપણા કરીને તેની સત્તા સિદ્ધ કરે છે, તેથી કેવળ શ્રુતની
આશાતનાજ થાય છે. અને ધર્માસ્તિકાય વિગેરેના જે દેશ કહેલા છે, તે દેશ તેમનાથી ભિન્ન
નથી, કેવળ વિવક્ષામાત્રથી જ તે દેશને ભિન્નવસ્તુરૂપે કહેલ છે.

તથા ગિરોળી વિગેરેના પુચ્છાદિ અવયવો, છરી આદિ શસ્ત્રથી છેદતાં જુદા પડ્યા
પછી એ શરીર અને અવયવની વચ્ચે જીવના પ્રદેશોનો સંબંધ હોય છે, એમ સૂત્રમાં કહ્યું
છે, એટલે તે પણ જીવજ છે, નોજીવ નથી. શ્રીભગવતીજ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“ અહ મંતે !
કુમ્મા કુમ્માવલિયા, ગોહા ગોહાવલિયા, ગોણે ગોણાવલિયા, મણુસસે મણુસસાવલિયા, મહિસે
મહિસાવલિયા, પપસિ નં દુહા વા, તિહા વા, અસંસેજ્જહા વા છિન્નાણં જે અંતરા તેવિણં
તેહિ જીવપપસેહિ ફુઢા ? । હંતા ફુઢા, । પુરિસેણ મંતે ! અન્તરે હત્થેણ વા, પાપણ વા,
અંગુલિયાપ વા, કઢેણ વા, કિલિંચેણ વા, આમુસમાણે વા, સફુસમાણે વા, આલિહમાણે
વા, વિલિહમાણે વા, અન્નયરેણ વા, તિક્કુલેણ સત્થજાપણં આછિદમાણે વા, અગ્ગણિકાપણં
સમાદહમાણે તેસિ જીવ પપસાણં કિંચિ આવાહં વા વિવાહં વા ઉપ્પાપ્પા વિચ્છેયં વા ક-

રેદ ? । નો ફળદે સમદે । નો ચલુ તત્થ સત્થ સંકમદ્ ” । આ પ્રમાણે શરીરના આત્મ-પ્રદેશો અને અવયવોની વચ્ચે જીવના પ્રદેશોનો સંબંધ સૂત્રમાં કહેા, છે, પરંતુ કાર્મણ શરીર સૂક્ષ્મ છે, અને જીવના પ્રદેશ અમૂર્ત છે, એટલે અન્તરાલમાં જીવના પ્રદેશ વિદ્ય-માન છે, તેા પણ તે જણાતા નથી. ૨૪૬૩-૨૪૬૪.

જેમ શરીર અને પુચ્છાદિમાં સ્ફુરણાદિવડે જીવ પ્રદેશો જણાય છે; તેમ અન્તરાલમાં પણ તે કેમ નથી જણાતા ? તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ગેજ્ઞા મુત્તિગયાઓ નાગાસે જહ પર્વરસ્સીઓ ।

તદ્ જીવલક્ષણાઈં દેહે ન તદંતરાલમ્મિ ॥ ૨૪૬૫ ॥

દેહરહિયં ન ગિણ્દહ નિરતિસઓ નાતિસુહુમદેહં વ ।

ન ય સે હોઈ વિવાહા જીવસ્સ ભવન્તરાલેવ ॥ ૨૪૬૬ ॥

દન્વામુત્તત્તાક્યમાવાદવિકારદરિસણાઓ ય ।

અવિણાસકારણાહિ ય નભસો વ્વ ન સ્વંડસો નાસો ॥ ૨૪૬૭ ॥

જેમ પ્રદીપરશ્મિઓ ભીંત આદિ મૂર્તિમાન વસ્તુના સંયોગથી ગ્રાહ્ય થાય છે, પણ આકાશમાં ફેલાએલી હોય, તેા ગ્રાહ્ય નથી થતી; તેમ ભાષા-ઉચ્છ્વાસ આદિ જીવના લક્ષણો વડે જીવ શરીરમાં જ જણાય છે, પણ અન્તરાલમાં નથી જણાતો; વળી દેહ વિનાના મુક્તાત્માને, સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવને તથા કાર્મણકાય યોગવાળા જીવને જ્ઞાના-તિશય વિનાનો આત્મા જોઈ શકતો નથી, તેમજ ભવાન્તરાલ વર્તિ જીવની પેઠે અન્તરાલ-વર્તિ જીવપ્રદેશોમાં અગ્નિ શસ્ત્રઆદિના પ્રવેશના અભાવે તેને કોઈ બાધા પણ નથી થતી. તથા આત્મા, અમૂર્ત દ્રવ્ય, અકૃત (નહીં કરેલો, અને ઘડાદિના કીકરાની પેઠે) વિકાર રહિત અને વિનાશના કારણો રહિત જણાતો હોવાથી, આકાશની પેઠે જીવનો કુકડા કુકડા થઈ વિનાશ નથી થતો, ૨૪૬૫-થી-૨૪૬૭.

જીવનો ખંડશઃ નાશ માનવામાં અનેક ટાંચો થાય છે

નાસે ય સવ્વનામો જીવનાસે ય જિણમયચ્ચાઓ ।

તત્તો ય અણિમ્મુલ્લો દિલ્લાવેફલ્લદોસા ય ॥ ૨૪૬૮ ॥

અહ સ્વંથો ઇવ મંઘાયમેયયમ્મા સ તોવિસવ્વેસિં ।

અવરોપ્પરસંકરઓ મુદ્દાઈગુણમંકરો પત્તો ॥ ૨૪૬૯ ॥

અહ અવિમુક્કોઽવિ તઓ નોજીવો તો પટ્પપ્પમં તે ।

જોવમ્મિ અસંઘેજ્ઞા નો જીવા નનિય જીવો તે ॥ ૨૪૭૦ ॥

एवमजोवावि पटप्पप्पममेण नोअजीवत्ति ।

ननिय अजीवा केडं कयरे ते तित्ति गमिन्ति ? ॥ २४७१ ॥

જે જીવના પ્રદેશનો નાશ માનવામાં આવે, તેા ગર્વથી તેનો નાશ પ્રાપ્ત થાય, તે જે પ્રમાણે જીવનો નાશ માનવાથી જિન મનના ત્યાગ થાય છે, અને એથી નાશનો અભાવ, દીક્ષાની નિષ્ક્રિયાના વિરોધે ટાંચો પ્રાપ્ત થાય. તથા નકલની પેઠે જીવને મંઘાય-એક વર્તવાનો માનવામાં આવે, તેા પણ ગર્વજીવને પરસ્પર માંડવાથી મુખાદિ મુનની માં-

કર્ષતા પ્રાપ્ત થશે. અને જો અવિધિન જીવના દેશને પણ નોજીવ કહેવામાં આવે, તો દરેક પ્રદેશ નોજીવ થવાથી જીવમાં અસંખ્યાતા નોજીવજ થશે, અને જીવનો સર્વથા અભાવ પ્રાપ્ત થશે. એજ પ્રમાણે દરેક પ્રદેશના ભેદે સર્વ અજીવો નોઅજીવો થશે અને અજીવનો સર્વથા અભાવ થશે, અને જીવ તથા અજીવનો સર્વથા અભાવ થશે, એટલે તું જે ત્રણ રાશિ કહે છે, તે ક્યાંથી થશે? ૨૪૬૮-૨૪૬૯-૨૪૭૦-૨૪૭૧.

રોહિણી! વળી જો જીવ પ્રદેશનો શસ્ત્રના છેદાદિવડે નાશ માનવામાં આવે, તો અનુક્રમે કોઈ વખત જીવનો પણ સર્વથા નાશ થાય; કારણ કે જેનો એક અંશ નાશ પામે છે, તે ઘટાદિની પેઠે અનુક્રમે સર્વથા પણ નાશ પામે છે, માટે એ પ્રમાણે માનવાથી જીવનો સર્વથા નાશ માનવો પડે, તેથી એ માન્યતા સર્વથા અયોગ્ય છે; કેમકે વિદ્યમાન જીવનો સર્વથા વિનાશ અને અવિદ્યમાન જીવનો સર્વથા ઉત્પાદ, એવી માન્યતાનો જિનમતમાં સર્વત્ર નિષેધ છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે-જીવા જં મતે! કિં વદ્ધંતિ, હાયંતિ, અવદ્ધિયા? ગીયમા!-નો વદ્ધંતિ, નો હાયંતિ, અવદ્ધિયા. ” | એટલે હું ભગવન્ત! જીવો વધે છે? ઘટે છે? કે જેટલા છે, તેટલાજ અવસ્થિત રહે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવન્ત કહે છે કે-હું ગૌતમ! જીવો વધતા નથી, અને ઘટતાએ નથી, પરંતુ જેટલા છે, તેટલાજ અવસ્થિત રહે છે. આ પ્રમાણે જિનેશ્વરનું કથન છે, તેથી જો જીવનો સર્વથા નાશ માનવામાં આવે, તો જિનમતનો ત્યાગ કર્યો ગણાય. વળી જીવનો સર્વથા નાશ માનવાથી મોક્ષનોજ અભાવ થાય, કેમકે મોક્ષ પામનાર જીવનોજ અભાવ હોય, તો પછી મોક્ષ કેનો થાય? તેમજ મોક્ષના અભાવે દીક્ષા વિગેરે કષ્ટાનુષ્ઠાન સર્વ નિરર્થક થાય, અને અનુક્રમે સર્વ જીવોનો વિનાશ થવાથી આખા સંસારની શૂન્યતા થાય, તથા જીવનો સર્વથા નાશ થએથી કરેલા શુભાશુભ કર્મો પણ ક્ષણ આખ્યા [સવાય નાશ પામ્યાથી કૃતનાશ દોષ પ્રાપ્ત થાય; માટે જીવનો ખંડશઃ નાશ માનવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

રોહિણી —ગિરોલી વિગેરેનાં શરીરથી જુદા પડેલા પુન્ઝાદિખંડ-વિભાગનો પ્રત્યક્ષ-થી નાશ જણાય છે. તો પછી તમે તેનો નિષેધ કેમ કરો છો?

આચાર્ય —જે છુટા પડેલો વિભાગ નાશ પામતો જણાય છે, તે વિભાગ તો ઔદારિક શરીરનો છે, જીવનો નથી, કેમકે જીવ તો અમૂર્ત હોવાથી કોઈ પણ રીતે તેનો વિભાગ થઈ શકે નહિ.

રોહિણી:—જીવ પુદ્ગળસ્કંધની પેઠે અવયવવાળો હોવાથી, તેને સંઘાત ભેદ ધર્મવાળો માનવામાં આવે તો શું દોષ છે? જેમ કોઈ પુદ્ગળ સ્કંધમાં અન્યપુદ્ગળ સ્કંધનો ખંડ-અંશ આવીને મળે છે, અને તેમાંનો કોઈક ખંડ છુટો પડીને અન્યત્ર પણ જાય છે; તેવી રીતે એક જીવમાં બીજા જીવનો અંશ આવીને મળે, અને તેનો કોઈ અંશ છુટો પડી જાય, એ પ્રમાણે સંઘાત-ભેદ ધર્મવાળો જીવ માનવાથી તેના અંશનો નાશ થવા છતાં પણ અન્ય અંશનો સંઘાત-સંબંધ થવાથી તેનો સર્વથા નાશ નહિ થાય.

આચાર્ય:—એમ માનવાથી વિદ્યાન્તરવર્તિ સર્વ જીવોને પરસ્પર મુખાદિ ગુણની સંકરતા થાય. કારણ કે જ્યારે એક જીવનો શુભાશુભ કર્મયુક્ત અંશ અન્ય જીવની સાથે સંબંધ પામે, ત્યારે તેના મુખાદિગુણ અન્યને પ્રાપ્ત થાય, અને અન્ય જીવનો અંશ તેની સાથે સંબંધ પામે, ત્યારે તે અન્યના મુખાદિ તેને પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે સર્વ જીવોને પરસ્પર મુખાદિનું સાંકર્ય થાય, અને તેથી એકને કરેલા કર્મનો નાશ અને બીજાને નહિ કરેલા કર્મનું આગમન ધાય. એટલે જીવને સંઘાત-ભેદ ધર્મવાળો માનવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

(૨૭૬) પુચ્છાદિ અવયવોથી જીવપ્રદેશ છેદાય છતાં પણ તે જીવ છે.

રોહિયુક્ત —અસ્તુ, ઉપરોક્ત દાષથી જીવથી ભિન્ન જીવદેશ ને નોજીવ ન માનો, પરંતુ જેમ ધર્માસ્તિકાયાદિથી અભિન્ન એવો તેનો દેશ, તે નોધર્માસ્તિકાયાદિ કહેવાય છે; તેમ જીવથી અભિન્ન એવો જીવદેશ તેને નોજીવ કહીએ તો શું દાષ છે ?

આચાર્ય:—એમ માનવાથી આત્માના દરેક પ્રદેશને નોજીવ માનવા પડશે, અને એથી એકજ આત્મામાં અસંખ્યાતા નોજીવ થશે, અને જીવનો તો સર્વથા અભાવ થશે, આજ પ્રમાણે અજીવમાં પણ થશે, ધર્માસ્તિકાયાદિ, દ્વયજુક સ્કંધ અને ઘટાદિ અજીવોમાં દરેક પ્રદેશે અજીવનો એક દેશ હોવાથી તે સર્વને અજીવ કહેવા પડશે, તેમજ પરમાણુઓ પણ પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપ અજીવના દેશ હોવાથી તે પણ નોઅજીવ કહેવાશે, આથી સર્વત્ર અજીવના અભાવે નોઅજીવજ પ્રાપ્ત થશે, અને એમ થવાથી રાજસભામાં જે તે ત્રણ રાશિ કહ્યા છે, તેની સિદ્ધિ ન થતાં, નોજીવ અને નોઅજીવ એવા બે રાશિનીજ સિદ્ધિ થશે. આ પ્રમાણે અનેક દાષો આવવાથી જીવનો છેદ થતો નથી અને નોજીવની સિદ્ધિ પણ થતી નથી. ૨૪૬૮-થી-૨૪૭૧.

પુચ્છાદિ અવયવોથી જીવપ્રદેશ છેદાયા છતાં પણ તે જીવ છે, નોજીવ નથી. એમ જણાવ છે

છિન્નો વ હોઝ જીવો કહ સો તલ્લવખ્વળોઽવિ નોજીવો ? ।

અહ એવમજીવસ્સવિ દેસો તો નોઅજીવોત્તિ ॥ ૨૪૭૨ ॥

एवंपि रासओ ते न तिन्नि चत्तारि संपसज्जंति ।

જોવા તહા અજીવા નોજીવા નોઅજીવા ય ॥ ૨૪૭૩ ॥

અહ તે અજીવદેસો અજીવસામણજાહ-લિક્કો ત્તિ ।

ખિન્નોઽવિ અજીવો ચિય ન જીવદેસોવિ કિં જીવો ? ॥ ૨૪૭૪ ॥

छिन्नगिहकोलियाऽवि ह्य जीवो तल्लवखणेहिं सयलो व्य ।

અહ દેસોત્તિ ન જીવો અજીવદેસોત્તિ નોઽજીવો ॥ ૨૪૭૫ ॥

પુચ્છાદિ અવયવ છેદાયા છતાં પણ તેમાં જીવનાં સ્ફુરણાદિ લક્ષણ છે તેથી તે જીવ છે, નોજીવ નથી; તે છતાં આગ્રહથી તે અવયવોને નોજીવ કહેતો હો, તો એજ પ્રમાણે અજીવના દેશને પણ નોઅજીવ તારે માનવો જોઈએ, અને એથી તારા અભિપ્રાયે ત્રણ રાશિ નહિ, પણ જીવ, અજીવ, નોજીવ અને નોઅજીવ એવા ચાર રાશિ થયા. અને જો અજીવસ્કંધથી છુટા પડેલો દેગ, અજીવની અમાન જાતિ અને સિંગવાળો છે, તેથી તે અજીવજ છે, (નોઅજીવ નથી, એમ કહેતો હો) તો જીવના દેશને પણ જીવ કેમ નથી માનતો ? કારણ કે ગિરોલીનાં જુદાએલ પુચ્છાદિ અવયવરૂપ દેગમાં પણ લક્ષણો જીવના જેવાંજ છે. એ અવયવ એક દેશ હોવાથી જીવ નથી, (એમ કહેતો હો,) તો ઘટાદિ અજીવનો એક દેશ પણ અજીવ નહિ કહેવાય. ૨૪૭૨-થી-૨૪૭૫.

આચાર્ય:—રોહિયુક્ત! ગિરોલી આત્મા પુચ્છાદિ અવયવ છેદાયા છતાં પણ તે જીવજ છે, નોજીવ નથી; કારણ કે સુત્રની ગિરોલી વિષે જીવને સ્ફુરણાદિ લક્ષણો પડે જીવ કહેવાય છે, તે સ્ફુરણાદિ લક્ષણો છેદાએવ અવયવમાં પણ હોય છે, તેથી તેને જીવ જીવજ કહેવો જોઈએ નોજીવ કહેવો એ સર્વથા અયોગ્ય છે.

રોહિણી.—ભલે એવા લક્ષણો જણાતા હોય, પણ તે અવયવને તો નોંખવ કહેવો એજ ઠીક લાગે છે.

આચાર્ય:—જો તને એવો આગ્રહ હોય, તો પછી એજ ન્યાયથી ઘટાદિ અણવના એક દેશને પણ તારે નોંખવ માનવો જોઈએ. અને જો એમ માનીશ તો તું જે ત્રણ રાશિ કહે છે તે ન રહેતા, જીવ, અજીવ, નોંખવ, અને નોંખવ એવા ચાર રાશિ થશે.

રોહિણી.—સંપૂર્ણ પ્રદેશાત્મક હોય, તેનેજ જીવ કહેવાય છે, અને આ ગિરોલીના આદિનાં છુદાએલ અવયવ તો એક દેશ હોવાથી તેને જીવ ન કહેવાય, પણ નોંખવજ કહેવાય.

આચાર્ય:—એ ન્યાયે તો ઘટાદિ અણવના એક દેશને પણ અજીવ ન કહેવો જોઈએ, કેમકે સંપૂર્ણ અજીવ પ્રદેશાત્મક હોય, તેનેજ અજીવ કહેવાય. અને તદ્દનુસારે અજીવનો એક દેશ નોંખવ કહેવાય, પણ અજીવ ન કહેવાય, અને એમ થવાથી પુનઃ ઉપર કહેલ ચાર રાશિજ થાય, પણ ત્રણ રાશિ ન થાય. ૨૪૭૫.

હવે “સમલિરૂઢનય જીવ પ્રદેશને નોંખવ માને છે” એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરે છે.

નોજીવંતિ ન જીવાદણં દેસમિદ્દ સમખિરૂઢોઽવિ ।

इच्छइ वेइ समासं जेण समानाहिगरणं सो ॥ २४७६ ॥

जीवे य से पएसे जीवपएसे स एव नोजीवो ।

इच्छइ न य जीवदलं तुमं व गिहकोलियापुच्छं ॥ २४७७ ॥

न य रासिभेयमिच्छइ तुमं व नोजीवमिच्छमाणोऽवि ।

अन्नोऽवि नओ नेच्छइ जीवाजीवाहियं किंपि ॥ २४७८ ॥

इच्छउ व समखिरूढो देसं नोजीवमेगनइयं तु ।

मिच्छत्तं सम्मत्तं सव्वनयमयोवरોहेण ॥ २४७९ ॥

તં જइ સવ્વનયમયં જિણમયમિચ્છસિ પવજ્જ દો રાસી ।

પયવિપ્પહિવત્તીएऽवि मिच्छत्तं किं नु रासीसु ? ॥ २४८० ॥

(“જીવે ય સે પપસે ય સે સેપપસે નોજીવે ” આ અનુયોગદ્વારેક્ત આલાવાથી) સમલિરૂઢ નય પણ જીવથી લિખ્ત જીવદેશને નોંખવ માને છે એમ નહિં પરંતુ (પૂર્વોક્ત આ આલાવાથી) તે સમાનાધિકરણ સમાસ કહે છે. એટલે કાલા કમળની પેઠે જીવ પ્રદેશ પદ વિશેષણ અને વિશેષ્યના અભેદ છે. અને તે જીવથી જુદો નહીં તેજ જીવ પ્રદેશ તે નોંખવ, એમ માને છે, પણ તુ કહે છે તેમ છુટા પડેલા ગિરોલીના પુંછડાની પેઠે જીવથી લિખ્ત જીવ પ્રદેશને નોંખવ નથી ઈચ્છિતો; વળી તે નોંખવ માનવા છતાં પણ તારી પેઠે બે સિવાય ત્રીજી રાશિ નથી ઈચ્છિતો, એ સિવાય બીજા નૈગમાદિ નથો પણ જીવ અને અજીવ સિવાય બીજું કંઈ અધિક નથી માનતા. અથવા અસ્તુ, સમલિરૂઢનય જીવના દેશને નોંખવ તરીકે ભલે માને, પરંતુ તે માન્યતા એકજ નયની હોવાથી મિથ્યાત્વ છે, પણ જે સર્વનયાત્મક વચન હોય તેજ સમ્યક્ત્વ છે. તેથી જો તું તે સર્વનયાત્મક જિનમતને ઈચ્છિતો હો, તો જીવ અને અજીવ એવા બે રાશિ અંગીકાર કર, કેમ કે (જિન મત વિરૂદ્ધ) એક પદની પણ વિપ્રતિપત્તિ તે મિથ્યાત્વ છે, તો પછી રાશિમાં વિપ્રતિપત્તિ

હોય, તો તેમાં મિથ્યાત્વ થાય, એમાં શું નવાઈ? કહેલું છે કે સૂત્રમાંના એક પદમાંના એક અક્ષર પણ ન રચતો હોય અને શેષ આપું પદ રચતું હોય તો પણ મિથ્યાત્વ જાણવું. ૨૪૭૬-૨૪૭૭-૨૪૭૮-૨૪૭૯-૨૪૮૦.

ઇત્યાદિ યુક્તિઓ વડે સમજાવ્યા છતાં રોહિણી ન સમજ્યો, એટલે ગુરુએ તેના પરાભવ કરવાને રાજસભામાં વાદ શરૂ કર્યો. ને તેને છત્યો એ વાત જણાવે છે,

एवंपि भणमाणा न पवज्जइ सो जओ तओ गुरुणा ।

चित्तिमयं पणट्ठो नासिहई मा वहुं लोगं ॥ २४८१ ॥

तो णं रायसभाए निगिण्हामि बहुलोगपच्चक्खं ।

बहुजणनाओऽवसिओ होही अग्गेज्झपक्खोत्ति ॥ २४८२ ॥

तो बलसिरिनिवपुरओ वायं नाओवणीयमग्गाणं ।

कुणमाणानमईया सीसाऽऽयरियाण छम्मासा ॥ २४८३ ॥

एकोऽवि नावसिज्जइ जाहे तो भणह नरवई नाहं ।

सत्तो सोउं सीयंति रज्जकज्जाणि मे भगवं ? ॥ २४८४ ॥

गुरुणाऽभिहिओ भवओ सुणावणत्थमियमेत्तियं भणियं ।

जइ सि न सत्तो सोउं तो निगिण्हामि णं कल्लं ॥ २४८५ ॥

वीयदिणे वेइ गुरु नरिंद ! जं मेइणीए सम्भूयं ।

तं कुत्तियावणे सवमत्थि सवप्पतीयमियं ॥ २४८६ ॥

तं कुत्तियावणसुरो नोजીवं देहि जइ न सो नत्थि ।

अह भणइ नत्थિ तो नत्थि किंવ हेउप्पવંથેણં ॥ २४८७ ॥

તં મગિજ્જહ મુલ્લેણ સવવત્થૂણિ કિંત્ય કાલેણ ।

इय होउत्ति पवण्णे नरिंद-पडवाद-परिसाहिं ॥ २४८८ ॥

સિરિગુત્તેણં છલ્લગો છમ્માસ વિકલ્લિજ્ઞ વાણ જિઓ ।

आहरण कुत्तिआवण चोयालसण पुच्छाणं ॥ २४८९ ॥ मू. भा. १३९

એ પ્રમાણે અનેક યુક્તિઓથી ગુરુએ કહ્યા છતાં, રોહિણી તે આગીકાર ન કર્યું. તેથી ગુરુએ વિચાર્યું કે આ સમયગ માર્ગથી નાશ પામ્યો છે, તે ધણા લોકોને નાશ ન પમાડે, તે માટે રાજસભામાં ધણાં લોકોની સમક્ષ (વાદ કરીને) તેના નિમત્ત કરે એમ એથી “આ પરાજય પામ્યો છે” એમ ધણા લોકો જાણે, તો તેનું વચન કોઈ માન્ય ન કરે. એમ વિચારીને તે પછી બલશ્રી રાજાની આગળ ન્યાયોપનીત માર્ગનું આપન કરતાં કિપ્ય અને ગુરુને વાદ કરતાં જ માસ વ્યતીત થયા. તો પણ એમાંથી એકે પરાજય ન પામ્યા; ત્યારે રાજાએ કહ્યું, ભગવાન! મારાં રાજકાર્યોમાં વિઘ્ન પડે છે, તેથી હવે હું આ વાદ સાંભળવાને સમર્થ નથી. આથી ગુરુએ કહ્યું, તમને અવન કરાવવાને માટે, અન્યારમ્ભથી આ બધું કર્યું, પણ જો હવે તે સાંભળવાને તમે અમર્થ નથી, તો આપની કહેજ તેના પરાભવ કરીશ. તે પછી બીજો દિવસે ગુરુએ કહ્યું, રાજા! ત્રિમુવનમાં જે કોઈ વિદ્યમાન વસ્તુ છે, તે સર્વ કૃત્રિમપણમાં ઘોય છે, એ વાત સર્વને પ્રતીત છે,

તેથી કુત્રિકાપણમાં નાજીવની યાચના કરતાં, તેનો અધિષ્ઠાયક દેવ, નાજીવને આપે તો તે નથી એમ નહિ, પણ તે નથી એમ કહે, તો તે નાજીવ નથી એમ સિદ્ધ થાય; પછી આવા હેતુ-ઉદાહરણથી કાળક્ષેપ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? માટે ત્યાં જ્યને મૂલ્યવડે સર્વ વસ્તુઓ માગો, અહીં નિરર્થક કાળવ્યય શા માટે કરવો? અસ્તુ એમ થાઓ, એ કથન રાજાએ-પ્રતિવાદીએ-અને સભ્યોએ કબુલ કર્યું તે પછી કુત્રિકાપણમાં એક સો ચુમ્માલીસ પ્રશ્નોના ઉદાહરણથી શ્રીગુપ્ત આચાર્ય રોહિણી સાથે છ માસ પર્યન્ત વિવાદ કરીને તેને વાદમાં જિત્યો. ૨૪૮૧-થી-૨૪૮૯

કુત્રિકાપણની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. કુ એટલે પૃથ્વી, ત્રિક એ ત્રણ, અને આપણ એટલે હાટ-દુકાન. અર્થાત્ સ્વર્ગ-મૃત્યુ અને પાતાળગત સર્વ વિદ્યમાન વસ્તુઓ જ્યાં વેચાતી મળે, તે કુત્રિકાપણ. અથવા કુત્રિજાપણ એવું બીજું નામ પણ એવું છે, ત્યાં એવો અર્થ થાય છે કે ત્રિભુવનમાંના ધાતુ-જીવ અને મૂળ એ ત્રણથી ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુ જ્યાં વેચાતી મળે, તે કુત્રિજાપણ કહેવાય. આવા કુત્રિકાપણ અથવા કુત્રિજાપણ ઉજ્જયિની-ભરૂચ વિગેરે કેટલાક પ્રતિનિયત નગરોમાંજ હતા, એમ આગમમાં કહ્યું છે. એ કુત્રિકાપણમાં કેઈક વણિકને મંત્રારાધનથી વશ થએલ વ્યન્તરદેવ ત્રિભુવનગત સર્વ વસ્તુઓ લાવીને પૂરી પાડતો, તેથી ગ્રાહકને જે કંઈ જોઈએ તે સર્વ ત્યાંથી મળતું, અને તે વેચેલ વસ્તુનું મૂલ્ય તે વણિક લેતો. બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે એવા કુત્રિકાપણ વણિક વિના કેવળ દેવાધિષ્ઠિત-દેવોની માલેકીની હોય છે, અને તેથી તેમાંની વેચેલી વસ્તુનું મૂલ્ય પણ એ દેવોજ અહણ કરે છે.

એવા કુત્રિકાપણમાં વાદી-પ્રતિવાદી-રાજા-અને સભ્યો ગયા, ત્યાં જ્યને એકસો ચુમ્માળીસ ઉદાહરણોના પ્રશ્નોથી જીદી જીદી વસ્તુઓ માગી, તેમાં જીવ અને અજીવથી વ્યતિરિક્ત નાજીવ માગતાં તે ન મળ્યો, ને તેથી રોહિણી પરાજય પામ્યો.

ઉપરોક્ત એકસો ચુમ્માળીસ પ્રશ્નોનાં ઉદાહરણો કહે છે.

મૂ-જલ-જલણા-નિલ-નહ-કાલ-દિસા-ડડયા મળો ય દવાઈ ।

મળ્ણંતિ નવેયાઈ સત્તરસ ગુણા ઇમે અળ્ણે ॥ ૨૪૯૦ ॥

રૂવ-રસ ગંધ-ફાસા સંભા પરિમાણમહ-પુહુત્તં ચ ।

સંજોગ-વિભાગ-પરા-ડપરત્તવુદ્ધી સુદં દુક્લં ॥ ૨૪૯૧ ॥

ઈચ્છા દોસ-પયત્તા ઇત્તો કમ્મં તયં ચ પંચવિહં ।

ઉક્તેવળ-વક્તેવળ-પસારણાડડકુંચળં ગમળં ॥ ૨૪૯૨ ॥

સત્તા સામળ્ણંપિય મામળ્ણવિસેસયા વિસેસો ય ।

સમવાઓ ય પયત્યા છચ્છત્તીસપ્પમેયા ય ॥ ૨૪૯૩ ॥

પર્ગઈળ અગારેળ ય નોગારોભયનિસેહઓ સવ્વે ।

ગુણિઆ ઓયાલસયં પુચ્છાળં પુચ્છિઓ દેવો ॥ ૨૪૯૪ ॥

પૃથ્વી-જળ-અગ્નિ-વાયુ-આકાશ-કાળ-દિશા-આત્મા-ને મન એ નવ દ્રવ્યો કહેવાય છે: એ સિવાય બીજા સત્તર ગુણો છે, તે આ પ્રમાણે રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-સંખ્યા-પરિમાણ-પૃથક્ત્વ-સંયોગ-વિભાગ-પરત્વ-અપરત્વ-ચુદ્ધિ-ચુષ્ણ-હ્રાષ-ધ્રુષ્ણ-દ્રેષ-અને-પ્રયત્ન. તથા કર્મ પાંચ પ્રકારે છે, ઉદ્દેશ્ય-અપદેશ્ય-પ્રસારણ-આકૃત્યન અને

ગમન. સામાન્ય-સત્તા અને સામાન્ય વિશેષ, અને વિશેષ એ ત્રિવિધ સામાન્ય વિશેષ, અને સમવાય. એ છ (મૂળ) પદાર્થ, તેના ઉત્તર ભેદ છત્રીસ, એ સર્વને પ્રકૃતિથી, અકારથી, નાકારથી, અને ઉભય નિષેધથી ગુણતાં એકસો ચુમ્માલીસ પ્રશ્ન થાય, એ પ્રશ્નોથી (કૃત્રિકાપણના) દેવને પૂછયું. ૨૪:૦ થી ૨૪૯૪.

પાથર માટી વિગેરે પૃથ્વી, વરસાદ વિગેરેનું પાણી તે અપ્, અગ્નિ-વિદ્યુત વિગેરે તેજ, વાયુ, આકાશ તે સર્વનો આધાર, સમયાદિ સ્વરૂપ કાળ, પૂર્વાદિ દિશા, આત્મા અને મન, એ નવ દ્રવ્યો. શ્વેત-રક્તાદિ વર્ણ તે રૂપ, મધુરાદિ રસ, સુરભિ આદિ ગન્ધ, કોમળાદિ સ્પર્શ, એ ત્રણ વિગેરે સંખ્યા, ગોળ-ચોરસ વિગેરે પરિમાણ, જીવા પાડવામાં હેતુ ભૂત તે પૃથક્ત્વ, એકઠા કરવામાં હેતુ તે સંયોગ, ચીરવું વિગેરે વિભાગ, પરત્વ-અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા દ્વેષ, અને પ્રયત્ન, એ સત્તર ગુણ. ઉત્કેષણ એટલે ઊંચે ફેંકવું, અવક્ષેપણ એટલે નીચે ફેંકવું, આકુંચન એટલે સંકોચવું, પ્રસારણ એટલે ફેલાવવું, ગમન એટલે ગતિમાન થવું, એ પાંચ કર્મ. સત્તા-સામાન્ય-સામાન્ય વિશેષ અને વિશેષ એ ત્રણ પ્રકારનું સામાન્ય; તેમાં દ્રવ્ય-ગુણ-અને કર્મ એ ત્રણમાં સદ્બુદ્ધિનો હેતુ તે સત્તા. દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ વિગેરે સામાન્ય, અને પૃથિવીત્વ-જલત્વ-કૃષ્ણત્વ વિગેરે અવાન્તર સામાન્ય તે સામાન્યવિશેષ. આ ત્રિવિધ સામાન્યનો અર્થ બીજા આચાર્યો વળી આ પ્રમાણે કરે છે, -કોઈ પણ વિકલ્પરહિત તે મહાસામાન્ય, દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં સદ્બુદ્ધિનો હેતુ તે સત્તા, દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ વિગેરે સામાન્ય વિશેષ આથી વિપરીતપણે પણ બીજાઓ આ ત્રણનો અર્થ કરે છે, કોઈ પણ વિકલ્પ રહિત તે સત્તા, દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં સદ્બુદ્ધિનો હેતુ તે સામાન્ય, અને દ્રવ્યત્વાદિ રૂપ તે સામાન્ય વિશેષ. વિશેષ એટલે અન્ત્ય અને ગુણ-ગુણીનો સંબંધ તે સમવાય.

એ પ્રમાણે નવ દ્રવ્યો, સત્તર ગુણો, પાંચ કર્મ, ત્રણ સામાન્ય, સમવાય અને વિશેષ એ છત્રીસ ભેદ મૂળ છ પદાર્થના થાય. એ છત્રીસને પ્રકૃતિથી એટલે મૂળ શબ્દથી, અકારથી, નાકારથી અને અકાર નાકાર ઉભયથી, એમ ચાર પ્રકારે ગુણતાં એકસો ચુમ્માળીસ ભેદ થાય, એ સર્વ ભેદોથી કૃત્રિકાપણના દેવ પાસે તે તે વસ્તુઓ માગીને પ્રશ્ન કરવા. તેથી જો તે વસ્તુ ત્રિભુવનમાં હશે, તો તે વસ્તુ દેવ આપશે, અને નહિ હોય, તો ના પાડશે. એથી તે વસ્તુની વિદ્યમાનતા કે અવિદ્યમાનતા માટે વિવાદ કરીને કાળ ક્ષેપ કરવાની જરૂર નહિ રહે. ૨૪૯૦ થી ૨૪૯૪.

એ પ્રશ્નો કેવી રીતે કર્યા? તેનાં ઉદાહરણ બતાવે છે; તેમાં પ્રથમ પ્રકૃતિ, અકાર અને નાકાર યુક્ત પ્રશ્નનાં ઉદાહરણ આપે છે.

પુદ્ગલિત્તિ દેદ્ લેદ્દું દેમોંવિ સમાજજાદ-ન્નિગોત્તિ ।

પુદ્ગલિત્તિ મોઝપુદ્ગલોં દેદ્દિ ત્તિ ય દેદ્ તોયારં ॥ ૨૪૯૦ ॥

દેમપદિમેદ્દપક્વે નોપુદ્ગલોં દેદ્ લેદ્દુદેમં મો ।

લેદ્દુદ્દવાવેક્વો કીમ્દ દેમોંવયારો મે ॥ ૨૪૯૧ ॥

દ્દગ્ગ પુદ્ગલિ દ્વિય મો લેદ્દુ વ્વ સમાજજાદ્દગ્ગવગ્ગો ।

લેદ્દુદ્દલંતિ વ્વ દેમોં જદ્ તો લેદ્દુવિ મુદ્દેમો ॥ ૨૪૯૨ ॥

પૃથ્વી આપો. એમ (પ્રકૃતિથી-મૂળ શબ્દથી) યાચના કરતાં, દેવ ઠેકું આપે છે, કેમ કે તેના તે દેશ પણ સમાન જાતિ લિંગવાળો હોવાથી પૃથ્વીજ છે. તથા અપૃથ્વી આપો, એમ યાચના કરતાં દેવ (પૃથ્વી સિવાય) જળાદિ આપે છે. દેશપ્રતિષેધ પક્ષમાં નાપૃથ્વી માગતાં તે દેશનો એક દેશ આપે છે, કેમકે દેશરૂપ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે વિભાગમાં દેશનો ઉપચાર કરાય છે; અન્યથા પરમાર્થથી તો તે દેશનો વિભાગ, દેશની પેઠે સમાનજાતિ-લિંગવાળો હોવાથી પૃથ્વીજ છે. દેશનો વિભાગ દેશ હોવાથી પૃથ્વી ન કહેવાય, એમ જો કહેવામાં આવે તો ઠેકું પણ પૃથ્વીનો દેશ હોવાથી પૃથ્વી ન કહેવાય. ૨૪૯૫ થી ૨૪૯૭

સઘળાઓએ કૃત્રિકાપણમાં જાળને પ્રકૃતિથી એટલે કેવળ મૂળ શબ્દથી “ પૃથ્વી ” આપો, એમ યાચના કરીને પ્રશ્ન કર્યો, એટલે તેના અધિષ્ઠાયક દેવે ઠેકું આપ્યું. પૃથ્વીત્વ અને સ્ત્રીલિંગ, એ ઉભય જાતિ અને લિંગથી ઠેકું પૃથ્વીની સમાન હોવાથી ઠેકું પણ પૃથ્વીજ કહેવાય. પછી “ અપૃથ્વી આપો ” એમ યાચના કરી એટલે દેવે જળ વિગેરે આપ્યું. કેમકે અપૃથ્વી એટલે જે પૃથ્વી નહિ તે. એથી કરીને પૃથ્વી સિવાયના સર્વ પદાર્થ અપૃથ્વીજ કહેવાય.

તે પછી ‘ નાપૃથ્વી ’ માગી એટલે દેવે નાશબ્દનો અર્થ દેશનિષેધાર્થમાં સમજાવે પૂર્વે સમસ્ત પૃથ્વીપણે ઉપચાર કરેલ જે ઠેકું તેના એક દેશ આપ્યો. દેશનિષેધાર્થમાં “ નાપૃથ્વી ” કહેવાથી પૃથ્વીનો એક દેશ સમજાય, પરંતુ દેશનો એક દેશ તો, પૃથ્વીના દેશનો પણ દેશ છે, એટલે તેને “ નાપૃથ્વી ” કેમ કહેવાય ? એવી શંકા કરવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં એમ સમજવું કે તેમાં દેશનો ઉપચાર કર્યો છે, કારણકે દેશમાં પૂર્વોક્તિ શુક્તિથી સંપૂર્ણ પૃથ્વીદ્રવ્યનો આરોપ કર્યો છે. તેથી દેશરૂપ પૃથ્વી, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, દેશના દેશને-વિભાગને પણ પૃથ્વીના દેશનો આરોપ કરેલો છે; અન્યથા ખરી રીતે તો દેશનો વિભાગ પણ દેશની પેઠે જાતિ આદિ સમાન લક્ષણવાળો હોવાથી પૃથ્વીજ છે. દેશનો દેશ તે દેશનો ખંડ માત્રજ છે; તેથી જાતિ આદિ લક્ષણ સમાન છતાં પણ તે પૃથ્વી ન કહેવાય, એમ શંકા કરવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે એ ન્યાયે તો પૂર્વે દેશને પૃથ્વીપણે કહેલ છે, તે ઠેકું પણ પૃથ્વીનો દેશ હોવાથી પૃથ્વી નહિ કહેવાય. ૨૪૯૫-થી-૨૪૯૭.

દેશનો વિભાગ પણ પૃથ્વી છે. એ બાબત દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે.

दैहि भुवं तो भणिष सवाणेया न यावि सा सवा ।

सक्का सक्केण वि याणेउं किमुयावसेसेणं ? ॥ २४९८ ॥

जह घडमाणय भणिष न हि सवाणयणसंभवो किंतु ।

देसाइविसिट्ठं चिय तमत्यवसओ समप्पेइ २४९९ ॥

पुढवि त्ति तहा भणिष तदेगदेसेज्जि पगरणवसाओ ।

लेहुम्मि जायइ मई जहा तहा लेहुदेसेज्जि ॥ २५०० ॥

लेहुदवावेक्खाए तह वि तहेसभावओ तम्मि ।

उवयारो नोपुढवि पुढवि चिय जाइक्कखणओ ॥ २५०१ ॥

(જે દેશને પૃથ્વી ન કહેવાય.)તો “પૃથ્વી આપો” એમ કહેવાથી તેણે સર્વ-સંપૂર્ણ પૃથ્વી આપવી જોઈએ ને તે તો ઈન્દ્રથી પણ લાવી શકાય નહિ, તો પછી બીજા સામાન્ય દેવથી તો ક્યાંથીજ લવાય ? ન લવાય. માટે જેમ “ઘડો લાવો” એમ કહેવાથી સામાન્યપણે સર્વ ઘટ લાવવાનો સંભવ નથી (કેમકે સર્વનું પ્રયોજન નથી) પરંતુ તે અર્થવશાત્ દેશ-કાળાદિ વિશિષ્ટ કોઈ અમુકજ ઘટ લાવીને આપે છે; તેવીજ રીતે “પૃથ્વી આપો.” એમ કહેવાથી (સર્વ પૃથ્વી આપવી અશક્ય, તથા તેનું પ્રયોજન પણ નથી એટલે) પ્રયોજનવશાત્ પૃથ્વીના એક દેશ રૂપ દેશમાં પૃથ્વીપણાની યુદ્ધિ થાય છે. તેમ દેશના દેશમાં પણ “નાપૃથ્વી આપો” એમ કહેવાથી પૃથ્વીપણાની યુદ્ધિ થાય છે. (આ પ્રમાણે દેશનો એક દેશ પૃથ્વીજ છે.) તો પણ દેશ રૂપ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દેશભાવથી દેશના એક દેશમાં (પૂર્વોક્તિન્યાયે) પૃથ્વીત્વ જાતિ ને લક્ષણથી નાપૃથ્વીપણાનો ઉપચાર કરાય છે. (તેથી દેશનો એક દેશ “નાપૃથ્વી છે.” ૨૪૯૮-થી-૨૫૦૧.

ઉભય નિષેધપક્ષની અપેક્ષાએ યાચવાનું ઉદાહરણ, તથા પ્રસ્તુત અર્થમાં સર્વ યાચનારૂપ પ્રશ્નોનું અવતરણ કરે છે—

પડિસેહદુગં પગઈં ગમેઈં જં તેળ નોઅપુઠવિત્તિ ।

મણિણ પુઠવિ ત્તિ ગઈં દેસનિસેહેડવિ તદેસો ॥ ૨૫૦૨ ॥

ઉવયારાઓ તિવિહં મુવમમુવં નોમુવં ચ સો દેઈં ।

નિચ્છયઓ મુવમમુવં તહ સાવયવાઈં સવાઈં ॥ ૨૫૦૩ ॥

જીવમજીવં દાઉં નોજીવં જાઈઓ પુળરજીવં ।

દેઈં ચરિમમ્મિ જોવં ન ઉ નોજીવં સ જીવદલં ॥ ૨૫૦૪ ॥

જે નિષેધ મૂળ અર્થને જણાવે છે, તેથી કરીને “નાઅપૃથ્વી આપો” એમ કહેવાથી (નાશબ્દ સર્વ નિષેધાર્થક માનીને) દેવ પૃથ્વી આપે છે. તથા (નાશબ્દ દેશ નિષેધાર્થમાં માનીને) અપૃથ્વીનો એક દેશ આપે છે. (એ પ્રમાણે) સર્વ સાવયવ-વાળી વસ્તુઓ (વ્યવહારથી) પૃથ્વી-અપૃથ્વી અને નાપૃથ્વી એ ત્રણ પ્રકારે ઉપચારથી દેવ આપે છે. તથા (નિશ્ચયથી તો) પૃથ્વી અને અપૃથ્વી એમ બે પ્રકારેજ આપે છે. ૨૫૦૨-થી-૨૫૦૪

નોકાર તથા અકારરૂપ જે નિષેધથી પ્રદૂત અર્થનું પ્રાતપાદન યાચે તેથી કરીને “નાઅપૃથ્વી” આપો એમ કહેવાથી નોશબ્દને સર્વ નિષેધાર્થમાં માનીને દેવ પૃથ્વી-દેશ આપે છે. તથા નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં માનીને જગાદિરૂપ અપૃથ્વીનો એક દેશ આપે છે

આ પ્રમાણે યાચના કરવાથી કૃત્રિકાપણનો દેવ ઉપચારથી વસ્તુ ત્રણ પ્રકારે આપે છે. પૃથ્વીની યાચના કરતા ઉપચારથી દેહ અર્થ છે, અપૃથ્વી માગતા પાણી આદિ આપે છે અને નાપૃથ્વી માગતાં પૃથ્વીનો એક દેશ આપે છે. નાઅપૃથ્વીની યાચનાના પ્રશ્ન પાંદડા અને બીજા પ્રકારમાં અન્તર્ભૂતથાય છે, એટલે થાયી વસ્તુ ન મળી નથી. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે વસ્તુની યાચના વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ વેર છે, કેમકે એ ત્રણ દેશ ત્રણ દેશીના વ્યવહાર માને છે. નિશ્ચય તય એ પ્રમાણે નથી માનવે. એ તયની અસદ્ય અતઃ પૃથ્વી અને અપૃથ્વી એ બે પ્રકારે જ વસ્તુ માની શકાય. નાપૃથ્વીરૂપ ત્રીજો પ્રકાર નો દેશ-દેશીના વ્યવહારમાંજ વડી શકે તેવ વ્યવહારને નિશ્ચય તય માનવે નથી.

એજ પ્રમાણે પૃથ્વી સિવાય બીજી જગાદિ વસ્તુઓની યાચના કરતાં પણ કૃત્રિ-
કાપણના દેવ વ્યવહારથી ત્રણ પ્રકારે જ વસ્તુ આપે છે. કારણ કે એ જગા વિગેરે સર્વ
વસ્તુઓ અવયવવાળી હોવાથી તેમાં દશ દેશીતા વ્યવહાર ધરી શકે. પરંતુ નિશ્ચય ન-
યના મતે એવો દશદેશી વ્યવહાર માન્ય નથી, તેથી તેની અપેક્ષાએ અવયવવાળી વસ્તુ-
ઓનું દાન પણ બેજ પ્રકારે થઈ શકે. તાત્પર્ય એ છે કે અવયવવાળી વસ્તુનું દાન બે અ-
થવા ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે, પરંતુ નિરવયવ વસ્તુનું તો દાન બેજ પ્રકારે થઈ શકે. ૨૫૦૨-૦૪

અવયવ રહિત વસ્તુ બેજ પ્રકારે આપી શકાય તે કહે છે.

તો નિગહિઓ છલુઓ ગુરુ વિ સકારમુત્તમ પત્તો ।

ધિદ્ધિકારોવહઓ છલુઓઽવિ સમાર્હિ નિચ્છદો ॥ ૨૬૦૫ ॥

વાણ પરાજિઓ સો નિવિસઓ કારિઓ નરિંદેણ ।

ઘોસાચિયં ચ નયરે જયઈ જિણો બહ્મમાણો ત્તિ ॥૨૬૦૬॥ મૂ. મા. ૧૪૦

જીવ માગવાથી જીવ આપે છે, અજીવ માગવાથી અજીવ આપે છે, નોજીવ માગવાથી
પુનઃ અજીવ આપે છે, અને નોઅજીવ માગવાથી જીવ આપે છે; પરંતુ જીવના વિભાગ
રૂપ નોજીવ નથી આપતો. (આ પ્રમાણે બેજ રાશિ હોવાથી) રોહગુપ્ત પરાભવ પામ્યો,
અને ગુરુ ઉત્તમ સત્કાર પામ્યા, આથી ધિક્કાર પામેલા રોહગુપ્તને સભામાંથી બહાર
કાઢ્યો. ૨૫૦૫-૨૫૦૬

પૂર્વે કહ્યા મુજબ સાવયવી વસ્તુનું દાન વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી ત્રણ પ્રકારે અને
બે પ્રકારે થઈ શકે; પરંતુ નિરવયવી વસ્તુનું દાન તો બન્ને અપેક્ષાથી બેજ પ્રકારે થઈ
શકે છે. “જીવ આપો” એમ યાચના કરી એટલે દેવે શ્વ-સારિકાદિ જીવ આપ્યા “અ-
જીવ આપો” એમ યાચના કરી એટલે માટી અથવા પત્થરનો ટુકડો આપ્યો. “નોજીવ
આપો” એમ યાચના કરી એટલે દેવે નોશબ્દને સર્વ નિષેધાર્થમાં માનીને પુનઃ પત્થ-
રનો ટુકડો રૂપ અજીવ આપ્યો. “નોઅજીવ આપો,” એમ યાચના કરી, એટલે બે નિષેધ
મૂળ અર્થને જણાવતા હોવાથી દેવે શ્વ-સારિકાદિ જીવ આપ્યા, આ પ્રમાણે ચાર વિકલ્પ-
થી યાચના કરતાં જીવ અને અજીવ એવા બેજ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તે સિવાય
બધેડાના શીંગડા જેવા અસત્ ત્રીજા નોજીવની પ્રાપ્તિ ન થઈ. આથી રાજા અને સર્વ સ-
ભાસદાની ખાતરી થઈ કે જીવ અને અજીવ એવા બેજ રાશી છે, પણ રોહગુપ્ત કહે છે
તેવો ત્રીજો નોજીવ રાશિ નામનો પદાર્થ નથી, આ પ્રમાણે સર્વને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ એટલે
રોહગુપ્ત પરાભવ પામ્યો, તેથી તેનો તિરસ્કાર કરીને સભાથી બહાર કાઢ્યો, અને આ
ગુરુને આતશય સન્માન આપ્યું. રોહગુપ્ત વાઢમાં પરાભવ પામ્યો, એટલે રાજાએ તેને
નિર્વપય કર્યો, અને નગરમાં ઘોષણા કરાવી કે શ્રી વર્ધમાનજિન જયવન્ત વર્તે છે.
(પછી ઉદ્દેગ પામેલા ગુરુએ પરાજય પામેલા રોહગુપ્તના મસ્તક પર બળખાવાળું રાખથી
ભરેલું ચમ્પણીયું ફાંડ્યું.) ૨૫૦૫-૨૫૦૬

રોહગુપ્તનો પરાભવ, અને તેનું બીજું નામ પડ્ડુક કહેવાનું કારણ.

તેનામિનિવેસાઓ સમરેવિગપ્પિયપપત્તમાદાય ।

વરસેસિયં પળીયં ફાર્કયમળમળેરિ ॥ ૨૬૦૭ ॥

નામેણ રોહગુત્તો ગુત્તેણ લપ્પણ સ ચોલ્લઓ ।

દવાઈછપ્પયત્યોવણસળાઓ છલ્લુ ત્તિ ॥ ૨૫૦૮ ॥

આથી અભિનિવેશીત થએલા રોહગુત્તે પોતાની બુદ્ધિથી કહેપેલા (દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ આદિ) છ પદાર્થો પ્રતિપાદન કરનારૂં વૈશેષિક દર્શન રચ્યું, તે દર્શનને તેના બીજા શિષ્યોએ વિસ્તૃત કરીને આટલા કાળ પર્યન્ત પ્રસિદ્ધ રાખ્યું. આનું રોહગુત્ત નામ હતું, ઉલ્લકગોત્ર હતું, અને દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-ને સમવાય એ છ પદાર્થની પ્રરૂપણા કરતો હતો, તેથી કરીને એનું બીજું નામ પહ્લુક પશ્ચ કહેવાતું. ૨૫૦૭-૨૫૦૮.

અહીં રોહગુત્ત નામના છઠ્ઠા નિન્હવનો વાદ સમાપ્ત થયો.

હવે ગોષ્ઠામાહિલ નામના સાતમા નિન્હવની વિપ્રતિપત્તી કહે છે.

પંચ સયા ચુલસોયા તદ્વયા સિદ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ ।

તો અવહ્વિયદિદ્ધી દસઝરનયરે સમુપ્પન્ના ॥ ૨૫૦૯ ॥ મૂ. મા. ૧૪૧

દસઝરનગરુચ્છુધરે અઙ્ગરવિલ્લય પૂસમિત્તતિયગં ચ ।

ગોઠ્ઠામાહિલ નવમ-ટ્ટમેસુ પુચ્છા ય વિંહસસ્સ ॥ ૨૫૧૦ ॥ મૂ. મા. ૧૪૨

સોઝળ કાલધમ્મં ગુરુણો ગચ્છમ્મિ પૂસમિત્તં ચ ।

ઠવિયં ગુરુણા કિલ ગોઠ્ઠમાહિલો મચ્છરિયમાવો ॥ ૨૫૧૧ ॥

લગવન્ત મહાવીરદેવ મોક્ષે ગયા પછી પાંચસોને ચોરાશી વર્ષે દશપુરનગરમાં અબ્બહિક નિન્હવદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. દશપુરનગરમાં ઇશુગૃહની અંદર આર્યરક્ષિતસૂરિ રહેતા હતા, તેમને ધૃતપુષ્પભિત્ર-વસ્ત્રપુષ્પભિત્ર-અને દુર્બલિકાપુષ્પભિત્ર એ નામના ત્રણ શિષ્યો થયા. ગોષ્ઠામાહિલ નામના ચોથા શિષ્યને આડમા તથા નવમા પૂર્વમાં કર્મ અને પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી વિપ્રતિપત્તી થઈ. તે માટે તે વિન્ધ્યની સાથે પ્રશ્નોત્તર કરવા લાગ્યા. એ વાતનો ક્રમ જણાવે છે. ગુરુનો કાળધર્મ સાંભળીને તથા ગચ્છમાં પુષ્પભિત્રને ગુરુએ પદપ્રતિષ્ઠિત કર્યા, એમ જાણીને ગોષ્ઠામાહિલ મત્સરભાવવાળો થયો. ૨૫૦૯-થી-૨૫૧૧.

આ નિન્હવ દર્શનની ઉત્પત્તિ અર્યરક્ષિતાચાર્યના કથાનકથી મારી રીતે જાણી શકાય એમ છે. એ કથા મૂળ આવશ્યકમાં વિસ્તારથી છે, પણ અહીં તેનો અધિકાર હોવાથી સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે

દશપુર નગરમાં સોમદેવ નામે બ્રાહ્મણ હતો, તેને રૂકમોમા નામે બાપા હતી, તે જિનવચનમાં અનુરાગવાળી પરમ શ્રાવિકા હતી તેનાથી સોમદેવને ગદિત નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, તે ચૈત્ર વિદ્યામાં પારંગત હતો. તેનું પોતાની માતાની પ્રેરણાથી તેમજાપુત્ર આચાર્ય પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. ગુરુ પાસે રહીને તેનું મંપૂર્ણ અભીયાસ અંગ, અને આત્મા અંગ દૃષ્ટિવાદમાંથી પણ બેટલું ગુરુ પાસે હતું તેટલું મદત મળ્યું, તે નિવાસ નવ પૂર્વ અને ચૈત્રીય ચતુષ્ક, એટલું અને આર્યવૃન્દસ્વામિ પાસેથી મદત કર્યું. તે પછી દેવગુરુક્ષિત નામે પોતાના ભાઈ, માતાની આજ્ઞાથી પોતાને યોગાવવા આવ્યા પછી, તેમને

દીક્ષા આપી. પછી બન્ને ભાઈઓ માતપિતા પાસે આવ્યા, ત્યાં આવીને ઉત્તમબોધ આપી પોતાના માતા પિતા તથા મામા ગોષ્ઠામાહિલ વિગેરે સર્વ સ્વજનવર્ગને કલ્યાણકારિણી દીક્ષા અંગીકાર કરાવી. એ પ્રમાણે જુદા જુદા અનેક ભવ્યાત્માઓને દીક્ષા આપવાથી આર્યરક્ષિતસૂરિના સાધુઓનો ગચ્છ બહુ મોટો થયો. એમાં દુર્ભલિકાપુષ્પમિત્ર ધૃતપુષ્પમિત્ર અને વસુપુષ્પમિત્ર એવા નામના ત્રણ પુષ્પમિત્ર થયા. એમાંના દુર્ભલિકાપુષ્પમિત્ર ત્રણ પૂર્વ ભણ્યા હતા. વળી આ ગચ્છમાં ચાર મુખ્ય સાધુઓ હતા. દુર્ભલિકાપુષ્પમિત્ર, વિન્ધ્ય, કલ્પુરક્ષિત, અને ગોષ્ઠામાહિલ. આ ચારમાંથી દુર્ભલિકાપુષ્પમિત્રને આચાર્યશ્રીએ વિન્ધ્ય નામના શિષ્યને વાચના આપવા માટે આજ્ઞા કરી, તદ્વત્સારે વાચના આપતાં નવમા પૂર્વની અંદર સ્ખલન થવા લાગી. આથી આચાર્ય મહારાજે વિચારું કે આવા બુદ્ધિશાળીને પણ આ પ્રમાણે જે સૂત્રાર્થની વિસ્મૃતિ થાય, તો પછી બીજા સૂત્રો પણ ચાલે રાખવા મુશ્કેલ થશે. એમ વિચારીને પૂર્વે કહ્યા મુજબ જુદા જુદા અનુયોગની વ્યવસ્થા કરી, અને નવો ધણું કરીને શુદ્ધ મૂઠ રાખ્યા એટલે નવની વ્યાખ્યાનો વિભાગ બંધ કર્યો. અન્યદા આર્યરક્ષિતસૂરિ ત્રિહાર કરતા અતુલ મયુરા નગરીએ આવ્યા ત્યાં આવીને ભૂત-શુદ્ધમાં વ્યવસ્થા ગ્રહણી અંદર રહ્યા.

એ દરમિયાન મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સીમધરસ્વામિ પાસે નિગોદત્વ સ્વરૂપ સાંભળીને વિસ્મય થયેલા ઇન્દ્રે ભગવન્તને પૂછ્યું. પ્રભો! જેવું સૂક્ષ્મ નિગોદત્વ સ્વરૂપ આપે કહ્યું, તેવું સ્વરૂપ બરાબર જાણીને પ્રરૂપનાર કોઈ વ્યક્તિ વર્તમાન સમયે ભરત ક્ષેત્રમાં છે? ભગવન્તે ઉત્તરમાં કહ્યું કે દેવેન્દ્ર! એજ પ્રમાણે જાણીને પ્રરૂપનાર અત્યારે આચરક્ષિતસૂરિ છે. એ સાંભળીને વિસ્મય-કૌતુક અને ભક્તિથી પૂર્ણ થએલ ચિત્તવાળા ઇન્દ્રે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણત્વ રૂપ ધારણ કરીને, જ્યારે બીજા સર્વ સાધુઓ ભિક્ષા માટે ગયા, ત્યારે આચરક્ષિતસૂરિ પાસે આવીને પૂછ્યું. ભગવન્! મને મહાન્ વ્યાધિ થયો છે, તેથી હવે અનશન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, તો કૃપા કરીને જણાવશો કે મારે આયુષ્ય કેટલું અવશેષ છે? આથી ચવિકોમાં આયુષ્કેશિમાં ઉપયોગ આપીને આચાર્યશ્રીએ જાણ્યું કે આ મનુષ્ય નથી, તેમ કોઈ વ્યંતરાદિ પણ નથી, પરંતુ બે સાગરોપમની આયુસ્થિતિવાળો શૌભમાધિપતિ ઇન્દ્ર છે, તે પછી આચાર્યશ્રીએ વૃદ્ધાવસ્થાથી નીચે પડતી તેની ભ્રુકુટીને ઊંચી કરીને વેશધારી બ્રાહ્મણ તરફ નજર કરીને કહ્યું, અરે! તમે તો ઇન્દ્ર છો. આથી પ્રસન્ન થએલા ઇન્દ્રે તીર્થંકર પાસે બનેલી સર્વ હકોક્ત જણાવી, અને નિગોદના છવોત્વ સ્વરૂપ પૂછ્યું એટલે આચાર્યશ્રીએ પણ વિસ્તારથી નિગોદત્વ સ્વરૂપ યથાર્થ કહ્યું; આથી અતિ-પ્રમત્ત થએલા ઇન્દ્રે નમસ્કાર કરીને કહ્યું, પ્રભો! આપે કહ્યું તેવુંજ સ્વરૂપ સીમધર સ્વામિએ કહ્યું હતું. હવે હું જાઉં છું. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું-દેવેન્દ્ર! જ્યાંસુધી સાધુઓ આવે ત્યાંસુધી ઘોડીવાર ઉભા રહો, કારણ કે તેઓ તમને જોઇને “ઇન્દ્રત્વ” આગમન આવા કાળમાં પણ થાય છે.” એમ જાણીને સ્થિરતા પામશે. ઇન્દ્રે કહ્યું-ભગવન્ત! અસ્તુ એમ કહીશ, પરંતુ મારું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જોઇને હીનસત્ત્વવાળા છવો નિયાળું કરશે તો? સૂરિએ કહ્યું, તમારું તે કહેવું સત્ય છે, તો હવે તમે જાને અહીં ન રહેતાં તમારા આગમનત્વ કોઈ ચિન્હ કરી જાઓ. આથી ઇન્દ્રે તે ઉપાશ્રયત્વ બારણું જે દીશામાં હતું, ત્યાંથી દેરવીને બીજી દીશા તરફ કર્યું, અને પછી પોતાના સ્થાનકે ગયો. ઇન્દ્રના ગયા પછી ગાયત્રી ગએલા સાધુઓ આવ્યા, તેઓ ઉપાશ્રયત્વ બારણું ફરી ગએલું જોઇને વિસ્મય પામ્યા, તે સંબંધી શુદ્ધીને પૂછતાં શુદ્ધે સર્વ વ્યતિકર તેઓને કહી સંભળાવ્યા.

તે પછી ત્યાંથી નીકળીને કેટલાક દિવસ વિહાર કરી પરિવાર સહિત આચાર્યશ્રી દશપુર-
નગરમાં પાછા આવ્યા.

આચાર્યશ્રીના ગયા પછી મથુરાનગરીમાં “માતા-પિતાદિ પશુ નથી” ઇત્યાદિ
પ્રરૂપણા કરનાર મહાનાસ્તિક ઉત્પત્ત થયો, તે વખતે ત્યાં તેનો કોઈ પ્રતિવાદી ન હતો,
એથી ત્યાંના શ્રીસંઘે તે વખતના યુગપ્રધાન આર્યરક્ષિતસૂરિ પાસે કેટલાક સાધુ સમુદાયને
તે બનાવ જણાવવાને મોકલ્યા. સાધુઓએ દશપુરનગરમાં આવીને આચાર્યશ્રીને સર્વ
હકીકત જણાવી, એટલે પોતે અતિવૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જવાને અશક્ત હોવાથી, વાદ-
લબ્ધીવાળા ગોષ્ઠામાહિલને મથુરા નગરીએ મોકલ્યા, તેમણે ત્યાં જઈને તે નાસ્તિક-
વાદીને પરાલવ કર્યો, એટલે ત્યાંના શ્રાવકોએ તેમને ત્યાંજ ચાતુર્માસ કરાવ્યું.

એ દરમિયાન દશપુરનગરમાં આર્યરક્ષિતસૂરિએ પોતાની પાટે દુર્બલિકા પુષ્પમિત્રને
સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ બીજા સાધુઓનો વિચાર પોતાના મંથંધ્રી ગોષ્ઠામાહિલ
અથવા ક્લેશુરક્ષિતને પાટે સ્થાપવાનો હતો. આ પ્રમાણે મતભેદ પડવાથી આચાર્યશ્રીએ
ગમ્મના સર્વ સાધુ સમુદાયને બોલાવીને કહ્યું કે-ત્રણ ઘડા ભરેલા છે, તેમાં એક વાલથી ભરેલો
છે, બીજો-તેલથી ભરેલો છે, અને ત્રીજો ધીથી ભરેલો છે. એ ઘડાઓ ઉંઘા વાળવાથી
વાલ સઘળા નીકળી જાય છે, તેલ અલ્પ માત્ર ચોંટી રહે છે અને ધીતો વાષ્ટુંજ વળગી
રહે છે, એજ પ્રમાણે દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર પાસે, હું વાલના ઘડા જેવો થયો છું,
એટલે કે મારી પાસે જેટલું સૂત્રાર્થમય શ્રુત હતું, તે સર્વ તેણે ગ્રહણ કર્યું છે. ક્લેશુ-
રક્ષિત પાસે હું તેલના ઘડા જેવો થયો છું, એટલે કે સર્વ શ્રુત તેણે મારી પાસેથી ગ્રહણ
નથી કર્યું; અને ગોષ્ઠામાહિલ પાસે હું ધીના ઘડા જેવો થયો છું, એટલે કે ઘણુંજ શ્રુત
હજી તેને આપ્યા સિવાયનું મારી પાસે અવશેષ છે. આ પ્રમાણે દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર મારા
જેટલાજ શ્રુતજ્ઞ હોવાથી તેજ તમારા આચાર્ય થવાને યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે ગુરૂશ્રીના ઉપ-
દેશથી સર્વ સાધુઓએ દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને આચાર્ય તરીકે કમ્બુલ રાખ્યા, પછી આચાર્ય-
શ્રીએ તેમને પોતાના પદે નિયત કરીને કહ્યું કે જેવી રીતે ગોષ્ઠામાહિલ અને ક્લેશુરક્ષિત
તરફ હું વર્તું છું, તેવીજ રીતે તમે પણ વર્તજો, જરા પણ તેમને ખેદ પામવાનું કારણ
આપશો નહિ. તે પછી ગમ્મને કહ્યું, કે જે રીતે તમે સર્વ મારી સાથે વિનયથી વર્ત્યા છો,
તેવી રીતે આમની સાથે પણ વર્તજો, વળી મારે માટે તમે કાંઈ કર્યું હશે અથવા નહિ
કર્યું હોય, તે વખતે હું રોષ ન કરતો, પરંતુ આસૂરિ તેમ કરશે નહિ, માટે તમે તેમનો
વિનય બહુ સારી રીતે કરજો. ઇત્યાદિ બન્ને પક્ષને શિખામણ આપીને આચાર્ય શ્રી “ભક્ત
પ્રત્યાખ્યાન” કરીને કાળ ધર્મ પામી દેવલોક ગયા.

તે પછી ગોષ્ઠામાહિલે સાંભળ્યું કે “ગુરૂશ્રી પરલોક ગયા.” તેથી તે ચાતુર્માસ
વિત્યા પછી મથુરાનગરીથી દશપુરનગરે આવ્યા, અને પૂજતા લોકોથી માનુષ પદવું કે
ગુરૂએ પોતાના પદપર દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને સ્થાપન કર્યા છે, આથી રોષ પામીને ગોષ્ઠા-
માહિલ બીજી અલગ વસતિમાં ઉતર્યા, પછી તે દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રના ઉપાશ્રયે, તેમને મ-
ર્વને મળવા ગયા, તે ત્યાં ગયા, એટલે બીજા સાધુઓએ ઉભા થઈને માન પૂર્વક કહ્યું કે
તમે જુદા શામાટે રહ્યા, ? અહીં સર્વની ભેગાજ આવો તો ગું હરકત છે. ? ગોષ્ઠામાહિલે
તે જાન્યું નહિ અને જુદા રહ્યા, તે વખતે દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર બીજા ચાતુર્માસે આડમા પ્રત્યા-
ખ્યાનપૂર્વક વ્યાખ્યાન આપતા હતા, ગોષ્ઠામાહિલ તે વ્યાખ્યાન અભિમાનથી આંમળતા
નહિ, પરંતુ વ્યાખ્યાન મંડળીમાં બેસીને લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરતા વિનયતામના મનિ પામે-

થી તે સર્વ સાંભળતા. કેટલાક દિવસ એમ ચાલ્યા પછી એક દિવસે આઠમા કર્મપ્રવાહ અને નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વમાં, કર્મ તથા પ્રત્યાખ્યાનના વિચારમાં ગોષ્ઠામાહિલને વિપ્રતિ-
યત્તિ થઈ, અને તે અભિનિવેશથી તે નિન્દુવ થયો. ૨૫૦૯-૨૫૧૦-૨૫૧૧.

મત્સર અધ્યવસાય નિચે મુજબ કર્યો.

વીઠુ વસહોણ ઠિઓ છિદ્દન્નેસણપરો ય સ કયાણ ।

વિંદ્વસ્સ મુણહ પાસેડણુભાસમાણસ્સ વક્ખાણં ॥ ૨૫૧૨ ॥

કમ્મપ્પવાયપુન્વે વઢ્ઠં પુઢ્ઠં નિકાઈયં કમ્મં ।

જીવપણ્ણેહિં સમં સૂઢ્ઠંકલાવોવમાણાઓ ॥ ૨૫૧૩ ॥

ઉન્નવટ્ટણમુક્કેરો સંથોમો સ્વવળમણુભવો વાવિ ।

અણિકાઈયમ્મિ કમ્મે નિકાઈય પાપમણુભવણં ॥ ૨૫૧૪ ॥

સોઠં મળહ સદોસં વક્ખાણમિણં તિ પાવહ જઓ મે ।

મોક્ખાભાવો જીવપ્પણ્ણસકમ્માવિભાગાઓ ॥ ૨૫૧૫ ॥

છિદ્દ જોવામાં તત્પર એવો ગોષ્ઠામાહિલ જુદા ઉપાશ્રયમાં આવી રહ્યા, અને સાંભળીને વ્યાખ્યાન કરતા વિન્ધ્યની પાસે તે વ્યાખ્યાન સાંભળવા લાગ્યો. સોયોના સમૂ-
હના ઉદાહરણની પેઠે બદ્ધ-સ્પૃષ્ઠ-અને નિકાચિત કર્મ જીવના પ્રદેશની સાથેજ હોય છે, અનિ-
કાચિત કર્મમાં, ઉદ્ધર્તના-અપવર્તના-સંકેમ-ક્ષપણા-અને વિપાકાનુલવ થાય છે, અને નિ-
કાચિત કર્મમાં તે પ્રાયઃ વિપાકાનુલવજ થાય છે. ઇત્યાદિ કર્મપ્રવાહ પૂર્વમાં વ્યાખ્યાન
સાંભળીને ગોષ્ઠામાહિલે કહ્યું કે એ વ્યાખ્યાન દોષવાળું છે, કેમકે એ પ્રમાણે જીવપ્રદેશ અને
કર્મનો વિભાગ ન થવાથી તમારે મોક્ષનો અસાધ્ય પ્રાપ્ત થશે. ૨૫૧૨-૨૫૧૫.

પૂર્વે કહ્યા મુજબ દુર્મસિક્કાપુષ્પમિત્રને આચાર્ય પદપર સ્થાપિત થએલા જાણીને
ગોષ્ઠામાહિલ મત્સરભાવે તેમની સાથે ન રહેતાં જુદા ઉપાશ્રયમાં રહ્યા, તે દરમિયાન આ-
ચાર્ય શ્રીપુષ્પમિત્ર સાધુ સમુદાયને આઠમા કર્મપ્રવાહ અને નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની વા-
ચના આપતા હતા. અભિમાનથી અન્ધ થએલ ગોષ્ઠામાહિલ વાચના લેવાને આચાર્ય
પાસે જતા નહિ, પરંતુ વાચના લઈને આવેલા બીજા વિન્ધ્ય નામના મુનિ પાસે તે જ
વ્યાખ્યાન સાંભળતા, એક દિવસે કર્મપ્રવાહ પૂર્વની વાચના સાંભળીને વિન્ધ્યમુનિ ગોષ્ઠા-
માહિલને તેજ વાચના કહેવા લાગ્યા કે-કધારહિત ધર્માપયહેતુક જે કર્મ હોય છે, તે જીવ-
પ્રદેશોની સાથે બદ્ધ માત્ર હોય છે, અને તે સૂઢી ભીંત ઉપર પડેલી ચૂર્ણની મુઠીની પેઠે પ્રથમ
સમયે બંધાઈને બીજા સમયેજ ભોગમાં આવી અદ્ય કાળાન્તરની સ્થિતિ પામીને તરતજ
જીવપ્રદેશથી છુટી જાય છે. કેટલાક કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ઠ હોય છે, બદ્ધ એટલે જીવપ્રદેશની સાથે
જોનો સંયોગ માત્ર થયો હોય તે, અને સ્પૃષ્ઠ તે જીવપ્રદેશની સાથે તદુપ થઈ ગએલ હોય.
એવા બદ્ધ-સ્પૃષ્ઠ કર્મ ભીની ભીંતપર પડેલી ભીંના રજની પેઠે કંઈક વધારે કાળાન્તરે છુટે છે.
વળી કેટલાક કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ઠ-નિકાચિત હોય છે, એટલે કે ઉપર કહેલ સ્વરૂપવાળું બદ્ધ-
સ્પૃષ્ઠ કર્મ ગાદ અધ્યવસાયથી બાંધીને અપવર્તનાદિ કારણને અચોગ્ય કર્યું હોય, તે નિકા-
ચિત કહેવાય છે આપું કર્મ કાળાન્તરે પણ વિપાકથી અનુભવ્યા શિવાય ઘણું કરીને દૂર
નથી ઘટું. આ ત્રિવિધ કર્મનો બધો સોયોના સમૂહના ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ સમજ
શકાશે. માત્ર દોરીવડે વીંટાઈને ઝોડનિત થએલ સોયોના સમૂહની પેઠે બદ્ધકર્મ હોય છે.
લોહાના પટ્ટાથી સખન બંધાએલ સોયોના સમૂહની પેઠે બદ્ધસ્પૃષ્ઠ કર્મ હોય છે, અને

અગ્નિથી તપાવી, હથોડાથી ટીપીને સર્વથા એકત્રિત કરેલ સોયોના સમૂહની પેઠે બદ્ધ-રૂપ નિકાચિત કર્મ હોય છે.

નિકાચિત અને અનિકાચિત કર્મમાં એટલો તફાવત છે કે-બંધન-સંક્રમણ-અપવર્તના-ઉદ્વર્તના-ઉદ્દીરણા ઉપશમના-નિધત્તિ-અને નિકાચના કર્મસંબંધી કરેલો છે. એમાંના જે અપવર્તનાદિ કરેલો છે, તે અનિકાચિત કર્મમાં પ્રવર્તે છે, એટલે કે અનિકાચિત કર્મની સ્થિતિના હાની વૃદ્ધિ-અન્ય પ્રકૃતિમાં સંક્રમ-પ્રકૃત્યન્તરમાં સંક્રમાવીને પ્રદેશોદયવડે તેનો ક્ષય, તેમજ સ્વ સ્વરૂપે પ્રકૃતિનો વિપાકથી અતુલ્ય એ સઘળું થાય છે; પરંતુ નિકાચિત કર્મમાં એવું કંઈ પણ નથી થતું. તેનો તો ધણા ભાગે વિપાકથીજ અતુલ્ય થાય છે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ તપના અધ્યવસાયના બળથી નિકાચિત કર્મમાં પણ અપવર્તનાદિ કરેલો થાય છે આ પ્રમાણે નિકાચિત અને અનિકાચિત કર્મમાં તફાવત છે.

કર્મ સંબંધી આટલા વ્યાખ્યાનમાં ક્ષીરનીરવત્ અથવા અગ્નિ અને લોહવત્ જીવ પ્રદેશની સાથે કર્મનો સંબંધ છે. એવા તાત્પર્યવાળું વ્યાખ્યાન વિન્ધ્ય મુનિ પાસેથી સાભળીને તથાવિધકર્મના ઉદયથી અભિનિવેશવડે ગોષ્ઠામાહિલને વિપ્રતિપત્તિ થઈ, અને તેથી તે કહેવા લાગ્યો કે આ વ્યાખ્યાન દોષવાળું છે, કારણ કે જીવ પ્રદેશની સાથે કર્મનો અભિનિવેશ સંબંધ હોવાથી મોક્ષનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે. ૨૫૧૨-થી-૨૫૧૫.

જીવકર્મનો સંબંધ ક્ષીરનીરની પેઠે માનવો ચોગ્ય નથી, પણ સર્પ કંચુકની પેઠે માનવો ચોગ્ય છે.

न हि कर्म जीवाओ अवेइ अविभागओ पएसो व्व ।

तदणवगमादमुक्खो जुत्तमिणं तेण वक्खाणं ॥ २५१६ ॥

पुट्ठो जहा अवद्धो कंचुइणं कंचुओ समत्तेइ ।

एवं पुट्ठमवद्धं जीवं कम्मं समत्तेइ ॥ ॥ २५१७ ॥ सू. भा. ૧૪૩

ગાથાર્થ:--ઉપરોક્ત કથનાનુસાર જીવ કર્મનો સંબંધ (અગ્નિ અને લોહપિંડની પેઠે) તાદાત્મ્ય સંબંધ હોવાથી, જીવના પ્રદેશોની પેઠે, કર્મ, જીવથી (કદિ પણ) જુદાં ન થાય,--જે જીવથી કર્મ જુદાં ન થાય, તો મોક્ષ ન થાય; તેથી આ હું કહું છું તે વ્યાખ્યાન કહેવું ચોગ્ય છે. જેમ સ્પર્શ માત્રથીજ સંયુક્ત એવો અબદ્ધ કંચુક સર્પ સાથે સંબંધવાળો હોય છે, તેમ સ્પર્શન માત્રથીજ સંયુક્ત એવું અબદ્ધ કર્મ, જીવની સાથે સંબંધવાળું હોય છે, (જેમ માનવાથીજ મોક્ષનો સંભવ થાય છે.) ૨૫૧૬-૨૫૧૭.

હવે નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વમાં જે વિપ્રતિપત્તિ થઈ તે કહે છે,

સોજ્ઞ મન્નમાણં પચ્ચક્ખાણં પુણો નવમપુવ્વે ।

સો જાવજીવવિદિયં તિવિદં તિવિદેણ માહૂણં ॥ ૨૫૧૮ ॥

जंपइ पचक्खाणं अपरिमाणाए होइ मेयं तु ।

जेसि तु परिमाणं तं दुट्ठं आसम्मा होइ ॥ २५१९ ॥ सू. भा. ૧૪૪

आसंमा जा पुणे सेविम्मापि नि दूमियं तीए ।

जेण सुयम्मि वि भणियं परिमायाओ अमुदं व ॥ २५२० ॥

વિદ્યપરિપુચ્છયગુરુવણસકહિયંપિ ન પઢિવત્તો સો !

જાહે તાહે ગુરુના સયમુત્તો પૂસમિત્તેણં ॥ ૨૫૨૧ ॥

“(કરેમિ મંતે ! સામાદયં સવ્વ સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ”) ઇત્યાદિરૂપ સાધુઓએ યાવજજીવ પર્યંત ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કરવું, ઇત્યાદિ નવમા પૂર્વગત વ્યાખ્યાન વિન્ધ્ય મુનિ પાસેથી સાંભળીને ગાંઠામાહિલે કહ્યું કે, સર્વ પ્રત્યાખ્યાન અવધિ-મર્યાદા-રહિત કર્યું હોય, તેજ કલ્યાણકારી થાય, જેઓ યાવજજીવિતાદિ મર્યાદાથી પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, તે પ્રત્યાખ્યાન આશંસા દોષવડે દૂષિત છે. પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ થયે દેવાંગનાઓના ભોગાદિ હું સેવીશ, એવા પરિણામ રૂપ જે આશંસા, તેવી આશંસાવડે પ્રત્યાખ્યાન દૂષિત થાય છે, શ્રુતમાં પણ કહ્યું છે કે સોહી સદ્દેહના જાણનાં ય વિણયેડણુમાસણાં ચેવ । વ અણુપા-લણાં વિસોહી ભાવવિસોહી ભવે છટ્ટો । પરિણામની અશુદ્ધિથી પ્રત્યાખ્યાન પણ અશુદ્ધ-દૂષિત થાય છે. (રાગ અથવા દ્વેષના પરિણામથી જે દૂષિત ન હોય, તેજ પ્રત્યાખ્યાન ભાવ વિશુદ્ધ જણવું.) આ પ્રમાણે વિપ્રતિપત્તિ પામેલા ગાંઠામાહિલે કહ્યું. એટલે વિન્ધ્ય મુનિએ ગુરૂને પૂછીને તેનો ઉત્તર કહ્યો, તો પણ જ્યારે તેણે તે માન્યું નહિ, ત્યારે સ્વયં ગુરૂથી આચાર્ય મહારાજ પુષ્પમિત્રે તેની પાસે આવીને કહ્યું કે-૨૫૧૮-થી-૨૫૨૧.

જીવકર્મનો સંબંધ સર્પકંચુકવત્ માનવાથી અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય તે જણાવે છે.

કિં કંચુઓ વ કમ્મં પહ્પણસમહ જીવપજ્જંતે ।

પહ્પેસં સવ્વગયં તદંતરાલાણવત્થાઓ ॥ ૨૫૨૨ ॥

અહ જીવવર્હિં તો નાણુવત્તણં તં ભવંતરાલમ્મિ ।

તદણુગમાભાવાઓ વજ્જંગમલો વ સુવ્વત્તં ॥ ૨૫૨૩ ॥

एवं सव्वविमुक्खो निक्कारणञ्च न्व સવ્વસંસારો ।

ભવમુક્કાણં ચ પુણો સંસરણમઓ અણાસાસો ॥ ૨૫૨૪ ॥

देहन्तो जा वियणा कम्माभावमि किंनिमित्ता सा ? ।

નિકારણા વા જડ તો સિદ્ધોડવિ ન વેયણારહિઓ ॥ ૨૫૨૫ ॥

जइ वज्जनित्ता सा तदभावे सा न हुज्ज तो अन्तो ।

દિદ્ધા ય સા મુવહુસો વાર્હિં નિન્વેયણસ્સાવિ ॥ ૨૫૨૬ ॥

जइ वा विभिण्णदेसंपि वेयणं कुणइ कम्ममेवं तो ।

કદમણ્ણસરીરગયં ન વેયણં કુણઈ અણ્ણસ્સ ? ॥ ૨૫૨૭ ॥

(સર્પકંચુકવત્ કર્મનો સંબંધ જીવ સાથે છે, એમ તું માનતો હો. તો તો કર્મ જીવના દરેક પ્રદેશે સ્પર્શીને રહેલ છે કે જીવના પર્યંતે સ્પર્શીને રહેલ છે ? જો દરેક પ્રદેશે સ્પર્શીને રહેલ હોય, તો જીવના અંધગત પ્રદેશો પણ કર્મથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે, જીવમાં કર્મ સર્વગત થશે; અને જો જીવનો બાહ્યનો ભાગ ત્વચાને સ્પર્શીને રહેલ હોય, તો બાહ્ય અંગના મેલની પેઠે અંતઃગમના અભાવે ભવાન્તરાલમાં કર્મ તેની સાથે નહિ જાય, એ સ્પષ્ટ છે. અને એમ થવાથી સર્વનો મોક્ષ થશે, અથવા કારણ સિવાય મર્વને સંસાર પ્રાપ્ત થશે, અને ભવથી મુક્તિએલા સિદ્ધાત્માઓને પણ પુનઃ સંસાર સ્વવાથી

મોક્ષમાં અનાધ્યાસ થશે. વળી જો (જીવની અંતરગત) કર્મ ન હોય તો શરીરની અંતર વેદના થાય છે, તે વેદના કયા નિમિત્તે થાય છે? જો તે કારણ વિના થતી હોય, સિદ્ધ પણ વેદનારહિત નહિ રહે. અને જો તે અન્તર વેદના બાહ્ય નિમિત્તથી થતી હોય તો બાહ્ય નિમિત્તના અભાવે, તે અન્તરવેદના ન થવી જોઈએ; પરંતુ બાહ્યવેદના વિનાને પણ અન્તરવેદના ઘણીવાર જણાય છે. અથવા જો કંચુકવત્ બાહ્ય ભિન્ન દેશ રહેલું કર્મ પણ વેદના કરતું હોય, તો એ પ્રમાણે અન્ય શરીરગત કર્મ અન્યને વેદ કેમ ન કરે? ૨૫૨૨-થી ૨૫૨૭.

આચાર્ય:—સર્પકંચુકની પેઠે જીવના ઉપર કર્મ સ્પર્શીનેજ રહેલું છે, પણ શરીરની પેઠે સંબંધ નથી, એમ તારી માન્યતા હોય, તો હું તને એ સંબંધમાં પૂછું કે જીવના દરેક પ્રદેશે કર્મ સ્પર્શીને રહ્યું છે, કે જીવના પર્યન્તે ત્વચાનેજ માત્ર સ્પર્શી રહ્યું છે? જો જીવના દરેક પ્રદેશે તે સ્પર્શીને રહેલું હોય, તો જીવની અંદર કર્મ આકાશની પેઠે સર્વગત માનવું પડશે, કેમકે જીવના દરેક પ્રદેશે કર્મ વ્યાપ્ત હોવા કોઈપણ પ્રદેશ કર્મ વિનાનો નથી, કે જેથી કર્મ અસર્વગત કહી શકાય, એ પ્રમાણે કર્મ સર્વગતપણું સિદ્ધ થવાથી કર્મનો સંબંધ જીવ સાથે સર્પકંચુકવત્ છે, એ દૃષ્ટાન્ત એ સંબંધ ઠરે છે.

દ્વિતીય વિકલ્પાનુસાર જેમ સર્પની ત્વચાએ કંચુક સ્પર્શીને રહેલ છે, તેમ કર્મ પણ જીવની બહાર શરીરની ત્વચાને સ્પર્શીને રહેલ છે, એમ જો કહેતો હો, તો જીવ એક ભવથી બીજા ભવે જતાં કર્મ તેની સાથે નહીં જાય, કેમકે બાહ્ય શરીરના મેલન પેઠે કર્મ ત્વચાનેજ સ્પર્શીને રહેલ માનેલું હોવાથી સાથે ન જાય, એમ નાનું બાળ પણ પ્રગટપણે જાણી શકે છે, અને જો એ પ્રમાણે કર્મ જીવ સાથે ન જાય, તો કર્મના અભાવે સર્વ જીવોનો મોક્ષ થઈ જાય. અને સંસારનો અભાવ થાય. કર્મના અભાવે પણ જો કારણ સિવાય સંસાર માનવામાં આવે, તો જે લોકો બ્રહ્મચર્ય-તપ-નિયમ-વ્રત-અનુષ્ઠાનાદિ કરે છે, તે લોકોને પણ સંસાર પ્રાપ્તિજ થાય, વળી જો સંસારની પ્રાપ્તિ કારણ સિવાય થતી હોય, તો મુક્તાત્માઓને પણ સંસાર પ્રાપ્તિ થાય, અને મોક્ષમાં અનાધ્યાસના થાય.

વળી જો કંચુકવત્ શરીરની બહાર કર્મ હોય, અને જીવની અંદર ન હોય, તે શરીરની અંદર શૂળ-ચૂક આદિ જે દેવતા થાય છે, તે કયા નિમિત્તથી થાય છે? વેદનાના કારણભૂત, શરીરની અંદર કર્મના અભાવે પણ કારણ સિવાય અન્તરવેદના થાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો સિદ્ધાત્માઓ પણ વેદનારહિત નહિ ગણાય, કેમકે નિષ્કાલ્પના ત્યાં પણ સમાન છે.

ગોપાલાલિપ્ત:—બાહ્ય વેદનાના નિમિત્તે અન્તરવેદના થાય છે, એટલે કે દંડપ્રદા-રહિજન્ય બાહ્યવેદના શરીરની અંદર વેદના કરે છે.

આચાર્ય:—જો એમ હોય, તો દંડપ્રદારાદિ જન્ય બાહ્યવેદનાના અભાવે અન્તરવેદના પણ ન થવી જોઈએ, પરંતુ એમ થતું નથી, બાહ્ય વેદનાને અમાન છતાં પણ શૂળાદિજન્ય અન્તરવેદના ઘણીવાર જણાય છે, જો કહી દંડપ્રદારાદિ જન્ય બાહ્ય વેદના હોય, તોજ અન્તરવેદના થાય, એવો નિયમજ હોય, તો તારા કહેવા મુજબ થાય, પરંતુ એમ થતું નથી. એટલે અન્તરવેદનાના કારણભૂત કર્મનો પણ અંદર અભાવ કે અમાન માનવું જોઈએ કર્મ શરીરની અંદર નથી એ માનવું વાન્ય નથી.

ગોપાલાલિપ્ત:—શરીરની બહાર ત્વચાને સ્પર્શીને રહેલું કર્મ શરીરની અંદર વેદનાને કારણ કરે છે, ને તેથી તે પણ તેના કારણભૂત છે.

આચાર્ય:—તમારું એ કથન યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે શરીર બાહ્યવર્તી લિંગ દેશમાં રહેલું કર્મ, અન્ય દેશમાં-શરીરની અંદર વેદના કરે છે, એમ માનવામાં આવે, તો અન્ય વ્યક્તિના શરીરે રહેલું કર્મ અન્ય વ્યક્તિને પણ વેદના ઉત્પન્ન કરે. કેમકે દેશાન્તર-પણું ઉભયમાં સમાન છે. ૨૫૨૨-થી-૨૫૨૭.

શરીરની બહાર અને અંદર કર્મ સંચરણ શીલ છે, એમ માનવામાં અનેક દોષ જણાવે છે.

अहं तं संचरइ मई न वहिं तो कंचुगो व निश्चयं ।

जं च जुगवंपि वियणा सहम्मिवि दीसण देहे ॥ २५२८ ॥

न भवतरमन्नेइ य सरीरसंचारओ तदनिळो व ।

चलिय निज्जरियं चिय भणियमकम्मं च जं समण ॥ २५२९ ॥

अन्तोऽपि अत्थि कम्मं वियणासम्भावओ तयाण व्व ।

मिच्छत्ताईपच्चयसम्भावओ य सच्चत्थ ॥ २५૩૦ ॥

એકજ શરીરમાં અંદર અને બહાર કર્મ સંચરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો શરીરની બહાર કંચુકની પેઠે નિત્ય કર્મ રહે છે, એમ નહીં કહી શકાય. (તથા કર્મ સંચરણશીલ માનવાથી અનુક્રમે વેદના થાય.) પણ એમ ન થતાં એકી સાથે સર્વ શરીરમાં-વેદના થતી જણાય છે. વળી કર્મને શરીરાન્તઃસંચારી માનવાથી વાયુની પેઠે તે ભવાન્તરમાં સાથે નહિ જાય. તથા આગમમાં જે કર્મ ચલિત હોય છે, તે નિર્જરીત એટલે અકર્મ છે, એમ કહ્યું છે. ૨૫૨૮-૨૫૨૯-૨૫૩૦

ગોષ્ઠા૦—દેવદત્તાદિ એકજ વ્યક્તિના શરીરની બહાર રહેલું કર્મ, શરીરની-અંદર અને બહાર સંચરે છે, તેથી તે શરીરની અંદર અને બહાર વેદના કરે છે; પણ અન્ય વ્યક્તિના શરીરગત કર્મ અન્યવ્યક્તિમાં સંચરતું નથી, એટલે તમે કહો છો, તે દોષ આવતો નથી.

આચાર્ય:—જો એમ હોય, તો જીવની બહારજ સર્પકંચુકવત્ કર્મ નિત્ય રહે છે, એમ જે તમારા માન્યતા છે, તે નહીં રહે. કેમકે ઉપરોક્ત કથનથી કોઈક વખત કર્મ અંદર અને કોઈક વખત બહાર સંચરતું હોવાથી “કંચુકવત્ કર્મ બહારજ રહે છે.” એ નિયમ નહિ ધટે. વળી કર્મને સંચરણશીલ માનવાથી વેદના પણ અનુક્રમે થતી જોઈએ, પરંતુ એમ થતું નથી, દંડાદિના પ્રહાર થતાં શરીરની અંદર અને બહાર, એમ એકી-સાથે વેદના થાય છે. મારે કર્મને બહાર રહેવાનું જે સંચરણશીલ માનવું તે યોગ્ય નથી.

વળી જો કર્મને સંચરણશીલ માનીએ, તો મૃતપ્રાણીની સાથે ભવાન્તરમાં કર્મ ન જાય. કેમકે જે શરીરની અંદર અને બહાર સંચરણ શીલ છે, તે ઉદ્યાસનિઃશ્વાસની પેઠે ભવાન્તરમાં સાથે નથી જતું.

ગોષ્ઠામાદિલ:—“ચલમાણે ચલિય” એ વચનથી આગમમાં કર્મનું સંચરણ-શાલપણું કહ્યું છે. છતાં તમે તેનો નિષેધ કેમ કરો છો ?

આચાર્ય:—એ વચનના અભિપ્રાય તમે સમજ્યા નથી, તેથી એમ કહો છો. ચલમાણે ચલિય કથનાદિ તથા જેરૂપ જાણ કેમાલિય જીવાઓ ચલિયં કમ્મ નિજ્જરણ. એટલે નાર-દીપી દેમાનિક પચંતના છોડે ચલિત કર્મની નિર્જરણ કરે છે. અને નિર્જીવમાણે નિર્જીવમ્

(૨૯૨) જીવ કર્મનો સંબંધ ક્ષીરનીર માફક માનવા છતાં વિયોગની સિદ્ધિ

એટલે નિર્જરા કરાતું હોય, તે નિર્જરું કહેવાય. એ વચનથી આગમમાં ચલિત કર્મને નિર્જરું કર્મ કહ્યું છે, અને એ નિર્જરું કર્મ તે અકર્મ સમજવું. એવું કર્મ મધ્યમાં હોય, તે પછી આકાશ અને પરમાણુ આદિની પેઠે વેદના કરવાના સામર્થ્યના અભાવે, તે વેદના કરી શકતું નથી. એ પ્રમાણે કર્મને સંચરણશીલ માનવાથી અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, ખરી રીતે અંતર વેદનાના સદ્ભાવથી મધ્યે પણ કર્મ છે, મિથ્યાત્વાદિહેતુએ કરીને કર્મબંધ જીવને થાય છે, તે જેમ બાહ્ય પ્રદેશે તેમ મધ્યપ્રદેશે અને જેમ મધ્ય પ્રદેશે તેમ બાહ્ય પ્રદેશે છે, તેમને બાંધવામાં અધ્યવસાય રૂપ હેતુ છે અને તે સમસ્ત જીવોમાં રહેલા છે. તેથી કર્મને મધ્યમાં રહેલું માનવું એજ યોગ્ય અને શાસ્ત્ર સમ્મત છે. ૨૫૨૯-૨૫૩૦

જીવ—કર્મનો સંબંધ ક્ષીર-નીરવત્ છતાં પણ તેનો વિયોગ થવાથી ભોક્ષ થાય તે જણાવે છે.

અવિભાગત્થસ્સવિ સે વિમોચનં કંચળો-વલાણં વ ।

નાણ-કિરિયાહિં કીરઙ મિચ્છત્તાઈહિં ચ આયાણં ॥ ૨૫૩૧ ॥

કિહ વારા દાણે કિરિયાસાફલં નેહ તવ્વિધાયમ્મિ ।

કિં પુરિસકારસજ્જં તસ્સેવાસજ્જમેકં તે ॥ ૨૫૩૨ ॥

અસુખો તિવ્વાઈઓ જહ પરિણામો તદજ્જણેઽભિમઓ ।

તહ તવ્વિહો ચિય સુખો કિં નેદ્ધો તવ્વિઓગેવિ ? ॥ ૨૫૩૩ ॥

સુવર્ણ અને પત્થરની પેઠે જીવની સાથે અવિભાગપણે કર્મ રહ્યા છતાં પણ, તેનો જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે વિયોગ થાય છે, અને મિથ્યાત્વાદિવડે પુનઃસંયોગ થાય છે. વળી કર્મ અહણ કરવામાં હિંસાદિ ક્રિયાતું સાદૃશ્ય છે, અને કર્મનો વિધાત કરવામાં દયા વિગેરે ક્રિયાતું સાદૃશ્ય નથી એમ માનો, એવું શું કારણ? શું એક પ્રયત્નથી એક કર્મબંધ રૂપ કાર્ય સાધ્ય થાય, અને તેવાજ એક શુભ પ્રયત્નથી નિર્જરારૂપ કાર્ય સાધ્ય ન થાય? માટે જેમ તીવ્રાદિ અશુભ પરિણામ, કર્મ અહણ કરવામાં હેતુરૂપ માનો છે, તેમ તેનો વિયોગ કરવામાં પણ તીવ્રાદિ શુભ પરિણામ કેમ નથી-માનના ! ૨૫૩૧-૨૫૩૨-૨૫૩૩.

જીવની સાથે કર્મનો સુવર્ણ અને પત્થરની પેઠે અવિભાગપણે સંબંધ છે, તે છતાં જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે તેનો વિયોગ થાય છે, તથા મિથ્યાત્વાદિવડે જીવ સાથે કર્મનો સંબંધ થાય છે. અહીં કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે-જીવોનો અવિભાગ સંબંધ બે પ્રકારે છે, એ આકાશની સાથે અને ખીજે કર્મની સાથે, તેમાં જે આકાશની સાથે સંબંધ છે, તેનો કદી પણ વિયોગ નથી થતો, અને જે કર્મની સાથે જીવોનો અવિભાગ સંબંધ છે, તેમાં અભવ્ય જીવોની સાથે જે સંબંધ છે, તે નો કદિ પણ વિયોગ પામતો નથી, પરંતુ જે ભવ્ય જીવોની સાથે કર્મનો સંબંધ છે, તેનો તથાવિધ જ્ઞાન-દર્શન-ચાત્રિય અને ત્યાદિ સામગ્રીના સદ્ભાવે વિયોગ થાય છે. પણ જે તથાવિધ જ્ઞાન-દર્શન ત્યાદિ સામગ્રીનો અભાવ હોય, તે ભવ્યજીવોને પણ કર્મનો વિયોગ ન થાય.

નોંધાવું—તે પછી તેઓને ભવ્ય કેમ કહી શકાય ?

અર્થાત્—માત્ર પ્રાણિની ચેતના માત્રથીજ તે ભવ્ય કહેવાય છે. તેને જે જ્ઞાન-દર્શન-ચાત્રિય-સામગ્રી વગેરે વડે વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, એમ ન સમજવું. તેને જે જ્ઞાન-દર્શન-ચાત્રિય-સામગ્રી વગેરે વડે વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, એમ ન સમજવું. તેને જે જ્ઞાન-દર્શન-ચાત્રિય-સામગ્રી વગેરે વડે વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, એમ ન સમજવું. તેને જે જ્ઞાન-દર્શન-ચાત્રિય-સામગ્રી વગેરે વડે વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, એમ ન સમજવું.

માદિરૂપે નથી થતાં, અને કેટલાક તથાવિધ સામગ્રીના સદ્ભાવે પ્રતિમાદિરૂપે થાય છે, તેમ અહીં ભવ્યોના સંબંધમાં પણ સમજવું.

આ ઉપરથી એ. સિદ્ધ થયું કે ” જીવ અને કર્મ અન્યોઅન્ય અવિભાગપણે અવ-
સ્થિત હોવાથી, તેના વિયોગ નથી થતો. ” એ કથન અનેકાન્તિક છે. કેમકે ક્ષીર અને
નીરનો, કંચન અને ઉપલનો, તથાવિધ ઉપાય કરવાથી વિયોગ થાય છે, તેમ જીવ અને
કર્મનો પણ તથાવિધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારત્રાદિ રૂપ ઉપાયથી વિયોગ થાય છે.

ગોષ્ઠામાહુલ —કુદેવાદિને દેવાદિની બુદ્ધિથી વંદનાદિ કરવું, તથા હિંસાદિ
ક્રિયાવડે જીવને કર્મ સાથે સંબંધ થાય છે, પણ દયા-દાન-સમિતિ-શુભિ આદિવડે તેનો
વિયોગ નથી થતો.

આચાર્ય:—મહાનુભાવ ! કર્મ ગ્રહણ કરવામાં હિંસાદિ ક્રિયાની સફળતા-માનો છે,
અને કર્મનો વિચાર કરવામાં દયા-દાનાદિ ક્રિયાની સફળતા નથી ઇચ્છતા, એમાં કયું સમર્થ
શુભિ છે ? અર્થાત્ પાપસ્થાનકમાં કરેલો પ્રયત્ન, કર્મ ગ્રહણ કરવા રૂપ એક કાર્ય સિદ્ધ કરે
છે, અને સંયમાદિ સ્થાનમાં કરેલો પ્રયત્ન કર્મની નિર્જરારૂપ કાર્ય સિદ્ધ નથી કરતો, આવી
માન્યતામાં તમારી સ્વચ્છંદ વૃત્તિ સિવાય બીજું શું કારણ છે ? વસ્તુતઃ તમારી કર્મ
સંબંધીની બધી માન્યતા કદાગ્રહવાળી છે. ખરી રીતે તો જેમ તીવ્ર-મંદાદિ અશુભ
પરિણામ કર્મ ગ્રહણ કરવામાં હેતુભૂત છે, તેમ તીવ્ર મંદાદિ-શુભ પરિણામ કર્મનો વિયોગ
કરવામાં પણ હેતુભૂત છે. આજ માન્યતા શુદ્ધિ સંગત છે, અને આ ઉપરથી એ
પણ સિદ્ધ થાય છે કે જીવની સાથે કર્મ અવિભાગપણે રહેલ છે; તે છતાં પણ તેનો
વિયોગ થાય છે. ૨૫૩૨-થી-૨૫૩૩.

હવે પ્રત્યાખ્યાનના સંબંધમાં વિપ્રતિપત્તિ દૂર કરવાને કહે છે.

કિમપરિમાણં સત્તી અણાગયદ્વા અહાપરિચ્છેઓ ? ।

જહ જાવદત્તિય સત્તી તો નણુ સચ્ચેવ પરિમાણં ॥ ૨૫૩૪ ॥

સત્તિ-કિરિયાણુમેઓ કાલો સૂરકિરિયાણુમેઓ વ્વ ।

નણુ અપરિમાણહાણી આસંસા વેવ તદવત્તયા ॥ ૨૫૩૫ ॥

અપરિમાણ એટલે શું ? શક્તિ હોય ત્યાં મુઘી કરવું તે ? અનાગત બધે અદ્વા ?
કે અપરિચ્છેદ તે અપરિમાણ ? જો શક્તિ પર્યન્ત કરવું તે અપરિમાણ હોય, તો તેજ
પરિમાણ કરે છે. કેમકે સૂર્યાદિની ગતિક્રિયા વડે જેમ સમયાદિ કાળ અનુભિત છે, તેમ
શક્તિ દિવા વડે પણ કાળ અનુભિત છે. તેથી કરીને અપરિમાણની હાની થાય છે અને
આમાંના દોષ કાયમ રહે છે. ૨૫૩૪-૨૫૩૫.

આચાર્ય:—“ જે પ્રત્યાખ્યાન પરિમાણ વિનાજ કું હોય તે કલ્યાણકારી છે. ”
જેમ જે તને કહે છે, તેમાં જ્યે પૂછીએ છીએ કે તને અપરિમાણ કોને કહે છે ? જ્યાં
શુભી શક્તિ હોય ત્યાં મુઘી કરવું, તે અપરિમાણ છે ? અથવા સર્વ અનાગત કાળ, તે
અપરિમાણ જ ? કે અપરિચ્છેદને અપરિમાણ કહે છે ? જ્યાં મુઘી શક્તિ હોય, ત્યાં મુઘી
શું અશુક નહિ એવું, એ પ્રમાણેની શક્તિને જો અપરિમાણ કહેતા હો, તો તે શક્તિજ
પરિમાણ થાય છે. કારણ કે “ જ્યાં મુઘી શક્તિ હોય, ત્યાં મુઘી શું અશુક નહિ એવું, ”
એ પ્રકારની શક્તિરૂપ ક્રિયા વડે પ્રત્યાખ્યાનની અર્થાદાનું પરિમાણ થાય છે. જેમ સૂર્યા-

દિની ગતિ વડે સમય આવળી વિગેરે કાળનું પરિમાણ થાય છે, તેમ ઉપરોક્ત શક્તિરૂપ ક્રિયા વડે પણ પ્રત્યાખ્યાનની મર્યાદાનું પરિમાણ થાય છે. અને એ પ્રમાણે માનવાર્થી “અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું જોઈએ.” એ તમારા પક્ષની હાની થાય છે, તેમજ આશંસા દોષ કાયમ રહે છે. કેમકે “શક્તિ પૂરી થયા પછી હું એ સેવીશ.” એવી આશંસા અવસ્થિત રહે છે. ૨૫૩૪-૨૫૩૫.

શક્તિરૂપ અપરિમાણ માનવામાં બીજા પણ અનેક દોષો છે.

જહ ન વયમઙ્ગદોસો મયસ્સ તહ જીવઓવિ સેવાણ ।

વયમઙ્ગનિઘ્મયાઓ પચ્ચક્ષાણાણવત્થા ય ॥ ૨૫૩૬ ॥

इत्तियमेती सत्तीत्ति नाइयारो न यावि पच्छित्तं ।

न य सव्वयनियमो एगेणवि संजयत्तत्ति ॥ ૨૫૩૭ ॥

અમારા મતે જેમ મરેલાને પરલોકમાં વ્રત ભંગનો દોષ નથી, તેમ તમારા મતે (શક્તિરૂપ અપરિમાણથી) જીવતાને ભોગ ભોગવતાં પણ દોષ નહીં લાગે, અને એ પ્રમાણે વ્રત ભંગના ભયના અભાવથી પ્રત્યાખ્યાનની અનવસ્થા થશે. વળી “આટલી જ મારી શક્તિ છે, એથી અધિક નથી.” એવા અધ્યવસાયથી વિપરીત સેવન કરતાં તમારા અભિપ્રાયે અતિચાર નહિ લાગે, વ્રત ભંગ નહિ થાય. પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નહિ લાગે, સર્વ વ્રત પાળવાનો નિયમ પણ નહિ રહે, અને એકજ વ્રતથી સંયમી કહેવાશે.

જેમ મરણ પામેલાને દેવગતિ આદિ પરલોકમાં દેવાંગનાદ સાથે ભોગ ભોગવતાં અમારા મતાનુસારે દોષ નથી લાગતો, તેમ તમારા મતાનુસાર શક્તિરૂપ અપરિમાણ માનવાથી જીવતા છતાં પણ ભોગ ભોગવતાં દોષ નહિ લાગે; કેમકે “આટલીજ મારી શક્તિ છે, તે પછી મારું પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ થવાથી જીવતાં છતાં પણ હું ભોગો ભોગવું. આવા અભિપ્રાયે પ્રત્યાખ્યાન લેવાથી ભોગો ભોગવતાં છતાં પણ દોષાનુપંગ નહિ લાગે, પરંતુ આવી માન્યતા જિન શાસનમાં ઈષ્ટ નથી વળી “આટલીજ મારી શક્તિ છે” એવા અવલંબનથી વ્રત ભંગનો ભય નહિ રહે, અને પ્રત્યાખ્યાનની અનવસ્થા થશે. કેમકે “આટલીજ મારી શક્તિ છે.” એમ માનીને ભોગો ભોગવે, ફરી પાછું પ્રત્યાખ્યાન લે; ફરી એજ પ્રમાણે ભોગ ભોગવે અને પુનઃ પ્રત્યાખ્યાન કરે, એ પ્રમાણે વારંવાર કરવાથી પ્રત્યાખ્યાનની અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. તથા “આટલીજ મારી શક્તિ છે, તેથી અધિક નથી” એવા અધ્યવસાયથી પ્રતિસેવના કરનાર આક્રુતે તમારા અભિપ્રાયનુસાર અતિચાર નહિ લાગે, વ્રત ભંગ નહીં થાય, પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ આવે અને સર્વ વ્રત પાળવાં જોઈએ એવો નિયમ પણ નહિ રહે; કેમકે શક્તિના જ્ઞાનાથી તમારા મતાનુસાર વ્રત વ્રત પાળવાથી પણ સંયમી કહેવાય. પણ આ સુવર્ણ શાસન વિરૂદ્ધ અને નુકતિ યોગ્ય છે, તેથી તેમ માનવું યોગ્ય નથી. ૨૫૩૬-૨૫૩૭.

અપરિમાણ એટલે સર્વ અનાગત કાળ, અથવા અપરિચ્છેદ કંદા તે તે પદ અયોગ્ય છે.

अहं सदागमयकाज्जाहं मयं अपरिमार्ग ।

तेजःपुण्यवद्वर्णोऽपि सगवो नम ॥ ૨૫૩૮ ॥

સિદ્ધોઽવિ સંજઓ ચિય સત્તાણાગયદ્ધસંવરધરોત્તિ ।

ઉત્તરગુણ-સંવરણાભાવો ચિય સત્ત્વહા ચેવ ॥ ૨૫૩૯ ॥

અપરિચ્છેદઽવિ સમાણ એસ દોસો જઓ સુણ તેણં ।

વયમંગમયાઽવ ચિય જાવજ્જોવંતિ નિદ્દિઢં ॥ ૨૫૪૦ ॥

અથવા સર્વ અનાગત કાળનું શ્રદ્ધા કરવું, તેને તમે અપરિભાણ માનતા હો, તો તેથી અપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાવાળો થવાથી, મરણ પામીને પણ તે ભગ્નપત્ની કહેવાશે, અને સિદ્ધ પણ સર્વ અનાગત કાળ પર્યંત સંવર ધારી હોવાથી સંયમી કહેવાશે, વળી એ પ્રમાણે માનવાથી ઉત્તર ગુણ સંવરણનો સર્વથા અભાવ થશે, તથા અપરિચ્છેદરૂપ અપરિભાણ માનવામાં પણ એજ દોષ સમાન છે. તે માટે મન ભંગના ભયથી શ્રુતમાં પ્રત્યાખ્યાનનું પરિભાણ યાવજ્જીવ પર્યંતનું કહ્યું છે.

સર્વ અનાગત કાળનું પ્રત્યાખ્યાન તે અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય, એમ જો અપરિભાણની વ્યાખ્યા કરતા હો, તો મરણ પામીને દેવલોકાદિમાં ગએલ મુનિ ભોગોનું સેવન કરતા અપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાવાળો થવાથી ભગ્નપત્ની કહેવાશે; કેમકે સર્વ અનાગત કાળ સુધી પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન તેણે નથી કર્યું. વળી અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાનની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાથી મુક્તાત્મા પણ સંયમી કહેવાશે, કેમકે તેઓ સર્વ અનાગત કાળ પર્યંત સંવર ધારી છે; પરંતુ મુક્તાત્માને સંયમી કહેવા એ આગમ વિરૂદ્ધ છે, કેમકે-“ સિદ્ધે નો સંજણ નો અસંજણ, નો સંજયાસંજણ ” એટલે સિદ્ધતા છોડે સંયમી નથી, અસંયમી નથી, અને સંયમાગંયમી-દેશવિરતિ પણ નથી.

વળી એ સિવાય બીજા દોષો પણ એ માન્યતામાં આવે છે. પોરિષી-પુરિમાર્ધ, એકાસણ-ઉપવાસાદિ તપરૂપ ઉત્તરગુણ, અને ઘણા આગારોથી શ્રદ્ધા કરેલ એ એકાસ-ભાદિનાં પ્રત્યાખ્યાનને ભોજનાનંતર આગારો વડે સંક્ષેપવા રૂપ સંવરણ, એ બંને ઉત્તર-ગુણ અને સંવરણનો સર્વ અનાગત કાળ પર્યંતના પ્રત્યાખ્યાનમાં સર્વથા અભાવ થાય છે, કેમકે તમારા મને પોરિષી આદિમાં સર્વ અનાગત કાળનું પ્રત્યાખ્યાન ઘટવુંજ નથી. અને એકાસણાદિમાં સંવરણ પણ કદાપિ ઘટવું નથી. એ સ્પષ્ટ જાણી શકાય એમ છે.

તથા ત્રીજા વિકલ્પાનુસાર અપરિચ્છેદરૂપ અપરિભાણ માનવામાં આવે, તોપણ તેમાં ઉપર કહેલા દોષ આવે છે જેમકે-કાળના પરિચ્છેદ (નિયમ) વિના પ્રત્યાખ્યાન કરનાર વ્યક્તિ, ધટિકાદિરૂપ કિંચિત્ કાળ વીત્યા પછી પ્રતિસેવા કરે, કે સર્વ અનાગતકાળ પર્યંત પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન કરે? જો ધટિકાદિરૂપ કિંચિત્ કાળ વીત્યા પછી પ્રતિસેવા કરે, એમ કહેવામાં આવે, તો અનવસ્થા થશે; કારણ કે જો એક ધટિકા વીત્યા પછી પ્રતિ-સેવા કરે, ના પછી જો અથવા ત્રણ ધટિકા પછી સામારે એમ ન કરે? તેમજ એથી વધારે પણ કાળ વીત્યા પછી સામારે એમ ન કરે? એ પ્રમાણે વારંવાર પ્રશ્ન થતાં અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. અને ત્રીજા વિકલ્પાનુસાર સર્વ અનાગત કાળ પર્યંત પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન કરે, એમ કહેવામાં આવે, તો મરણ પામ્યા પછી પરલોકમાં ભોગ ભોગવનારાને મન ભંગ થાય; મુક્તાત્માને સંયમી કહેવા પડે, અને ઉત્તર ગુણ-સંવરણનો સર્વથા અભાવ થાય. આ પ્રમાણે અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાનમાં અનેક દોષો આવતા હોવાથી મન ભંગના ભયને કારણે ઉપરોક્ત ત્રણ વિકલ્પનો પરિહાર કરીને આગમમાં “સર્વ સાવજ્ઞ જોગં પચ્ચક્કલામિ જાણજ્જોણય ” એટલે સર્વ સાવધ થાવનો (વ્યાપારનો) છવનપર્યંત ત્યાગ કરે છું,

(૨૯૬) અપ્રતનું ભાવિપણું નિયત છતાં અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાનજાણને મૃપાવાદ.

આ પાઠમાં “યાવજ્જીવમ્” એ પદથી સાધુના પ્રત્યાખ્યાનનું જીવન પર્યન્તનું પરિભાણ કહ્યું છે, માટે “અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું જોઈએ” એવો આયહુ તજી દો, અને આગમોક્ત કથન અંગીકાર કરો, ૨૫૩૮-થી-૨૫૪૦

સપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાનમાં આશંસા દોષ નથી.

નાસંસા સેવિસ્સામિ કિંતુ મા મે મયસ્સ વયમજ્જો ।

હોહિ સુરેસું કો વા વયાવગાસો વિમુક્કસ્સ ? ॥ ૨૫૪૧ ॥

(જીવન પર્યન્તનું પ્રત્યાખ્યાન કરતા, મરણ પામ્યા પછી) હું ભોગો ભોગવીશ એવી આશંસા નથી હોતી, પરંતુ મરણ પામ્યા પછી દેવલોકમાં મારે વ્રત ભંગ ન થાયો, એવા પરિણામ હોય છે. અને મુક્તાત્માને તો વ્રતનો અવકાશજ ક્યાં છે ? ૨૫૪૨

યાવજ્જીવત પર્યન્તની મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાન કરનારને, “ મરણાનન્તર હું ભોગો ભોગવીશ ” એવી આશંસા કદી પણ નથી હોતી, એટલે કે એવા પ્રકારના પરિણામથી મર્યાદાવાળું પ્રત્યાખ્યાન તે નથી કરતો, પરંતુ “ મરણ પામ્યા પછી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થવાથી મારે ભોગો ભોગવતાં વ્રત ભંગ ન થાય ” એવા શુભ પરિણામથી તે મર્યાદાવાળું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, એટલે તેમાં આશંસા દોષ ક્યાંથી આવે ? નજ આવે ? કારણ કે પ્રત્યાખ્યાન કરનાર વિરતને આવરનાર કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી અહીંયાં તો સ્વાધીન છે, પરંતુ દેવલોકમાં વિરતને આવરનાર કર્મનો ઉદય થવાથી તે વ્યક્તિ પરાધીન થાય છે, તેથી જીવન પર્યન્તની મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાન કરવું શક્ય છે, પણ તે પછીનું અપરિ-ભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું શક્ય નથી.

ગોષ્ઠામહિલ:—અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન લેતાં પરલોકમાં વ્રતભંગના ભયથી શા માટે કરવું જોઈએ ? ધારો કે એ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાન લેનાર મરણ પામ્યા પછી મોક્ષે જશે, ત્યાં ભોગ ભોગવવાના અભાવે, વ્રત ભંગનો ભય નહિ રહે.

આચાર્ય:—તમારી એ દલીલ યોગ્ય નથી, કેમકે આ કાળે અહીંથી કોઈને મુક્તિ ગમનનો સંભવ નથી, અને મહાવિદેહમાં પણ સર્વ જીવો મોક્ષે જાય એવો નિયમ નથી એટલે તમારી દલીલ ચુકિતસંગત નથી.

ગોષ્ઠામહિલ:—ગમે તે કોઈ મોક્ષેજાય, તેને અને મુક્તાત્માને મારા કથા મુજબ અપરિ-ભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરતાં કંઈ દોષ નહિ આવે, કેમકે મુક્તિમાં પણ મદા વ્રતો માટે જવાથી અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાનની સંજ્ઞા થશે.

આચાર્ય:—તમારું એ કથન પણ યોગ્ય નથી, કેમકે જે મુક્તિમાં જાય છે, તેવા નિષ્ઠિતાર્થ વાળા મુક્તાત્માને વ્રતનો અવકાશજ ક્યાં છે ? કે જેવી વ્રતોની સંજ્ઞા થાય ? તેમને તો સર્વ અર્થ સિદ્ધ થઈ ગયેલા હોવાથી વ્રતોની અવેશજ નથી. એટલે મોક્ષગામી જીવોની અપેક્ષા એ પણ અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું તે યોગ્ય નથી. ૨૫૪૩

અપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન કરનાર મૃપાવાદી છે.

જો પુણરવ્યમાવં મુળમાગોઽવસ્મમાવિનં ષણટ ।

વયમરમિમામમેવં પચ્ચવ્યંમો મુમાવાડે ॥ ૨૫૪૨ ॥

માવો પચ્ચસ્વાણં મો જટ મરણપરત્રો વિ તો મમં ।

અર નનિય ન નિરિમદ્દ જાવજ્જીવંનિ તો કીમ ? ॥ ૨૫૪૩ ॥

જડ અન્નદેવ ભાવો વેચયઓ વચનમનદા માયા ।

કિં વાઽમિદિદ્ દોસો ભાવાઓ કિં વઓ ગુરુયં ? ॥ ૨૫૪૪ ॥

અન્નત્ય નિવદિદ્ વંજણમ્મિ જો સ્વલુ મણોગઓ ભાવો ।

તં સ્વલુ પચ્ચક્કલાણં, ન પમાણં વંજણં છલણા ॥ ૨૫૪૫ ॥

સવિધમાં દેવગતિ આદિમાં અવિરતીભાવ અવશ્ય થનાર છે, એમ જાણવા છતાં પણ જે અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાનનો ઉચ્ચાર કરે છે, તે પ્રત્યક્ષ મૂપાવાદી છે. તથા વિરતિ પરિણામ રૂપ ભાવ તે પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય, એવો ભાવ જે મરણ પછી પણ હોય, તો વ્રતનો ભંગ ન થાય. અને એવો ભાવ ન હોય, તો યાવજીવનની મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાન શા માટે નથી કહેતા? વિરતિ પરિણામરૂપ ભાવ અન્ય પ્રકારના છે, એમ જાણવા છતાં પણ પરિમાણ રહિત-અન્યથા પ્રકારે વચન કહેવું, એ કેવળ માયાજ છે. અથવા યાવજીવન પર્યન્તનું પ્રત્યાખ્યાન કહેવામાં શા દોષ છે? (કે જેથી એમ નથી કહેતા.) અથવા શું ભાવથી વચન વધારે મુખ્ય છે? (કે જેથી અન્યથા વચનોચ્ચાર કરોછો? આગમમાં તો ભાવનીજ મુખ્યતા છે.) અન્ય પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનના ભાવ હોય, અને અન્ય પ્રત્યાખ્યાનના વ્યવર્તનો ઉચ્ચાર થાય, એમાં મનોગત જે ભાવ હોય, તે ભાવજ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન છે, પણ વ્યવર્તનની સ્ખલના (અન્ય પાઠનો ઉચાર) પ્રમાણ નથી. ૨૫૪૨-૨૫૪૩-૨૫૪૪-૨૫૪૫

કોઈ વ્યક્તિ શાસ્ત્રથી પરિચિત મતિ હોવાથી વિશેષજ્ઞ હોયને તેથી “દાષ-હિત સંપૂર્ણ વ્રત પાળનાર દેવલોકમાં જાય છે, ત્યાં સવિધમાં તેને અવિરતિભાવ અવશ્ય થવાનો છે.” એ પ્રમાણે જાણવા છતાં પણ જે યાવજીવનના પરિમાણ રહિત પ્રત્યાખ્યાનનો ઉચ્ચાર કરે, તો તે પ્રત્યક્ષ મૂપાવાદી છે કેમકે અન્યથા કહીને અન્યથા પ્રકારે તે કરે છે,

ચિત્તનો વિરતિ પરિણામરૂપ ભાવ તે પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે એવો ભાવ પ્રત્યાખ્યાન કરનારને જીવન પર્યન્તજ હોય છે, કે મરણ પછી પણ હોય છે? જે મરણ પછી પણ એવો ભાવ રહેતો હોય, તો તેનું પ્રત્યાખ્યાન ભંગ થશે. કેમકે દેવલોકાદિમાં અવશ્ય ભોગો સેવવાના હોય છેજ. અને જે જીવન પર્યન્તજ એવો ભાવ રહેતો હોય, તો જીવન પર્યન્તની મર્યાદાવાળું પ્રત્યાખ્યાન શા માટે ન કરવું? અને મનમાં અન્ય છતાં વચનથી અન્ય કહેવું?

ચિત્તમાં જીવન પર્યન્તની મર્યાદાવાળા પ્રત્યાખ્યાનના પરિણામ છે, એમ જાણવા છતાં પણ પરિણામરહિત પ્રત્યાખ્યાનનો ઉચ્ચાર કરવો, એ ઉચ્ચારનું રૂપ માયા સિવાય બીજું કંઈ નથી. વળી આ સંબંધમાં હું તમને પૂછું છું કે ચિત્તમાં પ્રત્યાખ્યાનના પરિણામ જીવન પર્યન્તની મર્યાદાવાળા છે, તે છતાં જીવન પર્યન્તની મર્યાદાવાળા પ્રત્યાખ્યાનનો ઉચ્ચાર કરવામાં તમે શું કોઈ દોષ જુઓ છો? કે જેથી અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન વચનથી પણ નથી કહેતા? અથવા ભાવથી વચનની વધારે મુખ્યતા છે? કે જેથી ભાવ અન્ય પ્રકારનો છતાં વચનોચ્ચાર અન્યથા પ્રકારે કરો છો? આગમમાં તો ભાવનેજ પ્રમાણ કહેલ છે, વચનને પ્રમાણ નથી કહ્યું.

ધારો કે કોઈ ત્રિવિધ આહારરહિત પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો, અને પછી “અન્નવિધ આહારનો ત્યાગ કરું મુ” આવા પ્રકારનો પાટોચ્ચાર કરે, તેમાં તેને મનના

ભાવની અનુવૃત્તિ સિવાય અન્ય પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનના પાઠનો ઉચ્ચાર થવાથી, તે પ્રત્યાખ્યાન કરનારનો મનોગત ભાવ એજ પ્રમાણભૂત છે, પણ અન્યથા રીતે થએલો શબ્દોચ્ચાર પ્રમાણભૂત નથી. કેમકે એ શબ્દોચ્ચાર ભાવના અનુરોધ સિવાય થએલ હોવાથી છળ માત્ર છે. એ પ્રમાણે આગમમાં વચનની પ્રમાણિકતા નથી કહી. “જાવજીવાપ” એવી મર્યાદાથી સપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન કરવું જોઈએ. એમ અંગીકાર કરીને મિથ્યા આશ્રયનો ત્યાગ કરો. ૨૫૪૫.

ઈત્યાદિ અનેક યુક્તિઓથી સમજાવ્યા છતાં તે ન સમજ્યા, એટલે શ્રીસંઘે તેમને સંઘ બાહ્ય કર્યા.

इय पणविओऽवि न सो जाहे सहहइ पूसमित्तेण ।

अन्नगणत्थेरेहि य काउं तो संघसमवायं ॥ २५४६ ॥

आहूय देवयं वेइ जाणमाणोऽऽवि पच्चयनिमित्तं ।

वच्च जिणिंदं पुच्छसु गयाऽगया सा परिकहेइ ॥ २५४७ ॥

संघो सम्मावाई गुरुपुरोगोत्ति जिणवरो भणइ ।

इयरो मिच्छावाई सत्तमओ निण्हवोऽयं ति ॥ २५४८ ॥

एईए सामत्थं कत्तो गंतुं जिणिंद मूलंमि ।

वेई कडपूयणाए, संघेण तओ कओ वज्झो ॥ २५४९ ॥

એ પ્રમાણે પુષ્પમિત્ર આચાર્યે, અનેક યુક્તિઓથી સમજાવ્યા છતાં ગોષ્ઠામાહિલે તે કબ્બુલ ન કર્યું, ત્યારે તેને બીજા ગચ્છના બહુ શ્રુતસ્થવિરોની પાસે લઇ ગયા, (સ્થવિરોએ આચાર્યનું કથન સત્ય કહ્યું અને ગોષ્ઠામાહિલનું અસત્ય કહ્યું, ગોષ્ઠામાહિલે સ્થવિરોને કહ્યું કે હું પ્રરૂપણા કરું છું તેવુંજ તીર્થંકરોએ પ્રરૂપણું છે હે રૂપિયો તમે શું જાણો છો ? ત્યારે તેમણે કહ્યું. તમે મિથ્યાભીમાની છો ભગવાનની (તીર્થંકરોની) આશાવના કરો નહીં. તમે કાંઇપણ જાણતા નથી, ગોષ્ઠામાહિલે તે પણ ન માન્યું એટલે તેમણે શ્રીગચ્છને બોલાવ્યા, શ્રીસંઘે કાયોત્સર્ગ કરીને દેવીને બોલાવી, તેમના પ્રભાવથી દેવીએ પ્રગટ થઇને કાર્ય માટે સંઘની આજ્ઞા માગી. શ્રીસંઘે પ્રસ્તુત અર્થને જાણવા છતાં મર્ચ લોકોની પ્રતીતિ માટે કહ્યું કે-મહાવિદેહમાં જિનેશ્વર પાસે જઇને પૃષ્ઠા, (કે દુર્ગસિકાપુષ્પમિત્રાદિ મર્ચ સંઘ કહે છે, તે સત્ય છે, કે ગોષ્ઠામાહિલ કહે છે તે અત્ય છે ?) દેવીએ કહ્યું કે મને મહાવિદેહમાં જતાં વિવ્રતા દૂર થવા માટે કાયોત્સર્ગ કરો. મંઘે તેમ કરવાથી દેવીએ તદનુસાર જિનેશ્વરને પુછીને કહ્યું કે આચાર્યાદિ શ્રીમંઘ કહે છે તે અત્ય છે, અને ગોષ્ઠામાહિલ તો મિથ્યાવાદી તેમજ સાતમેા નિન્દુવ છે, એમ જિનેશ્વરે કહ્યું છે. (આ આંખગીતિ ગોષ્ઠામાહિલે કહ્યું કે,) આ બિચારી અહમ ઋદ્ધિવાલી કટપૂતનાન એવું મામર્યે ક્યાંથી દોષ, કે તે જિનેશ્વર પાસે જઈ મહે ? આથી શ્રીમંઘ નિન્દુવ જાણીને ગોષ્ઠામાહિલને મંઘ બાહ્ય કર્યા. ૨૫૪૬-૨૫૪૯.

દેશ વિશ્વવાદી સાત નિન્હુવોની માન્યતા કહી, હવે ગુહુરય પપ્પસ ઇત્યાદિ ૨૩૦૦ મી ગાથામાંના 'ચ' શબ્દથી અહણ કરેલ આઠમા યોટિક (દિગંબર) નિન્હુવાની માન્યતા કહે છે.

છ વાસસયાઈં નવુત્તરાઈં તદ્દા સિદ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ ।

તો વોહિયાણ દિટ્ઠી રહવીરપુરે સમુપ્પણ્ણા ॥ ૨૫૫૦ ॥ મૂ૦ આ૦ ॥ ૧૪૫ ॥

રહવીરપુરં નગરં દીવગમુજ્જાણમજ્જકણ્ણે ચ ।

સિવમૂહસ્સુવહિમ્મિ પુચ્છા થેરાણ કહ્ણા ચ ॥ ૨૫૫૧ ॥ „ ॥ ૧૪૬ ॥

વોહિયસિવમૂહ્ઠો વોહિયલિંગસ્સ હોહ ઉપ્પત્તી ।

કોહિત્તકોટવીરા પરંપરાફાસમુપ્પન્ના ॥ ૨૫૫૨ ॥

॥ ૧૪૭ ॥

મહાવીરદેવ મોક્ષે ગયા પછી છસેં ને નવ વર્ષે રથવીરપુરનગરમાં યોટિક દૃષ્ટિ (દિગંબરમત) ઉત્પન્ન થઇ રથવીરપુરનગરના દીપકઉદ્યાનમાં આર્યકૃષ્ણસૂરિ આવ્યા, તેમની પાસે શિવભૂતિએ દીક્ષા લીધી. અને ઉપધિ સંબંધી સ્થાવરેને પૃચ્છા કરી, તેમણે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો, તે તેને સુચ્યો નહિ, તેથી શિવભૂતિ યોટિક થયો, તેનાથી યોટિક લિંગની ઉત્પત્તિ થઇ, તે પછી તેના કૌંડિન્ય અને કોટવીર નામના શિષ્યોની પરંપરાએ તે વૃદ્ધિ પામી ૨૫૫૦-૨૫૫૧-૨૫૫૨.

મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણ પછી છસેં ને નવ વર્ષે, યોટિક (દિગંબર) નિન્હુવો થયા, તેની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે એક વખત રથવીરપુરનગરની બહારના દીપક નામના ઉદ્યાનમાં આર્યકૃષ્ણ નામે આચાર્ય આવ્યા, તે વખતે તે નગરમાં શિવભૂતિ નામનો રાજસેવક રહેતો હતો, તેનું બીજું નામ સહસ્રમદલ હતું. તે રાજાની મહેરબાનીથી અનેક વિલાસ-ભોગ ભોગવતો નગરમાં ફરતો, અને બે પ્રહર રાત્રિ વીત્યા પછી ઘેર આવતો. તેના હુકમેશના આવા આવરણથી દુખી થએલી તેની સ્ત્રીએ એક દિવસ પોતાની સ્નેહાળ સામુને કહ્યું કે તમારા પુત્ર કદિ પણ રાત્રિએ વેળાસર આવતા નથી, તેથી હું હુકમેશાં ઉભગરાધી અને બૂબધી ખીડા પામું છું. આ સાંભળી સામુએ સ્નેહ પૂર્વક કહ્યું-બેટી ! હુકમેશાં બે એજ પ્રમાણે થાય છે, તો તે વાત તે મને આજ ગુપ્તી કેમ ન કહી ? પણ દીકર નહિ, આજે હું સૂઈ જા, તારા બદલે હું જાગીશ અને એ અવિનીત છોકરાને શિક્ષા આપીશ. સામુના કહેવાથી વહુ તે દિવસે સૂઈ ગઇ, અને ડોશી જાગતી બેઠી. રાત્રિના બે પ્રહર વીત્યા એટલે શિવભૂતિએ આવીને દ્વાર ઉઘાડવાનું કહ્યું. તે વખતે હુંદ થએલી માતાએ રોપ પૂર્વક કહ્યું, અરે ? ઉન્માર્ગગામી ! ઉદ્ધત છોકરા ! આટલી બધી રાત્રિ વીત્યા પછી નગરમાં રખડીને આવ્યો છે, તો જ્યાં અત્યારે દ્વાર ખુલ્લું રહેવું, ત્યાં જા, તારી પાછળ અમે તને તેડવા આવીશું નહિ, તેમ તારા વિના મરી જઈશ પછ નહિ. માતાના આવા ક્રોધ અને આક્રંદારવાળા વચનો સાંભળીને શિવભૂતિને પણ માહું લાગ્યું, તેથી તે રિસાધને ત્યાંથી પાછો ફરીને નગરમાં ફરવા લાગ્યો, ફરતાં ફરતાં તે વખતે આમુને ઉપાધ્યય ઉપાડા ભેગો, તે અવસરે ઉપાધ્યયમાં આમુએ સમજાવણ કરતા હતા. તેમની પાસે જઈને શિવભૂતિએ વચ્ચના કરીને ત્રત મારે યાચના કરી આમુએ તેની સર્વ દુર્ગત સાંભળ્યા પછી તેને ગજવડસલ તેમજ માતા વિગેરે સમાચારોએ ધુમ્મ નધી કરી, એમ જાણીને દીક્ષા ન આપી, આથી સહસ્રમદલ શિવભૂતિએ

કંઈ નાખવાના ચપ્પણિઆમાંથી રાખ લઇને સ્વયં-પોતાની મેળેજ લોચ કરી નાખ્યો, તેથી મુનિઓએ સાધુવેશ આપ્યો, અને સઘળા બીજે દિવસ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા, તે પછી કાળાન્તરે પુનઃ તેજ નગરમાં આવ્યા, તેમને સર્વને આવ્યા જાણીને તે નગરના રાજાએ અપૂર્વ સ્નેહથી શિવભૂતિમુનિને બહુમૂલ્યવાળું કંબળરત્ન આપ્યું. આથી આચાર્ય મહારાજે શિવભૂતિને કહ્યું, મુનિ ! આપું બહુમૂલ્યવાળું વસ્ત્ર આપણુ સાધુને કદ્યે નહિ, તેમજ માર્ગાદિમાં પણ આથી અનેક અનર્થ થવા સંભવ છે માટે તમારે તે રાખવું ન જોઇએ. શિવભૂતિએ તે કંબલ ઉપરની મૂર્છાને લીધે તેને ગુરૂને કહ્યા સિવાય ગોપની રાખી, અને દરરોજ તેને ગોચરીથી આવીને સંભાળતો, પણ કદી તેનો વાપરવામાં ઉપયોગ કરતો નહિ. તેનો આવો વ્યવસાય જોઇને ગુરૂએ જાણ્યું કે આને આ કંબલરત્ન ઉપર ઘણી મૂર્છા છે, તેથી તેનો નાશ કરવો જોઇએ. એમ વિચારીને ગુરૂશ્રીએ એક દિવસ તે મુનિ બહાર ગયા એટલે તે કંબળરત્નના નાના નાના ટુકડા કરીને દરેક સાધુને પગ સાફ કરવાને આપી દીધા. આ બનાવ શિવભૂતિએ જાણ્યો, એટલે તે અત્યંત કષાયિત ચિત્તવાળો થઇને શૈન રહ્યો. એક દિવસ આચાર્ય મહારાજ જિનકલ્પિયું વર્ણન કરતા હતા તેમાં તેમણે એમ કહ્યું કે-“જિનકલ્પિયે પ્રકારનાં હોય છે, એક હરેત એજ પાત્રવાળા અને બીજા પાત્ર ધારણ કરનારા, પુનઃ તે દરેકે વસ્ત્રવારી અને વસ્ત્ર સહિત એમ બન્ને પ્રકારના હોય છે. વળી બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, નવ, દસ, અગીઆર ને બાર પ્રકાર ઉપધિના જિન કલ્પમાં હોય છે, એટલે કે કેટલાક જિનકલ્પિયે રજોહરણ અને મુખવસ્ત્રિકા, એ બે પ્રકારની ઉપધિ હોય છે, કેટલાકને એક કલ્પ સહિત ત્રણ પ્રકારની ઉપધિ હોય છે, કેટલાકને બે કલ્પ સહિત ચાર પ્રકારની, કેટલાકને ત્રણ કલ્પ સહિત પાંચ પ્રકારની, કેટલાકને રજોહરણ, -મુહપત્તિ, પાત્ર, પાત્રમન્થન, પાત્રસ્થાપન, પાત્ર કેસરિકા, પડલાદિ રજઆણુ, ગુચ્છક એ પાત્ર નિયોગ એમ નવ પ્રકારે ઉપધિ હોય છે. કેટલાકને એ નવ સાથે એક કલ્પ સહિત દસ પ્રકારે, બે કલ્પ સહિત અગીઆર પ્રકારે અને ત્રણ કલ્પ સહિત બાર પ્રકારે ઉપધિ હોય છે.

એ પ્રમાણે સાંભળીને શિવભૂતિએ કહ્યું, જો એમ હોય, તો હમણા આશ્રમ જે વિના સ્થાવર કલ્પિયણુંજ ન રહે અને આપઘટિક કારણસર લેવાય ને વપરાય આટલી બધી ઉપાધિ શા માટે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, અને એ જિનકલ્પ કેમ નથી આદરતો? એના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે જણુ સ્વામીના નિર્વાણ વખતમાંજ જિનકલ્પનો વિચ્છેદ થયો જ. વળી એવા સંઘયણ આદિના અભાવે હમણા આપણા જેવાથી તે કરી શકાય તેમ નથી તે વખત શિવભૂતિએ અભિમાન પૂર્વક કહ્યું કે “હું” છતાં છતાં જુ જિનકલ્પ વિચ્છેદ પામશે? હું પાને એ જિનકલ્પ આદરીશ. પરલોકના અર્થ મુનિએ, તેજ નિષ્પરિગ્રહ જિનકલ્પ આદરવો જોઇએ, કયાય, ભય, મૂર્છા વિગેરે દોષો ઉત્પન્ન કરનાર અનર્થકારી આવ પરિગ્રહવું જુ પ્રયોજન છે? આજ કારણથી આગમમાં પરિગ્રહરહિત થવાને કહ્યું છે, વળી જિનેશ્વરે પણ અર્થવદ્ હતા, માટે અચેતકલ્પજુ મુદર છે. અને તેજ ધારણ કરવું જોઇએ.

તેજુએ કથન સાંભળીને ગુરૂશ્રીએ કહ્યું, જો એ પ્રમાણે હોય, તો મનીષમાં પણ કયાય-ભય-મૂર્છા વિગેરે દોષો હોય છે, તેથી પ્રત્યક્ષદુઃખ પછી તરત મરણ પણ તેજુ જોઇએ. અને જુમાં જે નિષ્પરિગ્રહવાળું કહ્યું છે, તે એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે વસ્ત્રવસ્ત્રદમ પદ્ય મૂર્છા ન કરવી. મૂર્છાના અભાવ એજ પરિગ્રહ રહિતવાળું છે; પરંતુ અર્થવા રત્ન રાખવું પણ ત્યાગ કરવું, તેજુ નામ પરિગ્રહરહિતવાળું નથી. વળી જિનેશ્વરે પણ મનીષા અર્થવદ્

(વસ્ત્રરહિત) નથી. “સર્વેષાં પદ્મમેણ નિગમયા જિગ્મરા ચઙ્ગીત” એ વચનથી સ્વે ચોવીસે જિનવરે એક દેવગ્રંથ (વસ્ત્ર) સહિત નીકળેલા છે. આ પ્રમાણે શુરએ તેમજ બીજા વૃદ્ધ સાધુઓએ અનેક શુદ્ધિઓથી શિવભૂતિને સમજાવ્યા છતાં, તેણે તથાવિધ કપાય મોહનીયાદિ કર્મના ઉદયથી પોતાનો કંઠગ્રહ ન તળ્યો; અને વસ્ત્રો તથા દર્શ બહાર ઉદ્યાનમાં જઈને રહ્યો, તે પછી તે ઠેકાણે ઉત્તરાનામની તેની બહેન તેને વંદન કરવાને ગઈ, તેણે પોતાના ભાઈને વસ્ત્રરહિત જોઈને પોતે પણ વસ્ત્ર ત્યજી દીધા, પછી વંદન કરીને તે ભિક્ષા માટે નગરમાં ગઈ, તેને વસ્ત્રરહિત બીજાત્સરૂપવાળી જોઈને એક ગણિકાએ વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે આને વસ્ત્ર વિનાની બીજાત્સરૂપવાળી જોઈને લોકો અમારા પર વિરાગ પામશે, માટે હું તેને વસ્ત્ર ઓઢાડું, એમ વિચારીને ગણિકાએ તે સાધ્વીની ઇચ્છા વિના પણ વસ્ત્ર ઓઢાડ્યું. નગરમાંથી પાછા ફરીને તેણે આ સર્વ બનાવ શિવભૂતિને જણાવ્યો. શિવભૂતિએ તેને કહ્યું કે વસ્ત્ર વિના સ્ત્રી ઘણીજ ખરાબ અને અતિલજ્જ પામવાયોગ્ય થાય છે, માટે તારે વસ્ત્રનો ત્યાગ ન કરવો, કેમકે દેવતાએ તને એ વસ્ત્ર આપ્યું છે, તે પછી કેટલાક દિવસે શિવભૂતિએ કૌંડિન્ય અને કોટ્વરીર નામના બે શિષ્યોને દીક્ષા આપી, તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યની પરંપરાએ ઉત્પત્ત થએલી આ યોગિક દૃષ્ટિ (દિગમ્બર સંપ્રદાય) વૃદ્ધિ પામી. ૨૫૫૦-૨૫૫૨.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ શિવભૂતિને જે પ્રકારે વિપ્રતિપત્તિ થઈ. તે સંવિસ્તર જણાવેછે.

उवहिविभागं सोऽं सिवभूर्दे अज्जकण्हगुरुमूले ।

जिणकप्पियाइयाणं भणइ गुरुं कोस नेयार्णि ? ॥ २५५३ ॥

जिणकप्पोऽणुचरिज्जइ वोच्छिन्नोत्ति भणिए पुणो भणइ ।

तदसत्तस्सोच्छिज्जट वोच्छिज्जइ किं समत्यस्स ? ॥ २५५४ ॥

पुवमणापुच्छट्ठिण्णकंवलकसायकलुसिओ चेव ।

नो वेइ परिगहओ कसाय-मुच्छा-भयार्इया ॥ २५५५ ॥

दोसा जओ सुवहुया सुए य भणियमपरिगहत्तंति ।

जमवेत्ता य जिणिदा तदभिहिओ जं च जिणकप्पो ॥ २५५६ ॥

जं च जियावेत्तपरोमहो मुणी जं च तोहि ठाणेहि ।

रत्थं धरेज्ज नेगंतओ तओऽवेत्तया सेया ॥ २५५७ ॥

गुरुणाऽभिहिओ जइ जं कसायहेज्ज परिगहो सो ते ॥

तां सो देहो चिय ने कसाउयप्पत्तिहेउत्ति ॥ २५५८ ॥

अणिय व किं किंचि जए जम्म व तस्स व कमायवीयं जं ।

वधु न होज्ज एवं धम्मोऽवि तुमे न वेत्तवो ॥ २५५९ ॥

नेन कसायत्तिमिजं जिणोऽवि गोत्ताल-भंगमार्इणं ।

धम्मो धम्मग्राऽवि य पडिणीयाणं जिणमयं च ॥ २५६० ॥

अइ ने न पोक्खसाहणमार्इणं गंयो कसायहेज्जवि ।

कसाय पोक्खसाहणमार्इणं मुद्धं कहं गंयो ? ॥ २५६१ ॥

આર્યકૃષ્ણ સૂરિ ખાસે જિનકલ્પક વિગેરેના ઉપાધિનો વિલાગ માંલ-
ખીને શિવભૂતિએ ગુરૂને કહ્યું, કે હમણા શામાટે જિનકલ્પ કોઇ આવરતું નથી ? તથા
વિધ સંધયણના અભાવે જ'બુસ્વામિના નિર્વાણના વખતમાં તેનો વિચ્છેદ થયો છે. એમ ગુરૂએ
કહ્યું, એટલે શિવભૂતિએ કહ્યું કે અશક્તને માટે તેનો ભલે વિચ્છેદ થાયો, પણ સમર્થને
તેનો વિચ્છેદ શામાટે થાય ? (આ પ્રમાણે પૂર્વે રત્ન કંબળમાટે પુચ્છાએલ, તે પછી) તેને
પૂછ્યા સિવાય કંબળના દુકડા કરી નાંખવાથી કષાયવડે કહુપિત થયેલ એવા તેણે પુનઃ
કહ્યું કે-પરિગ્રહથી કષાય, મૂર્છા, ભય વિગેરે ધણા દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, અને શ્રુતમાં પણ
અપરિગ્રહપણું (ધારણ કરવાને) કહ્યું છે, કેમકે જિનેશ્વરો અચેલક છે, અને તેમણે જ
જિનકલ્પ કહેલો છે. વળી જેણે અચેલ પરિગ્રહ જિત્યો હોય, તેજ મુનિ છે, અને તેમને
(લજ્જા-બ્રુગુપ્ત-અને અને શીતોષ્ણાદિ પરિગ્રહના હેતુથી) ત્રણ સ્થાનકે વસ્ત્ર ધારણ
કરવાનું કહ્યું છે, પણ એકાન્તે (વસ્ત્ર ધારણ કરવાંજ જોઇએ એમ) નથી કહ્યું. માટે અચેલકપ-
ણુંજ કલ્યાણકારી છે. (આથી) ગુરૂએ કહ્યું, જો એ પ્રમાણે જે કષાયનો હેતુ હોય, તે પરિગ્રહ
હોય તો યોગ્યતા શરીર પણ કષાયોત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી પરિગ્રહ કહેવાય. અને તેથી
તેનો પણ મુમુક્ષુએ ત્યાગ કરવો જોઇએ. વળી (શિવભૂતે !) જગતમાં એવી કઇ વસ્તુ
છે, કે જે ગમે તેવાને પણ કષાયના હેતુભૂત ન થાય ? અને એ પ્રમાણે હોય, તો તમારે
શ્રુત-ચારિત્રાત્મક ધર્મ પણ ગ્રહણ કરવો ન જોઇએ. કેમકે જિનેશ્વર પણ કિલ્લકર્મિ ગોશા-
લક અને સંગમક વિગેરેને કષાયના નિમિત્ત થયા, એજ પ્રમાણે જિનશાસનથી વિપરીત
વર્તનારાને, જિનેશ્વરે કહેલો ધર્મ, તે ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા સાધુઓ, અને દ્વાદશાંગીરૂપ જિનમત
કષાયનું નિમિત્ત થાય છે. (એટલે તેઓનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ, પરંતુ તેમ થઇ
નથી.) જિનેશ્વરે કહેલ શરીરાદિપદાર્થો કષાયના હેતુભૂત હોવા છતાં પણ તે મોક્ષના
સાધનભૂત હોવાથી પરિગ્રહ ન કહેવાય. (એમ કહેવામાં આવે છે.) તો ગુરૂ વસ્ત્રાદિ પણ
મોક્ષસાધનની બુદ્ધિએ લેવામાં આવે, તો કેવી રીતે પરિગ્રહ કહેવાય ? ન જ કહેવાય,
૨૫૫૩-થી-૨૫૬૧.

વસ્ત્રાદિ, મૂર્છાનો હેતુ તથા ભયહેતુ હોવાથી, ત્યજી દેવા જોઇએ, એનો ઉત્તર આપેલો.

મુચ્છાહેઝ ગંથો જહ તો દેહાઇઓ કહમગંથો ।

મુચ્છાવઓ ? કહં વા ગંથો વત્યાદસંગસસ ? ॥ ૨૫૬૨ ॥

અહ દેહા-ડડહારાડમુ ન મોક્ષસાદ્ગમેય તે મુચ્છા ।

કા મોક્ષસાદ્ગમેયું મુચ્છા વત્યાદમું તો ? ॥ ૨૫૬૩ ॥

અહ કુળમિ શુદ્ધવત્યાદમુ મુચ્છં ધ્રુવં સરીરેડવિ ।

અકેજ્જદુલ્લભયરે કાદિસિ મુચ્છં વિસેસેનં ॥ ૨૫૬૪ ॥

વત્યાદગંથરદિયા દેહા-ડડહારાડમેતમુચ્છાપ ।

તિરિય-સવગદઓ નણુ દવંતિ નિરઓવગા વહુગા ॥ ૨૫૬૫ ॥

અપગ્નિદાડવિ પરમેનિપમુ મુચ્છા-કમાય-દોમેદિ ।

અવિગિગદિ ચપાગો કમ્મમચ્છમગંતમજ્જન્તિ ॥ ૨૫૬૬ ॥

દેહવ્યવન્ય-મટ્ટા-ડગ્ગેવગા-ડડમરણપારિણો વેદ ।

અવમગાડમુ મુનઓ નિમ્મંગા કેવલમુરેતિ ॥ ૨૫૬૭ ॥

જઈ મયહેઝ ગંયો તો નાળાઈળ તદુવચાઈર્હિ ।

મયમિડ તાઈ ગંયો, વેહસ્સ ય સાવચાઈર્હિ ॥ ૨૫૬૮ ॥

અદ મોક્ષસાદળમઈર્ષ ન મયહેઝવિ તાળિ તે ગંયો ।

વત્યાઈ મોક્ષસાદળમઈર્ષ સુદ્ધં કહં ગંયો ? ॥ ૨૫૬૯ ॥

જે મૂર્છાનો હેતુ હોય તે પરિમિત કહેવાય, જે એમ હોય તો મૂર્છાવા-
ળાને શરીરાદિ પણ પરિમિત કેમ ન કહેવાય ? (તે પણ મૂર્છાનો હેતુ છે.) અને સંગર-
હિત એવા મુનિને વસ્ત્રાદિક પરિમિત શાથી કહેવાય ? શરીર-આહારાદિને મોક્ષસાધનની
બુદ્ધિએ પ્રહુણ કરવામાં આવે છે, તેથી તેમાં મૂર્છા નથી, (એમ કહેતો હો) તો
મોક્ષ સાધનપણું વસ્ત્રામાં પણ સમાન છતાં, તેમાં મૂર્છા શામટિ માને છે ? વળી (શરી-
રથી અત્યંત નિઃસાર, ક્ષણ માત્રમાં અગ્નિ-ચોરાદિકથી ઉપદ્રવવાલા સુત્રલ, કેટલાક કાળ
પછી અવશ્ય નાશ પામનાર) સ્થૂલ વસ્ત્રાદિકમાં તું મૂર્છા કરે છે, તો પછી શરીરમાં તો
અવશ્ય વિરોધે કરીને મૂર્છા કરીશ; કેમકે શરીર, વસ્ત્રાદિની પેઠે વેચાતું મળતું નથી,
પ્રાપ્ત થવું હુલ્લે છે, પણ દિવસ રહેવા વાળું છે અને વસ્ત્રાદિ કરતાં-વધારે કાર્ય સાધક
છે. (શરીરાદિ માત્રમાં જે મૂર્છા છે, તે અલ્પ છે, અને વસ્ત્રાદિ પરિમિતની મૂર્છા તેઘણી છે, તેથી
શરીરાદિ માત્રની મૂર્છા હોવા છતાં પણ નક્કી સાધુઓ મોક્ષ પામશે, અને તમારા જેવા વસ્ત્રવાળા
મોક્ષ નહીં પામે; એમ કહેવામાં આવે તો) વસ્ત્રાદિ પરિમિત વિનાના, અને શરીર-આહારાદિ
માત્રમાંજ મૂર્છાવાળા તિર્યચ-ભિલ વિગેરે અનેકવાર નરકગામી થાય છે. દારિદ્રથી પરાભૂત
થએલા અને તથાપ્રકારનો પરિમિત ન હોવા છતાં પણ પરવિલવમાં મૂર્છા કપાયાદિ દોષ-
વડે અનિશ્ચીત આત્માવાળા મનુષ્યો અનન્ત કર્મ ઉપાભે છે; અને બીજા મહામુનિઓ
કોઈએ ઉપસર્ગ કરવાની બુદ્ધિથી શરીરે મહામૂંઝવાળાં વસ્ત્ર-આભરણ-માળા-વિલેપનાદિ
પારખ કરાવ્યા છતાં, તે નિઃસંગ મુનિઓ કેવળજ્ઞાન શુદ્ધ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી જે
લયનો હેતુ હોય તે પરિમિત કહેવાય, તો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રવાળાને તેના ઉપધાત કર-
નારાથી લય છે, અને શરીરને હિંસ્ર પડુઓથી લય છે, (તેથી તે પણ લય હેતુ હોવા-
થી પરિમિત કહેવા જોઈએ.) લય હેતુ હોવા છતાં પણ તેને મોક્ષ સાધનની બુદ્ધિએ
પ્રહુણ કરવાથી પરિમિતપણું નથી. (એમ કહેવામાં આવે તો.) દોષ રહિત
વસ્ત્રાદિને પણ મોક્ષ સાધનની બુદ્ધિએ પ્રહુણ કરવામાં આવે, તો શાથી પરિમિત કહેવાય ?
૨૫૬૨-થી-૨૫૬૬.

વસ્ત્ર વિગેરે શોધ ધ્યાનનો હેતુ હોવાથી ત્યાગ કરવાં જોઈએ, એમ કહે એનો
ઉત્તર કહેલો.

મારમ્બળાણુવંધો રોદ્ધજ્ઞાણંતિ તે મઈ હોજ્ઞા ।

રુદ્ધમિર્ષ દેરાદ્ધ પમત્પમિદ નં તદેદાવિ ॥ ૨૫૭૦ ॥

જે જિવિયાપનારા ચોઈ મયહેઝવો અવિત્ત્યાણં ।

તે નેવ ય તિત્ત્યાણં પમત્પમાયાણ મોક્ષવાય ॥ ૨૫૭૧ ॥

(વસ્ત્રાદિ) સંરક્ષણાદિથી શોધધ્યાનનો હેતુ છે. (મારે તે તથા દેવા થાય
છે.) એમ તારી માન્યતા દોષ, તો શરીરમાં પણ એ સમાન છે. (યનનાથી શરી-
રાદિને સંરક્ષણ મોક્ષ હેતુ હોવાથી) પ્રસન્ન છે. તો તેવી રીતે વસ્ત્રાદિ પણ પ્રસન્ન છે.

વસ્તુત આ લોકમાં અસંયતિને જે આસન-શયનાદિ જેટલા પ્રકાર ભયના હેતુ છે, તે બધા પ્રશસ્તભાવવાળા સંયતને મોક્ષ માટે છે. ૨૫૭૦-૨૫૭૧

શિવ:-હિંસાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન, મૃષાનુબંધી રૈદ્ર યાન, સ્તેયાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન-અને સં-રક્ષણાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન એમ ચાર પ્રકારે રૈદ્રધ્યાન આગમમાં કહ્યું છે. તેમાં પ્રથમ પ્રાણીવધા-દિગ્ધ હિંસાનું જેમાં નિરંતર ચિન્તવન થાય તે હિંસાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન, જેમાં નિરંતર અસત્યનું ચિન્તવન થાય તે મૃષાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન, જેમાં નિરંતર-ચોરીનું ચિન્તવન થાય તે સ્તેયાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન, અને જેમાં અનેક મારણાદિ ઉપાયોથી ચોરાદિ થીંકી પોતાના દ્રવ્યને રક્ષણ કરવાનું ચિન્તવાય તે સંરક્ષણાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન, આ સંરક્ષણાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન જે વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો અવશ્ય થાય. આ પ્રમાણે રૈદ્રધ્યાનનો હેતુ હોવાથી વસ્ત્રાદિક શસ્ત્રાદિકની પેઠે દુર્ગતિના હેતુ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આચાર્ય:-એ પ્રમાણે સંરક્ષણાનુબંધી રૈદ્રધ્યાન તો શરીરાદિમાં પણ સમાન છે. કારણકે જળ-અગ્નિ-ચોર, સર્પ-હિંસ્રપશુ-વિષ-કંટક આદિથી શરીરનું પણ સંરક્ષણ નિરંતર ચિન્તવાય છે. એટલે તેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

શિવભૂતિ:-શરીર વિગેરે મોક્ષ સાધનનું અંગ હોવાથી ચતના વડે તેના સંરક્ષણનું ચિન્તવન કરવું તે પ્રશસ્ત છે.

આચાર્ય:-જો એમ હોય તો, આગમમાં કહ્યા મુજબ ચતનાના પ્રકારથી વસ્ત્રાદિમાં પણ સંરક્ષણાનુબંધ કરવામાં શું દોષ છે? તે પણ પ્રશસ્ત છે એટલે તેનો ત્યાગ શા માટે કરવો જોઈએ?

શિવભૂતિ:-વસ્ત્ર વિગેરે મૂર્ચ્છાદિ દોષના હેતુ હોવાથી પરિગ્રહજ છે, અને તે લોકને ભવભ્રમણનું કારણ છે, એ સર્વ કોઈને પ્રતીત છે. જ્યારે એ પરિગ્રહ લોકને ભવ-ભ્રમણનું કારણ છે, તો પછી વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહવાળા સાધુને પણ તે ભવભ્રમણનું કારણ કેમ ન થાય? થાયજ, માટે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આચાર્ય:-તારી એ એકાન્ત માન્યતા યોગ્ય નથી, કેમકે આસન શયન પાન ભોજન-ગમન-અવસ્થાન-મન-વચન-અને કાયાની એટલા વિગેરે જેટલા પ્રકાર છે, તે બધા અપ્રશસ્ત અધ્યવસાયવાળા અસંયતને આ લોકમાં ભયના હેતુ થાય છે; અને એજ બધા પ્રકારે પ્રશસ્ત અધ્યવસાયવાળા સંયતને મોક્ષના હેતુ થાય છે. એટલે જેણે લોભાદિ કપાયનો મૂળથીજ નાશ કરેલ છે એવા સાધુઓને વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કર્યા છતાં પણ કોઈ દોષ નથી લાગતો. વળી જે વસ્ત્રાદિ મૂર્ચ્છા વિગેરે હેતુ હોવાથી મુવર્ત્તનિકની પેઠે પરિગ્રહ છે, ઈત્યાદિ હેતુ અને દ્રષ્ટાન્તના કથન માત્રથીજ વસ્ત્રાદિકનું પરિગ્રહપણું તું સિદ્ધ કરે છે, તો અમે પણ એવાજ હેતુ અને ઉદાહરણથી મુવર્ત્તનું અપરિભ્રમણ સિદ્ધ કરીએ છીએ. ૨૫૭૦-૨૫૭૧.

આદામો વ ન ગંયો દેદ્યંતિ ત્રિમયાયણ્યાદ ।

વળમંપિ તદા જુવર્ત ધર્મ્યંતેવાયિર્ણા રેતિ ॥ ૨૬૭૨ ॥

તદ્વા ક્ષિપન્તિ વન્યું ગંયોઝંયો વ મદ્વા યોજ ? ।

ગંયોઝંયો વ મત્રો મૃત્ત્વામૃત્ત્વાદિ નિન્દયત્રો ॥ ૨૬૭૩ ॥

વન્યાદ દેગ જં જે મંજપમદ્ગમનામ-દ્રોમમ્મ ।

તં તપર્માગ્નદો ચિવ વર્મિમ્મદો જં તદ્વર્માદ ॥ ૨૬૭૪ ॥

યુવતિ, મારી ધર્માન્તેવાસિની છે, તથા સુવર્ણ વિષધાતક છે, (વિષધાત-રસાયન મંગળ-અધિ-નય-પ્રદક્ષિણાવર્ત-ગુરુતા-અને અદ્યન્તુ થતા આ આઠ ગુણો સુવર્ણમાં છે.) એવી શુદ્ધિથી મદ્યુ કરતા, (તે બન્ને) આહારની ચેઠે શરીરોપકારી હોવાથી પરિગ્રહનથી (આ કહેલ સર્વ કુચ્છિતઓ છે પણ પ્રતિબંધી માટે કરી છે.) તે માટે લોકમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે સર્વથા પરિગ્રહ અથવા અપરિગ્રહ કહેવાય ? (કેમ નહિ.) (સુચ્છા પરિગ્રહો વુત્તા) એ વ્યવસ્થા કલ્પ-રેહ-આહાર કનકાદિને વિષે મૂર્છા અને અમૂર્છા વડેજ પરિગ્રહ અને અપરિગ્રહપણું નિશ્ચયથી માનેલ છે. એ કારણથી રાગ-દ્વેષ રહિત વ્યક્તિને વસ્ત્રાદિ જે જે સંયમના સાધન થાય તે અપરિગ્રહ-છે, અને જે જે સંયમનો ધાત કરનાર થાય તે પરિગ્રહ છે. ૨૫૭૨-૨૫૭૩-૨૫૭૪.

વસ્ત્રાદિ શું સંયમોપકાર કરે છે ?

કં સંજમોવચારં કરેઈ વત્યાઈ જઈ મઈ સુણસુ ।

સીયત્તાણં તાણં જલણતણગયાણ સત્તાણં ॥ ૨૫૭૫ ॥

તદ્ નિસિ ચાડકાલં સજ્ઞાયઽજ્ઞાણસાહણમિસીણ ।

મદ્દિ-મદ્દિયા-વાસો-સા-રયાઈરક્ત્વાનિમિત્તં ચ ॥ ૨૫૭૬ ॥

મયસવરુજ્જણત્થં મિલાણપાણોવગારિ યામિમયં ।

મુદ્દપુત્તિયાઈ ચેવં પરુવણિજ્ઞં જહાજોગં ॥ ૨૫૭૭ ॥

સંસુત્તમત્ત-ગોરસ-પાણયપાણીયપાણરવત્થં ।

પરિગલ્લણ-પાણઘાયણ-પચ્છાકમ્માઈયાણં ચ ॥ ૨૫૭૮ ॥

પરિહારત્થં પત્તં મિલાણ-વાલાદુવગ્ગહત્થં ચ ।

દાણમયધમ્મસાદ્દણ સમયા ચેવં પરુપ્પરઓ ॥ ૨૫૭૯ ॥

વસ્ત્ર વિગેરે શું સંયમોપકાર કરે છે ? એમ પૂછતો હો, તો સાંભળ ઠંડીથી સાધુનું રક્ષણ, અગ્નિ અને તુલ્યગત ડોલોનું રક્ષણ, તથા રાત્રિના ચારે કાળમાં મુનિઓને સ્નાત્યાય અને ધ્યાન કરવાનું આધન; રાત્રિ પૃથ્વી, મદિકા, વર્ષા, હિમ અને રજથી રક્ષણ કરવાનું નિમિત્ત થાય છે. વળી મરેલાને ઢાંકવાને તથા ખહાર લઇ જવાને તેમજ રોગીને વસ્ત્ર પ્રાપ્તોપકારી માન્યું છે એ પ્રમાણે મુદ્દપુત્તિ વિગેરે પણ યથાયોગ્ય સંયમોપકારી છે, એમ કહેવું તથા મંચુસાધુઓ-ગોરસ-પાનક-અને પેયગત પ્રાણિની રક્ષા માટે, હાથમાં મદ્યુ કરેલ ગોરમાદિ કરી જવાથી થતા પ્રાણિધાત અને પશ્ચાતકર્માદિદોષોનો ત્યાગ કરવાને, કે ॥ અને બાળ વિગેરેનો ઉપકાર કરવાને દાનમય ધર્મનું આધન એવું બાળ વાળનું તો એ. એ પ્રમાણે ગમ્મવાથી સર્વને પરસ્પર સમતા થાય. ૨૫૭૫-૨૫૭૯

મિષ્ણુતિઃ-વસ્ત્ર-પાત્રાદિ સંયમમાં શો ઉપકાર કરે છે, કે જેથી તે મદ્યુ કરવું નોંકએ?

અર્થઃ—સતર અથવા ઊનનું વસ્ત્ર, ઠંડીથી પીડાએલા સાધુનું રક્ષણ કરે છે અને આર્તધ્યાનનું હરણ કરે છે. તથા આત્મ-માય-કન્ધનાદિનય ડોલોનું પણ રક્ષણ કરે છે. જેમકે સાધુ પામે એ વસ્ત્ર ન દોષ, તો ઠંડીથી પીડાતા પામ-કન્ધનાદિરો અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરે, અને તેથી નાશન ડોલોનો વધ થાય, પરંતુ એ વસ્ત્ર દોષ તો એ પ્રમાણે ન થાય. અને અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ વિના પણ ઠંડીથી રક્ષણ થાય. વળી એ પામે વસ્ત્ર દોષ,

(૩૦૬) વસ્ત્રાદિથી થતો સંયમોપકાર અને આચાર્ય ગ્લાનાદિની ભાક્ત.

તો જેમાં હિમકણની વર્ષા થતી એવી શીતયુક્ત રાત્રિમાં આખી રાત્રિ જાગરણ કરતા મુનિઓને વિંતરહિત સ્વાધ્યાય-ધ્યાન થઈ શકે, તેમજ મહારાત્રિમાં ઊડીને પડતી સચિત્ત પૃથ્વી, મહિકા, વૃષ્ટિ, ઝાકળ, કોઈક રાતે આકાશમાંથી પડતી સચિત્તરજ અને પ્રદીપ તેજ વિગેરેના જીવોનું પણ વસ્ત્રથી રક્ષણ થાય. તથા મૃતવ્યક્તિને ઢાંકવાને અથવા તેને બહાર લઈ જવાને માટે પણ શ્વેત-ઉજ્જ્વલ વસ્ત્ર હોયું જોઈએ. અને રોગી જતાને એવું વસ્ત્ર પ્રાણોપકારી છે, એમ પરમયુરુએ કહ્યું છે. આજ પ્રમાણે મુહુપત્તિ-રજોહરણાદિ ઉપકરણો પણ સિદ્ધાન્તાનુસારે સંયમોપકારી છે, તે યથાચોગ્ય-જ્યાં ઘટે ત્યાં કહેવા.

કલ્પભાષ્યાદિમાં કહ્યું છે કે-તેણે ગ્રહણ કરીને અગ્નિસેવનનું નિવારણ કરવાને, ધર્મધ્યાનાર્થે અને રોગી તથા મરણ પામેલાના ઉપકાર માટે વસ્ત્ર રાખવું જોઈએ, તે વસ્ત્ર આત્મ પ્રમાણે લાંબું અને અઢી હાથ પહોળું હોયું જોઈએ. તેમાં બે વસ્ત્ર સુતરનાં અને મુખ બાંધવાને મુખવસ્ત્રિકા રાખવી. વસતિ (ઉપાશ્રય) નું પ્રમાર્જન કરવા, કોઈ સ્થાનમાં કંઈ લેતા મુક્તા, રાત્રિમાં પાથરેલું વસ્ત્ર સંકોચાઈ જતાં પ્રથમ પ્રમાર્જન કરવાને તથા ચિન્હ જણાવવાને માટે રજોહરણ રાખવું. અનાવૃત વિકૃત પુરૂષ ચિન્હ (અથવા સ્ત્રી ચિન્હ) ને લજ્જાથી આચ્છાદન કરવાને તથા સ્ત્રી દર્શનથી લિંગોદયનું રક્ષણ કરવાને ચોળપટ્ટ રાખવો જોઈએ. ” આ પ્રમાણે વસ્ત્રો સંયમમાં ઉપકારી છે.

હવે પાત્ર—અને માત્રક પણ સંયમમાં જે રીતે ઉપકારી છે તે સાંમળ, જો મુનિ પાસે પાત્ર હોય, તો ગોરસ દ્રાક્ષાદિ પાનકચત પ્રાણિના પ્રાણની રક્ષા થાય, અને પાત્રના અભાવે એ ગોરસાદિ અનાભોગાદિ કારણથી હાથમાંજ ગ્રહણ કર્યા હોય, તો તદ્દગત જીવોના પ્રાણની હાનિજ થાય, પરંતુ જો પાત્રમાં લીધેલ હોય, તો તેનું પરિસ્થાપન થાય, તેમ કરવાથી જીવોની રક્ષા થાય. વળી પાત્રના અભાવે હાથમાંજ ગ્રહણ કરેલા ગોરસાદિ ઝરીને ભૂમિપર પડવાથી કુંથુઆ કીટિકાદિ જીવો ત્યાં એકઠા થવાથી તેમના પ્રાણનો ઘાત થાય; પણ જો પાત્ર હોય તો તેમ ન થાય, અને ભાજન ધોવા વિગેરેથી થતા પશ્ચાત્ક્રમ દિ દોષો પણ ન થાય, તથા પાત્રવડે રોગી-દુર્મળ વૃદ્ધાદિ ઉપર ઉપકાર કરી શકાય, જેમ કે ગૃહુચ પાસેથી પથ્ય વસ્તુ લાવીને ગૈરોને આપવાથી તેઓપર ઉપકાર થય, પરંતુ જો પાત્ર નહોય તો તેમ થઈ શકે નહિ. વળી પાત્રવડે આહાર પાણી લાવીને બીજા સાધુઓને આપતાં તે પાત્ર દાનધર્મનું સાધન થાય, પાત્રના અભાવે આહાર પાણી લાવીને કોઈને પણ આપી શકાય નહિ, વળી પાત્ર હોય, તો લખિંધવાળાને તથા લખિંધ વિનાનાને, શક્તિવન્તને તથા શક્તિ રહિતને, વગતિમાં રહેવાને તથા પ્રાહુણાને, એમ સર્વ સાધુઓને પત્સ્પર મુગમતા થાય. એકે કે જે પાત્ર હોય તે, લખિંધમાત્ર સાધુ તેમાં આહાર-પાણી લાવીને બીજા લખિંધ વિનાના મુનિને આપે, એજ પ્રમાણે શક્તિમાત્ર અશક્તને, વસતિ (ઉપાશ્રય) માં રહેલ મુનિ પ્રાહુણને (અશક્તથી આવેલાને , આપી શકે, પરંતુ જો પાત્ર નહોય તો એમાંનું કંઈ પણ ન થઈ શકે. આજ પ્રમાણે માત્રક પણ સંયમોપકારી છે. ૨૫૭૯

હવે મુષ મનિયમવર્ગિગદન તથા ‘ જમચ્ચેન્ના ય ત્રિગિદા ’ એ કથનનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

અવર્ગિગદયા મુત્તેનિ જ્ઞા ય મુચ્છા પર્મિગદોર્ઽવિવત્રો ।

મદ્દદ્દન્તેનુ ન મા કાયદ્વા મૃતમદ્દમાતે ॥ ૨૫૮૦ ॥

નિન્વર્મિત્તસંયયગા ચડનાગાડમવમતવેવગા ।

અર્જિન્દદર્મિવત્તા ત્રિગા ત્રિયમીમદ્દા મત્રે ॥ ૨૫૮૧ ॥

નથી, અને જનકદિપક સ્વયંબુદ્ધ વિગેરે તો સર્વકાળ પર્યાન્ત-એકાન્તે ઉપધિવાળાજ હોય છે. એ સંબંધમાં તેઓનાં ઉપકરણનું પ્રમાણ પુરુષની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારે પૂર્વે કહ્યું છે, પણ સર્વથા ઉપકરણનો અભાવ નથી કહ્યો. તેથી તે જેના ઉદ્ધારણથી સર્વ ઉપકરણનો ત્યાગ કર્યો છે, તેઓને પણ સર્વથા ઉપકરણનો અભાવ નથી, કેવળ તારો પોતાનોજ આ કોઇ નવીન માર્ગ છે. ૨૫૮૦-થી-૨૫૮૪

હવે “ જમચેલા ય જિર્ણિદા ” એ કથનનો પ્રકારાન્તરે ઉત્તર આપે છે.

અરહંતા જમચેલા તેનાચેલત્તણં જહ મયં તે ।

તો તદ્વયણાઝ ચ્ચિય નિરતિસથો હોહિ માડ્વેલો ॥ ૨૫૮૫ ॥

રોગી જહોવણસં કરેહ વેજ્જસ્સ હોઅરોગો ય ।

ન ય વેસં ચરિયં વા કરેહ ન ય પડણહ કરેંતો ॥ ૨૫૮૬ ॥

તહ જિણવેજ્જાણસં કુળમાણોડવંહ કમ્મરોગાઓ ।

ન ઝ તન્નેવત્થધરો તેસિમાણસમકરંતો ॥ ૨૫૮૭ ॥

ન પરોવણસવસયા ન ય છડમત્થા પરોવણસંપિ ।

દેંતિ, ન ય સીસવગ્ગં દિક્ખેંતિ જહા જિણા સવ્વે ॥ ૨૫૮૮ ॥

તહ સેસેહિવિ સવ્વં કજ્જં જહ તેહિં સવ્વસાહમ્મં ।

એવં ચ કઓ તિત્થં ન ચેદ્વેલોત્તિ કો ગાહો ? ॥ ૨૫૮૯ ॥

જહ ન જિર્ણિદેહિ સમં સેસાહસણ્હિં સવ્વસાહમ્મં ।

તહ લિંગેણાભિમયં ચરિણવિ કિંચિ સાહમ્મં ॥ ૨૫૯૦ ॥

જે કારણથી અરિહન્ટો અચેતક છે, તે કારણથી તને અચેતકપણું માન્ય હોય, તો તેમના વચનથી તું અતિશય રહિત અચેતક ન થા. (કારણકે) જેમ વેદના ઉપદેશાનુસારે રોગી કરે છે તેથી રોગ રહિત થાય છે; પરંતુ વેદનો વેશ કે આચરણ નથી કરતો, (કેમકે) તે તેને નિરોગી નથી કરતો. તેથી રીતે જિન વેદની આજ્ઞાનુમાર કરતાર કર્મ રોગથી રહિત થાય છે, પરંતુ તેમનો વેશ ધરતાર અને તેમના આદેશાનુમાર-તત્ત્વ કરતાર કર્મ રોગથી રહિત નથી થતો. વળી જો તું મર્વથા રીતે તીર્થકરના વેશ અને અધિવાનુકાન-વર્તિ હો. તો જેમ સર્વ જીનેશ્વરો પરાપદેશથી નથી હોતા, અને છી તને જીનેશ્વર અવસ્થામાં ઉપદેશ નથી આપતા. તથા જિન્ય વર્તેને દીક્ષા પણ નથી આપતા તેમ તેમના જિનોએ પણ કરવું જોઈએ (પરંતુ) એ પ્રમાણે કરવાનું આવે તો તારું ક્યાંથી પ્રવેનું? અને જે તીર્થકરોની સાથે મર્વથા સમાનપણું નહોતું, તો અચેતકપણાનો આશય શા માટે રાખે છે? જીનેશ્વરોની સાથે શેષ અતિશય વડે મર્વથા સમાનતા નથી માની, પણ તને વેશ અને ચારિત્ર વડે કિંચિત્ સમાનતા માનેલ છે. ૨૫૮૫-થી-૨૫૯૦

શિવમૂર્તિ! અરિહન્ટો વસ્ત્રવિહિન છે, તેથી આપણે પણ વસ્ત્રવિહિન નહીં થવું જોઈએ, એમ તારી માન્યતા હોય, તથા જેવું મુકતું ચિન્હ તેવું જિન્યવત્ પડે હોતું જોઈએ. કેમકે બુદ્ધિશીલ્ય થી વસ્ત્ર ધારી કે નહીં નથી દેતા. તે તો બુદ્ધના જેવો જ વેશ ધરતાર હોય છે, તેમ તારે પણ અરિહન્ટોના જેવું જ થવું જોઈએ. પરંતુ જિન-શેશ્વરના ઉદ્દગાર્ય જ તું નિરૂપણ થીરજ અને સ્વચરના અમલે પણ નિરૂપણ થતો

હોય તો ન થા. તું તીર્થસ્નાન ગિય્થ હોવાથી તને તેમનો વેશ પ્રમાણ હોય, તો તેમનો ઉપદેશ પણ તને પ્રમાણ હોવો જોઈએ. કારણ કે ગુરુનો ઉપદેશ ઉદ્ધંધીને વર્તન કરનાર શિષ્ય કદિ પણ શુદ્ધ અર્થનો સાધક નથી થતો. પરમગુરુ જિનેશ્વરેએ એ સંબંધમાં તો એમ કહ્યું છે, કે અનુપમ ધીરજ અને સધયજી આદિ અતિશયના અમાવે (સાધુએ) કદિ પણ અચેત્તક (વગરરહિત) ન થવું. આ પ્રમાણે પરમ ગુરુએ કહ્યા છતાં તું એમના ઉપદેશની વિરુદ્ધ વર્તન શા માટે કરે છે?

શિવભૂતિ:—જેમ ગુરુના ઉપદેશાનુસાર વર્તવું યોગ્ય છે, તેમ તેમના વેશ અને ગારવનું પણ અવશ્ય અનુકરણ કરવું જોઈએ.

આચાર્ય —તારું એ મનતઃ અયોગ્ય છે, કેમકે તેમના ઉપદેશાનુસાર વર્તનજ કાર્યસાધક છે. જેમ રોગી મનુષ્ય વેદના ઉપદેશાનુસાર વર્તન કરવાથી જ રોગથી મુક્ત થાય છે; પરંતુ તેના વેશનું કે આચરણનું અનુકરણ નથી કરતો, જો તે પ્રમાણે કરે, તો ઉલટા મત્તિપાતનો ભાગી થાય. તેજ પ્રમાણે અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ જિનેશ્વર રૂપ વેદના ઉપદેશાનુસાર વર્તનાર તેમના વેષ અને ચારિત્રનું આચરણ કર્યાવિના પણ કર્મરૂપ રોગથી મુક્ત થાય છે. પરંતુ તેમના ઉપદેશાનુસાર વર્તન વિનાય તેમના વેશ અને ચારિત્રનું આચરણ કરનાર કર્મરાજથી મુક્ત થતો નથી, કેમકે તેની યોગ્યતા સિવાય તેમનો વેષ અને ચારિત્ર ધારણ કરનાર કેવળ ઉન્માદાદિતું જ ભાજન થાય છે.

પછી જો તું તીર્થસ્નાન વેષ અને ચારિત્રાનુવર્તિ હો, તો તારું એ અનુવર્તેપણું તીર્થસ્નાની સાથે સર્વથા પ્રકારે સમાન છે? કે દશ ઠી સમાન છે? જો સર્વથા પ્રકારે સમાનતા હોય, તો જે પ્રમાણે તેઓ કરે છે, તે પ્રમાણે તારે પણ સર્વ કરવું જોઈએ. કારણ કે જેમ તીર્થસ્નાન સ્વયંશુદ્ધ હોવાથી બીજાના ઉપદેશાનુસાર વર્તતા નથી, છદ્મસ્થ અવસ્થામાં બીજાને પ્રતિરોધવા ઉપદેશ આપતા નથી અને કેવલજ્ઞાન વિનાય શિષ્યવર્ગને દીક્ષા પણ આપતા નથી; તે ઠી રીતે એમના નિષ્પ્રેરણા અને પ્રશિષ્ટોએ પણ સર્વ કરવું જોઈએ. અને જો જે પ્રમાણ થાય, તો પછી કહેને પણ ઉપદેશ દેવાના અમાવે દીક્ષાદિ અરાય નહિ, અને ઉપદેશ તીર્થસ્નાન વિરુદ્ધ થાય. પરંતુ જો તેઓની સાથે સર્વ સાધર્મ્ય ન હોય, તો પછી મહત્ત્વ અવેક્ષક થાઈને એવો મિથ્યા આચાર શા માટે રાખે છે?

હવે જો ઉપદેશ કારણથી સર્વથા પ્રકારે તીર્થસ્નાની સાથે સાધર્મ્ય ન હોય, અને કિંચિત્ નાપર્યો હોય, તો તે અનારં માન્ય છે. જેમકે લોચ કરવાદિ મારા ઠી નેમ ઠી સાથે કિંચિત્ વિનાશી-વેરાની સાધર્મ્ય છે, પણ અચેત્તકપણાથી નથી. એરણીર આદાર-અનિયમ વાન અદિરો નાનિત્યી કિંચિત્ સાધર્મ્ય છે, પણ હુસ્ન બોછપણાથી સાધર્મ્ય નથી; જેમકે અતિશય રાદન હોવાથી આપણે તેમ કરવાને યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે તીર્થસ્નાની સાથે કિંચિત્ નાપર્યો હોવા ન્યારે અન્યથા પણ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી અચેત્તકપણાદિના વળે નિષ્કા અમારુ શા માટે છે? ન્યટપ-ધી-રૂપરૂપ.

હવે “મર્યાદિતો જં ષ મિત્રસ્ત્વો” એ કથનનો ઉત્તર આપે છે.

તીર્થસ્નાને મિત્રસ્ત્વ હોય છે. એ કથન કાણ નથી માનવું? સર્વ કહે તે માને છે, પરંતુ જેવા કરવાને મર્યાદા જે વિધિએ ન હોય છે. તે માંભંગ.

ઉપરોક્તસંવદના પુર્વાવર્તિનિમિત્તો નવા પાલં.

શિવસ્ત્વ સ્ત્વિત્ત્વ કલ્પં જગદિશ્વરમા પરસ્ત્વનિ

॥ ૨૫૨.૧ ॥

તં જઈ જિણવયણાઓ પવજ્જસિ, પવજ્જ તો સ છિન્નો ત્તિ ।

અત્થિત્તિ કિહ પમાણં કિહ વોચ્છિન્નોત્તિ ન પમાણં ? ॥ ૨૫૧૨ ॥

મળ-પરમોહિ-પુલાણ આહારગ-સ્વગ-હવસમે કપ્પે ।

સંજમતિય-કેવલિ-સિજ્ઞણા ય જંબૂમિ વોચ્છિણ્ણા ॥ ૨૫૧૩ ॥

ઉત્તમ ધીરજ અને સંઘયણવાળા, જઘન્યથી પણ કિંચિત્ ન્યૂન નવ પૂર્વ જાણનારા, નિરંતર અનુપમશક્તિ આદિ અતિશય સંપન્ન જિનકલ્પકો (પૂર્વોક્ત વિધિએ એટલે તપ-શ્રુત અને સત્ત્વ આદિ) પરિકર્મ કરીનેજ જિનકલ્પ આંગીકાર કરે છે (એવા પુરૂષો માટે જિન-કલ્પની આજ્ઞા જિનેશ્વરેએ આપી છે, પણ તારા જેવા માટે નહિ.) માટે જો જિન વગનથી “જિનકલ્પ” તું માને છે, તો “તે જિનકલ્પ વિચ્છેદ થયો છે” એમ પણ કેમ નથી માનતો? અને જો એ કથન ન માનતો હો, તો “જિનકલ્પ છે” એ કથન કેવી રીતે માને છે, અને “જિનકલ્પ વિચ્છેદ પામ્યો” એ કથન શાથી નથી માનતો? મનઃ પર્ય-વજ્ઞાન-પરમાવાધજ્ઞાન-પુલાકલબ્ધિ-આહારકશરૂર, ક્ષપકશ્રેણિ, ઉપશમ શ્રેણિ, જિનકલ્પ-પરિહારવિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મસંપરાય ને યથાખ્યાત એ ત્રણ ચારિત્ર, કેવળી અને મોક્ષ એ સર્વ પદાર્થો જંબૂસ્વામિ પછી વિચ્છેદ થયા છે. ૨૫૯૧-થી-૨૫૯૩.

અચેલક પરિપલ્લનો જવાબ આપતાં કહે છે—

જઈ ચેલભોગમેત્તાદજિઆચેલયપરીસહો તેણં ।

અજિયદિગિંછાઈપરીસહોવિ ભત્તાઈભોગાઓ ॥ ૨૫૧૪ ॥

एवं तुह न जियपरीसहा जिणिदावि सव्वहावज्जं ।

अहवा जो भत्ताइसु स विही चेलेवि कि नेट्ठो ? ॥ २५१५ ॥

जह भत्ताइं जिमुद्धं राग-दोसरहिओ निसेवंतो ।

विजियदि गिंछाईपरीसहो मुणी सपडियारोवि ॥ २५१६ ॥

तह चेलं परिमुद्धं रागदोसरहिओ सुयविहीण ।

हाइ जियाचेलपरीसहो मुणी सेवमाणोऽवि ॥ २५१७ ॥

જો વસ્ત્રના પરિભોગ માત્રથીજ અચેલક પરિપલ્લનો જય નથી કર્યો, એમ કહેવાય, તો પછી આહાર-પાણીના ભોગથી પણ કુધાદિ પરિપલ્લનો જય નથી કર્યો એમ કહેવાય, અને જો એ પ્રમાણે હોય, તો જિનેશ્વરે પણ પરિપલ્લનો જય કરનારા નથી એમ તારા કથનાનુસાર સર્વથા પ્રકારે થશે. અથવા (એપણીય) આહાર-પાણી આદિ પ્રદાન કરવામાં જે વિધિ છે, તે વિધિ (એપણીય) વસ્ત્રપલ્લ કરવામાં શું નાશ પામ્યું છે? વિગત આ-હાર-પાણી રાગ-દેવરહિત ભોગવતાં છતાં જેમ અપ્રતિહાર મુનિ કુધાદિ પરિપલ્લ વડત્તનાં કહેવાય છે, તેમ વિશુદ્ધ-એપણીય એવા રાગ-દેવરહિત મુનિ શ્રવણધર્મે વસ્ત્રને પ્રદાન કરીને સેવવા છતાં પણ અચેલક પરિપલ્લનો જય કરનાર કહેવાય છે. ૨૫૧૪-થી-૨૫૧૭.

“જોજો અચેલક પરિપલ્લનો જય કર્યો હોય, તે મુનિ કહેવાય.” તારું આ કથન યોગ્ય છે, અને જ્યારે તે માન્ય કરીએ છીએ; પરંતુ જો અંગ્રહમાં પૂરીએ છીએ, કે વસ્ત્રના ભોગ માત્રથીજ અચેલક પરિપલ્લનો જય નથી થતો, એમ માનીને તું વસ્ત્રને સર્વથા ત્યાગ કરે છે? કે અન્નપણીયાદિ ત્રાપથી તૃપ્ત એવા વસ્ત્રના ભોગથી વસ્ત્રનો ત્યાગ કરે છે? તે અગ્રહ પદ્ધતિનુસાર એટલે વસ્ત્રના ભોગ માત્રથીજ મુનિવરે અચેલક પરિપલ્લનો જય

નથી થતો, એમ માનીને તું વચ્ચેનો ત્યાગ કરતો હો, તો તેમાં તારી મોટી ભૂલ છે. કેમકે-એ પ્રમાણે તો આદાર-પાણી આદિના ભોગમાત્રથી પણ મુનિ ક્રુધાદિ પરિપહનો છતનાર નહિ કહેવાય, અને તદ્દતુસાર તારા અભિપ્રાયે નિરૂપમ ધીરજ અને સંઘયણ-વાળા મહાન નત્વના ભંડાર જિનેશ્વર ભગવન્તો પણ પરિપહ છતનાર ન કહેવાય. કદાચ તું એમ કહીશ કે ઉદ્દગમાદિ દોષ રહિત વિશુદ્ધ-એવણીય આહાર-પાણી, રાગ કેપ રહિત ભોગવનાર મુનિ ક્રુધાદિ પરિપહનો જય કરનાર કહેવાય છે, તો પત્રી તદ્દતુ-સાર એવણીય વચ્ચેનો રાગ-દ્વેષ રહિત ઉપભોગ કરનાર મુનિ પણ અચેલક પરિપહનો જય કરનાર કેમ ન કહેવાય? કહેવાયજ. તાત્પર્ય એ છે કે ક્રુધા-તૃષ્ણા-શીત-ઉષ્ણતાદિકનો, આદાર-પાણી-વસ્ત્રાદિકવડે ચત્રોક્ષ વિધિ પૂર્વક યતનાએ પ્રતિકાર કરનાર મુનિ પરિપહનો જય કરનાર કહેવાય છે. આ સર્વ કથનથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અતેવણી-યાદિ દોષ યુક્ત વસ્ત્રાદિના પરિભોગથીજ અચેલક પરિપહથી પરાલભ થાય છે, પણ ચત્રોક્ષ વિધિએ તેનો ઉપભોગ કરવાથી નથી થતો ૨૫૬૪-થી-૨૫૬૭

શિવભૂતિ:-જો સાધુ વચ્ચેનો ઉપભોગ કરે, તો તેણે અચેલક પરિપહ સહન કર્યો છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? વચ્ચેનો અભાવ હોય, તોજ અચેલક પરિપહ સહન કર્યો કહેવાય.

આચાર્ય:-તારી એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે—

મદસંતત્ત્વેલ્લોગો ય જં લોગ-સમયમંસિદ્ધો ।

નેણાંચેલા મુળઓ મંતેદિ જિણા અસતેદિ ॥ ૨૫૯૮ ॥

પન્નિદ્ધ-જુણ-કુચ્છિય-ધોવાનિયયન્નમોગમોગેદિ ।

મુળઓ મુન્નારદિયા મંતેદિ અચેલયા હાંતિ ॥ ૨૫૯૯ ॥

નહ જગવગાદનો વદ્ધેલોડિ સિરવેદિયકદિલ્લો ।

મળ્લઃ નગં ગચ્છેલો નહ મુળઓ મંતવેલાવિ ॥ ૨૬૦૦ ॥

નહ ધોર-તુલ-કુચ્છિયવેદેદિવિ મલ્લર અચેલોતિ ।

નહ તુર નાટિય! લહું પોતિ નનિયા મિત્તિ ॥ ૨૬૦૧ ॥

વચ્ચેના માંભાવે અને વચ્ચેના અભાવે અચેલકપણું લોકમાં અને આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેથી વચ્ચેના માંભાવે મુનિઓ અને વચ્ચેના અભાવે જિનેશ્વરે અચેલક કહેવાય છે. પન્નિદ્ધ, જુણ અને અસાર એવા વચ્ચેના અનિયતપણે મૂળો રહિત ભોગવ-પાણી મુનિઓ વચ્ચેના પત્રી પણ અચેલક છે, એમ કહીવચ્ચેને મત્તકે વાંટીને જગમાં પમનાને પ્રેમ, ધર્મ, વચ્ચેના વચ્ચેના પત્રી પણ વચ્ચે રહિત કહેવાય છે, તેમ મુનિઓ પણ વચ્ચે દોષ છતાં ભગવત્ કહેવાય છે. અવચ્ચે અવચ્ચે-અર્થે અને કૃત્તિમયવચ્ચે વડે પણ લોકમાં અચેલક (વચ્ચે-રહિત) કહેવાય છે. જેનકે-અચે? વચ્ચે! ત્વરા કર; મને જાણીથી માગસો આપ; તું નમત મું. ૨૫૬૪-થી-૨૬૦૧

તેમ જાણીથી અને ઉપવારપો એમ એ પ્રકારે અચેલકપણું છે. તેમાં મુખ્ય-અચેલકપણું એ સમયમાં સંવેદનશીલ નથી, એ કારણથી વચ્ચેના પત્રી સામાન્ય મુખ્ય-અચેલક કહેવાય છે, અને જિનેશ્વરે વચ્ચેના અભાવે મુખ્યવૃત્તિએ અચેલક કહેવાય છે. હૃદ-એવણીય, પત્રી ઉપવચ્ચેના દર્શ, નિઝાર, અવચ્ચે સમ્યોપિત

(૩૧૨) લખિંધ વિનાને ઉપકરણભાવે સંયમનો અભાવ ને સમિતિનો અસદ્ભાવ.

અને કોઈક વખતેજ શુદ્ધસ્થિતી જુદી રીતે ઉપયોગમાં લેવાતા, એવા વસ્ત્રોને મૂર્છા રહિત ભોગવતા-મુનિઓ ઉપચારથી અચેલક કહેવાય છે.

અથવા જેમ કોઈ પુરૂષ કટીવસ્ત્રથી મસ્તક વીંટીને જળમાં પેઠેલો હોય, લોકમાં તે પુરૂષ વસ્ત્ર રહિત કહેવાય છે; તેમ મુનિ પણ ઢીંચણથી ઉપરના ભાગમાં ચોળપટક ધારણ કરે છે, કચ્છ બાંધતા નથી, અને મસ્તક ઉપર પણ કોઈ વસ્ત્રાદિ ધારણ કરતા નથી, એ પ્રમાણે લોક પ્રસિદ્ધ રીતિથી અન્યથા પ્રકારે વસ્ત્રનો ઉપભોગ કરતા હોવાથી, વસ્ત્રો છતાં પણ તે અચેલક કહેવાય છે.

ઉપચારથી લોક પ્રસિદ્ધ અચેલકપણું એક બીજા દષ્ટાન્તથી સમજાવે. જેમ કોઈ સ્ત્રી જીર્ણ અને ઘણાં છિદ્રવળું વસ્ત્ર પહેરીને વસ્ત્ર વણનારને કહે, કે અરે વણકર? જા-લ્લીથી મારું વસ્ત્ર તૈયાર કરી આપ, કેમકે હું તે વિના નગ્ન છું, અહીં સ્ત્રી વસ્ત્ર યુક્ત છે, છતાં ઘણા જીર્ણ વસ્ત્રને લીધે નગ્નતા શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, એજ પ્રમાણે મુનિઓ પણ પૂર્વોક્ત વસ્ત્ર ભોગથી અચેલક કહેવાય છે. ૨૫૯૮-થી-૨૬૦૧.

“ જં ચ તીર્હિ ઠાણેર્હિ વત્ય ધરેજ્જ ” એ કથનનો ઉત્તર આપીને ઉપસંહાર કરે છે.

વિહિયં સુણ ચિય જઓ ધરેજ્જ તિર્હિ કારણેર્હિ વત્થંતિ ।

તેણં ચિય તદવસ્સં નિરતિસણં ધરેયવ્વં ॥ ૨૬૦૨ ॥

જિણકપ્પાજોગ્ગાણં હી-કુચ્છ-પરીસહા જઓઽવસ્સં ।

હી લજ્જત્તિ વ સો સંજમો તદત્થં વિસેસેણં ॥ ૨૬૦૩ ॥

જહ્ જિણમયં પમાણં તુહ તો મા મુયસુ વત્ય-પત્તાઈં ।

પુવ્વુત્તદોસજાલં લલ્લિભસિ મા સમિઙ્ઘાયં ચ ॥ ૨૬૦૪ ॥

અણુપાલેઽમસત્તોઽસત્તો ન સમત્તમેસણાસમિઙ્ઘં ।

વત્થરહિઓ ન સમિઓ નિક્સેવાદાણવોસગ્ગે ॥ ૨૬૦૫ ॥

શ્રુતમાં કહ્યું છે, કે ત્રણ કારણોએ વસ્ત્ર ધારણ કરવું, તેથી નિરનિશયી અને જિનકલ્પને અથો-ય એવા મુનિઓએ (પૂર્વે કહેલ કારણેજ) લગ્ન કુટ્યા અને પરિ-પહુને લીધે અવશ્ય વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, (કુટ્યા અને પરિપાદ માટે કાચ વસ્ત્ર ન થયે,) પણ લગ્ન એટલે સંયમને અર્થે તો વસ્ત્ર વધે કરીને ધરવા જોઈએ, (અન્યથા અર્થ સળગાવવદિ વડે મહાન અમયમ પ્રાપ્ત થાય) વળી જે તને જિનમત પ્રમાણુ દિાપ, તો વસ્ત્ર-પાત્રાદિકનો તું ત્યાગ ન કર કેમકે એથી પૂર્વોક્ત દોષનો અમુક પ્રાપ્ત થશે અને સમિતિનો ધાત થશે. પાત્ર વિના અંપર્ણ એવલા સમિતિ પાળવાને તું અમર્થ નહિ થાય, અને વસ્ત્ર વિના નિદ્રોપાદાન તથા ઉત્તર્ગ સમિતિ તેમજ ભાષા સમિતિવાગો નહીં થાય (આ પ્રમાણે સર્વેથા ત્રણ સમિતિ રહિત થશે.) ૨૬૦૨-થી-૨૬૦૫.

પૂર્વોક્ત રીત્યા સમગ્રવ્યા છતાં શિવમૂર્તિ સમગ્રનો નહિ, અને વસ્ત્ર તરફ હ ઉપામયથી ખદાર નીકળી ગયો.

इयं वस्त्रविच्छादो वि वद्धं मा मिच्छतोदयाकुलियभायो ।

जिणमयममहंतो छिद्वसव यो मृदुज्जायो ॥ २६०६ ॥

તસ્મ ભગિણી સમુજ્જિયવત્યા તદ્દ ચેવ તદ્દશુરાગેર્ણ ।

સંપતિય્યા નિયત્યા તો ગણિયાપ્ પુણો મુથઈ ॥ ૨૬૦૭ ॥

તીર્ણ પુણોઽવિ ષદ્ધોરસેગવત્યા પુણો વિછદ્ધેત્તી ।

અન્નઞ્ચ તે તેર્ણ ચિય સમણુણ્યાયા ધરેસી ય ॥ ૨૬૦૮ ॥

ફોદિન્ન-ફોદ્ધોરે પવાવેસી ય દોણિ સો સીસે ।

તત્તો પરંપરાફામઓઽવસેસા સમુપન્ના ॥ ૨૬૦૯ ॥

આચાર્યશ્રીએ એમ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યા છતાં તે શિવભૂતિ મિથ્યાત્વના ઉદ્ધ-
યથી વ્યાકૃત્ત પરિણામવાળો થઈ, જનમતને નહિ સદ્દેશો, વસ્ત્ર તથા દંધને ઉપાશ્રયથી
બદાર નીકળ્યો; તેની ભગિની પણ તેના અનુરાગથી તેજ પ્રભાણે વસ્ત્ર તથા દંધ આવી
નીકળી. આથી ગણિકાએ તેને વસ્ત્ર પહેરાવ્યું, પુનઃ તેણે તે તથા દીધું, ફરી ગણિકાએ
દશપર એક વસ્ત્ર પહેરાવ્યું; તેને તે તજતી હતી, (પણ શિવભૂતિએ કહ્યું, ભલે તારે
એક વસ્ત્ર હો.) એમ તેની આજ્ઞાથી તેણે વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. પછી કૌંડીન્ય અને કોદ્ધવીર
નામના બે શિષ્યોને શિવભૂતિએ દીક્ષા આપી, તેમની પરંપરાએ શેષ બોલીકદ્ધીઆ
(દીગંબરો) પ્રવર્ત્યા. ૨૬૦૬-થી-૨૬૦૯

આવી આઠમા નિન્દવોના પાદ સમાપ્ત થયો; હવે સર્વ નિન્દવો પરસ્પર એક
બીજાને બળે દાવો આપે છે, તે સંબંધી વક્તવ્યતા કહે છે.

एवं एए भणिया ओसप्पिणि ए उ निणहगा सत्त ।

यीरवरस्स पवयणे सेसाणं पवयणे नत्थि ॥ २६१० ॥ ७८४ ॥ २६१ ॥

मोत्तूणेतो एणं सेसाणं जायजीविया दिट्ठी ।

एकवेणस्स य एत्तो दो दो दोसा मुणेयव्वा ॥ २६११ ॥ ७८५ ॥ २६२ ॥

એ પ્રભાણે એ સાત નિન્દવો (ચશબ્દથી આઠમા બોલિક નિન્દવ) આ અવ-
મર્ષિણી શબ્દમાં સીવીર જિનેધરના તીર્થની આદર થયા, એ શિવાય બીજા નિન્દવો
(ની સત્તા) નથી. એક ગોષ્ઠામાહિલ શિવાય બીજા સર્વ જમાલી વિગેરે નિન્દવો.
ધાવજીવિઃ દાણવાળા થયા અને એ દરેકને બેબે દાવો જણવા. ૨૬૧૦-૨૬૧૨

બગવત્ મહાવીરેવના તીર્થમાં જમાલી વિગેરે સાત નિન્દવો થયા છે, એમ
નિર્મુક્તિદા કહે છે, અને એ નિન્દવોના નામજણાવનારી ગાથામાંના ચશબ્દથી બાળ્ય-
શબ્દ તથા જનિમાર બોલિક (દિગંબર) નિન્દવ સંદિત આઠ નિન્દવો આ અવસરિ-
ણીમાં થયા ૮ એમ કહે છે એ શિવાય બીજા નિન્દવોની સત્તા નથી માની.

૩૨ નિન્દવોમાં ગોષ્ઠામાહિલ શિવાય જમાલી વિગેરે બરા નિન્દવો ધાવજ-
જીવનપર્યન્તનું પરિમાણ હજાર પ્રત્યાખ્યાન અંગીકાર કરતા અને તેમજ માનના,
પણ ગોષ્ઠામાહિલ તેમ માનતો નહિ, ને તે સ્પષ્ટિમાણ પ્રત્યાખ્યાન માનતો. આ વાત
એ કે મુજબ મય દિગંબરી સમજી શકાય એમ છે. તે છતાં પુનઃ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે
કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અવશ્ય સ્વયં દાવ્ય હોવાથી બહુ ઉપયોગી છે, તેથી કોઈ ગોષ્ઠામાહિલની
સે ન માંડે, વિરલ પ્રારે ફરી જણાવી છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નિન્દવો પણ જીવન
પર્યન્ત કલ્યાણ-વિગમિત હોઈ શકતા હતા, પ્રારે પરિમાણ સંદિત કોઈ પ્રત્યા-
ખ્યાન ન કરતું.

વળી આ સવનિન્હવો એક બીજાને-પરસ્પર બબ્બે દોષો આપે છે. એક તો પોતાનો દોષવાળો મત અંગીકાર કરે છે, અને બીજો પરનો મત અંગીકાર નથી કરતો. આ પ્રમાણે દરેક નિન્હવને બબ્બે દોષ લાગે છે, તે ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ વિસ્તારથી કહે છે. ૨૬૧૦-૨૬૧૧.

મોક્ષણ ગોઢમાહિલમન્નેસિં જાવજીવસંવરણં ।

કમ્મં ચ વદ્ધપુઠ્ઠં લીરોદ વ અત્તણા સમયં ॥ ૨૬૧૨ ॥

મોક્ષું જમાલિમન્ને વેતિ કઠં કજ્જમાણમેવં તુ ।

એકેકો એકેકં નેચ્છઈ અબ્બદ્ધિઓ દોન્નિ ॥ ૨૬૧૩ ॥

અવરોપ્પરં સમેયા દો દોસે દેતિં એકમેક્કસ્સ ।

પરમયસંપઢિવત્તિં વિપ્પઢિવત્તિં ચ સમયમ્મિ ॥ ૨૬૧૪ ॥

અવદ્ધિયસ્સ દોસે દિંતિ તઓ સોઽવિ તિન્નિ અન્નસ્સ ।

તિપ્પભિંદં તુ સમેયા દોસે તિપ્પભિંદુદ્ધિં દિંતિ ॥ ૨૬૧૫ ॥

ગોઠામાહિલ સિવાયના બીજા નિન્હવો યાવજજીવન પર્યન્તનું સપરિભાણ પ્રત્યાખ્યાન, અને ક્ષીર-નીરની પેઠે આત્મા સાથે કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ઠ છે એમ માને છે. અને જમાલિ સિવાયના બીજા નિન્હવો “કરાતું હોય તે કર્યું” એમ માનતા. એ પ્રમાણે એકેક નિન્હવ એકેક પદાર્થ નથી માનતા, અને અબ્બદ્ધિ (ગોઠામાહિલ) બે પદાર્થ નથી માનતા. (આમ હોવાથી) તેઓ એકઠા થયા હોય તો પરસ્પર એક બીજાને દરેક જણ બે બે દોષ આપે છે, એક પરમની સંપ્રતિપત્તિ અને બીજું સ્વમનમાં વિપ્રતિપત્તિ. અબ્બદ્ધિને નિન્હવો ત્રણ ત્રણ દોષ આપે છે, અને તેથી તે પણ બીજાઓને ત્રણ ત્રણ દોષ આપે છે. જ્યારે ત્રણ આદિ નિન્હવો એકઠા થાય, ત્યારે તેઓ એક બીજાને ત્રણ ત્રણ આદિ દોષો આપે છે. ૨૬૧૨-થી-૨૬૧૫.

ગોઠામાહિલ સિવાયના સર્વ નિન્હવો, યાવજજીવન પર્યન્ત સપરિભાણ-પ્રત્યાખ્યાન અને ક્ષીરનીરવત્ આત્મા સાથે કર્મના સંબંધ માને છે, ગોઠામાહિલ એ બેમાંથી એક પણ નથી માનતા. જમાલિ સિવાયના નિષ્પગુપ્ત વિગેરે નિન્હવો-“કરાતું હોય તે કર્યું” એમ માને છે, અને જમાલિ “કરેલું હોય તેજ કર્યું” માને છે. નિષ્પગુપ્ત સિવાયના નિન્હવો સંપૂર્ણ જીવ પ્રદેશોને જીવ માને છે, અને નિષ્પગુપ્ત એક અતિ પ્રદેશને જ જીવ માને છે. એ પ્રમાણે દરેક નિન્હવો જીવિરોક્ત પદાર્થોમાંથી એકેક પદાર્થ નથી માનતા, પણ ગોઠામાહિલ બે પદાર્થ નથી માનતા, એ સિવાય સર્વ નિન્હવો જિવિરોક્ત સર્વ પદાર્થોને માને છે.

એ પ્રમાણે દરેકની માન્યતા હોવાથી જ્યારે તેઓ એકઠા થાય, ત્યારે તેઓ એક બીજાને મુખ્ય દોષો આપે છે; જેમકે અદુરત નિન્હવ જમાલિ, પ્રદેશીક નિન્હવ નિષ્પગુપ્તને કહે છે કે “કરેલું હોય તેજ કર્યું” આદિ. મારો મન નિર્દોષ જ્યાં તુ નથી માનતો એ વડેલા દોષ અને “અન્નમજ પ્રદેશ જીવ છે” એ તાજો મન મર્યાદા જ્યાં માને છે, એ બીજો દોષ-એ માંમગ્રીને પ્રાકૃતિક નિન્હવ પણ અદુરત નિન્હવને વિપરીત રીતે એજ બે દોષ આપે છે. તથા એજ પ્રમાણે અન્યકત્રય ત્રણે પણ તારતમ્ય તેને મત માનવ હવે અને નિર્દોષ જ્યાં પામતા મન નથી મનવાળા વિષય બે દોષો

આપે છે. અવ્યક્તવાદી પણ પ્રદેશિકને વિપરીતપણે એજ બે દોષ આપે છે. એજ પ્રમાણે યાવન ત્રેશિક નિન્દુવ અબદ્ધિક નિન્દુવને બે દોષ આપે છે, અને અબદ્ધિક ત્રેશિકને બે દોષો આપે છે.

અદ્દા એક બીજી વિશેષવાત જણાવવાની જરૂર છે, કે વ્યક્તિ વિવક્ષાએ અબદ્ધિક નિન્દુવ સ્પૃષ્ટાબદ્ધ કર્મ અને પરિમાણ રહિત પ્રત્યાખ્યાન માનતો હોવાથી તેના બે ભેદો બે મત લુદ્ધા માનીએ તો તે અબદ્ધિક તેના પ્રતિયોગી નિન્દુવોને ત્રણ દોષ આપે છે, અને તેઓ પણ તેને ત્રણ દોષ આપે છે, પણ જ્યારે તેની બે પદાર્થની માન્યતા સિત્ત ઇત્યાં એકજ માનીએ તો ઉપર કહ્યા મુજબ પરસ્પર અબ્ધે દોષોજ લાગે છે. ભાષ્યકાર મદારાજ પણ એ વાત કયુવ કરે છે અને કહે છે કે તેની બે પદાર્થની સિત્ત સિત્ત માન્યતાના બે દોષ અને ત્રીજો તેના પ્રતિયોગીની માન્યતાનો, એમ અબદ્ધિક નિન્દુવ તેના પ્રતિયોગી નિન્દુવને ત્રણ ત્રણ દોષ આપે છે, અને તેઓ પણ તેને ત્રણ ત્રણ દોષ આપે છે, જ્યારે ત્રણ આદિ નિન્દુવો એકઠા થાય ત્યારે તેઓ પરસ્પર એક બીજાને ત્રણ ત્રણ આદિ દોષો આપે છે જેમ કે બહુરતાદિ ત્રણ નિન્દુવો એકઠા થયા હોય, ત્યારે બહુરતા નિન્દુવ બીજાઓને કહે છે કે તમે પોતપોતાનો દોષિતમત પ્રસ્પન્ના હોવાથી બે દોષ અને મારો નિર્દોષ મત ન માનતા હોવાથી એક દોષ એમ ત્રણ ત્રણ દોષ તમને લાગે છે આ પ્રમાણે અબદ્ધિક મિચાયના બધા નિન્દુવો ત્રણ ત્રણના સંયોગે ત્રણ ત્રણ દોષો આપે છે. પણ અબદ્ધિકની માર્ગ બીજી બેતો સંયોગ થતા એ ત્રિકમાં એક દોષ વધારીને ચાર દોષ આપે છે. એજ પ્રમાણે ચાર-પાંચ-છ અને સાત નિન્દુવોના મધુદાયમાં દરેક નિન્દુવ એક બીજા અનુક્રમે ચાર-પાંચ-છ ને સાત દોષો આપે છે. માત્ર અબદ્ધિકના સંયોગે એક દોષ વધારીને કહેવું એટલે કે અબદ્ધિકશબ્દિત ચારના સંયોગમાં પાંચ દોષ, પાંચના સંયોગમાં છ દોષ, છ સંયોગમાં સાત દોષ અને સાતના સંયોગમાં આઠ દોષ, કેમકે અબદ્ધિક નિન્દુવ બે પદાર્થ વિષયીત માને છે. ૨૬૨૨-થા-૨૬૨૫.

હવે નિન્દુવોની માન્યતા ગણાર્થો હેતુ છે, કે મોક્ષનો હેતુ છે? તે કહે છે?

મત્તેયા દિદ્ધિઓ જાદ્ જરા-મરણમન્નવસહીણં ।

મૂલં સંગારસ્સરં ડ હવંતિ નિર્ગંથરૂવેણ ॥૨૬૧૬॥૭૮૬॥૨૩૭॥

પવયણનીહયાણં જં તેમિં કારિયં જહિં જત્થ ।

અજ્ઞં પરિહરણાણ મૂલે ત્થ ઉત્તરગુણે ચ ॥૨૬૧૭॥૭૮૭॥૨૩૮॥

તથા રિસેસં જાણહ યોગો તેમિં ચ વુણહ મલાટં ।

તં કાવદ્દ માહણં મામત્તસ્યં પુણ અક્કણં

॥ ૨૬૧૮॥

નિર્મન્યાર્થ એ માને નિન્દુવ (દિદ્ધિ), જન્મ-જરા-મરણ અને મર્મના વાસરૂપ સંસારનું મૂલ (૨૬૧૬) છે. પ્રયતન વગર વેરવગ્ન તે નિન્દુવોના મારે આદારાદે બે દોષો બે દોષમાં સમાવ્યા હોવાને તે મૂળમુલ અને નિન્દુવમાં પરિમાણરૂપે બાબ્બ છે. એટલે કેત્યારે કેવળ નિન્દુવ એ એમ તેમનો નિર્મલ નથી છે, અને તે મારે આદારાદે કરે છે. ત્યારે તે મૂળમૂલને ૨૬૨ છે. પણ સામાન્ય રીતે તે મારે કહેલ આદારાદે નથી કહેવાતા. ૨૬૧૬-થી ૨૬૧૮

૨૬૧૭-૨૬૧૮ બે નિન્દુવોની રૂઢિ ગણાર્થો હેતુ છે, કે મોક્ષનો હેતુ છે?

૨૬૧૭-૨૬૧૮ બે નિન્દુવ (દિદ્ધિ) મારે હેતુ નથી, પણ જન્મ-જરા-મરણ અને મર્મના

સ્થાનરૂપ કેવળ સંસારનાજ મૂળ હેતુ છે. માત્ર તેઓ નિર્મિત્ય વેશધારીજ છે. યથાર્થ નિર્મિત્ય નથી.

શિષ્ય:—ત્યારે પ્રભો ! એ નિન્હવો સાધુઓ ગણાય ? અન્યદર્શની ગણાય ? કે શુદ્ધસ્થ ગણાય ?

ગુરુ —હમણાંજ અમે કહ્યું છે, કે તેઓ કેવળ નિર્મિત્યના વેશ ધરનારા છે. યથાર્થ નિર્મિત્ય સાધુ નથી; કેમકે એ સાધુને માટે કરેલ આહારાદિ શેષ સાધુઓને કદપે નહિ. પરંતુ નિન્હવોને માટે કરેલમાં એમ નથી. કારણ કે જે ક્ષેત્રમાં જે કાળે નિન્હવોનાંને માટે કરેલાં આહારાદિ હોય, તેના ઉપભોગ વિકલપે થાય, એટલે કે કોઈ વખતે એ આહારાદિનો ત્યાગ કરાય અને કોઈ વખત ન પણ કરાય “ આ નિન્હવો સાધુઓથી ભિન્ન છે ” એમ લોકો જ્યારે ન જાણતા હોય, ત્યારે તે આહારાદિ ત્યાગ્ય છે, પરંતુ જ્યારે એમ જાણવામાં આવે કે આ નિન્હવો ખરા સાધુ નથી, ત્યારે તેમના માટે કરેલા આહારાદિ ત્યાગ્ય નથી. આ પ્રમાણે મૂળ ગુણ સંબંધી આધારકર્મી અને ઉત્તર ગુણ સંબંધી કીર્ત-કૃતાદિ આહાર વિગેરે વિકલપે ભોગ્ય છે. માટે આ નિન્હવો સાધુ ન કહેવાય, કેમકે તેમને માટે કરેલ આહારાદિ એકાન્તે અકલ્પ્ય નથી, વળી તે શુદ્ધસ્થો નથી, તેમ અન્ય તીર્થીઓ પણ નથી, કેમકે તેમને માટે કરેલ આહારાદિ સાધુને કથં-ચિત્ કલ્પ્ય પણ છે, આથી કરીને તેઓ અવ્યક્ત કહેવાય.

બોદીક સંબંધી કરાવેલા આહારાદિ માટે કહે છે.

મિચ્છદિદ્દીયાણં જં તેસિં કારિયં જહિં જત્થ ।

સર્વંપિ તયં સુદ્ધં મૂલે તહ ઉત્તરગુણે ય । ૨૬૧૧ ॥ ૭૮૮ ॥ ૨૩૯ ॥

મિત્તમય-લિંગ-ચરિયા મિચ્છદિદ્ધિત્તિ વોડિયાડમિમયા ।

જં તે કયમુદ્ધિસિંહં તં કલ્પિ જં ચ જહ્જોગં ॥ ૨૬૨૦ ॥

જે કાળે જે ક્ષેત્રમાં મિથ્યાદૃષ્ટિઓના માટે કરેલ જે આહારાદિ તે મૂળગુણમાં અને ઉત્તરગુણમાં સર્વ શુદ્ધ છે. માત્ર-લિંગ-અને અર્થ જેનાં ભિન્ન હોય, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિ અહીં બોદીક (લિંગબરો) ને માનેલા છે; તેમને ઉદ્દેશીને કરેલ જે આહારાદિ તે સર્વ જે યતિને યોગ્ય હોય તેને કલ્પ્ય છે ૨૬૧૬--૨૬૨૦.

જેની માન્યતા-વેગ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ સંબંધી આચરણ ભિન્ન હોય તે વ્યક્તિઓને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય. તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિ અહીં બોદીકને માનેલા છે. તેઓને ઉદ્દેશીને જે કાળે જે સ્થળે આહારાદિ કરેલું હોય, તે સર્વ સાધુઓને મૂળગુણ સંબંધી અને ઉત્તરગુણ સંબંધી શુદ્ધ છે, અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે તેઓને ઉદ્દેશીને કાકરી-દાડીમ વિગેરે સચિત્ત આહાર, અને અતન્તકાય-વૈતાક વિગેરે વચાનીને અચિત્ત કરેલ આહાર તે મુનિઓને કદપે નહિ, પણ જે મુનિઓને યોગ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તેવો પ્રાચીન આહાર હોય તેજ કદપે છે, બીજો નહિ. ૨૬૨૬-થી-૨૬૨૦

આ સ્થળે એક વાત વિશેષ જાણાવવી જીવિત છે, કે—“ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાત-ચારિ-જ્ઞાણિ સોક્કમાર્ગઃ ” આ મુખ્ય સામાન્ય માન્યતામાં દ્વિતીયસ્થાને મત ભેદ નથી, પણ બીજી વિશેષ માન્યતાઓમાં મતભેદ છે, જેમકે કેવળીને કર્મપ્રાપ્ત્ય, શ્રીત મુનિ વિગેરે લિંગબરો નથી માનતા, અને દ્વિતીયસ્થાને તે માને છે. આ સંબંધી વધુ વાંચી શકાય એમ છે, પણ વ્રથ વિસ્તારના અવધી ને અધી નથી લખતા. તે અંગે વો વિશેષ જાણવાની કૃપાવાચક સ્વચ્છાન્ન-સ્વચ્છાન્ન-ઉત્તરગુણનાંક પ્રમાણમાં નોંધ લેવું.

જોવી રીતે નયદાર પછી હવે ક્યા નયને ક્યું સામાયિક મોક્ષમાર્ગપણે ઘટ છે, તેનું સ્વરૂપ જણાવવાને અનુમતદાર કહે છે. તેમાં સામાન્ય જણાવી પ્રથમના ત્રણ નયને જો કહે છે, તે કહે છે.

તવસંજમો અણુમઓ નેગમંથં પવયગં ચ વવહારો ।

મદ્દુ ઝજુસુયાણં પુણ નિઝ્વાણં સંજમો ચેવ ॥૨૬૨૧॥૭૮૯॥૨૪૦॥

કમ્ય નયસ્માણુમયં કિં સામાડયમિહ મોક્ષમગ્ગોત્તિ ।

મન્નડ નેગમ-સંગદ-વવહારાણં તુ સવાઈ ॥ ૨૬૨૨ ॥

તવમંજમો ચરિત્તં નિગંથં પવયગંતિ સુયનાણં ।

ત્તમ્મહો મમ્મત્તં ચગ્ગહ્ણાઓ ચ વોદ્ધવં ॥ ૨૬૨૩ ॥

નિઝિવિ સામડયાઈ ઇચ્છંતા મોક્ષમગ્ગમાહ્ણા ।

કિં મિન્હિદ્ધોયા, વયંતિ જે સમુડ્યાઈપિ ॥ ૨૬૨૪ ॥

તપપ્રધાનમયમ (ચારિત્રસામાયિક), નિર્ઘથપણું, અને પ્રવચન (શ્રુત સામાયિક તથા ચમખદ્ધી સમ્યક્ત્વ સામાયિક) આ ત્રણ સામાયિક વ્યવહારપર્યન્તના ત્રણ નયને મોક્ષમાર્ગપણે ઘટ છે. પણ શબ્દ-ઝજુસુચ નયને તો સંયમજ (ચારિત્ર સામાયિકજ) મોક્ષમાર્ગપણે ઘટ છે. (જીત બે નહિ, કેમકે સર્વ સંવરૂપ ચારિત્ર પછી તરતજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.) ૨૬૨૨.

ક્યા નયને ક્યું સામાયિક આદી મોક્ષ માર્ગપણે ઘટ છે? (તેના ઉત્તરમાં) કહે છે કે-નેગમ મંમદ તથા વ્યવહાર નયને સર્વ (ત્રણે) સામાયિક મોક્ષ માર્ગપણે ઘટ છે. તપનયમ એટલે ચારિત્ર (જેની દીક્ષા), પ્રવચન એટલે શ્રુત જ્ઞાન, આ બે મદ્દુ કંડવાપી નયખદ્ધવટે સમ્યક્ત્વ સામાયિક ઝજુસુ. નેગમાદિ પ્રથમના ત્રણ નયો ત્રણે સામાયિકને મોક્ષમાર્ગપણે માને છે, તો પછી તેઓ મિથ્યાકથિ કેમ કહેવાય? (જેનો પણ એજ જણને મોક્ષમાર્ગપણે માને છે.) એ ત્રણે સામાયિકને ત્રણે નયો મોક્ષરૂપ કહે છે, પરંતુ તે નયો કંડવાપી ગર્જને અમુદિન ભાવે નહીં કહેતા “જ્ઞાનાદિકથી મોક્ષ નથી.” એમ નિષ્પન્ન થઈ છે (જેનો તો ત્રણને અમુદિનભાવે મોક્ષમાર્ગરૂપે કહે છે.) આથી તેઓ મિથ્યાકથિ છે. ૨૬૨૨-૨૬૨૪.

હવે ઝજુસુચ તથા તે પછીના ત્રણ નયોને જો સામાયિક મોક્ષમાર્ગપણે ઘટ છે, તે જણાવે છે.

ત્તજુસુયામયં પુણ નેગાણવહો ચરિત્તમેવં ।

મ હિ નાણ-ઉમ્મગાં, માયેડવિ ન નેમિં જે મોક્ષવો ॥ ૨૬૨૫ ॥

જે સદનાણ-ઉમ્મગામૈડવિ ન વવયગં નિય ચિમોક્ષવો ।

મોક્ષના ચ વવયગસામે કમ્મો મ પરામો ॥ ૨૬૨૬ ॥

આ ત્રણ નાણ-ઉમ્મગારિપમ ન મવ્યમંસો દિટ્થો ।

કમ્મરિપમૈડ જમ્મો કમ્મા વિવયપિ મોક્ષવવહો ॥ ૨૬૨૭ ॥

જો મોક્ષ રિત્તો વગિરિ મેરો જેમ માં મમેર ।

ત્તજ સામ્મિતિ મ હ મંદસસજ્જાત મોક્ષવવગ ॥ ૨૬૨૮ ॥

અહ કારણોવગારિત્તિ કારણં તેણ કારણં સર્વં ।

શ્રુવર્ણ નાનાઈર્ણં જઈણો નેયાઈભાવેણં ॥ ૨૬૨૯ ॥

તહ સાહણભાવેણવિ દેહાઈપરંપરાઈવહુમેયં ।

નિવાણકારણં તે નાનાઈતિયમ્મિ કો નિયમો ? ॥ ૨૬૩૦ ॥

અહ પચ્ચાસણતરં હેઝ નેયરમિહોવગારિંપિ ।

તો સર્વસંવરમયં ચારિત્તં ચેવ મોક્ષપહો ॥ ૨૬૩૧ ॥

ઈદ્ધત્થસાહણાઈં સદ્દહણાડગુણઓ સમેયાઈં ।

સમ્મકિરિયાઝરસ્સ વ ઇહ પુણ નિવાણમિદ્ધત્થો ॥ ૨૬૩૨ ॥

ઋણુસૂત્ર અને તે પછીના ત્રણ શબ્દ નયોને એક ચારિત્રસામાયિકજ મોક્ષ માર્ગ-રૂપે સમ્મત છે, શ્રુતસામાયિક અને સમ્યક્ત્વસામાયિક માન્ય નથી; કેમકે તે બે હોય, તો પણ ચારિત્ર સામાયિક વિના મોક્ષ નથી થતો. કારણ કે સંપૂર્ણજ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તે વખતે તરતજ મોક્ષ નથી થતો, પરંતુ સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર સામાયિકનો લાભ થાય ત્યારેજ મોક્ષ થાય છે, તેથી તે ચારિત્ર સામાયિકજ મોક્ષ માર્ગપણે ઈષ્ટ છે. સર્વ સંવરરૂપચારિત્રનો લાભ જ્ઞાન-દર્શનરહિત હોય, તેને અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થએલો જણાતો નથી, પણ જે જ્ઞાન-દર્શનયુક્ત હોય તેનેજ તે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે એ ત્રણે (સમ્યક્ત્વ-શ્રુત-અને ચારિત્રસામાયિક) મોક્ષ માર્ગ છે. (નૈગમાદિ નયોનું એ કથન યોગ્ય નથી-કેમકે) જે તે જ્ઞાન-દર્શન વિના સંવરરૂપચારિત્રની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય, તો તે બનેને સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્રનાં કારણ કહેવા યોગ્ય છે, પણ સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રથી સાધ્ય એવા મોક્ષના કારણ કહેવાય નહિ (કારણ કે સર્વસંવર પછી તરતજ મોક્ષ થાય છે, જ્ઞાનદર્શન પછી તરત નથી થતું.) (નૈગમાદિ નયોનું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણકે) જે જ્ઞાન-દર્શન વિના સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર લાભ ન થતો હોય, તો તે તેનાં કારણ છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે, પરંતુ સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્રથી સાધ્ય એવા મોક્ષનું કારણ છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. (કેમકે જ્ઞાન-દર્શનાનન્તર મોક્ષ નથી થતો, પણ સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રાનન્તર થાય છે.) મોક્ષના કારણરૂપ સર્વ સંવર ચારિત્રાત્મકના જ્ઞાન-દર્શન ઉપકારી છે, તેથી તે પણ મોક્ષનું કારણ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો જોય-શ્રદ્ધેય-પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બાને સર્વભુવન, યતિના જ્ઞાનાદિક ના ઉપકારી હોવાથી તે પણ તેનાં કારણ થાય તથા સાધનબાવે પણ શરીર વિગેરે (માતા-પિતા-વસ્ત્ર-પાત્ર-આદ્યાર-આપદ વિગેરે) પરંપરાથી બહુ પ્રકારે મોક્ષનું કારણ થાય એટલે જ્ઞાનાદિ ત્રણમાંજ મોક્ષનાં કારણનો કયાં નિયમ રહે? (બહુ પ્રકારના કારણ હોય તે છતાં) જે વધારે નજીકનું કારણ હોય, તેજ મોક્ષનો હેતુ કહેવાય, બીજા શરીર વિગેરે પરંપરાથી ઉપકારી હોય, તો પણ તે તેના હેતુ ન કહેવાય (માટે જ્ઞાનાદિ ત્રણજ મોક્ષના હેતુ છે.) એમ કહેવામાં આવે, તો તો સર્વસંવરાત્મક ચારિત્રજ મોક્ષ માર્ગ થયો, કેમકે તેજ તેનું નજીકનું કારણ છે. (એ પ્રમાણે જુદા જુદા નયોનો મત છે, પણ ખરી રીતે તો) ગોળી મનુષ્યને સમ્યક્ ક્રિયાની પહે જ્ઞાનાદિ ત્રણ સમ્મતિ હોય તોજ તે જ્ઞાનાદિ ત્રણથી ઈષ્ટ અર્થના સાધક છે. અર્થી મોક્ષ એ ઈષ્ટ અર્થ છે.

નિરૂપ-ધી-નિરૂપ
ઉપર કયા મુજબ જુદા જુદા નયોનો મત છે, એટલે કે નૈગમાદિ ત્રણ નયો જ્ઞાનાદિ ત્રણે સામાયિકને ભિન્ન ભિન્ન રીતે મોક્ષના કારણ માને છે, અને ઋણુસૂત્ર વિગેરે

[illegible]

કર્યું” એ ન્યાયે ક્રિયાકાળ અને સમાપ્તિકાળમાં નિશ્ચયનયના મતે ભેદ નથી. આ સાથે એ પણ સમજી લેવું કે જેણે પૂર્વે પ્રત્યાખ્યાન કરેલું હોય, તે આત્મા પણ સામાયિક રૂપ થાય છે. શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-અને સાવધ નિવૃત્તિરૂપ સ્વભાવમાં અવસ્થિત હોવાથી પ્રત્યાખ્યાનયુક્ત જે હોય, તેજ પરમાર્થથી આત્મા છે, તે સિવાયના શેષ સંસારીજીવો પ્રચુર ધાતિકર્મ વડે સ્વાભાવિક ગુણથી આવૃત્ત હોવાને લીધે આત્મા નથી. પ્રત્યાખ્યાન એ જીવની પરિણતિરૂપ હોવાને લીધે જીવાદિ સર્વ દ્રવ્યો સામાયિકવન્તને અધ્યેય-જ્ઞેય-અને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ભાવે ઉપયોગમાં આવે છે, તેથી સર્વ દ્રવ્યો તેના વિષયભૂત છે. સમકૃત્ય અને શ્રુત સામાયિક વડે જીવ શ્રદ્ધા કરે છે અને જાણે છે. અને પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. અજીવાદિ તેમ નથી કરતા. ૨૬૩૬.

હવે એક મહાપ્રતાત્મક ચારિત્ર સામાયિકમાં સર્વ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ બતાવે છે.

પઠમમ્મિ સદ્વજીવા વિત્તિય ચરિમે ચ સવ્વદવ્વાઈ ।

સેસા મહવ્વયા ચલ્લુ તદેક્કદેસેણ દવ્વાણં ॥ ૨૬૩૭ ॥ ૭૯૧ ॥ ૨૪૨ ॥

જં સવ્વજીવપાલણવિસયં પાણાઙ્ગાયવેરમણં ।

મિચ્છા-મુચ્છોવરમા સવ્વદવ્વેસુ વિણિહત્તા ॥ ૨૬૩૮ ॥

રૂવેસુ સહગણેસુ વંભવયં ગહણ-ધારણિજ્જેસુ ।

તદ્દયં, છટ્ઠવયં પુણ ભોયણવિણિવિત્તિવાવારં ॥ ૨૬૩૯ ॥

एवं चारित्तमयं सव्વदव्ववિસयं તહ સુયંપિ ।

દેસે દેસોવરઈ સમ્મત્તં સદ્ધભાવેસુ ॥ ૨૬૪૦ ॥

किं तंति पत्थुए किं थ विसयचिंताए, भण्णइ तओवि ।

સામાઙ્ગયંભાવે જાહ જઓ તેણ તગ્ગહણં ॥ ૨૬૪૧ ॥

दव्वं गुणोत्ति भइयं सामइयं સવ્વનયમયાધારં ।

તં દવ્વપજ્જવટ્ઠિયનયમયપંગીકરેહ્ણં ॥ ૨૬૪૨ ॥

પહેલા મહાપ્રતાત્મક ચારિત્ર સામાયિકમાં સર્વ જીવો વિષયપણું છે, બીજામાં અને છેત્રીમાં સર્વ દ્રવ્યો, અને શેષ પ્રતોમાં દ્રવ્યોનો એક દેશજ વિષયપણું છે. કારણકે સર્વ જીવોનું પાલન કરવા માટે પ્રાણાતિપાન વિરમણું છે, મૃપાવાદ અને મૂર્ચ્છાનો ઉપરમ સર્વ દ્રવ્યોના સંબંધમાં છે, સંચિતન સ્ત્રી કે સ્ત્રીનું સમ્પ્ર અથવા આભરણ વિનાની સ્ત્રી અથવા આભરણવાળી સ્ત્રીના સંબંધમાં પ્રત્યનય પ્રત છે, અદુણ અને ધારણ કરવા યોગ્ય વસ્તુના સંબંધમાં ગ્રાહ્ય પ્રત છે, તથા છદ્મ પ્રત રાત્રિભોજનના વ્યાપારની નિવૃત્તિ માટે છે એ પ્રમાણે ચારિત્ર સામાયિક સર્વ દ્રવ્ય વિષયી છે, શ્રુત સામાયિક પણ તેવું જ છે, દેશચરિત્ર ચારિત્ર સર્વ દ્રવ્યમાંથી એક દેશના વિષયવાળું છે, અને સમ્યક્ત્વ સામાયિક સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે સામાયિક ગું છે? એ જાનુજાન અર્થી પ્રસ્તુત છે, તેમાં તેના વિષયને વિચાર કરવાનું ગું પ્રવેશન છે? ઉત્તર એ વિષય પણ સામાયિકના પેટુમ વને પાત્ર છે, તેથી તેના વિષયનું અર્થીમદનું નવું છે, સામાયિક સ્વ નયમતને આધાર છે, તેથી દ્રવ્યસ્થિત અને પર્યાવસ્થિત નયને પ્રત અંગીકર કરીને સામાયિક દ્રવ્ય છે, કે નહીં છે? તેનો વિચાર કરાય છે, ૨૬૩૭-થી-૨૬૪૨.

પાડેલા પ્રાજ્ઞાતિપાત વિરમણ વ્રતમાં વિષય દ્વારાજે વિચાર કરતાં સૂક્ષ્મ-આદરના બેરે સર્વ વ્રત-સ્થાવર જીવો આવે છે, કેમકે તે વ્રતમાં તે સર્વ જીવોનું સર્વથા પ્રકારે રક્ષણ કરવાનું હતું છે. બીજા મૃયાવાદ વિરમણ વ્રતમાં અને છેલ્લા પરિમલ વિરમણ વ્રતમાં સર્વ દ્રવ્યો વિષયબદ્ધ છે. “આ લોક પંચાસ્તિકાયાત્મક નથી” આ પ્રમાણેના મૃયાવાદમાં સર્વ દ્રવ્યો વિષયબદ્ધ છે, તેની નિવૃત્તિરૂપ બીજું વ્રત છે, મૂર્છાદ્વારાજે વિચાર કરતાં પરિમલ સર્વ દ્રવ્ય વિષયી છે, અને એ છેલ્લું વ્રત પરિમલની નિવૃત્તિરૂપ હોવાથી તે વ્રતના પણ સર્વ દ્રવ્યો વિષયબદ્ધ છે. એ સિવાયના જોયવ્રતો દ્રવ્યના એક દેશનો વિષય કરનારા છે, તેમાં ત્રીજું વ્રત મદજ કરવા યોગ્ય અને ધારજ કરવા યોગ્ય દ્રવ્યમાં અદક્તા-દાનની વિરતિરૂપ છે, અને ચોથું વ્રતરૂપ અથવા રૂપના સહચારી જો સંબંધી અગ્રજ-વર્ષની વિરતિરૂપ છે, અને છઠું વ્રત રાત્રિ જોજનની વિરતિ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે આ વ્રત વ્રતો દ્રવ્યના એક દેશને વિષય કરવાવાળાં છે.

ઉપરાંત નિયુક્તિકારે કહેલી વાત વધારે સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મંત્રારાજ તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. વ્રત-સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-આદર વિગેરે સર્વ જીવોનું પાલન કરવારૂપ પહેલું પ્રાજ્ઞાતિપાત વિરમણ વ્રત છે તેથી પાડેલા વ્રતમાં સર્વ જીવોને વિષયપણે મદજ કરેલા છે. મિત્ર-મનુષ્ય-મૃયા-કૃત્યાદિ અસત્યના પર્યાયો છે, અને મૂર્છા-વૃદ્ધિ વિગેરે પરિમલના પર્યાયો છે, તથા ઉપરમ-નિયમ-વિરમણ વિગેરે વિરતિના પર્યાયો છે. આથી કરીને મિથ્યા-ઉપરમ એટલે મૃયાવાદ વિરમણ, અને મૂર્છાઉપરમ એટલે પરિમલ વિરમણ આ બન્ને વ્રતના સર્વ દ્રવ્યો વિષય છે. કારણ મૂન્યવાદમાં સર્વ દ્રવ્યનો અપલાપ કરવા વડે અથવા વિષદીન પ્રરૂપણા કરવા વડે સર્વ દ્રવ્યો મૃયાવાદનો વિષય થાય છે, અને બીજું વ્રત તે તેની નિવૃત્તિરૂપ છે, તેથી સર્વ દ્રવ્યો બીજા વ્રતના વિષય છે. છઠું “ત્રિબુવનનો સ્વામિ પુત્ર, સર્વ કર્મ માફ છે” આવા પ્રકારની મૂર્છાથી નિવૃત્ત થવારૂપ પાંચમું વ્રત છે, તેથી તેના પણ સર્વ દ્રવ્યો વિષય છે. તિર્યક-મનુષ્ય અને દેવની સ્ત્રી તથા તપુઃસહાદિ રૂપવાળા મૂન પદાર્થો તેમજ જ્ઞાન-તપન-જ્ઞાન આદિ રૂપના સહચારી અથવા સંબંધનાચેતન કે સામ-સામિનાચેતન સ્ત્રીરૂપ પદાર્થોની સેવાની નિવૃત્તિ રૂપ ચોથું અગ્રજવ્રત વ્રત છે, તેથી આ વ્રતના રૂપ અને રૂપના સહચારી મૂન પદાર્થોનું વિષય છે. પણ સર્વ દ્રવ્યો વિષય નથી. મદજ-ધારજ કરવા યોગ્ય મુરજ આદિ મૂન પદાર્થોના અપદમણની નિવૃત્તિરૂપ ત્રીજું વ્રત છે, તેથી મદજ-ધારજ કરવા યોગ્ય પદાર્થો આ વ્રતના વિષયબદ્ધ છે. બીજા નથી. રાત્રિ જોજનથી નિર્જાન થવા રૂપ છઠું રાત્રિ જોજન વિરમણવ્રત છે, તેથી તે પણ સ્વ દ્રવ્ય વિષયી નથી. આથી કરીને ત્રીજું-ચોથું-છઠું આ વ્રતો વ્રતો વિષયબદ્ધનો સર્વ દ્રવ્યનો વિષય કરનારા છે.

એ પ્રમાણે આમા-વધી ચારિત્ર આમાચિત્ર સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે, અને જુદા જુદા વ્રત વિષયવાળો વિષયપણે તેમનો ઉપર કાળ મુજબ વિષય છે. “તદેવમ્બ્રહ્મ”-વ્રતરૂપ મૂનજી” એટલે સર્વ દ્રવ્યના ફેરલાક પર્યાયો જ્ઞાનજાનનો વિષય છે. આ વ્રતથી મૂન આમાચિત્ર સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે અને રમવિરત આમાચિત્ર સર્વ દ્રવ્યના એક દેશના વિષયવાળું છે. કેમકે તે આમાચિત્ર રમ વ્રતરૂપવાળું છે. પહેલું સમ્બંધિત આમા-ચિત્ર છે. કારણ કે સર્વ વસ્તુ મનુષ્યના સહચારી રૂપ હોવાથી સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે. આમાચિત્ર એક દેશના વિષયવાળું છે જુદા જુદા વ્રતો આમાચિત્ર, અને વ્રતો મનુષ્યના આમાચિત્ર સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળું છે.

શિષ્ય:—અહીં ‘સામાયિક શુ’ છે’ એ જણવાનું પ્રસ્તુત છે, તેમાં તેના વિષયનો વિચાર કરવાનું શુ’ પ્રયોજન છે ?

આચાર્ય:—એ વિષય સામાયિકના અંગભૂત છે, તેથી તેના વિષયનું અહીં કથન કર્યું છે. એટલે અપ્રસ્તુત કંઈ નથી.

અહીં સામાયિક સર્વ નયના વિચારનો વિષય છે, તેથી કરીને દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નયનો મત અંગીકાર કરીને સામાયિક દ્રવ્ય છે કે શુદ્ધ છે ? તેનો વિચાર કરીએ છીએ. ૨૬૩૭-થી-૨૬૪૨.

હવે દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નયના મતે સામાયિકનો વિચાર કરે છે.

जीवो गुणपडिवन्नो नयस्स दव्वद्वियस्स सामइयं ।

सो चेव पज्जवद्वियनयस्स जीवस्स एस गुणो ॥ २६४३ ॥ २७९॥२४३॥

इच्छइ जं दव्वनओ दव्वं तच्चगुवयारओ य गुणे ।

सामइयगुणविसिद्धो तो जीवो तस्स सामइयं ॥ २६४४ ॥

पज्जाओ चिय वत्थुं तच्चं दव्वंति तदुवयाराओ ।

पज्जवनयस्स जम्ह सामइयं तेण पज्जाओ ॥ २६४५ ॥

पज्जायनयमयमिणं पज्जायत्थंतरं कओ दव्वं ।

उवलंभ-व्ववहाराभावाओ खरविसाणं व ? ॥ २६४६ ॥

जह रुवाइविसिद्धो न घडो सव्वप्पमाणविरहाओ ।

तह नाणाइविसिद्धो को जीवो नामऽणक्खेओ ? ॥ २६४७ ॥

શુદ્ધાશ્રિત જીવ દ્રવ્યજ દ્રવ્યાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે સામાયિક છે અને પર્યાયાર્થિકનયના મતે તે જીવનો શુદ્ધજ સામાયિક છે. દ્રવ્યનેજ સત્યરૂપે દ્રવ્યનય ઇચ્છે છે, શુદ્ધોને તો ઉપચારથી માને છે, તેથી સામાયિક શુદ્ધવિશિષ્ટ જીવદ્રવ્યજ દ્રવ્યનયના મતે સામાયિક છે પર્યાય નયના મતે પર્યાયજ સત્ય વસ્તુ છે, દ્રવ્ય તો ઉપચારથી છે, તે માટે તે નયના મતે પર્યાયજ સામાયિક છે. પર્યાયનો મત એવો છે, કે ગદ્યેશના શીંગડાની પેઠે ઉપસાધિ અને વ્યવહારના અભાવે પર્યાયથી ભિન્ન દ્રવ્યજ નથી. જેમ રૂપાદિથી ભિન્ન ઘટ, કોઈપણ પ્રમાણથી નથી, તેમ જ્ઞાનાદિથી ભિન્ન એવો જીવ પણ નથી. ૨૬૪૩-થી-૨૬૪૭

દ્રવ્યાર્થિક નયના મતે શુદ્ધાશ્રિત આત્મદ્રવ્યજ સામાયિક છે, કારણકે શુદ્ધ તો આ પર્યાર્થિક છે, અને દ્રવ્યથી ભિન્ન જાણાતા નથી, તેથી તે અમત છે. માટે જાનુમૂત શુદ્ધ આમવાળો જીવજ મુખ્ય વૃત્તિએ સામાયિક છે, પણ પર્યાય નથી, એમ દ્રવ્યનયનું માનવું છે જે રૂપાદિ શુદ્ધો નજ દોાય, તો કોઈને દ્રવ્યની અદર તેની પ્રતીતિ ક્યાંથી થાય છે? એવી શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જેમ ચિત્રની અદર કિચા-નીચા ભાગની પ્રતીતિ તો થાય છે, પણ તે અન્તરૂપ છે, તેમ દ્રવ્યમાં પણ જે શુદ્ધની પ્રતીતિ થાય, તે આન્તિ સ્વરૂપજ છે.

પર્યાયનયના મતે સામાયિકજ શુદ્ધજ પરમાર્થથી સામાયિક છે, પણ જીવ દ્રવ્ય સામાયિક નથી, કારણકે તે જીવનો શુદ્ધ છે, અર્થાત્ જીવ શુદ્ધ શબ્દમાં કિતપદ પ્રાપ્ત નથી. રૂપમમ છે. જેમ તેની જગા ને તેજગા, એમાં આગથી ભિન્ન તેજ નથી, તેવીજ રીતે

જ્ઞાનાદિ ગુણથી ભિન્ન શુદ્ધ દ્રવ્ય નથી. મારે શુદ્ધ-પર્યાયજ આ નયના મતે સામાયિક છે, પણ દ્રવ્ય સામાયિક નથી.

ઉપદેશ્ય દરીકત વધારે સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ એજ વાત કાંઈક વિસ્તારથી કહે છે. દ્રવ્યનય દ્રવ્યનેજ સત્ય માને છે, શુદ્ધોને તો ઉપચારથી માને છે, સત્યપણે નથી માનતો. તેથી જાણીબૂત સામાયિકાદિ શુભવાળો શુદ્ધ દ્રવ્યજ મુખ્યપણે દ્રવ્યજ સામાયિક છે, એમ દ્રવ્ય નયનું મતલબ છે.

પર્યાયનયના મતે પર્યાયજ ઉપચાર રહિત સત્ય વસ્તુ છે, દ્રવ્યનો તો પૂર્વાપર પર્યાયામાં ઉપચારથી માત્ર વ્યવહાર કરાય છે, વસ્તુતઃ દ્રવ્ય નથી. આ કારણથી આ નયના મતે મુખ્યપણે પર્યાયજ સામાયિક છે. કારણકે પૂર્વાપર ભાવથી નિરંતર પ્રવર્તતા પર્યાયામાં ભ્રાન્તિથીજ દ્રવ્યનો ઉપચાર કરાય છે, ખરી રીતે તો પર્યાયથી ભિન્ન અરવિષાયજ લેવું કેમ દ્રવ્યજ નથી, અથવા પર્યાયથી ભિન્ન દ્રવ્ય જણાવું નથી અને વ્યવહારમાં-ઉપયોગમાં પણ આવવું નથી, તેથી અરવિષાયજ લેવું દ્રવ્ય નથી. અથવા જેમ રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શાદિ ભિન્ન એવો ૫૯ ગણના મીઠાગંધી પેઠે કેમપણ પ્રભાણથી જણાતો નથી, તેમ જ્ઞાનાદિગુણ-પર્યાયથી વ્યક્તિરિત્ત એવો શુદ્ધ પણ જણાતો નથી. મારે પર્યાયજ નય વસ્તુ છે, અને તે પર્યાય અથવા શુદ્ધજ સામાયિક છે. પણ દ્રવ્ય નથી. ૨૬૪૩-થી-૨૬૪૭

પર્યાયાર્થિક નયનું ક'ઈક વિશેષ સ્વરૂપ કહે છે.

उपपज्जन्ति चियन्ति य परिणमन्ति य गुणा न दब्बाहं ।

द्वयप्यमवा य गुणा न गुणप्यमवाहं दब्बाहं ॥ २६४८ ॥ ७९४॥ २४४॥

उपाय-विगमपरिणामवो गुणा पत्तनीलयाह व ।

मंति न उ दब्बाविहं न विरहावो स्वपुष्कं व ॥ २६४९ ॥

ने जपमवा ने वा नपमं होल होल नो दब्ब ।

न न नं ने सेय मवो पमोपरपचयपमवा ॥ २६५० ॥

ગુણજનિ ઉપાદ-વ્યવસ્થા પરિણામ છે. દ્રવ્યો નહિ; વર્ગી દ્રવ્યથી ગુણો ઉત્પન્ન થતા નથી. અને ગુણોથી દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થતા નથી. પરંતુ નીલત્વાદિ ગુણોની પેઠે ઉપાદ-વ્યવસ્થા પરિણામથી ગુણોજ વસ્તુરૂપ છે; પરંતુ ઉપાદ-વ્યવસ્થા પરિણામના અભાવથી અત્યવશ્યુપની પેઠે દ્રવ્ય (વસ્તુ) નથી. જે ગુણો દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થતા હોય, અથવા ગુણોથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, તો દ્રવ્ય પરમાર્થિક વસ્તુ થાય, પરંતુ તેમ નથી; કારણ કે ઉપાદ-વ્યવસ્થા અવશ્ય જરૂર છે. ૨૬૪૮-થી-૨૬૫૦.

ઉપાદ-વ્યવસ્થા પરિણામરૂપના પરંતુ નીલ-સ્વરૂપ ગુણોની પેઠે, ગુણોજ ઉપાદ-વ્યવસ્થા પરિણામ વસ્તુ છે; પણ અત્યવશ્યુપની પેઠે તેવા પાત્રામરુદિત દ્રવ્ય પરિણામ નથી. પાત્રરૂપે કાચ જે છે. દ્રવ્યથી ગુણો અથવા ગુણોથી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, તો ગુણોજ વ્યવસ્થા દ્રવ્ય પરમાર્થિક વસ્તુ છે. એમ માની માથાવ વસ્તુ એક કાચ જે ગુણોજ અત્યવશ્યુપ વસ્તુ. કાચ દ્રવ્યથી ભિન્ન દ્રવ્ય મન્ય વસ્તુ નથી, પરંતુ કાચરૂપે ઉપાદ-વ્યવસ્થા પરિણામરૂપે નીલ-સ્વરૂપ ગુણોજ પૂર્વાપરભાવથી ઉત્પન્ન થતું હોય, તેથી અત્યવશ્યુપ દ્રવ્ય છે. વસ્તુરૂપ નથી. મારે ગુણો-પર્યાયજ

સત્ય વસ્તુ છે, દ્રવ્ય નથી. તેથી કરીને ગુણજ સામાયિક છે. આ પ્રમાણે પર્યાર્થિકનયનું માનવું છે. ૨૬૪૮-થી-૨૬૫૦.

બીજા વ્યાખ્યાતાઓના અભિપ્રાયે દ્રવ્ય અને પર્યાય નયનો ભેદ જણાવે છે.

આદાવક્ષાણમિયં ઇચ્છઈ દવ્વમિદ્ પજ્જવનઓડવિ ।

તકતચ્ચંતવિભિન્ને મન્નઈ સો દવ્વ-પજ્જાણ ॥ ૨૬૫૧ ॥

ઉપ્પાયાડસહાવા પજ્જાયા જં ચ સાસયં દવ્વં ।

તે તપ્પભવા ન તયં તપ્પભવં તેણ તે મિન્ના ॥ ૨૬૫૨ ॥

જીવસ્સ ય સામડયં પજ્જાઓ જં ચ સાસયં દવ્વં ।

તે તપ્પભવા ન તયં તપ્પભવં તેણ તે મિન્ના ॥ ૨૬૫૩ ॥

જઈ પજ્જાયનઉ ચ્ચિય સંમન્નઈ દોવિ દવ્વ-પજ્જાણ ।

દવ્વઢ્ઠિઓ કિમત્થં જઈ વ મઈ દોડવિ જમભિન્ને ॥ ૨૬૫૪ ॥

ઇચ્છઈ સો તેણોમયમુમયગ્ગાહેડવિ સતિ પિહ્ભૂયં ।

મિચ્છત્તમિહેગંતાદેગત્તન્નત્તગાહાઓ ॥ ૨૬૫૫ ॥

ઉપરનું વ્યાખ્યાન અયોગ્ય છે, કેમકે પર્યાય નય પણ દ્રવ્યને ઇચ્છે છે. પરંતુ તે, દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને માંડોમાડે અત્યંત ભિન્ન માને છે. પર્યાયો ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળા છે, અને જે દ્રવ્ય છે તે શાશ્વતસ્વભાવવાળું છે. પર્યાયો દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થાય, પણ દ્રવ્ય પર્યાયથી ઉત્પન્ન નથી થતું, તેથી તે (પરસ્પર) ભિન્ન છે. આ કારણથી સામાયિક તે જીવનો પર્યાય છે અને તે તેનાથી ભિન્ન છે આ વ્યાખ્યાન બરાબર છે, અને તે પર્યાયનય માને છે. (એ પ્રમાણે) જે પર્યાયનય, દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને માને છે, તે પછી દ્રવ્ય-ર્થિકનય શા માટે માનવો જોઈએ? ઉત્તર-દ્રવ્ય-પર્યાય બંને અભિન્ન છે, તેથી તે માનવો જોઈએ, વળી તે ઉભય માનવા છતાં બંને પૃથગ્ભૂત છે, અને એકાન્તે એકત્વ અને અન્યત્વ અહણ કરવાથી મિથ્યાત્વ થાય છે. ૨૬૫૨ થી ૨૬૫૫

કેટલાક અખડુજ્ઞ, પર્યાયનય અને દ્રવ્યનયની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે-જેઓ પર્યાય નયના મને દ્રવ્યનો સર્વથા અભાવ કહે છે, તે અયોગ્ય છે કારણ કે પર્યાયનય પણ દ્રવ્યને ઇચ્છે છે; પરંતુ તે નય દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને અત્યંત ભિન્ન માને છે. કેમકે પર્યાયો ઉત્પાદવ્યયસ્વભાવવાળા છે, અને દ્રવ્ય શાશ્વત છે વળી તે ગુણો દ્રવ્યથી આત્મસ્વરૂપ પામે છે, પણ દ્રવ્ય ગુણોથી આત્મસ્વરૂપ નથી પામતું એ પ્રમાણે દ્રવ્ય પર્યાય બંને ભિન્ન સ્વભાવવાળા હોવાથી પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે, આ કારણથી શાશ્વત જીવ દ્રવ્યના પર્યાયભૂત સામાયિક પણ જીવથી અત્યંત ભિન્ન છે, એમ પર્યાયનય માને છે.

ઉપર મુજબ વ્યાખ્યા કરનારાઓની માન્યતા અયોગ્ય છે. કારણકે જો પર્યાયનય દ્રવ્ય તથા પર્યાય બંનેને માને છે, તે પછી દ્રવ્યાર્થિક નયની કલ્પના શા માટે કરવી જોઈએ? પર્યાયનયની માન્યતાનુસાર દ્રવ્યની પણ મિતિ થઈ જશે.

દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને પરસ્પર અભિન્ન માને છે, એટલે કે દ્રવ્યની પર્વવતે અવ્યતિરંજન મારે છે આ તત્ત્વના જગત્તત્ત્વ મારે દ્રવ્યાર્થિકનય પર્યાયાર્થિક નયથી ભિન્ન માને છે, અને પર્યાયાર્થિકનય દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને પરસ્પર ભિન્ન માને છે, આથી

તે દ્રવ્યાર્થિકથી ભિન્ન છે. એ રીતે દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયને અભિન્ન માને છે અને પર્યાયનય ઉભયને અત્યન્ત ભિન્ન માને છે એ પ્રમાણે માન્યતામાં ભેદ હોવાથી બન્ને નય મિથ્યાદષ્ટિ છે. કેમકે એક નય, બન્નેને અભિન્ન માને છે અને બીજો બન્નેને અત્યન્ત ભિન્ન માને છે. ૨૬૫૨-થી-૨૬૫૫.

एतत्ते नष्टं द्रव्यं गुणो त्ति परियायव्यगवितविद् ।

નમ્હા નં દર્શં વા ગુણો વ દ્રવ્યદ્વિવગાહો ॥ ૨૬૫૬ ॥

जद् भिन्नोभयगाही पञ्चायनओ तदेगवक्त्वम्पि ।

અભિદ્દં ચેવ તયં ક્ષિપઓ દ્રવ્યદ્વિવનવણ ? ॥ ૨૬૫૭ ॥

नम्रहं किं मापद्वं दवेज्ज द्रव्यं गुणो त्ति चिनेयं ।

દ્રવ્યદ્વિવસ્મ દર્શં ગુણો તયં પજ્જવનવસ્મ ॥ ૨૬૫૮ ॥

इदंरा जीवाणस्रं द्रव्यनपस्तेपरस्म भिन्नंति ।

ઉપવનઓમયગાદે ઘટેજ્જ નેસ્કેકગાદમ્પિ ॥ ૨૬૫૯ ॥

દ્રવ્ય-પર્યાયની એકતામાં, “દ્રવ્ય-ગુણ” એ માત્ર પર્યાય વચન થાય, અને તેથી તે સામાયિક દ્રવ્ય અથવા ગુણરૂપ છે, એમ દ્રવ્યાર્થિક નયની માન્યતા થાય. તથા જો (અત્યન્ત) ભિન્ન દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયમાત્રી પર્યાયનય છે, તો તેના એક પક્ષમાં તે સામાયિક અવિરૂદ્ધ દ્રવ્યરૂપ જ છે. તો પછી દ્રવ્યાર્થિકનય માનવા વડે ગુ? અને તેથી કરીને સામાયિક દ્રવ્યરૂપ છે. કે ગુણરૂપ છે, એવી ચિન્તા કરવાનું ગુ પ્રયોજન છે? દ્રવ્યાર્થિકનયના અભિપ્રાયે સામાયિક દ્રવ્યરૂપ છે, અને પર્યાયાર્થિકનયના અભિપ્રાયે ગુણરૂપ છે અન્યથા દ્રવ્યાર્થિકનયના અભિપ્રાયે સામાયિક રૂપથી અભિન્ન, અને પર્યાયાર્થિક નયના અભિપ્રાયે ભિન્ન એમ ઉભય નયની ઉભય માન્યતામાં સર્વ ધરે છે, પણ એકેકની માન્યતામાં નથી પાતું. ૨૬૫૨-થી-૨૬૫૬.

દ્રવ્ય-પર્યાયની એકતામાં દ્રવ્યાર્થિકનયની અવેશાએ ‘દ્રવ્ય અને ગુણ’ એ બન્ને માટે સ્વ-અને પુરસ્કૃતિ માગતી ધરે એકાદર્શિ યાચી ધરાવી પર્યાયવચનરૂપ જ થાય, અને તેથી કરીને સામાયિક દ્રવ્યરૂપ અથવા ગુણરૂપ છે, એમ દ્રવ્યનયની માન્યતા ગણાય, પણ સામાયિક દ્રવ્યરૂપ જ છે, એવી માન્યતા ન થાય, પરંતુ એમ નથી, દ્રવ્યાર્થિકનયની અવેશાએ માન્યતા દ્રવ્યરૂપ જ પ્રતિષ્ઠા છે, તથા દ્રવ્ય-પર્યાયને પરસ્પર અન્યન્ત ભિન્નરૂપે જ દર્શાવેલું. પર્યાયનય છે, એમ જો માનવામાં આવે, તો તેના એક પક્ષમાં (દ્રવ્ય પક્ષમાં) સામાયિક દ્રવ્યરૂપ જ છે એમ માનવું વિશેષ સિવાય માની માણ્ય એમ છે, આ રીતે દ્રવ્યાર્થિકનયની નથી માટે એમ દેવાયી દ્રવ્યનયના દ્રવ્યમાત્ર કરવાનું ગુ પ્રયોજન છે.

કહેવામાં આવેલો કંઈ દોષ નથી, પરંતુ એકેક નયની ઉભય પ્રકારની ભાન્યતામાં તે પૂર્વે કહેલા દોષ આવે છે ૨૬૫૬ ૨૫૯

હવે “ સો ચેવ પજ્જવદ્ધિયસ્સ નયસ્સ ” (૨૬૪૩) ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન ભાષ્ય-કાર મહારાજ કરે છે.

નણુ મણિયં પજ્જાયદ્ધિયસ્સ જીવસ્સ एस हि गुणोत्ति ।

છઠ્ઠીએ તઓ દવં સો તં ચ ગુણો તજો મિન્નો ॥ ૨૬૬૦ ॥

ઉપ્પાય-મંગુરાણં પડ્વલ્લણં જો ગુણાણ સંતાણો ।

દવ્વોવયારમેત્તં જડ્ કીરડ્ તમ્મિ તન્નામ ॥ ૨૬૬૧ ॥

તન્મેયકપ્પણાઓ તં તસ્સ ગુણોત્તિ હોડ સામઇયં ।

પણ્ણસ્સ નીલયા જહ તસ્સંતાણોદિયત્થમિયા ॥ ૨૬૬૨ ॥

ઉપ્પાય-મંગુરા જં ગુણા ય ન ય સોત્તિ તે ય તપ્પમવા ।

ન ય સો તપ્પમવોત્તિ ય જુજ્જડ્ તં તદુવયારાઓ ॥ ૨૬૬૩ ॥

અહવોદાસીણમયં દવ્વનય પડ્ ન જીવઓ મિન્નં ।

મિન્નમિયરં પડ્ જઓ નત્થિ તદત્થંતરં જીવો ॥ ૨૬૬૪ ॥

પર્યાયાર્થિક નયના અભિપ્રાયે પછીનિર્દેશથી સામાયિક જીવનો ગુણુ છે, એમ કહ્યું છે. તેથી જીવ દ્રવ્ય છે તથા સામાયિક ગુણુ છે, અને તે ગુણુ તેનાથી ભિન્ન છે. (આ કથન ચોગ્ય નથી, કેમકે) પ્રતિક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય સ્વભાવવાળા ગુણોનો જે સંતાન છે, તેમાં જે દ્રવ્યનો ઉપચાર માત્ર કરાતો હોય, તે તે માનવા ચોગ્ય છે. અને તેથી પત્રના સંતાનના ઉત્પત્તિ થઈને નાશ પામતા નીલતાદિ ગુણોની પેઠે તેના ભેદની કલ્પનાથી તે સામાયિક તે જીવદ્રવ્યનો ગુણુ થાય તે કંઈ દોષ નથી. ગુણુ ઉત્પાદ-વ્યય સ્વભાવવાળા છે, સંતાન નથી; ગુણુ સંતાનથી ઉત્પત્તિ થયેલા છે, સંતાન ગુણુથી ઉત્પત્તિ થયેલ નથી, માટે ઉપચાર થી તે જીવ દ્રવ્ય થઈ છે અથવા આ ઉદાસીન મત કહ્યો છે. દ્રવ્ય નયની અપેક્ષાએ સામાયિક જીવથી ભિન્ન નથી. (જીવજ સામાયિક છે) અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે, કેમકે સામાયિક ગુણુથી જીવ જુદો નથી. ૨૬૬૦-થી-૨૬૬૪.

“ સો ચેવ પજ્જવદ્ધિયસ્સ ” ઇત્યાદિ નિર્ચુક્તિના કથનાનુસારે (૨૬૪૩ ગાથાનું ઉત્તરાર્ધ) પર્યાય નયના અભિપ્રાયે સામાયિક જીવનો ગુણુ છે. આ કથનમાં “ સામાયિક જીવનો ગુણુ છે ” એવા પછીનિર્દેશથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે જીવ દ્રવ્ય છે, અને સામાયિક ગુણુ છે, તે ગુણુ જીવથી ભિન્ન છે. જે એ પ્રમાણે ન હોય તે પછીનિર્દેશ થઈ શકે નહિ. માટે પર્યાય નયના અભિપ્રાયે ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયનો સંભાવ છે, આ પ્રમાણે બીજી રીતે વ્યાખ્યા કરનારાઓ કહેવા માને, તે તેઓને તે સંબંધમાં પડતું ભૂલો છે. પર્યાય નયના અભિપ્રાયે દ્રવ્યને સામાયિક કે ઉપેક્ષા મનાય છે, કે માત્ર કદના અભાવ મનાય છે? તે સામાયિક (સમ્ય) ઉપેક્ષા મનાવે હોય, તે તે અસંભવ છે, કારણ કે તે સંભવ છે. હવે ૨૬૬૪ મેં ગાથામાં દોષ બતાવેલ છે.

હવે બીજા રજાનુસાર પર્યાયનયના અભિપ્રાયે દ્રવ્ય માત્ર કથનના કારણ મત કે જે ને તેમ જીવનો કંઈ દોષ નથી. કારણ કે પ્રતિમત્તથ ઉત્પાદ-વ્યય સ્વભાવવાળા

ગુણના સંતાનમાં સમાન શુદ્ધિ અને કથનતા હેતુપણે દ્રવ્યનો ઉપચાર માત્ર કરાય તો કંઈ દરજ્જા નથી, કારણ કે કલ્પિત સદ્ભાવ માનવામાં કોઈપણ પ્રકારની હાની નથી. અને તેથી કહીને કલ્પિત દ્રવ્યની સાથે ગુણનો ભેદ માનતાં સામાયિક કલ્પિત છવ દ્રવ્યનો ગુણ છે, એમ માનવામાં કોણ અટકાયત કરી શકે એમ છે? જેમ ગુણ સમુદાયથી વ્યતિરિક્ત કલ્પિત પદ્ધતિ દ્રવ્યના નીલનાદિ ગુણો પત્રસંતાનમાં ઉત્પત્ત થઈ નાશ પામે છે. તેથી તે ગુણો તેનાથી બિન્ન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ કલ્પિત છવ દ્રવ્યનો સામાયિક ગુણ તેનાથી બિન્ન છે. એમ માનવામાં કંઈ હાથ નથી. આ સ્વયં એમ ન કહેવું કે “દેવદત્તની ગાયો” કત્યાદિ વાસ્તવિક સંબંધવાળી એ વસ્તુની પેઠે દ્રવ્ય-ગુણના વાસ્તવિક સંબંધમાં પડીનિર્દેશ થયે છે, અન્યત્ર દ્રવ્યના કલ્પિત સંબંધમાં નથી ધરતો, કેમકે “સાત્ત્વ” મસ્તક. શિલાપુત્ર” મરીર. ” કત્યાદિ કલ્પિત પણ પડીનિર્દેશ થાય છે. તદ્વત્ત આદ્ય દ્રવ્ય પર્યાયના સંબંધમાં પણ પડીનિર્દેશ થાય છે.

ગુણ-સંતાનનો ભેદ જગ્યાનાર ધર્મ ભેદના અભાવે સ્વસ્વરૂપની પેઠે ગુણ અને દ્રવ્ય-રૂપ સંતાનની અભેદના માનવીજ યોગ્ય છે, તો પડી ગુણથી વ્યતિરિક્ત કલ્પિત દ્રવ્યનો સદ્ભાવ મામાટે માનવો જોઈએ ! એવી માંગ થાય, તે તે અપેક્ષ્ય છે, કારણ કે ભેદ જગ્યાનાર ધર્મભેદનો નાશાય છે, એ માન્યતા અગત્ય છે. ઉત્પાદ-વ્યય-સ્વભાવવાળા ગુણો ઉત્પત્ત થાય છે અને નાશ પામે છે, પણ દ્રવ્ય રૂપ સંતાન તે પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય નથી પામતો. આ એક રીતે ગુણ-સંતાનને ધર્મભેદ છે. તથા સામાયિકાદિ ગુણો અધવા નીલનાદિ ગુણો તે સંતાનમાંથી ઉત્પત્ત થાય છે, પણ સંતાનગુણોથી ઉત્પત્ત નથી થતો. આથી કહીને સંતાન કહેણ છે, પત્ર કાય નથી; અને ગુણો કાર્ય છે, પણ કારણ નથી. આ બીજી રીતે પણ ગુણ-સંતાનનો ધર્મભેદ છે. મારે છવાદિ દ્રવ્યનો અભાવ નથી પણ સદ્ભાવ છે.

અથવા “સામાયિક માં દ્રવ્ય છે કે ગુણ છે” એ વિન્યામાં દ્રવ્યનયના અભિપ્રાયે સામાયિક દ્રવ્ય છે, અને પર્યાયનયના અભિપ્રાયે ગુણ છે એમ સ્પષ્ટ મી ગાથામાં કહે કહ્યું છે. અથવા દ્રવ્ય-ગુણની વિચારણામાં એ નથી કહ્યું: પરંતુ “સામાયિક ગુણ છે” ને પ્રસ્તુત કરતી આદ્ય દ્રવ્ય-પર્યાયનિક નયમાંના કાંઈપણ એ: નાના અને મોટાની પુનિવચના એ નય પર્યાય એ ગુણિ વડે આ પ્રમાણે કહ્યું કે-દ્રવ્ય નયના અભિપ્રાયે સામાયિકા ઉપરથી બિન્ન નથી પણ ઉપરથી છે આથી કહીને આ નયના અભિપ્રાયે કહે પડીનિર્દેશને તે ગુણિના વડે છવાદિ દ્રવ્યજ વિગ્રહાન છે અને તેથી વ્યતિરિક્ત હોય પ્રમાણથી અગત્ય છે. તથા પર્યાય નયના અભિપ્રાયે સામાયિકા ઉપર દ્રવ્યથી અભિન્ન છે, કેમકે જોઈને ગુણિના વડે સામાયિક દિગુણથી ઉત્પત્તિ નથી. આથી કહીને આ નયના અભિપ્રાયે કહ્યું પ્રમાણથી વિગ્રહાન છે. છવાદિ દ્રવ્ય નો કલ્પનામાત્રથીજ વિગ્રહાન છે પરમાર્થથી નહિ. ૧૧૧૦ પ્રો-૨૬૧૬.

કેવળીજ દ્રવ્ય તરિક નયનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

વિવિધાર દવ્યસ્તેનં નમિય રદ્ધર્થર્થ, જુલો નાદ ।

મહા જાગરણાવાવાઓ માર્ગમાર્ગે વ

॥ ૨૬૬૫ ॥

આદ્ય-સાદ-વોવારનેજરગિણામિ દવ્યસ્તેનં ।

વિવે જદ્ધર્થર્થ મરો છે વેતેવાત્તરગ્યો

। ૨૬૬૬ ॥

છે તે ને છે નામે પરિણમત વજોત-વોગમ્મા દવ્યં ।

મં મદ જાગર તિનો ખરત્તે જાગના અગ્નિ ॥ ૨૬૬૭ ॥ ૩૬૫૫૨૬૫

ખીજા દ્રવ્યાર્થિક નયના અભિપ્રાયે દ્રવ્યજ (સત્ય વસ્તુ) છે. સામાન્ય અવસ્થાનના અભાવે ખરશૃંગ જેવા ગુણ તેનાથી જુદા નથી. જુદા જુદા વેશ ધારણ કરનાર નટની પેઠે નિત્ય અને બહુ રૂપવાળું કેવળ દ્રવ્યજ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ માત્ર પરિણામ વાળું છે. (કારણ કે) જે જે પ્રયોગ-વિસ્ત્રસા દ્રવ્ય જે જે ભાવે પરિણામ પામે છે, તે તે દ્રવ્યને તે તે રૂપે પરિણામ પામતું જિનેશ્વર જાણે છે, કેમકે પર્યાય રહિત વસ્તુમાં પરિણા નથી. ૨૬૬૫-થી-૨૬૬૭.

ખીજા દ્રવ્યાર્થિક નયના અભિપ્રાયે સુવર્ણ-રજતાદિ સર્વ દ્રવ્યજ છે, શ્વેતરક્તાદિ ગુણો ખરશૃંગની પેઠે સામાન્યરૂપે અવસ્થિત ન હોવાથી દ્રવ્યથી જુદા નથી કુંડળાદિ-રૂપે આવિર્ભાવ અને મુદ્રિકાદિરૂપે તિરોભાવ પામવાના સ્વભાવવાળું સુવર્ણાદિ કેવળ દ્રવ્યજ છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ નટ રામ-રાવણાદિના અનેક વેષ ધારણ કરવા છતાં પણ સર્વઅવસ્થાઓમાં પોતાના મૂળરૂપ દેવદત્તાદિ સ્વભાવને નથી તથા દેતો; તેમ દ્રવ્ય પણ નિત્ય-અવિચલિત સ્વભાવવાળું હોવાથી કંકણ-ખાનુખંધ-કુંડળ-મુદ્રિકા વિગેરે અનેક પ્રકારના પરિણામને પામવા છતાં પણ પોતાના સુવર્ણ રૂપતાદિ દ્રવ્યસ્વભાવને નથી તથા દેતું. માટે તેથી વ્યતિરિક્ત ગુણો કોઈ છેજ નહિ.

નિર્યુક્તિકાર પણ આજ હકીકત ખીજી રીતે કહે છે. ચેતનવાળાનો વ્યાપાર અથવા પ્રયત્ન તે પ્રયોગ કહેવાય, અને સ્વભાવ તે વિસ્ત્રસા કહેવાય. આ પ્રયોગ-વિમગ્ના વડે ઉત્પન્ન થએલું દ્રવ્ય તે પ્રયોગ-વિસ્ત્રસાદ્રવ્ય કહેવાય છે. તેમાં ઘટ-પટાદિ દ્રવ્ય પ્રયોગ નિષ્પન્ન છે, અને ઇન્દ્રધનુષાદિ વિસ્ત્રસાદ્રવ્ય, જે જે શ્વેત-રક્ત-શ્યામ-પીત આદિ ગર્ભા-યરૂપે પરિણામ પામે, તે તે દ્રવ્ય, તે તે રૂપે પરિણામ પામતું કેવળ દ્રવ્યજ છે પણ મિત્ર એવા કોઈ પર્યાયો નથી, તેની વિવિધતા તો માત્ર ઉત્પ્રેક્ષાથીજ છે. એમ કહ્યાનિધિ શ્રીમાન્ જિનેશ્વર દેવ કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સર્પાદિ દ્રવ્ય ઉત્ક્રાન્તિ-ગિદ્ગતિ-કુંડલિતા આકારવાળું થવા છતાં, તે ઉત્ક્રાન્તિ આકારરૂપ પર્યાય ગર્ભરૂપ પર્યાયથી વ્યતિરિક્ત નથી જણાતા, પણ તેવી સર્વ અવસ્થામાં માત્ર ગર્ભાદિ રૂપ દ્રવ્યજ જણાય છે. માટે પર્યાયો તેથી ભિન્ન નથી.

શિષ્ય—જે પર્યાયો ન હોય, તો એમ કેમ કાઢી શકાય કે—“જે જે ભાવે પરિણામ પામે છે !”

આચાર્ય—પર્યાયરહિત વસ્તુમાં કેવળી વિગેરેની પરિણા નથી એ વાત જાણવા માટે એમ કહેવાય છે. આવી પર્યાયોની વિવિધતા તો માત્ર ઉત્પ્રેક્ષાથીજ વાસ્તવિકરૂપે દ્રવ્યથી વ્યતિરિક્ત કોઈ પણ પર્યાય નથી. કેવળ દ્રવ્યજ પરમાર્થથી વિવિધતા છે. ૨૬૬૫-થી-૨૬૬૭.

એ જ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરવાને હવે બાબ્યકાન્ત મહારાજ કહે છે.

જં જાદે જ માવં પરિમણટ તયં તયા તત્રોચ્ચત્રં ।

પરિમણટેત્તવિનિટ્ટં દવ્વં તિય જાગટ જિગિદો ॥ ૨૬૬૮ ॥

ન સુદ્ધાન્નદન્ન કુંદન્યાટ નં વેય નં તમાગારં ।

પત્તં તદ્ધાન્નં ત્થપટ સ્સવ્વકાર્દ્ધપત્તં તિ ॥ ૨૬૬૯ ॥

પ્પટ્તં ત્થ તદ્ધાન્નં ત્થપટ્તો નુગ્ગ સ્સપ્પપ્પત્તં ।

ત્થોચ્ચ ત્થ સ્સવ્વકાર્દ્ધં તિવિન્નજ્જેવ્વકાર્દ્ધો તિ ॥ ૨૬૭૦ ॥

[illegible]

છે, બીજું કંઈ નથી, અને તે પર્યાય દ્રવ્યથી જુદા જણાતો નથી, માટે કલ્પિત છે તેવી રીતે અરશંગનો પરિણામ થતો નથી કે જેથી તેના પર્યાયની કલ્પના કરી શકાય, કેમકે અરશંગ દ્રવ્યજ નથી. આજ કારણથી-અરશંગ દ્રવ્ય ન હોવાથી પર્યાયરહિત છે, તેથી કેવળીવડે જાણી શકાતું નથી. (તેમના જ્ઞાનનો વિષય થતું નથી.) કેમકે તે અભાવરૂપ છે. ૨૬૬૮-થી-૨૬૭૨.

હવે સામાયિકના પ્રકારનું દ્વાર કહે છે.

સામાઙ્યંપિ તિવિહં સમ્મત્ત સુયં તહા ચરિત્તં ચ ।

દુવિહં ચેવ ચરિત્તં અગારમણગારિયં ચેવ ॥ ૨૬૭૩ ॥ ૭૯૬-૨૪૬

અજ્ઞયણંપિ ય તિવિહં સુત્તે અત્થે અ તદુભએ ચેવ ।

સેસેસુવિ અજ્ઞયણેસુ હોઈ એસેવ નિજ્જુત્તી ॥ ૨૬૭૪ ॥ મૂ. માં ૧૫૦

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક અને ચારિત્ર સામાયિક એમ સામાયિક ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં ચારિત્રસામાયિક દશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એમ બે પ્રકારે છે, તથા શ્રુત સામાયિક પણ સૂત્રથી-અર્થથી-ને સૂત્રાર્થથી એમ ત્રણ પ્રકારે છે. (આપશબ્દથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક પણ આપશબ્દિક ક્ષાયિક-ને ક્ષાયોપશબ્દિક એમ ત્રણ પ્રકારે છે.) આ સામાયિક-અધ્યયન સિવાય એવ અનુર્વિશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનનોમાં પણ (ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ ઉપોદ્ધવાતરૂપ આજ નિર્બુદ્ધિ હોય છે. ૨૬૭૩-થી-૨૬૭૪

હવે આખ્યકાર મહારાજ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકના ભેદ જણાવે છે.

સમ્મં નિમગ્ગઓઽદ્દિગમઓ ય દસહા તપ્પમેયાઓ ।

કારય-ગોયગ દીવગમહવા સ્વહયાઙ્યં તિવિહ ॥ ૨૬૭૫ ॥

સુત્ત-ત્થ-તદુભયાદં વદ્ધહા વા સુત્તમઝ્ઞવરમુયાદં ।

સ્વહયાઙ તિહા સામાઙ્યાટ વા પંચહા ચરણં ॥ ૨૬૭૬ ॥

દુવિહ-તિવિદ્ધાઙ્ણાણુવયાઙ વદ્ધંગદેમચારિત્તં ।

વીસું મઘ્ઘાદં પુણ પજ્જયઓઽણંતમેયાદં ॥ ૨૬૭૭ ॥

ચડ્ઢીમયત્થયાટસુ મઘ્ઘઞ્ઞયણેસુ યાણુઓગમ્મિ ।

એસ ચ્ચિય નિજ્જુત્તી ઉદંમાટ નિરુત્તંતા ॥ ૨૬૭૮ ॥

નિસર્ગથી અને અધિગમથી એમ બે પ્રકારે સમ્યક્ત્વ થાય છે, તેમાં નારકી વિગેરે-ને જે સ્વભાવથીજ કેઈના ઉપદેશ વિના સમ્યક્ત્વ થાય છે, તે નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ; અને તીર્થંકરાદિકની સમીપે ધર્મશ્રવણથી સ્કંદમુનિ વિગેરેની પેઠે તત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ સમ્યક્ત્વ થાય, તે અધિગમ સમ્યક્ત્વ, આ બન્ને પ્રકારના સમ્યક્ત્વના ઉત્તર ભેદ વિચારતા દશ ભેદ થાય છે, તેમાં ઔપશમિક-સાસ્વાદન-ક્ષાયોપશમિક-વેદક અને ક્ષાયિક, એ પાંચ પ્રકારે નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ, અને એવાજ બીજા પાંચ પ્રકારે અધિગમ સમ્યક્ત્વ છે. બન્ને મળીને દસ પ્રકાર. તથા કારક-રોચક-ને દીપક, અથવા ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક ને ઔપશમિકના ભેદે ત્રણ પ્રકારે પણ સમ્યક્ત્વ થાય છે. અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ક તથા દર્શનમોહનીયની ત્રણ, એ સાત પ્રકૃતિનો સર્વથા નાશ થવાથી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન થાય, તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ. એ સાત પ્રકૃતિમાંથી જે ઉદય પામેલી હોય તેનો ક્ષય, અને અનુદેહિત પ્રકૃતિનો ઉપશમ થવાથી સમ્યક્ત્વ મોહનીયના રસોદયવન્તને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન થાય, તે ક્ષાયોપશમ સમ્યક્ત્વ છે. અને એ સાતે પ્રકૃતિ સત્તામાં છતાં સર્વથા ઉપશાન્ત હોય, તેથી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન થાય, તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ છે. જે સમ્યક્ત્વ થવાથી જીવ સદનુષ્ઠાનની શ્રદ્ધા કરે અને તે પ્રમાણે સારી રીતે આચરે. મતલબ કે તે સદનુષ્ઠાન કરાવે માટે તે કારક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આ સમ્યક્ત્વ સાધુ વિગેરેને હોય છે જે સમ્યક્ત્વથી શ્રેષ્ઠિકાદિકની પેઠે સદનુષ્ઠાનમાં રૂચિ થાય, પણ તે પ્રમાણે આચરણ ન થાય, તે રોચક-સમ્યક્ત્વ. અંગાર મર્દકાચાર્યની પેઠે સ્વયં તત્ત્વશ્રદ્ધાનરહિત મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છતાં બીજાને ધર્મોપદેશાદિ વડે તત્ત્વશ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરે, તે દીપક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

સૂત્ર-અર્થ-અને સૂત્રાર્થ, એમ ત્રણ પ્રકારે શ્રુત સામાયિક છે. અથવા અક્ષરશ્રુત અનક્ષર શ્રુતાદિના ભેદે બહુ પ્રકારે પણ શ્રુતસામાયિક છે. આ અક્ષરશ્રુતાદિનો વિચાર આગળ શ્રુતજ્ઞાનના અધિકારમાં બહુ વિસ્તારથી કહેલો છે. તેથી તે સંબંધી અહીં કંઈપણ નથી કહેતા.

ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-અને ઔપશમિક એમ ત્રણ પ્રકારે ચારિત્રસામાયિક છે. અથવા સામાયિક-છેદોપસ્થાપનીય-પરિહારવિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મસપરાય-અને યથાખ્યાત ચારિત્ર એમ પાંચ પ્રકારે પણ ચારિત્ર સામાયિક છે. તથા દ્વિવિધ-ત્રિવિધાદિ ભંગજળ વડે પ્રતિપાદિત અણુવ્રતાદિ સંબંધી દેશવિરતિ સામાયિકચારિત્ર અનેક પ્રકારે છે.

ઉપરોક્ત સર્વ સામાયિકના જીદા જીદા ભેદો વિચારતાં, બધા સમુદિત ભેદો પર્યાયની અપેક્ષાએ અનન્તા છે, કેમકે સંયમ શ્રેણિમાં અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ અધ્યવસાય સ્થાનો છે, તે દરેક અધ્યવસાય સ્થાનો અનન્તા પર્યાયવાળા છે.

એ પ્રમાણે શેષ ચતુર્વિંશતિસ્તવાદિ અધ્યયનોમાં અને ચશબ્દથી બીજા શ સ્ત્ર પરિજ્ઞાદિ અધ્યયનોમાં પણ અનુયોગ કરતાં (વ્યાખ્યાન કરતાં) આજ પ્રમાણે પ્રથમ ઉપદેશાદિકથી આરંભીને નિરૂક્તિ પર્યાન્તનાં દ્વારો રૂપ ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્તિ બાણવી. ૨૬૭૫-થી-૨૬૭૮.

હવે “ સામાયિક કેને હોય છે ? ” તેનું દ્વાર કહે છે,

જસ્સ સામાણિઓ અપ્પા સંજમે નિયમે તવે ।

તસ્સ સામાઈયં હોઈ હઈ કેવલિમાસિઅં ॥ ૨૬૭૯ ॥ ૭૯૭-૨૪૭ ॥

જો સમો સન્વભૂણસુ તસેસુ થાવરેસુ ચ ।

તસ્સ સામાઈયં હોઈ હઈ કેવલિમાસિઅં ॥ ૨૬૮૦ ॥ ૭૯૮-૨૪૮ ॥

સાવજ્જોગપરિરક્ષણદ્વા સામાહ્યં કેવલિયં પસત્થં ।

ગિહત્થધમ્મા પરમંતિ નચ્ચા કુજ્જા બુહો આયહિયં પરત્થા ॥૨૬૮૧॥૭૯૯-૨૪૯॥

કેવલિયં પડિપુન્નં પરમં જેટ્ઠં ગિહત્થધમ્માઓ ।

તં હિયમિઓ પરત્થા સિવં પરં વા તદત્થં વા ॥ ૨૬૮૨ ॥

ગિહિણાવિ સવ્વજ્જં દુવિહં તિવિહેણ છિન્નકાર્લં તં ।

કાયવ્વમાહ સવ્વે કો દોસો મળ્લણ્ણમઈ ॥ ૨૬૮૩ ॥

જેનો આત્મા મૂળગુણરૂપ સંયમમાં, ઉત્તરગુણાત્મક નિયમમાં અને અનશનાદિ તપમાં સ્થિત હોય તેને તથા જે ત્રસ-અને સ્થાવર એવા સર્વ જીવો ઉપર સમાનભાવે વર્તતો હોય (જીવમાત્રને આત્મવત્ ગણતો હોય) તેને સામાયિક હોય છે, એમ શ્રીમાન કેવળી ભગવન્તે કહ્યું છે. સાવધ યોગથી (આત્માનું) રક્ષણ કરવાને સંપૂર્ણ અને પવિત્ર સામાયિક શુદ્ધસ્થધર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણીને વિદ્વાન પુરૂષ મોક્ષ માટે આત્મોપકારક એવું સામાયિક કરવું જોઈએ. કેવલિક એટલે પરિપૂર્ણ, પરમ એટલે શુદ્ધસ્થ ધર્મથી શ્રેષ્ઠ, તે આત્મહિતકારક સામાયિક, આલોક-પરલોક માટે, અથવા મોક્ષ તે પર અને તેને મારે કરવું જોઈએ. (સંપૂર્ણ સામાયિક ન કરી શકે એવા) શુદ્ધસ્થાએ પણ બેઠકાદિકાણ-પ્રમાણ સર્વશબ્દ વર્ણને દ્વિવિધ-ત્રિવિધે સામાયિક કરવું જોઈએ. સર્વશબ્દમાં શો દોષ છે, કે જેથી તેમાં તેનો નિષેધ કરાય છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) કહેવાનું કે (સામાયિકમાં સર્વ સાવધ યોગનો નિષેધ કરતાં શુદ્ધસ્થને ત્રણ ભાગ થાય, કેમકે શુદ્ધાદિકમાં પૂર્વે અનેક આરાંભ પ્રવર્તવિજ્ઞા હોય છે, તેથી સામાયિકમાં રહેલા શુદ્ધસ્થને તેની) અનુમતિ-રૂપ દોષ લાગે છે. ૨૬૭૬-થી-૨૬૮૩

સર્વ સાવધયોગની વિરતિ કરતાં, શુદ્ધસ્થને કેવી રીતે અનુમતિ દોષ લાગે છે ? તે નિર્યુક્તિકાર અને લાભ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સવ્વંતિ ભાગિઝ્ઞં વિરઙ્ગ મ્હુ જસસ સવિયા નત્થિ ।

સો સવિરિઙ્ગાદ્ ચુક્કદ્ દેસં ચ સવ્વં ચ ॥ ૨૬૮૪ ॥ ૮૦૦-૨૫૦

સવ્વં તિ ભાગિઝ્ઞં વિરઙ્ગ મ્હુ જમ્મ સવિયા નત્થિ ।

દુવ્વપરત્તમાવજ્જકમ્પમાઙ્ગણં યોત્તું ॥ ૨૬૮૫ ॥

નણુ તિવિહં તિવિહેણં પચ્ચક્વાણં મુયમ્પિ ગિહિણોર્ઘવિ ।

તં ધુત્તવહાર્ણં ન સવ્વમાવજ્જજોગાણં ॥ ૨૬૮૬ ॥

જ્ઞ ક્કિચ્છિદપ્પત્તોચ્છમપ્પપં વા વિમેમિયં વન્થું ।

પચ્ચક્વેજ્જ ન દોસો મયમ્મુમ્મગાઢવચ્છુ વ્વ ॥ ૨૬૮૭ ॥

જો વા તિવ્વપિત્તમ્મગો પટિમે પુત્તાઢમેત્તપિત્તે ।

પટિવજ્જેજ્જ નથો વા વરેજ્જ તિવિરેપિ તિરિરેપે ॥ ૨૬૮૮ ॥

જો દુમ્મ દુત્તમાઢાનુચ્છિદપ્પત્તવજ્જકમ્પમંથાણે ।

ત્તરુદ્ધાર્ણવં સો ન ત્તરુ મયપા તિવિરે ॥ ૨૬૮૯ ॥

સામાઙ્યમ્મિ ડ કણ સમણો ડવ સાવઓ હવડ જમ્હા ।

ણણ કારણેણં બહુસો સામાઙ્યં કુજ્ઞા ॥ ૨૬૧૦ ॥ ૮૦૧-૨૫૧

જોં નવિ વટ્ટડ રાગે નવિ દોસે દોણહ મઞ્ઞયારમ્મિ ।

સો હોડ ડ મઞ્ઞત્થો સેસા સવ્વે અમઞ્ઞત્થા ॥ ૨૫૧૧ ॥ ૮૦૩-૨૫૨

કર્મારંભની અનુમતિના સદ્ભાવથી જેને સર્વ વિરતિ નથી (એવો શુદ્ધસ્થ) સર્વસાવધ યોગનો ત્રિવિધ ત્રિવિધે ત્યાગ કરે છું એમ કહીને (વિરતિ કરે છે) તે સર્વ વિરતિ કહેનાર દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ ઉભયનો નાશ કરે છે. (જેમ સાવધયોગ કરવા કરાવવાનું શુદ્ધસ્થ પ્રત્યાખ્યાન કરે છે) તેમ અનુમતિનું પણ પ્રત્યાખ્યાન કેમ નથી કરતો? એ (પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) પૂર્વેશુદ્ધાદિમાં પ્રવર્તવેલા સાવધકર્મ ઉપરનો અભિ-વ્યંગ તજવાને શુદ્ધસ્થ શક્તિમાન નથી. (તેથી સાવધયોગની અનુમતિનું તે પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો.) શુદ્ધસ્થને પણ ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું-છે. (ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“ સમણોવાસગસ્સ ણં મતે । પુઠ્ઠમેવ ધૂલે પાણાદવાપ અપચ્ચકલાપ-ભવડ, સેણ મતે ! પચ્છા પચ્છાદકલમાણે કિં કરેઈ ? ગોયમા ! તીય પઢિક્કમઈ, પઢુપ્પન્ન-સંચરેઈ, અણાગયં પચ્ચકલાહ । તીયં પઢિક્કમમાણે કિં તિવિહં તિવેહેણ પઢિક્કમઈ, તિવિહં દુવિહેણ પઢિક્કમઈ, તિવિહં ઇગવિહેણ પઢિક્કમઈ, જાવ ઇગવિહં ઇગવિહેણ પઢિક્કમઈ ? ગોયમા ! તિવિહંતિવિહેણ પઢિક્કમઈ જાવ ઇગવિહં ઇગવિહેણ પઢિક્કમઈ ” તે પછી તેનો નિષેધ કેમ કરે છે ? એમ કહેવામાં આવે,) તે તે ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતાદિકનું સમજવું, પણ સર્વસાવધયોગનું નહિ. સ્વયંભૂરમણ સમુદાદિના મત્સ્ય સંબંધી ત્રિવિધ ત્રિવિધે જેમ કોઈ પ્રત્યાખ્યાન કરે તે તે દોષને માટે નથી, તેમ જો (કકમાંસાદિ) કિંચિત્ નિષ્પ્રયોજન, અથવા (મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહારના હસ્તિદંતાદિ) અપ્રાપ્ય વસ્તુ વિશેષનું ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કરે, તે તે દોષને માટે નથી, અથવા કોઈ આરત્ર લેનારી ઇચ્છાવાળો, પુત્ર-પરિવારાદિના નિમિત્તે (વિલંબ કરે), અગી-આર પ્રતિમા અગીકાર કરે, અને તે ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કરે, (તે દોષ નથી.) પણ જે પૂર્વે આરભેલ અને નહિ તજેલ સાવધકર્મસંતાનવાળો હોય, તે તેની અનુ-માનના પરિણામને એકદમ નિવર્તવાને શક્તિમાન નથી થતો, તેથી તે ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન ન કરે. સામાયિક કરતી વખતે શુદ્ધસ્થ શ્રાવક પણ સાધુ જેવો થાય છે. કારણ કે ઘણું કરીને અશુભયોગ રહીતપણા થકી ઘણી નિર્જરા કરે છે. (મધ્યસ્થ થઇને) ઘણીવાર સામાયિક કરવાં જોઈએ. જે રાગ અથવા દ્વેષમાં ન વતતો હોય પણ બંનેના મધ્યમા હોય, તે મધ્યસ્થ કહેવાય છે, તે શિવાયના સર્વ અમધ્યસ્થ છે. ૨૬૯૦-૨૬૯૧.

હવે “ ક્યું સામાયિક ક્યાં હોય ? ” તે જણાવવાને ત્રણ દ્વાર ગાથાઓ કહે છે.

ખેત-દિસિ-કાલ-ગઈ-ભવિય-સન્નિ-ઝસાસ-દિઢિમાહારે ।

પજ્જત-સુત્ત-જમ્મ-ઠેઈ વેય-સપ્પા-કસાયા-ડડં ॥ ૨૬૧૨ ॥ ૮૦૪-૨૫૩

જીવો પમાયબહુલો બહુસોડવિ અ બહુવિહેસુ અત્થેસુ

ણણ કારણેણં બહુસો સામાઙ્યં કુજ્ઞા ॥ ૮૦૫ ॥

જીવ ઘણા પ્રકારના શબ્દાદિ અર્થોમાં વારંવાર પ્રમાદી બને છે. તે કારણથી વારં-વાર સામાયિક કરવું.

નાળે જોગુ-વઓગે સરીર-સંઠાળ-સંઘયણ-માળે ।

લેસાપરિણામં વેયણા ય સમુઘાયકમ્મે ય ॥ ૨૬૧૩ ॥ ૮૦૫-૨૫૪

નિવ્વેટ્ટણસુવ્વેદે આસવકરણં તહા અલંકારં ।

સયણાસળઠાળદ્દે ચંકમંતે ય કિં કહિયં ॥ ૨૬૧૪ ॥ ૮૦૬-૨૫૫

ક્ષેત્ર-દિશા-કાળ-ગતિ-ભવિક-સંજ્ઞા-ઉદ્યાસ-દૃષ્ટિ-આહારક-પર્યાપ્તિ-સુખ-જન્મ-સ્થિતિ-વેદ સંજ્ઞા-કષાય-આયુષ-જ્ઞાન-યોગ-ઉપયોગ-શરીર-સંસ્થાન-સાધયણનું પ્રમાણ, તથા લેશ્યાના પરિણામ-વેદના-સમુદ્ધાત કર્મ-નિર્વેષ્ટન-ઉદ્વર્તન-આશ્રવકરણ-અર્થાદ્યર શયન-આશાન અને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જતાં, ક્યાં કયું સામાયિક કણું છે? (તે કહીશું) ૨૬૧૨-થી-૨૬૧૬ :

પ્રથમ ક્ષેત્રદ્વારની અપેક્ષાએ ઉર્ધ્વલોકાદિમાં કયું સામાયિક ક્યાં હોય? તે કહે છે
સમ્મસુયાણં લાભો ઉટ્ટે ય અહે ય તિરિયલોણ ય ।

વિરઈ મણુસ્સલોણ વિરયાવિરઈ ય તિરિણસુ ॥ ૨૬૧૫ ॥ ૮૦૭-૨૫૬

પુવ્વપાટિવળ્ળયા પુળ તીસુવિ લોણસુ નિયમઓ તિણ્હં ।

ચરણસ્સ દોમુ નિયમા મયાણિજ્ઞા ઉટ્ટલોગમ્મિ ॥ ૨૬૧૬ ॥ ૮૦૮-૨૫૭

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિકનો લાભ ઉર્ધ્વ-અધો અને તિર્છા લોકમાં થાય છે, (ચારિત્ર સામાયિકમાંથી) ગર્વ વિરતિ મનુષ્ય લોકમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે, અને દેશવિરતિ તિર્યંચામાં પણ થાય છે, ત્રણે સામાયિક પૂર્વે પ્રાપ્ત થયા હોય એવા જીવો તે ત્રણે લોકમાં અવશ્ય હોય છે, ચારિત્ર સામાયિકવાળા અર્ધલોક અને તિર્છાલોકમાં અવશ્ય હોય છે, ઉર્ધ્વલોકમાં તે હોય છે પણ તે ન પણ હોય. ૨૬૧૫-૨૬૧૬ :

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક, અર્ધા-ઉર્ધ્વ અને તિર્છાલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં મેરુપર્વત તથા દેવલોકાદિ ઉર્ધ્વલોકમાં તિર્છાથી અથવા અધિગમથી સમ્યક્ત્વ સામાયિકનો લાભ થાય છે, અને તેજ વળતે શ્રુતઅજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનકેવળ પશ્ચિમમત્ત, વિદ્યાથી શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ થાય છે, અર્ધલોકની અર્ધ અધોગામમાં તથા નરકમાં જેવો સમ્યક્ત્વ પામે છે તેમને પણ યથાજ્ઞ એ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય , એ પ્રમાણે તીર્છા લોકમાં પણ ઉપરોક્ત એ સામાયિકનો લાભ થાય છે, એ ત્રણે લોકમાં વિદ્યાનાત્ત એ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ એમ ન મનુષ્ય કે એ એ સામાયિકનીજ પ્રાપ્તિ થાય , કેમકે તિર્છાલોકમાં અદી-દીપ અને એ મનુષ્ય પ્રમાણ મનુષ્યલોકની અદ્ય ત્રીજી તરિકા સામાયિક પણ પ્રાપ્ત થાય છે, આ ચારિત્ર સામાયિક તિર્છાલોકમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે, અન્યથા તથા યતું, કેમકે તેના અધિકારી મનુષ્યજ છે, બીજા તરીકે, એ સુખ વૃં, દેવનો નિયમ નો વિનયન તત્ત્વ, અને દેશવિરતિ સામાયિકનો લાભ તિર્યંચ તથા મનુષ્યમાં મળે છે.

ઉપરોક્ત ત્રણે સામાયિક પૂર્વ પ્રતિષ્ઠા (પૂર્વે પામેલા) જોને તે અવશ્ય છે; કેમકે તે હે છે, અને ચારિત્ર સામાયિકવાળા પૂર્વપ્રતિષ્ઠા જોને એ, વેદ અને તિર્છા લોકમાં અવશ્ય હોય છે ઉર્ધ્વલોકમાં ભજન, શ્રાવ્ય છે, જોરકે કે જે સમત્ત શ્રાવ્ય, અને કે જે સમત્ત ન કે જે શ્રાવ્ય. ૨૬૧૬-૨૬૧૭ :

હવે દિગ્દ્વાર કહેવાને માટે સાત પ્રકારની દિશાઓ જણાવીને, નામ-સ્થાપના-
'દિશાનું' સ્વરૂપ સુગમ હોવાથી તે કહ્યા સિવાય પ્રથમ દ્રવ્યદિશાનું અને ક્ષેત્રદિશાનું
સ્વરૂપ કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણ ચેત્ત દિસા તાવચેત્ત પળળવણ .

સત્તમિયા આવદિસા પરુવળા તસસ કાયવ્વા ॥ ૨૬૯૭ ॥ ૮૦૯-૨૫૮

તેરસપણસિયં જં જહળળઓ દસદિસાગિઈં દવ્વં .

ઝકોસમળંતપણસિય ચ સા હોઈં દવ્વદિસા ॥ ૨૬૯૮ ॥

એકેકો વિદિસાસુ મજ્જે ચ દિસાસુમાયયા દો દો .

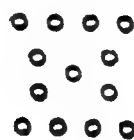
વિંતિ દસાળુગમળ્ણે દસદિસમેકેકયં કાઠં ॥ ૨૬૯૯ ॥

તં ન દસદિસાગારં જં ચરસંતિ તત્ત દવ્વદિસા .

ચેત્તદિસઠ્ઠપણસિયરુયગાઓ મેરુમજ્જમિ ॥ ૨૭૦૦ ॥

નામદિહ્-સ્થાપનાદિહ્-દ્રવ્યદિહ્-ક્ષેત્રદિહ્-તાપક્ષેત્રદિહ્-પ્રજ્ઞાપકદિહ્-અને સાતમી ભા-
વદિહ્ એ સાત દિશા છે તેની પ્રપચ્છા કરવી, જવન્યથી તેર પ્રદેશના અવગાઠવાલું ને તેરપ્રદેશ-
વાળું અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠવાલું અનન્તપ્રદેશવાળું, દસદિશાની આકૃતિ-
વાળું જે દ્રવ્ય, તે (દશદિશાની ઉત્પત્તિનું કારણ હોવાથી) દ્રવ્યદિહ્ કહેવાય છે. વિદિશા-
ઓમાં એકેક અને મધ્યમાં એક તથા દિશાઓમાં બે બે દીર્ઘ. (એમ જવન્ય તેર
પ્રદેશિક, દ્રવ્યદિહ્ થાય છે.) બાજબી વળી એમ કહે છે કે દસદિશામાં એકેક પરમાણુ
સ્થાપીને દસદિશાકારવાળું જે દ્રવ્ય થાય, તે દ્રવ્યદિહ્. પણ તે દશ પ્રદેશવાળું દ્રવ્ય
દસદિશાકારવાળું નથી, કેમકે તે ચોખંડુ થાય છે. તેથી તે દ્રવ્યદિહ્ ન કહેવાય, મેરુમધ્યે
આઠરૂચક પ્રદેશથી ક્ષેત્રદિહ્ કહેવાય છે; ૨૬૮૭-થી-૨૭૦૦

નામદિહ્-સ્થાપનાદિહ્-દ્રવ્યદિહ્-ક્ષેત્રદિહ્-પ્રજ્ઞાપકદિહ્-તાપક્ષેત્રદિહ્-અને સાતમી
ભાવદિહ્ આ સાત પ્રકારમાંથી પ્રથમના બે પ્રકાર સુગમ હોવાથી, તેનો વિસ્તાર કર્યા
સિવાય પ્રથમ દ્રવ્યદિશાનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ; દ્રવ્યજ દસ દિશાઓના ઉત્થાનનો હેતુ
હોવાથી તેને દ્રવ્યદિહ્ કહેવાય છે. અથવા દ્રવ્યપ્રધાન-દ્રવ્યસંખ્યાથી દિશા તે દ્રવ્યદિહ્ કહેવાય
છે. તેમાં જવન્યથી તેર પ્રદેશી અને ઉત્કૃષ્ટથી અનન્તપ્રદેશી એવું દસદિશાની આકૃતિવાળું
દ્રવ્ય, સંપૂર્ણ દસદિશાઓના ઉત્થાનનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યદિહ્ કહેવાય છે. ઉદાહરણ
તરીકે એક પરમાણુ મધ્યમાં અને ચાર પરમાણુ ચાર વિદિશામાં સ્થાપવા, તથા ચાર
દિશાઓમાં બેબે દીર્ઘપણે સ્થાપવા. એમ તેર પ્રદેશાવગાહી સ્કંધરૂપે એક પરિણામ
યામેલું દ્રવ્ય, તેને જવન્યથી દ્રવ્યદિહ્ કહેવાય છે તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.—

એક પરમાણુને સ્થાને જે બેથી માંડીને અનન્ત પરમાણુ સુધીની અવગાહના કરવામાં આવે, તો પણ તે દશ દિશાઓના ઉત્થાનનો હેતુ હોવાથી દ્રવ્યદિક્ થાય છે. આ કારણથી ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્ય કહ્યું છે. તેનો પણ જઘન્યથી તેર પ્રદેશમાં અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહ હોય છે.

શિષ્ય:—જે દ્રવ્યથી દસ દિશાઓનું ઉત્થાન થાય છે, તે દ્રવ્યને આપ દ્રવ્યદિશા કહો છો. તેમાં જઘન્યથી તેર પ્રદેશો વડેજ તે થાય છે, ન્યૂનાધિક પ્રદેશો વડે નથી થતું એમ કહેવામાં કંઈ ચુકિત છે ?

આચાર્ય:—મધ્યમાં એક પરમાણુ સ્થાપવો જોઈએ. તે સિવાય દિશાઓની વ્યવસ્થા કરી શકાય નહિ. તે પછી મધ્ય પરમાણુની ચારે દિશામાં એકેક પરમાણુની સ્થાપના કરીએ, એટલે છ દિશાઓનું ઉત્થાન થાય, પણ ચાર વિદિશાઓનું ઉત્થાન ન થાય, કેમકે એક પરમાણુથી વિદિશા ન ઉત્પન્ન થાય. “ ણમણમો માદં સત્તપ્પસા ય સે કુસણા ” એકપ્રદેશાવગાહી પરમાણુને સાત આકાશ પ્રદેશની સ્પર્શના હોય છે. એ વચનથી એક પરમાણુનો છ દિશાઓ સાથેજ સંબંધ હોય છે. જે પરમાણુનો વિદિશાઓની સાથે સંબંધ હોય, તો તેને અગ્નીચાર આકાશ પ્રદેશની સ્પર્શના થાય, પણ સાત પ્રદેશની ન થાય. એ કારણથી બીજા પણ ચાર પરમાણુ ચાર દિશાઓમાં સ્થાપવા એટલે બધા મળીને નવ થાય. આ નવ પરમાણુથી પણ વિદિશાઓનું ઉત્થાન ન થાય, કેમકે દિશાઓમાં જે બીજા ચાર પરમાણુઓ સ્થાપ્યા છે, તેથી પણ દિશાઓનુંજ ઉત્થાન થાય છે. તે કારણથી વિદિશાઓના ઉત્થાન માટે બીજા પણ ચાર પરમાણુ ચાર ખુણામાં સ્થાપીએ એટલે દસ દિશાઓના ઉત્થાનનું ક્ષેત્ર જઘન્યથી તેર પ્રદેશવાળું થાય, ન્યૂનાધિક ન થાય. આની સ્થાપના જે બતાવી છે, તે મુલે શિષ્યજનને સમજાવવા માટે આવ કહી છે યથાર્થ પણે તો તે બતાવી શકાય નહિ.

બીજા કેટલાક વ્યાખ્યાતાઓ દસે દિશાઓમાં એકેક પરમાણુ સ્થાપીને જઘન્યથી દસ પરમાણુવાળા દ્રવ્યને દ્રવ્યદિક્ કહે છે, તે યોગ્ય નથી. કેમકે દગદિગાના આકાશવાળા દ્રવ્યને વિશેષતઃ પુરુષોએ ચતુષ્કોણ રૂપે જોયું છે. તે પૂર્વે બતાવેલા સ્થાપનાના અનુસારે જોવાથી જણાયે, તથા જે તે દશદિશામાં સ્થાપિતું દશપરમાણુવાળું દ્રવ્ય તુલા કારજ થાય છે. આથી અચતુષ્કોણ હોવાથી તે દ્રવ્યદિક્ ન થાય. વળી મધ્યમાં એક પરમાણુ ન મુકવામાં આવે, તો તેની અવેક્ષા સિવાય દિશાઓની કદવત્તાજ ન કરી શકાય, અને જે તે પરમાણુ મધ્યમાં મુકવામાં આવે તો અગ્નીચાર પરમાણુ વધારી ન્યૂન દિશાઓની હાનિ થાય, માટે આ માન્યતા ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

દિશાઓમાં પૃથક પૃથક સમજવું, એ પ્રમાણે કરવાથી ગાડાની ઉધીના આકારે પૂર્વાદિ ચાર મહાદિશાઓ થાય છે, અને એ ચાર દિશાઓના ચાર અંતરાલ ખુણાઓમાં ઉપર કહેલ પૃથ્વી રહિત છેદાએલી મુકતાવળીના આકારે ચાર વિદિશિઓ થાય છે. તથા ઉપરની દિશા તરફ ચાર આકાશ પ્રદેશોથી આરંભીને, ઉપરેકત વૃંદ રહિત હોવાથી માત્ર ચાર પ્રદેશી અને રૂચક જેવી, ચાર ખુણાવાળી દંડાકાર એક ઉર્ધ્વ દિશા થાય છે. એજ પ્રમાણે નીચેની તરફ પણ અર્ધો દિશા થાય છે. એ પૂર્વાદિ દસ દિશાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે. હંદગેહ જમ્મા ય નેરહ વાહુણીય વાયવ્યા । સોમાહસાણા હ્વિય વિમલાથ તવાયવોધન્વા ॥ ૧ ॥ હંદા વિજયદ્વારાણુસારઓ સેસિયા પહ્લવણઓ । અદ્ધવિ તિરિય દિસાઓ ઉદ્ધં વિમલા તવાચાહો ॥ ૨ ॥

હવે તાપક્ષેત્રદિશા-પ્રજ્ઞાપકદિશા-અને ભાવદિશાનું સ્વરૂપ કહે છે--

જેસિં જત્તો સૂરો ઉણ્હ તેસિં તર્ફ હવહ્ પુવા ।

તાવકિલ્લત્તદિસાઓ પયાહિળં સેસિયાઓ સિં ॥ ૨૭૦૧ ॥

પણવઓ જદમિમુહો સા પુવા સેસિયા પયાહિળઓ ।

અદ્ધારસ ભાવદિસા જીવસ્સ ગમાગમો જેમ્મ ॥ ૨૭૦૨ ॥

પુઠવિ-જલ-જલણ-વાયા મૂલ-સ્વંધ-ગ-પોરવીયા ય ।

વિ-તિ-ચજ-પંચિદિય-તિરિય-નારગા-દેવસંઘાયા ॥ ૨૭૦૩ ॥

સંમુચ્છિમ-કમ્મા-ડકમ્મભૂમગનરા તહંતરદ્દીવા ।

ભાવદિસા દિસ્સહ્ જં સંસારી નિયયમેયાહિં ॥ ૨૭૦૪ ॥

ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં રહેનારા જે મનુષ્યોને જે દિશામાંથી સૂર્ય ઉદય પામે છે, તે તેમની પૂર્વ દિશા કહેવાય છે. (સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ પૂર્વદિશાનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, તેથી તેને તાપક્ષેત્ર દિશા કહેવાય છે.) શેષ દક્ષિણાદિ દિશાઓ એ તાપક્ષેત્ર દિશાની પ્રદક્ષિણાથી જાણવી. (સૂર્ય સન્મુખ હોવા રહેતાં જમણે બાજુએ દક્ષિણ દિશા, પાછળ પશ્ચિમાદિશા, અને ડાબી તરફ ઉત્તર દિશા છે) જે દિશાની સન્મુખ રહીને વ્યાખ્યાતા સૂત્રાર્થનું કથન કરે, તે પ્રજ્ઞાપક પૂર્વદિશા કહેવાય, અને શેષ દક્ષિણાદિ (ઉપર મુજબ) તેની પ્રદક્ષિણાએ જાણવી. જે પૃથ્વી આદિસ્થાનોમાં કર્મની પરાધીનતાથી જીવની ગત્યાગતિ થાય, તે ભાવદિશા કહેવાય છે. તેના અઢાર ભેદ છે. પૃથ્વી-જળ-અગ્નિ-વાયુ-વનસ્પતિ (કમળ-કન્દ વિગેરે) મૂળખીજ, સ્કંધખીજ (શલ્લકી વિગેરે), અગ્રખીજ (કોરંટક વિગેરે), પર્વખીજ (શેરડી વિગેરે) તથા (કૃમિ વિગેરે) બે ઇન્દ્રિય, (કીડી વિગેરે) તે ઇન્દ્રિય, (ભ્રમરાદિ) ચૌરિન્દ્રિય, પંચેદિયમાં (જળચર-થલચર-ખેચર આદિ) તર્કચ, નારકી, દેવસમૃદ્ધ, તેમજ કર્મભૂમિ-અકર્મભૂમિ-અને અંતરદ્વિપના સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો આ અઢાર પ્રકારે ભાવદિશા છે. કેમકે એ પૃથ્વી આદિ પર્યાયોવડે સંસારી જીવ નિયતપણે જાણાય છે. (તેથી તે પરમાર્થથી ભાવદિશા કહેવાય છે.) ૨૭૦૧-૨૭૦૪.

અહીં પ્રસ્તુતમાં કંઈ દિશાનું પ્રયોજન છે ? તે જાણવીને ક્ષેત્રદિશાનું જે પ્રયોજન છે તે કહે છે.

સ્વેત્તદિસામું પગયં સેસદિસાઓ પસંગઓઽભિહિયા ।

સંભવઓ વા વચ્ચં સામઙ્યં જત્ય જં હુજ્જા ॥ ૨૭૦૫ ॥

પુવાહ્યાસુ મહાદિસાસુ પડિવજ્જમાણઓ હોહ્ ।

પુવપડિવણઓ પુણ અણ્ણયરીણ દિસાણયે ડ ॥ ૨૭૦૬ ॥ ૮૧૦-૨૫૯

છિન્નાવલિ-રુચગાગિદિસાસુ સામાયં ન જં તાસુ ।

સુદાસુ નાવગાદ્ જીવો તાઓ પુન ફુસિજ્જા ॥ ૨૭૦૭ ॥

(અહીં દિગ્દારમાં) ક્ષેત્રદિશાથી પ્રયોજન છે, શેષદિશાઓ (નામસ્થા-
પનાદિ) તે પ્રસંગથી કહી છે. અથવા શેષદિશાઓની અંદર જ્યાં જે સામાયિક સંભવે,
તે વિચારીને કહેવું, (અથવા મૂળ આવશ્યકથી જાણી લેવું) પૂર્વાદિ ચારે મહાદિશાઓમાં
(વિવક્ષિત કાળે, ચારે સામાયિક) પ્રતિપદમાન હોય છે, (એકાન્તે હોય જ એવો નિશ્ચય
નહિ, કદાચિત્ હોય, અને કદાચિત્ નપણુ હોય) પરંતુ પૂર્વ પ્રતિપદ્ધતો ગમે તે દિશામાં
અવશ્ય હોયજ. (છત્ર સુક્તાવળી જેવી ચાર વિદિશાઓમાં અને ચતુષ્પ્રદેશી રૂગકાકાર-
વાળી ઉર્ધ્વ તથા અધોદિશામાં કોઈપણ સામાયિક નથી હોતું, કેમકે તે છએ શુદ્ધ દિશા-
ઓમાં જીવ સંપૂર્ણ અવગાહતો નથી. (જઘન્યથી પણ જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહે
અને એ દિશાઓ તે એક પ્રદેશી તથા ચારપ્રદેશી હોવાથી તેટલા પ્રમાણમાં તેનો અવગાહ
થઈ શકે નહિ.) પરંતુ આમ તેમ દરવામાં સામાયિકવાન જીવ છએ દિશાને સ્પર્શે છે. ૨૭૦૭
હવે કાળદ્વાર કહે છે.

સમ્મત્તસ્સ સુચસ્સ ચ પડિવત્તી છવિહેવિ કાલમ્મિ ।

વિરહં વિરયાવિરહં પડિવજ્જહં દાંસુ તિસુ વાવિ ॥ ૨૭૦૮ ॥ ૮૧૧-૨૬૦

તહ્યાહસુ તિસુ ઓમપ્પિણીણ ઉસ્સપ્પિણીણ દોસું તુ ।

નોડસ્સપ્પુવસપ્પિણિકાલે તિસુ સમ્મ-સુત્તાઈ ॥ ૨૭૦૯ ॥

પન્નિમાગમ્મિ ચડત્થે ચડવિરહં ચરણવજ્જિયમકાલે ।

ચરણંપિ ત્તજ્જ ગમણે મઘ્વં સવત્થ સાહરણે ॥ ૨૭૧૦ ॥

છએ પ્રકારના કાળમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતગામાયિકની પ્રતિપત્તિ મળે
છે. તથા સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ (ઉત્તરપિણીના) બે આરામાં, અને (અવગર્પિણીના)
ત્રણ આરામાં પ્રાપ્ત થાય છે. અવગર્પિણીના ત્રીજા આદિ ત્રણ આરામાં અને ઉત્તરપિણીના
બે આરામાં (દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ પામનારા હોય છે.) તથા નોડિત્તર્પિણીનાત્ર-
પિણી કાળમાં ત્રણ આરાની અંદર સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતગામાયિક (જીવ પામે
છે) એવા આરાના પ્રતિપદમાં ચાર પ્રકારનાં સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અકાળે (આદિ કીપ
સમુદનાં) ચરિત્ર વિતા (પ્રથમના ત્રણ સામાયિક) પ્રાપ્ત થાય છે, (ન કીચરકીપમાં) જતા
વિદ્યાચારુ સુતિએનાં ચારિત્રસામાયિક પદ હોય છે, અને (દવાવિના) મદદ પામી મને
મળે સર્વ સામાયિક હોય છે. ૨-૦૮-થી-૨-૧૦

વિશેષની સાથે ત્યાંના કાળની સમાનતા હોવાથી એ ચારે સુખમસુખમાદિ આરા કહેવાય છે, એવા સ્વરૂપવાળા નોઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળની અંદર પ્રથમનાં ત્રણ આરામાં એટલે દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂમાં, હરિવર્ષ અને રમ્યકમાં, હૈમવત અને ઐરણ્યવતમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક તથા શ્રુતસામાયિક જીવ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ તો હોય છેજ. ન્યાં દુઃખમસુખમાના જેવો કાળ વર્તે છે એવા મહાવિદેહ ક્ષેત્રની અંદર ચારે પ્રકારના સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ તો હોય છેજ.

ન્યાં ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા કાળનો અભાવ છે એવા બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ચારિત્ર સામાયિક સિવાય પ્રથમનાં ત્રણ સામાયિક મત્સ્યાદિ જીવો પ્રાપ્ત કરે છે, અને નંદી-શ્વરાદિદ્વીપમાં વિદ્યારણાદિ મુનિઓના ગમનથી પૂર્વપ્રતિપત્તિ ચારિત્ર સામાયિકપણુ હોય છે. તથા દેવ વિગેરેના સંહારણની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામા આવે, તો સર્વ-ચારે પ્રકારના સામાયિક સર્વ કાળની અંદર હોય છે. ૨૭૦૮-થી-૨૭૧૦

હવે ગતિ દ્વાર-અને સંજ્ઞાદ્વારથી સામાયિકનો વિચાર કરે છે.

ચડસુવિ ગર્દસુ નિયમા સમ્મત્તસુયસ્સ હોઈ પઢિવત્તી ।

મણુણસુ હોઈ વિરઈ વિરયાવિરઈ ચ તિરિણસુ ॥ ૨૭૧૧ ॥ ૮૧૨-૨૬૧

ભવસિદ્ધીઝણ જીવો પઢિવજ્ઞઃ સો ચડણ્હમણ્ણયરં ।

પઢિસેહો પુણ અસણિ-મીસણ સણિ પઢિવજ્ઞે ॥ ૨૭૧૨ ॥ ૮૧૩-૨૬૨

પુણસદ્દાદસણ્ણો સમ્મ-સુણ હોજ્જ પુવ્વપઢિવત્તો ।

મીસો ભવત્થકાલે સમ્મત્ત-ચરિત્તપઢિવત્તો

॥ ૨૭૧૩ ॥

ચારે ગતિમાં શ્રુતસામાયિક અને સમ્યક્ત્વસામાયિકની પ્રતિપત્તિ અવશ્ય હોય છે, મનુષ્યોમાં સર્વવિરતિ અને તિર્યચોમાં દેશવિરતિ સામાયિકની પ્રતિપત્તિ થાય છે, જે ભવ્ય સિદ્ધિ જીવ છે, તે ચાર સામાયિકમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે, પણ અસંજ્ઞિ અને મિશ્રક (સિદ્ધ) કોઈપણ સામાયિક પામતા નથી (પરંતુ) સંજ્ઞી જીવ તો (ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિક) પામે છે. પુનરાવર્તી અસંજ્ઞીજીવ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, તથા મિશ્રકાત્મા (ભવસ્થકેવળી) ભવસ્થ કાળમાં સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર સામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપત્તિ હોય છે. ૨૭૧૧-થી-૨૭૧૩.

નારકી-તિર્યચ-મનુષ્ય-અને દેવ, એ ચારે ગતિમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુત સામાયિકની પ્રતિપત્તિ અવશ્ય થાય છે. પરંતુ તેની પ્રતિપત્તિ સદૈવ થાય છે એમ ન સમજવું; કોઈવખત તેનું અન્તર પણ પડે છે. એ વાત આગળ કહેવાશે. આ બે સામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપત્તિ હોય એવા જીવો તો સદૈવ હોય છે. સર્વ વિરતિ સામાયિકની પ્રતિપત્તિ મનુષ્યોમાંજ થાય છે, અન્યગતિમાં નથી થતી આ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય એવા જીવો તો આ ગતિમાં સદૈવ હોય છે. તથા તિર્યચોમાં દેશવિરતિ સામાયિકની પ્રતિપત્તિ સંભવથી હોય છે, અવશ્ય સર્વને હોય એવો નિયમ નથી, કોઈ વખત કોઈને હોય અને કોઈને ન પણ હોય. પૂર્વ પ્રતિપત્તિ તો તેમાં સદૈવ હોય છે.

જેને ભવિષ્યમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થનાર હોય, તે ભવ્ય સિદ્ધિક કહેવાય છે. તેવો જીવ ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિક પામે છે એટલે કે કોઈ વખત સમ્યક્ત્વ અને કોઈ વખત શ્રુતસામાયિક પામે છે, કોઈ વખત દેશવિરતિ પામે છે તથા કોઈ વખત સર્વ વિરતિ પણ પામે છે અનેક ભવ્ય જીવોની અપેક્ષાએ પૂર્વ પ્રતિપત્તિ ચારે સામાયિકવાળા જીવો સદૈવ હોય છે.

છિન્નાવલિ-રૂયગાગિદિસાસુ સામાયં ન જં તાસુ ।

સુદાસુ નાવગાહૃ જીવો તાઓ પુણ ફુસિજ્જા ॥ ૨૭૦૭ ॥

(અહીં દિગ્દારમાં) ક્ષેત્રદિશાથી પ્રયોજન છે, શેષદિશાઓ (નામસ્થા-
પનાદિ) તે પ્રસંગથી કહી છે. અથવા શેષદિશાઓની અંદર જ્યાં જે સામાયિક ગાંભીર્ય,
તે વિચારીને કહેવું, (અથવા મૂળ આવશ્યકથી જાણી લેવું) પૂર્વાદિ ચારે મહાદિશાઓમાં
(વિવક્ષિત કાળે, ચારે સામાયિક) પ્રતિપદમાન હોય છે, (એકાન્તે હોય જ એવો નિશ્ચય
નહિ, કદાચિત્ હોય, અને કદાચિત્ નપણુ હોય) પરંતુ પૂર્વ પ્રતિપત્તે ગમે તે દિશામાં
અવશ્ય હોયજ. છત્ર મુક્તાવળી જેવી ચાર વિદિશાઓમાં અને ચતુષ્પ્રદેશી રૂયકાર-
વાળી ઉર્ધ્વ તથા અધોદિશામાં કોઇપણ સામાયિક નથી હોતું, કેમકે તે છએ શુદ્ધ દિશા-
ઓમાં જીવ સ પૂણુ અવગાહતો નથી. (જ્યન્યથી પણ જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહે
અને એ દિશાઓ તે એક પ્રદેશી તથા ચારપ્રદેશી હોવાથી તેટલા પ્રમાણમાં તેનો અવગાહ
થઈ શકે નહિ.) પરંતુ આમ તેમ ફરવામાં સામાયિકવાન જીવ છએ દિશાને સ્પર્શે, ૨૭૦૭
હવે કાળદાર કહે છે.

સમ્મત્તસ્સ સુચસ્સ ચ પડિવત્તી છવિહેવિ કાલમ્મિ ।

વિરહં વિરયાવિરહં પડિવજ્જહં દાંસુ તિસુ વાવિ ॥ ૨૭૦૮ ॥ ૮૧૧-૨૬૦

તહયાડસુ તિસુ ઓસપ્પિણીં ઉસ્સપ્પિણીં દોમં તુ ।

નોડસ્મપુવસપ્પિણિકાલે તિયુ સમ્મ-સુત્તાઈ ॥ ૨૭૦૯ ॥

પન્થિમાગામ્મ ચડ્ડથે ચડ્ડન્નિરં નરણવજ્જિયપકાલે ।

ચરણંપિ હજ્જ ગમણે સવ્વં મત્તથ સાહરણે ॥ ૨૭૧૦ ॥

છએ પ્રકારના કાળમાં સમ્યક્ત્વઆમાયિક અને શ્રુતતામાયિકની પ્રતિપત્તિ મળે
છે. તથા સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ (કિલ્લપિણીના) બે આરામાં, અને (અવગર્પિણીના)
ત્રણ આરામાં પ્રાપ્ત થાય છે. અવગર્પિણીના ત્રીજા આદિ ત્રણ આરામાં અને કિલ્લપિણીના
બે આરામાં (દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ પામનારા હોય છે.) તથા નોકિલ્લપિણીઆગમ
પિણી કાળમાં ત્રણ આરાની અંદર સમ્યક્ત્વઆમાયિક અને શ્રુતતામાયિક (જીવ પામે
છે.) એવા આરાના પ્રતિજ્ઞામાં ચારે પ્રકારનાં આમાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, આગળ (આગળ કીપ
સમુદ્ધમાં) ચરિત્ર વિના (પ્રથમતા ત્રણ આમાયિક) પ્રાપ્ત થાય છે, (ન કીલ્લપિણીમાં) જતા
વિદ્યાચારુ મુનિઓને ચાન્નિત્રઆમાયિક પ્રાપ્ત હોય છે, અને (દેશવિરતિ) પામનાર પાંચ
કાળે સર્વ સામાયિક પામે છે. - ૮૧-થી-૨-૧૦

વિશેષની સાથે ત્યાંના કાળની સમાનતા હોવાથી એ ચારે સુખમસુખમાદિ આરા કહેવાય છે, એવા સ્વરૂપવાળા નોહિસર્પિણી અવસર્પિણી કાળની અંદર પ્રથમના ત્રણ આરામાં એટલે દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂમાં, હરિવર્ષ અને રમ્યકાંમાં, હૈમવત અને ઐરણ્યવતમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક તથા શ્રુતસામાયિક જીવ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોય છેજ. જ્યાં દુઃખમસુખમાના જેવો કાળ વર્તે છે એવા મહાવિદેહ ક્ષેત્રની અંદર ચારે પ્રકારના સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોય છેજ.

જ્યાં ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા કાળનો અભાવ છે એવા બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ચારિત્ર સામાયિક સિવાય પ્રથમનાં ત્રણ સામાયિક મત્સ્યાદિ જીવો પ્રાપ્ત કરે છે, અને નંદી-શ્વરાદિદ્વીપમાં વિદ્યારણાદિ મુનિઓના ગમનથી પૂર્વપ્રતિપત્ત ચારિત્ર સામાયિકપણ હોય છે. તથા દેવ વિગેરેના સંહારણી અપેક્ષાએ વિચાર કરવામા આવે, તો સર્વ-ચારે પ્રકારના સામાયિક સર્વ કાળની અંદર હોય છે. ૨૭૦૮-થી-૨૭૧૦

હવે ગતિ દ્વાર-અને સંજ્ઞાદ્વારથી સામાયિકનો વિચાર કરે છે.

ચતુસુવિ ગર્હસુ નિયમા સમ્મત્તસુયસ્સ હોઈ પઢિવત્તી ।

મણુણસુ હોઈ વિરઈ વિરયાવિરઈ ય તિરિણસુ ॥ ૨૭૧૧ ॥ ૮૧૨-૨૬૧

ભવસિદ્ધીઊણ જીવો પઢિવજ્જહ સો ચતુહ્મણ્ણયરં ।

પઢિસેહો પુણ અસણિણ-મીસણ સણિણ પઢિવજ્જે ॥ ૨૭૧૨ ॥ ૮૧૩-૨૬૨

પુણસદ્દાદસણી સમ્મ-સુણ હોજ્જ પુન્નપઢિવત્તો ।

મીસો ભવત્થકાલે સમ્મત્ત-ચરિત્તપઢિવત્તો

॥ ૨૭૧૩ ॥

ચારે ગતિમાં શ્રુતસામાયિક અને સમ્યક્ત્વસામાયિકની પ્રતિપત્તિ અવશ્ય હોય છે, મનુષ્યોમાં સર્વવિરતિ અને તિર્યચોમાં દેશવિરતિ સામાયિકની પ્રતિપત્તિ થાય છે. જે ભવ્ય સિદ્ધિ જીવ છે, તે ચાર સામાયિકમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે, પણ અસંજ્ઞિ અને મિથ્યક (સિદ્ધ) કોઈપણ સામાયિક પામતા નથી (પરંતુ) સજ્ઞી જીવ તો (ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિક) પામે છે. પુનઃશબ્દથી અસંજ્ઞીજીવ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, તથા મિથ્યકાત્મા (ભવસ્થકેવળી) ભવસ્થ કાળમાં સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર સામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપત્ત હોય છે. ૨૭૧૧-થી-૨૭૧૩.

નારદી-તિર્યચ-મનુષ્ય-અને દેવ, એ ચારે ગતિમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુત સામાયિકની પ્રતિપત્તિ અવશ્ય થાય છે. પરંતુ તેની પ્રતિપત્તિ સદૈવ થાય છે એમ ન સમજવું, કોઈવખત તેનું અન્તર પણ પડે છે. એ વાત આગળ કહેવાશે. આ બે સામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપત્ત હોય એવા જીવો તો સદૈવ હોય છે. સર્વ વિરતિ સામાયિકની પ્રતિપત્તિ મનુષ્યોમાંજ થાય છે, અન્યગતિમાં નથી થતી આ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય એવા જીવો તો આ ગતિમાં સદૈવ હોય છે. તથા તિર્યચોમાં દેશવિરતિ સામાયિકની પ્રતિપત્તિ સંભવથી હોય છે, અવશ્ય સર્વને હોય એવો નિયમ નથી, કોઈ વખત કોઈને હોય અને કોઈને ન પણ હોય. પૂર્વ પ્રતિપત્ત તો તેમાં સદૈવ હોય છે.

તેને ભવિષ્યમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થનાર હોય, તે ભવ્ય સિદ્ધિ કહેવાય છે. તેવો જીવ ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિક પામે છે એટલે કે કોઈ વખત સમ્યક્ત્વ અને કોઈ વખત શ્રુતસામાયિક પામે છે, કોઈ વખત દેશવિરતિ પામે છે તથા કોઈ વખત સર્વ વિરતિ પણ પામે છે અને ભવ્ય જીવોની અપેક્ષાએ પૂર્વ પ્રતિપત્ત ચારે સામાયિકવાળા જીવો સદૈવ હોય છે.

એજ પ્રમાણે સંજ્ઞી પણ ચાર સામાયિકમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક કોઈ વખત પામે છે. પૂર્વપ્રતિપત્ત સંજ્ઞી જીવો ભવ્યની પેઠે સદૈવ હોય છે, તથા અસંજ્ઞિ-સિદ્ધ અને અભવ્ય જીવોની અંદર ચારમાંથી કોઈ પણ સામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત નથી તેમજ પ્રતિપદ્ધિમાન પણ નથી હોતા. પુનઃ શબ્દથી સાસ્વાદન ગુરુસ્થાનવર્તી અસંજ્ઞિ જરૂર સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. તથા ભવસ્થ કેવળી સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો સિદ્ધતા જીવો પણ સમ્યક્ત્વસામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપત્ત કહી શકાય શા માટે તેમને સર્વસામાયિકનો નિષેધ કર્યો ?

આચાર્ય:—સમ્યક્ત્વસામાયિક સિવાય બાકીના ત્રણ સામાયિક સંસારી જીવોને જ સંભવે છે; તેના સાહુચર્યથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક સંસારી જીવોના સંબંધમાં વિગત રાય છે. તેવો પ્રકાર સિદ્ધમાં નથી હોતો, તેથી તેમને તેનો નિષેધ કર્યો છે. ૨૭૧૧-૨૭૧૩ હવે ઉચ્છવાસ નિઃશ્વાસકદ્વાર અને દૃષ્ટિદ્વાર કહે છે.

ઉસાસય-નીસાસય મીસે પડિસેહ દુવિહપડિવળ્લો ।

દિટ્ઠીય દો નયા खलु ववहारो निच्छओ चेव ॥ ૨૭૧૪ ॥ ૮૧૪ ૨૬૩

મીસો નોરસાસયનોસાસો તેહિં જો અપજ્જતો ।

દુજ્જ પવળ્લો દોત્તિં ઉ સેલેસિગઓ ચરિત્તં ચ ॥ ૨૭૧૫ ॥

પદમન્નામામદ્ગો દડિયજ્જદ્ વિડ્ડયગ્ગસ સામદ્ગો ।

વવહાર-નિચ્છયમયં નેયં મદનાળલામો વ્વ ॥ ૨૭૧૬ ॥

ઉચ્છવાસ નિઃશ્વાસક જીવ (ચારે સામાયિક પ્રતિપદ્ધિમાન હોય છે) મિત્ર (ધાસો-શ્વાસ પર્યાપ્તિરહિત) ચાર સામાયિકના પ્રતિપદ્ધિમાન નથી, પણ (એ સામાયિક) પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. અહીં એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે, વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય. મિત્ર એટલે ઉચ્છવાસ નિઃશ્વાસરહિત જીવોની કેવળી, અથવા શ્વેતોશ્વાસ પર્યાપ્તિરહિત જીવ તે અપર્યાપ્તિજીવ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. તથા એવળીગત (અયોગી કેવળી) સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. પ્રથમ વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ આમ વિદરહિત જીવ સામાયિક પામે, બીજી નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ સામાયિકવાનું જીવ સામાયિક પામે છે, એ પ્રત્યક્ષ સંજ્ઞાનંતર વાત ॥ પેઠે વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને માન લેવો. ૨૭૧૧-૧૬-૨૭૧૬.

ઉચ્છવાસ નિઃશ્વાસક એટલે શ્વેતોશ્વાસ પર્યાપ્તિરહિત જીવ, તેના ચાર સામાયિક ॥ પ્રતિપત્તિ મળવે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તેના પામે છે. તથા મિત્ર એટલે શ્વેતોશ્વાસ પર્યાપ્તિ રહિત જીવ, તેને ચારે પ્રકારના સામાયિકના પ્રતિપત્તિ નથી મળતી, એ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિક દેશદિત. જન્મજીવે પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. અરજ મિત્ર એટલે મિત્રના નિશ્ચયનીગત અને તે કેવળી. તેમાં સિદ્ધતાનંતર પેઠે પૂર્વપ્રતિપત્ત પ્રકારના નિશ્ચયની પ્રતિપત્તિ કલ્પ્ય પ્રકાર મળતી એટલે પ્રતિપદ્ધિમાન નથી. એ પૂર્વ પ્રતિપત્ત નથી મળતી. અહીં ઉચ્છવાસનું નિશ્ચયનય નિશ્ચયની દૃષ્ટિએ મિત્ર એટલે પેદેશીના અયોગી કેવળી, મદ્ગ કહેવું છે. એ અયોગી કેવળીના સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. એ પ્રત્યક્ષ સંજ્ઞાનંતર વાત ॥

આ પ્રતિપત્તિના સંબંધમાં વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જેમ મતિજ્ઞાનના વિચારમાં વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ અજ્ઞાની જ્ઞાન પામે છે, તેમ અહીં પણ સામાયિક રહિત જીવ સામાયિક પામે છે, તથા અસામાયિકી (દીર્ઘકાલિકી) તેની પ્રતિપત્તિ હોય છે. બીજા નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ જેમ જ્ઞાની જ્ઞાન પામે છે, તેમ અહીં પણ સામાયિકવાન જીવ સામાયિક પામે છે, અને સામાયિકી તેની પ્રતિપત્તિ હોય છે, કેમ કે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ક્રિયાકાળનો ભેદ નથી. ૨૭૧૪ થી ૨૭૧૬.

હવે આહારક દ્વાર અને પર્યાયિક દ્વાર કહે છે.

આહારગો ડ જીવો પઢિવજ્જઈ સો ચડણ્હમણયરં ।

એમેવ ય પજ્જતો સમ્મત્ત-સુણ સિયા ઇયરો ॥ ૨૭૧૭ ॥ ૮૧૫-૨૬૪

પુવ્વપવ્વણોડનાહારગો દુગં સો ભવંતરાલમ્મિ ।

ચરણં સેલેસાઈસુ ઇયરોત્તિ દુગં અપજ્જતો ॥ ૨૭૧૮ ॥

આહારક જીવ ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે, (પૂર્વપ્રતિપત્તિ તે હોય છેજ, એજ પ્રમાણે (છ પર્યાયિક) પર્યાયિ જીવ પણ (પ્રતિપદ્યમાન અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ) હોય છે. એથી ધતર (એટલે અનાહારી અને અપર્યાયિ જીવ) તેમાં અપાન્તરાલગતિમાં રહેલ અનાહારી જીવ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિકતા પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, (પણ પ્રતિપદ્યમાન નથી હોતા.) તથા સમુદ્ધાનઅવસ્થામાં અને શલેશીઅવસ્થામાં અયોગીકેવળી અનાહારક હોય, તે સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક પૂર્વના પ્રતિપત્તિ હોય છે. (પ્રતિપદ્યમાન નથી હોતા.) અપર્યાયિ જીવ (દેવાદિ-તેના જન્મકાળે) સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિકતા પૂર્વ પ્રતિપત્તિ હોય છે, (પણ પ્રતિપદ્યમાન નથી હોતા.) ૨૭૧૭ ૨૭૧૮.

હવે મુક્તદ્વાર અને જન્મદ્વાર કહે છે.

નિદાણ ભાવઓડવિ ય જાગરમાણો ચડણ્હમણયરં ।

અંડયં તહ પોય-જરો-વવાઈ દો તિણિણ ચડરો વા ॥૨૭૧૯॥૮૧૬-૨૬૫

સમ્મદિટ્ઠો કિર ભાવજાગરો દુણિણ પુવ્વપઢિવજ્જો ।

દોજ્જ પઢિવજ્જમાણો ચરણં સો દેસવિરં ચ ॥ ૨૭૨૦ ॥

મિચ્છો ડ ભાવસુત્તો ન પવજ્જઈ સોડહવા નયમયાઓ ।

મમ્મા વા મિચ્છો વા નિચ્છય-વવહારઓડમિહિઓ ॥ ૨૭૨૧ ॥

ચડતે જરાડજમ્મે હુજ્જ પવ્વણો પવજ્જમાણો વા ।

સેતે નિન્નિ પવ્વણો દોણિણ તઓ વા પવજ્જેજ્જ ॥ ૨૭૨૨ ॥

નિદ્રાથી અને ભાવથી જાગૃત જીવ, ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિક પામે છે. અંડ-પોત-જરાયુજ-તથા ઔપપાતિક જન્મવાળાને યથાસંભવ બે-ત્રણ-અથવા ચાર સામાયિક હોય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ ભાવજાગૃત કહેવાય છે, તે બે સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, અને સર્વવિરતિ તથા દેસવિરતિ પ્રતિપદ્યમાન હોય છે. મિથ્યા દૃષ્ટિ ભાવયુક્ત કહેવાય છે, તે કોઈ સામાયિક પામતો નથી, અથવા વ્યવહાર અને નિઃશય નયના અભિપ્રાયથી તેને સમ્યક્દૃષ્ટિ અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેલ છે. જરાયુજ

જન્મમાં ચારે સામાયિક પૂર્વપ્રતિપક્ષ અથવા પ્રતિપક્ષમાન હોય છે. એપજન્મમાં ત્રણ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય છે, અને ઔપપાતિક જન્મવાળા બે સામાયિકના પૂર્વ પ્રતિપક્ષ અને પ્રતિપક્ષમાન હોય છે- ૨૭૧૬-થી-૨૭૨૨

સુષ્ત બે પ્રકારે હોય છે, દ્રવ્યસુષ્ત અને ભાવસુષ્ત. એજ પ્રમાણે જાગૃત પણ બે પ્રકારે-હોય છે, દ્રવ્યજાગૃત અને ભાવજાગૃત, તેમાં જે નિદ્રાસ્થ હોય તે દ્રવ્યસુષ્ત અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તે ભાવસુષ્ત કહેવાય છે. તથા નિદ્રા રહિત હોય તે દ્રવ્યજાગૃત અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તે ભાવજાગૃત કહેવાય છે એ ભાવજાગૃત-સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ, વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે પ્રથમના બે સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય છે, અને નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે પ્રતિપક્ષમાન હોય છે; સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ સામાયિકનો તે પૂર્વપ્રતિપક્ષ તથા પ્રતિપક્ષમાન પણ હોય છે.

નિદ્રાસુષ્ત જીવ ચારે સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય છે, પણ પ્રતિપક્ષમાન નથી હોતા કેમકે નિદ્રાસ્થજીવને તથાવિધ વિશુદ્ધિ આદિ સામગ્રીનો અભાવ હોય છે. ભાવસુષ્ત જીવ-મિથ્ય દૃષ્ટિ હોવાથી (કોઈ પણ સામાયિકનો) પૂર્વપ્રતિપક્ષ નથી, તેમ પ્રતિપક્ષમાન પણ નથી, અથવા ભાવસુષ્ત-મિથ્યાદૃષ્ટિજીવ વ્યવહાર તથા નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે, સમ્યક્ત્વ-સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક પામતી વખતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. એટલે કે નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે, અને વ્યવહારનયના અભિપ્રાયે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે આ ઉપરથી વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયે ભાવસુષ્ત-મિથ્યાદૃષ્ટિ, પ્રથમના બે સામાયિકના પામે છે, એમ સિદ્ધ થયું.

જન્મ ચાર પ્રકારે છે, અંકજ-પાતજ-જરાગુજ અને ઔપપાતિક, તેમાં તેના વિગેરે અંકજ જાગૃત, દૃષ્ટિ વિગેરે પાતજ જાગૃત, મનુષ્ય વિગેરે જરાગુ જન્મવાળા અને દેવ-નાગદી ઔપપાત જન્મવાળા છે; તેઓને ચતુર્માસીય બે ત્રણ અથવા ચાર સામાયિક હોય છે તેના વિગેરે પ્રથમના બે અથવા ત્રણ સામાયિક કેમ વખત પામે છે, પણ પૂર્વપ્રતિપક્ષ તે તેઓ દોષ છેજ, એજ પ્રમાણે દૃષ્ટિ વિગેરેમાં પણ સમજાવે. જરાગુ જન્મવાળા મનુષ્યદિ ચારે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપક્ષ તે આજીવ હોય છે દેવ-નાગદી પ્રથમના બે સામાયિક પામે છે. અને તે બે સામાયિકના પ્રતિપક્ષ પણ અવશ્ય પામે છે.

હવે સ્થિતિદ્વાર કહે છે.

उक्कोसयट्ठिईए पडिवज्जंते य नत्थि पडिवण्णो ।

अजहणमणुक्कोसे पडिवज्जे यावि पडिवण्णे ॥ २७२३ ॥ ८१७-२६६

उक्कोसट्ठિકम्मो न पवज्जंतो न यावि पडिवण्णो ।

आउक्कोसे दुण्णि उ पवज्जमाणो पवण्णो वा ॥ २७२४ ॥

न जहण्णाउट्ठिईए पडिवज्जइ नेय पुव्वपडिवण्णो ।

सेसे पुव्वपवण्णो देसविरइवज्जिए होज्जा ॥ २७२५ ॥

ઉત્કૃષ્ટ કર્મસ્થિતિવાળા જીવ કોઈ પણ સામાયિક પામતા નથી અને પામેલા હોતા નથી; પરંતુ અજઞ્ઞ-અનુત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સામાયિક પામે છે અને પામેલા પણ હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ કર્મસ્થિતિવાળા જીવ સામાયિક પામતા નથી અને પામેલા પણ નથી; પરંતુ આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા જીવ બે સામાયિક પામે છે અને પામેલા પણ હોય છે જઞ્ઞ આયુષ્યની સ્થિતિવાળા સામાયિક પામતા નથી અને પામેલા પણ નથી, શેષ સ્થિતિમાં દેશવિરતિ વર્જને બાકીના ત્રણ સામાયિક પૂર્વ પ્રતિપત્ત હોય છે. ૨૭૨૩-થી-૨૭૨૫

આયુ રહિત જ્ઞાનાવરણીયાદિ ક્રમની ત્રોસ કોડા કોડી આદિ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તનાર જીવ, ચારમાંથી કોઈ પણ સામાયિક પામતા નથી અને પૂર્વપ્રતિપત્ત (પામેલ) પણ નથી. કેમકે અતિસંકિલ્બપણાવડે તેને તે સામાયિકોનો અસંભવ છે. આયુષ્યની તેત્રીય આગરોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તનાર અવુત્તરવિમાનવાસી દેવ, પ્રથમના બે સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, અને સાતમી નારક પૃથ્વીના અપ્રતિષ્ઠાન નરકવાસી જીવ, છમાસ આયુ અવશેષ રહે ત્યારે તથાવિવ વિશુદ્ધિયુક્ત થવાથી તે બે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વ પ્રતિપત્ત પણ હોય છે. ક્ષુદ્ધકલ્પપ્રમાણ જઞ્ઞ આયુષ્યની સ્થિતિમાં વર્તનાર નિગોદાદિ જીવો કોઈ પણ સામાયિક પામતા નથી અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ નથી હોતા, કેમકે અવિગુદ્ધપણાથી તે તેને યોગ્ય નથી બાકીના જ્ઞાનાવરણીયાદિ માનકર્મની અન્તર્મુદ્ધૂત પ્રમાણ-જઞ્ઞ સ્થિતિ આદિક બાંધનાર, દર્શન સમક્ષ અતિક્રમેત, અંતકૃત્તેવળીપણું પામનાર ક્ષપક આત્મા, દેશવિરતિ સિવાય શેષ અમ્યક્તવ-નૃપ-અને સ્વવિરતિ સામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે. આ જીવને અતિ-વિશુદ્ધિપણા વડે અતિજઞ્ઞ સ્થિતિ બાંધાય છે, વળી તે ક્ષપકને દેશવિરતિ નથી હોતી, ગર્યકલાદિકની પ્રાપ્તિ તે તેને પૂર્વજ થએલી હોય છે.

આઠે કર્મની અજઞ્ઞચોત્કૃષ્ટ મધ્યમ સ્થિતિમાં વર્તનાર જીવ ચારે સામાયિકોપ્રતિપદ્ધાન (પામનાર છે) હોય છે અને પૂર્વપ્રતિપત્ત (પામેલ) પણ હોય છે ૨૭૨૩ થી ૨૭૨૫.

હવે વેદદ્વાર-સંજ્ઞાદ્વાર-અને ક્ષપકદ્વાર કહે છે.

चउरां वि निविहवेण चउसुवि सण्णासु होइ पडिवत्ती ।

देहा जहा कसाणसु भणिय तह चेव इहइं पि ॥ २७२६ ॥ ८१८-२६७

ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ ત્રિવિધ વેદમાં થાય છે, ચાર સંજ્ઞાઓમાં પણ ચાર સામા-

ચિકની પ્રતિપત્તિ થાય છે, અને કપાથોમાં પણ જેમ પૂર્વે કહ્યું છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. ૨૭૨૬.

સ્ત્રીવેદ-પુરુષવેદ-અને નપુંસકવેદ. એ ત્રિવિધ વેદમાં વિવક્ષિત કાળે ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ તો હોય છેજ. અવેદી આત્માઓ દેશવિરતિ સિવાય ત્રણ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, પણ પ્રતિપદમાન નથી હોતા.

આહારસંજ્ઞા-ભયસંજ્ઞા-મૈથુનસંજ્ઞા-અને પરિશ્રુસંજ્ઞા આ ચારે પ્રકારની સંજ્ઞાઓમાં ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ પણ હોય છેજ.

સામાન્યની સંકષાધી આત્મા ચારે સામાયિક પામે છે અને પૂર્વ પ્રતિપત્તિ પણ હોય છે. અકષાધી-છદ્મસ્થવીતરાગ દેશવિરતિ સિવાય બાકીના ત્રણ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, પણ પ્રતિપદમાન નથી હોતા.

હવે આયુદ્વાર અને જ્ઞાન દ્વાર કહે છે.

સંઘેજ્જાઠ ચરો મયણા સમ્મ-સુયસંઘવાસમ્મિ ।

ઓહેણ વિભાગેણ નાળી પઢિવજ્જણ ચરો ॥ ૨૭૨૭ ॥ ૮૧૯-૨૬૮

દોસુ જુગવં ચિય દુગં મયણા દેશવિરહણ ચ ચરણે ચ ।

ઓહિમ્મિ ન દેસવયં પઢિવજ્જહ હોઈ પઢિવજ્જો ॥ ૨૭૨૮ ॥

દેસવયવજ્જં માણસે પવજ્જો સમંપિ ચ ચરિત્તં ।

મવંતેવલે પવજ્જો પુવ્વં સમ્મત્ત-ચારિત્તં ॥ ૨૭૨૯ ॥

સંખ્યાત વર્ષાગુણા ચારે સામાયિક પામે છે, અને અસંખ્યાતવર્ષાગુણાને સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિક ભજનાએ પ્રાપ્તિ થાય છે. એમાં ચાર સામાયિક જાની પામ છે. અને વિભાગથી બે સામાયિક પામે છે. મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક તથા શ્રુતસામાયિક યુગળ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને દેશવિરતિ તથા ગર્ભવિરતિ ભજનાએ પ્રાપ્તિ થાય છે, અવધિજ્ઞાનમાં દેશવિરતિ સામાયિક પ્રાપ્તિ થતું નથી. (પળ) પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, મનઃપર્યવ જ્ઞાનમાં દેશવિરતિ સિવાય (ત્રણ સામાયિક) પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે, સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક પણ પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે. ભવન્તે દેશની સમ્યક્ત્વ ન સામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે. ૨૭૨૭ થી ૨, ૮, ૯.

સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યાળો જીવ ચારે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વ પ્રતિપત્તિ પણ હોય છે. તથા અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યાળો જીવને સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુત સામાયિકની પ્રાપ્તિ ભજનાએ હોય છે. મનસ્ય દે અસંખ્યાતવર્ષના આયુષ્યાળોને અનુક્રમે કાળે સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિકની પ્રાપ્તિને મંજીવ છે અને પૂર્વપ્રતિપત્તિ તે હોય છેજ.

જ્ઞાનદ્વારમાં સામાયિકની પ્રતિપત્તિને વિચાર કરતાં સામાન્યથી નિશ્ચયનયન અર્થે ચારે જાતી જીવ ચારે સામાયિક પામે છે, અને વ્યવહારનયન અર્થે પ્રાપ્તિ અર્થે જીવને સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે અર્થે પ્રતિપત્તિ તે હોય છેજ.

વિષ્ણુ મર્ત્ય એકદે જીવ શ્રુત મેળવી જાતી જીવને વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે મનિન્દ્રિય જાતી જીવને સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક પામે છે, દેશવિરતિ

અને સર્વવિરતિ સામાયિક ભજનાએ પામે છે. પૂર્વપ્રતિપત્ત તો ચારે સામાયિકના આ જ્ઞાનવાલા હોય છે. અવધિજ્ઞાની સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, પણ પ્રતિપદ્ધમાન નથી હોતા, દેશવિરતિસામાયિક પણ અવધિજ્ઞાની ન પામે, કારણ કે-દેવ-નારક-યતિ અને આવક એ ચાર અવધિજ્ઞાનના સ્વામી છે; તેમાં પ્રથમના ત્રણને તો દેશવિરતિનો સંભવજ નથી, અને આવક પણ અવધિજ્ઞાન પામ્યા પછી દેશવિરતિ ન પામે, પરંતુ પ્રથમ દેશવિરતિ ગુણ અનુભવેલ હોય, તો પછી અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, કેમકે દેશવિરતિ આદિ ગુણની પ્રાપ્તિ પૂર્વક અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ ગુરૂજન પાસેથી અમે જાણ્યું છે. તત્ત્વ તો કેવળી જાણે, અવધિજ્ઞાની સર્વવિરતિ સામાયિક પામે, અને પૂર્વપ્રતિપત્તમાં તો સર્વ સામાયિક હોય. મન પર્યવજ્ઞાની દેશવિરતિ શિવાય પ્રથમના ત્રણ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, પણ પ્રતિપદ્ધમાન નથી હોતા. અથવા “ પઢિવજ્ઞમિ ચરિત્તે ચડનાણી જાવ છડમત્યો ” એ વચનથી તીર્થંકરની અપેક્ષાએ મન:પર્યવજ્ઞાનની સાથે સર્વવિરતિ ચારિત્રસામાયિક પણ પામે છે. ભવસ્થ કેવળી સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, પણ પ્રતિપદ્ધમાન નથી હોતા. ૨૭૨૭ થી ૨૭૨૯.

હવે યોગદ્વાર-ઉપયોગદ્વાર-અને શરીરદ્વાર કહે છે.

ચતુરોવિ તિવિહજોઽ ઉવઓગદુગમ્મિ ચતર પઢિવજ્ઞે ।

ઓરાલિયે ચડકં સમ્મ સુય વિડાવિયે મયણા ॥ ૨૭૩૦ ॥ ૮૨૦-૨૬૯

સન્વાઓ લક્કીઓ જડ સાગરોવઓગભાવમ્મિ ।

ઇહ કહમુવઓગદુગે લબ્ધિ સામાઇયચડકં ? ॥ ૨૭૩૧ ॥

સો કિર નિભમો પરિવહ્દમાણપરિણામયં પડ્, ઇહં તુ ।

જોડ્વદ્ધિયપરિણામો લભેજ્ઞ સ લભિજ્ઞ વીણિ ॥ ૨૭૩૨ ॥

પાયં પવહ્દમાણો લભે સાગારગહણયા તેણ ।

ઇયરો ડ જડ્છાણ ઉવસમસમ્માઇલાભમ્મિ ॥ ૨૭૩૩ ॥

ઝસરદેસં દહિલ્લયં વ વિજ્ઞાઇ વણદવો પપ્પ ।

ઇય મિચ્છસ્સ અણુદણ ઉવસમસમ્મં મુણેયન્વં ॥ ૨૭૩૪ ॥

ઉવસામગસેદિગયસ્સ હોઇ ઉવસામગં તુ સમ્મત્તં ।

જો વા અકયતિપુંજો અસ્થવિયમિચ્છો લહ્ડ સમ્મં ॥ ૨૭૩૫ ॥

જં મિચ્છસ્સાણુદઓ ન હાયણ તેણ તસ્સ પરિણામો ।

જં પુણ નયમુવમંતં ન વદ્દણ તેણ પરિણામો ॥ ૨૭૩૬ ॥

દુગપદિયત્તી પેડન્વિયમ્મિ મન્વાઇં પુન્નપદિવત્તો ।

દેસન્વવજ્ઞાહં આહારાણુ નીનું તુ ॥ ૨૭૩૭ ॥

ત્રિવિધ યોગમાં ચારે સામાયિક હોય છે, (સાકાર-અનાકાર ૩૫) એ ઉપયોગમાં (૫૫) ચાર સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે. આદારિક શરીરમાં ચારે સામાયિક હોય છે અને વૈશ્વ શરીરમાં સમ્યક્ત્વસામાયિક તથા શ્રુતસામાયિક ભજનાએ હોય છે. સર્વ લખિયો.

જો સાકાર ઉપયોગમાં થાય છે, તો બન્ને ઉપયોગમાં ચારે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, એમ અહીં શાથી કહ્યો છે? ઉત્તર-એ નિયમ તો પરિવર્તમાનપરિણામ વાળા જીવની અપેક્ષાએ છે અને અહીં તો જે અવસ્થિતપરિણામવાળો જીવની અપેક્ષાએ (એક ઉપયોગમાં સામાયિક પ્રાપ્તિ) તે બીજામાં પણ પ્રાપ્તિ છે. પ્રાયઃ વૃદ્ધિ પ્રાપ્તતા પરિણામવાળો જીવ લઘુએ પ્રાપ્તિ છે, તેથી સાકાર ઉપયોગ કહ્યો છે; અને ઇતર (અવસ્થિતપરિણામવાળો જીવ) તો ચદ્મજાએ-ઉપશમ સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે પ્રાપ્તિ છે. ઉપર દેશ પ્રાપ્તિને જેમ માવાનળ ઓલવાય જાય છે, તેમ (અન્તરકરણ પ્રાપ્તિને) મિથ્યાત્વનો અનુદય થવાથી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ થાય છે એમ જાણવું. ઉપશમશ્રેણિ પ્રાપ્તિને આ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ થાય છે, અથવા જેણે ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય અને મિથ્યાત્વનો નાશ પણ ન કર્યો હોય તેને તે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ થાય છે. મિથ્યાત્વના અનુદયથી તેના પરિણામની હાનિ નથી થતી, અને સત્તામાં રહેલું મિથ્યાત્વ ઉપશાન્ત હોવાથી પરિણામની વૃદ્ધિ નથી થતી, (તેથી તે અવસ્થિત પરિણામવાળો થાય છે.) વૈકલ્પશરીરમાં બે સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપક્ત તો સર્વ સામાયિકતા હોય છે તથા દેશવિરતિ શિવાય ત્રણ સામાયિક આધારકાદિ ત્રણ શરીરમાં હોય છે. ૨૭૩૦ થી ૨૭૩૭

મનોયોગ-વચનયોગ અતે કાયયોગમાં સામાન્યથી વિચાર કરતાં વિવક્ષિતપ્રાપ્તિ ચારે સામાયિકની પ્રાપ્તિ સંભવે છે, અને પૂર્વપ્રતિપક્ત તો તેઓ હોય છેજ; પણ વિશેષ પ્રકારે વિચાર કરતાં આધારિકશરીરવાળાને ત્રિવિધ યોગમાં ચારે સામાયિક ઉભયપક્ષે હોય છે, વૈકલ્પ શરીરવાળાને ત્રિવિધ યોગમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ક્ષુદ્ર સામાયિકની પ્રાપ્તિ બન્ને પ્રકારે હોય છે અને દેશવિરતિ તથા સર્વવિરતિ માત્ર પૂર્વપ્રતિપક્ત હોય છે. આધારિક શરીરવાળાને ત્રિવિધયોગમાં દેશવિરતિ શિવાય ત્રણ સામાયિક પૂર્વપ્રતિપક્ત હોય છે. તેજસ-કર્મણ કાયયોગ અમાન્નરાસ ગતિમાં હોય છે, ત્યાં પ્રથમ તો બે સામાયિક (સમ્યક્ત્વ-ક્ષુદ્ર સામાયિક દ્વય) પૂર્વ પ્રતિપક્ત હોય છે, પ્રતિપક્તમત્ર નથી પાતાં. અને કેવલીઅનુદયાન વળતે સમ્યક્ત્વ સામાયિકતા અને ચારિત્ર સામાયિકતા પૂર્વપ્રતિપક્ત હોય છે. એકલા વચનયોગ કે એકલા મનોયોગમાં કેવલ સામાયિકની પ્રાપ્તિ ના પૂર્વપ્રાપ્તિ નથી હોતી; પણ કાયયોગ અને વચનયોગ એ બે યોગવાળા બે મન્દિયકમાં ઉત્પન્ન થએલા અસ્વાદનગુણસ્થાનવતિ જીવને સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ક્ષુદ્રસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપક્ત હોય છે.

આચાર્ય—એ આગમોક્ત નિયમ, વૃદ્ધિ પામતા પરિણામવાળા જીવની અપેક્ષા-એ છે, પણ જે અવસ્થિત પરિણામવાળો જીવ સાકાર ઉપયોગમાં સામાયિક પામે છે, તે બીજા અનાકાર ઉપયોગમાં પણ પામે છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે અનાકાર ઉપયોગમાં પણ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તો આગમમાં “સાકાર ઉપયોગવન્તને લબ્ધિઓ થાય છે” એમ શાથી કહ્યું હશે ?

આચાર્ય—ધણા લાગે વર્તમાન પરિણામવાલો જ લબ્ધિઓ પામે છે, તેથી આગમમાં “સાકાર ઉપયોગવન્તને લબ્ધિઓ થાય છે.” એમ કહ્યું છે, અને અવસ્થિત પરિણામવાળો જીવ તો ચદ્મશ્ચએ કોઇ વખત ઔપશમિક સમ્યક્ત્વાદિ પામે ત્યારેજ લબ્ધિ પામે છે. એ રીતે અનાકાર ઉપયોગવન્તને ભાગ્યેજ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી આગમમાં અનાકાર ઉપયોગવન્તને લબ્ધિઓ નથી કહી. જેમ—સત્ત્વાઓ લઢ્ઢીઓ સાગારોચ્છોગોવડત્તસ્ત સર્વ લબ્ધિઓ સાકાર ઉપયોગવન્તને થાય છે,” ઇત્યાદિ આગમમાં કહ્યું છે; તેમ “ઉચ્છોગદુગમ્મિ ચડરો પઢિવજ્જે” બન્ને પ્રકારના ઉપયોગમાં ચારે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે.” ઇત્યાદિ પણ આગમમાં કહ્યું છે, આ પરસ્પરવિરુદ્ધ આગમવચનની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ, તે આ પ્રમાણે—સમ્યક્ત્વ પામીને મિથ્યાત્વે ગએલા હોય અને ફરીથી કોઇ શુભ કર્મના ઉદયથી દરેક સમયે વૃદ્ધિ પામતા અધ્યવસાયવાળા જીવને જે સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રાદિ લબ્ધિઓ થાય છે, અને અવધિજ્ઞાનાદિ લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ લબ્ધિઓ—સાકાર ઉપયોગવન્તને જાણવી; અને પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પામતી વખતે અન્તરકરણમાં પેઢેલા અવસ્થિત અધ્યવસાયવાળા જીવને જે સમ્યક્ત્વાદિ લબ્ધિઓ થાય છે, તે અનાકાર ઉપયોગવન્તને પણ હોય છે, એમ જાણવું અન્તરકરણમાં વર્તનાર જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિકના લાભ થતાની સાથેજ કોઇક અતિ વિશુદ્ધપણાથી દેશવિરતિ પામે છે, કોઇ વળી તેથી પણ અતિવિશુદ્ધિથી સર્વવિરતિ પણ પામે છે, કોઇ એ પ્રમાણે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ વખતે અવસ્થિત પરિણામવાળા અનાકાર ઉપયોગમાં વર્તનારા જીવને ચારે સામાયિક હોય છે. પરંતુ અલ્પપણાથી કોઇ વખતજ થાય છે, તેથી આગમમાં અનાકાર ઉપયોગનું ગ્રહણ નથી કર્યું.

શિષ્ય:—એ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્યારે અને કેવી રીતે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે ?

આચાર્ય:—ઊખર (ધામાદિરહિત ભૂમિ) પામીને વનનો અગ્નિ જેમ સ્વયં જોલવાઇ જાય છે, તેવી રીતે અન્તરકરણ પ્રાપ્ત કરીને મિથ્યાત્વનો અનુદય થએથી મિથ્યાત્વરૂપ અગ્નિ જ્ઞાન્ત થાય છે એટલે જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. એ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ-ઉપશમશ્રેણિગત જીવને, અથવા જેણે મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય, અને તેનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:—ઉપશમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં અવસ્થિત પરિણામ કેવી રીતે હોય ?

આચાર્ય:—જેમ દાણદિ દાણ પદાર્થના અભાવે દાવાનળ વધતો નથી પણ જોલવાન જાય છે, તેવી રીતે અન્તરકરણમાં મિથ્યાત્વના અનુદયથી જીવના પરિણામ હાનિ પામતા નથી, અને મત્તામાં રહેલ મિથ્યાત્વ ઉપશાન્ત હોવાથી તેના પરિણામ વૃદ્ધિ પણ પામતા નથી. આ દરજ્જાથી ઉપશમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં જીવના અવસ્થિત પરિણામ દોષ છે, આદારક શરીરે દેશવિરતિ વળીને ત્રણે સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે અને તેજગદામર્મજમાં કેવડીસમુદાતના ત્રીજે, ચોથે ન પાંચમે એ સમયોમાં સમકીત અને ચારિત્રસામાયિક અને વિમદુગતિમાં સમકીત અને શ્રુતસામાયિક પમાય છે, અને તેના પૂર્વપ્રતિપત્ત દોષ છે. ૨૬૩૪-થી-૨૭૩૭.

હવે સંસ્થાન-સંઘયણ-અને માનદાર કહે છે —

સવેસુવિ સંઠાણેસુ લહઈ એમેવ સવસંઘયણે ।

ઉકોસજહનં વજિજઝણ માણં લભે મણુઓ ॥ ૨૭૩૮ ॥ ૮૨૧-૨૭૦

ન જહનોગાહણઓ પવજ્જણ, દોણિ હોજ્જ પડિવન્નો ।

ઉકોસોગાહણગો દુહાવિ દો તિન્નિ ઉ તિરિક્કલો ॥ ૨૭૩૯ ॥

સર્વસંસ્થાનોમાં સર્વ સામાયિક બંને પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. એજ પ્રમાણે સર્વ સંઘયણમાં થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય શરીર પ્રમાણ વર્જીતે (મધ્યમ પ્રમાણવાળા) મનુષ્યને સર્વ સામાયિક બંને પ્રકારે હોય છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળાને કોઈ સામાયિક પ્રાપ્ત થતું નથી, (પણ) પહેલા બે સામાયિક પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો બે સામાયિક બંને પ્રકારે પામે છે. અને તિર્યચો બે અને ત્રણ સામાયિક બંને પ્રકારે પામે છે. ૨૭૩૮-થી-૨૭૩૯.

આકાર વિશેષ તે સંસ્થાન કહેવાય. તે સંસ્થાન સમયતુરસ્ત, ન્યગ્રોધપરિમંડળ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુંડક એમ છ પ્રકારે છે. તે સર્વ સંસ્થાનોમાં ચારે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે.

હાડકાંનો સંઘય વિશેષ તે સંઘનન કહેવાય. એ સંઘનન વજ્રઋષમનારાગ, ઋષભનારાગ, અર્ધનારાગ, કીલિકા, અને સેવર્ત એમ છ પ્રકારે છે. તે છબે ભેદમાં સંસ્થાનની પેઠે ચારે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે.

શરીરનું પ્રમાણ તે અવગાહના કહેવાય. મનુષ્યના શરીરની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગાઉની અને જઘન્યથી અંશુલતા અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય અવગાહના વર્જીતે શેષ મધ્યમ અવગાહનાવાળો મનુષ્ય ચારે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે, જઘન્ય અવગાહનાવાળો મનુષ્ય મધ્યકૃત્યસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક કદાચ પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય પણ પ્રતિપત્તિમાન ન હોય. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો મનુષ્ય એ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત એ બંને સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય અને પ્રતિપત્તિમાન પણ હોય.

જઘન્ય અવગાહનાવાળો નારડી અને દેવો મધ્યકૃત્ય તથા શ્રુતસામાયિક કદાચ પૂર્વપ્રતિપત્ત હોય પણ પ્રતિપત્તિમાન ન હોય, મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો દેવ નારડીઓ એ બે સામાયિક પ્રતિપત્તિમાન પણ કદાચ હોય. પૂર્વપ્રતિપત્ત તે ભાગ્ય.

જઘન્ય અવગાહનાવાળો તિર્યચ પચન્નિય મધ્ય-ત્વ-શ્રુતસામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપત્ત કદાચિત્ત હોય, પરન્તુ પ્રતિપત્તિમાન ન હોય. જગાડેની-ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો તિર્યચો એ બંને સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપત્ત અને પ્રતિપત્તિમાન પણ હોય. મધ્યમ અવગાહનાવાળો તિર્યચ મધ્યચિરતિ ચિરત્વ એ-અથવા ત્રણ સામાયિક પ્રતિપત્તિમાન કદાચિત્ત હોય, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તે ભાગ્ય. ૨૭૪૦-૨૭૪૧.

હવે લેશ્યાદાર કહે છે :-

મમ્મત મુચં નમ્માનુ નહઈ નુઝાનુ તિનુ વ ચરિતં ।

હુવરિવન્નો પુન અન્નચર્ગીર ઉ નેમાર ॥ ૨૭૪૦ ॥ ૮૨૨-૨૭૧

નણ મહ-સુયાહ્નભોઽભિહિઓ મુદ્દાસુ તીસુ લેસાસુ ।

મુદ્દાસુ અમુદ્દાસુ ય કહમિહ સમ્મત્ત-સુયલામો ? ॥ ૨૭૪૧ ॥

સુર-નેરહણસુ દુગં લઘ્મહ ય, દઘ્વલેસયા સઙ્ગે ।

નાણેસુ ભાવલેસાઽધિગયા હહ દઘ્વલેસાઓ ॥ ૨૭૪૨ ॥

સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક સર્વ લેશ્યાઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અને ચારિત્ર સામાયિક છેલ્લી ત્રણ શુદ્ધ લેશ્યાઓમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ પૂર્વ-પ્રતિપન્ન તો છમાંથી કોઈ પણ એક લેશ્યામાં હોય છે પૂર્વે મતિ-શ્રુત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ત્રણ શુદ્ધ લેશ્યાઓમાંજ કહી છે, અને અહીં શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ લેશ્યામાં પણ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતનો લાભ કહ્યો છે, તેનું શું કારણ ? દેવ-નારકીમાં સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતસામાયિકનો લાભ કહ્યો છે, કેમકે તે સર્વ અવસ્થિત દ્રવ્ય લેશ્યાવાળા છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ભાવલેશ્યા અધિકૃત છે, અને અહીં દ્રવ્ય લેશ્યા અધિકૃત છે. ૨૭૪૦-થી-૨૭૪૨.

કૃષ્ણ-નીલ-કાષોત-તેજો-પદ્મ-અને શુક્લ એ છએ લેશ્યાઓમાં નારકાદિ છવો સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિક પામે છે. દેશવિરતિ-અને સર્વવિરતિ (ચારિત્ર) સામાયિક ઉપરની ત્રણ તેજો-પદ્મ-ને શુક્લ એ શુદ્ધ-લેશ્યાઓમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા પૂર્વપ્રતિપન્ન તો છમાંથી કોઈ પણ લેશ્યામાં હોય છે

શિષ્ય:—મહારાજ ! પૂર્વ પાંચ જ્ઞાનના વિચારમાં મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાનનો લાભ તેજો આદિ ત્રણ શુદ્ધ લેશ્યાઓમાંજ કહ્યો છે, અને અહીં તો આપ શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ છએ લેશ્યાઓમાં સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતનો લાભ કહ્યો છે, તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:—દેવ-નારકીને વિષે સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિકનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તે દેવ-નારકીઓ સમગ્રા અવસ્થિત દ્રવ્ય લેશ્યાવાળા હોય છે. એટલે કે યથાસંભવ કૃષ્ણાદિ છએ દ્રવ્ય લેશ્યાઓ તેઓમાં અવસ્થિત હોય છે, ભાવલેશ્યા તો તેમને પરાવૃત્તિએ હોય છે તિર્યચ તથા મનુષ્યોને દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિત નથી હોતી, તેમને તો દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા બન્ને પરાવૃત્તિએ હોય છે, તેથી દેવ-નારકીઓ જ્યારે સમ્યક્ત્વાદિ પામે છે, ત્યારે તેમને તૈજસાદિ ત્રણ શુદ્ધ લેશ્યામાં કોઈ પણ એક હોય છે, અશુદ્ધલેશ્યા તો તેઓને અવસ્થિત હોવાથી તેઓ દ્રવ્યલેશ્યાવાળાજ કહેવાય છે. આથી કરીને પૂર્વ જ્ઞાનના વિચારમાં મતિ આદિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ભાવલેશ્યાને અપેક્ષીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો વિચાર કહ્યો છે; અને અહીં સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુત સામાયિકની પ્રાપ્તિના વિચારમાં દેવ નારકીને અપેક્ષીને દ્રવ્યલેશ્યા અધિકૃત છે, તેથી શુદ્ધ અને અશુદ્ધ સર્વ લેશ્યાઓમાં તેનો લાભ કહેલ છે. ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ તો અહીં પણ તૈજસાદિ ત્રણ શુદ્ધલેશ્યાઓમાંજ તેની પ્રાપ્તિ જાણવી.

શિષ્ય:—ભગવન્ ! જો દેવ-નારકીઓને કૃષ્ણાદિ અશુભ દ્રવ્યલેશ્યાઓ હંમેશાં અવસ્થિત છે, તો પછી તેઓને સમ્યક્ત્વાદિ પ્રાપ્ત થતી વખતે શુભ ભાવલેશ્યાઓ કેવી રીતે યદ્ય શકે ? દ્રવ્યલેશ્યાઓ ભાવલેશ્યાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પોષ્ય નથી, કેમકે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાનાં અશુભ દ્રવ્યો શુભભાવ લેશ્યાને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકે ? અશુભ કારણથી શુભ કાર્ય થતું સંભવિત નથી.

આચાર્ય:—નાહ કહેવું સાત્ત છે, કે અશુભ કારણથી શુભ કાર્ય થઇ શકે નહિ. પરંતુ અહીં તે એમ છે કે-નારકી વિગેરેને સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે કે.છ પ્રકારે યથામર્ણનિરૂપણે તૈજસાદિ દ્રવ્યલેશ્યાનાં શુભ દ્રવ્યો, અશુભ લેશ્યાના દ્રવ્યમાં

નંખાય છે, તેથી કરીને જેમ દર્પણુ શ્વેત છતાં પણ વિવિધ રંગની પુષ્પાદિ વસ્તુના પ્રતિબિંબથી તે દર્પણુ રક્તાદિ વર્ણવાળો જણાય છે, તેમ કૃષ્ણાદિ અશુભ દ્રવ્યો પણ તૈજસાદિ શુભ દ્રવ્યના પ્રતિબિંબથી સ્વસ્વરૂપની ઉત્કટતા-તણ દશને તત્સ્વરૂપે ભાસે છે. તેમાં તૈજસાદિ શુભ દ્રવ્યો, કૃષ્ણાદિ અશુભ દ્રવ્યના સ્વભાવને મંદ કરીને શુભ ભાવલેશ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે. આથી કરીને દેવ-નારકીઓને કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યલેશ્યા અવસ્થિત છતાં પણ, સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વળતે, શુભ ભાવ લેશ્યાનો સંભવ વિરૂદ્ધ નથી. આ સંબંધમાં વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાઓ “ સે નુજં મંતે ! ક્ષિપદ્ભેમા નોત્તેસ ” ઈત્યાદિ પ્રજાપનાસૂત્ર તથા મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણી લેવું, ૨૭૮૦-૨૭૮૨.

હવે પરિણામ-વેદના-અને સમુદ્ધાત દ્વાર કહે છે.

વડ્ઢંતે પરિણામે પડિવજ્જઙ્ સો ચડહ્મણ્ણયરં ।

એમેવ વડ્ઢિયમ્મિ વિ હાયંતે ન કિંચિપડિવજ્જે ॥ ૨૭૪૩ ॥ ૮૨૩-૨૭૨

દુવિહાણ વેયણાણ પડિવજ્જઙ્ સો ચડહ્મણ્ણયરં ।

અસમોહઓ વિ એમેવ પુવ્વપડિવણ્ણય મયણા ॥ ૨૭૪૪ ॥ ૮૨૪-૨૭૩

વર્ધમાન પરિણામવાળો જીવ પરિણામની વૃદ્ધિમાં ચારમાંથી કોઇ પણ એક સામાયિક પામે છે. પણ હીયમાન શુભ પરિણામમાં કોઇ પણ સામાયિક નથી પામતો, અને પ્રકારની વેદનામાં તે જીવ ચારમાંથી કોઇ પણ એક-સામાયિક પામે છે. અસમવદ્ધત જીવ પણ એજ પ્રમાણે ચારમાંથી કોઇ એક સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્ન તો ભજનાંજ હોય છે. ૨૭૮૩-૨૭૮૪

અધ્યવભાય વિશેષ તે પરિણામ કહેવાય. તે પરિણામ શુભ-શુભતરૂપે વૃદ્ધિ પામતા હોય એવો જીવ અધ્યક્ષનાદિ ચાર સામાયિકમાંથી કોઇ પણ એક સામાયિક પામ છે. એજ પ્રમાણે અન્તરરક્ષાદિમાં અવસ્થિત શુભ પરિણામમાં પણ તે જીવ ચારમાંથી કોઇ એક સામાયિક પામે છે; પરંતુ શુભ પરિણામ હીયમાન થયતા હોય, ત્યારે તે જીવ સંકલિષ્ટ પરિણામવાળો થતો હોવાથી કોઇ પણ સામાયિક પામતો નથી પૂર્વપ્રતિપન્ન તો એ ત્રણે પ્રકારના પરિણામમાં હોય છે.

જ્ઞાતા તથા આજ્ઞાતા એમ અને પ્રકારની વેદના હોય, ત્યારે જીવ, ચારમાંથી કોઇ પણ એક સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્ન તો હોય છેજ.

વેદન-ક્રયાય આદિ અનુભવના પરિણામની સાથે એકીભાવ પામવા જીવના વેદનીય આદિ કર્મ પુરુષોનેના મન્યતઃ પ્રકારે અન્યન્ત નાશ થયો, તે મુમુક્ષુત્વાદિ કારણે એવી સમુદ્ધાત સાત પ્રકારે છે કેવળી સમુદ્ધાત, ક્રયાય સમુદ્ધાત, મજ્જામુદ્ધાત, વેદના સમુદ્ધાત, વૈકલ્પ સમુદ્ધાત, તૈજસ સમુદ્ધાત, અને આશુર સમુદ્ધાત, આ કેવળી આદિ સમુદ્ધાતવડે અમમવદ્ધત (નદિ સમુદ્ધાત કહે) જીવ, આદિ સામાયિક પામે છે, અને પર્વપ્રતિપન્ન થતુ પણ હોય છે. તથા જે કેવળી આદિ સાત સમુદ્ધાતવડે અમમવદ્ધત હોય, તે કા. પણ સામાયિક પામતો નથી; પરંતુ પૂર્વપ્રતિપન્નની અવેક્ષાએ ભજના છે, એટલે તે અમમવદ્ધત (કહેવાતને કરતા) જીવને તે અવેક્ષા ત્રણે સામાયિક પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે, તેમાં કેવળી સમુદ્ધાતમાં અન્યરૂપ સામાયિક અને અરિય-સામાયિક પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે, બાકીના સમુદ્ધાતમાં દેહવિરતિ સમુદ્ધાત ત્રણે અવેક્ષા ત્રણે સામાયિક પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે. ૨૭૮૩-૨૭૮૪.

હવે નિર્વેદન તથા ઉદ્ધર્તનદ્વાર કહે છે.

દ્રવ્યેણ ચ ભાવેણ ચ નિર્વેદંતો લહેજ્જ અણ્ણયરં ।

નરણ્ણસુ અણુવ્વદ્દે દુગ્ગ તિગ્ગ ચરો ચ ઉવ્વદ્દે ॥ ૨૭૪૫ ॥ ૮૨૫-૨૭૪

કર્મ્મ નિર્વેદંતો પવજ્જઈ વિસેસઓ તદાવરણં ।

દ્રવ્યં કમ્મપણ્ણે ભાવે કોહાઈ દાવિંતો

॥ ૨૭૪૬ ॥

તિરિણ્ણસુ અણુવ્વદ્દે તિગ્ગં ચરુક્કં સિયાં ઉ ઉવ્વદ્દે ।

મણ્ણસુ અણુવ્વદ્દે ચરો વિ તિયં સિયાં ઉવ્વદ્દે ॥ ૨૭૪૭ ॥ ૮૨૬-૨૭૫

દેવેસુ અણુવ્વદ્દે દુગ્ગ તિગ્ગ ચરં સિયાં ઉ ઉવ્વદ્દે ।

ઉવ્વદ્દમાણઓ પુગ્ગ સવ્વો વિ ન કિંચિ પઢિવજ્જે ॥ ૨૭૪૮ ॥ ૮૨૭-૨૭૬

દ્રવ્યથી અને ભાવથી નિર્જેરા કરનાર હવે ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે, નરકમાંથી નહિ નીકળેલો બે સામાયિક પામે છે, અને તેમાંથી નીકળેલો ત્રણ અથવા ચાર સામાયિક પામે છે. દ્રવ્યને સામાન્યથી સર્વ કર્મ અને વિશેષથી તદાવરણીય કર્મની નિર્જેરા કરનાર, તથા ભાવથી ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરનાર, (ચારે સામાયિક) પામે છે. તિર્થ-ગ્રમાંથી નહિ નીકળેલાને ત્રણ સામાયિક હોય, અને નીકળેલાને કદાચિત્ ચાર સામાયિક પણ હોય. મનુષ્યમાંથી નહીં નીકળેલાને ચાર સામાયિક હોય, અને નીકળેલાને કદાચિત્ બે અથવા ત્રણ સામાયિક પણ હોય. દેવોમાંથી નહીં નીકળેલાને બે સામાયિક હોય, અને નીકળેલાને કદાચિત્ ત્રણ અથવા ચાર સામાયિક હોય. પણ ચારે ગાંતમાંથી નીકળતા (અપાન્તરઃસંગતિમાં) કોઈ પણ હવે એક સામાયિક પામે નહિ. ૨૭૪૫-થી-૨૭૪૮.

દ્રવ્યથી સામાન્યપણે સર્વ કર્મપ્રદેશોની તથા વિશેષથી અનુવિદ્ય સામાયિકને આ-વરનાર જ્ઞાનાવરણ-મોહનીય રૂપ કર્મપ્રદેશોની નિર્જેરા કરનાર, તેમજ ભાવથી ક્રોધાદિ આંધ્યવગ્ગોને દૂર કરનાર, ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોય છે જ. અતન્તાનુગ્રંથી કર્મના ઉદયે કોઈ પણ સામાયિક પ્રાપ્ત થવું નથી, શેષ-કર્મની અપેક્ષાએ તો ઉભય પ્રકારે સામાયિક હોય છે.

નરકમાં રહેલો હવે પ્રથમતાં બે સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે. નારદીમાંથી નીકળીને તિર્થ-ગ્રમાં ઉત્પન્ન થએલો હવે સર્વવિરતિ શિવાય ત્રણ સામાયિક પામે છે, અને મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, તો ચારે સામાયિક પામે છે પૂર્વપ્રતિ-પત્ત તો હોય છે જ.

મર્મજ તિર્થ-ગ્ર ગતિમાં રહેલો હવે, સર્વવિરતિ વિના, શેષ ત્રણ સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે. તિર્થ-ગ્રમાંથી નીકળીને મનુષ્યમાં આવેલો હવે કદા-ચિત્ ચાર-ત્રણ-અથવા બે સામાયિક પણ પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો હોય છે જ.

મનુષ્ય ગતિમાં રહેલો હવે ચાર સામાયિક પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ હોય છે. મનુષ્યમાંથી નીકળીને દેવ-નાદરીમાં ઉત્પન્ન થએલો હવે પ્રથમતાં બે સામાયિક ઉભય પ્રકારે પામે છે તિર્થ-ગ્રમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો સર્વવિરતિ વિના અત્તે પ્રકારે ત્રણ સામાયિક પામે છે.

(૩૫૨) આશ્રવકરણાદિ દ્વારે અને કયા દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સામાયિક હોય ? તે દ્વાર.

દેવગતિમાં રહેલો જીવ પ્રથમનાં બે સામાયિક પામે છે, દેવમાંથી નીકળી-
ને તિર્યચમાં આવેલો સર્વવિરતિ શિવાય ત્રણ સામાયિક બન્ને પ્રકારે પામે છે, અને મનુ-
ષ્યમાં આવેલો ચાર સામાયિક બન્ને પ્રકારે પામે છે. પરંતુ ચારે ગતિમાંથી નીકળતાં અપા-
ન્તરાસ ગતિની અંદર, કોઈ પણ જીવ, કોઈ સામાયિક પામતો નથી. પણ પૂર્વપ્રતિપત્ત બે
સામાયિક તો હોય છે. ૨૭૪૫-થી ૨૭૪૮.

હવે આશ્રવકરણ-અલંકાર-શયન-આસન-સ્થાન-અને ચંક્રમણ દ્વારે કહે છે.

નીસવમાણો જીવો પઢિવજ્જઙ્ગ સો ચ્ચઉણ્હમણ્ણયરં ।

પુવ્વપઢિવજ્જઙ્ગઓ પુણ સિય આસવઓ વ નીસવઓ ॥ ૨૭૪૯ ॥ ૮૨૮-૨૭૭

ઉમ્મુક્કમણ્ણુમ્મુક્કે ઉમ્મુચ્ચંતે ચ કેસલંકારે ।

પઢિવજ્જેજ્જઙ્ગયરં સયણાઈસું પિ એમેવ ॥ ૨૭૫૦ ॥ ૮૨૯-૨૭૮

(સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકને આવરનાર મિથ્યાત્વાદિ કર્મની) નિર્જરા કરતા, અને શેષ-
કર્મ બાંધતા જીવ, ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે. અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો કર્મ
બાંધનાર અથવા નિર્જરા કરનાર પણ હોય છે. (ઉપરના નિર્વેણદ્વારમાં કહેલી વાત જ
આહી' બીજી રીતે કહી છે, વસ્તુતઃ કંઈ ભેદ નથી.) કેશ-કેયુરાદિ અલંકાર ત્યાગ કર્યા
પછી, નહિ ત્યાગ કર્યાથી અને ત્યાગ કરતા, ચારમાંથી કોઈ પણ એક સામાયિક પામે છે.
(આહી' ભરત ચક્રિ આદિનાં ઉદાહરણ બાણવાં). એજ પ્રમાણે શયન-આસન-સ્થાન-અને
ચંક્રમણનો ત્યાગ કરવાથી, નહિ કરવાથી, અને કરતા ચારમાંથી એક સામાયિક પામે છે.
અને પૂર્વપ્રતિપત્ત તો મર્યાદા હોય છે. ૨૭૪૯-૨૭૫૦.

હવે કયા દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સામાયિક હોય ? તે દ્વાર કહે છે.

સવ્વગયં સમ્મત્તં મુત્તે-ચરિત્તે ન પજ્જવા સવ્વે ।

દેસવિરહં પહુચ્ચા દોણ્ઢ વિ પઢિસેહ્ણં કુજ્જા ॥ ૨૭૫૧ ॥ ૮૩૦-૨૭૧,

एगं पि अमददधो जं दव्वं पज्जवं च मिच्छतं

विणिउत्तं सम्मत्तं तो सव्वदव्व-भावेसु ॥ २७५२ ॥

नाणभिल्लण्णेषु मयं जम्हा न य दव्वमणमिळ्ळणं ति ।

सव्वदव्वेषु तयं तम्हा न उ सव्वभावेसु ॥ २७५३ ॥

विइय-चग्मिस्वयाटं पड चारित्तमिदं सव्वदव्वेषु ।

न उ सव्वપજ્જનેનું સવ્વાગુવબોગભાવાઓ ॥ ૨૭૫૪ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક સર્વે દ્રવ્ય-પર્યાયના છે, અને સામાયિક અને આશ્રિત ગ્રામ-
યિકમાં (અર્થે દ્રવ્ય છે. પણ) સર્વે પર્યાયો નથી દેશવિરતિની અવિરતિને બાંધતા
(દ્રવ્ય-પર્યાયને) નિરત્ર દ્રવ્યે. એક પણ દ્રવ્ય અથવા પર્યાયને નહિ મનદનાં મિથ્ય ત્વ
હોય છે. તેથી. સર્વે દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સમ્યક્ત્વ વિનિયુક્ત છે. અને મિથ્યા ત્વ બે વામાં એક મળે,
કેમકે દ્રવ્ય અનિર્મલત્વ નથી. તેથી તે સર્વે દ્રવ્યોમાં છે. એ સર્વે અવિરતિ અવિરતિ
નથી. આથી અનિર્મલ અને કહેવાય છે. અને આથી જ આશ્રિત સર્વે દ્રવ્યોમાં સર્વ મર્મ પર્મ રૂપ
નથી. કેમકે તે મિથ્યા ત્વને બાંધતા નથી. તેથી તે સર્વે દ્રવ્યોમાં સર્વ મર્મ પર્મ રૂપ

એક પણ દ્રવ્ય અથવા પર્યાયની શ્રદ્ધા નહિ કરવાથી મિથ્યાત્વ થાય છે એમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે. તેથી શ્રદ્ધાનભાવે સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયમાં સમ્યક્ત્વ વિનિયુક્ત છે, શ્રુતજ્ઞાન અનભિલાષ્ય ભાવોમાં નથી પ્રવર્તતું; કેમકે તે તેના વિષય નથી; પરંતુ અભિલાષ્ય ભાવોમાંજ તે પ્રવર્તે છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્ય અનભિલાષ્ય નથી, પણ અભિલાષ્યજ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાન સર્વ દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે, સર્વ પર્યાયોમાં નથી પ્રવર્તતું; કેમકે પર્યાયો તો અભિલાષ્ય અને અનભિલાષ્ય છે, શ્રુતજ્ઞાન તો કેવળ અભિલાષ્ય વિષયવાળુંજ છે; અભિલાષ્ય ભાવો અનભિલાષ્ય ભાવોના અનન્તમે ભાગે છે.

બીજા મૃષાવાદ વ્રત અને છેલ્લા પરિશ્રુત વ્રતની અપેક્ષાએ ચારિત્ર સામાયિક, સર્વ દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે પણ સર્વ પર્યાયોમાં નથી; કેમકે મૃષાવાદ વચનરૂપ છે અને પરિશ્રુત મૂર્ધાત્મક છે, તેથી તે સર્વ દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે, કેમકે તે અભિલાષ્ય વિષયવાળા છે. અને, પર્યાયો તો અનભિલાષ્ય વિષયવાળા છે. આથીજ ચારિત્રમાં સર્વ પર્યાયોનો ઉપયોગ નથી એમ કહ્યું છે. આ બે શિવાયના બાકીના ત્રણ વ્રતો સર્વ દ્રવ્યના વિષયવાળા નથી, તો પછી સર્વ પર્યાયના વિષયવાળા તો ક્યાંથીજ હોય ? એ કારણથીજ બીજા અને છેલ્લા વ્રતની અપેક્ષાએ ચારિત્રના સર્વ દ્રવ્યો અસર્વપર્યાયોયુક્ત વિષયરૂપ કહ્યા છે, અને દેશવિરતિ સામાયિક તો સર્વ દ્રવ્ય તેમજ સર્વ પર્યાયવાળું નથી. ૨૭૫૧-થી-૨૭૫૪.

સર્વ પર્યાયોનો ચારિત્રમાં ઉપયોગ નથી, એમ કહ્યું છે, તે માટે હવે કહે છે.

નણ સન્વનહપણાણંતગુણં પદમસંજમદ્વાણં ।

છન્વિહપરિહ્વિહ્વ છદ્વાણા સંત્રેયા સેઢી

॥ ૨૭૫૫ ॥

અણે કે પજ્ઞાયા જેણુવત્તા ચરિત્તવિસયમ્મિ ।

જે તત્તોણંતગુણા જેસિ તમણંતભાગમ્મિ

॥ ૨૭૫૬ ॥

અન્ને કેવલિગમ્મ ત્તિ તે મદ્દ, તે વ કે તદ્વ્બહિયા ।

एवं पि होज्ज तुल्ला नाणंतगुणत्तणं जुत्तं

॥ ૨૭૫૭ ॥

સેઢી સનાણ-દંસણપજ્ઞાયા તેણ તપ્પમાણા સા ।

इह पुण चरित्तमेत्तोवओगिणो तेण ते घोवा

॥ ૨૭૫૮ ॥

નણ સામાઙ્ગવિસઓ કિંદારમ્મિ વિ પરુવિઓ પુવ્વં ।

किह न पुणरुत्तदोसो होज्ज इहं को विसेसो वा ? ॥ ૨૭૫૯ ॥

કિં ન સિ જાદ્ભાવેણ તત્ત્ય ઇહ નેયભાવઓડધિહિતો ।

इह विसय-विमइमेओ तन्वामेओवयारो त्ति

॥ ૨૭૬૦ ॥

સર્વ આશ્રય પ્રદેશથી અનન્ત ગુણ પ્રથમ સંયમ સ્થાનક છે, તે છ પ્રકારની વૃદ્ધિ-વડે ૭ સ્થાનવાળી સંખ્યાતી ઝેલિ છે, તે શિવાય બીજા કયા પર્યાયો છે, કે જે ચારિત્ર વિષયમાં અનુપયોગી છે ? અને ચારિત્રથી અનન્તગુણ, તથા તે ચારિત્ર પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે છે, એમ સાચી કહેવાય છે ? કેવળજ્ઞાનથી સમ્યક બીજા (અનભિલાષ્ય) પર્યાયો છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ તેનાથી અધિક કેટલી રીતે થાય ? એથી પણ તે પર્યાયો પુરવજા પામ, પણ અનન્તગુણ કહેવા શક્ય નથી. એજિમાં જ્ઞાન-દર્શનના પર્યાયો કહ્યા છે, તેથી તે એજિ તેરલા પ્રમાણવાળી કહી છે. અહીં માત્ર ચારિત્રોપયોગી પર્યાયોજ કહ્યા છે, તેથી તે ઠીક છે. કેવળ કિંદારમાં સામાયિકનો વિષય કહ્યો હતો, અને અહીં પણ (સ-

(૩૫૪) 'સર્વ પર્યાયોના ઉપયોગ ચારિત્રમાં નથી' એમ કહું છે, તેનો વિચાર.

અકૂત્વ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયગત છે.) એમ કહેવાથી પુનરુક્તિ દોષ કેમ ન થાય ? અથવા એ બેમાં શો તફાવત છે ? ત્યાં (કિંદારમાં) તે સામાયિક શું છે ? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) સામાયિક જાતિભાવે કહું છે. અને અહીં જોયભાવે કહું છે. ત્યાં વિષય-વિષયોના અભેદ ઉપચાર છે, અહીં ભેદ છે. (એટલે એમાં ને આમાં તફાવત છે.) ૨૭૫૫-થી-૨૭૬૦.

શિષ્ય:—સંયમશ્રેણિમાં સર્વ જઘન્યથી પ્રથમ સંયમસ્થાનક સર્વ આકાશ પ્રદેશથી એટલે લોકલોકના અનંતા પ્રદેશથી અનન્તગુણા પર્યાય રાશિયુક્ત છે, એમ આગમમાં કહું છે. તેનાથી વિશુદ્ધ બીજી સંયમસ્થાનક ૧ અનન્તમા ભાગે વધારે છે. વડી તેથી બીજી ૨ અસંખ્યાતમા ભાગે વધારે છે, વડી તેથી બીજી ૩ સંખ્યાત ભાગે વધારે છે, વડી તેથી બીજી ૪ સંખ્યાત ગુણુ વધારે છે, ૫ વડી તેથી બીજી અસંખ્યાત ગુણુ વધારે છે અને તેથી બીજી ૬ અનંત ગુણુ વધારે છે. એ પ્રમાણે વારંવાર કરાતી છ પ્રકારની વૃદ્ધિવડે અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણુ છ સ્થાનકવડે નિષ્પત્ત સંયમશ્રેણિ છે. તેથી કરીને હવે આ શિવાય બીજા કયા અધિક પર્યાયો છે, કે જેને આપ ચારિત્રના વિષયમાં અનુપયોગી કહો છો ? અને એ ચારિત્રથી પર્યાયો અનન્તગુણા તથા તે પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે ચારિત્ર છે, એમ પણ શાથી કહો છો ? અભિલાષ્ય પર્યાયના વિષયવાળું ચારિત્ર છે. અને તે પર્યાયો અનભિલાષ્ય પર્યાયોના અનન્તમા ભાગેજ છે, તેથી અનુપયોગી પર્યાયો ચારિત્રથી અનન્તગુણા છે, અને ચારિત્ર તેમના અનન્તમા ભાગે છે. આ પ્રમાણે કદાચ આપ કહો તો તે પણ ચોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વથી જઘન્ય સંયમસ્થાન પણ સર્વ આકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણા પર્યાયના વિષયવાળું છે. અને પર્યાયો પણ જગત્ની અંદર તેડલાજ છે, તેથી ચારિત્રમાં અનુપયોગી પર્યાયો તો છેજ નહિ. એટલે અનુપયોગી પર્યાયો અનન્તગુણા અને ચારિત્ર તેનાથી અનન્તમા ભાગે છે, એમ ક્યાંથી બને ?

હવે આપ કદાચ એમ કહોશો, કે કેવળજ્ઞાનથી ગમ્ય અનન્તા અનભિલાષ્ય પર્યાયો છે, તે ચારિત્રથી અનન્તગુણા છે, અને ચારિત્ર તેના અનન્તમા ભાગે છે આ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે સર્વ જગતના પર્યાયરાશિનો સંયમસ્થાનના પર્યાયમાં સંગ્રહ કરી લીધો છે, એટલે ચારિત્રોપયોગી પર્યાયોથી બીજા અનિરિક્ત અધિકપર્યાયો છેજ નહિ. વળી એ પ્રમાણે પણ ચારિત્રના પર્યાયો, કેવળજ્ઞાનગમ્યજેયગત પર્યાયોના જેટલાજ થશે. પણ તે અનન્ત ગુણા નહીં થાય. કારણ જેટલા જેયના પર્યાયો તેટલાજ તેને જગતનારા જ્ઞાનના પર્યાયો માનવા જો-એ, અન્યથા તેનું જ્ઞાનત્વ ઘટે નહિ. મારે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના અંયવમા-યાત્મક સંયમશ્રેણિની અન્તર્ગત કેવળજ્ઞાન દિવાથી, સંયમશ્રેણિયાત્મક ચારિત્ર પર્યાયો કેવળજ્ઞાનથી ગમ્ય જેયગત પર્યાયોની તુલ્યજ છે, પણ તેથી ઘીન નથી.

આચાર્ય --જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના અંયવમાયાત્મક સંયમશ્રેણિમાં જ્ઞાન-દર્શનના પર્યાયો મધ્યમાં કલ્યા છે, તેથી સર્વ આકાશ પ્રદેશથી અનન્તગુણા પર્યાયગણિ પ્રમાણુ સંયમશ્રેણિ કહેલ છે. પરંતુ અહીં તો અહમ્-ચારણ્ણદિના વિષયમૂલ જે ચારિત્રમાં ઉપયોગી પર્યાયો કલ્યા, તેજ કલ્યા છે, તેથી તે ચારિત્રપર્યાયો થાય છે.

શિષ્ય:—હવે કિંદારમાં બધા સામાયિકતા વિષય પ્રદેશ છે, અને અહીં કેવળમા પર્યાય સંયમસ્થાન સર્વનત છે. કલ્યા કિંદારથી શું પુનરુક્તિ દોષ નથી થતો ? અથવા એમાં અને ના કારણ શો તફાવત છે ?

(૩૫૬) 'સર્વ પર્થિવોનો ઉપયોગ આરેખમાં નથી' એમ કહું ૭, તેનો ઉત્તર,

અર્થઃ સર્વ કમ્ય પર્થિવગત છે) એમ જોવાથી પુનઃસ્થિતિ જોવા જેમ ન થાય ? અર્થઃ એ બેમાં જો તફાવત છે, ત્યાં (કિંદારમાં) તે સામાયિક શું છે ? (એ પામના ઉત્તરમાં) સામાયિક જાતેસારે કહું છે અને અહીં રોયસારે કહું છે ત્યાં વિષય-વિષયોનો અભેદ કેરવાર છે, અહીં ભેદ છે. (એટલે એમાં ને આમાં તફાવત છે.) ૨૦૫૫-૫૧-૨૦૬૦.

શિષ્યઃ—સંયમશ્રેણિમાં સર્વ જાન્યથી પ્રથમ સંયમસ્થાવક સર્વ આકાશ પ્રદેશથી ચિદ્રે લોકલોકના અનંતા પ્રદેશથી અનન્તગુણ પર્થાય રાસિપુત્ર છે, એમ આગમમાં કહું છે. તેનાથી વિરુદ્ધ બીજું સંયમસ્થાવક ૧ અનન્તમા ભાગે પારે છે, અહીં તેથી બીજું ૨ અનન્તમા ભાગે પારે છે, અહીં તેથી બીજું ૩ સંખ્યાત ભાગે પારે છે, અહીં તેથી બીજું ૪ સંખ્યાત ગુણ વારે છે, ૫ અહીં તેથી બીજું અસંખ્યાત ગુણ વારે છે અને તેથી બીજું ૬ અનન્ત ગુણ વારે છે. એ પ્રમાણે ચારંવાર કરાતી ૭ પ્રકારની વૃત્તિનકે અનન્તમા લોકલોકના પ્રદેશ પ્રમાણ ૭ સ્થાવકનકે નિખત સંયમશ્રેણિ છે. તેથી કરીને હવે આ સિવાય બીજા કયા અભિ પર્થાયો છે, કે જેને આગ ચારિત્રના વિષયમાં અનુપયોગી કહે છે ? અને એ ચારિત્રની પર્થાયો અનન્તગુણ તથા તે પર્થાયોના અનન્તમા ભાગે ચારિત્ર છે, એમ પણ સાચી કહે છે ! અભિજ્ઞાન પર્થાયના વિષયવાળું ચારિત્ર છે. અને તે પર્થાયો - અભિજ્ઞાન પર્થાયોના અનન્તમા ભાગેજ છે, તેથી અનુપયોગી પર્થાયો ચારિત્રથી અનન્તગુણ છે, અને ચારિત્ર તેમના અનન્તમા ભાગે છે. આ પ્રમાણે કહાય આપ કહે તો તે પણ ચોક્કસ નથી. કારણ કે સર્વથી જ્યન્ય સંયમસ્થાવક પણ સર્વ આકાશપ્રદેશથી - અનન્તગુણ પર્થાયના વિષયવાળું છે. અને પર્થાયો પણ જગત્ની અંદર તેટલાજ છે, તેથી ચારિત્રમા અનુપયોગી પર્થાયો તો છેજ નહિ. એટલે અનુપયોગી પર્થાયો અનન્તગુણ અને ચારિત્ર તેનાથી અનન્તમા ભાગે છે, એમ ક્યાંથી બને ?

હવે આપ કહાય એમ કહેસા, કે કેવળજ્ઞાનથી ગમ્ય અનન્તા અનભિજ્ઞાન પર્થાયો છે, તે ચારિત્રની અનન્તગુણ છે, અને ચારિત્ર તેના અનન્તમા ભાગે છે આ કથન પણ કીક નથી, કેમકે સર્વ જગતના પર્થાયરાસિનો સંયમસ્થાવકના પર્થાયમાં સંગ્રહ કરી લીધો છે. એટલે ચારિત્રાયવોગી પર્થાયોથી બીજા અતિરિક્ત અધિકપર્થાયો છેજ નહિ. વળી એ પ્રમાણે પણ ચારિત્રના પર્થાયો, કેવળજ્ઞાનગમ્યરોયગત પર્થાયોના જેટલાજ થશે. પણ તે અનન્ત ગુણ નહીં થાય, કારણ જેટલા રોયના પર્થાયો તેટલાજ તેને જગતનારા જ્ઞાનના પર્થાયો માનવા જો-એ, અન્યથા તેનું જ્ઞાનત્વ વટે નહિ. માટે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના અધ્યવસાયાત્મક સંયમશ્રેણિની અન્તર્ગત કેવળજ્ઞાન હોવાથી, સંયમશ્રેણ્યાત્મક ચારિત્ર પર્થાયો કેવળજ્ઞાનથી ગમ્ય રોયગત પર્થાયોની તુલ્યજ છે, પણ તેથી હીન નથી.

આચાર્ય--જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના અધ્યવસાયાત્મક સંયમશ્રેણિમાં જ્ઞાન-દર્શનના પર્થાયો મધ્યમાં કહ્યા છે, તેથી સર્વ આકાશ પ્રદેશથી અનન્તગુણ પર્થાયરાસિ પ્રમાણ સંયમશ્રેણિ કહેલ છે. પરન્તુ અહીં તો ગ્રહણ-ધારણાદિના વિષયભૂત જે ચારિત્રમાં ઉપયોગી પર્થાયો હોય, તેજ કહ્યા છે, તેથી તે ચારિત્રપર્થાયો થોડા છે.

શિષ્યઃ—પૂર્વે કિંદારમાં બધા સામાયિકનો વિષય પ્રશ્ન્યો છે, અને અહીં કેષુદ્વારમાં પણ “ સમ્યક્ત્વ સર્વગત છે ” ઇત્યાદિ કહેવાથી શું પુનઃસ્થિતિ દાખ નથી થતો ? અથવા એમાં અને આ દ્વારમાં શો તફાવત છે ?

આચાર્યઃ—પૂર્વે કિંદારમાં વિષય અને વિષયોનો અભેદ માનીને “ સામાયિક શું છે ? ” એમ સામાયિકની જાતિ માત્ર જણવાની ઇચ્છાવાળાને ઉત્તરમાં આપા સહુ સામાયિક “ આત્માજ સામાયિક છે. ” એ કથનથી મુખ્યપણે તે વિષય-સામાયિકજ કહું છે. તેનો

‘સર્વ પર્યાયિનો ઉપયોગ ચારિત્રમાં નથી’ એમ કહું છે, તેનો વિચાર. (૩૫૫)

વિષય તેનાથી અલિપ્ત હોવાને લીધે ગૌણવૃત્તિથી કહેલ છે અને અહીં કેષુદ્વારમાં મુખ્ય-પણે સામાયિકનો વિષયજ નજીવાની ઇચ્છાવાળાને જોયલાવે તેના વિષયનું સ્વરૂપજ કહું છે. અથવા અભિહિત ના બદલે અભિહિત પાઠ લખવામાં આવે, તો તેના અર્થમાં કેષુદ્વારની અંદર વિષય તથા વિષયિનો ભેદ માનીને મુખ્યપણે જોયલાવે સામાયિકનો વિષયજ કહ્યો છે, અને કિંદ્વારમાં વિષય તથા વિષયિનો અભેદ માનીને મુખ્યપણે જોય-લાવથી વિષયિભૂત સામાયિકનું સ્વરૂપજ કહું છે. એટલે કિંદ્વારમાં અને કેષુ દ્વારના વ્યા-ખ્યાનમાં તફાવત છે. ૨૭૫૫-થી-૨૭૬૦

હવે “ સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ” એ દ્વાર કહેવું જોઈએ. તેની પ્રાપ્તિનો ક્રમ બતાવનાર માણુસ્ત ઇત્યાદિ ગાથાથી આરંભીને અઠમુઠાળે વિગળ એ ગાથા પર્યંત અઠાર ગાથાઓ છે, તેનો અર્થ મુગમ હોવાથી અહીં તેની વ્યાખ્યા નથી કરી, કોઈ સ્થળે કંઈક વિષમતા હોય તો તે મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણી લેવું.

માણુસ્ત સ્વેત્ત જાઈ કુલરૂવારોગમાયં બુદ્ધી ।

સવળોગહ સદ્વા સંજમો ય લોગમિ દુલહાઈ ॥ ૮૩૧ ॥

મનુષ્યપણું, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ જાતિ, ઉત્તમ કુલ, ઉત્તમ રૂપ, પચેન્દ્રિય સમ્પૂર્ણપણું, રોગરહિતપણું, આયુષ્ય, બુદ્ધિ, સમજણ, શ્રદ્ધા, અને સંજમ એ વસ્તુ લોકમાં મલવી દુર્લભ છે. ॥ ૮૩૧ ॥

[ઇન્દ્રિયોની શક્તિ, ઇન્દ્રિયોનું બનવું, ઇન્દ્રિયની વિષય અહણ કરવાની તાકાત, ઇન્દ્રિયોને ઉપધાતરહિતપણું, વિષયઅહણનું નિરૂપદ્રવપણું, સુકાન્ત, રોગરહિતપણું, ભક્તિ, શુર ઉપયોગ, અને ધર્મનું અર્થપણું મલવા મુશ્કેલ છે. ॥ (પ્રક્ષિપ્ત) ॥]

ચોહ્લગ પાસગ ઘળે જૂર રચળે ય સુમિળ ચક્રે ય ।

ચમ્મજુગે પરમાણૂ દસ દિઠ્ઠન્તા મળુયલંબે ॥ ૮૩૨ ॥

એ બધી વસ્તુની દુર્લભતા જણાવતાં મનુષ્યપણું પામવાની દુર્લભતામાં દશ દૃષ્ટાન્તો જણાવે છે ?—

ચક્રવર્તીના રાજમાં વારાફરતી ભોજન કરતાં વારો આવવો જેમ મુશ્કેલ છે, તેમ આવું પ્રાપ્ત થએલું મનુષ્યપણું વ્યર્થ જાય તો ફેર પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે એવી રીતે આગ-લના દૃષ્ટાન્તોમાં પણ ઘટના કરવી (૧) જેમ દેવતાઈ પાશાચાલાને જીતવો મુશ્કેલ છે (૨) જગતના બધા ધાન્યને એકઠા કરી તેમાં એક પ્રસ્થ જેટલું અનાજ જુદી નિશાનીવાલું ભેળવીને, તે બધા ધાનને હલાવી નાખવામાં આવે, પછી એક ડોશી કે જેના હાથ કંપતા હોય, દૃષ્ટિની નિર્મલતા ન હોય, તેવીને પેલા ઢગલામાંથી નિશાનીવાલું બધું અનાજ જુદું પાડવું મુશ્કેલ છે (૩) જેમ રાજસભાના ૧૦૮ થાંભલાના એક એક થાંભલાના ૧૦૮ ખુણામાંથી એક ખુણાને ૧૦૮ વખત વગર હાથે રાજપુત રાજાથી જીતે એ મુશ્કેલ છે (૪) જેમ કોટિવજના છોકરાએ બાપના પરદેશ જવાથી કરોડોના હીરા વેચ્યા, પછી કાલાન્તરે બાપના ઓડાંભાથી તે હીરા પછા મેલવવા મુશ્કેલ છે (૫) જેમ ચન્દ્રપીનાનું આવેલું સ્વપ્ન, વિધિરહિતપણાને લીધે, નિષ્ફલ ગયું, પછી બીજાને તેવા સ્વપ્નથી રાજ્ય મલ્યું હતું તેમ સાંભલીને ફેરતે ચંદ્રનું સ્વપ્ન મલવું મુશ્કેલ છે (૬) જેમ તેલમાં દૃષ્ટ રાખી થંભા ઉપર રહેલી પુતલીની ડાબી આંખની કીકી જેના વચમાં આઠ આડા અવના ચક્ર ફરતા હોય તેને વિધવી મુશ્કેલ છે. (૭) જેમ હજાર યોજનના સરોવરમાં રહેલો કાચો વાય-

હવે ઉપર નજીવ ક્રમમાં સાથે યજ્ઞેતુ' આમાયિક્ત કેવો જાળ શકે ? એ પ્રશ્ન-
૩૫ નવદશમાં સામાયિક્તો જાણ્ય તપા ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય શકે છે. —

સમ્મનસ્સ સુવસ્સ ય ઓવટ્ટી સાગરોત્તમાઈ ઠિઈં ।

સેસાણ પુવ્વકોટી દેસૂળા હોઈ નાયવયા ॥ ૨૭૬૧ ॥ ૮૪૯-૨૮૦

સેના તેવે ઉપરની ચાલે તરફ ઓવેલી સેનાતના આગમાંથી આગળ પહોંચાએ, મધ્ય
રાત્રીએ ચંદ્ર દેખી પોતાના કુટુંબને રજાડા અપાર કુચડી મારે, પછી તેનીજ રીતે તે
અહીં તે કાલ, તે તેવો ચંદ્ર રજાડો નુરિજવ છે (૮) નવ ભૂમય સમુદ્રના એક કાંડે પુસર
આને બીજે કાંડે સમોલ હોય અને તે સમોલ પાણીના જોરે પુસરાના છિદ્રમાં સળગ
ચાલ તે મુરિકલ છે (૯) જેમ કાલ એક પાંખડાને ચુરીને તેના પરમાણુઓ મર ઉપર
ચઢીને ચાલે તરફ પડી જાય પછી તેજ રજાડોથી તેવોજ સ્તરખ બનવો મુરિકલ છે (૧૦)
એ દશ દુષ્ટાન્તો પ્રમાણે મનુષ્યપણું પાનુ આવીને જાય તે દેર પામવું મુરિકલ છે ॥ ૮૩૫ ॥

પુવ્વંને દોઝ યુગં મરતે નસ્સ દોઝ સમિલા ડ ।

યુગચિટ્ઠિમિ પોમો રૂપ સંસદ્ધો મણુગલંભો ॥ ૮૩૨ ॥

જડ સમિલા પચ્ચદ્ધા સાગરસજિલે મળોરપારંમિ ।

પરિસેઝ યુગચિટ્ઠિં કદ્દિ મમંતિ મમંતમિ ॥ ૮૩૩ ॥

મા નડયાપોનોપણુજિયા મવિ લમેઝ યુગચિટ્ઠિં ।

ળ ય માણુસાર મટો જીરો પડિમાણુસં લહ્હ ॥ ૮૩૫ ॥

સમુદ્રના પૂર્વ છેડે યુગ (પુસર) હોય અને તેના પશ્ચિમ છેડે સમોલ હોય તે
સમોલનો યુગના છિદ્રમાં જેમ પ્રવેશ દુર્લભ છે એવી રીતે મનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિ
પણ શકાત્પક છે ॥ ૮૩૩ ॥ જેમ યુગી પડેલી સમોલ અપાર સમુદ્રના પાણીમાં ભમતી
ભમતા એવા યુગના છિદ્રમાં પેરો તે દુર્લભ છે તેમ મનુષ્યપણું દુર્લભ છે ॥ ૮૩૪ ॥
તે (સમોલ) પ્રચલ્લ વાયરાના કલ્પોત્પત્તી પ્રેરાયતી કલાચિત યુગ (પુસરા) યુ' છિદ્ર
પાને એ સમ્ભવ છે તો પણ મનુષ્યપણાથી ભ્રષ્ટ થયેલો જીવ બીજી વખત મનુષ્યપણું
પામે (એ મંભવે નહીં) ॥ ૮૩૫ ॥

ઇય દુલ્લહલંભં માણુસત્તણં પાવિઝ્ઞ જો જીવો ।

ળ કુણઈ પારત્તહિયં સો સોયઈ સંકમણકાલે ॥ ૮૩૬ ॥

જહ વારિમજ્જલ્લહોવ્વ ગયવરો મચ્છઉવ્વ ગલગહિઓ ।

વગ્ગુરપડિઉવ્વમઓ સંવટ્ઠઈઓ જહ વ પક્ખી ॥ ૮૩૭ ॥

સો સોયઈ મચ્છુજરાસમોચ્છુઓ તુરિયણિદપક્ખિત્તો ।

તાયારમવિદંતો કમ્મમરણપણોલ્લિઓ જીવો ॥ ૮૩૮ ॥

કાઝ્ઞમણેગાઈં જમ્મમરણપરિયટ્ઠણસયાઈં ।

દુક્ખેણ માણુસત્તં જઈ લહ્હ જહિચ્છયા જીવો ॥ ૮૩૯ ॥

તં તહ દુલ્લહલંભં વિજ્જુલયાચંચલં માણુસત્તં ।

લઙ્ઘુળ જો પમાયઈ સો કાપુરિસો ન સપ્પુરિસો ॥ ૮૪૦ ॥

વિજયાઈસુ દો વારે ગમ્મસ્સ તિણ્ણચ્ચુણ વ છાવઢી ।

નરજમ્મપુવ્વકોઢીપુહુત્તમ્મકોસઓ અહિં અં ॥ ૨૭૬૨ ॥

અંતોમુહુત્તમિત્તં જહન્નયં ચરણમેગસમયં તુ ।

ઉવઓગંતમુહુત્તં નાનાજીવાણ સગ્ગદ્ધં ॥ ૨૭૬૩ ॥

સમ્યક્ત્વસામાયિક અને શ્રુતસામાયિકની (લખ્ખિથી) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસક સાગરોપમ અને પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક છે. તથા શેષ દેશવિરતિ અને સર્વ-

એવી રીતે જેની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે એવા મનુષ્યપણાને પામીને જે છવ પરભવના હિતને કરનાર ધર્મને કરતો નથી, તે મરણની વખતે અફસોસ કરે છે ॥ ૮૩૬ ॥ જેમ અધનમાં પડેલો હાથી, જાલમાં આવેલો માછલો, હાંસામાં આવેલો મૃગલો, અને છટકામાં સપડાઈ ગયેલો યાત્રી. (પાછલથી પશ્ચાત્તાપ કરે તેમ) મૃત્યુ અને વૃદ્ધપણાથી બચામે અને મરણ રૂપી નિદ્રાથી ઘેરાયેલો, રક્ષણ કરનારને નહીં પામતો, એવો પુણ્ય રહિત કર્મના ભારવાલો છવ અફસોસ કરે ॥ ૮૩૮ ॥ તે છવ અનેક જન્મ મરણના સૈંકડો પરાવર્તો કરીને કદાચિત્ ભવિતવ્યતાએ દુ ખે મનુષ્યપણુ પામે તો પામે (ધર્મ કરનાર આરાધના થી મરે તે મનુષ્યપણુ પામે છે) ॥ ૮૩૯ ॥ તેવી રીતે દુર્લભ મલવાવાલા, અને વિજલીના જેવા ચંચલ, મનુષ્યપણાને પામીને જે મનુષ્ય પ્રમાદ કરે, તે કાપુરૂષ કહેવાય પણ સત્પુરૂષ કહેવાય નહીં ॥ ૮૪૦ ॥

આલસ્સ મોહડવણ્ણા થંભા કોહા પમાય કિવણત્તાં ।

ભવસોગા અણ્ણાણા વક્કેવ કુતૂહલા રમણા ॥ ૮૪૧ ॥

એતેહિં કારણેહિં લઢ્ઢૂણ સુદુલ્લંહિપિ માણુસ્સં ।

ણ લહ્હ સુતિં હિયકરિં સંસારુત્તારણિં જોવો ॥ ૮૪૨ ॥

જાણાવરણપહરણે જુદ્ધે કુસલત્તણં ચ ણીતો ય ।

દક્કલત્તં વવસાઓ સરીરમારોગયા ચેવ ॥ ૮૪૩ ॥

દિઢ્ઢે સુણ્ણમૂણ કમ્માણ રવણ કણ ઉવસમે અ ।

મણવયણકાયજોગે અ પસથે લબ્ભણ બોહી ॥ ૮૪૪ ॥

અણુકંપડકામણિજ્જર બાલતવે દાણવિણયવિબ્બંજે ।

સંયોગવિપ્પઓગે વસણૂસવડ્ઢિસક્કારે ॥ ૮૪૫ ॥

વેજ્જે મેંઢે તહ્હ ઇંદણાગ કયડણ્ણ પુપ્પસાલસુણ ।

સિવદુમહુરવણિભાડય આહીરદસણિલાપુત્તે ॥ ૮૪૬ ॥

સો વાણરજૂહવતી કંતારે સુવિહિયાણુકંપાણ ।

માસુરવરવોંદિયરો દેવો વેમાણિઓ જાઓ ॥ ૮૪૭ ॥

અબ્બઢાણે વિણણ પરકમે સાહુસેવણાણ ય ।

સંપદ્ધંસણલંબો વિરયાવિરઈઈ વિરઈણ ॥ ૮૪૮ ॥

વિરતિ સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ રને ઉચ્ચી પૂર્વકોડ કર્મની છે. એ પાર વિજયાદિ વિમાનોમાં ગચ્છેલાને અપરા પશુપાર અસ્થુત રેનજોડમાં ગચ્છેલાને મનુષ્ય જન્મતા પૂર્વકોડ પૂરેફ ૪ વર્ષ અગિય ઝગડ સાગરોપમનો (ઉત્કૃષ્ટ) ગળ પૂર્ણ થાય છે. (સ્ખિન્નગી) પ્રાપ્તતા વડુ સામાયિકની જન્મ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત માનવી છે, અને ચારિત્રની એક સમય નાદ છે. કારણ કે મરોરેરિના પરિણામના આરંભની પત્રીના સમયે પણ આયુ ત્રય થકને. મંલન છે, રેગારિતિમાં તેડુ નથી, તેથી તેની અન્તર્મુહૂર્ત સ્થિતિ છે. ઉપરોક્તગી અમા સામાયિકની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે, અને મર્ત જીવોની અપેક્ષાએ તે મર્ત ગમે છે. ૨૭૬૧-મી ૨૭૬૩

આપુ દુર્લભ મનુષ્યપાત્ર મહ્યા ઝતાં પણ નીચેના કારણોથી સામાયિકની પ્રાપ્તિ મવી મુશ્કેલ છે.

આકસથી સાપુ પાસે જાય નહીં કે સાંભલે નહીં. (૧) નરના કામમાં મુંઝાડ રહે (૨) સનુએની અવજ્ઞા કરે (૩) ગર્વિયજો હોય (૪) સાધુદર્શનથી કોપ કરનારો હોય તથા વ્યમનાદિમાં ગચ્છુર હોય () જંજીસ પશુને લીધે કંઈ કેવું પડશે એવો કર લાગતો હોય (૭) નરજાદિનાં દુઃખો સાંભલીને વાય પામતો હોય (૮) કુકુમ્બના શોકને આગલ કરતો હોય (૯) કષ્ટિરાગથી મુંઝાયો હોય (૧૦) મળાં કામોમાં દેરાયો હોય (૧૧) નદ નિગેરે દેખવાના કુતુહલજાતો હોય (૧૨) કુકડા વિગેરેની કીડાવાતો હોય (૧૩) ॥ ૮૬૧ ॥ એ પૂર્વે જન્મારેના આકસ્યાદિ કારણોથી અત્યન્ત દુર્લભ એવા મનુષ્યપણને પામીને દિત કરનાર અને સંસારથી પાર ઉતારનાર એવા સામાયિકના શ્રવણને જીવ પામતો નથી ॥ ૮૬૨ ॥

હાથી આદિ યાન, કવચ આદિ આવરણ, ખર્જ વગેરે પ્રહરણ, યુદ્ધની અંદરકુશલપણ, નિર્ગમ પ્રવેશ રૂપ નીતિ, દક્ષત્વ, સૌર્ય (વ્યવસાય), શરીર આરોગ્યતા આ ગુણો સંહિત હોય તેજ યોધો જયશ્રી પામે છે, તેમ વ્રતરૂપ યાન, ઉત્તમ ક્ષાન્તિ રૂપ આવરણ, ધ્યાનરૂપ પ્રહરણ, ગીતાર્થત્વ રૂપ કુશલતા, દ્રવ્યાદિ યથોપાય અનુરૂપ પ્રતિપત્તિરૂપ નીતિ, સર્વ કાલક્રિયાઓ કરવામાં દક્ષપણ, તપ કરવા વગેરેમાં સૌર્ય, આ સર્વને લીધે નિરોગી જીવરૂપ યોદ્ધો કર્મરૂપ દુશ્મનને જીતે છે ૮૪૩ ભગવાન વગેરેની પ્રતિમા દેખવાથી, શ્રુતજ્ઞાનથી, અનુભૂત ક્રિયાકલાપથી, કર્મનો ક્ષય કરવાથી, કર્મનો ઉપશમ કરવાથી, અને પ્રશસ્ત મન વચન અને કાયાના યોગથી સામાયિક પમાય છે. ૮૪૪.

વૈદ્યની પેટે અનુકમ્પાથી ભિન્નએલા ચિત્તવાલો, મિષ્ટની પેટે અકામ નિર્જશવાલો, ઇન્દ્રનાગની પેટે બાલ તપસ્વી, કૃતપુણ્યકની પેટે સુપાત્રને યથાશક્તિ શ્રદ્ધાથી દાન દેનાર, પુષ્પશાલસૂતની પેટે વિનયનો આરાધક, તાપસ શિવરાજ ઋષિની પેટે વિભંગજ્ઞાની, મથુરાવાસી બે વાણીયાની પેટે જોયેલ દ્રવ્ય મેળવી ખોનાર, પ્રિય દ્વેષ્યના બે પુત્રની પેટે વ્યસન અનુભવેલ, આલીરની પેટે ઉત્સવ અનુભવેલ, દશાર્ણભદ્ર રાજાની પેટે મહર્ષિ જોએલ, ધલાપુત્રની પેટે સત્કારની કાંક્ષા રાખનાર, જીવ, સામાયિક પામે છે. ૮૪૫-૮૪૬

વાનર યૂથપતિ અરણ્યમાં સાધુનુ શલ્ય કાઢવા રૂપ અનુકંપા કરીને ભાસ્વર વૈમાનિક દેવ થયો. ૮૪૭.

અજુતધાનથી, વિનયથી, પરાક્રમ એટલેકપાયના જયથી, અને સાધુસેવનાથી સમ્યક્દર્શનનો, દેશવિરતિની, અને સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૮૪૮.

હવે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક અમુક સમયે કેટલા પામતા હોય, કેટલા પૂર્વે પામેલા હોય, અને કેટલા તેથી પડેલા હોય, તે જણાવવાને કતિદ્વાર કહે છે:--

સમ્મત્ત-દેસવિરયા પલિયસ્સ અસંખભાગમેત્તાઓ ।

સેઠીઅસંખભાગો સુણ સહસ્સગ્ગસો વિરઈ ॥ ૨૭૬૪ ॥ ૮૫૦-૨૮૧

સમ્મત્ત-દેસવિરયા પઢિવળ્લા સંપઈ અસંખેજ્જા ।

સંખેજ્જા ય ચરિત્તે તીસુ વિ પઢિયા અણંતગુણા ॥ ૨૭૬૫ ॥ ૮૫૧-૨૮૨

સુયપઢિવળ્લા સંપઈ પયરસ્સાસંખભાગમેત્તાઓ ।

સેસા સંસારત્થા સુઅપઢિવડિયા હુ તે સઠ્ઠે ॥ ૨૭૬૬ ॥ ૮૫૨-૨૮૩

સમ્યક્ત્વ સામાયિક તથા દેશવિરતિ સામાયિક પામનારા એક સમયે ઉત્કૃષ્ટથી પદ્યો-પમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા માત્ર હોય, શ્રુત સામાયિક પામનારા શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગે હોય, અને સર્વવિરતિ પામનારા હજાર પૃથક્ત્વ હોય છે. સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ પામેલા વર્તમાન સમયે ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા હોય, સર્વવિરતિ પામેલા અસંખ્યાતા હોય, અને એ ત્રણે સામાયિકથી પડેલા (એકેકથી) અનન્તગુણા હોય છે. સામાન્ય શ્રુત પામેલા વર્તમાન સમયે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા માત્ર હોય, અને તે શિવાયના શેષ પૃથ્વીઆદિ સંસારી જીવો તે સર્વ શ્રુતથી પડેલા છે. ૨૭૬૪થી ૨૭૬૬ ક્ષેત્ર પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદર જેટલા પ્રદેશો હોય તેટલા જીવો ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક પામનારા હોય છે; પરંતુ તેમાં દેશવિરતિ કરતાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક પામનારા અસંખ્યાત ગુણા હોય છે. અને જવન્યથી તે એક અથવા બે પામનાર હોય છે.

સમયતુરસ્થ ધનીકૃત લોકની એક પ્રદેશી સાતરાજ પ્રમાણ શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગે જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા જીવો ઉત્કૃષ્ટથી એક સમયે શ્રુતસામાયિક પામનારા હોય છે. અહીં તે શ્રુત સમ્યક્શ્રુત યા મિથ્યાશ્રુતના ભેદરહિત સામાન્યથી અક્ષરાત્મક શ્રુત સમજવું તથા જવન્યથી એવું શ્રુતસામાયિક પામનારા એક અથવા બે હોય છે.

સર્વવિરતિ સામાયિક પામનારા એક સમયે ઉત્કૃષ્ટથી હજાર પૃથક્ત્વ, (એટલે બે હજારથી નવહજાર પર્યન્ત) હોય છે. અને જવન્યથી એક અથવા બે હોય છે.

સમ્યક્ત્વ સામાયિક તથા દેશવિરતિ સામાયિક પૂર્વે પામેલા હોય એવા જીવો વર્તમાન સમયે જવન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા હોય છે, પરંતુ જવન્ય કરતાં ઉત્કૃષ્ટ વિશેષાધિક હોય છે. આ બન્ને પૂર્વે પામેલા, પામનારા કરતાં અસંખ્યાતગુણા હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિક પૂર્વે પામેલા જીવો સંખ્યાતા હોય છે, તે પણ પામનારા કરતાં સંખ્યાત ગુણા હોય છે.

એ ત્રણેથી તે ગુણો પામીને પડેલા જીવો અનન્તગુણા છે. તેમાં સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ પામનારા જીવો અને પામેલા જીવો કરતાં ચારિત્રથી પડેલા જીવો અનન્તગુણા છે, તે કરતાં દેશવિરતિ રી પડેલા અસંખ્યાતગુણા છે, અને તે કરતાં સમ્યક્ત્વથી પડેલા જીવો અસંખ્યાતગુણા છે.

સામાન્ય-અક્ષરાત્મક શ્રુત પૂર્વે પામેલા જીવો વર્તમાન સમયે સમયતુરસ્થ ધનીકૃત લોકના પ્રતરની અંદર અસંખ્યાતી શ્રેણિઓને ૧૫૫ જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય, તેટલા

હોય છે, શ્રુત પામેલા અને પામનારા જીવો શિવાય, જે ભાષાલબ્ધિ વિનાના પૃથ્વીકાયાદિ સંસારી જીવો છે, તે સર્વ ભાષાલબ્ધિ પામીને તેથી પડેલા હોવાથી સામાન્ય શ્રુતથી પણ પડેલા જાણવા. કારણ કે તે પૃથ્વીકાયાદિ જીવોએ અનાદિ અનન્ત સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં પૂર્વે ભાષાલબ્ધિ પ્રાપ્ત નથી કરી એમ નહિ, કિંતુ કરી છે, માટે તે જીવો સમ્યક્ત્વાદિથી પડેલા જીવો કરતાં અનન્તગુણ જાણવા. ૨૭૬૪-થી-૨૭૬૬

હવે “ સેઢી અસંખભાગો સુપતિ ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે:—

સંવદિયચરસીકયસ્સ લોગસ્સ સત્ત રજ્જુઓ ।

સેઢી, તદસંખેજ્જહાગો સમણ સુયં લહ્હ ॥ ૨૭૬૭ ॥

સા સેઢી સેઢિગુણા પયરં તદસંખભાગસેઢીણં ।

સંસ્વાઈયાણ પણસરાસિમાણા સુયપવન્ના ॥ ૨૭૬૮ ॥

સઈ સંસ્વાઈયત્તે થોવા દેસવિરયા દુવિહંમિ ।

તદસંખગુણા સમ્મદિટ્ઠી તત્તો ય સુયસહિયા ॥ ૨૭૬૯ ॥

મીસે પવંજ્જમાણા સુયસ્સ સેસપડિવન્નપહિતો ।

સંસ્વાઈયગુણ ચ્ચિય તદસંખગુણા સુયપવન્ના ॥ ૨૭૭૦ ॥

સટ્ટાણે સટ્ટાણે પુવ્વપવણ્ણા પવજ્જમાણેહિં ।

હુતિ અસંખિજ્જગુણા સંખિજ્જગુણા ચરિત્તસ્સ ॥ ૨૭૭૧ ॥

ચરણપડિયા અણંતા તદસંખગુણા ય દેસવિરઈઓ ।

સમ્માદસંખગુણિયા તઓ સુયાઓ અણંતગુણા ॥ ૨૭૭૨ ॥

સામણ્ણં સુયગહણં તિ તેણ સવ્વત્થ વહુતરા તમ્મિ ।

હહરા પહ્ સમ્મસુયં સમ્મત્તસમા સુણેયવ્વા ॥ ૨૭૭૩ ॥

પડિય-પડિવન્નયાણં સટ્ટાણે સમહિઅં જહન્નાઓ ।

સવ્વત્થુક્કોસપયં પવજ્જહ્ જહણ્ણઓ ચેગો ॥ ૨૭૭૪ ॥

ધનીકૃત સમયોરસ લોકની સાતરાજ પ્રમાણ શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગે જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા જીવો એક સમયમાં શ્રુતસામાયિક (ઉત્કૃષ્ટથી) પામે છે, તે શ્રેણિ ને શ્રેણિવડે ગુણવાથી પ્રતર ધાય, તેના અસંખ્યાતમા ભાગે તેવી અસંખ્યાત શ્રેણિના પ્રદેશરાશિપ્રમાણ શ્રુતસામાયિક પૂર્વે પામેલા હોય. સમ્યક્ત્વ સામાયિક તથા શ્રુત સામાયિક પ્રતિપદમાન જીવો અસંખ્યાતા છે, તે પણ દેશવિરતિ થોડા છે, પ્રતિપદમાન સમ્યગ્દષ્ટિ તેનાથી અસંખ્યાતા છે અને તે કરતાં સામાન્ય શ્રુત પ્રતિપદમાન અસંખ્યાતગુણ છે મિત્રમાં-શેષ સમ્યગ્દષ્ટિ-દેશવિરતિ પૂર્વ પ્રતિપદ થકી સામાન્યશ્રુત પ્રતિપદમાન અસંખ્યાતગુણ-તેથી પણ અસંખ્યાત ગુણ શ્રુત પૂર્વપ્રતિપદ છે, સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-અને દેશાવ તિ સામાયિક પ્રતિપદમાન જીવો કરતાં સ્વસ્વથાનમાં પૂર્વપ્રતિપદ સામાયિકના જીવો અસંખ્યાત ગુણ છે, અને સર્વવિરતિ પ્રતિપદમાન જીવો કરતાં પૂર્વપ્રતિપદ જીવો અસંખ્યાતગુણ છે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક પામતા અને પામેલા સર્વ જીવો કરતાં, ચારિત્રથી પડેલા જીવો અનન્ત ગુણ છે, તેથી દેશવિરતિથી પડેલા જીવો

અસંખ્યાત ગુણ છે, તેનાથી અસંખ્યાત ગુણ સમ્યક્ત્વથી પડેલા જવો છે, અને તેનાથી અનન્તગુણ શ્રુતથી પડેલા જવો છે. સામાન્ય-અક્ષરાત્મક શ્રુતગ્રહણ કર્યું છે, તેથી તેમાં ઘણા જવો છે. અન્યથા સમ્યક્ શ્રુતની અપેક્ષાએ તો સમ્યક્ત્વસમાન જવો જાણવા. સમ્યક્ત્વાદિથી પડેલા જવોની જઘન્ય સંખ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા સર્વત્ર સ્વસ્થાનમાં વિશેષાધિક જાણવી, એજ પૂર્વપ્રતિપત્ત સામાયિકવાળા જવોમાં પણ જઘન્ય પદથી ઉત્કૃષ્ટ પદ વાધિક જાણવી, એજ પૂર્વપ્રતિપત્ત સામાયિકવાળા જવોમાં પણ જઘન્ય પદથી ઉત્કૃષ્ટ પદ વિશેષાધિક જાણવું. સમ્યક્ત્વાદિ પ્રતિપદમાન જવો જઘન્યથી એક અથવા બે હોય, (અને ઉત્કૃષ્ટથી પ્રથમનાં ત્રણ સામાયિક પ્રતિપદમાન અસંખ્યાતા હોય, તથા ચારિત્ર પામનારા સંખ્યાતા હોય.) તેથી સ્વસ્થાનમાં પ્રતિપદમાનની અપેક્ષાએ જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતગુણ અથવા સંખ્યાતગુણ જાણવા. ૨૭૬૭-થી-૨૭૭૪.

હવે સાન્તરદ્વાર-અવિરહદ્વાર-અને વિરહદ્વાર કહે છે:—

કાલમણંતં ચ સુણ અદ્ધાપરિયટ્ઠો ય દેસૂણો ।

આસાયણબહુલાણં ઉક્કોસં અન્તરં હોઈ ॥ ૨૭૭૫ ॥ ૮૫૩-૨૮૪

મિચ્છસુયસ્સ વણસ્સિકાલો સેસસ્સ સેસસામણ્ણો ।

હીણં મિણ્ણમુહુત્તં સવ્વેસિમિદ્દેગજીવસ્સ ॥ ૨૭૭૬ ॥

સુયસમ્માગારીણં આવાલિયઅસંખંભાગમેત્તાઓ ।

અટ્ઠ સમયા ચરિત્તે સવ્વેસિ જહણ્ણ દો સમયા ॥ ૨૭૭૭-૮૫૪-૨૮૫ ॥

સુય-સમ્મ સત્તયં ચલ્લુ વિરયાવિરઈય હોઈ વારસગં ।

વિરઈય પણ્ણરસગં વિરહિયકાલો અહોરત્તા ॥ ૨૭૭૮-૮૫૫-૨૮૬ ॥

શ્રુતસામાયિકત્વં જઘન્ય અન્તર અન્તમુહૂર્ત્તં અને ઉત્કૃષ્ટથી અનન્ત કાળ સુધીનું છે. શેષ ત્રણ સામાયિકત્વં જઘન્ય અન્તર અન્તમુહૂર્ત્તં અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનમાં કંઈક ઓછું છે. તે અન્તર અતિશય આશાતનાવાળા જવોને હોય છે. મિથ્યા-શ્રુતનો કાળ વનસ્પતિના કાળ જેટલો જાણવો. શેષ સમ્યક્શ્રુતનો અન્તરકાળ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકના કાળ જેટલો છે. એ સર્વનો જઘન્ય અન્તર કાળ અન્તમુહૂર્ત્તનો છે, તે એક જવની અપેક્ષાએ જાણવો. સમ્યક્ત્વ-શ્રુત અને દેશેવિરતિ સામાયિક નિરન્તર પામનારા ઉત્કૃષ્ટથી આવળીના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સમય સુધી હોય, અને ચારિત્ર પામનારા આઠ સમય સુધી હોય, તથા જઘન્યથી બે સમય સુધી હોય, (તે પછી વિરહકાળ થાય.) સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિક પ્રાપ્તિનો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી સાત અહોરાત્રિનો છે, દેશવિરતિનો બાર અહોરાત્રિનો, અને સર્વવિરતિનો પંદર અહોરાત્રિનો વિરહકાળ છે. ૨૭૭૫-થી-૨૭૭૮.

કોઈ જવ એકવાર સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક પામીને તેથી બ્રહ્મ થયા પછી ફરી જેટલા કાળ પછી તે સામાયિક પામે, તેની વચ્ચેનો કાળ તે અન્તર કહેવાય. એવું અન્તર સામાન્ય-અક્ષરાત્મક શ્રુતમાં જઘન્યથી અન્તમુહૂર્ત્તં છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી અનન્ત કાળ પર્યન્તનું છે. કારણ કે કોઈ બેઘન્દ્રિયાદિ જવ શ્રુત પામીને મરી ગયો હોય, તે પૃથ્વી-કાયાદિ ઉત્પત્ત થઈ અન્તમુહૂર્ત્ત સુધી રહીને, ફરી પાછો બેઘન્દ્રિયાદિમાં આવીને શ્રુત પામે, ત્યારે તેને જઘન્યથી અન્તમુહૂર્ત્તં અન્તર થાય, તથા જે બેઘન્દ્રિયાદિ જવ મરણ

પામીને પૃથ્વીકાયાદિ પાંચેમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને અનન્ત કાળ સુધી તેમાં રહે, ફરી ત્યાંથી નીકળીને બે ઇન્દ્રિયાદિમાં આવીને શ્રુત પામે, ત્યારે તેને તે ઉત્કૃષ્ટ અનન્તકાળ સુધીનું અન્તર થાય. આ અનન્તકાળ અસંખ્યાત! પુદ્ગળપરાવર્ત પ્રમાણુ જાણવો.

શ્રુતસામાયિક શિવાયના શેષ સમ્યક્ત્વસામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિતિ સામાયિક. એ ત્રણ સામાયિકનું જવન્ય અન્તર અન્તર્મુદૂર્તનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્થ પુદ્ગળપરાવર્તમાં કંઈક ઓછું છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અતિશય આશાતનાવાળા જીવની અપેક્ષાએ જાણવું. કેમકે-“તીર્થંકર-પ્રવચન-શ્રુત આચાર્ય-ગણધર-અને મહર્ષિકની ઘણીવાર આશાતના કરનાર અનન્ત સંસારી થાય છે.”

અહીં જે વનસ્પતિના કાળ એટલે એકેન્દ્રિયના કાળ જેટલો અસંખ્યાત પુદ્ગળપરાવર્ત તાત્મકકાળ શ્રુતના ઉત્કૃષ્ટ અન્તરપણે કહ્યો છે, તે મિથ્યા શ્રુતની અપેક્ષાએ કહ્યો છે. તે શિવાય શેષ સમ્યક્શ્રુતને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર કાળ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકના કાળ જેટલો અર્થ પુદ્ગળપરાવર્તમાં કંઈ ઓછો જાણવો. તથા એ સર્વ સમ્યક્ત્વાદ સામાયિકનો જવન્ય અન્તરકાળ અન્તર્મુદૂર્તનો જાણવો. ઉપરોક્ત જવન્ય અથવા ઉત્કૃષ્ટ અન્તર એક જીવની અપેક્ષાએ જાણવું, નાનાવિદ જીવોની અપેક્ષાએ તો એ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનું અન્તરજ નથી.

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-અને દેશવિરતિ સામાયિક પામનારા જીવો ઉત્કૃષ્ટથી આખા વિશ્વમાં આવલિના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ સમય સુધી નિરન્તર તે તે સામાયિક પામનારા એક અથવા બે વિગેરે હોય છે, તે પછી તેની પ્રાપ્તિના ઉપરમ થવાથી અવશ્ય વિરહકાળ થાય છે. અને ચારિત્ર પામનારા જીવો આઠ સમય સુધી નિરન્તર એક બે આદિ ચારિત્ર પામે છે, તે પછી તેના વિરહકાળ થાય છે. જવન્યથી સર્વ સામાયિકની બે સમય સુધી પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પછી વિરહકાળ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકની પ્રાપ્તિ આખા વિશ્વમાં જો ન થાય, તો ઉત્કૃષ્ટથી સાત અહોરાત્રિ પર્યન્ત ન થાય. તે પછી કોઈ પણ જીવ તે સામાયિક અવશ્ય પામે. દેશવિરતિ સામાયિક વધારેમાં વધારે બાર અહોરાત્રિ પર્યન્ત ન પામે, તે પછી અવશ્ય કોઈ જીવ દેશવિરતિ પામેજ. સર્વવિરતિ સામાયિક ન પામે તો ઉત્કૃષ્ટ પંદર અહોરાત્રિ સુધી ન પામે, તે પછી અવશ્ય પામે. એ પ્રમાણુ તે તે સામાયિકની પ્રાપ્તિના વિરહકાળ છે. ૨૯૭૫-થી-૨૯૭૮.

હવે ભવદ્વાર અને આકર્ષદ્વાર કહે છે:-

સમત્ત-દેસવિરયા પલિયસ્સ અંસલભાગ મેત્તા ઓ ।

અઢ મવા ડ ચરિત્તે અણંતકાલં ચ સુઅસમણ ॥ ૨૭૭૧-૮૫૬-૨૮૭ ॥

તિણહ સહસ્સપુહત્તં સયપુહત્તં ચ હોઈ વિરઈણ ।

ણમભવે આગરિસા ણવડ્યા હંતિ નાયવ્વા ॥ ૨૭૮૦-૮૫૭-૨૮૮ ॥

દોણહ પુહત્તમસંખા સહસ્સપુહત્તં ચ હોઈ વિરઈણ ।

નાણમભવે આગરિસા સુણ અણંતા ડ નાયવ્વા ॥ ૨૭૮૧-૮૫૮-૨૮૯ ॥

ક્ષેત્ર પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા પ્રદેશો હોય તેટલા જીવ

સુધી સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક પામે છે. (જઘન્યથી એકલવ સુધી તે પછી મોક્ષ પામે. અહીં સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિના અસંખ્યાતા ભવ કરતાં દેશવિરતિના અસંખ્યાતા ભવ ઓછા જણવા.) ઉત્કૃષ્ટથી આઠ ભવ સુધી સર્વવિરતિ સામાયિક પામે (જઘન્યથી એક ભવ સુધી. તે પછી મોક્ષ પામે.) સામાન્ય અક્ષરાત્મક શ્રુત અનન્તા ભવ સુધી પામે છે, (અને જઘન્યથી મરૂદેવી માતાની પેઠે એક ભવ સુધી પામે છે, તે પછી મોક્ષ પામે.) આકર્ષણ એટલે જેથી લેવું તેનું નામ આકર્ષ એટલે પ્રથમપણાએ અથવા મુકેલાનું ગ્રહણ તે સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-અને દેશવિરતિ સામાયિક મુકેલાનું ગ્રહણ કરનારા એવા આકર્ષ એક ભવમાં વધારેમાં વધારે હજાર પૃથક્ત્વ-હોય છે. (જે હજારથી નવ હજાર) સર્વવિરતિ મુકેલાનું ગ્રહણ કરનારા એવા આકર્ષ એક ભવમાં વધારેમાં વધારે શતપૃથક્ત્વ (બસોથી નવસો) હોય છે. (અને જઘન્ય સઘળા એક ભવમાં એક જ હોય છે.) નાનાવિધ ભવોની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક મુકેલાનું ગ્રહણ કરનારા આકર્ષ અસંખ્યાતા હજાર પૃથક્ત્વ હોય છે. ચારિત્ર મુકેલાનું ગ્રહણ કરનારા આકર્ષ હજાર પૃથક્ત્વ હોય છે, અક્ષરાત્મક શ્રુત પામનારા અનન્તા ભવોમાં અનન્તા આકર્ષ હોય છે. ૨૭૭૨-થી-૨૭૮૧.

હવે સ્પર્શનાદ્વાર કહે છે.

સમ્મત્ત-ચરણસહિયા સવં લોગં ફુસે નિરવસેસં ।

સત્ત ય ચોદસમાગા પંચ ય સુય-દેસવિરર્દ્દ ॥ ૨૭૮૨-૮૫૯-૨૯૦ ॥

સવ્વજીવેહિં સુયં સમ્મ-ચરિત્તાઈ સવ્વસિદ્ધેહિં ।

માગેહિં અસંખિજ્ઞેહિં ફાસિયા દેસવિરર્દ્દ ડ ॥ ૨૭૮૩-૮૬૦-૨૯૧ ॥

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રસહિત જીવ સમગ્ર લોકને નિરવશેષપણે સ્પર્શે છે. શ્રુત અને દેશવિરતિવાળા જીવો અતુકમે ચૌદ યા સાત અને પાંચ ભાગ સ્પર્શે છે. સર્વ જીવોએ શ્રુત સ્પર્શીલું છે, સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર સર્વ સિદ્ધોએ સ્પર્શીલું છે. અને દેશવિરતિ (સર્વ સિદ્ધોના) અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જીવોએ સ્પર્શીલ છે. ૨૭૮૨-૨૭૮૩.

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રયુક્ત જીવો ઉત્કૃષ્ટથી દરેક પ્રદેશની વ્યાપ્તિવડે અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક સમગ્ર લોક સ્પર્શે છે. આ સ્પર્શના કેવળીસમુદ્ધાત અવસ્થામાં કેવળીની અપેક્ષાએ જણવી. તથા જઘન્યથી તે જીવો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગને સ્પર્શે છે.

કોઈક તપસ્વી શ્રુતજ્ઞાની અતુત્તર વિમાનમાં ઇલિકા ગતિએ ઉત્પન્ન થઈને સાત રાજલોકને સ્પર્શે છે, અને કોઈક સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રુતજ્ઞાની પૂર્વે નરકાયુષ બાંધ્યું હોય, તે પછીથી સમ્યક્ત્વ વિરાધીને ઇલિકાગતિએ છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય, તે પાંચ રાજલોકને પણ સ્પર્શે છે.

દેશવિરતોવાળો જીવ અમ્યુત દેવલોકમાં ઇલિકાગતિએ ઉત્પન્ન થઈને પાંચ રાજલોકને સ્પર્શે છે, અને ચ રાજ્દથી બીજા દેવલોકોને વિષે ઇલિકા ગતિએ ઉત્પન્ન થતો બે આઠે રાજલોકને સ્પર્શે છે.

શિષ્ય —અમ્યુત દેવલોક સુધીમાં છરાજ કહેવાય છે, તો પછી આપ અમ્યુતમાં ઉત્પન્ન થનારાને પાંચ રાજની સ્પર્શના કેમ કહો છો ?

આચાર્ય:—અચ્યુત અને ઐવેયકની અપેક્ષાએ અન્યત્ર ઇરાજ કહ્યા છે, પરંતુ અહીં તો અચ્યુત દેવલોકની અપેક્ષાએ પાંચ રાજ છે એમ વૃદ્ધ પુરુષોનો સંપ્રદાય છે, તેથી પાંચ રાજની સ્પર્શના કહી છે. વળી દશવિરતિવાળા જીવો, તે પરિણામ તજીને નીચે નરકાદિમાં નથી જતા, તેથી ઉર્ધ્વ લોકમાંજ તેની સ્પર્શના કહી છે, પણ અધોલોકમાં નથી કહી.

એ પ્રમાણે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સ્પર્શના કહી, હવે ભાવની અપેક્ષાએ સ્પર્શના કહે છે.

સંસારી અને મોક્ષના એમ બે પ્રકારે જીવો છે. તેમાં સંસારી જીવો સંવ્યવહાર રાશિના અને અસંવ્યવહાર એમ બે પ્રકારે છે. આમાંના સંવ્યવહાર રાશિના સર્વ જીવોએ સામાન્ય-અક્ષરાત્મક શ્રુત સ્પર્શોલુ છે. કેમકે વ્યવહાર સર્વ જીવોએ યેશદ્રિયાદિ ભાવ પ્રાપ્ત કરેલ હોય છે, તેથી તેઓને સામાન્ય શ્રુતનો સદ્ભાવ હોય છે. અહીં સંવ્યવહારરાશિગત વિશેષણ પૂર્વના ટીકાકારોએ કરેલું છે, એમાં અમારી બુદ્ધિની સંભાવના નથી.

સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર સર્વ સિદ્ધાત્માઓએ પૂર્વે સ્પર્શોલુ છે, કેમકે તેમને સ્પર્શ્યા વિના સિદ્ધપણું જ થતે નહિ. સર્વ સિદ્ધોના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જીવોએ પૂર્વે દશ-વિરતિ સ્પર્શોલુ છે. માત્ર એક મરદેવી માતાએ તેની સ્પર્શના નથી કરી. સમ્યક્ત્વ વિગેરે જીવના પર્યાયો હોવાથી તે ભાવો કહેવાય છે, તેથી તેઓની સ્પર્શના તે ભાવસ્પર્શના કહેવાય છે. ૨૭૮૨-૨૭૮૩.

હવે નિરજ્ઞિદ્વાર કહે છે.

સમ્મદિદ્ધિ અમોહો સોહી સઘ્ભાવદંસણં વોહી ।

અવિવજ્જ ડ સુદિદ્ધિ ત્તિ એવમાઈનિરુત્તાઈ ॥ ૨૭૮૪ ॥ ૮૬૧ ॥ ૨૯૨

અક્ખર સન્ની સમ્મં સાઈયં યલ્લુ સપજ્જવસિયં ચ ।

ગમિયં અંગપવિટ્ઠં સત્ત વિ એણ સપડિવક્ખા ॥ ૨૭૮૫ ॥ ૮૬૨ ॥ ૨૯૩

વિરયાવિરઈ સંપુડમસંપુડ વાલપંડિયં ચેવ ।

દેસેક્કદેસવિરઈ અણુધમ્મો અગારધમ્મો ત્તિ ॥ ૨૭૮૬ ॥ ૮૬૩ ॥ ૨૯૪

સામાઈયં સમઈયં સમ્માવાઓ સમાસ સંલેવો ।

અણવજ્જં ચ પરિન્ના પચ્ચક્ખાણેય તે અટ્ટા ॥ ૨૭૮૭ ॥ ૮૬૪ ॥ ૨૯૫

સમ્યગ્દષ્ટિ, અમોહિ-શુદ્ધિ-સદ્ભાવદર્શન-ઓધિ-અવિપર્યય અને સુદષ્ટિ એ વિગેરે સમ્યગ્દર્શનના શબ્દાર્થ છે. અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-સાદિશ્રુત-સપર્યવસિતશ્રુત-ગમિક શ્રુત-અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત. એ સાતના બીજા સાત પ્રાતપક્ષી(મગીને ચૌદ ભેદ શ્રુતના) વિરતાવિરતિ (કિંચત્ ત્યાગ) વિરતિ-સંવ્રતાસવ્રત (સાવચના જોગનો કંઈ ત્યાગ અને કંઈ નહિ ત્યાગ) બાહ્યપડિતપણુ-દશ અને એક દશની વિરતિ (પ્રાણુતિપાતાદિક અને એક દશ તે વૃક્ષઉં છેદનાદિ-એ બેનું વિરમણ તે) અણુધર્મ-(મહાવ્રતની અપેક્ષાએ અણુ) અને વૃક્ષદ્ય ધર્મ. (એ દશવિરતિના શબ્દાર્થ છે.) સામાયિક-સામાયિક-સમ્યગ્વાદ-સમાસ-સક્ષેપ-અનવય-પરિણા અને પ્રત્યાખ્યાન એ આઠ (સર્વ વિરતિ) સામાયિકના પર્યાયો છે. ૨૭૮૪-ધી-૨૭૮૭.

સમ્યક્ત્વસામાયિકની નિરૂક્તિ અને સર્વવિરતિ ચારિત્રની નિરૂક્તિ અથવા પર્યાય. (૩૬૫),

ક્રિયા—કારકભેદ-અને પર્યાયોવડે શબ્દોના અર્થનું કથન કરવું, તે નિરૂક્તિ-કહેવાય. તેમાં પ્રથમ સમ્યક્ત્વસામાયિકની નિરૂક્તિ કહે છે:-

તત્ત્વા સમ્મ દ્વિઠિ ત્તિ દંસણં ત્તિ તેણ સમ્મદિઠિત્તિ ।

મોહો વિતહંગાહો તદન્નહા દંસણમમોહો ॥ ૨૭૮૮ ॥

મિચ્છત્તમલાવગમો સોહી સબ્ભાવયા જિણાભિહિયં ।

દંસણમિહ તગ્ગાહો બોહી તત્ત્વત્થસંવોહો ॥ ૨૭૮૯ ॥

અવિવરોયં અવિવજ્જઓ સુદિઠિ ત્તિ સોહણા દિઠ્ઠી ।

સમ્મત્તનિરુત્તાઈં વચ્ચાળીહેવમાઈંણિ ॥ ૨૭૯૦ ॥

એવેવ સેસસામાઙ્ગયાણ સત્તંપરિયાયવયણાઈં ।

વચ્ચાઈં નિરુત્તાઈં નિરુત્તસદ્ધત્થમગ્ગેણં ॥ ૨૭૯૧ ॥

સમ્યક્ એટલે અવિપરીત, દૃષ્ટિ એટલે દર્શન, (અવિપરીત દર્શન) તે સમ્યક્-દર્શન. મોહ એટલે વિતથથાહ, તેથી અન્યથા દર્શન (સત્ય દર્શન) તે અમોહી. મિથ્યા-ત્વમળનો અપગમ તે શુદ્ધિ. જિનોક્તપ્રવચન-ની પ્રાપ્તિ તે સદ્ભાવ દર્શન, સત્ય અર્થનો યોધ તે યોધિ. અવિપરીત યોધ તે અવિપર્યય સારી દૃષ્ટિ તે સુદૃષ્ટિ, ઇત્યાદિ સમ્યક્ત્વના નિરૂક્તિ-પર્યાયો કહેવા. એ પ્રમાણે શેષ સામાયિકનાં પર્યાય વચનોની નિરૂક્તિયો-વ્યુત્પત્તિયો નિરૂક્તિ શબ્દાર્થના માર્ગે કહેવી. (અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-આદિશ્રુત-સપર્યવસિત-શ્રુત-ગમિકશ્રુત-અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત, એ સાતના પ્રતિપક્ષી સાત, મળી ચૈાક પ્રકાર, શ્રુતના પર્યાય જાણના વિરતાવિરતિ-સંવૃતાસંવૃત-આસપડિતપણું-દેશ, એક દેશની વિરતિ-અણુ ધર્મ અને વૃદ્ધસ્થ ધર્મ. એ દેશવિરતિ સામાયિકના પર્યાયો છે.) ૨૭૮૮-૨૭૮૯

હવે સર્વવિરતિ ચારિત્રની નિરૂક્તિ-વ્યુત્પત્તિ અથવા પર્યાય કહે છે.

રાગ-દ્વોસવિરહિઓ સમો ત્તિ, અયણં આઝ ત્તિ ગમણં તિ ।

સમયાગમો સમાઓ સ એવ સામાઙ્ગ્યં હોઙ્ ॥ ૨૭૯૨ ॥

સમ્મમઓ સમઓત્તિય સમ્મં ગમણં તિ સવ્વમુણ્ણુ ।

સો જસ્સ તં સમઙ્ગ્યં જમ્મિ વ ભેઓવયારેણ ॥ ૨૭૯૩ ॥

રાગાઙ્ગરહો સમ્મં વયણં વાઓઽભિહાણમુત્તિ ત્તિ ।

રાગાઙ્ગરહિઅવાઓ સમ્માવાઓ ત્તિ સામઙ્ગ્યં ॥ ૨૭૯૪ ॥

અપ્પવ્વરં સમાસો અહ્વાઽસોઽસણ મહાસણં સદા ।

સમ્મં સમસ્સ વાસો હીઙ્ સમાસો ત્તિ સામઙ્ગ્યં ॥ ૨૭૯૫ ॥

સત્થિવણ સંત્થેવો સો જ યોવ્વવર મહત્થં ચ ।

સામાઙ્ગ્યં સંત્થેવો ચોદ્ધસપૂત્તપિંડો ત્તિ ॥ ૨૭૯૬ ॥

પાવમવજ્જં સામાઙ્ગ્યં અપાવં તિ તો તદણવજ્જં ।

પાવમણં તિ વ જમ્હા વજ્જિજ્જઙ્ગ તેણ તદસેસં ॥ ૨૭૯૭ ॥

પાવપરિચ્છાયત્થં પરિતો નાણં મયા પરિણં ત્તિ ।

પડવત્થુમિહક્રવાણં પચ્ચક્રવાણં નિવિત્તિ ત્તિ ॥ ૨૭૧૮ ॥

દમદંતે મેયજ્ઞે કાલગપુચ્છા ચિલાય અત્તેય ।

ધમ્મરુદ્ધ ઇલા તયલિ સામણ્ણે અટ્ટદુદાહરણા ॥ ૨૭૧૯ ॥

સમ એટલે રાગદ્વેષનો અભાવ, આય એટલે અયન અથવા ગમન, સમતા પ્રત્યે ગમન તે સમાય (એકાન્તે પ્રશાન્ત ગમન) તેજ સામાયિક છે. સમ્યક્ અય તે એટલે સર્વે જીવો ઉપર દયાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જેને હોય અથવા જેને વિષે હોય, તે ભેદાપચારવડે સામાયિક છે. સમ્યગ્ એટલે રાગ-દ્વેષરહિત, વાદ એટલે વચન-અભિધાન-અથવા-ઉક્તિ, અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિતવાદ તે સમ્યગ્વાદ-સામાયિક છે. (મહાઅર્થવાળું જતાં “સામાયિક”) અદ્ય અક્ષરવાળું હોવાથી સમાસ કહેવાય છે. અથવા જીવથી કર્મને દૂર ફેંકવા તે સમાસ અથવા સમનો એટલે રાગદ્વેષરહિત જીવનો કર્મક્ષેપ, તે સમાસસામાયિક છે. સંક્ષેપ કરવો તે સંક્ષેપ. કેમકે તે થોડા અક્ષરવાળું અને મહા અર્થવાળું હોવાથી તેમાં થોડા પૂર્વના અર્થનો સંગ્રહ છે, તેથી તે સામાયિકને સંક્ષેપ કહેવાય છે. અવધ એટલે પાપ જેમાં નથી તે, પાપરહિત સામાયિક હોવાથી તે અનવધ કહેવાય છે. અથવા અન એટલે પાપ, જેનાથી સર્વથા વળ્યું, તે અનવધ કહેવાય છે. પાપનો પરિત્યાગ કરવાને સર્વ હોય-પાદેયવસ્તુનું સમસ્ત પ્રકારે જ્ઞાન તે પરિજ્ઞા. દરેક વસ્તુનું ગુરુસમીપે નિવૃત્તિ ક્થન તે પ્રત્યાખ્યાન. (સામાયિક અર્થના અનુષ્ઠાન ઉપર) દમદાન્ત ઋષિનું દૃષ્ટાન્ત, (સામાયિકના અર્થાનુષ્ઠાન ઉપર) મેતાર્ય મુનિનું દૃષ્ટાન્ત (સામાયિક ઉપર) સામ્યવાદ ઉપર કાસિઝન્યાર્યની પૃચ્છાનુ દૃષ્ટાન્ત (સમાસ ઉપર) ચિલાતિપુત્રનું, (સંક્ષેપ ઉપર) આત્રેય (તથા કપિલાદિ)નું, (અનવધ ઉપર) ધર્મરચિત્તનું, (પરિજ્ઞા ઉપર) ઇલાપુત્રનું, (પ્રત્યાખ્યાન ઉપર) તેતલી પુત્રનું ઉદાહરણ જાણુ ૨૭૧૨-થી-૨૭૧૯.

અહીં ઉદ્દેસે નિદેસે ઇત્યાદિ એ ગાથામાં કહેલા દ્વારોના સમુદાયરૂપ ઉપોદ્યાત નિરુક્તિ પૂરી થઈ.

નિવલંતો હતિસીસા દમદંતો કામભોગમવહાય ।

ળવિ રજ્જઈ તેસુ દુદ્ધેસુ ણ દોસમાવજ્જ ॥ ૨૫૨ ॥ મૂ. મા.

મુનિયો કેવા હોય તે જણાવે છે.--

વંદિજ્જમાણા ન સમુક્કસંતિ, હીલિજ્જમાણા ન સમુજ્જલંતિ ।

તેણ ચિત્તેણ ચરંતિ ધીરા, મુણિ સમુગ્ગાઈયરાગદોસા ॥ ૮૬૬ ॥

(અધમ મનુષ્યો આદિથી) જેઓને વન્દના મંડતી હોય તો પણ અભિમાન ન કરે, (અધમ મનુષ્યો) નિરૂક્તિ કરતા હોય તો પણ ક્રોધ ન કરે, શાન્ત ચિત્તથી રહે, રાગ દ્વેષને વળે અને ધૈર્યવાળા સંન્યાસી તે મુનિઓ કહેવાય છે. ૮૬૬.

તો સમણો મુમળો ભાવેણ ચ જઈ ણ હોઈ પાવમળો ।

સયળે ચ ઝેળે ચ સમો સમો ચ માણાવમાળેમું ॥ ૮૬૭ ॥

ળતિય ચ સિ કોઈ વેસો પિઓ વ સવ્વેસુ ચેવ જીવેસુ ।

ણ્ણ હોઈ સમળો ણ્ણો અણ્ણોવિ પજ્ઞાઓ ॥ ૮૬૮ ॥

હવે સૂત્ર સ્પર્શિકે નિર્ચુક્તિ કહે છે.

इह एस उक्त्वाओऽभिहिओ सामाइयस्स तस्सेव ।

अहुणा सुत्तप्फासिय निज्जुत्तो सुत्तवक्खाणं

॥ २८०० ॥

જો અન્તઃકરણથી સારા મનવાલો હોય અને પાપ મનવાલો ન હોય તો (સત્) મન કહેવાય. (તેવીજ રીતે) પોતાના કુટુંબી અને ધતર જનમાં (સન્મન) હોય (તેમજ વડી જે) માન અને અપમાનમાં (સન્મન) હોય ॥ ૮૬૭ ॥ તે સાધુને સર્વ જીવોમાં કાંઈપણ શત્રુ ન હોય અને મિત્ર પણ ન હોય તેથી તે શ્રમણ કહેવાય, એ સામાયિકનો બીજો પર્યાય કહ્યો. ॥ ૮૬૮ ॥

આ જગો પર દીવો ઓલાય ત્યાંસુધી કાચોત્સર્ગમાં રહેનાર ચન્દ્રાવતંસકતું દૃષ્ટાન્ત છે. વડી મેતાર્યંતું દૃષ્ટાન્ત જણાવનાર ગાથા કહે છે —

जो कोंचगावराहे पाणिदया कोंचगं तु णाइकखे ।

जोवियमणपेहंतं मेयज्जरिसिं णमसामि

॥ ८६९ ॥

णिप्फेडियाणि दोण्णिवि सीसावेहेण जस्स अच्छीणि ।

ण य संजमाउ चलिओ मेयज्जो मदरगिरिव्व

॥ ८७० ॥

જે મેતાર્યં મુનિએ કૌંચનો અપરાધ છતાં જીવદયાથી કૌંચને ન જણાવ્યો, તે જીવિ-તની અપેક્ષા ન રાખનાર મેતાર્યં મુનિને નમસ્કાર કરે છું ॥ ૮૬૯ ॥ વડી જે મેતાર્યં મુનિને માથે વાધરને વીંટવાથી બન્ને આંખો નિકડી ગઇ તોપણ સંજમથી ચલાયમાન થયા નહીં એવા મેતાર્યં મુનિ મેરૂ વગેરેની પેઠે નિશ્ચય રહ્યા. ॥ ૮૭૦ ॥

दत्तेण पुच्छिओ जो जणफलं कालओ तुरुमिणीए ।

समयाए आहिण्णं सम्मं बुइयं भदंतेण

॥ ८७१ ॥

દત્ત નામના ભાણેજ એવા બ્રાહ્મણ રાજાએ ટુંગી નગરીમાં જે કાલકાચાર્યને યજ્ઞતું ફેંકે પૂછ્યું ત્યારે મધ્યસ્થપણથી જે ભગવાને સાચું કહ્યું તે કાલકાચાર્ય (સમ્ય-જ્ઞાનમાં દૃષ્ટાન્ત છે) ॥ ૮૭૧ ॥

जो तिहि पएहि सम्मं समभिगओ संजमं समारुढो ।

उवसमविवेयसंवरचिलायपुत्तं णमंसामि

॥ ८७२ ॥

अहिसरिया पाएहिं सोणियगंवेण जस्स कीडोओ ।

खायंति उत्तमंगं त दुक्करकारयं वंदे

॥ ८७३ ॥

જે ચિત્તાતિપુત્ર ઉપશમ, વિવેક અને સંવર એવા ત્રણ પદોથી સમ્યક્ત્વને પામીને સંજમમાં ઢીન થયા તે ચિત્તાતિપુત્રને હું નમસ્કાર કરું છું ॥ ૮૭૨ ॥ જેના લોહીના ગંધથી આવેલી કીડીઓ પગથી પેસીને માથા સુધી ખાય છે. (છતાં સ્થિર રહેલા એવા) તે દુષ્કરકારક ચિત્તાતિપુત્રને હું વંદના કરું છું. ॥ ૮૭૩ ॥

धोरो चिलायपुत्तो मूयइंगलियाहिं चालिणिव्व कओ ।

सो तहवि खज्जपाणो पडिवण्णो उत्तमं अट्ठं

॥ ८७४ ॥

સુત્તં સુત્તાણુગમો તં ચ નમોક્કારપૂર્વયં જેણ ।

સો સત્સુયક્ષંધર્મંતરબ્ધુઓ ત્તિ નિદ્દિદ્ધો

॥ ૨૮૦? ॥

સત્ત્વવાલા તે ચિલાતીપુત્ર કીડિયોએ ચાલણી જેવા કર્યા તોપણ કીડિયોથી ખવાતા એવા તે મુનિ ઉત્તમ અર્થ (આરાધના) પામ્યા. ॥ ૮૭૪ ॥

અઢાજ્જેહિં રાઈંદિઈહિં પત્તં ચિલાઈપુત્તેણં ।

દેવિંદામરભવણં અચ્છરગણસંકુલં રમ્મં

॥ ૮૭૫ ॥

ચિલાતીપુત્રે અઢી દિવસ (આરાધના કરવા) થી દેવીઓના સમુદાયવાલુ, દેવેન્દ્રના જેવું, મનોહર સુરવિમાન પ્રાપ્ત કર્યું. ॥ ૮૭૫ ॥

સયસ'હસ્સા ગંથા સહસ્સ પંચ ય દિવહુમેગં ચ ।

ઠવિયા ઇગસિલોઈ સંસ્થેવો ઇસ ણાયવ્વો

॥ ૮૭૬ ॥

સોઝ્ઞણ અણાઝઢિ અણમીઓ વજ્ઞિઝ્ઞણ અણગં તુ

અણવજ્ઞયં ઉવગઓ ધમ્મરૂઈ ણામ અણગારો

॥ ૮૭૭ ॥

જેવી રીતે લાખ લાખ શ્લોકના ગ્રંથોના સક્ષેપ હજારમાં, પાંચસોમાં, દોઢસોમાં, ચાવદ્ધ ચારે ઋષિએ એક શ્લોકમાં કર્યો (એવી રીતે સામાયિક ચૈત્ત્ર પૂર્વના સક્ષેપ સાર છે.)

જે ધર્મરૂચિ સાધુ પેલાં તાપસપણામાં અભાવસ્થાના દિવસે અનાકુટ્ટિ (હિંસારહિતપણું) કરતો, સાધુને હ્રમે'શા અનાકુટ્ટિપણું સાંભલીને પાપથી ડરેલો સાવધ છોડીને નિરવધપણાને પામ્યો તેથી સામાયિકનું નામ અનાકુટ્ટિપણું છે. ॥ ૮૭૭ ॥

પરિજાણઝ્ઞણ જીવે અજ્ઞીવે જાણણાપરિણાઈ ।

સાવજ્ઞજોગકરણં પરિજાણઈ સો ઇલાપુત્તો

॥ ૮૭૮ ॥

જ્ઞાનથી જીવ અને અજીવનું સ્વરૂપ જાણીને સાવધયોગ ક્રિયાને ત્યાગ કરનારો એલાચીપુત્ર થયો તેથી પરિજ્ઞા કહેવાય છે. ॥ ૮૭૮ ॥

પચ્ચક્ષે દઢુણં જીવાજીવે ય પુણ્ણપાવં ચ ।

પચ્ચક્ષાયા જોગા સાવજ્ઞા તેતલિસુણં

॥ ૮૭૯ ॥

પ્રત્યક્ષ પોદ્ધિત દેવતાને દેખવાથી જીવ, અજીવ અને પુણ્ય પાપને પ્રત્યક્ષ માંડ જાણીને ૩૩ સ્વપ્રાને કણક દેવજ રાજના પ્રધાને સર્વ સાવધયોગનાં પરચ્ચખાણ કર્યાં તેથી સામાયિક પરચ્ચકખાણ તરીકે પણ કહેવાય, એવી રીતે નિરૂક્તિનું દ્વાર સમાપ્ત થયું અને ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્તિ પણ સમાપ્ત થઈ. ॥ ૮૭૯ ॥

સૂત્રનાં લક્ષણો જણાવે છે.

જેમાં શબ્દો થોડા હોય, વહી જેમાં અર્થ ઘણા હોય, તથા અહીંક વગેરે જેમાં ૩૨ દ્વયો ન હોય, એવું લક્ષણયુક્ત અને ૮ ગુણવાલુ હોય તે સૂત્ર કહેવાય.

ઉપર વર્જવાને જણાવેલા ૩૨ દોષો નીચે પ્રમાણે —

અપ્પગંથમહત્થ વત્તીસાદોસચિરહિયં જં ચ ।

લક્ષણજુત્ત સુત્તં અઢ્ઢહિ ય ગુણેહિ ઉવવેયં

॥ ૮૮૦ ॥

આલયમુવવાયજણયં નિરત્થયમવત્થયં છલં દુહિલં ।

નિસ્સારમધિયમૂળ પુણરુત્તં વાહ્યમજુવ

॥ ૮૮૧ ॥

તં ચાવસાણમંગલમન્નં મન્નંતિ તં ચ સત્યસ્સ ।

સવસ્સ મ્મણિયમંતે ઇયમાર્ણ કહં જુતં ?

॥ ૨૮૦૨ ॥

કમભિણ્ણવયણભિણ્ણં વિભત્તિભિન્નં ચ લિંગભિન્નં ચ ।

અણભિહિયમપયમેવ ય સભાવહીણં વવહિયં ચ

॥ ૮૮૨ ॥

કાલજતિચ્છવિદોસા સમયવિરુદ્ધં ચ વયણમિત્તં ચ ।

અત્યાવત્તીદોસો ય હોઈ અસમાસદોસો ય

॥ ૮૮૩ ॥

ઉવમારુવગદોસાઽનિદેસ પદત્યસંધિદોસો ય ।

एष उ सुत्तदोसा वत्तीसं होंति णायव्वं

॥ ૮૮૪ ॥

અછત્તી વાત કહેવી અગર છત્તી વાત ઓલવવી તે કૂટ (૧) હિંસા ધર્મને માટે થાય તે કહેતું તે ઉપધાતજનક. (૨) રિથાદિ જેવા નકામા શબ્દ કહેવાથી નિર્ણયક. (૩) સંબંધ-વગરતું ઓલવું એ અનર્થ. (૪) નવ (૯ નવ) કમલવાલો દેવદત્ત એમ કહેવું તે છલ વાક્ય (૫) હિંસા છતાં પાપ નથી અથવા પુણ્ય પાપને ઓલવવું તે દ્રોહ નામ દોષ (૬) વેદના વચનો માફક ઓલવું તે અસાર (૭) જેમાં વર્ણુઆદિ વધારે હોય તેા અધિક દોષ અને ઓછા હોય તેા હીન દોષ અથવા હેતુ ઉઠાહરણ વધારે ઓછા કહેવા તે અધિક અને હીન દોષ (૮-૯) શબ્દ અથવા અર્થની સમજાતી વાત ફેર કહેવી તે પુનરૂક્ત દોષ (૧૦) કર્મ છે અને કર્તા નથી એવું ઓલવું તે વ્યાહત દોષ (૧૧) અયુક્ત ઓલવું તે દોષ. (૧૨) પ્રકંભ, વચન, લિંગ, અને વિલક્ષિતો વ્યત્યય કરી ઓલવું તે દોષ (૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬,) પોતાના સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ ઓલવું તે અનલિહિત દોષ (૧૫) છેલ્લે બેલ કરવું તે અપદ દોષ (૧૮) ઉલટો સ્વભાવ કહેવો તે સ્વભાવહીન દોષ (૧૯) ચાલુ વાત છોડીને વચમાં બીજી વાતો વિસ્તારથી કહેવી તે વ્યવહિત દોષ (૨૦) અતીતાદિ કાલનો વ્યત્યય કરવો તે કાલ દોષ (૨૧) અસ્થાને વિરતિ કરવી અગર તે મુદ્દલ ન કરવી તે યતિ દોષ (૨૨) અલંકારરહિત ઓલવું તે છબી દોષ (૨૩) જે વાત પોતાને ખડન કરવાની હોય તે વાત સ્થાપવી તે સમયવિરુદ્ધ દોષ (૨૪) વિના પ્રમાણ ઓલવું તે વચન માત્ર દોષ (૨૫) જ્યાં ભાવાર્થથી અનિષ્ઠ થાય તે અર્થાપત્તિ દોષ (૨૬) સમાસમાં માસ ન કરે અથવા લટો કરે તે અસમાસ દોષ (૨૭) હીણાધિક ઉપમા દેવી તે ઉપમા દોષ (૨૮) અન્યોન્ય અવયવનો વ્યત્યય કરે તે રૂપક દોષ (૨૯) એકવાક્યતા ન થાય તે અનિર્દેશ દોષ (૩૦) છતો પદાર્થ કહેવો તે પદાર્થ દોષ (૩૧) સન્ધિનો વ્યત્યય કરવો તે સંધિ દોષ (૩૨) ૮૮૧-૮૮૨-૮૮૩-૮૮૪

સૂત્રના આઠ ગુણ નીચે પ્રમાણે:—

નિદ્દોસં સારવન્તં ચ હેઝજુત્તમલંકિયં ।

ઉવણીયં સોવચારં ચ મિયં મહુરમેવ ય

॥ ૮૮૫ ॥

અપ્પક્વરમસંદિદ્ધં સારવં વિસ્સઓમુહં ।

અત્યોમમણવજ્જં ચ સુત્તં સન્વણ્ણુમાસિયં

॥ ૮૮૬ ॥

દોષરહિત હોય (૧) સામાયકનીમાફક ઘણા પર્યાય વાલો હોય (૨) હેતુવાલો હોય (૩) ઉપમાદિ અલંકાર વાલો હોય તે (૪) ઉપસહાર વાલો હોય તે (૫) ગામડીયા ભાષા વાલો ન હોય તે સોપચાર (૬) વર્ણાદિ નિયત પ્રમાણવાલો હોય તે (૭) અને સાંભળતાં

સુત્તં સુત્તાણુગમો તં ચ નમોકારપૂઠ્યં જૈણ ।

સો સત્સુયક્ષવંધનંતરબ્ધુઓ ત્તિ નિદ્દિઠો

॥ ૨૮૦? ॥

સત્ત્વવાલા તે ચિલાતીપુત્ર કીડિયોએ ચાલણી જેવા કર્યા તોપણ કીડિયોથી ખવાતા એવા તે મુનિ ઉત્તમ અર્થ (આરાધના) પામ્યા. ॥ ૮૭૪ ॥

અઢ્ઢાજ્જેહિં રાંદિણ્ણિં પત્તં ચિલાઇપુત્તેણં ।

દેવિંદામરભવણં અચ્છરગણસંકુલં રમ્મં

॥ ૮૭૫ ॥

ચિલાતીપુત્રે અઢી દિવસ (આરાધના કરવા) થી દેવીઓના સમુદાયવાલુ, દેવેન્દ્રના જેવું, મનોહર સુરવિમાન પ્રાપ્ત કર્યું. ॥ ૮૭૫ ॥

સયસ'હસ્સા ગંથા સહસ્સ પંચ ય દિવહુમેગં ચ ।

ઠવિયા ણ્ણસિલોણ સંસેવો ણ્ણસ ણાયવ્વો

॥ ૮૭૬ ॥

સોઝ્ઞણ અણાઉટ્ઠિ અણમીઓ વજ્જિઝ્ઞણ અણગં તુ

અણવજ્જયં ઉવગઓ ધમ્મરૂઢં ણામ અણગારો

॥ ૮૭૭ ॥

જેવી રીતે લાખ લાખ શ્લોકના ગ્રંથોના સક્ષેપ હજારમાં, પાંચસોમાં, દાઢસોમાં ચાવઢ ચારે ઋષિએ એક શ્લોકમાં કર્યો (એવી રીતે સામાયિક ચૌઢ પૂર્વના સક્ષેપ સાર છે.)

જે ધર્મશ્રિ સાધુ પેલાં તાપસપણામાં અભાવચ્યાના દિવસે અનાકુટ્ટિ (હિંસારહિતપણું) કરતો, સાધુને હ્રમે'શા અનાકુટ્ટિપણું સાંભલીને પાપથી ડરેલો સાવઢ છોડીને નિરવઢપણાને પામ્યો તેથી સામાયિકનું નામ અનાકુટ્ટિપણું છે. ॥ ૮૭૭ ॥

પરિજાણઝ્ઞણ જીવે અજ્જીવે જાણણાપરિણાણ ।

સાવજ્જજોગકરણં પરિજાણઢ સો ઇલાપુત્તો

॥ ૮૭૮ ॥

જ્ઞાનથી જીવ અને અજીવનું સ્વરૂપ જાણીને સાવઢયોગ ક્રિયાને ત્યાગ કરનારો એલાચીપુત્ર થયો તેથી પરિજ્ઞા કહેવાય છે. ॥ ૮૭૮ ॥

પચ્ચવસે દઢ્ઢુણં જીવાજીવે ય પુણ્ણપાવં ચ ।

પચ્ચક્કવાયા જોગા સાવજ્જા તેતલિસુણં

॥ ૮૭૯ ॥

પ્રત્યક્ષ પોષ્ટિત દેવતાને દેખવાથી જીવ, અજીવ અને પુણ્ય પાપને પ્રત્યક્ષ માંડ જાણીને ૬૩ સ્વપ્રાને કણક ધ્વજ રાજના પ્રધાને સર્વ સાવઢયોગનાં પરચખાણ કર્યાં તેથી સામાયિક પરચખાણ તરીકે પણ કહેવાય, એવી રીતે નિર્ચુક્તિનું દ્વાર સમાપ્ત થયું અને ઉપોદ્ધાતનિર્ચુક્તિ પણ સમાપ્ત થઈ. ॥ ૮૭૯ ॥

સૂત્રનાં લક્ષણો જણાવે છે.

જેમાં શબ્દો થોડા હોય, વઢી જેમાં અર્થ ઘણા હોય, તથા અઢીક વગેરે જેમાં ૩૨ દૂપણો ન હોય, એવું લક્ષણયુક્ત અને ૮ ગુણવાલુ હોય તે સૂત્ર કહેવાય, ઉપર વર્જવાને જણાવેલા ૩૨ દોષો નીચે પ્રમાણે —

અપ્પગંયમહત્થ વત્તીસાદોસવિરહિયં જં ચ ।

લક્ષણયુત્તં સુત્તં અઢ્ઢિહિ ય ગુણેહિ ઉવવેયં

॥ ૮૮૦ ॥

અર્થાલયમુવઢાયજણયં નિરત્યયમવત્થયં છલં દુઢ્ઢિલં ।

નિસ્સારમધિયમૂણં પુણરૂત્ત વાહયમયુવં

॥ ૮૮૧ ॥

તં ચાવસાણમંગલમન્નં મઘ્નંતિ તં ચ સત્યસ્સ ।

સવસ્સ મ્ણિયમંતે ઇયમાઈણ કહ જુત્તં ?

॥ ૨૮૦૨ ॥

કમમ્ણિણવયણમ્ણિણં વિમત્તિમિન્નં ચ લિંગમિન્નં ચ ।

અણમિહિયમપયમેવ ય સમાવહીણં વવહિયં ચ

॥ ૮૮૨ ॥

કાલજતિચ્છવિદોસા સમયવિરુદ્ધં ચ વયણમિત્તં ચ ।

અત્યાવત્તીદોસો ય હોઈ અસમાસદોસો ય

॥ ૮૮૩ ॥

ઉવમારુવગદોસાઽનિદ્દેસ પદત્યસંધિદોસો ય ।

एण उ सुत्तदोसा वत्तीसं होंति णायव्वं

॥ ૮૮૪ ॥

અછત્તી વાત કહેવી અગર છત્તી વાત ઓલવવી તે કૂટ (૧) હિંસા ધર્મને માટે થાય તે કહેવું તે ઉપધાતજનક. (૨) સ્થિતિદિ જેવા નકામા શબ્દ કહેવાથી નિર્ણયક. (૩) સંબંધ-વગરનું ઓલવું એ અનર્થ. (૪) નય (૬ નય) કર્મભલાલો. કેવલત્ત એમ કહેવું તે છલ વાક્ય (૫) હિંસા છતાં પાપ નથી અથવા પુણ્ય પાપને ઓલવવું તે દ્રોહ નામ દોષ (૬) વેદના વચને માફક ઓલવું તે અસાર (૭) જેમાં વર્ણુઆદિ વધારે હોય તેા અધિક દોષ અને ઓછા હોય તેા હીન દોષ અથવા હેતુ ઉદાહરણ વધારે ઓછા કહેવા તે અધિક અને હીન દોષ (૮-૯) શબ્દ અથવા અર્થની સમજાતી વાત ફેર કહેવી તે પુનરુક્ત દોષ (૧૦) કર્મ છે અને કર્તા નથી એવું ઓલવું તે વ્યાહત દોષ (૧૧) અયુક્ત ઓલવું તે દોષ. (૧૨) પ્રક્રમ, વચન, લિંગ, અને વિલક્ષિતો વ્યત્યય કરી ઓલવું તે દોષ (૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬) પોતાના સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ ઓલવું તે અનલિહિત દોષ (૧૫) છેલ્લે ભેદ કરવું તે અપદ દોષ (૧૮) ઉલટો સ્વભાવ કહેવો તે સ્વભાવહીન દોષ (૧૯) ચાલુ વાત છાડીને વચમાં બીજી વાતો વિસ્તારથી કહેવી તે વ્યવહિત દોષ (૨૦) અતીતાદિ કાલનો વ્યત્યય કરવો તે કાલ દોષ (૨૧) અસ્થાને વિરતિ કરવી અગર તે મુદ્દલ ન કરવી તે યતિ દોષ (૨૨) અલંકારરહિત ઓલવું તે છબી દોષ (૨૩) જે વાત પોતાને ખંડન કરવાની હોય તે વાત સ્થાપવી તે સમયવિરુદ્ધ દોષ (૨૪) વિના પ્રમાણ ઓલવું તે વચન માત્ર દોષ (૨૫) જ્યાં ભાવાર્થથી અનિષ્ઠ થાય તે અર્થાપત્તિ દોષ (૨૬) સમાસમાં માસ ન કરે અથવા લટો કરે તે અસમાસ દોષ (૨૭) હીણાધિક ઉપમા દેવી તે ઉપમા દોષ (૨૮) અન્યોન્ય અવયવનો વ્યત્યય કરે તે રૂપક દોષ (૨૯) એકવાક્યતા ન થાય તે અનિર્દેશ દોષ (૩૦) છતો પદાર્થ કહેવો તે પદાર્થ દોષ (૩૧) સન્ધિનો વ્યત્યય કરવો તે સંધિ દોષ (૩૨) ૮૮૧-૮૨-૮૩-૮૪

સૂત્રના આઠ ગુણ નીચે પ્રમાણે:—

નિદોસં સારવન્તં ચ હેજ્જુત્તમલંકિયં ।

ઉવણીયં સોવયારં ચ મિયં મહુરમેવ ય

॥ ૮૮૫ ॥

અપ્પક્વરમસંદિદ્ધં સારવં વિસ્સઓમુહં ।

અત્યોમમણવજ્જં ચ સુત્તં સવ્વણ્ણમાસિયં

॥ ૮૮૬ ॥

દોષરહિત હોય (૧) સામાયકનીમાફક ધણા પર્યાય વાલો હોય (૨) હેતુવાલો હોય (૩) ઉપમાદિ અલંકાર વાલો હોય તે (૪) ઉપસહાર વાલો હોય તે (૫) ગામડીયા ભાષા વાલો ન હોય તે સોપચાર (૬) વર્ણુદિ નિયત પ્રમાણવાલો હોય તે (૭) અને સાંભળતાં

હોજ્જાઈ મંગલં સો તં કયમાઈણ કિં પુણો તેણં ।

અહવા કયં પિ કીરઈ કત્થાવત્થાણમેવં તિ ? ॥ ૨૮૦૩ ॥

તમ્હા સો સુત્તં ચિય તદાઈમાવાદઓ તયં ચેવ ।

પુવ્વં વક્ખાણેઽં પચ્છા વોચ્છામિ સામાઈયં ॥ ૨૮૦૪ ॥

એ પ્રમાણે આ સામાયિકનો ઉપોદ્ધાત કહ્યો, હવે તેજ સામાયિકની સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચક્તિ-સુવ્યાખ્યાન કહેવાશે. (“ કરેમિ મંતે । સામાઈયં ” ઇત્યાદિ) સૂત્ર તે સૂત્રાગમ છે, તે નમસ્કારપૂર્વક કહેવાય છે, કારણ કે એ નમસ્કાર સર્વ શ્રુતસ્કંધની અભ્યંતર છે, એમ પ્રથમજ કહ્યું છે. આ નમસ્કારને બીજાઓ (ઉપોદ્ધાત નિર્ચક્તિનું) અન્ય મંગળ માને છે, (તે યોગ્ય નથી.) કારણ કે તે અન્યમંગળ (પડંપડનાત્મક) સમગ્ર શાસ્ત્રના અન્તે (પ્રત્યાખ્યાન કહેવા રૂપે) કહેલું છે, એટલે તે (સામાયિકની) આદિમાં કહેવું કેવી રીતે યોગ્ય કહેવાય ? તે નમસ્કાર (સામાયિકનું) આદિ મંગળ થાય, (તો તે યોગ્ય નથી, કેમકે) આદિમાં મંગળ કર્યા છતાં ફરીથી કરવાનું શુ કારણ; કર્યા છતાં પણ ફરી કરાય, તો એ પ્રમાણે તેનું અવસ્થાન ક્યાં થાય ? માટે તે નમસ્કાર સૂત્રની આદિમાં હોવાથી સૂત્રરૂપજ છે, તેથી પ્રથમ તેનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કરીશું. ૨૮૦૦ થી ૨૮૦૪

એ રીતે-પૂર્વે કહ્યા મુજબ સામાયિકનો આ ઉપોદ્ધાત કહ્યો, હવે તેજ સામાયિકની સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચક્તિ-સૂત્રવ્યાખ્યાન કહેવાશે. “ કરેમિ મંતે ! સામાઈયં ” ઇત્યાદિ સૂત્ર છે, તે સૂત્રાનુગમરૂપ વ્યાખ્યાન છે, અને તે સૂત્રાનુગમ નમસ્કારપૂર્વકજ કહેવાય છે, કારણ કે નમસ્કાર સર્વ શ્રુતસ્કંધની અભ્યંતર છે, એમ પ્રથમજ કહેલું છે, તેથી પ્રથમ નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરીને પછીથી સામાયિક સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાશે.

અહીં સામાયિક સૂત્રની આદિમાં જે નમસ્કાર કહ્યો છે, તે નમસ્કારને ઉપોદ્ધાત નિર્ચક્તિરૂપ શાસ્ત્રનું અન્ય મંગળ કહે છે, પણ સૂત્રની આદિમાં નમસ્કાર છે, એમ નથી માનતા. કારણ કે શાસ્ત્રની આદિમાં-મધ્યમાં અને અન્તમાં એમ ત્રણ મંગળ કરવાં જોઈએ, તેમાં પ્રથમ ઉપોદ્ધાત નિર્ચક્તિની આદિમાં નન્દિરૂપ મંગળ છે, મધ્યમાં જિતેશ્વર તથા ગણેશ્વરની ઉત્પત્તિ આદિ ગુણોત્કૃષ્ટિરૂપ મંગળ છે, અને અન્તમાં આ નમસ્કારરૂપ મંગળ છે.

એ પ્રમાણે કહેનારાઓની માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે શાસ્ત્રનું જે અન્ય મંગળ તેઓ કહે છે, તે અન્ય મંગળ તો ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામીએ પડંપડનાત્મક સમગ્ર આવશ્યક શાસ્ત્રના અન્તે પ્રત્યાખ્યાન રૂપે કહેલ છે. પ્રત્યાખ્યાન તે તપ છે, તપ એ ધર્મ છે, અને “ ધર્મ તે ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે ” માટે આ નમસ્કાર રૂપ મંગળ, તે સામાયિકની આદિમાં આ પ્રસ્તુત હોવાથી કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—નમસ્કાર સામાયિકની આદિમાં કહેલ છે, તેથી તેને આદિ મંગળ કહેવામાં શું હરકત છે !

મનોહર લાગે (૮) એ આઠ ગુણવાલાં સૂત્ર હોય છે. ॥ ૮૮૫ ॥ અથવા સૂત્રના બીજા ગુણો કહે છે:—

સામાયિક માંડક અદ્વાક્ષર વાલો હોય, (૧) સંદેહરહિત હોય (૨) વજ્રા પર્યાય વાલો હોય (૩) દરેક સૂત્રમાં ચાર અનુયોગ હોવાથી અથવા અનેક અર્થવાલો હોવાથી સારવત હોય, વેદાદિ નકામા નિપાતો ન હોય તે અસ્તો પથ હિંસાને જન્માવનાર ન હોવાથી અતવજ એવુ સૂત્ર સર્વજ્ઞોનું કહેલું છે. ॥ ૮૮૬ ॥

આચાર્ય:—પ્રથમ નન્દિતું સ્વરૂપ કહેવાથી આદિ મંગળ તો કરેલુંજ, તો પછી પુનઃ કરવાનું શું કારણ? કરેલું આદિ મંગળ પુનઃ પણ કરાય, તો પછી તેનું અવસ્થાન ક્યાં થાય? વારંવાર કરવાથી કેવળ અનવસ્થાજ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય —જો એમ હોય તો અહીં પ્રથમ નમસ્કાર કહેવાનું શું કારણ છે.

આચાર્ય:—“ કરેમિમંતે સામાયં ” ઇત્યાદિ સૂત્રાવયવની પેઠે, નમસ્કાર સામાયિકની આદિમાં કહેલ હોવાથી પરમાર્થથી સામાયિક સૂત્રજ છે, પણ મંગળ માટે નથી. આ કારણથી પ્રથમ નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિકના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરાશે. ૨૮૦૦-થી-૨૮૦૪.

હવે નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કહેવાને અતુલ્યોગદ્વારે કહે છે:-

उत्पत्ती निक्खेवो पयं पयत्थो परूवणा वत्थुं ।

अक्खेव पसिद्धि कमो पओयण फलं नमोकारो ॥ ૨૮૦૫ ॥ ૮૮૭-૨૯૭

उत्पण्णानुत्पण्णो एत्थ नया (भाइ) नेगमस्सणुप्पणो ।

सेसाणं उत्पण्णो जइ कत्तो तिविहसामित्ता ॥ ૨૮૦૬ ॥ ૮૮૮-૨૯૮

समुट्ठाण-वायणा-लद्धिओ य पढमे नयत्ति ए तिविहं ।

उज्जुसुय-पढमवज्ज सेसनया लद्धिमिच्छंति ॥ ૨૮૦૭ ॥ ૮૮૯-૨૯૯

ઉત્પત્તિ-નિક્ષેપ-પદ-પદાર્થ-પ્રરૂપણા-વસ્તુ-આક્ષેપ-પ્રસિદ્ધિ-કમ-પ્રયોજન અને રૂપ. એટલાં દ્વારેથી નમસ્કારનો વિચાર કરાશે. ઉત્પન્નાનુત્પન્ન નમસ્કાર છે. તેમાં નૈગમ નયા નુસારે અનુત્પન્ન છે, અને શેષ નયાનુસારે ઉત્પન્ન છે. જો ઉત્પન્ન છે, તો તે કેવી રીતે? સમુત્થાન-વાચના અને લઙ્ઘિ એ ત્રિવિધ સ્વામિત્વ રૂપ કારણથી નૈગમાદિ ત્રણ નયોમાં એ ત્રિવિધ કારણ છે, ઋણસૂત્રમાં પ્રથમ શિવાયના બે કારણ છે, અને શેષ નયો એક લઙ્ઘિ કારણજ માને છે. ૨૮૦૫-થી-૨૮૦૭.

નૈગમાદિ નયોની અપેક્ષાએ નમસ્કારને ઉત્પન્ન અને અનુત્પન્ન માનવો. સર્વ-સંગ્રાહી અને દેશસંગ્રાહી એમ બે પ્રકારે નૈગમ નય છે. તેમાં સર્વસંગ્રાહી નૈગમ સામાન્ય માત્રનુંજ અવસંખ્યન કરતો હોવાથી તેના અભિપ્રાયે સર્વ કંઈ ઉત્પાદ-વ્યય-રહિત છે, તેથી નમસ્કાર પણ ઉત્પાદ-વ્યય રહિત હોવાને લીધે અનુત્પન્ન છે. શેષ વિશેષ-ગ્રાહી નૈગમ તથા બીજા નયો વિશેષગ્રાહી હોવાથી વસ્તુને ઉત્પાદ વ્યય સ્વરૂપ માને છે, ઉત્પાદ-વ્યય શૂન્ય વસ્તુ વધ્યાપુત્રની પેઠે અવસ્તુ રૂપ છે. તેથી કરીને નમસ્કાર રૂપ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય સ્વરૂપ હોવાથી બીજા વિશેષગ્રાહી નયોની અપેક્ષાએ તે ઉત્પન્ન છે. કારણ કે સમુત્થાન (જેનાથી સમ્યક્ ઉત્પત્તિ થાય તે) એટલે નમસ્કારના આધાર રૂપ દેહ, વચના એટલે ગુરૂ સમીપે શ્રવણ કરવાથી અને લઙ્ઘિ એટલે તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી એમ ત્રણ પ્રકારના કારણથી વિશેષગ્રાહી નૈગમ-સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. ઋણસૂત્ર નયના અભિપ્રાયે દેહરૂપ સમુત્થાન સિવાય વાચના અને લઙ્ઘિથી નમસ્કાર થાય છે, કારણ કે એ બે કારણરહિત જીવને શરીર માત્રના સદ્ભાવથી નમસ્કારાત્મક કાર્યનો વ્યભિચાર જણાય છે. શબ્દાદિ નયો એક લઙ્ઘિનેજ નમસ્કારનું કારણ માને છે, કેમકે લઙ્ઘિરહિત અભવ્ય જીવોને વાચનાથી પણ નમસ્કારની ઉત્પત્તિ નથી થતી, અને લઙ્ઘિયુક્ત પ્રત્યેક યુદ્ધાદિને વાચનાના અભાવે પણ નમસ્કારની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે તે નયોના અભિપ્રાયે એક લઙ્ઘિજ નમસ્કારોત્પત્તિનું કારણ છે. ૨૮૦૫-થી-૨૮૦૭.

હવે “ ઉપ્પન્નાણુપ્પન્નો તથા સેસાણં ઉપ્પન્નો ” એ વિગેરે પદોની વ્યાખ્યા મહારાજ વ્યાખ્યા કરે છે.

સત્તામેત્તગાહી જેનાઈમનેગમો તઓ તસ્સ ।

ઉપ્પજ્જઈ નાભૂયં ભૂયં ન ય નાસણ વત્થું ॥ ૨૮૦૮ ॥

તો તસ્સ નમોકારો વત્થુત્તળઓ તહં વ સો નિચ્છો ।

સંતં પિ ન તં સવ્વો મુણઈ સરુવં વાવરણાઓ ॥ ૨૮૦૯ ॥

સેસમયં નત્થિ તઓડણુપ્પાય-વિણાસઓ સ્વપુપ્ફં વ ।

જદિહત્થિ તદુપ્પાય-વ્વય-ધુવધમ્મં જહા કુંભો ॥ ૨૮૧૦ ॥

આવરણાદગ્ગહણં નાભાવાડ ત્તિ તત્થ કો હેઝ ? ।

મત્તી ય નમોકારો કહમત્થિ ય સા ન તગ્ગહણં ॥ ૨૮૧૧ ॥

આથ નૈગમ, સત્તા માત્ર આહી હોવાથી, તેના અભિપ્રાયે કોઈ વસ્તુ અવિદ્યમાન નથી અને કોઈ ઉત્પન્ન નથી થતી, જે વિદ્યમાન છે, તેનો નાશ નથી. તેથી તેના અભિપ્રાયે નમસ્કાર વસ્તુ સ્વરૂપ હોવાથી, તે પ્રમાણે તે નિત્ય છે. તે વિદ્યમાન છે, તોપણ આવરણથી આત્મસ્વરૂપની પેઠે તેને સર્વ કોઈ જણાતું નથી. શેષ નયેના મને તે નમસ્કાર ઉત્પાદ-વ્યય રહિત હોવાથી આકાશ પુષ્પની પેઠે વસ્તુ નથી; જે વિદ્યમાન છે, તે ઘટની પેઠે ઉત્પાદ-વ્યય-એને ધ્રુવ સ્વરૂપ ધર્મવાળું છે. અભાવથી નમસ્કાર નથી જણાતો એમ નહિ, પણ આવરણથી નથી જણાતો. (એમ કહેવામાં આવે તો) તેમાં હેતુ શો છે ? (તીર્થંકર પ્રત્યે) ભક્તિ, તે નમસ્કાર છે. (તે ભક્તિ સર્વદા છે) તો તે (મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં) કેમ નથી જણાતો ? ૨૮૦૮-થી-૨૮૧૧.

આથ નૈગમનય સત્તા માત્ર આહી હોવાથી તેના મતે સર્વદા સત્ છે-વિદ્યમાન છે. જે સર્વદા સત્ છે, તે આકાશની પેઠે કદી ઉત્પન્ન નથી થતું. જો તેનો પણ ઉત્પાદ મનવામાં આવે, પણ ઉત્પાદ થવાના પ્રસંગથી અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય. વળી જે નિત્ય વિદ્યમાન છે, તે કદીપણ નાશ પામતું નથી. તેથી આથ નૈગમનયના અભિપ્રાયે નમસ્કાર વસ્તુ સ્વરૂપ હોવાથી આકાશની પેઠે (ઉત્પન્ન થતો નથી અને નાશ પણ પામતો નથી.) નિત્ય વિદ્યમાન છે. માટે આ નયના મતે નમસ્કાર અનુત્પન્ન સ્વરૂપ કહેવાય છે.

અહીં કોઈ એમ કહેવા માગે કે જો નમસ્કાર સર્વદા વિદ્યમાન છે, તો તે મિથ્યાત્વ દશામાં કેમ નથી જણાતો ? અના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે નમસ્કાર સર્વ અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન છે. પરંતુ અતિશય જ્ઞાની વિના બીજાઓ આચારક કર્મના સરભાવથી આત્મસ્વરૂપની પેઠે તેને જાણી શકતા નથી. મતલબ કે-એમ આત્મસ્વરૂપ અમૂર્ત હોવાથી, તે સર્વદા વિદ્યમાન છતાં પણ કેવળી શિનાય બીજા કોઈ તેને જોઈ કે જાણી શકતા નથી; તેવી રીતે નમસ્કાર દ્રવ્યરૂપે મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન છે, જો સર્વથા અવિદ્યમાન હોય, તો ગવેડાના શીંગડાની પેઠે પાછળથી તેની ઉત્પત્તિ ન થાય, માત્ર કેવળજ્ઞાનાવરણથી આવૃત્ત હોવાથી છદ્મસ્થ જીવો, તે નમસ્કારને તે રૂપે જોઈ શકતા નથી. માટે આથ નૈગમનયના અભિપ્રાયે સર્વ વસ્તુ સર્વદા વિદ્યમાન હોવાથી નમસ્કારને અનુત્પન્ન કહેવાય છે.

આ શિવાયના બીજા વિશેષવાદી નયો એથી વિપરીત માને છે, તેઓના અભિપ્રાય એવો છે કે-ઉત્પાદ વ્યય રહિત વસ્તુ આકાશપુષ્પની પેઠે અસત્-અવિદ્યમાન છે, અને જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે, તે સર્વ ઘટની પેઠે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવસ્વભાવવાળી છે. તેથી ઉત્પાદ-વ્યયરહિત-અનુત્પન્ન નમસ્કાર જેવો માને છે તે અયોગ્ય છે.

આધ નૈગમનયના મતની શંકા કરવા પૂર્વક વિશેષવાદિ નયોની સ્વપક્ષ સિદ્ધિ. (૩૭૩)

અનુત્પન્ન નમસ્કાર નથી, માટે તે જણાતો નથી એમ નહિ, પણ જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી તે વિદ્યમાન છતાં પણ સર્વથી જણાતો નથી. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો તે કથનમાં પ્રમાણ શું છે? કંઈજ નહિ. વસ્તુતઃ તેના નમસ્કારનો અભાવ હોવાથીજ, તેથી સર્વ જનોથી સર્વદા નથી જણાતો, આવરણના ઉદયથી નથી જણાતો એમ નહિ.

તીર્થકરાદિકમાં ભક્તિ, તે નમસ્કાર કહેવાય છે, તે ભક્તિ સદૈવ હોય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં તે ભક્તિ જણાતી નથી, એટલે એ કથન પણ નિત્ય વિદ્યમાનતામાં વિરોધી છે. માટે ઉત્પન્ન નમસ્કાર છે, અનુત્પન્ન નમસ્કાર નથી, એમ માનવું એજ વધારે સારું છે, આવરણાદિની કલ્પના કરવાથી શું ફલ ? ૨૮૦૮-૨૮૧૧.

પુનઃ આધનૈગમનયના મતની શંકા કરીને વિશેષવાદીનયો પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે-

અહ પરસંતો ત્તિ તઓ સંતો, કિં નામ કસ્સ નાસંતં ? ।

અહ્નાહ્વવણ્ણસો નેવં ન ય પરધનાફલણં ॥ ૨૮૧૨ ॥

સવ્વધણં સામણ્ણ પાવહ્ મત્તિફલં ચ સેસં ચ ।

કિરિયાફલમેવં ચાઠ્ઠકયાગમો કયવિણાસો ય ॥ ૨૮૧૩ ॥

અહ મત્તિમંતસંતાણઓ સ નિચ્છો ત્તિ કહમણુપ્પણ્ણો ? ।

નણુ સંતાણિત્તણઓ સ હોહ્ વીયંકુરાહ્ વ્વ ॥ ૨૮૧૪ ॥

હોજ્જાહિ નમોક્કારો ણાણં સદ્દો વ કાયકિરિયા વા ।

અહ્વા તસ્સંજોગો ન સવ્વહા સો અણુપ્પાદી ॥ ૨૮૧૫ ॥

પર સંતાનમાં તે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો કેને કંઈ વારતુનો અભાવ થાય ? વળી એ પ્રમાણે નિર્ધનતાનો વ્યપદેશ નહિ થાય અને પરધનની નિષ્ફળતા પણ નહિ થાય તેથી સર્વ ધન, ભક્તિનું ફળ, અને શેષ ક્રિયાનું ફળ સર્વ સામાન્ય થશે, તેમજ અકૃત આગમ અને કૃત નાશ પ્રાપ્તિ થશે ભક્તિમાનના સંતાનથી તે નિત્ય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો એ રીતે પણ તે અનુત્પન્ન કેમ કહેવાય ? સંતાનીપણને લીધે બીજાંકુરાદિની પેઠે તે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી નમસ્કાર એ જ્ઞાન-શબ્દ-કાયક્રિયા-અથવા તે એ આદિનો સંયોગ થાય, તો પણ તે (ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળા હોવાથી) સર્વશઃ અનુત્પન્ન નથી. ૨૮૧૫

આધનૈગમ નયવાદી અહીં એમ કહેવા માગે કે નાનાવિધ જીવોમાં નમસ્કારનો સર્વ કાળ અવ્યવરોધ હોવાથી અહીં નથી જણાતો તે છતાં પણ ત્યાં પર સંતાપમાં તે સદૈવ વિદ્યમાન છે, જો આ પ્રમાણે અન્ય સંતાનવર્તિ વસ્તુ અન્યની વિદ્યમાન છે એમ કહેવાય, તો પછી ધનાદિક એવી કંઈ વસ્તુ છે, કે જે કોઈને અવિદ્યમાન ન હોય ? અર્થાત્ સર્વને અભાવ પ્રાપ્તિ થાય, તેમજ ઉપલક્ષણથી સર્વ વસ્તુ સર્વને વિદ્યમાન થાય, અને તેથી કરીને ધનવાનના ધનવડે નિર્ધન પણ ધનવાળો કહેવાય, કોઈપણ નિર્ધન ન કહેવાય. અને આ પ્રમાણે માનવાથી તેનું ફળ પણ ત્યાં વિદ્યમાન હોય છે

આ પ્રમાણે થવાથી એક ધનવાનનું ધન, તે સર્વ દરિદ્રિઓને પણ સામાન્યપણે પ્રાપ્તિ થાય, અથવા એક નમસ્કારવાળાનું અહીંદાદિની ભક્તિનું ફળ, તે નમસ્કારરહિત મિથ્યાત્વીઓને પણ સાધારણપણે પ્રાપ્તિ થાય, તથા બીજું જે દાન-ધ્યાન-હિંસા-મૃષાવાદ વિગેરે ક્રિયાનું ફળ તે સર્વને સાધારણ પ્રાપ્તિ થાય, અને તેમ થવાથી મુખ્ય-દુઃખ, પુન્ય-પાપ, વિગેરે નહિ કરેલાનું આગમન થાય, અને કરેલા પુન્ય-પાપાદિનો વિનાશ થાય.

(૨૭૪) આદ્ય નૈગમનયના અભિપ્રાયે જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પોની નિત્યત્વ સિદ્ધિ.

વળી કદાચ એમ કહેવામાં આવે, કે ભક્તિમાન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો જે સન્તાન-પ્રવાહ છે, તેની અપેક્ષાએ નમસ્કાર નિત્ય છે. કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો સન્તાન કદી પણ વિચ્છેદ પામતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે. “જે નિત્ય છે તે આકાશની જેમ ઉત્પન્ન નથી થતું.” માટે નમસ્કાર અનુત્પન્ન છે. આ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે એ રીતે પણ નમસ્કાર અનુત્પન્ન થતો નથી, જો કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તો અનિત્યજ છે, મનુષ્યાદિ ભાવે તેમનો ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે. તેથી કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ અભિન્ન એવો નમસ્કાર પણ સંતાની હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે સંતાની છે, તે બીજાંકુરાદિની જેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે અહીં પણ સમ્યગ્દષ્ટિ સંતાનીથી અભિન્ન એવો નમસ્કાર પણ સંતાની હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે નમસ્કાર અનુત્પન્ન નથી પણ ઉત્પન્ન છે.

અથવા નમસ્કાર એ જ્ઞાનરૂપ હોય, “નમો અરિહંતાર્ણ” ઇત્યાદિ શબ્દરૂપ હોય, શિરોનમન-હાથ જોડવા-અમુક અવયવો સંકેતવાદિ કાયિક ક્રિયારૂપ હોય, કે એ જ્ઞાનાદિ સંયોગરૂપ હોય. તોપણ તે નમસ્કાર અનુત્પન્ન કહી શકાય, કારણ કે જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પો ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળા છે. માટે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું તેજ વધારે લાભદાયક છે. ૨૮૧૨-થી-૨૮૧૫.

હવે ઉપરોક્ત જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પોને આદ્યનૈગમ નિત્યરૂપે સિદ્ધ કરવાને કહે છે.

નણુ જીવાઓઽણ્ણં નાણં, ણિચ્છો ય સો તઓ તં પિ ।

નિચ્છુઘાહો ય સુણ્ જમક્ખાવક્ખરાણાંતભાગો ત્તિ ॥ ૨૮૧૬ ॥

અહવા અરુવગુણઓ નાણં નિચ્ચં નહાવગાહો વ્વ ।

લયણ-પ્પયાસપરિણામઓ વ્વ સવ્વં જહા અણવો ॥ ૨૮૧૭ ॥

દરિસણપરત્થયાઓ અહંદિયત્થત્તઓઽણવત્થાઓ ।

સંબંધનિચ્ચયાઓ સદાવત્થાણમણુમેઝં ॥ ૨૮૧૮ ॥

જ્ઞાન જીવથી અનન્ય છે, અને જીવ નિત્ય છે, તેથી તે જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. વળી સૂત્રમાં અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય અનાવૃત કહ્યો છે. અથવા જ્ઞાન અરૂપી ગુણ હોવાથી આકાશના અવગાહની જેમ નિત્ય છે, અથવા જ્ઞાનાદિ સર્વ તિરોભાવ અને આ વિર્ભાવ રૂપ સ્વભાવવાળા હોવાથી પરમાણુની જેમ નિત્ય છે. શબ્દોચ્ચાર પર પ્રત્યાયક હોવાથી, અતીન્દ્રિય અર્થનો અભિધાયક હોવાથી, અનવસ્થાથી અને નિત્ય સંબંધથી શબ્દનું અવસ્થાન-નિત્યપણું સાધ્ય છે. ૨૮૧૬-થી-૨૮૧૮.

નિત્ય જીવથી જ્ઞાન અભિન્ન છે તેથી જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. જ્ઞાન આકાશની જેમ નિત્ય હોવાથી ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળું નથી. વળી “સવ્વજીવાણં પિ ય ણ અક્ખરસ્સ અણન્તભાગો નિચ્છુઘાહિયઓ” સર્વ જીવોને અક્ષરનો-કેવળજ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ હુમેમાં અનાવૃત છે.” એમ શ્રુતમાં કહ્યું છે, તેથી પણ આકાશની જેમ તે અનાવૃત હોવાથી નિત્ય છે, અથવા આકાશ દ્રવ્યના અવગાહ ગુણની જેમ જ્ઞાન અરૂપી દ્રવ્યનો ગુણ હોવાથી નિત્ય છે. અથવા જ્ઞાન-શબ્દ વિગેરે સર્વ કંઈ પરમાણુઓની જેમ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ રૂપ ધર્મવાળું હોવાથી નિત્ય છે.

એ પ્રમાણે પૂર્વે વિશેષવાદીનયોએ જ્ઞાનાદિ ચાર વિકલ્પોને ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળા માનીને નમસ્કારને ઉત્પન્ન કહ્યો હતો, તેમાંના પહેલા પક્ષને જ્ઞાનને ઉપર મુજબ નિત્યપણું સિદ્ધ કરીને હવે આદ્યનૈગમ નયવાદી શબ્દને નિત્યપણું સિદ્ધ કરે છે.

શબ્દનો ઉચ્ચાર બીજાને પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી શબ્દ સદા અવસ્થિત છે-નિત્ય છે. મતસભ્ય એ છે કે વક્તા જે શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તે કેવળ શબ્દને ઉત્પન્ન કરવામાટે જ કરે છે એમ નહિ, પરન્તુ બીજાને પ્રતીતિ કરાવવા માટે શબ્દ પ્રયોગ કરે છે. એ ઉપરથી એવો ન્યાય સિદ્ધ થાય છે કે-જે બીજાને માટે વ્યાપારાય છે, તે તે વ્યાપાર-કાળની પૂર્વે પણ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ વૃક્ષ છેલ્લા માટે વ્યાપારાતો કુંડાડો, વૃક્ષ છેલ્લે કિયા કાળની પૂર્વે પણ હોય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. માટે શબ્દ સદા અવ-સ્થિત હોવાથી નિત્ય છે.

અથવા મેરૂ સ્વર્ગ વિગેરે અર્થો શબ્દના અભિધેયપણે હોવાથી કેવળજ્ઞાનની પેઠે શબ્દ નિત્ય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-ધટ્ટ-પટ્ટાદિ ઇન્દ્રિય આદ્ય જે અર્થો છે, તેઓમાં સંકેતના વશથી વાચકપણાનો સંબંધ કરાએલો છે, તેથી શબ્દનું નિત્યપણું સિદ્ધ નહિ થાય, પરન્તુ જે મેરૂ વિગેરે અતીન્દ્રિય અર્થો છે, તેઓનો અતીન્દ્રિયપણાને લીધે સંકેત નહિ કરી શકાય, તેઓમાં તો અનાદિ કાળથી સંસિદ્ધ, શબ્દનો વાચ્ય-વાચકપણાનો સં-બંધ અકૃતક છે. આથી કરીને અતીન્દ્રિય અર્થોની સાથે અકૃતકપણાવડે અનાદિકાળથી સિદ્ધ એવા વાચ્ય-વાચકભાવ રૂપ શબ્દના નિત્ય સંબંધથી શબ્દનું નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે, પણ સ્વયં અનિત્ય એવા શબ્દનો અનાદિ સિદ્ધ નિત્ય મેરૂ આદિ અર્થોની સાથે વાચ્ય-વાચક ભાવનો સંબંધ સિદ્ધ નથી થતો.

જો એ પ્રમાણે હોય, તો ઘટાદિ અર્થના વાચક શબ્દોનું નિત્યપણું કેવીરીતે સિદ્ધ થશે ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-મેરૂ આદિ અર્થના વાચક શબ્દોનું નિત્યપણું સિદ્ધ થવાથી ઘટાદિ વાચક શબ્દોનું પણ નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે. જેમકે-ઘટાદિ અર્થ વાચક શબ્દો, મેરૂ આદિ અર્થવાચક શબ્દોની પેઠે નિત્ય છે, કેમકે તેમાં પણ શબ્દપણું છે.

અથવા બીજાએ ઘટાદિ વાચક શબ્દો અનાદિ કાળથી તદ્રાચકપણે સિદ્ધ હોવાથી નિત્ય છે. જે અનાદિકાળથી સિદ્ધ છે, તે ચન્દ્ર-સૂર્ય-વિમાન-આદિની પેઠે નિત્ય હોય છે, ઘટાદિ વાચક શબ્દો અનાદિકાળથી સિદ્ધ છે, તેથી તે નિત્ય છે.

ઘટાદિ વાચક શબ્દો સાંકેતિક હોવાથી અનાદિ કાળથી સિદ્ધ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ સંકેત કરી શકાતોજ નથી. જે શબ્દવડે સંકેત કરાય તેમાં બીજા સંકેતકારક શબ્દની અપેક્ષા રાખવી પડે, તેમાં ત્રીજા શબ્દની, પુનઃ તેમાં ચોથા શબ્દની અપેક્ષા રાખવી પડે, એમ વારંવાર અન્યની અપેક્ષાથી અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય, તેથી સંકેત કરી શકાય નહિ. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે છેલ્લે ગમે તે કોઈ એક અકૃત સંકેતવાળો શબ્દ માની લઈશું, તો પૂર્વના પણ બીજા શબ્દો, અન્ય શબ્દોની પેઠે શબ્દ-પણાથી અકૃત સંકેતવાળાજ છે. માટે ઘટાદિવાચક શબ્દો પણ અસાંકેતિક હોવાથી અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે.

એ ઉપરોક્ત ન્યાયે ઘટાદિ પદાર્થો સાથે શબ્દનો વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધ નિત્ય છે, જો શબ્દ અનિત્ય હોય, તો વાચ્ય-વાચક ભાવનો સંબંધ નિત્ય ઘટી શકે નહિ. આ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિનું નિત્યપણું સિદ્ધ થવાથી જ્ઞાનાત્મક નમસ્કાર પણ આદ્ય નૈગમનયના અભિપ્રાયે અનુત્પન્ન-નિત્ય છે, એથ સિદ્ધ થયું. ૨૮૧૬-થી-૨૮૧૮.

હવે બીજા નયો, એજ ઉપરોક્ત હેતુથી જ્ઞાનાદિનું અનિત્યપણું સાધે છે:-

જેનં ચિય જીવાઓઽણન્નં તેજેય નાણમુપ્પાદં ।

उपपज्जइ जं जीवो बहुहा देवाइभावेण

(૨૭૪) આદ્ય નૈગમનયના અભિપ્રાયે જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પોની નિત્યત્વ સિદ્ધિ.

વળી કદાચ એમ કહેવામાં આવે, કે ભક્તિમાન સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો જે સંતાન-પ્રવાહ છે, તેની અપેક્ષાએ નમસ્કાર નિત્ય છે. કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો સંતાન કદી પણ વિચ્છેદ પામતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે. “જે નિત્ય છે તે આકાશની પેઠે ઉત્પન્ન નથી થતું.” માટે નમસ્કાર અનુત્પન્ન છે. આ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે એ રીતે પણ નમસ્કાર અનુત્પન્ન થતો નથી, જે કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તો અનિત્યજ છે, મનુષ્યાદિ ભાવે તેમનો ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે. તેથી કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ અભિન્ન એવો નમસ્કાર પણ સંતાની હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે સંતાની છે, તે બીજાંકુરાદિની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે અહીં પણ સમ્યગ્દષ્ટિ સંતાનીથી અભિન્ન એવો નમસ્કાર પણ સંતાની હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે નમસ્કાર અનુત્પન્ન નથી પણ ઉત્પન્ન છે.

અથવા નમસ્કાર એ જ્ઞાનરૂપ હોય, “નમો અરિહંતાણં” ઈત્યાદિ શબ્દરૂપ હોય, શિરોનમન-હાથ જોડવા-અમુક અવયવો સંકેતવાદિ કાયિક ક્રિયારૂપ હોય, કે એ જ્ઞાનાદિ સંયોગરૂપ હોય. તોપણ તે નમસ્કાર અનુત્પન્ન કહી શકાય, કારણ કે જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પો ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળા છે. માટે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું તેજ વધારે લાભદાયક છે. ૨૮૧૨-થી-૨૮૧૫.

હવે ઉપરોક્ત જ્ઞાનાદિ ચારે વિકલ્પોને આદ્યનૈગમ નિત્યરૂપે સિદ્ધ કરવાને કહે છે.

નણુ જીવાઓડણણં નાણં, ણિચ્છો ય સો તઓ તં પિ ।

નિચ્ચુગ્ધાહો ય સુણ જમક્કવાવસ્સરાણાંતમાગો ત્તિ ॥ ૨૮૧૬ ॥

અહવા અરુવગુણઓ નાણં નિચ્ચં નહાવગાહો વ્વ ।

લયણ-પ્પયાસપરિણામઓ વ્વ સવ્વં જહા અણવો ॥ ૨૮૧૭ ॥

દરિસણપરત્થયાઓ અહંદિયત્તઓડણવત્થાઓ ।

સંવંધનિચ્ચયાઓ સદાવત્થાણમણુમેઅં ॥ ૨૮૧૮ ॥

જ્ઞાન જીવથી અનન્ય છે, અને જીવ નિત્ય છે, તેથી તે જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. વર્ણી સૂત્રમાં અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય અનાવૃત્ત કહ્યો છે. અથવા જ્ઞાન અરૂપી ગુણ હોવાથી આકાશના અવગાહની પેઠે નિત્ય છે, અથવા જ્ઞાનાદિ સર્વ તિરોભાવ અને આ વિભાવ રૂપ સ્વભાવવાળા હોવાથી પરમાણુની પેઠે નિત્ય છે. શબ્દોચ્ચાર પર પ્રત્યાયક હોવાથી, અતીન્દ્રિય અર્થનો અભિધાયક હોવાથી, અનવસ્થાથી અને નિત્ય સંબંધથી શબ્દનું અવસ્થાન-નિત્યપણું સાધ્ય છે. ૨૮૧૬-થી-૨૮૧૮.

નિત્ય જીવથી જ્ઞાન અભિન્ન છે તેથી જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. જ્ઞાન આકાશની પેઠે નિત્ય હોવાથી ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળું નથી. વળી “સવ્વજીવાણં પિ ય ણ અક્કરસ્સ અણ-ન્તમાગો નિચ્ચુગ્ધાહિયઓ” સર્વ જીવોને અક્ષરનો-કેવળજ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ હુમેગાં અનાવૃત્ત છે.” એમ શ્રુતમાં કહ્યું છે, તેથી પણ આકાશની પેઠે તે અનાવૃત્ત હોવાથી નિત્ય છે. અથવા આકાશ દ્રવ્યના અવગાહ ગુણની પેઠે જ્ઞાન અરૂપી દ્રવ્યનો ગુણ હોવાથી નિત્ય છે. અથવા જ્ઞાન-શબ્દ વિગેરે સર્વ કંઈ પરમાણુઓની પેઠે આવિભાવ-તિરોભાવ રૂપ ધર્મવાળું હોવાથી નિત્ય છે.

એ પ્રમાણે પૂર્વે વિશેષવાદીનયોએ જ્ઞાનાદિ ચાર વિકલ્પોને ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળા માનીને નમસ્કારને ઉત્પન્ન કહ્યો હતો, તેમાંના પહેલા પક્ષને જ્ઞાનને ઉપર મુજબ નિત્યપણે સિદ્ધ કરીને હવે આદ્યનૈગમ નયવાદી શબ્દને નિત્યપણે સિદ્ધ કરે છે.

શબ્દનો ઉચ્ચાર બીજાને પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી શબ્દ સદા અવસ્થિત છે-નિત્ય છે. મતસભ્ય એ છે કે વક્તા જે શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તે કેવળ શબ્દને ઉત્પન્ન કરવામાટે જ કરે છે એમ નહિ, પરંતુ બીજાને પ્રતીતિ કરાવવા માટે શબ્દ પ્રયોગ કરે છે. એ ઉપરથી એવો ન્યાય સિદ્ધ થાય છે કે-જે બીજાને માટે વ્યાપારાય છે, તે તે વ્યાપાર-કાળની પૂર્વે પણ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ વૃક્ષ છેલ્લા માટે વ્યાપારાતો કુંહાડો, વૃક્ષ છેલ્લે ક્રિયા કાળની પૂર્વે પણ હોય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. માટે શબ્દ સદા અવ-સ્થિત હોવાથી નિત્ય છે.

અથવા મેરૂ સ્વર્ગ વિગેરે અર્થો શબ્દના અભિધેયપણે હોવાથી કેવળજ્ઞાનની પેઠે શબ્દ નિત્ય છે. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે-ઘટ-પટાદિ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય જે અર્થો છે, તેઓમાં સંકેતના વશથી વાચકપણાનો સંબંધ કરાએલો છે, તેથી શબ્દનું નિત્યપણું સિદ્ધ નહિ થાય, પરંતુ જે મેરૂ વિગેરે અતીન્દ્રિય અર્થો છે, તેઓનો અતીન્દ્રિયપણાને લીધે સંકેત નહિ કરી શકાય, તેઓમાં તો અનાદિ કાળથી સંસિદ્ધ, શબ્દનો વાચ્ય-વાચકપણાનો સં-બંધ અકૃતક છે. આથી કરીને અતીન્દ્રિય અર્થોની સાથે અકૃતકપણાવડે અનાદિકાળથી સિદ્ધ એવા વાચ્ય-વાચકભાવ રૂપ શબ્દના નિત્ય સંબંધથી શબ્દનું નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે, પણ સ્વયં અનિત્ય એવા શબ્દનો અનાદિ સિદ્ધ નિત્ય મેરૂ આદિ અર્થોની સાથે વાચ્ય-વાચક ભાવનો સંબંધ સિદ્ધ નથી થતો.

જો એ પ્રમાણે હોય, તો ઘટાદિ અર્થના વાચક શબ્દોનું નિત્યપણું કેવીરીતે સિદ્ધ થશે ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે-મેરૂ આદિ અર્થના વાચક શબ્દોનું નિત્યપણું સિદ્ધ થવાથી ઘટાદિ વાચક શબ્દોનું પણ નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે. જેમકે-ઘટાદિ અર્થ વાચક શબ્દો, મેરૂ આદિ અર્થવાચક શબ્દોની પેઠે નિત્ય છે, કેમકે તેમાં પણ શબ્દપણું છે.

અથવા બીજાએ ઘટાદિ વાચક શબ્દો અનાદિ કાળથી તદ્વાચકપણે સિદ્ધ હોવાથી નિત્ય છે. જે અનાદિકાળથી સિદ્ધ છે, તે ચન્દ્ર-સૂર્ય-વિમાન-આદિની પેઠે નિત્ય હોય છે, ઘટાદિ વાચક શબ્દો અનાદિકાળથી સિદ્ધ છે, તેથી તે નિત્ય છે.

ઘટાદિ વાચક શબ્દો સાંકેતિક હોવાથી અનાદિ કાળથી સિદ્ધ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ સંકેત કરી શકતોજ નથી. જે શબ્દવડે સંકેત કરાય તેમાં બીજા સંકેતકારક શબ્દની અપેક્ષા રાખવી પડે, તેમાં ત્રીજા શબ્દની, પુનઃ તેમાં ચોથા શબ્દની અપેક્ષા રાખવી પડે, એમ વારંવાર અન્યની અપેક્ષાથી અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય, તેથી સંકેત કરી શકાય નહિ કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે છેલ્લે ગમે તે કોઈ એક અકૃત સંકેતવાળો શબ્દ માની લઈશું, તો પૂર્વના પણ બધા શબ્દો, અન્ય શબ્દની પેઠે શબ્દ-પણાથી અકૃત સંકેતવાળાજ છે. માટે ઘટાદિવાચક શબ્દો પણ અસાંકેતિક હોવાથી અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે.

એ ઉપરોક્ત ન્યાયે ઘટાદિ પદાર્થો સાથે શબ્દનો વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધ નિત્ય છે, જો શબ્દ અનિત્ય હોય, તો વાચ્ય-વાચક ભાવનો સંબંધ નિત્ય ઘટી શકે નહિ. આ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિનું નિત્યપણું સિદ્ધ થવાથી જ્ઞાનાત્મક નમસ્કાર પણ આથ નૈગમનયના અભિપ્રાયે અવુત્પન્ન-નિત્ય છે, એથ સિદ્ધ થયું. ૨૮૧૬-થી-૨૮૧૮.

હવે બીજા નયો, એજ ઉપરોક્ત હેતુથી જ્ઞાનાદિનું અનિત્યપણું સાધે છે:—

જેનં ચિય જીવાઓઽણન્તં તેજેય નાણમુપ્પાદં ।

ઉપ્પજ્ઞઈ જે જીવોં બહુહાં દેવાઈભાવેણ

અવિસિદ્ધવસ્તુભાગો સુત્તેઽભિદ્ધિઓ ન સમ્મનાણં તિ ।

કોઽવસરો તસ્સ इहं सम्मंनाणाहिगारम्मि ? ॥ ૨૮૨૦ ॥

અવગાઢનાદઓ નણુ ગુણત્તઓ ચેવ પત્તધમ્મ વ્વ ।

उप्पायाइसहावा तह जीवगुणा वि को दोसो ? ॥ ૨૮૨૧ ॥

અવગાઢારં ચ વિણા કુઓઽવગાહો ત્તિ તેણ સંજોગો ।

उप्पाई सोऽवस्सं गच्चुवगारादओ चवं ॥ ૨૮૨૨ ॥

ન ય પજ્જવઓ ભિન્નં દવ્વમિદ્દેગંતઓ જઓ તેણં ।

तन्नासम्मि कहं वा नहादओ सव्वहा निच्चा ? ॥ ૨૮૨૩ ॥

નિચ્ચત્તસાહણાણિ ય સદ્સસાસિદ્ધયાઇદુદ્ધાઈં ।

संभवओ वच्चाईं पक्खो-दाहरणदोसा य ॥ ૨૮૨૪ ॥

યણિરૂપ્પાઈં ઇંદિયગજ્ઞત્તાઓ પયત્તજત્તાઓ ।

पुगलसंभूईओ पच्चयभेए य भेयाओ ॥ ૨૮૨૫ ॥

उप्पाईं नाणमिदं निमित्तसव्भावओ जहा कुंभो ।

तह सद-कायकिरिया तस्संजोगो व जोऽभिमओ ॥ ૨૮૨૬ ॥

જે કારણથી જ્ઞાન જીવથી અભિન્ન છે, તે કારણથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે જીવ બહુધા દેવાદિ ભાવે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે, (અક્ષરનો અનન્ત-ભાગ ભાગ નિત્ય અનાવૃત્ત) સૂત્રમાં કહ્યો છે, તે અવિશિષ્ટ ભાગ કહ્યો છે, સમ્યજ્ઞાનરૂપ કહ્યો; તેથી અહીં સમ્યજ્ઞાનના અધિકારમાં તેનો શો અધિકાર છે? વળી અવગાહનાદિ ગુણો હોવાથી પત્રના નીલ-રક્તાદિ ગુણોની પેઠે ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળા છે, તેવી રીતે નમસ્કારાદિ જીવના ગુણો પણ ઉત્પાદાદિ ધર્મવાળા છે, એમ કહેવામાં શો દોષ છે? (તથા જીવ અને પરમાણુ આદિ) અવગાહક વિના અવગાહ ક્યાંથી હોય? (આકાશની સાથે જીવાદિનો) સંયોગ તે અવગાહ, (એમ કહેવામાં આવે,) તો તે સંયોગ (એ આંગળીના સંયોગની પેઠે) અવશ્ય ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળો છે, એજ પ્રમાણે ગતિ ઉપકારાદિ ધર્માસ્તિકાયાદિના ગુણો પણ ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળા જાણવા, વળી (ઘટાદિનો સંયોગ વર્ણ-ગન્ધ વિગેરે) પર્યાયોથી (આકાશ-પરમાણુ આદિ) દ્રવ્ય, એકાન્તે ભિન્ન નથી (પરંતુ અભિન્ન પણ છે.) કેમકે પર્યાયનો નાશ થવાથી (તે દ્રવ્યનો પણ નાશ થાય છે) એટલે આકાશાદિ સર્વથા નિત્ય કેમ કહી શકાય? નજ કહી શકાય, તથા શબ્દનું નિત્ય પણ સાધનારા દર્શન પરાર્થતાદિ હેતુઓ અસિદ્ધતાદિ દોષોથી દુષ્ટ છે, વળી સંભવથી પણ અને ઉદાહરણાદિ દોષો પણ કહેવા, માટે શબ્દ (નિત્ય નથી પણ) ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે (ઘટની પેઠે) તે ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થાય છે, પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે, પુદ્ગલોથી ઉત્પત્તિ છે, એને તાલુઆદિ પ્રત્યયના ભેદથી ભેદવાળો છે; તેવીજ રીતે જ્ઞાન પણ ઘટની પેઠે નિમિત્તના સદ્ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે, તથા શબ્દ-શિરોનમન આદિ કાયિક ક્રિયા અને તેનો દ્વિકાદિકસંયોગ (જે નિત્યપણે કહેલ છે) તે પણ સ્વસ્વનિમિત્તથી થાય છે, તેથી તે પણ ઘટની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે. (માટે જ્ઞાનાદ્યાત્મક નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, સિદ્ધ થયું;) ૨૮૨૯-થી-૨૮૨૬-

“ જડકતો તિવિહસામિત્તા ” ધત્યાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન. (૩૭૭)

હવે “ જડ કતો તિવિહસામિત્તા ” ૨૮૦૬ ધત્યાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

ઉપ્પત્તિમઓઽવસ્સં નિમિત્તમસ્સ ઉ નયત્તિયં તિવિહં ।

ઇચ્છઇ નિમિત્તમેત્તો જમ્પણહા નત્થિ સંભૂઈ ॥ ૨૮૨૭ ॥

દેહસમુત્થાણં ચ્ચિય હેઝ ભવપચ્ચયાવહિસ્સેવ ।

પુવ્વુપ્પણ્ણસ્સ વિ સે રૂહભવભાવો સમુત્થાણં ॥ ૨૮૨૮ ॥

અળ્ણે સયમુત્થાણં સવિરિયમન્નોવગારવિમુહં તિ ।

તદ્જુત્તં તદવત્થે ચુયલદ્દે લલ્લિઓ ણણં ॥ ૨૮૨૯ ॥

પરઓ સવળમહિગમો પરોવણ્ણો ત્તિ વાયણાઽભમિયા ।

લલ્લી ય તદાવરણકલ્લઓવસમઓ સયં લાહો ॥ ૨૮૩૦ ॥

ઉજ્જુમુયણયમયમિણં પુવ્વુપ્પન્નસ્સ કિં સમુત્થાણં ।

અહ સંપયમુપ્પજ્જઈ ન વાયણા લલ્લિમિત્તં તં ॥ ૨૮૩૧ ॥

પરઓ સયં વ લાભો જડ પરઓ વાયણા, સયં લલ્લી ।

જં ન પરઓ સયં વા તઓ કિમન્નં સમુત્થાણં ? ॥ ૨૮૩૨ ॥

ઉપ્પજ્જઈ નાર્હિયં તકિરિઓવરમઓ કયવહો વ ।

અહવા કયં પિ કીરડ કીરડ નિચ્ચં કઓ ણિદ્ધા ? ॥ ૨૮૩૩ ॥

હોઝ વ પુવ્વુપ્પાઓ તહ વિ ન સો લલ્લિ-વાયણામિત્તો ।

જેણ પુરા વિ સયં વા પરઓ વા હોજ્જ સે લાહો ॥ ૨૮૩૪ ॥

ઉત્પત્તિમાન વસ્તુનું અવશ્ય નિમિત્ત હોય છે, આ નમસ્કારના ત્રિવિધ નિમિત્ત ત્રણ નયો ઇચ્છેછે, કેમકે તે નિમિત્ત વિના અન્યથા તેની ઉત્પત્તિ નથી થતી. લવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનને જેમ દેહસમુત્થાનજ હેતુ છે, તેમ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ તે નમસ્કારને આ લવનું શરીર કારણરૂપ છે. બીજા આચાર્યો અન્ય ઉપકારથી વિશુદ્ધ સ્વવીર્યને યો-તાનું ઉત્થાન માને છે, તે યોગ્ય નથી; કેમકે વીર્ય છતાં (કોઈને નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે) અને કોઈને પુનઃ પણ વ્યૂત થયા છતાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે લલ્લિય વિના બીજું કારણ નથી. બીજા પાસેથી સાંભળવું, બોધ લેવો, અથવા પરોપદેશ તે વાચના કહેવાય છે; અને તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જે સ્વયં લાભ થાય તે લલ્લિય કહેવાય છે. ઋણુસૂત્ર-નયનો મત એવો છે કે પૂર્વોત્પન્ન નમસ્કારને (દેહરૂપ) સમુત્થાન શું કરે છે ? (કંઈજ નહિ) અને જો હમણાં આ લવમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે, તો વાચન અને લલ્લિય સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી. કેમકે નમસ્કારનો લાભ પરથી અથવા સ્વયં થાય છે, જો પરથી થાય તો તે વાચના છે, અને સ્વયં થાય તો તે લલ્લિય છે. પરથી અથવા સ્વયં જો ન થાય, તો બીજું સમુત્થાન એ શું છે ? અતીત ક્રિયાવાળી વસ્તુ કરેલા ઘડાની પેઠે તેને ક્રિયા ઉપરમ થવાથી પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી. અને જો કરેલી વસ્તુ પણ કરાતી હોય, તો નિત્ય કરાઓ, (પણ) તેને નિષ્ઠા ક્યાંથી થશે ? અથવા લલે નમસ્કારનો પૂર્વોત્પાદ હો, તો પણ તે લલ્લિય અને વાચનાથી ભિન્ન નથી. કારણ કે પૂર્વે પણ સ્વયં અથવા બીજા થી નમસ્કારનો લાભ થાય છે. ૨૮૨૭-થી-૨૮૩૪.

જે વસ્તુ ઉત્પત્તિમાન હોય છે, તે અવશ્ય નિમિત્તવાળી હોય છે, એ નિયમાનુસાર અશુદ્ધ નૈગમ-સંગ્રહ-અને વ્યવહાર, એ ત્રણ નયો નમસ્કારને ઉત્પત્તિમાન મનતા હોવાથી, તેના સમુત્થાન-વાચના-અને લબ્ધિ એ ત્રણ નિમિત્ત માને છે, કારણ કે એ ત્રિવિધ નિમિત્ત-કારણ વિના બીજી રીતે નમસ્કારની ઉત્પત્તિ નથી થતી,

ઉપરોક્ત નમસ્કારના ત્રણ નિમિત્તોમાંનું પહેલું નિમિત્ત સમુત્થાન (શરીર) છે, કેમકે શરીરથી નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં એવી શંકા કરવામાં આવે કે સ્વઆવરણના ક્ષયથી અન્ય ભવમાં નમસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેને આ ભવનું શરીર કેવી રીતે હેતુભૂત થઈ શકે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જેમ તીર્થંકરાદિ સંખ્યાથી ભવ પ્રત્યયિક અર્વાધિજ્ઞાન પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ આ ભવના શરીર સિવાય તે નથી હોતું, તેવી રીતે આ ભવનું શરીર પણ તે નમસ્કારનું કારણ થાય છે. અથવા જેમ ઘટાદિક પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા હોય છે, છતાં તે દીપકવડે પ્રગટ કરાય છે, તેવી રીતે નમસ્કાર પણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થએલ હોય, છતાં પણ તે આ ભવના શરીરથી પ્રગટ થાય છે, તેથી સમુત્થાન-હેતુ નમસ્કારનું નિમિત્ત કહેવાય છે.

બીજા આચાર્યો અન્ય ઉપકારની અપેક્ષાથી વિમુખ એવા સ્વવીર્યને નમસ્કારનું સમુત્થાનકારણ કહે છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે નમસ્કારના અનન્તર કારણપણે તે વ્યભિચારી છે. વીર્ય વિદ્યમાન છતાં કોઈકને નમસ્કાર પ્રાપ્ત થયો હોય, તે સ્વઆવરણના ઉદયથી પુનઃ ભ્રષ્ટ થાય છે, અને ભ્રષ્ટ થયા છતાં પણ પુનઃ તદાવરણના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત પણ થાય છે. એ પ્રમાણે વીર્ય છતાં નમસ્કારનો લાભાલાભ થાય છે, તેથી જણાય છે કે લબ્ધિ સિવાય નમસ્કારનું કારણ વીર્ય નથી. કેમકે નમસ્કારના લાભાલાભમાં વીર્ય અન્વય-વ્યતિરેકાનુસારી નથી, તેથી તે વ્યભિચારી છે; અને લબ્ધિ તો અન્વય-વ્યતિરેકાનુસારી હોવાથી અવ્યભિચારી કારણ છે.

હવે બીજું નિમિત્ત વાચના અને ત્રીજું નિમિત્ત લબ્ધિ, તેનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. પરથી શ્રવણ એટલે ગુરૂ પાસેથી સાંભળીને બોધ લેવો, અથવા પરોપદેશ, તે વાચના કહેવાય છે. અને એ વાચના સિવાય તદાવરણના ક્ષયોપશમથી જે નમસ્કારનો લાભ થાય તે લબ્ધિ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તો તદાવરણ એટલે નમસ્કારાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ તે જ લબ્ધિ છે, અને નમસ્કારનો લાભ તે તેનું કાર્ય છે, પરંતુ અહીં જે નમસ્કારના લાભને લબ્ધિ કહી છે, તે કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને કહી છે. એ પ્રમાણે અશુદ્ધ નૈગમ-સંગ્રહ-અને વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયે નમસ્કારનાં ત્રણ કારણ છે. ઋણુસૂત્ર નય તો વાચના અને લબ્ધિ એ બેજ કારણ માને છે.

ઋણુસૂત્ર નયની એવી માન્યતા છે કે જે નમસ્કાર પૂર્વ ભવમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેને આ ભવનું શરીરરૂપ સમુત્થાન કારણ શું ઉપકાર કરે છે? કે જેથી તેને કારણરૂપે માનો છો? તે કંઈ જ કરતું નથી કેમકે ઉત્પન્ન થએલને કારણની અપેક્ષા નથી હોતી. હવે જે આ ભવમાં નમસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો તેમાં વાચના અને લબ્ધિ સિવાય બીજું કંઈ કારણ જણાતું નથી. કારણ કે નમસ્કારનો લાભ પરથી થાય, અથવા સ્વયં થાય, જે પરથી થાય, તો ગુરૂપદેશરૂપ વાચનાજ તેમાં કારણ છે, અને સ્વયં પ્રાપ્ત થાય, તો તદાવરણ ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ સિવાય બીજું કંઈ તેમાં કારણ નથી. જે પરથી અથવા સ્વયં ઉત્પન્ન નથી થતું, તે ગદ્યેગના શીંગડાની પેઠે અવસ્થારૂપ જ છે. જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં વાચના અને લબ્ધિ વિના બીજું કંઈ કારણ નથી.

આ ભવમાં અથવા પરભવમાં ઉત્પન્ન થએલા નમસ્કારની ઉત્પત્તિનું કારણ (કહે-
રૂપ) સમુત્થાન છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે; કારણ કે જેની ઉત્પા-
દક ક્રિયા થઈ ગઈ હોય, તે અતીત વસ્તુ કહેવાય. તદ્વત્સાર પૂર્વ ભવમાં થએલ નમસ્કાર-
રૂપ વસ્તુ પુનઃ આ ભવમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. જેમ ઉત્પન્ન થએલા ઘડાની ક્રિયાનો ઉપ-
રમ થવાથી પુનઃ ઘડો ઉત્પન્ન નથી થતો, તેવી રીતે પૂર્વ ભવમાં ઉત્પન્ન થએલા નમસ્કાર-
ની ઉત્પાદક ક્રિયાનો ઉપરમ થવાથી, પુનઃ આ ભવમાં તે ઉત્પન્ન નથી થતો. કરાએલ
વસ્તુ પણ પુનઃ કરાતી હોય, તો પુનઃ પુનઃ નિરન્તર કરે જાયો, પણ તેમ કરવાથી કરણ-
ક્રિયાની સમાપ્તિ ક્યાં થશે? કેવળ અનવસ્થાજ થશે.

અથવા ભલે કદાચ પૂર્વ જન્મમાં નમસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હોય, તો પણ તે ઉત્પાદ-
વાચના અને લબ્ધિ (સિવાય સમુત્થાનરૂપ કારણથા નથી થયો, કારણ કે પૂર્વ ભવમાં જે
નમસ્કારનો લાભ થએલ છે, તે સ્વયં થએલ છે, કે પરથી થએલ છે? જો સ્વયં થએલ
હોય, તો તેમાં લબ્ધિજ કારણ છે, અને પરથી થએલ હોય, તો તેમાં વાચના હેતુબૂત
છે. એ બે સિવાય ત્રીજું સમુત્થાનરૂપ કારણ એમાં ક્યાંઈ જણાતું નથી. માટે વાચના અને
લબ્ધિ એ બેજ નમસ્કાર ના કારણ છે. એમ ઋણુસૂત્ર નયનો અભિપ્રાય છે. ૨૮૨૮-થી-૨૮૩૪

હવે “સેસનયા લલ્લિમિચ્છન્તિ” ૨૮૦૭ એ પદની વ્યાખ્યા કરતા આચાર્ય શ્રી
શબ્દાદિ ત્રણે નયોના અભિપ્રાયે નમસ્કારની ઉત્પત્તિનું કારણ કહે છે.

સદ્દાઈમયં ન લહૃજં ગુરુકમ્મા પવાયણાણ વિ ।

પાવૈય તયાવરણક્વઓવસમઓ જઓડવસ્સં ॥ ૨૮૩૫ ॥

તો હેઝ લલ્લિ ચિય ન વાયણા જઈ મઈક્વઓવસમો ।

તકારણો ત્તિ તમ્મિ વિ નનુ સાડ્ડોગંતિગી દિઢ્ઠા ॥ ૨૮૩૬ ॥

જસ્સ વિ સ તન્નિમિત્તો તસ્સ વિ તમ્મત્તકારણં હોજ્ઞા ।

ન નમોકારસ્સ તઈ કમ્મક્વઓવસમલંભસ્સ ॥ ૨૮૩૭ ॥

અહ કારણોવગારિ ત્તિ કારણં તેણ કારણં સવ્વં ।

પાણ વજ્જવત્થું કો નિયમો સદ્દમેત્તમ્મિ ? ॥ ૨૮૩૮ ॥

અહ પચ્ચાસણતરં કારણમેગં તિયં ચ તો (તઓ) લલ્લિ ।

પઢિવજ્જ, ન ચેદેવં, ન વાયણામિત્તનિયમો તે ॥ ૨૮૩૯ ॥

શબ્દાદિ નયોનો એવો મત છે, કે ભારે કર્મી જીવ વાચના છતાં પણ નમસ્કાર
નથી પામતો, પરંતુ લઘુકર્મી જીવ વાચના વિના પણ તદાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી તે
અવશ્ય પામે છે, માટે લબ્ધિજ તેનો હેતુ છે, વાચના નથી. (વાચના જન્ય) મતિજ્ઞાના-
વરણનો ક્ષયોપશમ હોવાથી, (પરપરાએ) વાચના (નમસ્કારનું કારણ છે, એમ જો
કહેવામાં આવે, તો (તે અયોગ્ય છે, કારણ કે) તેવા ક્ષયોપશમમાં પણ તે વાચના (ગુરુ
કર્મીને યથોક્ત ક્ષયોપશમ કરતી નથી, તેથી) અનેકાન્તિક જણાય છે. (વાચનાથી
કોઈકને કર્મનો ક્ષયોપશમ થતો જણાય છે, તેથી તેની અપેક્ષાએ વાચના નમસ્કારનું
કારણ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે) જેને વાચનાથી મતિજ્ઞાના-
વરણનો ક્ષયોપશમ થાય છે, તેને તે વાચના, માત્ર તે ક્ષયોપશમનું જ કારણ છે, પણ
તદાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નમસ્કારનું કારણ નથી. ક્ષયોપશમરૂપ

કારણને તે વાચના ઉપકારી હોવાથી (કારણનું કારણ હોવાથી) નમસ્કારનું કારણ છે, એમ કહેવામાં આવે, તો (પૃથ્વી-આસન-શયન-આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ) સર્વ બાહ્ય વસ્તુ (ક્ષયોપશમને ઉપકારી હોવાથી પરંપરાએ નમસ્કારનું) કારણ થશે, વાચનારૂપ શબ્દ માત્રમાંજ કારણનો નિયમ શામાટે કહ્યો છે ? (પરંપરાએ સર્વ બાહ્ય વસ્તુ નમસ્કારના કારણને ઉપકારી છે, તોપણ વાચના) અનન્તર-નશ્ચકનું ઉપકારી હોવાથી તેને તેનું કારણ કહીએ છીએ, એમ કહેવામાં આવે, તો લખિંબજ તેનું (નમસ્કારનું) એકાન્તિક કારણ માની લેયો. (કેમકે તેજ નમસ્કારનું અનન્તર કારણ છે.) જો એમ નહિ માનવામાં આવે, તો તે વાચના માત્રનો નિયમ સિદ્ધિ નહિ થાય (પૂર્વોક્ત-પૃથ્વી-આસન શયનાદિ પણ તેના કારણ થશે.) એ પ્રમાણે પ્રથમ કહી ગયા મુજબ પહેલા ત્રણ નયોનું ત્રણ પ્રકારનું કારણ, ઋણસૂત્રને બે પ્રકારનું, શબ્દાદિ નયોનું એકજ લખિંબ કારણ છે. ૨૮૩૫-થી-૨૮૩૯.

એ પ્રમાણે પ્રથમના ત્રણ નય, સમુત્થાન-વાચના અને લખિંબ એ ત્રણ મારણ માને છે, ઋણસૂત્ર નય સમુત્થાન સિવાય બેજ નમસ્કાર કારણ માને છે, અને શબ્દાદિ ત્રણ નય એક લખિંબનેજ નમસ્કારનું કારણ માને છે.

અહીં ઉત્પત્તિદ્વાર સમાપ્ત થયું. હવે નિર્દેશદ્વાર કહે છે.

નમસ્કારનો નિર્દેશ ચાર પ્રકારે છે. નામ નમસ્કાર-સ્થાપના નમસ્કાર-દ્રવ્ય નમસ્કાર અને ભાવ નમસ્કાર. આમાંના નામ અને સ્થાપના નમસ્કારનું સ્વરૂપ સમજી શકાય એવું હોવાથી, તેનું વિવેચન નથી કરત, પણ શરીર-સવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય નમસ્કારનું સ્વરૂપ કહે છે.

નિહળાઈ દવ્વ ભાવોવડત્ત જં કુજ્જ સમ્મદિટ્ઠી ૩ ।

નેવાણ્ણં પયં દવ્વ-ભાવસંકોયણ પયત્થો ॥ ૨૮૪૦-૮૯૦-૩૦૦ ॥

નિહળવાદિ દ્રવ્ય નમસ્કાર છે, અને ઉપયોગવન્ત સમ્યગ્દષ્ટિ જે અરીહંતાદિકને નમસ્કાર કરે તે ભાવ નમસ્કાર છે. નૈપાતિક પદ છે, અને દ્રવ્ય ભાવરૂપ સંકોચ, તે પદાર્થ છે. ૨૮૪૦

નમસ્કાર અને નમસ્કારવાનના અભેદ ઉપચારથી નિહળવાદિ દ્રવ્ય નમસ્કાર કહેવાય છે. આદિ શબ્દથી દ્રવ્યને માટે જે કોઈ વિદ્યા-મંત્ર દેવતા વિગેરેને નમસ્કાર કરે, તે પણ દ્રવ્ય નમસ્કાર કહેવાય છે. તથા જે ઉપયોગવાન સમ્યગ્દષ્ટિ અર્હંતાદિકને નમસ્કાર કરે છે, તે ભાવ નમસ્કાર કહેવાય છે.

હવે પદદ્વાર કહે છે. જેવડે અર્થ જણાય, તે પદ કહેવાય છે. તે પદ નામિક-નૈપાતિક-ઔપસર્ગિક-આખ્યાતિક-અને મિશ્ર. એમ પાંચ પ્રકારે છે તેમાં ‘અર્થ’ એ નામિક પદ છે, ‘ખલુ’ એ નૈપાતિક (અવ્યય) પદ છે, ‘પરિ’ એ ઔપસર્ગિક પદ છે, ‘ધાવતિ’ એ આખ્યાતિક પદ છે, અને ‘સંયત’ એ મિશ્ર પદ છે આ પાંચ પ્રકારનાં પદોમાંથી અહીં નૈપાતિકનો અધિકાર છે. જે પદ અર્હંતાદિકની આદિમાં કે અન્તમાં આવેલું હોય તે નૈપાતિક પદ છે. નમઃ એ પદ અહીં નૈપાતિક છે.

હવે પદાર્થદ્વાર કહે છે—તમોર્હદ્દમ્યઃ ઈત્યાદિ પદોમાં જે નમ પદ છે, તેનો દ્રવ્ય સંકોચ અને ભાવસંકોચ રૂપ અર્થ, તે પદાર્થ કહેવાય છે. તેમાં હાથ-મસ્તક-પગ વિગેરેના સંકોચ તે દ્રવ્ય સંકોચ કહેવાય, અને અર્હંતાદિકના ગુણોમાં વિરુદ્ધ મનો પ્રવેશ

તે ભાવ સંકોચ કહેવાય છે. અહીં ચાર ભાંગા થાય તેમાં પ્રથમ પાલકાદિની પેઠે દ્રવ્ય સંકોચ હોય, પણ ભાવસંકોચ ન હોય. બીજે ભાંગા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવાદિકની પેઠે ભાવસંકોચ હોય, પણ દ્રવ્યસંકોચ ન હોય. ત્રીજે ભાંગા શાંખકુમારાદિની પેઠે દ્રવ્યસંકોચ હોય અને ભાવસંકોચ પણ હોય. ચોથા ભાંગા દ્રવ્યસંકોચ ન હોય, અને ભાવસંકોચ પણ ન હોય એ ભાંગા શૂન્ય છે. ૨૮૪૦

હવે નામ-સ્થાપનાદિ ચારે પ્રકારના નમસ્કારનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

નામાઇચઞ્ચેઓ નિવલેવો મંગલં વ સો નેઓ ।

નામં નમોભિહાણં ટવળા નાસોઽહવાગારો ॥ ૨૮૪૧ ॥

આગમઓઽણુવત્તો અજ્ઞેયા દવઓ નમોકારો ।

નોઆગમઓ જાણય-ભવસરોરાઈરિત્તોઽયં ॥ ૨૮૪૨ ॥

મિચ્છોવહયા જં ભાવઓ વિ કુવન્તિ નિહ્યાઈયા ।

સો દવનમોકારો સમ્પાણુવત્તકરણં ચ ॥ ૨૮૪૩ ॥

સદસદવિસેસળાઓ ભવહેઝ જહિચ્છઓવલંભાઓ ।

નાળફલાભાવાઓ મિચ્છદિઠિસ્સ અન્નાણં ॥ ૨૮૪૪ ॥

જો વા દવત્યમસંજયસ્સ વ મયાઈનાઽહવા સો વિ ।

દવનમોકારો ચિય કીરઙ્ગ દમણ્ણ રણ્ણો વ ॥ ૨૮૪૫ ॥

આગમઓ વિન્નાયા તચ્ચિત્તો ભાવઓ નમોકારો ।

નોઆગમઓ સો ચિય સેસયકરણોવત્તો ત્તિ ॥ ૨૮૪૬ ॥

નામાદિ ચાર પ્રકારે નમસ્કારના નિર્દેશ છે, તે પૂર્વોક્ત મંગળની પેઠે જાણવો. નમઃ એત્તુ' નામ તે નામ નમસ્કાર છે, અને નમઃ એવા બે અક્ષરો લખવા તે, અથવા નમ-સ્કાર કરવાને પ્રવર્તેલા સાધુ આદિના સંકોચિત કર-ચરણાદિયુક્ત ચિત્રકર્માદિગત આકાર તે સ્થાપના નમસ્કાર છે. આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે દ્રવ્ય નમસ્કાર છે, તેમાં ઉપયોગરહિત નમસ્કાર ભણનાર તે આગમથી દ્રવ્ય નમસ્કાર છે, અને નોઆગમથી દ્રવ્ય નમસ્કાર જ્ઞાતીર-અવ્ય શરીર અને તદ્વ્યતિરિક્ત, એમ ત્રણ પ્રકારે છે. મિથ્યાત્વથી ઉપહત નિન્હવાદિ ભાવથી જે નમસ્કાર કરે છે તે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ ઉપયોગ રહિત જે નમસ્કાર કરે છે તે તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય નમસ્કાર છે. સદ્ અને અસદ્ના વિશેષ રહિત, ભવહેઝ, યદ્વચ્છાથી ઉપસંભ, અને જ્ઞાનના ફળનો અભાવ હોવાથી મિથ્યાદષ્ટિનું (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે, (તેથી ભાવથી નમસ્કાર કરનારા નિન્હવાદિને દ્રવ્ય નમસ્કાર છે.) અથવા જે દ્રવ્યને માટે દેવાદિકને નમસ્કાર કરાય તે, અથવા ભયાદિ કારણથી ભિખારી જેમ રાગને નમસ્કાર કરે તેમ, અસંયતિને નમસ્કાર કરાય તે પણ દ્રવ્ય નમસ્કારજ છે નમસ્કાર અર્થને જાણનાર અને તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી ભાવ નમસ્કાર છે, તથા નમસ્કાર કરવામાં મનપડે ઉપયોગવન્ત, “અરિહંતને નમસ્કાર થાઓ” એમ વચન વડે બોલે, અને હાથ સંકોચવાદિ વડે નમસ્કાર કરે, ત્યારે તેનો આગમથી ભાવ નમસ્કાર કહેવાય છે. (અહીં ‘ના’ શબ્દ મિશ્રવાચી છે, તેથી ઉપયોગરૂપ આગમ અને વચન તથા કાયાની ક્રિયા તેમાં મિશ્ર છે.) ૨૮૪૧-થી-૨૮૪૬.

હવે એ નામાદિ નમસ્કારનો નયોપડે વિચાર કરે છે.

માર્વં ચિય સદ્નયા સેસા ઇચ્છંતિ સવ્વનિક્ખેવે ।

ઠવણાવજ્જે સંગહ-વવહારા કેઙ્ગ ઇચ્છંતિ ॥ ૨૮૪૭ ॥

દવ્વ-ઠવણાવજ્જે ઉજ્જુસુઓ, તં ન જુજ્જણ જમ્મહા ।

ઇચ્છંતિ સુયમ્મિ ભણિયં સો દવ્વં કિંતુ ન પુહુત્તં ॥ ૨૮૪૮ ॥

ઇચ્છંતો ય સ દવ્વં તદનાગારં પિ ભાવહેતુ ત્તિ ।

નેચ્છેજ્જ કહં ઠવણં સાગારં ભાવહેતુ ત્તિ ? ॥ ૨૮૪૯ ॥

નામં પિ હોજ્જ સન્ના તવ્વચ્ચં વા તદત્થપરિસુત્તં ।

હેતુ ત્તિ તદિચ્છંતો દવ્વ-ઠવણા કહં નેચ્છે ? ॥ ૨૮૫૦ ॥

અહ નામ ભાવમ્મિ વિ તો ણેચ્છંતિ તેણ દવ્વ-ઠવણા વિ ।

માવસ્સાસન્નયરા હેઝ સદ્દો ઉ વજ્જયરો ॥ ૨૮૫૧ ॥

સંગહિઓ અસંગહિઓ સવ્વો વા નેગમો ઠવણમિચ્છે ।

ઇચ્છંતિ જં સંગહિઓ તં નેચ્છંતિ સંગહો કીસ ? ॥ ૨૮૫૨ ॥

અહવ મયમસંગહિઓ તો વવહારો વિ કિં ન તદ્દમ્મા ।

અહ સવ્વો તો તસ્સમધમ્માણો દો વિ તે જુત્તા ॥ ૨૮૫૩ ॥

જં ચ પવેસો નેગમનયસ્સ દોસુ વહુસો સમવ્વહાઓ ।

તો તમ્મયં પિ ભિણ્ણં મયમિયરેસિં વિભિન્નાણં ॥ ૨૮૫૪ ॥

સામણ્ણાદ્ધિવિસદ્ધં વજ્જં પિ જમુજ્જુસુત્તપજ્જંતા ।

ઇચ્છંતિ વત્થુધમ્મં તો તેસિં સવ્વનિક્ખેવો ॥ ૨૮૫૫ ॥

ત્રણ શબ્દનયો શુદ્ધપણાથી ભાવનમસ્કારનેજ ઇચ્છે છે, અને શેષ ઋણસૂત્ર સુધીના ચાર નયો ચારે નિક્ષેપા ઇચ્છે છે, તથા કેટલાકના મને સંપ્રહ-વ્યવહાર નય-સ્થાપના સિવાયના ત્રણ નિક્ષેપા ઇચ્છે છે, અને ઋણસૂત્ર નય દ્રવ્ય અને સ્થાપના નિક્ષેપ વર્જિત એ નિક્ષેપાનેજ માને છે, આ વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી, કેમકે તે દ્રવ્યને માને છે, એમ શ્રુતમાં કહ્યું છે, પરંતુ તે તેને જુદું નથી માનતો. વળી તે ઋણસૂત્ર નય ભાવ હેતુક અનાકાર દ્રવ્યને ઇચ્છે છે, તો પછી ભાવ હેતુક સાકાર સ્થાપનાને તે કેમ ન ઇચ્છે ? નામ એ સંજ્ઞાથી વાચ્ય અર્થ અથવા તે અર્થથી શૂન્ય નામ ભાવનો હેતુ હોવાથી ઋણસૂત્ર તેને ઇચ્છે છે, તો દ્રવ્ય અને સ્થાપનાને કેમ ન ઇચ્છે ? નામ ભાવની અંદર સંનિહિત છે, તેથી તેને ઇચ્છે છે, (અને દ્રવ્ય-સ્થાપનાને નથી ઇચ્છતો) એમ કહેવામાં આવે, તો દ્રવ્ય-સ્થાપના પણ ભાવના વગરે નજીકના હેતુ છે, અને શબ્દનો બાહ્ય હેતુ છે, (તેથી તે બંનેને તે ઇચ્છે છે જ.) સંપ્રહિક-અસંપ્રહિક સર્વ નેગમનય સ્થાપનાને ઇચ્છે, એ સંપ્રહિક નેગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, તો પછી સંપ્રહુતનય તેને કેમ ન ઇચ્છે ? (ઇચ્છેજ) અથવા અસંપ્રહિક નેગમ સ્થાપના ઇચ્છે છે, (સંપ્રહિક નથી ઇચ્છતો, એમ કહેવામાં આવે,) તો વ્યવહાર પણ તેવાજ ધર્મવાળો છે. તે પણ સ્થાપનાને કેમ નથી ઇચ્છતો ? સંપૂર્ણ નેગમ સ્થાપના ઇચ્છે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તેના સમાન ધર્મવાળો તે બંને નય (સંપ્રહ-વ્યવહાર) સ્થાપનાને ઇચ્છે એ યોગ્ય

છે. સંગ્રહ તથા વ્યવહાર નયમાં નૈગમનયનો અન્તર્ભાવ પૂર્વે ઘણીવાર કહ્યો છે, તેઓના મતે પણ ભિન્નપણે અને સામાન્યપણે તેઓ સ્થાપનાને ઇચ્છે છેજ. સામાન્યાદિ વિશિષ્ટ જે બાહ્ય વસ્તુધર્મને ઋજુસૂત્ર સુધીના નયો ઇચ્છે છે, તેથી તેઓને પણ નામાદિ સર્વ નિ-ક્ષેપા માન્ય છે. ૨૮૮૭-થી-૨૮૫૫.

શબ્દ-સમભિરૂઢ-અને એવંભૂત, એ ત્રણ નયો શુદ્ધ હોવાથી કેવલ ભાવનેજ-ભા-વનમસ્કારનેજ માને છે, અને બાકીના ઋજુસૂત્ર સુધીના ચાર નયો અશુદ્ધ હોવાથી ના-માદિ ચારે પ્રકારના નમસ્કારને ઇચ્છે છે. કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે-સદ્ભાવ સ્થા-પના અને અસદ્ ભાવસ્થાપના કેવળ સાંકેતિક નામ માત્ર હોવાથી તેનો નામમાંજ અન્ત-ર્ભાવ થાય છે, તેથી સ્થાપના વિના બાકીના ત્રણ નિક્ષેપાજ સંગ્રહ તથા વ્યવહાર નય માને છે; વળી ઋજુસૂત્ર નય દ્રવ્ય અને સ્થાપના સિવાય બાકીના બે નામ તથા ભાવ નિક્ષેપાનેજ માને છે, તેઓની આ માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે ઋજુસૂત્ર નય દ્રવ્યને ઇચ્છે છે, પણ તે જુદું નથી ઇચ્છતો, અનુયોગદ્વારમાં એ માટે કહ્યું છે કે-“ઉચ્ચુલ્યસ્ત યગે અણુવત્તે આગમઔ યગે દ્વવાવસ્તપ પુદત્તં નેચ્છઈ” ઋજુસૂત્ર નયના મતે અનુપયોગી એક આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક ભિન્ન નથી માનતો. ”

વળી આ નય સ્થાપના નિક્ષેપને પણ માને છે. કેમકે પિંડાવસ્થામાં તથાવિધ કડાં-કેયુરાદિ આકાર રહિત સુવર્ણાદિ દ્રવ્યને, તથાવિં કેયુરાદિપર્યાયરૂપ ભાવ હેતુક હો-વાથી માને છે, તો પછી વિશિષ્ટ ઇન્દ્રાદિ આકારયુક્ત સ્થાપના, જે ઇન્દ્રાદિ અભિપ્રાયના કારણે ભૂત છે, તેને તે કેમ ન માને? મતલબ કે જે નય અનાકાર એવા દ્રવ્યને ભાવ-હેતુક માનીને ઇચ્છે છે, તે નય સાકાર સ્થાપના જે ઇન્દ્રાદિ ભાવના હેતુભૂત છે, તેને કેમ ન માને? માને છે જ.

અથવા નામ સંજ્ઞામાત્ર હોય, કે તે નામથી વાચ્ય હોય, અથવા ઇન્દ્રાદિ અર્થ રહિત તે નામ હોય, તો પણ તે નામ ભાવનું કારણ હોવાથી ઋજુસૂત્ર નય તે નામને માને છે, તો પછી દ્રવ્ય અને સ્થાપના પણ ભાવનું કારણ હોવાથી તેને તે કેમ ન માને? માનેજ ઇન્દ્રાદિક સંજ્ઞારૂપ નામ ભાવ ઇન્દ્રમાં છે, તેથી ઋજુસૂત્ર નય નામને ઇચ્છે છે. એમ કહેવામાં આવે, તો દ્રવ્ય અને સ્થાપના પણ ભાવ ઇન્દ્રમાં વધારે નજીકના હેતુ છે, અને શબ્દ રૂપ નામ તો બાહ્યતર હેતુ છે. મતલબ કે ઇન્દ્રભૂતિરૂપ દ્રવ્ય, અને તેની વિશિષ્ટ-આકૃતિરૂપ સ્થાપના એ બંને ઇન્દ્રરૂપ પર્યાયના તાદાત્મ્ય સંબંધે રહેલા હોવાથી વધારે નજીકના હેતુ છે, અને નામરૂપ શબ્દ તો વાચ્ય-વાચક ભાવ માત્રના સંબંધરૂપે જ રહેલ હોવાથી બાહ્યતર હેતુ છે, તેથી કરીને દ્રવ્ય-સ્થાપના, નામ કરતા ભાવમાં વધારે નજી-કના હેતુ હોવાથી ઋજુસૂત્રનય તે બંનેને ઇચ્છે છેજ.

સંગ્રહ અને વ્યવહારનય સ્થાપના સિવાય ત્રણ નિક્ષેપા માને છે. એમ જે કેટ-લાક કહે છે, તેના ઉત્તરમાં હવે કહીએ છીએ કે-સંગ્રહિક અથવા અસંગ્રહિક સર્વ નૈગમ-નય વિવદ્દરહિત સ્થાપનાને ઇચ્છે છે. તેમાં સંગ્રહનયના મતાનુસારી સંગ્રહિક નૈગમ સા-માન્યવાદી છે, અને વ્યવહારનયના મતાનુસારી અસંગ્રહિક નૈગમ વિશેષવાદી છે. આ બેમાં સંગ્રહનયાનુસારી સંગ્રહિક નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, તો પછી તેના જેવી માન્યતાવાળો સંગ્રહનય પણ સ્થાપનાને કેમ ન ઇચ્છે? ઇચ્છેજ. અહીં કદાચ એમ કહેવામાં આવે, કે સામા-ન્યથી સર્વ નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, પણ વિશેષ વ્યાખ્યાથી અસંગ્રહિક નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે. સંગ્રહિક નૈગમ નથી ઇચ્છતો એમ સમજવું, તેથી કરીને સંગ્રહનયને સ્થાપનાનો નિષેધ નથી. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો એક બાજુ સાંધતા બીજી બાજુ તૂટશે. કેમકે

(૩૮૪) “ નેવાહ્યં પયં ” ઇત્યાદિ ૨૮૪૭ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન અને પ્રરૂપણાદ્વાર.

એ પ્રમાણે તો વ્યવહારનય પણ અસંપ્રતિક નૈગમ નયની સમાન વિશેષવાદી હોવાથી સ્થાપનાને માનશેજ, પરંતુ “સ્થાપના સિવાય ત્રણ નિર્દેષો સંપ્રહ તથા વ્યવહારનય માને છે.” એ કથનથી વ્યવહાર નયને સ્થાપનાનો નિષેધ જણાવ્યો છે. સંપૂર્ણ નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, પણ સંપ્રતિક-અસંપ્રતિકના ભેદથી તે નથી ઇચ્છતો, તેથી કરીને સંપ્રહ વ્યવહાર પણ સ્થાપનાને નથી માનતા એમ કહેવામાં આવે, તો એ બે નયો એક બીજાની અપેક્ષા વિના ભલે સ્થાપના ન માને, પણ તે બન્ને સમુદીતનયો નૈગમનયરૂપ હોવાથી સ્થાપના માનશેજ. કેમકે તે પ્રત્યેક નય નૈગમથી ભિન્ન નથી.

અથવા પૂર્વે જો સામન્તગર્હ સો નેગમો સંગ્રહં ગઓ ઇત્યાદિ ગાથાવડે સંપ્રહ તથા વ્યવહારનયમાં નૈગમનયનો અન્તર્ભાવ કહેલ છે, તદ્વતુસાર પણ સંપ્રહ-વ્યવહારનય સ્થાપનાને માને છે, કારણ કે જેમ સ્થાપનાને માનનાર નૈગમનયનો એ બે નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, તેવી રીતે તેની સ્થાપનાની માન્યતાનો પણ તે બે નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, એટલે કે સ્થાપના સામાન્યને સંપ્રહ ઇચ્છે છે અને સ્થાપના વિશેષને વ્યવહાર ઇચ્છે છે, એમ માનવું યોગ્ય છે, પરંતુ સર્વથા તે બે નયો તેને નથા માનતા એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સામાન્યાદિ વિશિષ્ટ બહુ પ્રકારના બાહ્ય વસ્તુધર્મને ઋણુસૂત્ર પર્યન્તના ચાર નયો ઇચ્છે છે, તેથી કરીને તે નયોને નામાદિ ચારે નિર્દેષો માન્ય છે. ૨૮૪૭-થી-૨૮૫૫.

હવે “ નેવાહ્યં પયં ” ઇત્યાદિ ૨૮૪૭ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

નિવયઈ પયાઈપજ્જંતઓ જઓ તો નમો નિવાઉ તિ ।

સો ચ્ચિય નિયયત્થપરો પયમિહ નેવાહ્યં નામ ॥ ૨૮૫૬ ॥

પૂયત્થમિણં સા પુણ સિર-કર-પાયાઈદવ્વસંકોઓ

ભાવસ્સ ય સંકોઓ મણસા સુદ્ધસ્સ વિણિવેસો ॥ ૨૮૫૭ ॥

ઈત્થં તુ ભાવકરણં પહાણમેગંતિયં તિ તસ્સેવ ।

વજ્ઞં સુદ્ધિનિમિત્તં ભાવાવેયં તુ તં વિફલં ॥ ૨૮૫૮ ॥

જં જુજ્જંતો વિ તયં ન તપ્પલં લહઈ પાલગાઈ વ્વ ।

તવ્વિરહિયા લહંતિ ય ફલમિહ જમણુત્તરાઈયા ॥ ૨૮૫૯ ॥

તહ વિ વિસુદ્ધી પાણ વજ્ઞસહિયસ્સ જા ન સા ઇહરા ।

સંજાયઈ તેણોભયમિદ્દં સંવસ્સ વા નમઓ ॥ ૨૮૬૦ ॥

નમ પદ, પદની આદિમાં અથવા અન્તમાં પડતું હોવાથી તે નિપાત કહેવાય છે એ નિપાત સ્વઅર્થમાં તત્પર હોવાથી તેને નૈપાતિક પદ કહેવાય છે. એમાં નમઃ પદ પૂજના અર્થમાં છે, તે પૂજા (બે પ્રકારે છે એક) શિર-કર-પગઆદિ દ્રવ્ય સંકોચરૂપ, અને બીજી શુદ્ધ મનને વિનિવેશ તે ભાવસંકોચરૂપ, એ બેમાં ભાવ સંકોચજ એકાન્ત ગ્રેષ્ઠ છે કેમકે તેજ બાહ્ય શુદ્ધિય કારણ છે, ભાવરહિત દ્રવ્યસંકોચ નિષ્કૂળ છે, (કારણ કે ભાવરહિત દ્રવ્ય સંકોચથી) નમસ્કારમાં યોગ્યએલ હોય, તેને પાલકાદિની પેડે તેનું દૂળ મળતું નથી. પણ દ્રવ્યરહિત ભાવ સંકોચવાળા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોની પેડે દૂળ પામે છે. તો પણ પ્રાયઃ બાહ્ય વિશુદ્ધિસહિત જે ન હોય, તેને તેવા પ્રકારનું ઉત્તમ દૂળ ન મળે માટે શાંબકુમારની પેડે નમસ્કાર કરનારાને ઉભય વિશુદ્ધિ ઉત્તમ દૂળને માટે થાય છે. ૨૮૫૬-થી-૨૮૬૦.

હવે પ્રરૂપણાદ્વાર કહે છે.

દુવિહા પરૂવણા છપ્પયા ય નવહા ય છપ્પયાઈ ણમો ।

કિં કસ્સ કેણ વ કહિં કેવચ્ચિરં કઙ્કવિહો વ ભવે? ॥૨૮૬૧॥૮૯૧-૩૦૨

કિં જીવો તપ્પરિણઓ પુવ્વપ્પઢિવણ્ણઓ વ જીવાણં ।

જીવસ્સ ય જીવાણ ય પહુચ્ચ પઢિવજ્જમાણં તુ ॥ ૨૮૬૨ ॥૮૯૨-૩૦૨

પ્રરૂપણા એ પ્રકારે છે, એક છ પ્રકારે પ્રરૂપણા અને બીજી નવ પ્રકારે પ્રરૂપણા તેમાં નમસ્કાર એ શું છે?, કેના છે?, કેના વડે થાય છે?, ક્યાં થાય છે?, કેટલો વખત રહે છે?, અને કેટલા પ્રકારે છે?, એ છ પ્રકારે પ્રરૂપણા છે. નમસ્કાર શું છે? તે જીવ છે, અથવા તે પરિણામ છે. પૂર્વપ્રતિપક્ષની અપેક્ષાએ ધણા જીવોનો અથવા એક જીવનો નમસ્કાર છે, અને પ્રતિપક્ષમાનની અપેક્ષાએ એક જીવનો અથવા ધણા જીવનો નમસ્કાર છે. ૨૮૬૧-૨૮૬૨.

હવે એ છ દ્વારમાંનું પહેલું “ નમસ્કાર એ શું છે? ” એ દ્વાર કહે છે.

કિં હોજ્જ નમોક્કારો જીવોઽજીવો ગુણોઽહવા દવ્વં ।

જોવો નો સ્વંધો ત્તિ ય તહ નોગામો નમોક્કારો ॥ ૨૮૬૩ ॥

જં જીવો નાણમઓઽણ્ણો નાણં ચ જં નમોક્કારો ।

તો સો જીવો દવ્વં ગુણો ત્તિ સામાઈણ્ણહિયં ॥ ૨૮૬૪ ॥

સવત્થિમઓ સ્વંધો તદેગદેસો ય જં નમોક્કારો ।

દેસપઢિસેહવયણો નોસહો તેણ નોસ્વંધો ॥ ૨૮૬૫ ॥

ભૂયગ્ગામો ગામો તદેગદેસો તઠ ત્તિ નોગામો ।

દેસો ત્તિ સો કિમેગોઽણેગો નેયો નયમયાઓ ॥ ૨૮૬૬ ॥

તપ્પરિણઠ ચ્ચિય જયા સહાઈણં તયા નમોક્કારો ।

સેસાણઅણુવડત્તો વિ લહ્ધિસહિઓઽહવા જોગ્ગો ॥ ૨૮૬૭ ॥

સંગહનઓ નમોક્કારજાઙ્કસામણ્ણઓ સયા ઈક્કં ।

સંગહનઓ નમોક્કારજાઙ્કસામણ્ણઓ સયા ઈક્કં ।

ઈચ્છઈ વવહારો પુણ ઈગમિહેગં વહૂ વહવો ॥ ૨૮૬૮ ॥

ઉજ્જસુયાઈણં પુણ જેણ સયં સંપયં વ વત્થું તિ ।

પત્તેયં પત્તેયં તેણ નમોક્કારમિચ્છંતિ ॥ ૨૮૬૯ ॥

નમસ્કાર એ શું વસ્તુ છે? જીવ છે, કે અજીવ છે? અથવા ગુણ છે કે, દ્રવ્ય છે? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નૈગમાદિ અશુદ્ધનયની અપેક્ષાએ) નમસ્કાર એ જીવ છે / અજીવ નથી, અને તે જીવ સંપ્રહ નયની અપેક્ષાએ અવિશિષ્ટ પંચાસ્તિકાયાત્મક સ્કંધરૂપ નથી, તેમજ (વિશેષ અપેક્ષાએ અવિશિષ્ટ આમરૂપ પણ નથી.) તેથી તે નમસ્કારનો સ્કંધ અને નામામરૂપ છે, (કેમકે જીવરૂપ નમસ્કાર પંચાસ્તિકાયાત્મક સ્કંધનો એક દેશ છે, તથા

ચૈદ પ્રકારના ભૂતઆમનો પણ એક દેશ છે. આહીં નોશબ્દ દેશવાચી છે.) જીવ જ્ઞાનમય છે, જ્ઞાન રૂપ છે, અને તે જ્ઞાન જીવથી અલિપ્ત છે, તેથી જીવ નમસ્કાર છે, (અજીવ નથી, કેમકે તે જ્ઞાનરહિત છે.) તે નમસ્કાર ગુણ છે કે દ્રવ્ય છે ? (એનો ઉત્તર પૂર્વે ૨૬૪૩ મી ગાથામાં) સામાયિકની અંદર કહેલ છે, તે પ્રમાણે સમજવો. (પણ તેમાં સામાયિકના સ્થાને નમસ્કાર સમજવો.) સર્વ પંચાસ્તિકાય સ્કંધ કહેવાય, (જીવ તે સ્કંધનો એક દેશ હોવાથી નમસ્કાર પણ તેનો એક દેશ છે, કેમકે નમસ્કારવાનું અને નમસ્કાર એ અં- નેનો અભેદ ઉપચાર છે તેથી તેનો એક દેશ છે.) અહીં 'નો' શબ્દ દેશ પ્રતિષેધવાચી છે, તેથી નમસ્કારવાનું જીવનો સ્કંધ રૂપ કહેવાય છે. તથા (એકિન્દ્રિયાદિ ચૈદ જીવ ભેદ- રૂપ) ભૂતઆમ, તે આમ કહેવાય છે, તે આમનો, દેવ-મનુષ્યાદિરૂપ નમસ્કારવાનું જીવ એક- દેશ હોવાથી નમસ્કારનો આમ કહેવાય છે, તે નમસ્કાર ભૂતઆમનો એક દેશ છતાં પણ એક છે કે અનેક છે ? (આનો ઉત્તર) રોય નયના અલિપ્રાયથી જાણવો. જ્યારે નમસ્કાર- ના પરિણામવાળો જીવ થાય, ત્યારે શબ્દાદિ ત્રણ નયોના અલિપ્રાયે જીવ નમસ્કાર કહે- વાય છે, અને શેષ નૈગમાદિ નયોના અલિપ્રાયે નમસ્કારમાં ઉપયોગરહિત હોય તો પણ જો લખિંધસહિત હોય, અથવા નમસ્કારને યોગ્ય હોય, તેવો જીવ પણ નમસ્કાર કહેવાય છે. સંબ્રહ્મનય નમસ્કાર જાતિ સામાન્યથી હુમ્મેશાં એકજ નમસ્કાર ઈચ્છે છે, અને વ્યવહારનય (લોક વ્યવહારમાં તત્પર હોવાથી) એક નમસ્કારવાનું જીવને એક નમસ્કાર માને છે, તથા બહુ જીવોને બહુ નમસ્કાર માને છે. તેમજ ઋતુસૂત્રાદિનયો વર્તમાન સમયવર્તિ સ્વકીય વસ્તુને વસ્તુ માને છે, તેથી તે પ્રત્યેકના જુદા જુદા નમસ્કાર માને છે. ૨૮૬૩-થી-૨૮૬૫- હવે “નમસ્કાર કોનો છે ?” એ દ્વાર કહેવાને પુવ્વપકિરત્તએ ઇત્યાદિ ગાથાની વ્યાખ્યા કરે છે.

પઢિવજ્જમાણઓ પુણ ઇગોઽણેગો વ સંગહં મોત્તું ।

ઈઠ્ઠો સેસનયાણં પઢિવન્ના ણિયમઓઽણેમે

॥ ૨૮૭૦ ॥ દારં

કસ્સ ત્તિ નમોક્કારો પુજ્જસ્સ હિ સંપયાણભાવાઓ ।

નેગમ-વવહારમયં જહ ભિક્ખા કસ્સ જહ્ણો ત્તિ

॥ ૨૮૭૧ ॥

પુજ્જસ્સવ પજ્જાઓ તપ્પચ્ચયઓ ઘઢાઈધમ્મ વ ।

તદ્દેઉભાવઓ વા ઘઢવિણ્ણાણાભિહાણં વ

॥ ૨૮૭૨ ॥

અહવા સ કરેતો ચેય તસ્સ જ ભિચ્ચભાવમાવન્નો ।

કા તસ્સ નમોક્કારે ચીંતા દાસલ્લરોવમ્મે

॥ ૨૮૭૩ ॥

જીવસ્સ સો જિણસ્સ વ અજ્જીવસ્સ ડ જિણીંદપઢિમાણ ।

જીવાણ જઈણં પિવ અજ્જીવાણં તુ પઢિમાણં

॥ ૨૮૭૪ ॥

જીવસ્સાજીવસ્સ ય જહ્ણો વીંવસ્સ ચેગઓ સમયં ।

જીવાણમજીવાણ ય જઈણો પઢિમાણ ચેગત્થં

॥ ૨૮૭૫ ॥

જીવાણમજીવસ્સ ય જઈણં વિમ્વસ્સ ચેગઓ સમયં ।

જીવાણમજીવાણ ય જઈણ પઢિમાણ ચેગત્થં

॥ ૨૮૭૬ ॥

જીવો ત્તિ નમોક્કારો નણુ સવ્વમયં કહં પુણો મેઓ ।

ઈહ જીવસ્સેવ સઓ મણ્ણહ સામિત્તચોત્તેયં

॥ ૨૮૭૭ ॥

નમસ્કાર પામનાર જીવ એક હોય કે અનેક હોય, એ પક્ષ સંપ્રહનય સિવાયના શેષનયોને સંમત છે, અને પૂર્વપ્રતિપક્ષ તો તે સર્વેને અનેક જીવો ઇષ્ટ છે. નમસ્કાર કોનો છે ? પૂજ્યનો (કેમકે તે તેમને) અપાય છે. જેમકે ભિક્ષા કોની ? યતિની. (તે પ્રમાણે અહીં પણ સમજવું.) આ મત નૈગમ તથા વ્યવહારનયનો છે. અથવા નમસ્કાર એ પૂજ્યનો પર્યાય છે, કેમકે ઘટના આત્મીય સ્વરૂપની પેઠે તેમાં (આ પૂજ્ય છે,) એવો પ્રત્યય થાય છે. અથવા પૂજ્ય નમસ્કારનો હેતુ હોવાથી ઘટ વિજ્ઞાનના અભિધાનની પેઠે નમસ્કાર પૂજ્યનો પર્યાય છે, અથવા તે નમસ્કાર કરનાર પૂજ્યના ભૂત્યભાવને પામે છે, એટલે તે નમસ્કાર કરનારની દાસ અને ખરની ઉપમાવાળા નમસ્કારમાં શી ચિન્તા કરવી ? જિ-નેન્દ્રિયને નમસ્કાર કરવો, તેથી તે જીવનો નમસ્કાર કહેવાય, જિનેન્દ્રિયની પ્રતિમાને નમ-સ્કાર કરવાથી અજીવનો નમસ્કાર, યતિયોને નમસ્કાર કરવાથી જીવોનો નમસ્કાર, તેમની પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કરવાથી અજીવોનો નમસ્કાર, યતિને અને પ્રતિમાને સાથે નમસ્કાર કરવાથી જીવનો તથા અજીવનો નમસ્કાર, યતિને અને પ્રતિમાઓને સાથે નમસ્કાર કરવાથી જીવનો તથા અજીવોનો નમસ્કાર, યતિયોને અને પ્રતિમાને એકીસાથે નમસ્કાર કરવાથી જીવોનો તથા અજીવનો નમસ્કાર, યતિયોને અને પ્રતિમાઓને એકીસાથે નમસ્કાર કરવાથી જીવોનો તથા અજીવોનો નમસ્કાર છે. જીવ એ નમસ્કાર છે, એમ સર્વેને સંમત છે, તો પછી એ ભેદ શા માટે ? અહીં વિદ્યમાન જીવના અને નમસ્કારના સ્વામિત્વનો વિચાર કરાય છે, તેથી તે ભેદ છે. ૨૮૭૮-થી-૨૮૭૯.

નમસ્કાર પામતા જીવો એક અથવા અનેક હોય છે, એમ સંપ્રહનય સિવાયના બધા નયો માને છે, અને પૂર્વપ્રતિપક્ષ નમસ્કારવાળા જીવો તો અવશ્ય અનેક હોય છે, એમ તે નયો માને છે; કેમકે ચારે ગતિમાં પૂર્વપ્રતિપક્ષ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવો અસંખ્યાતા હ-મ્મેશાં હોય છે. સંપ્રહનય સામાન્યવાદી હોવાથી ઉભય પક્ષમાં બહુત્વ નથી માનતો. આ ઉપરથી “ નમસ્કાર કોનો છે ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક જીવ અથવા અનેક જીવ નમ-સ્કારના સ્વામિ છે, એમ સિદ્ધ થયું.

શિષ્ય નમસ્કારનો સ્વામી જીવ છે, તો તે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય પૂજ્ય જીવ સ્વામી છે, કે નમસ્કાર કરનાર જીવ સ્વામી છે ?

આચાર્ય:—તારા એ પ્રશ્નનો જવાબ નય વિચારથી આપવો જોઈએ. તેમાં પ્રથમ નૈગમ તથા વ્યવહારનયના અભિપ્રાય પ્રમાણે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય-પૂજ્ય આત્મા નમ-સ્કારનો સ્વામી છે, પણ નમસ્કાર કરનાર જીવ તેનો સ્વામી નથી, કારણ કે નમસ્કાર પૂ-જ્યને અપાય છે. જેમ લોકમાં પણ ભિક્ષા કોની છે ? એના ઉત્તરમાં યતિની છે, પણ આ-પનારની નથી, એમ કહેવાય છે, તેવી રીતે અહીં પણ સમજવું.

અથવા ઘટના પોતાના રૂપાદિ ધર્મો, ઘટની અંદર ઘટની પ્રતીતિ કરાવનાર હો-વાથી, ઘટના પર્યાયો છે; તેમ નમસ્કાર પણ પૂજ્યની અંદર “ આ પૂજ્ય છે ” એવી પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી તે પૂજ્યનો પર્યાય છે. અથવા ઘટ સંબધી જ્ઞાન અને તેનું કથન ઘટના હેતુ હોવાથી ઘટના પર્યાય છે, તેવીજ રીતે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અરિહુ-તાદિકને જોવાથી ભવ્ય જીવને વિશિષ્ટ ઉલ્લાસથી નમસ્કાર કરવાનો અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થાય તેથી તે પૂજ્ય આત્મા નમસ્કારનો હેતુ હોવાથી નમસ્કાર પૂજ્યનો પર્યાય છે.

વળી નમસ્કાર જીવ, નમસ્કાર કરનાર તે પૂજ્ય આત્માનું દાસત્વ પામે છે, તેથી દાસ અને ખરની ઉપમાવાળા તે નમસ્કાર ઉપર નમસ્કાર કરનારનો અધિકાર નથી.

(૩૮૮) નમસ્કાર કેનો છે ? એ દ્વાર અને તેના સ્વામિત્વનો વિચાર.

કારણ કે જેમ—“ દાસેષ । મેં खरो कीओ दासो वि मे खरो विमे ” નોકરે મારા માટે ખર ખરીદ્યો, તે દાસ પણ મારો છે, અને ખર પણ મારો છે. ” આ સિદ્ધાન્તોક્ત ન્યાયથી દાસ જેવો નમસ્કાર, અને ખર સમાન નમસ્કાર, એ બન્ને પૂજ્ય આત્મા અર્હંતાદિકંતાજ છે, પણ નમસ્કાર કરનારના નથી.

અહીં એક વાત વિશેષ સમજવાની છે, તે એ છે કે—પૂજ્ય વસ્તુ બે પ્રકારની છે, એક જીવરૂપ અને બીજી અજીવરૂપ. તેમાં જીવરૂપ પૂજ્ય વસ્તુ તે જિનેશ્વરાદિ, અને અજીવરૂપ પૂજ્ય વસ્તુ તે તેમની પ્રતિમા વિગેરે જાણવી. આ જીવ તથા અજીવ પદના એક વચન અને બહુવચનવડે આઠ ભાગ છે. જેમકે જીવનો ૧ નમસ્કાર, ૨ અજીવનો નમસ્કાર, ૩ જીવોનો, ૪ અજીવોનો, ૫ જીવનો અને અજીવનો, ૬ જીવનો અને અજીવોનો, ૭ જીવોનો અને અજીવનો, ૮ જીવોનો અને અજીવોનો નમસ્કાર. આ આઠે ભાગા ભાગ્યકાર મહારાજે ઉદાહરણ પૂર્વક કહ્યા છે. તેમાં પ્રથમ જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરવો, ૧ તે જીવનો નમસ્કાર, ૨ જિનેશ્વરની પ્રતિમાને નમસ્કાર કરવો તે અજીવનો નમસ્કાર, ૩ મુનિઓને નમસ્કાર કરવો તે જીવોનો નમસ્કાર, ૪ અને પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કરવો તે અજીવોનો નમસ્કાર, ૫ મુનિને તથા પ્રતિમાને સાથે નમસ્કાર કરવો તે જીવનો અને અજીવનો નમસ્કાર, ૬ મુનિઓને તથા પ્રતિમાઓને સાથે નમસ્કાર કરવો તે જીવોનો અને સાથે અજીવોનો નમસ્કાર, ૭ ઘણા મુનિઓને અને એક પ્રતિમાને સાથે નમસ્કાર કરવો તે જીવોનો તથા અજીવનો નમસ્કાર, ૮ ઘણા મુનિઓ તથા ઘણી પ્રતિમાઓને સાથે નમસ્કાર કરવો તે જીવોનો અને અજીવોનો નમસ્કાર કહેવાય છે.

શિષ્ય:—મહારાજ પૂર્વે ૨૮૬૨ મી ગાથામાં “ જીવનમસ્કાર છે, ” એમ સર્વ નયોને સંમત સમાન અધિકરણ આપે કહ્યું છે અને અહીં જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરવો તે “ જીવનો નમસ્કાર, ” ઇત્યાદિ છઠ્ઠી વિભાજિતો નિર્દેશ કરીને બન્નેનો ભેદ શાથી કહ્યો છે ?

આચાર્ય:—સમાન અધિકરણવાળો જીવરૂપ નમસ્કાર, એ પૂજ્ય આત્માનો છે ? કે નમસ્કાર કરનારનો છે ? એનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત હોવાથી છઠ્ઠી વિભક્તિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી કાંઈ હરકત જેવું નથી. ૨૮૭૦ થી ૨૮૭૭.

હવે સંપ્રહ નયના મતે નમસ્કારનું સ્વામિત્વ વિચારે છે

સામણમેત્તગાહી સ-પરજિણ-યરવિસેસનિરવેવલો ।

સંગહનઓઽભિમણ્ણહ તમિહેગસ્સાપિસિદ્ધસ્સ ॥ ૨૮૭૮ ॥

જીવસ્સાજીવસ્સ વ સસ્સ પરસ્સ વ વિસેસણેઽભિણ્ણો ।

ન ય મૈયમિચ્છહ સયા સ નમો સામણમેત્તસ્સ ॥ ૨૮૭૯ ॥

જીવો નમો ત્તિ તુલ્લાઽહિગરણ તં વેહ ન ડ સ જીવસ્સ ।

ઈચ્છહ વાઽસુદ્ધયરો તં જીવસ્સેય નન્નસ્સ ॥ ૨૮૮૦ ॥

ગાથાર્થ —સ્વ-પર, જીવાજીવ આદિ વિશેષની અપેક્ષા રહિત સંપ્રદાય સામાન્ય-માત્રાહી હોવાથી તે નમસ્કારને એક અવિગિણ સત્તારૂપનો માને છે. જીવનો કે અજીવનો અથવા સ્વ-પરનો અભેદ વિશેષણમાં અભિન્ન આ નયભેદ નથી માનતો. પણ નમસ્કાર સામાન્ય રૂપેજ તેને માને છે. જીવ એ જ નમસ્કાર છે, એ પ્રમાણે સમાન અધિકરણ આ નય કહે છે. પણ જીવનો નમસ્કાર એમ ક્ષિત્ર અધિકરણ નથી માનતો. અથવા આ

અશુદ્ધતર સંગ્રહનય તે નમસ્કારને જીવનોજ માને છે, બીજા સાત ભાંગે નથી માનતો. ૨૮૭૮ થી ૨૮૮૦.

સંગ્રહનય સામાન્યમાત્રગ્રાહી હોવાથી જીવનો નમસ્કાર-અજીવનો નમસ્કાર ઇત્યાદિ વિશેષણરહિત સત્તા માત્રરૂપે નમસ્કારને માને છે, કારણ કે જીવનો યા અજીવનો, સ્વનો કે પરનો નમસ્કાર ઇત્યાદિ વિશેષણવાડે આ નય નમસ્કારનો ભેદ નથી માનતો પણ સત્તા-સામાન્ય રૂપે એકજ માને છે.

અહીં કંઠાય એમ પૂછવામાં આવે કે નમઃ શબ્દ રૂપ નમસ્કારનો સ્વસ્વરૂપે આધારાદિ ભેદે આ નય ભેદ માને છે કે નહિ? એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે નમસ્કાર સામાન્ય માત્રનો આધારાદિ ભેદમાં પણ આ નય સર્વકાળ ભેદ નથી માનતો, સામાન્યમાત્રગ્રાહી હોવાથી સર્વત્ર એકજ માને છે. અથવા જીવનો નમસ્કાર” એ પ્રમણે છઠી વિભક્તિવડે જે ભેદ કહ્યો છે, તેવો ભેદ આ નય મૂળથીજ સર્વથા નથી માનતો, એટલે જીવનો નમસ્કાર કે અજીવનો નમસ્કાર, એવો સ્વામિત્વનો વિચાર તો ક્યાંથી થઈ શકે? કારણ કે “જીવ એજ નમસ્કાર છે” એ પ્રમાણે સમાન અધિકરણતાજ (એક વિભક્તિ) આ નય માને છે, પણ “જીવનો નમસ્કાર” એવું ભિન્ન અધિકરણ (બીજી વિભક્તિ) નથી માનતો. અથવા અશુદ્ધતર સંગ્રહનય, પૂર્વોક્ત આઠ ભાંગામાંથી પહેલો ભાંગ માને છે, એટલે કે જીવ સામાન્યનો નમસ્કાર છે, એમ આ નય માને છે, બાકીના સાત ભાંગા નથી માનતો. ૨૮૮૦

હવે ઋણસૂત્રના અભિપ્રાયે નમસ્કારનું સ્વામિત્વ વિચારે છે.

ઉચ્ચુમ્યમયં નાણં સદ્દો કિરિયા ચ જં નમોક્કારો ।

હોજ્જ નહિ સવહા સો જુત્તો તક્કતુરન્નસ્સ ॥ ૨૮૮૧ ॥

નાણ જીવાણન્નં તં કહમત્થંતરસ્સ પુજ્જસ્સ ।

જીવસ્સ હોઝ કિહ વા પહિમાણ જીવરહિયાણ ? ॥ ૨૮૮૨ ॥

एवं सद्दो किरिया य सद्द-किरियावओ जओ धम्मो ।

न य धम्मो दव्वंतरसंचारी तो न पुज्जस्स ॥ ૨૮૮૩ ॥

एवं च कयविणासा-ऽकयागमे-गत-संगराईया ।

અન્નસ્સ નમોક્કારે દોસાં બહવો પસજ્જંતિ ॥ ૨૮૮૪ ॥

જડ સામિમાવઓ હોજ્જ પૂઞ્ણિજ્જસ્સ સો તો કો દોસો ? ।

अत्यंतरभूयस्स वि जह गावो देवदत्तस्स ॥ ૨૮૮૫ ॥

अस्सेदं ववएसो हवेज्ज दव्वम्मि न उ गुणे जुत्तो ।

પડયસ્સ સુક્કમાવો મન્નઈ ન હિ દેવદત્તસ્સ ॥ ૨૮૮૬ ॥

ઋણસૂત્ર નયનો એવો મત છે કે જે નમસ્કાર છે, તે ઉપર ગાત્રમક જ્ઞાન, રૂપ અરિહંતોને નમસ્કાર થાયો ઇત્યદિ શબ્દરૂપ, અથવા શિરોનમનાદિ ક્રિયારૂપ છે; તેથી તે નમસ્કાર તેના કર્તા સિવાય બીજાનો કોઈ પણ રીતે કહી શકાય નહિ કારણ કે જ્ઞાનરૂપ નમસ્કાર તે જીવથી અભિન્ન છે, તે અર્થાન્તર રૂપ પૂજ્યનો છે એમ કેમ કહી શકાય? અથવા (આદ્યમાન છતાં પણ વિવાદની ખાતર માની લઈએ કે) ભલે જીવનો નમસ્કાર હો, પરંતુ અનરહિત-અચેતન પ્રતિમાનો તે કેવી રીતે હોઈ શકે? (નજ હોઈ શકે,)

એજ પ્રમાણે શબ્દરૂપ અને ક્રિયારૂપ નમસ્કાર પણ, શબ્દ કરનાર અને ક્રિયાવાન (નમસ્કાર કરનાર) ના ધર્મ છે, તે ધર્મ અન્ય દ્રવ્યમાં જાય નહિ. માટે પૂજ્યનો નમસ્કાર નથી. જો એ પ્રમાણે (પૂજકે કરેલો નમસ્કાર પૂજ્યનો માનવામાં આવે તો, કૃતનાશ-અકૃતઆગમ એકત્વ-અને સંકરોદિ વણા દોષો પ્રાપ્ત થાય, જેમ ગાયો અન્યત્ર છતાં તે દેવદત્તની છે, એમ કહેવાય છે, તેવી રીતે નમસ્કાર પૂજકને વિષે હોય, તો પણ સ્વામિભાવે અર્થાન્તરભૂત પૂજ્યનો નમસ્કાર માનવામાં શો દોષ છે ? (એમ કહેવામાં આવે તો) આ આતું છે, એવો વ્યવહાર દ્રવ્યમાં કરી શકાય, પણ ગુણની અંદર ન કરી શકાય. કારણ કે પદનો શુક્લભાવ તે દેવદત્તનો ન કહી શકાય. (કેમકે એથી સાંકર્ય આદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય.) ૨૮૮૨-થી-૨૮૮૬.

વવણસામાર્થમિ વિ નણુ સામિત્તમણિવારિયં ચેવ ।

અન્નાધારાણં પિ હુ સગુણાણ વ મોગમાવાઓ ॥ ૨૮૮૭ ॥

एवं पि न सो पुज्जस्स तप्फलाभावओ परधणं व ।

જુત્તો ફલમાવાઓ સઘળં પિવ પૂજયંતસ્સ ॥ ૨૮૮૮ ॥

નણુ પુજ્જસ્સેવ ફલં દીસઙ્ પૂજા ન પૂજયંતસ્સ ।

નાણુવ્રજીવિતણઓ તં તસ્સ ફલં જહા નમસો ॥ ૨૮૮૯ ॥

न य दिद्वफलत्थोऽयं जुत्तो पुज्जस्स वोवगाराय ।

કિંતુ પરિણામસુદ્ધી ફલમિદ્વં સા ય પૂજયઓ ॥ ૨૮૯૦ ॥

કત્તુરહીણણઓ તમ્મુણાઓ તપ્ફલોવમોગાઓ ।

તસ્સ ય લ્હઓવસમઓ તજ્જોગાઓ ય સો તસ્સ ॥ ૨૮૯૧ ॥

અન્ય આધારવાળા ગુણોનો એવા વ્યવહારનો અભાવ છતાં પણ સ્વગુણોની પેઠે ભોગભાવથી તેનું સ્વામિત્વ નિવારી નહિ શકાય. (એમ કહેવામાં આવે તો) એ પ્રમાણે પણ પારકા ધનની પેઠે તેના ફળના અભાવે, તે નમસ્કાર પૂજ્યનો નહિ કહેવાય; પરંતુ સ્વધનની પેઠે ફળના સદ્ભાવથી પૂજકનો નમસ્કાર કહેવો યોગ્ય છે. પૂજરૂપ ફલ પૂજ્યને જ જણાય છે, પૂજકને નથી જણાતું; (એમ કહેવામાં આવે, તો) આકાશની પેઠે વીતરાગ અનુપલ્લવી હોવાથી તે ફળ તેમનું નથી. વળી નમસ્કાર દ્રષ્ટ ફળરૂપ પ્રયોજનવાળો નથી, અથવા પૂજ્યના ઉપકાર માટે પણ નથી; પરંતુ પરિણામની વિશુદ્ધિ એ નમસ્કારનું ફળ માન્યું છે, અને તે વિશુદ્ધિ પૂજકને જ થાય છે. નમસ્કાર કરતાં આધીન હોવાથી, તેના ગુણ હોવાથી, તેના ફળના ઉપભોગથી, તેના ક્ષયોપશમથી અને તેના યોગથી તે નમસ્કાર પૂજકનો જ છે, ૨૮૮૭-થી-૨૮૯૧.

અન્ય આધારવાળા-પટાદિગત શુક્લાદિગુણો દેવદત્તના એવા વ્યવહારનો અભાવ છતાં પણ તેને તેનું સ્વામિત્વ નિવારી નહિ શકાય. કારણ કે જેમ પોતાના રૂપાદિ ગુણોનો ભોગવનાર દેવદત્ત પોતાના ગુણોનો સ્વામી છે, તેવી રીતે પોતાના વસ્ત્રના શુક્લાદિ ગુણો દેવદત્તવડે ભોગવાતા હોવાથી તેનો તે સ્વામી છે. એજ પ્રમાણે જો નમસ્કાર પૂજકની અંદર હોય અને પૂજ્ય તેનો સ્વામી થાય, તો શું દોષ છે ?

એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો પણ તે નમસ્કાર પૂજ્યનો નહિ કહી શકાય, કારણકે પારકાના ધનની પેઠે નમસ્કારના સ્વર્ગોદ્દિરૂપ ફળનો પૂજ્યને અભાવ છે, અને

પૂજનારને તે સ્વધનની પેઠે સ્વર્ગાદિ ફળના સદ્ભાવનાજો હોવાથી પૂજકનો તે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે.

પૂજ્યને પૂજરૂપ ફળ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે, અને પૂજકને તે નથી જણાતું, માટે પૂજ્યને નમસ્કારના ફળનો અભાવ છે, એમ જે કહ્યું છે, તે અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે નૈગમાદિ નયવાદીઓ કહેવા માગે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે આકાશની પેઠે અનુપપત્તી હોવાથી તે પૂજરૂપ ફળ પૂજ્યનું નથી. જે જેનો અનુપપત્તી હોય, તે તેનું ફળ ન કહેવાય. ” જેમ દ્વિમાન અગર-કર્પૂરાદિનો ધુમ પ્રસરતા પુષ્પ સુવાસાદિ ફળ આકાશનું નથી, પરંતુ તેના ઉપજીવક દેવદત્તાદિકનું છે; તેની રીતે અહીં પણ વીતરાગદેવ પૂજના અનુપપત્તી હોવાથી તે તેનું ફળ નથી, પણ પૂજકનુંજ છે. વળી દ્રષ્ટફળનાજો નમસ્કાર પૂજકને છે એમ નહિ, તેમજ પૂજ્યના ઉપકાર માટે છે, એમ પણ નહિ, પરંતુ પરિણામની વિશુદ્ધિ એ નમસ્કારનું અનંતર ફળ છે, અને સ્વર્ગ-અપવર્ગ આદિ પરપરા-એ ફળ છે. એ પરિણામની વિશુદ્ધિ તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વિગેરે ફળ પૂજકનુંજ છે, પૂજ્યનું નથી, માટે નમસ્કાર પણ પૂજકનોજ કહેવાય, પૂજ્યનો ન કહેવાય.

વળી નમસ્કાર પૂજકથી કરાતો હોવાથી તે તેનેજ આધીન છે, તેથી સ્વધનની પેઠે નમસ્કાર તેના કર્તાનો છે. તથા નમસ્કાર જ્ઞાન-શબ્દ-ક્રિયારૂપ હોવાથી નમસ્કાર કરનારના ગુણરૂપ છે, તેથી તે તેનો છે, નમસ્કારનાં સ્વર્ગાદિ ફળનો ભોક્તા તે પૂજક હોવાથી તે સ્વધનની પેઠે તે તેનો છે, તેમજ નમસ્કારના કારણભૂત જે કર્મનો ક્ષયોપશમ તે પણ તેના કર્તામાંજ હોવાથી તે તેનો છે, કેમકે કારણ વિના કાર્ય અન્યત્ર હોઈ શકે નહિ. તથા નમસ્કાર એ તેના કર્તાના પરિણામરૂપે હોવાથી પણ તે તેના કર્તાનોજ છે અન્યનો નથી. ૨૮૯૨.

હવે શબ્દાદિ ત્રણ નયના મતે નમસ્કારનું સ્વામિત્વ કહે છે.

જં નાણં ચેય નમો સદ્દર્શિણં ન સદ્-કિરિયાઓ ।

તેણ વિસેસેણ તયં વજ્જસ્સ ન તેઽણુમણ્ણંતિ ॥ ૨૮૯૨ ॥ દારં

શબ્દાદિ ત્રણ નયોના મતે ઉપયોગરૂપ જ્ઞાનજ નમસ્કાર છે, પણ શબ્દ તથા ક્રિયા નમસ્કાર નથી. (કેમકે એ નયો શુદ્ધ હોવાથી જ્ઞાનવાદી છે.) તેથી વિશેષ કરીને બાહ્ય જિનેશ્વરાદિનો અથવા તેમની પ્રતિમાનો નમસ્કાર તે નયો નથી માનતા. (પરંતુ તદુપયોગવાન પૂજકનોજ નમસ્કાર માને છે.) ૨૮૯૨.

હવે કેન જ્ઞાન-નમસ્કાર શા વડે થાય છે, તે કહે છે,

નાણાવરણિજ્જસ્સ ચ દંસણમોહસ્સ તહ ચ્ચઓવસમો ।

જીવમજીવે અદ્ધસુ મંગેસું હોઈ સવ્વત્થ ॥ ૨૮૯૩ ॥ ૮૯૩-૩૦૩

કેણં તિ નમોક્કારો સાહિજ્જઈ લબ્ભણ વ મણિયમ્મિ ।

કમ્મચ્ચઓવસમાઓ કિં કમ્મં કો ચ્ચઓવસમો ? ॥ ૨૮૯૪ ॥

મઈ-સુચનાણાવરણં દંસણમોહં ચ તદુવચાઈણિ ।

તપ્પહયાઈં દુવિહાઈં સવ્વ-દેસોવચાઈણિ ॥ ૨૮૯૫ ॥

સવ્વેસુ સવ્વઘાઇસુ હણસુ દેસોવઘાઇયાણં ચ ।

ભાગેહિં મુચ્ચમાણો સમણ સમણ અણંતેહિં ॥ ૨૮૯૬ ॥

પદમં લહ્હ નકારં એકેકં વન્નમેવમન્નં પિ ।

કમસો વિસુજ્જમાણો લહ્હ સમત્તં નમોક્કારં ॥ ૨૮૯૭ ॥

સ્વીણમુહ્હં સેસયમુવસંતં મણ્ણણ સ્વઓદસમો ।

ઉદય-વિધાય ઉવસમો જા સમુહ્હન્નસ્સ ય વિમુદ્ધી ॥ ૨૮૯૮ ॥

સો સુયનાણં મહ્મણુગયં ચ તં જં ચ સમ્મદિઢ્ઠિસ્સ ।

તો તલ્લામે જુગલં મહ્-સુય-સમ્મત્તલામો ત્તિ દારં ॥ ૨૮૯૯ ॥

જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનમોહનીયના જે ક્ષયોપશમ, (તે વડે નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે.) અને જીવમાં-અજીવમાં ઇત્યાદિ આડે ભાંગામાં સર્વત્ર નમસ્કાર-હોય છે. નમસ્કાર શાથી પ્રાપ્ત થાય ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તે કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મ કયું ? અને ક્ષયોપશમ કયો ? મતિ-શ્રુતજ્ઞાનાવરણ-અને દર્શનમોહનીય કર્મના નમસ્કારને ઉપધાતક સ્પર્ધકો બે પ્રકારનાં છે, સર્વધાતિ અને દેશધાતી સ્પર્ધકો એમાંનાં સર્વધાતિ સ્પર્ધકો સર્વ નાશ-પામવાથી અને દેશધાતિ સ્પર્ધકોના અનન્તમાં ભાગોથી સમયે સમયે મુકાતા પ્રથમ નકાર અક્ષર પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી વિશુદ્ધ થતા અનુક્રમે બીજા પછી એકેક અક્ષર પ્રાપ્ત થવાથી સમસ્ત નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદીત કર્મના ક્ષય, અને શેષ અનુદીત કર્મના ઉપશમ તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. ઉદયનો વિધાત તે ઉપશમ, અને ઉદીતની જે વિશુદ્ધિ તે ક્ષય કહેવાય છે. (ક્ષયસહિત ઉપશમ તે ક્ષયોપશમ.) નમસ્કાર સ્વયં શ્રુતરૂપ છે, અને તે શ્રુત મતિપૂર્વક છે. એ બન્ને સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે, તેથી કરીને તે નમસ્કારનો લાભ થવાથી યુગપત્-એકી સાથે મતિજ્ઞાન-શ્રુત-જ્ઞાન અને સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે. (આ કારણથી મતિ-શ્રુત જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનમોહનીયનો ક્ષયોપશમ અહીં ગ્રહણ કર્યો છે.) ૨૮૯૩-થી-૨૮૯ .

હવે કસ્મિન્ દ્વાર-નમસ્કાર શામાં હોય છે ? તે કહે છે.

કમ્મિ નમોક્કારોઽયં વાહિરવત્થુમ્મિ કત્તરાધારો ।

નેગમ-વવહારમયં જીવાદાવટ્ઠમેયમ્મિ ॥ ૨૯૦૦ ॥

જં સો જીવાણન્નો તેણ તઓ જત્થ સો વિ તત્થેવ ।

એગમ્મિ અણેગેસુ વ જીવાજીવોભણ્ણં વા ॥ ૨૯૦૧ ॥

નણુ નેગમાદ્વયણં પુજ્જસ્સ તઓ કહ ન તત્થેવ ;

તસ્સ ય ન ય તમ્મિ તઓ વન્નં વ નરસ્સ સ્વેત્તમ્મિ ॥ ૨૯૦૨ ॥

સામણ્ણમેત્તગાહી સ-પરજિણ-યરવિસેસનિરવેક્કલો ।

સંગહનઓઽમિમન્નહ આદારે તમવિસિટ્ઠમ્મિ ॥ ૨૯૦૩ ॥

જીવમ્મિ અજીવમ્મિ વ સમ્મિ પરમ્મિ વ વિસેસણેઽભિન્નો ।

ન ય મેયમિચ્છહ સ નમો સામન્નમેતસ્સ ॥ ૨૯૦૪ ॥

જીવો નમો ત્તિ તુહાહિગરણયં બેઝ ન ઉ સ જીવમ્મિ ।

इच्छइ वाऽसुद्धयरो तं जोवे चैव नन्नम्मि ॥ २९०५ ॥

उज्जुयुयमयं नाणं सदो किरिया च जं नमोक्कारो ।

होज्ज न हि सव्वहा सो मओ तदत्थंतरब्भूओ ॥ २९०६ ॥

सगुणिम्मि नमोक्कारो तग्गुणओ नीलया व पणम्मि ।

इहरा गुणसंकरओ सव्वेगत्तादओ दोसा ॥ २९०७ ॥

भिन्नाधारं पेच्छइ नणु रिजुसुत्तो जहा वसइ खम्मि ।

दव्वं तत्थाहिगयं गुण-गुणिसंबंधिचित्तेयं ॥ २९०८ ॥

સો સમન્નઈ ન ગુણં નિયયાહારં તયા સયં ઇહરા ।

को दोसो जइ दव्वं हवेज्ज दव्वंतराहारं? ॥ २९०९ ॥

જં નાણં બેઝ ય નમો સદ્દાઈણં ન સદ્-કિરિયા વિ ।

तेण विसेसेग तयं वज्झम्मि न तेऽनुमन्नंति ॥ २९१० ॥

इच्छइ अवि उज्जुसुओ किरियं पि स तेण तस्स काए वि ।

इच्छंति न सदनया नियमा तो तेसिं जीवम्मि दारं ॥ २९११ ॥

આ નમસ્કાર કઈ વસ્તુમાં હોય છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જીવાદિ આદે ભાંગામાં કર્તાના આધારભૂત જીવાદિ બાહ્ય વસ્તુની અંદર તે હોય છે, એમ નૈગમ તથા વ્યવહાર નયનો મત છે. કારણ તે નમસ્કાર જીવથી અભિન્ન હોતો નથી. જ્યાં એક જીવ કે અજીવ હોય અથવા અથવા અનેક જીવો કે અજીવો હોય, અથવા ઉભયરૂપે હોય, ત્યાં તે નમસ્કાર પણ હોય છે. (અન્યથા અભેદ ધરી શકે નહિ.) નૈગમાદિ નયોના વચનાનુસાર નમસ્કાર પૂજ્યનો છે, તો તે તેમાં (પૂજ્યમાં) કેમ ન હોય? (નૈગમાદિ નયોના મતે નમસ્કાર પૂજ્યનો છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ) તે નમસ્કાર તે પૂજ્યમાંજ હોય, એવો નિયમ નથી કેમકે જે વસ્તુ જેના સંબંધી હોય, તે તેનોજ આધાર હોય, એવું કંઈ નથી. (અન્યથા પણ જણાય છે) જેમ ધાન્ય દેવદત્તાદિ મનુષ્યનું હોય છે, તે તેની અંદરજ નથી હોતું; પરંતુ આધારભૂત ક્ષેત્રની અંદર હોય છે. (તેમ અહીં પણ સમજવું) સ્વ-પરજીવાજીવાદિ વિશેષની અપેક્ષારહિત સંગ્રહનય સામાન્યમાત્ર બાહી હોવાથી નમસ્કારને અવિશિષ્ટ-સામાન્ય આધારમાં મને છે. (કેમકે જીવમાં યા અજીવમાં અથવા સ્વમાં કે પરમાં ઇત્યાદિ વિશેષણની અંદર આ નય અભિન્નવાદી હોવાથી નમસ્કાર સામાન્ય માત્રનો આધારાદિ ભેદ ભેદ નથી માનતો. “ જીવ-નમસ્કાર છે ” એ પ્રમાણે (આ નય) તુલ્ય અધિકરણ કહે છે, પરંતુ તે નમસ્કાર જીવમાં-એ, એમ વ્યધિકરણ નથી માનતો, અથવા જો એ પ્રમાણે માને છે, તો તે અશુદ્ધતર સંગ્રહ જીવમાંજ નમસ્કાર માને છે, પણ અજીવમાં નથી માનતો. ઋણસૂત્રનયના મતે જે નમસ્કાર છે, તે જ્ઞાનરૂપ, શબ્દરૂપ-અથવા ક્રિયારૂપ થાય, તેથી તે નમસ્કાર કર્તાથી સર્વથા અર્થાન્તરભૂત નથી માનેલ. કેમકે પત્રમાં નીલત્વ ગુણની પેઠે, નમસ્કાર તેના કર્તાનો ગુણ હોવાથી તે પોતાના ગુણીની અંદરજ હોય છે. અન્યથા (અન્યનો ગુણ અન્યત્ર જાય તો) ગુણીની સાંકર્યતા થાય, અને સર્વ ગુણીઓને સાંકર્યતા-એકતા વિગેરે

દોષો પ્રાપ્ત થાય. “ આકાશમાં રહે છું ” ઇત્યાદિની પેઠે ઋગ્વેદસૂત્રનય સિત્ત આધાર માને છે. (તો પછી અહીં તેના મતે સિત્ત આધારનો નિષેધ કેમ કરાય છે ? એમ કહેવામાં આવે તો તે સિત્ત આધાર) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ માને છે. (દેવાદતાદિ દ્રવ્ય આકાશાદિ દ્રવ્યાન્તરમાં રહે છે, એમ આ નય માને છે) કેમકે ત્યાં અધિકૃત છે, અને અહીં તો ગુણ-ગુણીના સંબંધનો વિચાર પ્રસ્તુત છે. (તેથી અન્યનો ગુણ અન્યમાં હોય એમ આ નય નથી માનતો) શબ્દાદિનયો જ્ઞાનનેજ નમસ્કાર કહે છે, શબ્દ-તથા ક્રિયાને નથી કહેતા, તેથી વિશેષ કરીને નયો નમસ્કાર કરનાર જીવથી બાહ્ય વસ્તુમાં નમસ્કાર નથી માનતા. ઋગ્વેદસૂત્રનય પણ એ પ્રમાણે (નમસ્કાર કરનાર જીવમાંજ નમસ્કાર) માને છે, (એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે) તે નય નમસ્કારને ક્રિયારૂપ અને શબ્દરૂપ પણ માને છે, તેથી તેના મતે નમસ્કાર કરનારના શરીરમાં પણ નમસ્કાર છે, અને શબ્દનયો એ પ્રમાણે (શબ્દરૂપે તથા ક્રિયારૂપે નમસ્કારને નથી માનતા, (પણ ઉપયોગ રૂપેજ માને છે તેથી તેઓના મતે નમસ્કાર અવશ્ય જીવની અંદરજ છે. (શરીરમાં નથી) ૨૨૦૧-થી-૨૨૧૨

હવે નમસ્કાર કેટલોક કાળ હોય છે ? તે દ્વાર કહે છે.

उवओग पडुच्चंतोमुहुत्त लङ्गी जहण्णयं चेव ।

उक्कोसं छावट्ठी सागर, अरिहाइ पंचविहो ॥ २९१२ ॥ ८९४-३०४

સો કઈવિહો ત્તિ મળિણ પંચવિહો મળઈ નણુ પુરામિહિયં ।

इकं नमोऽभिहाणं केण विहाणेण पंचविहं ? ॥ २९१३ ॥

एगं नमोऽभिहाणं तदरुहयाइयसंनिवायाओ ।

जायइ पंचविगप्पं पंचविहत्थोवओगाओ ॥ २९१४ ॥

अहवन्नपयाइनिवायणाहि नेवाइयं ति ताइं च ।

पंचारुहयाइणि पयाणिं तं निवयए जेसु ॥ २९१५ ॥

अहवा नेवाइयपयपयत्थमेत्ताभिहाणओ पुवं ।

इहमरिहदाइपंचविधपयपयत्थोवदेसणया ॥ २९१६ ॥

नणु वत्थुम्मि पयत्थो न जओ तच्चकहणं तहि जुत्त ।

तह वि पयत्थं तत्थेव लाववत्थं पवोच्छिहिइ ॥ २९१७ ॥ દારં

ઉપયોગની અપેક્ષાએ નમસ્કારની સ્થિતિ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્તની છે; તથા લબ્ધિની અપેક્ષાએ જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ શાસ્ત્ર સાગરોપમથી આધક છે. અરિહંતાદિ પાંચ પ્રકારે નમસ્કાર છે તે નમસ્કાર કેટલા પ્રકારે છે ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તે પાંચ પ્રકારે છે પૂર્વે નમઃ એવું નામ એકજ કંથું છે, તો કયા ભેદ તેના પાંચ પ્રકાર કહો છો ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તે નમઃ એવું નામ એકજ છે, પરંતુ તે અરિહંતાદિ પાંચ પદોની આદિમાં આવતું હોવાથી અરિહંતાદિ પાંચ પ્રકારના અર્થોપયોગી પાંચ પ્રકારે થાય છે. અથવા અન્ય પદોની આદિમાં તે નમઃ પદ પડતું હોવાથી તે નિપાતિક પદ કહેવાય છે, જે અન્ય પદોની આદિમાં તે પડે

તે અન્ય પદો અરિહંતાદિ પાંચ છે, (તેથી તે નમસ્કાર પાંચ પ્રકારે છે.) અથવા પૂર્વે (પદદ્વારમાં) નૈપાતિક પદનો પદાર્થ માત્ર કહેવાથી (પાંચ પ્રકારનો નમસ્કાર કહ્યો છે; અને અહીં (નમસ્કાર કેટલા પ્રકારે છે, તે દ્વારમાં) અરિહંતાદિ પાંચ પ્રકારના પદોનો પદાર્થ કહેવાથી નમસ્કાર પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. આગળ વસ્તુદ્વારમાં અરિહંતાદિ પદોનો અર્થ કહેવાશે, (તો 'પછી તે અહીં' કહેવાશે એમ શાથી કહ્યો છે? એમ કહેવામાં આવે તો) તે યોગ્ય નથી, (કેમકે અહીં અરિહંતાદિ પદોનો અર્થ કહ્યો હોય તો) ત્યાં તેમનું સ્વરૂપ નિવેદન કરવું યોગ્ય ગણાય. તોપણ ત્યાંજ લાઘવર્થે તે પદોનો અર્થ કહેવાશે, એ પ્રકારે છ પ્રકારની પ્રપચ્છા કહી. ૨૮૧૨ થી ૨૮૧૭.

હવે નવ પ્રકારની પ્રપચ્છા કહે છે:—

સંતપયપરુવણયા દ્વવપમાણં ચ ચેત્ત ફુસણા ય ।
કાલો ય અંતરં ભાગ-ભાવ-અપ્પાવહું ચેવ ॥ ૨૯૧૮ ॥ ૮૯૫-૩૦૫
સંતપયં પઢિવન્ને પઢિવજ્જંતે ય મગ્ગઆ ગઈસુ ।
ઈંદિય કાણ જોણ વેયકસાણ ય લેસ્સા ય ॥ ૨૯૧૯ ॥ ૮૯૬-૩૦૬
સમ્મત્ત-નાણ-દંસણ-સંજયં-ઝવઓગઓ ય આહારે ।
ભાસગ-પરિત્ત-પજ્જત્ત-સુહુમ-સળ્લી ય ભવચરિમે ॥ ૨૯૨૦ ॥ ૮૯૭-૩૦૭
પલિયમસંખેજ્જમો પઢિવન્નો હોજ ચેત્તલોગસ્સ ।
સત્તસુ ચોદસભાગેસુ હોજ ફુસણા વિ એમેવ ॥ ૨૯૨૧ ॥ ૮૯૮-૩૦૮
એગં પહુચ્ચ હેટ્ઠા જહેવ નાણાજિયાણ સવ્વદ્ધા ।
અંતર પહુચ્ચમેગં જહન્નમંતોમુહુત્તં તુ ॥ ૨૯૨૨ ॥ ૮૯૯-૩૦૯
ઉક્કોસણંતકાલં અવટ્ટપરિયટ્ટગં ચ દેસૂણં ।
ણાણાજીવે ણત્થિ ઉ ભાવે ય ભવે સ્વઓવસમે ॥ ૨૯૨૩ ॥ ૯૦૦-૩૧૦
જીવાણણંતભાગો પઢિવન્નો સેસગા અણંતગુણા । દારં ।
વત્થું તરહંતાઈ પંચ ભવે તેસિમો હેઝ ॥ ૨૯૨૪ ॥ ૯૦૧-૩૧૧
અહ્વોસપ્પુ-સપ્પિણિકાલો નિયઓ ય તન્વિસિટ્ઠો ય ।
કત્થત્થિ નમોકારો નવ ત્તિ જેયં જહા સુત્તં ॥ ૨૯૨૫ ॥
મહ્-સુયનાણં નવહા નંદોણ જહ પરુવિયં પુવ્વં ।
તહ ચેવ નમોકારો સોવિ સુયન્નંતરો જમ્હા ॥ ૨૯૨૬ ॥
સત્યપદપ્રપચ્છા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાળ, અન્તર, ભાગ, લાવ, અને
અન્યપદપુત્ર, આ નવ દ્વારોથી નમસ્કારની નવ પ્રકારે પ્રપચ્છા કરવી.) નમસ્કાર૩૫

ઉવચારદેસણાઓ દેસ પણસો ત્તિ નોનમોકારો ।

નોઅનમોકારો વા પયડ્નિસેહાડ સઢ્મૂયા ॥ ૨૯૩૮ ॥ ૧૧

સઘો વિ નમોકારો અનમોકારો ય વંજણનયસ્સ ।

હોડં ચહરુવો વિ હુ સેસાણં સઘમૈયા વિ । દારં ॥ ૨૯૩૯ ॥ ૧૨

પ્રકૃતિ, અકાર, નોકાર, અને ઉભય નિષેધ સહિત, એ નમસ્કાર શું છે ? એવો પુનઃ પણ અહીં વિચાર કરવો. પ્રકૃતિથી (વિચાર કરતા નમસ્કાર શું છે ? તેના ઉત્તરમાં) નમસ્કારપરિણામ શુદ્ધિ એવ તે નમસ્કાર કહેલ છે, અને અનમસ્કાર એટલે નમસ્કારના પરિણામરહિત અથવા તદ્દલબ્ધિ રહિત એવ જાણવો. દેશ પ્રતિષેધ પક્ષમાં તો નમસ્કાર તે તેના પરિણામવાળા એવનો એક દેશ જાણવો. અને સર્વ નિષેધ પક્ષમાં તે પુનઃ અનમસ્કારજ છે. તથા નોઅનમસ્કાર એ એ નિષેધ વચન વડે પ્રકૃતિ ભાવ જણાવનાર હોવાથી નમસ્કારજ થાય છે, અને દેશ નિષેધ પક્ષમાં નમસ્કારનો એક દેશ સમજાય છે તો નમસ્કારથી દેશ અને નોઅનમસ્કારથી પ્રદેશ એ એ ભાંગા ઉપચારથી કહ્યા છે, તથા નમસ્કાર અને અનમસ્કાર એ એ ભાંગા સદ્ભૂત કહ્યા છે. વ્યંજન નયના (શબ્દાદિ ત્રણ નયોના) અભિપ્રાયે સર્વ ચારે ભાંગા થઈને નમસ્કાર તથા અનમસ્કાર એ એ ભાંગાજ સદ્ભૂત છે, શેષનયોના અભિપ્રાયે ચારે ભાંગા થાય છે. ૨૯૩૪ થી ૨૯૩૬

પ્રકૃતિથી, આકારથી, નોકારથી, અને નોકાર અકાર ઉભય નિષેધ વચનથી પુનઃ પણ નમસ્કારનો અહીં વિચાર કરવો. તેમાં પ્રકૃતિથી નમસ્કાર, અકાર સહિત કરતાં અનમસ્કાર, નોકારમહિત નોઅનમસ્કાર અને ઉભય નિષેધ વચનથી નોઅનમસ્કાર આ ચાર ભાંગાનો વિચાર કરવો. એટલે નમસ્કાર શું વસ્તુ છે ? અનમસ્કાર શું વસ્તુ છે ? નોઅનમસ્કાર શું વસ્તુ છે ? અને નોઅનમસ્કાર શું વસ્તુ છે ? એ પ્રમાણે વિચાર કરવો તે ચાર પ્રકારની પ્રરૂપણા જાણવી.

પ્રથમ ભાંગે પ્રકૃતિથી વિચાર કરતાં નમસ્કાર અને અનમસ્કાર એ શું વસ્તુ છે ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે નમસ્કારના પરિણામવાળો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ એવ તે નમસ્કાર છે અને નમસ્કાર પરિણતિરહિત-અનુપયોગી સમ્યગ્દ્રષ્ટિ એવ, અથવા તદ્દાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ લાબ્ધિ રહિત મિથ્યાદ્રષ્ટિ એવ તે અનમસ્કાર છે.

નોઅનમસ્કાર અને નોઅનમસ્કાર એટલે શું ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે નો શબ્દનો અર્થ દેશ પ્રતિષેધ વાચી માનીએ તો નમસ્કારના પરિણામવાળા સમ્યગ્દ્રષ્ટિ એવનો એક દેશ તે નોઅનમસ્કાર, અને નો શબ્દનો સર્વ પ્રતિષેધવાચી માનીએ તો પૂર્વે કહ્યા મુજબ નમસ્કારના પરિણામરહિત મિથ્યાદ્રષ્ટિ એવ તે નોઅનમસ્કાર કહેવાય, તથા નો શબ્દને સર્વનિષેધવાચી માનીએ, અને અકાર તો સર્વ નિષેધવાચી છેજ, તેથી એ નિષેધવડે મૂળ અર્થ જણાય છે એટલે ચોથા ભાંગામાં પૂર્વોક્ત સમ્યગ્દ્રષ્ટિ એવ તે નોઅનમસ્કાર કહેવાય, અને 'નો' શબ્દને દેશ પ્રતિષેધવાચી માનીએ તો પૂર્વોક્ત અનમસ્કારનો એક દેશ તે નોઅનમસ્કાર છે.

ઉપરોક્ત ચાર ભાંગામાનાં નોઅનમસ્કાર રૂપ ત્રીજા ભાંગાને નમસ્કારનો દેશ કહેલ છે. ચોથાનો અનમસ્કાર રૂપ ભાંગાને અનમસ્કારનો એક દેશ કહ્યો છે, તે ઉપચારથી કહેલ છે, કેમકે નો શબ્દના દેશ પ્રતિષેધવાચી અર્થથી નોઅનમસ્કાર અને નોઅનમસ્કાર

રૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુનો અભાવ છે. આ બે સિવાયનાં પહેલા બે ભાંગા નમસ્કાર અને અન-મસ્કાર એ બન્ને ઉપચારરહિત સદ્ભૂત છે, કેમકે નમસ્કાર અને અનમસ્કાર રૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુનો સદ્ભાવ છે, તથા ઉપરના બે ભાંગા એટલે ત્રીજો અને ચોથો ભાંગો, તે પણ નો શબ્દને સર્વ નિષેધાર્થમાં માનીએ તો સદ્ભૂત છે. કેમકે એ ભાંગાથી વાચ્ય જે નમસ્કાર અને અનમસ્કાર રૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુનો સદ્ભાવ છે.

એ ચારે ભાંગાનો નયોથી વિચાર કરવામાં આવે, તો ત્રણ શબ્દનયો શુદ્ધ હોવાથી વસ્તુને દેશ-પ્રદેશરહિત સંપૂર્ણ-અખંડરૂપે જ માને છે, અને બાકીના નૈગમાદિ નયો અશુદ્ધ હોવાથી વસ્તુને દેશ-પ્રદેશવાળી પણ માને છે. તેથી કરીને ત્રિવિધ શબ્દ નયના અભિપ્રાયે નમસ્કાર-અનમસ્કાર-નોતમસ્કાર અને નોઅનમસ્કાર એ ચાર પ્રકારનો નમસ્કાર વસ્તુત નમસ્કાર અને અનમસ્કાર એ બે રૂપેજ રહે છે, કેમકે નોન-મસ્કાર અને નોઅનમસ્કારથી વાચ્ય દેશ-પ્રદેશનો તેમના મતે અભાવ છે, તેથી તે બે ભાંગા શૂન્ય છે અને બાકીના નૈગમાદિનયોના અભિપ્રાયે તો એ ચારે પ્રકારના નમ-સ્કાર સદ્ભૂત છે, કેમકે તેમને મતે દેશ પ્રદેશ પણ વિદ્યમાન છે. ૨૯૩૪-થી ૨૯૩૯.

એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની પ્રરૂપણા કહી તે કહેવાથી પ્રરૂપણા દ્વાર પુરૂ થયું.

હવે વસ્તુદ્વાર કહે છે.

વત્યું અરહા પુજ્ઞા જોગા કે જે નમોઽભિહાણસ્સ ।

સંતિ ગુણરાસઓ તે પંચારુહ્યાઙ્જાર્ઝયા ॥ ૨૯૪૦ ॥ ૧૩

મેઓવયારઓ વા વસન્તિ નાગાદઓ ગુણા જત્થ ।

તં વત્યુમસાહારણગુણાલઓ પશ્ચજાર્ઝયં ॥ ૨૯૪૧ ॥ ૧૪

તે અરહંતા સિદ્ધા-યરિય-ઉવજ્ઞાય-સાહવો નેયા ।

જે ગુણમયમાવાઓ ગુણા વ્વ પુજ્ઞા ગુણત્વીણં ॥ ૨૯૪૨ ॥ ૧૫

મોક્ષત્તિયણો વ જે મોક્ષહેઅવો દંસણાદિતિયણં ચ ।

તો તેઽવિ વંદણિજ્ઞા જહ્ વ મર્હિ હેઅવો કિહ તે ? ॥ ૨૯૪૩ ॥ ૧૬

જે નમસ્કાર નામને લાયક-પૂજ્ય-અથવા યોગ્ય વસ્તુ છે, તે કોણ છે ? (એમ પૂછવામાં આવે, તો તે) ગુણના સમૂહભૂત અરિહંતાદિ પાંચ પ્રકારની વસ્તુ છે. અથવા સેદાપચારથી (કહીએ તો) જ્યાં જ્ઞાનાદિ ગુણો વસે છે, તે અસાધારણ ગુણોના સ્થાન રૂપ પાંચ પ્રકારની વસ્તુ છે. તે પાંચ પ્રકારની વસ્તુ, અરિહંત-સિદ્ધ આચાર્ય-ઉપાધ્યાય અને સાધુ મહારાજ ગણવા તેઓ ગુણમય-હોવાથી મૂર્તિમાન ગુણો જેવા છે, તેથી ગુણાર્થી ભવ્ય જીવોને તેઓ પૂજવા યોગ્ય છે. અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણની ચેઠ તે અર્હંતાદિ મોક્ષાર્થી જીવોને મોક્ષના હેતુ છે, તેથી તેઓને તે પૂજવા યોગ્ય છે. કેવી રીતે એ અરિહંતાદિ મોક્ષના હેતુ છે ? એમ જો પૂછવામાં આવે, (તો તે પણ હવે કહીએ છીએ.) ૨૯૪૦-થી-૨૯૪૩.

અરિહંતાદિ પાંચ મોક્ષના હેતુ છે, તેમાં પ્રથમ અરિહંતને મોક્ષના હેતુ કહે છે.

મમ્મો અવિપ્પણાસો આચારે વિણયયા સહાયત્ત ।

પશ્ચવિહનમોક્કારં કરેમિ ઇણહિં હેઝહિં ॥ ૨૯૪૪ ॥ ૧૦૩-૩૧૩

મગ્ગોવણ્ણસણાઓ અરિહંતા હેઅવો હિ મોવસ્સસ ।

તબ્ભાવે ભાવાઓ તદ્ભાવેઽભાવઓ તસ્સ ॥ ૧ ॥ ૨૯૪૫ ॥

મગ્ગો ચ્ચિય સિવહેઙ્ગ જુત્તો તદ્દેઅવો કહં જુત્તા ? ।

તદ્દહીણત્તણઓઽહ્વ કારણ કજ્જોવયારાઓ ॥ ૨૯૪૬ ॥

મગ્ગોવકારિણો જહ્ પુજ્જા ગિહિણો વિ તો તદુવગારી ।

તસ્સાહ્ણદાણાઓ સવ્વં પુજ્જં પરંપરયા ॥ ૨૯૪૭ ॥

જં પચ્ચાસન્નતરં કારણમેગંતિયં ચ નાણાં ।

મગ્ગો તદ્દાયારો સયં ચ મગ્ગો ત્તિ તે પુજ્જા ॥ ૨૯૪૮ ॥

ભત્તારઓ વજ્જયરો હેઙ્ગ ન ય નિયમઓ સિવસ્સેવ ।

તદ્દાયારો ગિહિણો સયં ન મગ્ગાં ત્તિ નો પુજ્જા ॥ ૨૯૪૯ ॥

મોક્ષમાર્ગ, અવિનાશીપણુ, આચાર, વિનય સહાયત્વ એ હેતુઓ વડે હું પાંચ-વિધ નમસ્કાર કરું છું (કેમકે એ પાંચ હેતુમાં અરિહંતાદિ પાંચ અનુક્રમે હેતુ ભૂત છે.) મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશ કરવાથી અરિહંતા મોક્ષના હેતુ છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શનાદિ માર્ગના સદ્ભાવે મોક્ષનો સદ્ભાવ હોય છે, અને તેના-અભાવે તેનો અભાવ હોય છે. (જો એમ હોય તો) સમ્યગ્દર્શનાદિ માર્ગજ મોક્ષનો હેતુ કહેવા યોગ્ય છે, પણ તે માર્ગના હેતુભૂત અરિહંતાદિ મોક્ષના હેતુ કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) ઉપદેશક-પણાથી તે માર્ગ તેમને આધીન-હોવાથી તેઓ તેના હેતુ છે, અથવા કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી તેઓ મોક્ષના હેતુ છે. મોક્ષમાર્ગના ઉપકારીપણાથી જો તે અરિહંતાદિ પૂજ્ય છે, તો શુદ્ધસ્થો પણ તેના સાધનભૂત આહારવસ્ત્રાદિ આપવાથી મોક્ષ માર્ગના ઉપકારી છે, અને એથી કરીને પરંપરાએ સર્વ કંઈ પૂજ્ય ગણાય. (એમ કહેવામાં આવે તો) જો વધારે નજીકનું અને એકાન્તિક કારણ જ્ઞાનાદિ ત્રણ મોક્ષ માર્ગ છે, તે આપનારા અરિહંતા છે, વળી તે પોતેજ મોક્ષમાર્ગભૂત છે, તેથી તેઓ પૂજ્ય છે. (પણ શુદ્ધસ્થો કે આહારાદિ સાધનો નથી) આહારાદિ વધારે દૂરવર્તિ મોક્ષના હેતુ છે, પણ જ્ઞાનાદિ ત્રણની પેઠે નિયમથી મોક્ષના એકાન્તિક હેતુ નથી. તેથી તે બાહ્ય સાધન આપનારા શુદ્ધસ્થો મોક્ષના હેતુ નથી, વળી તેઓ સ્વયં પણ માર્ગભૂત નથી માટે તેઓ પૂજ્ય નથી. ૨૯૪૪ થી ૨૯૪૯

હવે નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય સિદ્ધ ભગવાનનો અવિનાશીરૂપ હેતુ કહે છે.

મગ્ગેણાણેણ સિવં પત્તા સિદ્ધા જમવિપ્પણાસેણં ।

તેણ કયત્થત્તણઓ તે પુજ્જા ગુણમયા જં ચ ॥ ૨૯૫૦ ॥

ગુણપૂયામેત્તાઓ ફલં તિ તપ્પૂયણં પવજ્જામો ।

જ પુણ જિણ વ્વ મગ્ગોવયારિણો તે તયં કત્તો ? ॥ ૨૯૫૧ ॥

જહ્ તગુણપૂયાઓ ફલં પવન્નં નપૂવગારો સો ।

તેહિં તો તદ્ભાવે કા પૂયા કિં ફલં વા સે ? ॥ ૨૯૫૨ ॥

ગંતુરણામાજો વા સમ્મગ્ગોઽયં જહિચ્છિયપુરસ્સ ।

સિદ્ધો સિદ્ધેહિંતો તદ્ભાવે પચ્ચઓ કત્તો ? ॥ ૨૯૫૩ ॥

મગ્મિ રૂં તદવિષ્ણાસઓ તપ્ફલોવલંભાઓ ।

જં જાયઙ્ તેહિતો નેયરહા તદુવગારો સેસો ॥ ૨૯૫૪ ॥

નણુ જિણવયણાઉ ચ્ચિય તદત્થિયા તપ્ફલોવલંભો ય ।

સચ્ચં તહાવિ તપ્ફલસન્ભાવાઓ રૂં હોઈ ॥ ૨૯૫૫ ॥

અપ્પ ચ્ચિય સિવમગ્ગો નિચ્છયઓ તહ વિરૂઢિનિમિત્તં તિ ।

મગ્ગોવયારિણો જહ જિણા તહા સ્વીણસંસારા દારં ॥ ૨૯૫૬ ॥

આ માર્ગ વડે (સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ) જે સિદ્ધો અવિચ્છિન્ન સંતાન લાવે મોક્ષ પામેલા છે, તેથી તેઓ કૃતાર્થ હોવાથી પૂજ્ય છે; વળી (જિનેશ્વરાદિકની જેમ) જ્ઞાનાદિ ગુણમય હોવાથી પણ તેઓ પૂજ્ય છે. સમ્યક્ જ્ઞાનાદિ ગુણોની પૂજા માત્રથી (સ્વર્ગ-અપવર્ગાદિ રૂપ વિશિષ્ટ) રૂપ થાય છે, તેથી તે ગુણવાળાનું પૂજ્યપણું એમ માનીએ છીએ પરંતુ જિનેશ્વરની પેઠે તેઓ માર્ગોપકારી છે, તે કેવી રીતે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો જો એ પ્રમાણે તે ગુણવાનના ગુણોની પૂજાથી વિશિષ્ટ રૂપ થાય છે, એમ માનો છો, તો એ ઉપકાર પણ તે સિદ્ધોથીજ તમે માનેલો છે, કેમકે સિદ્ધના અભાવે તેમની પુજા કંઈ અને તે પૂજકનું રૂપ શું ? (સિદ્ધોના અભાવે મોક્ષમાં અવિનાશી છુદ્ધિ પણ ન થાય, તેથી એ ઉપકાર પણ સિદ્ધોથી માનવો જોઈએ,) અથવા યથેચ્ચિત મોક્ષ નગરનો આ જ્ઞાનાદિ સન્માર્ગ છે, એમ સિદ્ધોથીજ નિશ્ચય થાય છે, કેમકે મોક્ષ નગરે જનારનો નાશ નથી થતો, (તેનો નાશ ન થવાથી સમ્યક્દર્શનાદિ મોક્ષપુરીનો સન્માર્ગ છે, એવો પ્રત્યય સુમુક્ષુને થાય છે,) તેના અભાવે (સિદ્ધનો નાશ થાય તો) એવો પ્રત્યય ક્યાંથી થાય ? (માટે સિદ્ધો ઉપરોક્ત પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી માર્ગોપકારી છે, તેથી તેઓ પૂજ્ય છે.) વળી સિદ્ધોના અવિનાશી ભાવથી તથા તેમના અતુલ્ય સુખરૂપ રૂપને જાણવાથી સમ્યક્ દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગમાં જે પ્રીતિ થાય છે, તે સિદ્ધોથીજ થાય છે, બીજાથી નથી થતી, માટે (મોક્ષમાર્ગમાં રૂચિ ઉત્પન્ન કરવારૂપ) ઉપકાર સિદ્ધોનોજ છે, મોક્ષમાર્ગમાં રૂચિ, અને એ માર્ગનું મોક્ષસુખરૂપ રૂપ, તેનું જ્ઞાન જિનેશ્વરના વચનથી થાય છે, (તોપણ સિદ્ધોના અવિનાશી હેતુ અહીં કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ?) એમ કહેવામાં આવે, તો તે સત્ય છે, તોપણ તે માર્ગના સિદ્ધત્વ પ્રાપ્તિરૂપ રૂપના સદ્ભાવથી મોક્ષમાર્ગમાં વિશેષ પ્રીતિ થાય છે. (માટે સિદ્ધોના અવિનાશી હેતુ અહીં કહેવો જોઈએ,) નિશ્ચયનયના મતે આત્માજ મોક્ષમાર્ગ છે, અને રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ છે, એ પણ આત્માજ છે, (બીજું કંઈ નથી તો પછી અવિનાશી રૂપ બાહ્ય હેતુ અહીં કહેવાથી શું ? એમ કહેવામાં આવે, તો તે સત્ય છે, પરંતુ વ્યવહારનયમતે જેમ જિનેશ્વરો માર્ગોપકારી છે, તેમ ક્ષીણ સંમારી સિદ્ધો પણ અવિનાશી ભાવે માર્ગોપકારી છે, ૨:૫૦ થી ૨:૫૬.

હવે આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુના નમસ્કારની યોગ્યતાનાં હેતુ કહે છે.

આચારદેસણાઓ પુજ્ઞા પરમોવગારિણો ગુરવો ।

વિણયાદગાહણા ઉવજ્ઞાયા સુત્તયા જંચ ॥ દારં ॥ ૨૯૫૭ ॥

આચાર-વિણય-સાહજસાહજ્ઞં સાહવો જઓ દેંતિ ।

તો પુજ્ઞા તહ પંચ વિ તમ્મુણપૂયાફલનિમિત્ત ॥ ૨૯૫૮ ॥

અરુવીય દેસિગત્તં તદેવ નિજ્ઞામયા સમુદમ્મિ ।

ઠક્કાયરવ્વણદૂઠા મહગોવા તેણ વુચ્છંતિ ॥ ૨૯૫૯-૨૯૬૪ ॥

આચારનો ઉપદેશ કરવાથી પરમોપકારી આચાર્ય મહારાજ પૂજ્ય છે, અને વિન-
યાદિ થહણ કરાવવાથી સૂત્ર પાઠ આપનાર ઉપાધ્યાય મહારાજ પૂજ્ય છે, આચારવાન,
વિનયવાન સાધુ મહારાજ મોક્ષસાધનમાં સહાય આપે છે, તેથી તે પૂજ્ય છે, વળી
અરિહંતાદિ પાંચે જ્ઞાનાદિ ગુણોની પૂજના સ્ત્રર્ગ અપવર્ગાદિ દ્રુણતું નિમિત્ત થાય છે,
તેથી તેઓ પૂજ્ય છે. અરિહંતાએ સંસારાટ્ટનીમાં માર્ગોપદેશકપણું કર્યું છે, ભવોદયિમાં
નિર્વામકપણું કર્યું છે, અને છ કાય જીવોની રક્ષા માટે યત્ન કર્યો છે, તેથી તેઓ મહા-
ગોપ કહેવાય છે. ૨૯૫૭ થી ૨૯૫૯.

આ પછી “ જહ નિવ્વુદ્ધપુરમર્ગ ” ઇત્યાદિ સત્તર ગાથાઓ ઉપરોક્ત અર્થ પ્રતિ-
પાદન કરનારી છે, તે સુગમ હોવાથી તેનું વ્યાખ્યાન ભાષ્યકારે અને ટીકાકારે નથી કર્યું.

હવે પ્રકારાન્તરે નમસ્કારની ચોખ્ખતામાં અરિહંતાના ગુણો કહે છે.

રાગ-દોસ-કસાણ ચ ઇંદિયાણિ ચ પંચ વિ ।

પરીસહે ઉવસગ્ગે નામયંતા નમોરિહા ॥ ૨૯૬૦-૨૯૬૫ ॥

રજ્જંતિ તેણ તમ્મિ વ રંજનમહવા નિરુવિઓ રાઓ ।

નામાઈ ચઝબ્બેઓ દવ્વે કમ્મેયરવિમિણ્ણો ॥ ૨૯૬૧ ॥

જુગ્ગા વદ્ધા વજ્જંતયા ચ પત્તા ઉર્રણાવલિયં ।

અહ કમ્મદવ્વરાઓ ચઝવ્વિહા પોગલા હોંતિ ॥ ૨૯૬૨ ॥

નોકમ્મદવ્વરાગો પઓગઓ સો કુસુંભરાગાઈ ।

વિતિઓ ચ વીસસાણ નેઓ સંજ્ઞબ્બરાગાઈ ॥ ૨૯૬૩ ॥

જં રાગવેયણિજ્જં સમુદ્ધણં ભાવઓ તઓ રાઓ ।

સો દિટ્ઠિ-વિસય-નેહાણુરાયરૂવો અહિસ્સગો ॥ ૨૯૬૪ ॥

કુપ્પવયણેસુ પદમો વિઙ્ગો સદ્દાઈણ્ણુ વિસણ્ણુ ।

વિસયાદિનિમિત્તો વિ હુ સિણેહરાઓ મુચાઈણ્ણુ ॥ ૨૯૬૫ ॥

દુસ્સંતિ તેણ તમ્મિ વ દૂસણમહ દેમગં વ દેસો તિ ।

દેસાં વ સો ચઝદ્ધા દવ્વે કમ્મેયરવિમિણ્ણો ॥ ૨૯૬૬ ॥

જોગ્ગા વદ્ધા વજ્જંતયા ચ પત્તા ઉદારણાવલિયં ।

અહ કમ્મદવ્વદોસો ઇયરો દુટ્ઠવ્વગાઈઓ ॥ ૨૯૬૭ ॥

જં દોસવેયણિજ્જં સમુદ્ધણં એસ ભાવઓ દોસો ।

વત્થુવિક્કિદ્ધિસ્સહાવોઽનિચ્છિયમપીદલિંગો વા ॥ ૨૯૬૮ ॥

રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, પાંચ ઈન્દ્રિયો, પરિપક્વ, અને ઉપસર્ગોને જે નમાવે તે નમસ્કારને
ચોખ્ખ છે. તે વડે અથવા તે છતે પ્રાણીઓ સ્ત્રી આદિકમાં પ્રીતિ પામે તે રામ, અથવા

રંગન થયું તે રાગ. તે રાગ નામાદિ ચાર પ્રકારે કહેલ છે. (તેમાં નામ, સ્થાપના અને જાશરીર ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય રાગનો વિચાર સમજી શકાય એવો છે, પરંતુ જાશરીર, ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત) દ્રવ્ય રાગમાં કર્મ દ્રવ્યરાગ અને નોકર્મ દ્રવ્યરાગ એવા બે ભેદ છે. કર્મ દ્રવ્ય રાગનાં પુદ્ગળો ચાર પ્રકારનાં છે. બંધન યોગ્ય એટલે બંધ પરિણામને સન્મુખ થયેલા બંધાતા, બંધાએલા અને ઉદીરણાવલીકાને પામેલા (ઉદય નહિ પામેલા) નોકર્મ દ્રવ્યરાગ (બે પ્રકારે છે) પ્રયોગથી તે કમુખાનો રંગ વિગેરે, અને બીજો વિસ્ત્રસાથી તે સંધ્યાભ્રના રંગ વિગેરે જાણવા, જે રાગવેદનીકર્મ એટલે માયા લોભ લક્ષણ રૂપ કર્મ ઉદય પ્રાપ્ત થવાથી થયેલા જીવના પરિણામ તે ભાવથી રાગ કહેવાય છે. તે રાગ દ્રષ્ટિરાગ, વિષયાનુરાગ, અને સ્નેહાનુરાગ. (એમ ત્રણ પ્રકારે છે) કુપ્રવચનમાં આસક્તિ તે પહેલો દ્રષ્ટિરાગ, શબ્દાદિ વિષયોમાં બીજો વિષયાનુરાગ, અને વિષયાદિ નિમિત્ત શિવાય પુત્રાદિકમાં જે તે ત્રીજો સ્નેહાનુરાગ કહેવાય છે. તે વડે અથવા તે છતે પ્રાણિઓ વિકાર પામે છે, અને દ્વેષ અથવા દોષ છે. અથવા દ્વેષથી તે દ્વેષ યા દોષ છે. તે દ્વેષ નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. (નામ સ્થાપના અને જાશરીર, ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય દ્વેષના વિચાર સુગમ છે) જાશરીર, ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય રાગની પેઠે દ્રવ્ય દ્વેષના કર્મ દ્રવ્ય દોષ અને નોકર્મ દ્રવ્ય દોષ એ બે ભેદ છે. બંધનયોગ્ય, બંધાતા, બંધાએલા, અને ઉદીરણાવલિકાને પામેલા (ઉદય નહિ પામેલા) કર્મ પુદ્ગળો એમ ચારે પ્રકારે કર્મ દ્રવ્ય દોષ છે. અને નોકર્મ દ્રવ્ય દોષ તે ખરાબ વર્ણાદિ જાણવા તથા જે દોષ અથવા દ્વેષ વેદનીય કર્મ ઉદય પામેલું હોય, તે ભાવ દોષ અથવા ભાવદ્વેષ છે. સ્વભાવમાં રહેલી વસ્તુ જે શરીરના દેશાદિકનો વિકૃતિ સ્વભાવ અથવા અનિ-શ્ચિપત કે અપ્રીતિ એ તેનું ચિન્હ છે. ૨૯૬૦ થી ૨૯૬૮

હવે નયાભિપ્રાયથી રાગ દ્વેષના વિચાર કહે છે.

કોદં માણં વડ્ડપીજ્જાઈઓ વેઈ સંગહો દોસં ।

માયા-લોભે ય સ પીજ્જાઈસામણ્ણઓ રાગં ॥ ૨૯૬૯ ॥

માયં વિ દોસમિચ્છઈ વવહારો જં પરોવધાયાય ।

નાઓવાદાણે ચ્ચિય મુચ્છા લોભો ત્તિ તો રાગં ॥ ૨૯૭૦ ॥

ઉજ્જુમુયમયં કોહો દોસો સેસાણમયમણેગંતો ।

રાગો તિ વ દોસો ત્તિ વ પરિણામવસેણ ઉ વસેઓ ॥ ૨૯૭૧ ॥

સપયગાહિ ત્તિ તઓ ન ઉવઓગદુગમેગકાલમ્મિ ।

અપ્પીઈ-પીડમેત્તોવઓગઓ તં તદ્દા દિસઈ ॥ ૨૯૭૨ ॥

માણો રાગો ત્તિ મઓ સાહંકારોવઓગકાલમ્મિ ।

સો વેય હોઈ દોસો પરગુણદોસોવઓગમ્મિ ॥ ૨૯૭૩ ॥

માયા લોભો વેવં પરોવવાઓવઓગઓ દોસો ।

મુચ્છોવઓગકાલે રાગોઽભિસ્સંગલિંગો ત્તિ ॥ ૨૯૭૪ ॥

સદ્દાઈમયં માણે માયાઈ ચ્ચિય ગુણોવગારાય ।

ઉવઓગો લોભો ચ્ચિય જઓ તત્ત્યેવ અવરુદ્ધો ॥ ૨૯૭૫ ॥

સેસંસા કોહો વિ ય પરોવઘાયમદ્ય ત્તિ તો દોસો ।

તલ્લક્ષણો ય લોભો અહ મુચ્છા કેવલો રાગો ॥ ૨૧૭૬ ॥

મુચ્છાણુરંજનં વા રાગોયં દૂસણં નિ નો નોસો

સદસ્સ વ મયણેયં ઇયરે એકેકઠ્ઠિયપક્કવા ॥ ૨૧૭૭ ॥

ગાથાર્થ:-અપ્રીતિ જાતિવાળા ક્રોધ અને માનને સામાન્યથી સંગ્રહનય દોષ અથવા દ્વેષ કહે છે, અને પ્રીતિ જાતિવાળા માયા લોભને સામાન્યથી સંગ્રહનય રાગ કહે છે. (ક્રોધ, માનની સાથે) માયાને પણ વ્યવહારનય દોષ યા દ્વેષ માને છે, કેમકે તે પણ બીજાને વંચના માટે કરાય છે. તથા ન્યાયોપાદાન દ્રવ્યમાં પણ મૂર્છા થાય છે, તેથી (વ્યવહાર નયના મતે) લોભ એ રાગ છે. (પણ અન્યાયોપાદાન દ્રવ્યમાં માયાદિકને લીધે તે દ્વેષ છે.) ઋણસૂત્રનયના મતે ક્રોધ એ દ્વેષ છે, અને બાકીનામાં અને-કાન્તિક મત છે, ક્રોધ રાગ છે અને ક્રોધ દોષ છે. એ સર્વ પરિણામના વશથી જણાય છે. આ નય સાંપ્રતગ્રાહી હોવાથી એક કાળમાં બે ઉપયોગ નથી માનના, અપ્રીતિ અને પ્રીતિ માત્રરૂપ ઉપયોગથી તે તે કપાયને તે તે નામે કહે છે, અડુંકારમહિત ઉપયોગ કાળે માન રાગ છે, એમ આ નયને સંમત છે, અને એજ માન પર ગુણના દોષોપયોગ કાળે દ્વેષ છે, એજ પ્રમાણે માયા અને લોભ પરોપધાત રૂપ ઉપયોગ કાળે દ્વેષ છે, અને પોતાના શરીર ધન સગા સંબંધીને વિષે મૂર્છારૂપ ઉપયોગ કાળે અભિ-વ્યંગ લક્ષણ રાગ છે. શબ્દાદિ નયોના મત આ પ્રમાણે છે. સ્વગુણોપકાર માટે માન-માયાની અંદર જે ઉપયોગ છે, તે લોભજ છે, કેમકે તે તેમાંજ અન્તર્ભૂત છે. તેથી તે રાગ છે. શેષ અંશો અને ક્રોધ પણ પરોપધાત ઉપયોગમય હોવાથી તેઓ દ્વેષ છે, શું મૂર્છાત્મક લોભજ માત્ર રાગ છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) મૂર્છાત્મક જે અતુરંજન તે રાગ છે, અને અપ્રીત્યાત્મક દ્વેષ તે દ્વેષ છે. શબ્દ નયના અભિપ્રાયે આ પ્રમાણે ભજના છે, અને બાકીના નયો (સંગ્રહ-વ્યવહાર) એકેક પક્ષમાં સ્થિત છે ૨૯૬ થી ૨૯૭૭

અપ્રીતિ રૂપ જાતિ સામાન્યથી ક્રોધ અને માન દ્વેષ છે, તથા માયા અને લોભ પ્રીતિરૂપ સામાન્ય જાતિથી રાગ છે, એમ સંગ્રહ નય મા ને છે.

ક્રોધ-માન-અને માયા, એ ત્રણેને વ્યવહારનય દ્વેષરૂપ માને છે, કેમકે માયા બીજાને ઠગવા માટે કરાય છે, તેથી માયા પણ ક્રોધ-માનની પેઠે પરોપધાતનો ઉડ હોવાથી દ્વેષજ છે, અને ન્યાયથી દ્રવ્યાદિ ઉપાર્જન કરવામાં જે મૂર્છાત્મક લોભ થાય છે, તે લોભ રાગ છે, પરંતુ અન્યાયોપાદાનમાં માયાદિક કપાયને સંભવ હોવાથી તેજ લોભ દ્વેષ રૂપ છે.

ઋણસૂત્રનયના મતે અપ્રીત્યાત્મ ક્રોધજ દ્વેષ છે, શેષ માન-માયા-અને-લોભના સંબંધમાં એકાન્ત નિશ્ચય નથી. એ ત્રણમાં પરિણામવગત્ ક્રોધ રાગ છે અને ક્રોધ દ્વેષ છે. કારણ કે આ નય વર્તમાન એક ક્ષણગ્રાહી હોવાથી ક્રોધ-માન દ્વેષ છે, અને માયા-લોભ રાગ છે, એમ નથી માનના. બ્યારે પરગુણમાં અપ્રીતિ રૂપ ઉપયોગ થાય, ત્યારે માન દ્વેષ છે, અન્યથા નહિ. ભલે ક્રોધ-માન વિગેરે સમકાળે હોય, તોપણ એક કાળે બે ઉપયોગ ન હોય, તેથી બે મિશ્ર કપાયના ઉપયોગથી રાગ અથવા દ્વેષ કેવી રીતે થાય ? એમ પૂછવામાં આવે, તો અપ્રીત્યાત્મક અને પ્રીત્યાત્મક ઉપયોગથી

માનાદિ કપાયને આ નય રાગ અથવા દ્વેષ કહે છે એટલે કે સ્વગુણોમાં બહુમાનરૂપ અભિવ્યંગાત્મક ઉપયોગ કાળે માન તે રાગ છે, અને પરગુણોમાં અપ્રીત્યાત્મક ઉપયોગ વખતે દ્વેષ છે. એજ પ્રમાણે પરોપધાત માટે કરાતી માયા અને લોભ દ્વેષ છે, અને સ્વશરીર-સ્વધન-સ્વજનાદિકની અંદર મૂર્છાત્મક ઉપયોગ કાળે તેજ માયા-લોભ રાગ છે. કેમકે મૂર્છાત્મક આસક્તિ તે રાગ છે.

શબ્દાદિ ત્રણ નયોના અભિપ્રાયે માન અને માયા સ્વરૂપકાર માટે વ્યાપારાતાં જે ઉપયોગ થાય છે, તે લોભજ છે. કેમકે સ્વગુણોપકારાત્મક ઉપયોગ પોતાની અંદર મૂર્છાત્મક હોય છે, તેથી તે બન્નેનો લોભમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, તેમ થવાથી માન-માયાનો સ્વગુણોપકારાત્મક ઉપયોગ મૂર્છાત્મક હોવાથી લોભની પેઠે તે પણ રાગજ છે. સ્વગુણોપકારાત્મક સિવાયના પરોપધાતાત્મક માન મયાના અંશો, ક્રોધ, અને તે સાથે પરોપધાતાત્મક ઉપયોગ રૂપ લોભ એ સર્વ પરોપધાતમય હોવાથી દ્વેષરૂપ સમજવા. મતલબ એ છે કે ક્રોધ સિવાયના માન-માયા-અને લોભની અંદર જે મૂર્છાત્મક અનુરંજન, અથવા જે મૂર્છાત્મક ઉપયોગ તે રાગ છે, અને એ ત્રણેમાં અપ્રીત્યાત્મક ઉપયોગ તે દ્વેષ છે. આ પ્રમાણે શબ્દનય અને ઋગ્વેદનયની ભજના છે. બાકીના સંગ્રહ-વ્યવહારનય નિયમિત પદ્ધતિના છે, એટલે કે સંગ્રહનય ક્રોધ તથા માનને દ્વેષ માને છે, અને માયા તથા લોભને રાગ માને છે. વ્યવહારનય એક લોભનેજ રાગ માને છે, બાકીના ત્રણને દ્વેષ માને છે. અને શબ્દાદિનયો ભજનાએ રાગ-દ્વેષ માને છે. નૈગમનયનો અભિપ્રાય જુદો નથી કહ્યો, કેમકે સંગ્રહ-વ્યવહાર નયમાં તેનો અન્તર્ભાવ થાય છે. ૨૯૬૮ થી ૨૯૭૭

હવે કપાયોની વ્યાખ્યા કરે છે.

કર્મં કસ ભવો વા કસમાઓ સિં જઓ કસાયા તો ।
 કસમાયયંતિ વ જઓ ગમયંતિ કસં કસાય તિ ॥ ૨૯૭૮ ॥
 આઝ વ ડવાયાળં તેળ કસાયા જઓ કસસ્સાયા ।
 જીવપરિણામરૂવા જેળ ડ નામાડનિયમોડ્યં ॥ ૨૯૭૯ ॥
 નામં ડવળા દવિણ ઉપ્પત્તી પચ્ચણ ય આણસે ।
 રસ-ભાવ-કસાણ વિ ય પચ્ચળા તેસિમા દોઈ ॥ ૨૯૮૦ ॥
 દુવિહો દવ્વકસાઓ કમ્મદવ્વે ય નો વ કમ્મમ્મિ ।
 કમ્મદવ્વકસાઓ ચડવ્વિહા પોગલાણુડ્યા ॥ ૨૯૮૧ ॥
 સજ્જકસાયાડઓ નોકમ્મદવ્વઓ કસાઓડ્યં ।
 લેત્તાઈ સમુપ્પત્તી જત્તો પ્પમ્મો કસાયાળં ॥ ૨૯૮૨ ॥
 દોઈ કસાયાળં વંચકારણં જં સ પચ્ચયકસાઓ ।
 સડાઈઝ તિ કેઈ ન સમુપ્પત્તીણ મિત્તો સો ॥ ૨૯૮૩ ॥
 આણસઓ કસાઓ કડ્યવકપ્પમિડિમંજુરાગારો ।
 કેઈ ચિત્તાઈમઓ ડવળાણત્યંતરો સોડ્યં ॥ ૨૯૮૪ ॥

રસઓ રસો કસાઓ કસાયકમ્મોદઓ ય ભાવમ્મિ ।

સો કોહાઈ ચઝદ્ધા નામાઈ ચઝવિહેકેકો ॥ ૨૯૮૫ ॥

ભાવં સદ્દાઈનયા અઢ્ઢવિહમસુદ્ધનેગમાઈયા ।

ળાણસુપ્પત્તીઓ સેસા જં પચ્ચયવિગળ્લા ॥ ૨૯૮૬ ॥

દુવિહો ય દવ્વકોહો કમ્મદવ્વે ય નોયકમ્મમ્મિ ।

કમ્મદવ્વે કોહો તજ્જોગ્ગા પોગ્ગલા ણુડયા ॥ ૨૯૮૭ ॥

નોકમ્મદવ્વકોવો નેઓ ચમ્મારકોહનીલાદિ ।

જં કોહવેયણિજ્જં સમુડ્ડણં ભાવકોહો સો ॥ ૨૯૮૮ ॥

માળાદઓ વિ એવં નામાઈ ચઝવ્વિહા જહાજોગ્ગં ।

નેયા પિહણ્ણિહા વા સવ્વેડ્ડણંતાણુવન્ધાઈ ॥ ૨૯૮૯ ॥

જલ-રેણુ-ભૂમિ-પવ્વયરાઈસરિસો ચઝવ્વિહો કોહો ।

તિણિસલયા-કઢ્ઢ-ઢ્ઢિયસેલત્થંભોવમો માળો ॥ ૨૯૯૦ ॥

માયાવલેહ-ગોમુત્તિ-મેંદિસંગ-ઘણવંસિમૂલસમા ।

લોહો હલિદ્ધ-સંજળ-કદમ-કિમિરાગસામાળો ॥ ૨૯૯૧ ॥

એકસ-ચઝમાસ-વચ્છર-જાવજ્જીવાણુગામિણો કમસો ।

દેવ-નર-તિરિય-નારયગડ્ડસાહળહેઅવો નેયા ॥ દારં ॥ ૨૯૯૨ ॥

જેથી જીવો પીડા પામે તે કપ-કર્મ-અથવા ભવ તેનો જેથી લાભ થાય તે ‘કપાય’ કહેવાય. અથવા જેનાથી જીવ યથોક્ત કપ પામે તે ‘કપાય’ અથવા પૂર્વોક્ત કપના આય એટલે ઉપાદાન હેતુ તે કપાય. તે કપના ઉપાદાન હેતુઓ જીવના પરિણામ રૂપ ક્રોધાદિ જાણવા તે કપાય નામાદિ આઠ પ્રકારે છે. નામ કપાય-સ્થાપના-કપાય-દ્રવ્ય કપાય-ઉત્પત્તિ કપાય-આદેશ કપાય-રસ કપાય અને ભાવ કપાય. એમની પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે છે. (નામ સ્થાપના કપાયનો વિચાર સુગમ હોવાથી તે નથી કહેતા.) ઝાશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યકપાય બે પ્રકારે છે, કર્મદ્રવ્યકપાય અને નોકર્મદ્રવ્યકપાય. તેમાં પૂર્વે દરદરમી ગાથામાં કહ્યા મુજબ દ્રવ્યકપાય અનુદિત પુદ્ગળો ચાર પ્રકારના જાણવા. સજ્જ, ખીલિતક, હરીતકી વિગેરે વનરૂપિ વિશેષ નોકર્મદ્રવ્યકપાય જાણવા જેનાથી કપાયોની ઉત્પત્તિ થાય તે ઉત્પત્તિકપાય કહેવાય. (કેમકે દ્રવ્ય યા ક્ષેત્રાદિ રૂપ વસ્તુ કપાયની ઉત્પત્તિમાં હેતુભૂત હોવાથી તે વસ્તુ ઉત્પત્તિકપાય કહેવાય છે.) કપાયોના (અવિરતિ આદિરૂપ અંતરંગ) અંધનું જે કારણ તે પ્રત્યયકપાય કહેવાય. શબ્દાદિ વિષયોને કેટલાક પ્રત્યયકપાય કહે છે, તે યોગ્ય નથી, કેમકે તેમ માનવાથી ઉત્પત્તિ કપાયનો ભેદ ન થાય. (અન્ટરંગ કપાય સિવાય, આ કુપિત છે. એમ કહેવાય તે) દુષ્ટિમ ભૂકુટિભંગાદિરૂપ કહેલો આકાર આદેશકપાય કહેવાય. કેટલા એક તેના આકારવાળો ચિત્રાદિગત જીવ તે આદેશકપાય, એમ કહે છે, તે અયોગ્ય છે. કેમકે તેવો આકાર સ્થાપનાથી જુદો ન ગણાય. હરીતકી વિગેરેનો રસ, તે રસ કપાય છે, અને માહુનીય કર્મનો ઉદય તે ભાવકપાય છે. એ ભાવકપાય ક્રોધાદિ ચાર પ્રકારે છે. (જોધ માન માયા લોભ) તે દરેક પુનઃ નામાદિ ચાર ભેદ છે. શબ્દાદિ શુદ્ધ નયો (ભાવ કપાયનેજ માને

છે, (નામાદિ ક્ષાયને નથી માનતા.) નૈગમાદિ અશુદ્ધનયો આઠ પ્રકારના નામાદિ ક્ષાયને માને છે, તથા શેષ નૈગમાદિ વિશુદ્ધનયો અને ઋતુસૂત્રનય આદેશ અને ઉત્પત્તિ ક્ષાય નથી માનતા, કેમકે તે બંને પ્રત્યયક્ષાયના વિકલ્પો છે. (એટલે પ્રત્યય ક્ષાયથી ભિન્ન નથી.) અથવા (જ્ઞાતીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત) દ્રવ્યકોથ બે પ્રકારે છે. કર્મ દ્રવ્યકોથ અને નોકર્મ દ્રવ્યકોથ તેમાં (અધ્યોગ્ય અધાતા વિગેરે ચાર પ્રકારના) અનુદિત કોથના પુદ્ગળો તે કર્મ છે, અને અર્મકાર નીલિકોથ વિગેરે નોકર્મ દ્રવ્યકોથ જાણવો તથા કોથ વેદનીય કર્મ ઉદય આવવાથી થએલા જે કોથના પરિણામ, તે ભાવકોથ છે આજ પ્રમાણે માન વિગેરે પણ અધ્યોગ્ય નામાદિ ચાર પ્રકારે જાણવા અથવા એ સર્વે પૃથક્ પૃથક્ (કોથાદિ) અનન્તાનુ અધિ આદિ ચાર પ્રકારે જાણવા. પાણીની રેખા જેવો, રેતીની રેખા જેવો, ભૂમિની રેખા જેવો, અને પર્વતની રેખા જેવો, એમ ચારે પ્રકારે કોથ છે. નેતરની લતા જેવો, કાષ્ઠના સ્તંભ જેવો, હાડકાના સ્તંભ જેવો અને પત્થરના સ્તંભ જેવો, એમ ચાર પ્રકારે માન છે. વાંસની છાલ જેવી, ગાયના મૂત્ર જેવી, ઘેટાના શીંગ જેવી, અને નક્કર વાંસના મૂળ જેવી.-એમ માયા ચાર પ્રકારે છે. હળદરના રંગ જેવો, અંજન જેવો, કાઢવના રંગ જેવો અને કિર્મજના રંગ જેવો એમ લોભ ચાર પ્રકારે છે તેઓ પશ્ચાત્તુર્વર્ગિકમથી પક્ષ, ચાર માસ, વરસ અને યાવજીવન પર્યન્ત સ્થિતિવાળા છે, તથા દેવ-મનુષ્ય, તિર્થંચ અને નરકગતિના હેતુભૂત છે એમ જાણવું. ૨૯૭૮-થી-૨૯૮૨.

હવે ઇન્દ્રિયોત્ત્વ સ્વરૂપ કહે છે.

ઇંદો જીવો સર્વોવલદ્ધિભોગપરમેસરત્તળો ।

સોત્તાઇમેયમિંદિયમિહ તલ્લિંગાઇમાવાઓ

॥ ૨૯૯૩ ॥

ત નામાઇ ચઢદ્વા દર્શનિ નિવ્વત્તિ ઓવગરણં ચ ।

આગારો નિવ્વત્તિ ચિત્તા વજ્ઞા ઇમા યંડનો

॥ ૨૯૯૪ ॥

પુપ્પં ફલંબુચાણ-વત્તમસૂરાઇમુત્તચંદો ય ।

હોઇ સુહ(મ)પ્પો નાનાકિત્તો ય સોઇંદિયાઈણં

॥ ૨૯૯૫ ॥

વિસયગહણસમત્યં ઉવગરણં ઇંદિયંતરં તંપિ ।

જં નેહ વદુવચાણ ગેણ્હઇ નિવ્વત્તિભાવે વિ

॥ ૨૯૯૬ ॥

સર્વ ઉપસન્નિય અને સર્વ ભોગના પરમેશ્વરપણાથી ઇન્દ્ર એટલે જીવ કહેવાય છે, તે જીવના સિંગાદિ ભાવથી શ્રાવણાદિ ભેદે ઇન્દ્રિયો છે. તે ઇન્દ્રિય નામાદિ ચાર ભેદે છે તેમાં દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એમ બે પ્રકારે છે બાહ્ય નિવૃત્તિ તે વિચિત્ર પ્રકારની આકૃતિ છે, અને અન્તર નિવૃત્તિ અનુક્રમે કંઠબ, પુષ્પ, મસૂર, ધાન્ય, અતિ-ચુક્તપુષ્પના ચાંદલા અથવા ચંદ્ર, શુરપ્ર (અસ્ત્રો) અને વિવિધ પ્રકારના આકારવાળી શ્રાવણાદિ ઇન્દ્રિયો છે. વિષય ગ્રહણ કરવાને સમર્થ ઇન્દ્રિયાન્તર તે પણ ઉપકરણેન્દ્રિય છે, કેમકે તેનો ઉપપાત ધવાથી અને નિવૃત્તિના સહાયે પણ વિષય ગ્રહણ થતો નથી. ૨૯૯૩-થી-૨૯૯૬

પરમેશ્વરપણાના યોગથી ઇન્દ્ર જીવ કહેવાય છે કારણકે આવરણનો અભાવ ધવાથી સર્વ વસ્તુ તેને જણાય છે, વળી નાનાવિધ ભાવોમાં ભમતા સર્વ વસ્તુનો તેને ઉપભોગ ધાય છે, તેથી જીવ પરમેશ્વરપણા કહેવાય છે, એ પરમેશ્વરના યોગથી ઇન્દ્ર જીવ કહેવાય છે. તે ઇન્દ્રજીવ જીવ સિંગ ચિન્હ તે ઇન્દ્રિય

અથવા ઇન્દ્રિયવડે દેખાએલ યા સરજાએલ તે ઇન્દ્રિય કહેવાય તે ઇન્દ્રિય શ્રાવ, ચક્ષુ, શ્રાણ, રસના અને સ્પર્શન એમ પાંચ પ્રકારે છે. પુનઃ તે ઇન્દ્રિયો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ચાર ભેદ છે. નામ અને સ્થાપના ઇન્દ્રિયોત્ત્વ સ્વરૂપ સુગમ હોવાથી તેઓ વ્યાખ્યાન મૂકી દહને જાશરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોત્ત્વ સ્વરૂપ કહીએ છીએ. તે દ્રવ્યેન્દ્રિય નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં કાનના ફાંફડા નિવૃત્તિ એટલે આકાર. તે આકાર બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં બાહ્ય નિવૃત્તિ મનુષ્ય, અશ્વ, શશલા, વિગેરેની અપેક્ષાએ વિવિધ આકારની છે, અને અભ્યંતર નિવૃત્તિ સર્વની સરખી છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયની અભ્યંતર નિવૃત્તિ કદંબ પુષ્પાકારે માંસના ગોળારૂપે છે, ચક્ષુની મસૂર (ધાન્ય વિશેષ) ના જેવી છે, શ્રાણેન્દ્રિયની અતિમુક્ત પુષ્પના ચાંદલા જેવી છે, રસનેન્દ્રિયની કુરૂપ્ર (અસ્ત્રા) ના આકારે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની વિવિધાકારવાળી છે. ઉપરોક્ત આકારવાળી અભ્યંતર નિવૃત્તિની વિષય ગ્રહણ કરવાની જે શક્તિ, તે ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે.

શિષ્ય—જેને આપ ઉપકરણેન્દ્રિય કહ્યો છે, તે અન્તર્નિવૃત્તિની શક્તિરૂપ હોવાથી અન્તર્નિવૃત્તિજ છે, તેનાથી કેાઇ ભેદ જણાતો નથી.

આચાર્ય—એ ઉપકરણેન્દ્રિય પણ દ્રવ્યેન્દ્રિયનો ભેદ છે. કેમકે કદંબપુષ્પાદિ આકારવાળી શ્રાવ આદિ ઇન્દ્રિયોની શબ્દાદિ વિષય જાણનારી જે શક્તિ છે, તે શક્તિનો વાત-પિત્તાદિવડે ઉપધાત થવાથી યથોક્ત અન્તર્નિવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોય, તો પણ જ્ય શબ્દાદિ વિષય ગ્રહણ કરી શકતો નથી તેથી જણાય છે કે અન્તર્નિવૃત્તિની શક્તિરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિય તે દ્રવ્યેન્દ્રિયનો બીજો ભેદ છે. ૨૮૨૩-થા-૨૮૮:

લઘુ-વઓગા માર્વિદિયં તુ લઙ્ઘિ ત્તિ જો સ્વઓવસમો ।

હોઈ તદાવરણાણં તલ્લાભે ચેવ સેસંતિ ॥ ૨૯૯૭ ॥

જો સવિસયવાવારો સો ડવઓગો સ ચેગકાલમ્મિ ।

એગેણ ચેય તમ્હા ડવઓગેગિંદિઓ સવ્વો ॥ ૨૯૯૮ ॥

એગિંદિયાઇમેયા પડુચ્ચ સેસેંદિયાઈં જીવાણં ।

અહવા પડુચ્ચ લઙ્ઘિદિયં પિ પંચિંદિયા સવ્વે ॥ ૨૯૯૯ ॥

જં કિર વડલાઈં દીસઈ સેસેંદિઓવલંભો વિ ।

તેણ ત્થિ તદાવરણવ્વઓવમમસંભવો તેસિં ॥ ૩૦૦૦ ॥

પંચેંદિડ વ્વ વડલો નરો વ્વ સવ્વવિસઓવલંભાઓ ।

તહવિ ન મણ્ણઈ પંચેંદિડ ત્તિ વજ્જેંદિયામાવા ॥ ૩૦૦૧ ॥

સુત્તો વિ કુંભનિવ્વત્તિસત્તિજુત્તો ત્તિ જહ સ ઘડકારો ।

લઙ્ઘિદિણ પંચેંદિઓ તહા વજ્જરહિઓ વિ ॥ ૩૦૦૨ ॥

લામક્કમો ડ લઙ્ઘી નિવ્વત્તુ-વગરણ તોઓવઓગો ય ।

દર્વિંદિય-માર્વિંદિયસામણ્ણાઓ કઓ મિણ્ણો ॥ દારં ॥ ૩૦૦૩ ॥

લઙ્ઘિ અને ઉપયોગ એ બે ભાવેન્દ્રિય છે, તેમાં ઇન્દ્રિયાવરણીય કર્મના જે ક્ષયોપશમ તે લઙ્ઘિ છે, તે લઙ્ઘિ પ્રાપ્ત થાય તોજ બીજી દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય. શ્રોત્રાદિ

ઇન્દ્રિયોનો જે પોતાના શબ્દાદિ સ્વવિષયમાં પરિણેદ વ્યાપાર તે ઉપયોગ છે, એ ઉપયોગ એક કાળમાં દેવાદિકોને પણ એકજ હોય છે, તેથી ઉપયોગને આશ્રીને સર્વ જીવ એકેન્દ્રિયવાલા કહેવાય છે, કેમકે સર્વકાલમાં દેવાદિકોને પણ પાંચ આવી ઇન્દ્રિયોમાંથી એક ઇન્દ્રિયના ઉપયોગનો સદ્ભાવ હોય છે, શેષ ઇન્દ્રિયો (નિવૃત્તિ, ઉપકરણ લબ્ધિ)ની અપેક્ષાએ જીવોના એકિન્દ્રિય બેઇન્દ્રિયાદિ ભેદો છે. જેને જેટલી દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયો હોય તેને તેવા વહેવાર કર્યા પછી અથવા લબ્ધિ ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો પાંચેન્દ્રિય છે કેમકે બહુલાદિ વનસ્પતિ-ઓને શેષ બીજી ઇન્દ્રિયોનો ઉપલંભ પણ જણાય છે, તેથી તેઓને તદાવરણ કર્મના ક્ષયો-પશમનો સંભવ છે, એમ જણાય છે. જે ના હોય તો બકુલને શૃંગારયુક્ત સજ્જ થયેલી સ્ત્રી, સુંદર મદીરાના કોગળાવડે તથા ચંપકને અત્યંત સુગંધી જળના સીંચવાવડે તથા તિલકને અવબોધથી સ્ત્રીના કરાક્ષવડે તથા વિરહકને પાંચમ સ્વસ્વડે કરીને કુલ અંકુશદિકનો સંભવ ના થાય, વલી એકલા બકુલ વૃક્ષને શૃંગારવાલી સુંદર સ્ત્રીએ કરેલા મદિરાના કોગળાવડે તથા શરીરના સ્પર્શ આદિ અનવડે તથા ચંદનાદિમાં પડેલા ગંધવડે સારૂં રૂપ જોવાથી તથા મધુર શબ્દોના ઉચ્ચારવડે ફલવાપણું છે તેથી તે પાંચેન્દ્રિય છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયના ઉપલભથી મનુષ્યની પેઠે બકુલ પાંચેન્દ્રિય જેવો છે, તોપણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના અભાવે તે પાંચેન્દ્રિય કહેવાતો નથી. જેમ ઘટ બનાવવાની શક્તિયુક્ત કુંભકાર સૂતેલો હોય, તો પણ તે કુંભકાર કહેવાય છે, તેમ બાહ્ય ઇન્દ્રિય રહિત છતાં પણ (બકુલાદિ) લબ્ધિ ઇન્દ્રિયવડે પાંચેન્દ્રિય કહેવાય છે. દ્રવ્ય અને ભાવ ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્તિ ક્રમમાં (પ્રથમ લબ્ધિ ભાવેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તે પછી દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય.) જ્યારે દ્રવ્યેન્દ્રિય-ભાવેન્દ્રિયના સામાન્યથી ભિન્ન કરાયેલો ભાવ પૂછવામાં આવે, ત્યારે પ્રથમ ઇન્દ્રિયાવરણી ક્ષયોપશમ રૂપ લબ્ધિ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તે પછી બાહ્ય અન્તર નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તે પછી અન્તર-નિવૃત્તિની શક્તિરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, અને તે પછી ઇન્દ્રિયોના અર્થનો એટલે વિષયોનો ઉપયોગ થાય ૨૯૯૭ થી ૩૦૦૩.

હવે પરિપહોની અને ઉપસર્ગોની વ્યાખ્યા કરે છે.

પરિસોઢન્વા જડ્ઞા મગાવિચ્છુદ્-વિણિજ્જરાહેઉં ।

જંતો પરીસહા તે खुहादओ होंति बावीसं ॥ દારં ॥ ૩૦૦૪ ॥

उवसज्जणमुवसगो तेण तओ म उवसज्जए जम्हा ।

सो दिव्व-मणुय-तेरिच्छिआ-ऽऽयसंवेयणाभेओ ॥ ૩૦૦૫ ॥

हास-प्पओस-वीमंसओ विमायाए वा भवो दिव्वो ।

एवं चिय माणुस्सो कुसीलपडिसेवणचउत्थो ॥ ૩૦૦૬ ॥

तिरिओ भय-प्पओसा हारावचाइरक्खणत्या वा ।

घट्ठण-धंभण-पवढण-लेसणओ वाऽऽसंवेओ ॥ ૩૦૦૭ ॥

જૈનમાર્ગથી નહિ ડગવા અને વિશેષ નિર્જરા માટે જે વિશેષ સહન કરવાનું છે, તે પરીપહો કહેવાય છે, તે પરીપહો ક્રુધા, પીપાસા વિગેરે બાવીસ છે. પીપાસામાંથી તે ઉપસર્ગ અથવા જેવડે યા જે થકી જીવવડે પીપા પમાય તે ઉપસર્ગ છે તે ઉપસર્ગ દેવધી, મનુષ્યધી, તિર્થંચધી અને આત્મસંવેદનથી એમ ચાર પ્રકારે થાય છે. દાસ્ત્રધી, પૂર્વભવના દ્રેષધી, (પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી આ ચલાયમાન થાય છે કે નહિ ?

(૪૧૦) “ નામયંતા નમોરિદ્ધા ” એ પદની વ્યાખ્યા તથા નમસ્કારતું ફળ.

એવા) વિમર્શીથી અને વિમાત્રાથી (કંઈક હાસ્ય, કંઈક દ્વેષ, કંઈક વિમર્શી) દ્વેષ ઉપસર્ગ કરે છે એ પ્રમાણે મનુષ્ય પણ ચાર પ્રકારે ઉપસર્ગ કરે છે, એમાં ચોથો પ્રકાર કુશીલપ્રતિસેવનાથી બાણવો. તિર્યંચોના ભયથી, દ્વેષથી, આહાર માટે, બચ્ચાંઓનાં તથા માલવા યુદ્ધિ સ્થાનના રક્ષણ માટે ઉપસર્ગ કરે છે, અને નેત્રમાં પડેલા કણાદિ ખુંચવાથી, અંગે સ્તબ્ધ થવાથી, ખાડા વિગેરેમાં પડવાથી તથા બાહુ વિગેરે અંગોને પરસ્પર મસળવાથી આત્મ સંવેદનીય ઉપસર્ગો, થાય છે. ૮૦૦૬-થી-૩૦૦૭

અહીં રાગ વિગેરેનાં ઉદાહરણ છે, તે “ રાગે રહદત્તા ” ઇત્યાદિ ૭ ગાથાઓનો અર્થ મૂળ આવશ્યકથી બાણી લેવો.

હવે “ નામયંતા નમોરિદ્ધા ” એ પદની વ્યાખ્યા તથા નમસ્કારતું ફળ કહે છે.

પહવીકરણં નામણમહવા નાસણમઓ જહાજોગં ।

નેયં રાગાર્ણં તન્નામાઓ નમોરિદ્ધ્યા

॥ ૩૦૦૮ ॥

અરહંતનમોક્કારો જીવં મોણ્ઙ ભવસહસ્સાઓ ।

ભાવેણ કીરમાણો હોઙ પુણો બોહિલામાણ

॥ ૩૦૦૯-૧૨૬-૩૧૬ ॥

અરહંતાગારવ્ઙ ઠવણા નામં મયં નમોક્કારો ।

ભાવેણં તિ ય ભાવો દવ્વં પુણ કીરમાણો ત્તિ

। ૩૦૧૦ ॥

ઇય નામાઇચઉવિહવજ્ઞબ્ધંતરવિહાણકરણાઓ ।

સો મોણ્ઙ ભવાઓ હોઙ પુણો બોહિવોયં ચ

॥ ૩૦૧૧ ॥

અરહંતનમોક્કારો ધન્નાણ ભવક્કલયં કરંતાણં ।

હિયય અણુમ્મુણંતો વિસોત્તિયાવારઓ હોઙ

॥ ૩૦૧૨-૧૨૪-૩૧૭ ॥

વન્ના નાનાઇધણા પરિત્તસંસારિણો પવણુકમ્મા ।

ભવજીવિયં પુણભવો તસ્સેહક્કલયં કરંતાણં

॥ ૩૦૧૩ ॥

ઇહ વિસ્સોઓગમણં ચિત્તસ્સ વિસ્સોત્તિયા અવજ્ઞાણં ।

અરહંતનમોક્કારો હિયયગઓ તં નિવારેઙ

॥ ૩૦૧૪ ॥

રાગાદિને વશ કરવા અથવા તેમનો સમૂળ નાશ કરવો તે નમન કહેવાય એ નમનથી અર્હંતો નમસ્કારને યોગ્ય છે ભાવથી કરાવો અરિહંતનો નમસ્કાર જીવને હજારો ભવથી મુકાવે છે, અને પુનઃ યોધબીજના લાભ માટે થાય છે. અહંદાકાર-વાળી યુદ્ધિ તે સ્થાપના, તેનો જે નમસ્કાર તે સ્થાપનાનમસ્કાર, નમસ્કાર શબ્દવડે નામ નમસ્કાર, ‘ ભાવથી ’ એ શબ્દ વડે ભાવ નમસ્કાર અને અજડીપ્રહુણાદિવડે કરાવો નમસ્કાર તે દ્રવ્યનમસ્કાર એ પ્રમાણે નામાદિ ચાર પ્રકારના બાહ્ય અત્યંતર વિધાન કરવાથી, તે નમસ્કાર જીવને સસારથી મુકાવે છે, અને યોધિ બીજ માટે થાય છે. ભવક્ષય કરતા જ્ઞાનાદિ ધનવાળા આત્માના દ્વંધ્યને નહિ મૂનો અર્હંતનમસ્કાર અપધ્યાનને દૂર કરે છે. ધન્ય એટલે જ્ઞાનાદિ ધનવાળા, પરીત સસારી પદાવસ્થામાં જીવતા ભવ એટલે જીવિત અથવા પુનર્ભવનો ક્ષય કરનાર ચિત્તતું વિસ્તૃતમન તે વિસ્તૃતનિકા અથવા અપધ્યાન, તેને દ્વંધ્યમાં રહેલો અર્હંતનમસ્કાર નિવારે છે. ૩૦૦૮-૧-૩૦૧૪

હવે અરહંતનમસ્કારની મહાર્થતા ખતાવે છે.

અરહંતનમોક્કારો એવં ચલુ વણિણો મહત્થો ત્તિ ।

જો મરણમ્મિ ઉવગ્ગે અભિક્ખણં કીરણ વહુસો ॥૩૦૧૫--૧૨૫-૩૧૮ ॥

જલણાઇમ્મ સેસં મોત્તું પગરણં મહામોહં ।

જુધિ વાતિમ્મ ઘેપ્પઇ અમોહસત્થં જહ તહેહ ॥ ૩૦૧૬ ॥

મોત્તું પિ વારસંગં સ એવ મરણંમિ કીરણ જમ્હા ।

અરહંતનમોક્કારો તમ્હા સો વારસંગત્થો ॥ ૩૦૧૭ ॥

સવ્વં પિ વારસંગં પરિણામવિસુદ્ધિહેઉમિત્તાણં ।

તકારણભાવાઓ કહં ન તથત્થો નમોક્કારો ? ॥ ૩૦૧૮ ॥

ન હુ તમ્મિ દેસકાલે સક્કો વારસવિહો સુયક્કલંધો ।

સવ્વો અણુચિંતેહં ધણિયં પિ સમત્થચિત્તેણં ॥ ૩૦૧૯ ॥

એગમ્મિ વિ જમ્મિ પપ્પ સંવેગં કુણ્ણ વીયરાયમ્મ ।

તં તસ્સ હોઇ નાણં જેણ વિરાગત્તણમુવેહ ॥ ૩૦૨૦ ॥

એગમ્મિ વિ જમ્મિ પપ્પ સંવેગં કુણ્ણ વીયરાયમ્મ ।

સો તેણ મોહજાલં છિદ્ધિ અજ્ઞપ્પઓગેણં ॥ ૩૦૨૧ ॥

વવહારાઓ મરણે તં પયમેક્કં મયં નમુક્કારો ।

અન્નં પિ નિચ્છયાઓ તં ચેવ ય વારસંગત્થો ॥ ૩૦૨૨ ॥

જં સોઽવિનિજ્જરત્થો પિંહયત્થો વન્નિઓ મહત્થો ત્તિ ।

કીરણ નિરંતરમભિક્ખણં તુ વહુસો વહુવારા ॥ ૩૦૨૩ ॥

અરહંતનમોક્કારો સવ્વપાવપ્પણાસણો ।

મંગલાણં ચ સવ્વેસિં પઢમં હવઇ મંગલં ॥ ૩૦૨૪ ॥ ૧૨૬-૩૧૯ ॥

પંસેહ પિવઇ વ હિયં પાઇ ભવે વા જિયં જઓ પાવં ।

તં સદ્ધમદ્ધસામન્નજાઇમેયં પણાસેહ ॥ ૩૦૨૫ ॥

નામાઇમંગલાણં પઢમં તિ પહાણમહવ પંચણં ।

પઢમં પહાણતરયં વ મંગલં પુત્તઽભિહિયત્થં ॥ ૩૦૨૬ ॥

એ પ્રમાણે નિશ્ચય વર્ણવેલો અરહંતનમસ્કાર મહા અર્થવાળો છે, કેમકે જે નમસ્કાર, મુત્યુ સમિપ વગેરે હોય નિરંતર બહુવાર કરાય છે, અને મોટી આપત્તિમાં દ્વાદશાંગીને મૂકી તેનું સ્મરણ થાય છે. અગ્નિ આદિનો ભય હોય, શેષ સર્વ મૂકીને મહામૂલ્યવાળું ચપરતન મહામુ કરાય છે, અથવા યુધ્ધમાં યા અતિમયમાં જેમ અમોઘ શસ્ત્ર મહામુ કરાય છે, તેમ અહીં પણ મરણાદિ ભયોમાં દ્વાદશાંગી મૂકીને અરિહંતને નમસ્કાર કરાય છે, તેથી તે નમસ્કાર દ્વાદશાંગી છે. સર્વ દ્વાદશાંગી પરિણામની વિશુદ્ધિનો હેતુ માત્ર છે,

તેવાજ કારણભાવથી નમસ્કાર પણ તદ્દર્થવાળો (દ્વાદશાંગાર્થવાળો) કેમ ન કહેવાય ? મરણરૂપ તેવા દેશકાળમાં બાર પ્રકારનો સર્વ શ્રુતસ્કંધ અત્યન્ત સમર્થ ચિન્તકવડે પણ ચિન્તવી શકાય નહિ. (તેથી તે નમસ્કાર દ્વાદશાંગાર્થ છે.) વીતરાગના મતમાં જે એક પદ પણ જીવને સંવેગ કરે છે, તે તેને જ્ઞાનરૂપ થાય છે, કેમકે તેવડે તેને વીતરાગપણ પ્રાપ્ત થાય છે. વીતરાગના મતમાં જે એક પણ પદ સંવેગ કરે છે, અને તેથી તે અધ્યાત્મ યોગે મોહજાળને છેદે છે. મરણ વખતે કરાતો નમસ્કાર (અનેક પદાત્મક છતાં પણ) વ્યવહારથી એક પદ કહેવાય છે, અને નિશ્ચયથી તે નથા બીજું પણ (નિર્જરારૂપ ફળવાળું) પદ દ્વાદશાંગાર્થ છે. તે નમસ્કાર અતિનિર્જરા માટે છે, અને દ્વાદશાંગરૂપ ગણ પિટકાર્થ છે, એમ એની મહાર્થતા કહેલી છે, તેથી અભિક્ષણ એટલે નિરન્તર, અને બહુસો એટલે ઘણીવાર (તે નમસ્કાર) કરાય છે. અરિહંતનો નમસ્કાર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, અને સર્વ મંગળોમાં પ્રથમ મંગળભૂત છે. જે જીવને મલિન કરે, જીવના હિતને પીયે, અથવા જીવને સંસારમાં પાડે, તેથી તે પાપ કહેવાય છે, એ આઠ સામાન્ય જાતિભેદવાળા (આઠ કર્મને) સર્વ પાપને (નમસ્કાર) નાશ કરે છે. નામાદિ મંગળોમાં (અર્હંતનમસ્કાર) પ્રથમ છે, અથવા (મોક્ષરૂપ મુખ્ય પુરુષાર્થને સાધનાર હોવાથી) પ્રધાન છે, અથવા (અર્હંત-સિદ્ધ આદિ પાંચ ભાવ મંગળોમાં આને પ્રથમ કહેલ હોવાથી) પાંચે મંગળોમાં પ્રથમ છે, અથવા પ્રધાનતર પરોપકાર સાધક હોવાથી મુખ્ય છે એવું એ મંગળ, તેનો અર્થ પૂર્વે (૨૪ મી ગાથામાં) કહેલો છે. ૩૦૧૫-૩૦૨૬

॥ ઇતિ અર્હંતનમસ્કાર સમાપ્તઃ ॥

હવે સિદ્ધના નમસ્કારની વ્યાખ્યા કરે છે

જે ગુણવડે જે નિષ્પન્ન હોય, તે સિદ્ધ કહેવાય છે તે સિદ્ધ (સામાન્યથી) નામાદિ ચૌદ પ્રકારે જાણવા (નામ-સ્થાપના સિદ્ધ મુગ્ધ છે.) ઓદનસિદ્ધાદિ દ્રવ્ય-સિદ્ધ જાણવા (આદિ શબ્દથી પાકેલા ઘટાદિ સમજવા. ઓદનાદિનિષ્પન્નત્વાદિ ગુણવડે સંપૂર્ણ છે, વળી અપ્રધાનપણે તે દ્રવ્ય પણ છે) કર્મસિદ્ધ શિદ્ધસિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ, અર્થસિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ, અભિપ્રાયસિદ્ધ, તપસિદ્ધ, અને કર્મક્ષયસિદ્ધ (આ અગીઆર ને પ્રથમના ત્રણ મળી સિદ્ધના ચૌદ પ્રકાર જાણવા.) ૩૦૨૭-૩૦૨૮

આ પછી કર્મસિદ્ધાદિ સિદ્ધાનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનારી કમ્મે જમણાયત્થિયા ઇત્યાદિ ગાથાથી આરંભીને ન કિલમ્મદ્દ જો તવસા ઇત્યાદિ ગાથા પર્યન્ત એકતાળીમ ગાથાએ કથાનક અને ભાવાર્થસહિત છે, તે મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણી લેવી.

હવે કર્મક્ષયસિદ્ધનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

સિદ્ધો જો નિષ્ફલો જેણ ગુણેણ સય ચોદસવિગળ્લો ।

નેઓ નામાઈઓ ઓયણાસિદ્ધાઈઓ દવે

॥ ૩૦૨૭ ॥

કમ્મે સિપ્પે ય વિજ્ઞાણ મંતે જોગે ય આગમે ।

અત્થ-જત્તા-આમિપ્પાણ તવે કમ્મલ્લણ વિય ॥ ૩૦૨૮ ॥ ૧૨૭-૩૨૦ ॥

દહિકાલરયં જં-તુ-કમ્મં સે-સિયમટ્ટહા ।

સિયં ધંતં તિ સિદ્ધસ્સ સિદ્ધત્તમુવજાયઙ્ ॥ ૩૦૨૯ ॥ ૧૨૮-૩૨૧ ॥

નાઝણ વેયણિજ્જં અઙ્ગવહુયં આઝગં ચ અઙ્થોવં ।

ગંતૂણ સમુગ્ગવાયં સ્વેદ કમ્મં નિરવસેસં ॥ ૩૦૩૦ ॥ ૧૨૯-૩૨૨ ॥

દંડ કવાડે મંથંતરે ય સાહરણયા સરીરત્થે ।

ભાસાજોગનિરોહો સેલેસી સિજ્ઞણા ચેવ ॥ ૩૦૩૧ ॥ ૧૩૦-૩૨૩ ॥

જહ ઉલ્લા સાડીયા આસું સુક્કઙ્ ગિરહિયા સંતી ।

તહ કમ્મલહુયસમણ વચ્ચંતિ જિણા સમુગ્ગવાયં ॥૩૦૩૨॥૧૩૧-૩૨૪॥

પ્રવાહની અપેક્ષાએ દીર્ઘકાળની સ્થિતિવાળું જે બાંધેલું આઠ પ્રકારનું કર્મ, તે બાંધેલા કર્મને લગ્ય જીવ ધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે જેણે બાળી નાખ્યું છે, એવા સિદ્ધને સિદ્ધપણું ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનીય કર્મ અતિ વધારે અને આયુકર્મ થોડું છે, જેમ જાણીને કેવળી સમુદ્ધાત પામીને સમય કર્મ ક્ષાય કરે છે. શરીરમાં રહે છે તે આત્મપ્રદેશના દંડ, કપાટ, મંથાન અને અન્તરપૂર્ણ કરવા વડે ભાષાયોગનો નિરોધ કરીને શૈલેશિકરણ પામ્યા બાદ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ભીનું વસ્ત્ર પહેાળું કર્યું હોય, તો તે શીઘ્ર સૂકાય જાય છે, તેમ કર્મની લઘુતા વખતે જીવેશ્વરો સમુદ્ધાત પામે છે. (અને કર્મનો નાશ કરે છે) ૩૦૨૯ થી ૩૦૩૨

“ હવે દીર્ઘકાલરય જંતુ ” એ ગાથાની ભાષ્યકાર વ્યાખ્યા કરે છે.

સંતાણઓ અણાઈ દીહો ઠિફકાલ એવ વંથાઓ ।

જીવાણુરંજનાઓ રય ત્તિ જોગો ત્તિ સુહુમો વા ॥ ૩૦૩૩ ॥

સો જહ્સ દીહકાલો કમ્મં તં દીહકાલરયમુત્તં ।

અઙ્ગદીહકાલરંજનમહવા ચેટ્ટાવિસેપત્યં ॥ ૩૦૩૪ ॥

જં કમ્મં તિ તુસદ્ધો વિસેસગો પૂરણોઽહવા જીવો ।

જંતુ ત્તિ, તસ્સ જંતો કમ્મં સે જં સિયં વદ્ધં ॥ ૩૦૩૫ ॥

અઙ્ગા સે સિયમસિયં ગહિયં વત્તમ્મસંસિલિદ્ધં વા ।

ગ યા વિસેસિયંઅટ્ટહ ત્તિ સ્વયસેસિયં વ ત્તિ ॥ ૩૦૩૬ ॥

નેરુત્તિઓ સિયં ધંતમસ્સ ત્વસા મગ્ગો વ લોહસ્સ ।

ઇય મિદ્ધસ્તેય સઓ સિદ્ધત્ત સિજ્ઞણા સમણ ॥ ૩૦૩૭ ॥

ઉવજાયઙ્ ત્તિ વચ્ચારદેસનમભાગ્યાનિસેહો વા ।

પજ્ઞાયંતરવિગમે તપ્પજ્ઞયંતરં સિદ્ધો ॥ ૩૦૩૮ ॥

બાંધની અપેક્ષાએ સંતનભાવે અનાદિ હોવાથી દીર્ઘ સ્થિતિકાળવાળું, જીવને મલિન કરવાથી રજ, અથવા બાંધશોભ્ય હોવા સૂક્ષ્મ હોવાથી કર્મરૂપ રજ, તે દીર્ઘકાળ જે કર્મનો હોય, તે દીર્ઘવાળી રજ કહેવાય છે, અથવા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત જીવને મલિન

તેવાજ કારણભાવથી નમસ્કાર પણ તદર્થવાળો (દ્વાદશાંગાર્થવાળો) કેમ ન કહેવાય! મરણરૂપ તેવા દેશકાળમાં બાર પ્રકારનો સર્વ શ્રુતસ્કંધ અત્યંત સમર્થ ચિન્તકવડે પણ ચિન્તવી શકાય નહિ. (તેથી તે નમસ્કાર દ્વાદશાંગાર્થ છે.) વીતરાગના મતમાં જે એક પદ પણ જીવને સંવેગ કરે છે, તે તેને જ્ઞાનરૂપ થાય છે, કેમકે તેવડે તેને વીતરાગપણ પ્રાપ્ત થાય છે. વીતરાગના મતમાં જે એક પણ પદ સંવેગ કરે છે, અને તેથી તે અંધાત્મ યોગે મોહજાળને છેદે છે. મરણ વખતે કરાતો નમસ્કાર (અનેક પદાત્મક છતાં પણ) વ્યવહારથી એક પદ કહેવાય છે, અને નિશ્ચયથી તે નથા બીજું પણ (નિર્જરારૂપ રૂણવાળું) પદ દ્વાદશાંગાર્થ છે. તે નમસ્કાર અતિનિર્જરા માટે છે, અને દ્વાદશાંગરૂપ ગુણ પિટકાર્થ છે, એમ એની મહાર્થતા કહેલી છે, તેથી અભિદ્વજ એટલે નિરંતર, અને બહુસો એટલે ઘણીવાર (તે નમસ્કાર) કરાય છે. અરિહંતનો નમસ્કાર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, અને સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગળભૂત છે, જે જીવને મરિત કરે જીવના હિતને પીયે, અથવા જીવને સંસારમાં પાડે, તેથી તે પાપ કહેવાય છે, એ આઠ સામાન્ય ઋતિસેવાળા (આઠ કર્મને) સર્વ પાપને (નમસ્કાર) નાશ કરે છે. નામાડે મંગલોમાં (અર્હંતનમસ્કાર) પ્રથમ છે, અથવા (મોક્ષરૂપ મુખ્ય પુરુષાર્થને માનનાર દોવાળી) પ્રધાન છે, અથવા (અર્હંત-સિદ્ધ આદિ પાંચ ભાગ મંગલોમાં આને પ્રથમ કહેલ દોવાળી) પાંચે મંગલોમાં પ્રથમ છે, અથવા પ્રધાનતર પરોપકાર સાધક દોવાળી મુખ્ય છે એનું એ મંગળ, તેનો અર્થ પૂર્વે (૨૪ મી ગાથામાં) કહેલો છે. ૩૦૫-૩૦૬

॥ ઋતિ અર્હંતનમસ્કાર સમાપ્તઃ ॥

હવે સિદ્ધના નમસ્કારની વ્યાખ્યા કરે છે

દહિકાલરયં જં-તુ-કમ્મં સે-સિયમટ્ટહા ।

સિયં ધંતં તિ સિદ્ધસ્સ સિદ્ધત્તમુવજાયઃ ॥ ૩૦૨૯ ॥ ૧૨૮-૩૨૧ ॥

નાઠુણ વેયણિજ્જં અઙ્ગહુયં આઠગં ચ અઙ્ગથોવં ।

ગંતૂણ સમુગ્ગવાયં સ્વેદ કમ્મં નિરવસેસં ॥ ૩૦૩૦ ॥ ૧૨૯-૩૨૨ ॥

દંડ કવાડે મંચંતરે ય સાહરણયા સરીરત્થે ।

માસાજોગનિરોહો સેલેસી સિજ્ઞણા ચેવ ॥ ૩૦૩૧ ॥ ૧૩૦-૩૨૩ ॥

જહ ઉહ્લા સાડીયા આસું સુકુરં વિરહિયા સંતી ।

તહ કમ્મલહુયસમણ વચ્ચંતિ જિણા સમુગ્ગવાયં ॥૩૦૩૨॥૧૩૧-૩૨૪॥

પ્રવાહની અપેક્ષાએ દીર્ઘકાળની સ્થિતિવાળું જે બાંધેલું આઠ પ્રકારનું કર્મ, તે બાંધેલા કર્મને લબ્ધિ જીવ ધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે જેણે બાળી નાખ્યું છે, એવા સિદ્ધને સિદ્ધપણું ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનીય કર્મ અતિ વધારે અને આયુકર્મ થોડું છે, એમ જાણીને કેવળી સમુદ્ધાત પામીને સમગ્ર કર્મ ક્ષય કરે છે. શરીરમાં રહે છે તે આત્મપ્રદેશોનો દંડ, કપાટ, મંથાન અને અન્તરપૂર્ણ કરવા વડે ભાષાયોગનો નિરોધ કરીને શૈલેશિકરણ પામ્યા બાદ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ભીતું વસ્ત્ર પહોળું કર્યું હોય, તે તે શીઘ્ર સૂકાય જાય છે, તેમ કર્મની લઘુતા વખતે જિનેશ્વરો સમુદ્ધાત પામે છે. (અને કર્મનો નાશ કરે છે) ૩૦૨૯ થી ૩૦૩૨

“ હવે દીહકાલરય જંતુ ” એ ગાથાની ભાષ્યકાર વ્યાખ્યા કરે છે.

સંતાણઓ અણાઈ દીહો ટિફકાલ એવ વંધાઓ ।

જીવાણુરંજનાઓ રય ત્તિ જોગો ત્તિ સુદુમો વા ॥ ૩૦૩૩ ॥

સો જસ્સ દીહકાલો કમ્મં તં દીહકાલરયમુત્તં ।

અઙ્ગદીહકાલરંજનમહવા ચેટ્ટાવિસેપત્થં ॥ ૩૦૩૪ ॥

જં કમ્મં તિ તુસદ્ધો વિસેસગો પૂરણોઽહવા જીવો ।

જંતુ ત્તિ, તસ્સ જંતો કમ્મં સે જં સિયં વદ્ધં ॥ ૩૦૩૫ ॥

અહવા સે સિયમસિયં ગહિયં વત્તમઙ્ગસંસિલિટ્ઠં વા ।

જ વા વિસેસિયંઅટ્ટહ ત્તિ સ્વયસેસિયં વ ત્તિ ॥ ૩૦૩૬ ॥

નેરુત્તિઓ સિયં ધંતમસ્સ તવસા મલો વ લોહસ્સ ।

ઇય સિદ્ધસ્સેય સઓ સિદ્ધત્ત સિજ્ઞણા સમણ ॥ ૩૦૩૭ ॥

ઉવજાયઃ ત્તિ વવહારદેસણમભાવયાનિસેહો વા ।

પજ્ઞાયંતરવિગમે તપ્પજ્ઞયંતરં સિદ્ધો ॥ ૩૦૩૮ ॥

બંધની અપેક્ષાએ સંતાનભાવે અનાદિ હોવાથી દીર્ઘ સ્થિતિકાળવાળું, જીવને મલિન કરવાથી રજ, અથવા બંધયોગ્ય હોવા સૂક્ષ્મ હોવાથી કર્મરૂપ રજ, તે દીર્ઘકાળ જે કર્મનો હોય, તે દીર્ઘવાળી રજ કહેવાય છે, અથવા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત જીવને મલિન

કરતું હોવાથી રજ કહેવાય. અથવા દીર્ઘકાળ પર્યંત જેનો અનુભવ છે, તે કીર્ત્તિ કાળ રજ કહેવાય, જે દીર્ઘકાળની રજ એટલે કર્મનું, શબ્દ વિશેષશર્ણે અથવા પુરમાર્થ છે, અથવા જ તુ એટલે જીવ, તેનું જે કર્મ તે જ તુ કર્મ, તેનું સિત એટલે જીવનું પાત્રું અથવા જીવનું સર્વ કર્મ (સંસારાનુબંધી હોવાથી) સિત એટલે અશુભ. અથવા સિત એટલે જીવે ગ્રહણ કરેલું, વ્યાસ થએલ વા સંશ્લિષ્ટ થએલું, અથવા આડ પ્રકારે વિરોધિત કરેલું, યા ક્ષય કરેલું તે શેષિત કહેવાય. જેમ અગ્નિવડે લોહનો મળ ભસ્મ કરાય છે, તેમ તપવડે, આંધેલું કર્મ જેનું ભસ્મ થયું છે, તે સિદ્ધ કહેવાય. એ પ્રમાણે સિદ્ધિના સમયે વિવિધમાન સિદ્ધને સિદ્ધપણું ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થાય છે એ કાળ વ્યાપાર અતાવવાને અથવા અભાવરૂપ સિદ્ધનો નિષેધ કરવા માટે છે. પર્યાયાન્તરનો વિરામ યતા તે સિદ્ધરૂપ પર્યાયાન્તરની પ્રાપ્તિ તે સિદ્ધ કહેવાય છે. ૩૦૩૩થી ૩૦૩૮.

હવે નાઉળ વેયણિજ્ઞં ઇત્યાદિ ગાથાનું ભાષ્યકાર વ્યાખ્યાન કરે છે.

કમ્મવત્ત કં કમસો સમં તિ સ્વયમેદ્ તસ્સ મણિયમ્મિ ।

સમયં તિ કણ માસઃ કત્તો તુલ્લટ્ઠિનિયમો ? ॥ ૨૦૩૧ ॥

કિદ્ધ વ અપુત્તટ્ઠિયં સ્વેત્ત કત્તો વ તસ્સમીકરણ ।

કયનાસાદ્ભગાત્ત તો તસ્સ કમનસલ્લો જુત્તો ॥ ૨૦૪૦ ॥

મગ્ગદ્ કમનસલ્લમ્મી ગયાત્તરાદિં તસ્સ નિદ્દેજ્ઞા ।

તો કદમન્યત્ત સ ખલે મિજ્ઞાત્ત વ કદં સહમ્મંસો ? ॥ ૨૦૪૧ ॥

તદ્દશ તુલ્લટ્ઠિનીયં કામવત્તકં સમાવગો તસ્સ ।

મોત્તરુપમમુગ્ધાત્તો મિજ્ઞાદ્ જુપયં સ્વેત્તજ્ઞં ॥ ૨૦૪૨ ॥

ગમ્મ પુણ યોગમાત્તે દ્વેજ્ઞ મેમં તથં વ વહુતર્યં ।

તં તેમ સમીકુલ્લ મેતુણ નિળો સમુગ્ધાયં ॥ ૨૦૪૩ ॥

કયનામાદિવિત્તો કત્તો પુગ તદ્દ ય તાણ દિલ્લિયાદિં ।

કન્મસ્મ કીરદ્ત પત્તો ન વેદમોક્ષાદ્ધો દોમા ॥ ૨૦૪૪ ॥

અમ્મટ્ઠિનિય નિત્તમો કો તોયં માત્તવ ત મેમં તિ ।

વનિગામ્મમાત્તો વદ્ધવત્તો : તસ્મે ॥ ૨૦૪૫ ॥

વિમત્તં મ કદેત્ત મત્તં મત્તોદ્ધત્તો વેદમોક્ષિ દિદ્ધિયં ।

કમ્મદ્દહાત્ત વેદમોક્ષિ કાત્તો દિદ્ધિયં ॥ ૨૦૪૬ ॥

આત્તવત્તવત્તમાત્ત મુમ્મેદ્ધાત્ત વદ્ધમેત્તુ પાપાત્ત ।

હુદ્ધાત્તે વેદમોક્ષિ તદ્દ મેત્તેદ્ધાત્ત વદ્ધમેત્તુ ॥ ૨૦૪૭ ॥

ક્ષય યોગ્ય છે. એના ઉત્તર કહે છે કે કર્મ ક્ષય વખતે જો તેનું આયુષ્ય પ્રથમ પૂર્ણ થાય, તો તે (આયુષ્યના અભાવે બીજા કર્મોના ક્ષય કરવાને) સંસારમાં કેવી રીતે રહી શકે ? જો મોક્ષે જાય, તો તે કર્મસંહિત કેવી રીતે જાય ? માટે જેના ચારે કર્મ સ્વભાવથીજ સમાનસ્થિતિવાળા હોય, તે સમુદ્ધાત કર્યા શિવાય એકી સાથે કર્મ ક્ષય કરીને સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ જેનું આયુષ્ય થોડું હોય, અને શેષ કર્મત્રય વધારે હોય, તો જિનેશ્વર સમુદ્ધાત પામીને કર્મત્રયને આયુષ્યની સમાન કરે છે જેમ જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે કર્મોના ક્ષય કરાય છે, ઇત્યાદિ પૂર્વે (ઉપક્રમ કાળના વિચારમાં) કૃતનાશાદિ દોષોના વિવાત કર્યો છે. જો એમ ન માનવામાં આવે, તો અમોક્ષાદિ દોષો થશે. આયુષ્ય થોડું અને શેષ કર્મત્રય થોડાં નહિ, એવો નિયમ અસમાન સ્થિતિવાળા કર્મોના સાથી છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) બંધ પરિણામના સ્વભાવથી અદ્રુવ બંધની પેઠે તેનો તેવો બંધ થાય છે. કેવળીસમુદ્ધાત પામેલો જીવ વિષમ સ્થિતિવાળાં કર્મોને બંધનવડે અને સ્થિતિવડે સમાન કરે છે. કર્મ દ્રવ્યબંધનો છે અને સ્થિતિ તે તેમનો કાળ છે. આયુષ્યના અવશેષ સમય સમાન અસંખ્યેયગુણી ગુણશ્રેણિવડે વેદનીયાદિ પૂર્વરચિત કર્મત્રયને, જેમ રોલેશી અવસ્થિતિમાં ખપાવે છે, તેમ તે ખપાવશે. ૩૦૩૮ થી ૩૦૪૭.

શિષ્ય—વેદનીય આયુ નામ અને ગોત્રકર્મ એ ચાર લવોપગ્રાહી કર્મ મુમુક્ષુ જીવને મોક્ષગમન વખતે અતુકમે ક્ષય પામે છે, કે યુગપદ્ એકીસાથે ક્ષય પામે છે ?

આચાર્ય—એ ચારે કર્મ યુગપદ્ ક્ષય પામે છે, કનશઃ નથી પામતાં.

શિષ્ય—એ પ્રમાણે એ ચારે કર્મોની સમાન સ્થિતિનો નિયમ સાથી હોય શકે ? સ્થિતિજ તેઓને હોય શકે અથવા આયુષ્યની અપેક્ષાએ દીર્ઘ સ્થિતિવાળા વેદનીયાદિ કર્મત્રયને તે મુમુક્ષુ જીવ કેવી રીતે અલ્પ સ્થિતિવાળા કરી શકે ? અધિક સ્થિતિવાળા કર્મોને અતુકમ્બા શેવાય નાશ કરવાથી કૃતનાશ દોષ પ્રાપ્ત થાય. આયુષ્યકર્મ વારીને વેદનીયાદિ કર્મ વધારીને વેદનીયાદિ કર્મોની સમાન સ્થિતિવાળું કરીને એકીસાથે તે સર્વ ખપાવે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો હસ્વસ્થિતિવાળાને દીર્ઘ સ્થિતિવાળાની સમાન કરવાથી અકૃત આગમ દોષ પ્રાપ્ત થાય માટે મુમુક્ષુ જીવના કર્મોના ક્ષય અતુકમે કહેવોજ યોગ્ય છે, એટલે કે પ્રથમ આયુષ્યનો ક્ષય અને પછી બાકીનાં ત્રણ કર્મોના ક્ષય થાય છે.

આચાર્ય—એમ તારા કહેવા પ્રમાણે જો પ્રથમ આયુષ્યનો ક્ષય થાય, અને પછી અતુકમે બીજા કર્મોના ક્ષય થાય, તો સંસારમાં રહેવાના હેતુભૂત આયુષ્યના અભાવે ક્ષીણકર્મી જીવ શેષ કર્મોના ક્ષય કરવાને સંસારમાં કેવી રીતે રહી શકે ? આયુષ્યના અભાવે તે જીવ મોક્ષ પામે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે આયુષ્યનો ક્ષય થયા છતાં પણ વેદનીયાદિ કર્મો જીવને હોય છે, એટલે કર્મસંહિત જીવ મોક્ષે કેવી રીતે જાય ? “ સર્વ કર્મોના ક્ષય થવાથીજ મોક્ષ થાય છે. ”

શિષ્ય—ત્યારે એ બે પક્ષમાં કયો પક્ષ સત્ય માનવા યોગ્ય છે ?

આચાર્ય—જે જીવનાં ચારે કર્મ સ્વભાવથીજ તુલ્ય સ્થિતિવાળા હોય, તે જીવ સમુદ્ધાત કર્યા શિવાય એકી સાથે સર્વ કર્મોના ક્ષય કરીને સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ જે જીવને આયુષ્ય કર્મ થોડું હોય, તથા શેષ કર્મ તેનાથી વધારે હોય, તે જીવ અપવર્તના કર્મશુદ્ધી કર્મ ત્રયને સમુદ્ધાત પામીને આયુષ્યની સમાન કરે છે.

શિષ્ય—એ પ્રમાણે તે કૃતનાશાદિ દોષો પ્રાપ્ત થશે.

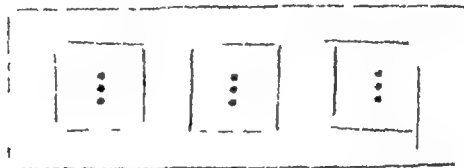
આચાર્ય—કૃતનાશાદિ દોષોના પરિહાર પૂર્વે (૨૦૪૮મી ગાથામાં) ઉપક્રમ

કાળના વિચારમાં કર્યો છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ સમજવો. આ સંબંધમાં ઉપદેશ જે ન માનવામાં આવે, તો અમોક્ષાદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—વેદનીયાદિ કર્મ અતિ બહુ અને આયુષ થોડું છે, એવો નિયમ સા જાણ્યો છે? એથી ઉલટું આયુષ અતિ બહુ અને વેદનીય થોડું એવો નિયમ કેમ નથી?

આચાર્ય:—આયુષના બંધનો પરિણામ કોઇ એવાજ પ્રકારનો છે, કે જેથી તે તે આયુષ વેદનીય આદિ કર્મની અપેક્ષાએ થોડું અથવા સમાન રહે છે, પરંતુ આવી નથી હોતું કારણ કે આયુષનો બંધ કાળ અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર હોવાથી બંધ પરિણામના સ્વભાવથી તેનો અદ્યુષ બંધ થાય છે, અને વેદનીયાદિ કર્મ દ્યુષબંધી હોવાથી તેના બંધનો પરિણામ તેવો નથી. તેથી આયુષજ થોડી સ્થિતિવાળું રહે છે, વેદનીયાદિ કર્મ તેણું નથી રહેતું.

કેવળીસમુદ્ધાત પામેલો જીવ, આયુષથી અધિક વેદનીય આદિ કર્મોનું અપાત્ત કરીને બંધન વડે અને સ્થિતિવડે આયુષની સમાન કરે છે. અહીં બંધન તે કર્મ દ્વય બંધન અને સ્થિતિ તે કાળ સમજવો. વિશિષ્ટલિકના નિષેધવડે સમાન કરીને સર્વ કર્મ અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળાં કરે છે, એટલે કે વેદમાન આયુષના જેટલા સમય અવશેષ હોય, તેટલા સમય પ્રમાણ ગુરુત્રેણિવડે પ્રતિ સમય અરાજ્યાત ગુણાદલાનિતે કરીને વેદનીયાદિ કર્મને અપાવના સરમ સમયે સર્વ અપાવે છે. વેદનીય આદિ ત્રણ કર્મને અપાવનાની ગુરુત્રેણિની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.

આયુષની ગુરુત્રેણિ નથી થતી, તે તો જેવું બાંધું હોય, તેવું તેના ૭ વર્ષ તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે. ૩૦૩૮ થી ૩૦૪૭.

આયુર્કર્મની લઘુતાનો સમય અન્તર્મુદ્ધર્તકાળ અવશેષ રહે (ત્યારે કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે.) બીજા આચાર્યો એટલો કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ પર્યન્તનો માને છે, તે માન્યતા યોગ્ય નથી, કેમકે સમુદ્ધાતાન્તર શૈલેશીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વચનથી (આગમવિરોધ થાય છે.) વળી જે પ્રાતિહાર્ય વિગેરેનું પ્રત્યર્પણ શ્રુતમાં કહ્યું છે, અન્યથા તેનું ગ્રહણ પણ થાય. આયુ સિવાયના શેષ અધિક કર્મનો સમ્યક્ પ્રકારે અત્યંત ઘાત, તે સમુદ્ધાત કહેવાય, તે સમુદ્ધાત પામવાની ઇચ્છાવાળો જીવ પ્રથમ આવર્જિકરણ કરે છે, એટલે સમુદ્ધાત કરવા માટે પ્રથમ અન્તર્મુદ્ધર્ત સુધી આવર્જન એટલે ઉપયોગ અથવા વ્યાપાર કરીને પછી સમુદ્ધાત કરે છે. ૩૦૪૮ થી ૩૦૫૧

જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુદ્ધર્ત પ્રમાણ પોતાનું આયુ અવશેષ જાણીને આયુથી અધિક સ્થિતિવાળા વેદનીયાદિ કર્મોની સ્થિતિનો વિગત કરવાને કેવળી લગવાન સમુદ્ધાત આરંભે છે. બીજા આચાર્યો જઘન્યથી અન્તર્મુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસ પર્યન્તનું આયુ અવશેષ રહે ત્યારે કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે, એમ માને છે, તે માન્યતા આગમ વિરુદ્ધ હોવાથી અયોગ્ય છે, કારણકે સમુદ્ધાત પછી શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને શૈલેશી અવસ્થા પછી ભોક્ષ ગમન થાય છે, એટલે છ માસનું આયુ ક્યાંથી અવશેષ રહે? વળી સમુદ્ધાતથી નિવર્તીને શરીરસ્ય જીવને પ્રતિહારક-પીકરક વિગેરેનું પ્રત્યર્પણ કરવાનું પજાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે કેવી રીતે થાય? અન્યથા છ માસ આયુ અવશેષ હોય, તો તે સર્વનું ગ્રહણ પણ થાય, પરંતુ એનું કંઈ ત્યાં સૂત્રમાં કહ્યું નથી, મટે અન્તર્મુદ્ધર્ત આયુ અવશેષ રહે, ત્યારે જ સમુદ્ધાત કરે છે, એ માન્યતા આગમસમ્મત છે. આયુ કરતાં અધિક સ્થિતિવાળા વેદનીયાદિ કર્મનો સમ્યક્ પ્રકારે અત્યંત ઘાત કરે તે સમુદ્ધાત કહેવાય, તે સમુદ્ધાત પામવાની ઇચ્છાવાળો જીવ પ્રથમ આવર્જિકરણ કરે છે, એટલે કે સમુદ્ધાત કરવા માટે પ્રથમ “મારે હવે આ કરવું જોઈએ” એવા પ્રકારનો કેવળીનો જે ઉપયોગ તે અથવા ઉત્યાવળિકામાં કર્મ પ્રક્ષેપરૂપ વ્યાપાર તે આવર્જિકરણ કહેવાય, એ આવર્જિકરણ અન્તર્મુદ્ધર્ત સુધી કરીને પછી કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે. ૩૦૪૮ થી ૩૦૫૧

હવે દંડ કવાઢે ઇત્યાદિ ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

ઉ દ્વાદશયલોગંતગામિણં સો સદેહવિક્ષેભં ।

પદમસમયમ્મિ દંઢં કરેઈ વિદ્યમ્મિ ય કવાઢં ॥ ૩૦૫૨ ॥

તદ્યસમયમ્મિ મંથં ચડત્થણ લોગપૂરણં કુણઈ ।

પટિલોમં સાહરણં કાહ તો હોઈ દેહત્થો ॥ ૩૦૫૩ ॥

ન કિર સમુદ્ધાયગઓ મણ વર્ડજોગપ્પઓયણં કુણઈ ।

ઓરાલિયજોગ પુણ જુંજઈ પદમદ્વમે સમણ ॥ ૩૦૫૪ ॥

ઉભયદ્વાવારાઓ તમ્મોસં ચિતિ-હટ્ઠ-સત્તમણ ।

તિ-ચડત્થ-પંચમે કમ્મયં તુ તમ્મત્તવેદ્ધાઓ ॥ ૩૦૫૫ ॥

વિણિવત્તસમુદ્ધાઓ નિન્નિ વિ જોણ જિણો પજંજેજ્ઞ ।

સચ્ચમસચ્ચામોસં ચ સો મણં તહ વર્ડજોગ ॥ ૩૦૫૬ ॥

ઓરાલિયકાઓગં ગમણાઈ પાદિહારિયાણં વા ।

पचप्पणं करेज्जा जोगनिरोहं तओ कुरुए	॥ ३०५७ ॥
किं न सजोगो सिज्झइ स बंधहेउ त्ति जं सजोगो य ।	
न सपेइ परमसुक्कं स निज्जराकारणं ज्ञाणं	॥ ३०५८ ॥
पज्जत्तमित्तसन्निस्स जत्तियाइं जहन्न जोगिस्स ।	
होति मणोदवाइं तवावारो य जम्मत्तो	॥ ३०५९ ॥
तदसखगुणविहीणं समए समए निहंभमाणो सो ।	
मणसो सवनिरोहं कुणइ असखेज्जसमएहिं	॥ ३०६० ॥
पज्जत्तमेत्तविंदियजहन्नवइजोगपज्जवा जे उ ।	
तदमंखगुणविहीणे समए समए निहंभतो	॥ ३०६१ ॥
सववइजोगरोइ संखाईएहिं कुणइ समएहिं ।	
तत्तो य मुहुमपणयस्स पढमसमओव वन्नस्स	॥ ३०६२ ॥
जो हिर जहन्नजोगो तदमंखेज्जगुणहीणमेक्केहे	
मवए निहंभमाणो देहविभागं च मुंचंतो	॥ ३०६३ ॥
अजइ ग तागजोग संखाईएहिं नेव समएहिं ।	
ते तवजोगनिरोहो सेलेसोभावयामेइ	॥ ३०६४ ॥

તેથી અસંખ્યાત ગુણો હીન દરેક સમયે રૂંધતા અને દેહના ત્રીજા ભાગને મૂકતા અસંખ્યાત સમયે તે સંપૂર્ણ કાયયોગને રૂંધે. કાયયોગના નિરોધ કરીને પછી શૈલેશીભાવ પામે છે. ૩૦૫૨ થી ૩૦૬૪.

હવે શૈલેશી શબ્દનો અર્થ, તેનું કાળમાન અને ત્યાં કયું ધ્યાન હોય, તે કહે છે.

સેલેસો કિલ મેરુ સેલેસી હોઈ જા તહાઽચલયા ।

હોઝં વ અસેલેસી સેલેસીહોઈ થિરયાણ ॥ ૩૦૬૫ ॥

અહવા સેલો વ ઇસી સેલેસી હોઈ સોઽથિરયાણ ।

સે વ અલેસી હોઈ સેલેસીહોયઽલોવાઓ ॥ ૩૦૬૬ ॥

સીલં વ સમાહાણં નિચ્છયઓ સવસંવરો સો ય ।

તસ્સેસો સીલેસો સેલેસી હોઈ તદવત્યા ॥ ૩૦૬૭ ॥

હસ્સવ્વરાઈ મઙ્ગેણ જેણ કાલેણ પંચ ભણ્ણંતિ ।

અચ્છઈ સેલેસિગઓ તત્તિયમેત્તં તઓ કાલં ॥ ૩૦૬૮ ॥

તણુરોહારંભાઓ જ્ઞાયઈ સુહુમકિરિયાનિયટ્ઠિં સો

વોચ્છન્નકિરિયમપ્પઠિવાઈ સેલેસિકાલમ્મિ ॥ ૩૦૬૯ ॥

શૈલેશ એટલે મેરુ, તેની પેઠે જે અવસ્થામાં સ્થિરતા હોય, તે શૈલેશી. અથવા અશૈલેશ એટલે શૈલેશની પેઠે સ્થિરપણું થાય તે શૈલેશી. અથવા સ્થિરતા વડે શૈલની પેઠે ઋષિ, જે અવસ્થામાં થાય તે શૈલિ ॥ અથવા જે અવસ્થામાં તે અલેશી થાય, તે અને લોપ થવાથી શૈલેશી. અથવા શીલ એટલે સમાધાન યા નિશ્ચયથી સર્વ સંવર, તેના જે ઘસ તે શીલેશ તેની અવસ્થા તે શૈલેશી છે પાંચ દૃશ્ય અક્ષરો જે મધ્યમકાળે બોલાય, તેટલો કાળ માત્ર શૈલેશી ગત જીવ રહે છે, કેમકે તેના તેટલોજ કાળ છે. કાયયોગના નિરોધ કરવાના સમયથી માંડીને તે સૂક્ષ્મક્રિયા નિવૃત્તિરૂપ ધ્યાન કરે છે. અને (સર્વ યોગનો નિરોધ કર્યા પછી) શૈલેશી કાળમાં વ્યુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિ પાતિ ધ્યાન કરે છે. ૩૦૬૫ થી ૩૦૬૯

મનના અભાવે ધ્યાન કેવી રીતે થાય? તે માટે કહે છે.

જ્ઞાણં મળોવિસેસો તદભાવે તસ્સ સંભવો કત્તો ।

ભણ્ણઈ ભણિયં જ્ઞાણં સમણ તિવિહે વિ કરણંમિ ॥ ૩૦૭૦ ॥

સુદપ્પયત્તવાવારણં નિરોહો વ વિજ્ઞમાણાણં ।

જ્ઞાણં કરણાણ મયં ન હ ચિત્તનિરોહમેત્તાગં ॥ ૩૦૭૧ ॥

હોજ્જ ન મળોમયં વાહયં વ જ્ઞાણં જિણસ્સ તદભાવે ।

કાયનિરોહપયત્તસ્સભાવમિહ કો નિવારેઈ ? ॥ ૩૦૭૨ ॥

જઈ છઝમત્થસ્સ મળોનિરોહમેત્તપ્પયત્તયં જ્ઞાણં ।

કિહ કાયજોગરોહપ્પયત્તયં હોઈ ન જિણસ્સ ? ॥ ૩૦૭૩ ॥

આહાભાવે મળસો છઝમત્થસ્સેવ તં ન જ્ઞાણં સે ।

અહ તદભાવે વિ મયં જ્ઞાણં તં કિં ન સુત્તસ્સ ? ॥ ૩૦૭૪ ॥

- अहव मई सुत्तस्स हि न कायरोहप्पयत्तसम्भावो ।
 एवं चित्ताभावे कत्तो व तओ जिणस्सावि ? ॥ ३०७५ ॥
- हेज्ज व किंचिम्मत्तं चित्तं सुत्तस्स सवहा न जिगे ।
 जइ सुत्तस्स न ज्ञाणं जिणस्स तं दूरएण ॥ ३०७६ ॥
- जुत्तं जं छउमत्थस्स करणमेत्ताणुसारिणाणस्स ।
 तदभावम्मि पयत्ताभावो न जिणस्स सो जुत्तो ॥ ३०७७ ॥
- छउमत्थस्स मणोमेत्तविहियजत्तस्स जइ मयं ज्ञाणं ।
 किह तं न जिणस्स मयं केवलविहियप्पयत्तस्स ? ॥ ३०७८ ॥
- पुव्वपओगओ च्चि य कम्मविणिज्जरणहेउआ आ नि ।
 सदत्थवहुत्ताओ तह जिणचंदागमाओ य ॥ ३०७९ ॥
- चित्राअभावे वि सया सुहुमोवरयकिरियाई भण्णंति ।
 जीवोपओगसम्भानओ भनत्थस्स ज्ञाणाई ॥ ३०८० ॥
- जइ अपणस्स नि ज्ञाणं केवल्लिणो कीस तं न सिद्धस्स ? ।
 भग्गइ जं न पयतो तस्स जओ न य निरोद्धवं ॥ ३०८१ ॥

અને ઉપરાંત ક્રિયા પ્રતિપાતિ એ બે ધ્યાન કહ્યાં છે, કેમકે તે અવસ્થામાં તથાવિધ જીવના સ્વભાવથી પૂર્વાવિહિત ધ્યાનના સંસ્કારથી અને કર્મનિર્જરાના હેતુથી તથા 'દ્યૈ' ધાતુરૂપ શબ્દના બહુ અર્થથી જિનેશ્વરના આગમમાં તે બે ધ્યાન કહ્યાં છે. જો અમનસ્ક કેવળીને ધ્યાન મનાય છે, તો સિદ્ધને તે કેમ નથી માનના ? એમ પૂછવામાં આવે, તો તેમને કરણના અભાવે પ્રયત્ન નથી અને કોઇ યોગનો નિરોધ પણ કરવાનો નથી, તેથી તેમને ધ્યાન નથી. ૩૦૭૦ થી ૩૦૮૧

હવે શૈલેશી અવસ્થામાં શું કરે છે ? તે કહે છે.

તદસંત્વેજ્જગુણાઃ ગુણસેઢીઃ રૂઢ્યં પુરા કમ્મં ।

સમણ સમણ સ્વયં કમતો સેલેસિકાલેણં ॥ ૩૦૮૨ ॥

સવં સ્વેદં તં પુણ નિલ્લેપં કિંચિદુવરિમે સમણ ।

કિંચિચ્ચ હેઢ ચરિમે સેલેસીઃ તયં વોચ્છં ॥ ૩૦૮૩ ॥

મણુયગ્ગ-જાઢ-તસ-વાયરં ચ પજ્જત-સુમયમાણજ્ઞં ।

અન્નયરવેયણિજ્ઞં નરાડમુવં જતોનામં ॥ ૩૦૮૪ ॥

સંભવઓ જિગનામં નરઅપુઘી ય ચરિમસમયમ્મિ ।

સેસા જિગસંતા ઓ દુચરિમસમયમ્મિ નિદ્ધંતિ ॥ ૩૦૮૫ ॥

ઓગલિયાહિ સઘાહિં ચયઢ ઘિણજહગાહિં જં મણિયં ।

નિસેસતયા ન જહા દેસચાણ સો પુવં ॥ ૩૦૮૬ ॥

તસ્સેદાઢ્યાઈયા મવત્તં ચ વિગિયત્તણ સમયં ।

સમ્મત્ત-નાણ-દંસણ-સુદ્ધ-સિદ્ધતાઢ મોત્તૂગં ॥ ૩૦૮૭ ॥

અસંખ્યાત ગુણી ગુણશ્રેણિમાં પૂર્વે રચેલું તે કર્મ શૈલેશી કાળે અનુક્રમે સમયે સમયે ખપાવે છે. તે સર્વ ખપાવે છે, અને કિંચિત્ ઉપરિમ સમયે નિર્જેપ થાય છે, તથા કિંચિત્ શૈલેશી અવસ્થામાં ચરમ સમયે થાય છે, તે હવે કહીશું મનુષ્યગતિ-પંચોન્દ્રીય જાતિ-ત્રસનામ-ખાદર નામ-પર્યાસ નામ-સુભગ નામ-આદેય નામ-એમાંથી એક વેદનીય-મનુષ્યાયુ-ઉચ્ચ-ગોત્ર-યશ નામ-જિનનામ હોય તો તે, અને મનુષ્યાનુપૂર્વી (એ તેર પ્રકૃતિ તીર્થંકર) ચરમ સમયે ખપાવે છે, અને સ.માન્ય કેવળી તો જિનનામ શિવાય શેષ ખાર પ્રકૃતિઓ ચરમ સમયે ખપાવે છે. વળી ઔદારિકાદિ શરીરત્રય સર્વથા પ્રકારે નિરોધપણે ત્યજે છે, પણ પૂર્વે જેમ તે દેશ ત્યાગથી (સંઘાત-ભેદવડે) તજતા હતા તેમ નહિ. મોક્ષે જતા તે જીવને સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-અને સિદ્ધ સિવાય ઔદયિકાદિ ભાવો તથા ભવ્યત્વ યુગપત્ નિવર્તન પામે છે. (કેમકે સિદ્ધે નો મરવે નો અમરવે=સિદ્ધના જીવ ભવ્ય નથી અને અભવ્ય પણ નથી.) ૩૦૮૨-થી-૩૦૮૭.

આ સ્થળે, ઔદારિકાદિ શરીરોનો સર્વથા ત્યાગ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે કર્મસંતાન અનાદિ છે, અને અનાદિ હોય તે અનન્ત હોય છે. ઇત્યાદિ શકા સમાધાન પ્રતિપાદન કરનારી નળસંતાનોડગાઢ ઇત્યાદિ બાવીસ ગાથાઓ છે, તે પૂર્વે છઠ્ઠા ગણધર-વાદમાં ઘણે ભાગે વિરતારથી કહી છે, એટલે ફરી અહીં નથી કહેતા.

હવે કેટલા કાળે સિદ્ધ થાય ? ઇત્યાદિ કહે છે,

રિજુસેઢીપડિવન્નો સમયપણસંતર અફુસમાળો ।

પ્રગસમણ સિજ્ઝઈ અહ સાગારોવઉત્તો સો ॥ ૩૦૮૮ ॥

સવ્વાઓ લઢ્ઢીઓ જં સાગારોવઓગલાખાઓ ।

તેણેહ સિદ્ધલઢ્ઢી ઉપ્પજ્ઝઈ તદુવઉત્તસ્સ ॥ ૩૦૮૯ ॥

પ્પવં ચ ગંમઈ ધુવં તરતમજોગોવઓગયા તસ્સ ।

જુગવોવઓગભાવે સાગારવિસેસણમજુત્તં ॥ ૩૦૯૦ ॥

અહવ મઈ સઘં ચિય સાગાર સે અઓ અદોસો ત્તિ ।

નાણં તિ દંસણં તિ વ ન વિસેસો તં ચ નો જમ્હા ॥ ૩૦૯૧ ॥

સાગારમનાગારં લવરુણમેયં તિ મણિયમિહ ચેવ ।

તહ નાણ-દંસણાઈં વીસું સમણ પસિદ્ધાઈં ॥ ૩૦૯૨ ॥

પત્તેયાવરણ તં ઇદરા બારસવિહોવઓગો ય ।

નાણં પચતિયપ્પ ચઉદ્ધિહં દંસણં કત્તો? ॥ ૩૦૯૩ ॥

મણિયમિદેવ ય કેવલનાણુવપ્પા ઘુણંતિ સઘં તિ ।

પાહંતિ મઃ ૩ તિ ય કેવલદિટ્ઠીદિપ્પતાદિ ॥ ૩૦૯૪ ॥

નણામ્મિ દંસણમ્મિ ય એત્તો એગનરગમ્મિ ઉવત્તો ।

સવસ્સ કેવલિસ્સવિ જુગવં દો નત્થિ ઉવઓગા ॥ ૩૦૯૬ ॥

અહ સવસ્સેવ ન કેવલિસ્સ દો કિંતુ કસ્સઈ હવેજ્જ ।

સો ય જિણો સિદ્ધો વા તં ચ ન સિદ્ધાદિગારાઓ ॥ ૩૦૯૭ ॥

અહવા પુવલ્લેણવ સિદ્ધમિક્કો ત્તિ કિંચ વિરૂપણ ।

એત્તો ચ્ચિય પચ્છલ્લે વિ ગમણ સવપલ્લિસેહો ॥ ૩૦૯૮ ॥

તો કહમિહેવ ભણિયં ઉવત્તો દંસણે ય નાણે ય ? ।

સમુદાયવયણમેયં ઉભયનિસેહો ય પત્તેયં ॥ ૩૦૯૯ ॥

કેવળજ્ઞાન-દર્શનનો પૃથગ્ ભાવ માનવામાં આવે, તો પણ કંઈ દોષ નથી, કેમકે દર્શનવડે અને જ્ઞાનવડે સિદ્ધાત્મા ઉપયુક્ત કહેલ છે, અને તેથી બન્ને ઉપયોગ યુગપત્ સિદ્ધ થાય છે, (જો અન્યમતે) એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તો આ પ્રમાણે પણ કહ્યું છે, તે સાંસણો, જ્ઞાન અથવા દર્શન એ બેમાંથી એકમાં ઉપયોગવન્ત હોય છે સર્વ કેવળીને એકીસાથે બે ઉપયોગ નથી હોતા. (આ પ્રમાણે ભદ્રબાહુસ્નામિએ યુગપદ્ બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે,) સર્વ કેવળીને યુગપદ્ બે ઉપયોગ ન હોય, પરંતુ કોઈને બે હોય અને કોઈને એક હોય, ભવસ્થ કેવળીને એક વખતે એક હોય છે, અને સિદ્ધ કેવળીને એકીવખતે બે ઉપયોગ હોય છે, આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે સિદ્ધના અધિકારથી યુગપદ્ બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, અથવા નાગમ્મિ દંસણમ્મિ ય એ ગાથાના પૂર્વાર્થવડે એક સમયમાં એક ઉપયોગ સિદ્ધ છે, તો પછી બીજા પશ્ચાર્થના કથનવડે શું? અને તેથી જ પશ્ચાર્થમાં પણ (સર્વ કેવળીને યુગપદ્ બે ઉપયોગ નથી) એમ સર્વનો પ્રતિષેધ જણાય છે. (જો એમ છે, તો) જ્ઞાન અને દર્શનમાં યુગપદ્ ઉપયોગવન્ત છે, એમ શા માટે કહ્યું છે? (એમ પૂછનામાં આવે, તો એ કથન સમુદાય અપેક્ષાએ છે, (અનન્તા સિદ્ધોમાંથી કોઈ જ્ઞાનોપયોગી હોય, અને કોઈ દર્શનોપયોગી હોય,) પરંતુ પ્રત્યેકની વિવક્ષામાં તો ઉભય ઉપયોગનો યુગપદ્ નિષેધ છે. ૩૦૯૫-થી-૩૦૯૬.

પુનઃ એ સંબંધમાંજ શંકા-સમાધાન કહે છે.

જમપજ્જંતાઈ કેવલાઈં તેણોભઓવઓગો ત્તિ ।

મણ્ણઈ નાયં નિઅમો સંતં તેણોવઓગો ત્તિ ॥ ૩૧૦૦ ॥

ઠિઠ્ઠકાલં જહ સેસદંસણ-નાણાણમણુઓગે વિ ।

દિઠ્ઠમવત્થાણં તહ ન હોઈ કિં કેવલાણં પિ ? ॥ ૩૧૦૧ ॥

નણુ સનિહણત્તમેવં મિચ્છાવરણવલ્લઓ ત્તિ વ જિણસ્સ ।

ઇયરેયરાવરણયા અહવા નિક્કારણાવરણં ॥ ૩૧૦૨ ॥

એગયણુવત્તે તદસવન્નુ-દરિસણત્તણ ન તં ચ ।

મણ્ણઈ છડમત્થસ્સ વિ સમાણમેગન્તરે સવં ॥ ૩૧૦૩ ॥

સવલ્લોણાવરણો અહ મન્નસિ કેવલો ન છડમત્થો ।

ઉભઓવઓગવિગ્ધો તો છડમત્થસ્સ ન જિણસ્સ ॥ ૩૧૦૪ ॥

દેસવચ્ચે અજુતું જુગવું કસિણોમઓવઓગિતું ।

દેસોમઓવઓગો પુણાં પતિસિજ્જણે કિં સે ? ॥ ૩૧૦૫ ॥

અહ જમ્મિ નોવઉત્તો તં નત્થિ તઓ ન દંસણાઈતિગે ।

અત્થિ જુગવોવઓગો તિ હોઝ સાહુ કહં વિગલો ? ॥ ૩૧૦૬ ॥

ઠિઠ્ઠકાલવિસંવાઓ નાણાણં ન ત્રિય તે ચહ્ઠ્ઠાણી ।

एवં सइ छउमत्थो अत्थि न य तिदंसणी समए ॥ ૩૧૦૭ ॥

કેવળજ્ઞાન-દર્શન અપર્યાવસિત હોવાથી તે બન્નેનો યુગપદ ઉપયોગ છે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર) કહીએ છીએ કે એવો કંઈ નિયમ નથી, વિવિધતા હોવાથી સર્વદા ઉપયોગ છે. (કારણ કે) જેન શોધજ્ઞાન-દર્શનોનો સ્વસ્વસ્થિતિ કાળ પર્યન્ત ઉપયોગ નહિ છતાં પણ તેનું અવસ્થાન જણાય છે, તેવી રીતે કેવળ જ્ઞાન-દર્શનનું પણ કેમ ન હોય ? એ પ્રમાણે (કેમસર ઉપયોગ માનવાથી કેવળ જ્ઞાન-દર્શનને પ્રતિ સમય) શાન્તપણું પ્રાપ્ત થશે, અથવા જિનેશ્વરને થએલો આવરણનો ક્ષય તે મિથ્યા થશે, પરસ્પર આવરણ રૂપ થશે, અથવા નિષ્કારણ આવરણ થશે, બેમાંથી એકનો ઉપયોગ તરફ છતે અગર્હિતાણું અને અસર્ગદર્શીપણું થશે (એમ કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર) કહીએ છીએ કે એકતાના ઉપયોગમાં એ સર્વ (દોષબળ) છત્રસ્થને પણ મમાન છે. કેવળી સર્વિયા સ્ત્રી-પ્રવરણ છે, છત્રસ્થ તેવો નથી, તેથી ઉભય ઉપયોગમાં આવરણપૂર્ણ હોય તે જનતાને પાત્ર છે, જિનેશ્વરને નથી, (કેમકે તે આવરણરહિત છે.) અને જો તે માનના કેવળ (જનસ્થને) દેશથી આવરણનો ક્ષય થએ છતે સમય ઉભય ઉપયોગના સંસ્કાર પુર્યાં માનવે અચેત્ત છે, પરન્તુ દર્શથી તે ઉભય ઉપયોગનો યુગપદ વાંચના તેને માનવે નિરાપય છે ! જેમાં ઉપયોગ ન દિય, તે નથી. એમ કહેવામાં આવે, તો દર્શનાતિ પુર્યાં યુગપદ ઉપયોગ ન હોવાથી, એમાંના એકથી પણ રહિત હોય, તો બીજા કેમ વાપર ? વળી એ પ્રમાણે તમામ અભિપ્રયે જ્ઞાન-દર્શનના મિથ્યા પ્રમાણ વિવિધ થાય, તેનું આર. ૧૧ ॥ અને વળુ દર્શની છત્રસ્થ છે, એમ મિદંત્વમાં ત્રીં ૫ ને ૫૬ તેવા નહિ વાર. ૩૧૦૦-થી-૩૧૦૭.

પજ્જવનાળી જહત્તેણં પક્કં સમયં, ઉક્કોસેણં દેસૂણ પુવ્વકોઈં । ચલુદંસણી જહત્તેણં અન્તો-
મુહુત્તં, ઉક્કોસેણ સાગરોવમસદ્દસસ સાદ્દરેણં । અચલુદંસણિ અણાદ્દપ વા સમજ્જવસિપ્પ,
અણાદ્દપ અપજ્જવસિપ્પ વા । ઓહિદસણી જહા ઓહિનાણિત્તિ ” । હે ભગવન્ત ! મતિજ્ઞાની
કાળથી કેટલો વખત હોય છે ? ગૌતમ ! જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત, અને ઉત્કૃષ્ઠથી છાસક
સાગરોપમ અધિક એજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાની પણ જાણવા. અવધિજ્ઞાની પણ એજ પ્રમાણે,
માત્ર એટલું વિશેષ કે જઘન્યથી એક સમય સુધી મનઃપર્યવજ્ઞાની જઘન્યથી એક
સમય અને ઉત્કૃષ્ઠથી પૂર્વકોડ વર્ષમાં કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યન્ત. ચક્ષુદર્શની જઘન્યથી
અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ઠથી હજાર સાગરોપમથી અધિક. અચક્ષુદર્શની અનાદિ સપર્યવ-
સિત, અથવા અનાદિ અપર્યવસિત કાળ સુધા. અવધિદર્શનીનો કાળ અવધિજ્ઞાનીના
જેટલો જાણવો આ પ્રમાણે એ સર્વની સ્વસ્વ સ્થિતિ કાળ પર્યન્ત વિદ્યમાનતા કહી
છે, પણ ઉપયોગ તો અન્તર્મુહૂર્તનોજ છે, આથી “વિદ્યમાન જ્ઞાન દર્શનનો ઉપયોગ
નિરન્તર હોયો જોઈએ.” એ અતેજાન્તિકજ છે. લબ્ધિથી એ સર્વ એટલા કાળ સુધી
હોય છે, યોગાત્મક ઉપયોગથી નથી હોતા. એ પ્રમાણે કેવળ જ્ઞાન-દર્શન પણ લબ્ધિથી
અનન્તકાળાવસ્થાયિ છે, પરન્તુ ઉપયોગથી તો એક સમયની જ સ્થિતિવાળા છે.

એક સમયે કેવળજ્ઞાનોપયોગ અને બીજા સમયે કેવળદર્શનોપયોગ એ પ્રમાણે
કેમસર ઉપયોગ માનવામાં આવે, તો તે જ્ઞાન-દર્શનનો પ્રતિ સમય અન્ત થશે,
અને તેથી સિદ્ધાન્તમાં કહેલ તેમના અનન્તપણાનો પણ અભાવ થશે. વળી સેંકડો કષ્ટ
કરીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષય કર્યો હોય, તે પણ જિનેશ્વરને નિર્થક થાય, કેમકે દરેક
સમય પછી કેવળ જ્ઞાન-દર્શનનો વારંવાર અભાવ થાય છે તથા આવરણરહિત થએલા
એ પ્રદીપ જેમ વસ્તુને અતુકમે નથી પ્રકાશતા, પરન્તુ સાથેજ પ્રકાશે છે, તેવી રીતે
સર્વથા આવરણ રહિત થએલ આ કેવળ જ્ઞાન-દર્શન પણ સર્વ વસ્તુને યુગપદ્ એકી
સાથેજ પ્રકાશે છે. અથવા કેવળ જ્ઞાન કેવળ દર્શન એક બીજાને આવરનારા થશે, કેમકે
કર્માવરણનો અભાવ છતાં પણ એકના સદ્ભાવે બીજાનો અભાવ થાય છે. જો એક
બીજાને તે આવરનાર નહિ માનો તો એકના ઉપયોગ કાળે બીજાને નિષ્કારણ આવરણ
પ્રાપ્ત થશે, અને તેમ થવાથી “નિત્ય સત્તા વા અસત્તા પ્રાપ્ત થશે.” તથા જ્ઞાન અથવા
દર્શનમાં અતુપયુક્ત કેવળીને માનવાથી તેને અસર્વજ્ઞપણું અથવા અસર્વદર્શીપણું
પ્રાપ્ત થશે, એટલે કે જ્ઞાનના અતુપયોગ કાળે અસર્વજ્ઞપણું અને દર્શનના અતુપયોગ
કાળે અસર્વદર્શીપણું થશે. તેવું અસર્વજ્ઞપણું અને અસર્વદર્શીપણું જિનેશ્વરને માનવું
છે નથી, કેમકે તેતો સર્વદા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે.

એ પ્રમાણે કોઈ કહેવા માગે, તો છદ્મસ્થને પણ જ્ઞાન-દર્શનનો એકાન્તર ઉપ-
યોગ માનવાથી એ સર્વ દોષોનો સમૂહ સરખીજ રીતે લાગુ થશે, એટલે કે જ્ઞાનના અતુ-
પયોગ વખતે અજ્ઞાનીપણું, દર્શનના અતુપયોગ વખતે અદર્શીપણું, મિથ્યા આવરણનો
ક્ષય, અને નિષ્કારણ આવરણતા એ દોષો છદ્મસ્થને પણ લાગુ થશે.

કેવળી સર્વથા આવરણ રહિત છે, અને છદ્મસ્થ સર્વથા આવરણરહિત નથી,
તેથી જ્ઞાન-દર્શનના યુગપદ્ ઉપયોગમાં છદ્મસ્થને વિદ્ય છે, કેમકે તે આવરણયુક્ત છે.
અને જિનેશ્વર સર્વથા આવરણરહિત હોવાથી યુગપદ્ ઉપયોગમાં તેમને કંઈ વિદ્ય નથી.
એમ કહેવામાં આવે, તો છદ્મસ્થ જો કે સર્વથા આવરણરહિત નથી, તો પણ તેને
દેશથી આવરણનો ક્ષય તો છે તેથી કરીને, સર્વ વસ્તુ વિષયી જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ

યુગપદ્ તેને ન કહી શકાય; પરંતુ દેશથી-અસર્વવસ્તુ વિગતી જ્ઞાન દર્શનનો ઉપયોગ તો કહી શકાય, તો પછી છદ્મસ્થને તેનો નિષેધ શા માટે કરાય છે? જો છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગ ન હોય, તો કેવળીને પણ તે યોગ્ય નથી.

કેવળીને ક્રમસર ઉપયોગવાળા માનવામાં આવે, તો જે વખતે જે જ્ઞાન અથવા દર્શનમાં ઉપયુક્ત હોય, તેજ જ્ઞાન અથવા દર્શન હોય છે, અને જેમાં અનુપયુક્ત હોય છે, તે વખતે તે ખરશૃંગવત્ નહિ જણાતું હોનાથી નથીજ. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં છદ્મસ્થ સાધુને યુગપદ્ ઉપયોગ નથી, કેમકે છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગનો અભાવ માનેલ છે, અને તેથી દર્શનાદિ ત્રણમાં જ્યાં અનુપયુક્ત તે હોય, તે પણ એ અભિપ્રાયે નથીજ એમ ડુંગું. અને જો એમ હોય તો એમના એક પણ દર્શનાદિથી રહિત્ હોય, તો તેને સાધુ ન કહેવાય; પરંતુ લોકમાં અને સિદ્ધાન્તમાં તેવાને સાધુ કહેલ છે માટે ક્રમસર ઉપયોગમાં આ દૂષણ નકામું છે.

વળી સિદ્ધાન્તમાં જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ અન્તર્મુહૂર્તનો કહેલો છે, તે પણ “જ્યાં ઉપયોગ ન હોય તે અવિદ્યમાન છે” એ કથનાનુસાર અવિદ્યમાન ડુંગરો અને એમ થવાથી જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ જે છાસડ સાગરોપમથી અધિક કાળ મર્યાદાનો કહેલો છે તે પણ અયોગ્ય મનુસરે વળી ચાર જ્ઞાનવાળા અને ત્રણ-દર્શનવાળા છદ્મસ્થ માનવામાં પ્રવિદ્ છે, તે પણ અવિદ્યમાન ડુંગરો કેમકે એક વખતે એકજ ઉપયોગ હોય છે, અને અનુપયોગવાળા અવિદ્યમાન માનેલા છે ૩૧૦૦-થી-૩૧૦૭.

વસ્તુઓ જાણે છે, તે સમયે તેને જોતા નથી. (આમ છતાં ક્રમસર ઉપયોગ શા માટે નથી માનતા.) ૩૧૦૮ થી ૩૧૧૨

ભગવતી સૂત્રના અઢારમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશામાં કહ્યું છે કે:—

કેવલીર્ણં મંતે ! કેવલોવઓગેર્ણં કિં પદમા અપદમા ? ગોયમા ! પદમા નો અપદમા “ હુ ભગવન્ત ! કેવળીઓ કેવળોપયોગ વડે પ્રથમ છે કે અપ્રથમ છે ? ગૌતમ ! પ્રથમ છે અપ્રથમ નથી.” અહીં જે કોઈ જે ભાવે પ્રથમ ન હોય, અને હમણાં થયો હોય, તે તે ભાવે પ્રથમ કહેવાય છે, અને તેથી કેવળીઓ કેવળોપયોગથી પ્રથમ છે, અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો ઉપયોગ તે કેવળોપયોગ છે, તે કેવળોપયોગ વડે કેવળી પ્રથમ છે, પણ અપ્રથમ નથી, કેમકે તેમને તે પૂર્વે પ્રાપ્ત થએલ નથી, અને પ્રાપ્ત થએલનો પુનઃ દ્વંસ થતો નથી, તેથી જણાય છે કે તેમને હમ્મેશાં ઉભય ઉપયોગ વર્તે છે. જો ક્રમવડે ઉપયોગ માનીએ તો ફરી ફરી નાશ અને ફરી ફરી ઉત્પાદ થાય અને તેથી કેવલીઓ અપ્રથમ થાય

એ પ્રમાણે સૂત્રના બહુનાથી “ કેવળોપયોગવડે ” કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનું ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે એક ઉપયોગથી અવ્યતિરિક્ત હોવાથી પરસ્પર અનર્થાન્તરતા થશે, એટલે કે જ્ઞાન-દર્શન એકજ વસ્તુ થશે. ભલે ખન્નેની એક રૂપતા થાય, એમ થવાથી સૂત્રમાં શું દોષ આવે છે, કંઈજ નહિ, અમારે તો તે અનુકુળ છે. એમ કહેવામાં આવે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે “ કેવળોપયોગવડે ” કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનું ગ્રહણ કરવાથી રૂપ શું સિદ્ધ થાય છે ? એમ કહેવામાં આવે, કે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની એકરૂપતા જણાવવા માટે એમ ગ્રહણ કર્યું છે, અથવા એકજ કેવળ રૂપ વસ્તુ કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનરૂપ પર્યાય શબ્દવડે વિશેષિત છે. સિદ્ધાન્તમાં અને લોકવ્યવહારમાં પણ એ પ્રમાણે એકજ વસ્તુ અનેક પર્યાય શબ્દોવડે વિશેષિત છે. જેમકે સિદ્ધાન્તની અંદર એકજ મુક્તાત્માને સિદ્ધ, અકાયિક, નાસંયત, નાભવ્ય, નાબાદર, નાપર્યાપ્ત, નાપરીત, ના સંજ્ઞી, પરિનિવૃત્ત આદિ પર્યાયો વડે વિશેષિત કરાય છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ એકજ ક્ષાયિક જ્ઞાન વસ્તુ કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનરૂપ પર્યાય શબ્દવડે વિશેષિત કરાય છે. એજ પ્રમાણે લોક વ્યવહારમાં પણ ઇન્દ્ર, પદ, વૃક્ષ વિગેરે વસ્તુઓ સ્વ સ્વ પર્યાયવાચી શબ્દોવડે વિશેષિત કરાય છે. તો પછી અહીં કેવળોપયોગમાં પણ એવા પર્યાય શબ્દવડે વિશેષિત માનવામાં શું હરકત છે ?

એ પ્રમાણે આગમવિરુદ્ધ યુક્તિથી કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે ભગવતીમાં અને પ્રજ્ઞાપનામાં સ્ફુટ રીતે કહેલું છે, કે જિનેશ્વર પરમાણુ અને રત્ન પ્રભા વિગેરે વસ્તુઓને જે સમયે જાણે છે, તે સમયે જોતા નથી; પરંતુ અન્ય સમયે જાણે છે, અને અન્ય સમયે જુએ છે. ભગવતી સૂત્રના અઢારમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશામાં એજ વાત સ્ફુટ રીતે કહી છે.

છદ્ધાત્યેર્ણં મંતે ! મણુસ્સે પરમાણુ પોગ્ગલં કિં જાણઈ ન પાસઈ, ન તાહો ન જાણઈ ન પાસઈ ? ગોયમા ! અત્યેગઈપ જાણઈ, ન પાસઈ; અત્યેગઈપ ન જાણઈ ન પાસઈ; યવ જાવ અસંખિજ્જ પપ્પતિપ્પ સંધે । પવં ઓહિપ્પ વિ । પરમોહિપ્પ ણં મંતે । મણુસે પરમાણુપોગ્ગલં જં સમયં જાણઈ ત સમય પાસઈ, જં સમયં પાસઈ તં સમયં જાણઈ ? નો રૂણઠ્ઠે સમઠ્ઠે । સે કેણઠ્ઠેણ મંતે ? પવં વુચ્ચઈ ? ગોયમા ! સાગારે સે નાણં ભવઈ, અણાગારે સે દસણે ભવઈ, તેણઠ્ઠેણ પવં વુચ્ચઈ ” ॥ હે ભગવન્ત ! છદ્ધસ્થ મનુષ્ય પરમાણુ પુદ્ગળ

જાણે છે અને નથી જોતો, અથવા નથી જાણતો અને નથી જોતો? ગૌતમ! કેટલાક જાણે છે અને જોતા નથી, અને કેટલાક જાણતા નથી તેમ જોતા પણ નથી. એ પ્રમાણે યાવત અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોમાં પણ સમજવું. (અહીં જે છદ્મસ્ય કહેલ છે, તે નિરતિશયી છદ્મસ્ય સમજવા. તેમાં ઉપયોગવાન કૃતજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાન વડે પરમાણુ જાણે છે, પણ જોતા નથી. કેમકે શ્રુતમાં દર્શનનો અભાવ હોય છે. અનુપયુક્ત શ્રુતજ્ઞાની તે જાણતા નથી, અને જોતાએ નથી.) એજ પ્રમાણે અવધિ જ્ઞાનમાં પણ સમજવું. હે ભગવન્ત! પરમાવધિ જ્ઞાનવાળો મનુષ્ય જે સમયે પરમાણુ પુદ્ગળને જાણે છે, તે સમયે જુએ છે? અને જે સમયે જુએ છે તે સમયે જાણે છે? ગૌતમ! એ અર્થ યોગ્ય નથી. ભગવન્ત! શા કારણથી એમ કહો છો? ગૌતમ! તેને સાકાર જ્ઞાન હોય છે, અને અસાકાર કારણ હોય છે, તેથી એમ કહેવાય છે.”

એ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં પણ યુગપદ્ ઉપયોગનો નિવેદન કર્યા છતાં પણ જેઓ ક્રમસર ઉપયોગ નથી માનતા તે તેઓને કદાચહુજ છે. ૩૧૦૮-થી ૩૧૧૨.

इवमइ-मनुष्यचयलोना तं विंति केइ छउमत्थो ।

अन्ने पुण परनित्थियत्तवमिणं ति जंपं ति ॥ ३११३ ॥

जं छउमत्थो-होदिग-परमावहिणो विसेसित्ठ कम्मसो ।

निदिंसइ केवळी नेण वस्स छउमत्थया नत्थि ॥ ३११४ ॥

न य पामइ अनुपत्तो छउमत्थो प्रोत्तमोदिगंपत्त ।

तस्य पि नो पामासिज्जाणी ततो य किन्तूणो ॥ ३११५ ॥

ते वेदा वि विसेसे के नत्तो छउमत्थकेवळो हो सो ।

ना पामइ परमाणुवदणमिणं वस्स होज्जाहि ? ॥ ३११६ ॥

वेमिं चिय छउमत्थाइयाण मणिज्जणं जहिं મુને

કેવલ સંવદ-નંવદ-અમાટિર્પદિં નિલાણ ॥ ૩૧૧૭ ॥

નિવિંય વિ વદિમેદેકે નામુ વિ કાલેપુ કેવલો વલ્ય ।

નિર્વિજ્ઞમુ મિન્નવડ વિંય મિન્નિસન્નવડ સા વિવિવિદ્ધા ॥ ૩૧૧૮ ॥

અર્થાત્ કેવળી નહિ પણ કેવળી જેવા તે કેવળી, અહીં ધ્રુવ શબ્દનો લોપ કરીને કેવળીના એવો અર્થ કરે છે. અથવા કેવળી શાસ્તાડસ્યેતિ કેવલિમાન કેવળી જેને શિક્ષાદાતા છે, તે કેવળી એમાં મત્પ્રત્યયનો લોપ કરીને એવો અર્થ કરે છે. આવા છદ્મસ્થ કેવળીને યુગપદ્મ ઉપયોગનો નિષેધ છે, એમ તેઓનું માનવું છે, પણ નિરૂપયરિત કેવળીને નથી. બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે ભગવતીમાં કેવળીને યુગપદ્મ ઉપયોગ નિષેધ કરનાર જે સૂત્ર છે, તે અન્યદર્શનીની વક્તવ્યતા સંબંધી છે, તે કોઈક પ્રસંગે અંદર લખાએલું છે, તેથી અમને તે માન્ય નથી. આ કારણથી કેવળીને ક્રમસર ઉપયોગ પણ અમને સમ્મત નથી.

એ પ્રમાણે સૂત્રનો અયોગ્ય અર્થ કરીને જેઓ યુગપદ્મ ઉપયોગ માને છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ભગવતીના અઠારમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં પ્રથમ છદ્મસ્થ-આધોવાધિકનો નિર્દેશ કરીને પછી કેવળીનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે કારણથી યુક્તિ રહિત મિથ્યા અવષ્ટલથી ધ્રુવ અને મત્ પ્રત્યયનો લોપ કરીને કેવળી શબ્દનો અર્થ છદ્મસ્થ કરવો, એ કેવળ કદા-બ્રહ્મ છે. જે ત્યાં છદ્મસ્થ ઇષ્ટ હોત તો તે સ્થળે કેવળી શબ્દનો પ્રયોગ શામાટે કરત ? જે કંઈ છદ્મસ્થને માટે કહેવાનું હોત તે સધળું છદ્મસ્થનો નિર્દેશ કરતી વખતેજ કહી દેત.

વળી ભગવતીમાં “કેવલોળં મતે? પરમાણુ પોગ્ગલં જં સમયં જાણહ હે ભગવન્ત! કેવળી જે સમયે પરમાણુ પુદ્ગલને જાણે છે.” ઇત્યાદિ કહ્યું છે, તે પરમાણુ અવધિજ્ઞાની સિવાય અન્ય છદ્મસ્થ નથી જોઈ શકતા. તેમાં એ બધા અવધિજ્ઞાની પરમાણુ નથી જોઈ શકતા, પરંતુ જે પરમાવાધ અને આધોવાધિક જ્ઞાનવાળા હોય તેજ જોઈ શકે છે (પરમાવાધ કરતાં કંઈક ન્યૂન અવધિજ્ઞાન હોય તે આધોવાધિ કહેવાય.) તે બન્ને પ્રકારના અવધિજ્ઞાનીનો કેવળીનો પહેલાંજ નિર્દેશ કર્યો છે. એ બે સિવાય બીજો કયો છદ્મસ્થ કેવળી છે, કે જે પરમાણુ પુદ્ગલ જાણે છે? અને તે છદ્મસ્થ કેવળીનું ભગવતીમાં બ્રહ્મ થાય ?

વળી આગમમાં બીજે સ્થળે પણ છદ્મસ્થાદિ પછી કેવળીનો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ ધ્રુવ આદિ શબ્દનો લોપ કરવાથી કેવળી શબ્દનો અર્થ છદ્મસ્થ નથી કર્યો. ભગવતી સૂત્રમાં પહેલાં શતકના ચોથા ઉદ્દેશમાં છદ્મસ્થ-આધોવાધિક-પરમાવાધિ-અને કેવળીને કેવળાસંવર, સંયમ અને બ્રહ્મયર્થ આદિવડે મોક્ષનો વિચાર કર્યો છે, તેમાં પણ છદ્મસ્થ-આધોવાધિક-અને પરમાવાધે જ્ઞાનવાળાનો નિષેધ કરીને તે પછી કેવળી ત્રણે કાળમાં સિદ્ધ થયા, થાય છે, અને થશે એમ કહ્યું છે. આ વાત પણ જો છદ્મસ્થ સંબંધી હોય, તો પ્રથમ કહેલ છદ્મસ્થની પેઠે આને પણ કેવળ સ્વરાદિવડે સિદ્ધિ ન થાય. આ હીકંત પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્ર આ પ્રમાણે છે.” છુડમત્યેળં મન્તે ! મળૂસે તીયમળંતં સાસય સમયં કેવલેળં સંવરેળં, કેવલેળ સંતમેળ, કેવલેળં વમચેરવાસેળં, કેવલાદિ પવયળમાયાદિ સિદ્ધિસુ, વુદ્ધિસુ, જાવ સવ્વદુક્ખાળમંતંકરિસુ ? ગોયમા ! નો ઇળદે સમદે. સેકેળદેળં મંતે ! પવ વુચ્ચદ્ તં ચેવ જાવ અન્તકરિસુ ? ! ગોયમા જે કે વિ અતકરાવા, અંતિમસ-રીરયા વા, સવ્વદુક્ખાળમંતં કરેસુવા, કરેતિવા, કરિસ્સંતિ વા, સવ્વેતે ઉપ્પન્નનાળ-વંસ-ળધરા અરહા જિણ્ણા કેવલી મવિત્તા તઓ પચ્છા સિદ્ધંતિ, વુદ્ધંતિ, મુચ્છંતિ પરિનિવ્વા-યંતિ, સવ્વદુક્ખાળમંતં કરેસુવા, કરેતિવા, કરિસ્સંતિ વા. સેતેળદેળં ગોયમા ! જાવ સ-વ્વદુક્ખાળમંતં કરિસુ. પહુપ્પન્ને વિ પંવ ચેવ, નવરં ‘સિદ્ધંતિ’ માણિયવ્વં । અણાગપ વિ પયં ચેવ, નવરં ‘સિદ્ધિસ્સંતિ’ માણિયવ્વં । જહ છુડમત્યો તહા આહોહિઓ પરમાદિઓ

વિ, ત્તિ તિન્નિ આલાવગા ભાણિયવ્વા । કેવલી ણ મતે ! મણ્ણસે તીયમણતં સાસય સમદ
જાવ અન્તં કરિસુ । હન્તા ! સિઙ્ગિસુ, જાવ અન્તંકરિસુ । એવ તિન્નિ આલાવગા ભાણિયવ્વા
છુમત્થે જહા, નવરં સિઙ્ગિસુ, સિઙ્ગંતિ, સિઙ્ગિસ્સતિ ” ? આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં ૭-
ઘસ્થાદિ પછી જે કેવળી કહ્યા છે, તે નિરૂપરિત જે કેવળી કહ્યા છે, યત્યાદિ ગણનો
લેખ કરીને કેવળી એટલે ઇશ્વર્ય એમ નથી કહ્યું. જે એમ ન હોય, તે સૂત્રમાં ૩૧૧
પ્રમાણે મેક્ષગમન થયે નહિ. ૩૧૧૩-થી-૩૧૧૮.

एवं विसेसियम्मि वि परमयमेगंतरोवओगो त्ति ।

ન પુણરુભઓવઓગો પરવત્તવં તિ કા બુદ્ધી ? ॥ ૩૧૧૯ ॥

उवओगो एगयरो पणुवीसइमे सए सिणायस्स ।

મળિઓ વિચડત્યો ચ્ચિય છટ્ટુદ્દેસે વિસેસેવં ॥ ૩૧૨૦ ॥

एवं फुडवियडम्मि वि सुत्ते सबनुभासिए सिद्धं ।

કદ તીરડ પરતિત્થિયવત્તવમિણં તિ વોત્તું જે ? ॥ ૩૧૨૧ ॥

सवत्य मुत्तमत्थियं फुडमेगयरोवउत्तसत्ताण ।

ઉમઓવ ઉત્તસત્તા મુત્તે તુત્તા ન કત્થઈ વિ ॥ ૩૧૨૨ ॥

कथं वि नाम कथं काले जइ होज्जा दो वि उवओगा ।

ઉમઓવઉત્તગત્તાણ મુત્તમેક્કં તિ તો હોજ્જા ॥ ૩૧૨૩ ॥

द्विद्वयं वि य जीवाण भणिअमणानहुं न समगम्मि ।

મણામણમાણ ય ન મળિયં ઉમઓવઉત્તાણં ॥ ૩૧૨૪ ॥

કાઝં સિદ્ધગ્ગહણં बहुवत्तव्वयपदेसु सव्वेसु ।
 इह केवलमग्गहणं जइ तो तं कारणं वच्चं ? ॥ ૩૧૨૭ ॥
 अहवा विसेसियं चिय जीवाभिगमम्मि एय मप्पवहुं ।
 दुविह त्ति सव्वजीवा सिद्धासिद्धाइआ जत्थ ॥ ૩૧૨૮ ॥
 सिद्ध सइंदियकाए जोए वेए कसाय लेसा य ।
 नाणुवओगाहारय-भासय-ससरोर-चरिमे य ॥ ૩૧૨૯ ॥
 अंतोमुहुत्तमेव य कालो भणिओ तहोवओगस्स ।
 साई अपज्जवसिउ त्ति नत्थि कत्थइ विणिद्धिट्ठो ॥ ૩૧૩૦ ॥
 जइ सिद्धाइयाणं भणियं साईअपज्जवसियत्तं ।
 तह जइ उवओगाणं हवेज्ज तो होज्ज ते जुगवं ॥ ૩૧૩૧ ॥
 कस्स व नाणुमयमिणं जिणस्स जइ हुज्ज दो वि उवओगा ।
 नૂणं न हुंति जुगवं जओ निसिद्धा सुए बहुसो ? ॥ ૩૧૩૨ ॥
 नवि अभिनिवेसनुद्धी अहં एगंतरोवओगम्मि ।
 तह वि भणिमो न तीरइ जं जिगमयमन्नहा कાઝં ॥ ૩૧૩૩ ॥
 જइ નન્નુન્નાવરણં નાકારણયા કહં તદાવરણં ।
 एगंतरोवओगे जिणस्स तं भण्णइ सहावो ॥ ૩૧૩૪ ॥
 परिणामियभावाओ जीवत्तं पिव सहाव एवायं ।
 एगंतरोवओगे जीवाणमण्णहेउ त्ति ॥ ૩૧૩૫ ॥

અથવા અહીં એવી યુદ્ધિ થાય, કે એ સૂત્ર તો છન્નસ્થ જીવોની અપેક્ષાએ છે, કેવળી સંખ્યાની નથી; તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે સર્વ જીવોની સંખ્યાનો એ આધકાર છે. (સર્વ જીવોની સંખ્યા સંખ્યાની એ અધિકાર ન હોય તો) અદ્યપ્યહુત્વ વક્તવ્યતા સંખ્યાની સર્વ પદોમાં સિદ્ધને પૃથક્ અહણ કરીને અહીંજ જો માત્ર તેનું અહણ ન કર્યું હોય, તો તેનું કારણ કહો ? અથવા એ અદ્યપ્યહુત્વ જીવાભિગમ સૂત્રમાં કહેલું છે, કે સિદ્ધ અને અસિદ્ધાદિ જીવો બે પ્રકારે છે. એમ સૂત્રમાં કહેલું છે તે સૂત્રની ગાથા બંધીમાં આ પ્રમાણે છે સિદ્ધ અસિદ્ધ સેંદ્રિય અનિંદ્રિયા શક્યા અકાયા ઇત્યાદિ સર્વ જીવ આશ્રી સૂત્ર કહેલું છે. તથા (જ્ઞાન-અજ્ઞાન અને દર્શનનો) ઉપયોગ કાળ સર્વત્ર અન્તર્મુહૂર્તનોજ કહ્યો છે, કોઈ પણ સ્થળે સાદિ અપર્યાવસિત નથી કહ્યો. જેમ સિદ્ધાદિ ભાવોનું સાદિ અપર્યાવસિતપણું કહ્યું છે, તેવી રીતે જો ઉપયોગનું (સાદિ અપર્યાવસિતપણું ? કહ્યું હોત, તો યુગપદ્ ઉભય ઉપયોગ હોય (પરંતુ તેમ નથી માટે યુગપદ્ ઉપયોગ પણ નથી.) જિનેશ્વરને બે ઉપયોગ હોય, એ કોને માન્ય નથી, પણ તે યુગપદ્ નથી, કેમકે સિદ્ધાન્તમાં તેનો ઘણીવાર નિષેધ કર્યો છે. વળી અમને એકાન્તર ઉપયોગ માનવામાં અભિનિવેશ યુદ્ધિ નથી, તો પણ કહીએ છીએ કે જે જિનેશ્વરનો મત છે, તેને અન્યથા કરવાને અમે શક્તિવાન નથી. જો (૩૧૦૩ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ) અન્યોઅન્ય આવરણ નથી અને અકારણતા પણ નથી, તો કેવી રીતે તેને આવરણ છે ?

(એમ કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર) કહીએ છીએ કે-જિનેશ્વરને એકાન્તર ઉપોગમનં સ્વભાવજ આવરણ છે. (એટલે એવો સ્વભાવજ છે કે કમસર ઉપોગ પ્રવર્તે, યુગપા ન પ્રવર્તે.) પારિણામિક ભાવથી જવનું જવત્વ એ જેમ સ્વભાવજ છે, તેવી રીતે છોડે એકાન્તર ઉપોગ પણ પારિણામિક હોવાથી સ્વભાવજ છે. ૩૧૨૬-થી-૩૧૩૫

હવે “ લાય ” ઇત્યાદિ ૩૧૪૧ મી ગાથાની પ્રસ્તાવના કરે છે.

ગંતૂળ સિદ્ધિ ચિંતિય મણિણ સુચમ્મિ કહમઠમ્મસ ।

આહ ગમણં તિ, મણિણ સકમ્મગમણે તિ કો હેઝ ? ॥ ૩૧૩૬ ॥

કમ્મં પુમ્મલમ્મયં નિજ્જોવં તસ્સ નયણસામત્થે ।

કો હેઝ પઢિવણ્ણો જિવ સહાવો ઇહ સ એવ ॥ ૩૧૩૭ ॥

સકિરિયં કિમરૂવં મણિણ ભુવિ ચેયણં ચ કિમરૂવં ? ।

જહ સે વિસેસધમ્મો ચેયણં તહ મયા કિરિયા ॥ ૩૧૩૮ ॥

જ વેહ જેણ કિરિયાકારણમન્નુગય તહિં વેસો ।

તુલ્લોવાલંભો ચિય જહ ન સહાવો સરણમિકો ॥ ૩૧૩૯ ॥

મનિય અસમચણ્ણો વંધચ્છેય પરિણામમાનાળો ।

પુદ્ગલમોગઠ તિય તસ્સ મઈ તત્ત્વ દિટ્ઠવા ॥ ૩૧૪૦ ॥

લાટ ય પાંડાફલે અગ્ગી ખૂમે ય ડસુ ધણુનિમુક્કે ।

મઈ પુટ્થવદઓમેણં મત્તં સિદ્ધાણ તિ મઈ ઓ ॥ ૩૧૪૧-૨,૫૭-૩૧૪ ॥

તહ કમ્મલેવવિગમે ગઈમાવોડવસ્સમેવ સિદ્ધસ્સ ।
 ઉદ્ધં ચ નિયમઓ નળ્ણહા નવા લોગપરડ ત્તિ ॥ ૩૧૪૩ ॥
 ઇરંદાઈફલં જહ બંધચ્છેઈરિયં દુયં જાઈ ।
 તહ કમ્મબંધણચ્છેયણેરિઓ જાઈ સિદ્ધો વિ ॥ ૩૧૪૪ ॥
 ઉદ્ધંગઈપરિણામો જહ જલણસ્સ જહ વેહ ધૂમસ્સ ।
 ઉદ્ધંગઈપરિણામો સહાવઓ તહ વિમુક્કસ્સ ॥ ૩૧૪૫ ॥
 જહ તે સલાભકાલે ચેવ તહા ગઈસભાવયામેતિ ।
 પરિણમઈ તગ્ગઈં વા લેવાવગમે જહાલાવું ॥ ૩૧૪૬ ॥
 તહ તગ્ગઈપરિણામં પરિણમઈ સરૂવલાભ ઇવેહ ।
 સિદ્ધો સિદ્ધત્તં પિવ સકમ્મપરિણામનિરવેક્કલં ॥ ૩૧૪૭ ॥
 જહ ધણુપુરિસપયત્તેરિણ્ણુઓ ભિળ્ણદેસગમણં તુ ।
 ગઈકારણવિગમમ્મિ વિ સિદ્ધં પુવ્વપ્પઓગાઓ ॥ ૩૧૪૮ ॥
 બંધચ્છેયણકિરિયાવિરમે વિ તહા વિમુચ્ચમાણસ્સ ।
 તસ્સા લોગંનાઓ ગમણં પુવ્વપ્પઓગાઓ ॥ ૩૧૪૯ ॥
 જહવા કુલાલચક્કં કિરિયાહેડવિરમે વિ સક્કિરિયં ।
 પુવ્વપ્પઓગઓ ચ્ચિય તહ કિરિયા મુચ્ચમાણસ્સ ॥ ૩૧૫૦ ॥

ગાથાર્થ:-જેમ માટીનો લેપ દૂર થવાથી તું બહાનો અવશ્ય ઉર્ધ્વ ગતિ ભાવ થાય છે, તે નિયમથી તે અન્યથા નથી જતું; તેમ જળના તલથી ઉપર પણ નથી જતું; તેવી રીતે કર્મ લેપ દૂર થવાથી અવશ્યમેવ નિયમથી સિદ્ધનો ઉર્ધ્વ ગતિ ભાવ થાય છે, અન્યથા ગતિ નથી થતી, તેમ લોકની ઉપર પણ ગતિ નથી થતી તથા જેમ ઔરંગઝેહનાં રૂબા બંધ છેદ થવાથી ટ્રેરાએલા એકદમ જાય છે, તેમ સિદ્ધ પણ કર્મબંધનો છેદ થવાથી ટ્રેરણા પામીને જાય છે, જેમ અગ્નિનો અથવા ધુમનો ઉર્ધ્વગતિપરિણામ થાય છે, તેમ વિમુક્ત આત્માનો પણ સ્વભાવથીજ ઉર્ધ્વગતિપરિણામ થાય છે જેમ અગ્નિ અને ધુમ સ્વભાવ કાળે ઉર્ધ્વગતિ ભાવ પામે છે, અથવા જેમ તુંબકુ લેપ દૂર થવાથી ઉર્ધ્વગતિના પરિણામને પામે છે; તેવી રીતે સિદ્ધ પણ સ્વકર્મ પરિણામની અપેક્ષા રહિત સિદ્ધત્વની થેડે ઉર્ધ્વગતિપરિણામ પામે છે જેમ ધનુષ અને પુરૂષના પ્રયત્નથી ટ્રેરાએલા તીરનું ભિન્ન દેશમાં ગમન થાય છે, તેવી રીતે કર્મરૂપ ગતિનું કારણ દૂર થયા છતાં પણ પૂર્વ પ્રયોગથી સિદ્ધની ગતિ થાય છે. અથવા બંધ છેદન રૂપ ક્રિયા વિરમ્યા છતાં પણ જેમ ગતિ થાય છે, તેમ તે વિમુક્ત આત્માની પૂર્વ પ્રયોગથી લોકાન્ત પર્યન્ત ગતિ થાય છે. અથવા જેમ ક્રિયાનો હેતુ (કુંભાર) વિરમ્યા છતાં પણ પૂર્વ પ્રયોગથી કુંભારનું ચક્ક સક્રિય હોય છે, તેવી રીતે મુક્તાત્માની પણ ગતિ રૂપ ક્રિયા હોય છે. ૩૧૪૨-થી-૩૧૫૦ હવે ઉપરોક્ત વિષયનું શંકા સમાધાન કહે છે.

નાલાગુગાદિસાહમ્મમત્થિ સિદ્ધસ્સ મુત્તિમત્તાઓ ।

તન્નો તગ્ગઈપરિણામદેસસાહમ્મઓ તેસિં

॥ ૩૧૫૧ ॥

- जइव न देसोवणओ दिठ्ठंतो तो न सव्वहा जुत्तो ।
 जं नत्थि वत्थुणो वत्थुणा जए सव्वसाहम्मं ॥ ३१५२ ॥
 उइठ्ठगइहेउउ च्चिय नाहो तिरियगमणं नवाचलया ।
 सविसेसपच्चयाभावओ य सव्वन्नुमयओ य ॥ ३१५३ ॥
 गइमत्तओ विणासी केसी गच्चागमी य मणुउ व्व ।
 होइ गइपज्जयाओ नासी न उ सव्वहाण व्व ॥ ३१५४ ॥
 केसनिमित्तं कम्मं न गई तदभावओ तओ कत्तो ।
 अह गइ चेव निमित्तं किमजीवाणं तओ नत्थि ? ॥ ३१५५ ॥
 केसो त्ति जीवधम्मो होज्ज मई होउ कहमजीनस्स ।
 कह वा भवत्यधम्मो होऊ भवाओ विमुक्कस्स ! ॥ ३१५६ ॥

જમિહં બોંદિચ્છાઓ તદેવ સિદ્ધત્તણં ચ જં ચેહં ।

તસ્સાહણં તિ તો પુવ્વભાવનયઓ રૂદં સિદ્ધી ॥ ૩૧૬૦ ॥

જેણ ઝ ન બોંદિકાલે સિદ્ધો ચાયસમણં ય જં ગમણં ।

પચ્ચુપ્પણનયમયં સિજ્ઞહં ગંતૂણ તોણેહ ॥ ૩૧૬૧ ॥

અત્થીસિપવ્ભારોવલક્ષિયં મણુયલોગપરિમાણં ।

લોગગનભોભાગો સિદ્ધિક્ષેત્તં જિણવસ્થાયં ॥ ૩૧૬૨ ॥

ગાથાર્થ:-ગતિમાનની ગતિનો અવશ્ય વિધાત થાય છે, અને તે ગતિવિધાતનું કારણ પણ અવશ્ય હોય છે, તથા જેથી નિષિદ્ધ ગતિવાળાનું અવસ્થાન અને ગમન થાય છે, (તે અવશ્ય કહેવું જોઈએ,) તેથી તે સંબંધી પૃચ્છા કરવી જોઈએ. સિદ્ધાત્મા ક્યાં પ્રતિહત થાય છે ? ક્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે ? ક્યાં શરીર તણને ક્યાં જઈને સિદ્ધિ પામે છે ? (એ પૃચ્છાના ઉત્તરમાં) સિદ્ધાત્મા અલોકમાં પ્રતિહત છે, લોકાગ્રે પ્રતિષ્ઠિત છે, અહીં શરીર તણને ત્યાં જઈ મોક્ષ પામે છે. અહીં શરીરનો ત્યાગ તેજ સિદ્ધપણું છે; કેમકે (સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ વિગેરે) તેનું કારણ તે અહીં જ છે. તેથી પૂર્વભાવનય (કોઈ વ્યવહારનય વિશેષ) ની અપેક્ષાએ અહીં જ સિદ્ધિ છે. શરીર ત્યાગ કાળે સિદ્ધ નથી, કેમ શરીર ત્યાગ કાળે તો ગમન છે; તેથી પ્રત્યુત્પન્નનયનામતે (ઋણુસૂત્રાદિ નિશ્ચય નયનામતે) સિદ્ધિક્ષેત્રમાં જઈને સિદ્ધિ પામે છે. (અહીં કિં સિદ્ધાલય ધ્યાદિથી આરંભીને મવઓ સિદ્ધોદ્યાદિપર્યન્ત સત્તર ગાથાઓ છે, તે છઠ્ઠા ગણધરવાદમાં વિસ્તારથી કહી છે, તેથી ફરી અહીં નથી કહેતા.) ક્ષયત્ પ્રાગ્ભાર નામથી પ્રસિદ્ધ, મનુષ્ય લોકના પ્રમાણુલોકના અથ ભાગે જિનેશ્વરે કહેલું સિદ્ધિક્ષેત્ર છે, (ત્યાં મુક્તાત્માં સિદ્ધિ પામે છે.) ૩૧૫૯-થી-૩૧૬૨.

આ રથેને રૂંસી દત્યાદિથી માંડીને ઓગાહનાઈ ધ્યાદિ ગાથા પર્યન્ત પંદર ગાથાઓ નિર્યુક્તિની છે, તે મુગમ હોવાથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણી લેવી.

હવે સિદ્ધ ભગવાનની અવગાહના સંબંધી કહે છે.

દેહતિભાગો સુસિરં તપ્પૂરણઓ તિભાગહીણો ત્તિ ।

સો જોગનિરોહે ચ્ચિય જાઓ સિદ્ધો વિ તદવત્યો ॥ ૩૧૬૩ ॥ [૩૮૨૪]

સંહારસંભવાઓ પપ્પસમેત્તમ્મિ કિં ન સંઠાઈ ? ।

સામત્યાભાવાઓ સકમ્મયાઓ સહાવાઓ ॥ ૩૧૬૪ ॥

સિદ્ધો વિ દેહરહિઓ સપયત્તાભાવઓ ન સંહરઈ ।

અપયત્તસ્સ કિંહ રૂંઈ, નણુ મણિયાડસંગયારૂંઈ ॥ ૩૧૬૫ ॥

જેટ્ટા ય પંચસયધણુતણુસ્સ મજ્ઞા ય સત્તહત્થસ્સ ।

દેહતિભાગહીણા જહન્નિયા જા પિહત્થસ્સ ॥ ૩૧૬૬ ॥

કિંહ મરુદેવીમાણં નામીઓ જેણ કિંચિદ્દૂણા સા ।

તો કિર પંચ સય ચ્ચિય અહવા સંકોયઓ સિદ્ધા ॥ ૩૧૬૭ ॥

સત્તૂસિયસ્સ સિદ્ધી જહન્નઓ કહમિહં પિહત્યેસુ ? ।

સો કિર તિત્યયરેસું સેસાણં સિજ્ઞમાણાણં ॥ ૩૧૬૮ ॥

તે પુણ હોજ્ઞ વિહત્થા કુમ્માપુત્તાદઓ જહન્નેણં ।

અન્ને સંવટ્ઠિયસત્તહત્યસિદ્ધસ્સ હીણ ત્તિ ॥ ૩૧૬૯ ॥

બાહુલ્લઓય સુત્તમ્મિ સત્ત પંચ ય જહન્નમુક્કોસં ।

ઇહરા હીણબ્ભઇયં હોજ્જંગુલ-ધણુપુહુત્તેર્હિ ॥ ૩૧૭૦ ॥

અચ્છેરયાઙ્ઠ કિંચિ વ સામન્નસુણ ન દેસિઅં સવ્વં ।

હોજ્જ વ અણિવદ્દં ચિય પંચસયાણસવયણ વ ॥ ૩૧૭૧ ॥

ગાથાર્થ - શરીરનો ત્રીજો ભાગ પોલાણવાળો છે, તેને જીવ પ્રદેશોગે પૂર્ણ કરવાની ત્રીજે ભાગે હીન અવગાહના થાય છે. તે પ્રથમ યોગનિરોધકાણેજ થાય છે, તેથી (સાત પદ્મ તેદસીજ અવગાહનાવાળા હોય છે. એ પ્રમાણે સ્વપ્રદેશો સંકેતીને જીવ એજ આત્મા પ્રદેશમાંજ કેમ નથી રહેતો ? (એમ પૂછવામાં આવે, તો) તથાવિં સામર્થ્યના અભાવે (યોગનિરોધ કાળે) સકર્મક હોવાથી અને જીવના એવાજ સ્વભાવને લીધે (તે કરતાં અધિક સંકેત નથી થતો) ઢેહરહિત સિદ્ધ પણ સ્વપ્રયત્નના અભાવે (તે પ્રમાણે સ્વપ્રદેશના) સંકેત નથી કરતા પ્રયત્ન રહિત હોય, તેને (સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં) ગતિ કેવી થાય ? (એમ

નામુત્તસ્સાગારો વિન્નાણસ્સવ, ન કુંભનમસો વ્વ ।

દિટ્ઠો પરિણામવઓ નેયાગારં ચ વિન્નાણં ॥ ૩૧૭૪ ॥

જીવાણન્નં ચ જઓ દેહાગારો ય સો તદ્દા તં પિ ।

પરિમિયવત્થુત્તણઓ જુત્ત કુંભોવ્વ સાગારં ॥ ૩૧૭૫ ॥

ગાથાર્થ:-પોલાણવાળો ભાગ પૂરાઇ જવાથી, અને પૂર્વ આકારની અન્યથા પ્રકારે વ્યવસ્થા થવાથી જે અનિત્યસ્થ સંસ્થાન કહ્યું છે, તે અનિયતાકારવાળું છે, અને તેજ કારણથી સિદ્ધાદિ ગુણોમાં દીર્ઘતા વિગેરેનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. જે અનિત્યસ્થ કહ્યું છે, તે પૂર્વ આકારની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. સર્વથા આકારનો અભાવ નથી કહ્યો, અમૂર્ત વિજ્ઞાનની પેઠે અમૂર્ત સિદ્ધાત્માનો આકાર સંભવે નહિ. (એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે) પરિણામવાળા અમૂર્ત પદાર્થનો આકાર પણ ઘટાકાશની પેઠે જણાય છે કારણ કે વિજ્ઞાન પણ જ્ઞેયાકારવાળું છે. (અન્યથા નીલજ્ઞાનથી પીતાદિ જ્ઞાન થાય, અથવા નીલજ્ઞાનનો પણ અભાવ થાય,) વિજ્ઞાન જીવથી અભિન્ન છે, અને જીવશરીરાકારવાળો છે, તેથી તે વિજ્ઞાન પણ દેહપરિવિહ્ન વસ્તુરૂપ હોવાથી ઘટની પેઠે સાકાર માનવું યોગ્ય છે. ૩૧૭૨-થી-૩૧૭૫,

હવે સિદ્ધિક્ષેત્રમાં સિદ્ધો કેવી રીતે રહે છે તે તથા સ્પર્શના કહે છે.

જત્થ ય ઇગો સિદ્ધો તત્થ અણંતા ભવવલ્લયવિમુક્કા ।

અન્નોન્નસમોગાઢા પુટ્ટા સવ્વે ય લોગંતે ॥ ૩૧૭૬ ॥ ૧૭૫-૩૨૮ ॥

ફુસઈ અણંતે સિદ્ધે સવ્વપણ્ણેહિં નિયમસા સિદ્ધો ।

તે વિ અસંલેજ્જગુણા દેસપણ્ણેહિં જે પુટ્ટા ॥ ૩૧૭૭ ॥ ૧૭૬-૩૨૯ ॥

ન જરા-મરણવિમુક્કા જોવત્તણઓ મઈ મણુસસ વ્વ ।

નહિ જીવણવિરહાઓ ન જોવણં કમ્મવિરહાઓ ॥ ૩૧૭૮ ॥

વયસો હાણીહ જરા પાળ્ણાઓ ય મરણમાઈઠં ।

સઈ દેહમ્મિ તદુભયં તદભાવે તં ન સ્વસૈવ ॥ ૩૧૭૯ ॥

ઈગલ્લેત્તેડણંતા પણ્ણપરિવુદ્ધિ-હાણિઓ તત્તો ।

હોંતિ અસંલેજ્જગુણાસંલ્લપણ્ણો જમવગાહો ॥ ૩૧૮૦ ॥

ઈગલ્લેત્તેડણંતા કિહ માયા, મુત્તિવિરહિયત્તાઓ ।

નેયમ્મિ વ નાણાઈં દિટ્ઠીઓ વેગલ્લમ્મિ ॥ ૩૧૮૧ ॥

મુત્તિમયામવિ ય સમાણદેસયાં દીસણ્ણ પઈવાણં ।

ગમ્મઈ પરમાણૂણ ય મુત્તિવિમુક્કેસુ કા સંકા ? ॥ ૩૧૮૨ ॥ [૩૪૩]

ગાથાર્થ:-જ્યાં એક સિદ્ધ છે, ત્યાં ભવ ક્ષય થવાથી મુક્તિ થએલા અનન્તા સિદ્ધ છે. તે સર્વે લોકના અંતે પરસ્પર અવગાહીતે સ્પર્શ રહેલા છે. નિયમથી એક સિદ્ધ સર્વ પ્રદેશોવડે અનન્તા સિદ્ધોને સ્પર્શે છે, અને જે એ પ્રમાણે દેશ-પ્રદેશોથી સ્પર્શાએલા છે, તે પણ તેનાથી અસંખ્યાત ગુણ છે, (કેમકે સર્વ પ્રદેશોવડે અનન્તા સિદ્ધો સ્પર્શાએલા છે, એ પ્રમાણે જીવના એકેકે દેશપ્રદેશોવડે અનન્તાસ્પર્શાએલા છે, એક જીવ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક હોવાથી

મૂળ અનન્તાને સર્વ જીવના અસંખ્યેય દેશ-પ્રદેશની સાથે ગુણતા યયોક્ત પ્રમાણ થાય છે.) સિદ્ધાત્મા જીવ હોવાથી મનુષ્યની પેઠે જન્મ અને મરણથી રહિત નથી. (એવી બુદ્ધિ થાય, તો તે અયોગ્ય છે. કેમકે) પ્રાણ ધારણરૂપ જીવનનો તેમાં અભાવ છે, જીવનનો અભાવ કર્મના વિરહથી છે. વયની હાનિ તે જરા અને પ્રાણનો ત્યાગ તે મરણ કહ્યું છે. શરીર હોય, તો એ બંને હોય; શરીરના અભાવે એ બંનેનો અભાવ હોય છે, તેથી આજારાની પેઠે (સિદ્ધાને તેનો અભાવ છે.) એક ક્ષેત્રમાં અનન્તા સિદ્ધો અવગાહી રહેલા છે, તેના કરતાં પ્રદેશની વૃદ્ધિ-હાનિથી જે અવગાહી રહ્યા છે, તે અમખ્યેય ગુણા , કેમકે અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક એક સિદ્ધ અવગાહ છે. એક ક્ષેત્રમાં અનન્તા સિદ્ધો કેવી રીતે સમાય (એમ પૂછવામાં આવે તો) જેમ એક ક્ષેત્રમાં અનેક જ્ઞાનો છે, અથવા એક રૂપમાં અનેક દ્રષ્ટિઓ છે, તેમ મૂર્તિના અભાવે (એક ક્ષેત્રમાં અનન્તા સિદ્ધો સમાય છે.) અવગાહ મૂર્તિ માન પ્રતીપાદિના પરમાણુઓની પણ સમાન દેશતા દેખાય છે અને જણાય છે, તો પણ મૂર્તિ રહિત સિદ્ધોમાં એ પ્રમાણે હોય, એમા શંકા શી? ૩૧૭૬-થી-૩૧૮૨.

આ સ્થળે અસરીર ઇત્યાદિ ત્રણ ગાથાઓ નિર્ચુક્તિની છે, તે ગુગમ છે તે પણ મુક્તાકરણાભાવે ઇત્યાદિથી આરંભીને સુબહુયતર ઇત્યાદિ ગાથા પર્યન્ત નવ ગાથાઓ , તે પુર્વે આગીઆરમા ગણનરવાદમાં સવિસ્તર કહી છે, તેથી ફરી અહીં નથી કહિતા તે પછી તથિઅન્ય ઇત્યાદિથી આરંભીને રૂપસત્ત્વમાત્ર ઇત્યાદિ ગાથા પર્યન્ત સાત ગાથાઓ ગુગમ છે, તે આવશ્યકની આંદર સવિસ્તર કહી છે, ત્યાંથી જોઇ લેવી.

તેમિ સિદ્ધર્થે પિવ મોવસ્તમસાદારણં તત્ત્વોડ્ગુતમ ।

દેસોમ્પનનાનો પુણ પુરિસોદાહરણમન્દલાવ ॥ ૩૧૮૩ ॥

નદ્યા મંસારં નિય હોજ્જ તથ કિત્થ મોક્ષવિતાપ ।

તવિદમચ્ચત્તમુદં નત્થ વ મોક્ષેણ મંસારો ? ॥ ૩૧૮૪ ॥

અતુલમ્પન્નમરિમય નિવ્યાણં નેવ્વુદ્ધં પં મોક્ષર્થે ।

અન્નેમિ નિવ્યાણં દોવમ્મ વ સવ્વદા નામો ॥ ૩૧૮૫ ॥

જં ચ તથ કમ્મસત્તનામો કીલંકુગણ વા મોક્ષો ।

અહો ત વ સંતાર્થો સત્તાણામો તથા નામો ॥ ૩૧૮૬ ॥

જં નામ્પાટનં ચો ધર્મો વ ત વ નામ્પાટના વિત્તો ।

કોટં જોવો તો નામ્પાટનામિત્તિ તત્તામા ॥ ૩૧૮૭ ॥

તદ્ તત્ત્વમ્પત્તો તિવદ્ધો તંતુવિજામ મ્મ મન્વદા તર્થિય ।

તદ્ તત્ત્વમ્પદ્મત્તો તોવો તદનામના તર્થિય ॥ ૩૧૮૮ ॥

તે મોક્ષ છે. સંતાનથી સંતાની (જીવ) ભિન્ન નથી, તેથી સંતાનનો નાશ થએ જીવનો પણ નાશ થયે છે. વળી નારકાદિ ભાવ તેજ સંસાર છે, અને તે નારકાદિ ભાવથી કોઇ પણ જીવ જીવે નથી, તેથી નારકાદિ ભાવનો નાશ થએ, તેનો પણ નાશ થાય છે. જેમ તન્તુમય પટ છે, તે પટ તન્તુનો વિનાશ થએ સર્વથા નથી હોતો, તેવી રીતે નારકાદિ ભાવમય જીવ છે, તે જીવ પણ નારકાદિભાવનો અભાવ થએ સર્વથા નથી. ૩૧૮૩-થી-૩૧૮૮.

આ સ્થળે નહિ નારગાદિ ઇત્યાદિથી કયગાદિ ભાવઓ ઇત્યાદિ ગાથા પર્યન્ત આ-ગણત્રીસ ગાથાઓ છે, તે પૂર્વે અગ્નીઆરમા ગણધરવાદમાં કહી ગયા છીએ. તે પછી સિદ્ધ-ત્તિય ઇત્યાદિ છ ગાથાઓ સુગમ છે, તેથી તેની વ્યાખ્યા નથી કરી

હવે આચાર્ય ભગવાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણ ભાવંમિ ચઠઠિવહો ડ આયરિઓ ।

દઠ્ઠવમ્મિણ્ણમવિયાઈ લોઈણ સિપ્પસત્થાઈ । ૩૧૮૯ । ૧૧૩-૩૩૦- [૩૧૦૪]

પંચવિહં આયારં આયરમાળા તહા પયાસંતે ।

આયારં દંસેતા આયરિયા તેળ વુદ્ધંતિ ॥ ૩૧૯૦ ॥ ૧૧૪-૩૩૧ ॥

આગમદ્વાયરિઓ આયરિયવિયાળઓ અમાવડતો ।

નોભાગમઓ જાળય-મવ્વસરીરાઈરિત્તોડ્યં ॥ ૩૧૯૧ ॥

મવિઓ વદ્ધાઝ અભિમ્મહો ય મૂલાઈનિમ્મિઓ વાવિ ।

અહવા દવ્વભૂઓ દવ્વનિમિત્તાયરળઓ વા ॥ ૩૧૯૨ ॥

આ મજ્ઞાયાવયળો ચરળં ચારો તિ તીણ આયારો ।

સો હોઈ નાળ-દંસળ ચરિત્ત તવ-વીરીયવિયપ્પો ॥ ૩૧૯૩ ॥

તસ્સાયરળ-પમાસળ દેસળઓ દેસિયા વિમોક્કત્થં ।

જે તે ભાવાયરિયા ભાવાયારોવડત્તા ય ॥ ૩૧૯૪ ॥

અહવાયરતિ જં સયમાયારેંતિ વ જમાયરિજ્ઞંતિ ।

મજ્ઞાદયાભિગમ્મંતિ જમુતે તેળવાયરિઆ ॥ ૩૧૯૫ ॥

ગાથાર્થ:-નામ આચાર્ય-સ્થાપના આચાર્ય-દ્રવ્ય આચાર્ય-અને ભાવ આચાર્ય એમ ચાર પ્રકારના આચાર્ય છે. એક ભવિકાદિ અથવા લૌકિકમાં શિદ્ધ શાસ્ત્રાદિ જાણનાર દ્રવ્ય આચાર્ય છે, પાંચ પ્રકારના આચારને આચરનાર તથા ઉપદેશ આપનાર અને આચારને બતાવતાર હોવાથી તે આચાર્ય કહેવાય છે. પાંચવિધ આચારના વિજ્ઞાનથી અનુપયુક્ત તે આગમથી દ્રવ્યાચાર્ય છે, અને જ્ઞાયક-અવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત તે એક ભવિક, આચાર્ય થવાનું બાંધેલું આયુષ્ય, હોય તે અથવા અપ્રજાન તે નોઆગમથી દ્રવ્યાચાર્ય છે. આ શબ્દ મર્યાદાવાચી છે, ચાર એટલે આચરણ તે મર્યાદાપડે આચરણ તે આચાર કહેવાય. એ આચારજ્ઞાન દર્શન-ચારિત્ર-તપ-અને વીર્ય એમ પાંચ પ્રકારે છે. તે પાંચ પ્રકારના આચારને અચરનારને મોક્ષ માટે જે આચરનાર, કથન કરનાર, ક્રિયા વિધિના દર્શનથી પર-માત્માનો ઉપદેશ કરનાર તે ભાવાચાર ઉપયુક્ત હોવાથી ભાવાચાર્ય કહેવાય છે, અથવા

જે સ્વયં સદ્ગુણાન આચરે છે, અને આચરણ કરાવે છે; અથવા જે સુમુખવડે આચરે છે, અને મર્યાદાવડે પમાય છે, તે કારણથી તે આચાર્ય કહેવાય છે. ૩૧૮૬-થી-૩૧૮૭.
હવે ઉપાધ્યાય ભગવાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

નામં ઠવળા દવિણ ભાવંમિ ચઠવિહો ઉવજ્ઞાઓ
 દવ્વે લોહ્યસિપ્પા ધમ્મે તહ અન્નાતિત્થીયા ॥ ૩૧૯૬ ॥ ૧૦૦૦-૩૩૨ ॥
 વારસંગો જિણક્ષાઓ સજ્ઞાઓ કહિઓ બુદ્ધે ।
 જમ્હા તં ઉવજ્ઞસંતી ઉવજ્ઞાયા તેણ વુચ્છંતિ ॥ ૩૧૯૭ ॥ ૧૦૦૧-૩૩૩ ॥
 ઉત્તિ ઉવઓગકરણે જ્ઞાતિ ય જ્ઞાણસ્સ હોઈ નિદેસો ।
 ઇણ ઉવજ્ઞાઓ ઇસો અણ્ણો વિ પજ્જાઓ ॥ ૩૧૯૮ ॥ ૧૦૦૨-૩૩૪ ॥
 ઉવગમ્મ જઓઽધીતે તેજં ચોવગમગજ્ઞાયાવિત્તિ ।
 જં ચોવાગજ્ઞાયા હિયસ્સ તો તે જ્ઞવજ્ઞાયા ॥ ૩૧૯૯ ॥
 આગારદેસણામો આયરિયા વિણયણાદુવજ્ઞાયા ।
 અત્યપદાગમા વા મુરવો સુતસ્મુવજ્ઞાયા ॥ ૩૨૦૦ ॥

નમસ્કાર સંક્ષિપ્ત નથી તેમ વિસ્તૃત પણ નથી; જે સંક્ષિપ્ત હોય, તો સિદ્ધ અને સાધુનો એમ બે પ્રકારે છે, તથા વિસ્તારથી અનેક પ્રકારે છે માટે પંચવિધ નમસ્કાર યોગ્ય નથી. (એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે.) અરિહંતાદિક નિયમા સાધુ છે, પણ સાધુઓ તેમાં ભજનાએ છે માટે પંચવિધ હેતુ નિમિત્તથી નમસ્કાર પાંચ પ્રકારનો છે.

જે કોઈ સૂત્ર હોય, તે સંક્ષેપરૂપ હોય અથવા વિસ્તૃત હોય. જે સંક્ષિપ્ત હોય, તો સામાયિક સૂત્રની પેઠે હોય, અને વિસ્તૃત હોય, તો ચૈદ્ર પૂર્વની પેઠે હોય. આ નમસ્કારરૂપ સૂત્ર સંક્ષિપ્ત નથી, તેમ વિસ્તૃત પણ નથી; જે સંક્ષિપ્ત હોય, તો નમસ્કાર પંચવિધ ન થાય, પણ દ્વિવિધજ થાય. સિદ્ધ-શબ્દવડે મોક્ષ-પામેલા અર્હંતાદિના નમસ્કાર ગ્રહણ થાય, અને સાધુ શબ્દવડે સંસારીનું ગ્રહણ થાય; કેમકે સંસારી અર્હંત-આચાર્ય વિગેરે સાધુત્વરહિત નથી. તેથી કરીને સંક્ષિપ્તથી સિદ્ધનો અને સાધુનો એમ બે પ્રકારનોજ નમસ્કાર થાય. વિસ્તારથી આ નમસ્કાર છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે અનેક પ્રકારનો થાય. રૂપભદ્રવ-અણ્ણનાથ-સંભવનાથ વિગેરે સર્વ તીર્થંકરોના નામ ગ્રહણ પૂર્વક સર્વ અરિહંતોના નમસ્કાર થાય, એક સમયે સિદ્ધ થએલા-એ સમયે સિદ્ધ થએલા-ત્રણ સમયે સિદ્ધ થએલા ઇત્યાદિથી આરંભીને યાવત અનંત સમયે સિદ્ધ થએલા સિદ્ધોના અનંત નમસ્કાર થાય, તથા તીર્થલિંગ, પ્રત્યેકબુદ્ધ વિગેરે વિશેષણયુક્ત ભેદાવડે પણ વિસ્તારથી અનંત ભેદે નમસ્કાર થાય. આ પ્રમાણે બંને પક્ષની અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં પાંચ પ્રકારનો નમસ્કાર યોગ્ય નથી, પણ બે પ્રકારનોજ યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે કોઈ કહેવા માગે, તો તે અયોગ્ય છે કેમકે નમસ્કાર સંક્ષેપરૂપ છે. કૃતાર્થ-અકૃતાર્થપણાથી સિદ્ધ અને સાધુનો એમ બે પ્રકારનોજ સંક્ષેપથી નમસ્કાર છે, એમ તો એમ કહીએ છીએ. એમ જે કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે કૃતાર્થ-અકૃતાર્થપણા સિવાય બીજું પણ કારણ છે. અરિહંતાદિક અવશ્ય સાધુઓ છે, કેમકે સાધુના ગુણોના તેઓમાં સદ્ભાવ છે, પરંતુ સાધુઓ અર્હંતાદિકમાં ભજનાએ હોય છે, કેમકે બધાએ સાધુઓ અર્હંતાદિક નથી હોતા, જેઓને તીર્થંકર નામકર્મને ઉદય હોય, તે અરિહંતો હોય, કેટલાક સામાન્ય કેવળી હોય, કેટલાક વિશિષ્ટ સૂત્રાદિ-દાયક આચાર્ય હોય, કેટલાક સૂત્રપાઠક ઉપાધ્યાય હોય, અને કેટલાક અવિશિષ્ટ-સામાન્ય સાધુઓજ હોય. એ પ્રમાણે સાધુઓનો અર્હંતાદિકમાં વ્યભિચાર હોવાથી તેમને નમસ્કાર કર્યા છતાં પણ અર્હંતાદિકના નમસ્કારથી સાધ્ય વિશિષ્ટ જ્ઞાની સિદ્ધિ નથી, અને તેથી કરીને સંક્ષેપથી દ્વિવિધ-નમસ્કાર અવ્યાપક હોવાથી અયુક્ત છે. “સાધુમાત્રના નમસ્કાર મનુષ્યમાત્રના નમસ્કારની પેઠે અથવા જીવમાત્રના નમસ્કારની પેઠે તત્સામાન્ય અભિધાન નમસ્કારરૂપ હોવાથી વિશિષ્ટ અર્હંતાદિકના ગુણના નમસ્કારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ નથી.” તેથી કરીને સંક્ષેપથી પણ પંચવિધજ નમસ્કાર છે, દ્વિવિધ નથી. તથા વિસ્તારથી તો નમસ્કાર કરાતોજ નથી, કેમકે તેમ થવું અશક્ય છે. અથવા ‘મગ્ને અવિ-પ્પણાસો’ ઇત્યાદિ પંચવિધ હેતુ જે પૂર્વે કહેલ છે, તે નિમિત્તથી પણ આ પંચવિધ નમસ્કાર સિદ્ધ થાય છે. ૩૨૦૧-૩૨૦૨

ઉપરોક્ત અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

નિવ્વુઅ-સંસારિકયાકયત્થલક્ષણવિહાણઓ જુત્તો ।

સંલેવનમોકારો દુવિહોચ્ચિય સિદ્ધ-સાહુણં

॥ ૩૨૦૩ ॥

ઉસમાઈણમણંતરસિદ્ધાઈણં જિણાહ્યાણં ચ ।

વિત્થરઓ પંચવિહો નવિ સંલેવો ન વિત્પારો

॥ ૩૨૦૪ ॥

જહવિ જહગહણાઓ હોઈ કયં ગહણમરુહયાર્ણં ।

તહ વિ ન તમ્ગુણપૂયા જહગુણસામણ્ણપૂયાઓ ॥ ૩૨૦૫ ॥

પરિણામસુદ્ધિહેઝ વ પયત્તો સા ય વજ્જવત્થુઓ ।

પાયં ગુણાહિઆઓ જા સા ન તઝ્ઞગુણલંભા ॥ ૩૨૦૬ ॥

જહ મણુઆહગહણે હોઈ કયં ગહણમરુહયાર્ણં ।

ન ય તન્વિસેસબુદ્ધી તહ જહસામણ્ણગહણમ્મિ ॥ ૩૨૦૭ ॥

જહ એવં વિત્થરઓ જુત્તો તદણંતગુણવિહાણાઓ ।

મ્મણ્ણહ તદસજ્જમઓ પંચવિહો હેઝમેયાઓ ॥ ૩૨૦૮ ॥

મગ્ગોવણ્ણસણાર્ણં સોઽભિહિઓ તપ્પમેઘઓ મેઓ ।

જહ લાવગાહમેઓ દિટ્ઠો લવણાહિરિઆઓ ॥ પસિદ્ધિદારં । ૩૨૦૯ ॥

નિર્વૃત્ત અને સંસારી કૃતાકૃતાર્થરૂપ લક્ષણ વિધાનથી સિદ્ધ અને સામુદાયિક એ પ્રકારે નમસ્કાર સંક્ષેપથી ચોગ્ય છે તથા વિસ્તારથી ઋણભાહિનો-અપાંતર સિત્તેના અને બીજા જિતેનો નમસ્કાર કહેવાય; તેથી પંચવિધ નમસ્કાર સંક્ષેપથી નથી, તેમ વિસ્તારથી પણ નથી. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો તે અચોગ્ય છે કેમ?) જે કે પાતે મહુજ કર્યાથી અરિહંતાદિનું મહુજ કર્યું ગણાય છે, તો પણ પતિગુણની સામાન્ય પૂજા તેમના યુગ્મની પૂજા નથી થતી. અથવા તે પૂજા પરિણામની વિશુદ્ધિના હેતુ છે અને ન વિશુદ્ધિ આદ્ય વસ્તુના પ્રયત્નથી થાય છે. પ્રાયઃ ગુણાનિરૂપણ જે શુદ્ધિ પામે છે, તે શુદ્ધિ તેનાથી ન્યૂન ગુણથી નથી પ્રાપ્ત થતી, જેમ મનુષ્યાદિનું મહુજ કર્યાથી અરિહંતાદિનું મહુજ કર્યું ગણાય છે, પણ તેમાં તદ્વિશેષ શુદ્ધિ નથી થતી, તેથી રાત્રે પાતે સામાન્ય મહુજનાં પણ સમજાયું, જે એમ લેવાય તો તેમના અનન્ત ગુણ વિધાનથી નમસ્કાર વિસ્તારથી કહેવો ચોગ્ય છે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર) કદીબ જોયું વિસ્તારથી નમસ્કાર કહેવો અસાધ્ય છે, તથા હેતુના-ભેદથી પંચવિધ નમસ્કાર ચોગ્ય કે એમ સમજાદિ કિય.વડે સમજાદિનો ભેદ જણાય છે, તેમ માર્ગોપદસમાધિ મતે (૧૫૪) તેમ : પ્રત્યેકથી નમસ્કારનો ભેદ છે. ૩૨૦૩-થી-૩૨૦૯

જહુ એવં આયરિઓવપસઓ જં જિણાઇપઢિવત્તો ।
 તેણાયરિયાહ કમો જુત્તો નો વેદણેગંતો ॥ ૩૨૧૪ ॥
 જુત્તો વ ગણહરણં જિણાહો જં જિણોવપસેણં ।
 જાણંતિ તે વસેસે, સેસા ઉ ગુરુવપસેણં ॥ ૩૨૧૫ ॥
 અહવાયરિહ ચ્ચિય સો તેસિં વિજઓ તઓ પસત્તો મે ।
 આયરિયાહિંહ ચ્ચિય એવં સહ સન્વસાહૂણં ॥ ૩૨૧૬ ॥
 પઢમોવપસગહણં તં ચારુહઓ ન સેસપહિંતો ।
 ગુરવો વિ તદુવહિંહસસ ચેવ અણુભાસયા નવરં ॥ ૩૨૧૭ ॥
 અરહંત-ગુરુ-વજ્ઞાયભાવઓ તસસ ગણહરણં પિ
 જુત્તો તયાહિંહ ચ્ચિય ન ગુરુ ત્તિ તઓ જિણો ન મ્હે ॥ ૩૨૧૮ ॥
 સ જિણો જિણાહસયઓ સો ચેવ ગુરુ ગુરુવપસાઓ ।
 કરણાહવિણયણાઓ સો ચેવ મઓ ઉવજ્ઞાઓ ॥ ૩૨૧૯ ॥
 જહુ સિદ્ધનમોક્કારં છઉમત્થો કુણહ ન ય તદાહિંઓ ।
 તં પહુ તયા ન દોસો ન હિ સો તકાલમરુહંતો ॥ ૩૨૨૦ ॥
 એવમકયત્થકાલે સિદ્ધાહિં હોહ, મ્હેણહ તયાવિ ।
 અણ્ણે સંતરુહંતા તઓ તયાહિં તઓ નિચ્ચં ॥ ૩૨૨૧ ॥

આ ક્રમ પૂર્વાતુપૂર્વીથી નથી, તેમ પશ્ચાતુપૂર્વીથી પણ નથી; કેમકે પહેલામાં સિદ્ધાદિ આવે અને બીજામાં સાધુ આદિ આવે કારણકે સિદ્ધો કૃતાર્થ છે, જિનેશ્વરો નથી, તેથી સિદ્ધાદિ ક્રમ યોગ્ય છે. અથવા જો પશ્ચાતુપૂર્વીક્રમ હોય, તો સાધુ આદિથી સિદ્ધ પર્યન્ત (નમસ્કાર કહેવા “યોગ્ય છે) જિનોને પણ સિદ્ધો પૂજ્ય છે, કેમકે તેઓ સર્વે નિષ્ક્રમણ કાળે સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને સામાયિક કરે છે. (એમ કહેવામાં આવે, તો) અરિહંતના ઉપદેશથી સિદ્ધો જણાય છે, તેથી અરિહંત આદિમાં છે. કોઈ પણ પ્રથમ પર્ષદાને નમસ્કાર કરીને પછી રાજાને નમસ્કાર નથી કરતા જો એમ હોય, તો આચાર્યના ઉપદેશથી જિનેશ્વરાદિની પ્રતિપત્તિ થાય છે, અને તેથી કરીને આચાર્યાદિથી ક્રમ મુક્ત છે, અન્યથા (કહેલો ક્રમ) અનેકાન્ત થશે અથવા ગણધરાદિનો આ ક્રમ મુક્ત છે, કેમકે તેઓ જિનેશ્વરના ઉપદેશથી જિનાદિકને જાણે છે, અને બાકીનાઓ સ્વ સ્વ ગુરુના ઉપદેશથી તેઓને જાણે છે અથવા તે (જિનેશ્વર) તેમના (ગણધરાદિના) આચાર્ય છે, તેથી કરીને તમારા અભિપ્રાયે આચાર્યાદિકનોજ ક્રમ થશે, અને એમ થયે છતે સર્વ સાધુઓના ક્રમ પ્રાપ્ત થશે જે પ્રથમ ઉપદેશતું મહુષ્ઠ થાય છે, તે અરિહંતથી થાય છે, બીજાઓથી નથી થતું આચાર્યો પણ જે કહે છે, તે તેમનુંજ કહેલું ઉપદેશ છે. ગણધરાદિને પણ અર્હંતાદિનો ક્રમમુક્ત છે, કેમકે અરિહંત, અર્હંત આચાર્ય ઉપાધ્યાય-પણાના લાવથી, તે જિનેશ્વરજી જિનાતિશય તે જિન છે, ગુરુના ઉપદેશથી ગુરુ છે, અને કરુણાદિ શીખવવાથી તેજ ઉપાધ્યાય માનેલ છે, તેથી કરીને તે જિનેશ્વર આચાર્ય ન થાય એમ નહિ, થાયજ. જો છદ્મસ્થ જિન પ્રથમ સિદ્ધને નમસ્કાર કરે છે, તો તેમને તે વખતે કંઈ દોષ નથી, કેમકે તે વખતે તે અરિહંત નથી. (એમ કહેવામાં આવે, તો)

છન્નસ્થ જિનને પ્રથમ નમસ્કાર અમે નથી માનતા, જો એમ હોય, તો અકૃતાર્થ જાને (છન્નસ્થ તીર્થંકર કાળે) પ્રથમ સિદ્ધને નમસ્કાર હો, (એમ કહેવામાં આવે તો) તે વખતે પણ અન્યત્ર બીજા અરિહંતો હોય છે, તેથી હુમ્મેશાં પ્રથમ અરિહંતનેજ નમસ્કાર થોડ્ય છે. ૩૨૧૦-થી-૩૨૨૧

શિષ્ય:—ભગવન્ ! પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાત્પૂર્વી એમ બે પ્રકારનો ક્રમ હોય છે, અનાનુપૂર્વી તો અસમંજસ હોવાથી ક્રમજ નથી. તેમાં અહીં જે અર્હન્તમદ્વારનો ક્રમ કહ્યો છે, તે પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમ નથી, કેમકે “ સિદ્ધાણં નમોક્તાર કાઝળમભિગ્ધાં ઇ સો ગિણ્દે ” સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને તે અભિગ્રહ અહુશ કરે. એવમનાનુસાર એતન્ત પૂત દૃત્યપણાને લીધે અરિહંતોને પણ નમવાયોગ્ય એવા સિદ્ધોનું પ્રધાનપણું છતાં તેમનો આદિમાં નમસ્કાર નથી કહ્યો. તથા પશ્ચાત્પૂર્વીક્રમ પણ નથી, કેમકે અપ્રાપ્તપણાને લીધે સાધુઓનો નમસ્કાર પ્રથમ નથી કહ્યો, પણ અન્તેજ કહ્યો છે, જો તેઓનો નમસ્કાર પ્રથમ કહીને છેલ્લે સિદ્ધોનો નમસ્કાર કહ્યો હોત, તો પશ્ચાત્પૂર્વીક્રમ થાય પરન્તુ તેમ નથી, તેથી કરીને પશ્ચાત્પૂર્વીક્રમ નથી, તેમ પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ પણ નથી. જ પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ-હોય, તો પ્રથમ સિદ્ધાદિકના નમસ્કારનો ક્રમ થોડ્ય છે, કેમકે મિત્રો દૃતાર્થ છે, જિન નથી. વળી જિનેશ્વરોને પણ સિદ્ધો પૂજ્ય છે, કેમકે નિષ્ક્રમક કાળે તેઓ તેમને નમસ્કાર કરીને સર્વ નિરતિ સામાયિક અંગીકાર કરે છે, અતઃ જો પશ્ચાત્પૂર્વીક્રમ હોય, તો પ્રથમ આગ્રયો મિદ્ર પર્યન્ત નમસ્કારનો ક્રમ કહેવો જોડ્ય આ અર્થથી એક પ્રકાર નથી, તેથી પશ્ચાત્પૂર્વી કે પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ નથી.

શત્રુ અહુષ્ઠ ગણધરેને થાય છે, તે અરિહંતોથીજ થાય છે, શેષ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય આદિથી નથી થતું; વળી આચાર્ય વિગેરે જે કંઈ ઉપદેશ છે, તે સર્વ અરિહંતોએ કહેલુંજ ઉપદેશ છે, કંઈ પણ સ્વતંત્રપણે નથી ઉપદેશતા અથવા આચાર્ય વિગેરેને ઉપદેશથી અરિહંતાદિક જણાય છે, એમ માનીએ, તો પણ તેમાં અહંદાદિ કમજ યોગ્ય છે, કારણકે જિનેશ્વરજ અરિહંત-આચાર્ય-અને ઉપાધ્યાય રૂપ છે. અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યાદિ અતિશયના યોગથી અહંત છે, તત્ત્વોપદેશાદિ કરવાથી આચાર્ય છે, અને ઈન્દ્રિય કષાય યોગ વિગેરેને વશ કરવાથી ઉપાધ્યાય છે આ પ્રમાણે હોવાથી આચાર્યાદિના કમમાં પણ અહંદાદિ કમજ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી છદ્મસ્થ તીર્થંકર દીક્ષા લેતી વખતે ગુણાધિક સિધ્ધેને નમસ્કાર કરે છે, તેથી તે વખતે તેમને કંઈ દોષ નથી, કેમકે તે વખતે તેમને કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-જો એ પ્રમાણે છદ્મસ્થ તીર્થંકરની અપેક્ષાએ સિધ્ધો ગુણાધિક છે, તો પછી તેમનો આદિમાં નમસ્કાર શા માટે કહે છે ?

આચાર્ય:-છદ્મસ્થ તીર્થંકરનો નમસ્કાર આદિમાં નથી કહ્યો, પરંતુ જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય, એવા સર્વજ્ઞ-અહંન્તનો નમસ્કાર આદિમાં કહ્યો છે, તેવા અરિહંતજ સિદ્ધાદિ વસ્તુ સમૂહના સ્વરૂપનું યથાર્થ કથન કરે છે, તેથી તેઓજ સિદ્ધ કરતાં અધિક ગુણવાન છે.

શિષ્ય:-ભગવત્ ! આપનું એ કથન તો યથાર્થ છે, પરંતુ છદ્મસ્થ જિનની અપેક્ષાએ સિધ્ધો ગુણાધિક છે, તો પછી જ્યાં સુધી છદ્મસ્થ જિનને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રથમ સિદ્ધાદિ નમસ્કાર માનવામાં શું હરકત છે ?

આચાર્ય:-જ્યારે અહીં ભરતાદિ ક્ષેત્રમાં છદ્મસ્થ તીર્થંકર હોય છે, ત્યારે મહાવિદહ ક્ષેત્રમાં બાળ કેવળી તીર્થંકરો હોય છે, સર્વજ્ઞ તીર્થંકર વિનાનો અવશેષ કાળ નથી તેથી નિત્યકાળ પર્યન્ત અહંદાદિ નમસ્કારજ માનવો યોગ્ય છે. ૩૨૧૦-થી-૩૨૨૧

હવે પ્રયોજન તથા ફળ બતાવે છે.

एतथ य पओयणमिणं कम्मक्खय मंगलागमो चेव ॥ दारं ।

इहलोय-पारलोइयदुविहफलं तत्थ दिट्ठंता ॥ ३२२२ ॥ २०२२-३३९

इहलोए अत्थ-कामा आरोगं अभिरई य निष्फत्ती ।

सिद्धी य सग्ग-सुकुलेपच्चायाई य परलोए ॥ ३२२३ ॥ १०२३-३४०॥

इहलोगम्मि तिदंडी सा देव्वं माउळुंगवगमेव ।

परलोए चंडपिंगल हुंडियजक्खो य दिट्ठंता ॥ ३२२४ ॥ २०२४-३४१॥

અહીં નમસ્કાર કરવામાં કર્મનો ક્ષય અને મંગળનું આગમન, એ પ્રયોજન છે, તથા આ લોકસભ્યથી અને પરલોક સભ્યથી એમ બે પ્રકારનું ફળ છે; તેમાં (આ પ્રમાણે) દૃષ્ટાન્તો છે (નમસ્કાર કરવાથી) આ લોકમાં અર્થ-કામ-આરોગ્ય અને અભિરતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા પરલોકમાં સિદ્ધિ-સ્વર્ગ-અને ઉત્તમ કુળની પ્રાપ્તિ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ લોકમાં તે ત્રિદંડી અને દિવ્ય માતૃબુગવનનાં દૃષ્ટાન્ત છે, પરલોકમાં ચંડપિંગલ અને કુંડિક યક્ષનાં દૃષ્ટાન્ત છે. ૩૨૨૨-થી-૩૨૨૪.

હવે લાઘ્યકાર મહારાજ ઉપરોક્ત અર્થનું વિવરણ કરે છે.

- સયઓવઓગકિરિયાગુણલાભો તપ્પઓયણમિહેવ ।
 કાલંતરનિપ્પત્તી ફલમિદ્ધ-પરલોગ મોક્ષેસુ ॥ ૩૨૨૫ ॥
- કમ્મ્વરવઓઽણુસમયં તલાભે ચેવ તદુવઓગાઓ ।
 સન્વત્થેસુ ય મંગલમવિગ્ધહેઙ્ગ નમોક્કારો ॥ ૩૨૨૬ ॥
- સુયમાગમો ત્તિ ય તઓ સુઓવઓગપ્પઓયણો તં ચ ।
 આયહિયપરિણાભાવસંપરાઈં વહુવિગપ્પં ॥ ૩૨૨૭ ॥
- પૂયાફલપ્પયા નહિ નહં વ કોવ-પ્પસાયવિરહાઓ ।
 જિણ-સિદ્ધા દિટ્ઠંતો વેધમ્મેણં નિવાઈયા ॥ ૩૨૨૮ ॥
- પૂયાણુવગારાઓઽપરિગ્ગહાઓ વિમુત્તિભાવાઓ ।
 દૂરાઈમાવઓ વિચ વિફલા સિદ્ધાઈપુચ ત્તિ ॥ ૩૨૨૯ ॥
- જિગ-સિદ્ધા દંતિ ફલં પૂયાણ કેણ વા પવણ્ણમિદ્ધં ।
 ખમ્મા-ઽનામ્મનિમિત્ત ફલમિદ્ધ જં સન્નજીવાણં ॥ ૩૨૩૦ ॥
- ને ય તઓ ગીવગુણા તઓ ન દેયા ન વા સમાદેયા ।
 દમ્મનાસા-ઽરૂપસંભોગ સંકરેમત્તદોસાઓ ॥ ૩૨૩૧ ॥
- નાનાયાનાઈમુદ્ધં મોક્ષો પૂયાફલં ત યોઽભિપ્પયં ।
 ત નાપ્પત્તયાઓ દેયં ગીવાઈમાવો વ્વ ॥ ૩૨૩૨ ॥
- ખત્તાઽદોજ્જ દેયં ન તદત્થો પૂયણપ્પયત્તોઽયં ।
 નેવિ સદ્ધઓદયં વિચ વઙ્ગનિમિત્ત પરો ગવરં ॥ ૩૨૩૩ ॥
- કમ્મે મુદ્ધાહેઙ્ગ વઙ્ગ પૂણ કામ્મં તઓ દેહો ।
 મદ્ધાઈ વઙ્ગત્થયં તદ્દ દાયાઈ કદ્ધા કા ણુ ? ॥ ૩૨૩૪ ॥
- વઙ્ગા સકામં વિચ મુદ્ધાઽ વઙ્ગ નિમિત્તમેતાય ।
 કો દાસ દેદ્ધ દમ્મ વ તિચ્છયઓ કદા કદા મિદ્ધ ॥ ૩૨૩૫ ॥

પુનઃ એજ વિષયનું શંકા-સમાધાન કહી છે.

जइ सर्वं सकयं चिय न दाण-हरणाइफलमिहावन्नं ।
नणु जत्तो चिय सकयं तत्तो चिय तप्फलं जुत्तं ॥ ३२३६ ॥
दाणाइपराणुगहपरिणामविसेसओ सओ चेव ।
पुण्णं हरणाइ-परोवघायपरिणामओ पावं ॥ ३२३७ ॥
तं पुण्णं पावं वा ठियमत्तणि वज्झपच्चयाविकरं ।
कालंतरपागाओ देइ फलं न परओ लब्भं ॥ ३२३८ ॥
जइवा पडिलभियव्वं तत्तो चिय जेण तं परिगहियं ।
तो तम्मि सिवं पत्ते कुणइगए वा कुओ लब्भं ॥ ३२३९ ॥
लहइ अर्देतो व्व कओ साहू जं देज्ज पुव्वदाइस्स ? ।
कत्तोऽवहारिणो तं जं पडिहीरेज्ज से धणिणो ? ॥ ३२४० ॥
अहव मई जं तेण वि दिण्णं अण्णस्स तं तओ लद्धं ।
पडिदेइ तहाहारी हारीओ अण्णओ लद्धं ॥ ३२४१ ॥
एवं होउणवत्था दाण-गहणाणमपरिभोगो य ।
जइ परओ लद्धव्वं देयं वा तस्स तं चेव ॥ ३२४२ ॥
तम्हा स-पराणुगहपरिणामाओ सुपत्तविणिओगा ।
दाया पुण्णं पावइ जं तत्तो से फलं होइ ॥ ३२४३ ॥
जह सो पत्ताणुगहपरिणामाओ फलं सओ लहइ ।

તદ્ ગેળ્હંતો વિ ફલં તદણુગ્ગહઓ સઓ લહ્હ ॥ ૩૨૪૪ ॥
 હારી વિ હરણપરિણામદૂસિઓ વજ્જપચ્ચયાવેક્કલં ।
 પાવો પાવં પાવહ્ જં તત્તો સે ફલં હોહ્ ॥ ૩૨૪૫ ॥
 જહ સાયત્તં દાણે પરિણામાઓ ફલં તહેહાવિ ।
 નિયયપરિણામઽ ચ્ચિય સિદ્ધં જિણ-સિદ્ધપૂયાણ ॥ ૩૨૪૬ ॥
 કજ્ઞા જિણાણપૂયા પરિણામવિસુદ્ધિહેઽઓ નિચ્ચં ।
 દાણાદઽ વ્વ મગ્ગપ્પભાવણાઓ ય કહ્ણં વ ॥ ૩૨૪૭ ॥

જો સર્વ (શુભાશુભ) ફળ સ્વકૃતજ છે, તો દાન-અને અપહરણાદિનું ફળ (પ્રાપ્તિ-
 ઉત્તાને) અહીં પ્રાપ્ત ન થયું (એમ કહેવામાં આવે તો) તે સ્વકૃત છે, તેથીજ તેનું ફળ
 દાતા અને અપહરતાને ધટે છે, કેમકે દાનાદિ સમયે પરાનુમત્ત પરિણામ વિરોધી હોવા
 સ્વયં પુન્ય બાંધે છે, અને હરણાદિ કરતી વખતે પરોપધાતના પરિણામથી અપહર્તા સમ
 પાપ બાંધે છે. તે પુન્ય-પાપ માત્ર બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રાખીને આત્મામાં રહેલું
 છે, તે કાળાન્તરે વિપાકથી (શુભાશુભ) ફળ આપે છે (તેથી તે ફળ પ કૃત કહેવાય કે
 વસ્તુતા તે ફળ) બીજાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. અથવા જો તે ફળ બીજાથી પ્રાપ્ત પણ
 નોન્ય છે, એમ માનીએ, તો જેણે તે પ્રલજ્ઞ કર્યું, તે મોક્ષ પામે અથવા ડુગતિ પામે, તે
 ફળ કોનાનો પ્રાપ્ત થયું ? વળી (જેણે જે આશુ હોય, તેને આપતું જેઈએ; અને જેનું
 હરણ કર્યું હોય, તે તેનું પાપ હરણ કરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો આ કાપ આપે
 છે) કાળાન્તરે નહીં અપાપાર માત્ર (કાળાન્તરમાં આહારાદિ) ક્યાંથી પામે ? અને પુનઃ
 આપનારને ક્યાંથી આપે ! (તેમજ પૂર્વ ભવમાં કોનું ધનકાર હરણ કરીને નવમાલમાં
 નિવન થયેલા) તે અપહરણ કરનારનું ધન, પૂર્વભવના ધનમાલમાં ક્યાંથી અપહરણ

પરિણામથી તેણે કૃણ સ્વાયત્ત છે, તેમ અહીં પણ પોતાના પરિણામથી જિન અને સિદ્ધની પૂજાનું કૃણ સ્વયં સિદ્ધ છે દાનાદિકની પેઠે જિનપૂજા પરિણામની વિશુદ્ધિને હેતુ હોવાથી હુમ્મેશાં કરવી જોઈએ. અથવા ધર્મકથનની પેઠે જિનાદિકની પૂજા મોક્ષમાર્ગની પ્રભાવક હોવાથી હુમ્મેશાં કરવી જોઈએ. ૩૨૩૬-થી-૩૨૪૭.

હવે “કોપ અને પ્રસાદરહિત હોવાથી” એ હેતુની અનેકાન્તિકતા અને વિરૂ-
દ્ધતા સિદ્ધ કરે છે.

કોવ-પ્પસાયરહિયં પિ દીસતી ફલદમ્પણ પાણાં ।

કોવ-પ્પસાયરહિયં તિ નિપ્પલં તો અણેગંતો ॥ ૩૨૪૮ ॥

કોવાઈવિરહિયં ચિય સવ્વં જમણુગહોવધાયાય ।

દીસઈ તેણ વિરુદ્ધં ફલમિહ કોવ-પ્પસાયાઓ ॥ ૩૨૪૯ ॥

હરણ પ્પયાણહેઝ હવેજ્જ કોવાદઓ મઈ તં પિ ।

નણુ સકયં ચિય મ્પણિયં નિમિત્તમેત્તં પરો નવરં ॥ ૩૨૫૦ ॥

જઈવા ન સકયહેઝં તં તો કોવ-પ્પસાયયં રાયા ।

સો સવ્વસેવયાણં સમાણફલદો કહં ન ભવે ? ॥ ૩૨૫૧ ॥

દીસઈ ય વિસમફલદો વિફલો ય સમાણસેવયાણં પિ ।

મ્પણઈ ય સુકયપુણો તો સે રાયપ્પસાદો ત્તિ ॥ ૩૨૫૨ ॥

કોવપ્પસાયહેઝં ચ જં ફલં નહિ તદત્થમારંભો ।

ન પરપ્પસાયણત્થં ચ કિન્તુ નિયયપ્પસાયત્થં ॥ ૩૨૫૩ ॥

ધમ્મા-ડધમ્મા ન પરપ્પસાય-કોવાણુવત્તિઓ જમ્હા ।

તો ન પરો ત્તિ પસણો ધમ્મો કુવિડ ત્તિ વાડધમ્મો ॥ ૩૨૫૪ ॥

ગાથાર્થ:-કોપ અને પ્રસાદરહિત અન્ન-પાનાદિ વસ્તુ પણ કૃણાયાં જણાય છે. તેથી “કોપ-પ્રસાદ રહિત વસ્તુ નિષ્ફળ છે” એ હેતુ અનેકાન્તિક છે. વળી (આકાશ-અન્નપાન-અમૃત-વિષ-ચિન્તામણિ વિગેરે) સર્વ વસ્તુ કોપાદિ રહિત છતાં પણ અનુ-બ્રહ્મ અને ઉપધાત માટે જણાય છે. તેથી કોપ અને પ્રસાદથી જે અહીં કૃણ કહ્યું છે, તે વિરૂદ્ધ છે કોપ વિગેરે હરણ અને પ્રદાનના હેતુભૂત થાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ સ્વકૃત પુન્ય-પાપનુંજ કૃણ છે, એમ પૂર્વે કહેલું છે, બીજા તો એમાં નિમિત્ત માત્ર છે, જે તે હરણ-પ્રદાનાદિ સ્વકૃત હેતુવાળા ન માનીએ, તો તે કોપ અને પ્રસાદ-વાન રાજા સર્વ સેવકોને સમાન કૃણ આપનારો કેમ ન થાય ? પરંતુ સમાન સેવકોને પણ તે વિષમ કૃણ આપનાર અથવા નિષ્ફળ થાય છે, તેથી એમ કહેવાય છે, કે આણે સારી રીતે પુન્ય કર્યું હોવાથી તેના પર રાજાની મહેરમાની છે. કોપ-પ્રસાદ હેતુવાળું જે કંઈ કૃણ છે, તેને માટે (આ અહિંદાદિ નમસ્કાર રૂપ પૂજનો) આરંભ નથી, તેમજ બીજાને પ્રસન્ન કરવા માટે પણ નથી; પરંતુ પોતાના ચિત્તની પ્રવૃત્તિ માટે આ આરંભ છે. (પરને પ્રસન્ન કરવા માટે આ આરંભ નથી, એમ શા માટે ? એમ કહેવામાં આવે, તો આ આરંભ ધર્મને માટે છે, અને તેથી.) બીજા પ્રસન્ન થાય એટલે ધર્મ અને કૃપાત થાય એટલે અધર્મ, એમ બીજાના પ્રસાદ અને કોપાનુવર્તિ ધર્મ-

(૪૫૦) ધર્મા-ધર્મને પ્રસન્નતા અને કોપને અનુસરવામાં હોય શું ? તેના વિચાર.

ધર્મ નથી. (પરંતુ જીવના શુભા-શુભ પરિણામાનુસારી છે. અહિંકારી શુભ પરિણામના આસન્નભૂત થાય છે, શુભ પરિણામથી ધર્મ થાય છે, ધર્મથી અર્થ-કામ અને સ્વર્ગ અપવર્ગાદિ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.) ૩૨૪૮ થી ૩૨૫૪

હવે ધર્મા-ધર્મ, બીજાની પ્રસન્નતા અને કોપને અનુસરનારા હોય, તે શું હોય પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહે છે.

તસ્સાદ્દણસુણ્ણસ્સ વિ જઇવા ધમ્મો પરપ્પસાયાઓ ।

તો જો જસ્સ સ તસ્સ દેજ્જો જગદ્ધમ્મં ॥ ૩૨૫૫ ॥

કુવિઓ હરેજ્જ સવ્વં દેજ્જા ધમ્મ વ તહ્ય પાવં તિ ।

અકયાગમ-કયનાસા મોક્કસ્વગયાણં પિ વા પડ્ડણં ॥ ૩૨૫૬ ॥

જઇ વીયરાગ-દોસં મુણિમક્કોસેજ્જ કોઇ દુટ્ઠપ્પા ।

કોવ-પ્પસાયરહિઓ મુણિ તિ કિં તસ્સ નામ્મો ? ॥ ૩૨૫૭ ॥

સવઓ તસ્સાધમ્મો જઇ તંદંતસ્સ તો ધુવં ધમ્મો ।

તોવપ્પસાયરહિ તદ્દ જિણ-સિદ્ધે વિ કો દેસો ? ॥ ૩૨૫૮ ॥

દિમામિ મુગ માસે દરામિ પરદારમાવિસામિ તિ ।

નિોજ્જ હોઃ ન ય તિવિગાળ કોવાશ્મભૂરૂં ॥ ૩૨૫૯ ॥

નદાદ ય ામ્મા-અમ્મોદિયાદ મં હપ્પઓ વહેઠાવિ ।

વીપદમાદ મમ નોઅમ્મો અમ્મો ય સંયુગ્ગો ॥ ૩૨૬૦ ॥

વદ્દા અમ્મા-અમ્મા યુતા નિયમપ્પમાગ-હોવાઓ ।

અમ્માનિયા પયવો કઠ્ઠો તો સપ્પમાયમ્મિ ॥ ૩૨૬૧ ॥

તો ય નિયમપ્પમાત્રોઅમ્મે તિણપ્પમાય વિપ્પહાનો ।

જમ્મન કઠ્ઠમપ્પમેય વેગ તયન્નો પયવાડ્યં ॥ ૩૨૬૨ ॥

અકૃતાર્થ રૂપ હેતુની અનેકાન્તિકતા અને અહર્હદાદિની પૂજ્યતા સિદ્ધિ. (૪૫૨)

થાય છે. તેથી કરીને સ્વપ્રસાદ અને સ્વ કોપથીજ ધર્મા-ધર્મ યોગ્ય છે. માટે ધર્મના અર્થિએ સ્વપ્રસાદને વિષે યત્ન કરવો. તે સ્વપ્રસાદ જિન અને સિદ્ધની પૂજથી અવશ્ય થાય છે, જેવું રૂપ અપ્રમેય (અનન્ત) છે, તેથી સ્વપ્રસન્નતા માટે આ અહર્હદાદિ નમસ્કારનો પ્રયત્ન છે. “ જ્ઞાનાદિ ત્રણની પેઠે પૂજ્ય જિન અને સિદ્ધો સ્વમનઃપ્રસન્નતાના હેતુ છે, કેમકે તેઓ જ્ઞાનાધ્યાત્મક છે તે કોપ અને પ્રસાદ રહિત છે. ” [જન-સિદ્ધ સિવાયના શેષ આચાર્યાદિ દ્રવ્યના અર્થી દ્રશિદિની પેઠે ભક્ષને માટે પૂજવા યોગ્ય નથી, કેમકે તેઓ અકૃતાર્થપણથી રાગ-દ્વેષ સહિત છે. (એમ કહેવામાં આવે, તે) અમે શુ આશ્ચર્ય છે, કે જે વીતરાગ છે, તે કષાયજનિત ચિત્તની કાલુષ્યતા સાથે નથી જોડાતા, પણ જે છતાં કષાયનો નિગ્રહ કરે છે, તે આચાર્યાદિ પણ તેમના (વીતરાગના) સમાનજ છે. (તેથી તે રાગ-દ્વેષ સહિત છે, એમ કેમ કહેવાય ?) ૩૫૫ થી ૩૨૬૫.

હવે અકૃતાર્થ રૂપ હેતુની અનેકાન્તિકતા અને પાંચેની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરે છે.

નાનાઈમયત્તે સહ પુજ્ઞા કોવ-પ્પસાયવિરહાઓ ।

નિયયપ્પસાયહેહં નાનાઈતિયં વ જિણ-સિદ્ધા ॥ ૩૨૬૩ ॥

પુજ્ઞા જિણાઈવજ્ઞા નહિ મોક્ષત્થં સરાગ-દોસ ત્તિ ।

અકયત્થભાવઓ વિ ય દવ્વત્થાણ દરિદ્ધ વ ॥ ૩૨૬૪ ॥

કલ્હસફલેણ ન જુજ્ઞાઈ કિં ચિત્તં તત્થ જં વિગયરાગો ।

સંતે વિ જો કસાણ નિગિણ્હઈ સો વિ તત્તુલ્હો ॥ ૩૨૬૫ ॥

ન પરોવયારઓ ચ્ચિય ધમ્મો ન પરોવયારહેહં વ ।

પૂયારંભો નણુ સપરિણામસુદ્ધત્થમક્ખા ઓ ॥ ૩૨૬૬ ॥

પુયા પરોવયારાભાવે વિ સિવાય જિણવરાઈણં ।

પરિણામસુદ્ધિહેહં સુમકિરિયાઓ ય વંભં વ । ॥ ૩૨૬૭ ॥

પરહિયયગયા મેત્તી કરેઈ મૂયાણ કમુવયારં સા ।

અવયારં દૂરત્થો કં વા હિંસાઈસંકપ્પો ? ॥ ૩૨૬૮ ॥

ધમ્માધમ્મનિમિત્તં તહાવિ તહ ચેવ નિરુવગારો વિ ।

પૂયાસુહસંકપ્પો ધમ્મનિમિત્તં જિણાઈણં ॥ ૩૨૬૯ ॥

દાણે વિ પરાણુગહલક્ખણસંકપ્પમેત્તઓ ચેવ ।

ફલમિહ ન ણુ પચ્છા તક્કઓવગારા-ડવગારાઓ ॥ ૩૨૭૦ ॥

ઈહરોવત્તમત્તાજિજ્ઞાઈ વહમ્મિ દવિલ્લખેયસ્સ ।

દેન્તસ્સ વિ પાવંતી તેણાદાણપ્પસંગોડયં ॥ દારં ॥ ૩૨૭૧ ॥

ગાથાર્થ:-બીજના ઉપકારથી (નમસ્કાર કરનારને) ધર્મ થાય છે, એમ નહિ તેમજ બીજના ઉપકાર માટે નમસ્કાર રૂપ પૂજનો આરંભ છે, એમ પણ નહિ. પરંતુ સ્વ પરિણામની શુદ્ધિ માટે આ પૂજનો આરંભ કરેલો છે. (તેથી કિંચિત્ અકૃતાર્થ છતાં પણ આચાર્યાદિ પૂજ્ય છે.) પરોપકારનો અભાવ છતાં પણ જિનેશ્વરાદિકની પૂજા ભક્ષને માટે છે. કેમકે બ્રહ્મચર્યની પેઠે તે શુભ ક્રિયા અને પરિણામની વિશુદ્ધિનો હેતુ છે. વળી પર દૃઢયગત

(૪૫૨) ‘અપરિગ્રહ’ હેતુનું નિરાકરણ અને ‘વિમૂર્તિભાષાત્’ હેતુનો તિરસ્કાર.

જે મૈત્રી તે જીવોને શું ઉપકાર કરે છે ? અને દૂરસ્થ હિંસાદિકનો સંકલ્પ તે શું આપકાર કરે છે ? (કંઠજ નહિ.) તો પણ મૈત્રી-હિંસાદિ સંકલ્પ ઉપકાર-આપકાર સંકલ્પ છતાં ધર્મા-ધર્મનું કારણ થાય છે; તેવી રીતે પૂજનો સંકલ્પ જિનાદિકને ઉપકાર સંકલ્પ છતાં પણ ધર્મનું કારણ થાય છે. (જેવી રીતે સાધુ આદિને દાન ઉપકાર કરે છે, તેવી રીતે નમસ્કાર પૂજા જિનેશ્વરાદિકને ઉપકાર નથી કરતી, તો પછી તે ધર્મનું નિમિત્ત કેવી રીતે થાય ? એમ પૂછવામાં આવે તો) દાનમાં પણ પરાનુગ્રહરૂપ સંકલ્પ માન્ય થાય (દાતાને) ફળની નિષ્પત્તિ થાય છે, પણ પછીથી દાનકૃત ઉપકાર-આપકારનો નથી થતો. અન્યથા ઉપયુક્ત સાધુ આદિએ ભોજન કર્યું છે તે અજીર્ણાદિ દાવાડે સાધુ આદિનું મૃત્યુ થવાથી દાતાને વધના દાપની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેથી અદાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ૩૨૬૬ થી ૩૨૭૧

હવે અપરિગ્રહ હેતુનું નિરાકરણ કરે છે.

ન પરપરિગ્રહઃ ચિગ્ધર્મો કિતુ પરિણામમુદ્દીઓ ।
 પુચ્ચાઅરિગ્રહમ્મિ તિ સા ય ધુતા તો તદારમો ॥ ૩૨૭૨ ॥
 રૂઢ નોચમમણુમોગમણિસેદમમેવ સંપયાણં તિ ।
 રૂઢ મુદિત-પરિમાદ જમો ન દાણપરિગ્રહં તેણં ॥ ૩૨૭૩ ॥
 રૂઢ ન વર્મિગદમમ્મિ તિ વર્મો નિવપરિણામમુદ્દીઓ ।
 વર્મિગદે ૧૧ રૂઢ મા કો નામ વર્મિગદમાહો ? ॥ ૩૨૭૪ ॥
 તિ ૧૧ મોદવર્મિગદમા મેનીમ્મુ દદમ્મપરિગ્રહિયા ।
 રિમાનંદમો મા ન વર્માનમ્મદેવ તિ ॥ ૩૨૭૫ ॥
 પૂરું જિનાશ્રયા મદ્દામેમમુદ્દિદેવો ।
 અર્મિગદમ્મિ તિ વર્મા ન મેદ મીઠાવાદે ॥ ૩૨૭૬ ॥

અહવ મઈ મુચિમઓ ગુણપૂયા હોઈ મુત્તિપૂયાઓ ।

તમ્મુણનંવંચાઓ સિદ્ધગુણાણં તુ સા નત્થિ ॥ ૩૨૭૯ ॥

પૂયા મુચિ-ગુણાણં સંયંધે ફલમિતોહ કો હેઝ ? ।

અન્નો પરિણામાઓ તસ્સ ય કો કેણ સંવંધો ? ॥ ૩૨૮૦ ॥

નિયયત્થો પરિણામો વજ્જજ્ઞાલંબણનિપિત્તમેચ્છાઓ ।

દેઈ ફલં સવ્વો ચ્ચિય સિદ્ધગુણાલંબણો ચેવં ॥ દારં ॥ ૩૨૮૧ ॥

ગાથાર્થ:-ગુણરાશિ મુક્તાત્મા મૂર્તિ રહિત છે, તેથી ભાક્ષને માટે જ્ઞાનાદિ ત્રયની પેઠે તે વિશેષ કરીને પૂજ્ય છે વળી મૂર્તિમાનની મૂર્તિ નથી પૂજાતી, પરંતુ તેના જે ગુણો હોય છે, તે પૂજાય છે. અને તે ગુણો મૂર્તિ રહિતજ હોય છે, સિદ્ધના ગુણો તો વિશેષ કરીને અમૂર્ત હોય છે, તેથી તે પૂજ્ય છે. મૂર્તિની પૂજાથી તદ્દગુણ સંબંધને લીધે મૂર્તિમાનના ગુણોની પૂજા થાય છે, સિદ્ધના ગુણોને તો તે મૂર્તિ નથી, એમ કહેવામાં આવે, તો પૂજા-મૂર્તિ-અને ગુણોના સંબંધમાં જે ફળ મળે છે, તેમાં સ્વયંત પરિણામની વિશુદ્ધિ સિવાય બીજો કયો હેતુ છે ? અને તે પરિણામને કોની સાથે કયો સંબંધ છે ? (કોઈજ નહિ.) કેવળ સ્વદેહ્યગત શુભ પારણામ બાહ્ય અર્હદાદિ આલંબનના નિમિત્ત માત્રના આલંબનવાળો છે, તે સર્વ ફળ આપે છે, તેવીજ રીતે અમૂર્ત સિદ્ધના ગુણોનું આલંબન પણ સર્વ ફળ આપે છે. ૩૨૭૭-થી-૩૨૮૧

હવે ‘इरादिभावात्’ એ હેતુનું નિરાકરણ કરવાને કહે છે.

જહ દૂરત્યે વિ વિઈ વંધુમ્મિ સરોરપુટ્ઠિવલ્લહેઝ ।

તણુદોબ્બલાઈફળો કત્થઈ સોગાઈસંકપ્પો ॥ ૩૨૮૨ ॥

તહ પરિણામો સુદ્ધો સદ્ધમ્મફળો નિ દૂરસંયે વિ ।

અવિરુદ્ધો પાવફળો દુરાસન્નં તિ કો મેઓ ? ॥ ૩૨૮૩ ॥

અહવા તસમાવો જં પરિણામો તેગ સવ્વમેવેહ ।

દૂરમહાલંબણઓ તસ્સાસન્નં તઓ સવ્વં ॥ ૩૨૮૪ ॥

જઈ સપરિણામઝ ચ્ચિય ધમ્મોઽયમ્મો વ્વ કિંત્ય વજ્જેગ ।

જં વજ્જાલંબણઓ સો હોઈ તઓ તદત્થં તં ॥ ૩૨૮૫ ॥

પરિણામો વજ્જાલંબણો સયા ચેય વિત્તયમ્મો ત્તિ ।

વિણ્ણાણં પિવ તમ્હા સુહવજ્જાલંબણપયત્તો ॥ ૩૨૮૬ ॥

જત્તો તત્તો વ સુખો હોઈ કિમાલંબણપ્પમેણ ।

જહ નાણાલંબણઓ વિવરોયાઓ વિ સો ન તહા ॥ ૩૨૮૭ ॥

ઠકુતુ સુમાલંબણઓ પાણ સુખો વિ ધમ્મઓ હયરો ।

જ હોઈ તં પયત્તો સુમાસુમાદાણવોસગો ॥ ૩૨૮૮ ॥

અન્નાણિણો મુણિમ્મિ વિ ન સુખો દિદ્ધો સુખો ય નિસ્સીયલે ।

જઈ પરિણામઝ ચ્ચિય ફલમિહ કિં પત્તવિત્તાણ ? ॥ ૩૨૮૯ ॥

मुहपरिणामनिमित्तं होज्ज सुह जइ तओ मुहो होज्ज ।
 उम्मत्तस्स वउउसो मुहो विवज्जासभावाओ ॥ ३२९० ॥
 नणु मुणिवेसच्छन्ने निस्सीले वि मुणितुद्धीए देतो ।
 पावइ मुणिदाणफलं तह किं न कुलिगिदाईवि ॥ ३२९१ ॥
 जं याणं मुणिलिंगं गुणाण सुत्तं पि तेण पडिमव्व ।
 पुज्जं थाणमईए न कुलिगं सव्वहाजुत्तं ॥ ३२९२ ॥
 नणु केवलं कुलिगे वि होउ तं भावलिंगओ न तओ ।
 मुणिलिंगमंगभावं जाइ जओ तेण तं पुज्जं ॥ ३२९३ ॥
 तेण सुहालं वणओ परिणामनिमुद्धिमिच्छगा निजं ।
 कज्जा जिणाइप्पा भव्वाण बोहणत्थं च ॥ ३२९४ ॥

એ ગુણોત્તમ સ્થાન છે, તે ગુણોત્તમી તે રહિત હોય, તો પણ પ્રતિભાની પેઠે તે પૂજ્ય છે, પરંતુ કુલિંગી તો અપોજ્ય હોવાથી સ્થાનશુદ્ધિથી પણ પૂજવા યોગ્ય નથી. કુલિંગીને વિષે પણ કેવળજ્ઞાન થાય છે, (તો પછી સ્થાનશુદ્ધિથી તે કેમ પૂજ્ય ન ગણાય ? એમ કહેવામાં આવે, તો) તે કેવળજ્ઞાન ભાવલિંગથી થાય છે, કુલિંગથી નથી થતું. કેમકે મુનિલિંગ કેવળ જ્ઞાનત્વ અગ થાય છે, તેથી તે પૂજ્ય છે. એ કારણથી પરિણામની વિશુદ્ધિ ધ્યક્ષનારાએ ભવ્ય જીવોના બોધને અર્થે હુમ્મેશાં શુભાલંબનથી જિનાદિકની પૂજા કરવી. ૩૨૮૨-થી-૩૨૯૪

શ્રીનમસ્કાર નિર્યુક્તિ સમાપ્ત.

॥ નમોક્કારનિજ્જુત્તીભાવ્યમ્ ॥ ॥ નમો સુવદેવયાણ નમો જિનાય ॥

હવે સામાયિક સૂત્ર સંબંધી સૂત્ર સ્પર્શિકા નિર્યુક્તિ કહે છે.

કયપંચનમોક્કારો કરેહ સામાઙ્યં તુ સોઽભિહિઓ ॥

સામાઙ્યંગમેવ ય જં સો સેસં અઓ વોચ્છં ॥૩૨૯૫॥૧૦૨૬-૩૪૨॥

एत्थ य सुत्ताणुगमो सुत्तालावयकओ य निक्खेवो ।

सुत्तप्फासनिजुत्तो नया य पइसुत्तमायोज्जा ॥ ૩૨૯૬ ॥

अणुगंतव्वं सुत्तं सुत्ताणुगमाणुसारओ तं च ।

सुत्तं करेमि भंते ! सामाङ्यमेवमाङ्यं ॥ ૩૨૯૭ ॥

तस्स कयप्पयणासो सुत्तप्फाસं भणावि नत्थेय ।

सुत्तालावयणासं नए य वोच्छामि संभवओ ॥ ૩૨૯૮ ॥

करणे भए य अंते सामाङ्य सव्वए य वज्जे य ॥

जोगे पच्चक्खाणे जावज्जीवाए तिविहेगं ॥ ૩૨૯૯ ॥૧૦૨૮ ૩૪૩॥

सुत्त करेमि भणिए धाऊ विहिओ जओ डुकज करणे ।

तेण करेमि वयणओ गम्पइ कारणं तइत्थो त्ति ॥ ૩૩૦૦ ॥

करणं किरिया भावो संभवओ वेह छविइ तं च ।

नामं ठवणा दवेए खेते काले य भावे य ॥ ૩૩૦૧ ॥

ગાથાર્થ:-પંચ નમસ્કાર કરીને (શિષ્ય) સામાયિક કરે છે, કેમકે તે પંચ નમસ્કારને સામાયિકત્વ અગ કહેલ છે. તે પછી શેષ-સામાયિક સૂત્રની વ્યાખ્યા કરીશ, અહીં (સૂત્ર વ્યાખ્યાનમાં) સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાસાપક કૃત નિર્દેષ, સૂત્ર સ્પર્શિક-નિર્યુક્તિ અને દરેક સૂત્રે યોજવાયોગ્ય નયો (કહેવાશે) અનુયોગ દ્વારેક્ત સૂત્રાનુગમ સારથી (અહીના-ક્ષરાદિરૂપ) સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવી, અને તે સૂત્ર (કરેમિ ભંતે સામાઙ્યં !) હે ભગવન્ત ! હું સામાયિક કરું છું. ઇત્યાદિરૂપે કહેવું (આનો અર્થ મૂળ આવશ્યકની ટીકાથી જાણવો. અહીં તેના દરેક પદનું વ્યાખ્યાન કરાશે.) તે સૂત્રનો પદન્યાસ કરીને (પઠા ઉચ્ચારીને) સૂત્ર સ્પર્શ કરીશ. તથા તે સૂત્રમાં સૂત્રાસાપકનો નિર્દેષ અને નયો યથાસંભવ કરીશ

હું ભગવન્ત ? હું સર્વ સાવચ યોગનો ત્યાગ કરીને યાજ્ઞવાદિ પર્યન્ત ત્રિવિધે સામન્ત્રિક કરું છું. (કરેમિ એ પદ આદિમાં છે, તે કરણાર્થમાં શાળી અતાચું ? એમ પૂછવામાં આવે, તો) કરેમિ એ સૂત્ર કહ્યે છતે હુદ્જ્ કરણે-કુનાતુનો અર્થ કરણાર્થે ને તેથી કરીને કરોમિ એ વ્યતથી તેનો અર્થ કરણ જણાય છે. કરણ એટલે ક્રિયા અથવા ભાવ, તેનો શબ્દાર્થ યથાસંભવ અહીં કહેવો તે કરણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, જ્ઞાન, જ્ઞાન અને ભાવ એમ છ પ્રકારે છે. ૨૨૯૫-થી-૩૩૦૧

હવે નામ-સ્થાપના-અને દ્રવ્ય કરણનું સ્વરૂપ કહે છે.

નામં નામસ્સ વ નામઓ વ કરણં તિ નામકરણં તિ ।

ઠવળા કરણંનાસો કરણાગારો દ જો જસ્સ ॥ ૨૨૦૨ ॥

તં તેજ તસ્સ તમ્મિ વ સંભવઓ વ કિરિયા મયા કરણં ।

દત્તમ્સ વ દવ્વેજ વ દદ્દમ્મિ વ દદ્દકર્ણં તિ ॥ ૨૨૦૩ ॥

દદ્દકર્ણં તિ સાળાકરણં પેલુકરણાઇયં વહુદા ।

સગ્ગા નામં તિ મરૂં ત નો નામં જમભિદ્ધાણં ॥ ૨૨૦૪ ॥

નામ એજ કરણ તે નામકરણ અથવા નામનું કરણ, યા નામથી કરણ તે નામ કરણ કહેવાય છે. કરણ શબ્દનો ન્યાસ તે, અથવા દ્વાતરકાદિ કરણના આકારનો કાળા-દિમાં વિન્યસ્ત કરેલો હોય, તે સ્થાપનાકરણ કહેવાય છે.

જે ક્રાય તે કરણ, અહીં કરણ શબ્દ કર્મસાધનમાં છે. જે વડે ક્રાય તે કરણ, આમાં કરણ શબ્દ કરણ સાધન છે. જે દ્રવ્યની કૃતિ તે કરણ, અહીં કરણ શબ્દ ભાવ-સાધનમાં છે. તેમાં ક્રાય તે કરણ, અહીં અધિકરણ સાધન છે. આ કર્મ-કરણ-અને અધિકરણ પક્ષમાં દ્રવ્ય એજ કરણ સમજવું, અથવા બીજા પણ યથાસંભવ પઠિત-ત્પરુષાદિ સમાસની અપેક્ષાએ ક્રિયા એજ કરણ માનેલ છે. જેમકે-દ્રવ્યનું કરણ તે દ્રવ્ય-કરણ, અથવા દ્રવ્યવડે કરણ તે દ્રવ્યકરણ, અથવા દ્રવ્યને વિષે કરણ તે દ્રવ્યકરણ. આ દ્રવ્ય કરણ ત્રણ પ્રકારે છે; તેમાં આગમથી દ્રવ્ય કરણ અને નોઆગમથી દ્રવ્યકરણનો વિચાર સુગમ હોવાથી, તે મૂકીને ત્રીજો પ્રકાર જાશરીર-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય કરણનો વિચાર કહીએ છીએ. તે સંજ્ઞાકરણ અને નોસંજ્ઞાકરણ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં પહેલું દ્રવ્યસંજ્ઞાકરણ પેલુકાદિ બહુ પ્રકારે છે. લાટ દેશમાં રૂની જે પુણીઆ ક્રાય છે, તે પુણીઆને મહારાષ્ટ્રમાં પેલું કહે છે. એ પુણીઆ બનાવવાને વાંસની જે સળી તેને પેલુકરણ કહેવાય, આદિ શબ્દથી સાદડી બનાવવાને વાઇલકાદિ કંઠ કરણ કહેવાય, તે સિવાય ઉપકરણ વિશેષ રૂપ કાંડનું કારણ, તે કાંડકરણ કહેવાય, તેમજ વાર્તાકરણ વિગેરે બીજા પણ પ્રસિદ્ધ લોકસંજ્ઞાવિશિષ્ટ કરણ તે દ્રવ્યસંજ્ઞાકરણ જાણવાં.

શિષ્ય — ભગવન્ ! સંજ્ઞા એ નામજ કહેવાય છે, અને જે એમ હોય, તો સંજ્ઞા-કરણ અને નામકરણમાં કશો ભેદ ન રહ્યો ?

આચાર્ય:—“ કરણ ” એ અક્ષર ત્રયાત્મક કેવળ નામ માત્ર છે, દ્રવ્ય નથી. અથવા કરણ રૂપ અર્થરહિત વસ્તુની અંદર સંકેત માત્રથી “ કરણ ” એવું નામ ક્રાય છે, તે નામકરણ કહેવાય છે, અને પેલુકરણાદિ તો દ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્ય તે તે પુણી-કરણાદિ રૂપે પરિણામ પામતું હોવાથી કરણ શબ્દાર્થથી રહિત નથી, તેમ તે કરણ શબ્દ અભિધાન માત્ર રૂપ પણ નથી, એ પ્રમાણે નામકરણ અને સંજ્ઞાકરણમાં તફાવત છે.

શિષ્ય:—જે સંજ્ઞાકરણ તદર્થશૂન્ય નથી, તો પછી તેને દ્રવ્ય કરણ શાથી કહે છે ? તેને તો ભાવકરણજ કહેવું જોઇએ.

આચાર્ય:—પેલુકરણાદિ સંજ્ઞાકરણ વડે પુણીકાદિ દ્રવ્ય ક્રાય છે, તેથી કરીને ‘ દ્રવ્યનું જે કરણ તે દ્રવ્યકરણ ’ એ વ્યુત્પત્તિથી દ્રવ્ય કરણ કહેવાય છે, અને સંજ્ઞાકરણ તો કરણ રૂઢિથી કહેવાય છે કેમકે લોકમાં એ કરણ સંજ્ઞાથી રૂઢ છે.

દ્રવ્યના પ્રયોગથી અને વિશ્વસાથી એમ બે પ્રકારે નોસંજ્ઞાકરણ થાય છે. તેમાં કરણ રૂપ સંજ્ઞાનો અભાવ હોવાથી તેને નોસંજ્ઞાકરણ કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જે એમાં કરણ સંજ્ઞા નથી, તો તેને કરણ કેમ કહેવાય ?

આચાર્ય:—શરીર-અભ્ર-ધન્દ્વનુષ આદિમાં કરણ સંજ્ઞા નથી, તોપણ તેમાં પ્રયોગ-વિશ્વસાજનિત કરણક્રિયા હોય છે, તેથી તેની અપેક્ષાએ તેઓનું કરણપણું વિરૂદ્ધ નથી, એમાં અજ્ઞ વ્યોનું વિશ્વસાકરણ સાદિ-અનાદિ રૂપ છે. ધર્મા-ધર્મ આકા-શસ્તિકાયનું સંઘાતનાકરણ (પ્રદેશનું પરસ્પર એકત્ર અવસ્થાન રૂપ કરણ) અનાદિ રૂપ જાણવું. ૩૩૦૨ થ ૩૩૦૮

सुवे धर्मास्तिकायादिनुं करशुपयानी साद्वि-भनादि रे सिद्धि करे ७.

नणु करणमणार्इयं च विरुद्धं भण्णए न दोसोऽयं ।

अन्नोन्नसमाहाणं जमिहं करणं न निवत्ती ॥ ३३०९ ॥

अहव परपच्चयाओ संजोगाइ करणं नभाईणं ।

सातीउवयाराओ पज्जायादेसओ वावि ॥ ३३१० ॥

चक्खुसमचक्खुसं पिय साईअं रुविवीससाकरणं ।

अब्भाणुप्पभिईणं बहुहा संघाय-भेयकयं ॥ ३३११ ॥

होइ पओगो जीववावारो तेण जं निणिम्माणं ।

सज्जीवमजीवं वा पओगकरणं तयं बहुहा ॥ ३३१२ ॥

सज्जीव मूलुत्तरकरणं मूलकरणं जमाईए ।

पंचण्डं देशणं उत्तरमाइत्तियस्सेव ॥ ३३१३ ॥

मूलकरणं सिरो-स्स-पट्ठी-वाढो-दरो-हनिम्माणं ।

उत्तरमासेसाण करणं केसाइकम्मं च ॥ ३३१४ ॥

सडगममणेगनिहं दोण्हं पढमस्स भेसणेहिं पि ।

एणाइणं करण परिक्कम्म तइयए नत्थि ॥ ३३१५ ॥

આકાશાદિના ઘટાદિ વિગેરેની સાથે સંયોગ, તે સાદિ-સપર્યવસાન હોય છે, તેથી કરીને તેઓના ઘટાદિ સાથે જે સંયોગ કરવો, તે સાદિમાન હોય છે અથવા પર્યાયની અપેક્ષાએ જોનાના મતે સર્વ વસ્તુ સાદિ-સપર્યવસિત છે તેથી કરીને આકાશ વિગેરેનું કર્મ પર્યાયની અપેક્ષાએ સાદિમાન છે એ પ્રમાણે અરૂપિ અણ્વ દ્રવ્યોનું વિસ્ત્રસાકરણ સાદિ-અનાદિ રૂપે સમજવું.

હવે રૂપી અણ્વ દ્રવ્યોનાં વિસ્ત્રસાકરણનો વિચાર કરીએ તે બે પ્રકારે છે અભ્ર ધન્દ્ર ધતુષ વિગેરેનું વિસ્ત્રસાકરણ ચક્ષુથી જણાય છે, તેથી તે ચાક્ષુષ વિસ્ત્રસાકરણ કહેવાય, અને પરમાણુ દ્વયણુકાદિનું વિસ્ત્રસાકરણ ચક્ષુને અગાચર હોવાથી, તે અચાક્ષુષ વિસ્ત્રસાકરણ કહેવાય. આ બંને પ્રકારનું રૂપી અણ્વનું વિસ્ત્રસાકરણ સંઘાત-ભેદ કૃત અનેક પ્રકારે સાદિમાન છે. જેમકે અભ્રાદિનાં કેટલાંક પુદ્ગળો એકઠાં થાય છે, અને કેટલાંક છુટાં પડે છે, તેથી તેઓનાં વિવિધ રૂપો થાય છે એજ પ્રમાણે દ્વયણુકાદિ સ્કંધોમાં પણ સમજવું. પરમાણુનું કર્મ તો સ્કંધથી ભેદ કૃતજ હોય છે કેમકે મેદાવણુઃ (ત. ૫-૨૭) ભેદથી પરમાણુ થાય છે અહીં જે કર્મ કહ્યું છે, તે સ્વભાવથી કૃતિરૂપ કહ્યું છે, પણ જે કરાય તે કર્મ, એમ નથી માન્યું. એ પ્રમાણે બંને પ્રકારના વિસ્ત્રસાકરણનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે પ્રયોગકરણનો વિચાર કરીએ. જીવનો વ્યાપાર તે પ્રયોગ કહેવાય. તેવા પ્રયોગવડે જે નિર્માણ કરવું, તે પ્રયોગકરણ કહેવાય. આ પ્રયોગકરણ સજીવ અને અજીવ એમ ઘણા પ્રકારે છે. તેમાં જ્યાં જીવ વિદ્યમાન હોય, તે સજીવ પ્રયોગ કરણ કહેવાય. તે ઔદારિકાદિ પાંચ શરીરોનું જણવું. આ સજીવ પ્રયોગ કરણ પુનઃ મૂળ કરણ અને ઉત્તર કરણ એમ બે પ્રકારે છે. ઔદારિકાદિ પાંચે શરીરોનાં જે આદ્યપુદ્ગળ સંઘાતકરણ તે મૂળકરણ જણવું, અને ઉત્તરકરણ તો પ્રથમના ત્રણ શરીરોનુંજ હોય છે. તેજસ કાર્મણુનું નથી હોતું.

[શબ્દ:— પ્રથમનાં ત્રણ શરીરોને શિર, ઉર વિગેરે અંગો અને હાથ પગ અંગુલીઓ વિગેરે ઉપાંગો હોય છે, તેમાં મૂળકરણ કયું? અને ઉત્તરકરણ કયું ?

આચાર્ય:—ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીરોમાં શિર, ઉર વિગેરે આઠે અંગોનું નિર્માણ તે મૂળકરણ; અને શેષ હાથ પગ વિગેરે ઉપાંગોનું નિર્માણ તે ઉત્તરકરણ, તેમજ ઔદારિક વૈક્રિય શરીરના કેશ નખ દાંત વિગેરેનાં સ્કંધકરણ જે કેશાદિ ક્રમ તે પણ તેમનું ઉત્તરકરણ છે. વળી વિનષ્ટ કરણાદિ અવયવોને સંઘાડવાદિ રૂપ, તથા લક્ષપાક તૈલાદિ ઔષધોવડે વર્ણાદિનું વિશિષ્ટ સંસ્કરણ કરવું, તે ઔદારિક શરીરનું ઉત્તરકરણ છે, અને કેશાદિના ઉપરચનરૂપ સંસ્કરણ તે વૈક્રિય શરીરનું ઉત્તરકરણ છે. ત્રીજા આદારક શરીરમાં કેશ નખ આદિનું પરિકર્મજ નથી; કેમકે સ્વરૂપથીજ તે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં છે, તેથી તેને તેમ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ૩૩૦૨-થી-૩૩૧૫.

હવે બીજી રીતે જીવ પ્રયોગ કરણ ત્રણ પ્રકારે કહે છે.

સંઘાયણ પરિસાદણમુખ્યં કરણમહવા સરીરાણં ।

આદાણમુયણસમઓ તદંતરાલં ચ કાલોર્સિ

॥ ૩૩૧૬ ॥

સુદ્ધાગમવગ્ગહણં તિસમયદીગં જહન્નમુખયસ્સ ।

પણ્ણતિયં સમઓણં ઉક્કોસોંતરાલકાલોડ્યં

॥ ૩૩૧૭ ॥

દો વિગ્રહમ્મિ સમયા સમઓ સંઘાયણાદ્ તેહૂણં ।

ખુટ્ટાગમવગ્ગહણં સવજહણઠિર્ઠ્ઠિકાલો

॥ ૩૩૧૮ ॥

उकोसो समऊणो जो सो संघायणासमयहीणो

किह न दुसमयविहीणो साङ्गणसमएऽवणीयम्मि

॥ ૩૩૧૯ ॥

ગાથાર્થ:-અથવા શરીરોત્તરું સંઘાતન, પરિશાટન, અને સંઘાતપરિશાટન રૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે કરણ છે. સંઘાતનનો અને પરિશાટનનો કાળ એક સમયનો છે, તથા સંઘાતપરિશાટનો કાળ હવે કહેવાશે સંઘાતપરિશાટન ઉભયનો જનન્યકાળ ત્રણ સમયહીન મુદ્દાન ભવ પ્રમાણ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી એક સમય ન્યૂન ત્રણ પદ્યોપમ પ્રમાણ છે. આ કાળો અંતરાલ કાળ છે. વિગ્રહ ગતિમાં બે સમય અને એક સમય સંઘાતાદિનો, એ ત્રણ મમ્મો હીન કુદ્દલક ભવ પ્રમાણ સર્વથી જઘન્ય સ્થિતિકાળ છે, એક સમય ન્યૂન ત્રણ પદ્યોપમ પ્રમાણ જે ઉત્કૃષ્ટ કાળ કહ્યો છે, તે સંઘાતના સમયથી હીન જાળનો. પરિશાટનનો આ સમય દૂર કરતાં બે સમયહીન ત્રણ પદ્યોપમ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ કાળ કેમ ન જાણે ?

૩૩૧૬-ધી-૧૦૦૦

છે, વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જે મુકાવું હોય તે અમુક્ત છે, તેથી કરીને વિગ્રહ ગતિમાં ત્રણ સમય નહિ, પણ બે સમય સમજવા, અને ત્રીજો સમય સંઘાતનો, એમ ત્રણ સમય ન્યૂન્ય જાણવા અથવા અહીં જે વિગ્રહગતિ કહી છે, તે ત્રણ જ સંબંધી જાણવી. ત્રણ જો વધારેમાં વધારે ત્રીજા સમયે ઉત્પત્તિ સ્થાન પામે છેજ. એટલે ત્રણ સમય ન્યૂન ગણવામાં કંઈ દોષ નથી. એ પ્રમાણે અમારું માનવું છે, તત્ત્વ તો બહુ શ્રુત જાણે. કુદ્ધિક-લવનું પ્રમાણ બસો છપ્પન આવળીતું છે. એક થાસોથાસમાં સત્તર અધિક કુદ્ધિક લવ થાય છે.

સંઘાત-પરિશાદ ઉલયરૂપનો ઉત્કૃષ્ટકાળ ત્રણ પલ્લોપમમાં એક સમય ન્યૂન છે, તે આ પ્રમાણે, જ્યારે કોઈ જીવ દેવગુરુ આદિમાં મનુષ્યપણે ઉત્પન્ન થયો હોય, તે ઉત્પન્ન થવાના પહેલા સમયે આદારિક શરીરનું સંઘાતન કરી, ત્રણ પલ્લોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ભોગવીને મરણ પામે, તેને સંઘાતનનો એક સમય બાદ કરતાં ત્રણ પલ્લોપમમાં એક સમય ન્યૂન ઉત્કૃષ્ટકાળ સંઘાત-પરિશાદ ઉલયરૂપનો થાય.

શિષ્ય:—મહારાજ! ત્રણ પલ્લોપમમાં એક સમય ન્યૂન કેમ? બે સમય ન્યૂન થયો જોઈએ, કારણ કે જેમ શરીર ગ્રહયુક્ત પ્રથમ સમયે સર્વ સંઘાત છે, તેમ શરીરનો ત્યાગ કરતા છેલ્લા સમયે સર્વ પરિશાદ છે, તેથી સંઘાતનો એક સમય અને પરિશાદનો એક સમય, એમ બે સમય બાદ કરતાં, ત્રણ પલ્લોપમમાં બે સમય ન્યૂન ઉત્કૃષ્ટકાળ સંઘાત-પરિશાદ ઉલયરૂપનો થાય. ૩૩૧૬ થી ૩૩૨૮

હવે ઉપરના કથનનું વ્યવહાર-નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ સમાધાન કરે છે.

મળ્લઙ્ગ મવચરિમમ્મિ વિ સમ્પ સંવાયસાહને ચેવ ।

પરમવપદમે સાહનમઓ તદૂળો ન કાહો ત્તિ ॥ ૩૩૨૦ ॥

જહ પરપદમે સાહો નિવિગ્ગહઓ ય તમ્મિ સંવાઓ ।

નળુ સવસાહ-સંવાયણાઓ સમ્પ વિહદ્ધાઓ ॥ ૩૩૨૧ ॥

જમ્હા વિગચ્છમાણ વિગયં ઝપ્પજ્જમાણમુપ્પણં ।

તો પરમવાહસમ્પ મોક્ખા-દાણાણ ન વિરોહો ॥ ૩૩૨૨ ॥

ચુહસમ્પ નેહમવો ઇહદેહવિમોક્ખઓ જહાડતીણ ।

જહ ન પરમવો વિ તર્હિ તો સો કો હોડ સંસારી ? ॥ ૩૩૨૩ ॥

નળુ જહ વિગ્ગહકાલે દેહામાવે વિ પરમવગ્ગહં ।

તહ દેહામાવમ્મિ વિ હોજ્જેહ મવો વિ કો દોસો ? ॥ ૩૩૨૪ ॥

જં ચિય વિગ્ગહકાલો દેહામાવે વિ તો પરમવો સો ।

ચુહસમ્પ ડ ન દેહો ન વિગ્ગહો જહ સ કો હોડ ? ॥ ૩૩૨૫ ॥

(ઉપરના પ્રશ્નાના ઉત્તર) કહે છે કે ભવના છેલ્લા સમયે પણ સંઘાત પરિશાદ ઉલય છે, કેવળ પરિશાદ તો પરભવના પહેલા સમયે છે, તેથી પરિશાદ ન્યૂન્યકાળ તેના ન સમજયો. બે પરભવના પ્રથમ સમયે પરિશાદ હોય, તો વિગ્રહરહિત ઉત્પન્ન થનારા-ને તેજ સમયે સંઘાત થાય, અને તેથી એકજ સમયમાં વિરૂદ્ધ એવા સર્વ પરિશાદ અને સંઘાતન પ્રાપ્ત થશે (એમ કહેવામાં આવે તો નિશ્ચયનયના મતે) નાશ પામવું હોય, તે નાશ પામ્યું, અને ઉત્પન્ન થવું હોય, તે ઉત્પન્ન થયું ગણાય, તેથી પરભવના આગ્ર-

સમયે ત્યાગ અને ગ્રહણનો વિરોધ નથી. વળી જેમ અતીત જન્મમાં આ ભવનું શરીર નથી, તેમ અવન સમયે પણ આ ભવના શરીરના અભાવે આ ભવ નથી. જો એ પ્રમાણે તે સમયે પરભવ નથી, તો તે સંસારી જીવ કેવી રીતે કહેવાય? જેમ વિગ્રહકાળે શરીરના અભાવે પણ પરભવનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ શરીરના અભાવે પણ આ ભવનું પ્રવેશ થાય, તો શું દોષ છે? દેહના અભાવે (અપાન્તરાલ ગતિમાં) વિગ્રહકાળે, તો તે પરભવ છે, પરંતુ અવન સમયે જો શરીર નથી અને વિગ્રહ પણ નથી, તો તે શું છે? ૩૩૨૦-થી-૩૩૨૫.

આચાર્ય:—ભવના છેલ્લા સમયે પણ સંધાત-પરિશાદ ઉભય હોય છે, શરીર પુનઃ ગળેાનું જે કેવળ પરિશાદનજ થાય છે, તે તો પરભવનો પ્રથમ સમય જાણો. તેમજ નિશ્ચયનયના મતે પરમજ પદમે સાઢળ-પરભવના પ્રથમ સમયે પરિશાદન થાય છે. તેથી સંધાત-પરિશાદ ઉભયનો કાળ સંધાત સમય અને પરિશાદ સમય, એમ એ સમયથી હીન નહિ, પણ સંધાતસમયથીજ હીન સમજવો.

વ્યવહારવાદી:—જો એ પ્રમાણે પરભવના પ્રથમ સમયે સર્વ પરિશાદ જાતવામાં આવે, તો વિગ્રહરહિત ઋણુગતિએ ઉત્પન્ન થનારા જીવને તેજ સમયે સંધાત જાતવો પડે. અને તેથી સર્વ પરિશાદ અને સંધાત એક સમયે સાથે પ્રાપ્ત થાય, સર્વ પરિશાદ એ પૂર્વ ભવ સમયની છે, અને સર્વ સંધાત એ ભવાન્તર સમયની છે, અને ભવાના શરીરની પુનઃપ્રાપ્તિના અત્યન્ત વિરોધ છે, તેથી ઉપરોક્ત કથન અગોચર.

નિશ્ચયવાદી:—જિવાકાળ અને નિષ્કાકાળનો ભેદ નથી, તેથી કરીને પૂર્વ ભવનું શરીર પુનઃપ્રાપ્તિ આગમનને મુજાનું લેવાથી મુકાએલુંજ છે, અને આગમનના ભાવે તેથી કેવળ તેજ કેવળી ઉત્પન્ન થએલુંજ છે આમ લેવાથી તદ્દભવ બાજ્ય શરીર પુનઃપ્રાપ્તિના અત્યન્ત વિરોધ એક સમયે જાતવામાં કંઈ વિરોધ નથી.

ત્યાં અભાવ છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી મરણ સમય તે આ ભવ અને પરભવના સમયોમાંથી કયો સમય ગણાય?

વ્યવહારવાદી:—જેમ વિગ્રહકાળે પરભવના શરીરના અભાવે પરભવ કહેવાય છે, તેમ મરણ સમયે પણ આ ભવના શરીરના અભાવે આ ભવ કહેવામાં શું હરકત છે?

નિશ્ચયવાદિ:—તે યોગ્ય નથી, કેમકે દ્રશ્યંત અને દાર્શનિકની વિષમતા છે. મરણ સમયે જેમ આ ભવના શરીરનો અભાવ છે, તેમ આ ભવના આયુષનો પણ અભાવ છે, તેથી કરીને આયુષ્ય ઉદયના અભાવે મરણ સમય તે આ ભવ કેવી રીતે થઈ શકે? વિગ્રહકાળે તો પરભવના આયુષનો ઉદય હોવાથી તે વખતે પરભવ કહી શકાય. માટે વિગ્રહકાળની પેઠે પરભવઆયુના ઉદયથી મરણ સમય તે પરભવ છે, એમ માનવું યોગ્ય છે, અન્યથા મરણ સમયે જીવ સંસારી અથવા મુક્ત બેમાંથી એક પણ નહિ કહી શકાય. એ પ્રમાણે ઔદારિક સંઘાત-પરિશાદ-અને ઉભયનો કાળ કહ્યો. ૩૩૨૦-થી-૩૩૨૫

હવે ઔદારિક સંઘાત-પરિશાદ-અને ઉભયનો અંતરકાળ કહે છે.

સંઘાયનરકાલો જહન્નઓ સુદ્ધયં તિસમઝર્ણ ।
 દો વિગ્ગહમ્મિ સમયા તદ્ધો સંઘાયણાસમઓ ॥ ૩૩૨૬ ॥
 તેહૂણ સુદ્ધમવં ધરિઝં પરમવ્વવિગ્ગહેણેવ ।
 ગંતૂણ પઢમસમણ સંઘાયયઓ સ વિન્નેઓ ॥ ૩૩૨૭ ॥
 ઉક્કોસં તેત્તીસં સમયાદિયપુવ્વકોઢિઅહિયાઈ ।
 સો સાગારોવમાઈ અવિગ્ગહેણેહ સંવાયં ॥ ૩૩૨૮ ॥
 કાઝ્ઞણ પુવ્વકોઢિ ધરિઝં સુરજેટ્ઠમાઝયં તત્તો ।
 મોત્તૂણ ઈહં તદ્દણ સમણ સંઘાયયયં તસ્સ ॥ ૩૩૨૯ ॥
 ઉભયંતરં જહ્ણણં સમઓ નિવિગ્ગહેણ સંવાણ ।
 પરમં સતિસમયાઈ તેત્તીસં ઉપહિનાપાઈ ॥ ૩૩૩૦ ॥
 અણુભવિઝં દેવાદ્ધુ તેત્તીસમિહાગયસ્સ તદ્દયમ્મિ ।
 સમણ સંઘાયાઓ દુવિહં સાઢંતરં વોચ્છં ॥ ૩૩૩૧ ॥
 સુદ્ધાગમવગ્ગહણં જહન્નપુક્કોસયં ચ તેત્તીસં ।
 તં સાગારોવમાઈ સંપુણ્ણા પુવ્વકોઢી ય ॥ ૩૩૩૨ ॥

ગાથાર્થ:—સંઘાતનો અંતરકાળ જવન્યથી એક ક્ષુદ્ધક ભવમાં ત્રણ સમય ન્યૂન પ્રમાણ છે. તેમાં બે સમય વિગ્રહ ગતિમાં અને ત્રીજો સમય સંઘાતનનો એ ત્રણ સમયે ન્યૂન ક્ષુદ્ધક ભવ ધારણ કરીને પરભવમાં વિગ્રહ રહિત જઈને પહેલા સમયે સંઘાતન કરવાથી તે અંતરકાળ જાણવો. તથા ઉત્કૃષ્ટ અંતરકાળ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉપર પૂર્વ કોડી આધક એક સમય પ્રમાણ છે, અવિગ્રહ ગતિએ સંઘાતન કરીને પૂર્વ કોડી પ્રમાણ આયુ ભોગવીને, તે પછી તેત્રીસ સાગરોપમનું ઉત્કૃષ્ટ દેવાયુ ભોગવીને અહીં ત્રીજા સમયે સંઘાતન કરનારા તેને તેટલો અંતરકાળ જાણવો. વિગ્રહરહિત સંઘાતન કરનારાને સંઘાત-પરિ-

શાદ ઉભયનું જઘન્ય અન્તર એક સમયનું, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ત્રણ સમય આવેક તેવી સારોપમનું છે. તે દેવાદિકમાં તેવીસ સારોપમ આયુ અનુભવીને અહીં આપીને ત્રીજા સમયે સંઘાતન કરનારાને એ થાય છે. હવે બે પ્રકારે પરિશાદનું અન્તર કહીશું. જઘન્યથી ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી તેવીસ સારોપમ અધિક સારણું પૂર્વ કોટી પ્રમાણ છે. ૩૩૨૬-થી-૩૩૩૨

એક વખત ઔદારિક શરીરનો સંઘાત કરીને ફરી તેનો સંઘાત કરતાં ઔદારિક સંઘાતનો જઘન્ય અન્તરકાળ ત્રણ સમય ન્યૂન ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ થાય તેટલો કાળ જ્યારે કોઈ એકેન્દ્રિયાદિ ભવ ભરણ પામીને બે સમયનો વિગ્રહ કરી ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ આયુવાળા પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, ત્યાં ત્રીજા સમયે ઔદારિક શરીરનો સંઘાત કરીને ઉપરોક્ત ત્રણ સમય ન્યૂન્ય ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ કાળ સુધી સંઘાત-પરિશાદ ઉભય કરીને મૃત્યુ પામી વિગ્રહ રહિત ઋણુગતિએ પુનર્ભવમાં પૃથ્વી આદિકમાં ઉત્પન્ન થાને ઔદારિક શરીરનો સંઘાત કરે, ત્યારે તે જીવને ઔદારિક શરીરના સંઘાતનો જઘન્ય અન્તર કાળ ત્રણ સમય ન્યૂન ક્ષુદ્ધક ભવ પ્રમાણ થાય.

તેવીસ સારોપમ ઉપર સમયાધિક પૂર્વ કોટિ વર્ષ પ્રમાણ ઔદારિક શરીર સંઘાતનો ઉત્કૃષ્ટ અન્તરકાળ હોય છે, તે આ પ્રમાણે, જ્યારે કોઈ જીવ પૂર્વભાગમાં વિગ્રહ રહિત અહીં મનુષ્યભાગમાં આવી, પ્રથમ સમયે સંઘાત કરી, પૂર્વકોટિ વર્ષ પ્રમાણ આયુ પામીને, તે પછી ઉત્કૃષ્ટ આયુ તેવીસ સારોપમ પ્રમાણ અનુતર દેવલોકમાં અનુભવી, ત્યાંથી આવેને બે સમયનો વિગ્રહ કરે, અહીં વિગ્રહના બે સમયમાંથી એક સમય પામના પૂર્વકોટિમાં જાણ્યો, એમ થવાથી તેવીસ સારોપમ ઉપર સમયાધિક પૂર્વકોટિ પ્રમાણ ઔદારિક શરીરના સંઘાતનો ઉત્કૃષ્ટ અન્તરકાળ થાય, ઉપરોક્તમાં પૂર્વકોટિ પ્રમાણ આયુવાળા નરકમાં અપ્રતિજ્ઞાન નરકમાં ઉત્પન્ન થવાને આજ પ્રમાણ પુનઃમરત્વમાં ઉત્પન્ન થવાથી અન્તરકાળ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર જાણ્યું.

સાદ્ગુણ પરલવના પ્રથમ સમયે પરિશાદ થાય.” એ વચનથી હ્રુદયક લવના પ્રથમ સમયે ઔદારિક શરીરનો સર્વ પરિશાદ કરે. તે પછી હ્રુદયક લવના અન્તે મરીને પુનઃ પણ પરલવના આઘ સમયે ઔદારિક શરીરનો સર્વ પરિશાદ કરે. એ પ્રમાણે ઔદારિક પરિશાદનું જઘન્ય અન્તર હ્રુદયક લવમાં એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ થાય, એજ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અન્તરમાં પણ એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ થાય કેમકે જ્યારે કોઈ સંયતિ મનુષ્ય મરીને દેવલવમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં ઉપર કહ્યા મુજબ આઘ સમયે ઔદારિક શરીરનો સર્વ પરિશાદ કરીને તેત્રીસ સાગરોપમતું આયુ અનુભવી પૂવકોટિ વર્ષ આયુવાળા મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થઈ, મરીને પુનઃ પણ પરલવના આઘસમયે સર્વ પરિશાદ કરે, ત્યારે તેને પૂર્વકોટિમાંથી એક સમય દેવલવાયુમાં નાખતા ઉત્કૃષ્ટ અન્તર તેત્રીસ સાગરોપમ ઉપર પૂર્વકોટિમાં એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ થાય, અને આપ તો બન્ને પક્ષમાં સંપૂર્ણ કહો છો તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:—અહીં હ્રુદયક લવના આઘ સમયે પરિશાદ નથી માન્યો, પરન્તુ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ પૂર્વ લવના છેલ્લા સમયે માન્યો છે, એજ પ્રમાણે દેવલવના આઘ સમયે પરિશાદ નથી, પણ સંયતિ મનુષ્યના ચરમ સમયે થાય છે. એ પ્રમાણે જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ પદમાં આદિમાં વ્યવહાર નયની અપેક્ષા અને અન્તે નિશ્ચય નયની અપેક્ષા માનતાં ભાષ્યકારના વચનમાં કંઈ વિરોધ નથી. આ પ્રમાણે વૃધ્ધો કહે છે, કે ગંભીરભાષી તેમનું તત્ત્વ તો કેવળી ભગવાન જાણે. એ પ્રમાણે ઔદારિક સંઘાત-પરિશાદ-અને ઉભયનો અન્તર કાળ કહ્યો. ૩૩૨૬-થી-૩૩૩૨

હવે વૈક્રિય શરીરના સંઘાત-પરિશાદ-અને ઉભયતું કાળ માન કહે છે,

વૈવિચિત્સંઘાઓ સમઓ સો પુણ વિવિવણાઈં.

ઓરાલિયાણમહવા દેવાઈંનાઈગહનમ્મિ જહણ્ણઓ ગઓ ॥૩૩૩૩॥

ઉક્કોસો સમયદુગં જો સમય વિવિવિવ મઓ વિઈં.

સમણ સુરેસુ વચ્ચૈં નિવિગ્ગહઓ તયં તસ્સ ॥ ૩૩૩૪ ॥

ઉમય જહનં સમઓ સો પુણ દુસમયવિવિવિવમયસ્સ ।

પરમયરાઈં સંઘાયસમયહીનાઈં તેત્તીસં ॥ દારં ॥ ૩૩૩૫ ॥

સંઘાયંતરસમઓ સમયવિવિવિવસ્સ તઈંયમ્મિ ।

સો દિવિ સઘાયયો તઈં વ મયસ્સ તઈંયમ્મિ ॥દારં ॥ ૩૩૩૬ ॥

ઉમયસ્સ ચિર વિવિવિવ મયસ્સ દેવેસવિગ્ગહગયસ્સ ॥દારં ।

સાહસ્સંતમુહુત્તં વિણ્હ વિ તસ્સકાલમુક્કોસં ॥ ૩૩૩૭ ॥

ગાથાર્થ:—વૈક્રિય શરીરનો સંઘાતકાળ જઘન્યથી એક સમયનો છે, તે ઔદારિક શરીરને વિકુર્વણ કરતાં થાય, અથવા દેવાદિકને આદિ મહુણમાં થાય. વૈક્રિય શરીરનો ઉત્કૃષ્ટ સંઘાતકાળ બે સમયનો છે, જે કોઈ ઔદારિક શરીરે એક સમય વિકુર્વિતે મરણ પામી બીજા સમયે વિમહુરહિત દેવગતિમાં જાય તેને તે હોય. વૈક્રિય શરીરના સંઘાત-પરિશાદ ઉભયનો જઘન્યકાળ એક સમયનો છે, તે બે સમય વિકુર્વિતે મરણ પામેલાને હોય છે; અને ઉત્કૃષ્ટકાળ સંઘાતન સમયહીન તેત્રીસ સાગરોપમનો હોય છે. વૈક્રિય સંઘાતનું જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે, તે એક સમય-ઉત્તર વૈક્રિય કરીને મરણ પામ્યા પછી

ત્રીજા સમયે દેવલોકમાં સંવાત કરતાં થાય, અથવા ત્રીજા સમયે મરનારને વિમુક્તિને ઉત્પન્ન થતાં થાય. વૈક્રિય સંવાત પરિશાદ ઉભયતુ અંતર (જાન્યથી એક સમયતુ છે.) તે અંતર્મુહૂર્ત વિકૃતિને મરણ પછી વિમુક્ત રહિત દેવગતિમાં ગએલાને હોય છે, તેથી પરિશાદતુ જાન્ય અંતર અંતર્મુહૂર્તતુ છે, અને (સંવાતાદિ) ત્રણેતુ ઉકુટ અંતર વનસ્પતિના કાળ જેટલું છે. ૩૩૩૩-થી-૩૩૩૭

વૈક્રિય શરીરનો જાન્ય સંવાતકાળ એક સમયનો છે, તે ઉત્તર વૈક્રિય પ્રાણીના ઔદારિક શરીરો તિર્યચ અથવા મનુષ્યને ઉત્તરવૈક્રિય કરતાં પ્રથમ એક સમયે સંવાત થાય છે તેની અપેક્ષાએ, અથવા દેવ-નારકીને વૈક્રિય શરીર મરણ કરના પહેલા સમયે સંવાત થાય છે, તેની અપેક્ષાએ વૈક્રિય સંવાતનો જાન્યકાળ એક સમયનો છે; તથા ઉત્કૃષ્ટ સંવાતકાળ બે સમયનો છે, તે આ પ્રમાણે. કોઈ ઔદારિક શરીરો પહેલા એક સમયે ઉત્તર વૈક્રિય કરીને મૃત્યુ પામી ત્રણગતિએ દેવલોકમાં જાય, ત્યાં પણ પહેલા સમયે વૈક્રિયસંવાત કરે, તેના છવને એક સમય આ ભવનો અને બીજો સમય કામાનો એમ ઉત્કૃષ્ટની બે સમયનો વૈક્રિયસંવાત કાળ થાય.

વૈક્રિયસંવાત-પરિશાદ ઉભયનો જાન્યકાળ એક સમયનો, અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ ત્રીજા સામરોપમનાં એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ છે. જ્યારે કોઈ ઔદારિક શરીરોને ઉત્તર વૈક્રિય આરંભ્યું થાય, તે પ્રથમ સમયે સંવાત કરે અને બીજા સમયે સંવાત પરિશાદ ઉભય કરીને મૃત્યુ પામે, ત્યાર તેને સંવાત પરિશાદ ઉભયનો જાન્ય કાળ એક સમયનો થાય. તથા ઉત્કૃષ્ટને કાળ તે બે સમય સામરોપમ એક સમય ન્યૂન પ્રમાણ ખાતર આ જાન્ય અપ્રાણીના મરણ નિમિત્ત બનેલો. વૈક્રિય પરિશાદનો જાન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ કાળ બે સમયનો છે એ પ્રમાણે વૈક્રિય સંવાત, પરિશાદ અને ઉભયનો કાળ છે.

આચાર્ય:—અહીં એ વિશેષણ પ્રથમ સમયે મરણ તો કરવાને કહ્યું છે. બીજા આદિ સમયોમાં અકસ્માત્ વૈક્રિયશરીર સમાસે કર્યા વિના પણ મરણ કહેલું છે, અહીં એવા અસમાસે વૈક્રિય શરીરવાળાનું મરણ બતાવવામાં કંઈ પ્રયોજન નથી એમ જણાવવાને ચિર શબ્દ ગ્રહણ કરીને સંપૂર્ણ અન્તર્મુહૂર્ત મરણ્યાદિ સંબંધી વૈક્રિય સ્થિતિકાળ કહેલ છે.

એક વખત વૈક્રિય પરિશાટ કરીને પુનઃ તેનો સર્વ પરિશાટ કરતા જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે. કેાઘ વૈક્રિય લઙ્ઘિવાન ઔદારિક શરીરી જીવ કેાઘ પ્રસંગે વૈક્રિય શરીર કરીને, કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી પર્યન્તે તેનો સર્વ પરિશાટ કરીને પુનઃ ઔદારિક શરીરનો આશ્રય કરે, ત્યાં અન્તર્મુહૂર્ત રહીને પુનઃ કારણવશાત્ વૈક્રિય શરીર કરે, ત્યાં અન્તર્મુહૂર્ત રહીને ફરી પાછો ઔદારિક શરીરમાં આવતા વૈક્રિયનો સર્વ શાટ કરે, એ પ્રમાણે થવાથી વૈક્રિય શરીર સંબંધી પરિશાટનું અન્તર ઔદારિક વૈક્રિયશરીરગત એ અન્તર્મુહૂર્ત થાય, આ એ અન્તર્મુહૂર્તનું અહીં એક મોટું અન્તર્મુહૂર્ત કહ્યું છે. તેથી વૈક્રિયપરિશાટનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્ત કહેવામાં કંઈ કાષ નથી.

એ પ્રમાણે વૈક્રિયસંઘાત, સંઘાત-પરિશાટ ઉભય, અને પારિશાટનું જઘન્ય અન્તર કહ્યું. તથા એ ત્રણેનો ઉત્કૃષ્ટ અન્તરકાળ વનસ્પતિના કાળ જેટલો છે. જ્યારે કેાઘ જીવ વૈક્રિય શરીરનાં સંઘાતાદિ ત્રણે કરીને વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં અનન્તો કાળ ગુમાવીને, તેમાંથી નીકળ્યા પછી, પુનઃ પણ કેાઘ વખત વૈક્રિય શરીર પામીને તેના સંઘાતાદિ ત્રણે કરે, ત્યારે તે અપેક્ષાએ એ સંઘાતાદિ ત્રણેનો ઉત્કૃષ્ટ અન્તર કાળ અનન્ત ઉત્સર્પિણ અવસર્પિણિરૂપ વનસ્પતિકાળ પ્રમાણ થાય છે. ૩૩૩૩-થી-૩૩૩૭.

હવે આહારક-તૈજસ-અને કાર્મણ સંબંધી સંઘાતાદિનો વિચાર કરે છે.

આહારોમયકાલો દુવિહો અન્નરતિયં જહન્નં ચ ।

અંતોમુહુત્તમુક્કોસમદ્વપરિયદ્દમૂળં ચ

॥ ૩૩૩૮ ॥

તેયા-કમ્માણં પુણ સંતાણઅણાઙ્ગો ન સંઘાઓ ।

મવાણ હોજ સાહો સેલેસીચરિમસમયમ્મિ ॥૩૩૩૯॥ભા૦ ૧૭૨ ॥

ઉમયં અણાઙ્ગ-નિહણં સંતં મવાણ હોજ કોસિંચિ ।

અંતરમણાઙ્ગમાવાદચ્ચંતવિઓગઓ ય ણેસિં ॥૩૩૪૦॥ભા૦ ૧૭૩ ॥

ગાથાર્થ:—આહારક સંઘાત-પરિશાટ ઉભયનો કાળ એ પ્રકારે છે, આહારક સંઘાતાદિ ત્રણેનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું, અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપુરુષાળ પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન છે. તૈજસ-કાર્મણ સંતાનથી અનાદિકાલીન હોવાથી તેનો સંઘાત નથી, ભવ્યજીવોને રોગે-શીના ચરમ સમયે પરિશાટ થાય છે, (સંઘાત-પરિશાટ) ઉભય અભવ્યોને અનાદિ-અનન્ત છે, કેટલાક ભવ્યોને અનાદિ-સાન્ત છે. અભવ્યોને તે અનાદિ-નિંદ્રા હોવાથી અને ભવ્યોને અત્યન્ત વિયોગ થવાથી તેમનું અન્તર નથી. ૩૩૩૮-થી-૩૩૪૦

આહારક શરીરનો સંઘાત અને પરિશાટ દરેક એકેક સમયનાં છે, તથા તેના સંઘાત-પરિશાટ ઉભયનો કાળ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ એ પ્રકારે છે. તે અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જણવું, પણ જઘન્યપક્ષે નાનું અને ઉત્કૃષ્ટપક્ષે મોટું અન્તર્મુહૂર્ત સમજવું. કેમકે આહારક શરીરની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તનીજ છે.

એક વખત કરેલું આહારક શરીર કાર્ય પૂર્ણ થએ ચેાડ પૂર્વકર તછડે, પછી પુનઃ પ્રયોજનવશાત્ અન્તર્મુહૂર્ત પછી ફરી આહારક શરીર કરે, ત્યારે તે સંઘાત, પરિશાદ અને ઉભયનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું થાય. અને એ ત્રણેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અર્થ પુરૂષાળ પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન હોય છે. તે જ્યારે કોઈ ચેાડ પૂર્વકર આહારક શરીર કરીને પ્રમાદથી પતિત થઈ વનરૂપતિ આદિમાં યથોક્તકાળ રહીને પુનઃ ચેાડ પૂર્વકર આહારક શરીર કરે, ત્યારે તે અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ એટલેા કાળ અન્તર થાય.

તૈજસ-કાર્મણનો સંઘાત નથી થતો, કેમકે સંતાન ભાવે તે અનાદિ કાળથી પ્રવર્તે છે, અને સંઘાત તો શુભમાણ શરીરના પ્રથમ સમયે થાય છે. વળી સર્વે પરિશાદ પછી તેનો અભવ્યોને નથી, કેમકે તે તો ત્યજ્યમાન શરીર વિષય છે, પરન્તુ કેટલાક ભગ્ય છોતો રોલેશીના છેલ્લા સમયે તેનો સર્વ પરિશાદ થાય છે તેનો કાળ એક સમયનો છે. તથા તૈજસ-કાર્મણના સંઘાત-પરિશાદ ઉભયનો અભવ્યોને અનાદિ-અનન્ત હોવાથી તેનો ત્યાગ નથી થતો, અને કેટલાક ભવ્યોને મોક્ષગમન વખતે તેનો સર્વથા ત્યાગ થાય છે, તેથી તેમને તે અનાદિ-સાંત છે. પણ પુનઃ તેમનું મહણ ન થવાથી અન્તર નથી. કેમકે તૈજસ-કાર્મણનું પુનઃ મહણ થાય, ત્યારે અન્તર થાય, તેનું તેમને નથી. ૩૩૩૮-થી-૩૩૪૦.

એ પ્રમાણે સજીવ પ્રયોગ પ્રશ્ન કહ્યું, હવે અજીવ પ્રયોગપ્રશ્ન કહે છે.

અજીવિણં કારણં નેમં પડ-સંલ-સમક-શૂણાણં ।

સંગાવમ-પડિમાડજાગમ્યં તદ નોમયં વેદ ॥ ૩૩૪૧ ॥

ન ન નિર્જીવાણં કીદૃઃ જીવણમોમત્રો તં તં ।

અનાદિ-અનન્ત-કાર્મણ વાતિ તદ્ જીવકારણં વિ ॥ ૩૩૪૨ ॥

અર્થઃ-પડનું સવાવન, નાંજનું પરિશાદન, અને સજીવનું સંલ-પરિશાદન તથા પડનું નાંજનું અજીવકારણ મનનું. સજીવનું સવાવન-પરિશાદ ઉભય નથી થતું. એ પ્રમાણે ઉભય અવસ્થામાં જે જે અજીવોનાં વર્તીકાં કરાય, અથવા જે જે કાર્મણ કરાય, તે તે માં અજીવકારણ છે ૩૩૪૧-થી-૩૩૪૨.

॥ ૩૩૪૨નું અમારું ॥

તેઓનું કરણ સંભવે) કારણ કે પર્યાય દ્રવ્યથી અનન્ય છે. અથવા ઉપચાર માત્રથી પણ ક્ષેત્રકરણ કહેવાય. જેમ લોકમાં શાસિકોનાદિ કરવાનું કહેવાય છે, તેમ અથવા (ક્ષેત્રનું કરણ તે ક્ષેત્રકરણ, એમ ન માનતાં, ક્ષેત્રમાં જે કરણ તે ક્ષેત્રકરણ એમ સમજીને) જે ક્ષેત્રમાં પુન્યાદિનું કરણ, તે ક્ષેત્રકરણ, એ વાત સિદ્ધ છે, જેમકે આ શત્રુજ્યાદિ ક્ષેત્ર પવિત્ર છે. અહીં પુન્ય કરવાના સંબંધ માત્રથી તે પુન્યકરણ ક્ષેત્ર કહેવાય છે ૩૩૪૩-થી-૩૩૪૫.

હવે કાળકરણ કહે છે.

જં વત્તળાઙ્ઠુવો કાલો દવ્વસ્સ ચેવ પજ્ઞાઓ ।

તો તેણ તસ્સ તમ્મિ વ ન વિરુદ્ધં સવ્વહા કરણં ॥ ૩૩૪૬ ॥

અહવેહં કાલકરણં બવાઙ્ઠ જોઙ્ઠિસિયગઙ્ઠવિસેસેણં ।

સત્તવિહ તત્થ ચરં ચડવિવહં થિરમખલાયં ॥ ૩૩૪૭ ॥

બવં ચ બાલવં ચેવ કોલવં તીઙ્ઠવલો ય ણં ।

ગરોહિ વણિયં ચેવ વિઠ્ઠી હવઙ્ઠ સત્તમા ॥ ૩૩૪૮ ॥

પક્ખતિહ્ઓ દુગુણિયા દુરૂવરીહયા ય સુક્કપક્ખમ્મિ ।

સત્તહિણ્ણ દેવસિયં તં ચિય રૂવાહિયં રત્તિં ॥ ૩૩૪૯ ॥

સડાણિ ચડપ્પય નાગં કિંત્યુઘં ચ કરણં થિરં ચડહા ।

વહુલચડ્ઢસિરત્તિં સડગી સેસં તિયં કમસો ॥ ૩૩૫૦ ॥ દારં

ગાથાર્થ:—જે વર્તનાદિ રૂપ કાળ છે, દ્રવ્યનોજ પર્યાય છે. તેથી (જેમ દ્રવ્યનું તેમ કાળનું પણ) કરણ સર્વથા વિરુદ્ધ નથી. કાળ વડે કરણ, કાળનું કરણ અથવા કાળને વિષે કરણ તે કાળકરણ કહેવાય અથવા બનાદિ રૂપ જ્યોતિષ્ક ગતિ વિશેષ વડે કાળકરણ છે, તેમાં સાત પ્રકારે ચર અને ચાર પ્રકારે સ્થિર કરણ છે તે નિયમિત તીથિમાં રાત્ર અને દિવસ હોય છે તે બન, બાહર, કૌસલ, તૈતિય, ગર, વણિજ, અને સાતમું વિષ્ટિ એ સાત ચર કરણ છે. પક્ષની તિથિઓને બમણી કરીને સાત ભાગે વહેંચતાં જે આવે તે કૃષ્ણ પક્ષમાં દેવસિકકરણ જાણુ, અને તેમાં એક રૂપ અધિક કરવાથી રાત્રિકરણ જાણુ, શુક્લપક્ષમાં તીથિઓને બમણી કરીને બે બાદ કરવાથી દેવસિકરણ થાય અને તેમાં એક રૂપ અધિક કરવાથી રાત્રિકરણ જાણુ. શકુનિ, ચતુષ્પદ, નાગ, અને કિંસ્તુબ્ધ એમ ચાર પ્રકારનું સ્થિર કરણ છે. કૃષ્ણ ચતુર્દશી ની રાત્રિએ (સદા અચસ્થિત) શકુનિ કરણ હોય છે, બાકીનાં ત્રણ અતુકમે (અમાવાસ્યાના દિવસે ચતુષ્પદ, રાત્રિએ નાગ, અને પ્રતિપદાના દિવસે કિંસ્તુબ્ધ કરણ) જાણવાં. ૩૩૪૬-થી-૩૩૫૦

હવે ભાવકરણનું સ્વરૂપ કહે છે.

ભાવસ્સ વ ભાવેણ વ ભાવે કરણં ચ ભાવકરણં તિ ।

તં જીવાજીવાણં પજ્ઞાયવિસેસઓ વહુહા

॥ ૩૩૫૧ ॥

અપરપ્પઓગજં જં અજીવરૂવાઇપજ્જયાવત્ય ।

તમજીવભાવકરણં તપ્પજ્જાયપ્પણાવિક્કલ ॥ ૩૩૫૨ ॥

કો દવ્વવીસસાકરણઓ વિસેસો ઇમસ્સ નણુ મણિયં ।

ઇહ પજ્જાયાવેક્કલા દવ્વદ્વિયનયમયં તં ચ ॥ ૩૩૫૩ ॥

ઇહ જીવભાવકરણં સુયકરણં નો સુયામિહાણં ચ ।

સુયકરણ દુવિયપ્પં લોહ્ય લોહત્તરં ચેવ ॥ ૩૩૫૪ ॥

વહ્ધાવહ્ધં ચ પુણો સત્યાસત્યોવપ્પસમેયાઓ ।

એકેકં સદ્ધનિસીહકરણમેયં મુણેયવ્વં ॥ ૩૩૫૫ ॥

ગાથાર્થ:-ભાવતું કરણ, ભાવવડે કરણ, અથવા ભાવને વિષે કરણ તે ભાવકરણ છે. એ ભાવકરણ એવ-અણવના પર્યાય વિશેષથી બહુ પ્રકારનું છે. જે પરપ્રગોળ સિવાય પાંચે ઇન્દ્રિયનુપાદિ અણવના રૂપાદિ પર્યાયોની અવસ્થા તે તત્પર્યાય મૂખ્યાતાની અપજ્ઞાએ અણવ ભાવકરણ છે. દ્રવ્ય વિસ્તારાકરણથી આનો શો ભેદ છે? (એમ પૂછવામાં આવી, તે) કહેવું જ છે કે અહીં પર્યાયની અપેક્ષાએ (ભાવકરણ કહ્યું છે,) અને ત્યાં દ્રવ્યારિત નયની અપેક્ષાએ તે માન્યું છે. એવ ભાવકરણ એ પ્રકારે છે. શ્રુત જ્ઞાન ભાવકરણ પણ નોત્રુતજ્ઞાનજ્ઞાન જન્મ (નુતજ્ઞાન સિવાયનાં યીજ્ઞ જ્ઞાનો, ગુરુપાઠશાદિ દે કરતા નથી) પણ તે સ્વતઃ જ્ઞાન છે તેથી તેઓ એવભાવ છતાં પણ અહીં કરણરૂપે નથી કહેલા. અજ પ્રમાણ સંપ્રદાશાદિ એવ ભાવના પણ એકાન્તે પરાધીન નથી, તેઓ તેને પણ કરણરૂપે નથી કહેલ.) નોત્રુતજ્ઞાન જન્મ એ પ્રકારે છે, હાકિક અને હાકિતર પુનઃ તેઠ્ઠરું સાન્ન અને અસાન્ન સ્થાના ઉપદેશથી બદલવા અબદ એમ એ પ્રકાર છે. તથા એ અપ્રમાદ અપ્રમાદ અને નિર્દોષવચ્ચ એમ પણ એ પ્રકારે જાણવું, ઉપાર થી ઉપપા.

સર્વં પિ જહાજોગં નેયં ભાવકરણં વિસેસેણ ।

સુય-વદ્ધ-સદ્કરણં સુયસાપાદયં ન ચારિત્તં ॥ ૩૩૬૧ ॥

ગુણકરણં ચારિત્તં તવ સંજમગુણમયં તિ કાઠ્ઠણં ।

સંભવઓ સુયકરણં સુપસત્યં જુંજનાકરણં ॥ ૩૩૬૨ ॥

ગાથાર્થ:-ઉક્તિવિશેષ, પ્રગટ પાઠ અથવા ઉદાત્તાદિ સ્વર વિશેષ તે શબ્દકરણ કહેવાય; અને જેનો અર્થ ગૂઢ હોય, અથવા (નિર્ણય અબ્યયનની પેઠે) જેના સૂત્ર અને અર્થ અપ્રગટ હોય તે નિર્ણયકરણ કહેવાય મદનોનાં અંકિક પ્રત્યંકિકાદિ કરણો, તે ઉપદેશ માત્ર રૂપવૈકિક અમદ્ર શ્રુતકરણ જાણનાં, અને મરદેરી માતા, વનસ્પતિમાંથી નીકળીને સિદ્ધ થયાં ઇત્યાદિ પાંચસેં આદેશો, તે લોકોત્તર અમદ્ર શ્રુતકરણ જાણનાં. અહીં ભાવકરણના અધિકારમાં શબ્દાદિ દ્રવ્યકરણ કહેવાતું શું પ્રયોજન છે? (એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર) કહીએ છીએ કે ત્યાં શબ્દાદિ દ્રવ્યકરણમાં પણ શબ્દ વિશિષ્ટ ભાવશ્રુતજ કહેલ છે. (તેથી કંઈ દાષ નથી.) નોશ્રુતમાનકરણ એ પ્રકારે છે, શુશ્રુકરણ અને યોજનાકરણ. તપ સયમાદિતું કરતું, અથવા મૂનોત્તર શુશ્રુતું કરતું તે શુશ્રુકરણ કહેવાય તથા સત્યાદિ ચાર પ્રકારે મન, ચાર પ્રકારે વચન, અને આદારિક મિશ્રાદિ સાત પ્રકારે કાયાની ક્રિયા એમ પંદર પ્રકારે યોજનાકરણ છે. નામાદિ છ પ્રકારના કરણમાંથી આ સામાયિકકરણ કયું કરણ છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તે યથાસંભવ છએ પ્રકારનું કરણ અને જાણવું, વિશેષે કરીને ભાવકરણ જાણવું તેમાં એ શ્રુતકરણ, બદ્ધશ્રુતકરણ, અને શબ્દકરણ રૂપ શ્રુતસામાયિક છે, ચારિત્રસામાયિક નથી; ચારિત્રસામાયિક તો તપ સયમ શુશ્રુતમક હોવાથી શુશ્રુકરણ રૂપ નોશ્રુતભાવકરણ (નો પ્રથમ ભેડ) કહેવાય, અથવા યથાસંભવ પ્રશસ્ત મન, વચન, કાયરૂપ હોવાથી તે યોજનાકરણ (નોશ્રુતભાવકરણનો બીજો ભેડ) કહેવાય. ૩૩૫૬ થી ૩૩૬૨

હવે કૃતાકૃતાદિ સાત અનુયોગદ્વારે વડે સામાયિક કરણનો વિચાર કરે છે.

કયાકયં કેગ કયં કેસુ વ દવ્વેસુ કીરઈ વાવિ ।

કાહે વ કારઓ નયઓ કરણં કઙ્કિહં કહં (વ) ? ॥૩૩૬૩-૧૦૩૯-૩૪૫॥

કિં કયવક્ત્યં કીરઈ કિંવાનો મગહ સગ્ગહા દોસો ।

કયમિહ સવ્ભાવાઓ ન કીરણં ચિરકયવદુ વ ॥ ૩૩૬૪ ॥

નિચ્છકિરિયાપસંગો કિરિયાવેફહુમરિણિઠા વા ।

અકય-કય-કજ્ઞમાણવવપ્પસાભાવયા નિચ્છે ॥ ૩૩૬૫ ॥

અકય પિ નેય કીરઈ અચ્ચનાભાવઓ સ્વપુક્કં વ ।

નિચ્છકિરિયાઈદોસા સવિસેસયરા ય સુગ્ગમ્મિ ॥ ૩૩૬૬ ॥

સદસદુમયદોસાઓ સર્વં કીરઈ ન કજ્ઞમાણં પિ ।

ઈહ સવ્વહા ન કીરઈ સામાદયમઓ કઓ કરણં ? ॥ ૩૩૬૭ ॥

નણુ સવ્વહા ન કીરઈ પહિસેહમ્મિ વિ સમાગમેવેદં ।

પહિસેહસાભાવે પહિસિદ્ધં કેગ સામાદયં ? ॥ ૩૩૬૮ ॥

- अह कयमकयं न कयं न कज्जमाणं कयं तहावि कयं ।
 पडिसेहवयणमेयं तह सामईयं पि को दोसो ? ॥ ३३६९ ॥
 अकयमसुद्धनयाणं निच्चत्तणओ नभं व सामाईयं ।
 सुद्धाण कयं घड इव कयाकयं समयसम्भावो ॥ ३३७० ॥
 कीरइ कयमकयं वा कयाकयं वेह कज्जमाणं वा ।
 कज्जमिह विवक्खाए न कीरए सव्वहा किंचि ॥ ३३७१ ॥
 रुवि त्ति कीरइ कओ कुंभो संठाणसत्तिओ अकओ ।
 दोहि वि कयाकओ सो तस्समयं कज्जमाणो त्ति ॥ ३३७२ ॥
 पुव्वकओ उ घडतया परपज्जाएहिं तदुभएहिं व ।
 कज्जतो य पडतया न कीरए सव्वहा कुंभो ॥ ३३७३ ॥
 वोमाइ निच्चयाओ न कीरई दव्वयाइ ना सव्वं ।
 कीरइ य कज्जमाण समए सव्वं सपज्जयओ ॥ ३३७४ ॥
 उप्पाय-ट्टिई-भंगस्सभावओ इय कयाकयं सव्वं ।
 'सामाईयं पि एं उप्पायाईसहां नि ॥ ३३७५ ॥
 (नयु) इयमणव्वंतएज्जायंतएनिसेसणार्हिं जुज्जेज्ज ।
 उप्पायाइमहां न उ सामा इयं गुणो नग्गहा ॥ ३३७६ ॥
 सो उप्पाओ उप्पण एव विगमो य विगय एहि ।
 किं तेममम जेणित्ठ कयाकयादेसया होज्जा ? ॥ ३३७७ ॥
 नं चिय इव्याच्यत्तो पज्जाओ तं न निविहयज्जां ।
 सो सो वि निह्वो निय ततो य कयाकयसहाओ ॥ ३३७८ ॥
 जइय ज्जंतओ विगमुणाए वि ज्जमाप्रण ।
 निव्वं कयाकयमओ ह्वं पणज्जयाओ वा ॥ ३३७९ ॥
 तइ इण्णिदंतओ य-विमवे नि पण्णिममाप्रण ।
 निव्वं कयाकयमओ माप्रइय पण्णिमाओ सा । ॥ ३३८० ॥
 दव्वदव्वउह सा पट्ठम कसमकसमदय दामइय ।
 दव्वदव्वउहो कयमदय नानाजगहिं ॥ ३३८१ ॥

એમ કહેવામાં આવે, તો વસ્તુની સર્વદા સત્તા માની ગણાય, અને તેથી જે સર્વદા સત્ હોય, તે આકાશની પેઠે નિત્ય હોય છે.) નિત્ય વસ્તુમાં આ અકૃત છે, આ કરાએલ છે, અને આ કરાતું છે ઈત્યાદિ વ્યવહાર ન થાય. આકાશપુષ્પની પેઠે અત્યન્ત અભાવને વીધે નહિ કરેલું પણ કરાતું નથી, કેમકે એથી વિશેષતર નિત્ય ક્રિયાદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. (ક્રિયામાણ કરાય છે, એમ ત્રીજી પક્ષ કહેવામાં આવે, તો તે ક્રિયામાણ વસ્તુ સત્ છે? અસત્ છે? કે સદસત્ છે? જે સત્ હોય, તો કૃતપક્ષમાં કહેલા દોષો પ્રાપ્ત થશે, અસત્ હોય તો અકૃતપક્ષના દોષો પ્રાપ્ત થશે, અને સદસત્ હોય તો ઉભયપક્ષના દોષો પ્રાપ્ત થશે.) એમ સદ્-અસદ્-અને ઉભયના દોષથી ક્રિયામાણ પણ કરાતું નથી. માટે સામાયિક કોઈપણ પ્રકારે સર્વથા કરાતું નથી, એટલે તેનું કરણ ક્યાંથી હોઈ શકે? (એ પ્રમાણે જે કોઈ કહેવા માગે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે) જે સર્વથા પ્રકારે સામાયિક નથી કરાતું, તો પ્રતિવેધમાં પણ એ દોષો સમાન છે, પ્રતિવેધના અભાવે શા વડે સામાયિકનો પ્રતિવેધ કર્યો? આ પ્રતિવેધ વચન છે, તે કરેલું કરાતું નથી, અકૃત કરાતું નથી, તેમ ક્રિયામાણ પણ કરાતું નથી, તો પણ કોઈ ઉચ્ચારણાદિ પ્રકારે આ પ્રતિવેધ વચન કરાય છે. (એમ કહેવામાં આવે તો) જેમ કોઈ પણ પ્રકારે એ પ્રતિવેધ કરાય છે, તેમ આ સામાયિક પણ ગમે તે પ્રકારે કરાય છે, એમ માનવામાં શા દોષ છે? નૈગમાદિ અશુદ્ધ નયોના મતે આકાશની પેઠે સામાયિક નિત્ય હોવાથી અકૃત છે, અને ઋણસૂત્રાદિ શુદ્ધ નયોના અભિપ્રાયે ઘટની પેઠે સામાયિક કરાએલું છે, પરંતુ સમય સદ્ભાવથી તો કૃતાકૃત સામાયિક કરાય છે. અહીં લોકમાં વિવક્ષાવશાત્ કોઈ કાર્ય કરેલું કરાય છે, કોઈ કાર્ય નહિ કરેલું કરાય છે, કોઈ કૃતાકૃત કરાય છે, કોઈ ક્રિયામાણ કરાય છે અને કોઈ કાર્યવિવક્ષાવશાત્ સર્વથા પ્રકારે નથીજ કરાતું. ઘટ રૂપી હોવાથી તદ્દરૂપપણે કરેલો કરાય છે; કેમકે મૃત્પિંડાદિ અવસ્થામાં પણ રૂપાદિ હોય છે) આકાર અને જળધારણાદિ શક્તિ વડે નહિ કરાએલો ઘટ કરાય છે. રૂપવડે અને સંસ્થાન શક્તિવડે કૃતાકૃત ઘટ કરાય છે, અને તે સમયે (ઉત્પત્તિ સમયે) ક્રિયામાણ કરાય છે. તથા પૂર્વકૃત ઘટ ઘટપણે નથી કરાતો, પટાદિ પરપર્યાયોવડે નહિ કરાએલો ઘટ નથી કરાતો, (પરપર્યાયોવડે વસ્તુને ન કરી શકાય.) સ્વ-પર પર્યાયોવડે ઘટ કૃતાકૃત પણ કરાતો નથી. (સ્વપર્યાયો પૂર્વે કરેલા છે, અને પરપર્યાયો પૂર્વે નહિ કરાએલા હોવાથી કરી શકાયજ નહિ.) ક્રિયામાણ ઘટ (ઉત્પત્તિ સમયે) પટપણે નથી કરાતો. (એ પ્રમાણે કૃતાદિ ચાર પ્રકારે વસ્તુનું ક્રિયામાણ અક્રિયામાણ પણું જણાયું.) અથવા આકાશ-આત્મા આદિ વસ્તુઓ નિત્ય હોવાથી કરાતી નથી, અથવા આકાશાદિ સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યપણે સદા અવસ્થિત હોવાથી નથી કરાતી, અને સર્વ વસ્તુ સ્વપર્યાયથી ક્રિયામાણ કરાય છે, કેમકે દરેક સમયે જુદા જુદા સ્વપર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-સ્થિતિ-અને વ્યયસ્વભાવવાળી હોવાથી કૃતાકૃત સ્વભાવવાળી છે; એજ પ્રમાણે સામાયિક પણ ઉત્પાદાદિ સ્વભાવવાળું હોવાથી કૃતાકૃત કરાય છે. (અહીં કલ્પ્ય એમ પૂછવામાં આવે, કે) દ્રવ્યથી અભિન્ન પર્યાયાન્તર વિશેષણોવડે દ્રવ્યને ઉત્પાદાદિ સ્વભાવ ધરી શકે, પણ સામાયિકને ન ધટે, કેમકે તે ગુણ છે. તે ગુણ ઉત્પન્ન થયો હોય તો ઉત્પન્નજ કહેવાય. (પણ વિગત કે અવસ્થિત ન કહેવાય.) અને વિગત હોય તો વિગતજ કહેવાય. (પણ ઉત્પન્ન કે અચ્ચસ્થિત ન કહેવાય.) અહીં એનું શું વચ્ચે છે, કે બેથી કૃતાકૃત આદેશ થાય? (કૃતાકૃત સ્વરૂપ કહેવાય) એ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે તો પર્યાય દ્રવ્યથી અભિન્ન છે, અને તે દ્રવ્ય ઉત્પાદાદિ ત્રણ સ્વભાવવાળું છે, તેથી તે પર્યાય પણ ત્રણ સ્વભાવવાળોજ છે અને તેથી કરીને તે કૃતાકૃતસ્વભાવવાળો છે. અથવા જેમ ધરાદિકમાં રક્તાદિ રૂપથી ચેતાદિ રૂપાન્તરનો નારા અને ઉત્પાદાદિ ત્રિરૂપતા થાય છે અને

તેથી કૃતાકૃતરૂપતા ઘટે છે) તેવી રીતે પરિણામાન્તરથી (ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિવડે પરિણામ પામતા સામાયિક ગુણના) પૂર્વ પરિણામનો નાશ અને ઉત્તર પરિણામનો ઉત્પાદન થવા છતાં પણ પરિણામ સામાન્ય નિત્ય હોય છે, (આથી સામાયિક ગુણની નિરૂપતા થાય છે, તેથી તે કૃતાકૃત સ્વરૂપવાળું છે, અથવા પરગુણની અપેક્ષાએ તેનું કૃતાકૃતપણું છે, અથવા દ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ એ ચારની અપેક્ષાએ) સામાયિક કૃત અને અકૃત છે. એક પુરુષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સામાયિક કૃત છે, કેમકે સાર્વત્રિક સંપર્કબંધિત છે,) અને અનેક પુરુષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (અનાદિ અપર્યંત સિત્ત હોવાથી) અકૃત છે અને ભરત ઐશ્વર્ય ક્ષેત્રને આશ્રીને સામાયિક કૃત છે. માહાવિરોહ ક્ષેત્રને આશ્રીને અકૃત છે અને ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલને આશ્રીને અકૃત છે અને ભાતથી તે એક પુરુષના ઉપયોગને આશ્રીને કૃત છે અને અનેક પુરુષના ઉપયોગ આશ્રીને અકૃત છે. ૩૩૬૩ થી ૩૩૮૧.

હવે સામાયિક "કોણે કર્યું" એ દ્વાર કહે છે.

કેણ કયં તિ ય વવહારઓ જિણિદેહિ ગણરેહિ ચ ।

તસ્સામિણા ડ નિચ્છયનયસ્સ તત્તો જગોડણન્નં ॥ ૨૨૮૨ ॥

નણુ નિગમે કય ચિય કેણ કયં તં તિ કા પુણો પુચ્છા ?

મગ્ગદ્, સ વજ્જકતા રૂંતરંગો નિસેસોયં ॥ ૨૨૮૨ ॥

નદા સંત્રાકતા તત્તેદ પયોજ્જકારગોડમિમ્મો ।

નદોદ મવ્વહામ્મપરિણામાગ્ગન્નલ્લો તિ ॥ ૨૨૮૪ ॥

કર્તા છે, ક્રિયામાણપણાને લીધે કર્મરૂપ સામાયિકથી અનન્ય હોવાથી કર્મ છે, કરણભૂત જે અધ્યવસાય વડે તે સામાયિક કરે છે, તે અધ્યવસાયથી તે અભિન્ન હોવાથી કરણ છે. ગુરુવડે તેને સામાયિક અપાય છે, તેથી તે સંપ્રદાન છે એનાથી શિષ્ય પરંપરાએ સામાયિક પ્રવર્તશે તેથી તે અપાદાનરૂપ છે, ચોતાના પરિણામમાં સામાયિક ધારી રાખી છે, તેથી તે અધિકરણ છે એ પ્રમાણે સર્વકારક પારણામથી સામાયિક કર્તા અનન્યરૂપ છે

શિષ્ય:—ભગવન્ ! જે અન્તરંગ પ્રયોજ્ય, સર્વકારક પરિણામથી અનન્યરૂપ સાધુ આદિને અહીં કર્તા તરીકે કહેલ છે; તો “ જિનેશ્વર અને ગણધરોએ તે કરેલું છે.” એમ અહીં શા માટે કહ્યું છે ?

આચાર્ય:—જિનેશ્વર પણ સામાયિકના અન્તરંગ કર્તા છે, સર્વકારક પરિણામથી અનન્યપણું તેમને પણ પ્રાય: વિરૂદ્ધ નથી, કેમકે તેમણે પણ સામાયિક કરેલું છે અને ગણધરો તો પ્રયોજ્ય કર્તા છે, કેમકે તેઓ જિનેશ્વરથી બોધ પામેલા છે. તેથી જિનેશ્વર અને ગણધરોનો અહીં ઉપન્યાસ કર્યો છે, તે કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. ૩૩૮૨-થી-૩૩૮૪

હવે “ કયા દ્રવ્યોમાં તે સામાયિક કરાય છે ? ” તે દ્વાર કહે છે.

દવ્વેસુ કેસુ કોરડ સામઇયં નેગમો મણુણેસુ ।

સયણાઇણસુ ભાસડ મણુણપરિણામકારણઓ ॥ ૩૩૮૫ ॥

નેગંતેણ મણુનં મણુણપરિણામકારણં દવ્વં ।

વભિચારાઓ, સેસા વિંતિં તઓ સવ્વદવ્વેસુ ॥ ૩૩૮૬ ॥

નણુ મણિયમુવગ્ધાણ કેસુ તિં ઇહં કઓ પુણો પુચ્છા ? ।

કેસુ તિં તત્થ વિસઓ ઇહ કેસુ ટ્ઠિઅસ્સ તલ્લામો ॥ ૩૩૮૭ ॥

તો કિહ સવ્વદવ્વાવત્થાણં જાઇમિત્તવયણાઓ ।

ધમ્માઇસવ્વદવ્વાધારો સવ્વો જઓડવસ્સં ॥ ૩૩૮૮ ॥

વિસઓ વ ઉવગ્ધાણ કેસુ તિં ઇહં સ એવ હેઝ તિં ।

સદ્દેય-નેય-કિરિયાનિવંધણં જેણ સામઇયં ॥ ૩૩૮૯ ॥

અહવા કયાકયાઇસુ કજ્જં કેણ કયં વ કત્તત્તિ ।

કેસુ તિં કરણભાવો તદ્દપત્થે સત્તમિ કાઁ ॥ દારં ॥ ૩૩૯૦ ॥

ગાથાથ:—કયા દ્રવ્યોમાં સામાયિક કરાય છે ? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) નેગમનય કહે છે કે આસન-શયનાદિ મનોજ્ઞ દ્રવ્યોમાં રહેલાને કરાય છે; કેમકે તે મનોજ્ઞપરિણામના કરણભૂત છે રોષ સંપ્રહાદિનયો કહે છે કે એકાન્તે મનોજ્ઞ દ્રવ્ય જ મનોજ્ઞ પરિણામનું કારણ છે એમ નહિ, (કેમકે મનોજ્ઞ દ્રવ્યમાં છતાં પણ કોઈકને અમનોજ્ઞ પરિણામ થાય છે, અને કોઈકને અમનોજ્ઞ દ્રવ્યમાં પણ મનોજ્ઞ પરિણામ થાય છે.) એ પ્રમાણે વ્યભિચાર દોષ આવે છે, તેથી સર્વ દ્રવ્યોમાં રહેલાને સામાયિક કરાય છે-થાય છે પૂર્વે ઉપોદ્ધાતમાં “ શામાં સામાયિક ધાય છે ? ” એમ કહેલું જ છે, તે છતાં પુનઃ અહીં એ પ્રશ્ન શામાટે કરવામાં આવે છે ? (એમ કહેવામાં આવે, તો) ત્યાં કયા દ્રવ્ય-પર્યાયો સામાયિકનાં વિષય છે, એમ કહ્યું છે; અને અહીં કયા દ્રવ્યોમાં રહેલાને સામાયિકનો લાભ થાય ? એમ કહ્યું છે.

(૪૭૬) 'સામાયિકનો કરનાર ક્યારે થાય છે?' આ પ્રશ્નનો નયોના અભિપ્રાય ઉત્તર.

(એટલો તેમાં અને આ પ્રશ્નમાં તફાવત છે. (શેષ સંપ્રદાદિનયો કહે છે કે સર્વ દ્રવ્યોમાં રહેલાને સામાયિક થાય છે, એ કથનથી) સર્વ દ્રવ્યોમાં સામાયિકતું અવસ્થાન કેવી રીતે હોઈ શકે? (કોઈ પણ વસ્તુ આકાશાદિ સર્વ દ્રવ્યે માં નથી રહેતી.) એ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે, તો જાતિ માત્ર વચનથી અહીં સર્વ દ્રવ્ય કહેલ છે, (સર્વ દ્રવ્યના એક કેસમાં પણ દ્રવ્યત્વ જાતિ માત્ર હોય છે.) (શું દેશથી પણ સર્વ દ્રવ્યનો આધાર કોઈ હોય છે? હા.) કેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યનો આધાર અવશ્ય સર્વ જીવલોક છે. અથવા ઉપોદ્યાતની અંદર (કેષુએ પ્રશ્નમાં) સામાયિકનાં સર્વ દ્રવ્યો વિષયપણે કહેલાં છે, અને અહીં હેતુ મૂલ સર્વ દ્રવ્યોમાં સામાયિકનો લાભ થાય છે, એમ કહ્યું છે કેમકે શ્રદ્ધેય-જ્ઞેય-અને ક્રિયારૂપ હેતુ માળું સામાયિક છે. (અને સર્વ દ્રવ્યો પણ શ્રદ્ધેયાદિ રૂપેજ છે) અથવા કુતાકુતાદિ દ્વારોમાં (પચમ કર્તાવડે જે કરાય તે સામાયિક કાર્ય કહ્યું. “ કોણે કર્યું? ” એ બીજા દ્વારમાં (સામાયિકના કર્તા કહ્યા, અને “ શામાં સામાયિક કરાય છે? ” એ ત્રીજા દ્વારમાં ત્રીજાના અંગે સાતમી વિભક્તિ કરાને (કરણભૂત કયા દ્રવ્યોવડે સામાયિક કરાય છે? એમ જણાવીને) કરણ ભાગ કહ્યો છે. તેથી ઉપોદ્યાતની સાથે પુનરુક્તિ દોષ નથી. ૩૩૮૫-થી-૩૩૯૭.

હવે ક્યારે સામાયિકનો કરનાર થાય છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જુદા જુદા નયોના અભિપ્રાયોના આધારે છે.

ઉદ્દિષ્ટ ગિય નેગમનયસ્સ કતાઽણહિજ્ઞમાણો વિ ।

નં કારણમુદ્દેસો તમ્મિ ય કજ્ઞોનવારો તિ ॥ ૩૩૯૧ ॥

મંમદ-પરમારાણં વત્તાસન્નયસ્કારણતણમો ।

ઉદ્દિષ્ટમ્મિ વદંયં પુલ્લામૂલે સમાસીણો ॥ ૩૩૯૨ ॥

ઉચ્છુય્યમ્મ વદંતો િ કુલમાણો વ્ય નિહરમોગો વિ ।

નામન્નામાદાણકારણમો સદ્-કિરિયાણં ॥ ૩૩૯૩ ॥

સામદ્ધોવત્તો કત્તા સદ્-કિરિયાવિપત્તો વિ ।

સદ્દાહિય મયુત્તો વરિણામો નેણ માવડય ॥ ૩૩૯૪ ॥

ક્ત્તા નયનોઽનિરિત્તો વદન્તા નયનો વિ નોદ્ધો નેમો ।

સામદ્ધદેવપાવજ્ઞદ્ધાત્તો મો નત્તો વ દ્ધો ॥ ૩૩૯૫ ॥

નયનો આઠમો પ્રકાર તથા આલોચના, વિનય, ક્ષેત્ર, દિગ્ભિમ્બુ અને કાળદ્વાર. (૪૭૭)

હવે નયનો આઠમો પ્રકાર અથવા આલોચના દ્વાર કહે છે.

આલોચના ય વિળ્લે સ્વેત્ત દિસાભિગ્ગહે ય કાલે ય ।

સ્વિત્ત-ગુણસંપદા વિય અભિવાહારે ય અટ્ટમણ ॥૩૩૯૬ ॥ભા૦ ૧૭૮॥

સામાયત્થપ્પવસપયા ગિહત્થસ્સ હોજ્જ જહ્ણો વા ।

ઉભયસ્સ પવત્તાલોહયસ્સ સામાયં દેજ્જા ॥ ૩૩૯૭ ॥

આલોહયમ્મિ દિવ્વારુહસ્સ ગિહિણો ચરિત્તસામયં ।

બાલાહ્દોસરહિયસ્સ દેજ્જ નિયમા ન સેસાણં ॥ ૩૩૯૮ ॥

સામાયત્થસમ્પણોવસંપયા સાહુણો હવેજ્જાહિ ।

વાધાયમેસકાલં વ પહ્ સુયત્થં પિ હોજ્જાહિ ॥ ૩૩૯૯ ॥

સન્નં વ વારસંગં સુયસામયં તિ તદુભયત્થં પિ ।

હોજ્જા લોહયભાવસ્સ દેજ્જ સુત્તં તદત્થં વા ॥ ૩૪૦૦ ॥

ગાથાર્થ.—(ગુરુ સમીપે પોતાના કોષ પ્રગટ કરવા તે) આલોચના (આસન દાનાદિ તથા બહુમાનાદિ એમ બે પ્રકારનો) વિનય, (પ્રયુક્તેનાદિ) ક્ષેત્ર, દિશાઓના અભિમુખ, (દિવ-સાદિ) કાળ, નક્ષત્ર સંપત્ત અને પ્રિય રમતવાદિ ગુણ સંપત્તી પ્રાપ્તિ તથા કલિકાદિ શુભ સંબંધી ઉદ્દેશ સમુદ્દેશાદિનું કથન આ આઠમો નય છે. સામાયિક અર્થની ઉપસંપદા (પ્રાપ્તિ) ગૃહસ્થને હોય કે યતિને હોય? (એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં) પ્રયુક્ત આલોચનાવાળા તે ઉલ્લખને સામાયિક આપે છે. આજ્ઞાદિ દ્વાપરહિત અને દિક્ષાને યોગ્ય એવા ગૃહસ્થને (દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારે) જાણવા પછી અવશ્ય ચારિત્ર સામાયિક આપે છે, બીજાને નથી આપવા. (દ્રવ્યથી નપુંસકાદિ ન હોવો જોઈએ, ક્ષેત્રથી અનાયું ન હોવો જોઈએ, કાળથી શીતોષ્ણ ઋતુમાં ખેદ ન પામવો જોઈએ, અને ભાવથી નિરોગી અપ્રમાદિ હોવો જોઈએ. ઇત્યાદિ બરાબર જાણવા પછી તેવા ગૃહસ્થને દીક્ષા આપે.) તથા (જ્યારે ગુરુ કેવળ સૂત્રને જ જાણનાર હોય અથવા સૂત્ર માત્ર આપીને પરલોક પામ્યા હોય ત્યારે) સાધુને અન્યત્ર સામાયિક અર્થશ્રવણની ઉપસંપદા હોય અથવા કોઈ વ્યાધાતથી કે ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ સૂત્રાર્થ પશુ અન્યત્ર પ્રાપ્ત થાય. અથવા સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુત સામાયિક છે, તે દ્વાદશાંગ સૂત્રાર્થ ઉલ્લય નિમિત્તે ઉપસંપદા હોય, તેથી વિશુદ્ધ આલોચનાવાળાને સૂત્ર અથવા અર્થ આપે છે. ૩૩૯૬-થી-૩૪૦૦

હવે વિનયદ્વાર, ક્ષેત્રદ્વાર-દિગ્ભિમ્બુદ્વાર અને કાળદ્વાર કહે છે.

આલોચણસુદ્ધસ્સ વિ દેજ્જ વિણોયસ્સ નાવિણોયસ્સ ।

ન હિ દિજ્જહ્ આહવણં પલિયત્તિયકત્તહત્થસ્સ ॥ ૩૪૦૧ ॥

અણુરત્તો ભત્તિગઓ અમુર્હ અગુઅત્તઓ વિલેસન્નુ ।

ઉજ્જુત્તો પરિતંતો ઇચ્છિયમત્થં લહ્હ સાહુ ॥દારં॥૩૪૦૨॥ભા૦ ૧૮૧॥

વિણયવઓ વિય કયપંગલસ્સ તદવિગ્વપારગમણા ।

દેજ્જ મુરુઓવઓગો સિત્તાહ્મુ મુપ્પસત્થેયુ ॥ ૩૪૦૩ ॥

ઉચ્છ્રુવણે સાલિવણે પડમસરે કુસુમિણ વ વણસંઢે ।

ગંભીર સાણુણાણ પચાહિણજલે જિણધરે વા ॥ ૩૪૦૪ ॥ ભા૦ ૧૮૨ ।

દેજ્જ ન ઉ ભગ્ગ-બ્ભામિય-મસાણ-સુન્નામણુન્નગેહેસુ ।

છારંગારવ્વચારામેજ્જાશ્વદ્વદુદ્ધેસુ ॥ ૩૪૦૫ ॥

પુવ્વાભિમુહો ઉત્તરમુહો વ દિજ્જાહવા પઢિચ્છેજ્જા ।

જાણ જિણાદઓ વા દિસાઈ જિણચેડયાઈ વા ॥ ૩૪૦૬ ॥

ચાઉદ્ધસિં પળ્લરસિં વજ્જેજ્જ અટ્ટમિં ચ નવમિં ચ ।

છદિઠં ચ ચઉત્થિં વારાસિં ચ સેસાસુ દેજ્જાહિ ॥ ૩૪૦૭ ॥ દારં

ગાથાશ્લોક:-આલોચના લઇને શુદ્ધ થએલા વિનીત શિષ્યને સામાયિક આપે ન અવિનીતને ન આપે.

અનુરક્ત, ભક્તિમાન, અમોચક, અનુવર્તક, નિશેષક, ઉદ્યમવાન, અને ખેડરહિત અવિનિત સાત્રુ ધર્મિકા અર્થને પામે છે. વિનયવાન હોય તોપણ વિદ્યારહિત પાર પામતા એવું મંગલ કામું હોય એવાને સારી રીતે ઉપયોગ કરીને સુપ્રસસ્ત દોષાદિમાં સામાયિક આપે. ઇંદુભમાં, સાગિભમાં, પાંગરમાં, પુળવણા વનખંડમાં, મલીર પ્રકરમાં, વગેરે પ્રતિષ્ઠિત ક્ષેત્ર વાવ અથવા સ્થળમાં જ્યાં ફરતું પાણી હોય એવી ભૂમિમાં પણ વિનયકમાં (કાયાદિ ગુણ દોષમાં) સામાયિક આપવું, પણ (સાંગેલું) પ્રાપ્ત, કમચાલક, નરોત્તમ વરો, દાર અને અંગારાના ઢગ હોય એવા તથા અમોચ કાયાદિથી હોય એવ. સ્થળમાં સામાયિક ન આપવું, પૂર્વાભિમુખ વા ઉત્તરભિમુખ રહીને સામાયિક આપવું અથવા મદ્ય ફરતું, અથવા જે દિશામાં જિવાદિક વા જિવવત્ત ફરતે દિશા નદ રહીને સામાયિક લેવું વા આપવું ગાદરા, પૂર્ણિમા, આઠમ, તોષ, ૧૬ હોય અને અન્ય એ દિવસોએ સામાયિક ન આપવું, તથા વિનયવાન આપવું, ૩૩

કે નક્ષત્ર, ગંધસંપદ અને અભિવ્યવહાર દ્વાર ૩૬ છે.

નિયત્તિર ંદા પુમ્મો તિત્તિ ય પુવ્વાઈ મુદ્ધમહંગરા ।

હત્થો ચિત્તા ય તદ્દા દસ વિદ્ધિકમ્મં નાણમ્મ ॥ ૩૪૦૮ ॥

સક્કામયં મવિમયં વિંદુરં મંગલ વા નિલંબં વા ॥

મદ્દુદ્ધયં મદ્દનિયમં ચ વજ્જનપ્પ નત તદ્ધવત્તે ॥ ૩૪૦૯ ॥

નિયવન્નો દદ્ધવન્નો મંવિમ્મોઽવજ્જનનીદ અવદા ય ।

લંબં દંબો મુત્તો વિગ્ગવ્વ નિદ્ધિઓ રન્ન ॥ ૩૪૧૦ ॥

નેઓઽભિવાહારોઽભિવાહરણમહમસસ સાહુસસ ।

ઇયમુદિસ્સામિ સુત્તયોભયઓ કાલિયમુયમ્મિ ॥ ૩૪૧૨ ॥

દવ્વ-ગુણ-પજ્જવેહિં ય ભૂયાવાયમ્મિ ગુહસમાદ્દે ।

વેર્જદિઠ્ઠમિયં મે ઇચ્છામણુસાસણં સિસ્સો ॥ દારં ॥ ૩૪૧૩ ॥

ગાથાર્થ:-મૃગશિર, આર્દ્રા, પુષ્ય, ત્રણ પૂર્વનક્ષત્ર, મૂળ, અશ્લેષા, હસ્તા, તથા ચિત્રા નક્ષત્રોમાં સામાયિક આપણું કેમકે એ દસ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારાં છે પણ સંધ્યાગત, (જ્યાં સૂર્ય રહે તે, અથવા જે નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય તેનાથી ચાંદ્રમું યા પંદરમું નક્ષત્ર તે સંધ્યાગત કહેવાય) રવિગત, (જેમાં સૂર્ય રહે તે) વિકેર, (પૂર્વ દિશામાં જવાનું હોય છતાં પશ્ચિમ તરફ જતું હોય તે) સંઘડ, (કૂર મડથી અધિષ્ઠિત) વિસંખી (સૂર્યે લોગવીને મૂકી દીધું હોય તે) રાહુહત (જ્યાં ગ્રહણ થયું હોય) અને ગ્રહભિન્ન (ગ્રહથી લોગાએતું હોય.) એ સાત પ્રકારનાં નક્ષત્ર વર્જવાં (તેમાં સામાયિક ન આપણું.) પ્રિય-ધર્મી, દ્રઢધર્મી, સંવિત્ર, પાપથી ભીરુ, અશઠ, ક્ષમાવાન, દાનત, ગુપ્તિવાન, સ્થિરવ્રતી, જિતેન્દ્રિય, સરળ, અશઠ એટલે તુલા સમાન મધ્યસ્થ, સમિતિવાળો અને સાધુ સંગતિમાં આસક્ત ધર્ત્યાદિ ગુણસંપદ્યુક્ત શિષ્ય સામાયિકને યોગ્ય છે અને શેષ અયોગ્ય છે. કાલિક યુતમાં હું આ સાધુને આ અંગ અધ્યયન આદિ સૂત્ર, અર્થ અને સૂત્રાર્થથી વંચાણું. ધર્ત્યાદિ (ગુરુ-શિષ્યની ઉક્તિ-પ્રત્યુક્તિ તે) અભિવ્યવહાર નય જાણવો. એજ પ્રમાણે દ્રષ્ટિવાદમાં પણ ગુણ, દ્રવ્ય, અને પર્યાયવડે ગુરુએ કહ્યો છતે, શિષ્ય કહે-આપે મને એ કહ્યું હવે અતુશાસિત ઇચ્છું છું. ૩૪૦૮-થી-૩૪૧૩

હવે “ કરણ કેટલા પ્રકારનું છે? ” તે કહે છે.

કરણં તવ્વાવારો ગુહ-સિસ્સાણં ચત્તવિહં તેં ચ ।

ઉદ્દેસો વાયણયા તદ્દા સમુદ્દેસણમણુત્તા ॥ ૩૪૧૪ ॥

નણુ મણિયમણેગવિહં પુવ્વં કરણમિહં કિં પુણો ગહણં ।

તં પુવ્વગદિયકરણં ઇદમિહ દાણગહણકાલે ॥ ૩૪૧૫ ॥

પુત્તમવિસેસિયં વા ઇદ્દ ગુહ-સોસકિરિયાવિસેસાઓ ।

કરણાવસરો વાડયં ણેગંતર્યં તુ વચ્ચાસો ॥ ૩૪૧૬ ॥

ગાથાર્થ:-ગુરુ-શિષ્યનો સામાયિક સંબંધો વ્યાપાર તે કરણ છે, તે કરણ ઉદ્દેશ-વા-ચના-સમુદ્દેશ અને અતુજ્ઞા એમ ચાર પ્રકારે છે. પૂર્વે નામાદિ અનેક પ્રકારે કરણ કહ્યું છે, છતાં અહીં પુનઃ શા માટે તેના લેક કહેા છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) પૂર્વે પ્રથમ ગ્રહણ કરેલ સામાયિકનું કરણ કહ્યું છે, અને અહીં ગુરુ-શિષ્યના દાન-ગ્રહણકાળે ઉદ્દેશાદિ વિધિ-વડે સાધ્ય કરણ કહ્યું છે. અથવા પૂર્વે અવિશેષ કરણ કહ્યું છે, અને અહીં ગુરુ-શિષ્યોક્ત ક્રિયાવિશેષથી વિશેષ કરણ કહ્યું છે અથવા (ગુરુ-શિષ્યની ઉક્તિ-પ્રત્યુક્તિ વખતેજ) સામા-યિકનું કરણ કહેવાનો આ અવસર છે. (તો પૂર્વે શા માટે કહ્યું? એમ કહેવામાં આવે તો) એવો કંઈ નિયમ નથી, કે જે અન્યત્ર કહેવાનું હોય, તે અહીં ન કહેવાય. કેમકે સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર હોવાથી વ્યાખ્યાસ પણ થાય. (અરથાને પણ કહી શકાય.) ૩૪૧૪ થી ૩૪૧૬.

હવે સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? તે દ્વાર કહે છે.

લબ્ધિ કહં તિ મણિણ સુયસામયં જહા નમોવકારો ।

સેસાઈં તદાવરણવસ્ત્રયોવ સમઓઽહવોમયઓ ॥ ૩૪૧૭ ॥

નણુ મણિયમુવક્કમયા સ્વઓવસમઓ પુણો ઉવગ્ધાણ ।

લબ્ધિ કહં તિ મણિયં ઇહં કહં કા પુણો પુચ્છા ? ॥ ૩૪૧૮ ॥

મણિણ સ્વઓવસમઓ સ એવ લબ્ધિ કહં ઉવગ્ધાણ ।

સો ચેવ સ્વઓવસમો ઇહ કેસિ હોજ્જ કમ્માણં ? ॥ ૩૪૧૯ ॥

ગાથાર્થ - કેવી રીતે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય? (એમ પૂછવામાં આવે તો નમસ્કાર થયે હોય સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, અને શેષ સામાયિક તદાવરણ કર્મના કા ઉપશમથી અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે ઉપક્રમદ્વારમાં ક્ષયોપશમથી સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી ઉપોદ્ધાતદ્વારમાં પણ “કેવી રીતે સામાયિક પ્રાપ્ત થાય” એમ કહ્યું હતું, તે છતાં ફરી અહીં એજ પુચ્છા શા માટે કરવામાં આવે છે? (અહિંવામાં આવે, તો ઉપક્રમમાં સામાયિક) ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે, ઉપોદ્ધાતમાં ક્ષયોપશમ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? (એ જણાવ્યું છે,) અને તે ક્ષયોપશમ ત્યાં પ્રાપ્ત થાય છે! (એ જણાવ્યું છે.) ૩૪૧૭ થી ૩૪૧૯.

‘કરોમિ ભદન્ત! સામાયિકમ્’ આ સંબંધમાં શિષ્યની શંકા. (૪૮૧)

હવે ‘કરોમિ ભદન્ત! સામાયિકમ્’ એ સંબંધમાં શિષ્યની શંકા અને
પ્રધાન કંડ છે.

કો કારઓ કરેતો કિં કમ્મં જં તુ કીરણે તેણં ।

કિં કારઓ ય કરણં ચ હોઈ અન્નં અણન્નં તે ? ॥૩૪૨૦॥૧૦૪૬-૩૪૬॥

કો કારણ ત્તિ મળિણ હોઈ કરેતો ત્તિ મળણે ગુરુણા ।

કિં કમ્મં તિ ય મળિણ મળણ્ઙ જં કીરણે તેણં ॥ ૩૪૨૧ ॥

કેણં કયં તિ ય કત્તા મળિઓ તત્થ કા પુણો પુચ્છા ? ।

તન્નિવરણં ચિયં ઇમં કેણં તિ વ હોજ્જ મા કરણં ॥ ૩૪૨૨ ॥

અહવા કયાકયાઈસુ કત્તારં કમ્મ કરણભાવં ચ ।

સામાયસ્સ સોઝં કુલાલ-ધટ્ઠ-દ્વંડગાણં વ ॥ ૩૪૨૩ ॥

પવિભાગમપેચ્છંતો પુચ્છઈ કો કારઓ કરેતોઽયં ।

કિં કમ્મં જં કીરઈ તો તેણ તુ સદેણ કરણં ચ ॥ ૩૪૨૪ ॥

કિં કારઓ ય કરણં ચ હોઈ કમ્મ ચ તે ચસદ્દાઓ ।

અન્નમણન્નં, મળણ્ઙ કિંચાહ ન સન્વહા જુત્તં ॥ ૩૪૨૫ ॥

અન્નત્તે સમભાવાભાવાઓ તપ્પઓયણાભાવો ।

પાવઈ મિચ્છસ્સ વ સે સમ્મા-મિચ્છાઽવિસેસો ય ॥ ૩૪૨૬ ॥

અહય મઈ મિન્નેણ વિ ધ્વણેણ સધ્વણો ધ્વણોત્તિ વવણસો ।

સધ્વણો ય ધ્વણાભાગી જહ તહ સામાયસ્સામી ॥ ૩૪૨૭ ॥

તં ન જઓ જીવગુણો સામાયં તેણ વિફલયા તસ્સ ।

અન્નત્તણઓ જુત્તા પરસામાયસ્ય વાઽફલયા ॥ ૩૪૨૮ ॥

જઈ મિન્નં તન્માવે વિ તઓ તસ્સમાવરહિત્તિ ત્તિ ।

અન્નાણિ ચિયં નિચ્ચં અંધો વ સમં પઈવેણ ॥ ૩૪૨૯ ॥

એકત્તે તન્નાસે નાસો જીવસ્સ સંભવે ભવણં ।

કારગસંકરદેસો તદેગયા કપ્પણા વાવિ ॥ ૩૪૩૦ ॥

ગાથાર્થ:-સામાયિકનો કર્તા કોણ? સામાયિક કરનાર તેનો કર્તા છે. કર્મ શું
(અને કરણ શું?) જે કર્તા વડે કરાય તે કર્મ, (અને મન વિગેરે કરણ છે.)
જો એમ હોય તો ભગવાન! એ ત્રણે પરસ્પર ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે? કોણ કર્તા
છે? એમ પૂછવાથી સામાયિક કરનાર તેનો કર્તા છે, એમ ગુરુએ કહ્યું. કર્મ શું? એમ
પૂછવાથી, જે તેનાવડે કરાય તે કર્મ એમ કહ્યું. સામાયિક કોણે કર્યું? એ દ્વારમાં તેનો કર્તા
કહેવ છે, કર્તા દ્વીતીયી એ પ્રથમ શામળે કરવામાં આવે છે? (એમ પૂછવામાં આવે, તો)
અહીં તેનું વિવરણ છે, “કેવળ એ કરણ નથી. અથવા કૃતાકૃતાદિ દ્વારોમાં કુંભાર-વટ્ઠ-અને
દંડાદિની પેઠે અહીં પ્રસ્તુતમાં સામાયિકનાં કર્તા-કર્મ-અને કરણ સાંભળીને તેનો વિભાગ

ન જોવાથી પૂછે છે કે કર્તા કેણુ? (ઉત્તરમાં) સામાયિક કરનાર કર્તા છે. કર્મ શું? (ઉત્તરમાં) જે તેનાવડે કરાય તે કર્મ. અને તુ શબ્દથી કરણ કયું? (ઉત્તરમાં) મન વિગેરે કરણ છે. એમ કહ્યું છે. કર્તા-કરણ અને ચ શબ્દથી કર્મ, તે તમારે પરસ્પર અન્ય છે, કે અનન્ય છે? (આવો-પ્રશ્ન કરવાનું શું કારણ? એમ કહેવામાં આવે, તો) તે બેમાંથી એકાગ્ર સર્વજ્ઞ યોગ્ય નથી. કેમકે કર્તાથી કમભૂત સામાયિક લિન્ન હોય, તો મિથ્યાદ્રષ્ટિની પેડે તેને (સામાયિકજન્ય) સમભાવનો અભાવ થશે, અને તેના પ્રયોજનભૂત મોક્ષનો પણ અભાવ પ્રાપ્ત થશે વળી (સામાયિક કરનાર) સમ્યક્દ્રષ્ટિ છે, અને બીજા મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે, એવો તદ્વાવન પણ નહિ રહે. (કેમકે બંનેને સામાયિક લિન્ન છે.) અથવા એમ કહેવામાં આવે કે ધન લિન્ન છતાં પણ 'ધનવાન' એવો વ્યવહાર કરાય છે, અને ધનવાન જેમ નવના ફળનો ભોક્તા જણાય છે, તેવી રીતે સામાયિકનો સ્વામી પણ તેના ફળનો ભોક્તા થશે. (કેમકે ન્યાય સમાન છે.) આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે સામાયિક છાત્રો ગુણુ છે, તેથી તે તેનાથી લિન્ન હોય, તો જેમ બીજાનું સામાયિક બીજાને લિન્ન હોવાથી નિષ્ફળ છે, તેમ તેને પણ તેની નિષ્ફળતા થાય. (ધન એ ધનવાનનો ગુણુ નથી, તેથી તે તેનાથી લિન્ન હોય, તો પણ તેનું ફળ થાય, અહીં તેમ નથી, માટે તેમ ન બને) વળી જો કર્તાથી સામાયિક લિન્ન હોય, તો સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનો સદ્ભાવ છતાં પણ, જેમ પ્રતિપક્ષે રક્ષા છતાં સ્વભાવનુત્તર ચક્ષુ વિનાના અન્નની પેડે સમ્યક્ત્વાદિ સ્વામારભિત શિષ્યથી તે દુર્ભેદમાં અજ્ઞાની જ રહેતા. તથા (સામાયિક અને સામાયિકવાન છાત્રની) એકલા માનવાનાં આવે, તો સામાયિકનો નાશ થતાં સામાયિકવાન છાત્રો પણ નાશ પાવે, અને સામાયિકની કલ્પના વર્તા જવની પણ ઉત્પત્તિ થાય. (એમ માનું છે કે કંઈ નથી, કમાં હવે નિષ્ક છે.) અથવા કર્તા-કર્મ-અને કરણને સકર હાથ પ્રાપ્ત થાય, તેઓની અજ્ઞા થાય, અને તે બે બે કર્તા વિગેરે કલ્પનાદ્રુપજ બને. ૩૪૨૦-થી-૩૪૨૭.

કેવળજ્ઞ પ્રદાનો હોયે આત્માવતી ઉત્તર આવે છે.

જહ વા નાણાણ્ણો નાણી નિયઓવઓગકાલમ્મિ ।

एगो वि तिसहावो सामाइयकारओ एवं

॥ ૩૪૩૮ ॥

ગાથાર્થ:-અમારા મતે આત્માજ સામાયિકનો કર્તા છે, સામાયિક કરાતું હોવાથી કર્મ છે, તે પણ આત્માજ છે, અને મન વિગેરે કરણ તે પણ આત્માજ છે. માટે કર્તા-કર્મ-અને કરણ (એ ત્રણે) આત્મપરિણામ રૂપ હોવાથી એકજ છે. કારણ કે સામાયિક જ્ઞાનાદિ સ્વભાવરૂપ છે, અને મન વિગેરે કરણને યોગ કહેલ છે, એ ઉભય આત્માના પરિણામ છે, પરિણામ તે પરિણામવાનથી અનન્યરૂપે હોય છે. તેથી કરીને આત્મા-સામાયિક અને ચ શબ્દથી મન વિગેરે કરણ (એ ત્રણ) પરસ્પર ભિન્ન નથી, જો ભિન્ન નથી, તો તેનો નાશ થતાં જીવનો પણ નાશ થાય, એમ હમણાંજ કહ્યું છે. (આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો) જો સામાયિકાદિરૂપ પર્યાયનો નાશ થતાં, તે પર્યાયરૂપે નાશ, ન પામે તો શો દોષ છે ? (કંઈજ નહિ) સર્વથા જીવનો વિનાશ નથી થતો; કેમકે તે ઉત્પાદ-વ્યય-અને દ્રોવ્ય સ્વભાવ રૂપ અનન્ત પર્યાયવાળો છે. (એટલે એક સામાયિકાદિ પર્યાયનો નાશ થતાં સર્વથા તેનો નાશ કેવી રીતે થાય ? બાકીના અનન્ત પર્યાયથી તો સદા અવસ્થિતજ છે.) એજ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ પ્રતિ સમય ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સદા અવસ્થિત રહે છે. એમ માનવાથીજ સુખ-દુઃખ-અંધ-મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે. તથા એકજ વસ્તુ-પરિણામના વશથી જુદા જુદા કારકપણાને પામે છે, કેમકે વિવક્ષાથી કારક બને છે, તેથી કારકસંકરાદિ દોષ પણ નથી લાગતા. જેમ વિશીર્યમાણ ઘટ (વિશરણ ક્રિયાના કર્તાપણાને લીધે) કર્તા થાય છે, તેજ ઘટ વિશરણ ક્રિયાના વ્યાખ્યપણાવડે કર્મ થાય છે, ઘટપર્યાયવડે લીરી થાય છે, તેથી તેજ ઘટકરણ થાય છે, એ પ્રમાણે એકજ પદાર્થ વિવક્ષાવડે વિવિધ કારકભાવ પામે છે. અથવા જેમ જ્ઞાનથી અનન્ય એવો જ્ઞાની-આત્મા સ્વ-ઉપયોગ કાળમાં એક છતાં પણ ત્રણ સ્વભાવવાળો છે. (સ્વઉપયોગમાં ઉપયોગવન્ત હોવાથી કર્તા છે, સંવેદ્યમાનપણાથી કર્મ છે, અને કરણભૂત જ્ઞાનથી અનન્ય હોવાને લીધે કરણ છે.) એજ પ્રમાણે સામાયિકનો કારક પણ (કર્તા-કર્મ-અને કરણરૂપ) જાણવો.

૩૪૩૧-થી-૩૪૩૮.

હવે મદન્ત ! એ બીજા અવયવની વ્યાખ્યા કરે છે.

भदि कल्लाण-सुहृत्यो धाऊ तस्स य भदंतसद्दोऽयं ।

स भदंतो कल्लाणो सुहो य कल्लं किलारुगं ॥ ૩૪૩૯ ॥

तं तच्चं निष्पाणं कारण कज्जोवयारओ वावि ।

तस्साहणमणसद्दो सदत्थो अहव गच्चत्थो ॥ ૩૪૪૦ ॥

કલ્હમણઃ ત્તિ ગચ્છઈ ગમયઈ વ બુજ્જઈ વ વોહયઈ વ ત્તિ ।

મળઈ મળાવેઈ વ જં તો કલ્હાણો સ ચાયરિઓ ॥ ૩૪૪૧ ॥

અહયા કલ્હ સદ્દત્થો સંસ્થાણત્થો ય તસ્સ કલ્હં તિ ।

સદ્ સંસ્થાણં વા જમણઃ તેણં ચ કલ્હાણો ॥ ૩૪૪૨ ॥

ગુપસંસત્થો સ્થાણદિયાણિ સુદ્ધિદિઓ સુહોઽભિનઓ ।

વસ્તિદિઓ જમુત્તં અમુહો અજિદ્ધિઓઽભિમઓ ॥ ૩૪૪૩ ॥

ન જોવાથી પૂછે છે કે કર્તા કોણ ? (ઉત્તરમાં) સામાયિક કરનાર કર્તા છે. કર્મ શું ? (ઉત્તરમાં) જે તેનાવડે કરાય તે કર્મ. અને તુ શબ્દથી કરણ કયું ? (ઉત્તરમાં) મન વિગેરે કરણ છે. એમ કહ્યું છે. કર્તા-કરણ અને ચ શબ્દથી કર્મ, તે તમારે પરસ્પર અન્ય છે, કે અનન્ય છે ? (આવો-પ્રશ્ન કરવાનું શું કારણ ? એમ કહેવામાં આવે, તો) તે બેમાંથી એકપણ સર્વથા યોગ્ય નથી. કેમકે કર્તાથી કમભૂત સામાયિક ભિન્ન હોય, તો મિથ્યાદ્રષ્ટિની પેઠે તેને (સામાયિકજન્ય) સમભાવનો અભાવ થશે, અને તેના પ્રયોજનભૂત મોક્ષનો પણ અભાવ પ્રાપ્ત થશે. વળી (સામાયિક કરનાર) સમ્યદ્રષ્ટિ છે, અને બીજા મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે, એવો ત. ફાવત પણ નહિ રહે. (કેમકે બન્નેને સામાયિક ભિન્ન છે.) અથવા એમ કહેવામાં આવે કે ધન ભિન્ન છતાં પણ 'ધનવાન' એવો વ્યવહાર કરાય છે, અને ધનવાન જેમ ધનના ફળનો ભોક્તા જણાય છે, તેવી રીતે સામાયિકનો સ્વામી પણ તેના ફળનો ભોક્તા થશે. (કેમકે ન્યાય સમાન છે.) આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે સામાયિક જીવનો ગુણ છે, તેથી તે તેનાથી ભિન્ન હોય, તો જેમ બીજાનું સામાયિક બીજાને ભિન્ન હોવાથી નિષ્ફળ છે, તેમ તેને પણ તેની નિષ્ફળતા થાય. (ધન એ ધનવાનનો ગુણ નથી, તેથી તે તેનાથી ભિન્ન હોય, તો પણ તેનું ફળ થાય, અહીં તેમ નથી, માટે તેમ ન બને) વળી જે કર્તાથી સામાયિક ભિન્ન હોય, તો સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનો સદ્ભાવ છતાં પણ, જેમ પ્રદીપ સાથે રહ્યા છતાં સ્વભાવભૂત ચક્ષુ વિનાના અન્ધની પેઠે સમ્યક્ત્વાદિ સ્વભાવરહિત હોવાથી તે હુમ્મેશાં અજ્ઞાની જ રહેશે. તથા (સામાયિક અને સામાયિકવાન જીવની) એકતા માનવામાં આવે, તો સામાયિકનો નાશ થતાં સામાયિકવાન જીવનો પણ નાશ થાય, અને સામાયિકની ઉત્પત્તિ થતાં જીવની પણ ઉત્પત્તિ થાય. (એમ માનવું એ ઈષ્ટ નથી, કેમકે જીવ નિત્ય છે.) અથવા કર્તા-કર્મ-અને કરણને સંકર દોષ પ્રાપ્ત થાય, તેઓની એકતા થાય, અથવા એ સર્વ કર્તા વિગેરે કલ્પનારૂપ જ બને. ૩૪૨૦-થી-૩૪૨૦.

ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો હવે આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

આયા હુ કારઆ મે સામાઈયકમ્મ કરણમાયા ય ।

તમ્હા આયા સામાઈયં ચ પરિણામઓ એકં ॥ ૩૪૩૧ ॥

જં નાણાઈસમાવં સામાઈયં જોગમાહ કરણં ચ ।

ઉભયં ચ સપરિણામો પરિણામાણન્નયા જં ચ ॥ ૩૪૩૨ ॥

તેણાયા સામાઈયં કરણં વ ચસદઓ ન મિન્નાઈં ।

નણુ મળિયમણ્ણત્તે તન્નાસે જોવનાસો ત્તિ ॥ ૩૪૩૩ ॥

જઈ તપ્પજ્જયનાસો કો દોસો હોઈ સવ્વહા નતિય ।

જં સો ઉપ્પાય-વ્વય-ધુવધમ્માણંતપજ્જાઓ ॥ ૩૪૩૪ ॥

સવ્વં ચિય પઈસમયં ઉપ્પજ્જઈ નાસઈ ય નિચં ચ ।

એવં ચેવ ય સુદ્ધ-દુક્ખ-વધ-મોક્ષાઈસવ્વમાયો ॥ ૩૪૩૫ ॥

એગં ચેવ ય વત્થુ પરિમામવસેણ કારણંતરયં ।

પાવઈ તેણાદોસો વિવક્ખયા કારણં જં ચ ॥ ૩૪૩૬ ॥

કુંભો વિસિન્નમાણો કત્તા કમ્મં ય એવ કરણં ચ ।

નાણાકારયમાવં લહઈ જહેગો વિવક્ખાઈ ॥ ૩૪૩૭ ॥

જહ વા નાનાણત્તો નાણો નિયઓવઓગકાલમ્મિ ।

एगो वि तिसहावो सामाइयकारओ एवं

॥ ૩૪૩૮ ॥

ગાથાર્થ:-અમારા મતે આત્માજ સામાયિકનો કર્તા છે, સામાયિક કરાતું હોવાથી કર્મ છે, તે પણ આત્માજ છે, અને મન વિગેરે કરણ તે પણ આત્માજ છે. માટે કર્તા-કર્મ-અને કરણ (એ ત્રણે) આત્મપરિણામ રૂપ હોવાથી એકજ છે. કરણ કે સામાયિક જ્ઞાનાદિ સ્વભાવરૂપ છે, અને મન વિગેરે કરણને યોગ કહેલ છે, એ ઉભય આત્માના પરિણામ છે, પરિણામ તે પરિણામવાનથી અનન્યરૂપે હોય છે. તેથી કરીને આત્મા-સામાયિક અને જ શબ્દથી મન વિગેરે કરણ (એ ત્રણે) પરસ્પર ભિન્ન નથી, જો ભિન્ન નથી, તો તેનો નાશ થતાં જીવનો પણ નાશ થાય, એમ હુમણાંજ કહ્યું છે. (આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો) જો સામાયિકાદિરૂપ પર્યાયનો નાશ થતાં, તે પર્યાયરૂપે નાશ, ન પામે તો શા દોષ છે ? (કંઈજ નહિ) સર્વથા જીવનો વિનાશ નથી થતો; કેમકે તે ઉત્પાદ-વ્યય-અને દ્રોવ્ય સ્વભાવ રૂપ અનન્ત પર્યાયવાળો છે. (એટલે એક સામાયિકાદિ પર્યાયનો નાશ થતાં સર્વથા તેનો નાશ કેવી રીતે થાય ? બાકીના અનન્ત પર્યાયોથી તો સદા અવસ્થિતજ છે.) એજ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ પ્રતિ સમય ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સદા અવસ્થિત રહે છે એમ માનવાથીજ સુખ-દુઃખ-અંધ-મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ ઘટે છે. તથા એકજ વસ્તુ-પરિણામના વશથી જુદા જુદા કારકપણાને પામે છે, કેમકે વિવક્ષાથી કારક બને છે, તેથી કારકસંક્રાદિ દોષ પણ નથી લાગતા. જેમ વિશીર્યમાણ ઘટ (વિશરણ ક્રિયાના કર્તાપણાને લીધે) કર્તા થાય છે, તેજ ઘટ વિશરણ ક્રિયાના વ્યાખ્યપણાવડે કર્મ થાય છે, ઘટપર્યાયવડે લીરી થાય છે, તેથી તેજ ઘટકરણ થાય છે, એ પ્રમાણે એકજ પદાર્થ વિવક્ષાવડે વિવિધ કારકભાવ પામે છે. અથવા જેમ જ્ઞાનથી અનન્ય એવો જ્ઞાની-આત્મા સ્વઉપયોગ કાળમાં એક છતાં પણ ત્રણ સ્વભાવવાળો છે. (સ્વઉપયોગમાં ઉપયોગવન્ત હોવાથી કર્તા છે, સંવેદ્યમાનપણાથી કર્મ છે, અને કરણભૂત જ્ઞાનથી અનન્ય હોવાને લીધે કરણ છે.) એજ પ્રમાણે સામાયિકનો કારક પણ (કર્તા-કર્મ-અને કરણરૂપ) જાણવો.

૩૪૩૧-થી-૩૪૩૮.

હવે મદન્ત ! એ બીજા અવયવની વ્યાખ્યા કરે છે.

भदि कल्लाण-सुहृत्यो धाऊ तस्स य भदंतसद्दोऽयं ।

स भदंतो कल्लाणो सुहो य कल्लं किलारुगं ॥ ૩૪૩૯ ॥

तं तच्चं निग्माणं कारण कज्जोवयारओ वावि ।

तस्माहणमणसद्दो सदृत्यो अहव गच्छत्यो ॥ ૩૪૪૦ ॥

કલ્હમણદ ત્તિ ગચ્છદ્ ગમયદ્ વ બુઝ્ઝદ્ વ વોહયદ્ વ ત્તિ ।

भणइ भणायेइ व जं तो कल्लाणो स चायरिओ ॥ ૩૪૪૧ ॥

अहमा कल्ल सदृत्यो संखाणत्यों य तस्स कल्लं ति ।

सदं संखाणं वा जमणइ तेणं च कल्लाणो ॥ ૩૪૪૨ ॥

ગુપમંમત્થો સ્ખાણદિયાણિ મુદ્ધિદિઓ મુહોઽભિનઓ ।

वस्सिदिनो जमुतं अनुहो जजिइदिओऽभिमओ ॥ ૩૪૪૩ ॥

સુહમહવા નેવાણં તચ્ચ સેસમુવયારઓઽભિમયં ।

તસ્સાહ્ણ ગુરુ ત્તિ ય સુહમન્ને પાણસણ્ણ વ્વ ॥ ૩૪૪૪ ॥

જં ચ સિય સ્વેહિંતોઅણુગ્ગહરૂવં તઓ સુહં તં ચ ।

અમયાઈં તપ્પયાયા સુહમિહ તબ્ભત્તિમાવાઓ ॥ ૩૪૪૫ ॥

ગાથાર્થ:-મદ્ ધાતુ કલ્યાણ અને સુખ અર્થમાં છે, તેનો આ ભદન્ત શબ્દ બનેલો છે. તેથી ભદન્ત એટલે કલ્યાણ અને સુખ. (તેમાં કલ્યાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે) કલ્ય એટલે નિશ્ચિત આરોગ્ય, તે આરોગ્ય તથ્ય નિરૂપયરિત નિર્વાણ સમજવું. અથવા કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને નિર્વાણનાં કારણભૂત જ્ઞાનાદિ ત્રણ તે આરોગ્ય સમજવું અણુ ધાતુ શબ્દાર્થ અથવા ગત્યર્થમાં છે. તેથી ‘ કલ્ય ’ એટલે યથોક્ત આરોગ્ય ‘ અણુતિ ’ એટલે પોતે પામે, અને બીજાને પમાડે. અથવા પોતે જાણે અને બીજાને જણાવે. (અણુ ધાતુનો અર્થ શબ્દાર્થ લઇએ તો) યથોક્ત આરોગ્ય પોતે કહે અને બીજાને કહાવે, તેથી તે કલ્યાણ કહેવાય. એ કલ્યાણ અહીં આચાર્ય જાણવા. અથવા કલ્ ધાતુ શબ્દ અને સંખ્યા અર્થમાં છે, તેનો નિપાત કરવાથી કલ્ય થાય તેથી શબ્દશાસ્ત્ર અને સંખ્યાના એટલે ગણિત તેને જે અણુતિ એટલે જાણે અથવા જણાવે તે કલ્યાણ-ગુરુ (સુખ શબ્દનો અર્થ ધરાવે છે.) સુ શબ્દ પ્રશંસાર્થ છે, જ્ઞાતિ એટલે ઇન્દ્રિયો જેની શુદ્ધ ઇન્દ્રિયો હોય, અથવા જેની ઇન્દ્રિયો વશ હોય, તેને સુખ માનેલ છે, કેમકે જે અજિતેન્દ્રિય હોય તેને અસુખ માનેલ છે. અથવા સુખ એટલે તથ્ય સુખ નિર્વાણ જાણવું. બાકીનું સંસારી સુખ ઉપયરિત માનેલ છે. અથવા તેના સુખનું કારણ જે ગુરુ, તે સુખ છે. જેમ “ અન્ન એ પ્રાણ કહેવાય છે.” તેમ અહીં પણ સમજવું અથવા કરણભૂત ઇન્દ્રિયોવડે જે સારી રીતે પ્રાપ્ત થયું હોય તે સુખ. તે સુખ અહીં અભયદાનાદિ અનુગ્રહ રૂપ જાણવું. તે અભય-દાનાદિ આપનાર પણ તદ્ભક્તિભાવથી અહીં સુખ કહેવાય છે. ૩૪૩૯-થી-૩૪૪૫

હવે મદન્ત શબ્દના પર્યાય શબ્દોની વ્યાખ્યા કરે છે.

અહવા મય સેવાણ તસ્સ મયંતો ત્તિ સેવણ જમ્હા ।

સિવગણ્ણો સિવમગ્ગં સેવ્વો ય જઓ તદત્થીણં ॥ ૩૪૪૬ ॥

અહવા મા માજો વા દિત્તીણ તસ્સ હોઈ મંતો ત્તિ ।

માજતો વાયરિઓ સો નાણ-તવોણુણજુઈણ ॥ ૩૪૪૭ ॥

અહવા મતોવેઓ જં મિચ્છત્તિવંધહેઝઓ ।

અહવેસરિયાઈમગ્ગો વિજ્ઞઈ સે તેણ મગવંતો ॥ ૩૪૪૮ ॥

નેરયાઈમવસ્સ વ અંતો જ તેણ સો મવંતો ત્તિ ।

અહવા મયસ્સ અંતો હોઈ મયંતો મયં તાસો ॥ ૩૪૪૯ ॥

નામાઈ છવ્વિહં તં ભાવમયં સત્તહેહલોગાઈ ।

હલોગજં સમવઓ પરલોગમયં પરમવાઓ ॥ ૩૪૫૦ ॥

કિંચળમાદાણં તબ્ભયં તુ નાસહરણાઈઓ નેયં ।

વજ્ઞનિમિત્તાભાવે જં મયમાકમ્મિકં તં તિ ॥ ૩૪૫૧ ॥

અસિલોગમયમજસઓ દુક્કીવમનીવિયામયં નામ ।

પાણપરિચ્છાયામયં મરણમયં નામ સત્તમયં ॥ ૩૪૫૨ ॥

અમ ગત્તાઇસુ તસ્સેહ અમણમંતોઽવસાણમેગત્યં ।

અમઙ્ વ જં તેણં તો મયસ્સ અંતો મયંતો ત્તિ ॥ ૩૪૫૩ ॥

અમ રોમે વા અંતો રોમો મંગો વિણાસવજ્જાઓ ।

જં મવમયમંગો સો તઓ મવંતો મયંતો ય ॥ ૩૪૫૪ ॥

પ્ત્ય મયંતાઈણં પાગયવાગરણલક્ખણગઈણ ।

સંમવઓ પત્તેયં દ-ય-ગ-વગારાહ્લોવાઓ ॥ ૩૪૫૫ ॥

હસ્તેકારંતાદેસઓ ય મંતે ત્તિ સન્વસામ્પણં ।

ગુરુઆમંતણવયણં વિહિયં સામાઙ્ગ્યાઈણ ॥ ૩૪૫૬ ॥

ગાથાર્થ:-અથવા મજ્ઞ ધાતુ સેવાના અર્થમાં છે, તેનો ‘ભજન્ત’ શબ્દ બને છે. તેથી ‘ભજન્ત’ એટલે મોક્ષ પામેલાઓને અથવા મોક્ષ માર્ગને જે સેવે છે, તે ‘ભજન્ત.’ અથવા મોક્ષ માર્ગના અર્થીઓને જે સેવવા યોગ્ય છે, તે (ગુરુ) ભજન્ત કહેવાય છે. અથવા મા તથા મ્નાજ્ઞ ધાતુ દીક્ષિતા અર્થમાં છે, તેનો જ્ઞાન્ત તથા મ્નાજન્ત શબ્દ બને છે. એટલે જે જ્ઞાન અને તપશુષ્ણપડે પ્રકાશે છે, તે આચાર્ય માન્ત અથવા મ્નાજન્ત કહેવાય છે. અથવા જમ્ ધાતુ (અનવસ્થાન અર્થમાં છે) તેનો જાન્ત શબ્દ બને છે, એટલે જે મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ હેતુથી રહિત છે, તે જાન્ત કહેવાય છે અથવા ઐધર્મ્યાદિ છ પ્રકારનો ‘ભગ’ જેને છે, તે ભગવાન (ગુરુ છે) અથવા જે નારકાદિ ભવના અન્તનો હેતુ છે, તેથી તે ‘ભવાન્ત’ કહેવાય છે. અથવા ભયનો અન્ત કરનાર તે ભયાન્ત કહેવાય. ભય એટલે ત્રાસ. તે ભય નામાદિ છ પ્રકારે છે. (નામ ભય-સ્થાપના ભય-દ્રવ્ય ભય-ક્ષેત્ર ભય-કાળ ભય-અને ભાવ ભય) તેમાં ભાવ ભય સાત પ્રકારે છે. ૧ આલોકજન્યભય તે ઇહલોક ભય, ૨ પરભવથી જન્ય ભય તે પરલોક ભય, ૩ ન્યાસ (થાપણ) હરણાદિજન્યદ્રવ્યઅહુષ્ણ ભય, ૪ બાહ્ય નિમિત્તના સદ્ભાવથી જે થાય તે આકસ્મિક ભય, ૫ અપયશજન્ય ભય સ્લાધા ભય, ૬ દુઃખે જીવિકા થાય તે આજીવિકા ભય, અને સાતમો પ્રાણપરિત્યાગનો ભય તે મરણ ભય. તથા અમ્ ધાતુ ગત્યાદિ અર્થમાં છે, તેનો અહીં અન્ત શબ્દ થાય છે. અમ્-તમ્-અન્ત-અવસાન એ બધા શબ્દ એ કાર્યવાચી છે. તેથી અમતિ એટલે જે ભયનો અન્ત કરે છે, તે મયન્ત કહેવાય. અથવા અમ શબ્દ રોગના અર્થમાં અન્ત-રોગ-ભંગ વિનાશ. એ બધા પર્યાય શબ્દો છે. તેથી કરીને ભવનો અને ભયનો જેનાથી નાશ થાય તે (ગુરુ) ભવાન્ત અથવા ભયાન્ત કહેવાય છે. અહીં ભદન્તાદિ શબ્દો (આદિ શબ્દથી ભજન્ત-જ્ઞાન્ત-મ્નાજન્ત-જ્ઞાન્ત-ભગવન્ત-ભવાન્ત-ભયાન્ત) યથાસંભવ પ્રત્યેકમાં દ-ય-ગ અને નકરાદિ આક્ષરોનો લોપ કરવાથી, સ્વઅકારન્તતા આદેશથી મન્તે એ સર્વ સામાન્યપદ બને છે. (ભદન્તમાંથી ‘દ’ કરનો ભયાન્તમાંથી યકારનો, ભગવન્તમાંથી ગકાર અને વકારનો, ભજન્તમાંથી જકારનો લોપ કરવાથી; માન્ત ઇત્યાદિમાં ડસ્વ આદેશ કરવાથી ‘ભન્ત’ પદ રહે છે. તેમાં અકારનો આદેશ કરવાથી ‘ભંતે’ એકું પદ) ગુરુ આમન્ત-ગ્ગ વચનરૂપ સામાયિક સ્વરૂપી આદેશમાં જૂકેલું છે. ૩૪૪૬ થી ૩૪૫૬.

હવે મદન્ત પદ કેવી રીતે ગુરુને આમન્તરૂપ વચનરૂપ છે, તે કહે છે.

આમંતેઙ્ કરોમિ મંતે સામાઙ્ગ્યં નિ સોસોઙ્ગ્યં ।

આદામંતણવયણં ગુરુણો ક્કિકારણમિજં તિ ?

॥ ૩૪૫૭ ॥

મળ્ણઙ ગુરુકુલવાસે વસં ગહત્યં જહા ગુણત્યીહ ।	
નિચ્ચં ગુરુકુલવાસી હવિજ્જ સોસો જઓઽભિહિયં	॥ ૩૪૫૮ ॥
નાળસ્સ હોઙ્ગ માગી થિરતરઓ દંસણે ચરિત્તે ય ।	
ધન્ના ગુરુકુલવાસં આવકહાણ ન મુંચંતિ	॥ ૩૪૫૯ ॥
ગીયાવાસો રઙ્ગ ધમ્મે અણાયયણવજ્જણં ।	
નિગ્ગહો ય કસાયાણં ઇયં ધીરાણ સાસણં	॥ ૩૪૬૦ ॥
આવસ્સયં પિ નિચ્ચં ગુરુપામૂલમ્મિ દેસિયં હોઙ્ગ ।	
વીસું પિ હિ સંવસઓ કારણઓ જદભિસેજ્જાણ	॥ ૩૪૬૧ ॥
ઇવં ચિય સન્વાવસ્સયાઙ્ગ આપુચ્છિઙ્ગ કજ્જાઙ્ગ ।	
જાણાવિયમામંતણવણાઓ જેણ સન્વેસિં	॥ ૩૪૬૨ ॥
સામાઙ્ગમાઙ્ગમયં મદંતસહો ય જં તદાઙ્ગે ।	
તેણાણુવત્તઙ્ગ તઓ કરેમિ મંતે ત્તિ સન્વેસુ	॥ ૩૪૬૩ ॥
કિચ્ચાકિચ્ચં ગુરવો વિદંતિ વિણયપઙ્કિવત્તિહેઙ્ગં ચ ।	
ઉસ્સાસાઙ્ગ પમોત્તું તદણાપુચ્છાણ પઙ્કિસિદ્ધં	॥ ૩૪૬૪ ॥
ગુરુવિરહમ્મિ ય ઠવણા ગુરુવણસોવદંસણત્યં ચ ।	
જિણવિરહમ્મિ વિ જિણવિવસેવણામંતણં સફલં	॥ ૩૪૬૫ ॥
રત્તો વ પરોક્ખસ્મ વિ જહ સેવા મંતદેવયાણ વા ।	
તહ ચેવ પરોક્ખસ્સ વિ ગુરુણો સેવા વિણયહેઙ્ગં	॥ ૩૪૬૬ ॥
અહવા ગુરુગુણનાણોવઓગઓ ભાવગુરુસમાણસો ।	
ઙ્ગહ વિણયમૂલધમ્મોવણસણત્યં જઓઽભિહિયં	॥ ૩૪૬૭ ॥
વિણઓ સાસણે મૂલં વિણીઓ સંજઓ ભવે ।	
વિણયાઓ વિપ્પમુક્કસ્સ કઓ ધમ્મો કઓ તવો ?	॥ ૩૪૬૮ ॥
વિણઓવયારમણસ્સ મંજણા પૂયણા ગુરુજણસ્સ ।	
તિત્થયરાણ ય આણા સુયધમ્મારાહણા કિરિયા	॥ ૩૪૬૯ ॥

ગાથાર્થ:-“ કરેમિ મંતે ! સામાઙ્ગ ” એ પ્રમાણે આ પદથી શિષ્ય ગુરુને આમંત્રણ કરે છે. આ ગુરુનું આમંત્રણ વચન પ્રથમ કહેલું છે, છતાં ફરી અહીં શાકારણથી કહેવામાં આવે છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) કહીએ છીએ કે-ગુરુકુળવાસમાં વસતા, જેમ ગુરુ મહારૂપ કરવાને ગુરુથી શિષ્ય નિત્ય ગુરુકુળવાસી થાય છે. જે માટે કહે છે કે-ગુરુકુળવાસી જ્ઞાનના ભાગી થાય છે, દર્શન અને ચારિત્રમાં અતિશય સ્થિર થાય છે, તેઓને ધન્ય છે, કે જેઓ યુવનપર્યંત ગુરુકુળવાસ મૂકતા નથી. ગીતાર્થ પાસે વાસ, ધર્મમાં રતિ, અનાયતનનું વર્જન, અને કપાયના નિગ્રહ એ ધાર પુરૂષ નું શાસન છે. વળી કાર્મણવશાત્ અન્યવચનમાં લુપ્ત રહેનારાને આવશ્યક-પ્રતિજ્ઞા પણ ગુરુના ચરણ સમીપે કરવું જોઈએ એમ આમંત્રણ વચનથી બતાવ્યું છે એજ પ્રમાણે બીજા પણ સર્વ આવશ્યકો ગુરુને પૂછીને કરવાં

એમ આમંત્રણ વચનથી જણાવેલું છે કારણ કે સર્વ આવશ્યકોમાં સામાયિક આવશ્યક પહેલું છે, અને આ ભદ્રંત શબ્દ પણ તેની આદિમાં છે, તેથી કરેમિ મંતે ! એ વચન સર્વ આવશ્યકોમાં અતુલ્ય છે. વિનયની પ્રાપ્તિ માટે કરવા યોગ્ય કે નહિ કરવાયોગ્ય સર્વ ગુરુમહારાજ જાણે છે, તેથી તેમને પૂછ્યા વિના ઉદ્યાસાદિ મૂકવાને પણ નિવેધ કર્યો છે, જેમ જિનેશ્વરના વિરહમાં જિનેશ્વરના બિંબની સેવા અને આમંત્રણ સફળ થાય છે, તેમ ગુરુના વિરહ હોય ત્યારે ગુરુના ઉપદેશ બતાવવાને ગુરુની સ્થાપના (ની સેવા અને આમંત્રણ સફળ થાય છે.) જેમ પરોક્ષ રાજા અથવા મંત્રદેવતાની સેવા સફળ થાય છે, તેમ પરોક્ષ એવા ગુરુની સેવા પણ વિનયનો હેતુ છે અથવા ગુરુગુણના જ્ઞાનોપયોગથી વિનય-મૂળ ધર્મનો ઉપદેશ બતાવવાને અહીં ભાવગુરુના સમાદેશ છે. જે માટે કહ્યું છે, કે વિનય શાસનમાં ધર્મનું મૂળ છે, વિનિત હોય તે સયમી થાય છે, વિનયથી રહિત હોય તેને ધર્મ ક્યાંથી ? અને તપ પણ ક્યાંથી ? વિનયોપચાર મનથી (કરેલી) ગુરુજનની ભજના અને પૂજન, તીર્થકરોની આજ્ઞા-શ્રુતધર્મની આરાધના અને ક્રિયા (સર્વ સફળ થાય છે.) ૩૪૫૭-થી-૩૪૬૯.

અથવા મંતે ! એ પદ ગુરુ આમંત્રણ નહિ પણ આત્મ આમંત્રણ છે.

આયામંતણમહવાડવસેસકિરિયાવિસગઓ તં ચ ।

સામાઈણગકિરિયાનિમાયગં તદુવઓગાઓ ॥ ૩૪૭૦ ॥

एवं च सब्वकिरियाऽसवत्तया तदुवउत्तकरणं च ।

वक्खायं होइ निसीहियादि किरिओवओगु व्व ॥ ૩૪૭૧ ॥

अहवा जहसंभवओ भदंतसदो जिणाइसक्खीणं ।

आमंणणाभिधाई तस्सक्खिज्जे थिरव्वयया ॥ ૩૪૭૨ ॥

गहियं जिणाइसक्क मए चि तलज्ज-गोरव-भयाओ ।

સામાઈયાઈયારે પરિહરઓ તં થિરં દોઈ ॥ ૩૪૭૩ ॥

अहवा भंतं च तयं सामइयं चेइ भंतसामइयं ।

एत्तमलवखणमेवं भंतेसामाइयं तं च ॥ ૩૪૭૪ ॥

नामाइनुदासत्थं नणु सो सावज्जजोगपरिईओ ।

गम्मइ भण्णइ न जओ तत्थवि नामाइसव्भावो ॥ ૩૪૭૫ ॥

भंतस्स च सामइयं भंते सामाइयं जिणाभिहियं ।

न परणणीयसामाइयं ति भंतेविसेसणओ ॥ ૩૪૭૬ ॥

ગાથાર્થ:-અથવા અવતોર ક્રિયાનો ત્યાગ કરવાથી, અને એક સામાયિક ક્રિયાના નિયામક બન તે પદ સામાયિકના ઉપયોગથી આત્માને આમંત્રણરૂપ છે. તેથી કરીને જેમ બાહ્ય ક્રિયાના નિયંત્રણી અસ્થાનર ક્રિયાનો ઉપયોગ કહેવો ગણાય છે, તેમ પહિલેલુપાદિ સર્વ ક્રિયાઓની અનામ્યાયતાયદે આરંભ ક્રિયામાં ઉપયોગ કરવાનું આત્માના આમંત્રણરૂપ કહેલું છે. અથવા નરુદ શબ્દ જિનાદે સાક્ષીઓના આમંત્રણને કહેનાર છે, (જેમકે હે જિનાદે જગત્સન્તો ! હું તમારી સાક્ષીએ સામાયિક કરું છું.) તેમની સાક્ષીએ (સામાયિક રૂપરૂપે) મનનાં દિવરના પ્રાપ્તિ વાચ છે, કેમકે મેં (જિનાદેની સાક્ષીએ સામાયિક મદુલ

કર્તુ છે, એ વાસનાથી સામાયિકના અતિચારોનો ત્યાગ કરતા તેમની લગ્ન, ગૌરવ અને ભયથી તેને તે સામાયિક વ્રત સ્થિર થાય છે. અથવા (ભદ્રંત સામાયિકનું જ વિશેષ છે જેમકે) ભદ્રંત એવું જે સામાયિક તે ભદ્રંત સામાયિક હું કરું છું (કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર સામાયિક હું કરું છું.) ભદ્રંત સામાયિક શબ્દમાંનો એકાર અસાક્ષણિક હોવાથી તેનો લોપ કર્યો છે. નામસ્થાપનાદિ સામાયિકનો ભેદ જણાવવાને ઉપરોક્ત વિશેષ જણાવ્યું છે. (કેમકે તે સામાયિક કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારાં નથી.) એ ભેદ સાવધયોગની વિરતિથી (સાવળજજોગ પચ્ચખામિ પદોથી) જણાય છે, (કેમકે નામાદિ સામાયિક સાવધયોગની વિરતિરૂપ નથી) એમ કહેવામાં આવે, તો તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે-તે વચન ચાલ્યું નથી, કેમકે તેમાં પણ (સાવધયોગની વિરતિમાં પણ) નામ-સ્થાપનાદિનો સદ્ભાવ છે. અથવા મંત્રે સામાયિક એટલે જિનેશ્વરે કહેલું ભગવંતનું સામાયિક હું કરું છું; પણ પદપ્રરૂપિત સામાયિક નથી કરતો, એમ મંત્રે વિશેષથી સમજવું. ૩૪૭૦ થી ૩૪૭૬

કરણ-ભાગ-ય અન્તે એ ત્રણ પદની વ્યાખ્યા કરી, હવે “સામાયિક” એ ચોથા પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

રાગ-દ્વાસવિરહિઓ સમો ત્તિ અયણં અયો ત્તિ ગમણં તિ ।

સમગમણં તિ સમાઓ સ એવ સામાઈયં નામ ॥ ૩૪૭૭ ॥

અહવા ભવં સમાઈ નિવ્વત્તં તેણ તમ્મયં વાવિ ।

જં તપ્પઓયણં વા તેણ વ સામાઈયં નેયં ॥ ૩૪૭૮ ॥

અહવા સમાઈ સમ્મત્ત-નાણ-ચરણાઈં તેસુ તેર્હિ વા ।

અયણં અઓ સમાઓ સ એવ સામાઈયં નામ ॥ ૩૪૭૯ ॥

અહવા સમસ્સ આઓ ગુણાણ લાભો ત્તિ જો સમાઓ સો ।

અહવા સમાણમાઓ તમ્હા સામાઈયં નામ ॥ ૩૪૮૦ ॥

અહવા સામં મિત્તી તત્થ અઓ તેણ સામાઓ ।

અહવા સામસ્સાઓ લાભો સામાઈયં ણયં ॥ ૩૪૮૧ ॥

સમ્મમઓ વા સમઓ સામાઈયમુભયવિદ્ધિભાવાઓ ।

અહવા સમ્મમસ્સાઓ લાભો સામાઈયં હોઈ ॥ ૩૪૮૨ ॥

અહવા નિરુત્તવિહિણા સામં સમ્મં સમં ચ જં તસ્સ ।

ઈકમપ્પણ પવેસણમેયં સામાઈયં નેયં ॥ દારં ॥ ૩૪૮૩ ॥

સમ એટલે રાગ, દ્વેષનો વિરહ, અય એટલે અયન-ગમન મમ તરફ ગમન તે સમાય, અને તેજ સામાયિક છે અથવા સમનો લાભ થવાથી નિવૃત્ત એટલે થએલું તે, અથવા તન્મયતે અથવા તેનું (સમનું) જે પ્રયોજન તે સામાયિક જણવું. અથવા ગમનો એટલે સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, અને ચારિત્ર, તેને વિષે અથવા તેઓવડે અય એટલે ગમન તે સમાય, તેજ સામાયિક છે. અથવા સમનો આય એટલે ગુણોનો જે લાભ તે સમાય અથવા સમનો આય તે સામાયિક જણવું અથવા સામ એટલે સર્વ જીવોમાં મૈત્રી, તેને વિષે અય એટલે ગમન, અથવા તે વડે વર્તન તે સમાય, અથવા સામનો આય એટલે

લાલ તે સામાયિક છે. અથવા સમ્યગ્ અથ એટલે સાક્ષી વર્તન તે સમય. (અહીં ઉભય અકારની) વૃદ્ધિ થવાથી સામાયિક બને છે. અથવા સમનો આય એટલે લાલ તે સામાયિક છે. અથવા નિરૂક્ત વિધિવડે સામ (બીજાને દુઃખ ન કરવું તે,) સમ્યક્ (જ્ઞાનાદિ ત્રયનું) પરસ્પર યોજવું તે), અને સમ (માધ્યસ્થ વર્તન), તેના જે ‘ધક’ એટલે આત્મામાં પ્રવેશ તે સામાયિક બાણવું. ૩૪૭૭-થી-૩૪૮૩

હવે સર્વ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

કિં પુણ તં સામયં સર્વસાવજ્જોગવિરહ ત્તિ ।

સિયણ સ તેણ સર્વો તં સર્વં કઠ્ઠિવિહં સર્વં ॥ ૩૪૮૪ ॥

નામં ઠવણા દવિણ આણસે ચેવ નિરવસેસં ચ ।

તહ સર્વધત્તસર્વં ચ ભાવસર્વં ચ સત્તમયં ॥ ૩૪૮૫ ॥ ૧૦૪૯-૩૪૭૧

કસિણં દવ્વં સર્વં તદ્દેસો વા વિવક્ખયાભિમઓ ।

દવ્વે તદ્દેસમ્મિ ય સર્વાસર્વે ય ચઉભંગો ॥ ૩૪૮૬ ॥

સર્વાસર્વે દવ્વે દેસમ્મિ ય નાયમંગુલિદ્ધવ્વં ।

સપુણં દેસોણં પવ્વં પવ્વેગદેસો ય ॥ દારં ॥ ૩૪૮૭ ॥

આણસો ઠવયારો સો વહુતરણ પહાણતરણ વ્વ ।

દેસે વિ જહા સર્વં ભત્તં ભુત્તં ગઓ ગામો ॥ દારં ॥ ૩૪૮૮ ॥

દુવિહં તુ નિરવસેસ સર્વાસેસં તદેક્કદેસો ય ।

સર્વાસેસં સર્વે અણિમિસનયણા જહા દેવા ॥ ૩૪૮૯ ॥

તદ્દેસાપરિસેસં સર્વે અમુરા જહા અસિયવણ્ણા ॥

જહ જોહસાલયા વા સર્વે ફિર તેહલેસાગા ॥ દારં ॥ ૩૪૯૦ ॥

જીવાજીયા સર્વં તં ધત્તે તેણ સર્વધત્ત ત્તિ ।

સર્વે વ સર્વધત્તાસર્વં જમઓ પરં ણત્ત ॥ ૩૪૯૧ ॥

અહ દવ્વસર્વમેગદવ્વાધારં તિ ભિન્નપન્નેહિં ।

ણાણેગાધારોવયારભેણ ચાદેસં ॥ ૩૪૯૨ ॥

ભિન્નપસેસં જમિદ્દેગાદવિસયં તિ સર્વધત્તાઓ ।

ભિન્ના ય સર્વધત્તા સર્વાધાર ત્તિ સર્વેહિં ॥ ॥ દારં ॥ ૩૪૯૩ ॥

કમ્મોદયગ્ગસમાયો સર્વો અમુદો મુદો ય ઓદ્દઓ ।

મોહોવસપસદાયો સર્વો ઉપસાપિઓ ભાવો ॥ ૩૪૯૪ ॥

કમ્મસ્થયસ્મદ્દાયો સર્વો વ્યો ય મોસઓ મીસો ।

અહ મહદ્દારિગદ્દઓ પરિણામિઓ સર્વો ॥ ૩૪૯૫ ॥

અરિગયમસેસર્વં વિસેમઓ સેસયં જહાજોગં ।

ગરહિયમ્મજ્જમુચં પારં સદ તેણ સાવજ્જં ॥ ૩૪૯૬ ॥

ગાથાર્થ: તે સામાયિક એટલે શું? સર્વ સાવચોગની વિરતિ તે (સામાયિક.) સુ ઘાતુને ઔણાદિક વ પ્રત્યય લગાડવાથી સર્વ શબ્દ અને છે, તે સર્વ વસ્તુ અર્થમાં છે, એ ‘સર્વ’ કેટલા પ્રકારનું છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) નામ સર્વ, સ્થાપના સર્વ, દ્રવ્ય સર્વ આદેશ સર્વ, નિરવશેષ સર્વ, સર્વધત્તસર્વ અને સાતમું ભાવ સર્વ. (એમ સાત પ્રકારે સર્વ છે, તેમાં નામ, સ્થાપના સવ સુગમ છે, અને જ્ઞ-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સર્વનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.) અંગુલી આદિ દ્રવ્ય અથવા તેના એક દેશ સંપૂર્ણ વિવક્ષાવડે કહેવામાં આવે, ત્યારે સર્વ કહેવાય છે. અને અંગુલી તથા તેના એક દેશને અપરિપૂર્ણ વિવક્ષાથી કહેવામાં આવે, ત્યારે ‘અસર્વ’ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્યમાં અને તેના દેશમાં સર્વાસર્વનાં ચાર ભાંગા થાય છે. જેમકે, સંપૂર્ણ અંગુલી દ્રવ્ય, દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેનોજ એક દેશ તે અસર્વ દ્રવ્ય કહેવાય છે, સંપૂર્ણ દ્રવ્ય દેશ મર્વ કહેવાય છે, અને પર્વના એક દેશ તે દેશ અસવ કહેવાય છે. (એ પ્રમાણે દ્રવ્ય સર્વનું સ્વરૂપ જાણવું.) આદેશ એટલે ઉપચાર તે ઉપચાર બહુ પ્રકારમાં, મુખ્યતામાં અને દેશમાં પણ સર્વપણે પ્રવતે છે, જેમકે ગ્રહણ કરેલા ભોજનમાંથી ઘણે ભાગે ખાધું હોય, અને કેટલુંક અવશેષ હોય, તો “આણે સર્વ ભોજન ખાધું” એમ કહેવાય છે. મુખ્ય પુરુષોમાંથી કેટલાક ગયા હોય અને કેટલાક રહ્યા હોય ત્યારે “સર્વ ગામ ગયા” એમ કહેવાય છે. (એ પ્રમાણે આદેશ સર્વ જાણવું.) નિરવશેષ સર્વ બે પ્રકારે છે, સર્વ વસ્તુ નિરવશેષ અને તદ્દેશ નિરવશેષ. જેમકે સર્વે દેવો અનિમેષ નયનવાળા છે. (અહીં બધાએ દેવોમાં અનિમેષપણું છે, કોઈપણ દેવોમાં સનિમેષપણું નથી. તેથી તે) સર્વ નિરવશેષ કહેવાય. તથા જેમકે, સર્વે અસુરો કૃષ્ણ વર્ણવાળા છે, અથવા જેમ સર્વ જ્યોતિષિ દેવો તેજો-લેશ્યાવાળા છે. (અહીં અસુરો અને જ્યોતિષિ દેવો સર્વ દેવોનાં એક દેશમાં છે, તે દરેકમાં યથાસંખ્ય કૃષ્ણવર્ણ અને તેજોલેશ્યા છે, તેથી) તે દરેકે દેશ નિરવશેષ કહેવાય. આ જગતમાં જે કંઈ છે, તે સર્વ જીવો અને અજીવોજ છે, તેને જે કારણથી ધારી રાખે છે, તે કારણથી તે સર્વધત્તાકહેવાય છે, અહીં સર્વ જીવાજીવરૂપ વવક્ષા તે સર્વધત્તા સર્વ કહેવાય છે; કેમકે એ જીવાજીવ શિવાય જગતમાં બીજું કંઈ છેજ નહિ. (દ્રવ્ય સર્વાદિનો પરસ્પર શો ભેદ છે? એમ પૂછવામાં આવે તો,) દ્રવ્ય સર્વ એક દ્રવ્યાધારવાળું છે તેથી બીજા સર્વથી ભિન્ન છે. આદેશ સર્વ એક-અનેક દ્રવ્યાધારવાળું હોવાથી ઉપ-ચારભેદે બીજાઓથી ભિન્ન છે. અશેષ સર્વ એક જાતીય વિષયવાળું હોવાથી બીજાઓથી અન્ય છે અને સર્વધત્તાસર્વ, સર્વ વસ્તુના આધારભૂત હોવાથી પૂર્વના બધા સર્વથી ભિન્ન છે. શુભાગુભ કર્મના ઉદયનો સ્વભાવ તે ઔદયિક ભાવ સર્વ, મોહોપરામ સ્વ-ભાવ તે આપશાંતક ભાવ સર્વ, કર્મક્ષય સ્વભાવ તે ક્ષાયિક ભાવ સર્વ, કર્મનો ક્ષયો-પશમ ભાવ તે મિશ્ર ભાવ સર્વ, અને સર્વ દ્રવ્યની પરિણતિરૂપ તે પારિણમિક ભાવ સર્વ કહેવાય છે. (અહીં “સર્વ સાવચ યોગનો ત્યાગ કરે” શું.” એ સંખ્યધર્મ, સમવિધ સર્વમાંથી) વિશેષ કરીને નિરવશેષ સર્વ અધિકૃત છે, બાકીના છ સર્વ યથાચોગ્ય જ્યાં ઘટે ત્યાં યોજવા. (હવે “સાવચ” પદની વ્યાખ્યા કરે છે.) ગર્હિત, નંદ જે હોય, તે અવચ કહેવાય. તે અવચ એટલે પાપ તે પાપવડે જે સંહિત હોય, તે માત્ર કહેવાય.

૩૪૮૪-થી ૩૪૮૬

હવે બીજા પ્રકારે “સાવચ” શબ્દની તથા “યોગ” શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

અદ્વેદ વજ્રણિઞ્ઞં વજ્રં પાવં તિ સહસકારસ્સ ।

દિગ્વત્તાદેસાઓ સહ વજ્રેણં તિ સાવજ્ઞં

॥ ૩૪૯૭ ॥

જોગો જોયણમાયકિરિયા સમાધાણમાયવાતારો ।

જીવેણ જુજ્જણ વા જઓ સમાહિજ્જણ સો તિ ॥ ૩૪૯૮ ॥

જં તેણ જુજ્જણ વા સ કમ્મણા જં ચ જુજ્જણ તમ્મિ ।

તો જોગો સો ય મઓ તિવિહો કાયાઙ્ગવાતારો ॥ ૩૪૯૯ ॥

સવ્યો સાવજ્જો તિ ય જોગો સંવજ્જણ તયં સવ્વં ।

સાવજ્જં જોગં તિ ય પચ્ચક્ખામિ તિ વજ્જેમિ ॥ ૩૫૦૦ ॥

પડસહો પડિસેહે અક્ખાણં ધાવણાઙ્ગભિહાણં વા ।

પડિસેહસક્ખાણં પચ્ચક્ખાણં નિવિત્તિ તિ ॥ ૩૫૦૧ ॥

ગાથાર્થ:—અહીં વર્ણવા યોગ્ય-તજવા યોગ્ય જે વર્ણ્ય તે વર્ણ્ય એટલે પાપ કહેવાય. તે વર્ણ્ય સહિત જે હોય તે સવર્ણ્ય, સહશબ્દના સકારને દીર્ઘ આદેશ કરવાથી સાવર્ણ્ય-સાવધ થાય. જોડવું તે યોગ, અથવા આત્માનું ચલનાદિ ક્રિયા સાથે સમ્યક્ પ્રકારે જોડાવું તે યોગ. (સકર્મક આત્માનો વ્યાપાર) અથવા છત્ર સાથે જોડાય, યા સંબંધ કરાય તે યોગ; કેમકે આત્મા તે કર્મ સાથે જોડાય છે, તેથી તે યોગ કહેવાય. તે યોગ છત્રે આત્મા કર્મ સાથે જોડાય, માટે તે યોગ કહેવાય તે યોગ કાયિકાદિ વ્યાપારરૂપ એટલે મન વચ અને કાય એ ત્રણ પ્રકારે માનેલો છે. સર્વ-સાવધ અને યોગ એ ત્રણે પદનો હવે સંબંધ થોડો છીએ. તે સર્વ સાવધ યોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, એટલે ત્યાગ કરું છું. પ્રતિ શબ્દ નિષેધ અર્થમાં છે, અને આખ્યાન શબ્દ ખ્યાપના અથવા આદરથી કહેવારૂપમાં છે, તેથી પ્રતિષેધનું આખ્યાન, તે પ્રત્યાખ્યાન એટલે નિવૃત્તિ. ૩૪૯૬ થી ૩૫૦૧

હવે ભેદપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાનનું કથન કરે છે.

નામં ઠવણા દવિણ અહિત્થપીડિસેહભાવઓ તં ચ ।

નામાભિહાણમુત્તં ઠવણાગારક્ખનિક્ખેવો ॥ ૩૫૦૨ ॥

દવરસ્સ વ દવણ વ દવ્વબ્ભૂયસ્સ દવ્વહેઉં વા ।

દવં પ્પચ્ચક્ખાણં નિણ્હાર્ણં વ સવ્વં પિ ॥ ૩૫૦૩ ॥

ભિરત્થવરાણમ્પિચ્છા પડિસેહો રોગિણો વ કિરિયાણ ।

સિદ્ધ પધસલાઓ જહ રોગી સવ્વેજ્ઞેહિ ॥ ૩૫૦૪ ॥

માવસ્સ મારઓ માવહેઉમહ માવ પ્પ વાભિપયં ।

પધસલાણં દુવિદં ત મુયમિહ નોમુયં ચેવ ॥ ૩૫૦૫ ॥

પુરં નોપુવ્વમુયં પચ્ચક્ખાણં નિ પુવ્વમુયમુત્તં ।

આરપચ્ચક્ખાણાદય ચ નોપુવ્વમુયમુત્તં ॥ ૩૫૦૬ ॥

નોમુયપચ્ચક્ખાણં મૂલુત્તરગુણવિહાણઓ દુવિદં ।

સવ્વે દેને ય મયં હહ સવ્વં સવ્વસદાઓ ॥ દારં ॥ ૩૫૦૭ ॥ [૪૨૪૦]

ગાથાર્થ:—નામ પ્રત્યાખ્યાન-ધ્યાપના પ્રત્યાખ્યાન-દ્રવ્ય પ્રત્યાખ્યાન-અદિત્ત્વા પ્રત્યાખ્યાન-પ્રતિષેધ પ્રત્યાખ્યાન-અને સાવ પ્રત્યાખ્યાન (એનું ૭ પ્રકારે પ્રત્યાખ્યાન છે.) તેમાં

“પ્રત્યાખ્યાન” એવું જે નામ, તે નામ પ્રત્યાખ્યાન. આકાર અથવા અક્ષાદિમાં નિક્ષેપ તે સ્થાપના પ્રત્યાખ્યાન. સચિત્તાદિ દ્રવ્યનું અથવા દ્રવ્યોત્તુ જે પ્રત્યાખ્યાન તે, દ્રવ્યભૂતનું (ભાવરહિત અલબ્ધ છત્રનું) જે પ્રત્યાખ્યાન તે, તેમજ દ્રવ્યને માટે જે પ્રત્યાખ્યાન કુશય તે. નિન્હવાદિકનું જે પ્રત્યાખ્યાન, તે સર્વ દ્રવ્ય પ્રત્યાખ્યાન છે. ભિક્ષાચરને ભિક્ષા ન દેવી તે અદિતસા પ્રત્યાખ્યાન. અસાધ્ય રોગીની પેડે ક્રિયાના નિષેધ તે પ્રતિષેધ પ્રત્યાખ્યાન. લોકમાં પણ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે “સર્વ વૈદ્યોએ આ રોગીનો પ્રતિષેધ કર્યો છે.” (આ સ્થળે નિર્ચુક્તિમાં ક્યાંક નિર્વિષયાજ્ઞાપનરૂપ ક્ષેત્ર પ્રત્યાખ્યાન કહેલું જણાય છે.) ભાવનું (સાવધયોગના પરિણામનું) પ્રત્યાખ્યાન તે, તથા ભાવથી (શુભ પરિણામ ઉત્પન્ન થવાથી) કરેલું પ્રત્યાખ્યાન તે, તેમજ ભાવ હેતુકે (સર્વ ક્રમનો ક્ષય કરવા માટે કરેલું) પ્રત્યાખ્યાન તે, અને (સાવધયોગની વિરતિલક્ષણ) ભાવરૂપ પ્રત્યાખ્યાન તે ભાવ પ્રત્યાખ્યાન માનેલું છે. એ ભાવ પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે છે. શ્રુતભાવ પ્રત્યાખ્યાન અને નોશ્રુતભાવ પ્રત્યાખ્યાન. શ્રુતભાવ પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે છે. પૂર્વશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન અને નોપૂર્વશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન તેમાં પ્રત્યાખ્યાન નામનું નવમું પૂર્વ, તે પૂર્વશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે, અને આતુર પ્રત્યાખ્યાનાદિશ્રુત (પૂર્વગત બાહ્યહોવાથી) તે નોપૂર્વશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે. તથા શ્રુતનિષેધરૂપ નોશ્રુતપ્રત્યાખ્યાન, તે પણ મૂલોત્તર ભેદે બે પ્રકારે છે. અહીં સર્વ શબ્દથી તે દરેક અને દેશથી એમ બે બે ભેદે માનેલું છે. ૩૫૦૨ થી ૩૫૦૭.

હવે “યાવજ્જીવયા” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

જીવ ત્તિ જીવણં પાણધારણં જીવિયં તિ પજ્જાઓ ।

ગહિયં ન જીવદવ્વં ગહિયં વા પજ્જવવિસિદ્ધં ॥ ૩૫૦૮ ॥

इहरा जीवज्जीवं ति जीवदव्वगहणे मयस्सावि ।

पच्चक्खणं पावइ गहियमओ जीवियं तं च ॥ ३५०९ ॥

नामं ठवणा दविण ओहे भव तवभवे य भोगे य ।

संजम-जसम-ऽसंजमजीवियमिइ तव्विभागोऽयं ॥ ३५१० ॥

દવ્વે દિરણ્ણ-ભેસજ્જ-ભત્ત પુત્તાઈં જીવિયનિમિત્તં ।

जं दव्वजीवियं तं दव्वस्स व जीवियमवत्था ॥ दारं ॥ ३५११ ॥

આડયસદ્ધવ્વંતયા સામન્નં પાણધારણમિહોદો ।

भवजीवियं चउद्धा नेरइयाईण जावत्था ॥ ३५१२ ॥

તવ્ભવ જીવિયમોરાલિયાણ જં તવ્ભવોવવન્નાણં ।

चक्कहराईणं भोगजीवियं सुरवराणं च ॥ ३५१३ ॥

સંજમજીવિયમિસીણં અસંજમજીવિયમવિરયાણં ।

जसजीवियं जसोनामओ जिणाईण लोगम्मि ॥ ३५१४ ॥

નરભવજીવિયમહિગયં વિસેસઓ, સેસયં જહાનોગં ।

जावज्जीवामि तयं ता पच्चक्खामि सावज्जं ॥ ३५१५ ॥

ગાથાથે:- (યાવજીવપર્યન્ત સર્વ સાવચ યોગનો ત્યાગ કરું છું, એવો અર્થ અહીં ઇષ્ટ છે. તેમાં) જીવ એટલે જીવન-પ્રાણ ધારણ-અને જીવિત એ તેના પર્યાય શબ્દો છે. (અહીં જીવ શબ્દથી) જીવ દ્રવ્ય નથી ગ્રહણ કર્યું, (કેમકે તેથી વક્ષ્યમાણ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.) જીવદ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યું હોય, તો પણ તે આ જીવ જીવિતપર્યાય વિશિષ્ટ ગ્રહણ કર્યું છે. (આ જીવના જીવન પર્યન્ત પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, એમ સમજવું, આ જીવનું જીવન પૂર્ણ થયા પછી નહીં.) અન્યથા “યાવજીવ” શબ્દથી જીવ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો મરણ પામ્યા પછી પણ પ્રત્યાખ્યાન પ્રાપ્ત થાય, (કેમકે અવિશિષ્ટ જીવ દ્રવ્ય સર્વદા વિદ્યમાન હોય છે.) આ કારણથી ‘જીવ’ શબ્દનો ‘જીવિત’ ગ્રહણ કર્યું છે, અને તે જીવિત નામ જીવિત સ્થાપના જીવિત, દ્રવ્યજીવિત, જીવજીવિત, જીવજીવિત, તદ્દસ્યજીવિત, ભોગજીવિત, સંયમજીવિત, યશોજીવિત, અને અસંયમજીવિત, એમ તેના (દસ) ભેદો નામ-સ્થાપના જીવિત મુગમ છે) દ્રવ્યજીવિતનો વિચાર કરતાં, જે હિરણ્ય-ભૂષણ-ભક્ત પુત્ર આદિ જીવિતના નિમિત્ત અથવા ઉપકારક છે, તે દ્રવ્યજીવિત કહેવાય. અથવા (પારો જીવે છે, વિપ જીવે છે, અખરખ જીવે છે, લોકું જીવે છે, પણ હજી મૃત્યુ નથી પામ્યું, ઇત્યાદિ કહેવાય છે) જે દ્રવ્યની જીવિત અવસ્થા તે દ્રવ્યજીવિત કહેવાય છે આથી દ્રવ્યની સત્તા વડે જીવનું પ્રાણ ધારણરૂપ સામાન્ય જીવન તે એક જીવિત, સંસારમાં અવસ્થિતિના હેતુભૂત જીવિત તે જીવજીવિત એ જીવજીવિત નારાદિની અવસ્થારૂપ ચાર પ્રકારે છે વારંવાર અમૂક તેજ જીવમાં ઉત્પન્ન થનારા આદારિક શરીરના જીવોનું જે જીવન તે તદ્દસ્યજીવિત કહેવાય અને ચક્રવર્તિ તથા દેવોનું જીવિત તે ભોગજીવિત કહેવાય. મુનિયોનું જીવન તે સંયમજીવિત અવિરતઓનું જીવિત તે અસંયમજીવિત લોકમાં યશોનામકર્મના ઉદ્યથી જિનાદિકનું જીવન તે યોગજીવિત કહેવાય અહીં વિશેષ કરીને જીવજીવિતરૂપ નરમય જીવિત અધિકૃત છે. આકીનાં જીવિત યથાસંભવ થોજી લેવાં (મનુષ્યજ આવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે) જ્યાંયુધી આ નરમયવડે જીવું, ત્યાંયુધી સાવચ યોગનો ત્યાગ કરું છું. ૩૫૦૮ થી ૩૫૧૫

હવે યાવત્ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

- જાવદયં પરિમાણે મજ્ઞાયાણ્ઽવધારણે ચેઙ્ઠ ।
 જાવજ્ઞીવં જીવણપરિમાણં જતિયં મે ત્તિ ॥ દારં ॥ ૩૫૧૬ ॥
 જાવજ્ઞીવમિહારેણ મરણમજ્ઞાયત્રો ન તક્કાલં ।
 અવધારણે વિ જાવજ્ઞીવણમેવેહ ન ઓ પરત્રો ॥ ૩૫૧૭ ॥
 જાવજ્ઞીવં પત્તે જાવજ્ઞીયાણ્ લિંગવચ્ચાસો ।
 ભાવપ્પચ્ચયત્રો વા જા જાવજ્ઞીવયા તાણ્ ॥ ૩૫૧૮ ॥
 જાવજ્ઞીવતયાઈ જાવજ્ઞીવાણ્ વણ્ણજોવાત્રો ।
 જાવ-જીવો જીસે જાવજ્ઞીવાહવા સા ઝ ॥ ૩૫૧૯ ॥
 કા પુણ સા ત્તચ્ચદ્ધપ્પચ્ચક્કાણ્ઠિરિયા તયા સન્નં ।
 જાવજ્ઞીવાણ્ અદં પ્પચ્ચક્કાણ્ઠિરિયા સાવજ્ઞં ॥ ૩૫૨૦ ॥
 જીવણમદયા જીવા જાવજ્ઞીવા પુસા વ સા નેયા ।
 વાર પાપવચ્ચણે જાવજ્ઞીવાણ્ તદ્દયં ॥ ૩૫૨૧ ॥

ગાથાર્થ:—આ યાવત્ શબ્દ અહીં ત્રણ અર્થમાં છે. પરિભાષુ, મર્યાદા અને અવધારણુ. જેમકે યાવજીવ એટલે જ્યાં સુધી આ ભવના જીવનનું પરિભાષુ હોય ત્યાં સુધી સાવધ-યોગનો ત્યાગ કરે'છું. (આ પરિભાષુ અર્થમાં) તથા યાવજીવ એટલે મરણની મર્યાદા પર્યન્ત પ્રત્યાખ્યાન કરે'છું, પણ તેજ અહણુકાળ સુધી નહિ. (આ મર્યાદા અર્થમાં સમજવું. અને અવધારણુ અર્થમાં યાવજીવ એટલે જ્યાંસુધી આ ભવનું જીવન હોય ત્યાં સુધીજ) તે પછી નહિ (જેમકે દેવાદિ અવસ્થામાં અવિરતિપણાને લીધે પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થાય. વળી જીવન પૂર્ણ થયા પછી પ્રત્યાખ્યાન છુટું એમ પણ ન કરવું, જેમકે એથી ભોગની આશંસાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય.) ઉપરોક્ત ન્યાયે “ યાવજીવ ” નિર્દેશ પ્રાપ્ત થયે છતે “ યાવજીવયા ” એવો નિર્દેશ શા માટે કર્યો? (એમ પૂછવામાં આવે તો તે માત્ર) લિંગનોજ વ્યત્યય (ફેરફાર) છે અથવા “ યાવજીવ ” શબ્દને ભાવ પ્રત્યય લગાડવાથી “ યાવજીવતા ” શબ્દ જનમે છે, (તેથી યાવજીવપણે હું પ્રત્યાખ્યાન કરે' છું એમ સમજવું) “ યાવજીવતા ” નિર્દેશ થયા છતાં “ યાવજીવયા ” એમ જે કહ્યું છે તે તકાર વર્ણનો ભોપ થવાથી સમજવું અથવા જે અવસ્થામાં જ્યાં સુધીનું જીવન હોય, તે યાવજીવવા કહેવાય. તે વડે જ્યાંસુધી પ્રત્યાખ્યાન કરાય, તે “ યાવજીવયા ” કહેવાય ઉપરોક્ત અર્થમાં તે કઈ ક્રિયાનો સંબંધ કરાય છે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તેની સાથે તે યાવજીવયા પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાનો સંબંધ કરાય છે, એટલે કે યાવજીવિતપણે સર્વ સાવધયોગનું હું પ્રત્યાખ્યાન કરે' છું અથવા જીવન તે જીવા, જ્યાંસુધી જીવન હોય તે યાવજીવવા (સ્ત્રીલીંગ) (અહીં પણ પૂર્વની પેઠે પરિણામાદિ ત્રણ અર્થમાં યાવત્ શબ્દની સાથે જવા શબ્દ જણવો) પ્રાપ્ત વચનમાં પર્યન્તે અકાર હોવાથી “ યાવજીવયા ” એ તૃતીયા સમજવી. ૩૫૧૬-થી-૩૫૨૧

હવે “ ત્રિવિધ ત્રિવિધે ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે

પચ્ચક્ષ્મામી ત્તિ મઓ ઉત્તમપુરિસેવયણઓ કત્તા ॥

તિન્નિ વિહા જસ્સ તઓ તિવિહો જોગો મઓઽહિકઓ ॥૩૫૨૨॥

તં તિવિહં વિઙ્ગાણ પચ્ચક્ષેયમિહ કમ્મભાવાઓ ।

તિણ્ણ વિહા જસ્સ તયં તિવિહં તિવિહેણ તેણં તિ ॥ ૩૫૨૩ ॥

તેણેતિ સાહકતમં કરણં તં યામિહાણઓઽભિહિયં ।

કેણ તિવિહેણ મણિણ મણેણ વાયાણ કાણં ॥ ૩૫૨૪ ॥

મણણં વ મણ્ણણ વાણેણ મણો દઘઓ મયં તં ચ ।

તઙ્ગોગ્ગપુગ્ગલમયં ભાવમણો મણ્ણણ મંતા ॥ ૩૫૨૫ ॥

વયણં વચુચ્ચણ વાણણ ત્તિ વાયત્તિ દઘઓ સા ય ।

તઙ્ગોગ્ગપોગ્ગલા જે ગહિયા તપ્પરિણયા ભાવે ॥ ૩૫૨૬ ॥

જીવસ્સ નિવાસાઓ પોગ્ગલચયઓ ય સરણવમ્માઓ ।

કાઓઽવયવસમાહાણઓ ય સો દઘ-ભાવમઓ ॥ ૩૫૨૭ ॥

તઙ્ગોગ્ગપોગ્ગલા જે મુક્કા ય પઞ્ચોગ્ગપરિણયા જાય ।

સો હોઙ્ગ દઘકાઓ વદ્ધા પુણ ભાવઓ કાઓ ॥ ૩૫૨૮ ॥

તેણ તિવિદેણ મનસા વાયા કાણ કિં તયં તિવિદં ।

પુવાહિકયં જોગં ન કરેમિચ્ચાઈ સાવજ્ઞં

॥ ૩૫૨૯ ॥

ગાથાર્થ:-પચ્ચક્ષામિ-પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, એ ઉત્તમ પુરૂષ એક વચનથી આહીં કર્તા માનેલ છે. ત્રણ છે પ્રકાર જેનાં, તે (મન-વચન-કાયાના વ્યાપારરૂપ) ત્રિવિધયોગ આહીં અધિકૃત માનવા. એ ત્રિવિધયોગ આહીં કર્મભાવથી બીજી વિમુક્તિવડે પ્રત્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે. તથા ત્રણ છે પ્રકાર જેના તે ત્રિવિધ કરણ. તે વડે એટલે ત્રિવિધ કરણવડે પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. તેન શબ્દવડે તૃતીયા વિમુક્તિ કહેવ થી આહીં સાધકતમકરણ માન્યું છે. કયા વિવિધ કરણવડે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) મન-વચન અને કાયાવડે (એ ત્રિવિધ કરણથી હું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું) મનન કરવું તે મન, અથવા જે વડે મનન કરાય તે મન. તે મન દ્રવ્યથી તદ્વયોગ્ય પુદ્ગલમય છે, અને ભાવ મન તે મન્તા (જીવ) છે. વચન તે વાણી, અથવા જે વડે બોલાય તે વાણી તે વાણીદ્રવ્યથી ભાષા વર્ગણામાંથી અહણ કરેલા પુદ્ગલો જાણવા. અને ભાષાપણે પરિણામ પામીને બોલાના પુદ્ગલો તે ભાષાવાણી જાણવી. જીવના નિવાસથી, પુદ્ગલના અપચયથી વિશરણ સ્વભાવવાળું હોવાથી અને મસ્તકાદિ અવયવોને સમ્યક્ પ્રકાર ધારણ કરવું હોવાથી 'કાય' કહેવાય છે. તે દ્રવ્યકાય અને ભાવકાય એમ બે પ્રકારે છે તેમાં જે આદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય વર્ગ-પૂર્ણગત પુદ્ગલો તે તથા યાવત પ્રયોગ પરિણામ અહણ કરીને મૂકેલા પુદ્ગલો તે દ્રવ્યકાય છે, અને જે જીવ સાથે આદારિકાદિ શરીરપણે બદલ હોય તે ભાવકાય છે, એ ત્રિવિધ મન-વચન અને કાયારૂપ કરણવડે, તે પૂર્વ અધિકૃત ત્રિવિધ સાવધયોગ હું નહિ કરું, કરાવું, અને બીજા કરનારાને નહિ વખાણું. ૩૫૨૨ થી ૩૫૨૬.

હવે બીજી રીતે ઉપરોક્ત કરણ તથા યોગના સંબંધ જણાવે છે.

પુવં વ જમુદ્દિદં તિવિદં તિવિદેણ તત્ય કરણસ્સ ।

તિવિદત્તણં વિવરિયં મણેણ વાયાણ કાણં ॥ ૩૫૩૦ ॥

તિવિદમિયાણ જોગં પચ્ચક્લેયમણુમાસણ સુત્તં ।

કિં પુણરુક્કમિઝ્ઞણં જોગં કરણસ્સ નિદેસો ? ॥ ૩૫૩૧ ॥

તો ન જહુદેસં ચ્ચિવ નિદેસો મણ્ણણ નિસામેહિ ।

જોગમ્સ કરણતંતોરદરિસણત્યં વિવજ્ઞામો ॥ ૩૫૩૨ ॥

દેમિયમેરં જોગો કરણવસો નિયમમ્પદાણો ત્તિ ।

તન્માવે માયાઓ તદમાવે વ્ષ્પમાવાઓ ॥ ૩૫૩૩ ॥

વરુપ તદાચારાઓ તદ્દારણઓ ય તન્પરિગઈઓ ।

પરિણંતુરણત્યંવરમાયાઓ કરણમેર તઓ ॥ ૩૫૩૪ ॥

ણો ચિવ જોગસ્સ તિ તન્મયયા કરણ-જોગપરિણામા ।

ગમ્મઈ નયંતરાઓ કયાઈ, સવર જઓઽમિદિયં ॥ ૩૫૩૫ ॥

નાપા જેવ અહિંસા આયા હિંસ તિ નિચ્છઓ પસ ।

ઓ રોઈ અપ્પમતો અહિંસઓ, હિંસઓ દ્યયો ॥ ૩૫૩૬ ॥

આહેગત્તે કત્તા કમ્મં કરણં તિ કો વિભાગોડ્યં ।

મળ્લણ્ઠ પજ્જાયંતરવિસેસણાઓ ન દોસો ત્તિ ॥ ૩૬૩૭ ॥

एकं पि सव्वकारगपरिणामाणन्नभावयामेइ ।

નાયા નાનાણન્નો જહ વિણ્ણેયાઇપરિણામં ॥ ૩૬૩૮ ॥

स य सावज्जो जोगो हिंसाईओ तयं सयं सव्वं ।

ન કરેમિ ન કારેમિ ય ન યાણુજાણે કરંતંપિ ॥ ૩૬૩૯ ॥

ગાથાર્થ:-પૂર્વે જે “ત્રિવિધ ત્રિવિધે કહ્યું છે” તેમાં કરણના ત્રણ ભેદ મન-વચન-તે કાયાવડે સૂત્રથી જ કહેલા છે. અને હવે તો પ્રત્યાખ્યાન કરવા ચોખ્ખું ત્રિવિધ યોગના સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (નહિ કરું, નહિ કરાવું, અને બીજા કરનારાને નહીં અનુમેદું) જે એમ હોય, તો પ્રથમ યોગ કહ્યા સિવાય કરણનો નિર્દેશ શામાટે કર્યો? (એમ પૂછવામાં આવે,) તો જેમ ઉદ્દેશ છે તેમ નિર્દેશ નથી કર્યો. તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ તે સાંભળ અહીં યોગની કરણ પરાધીનતા બતાવવા માટે એવો વ્યત્યય (ફેરફાર) કર્યો છે. સૂત્રકારે પણ એમજ કહ્યું છે, કે વ્યાપાર રૂપ યોગ તે મન વિગેરે કરણને આધીન છે. કરણ હોય તો યોગ હોય, અને કરણ ન હોય તો યોગ પણ ન હોય, તેથી તે અવશ્ય અપ્રધાન છે. તે યોગનાં મન વિગેરે કરણ આધાર છે, તેનાં કારણ છે, તત્પરિણતિ રૂપ છે, અને કરણથી અનર્થાન્તરભૂત છે, તેથી તે કરણજ યોગ છે. એજ કારણથી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કદાચિત્ કરણ અને યોગરૂપ પારણામ-સ્વભાવથી જીવની પણ તન્મયતા જણાય છે. જે માટે સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે-આ આત્માજ નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયે મન વિગેરે કરણવડે અહિંસા છે, અને આત્માજ હિંસા છે. જે અપ્રમત્ત છે તે અહિંસક છે, અને ઠત-પ્રમત્ત તે હિંસક છે. જે એ પ્રમાણે એકતા હોય, તો કર્તા-કર્મ-અને કરણનો ભેદ ક્યાં રહ્યો? (એમ કહેવામાં આવે, તો) તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે એક કર્તા આત્માજ કર્મ-કરણાદિ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ થાય છે, તેથી તે દાખ નથી. એકજ વસ્તુ સર્વ કારક પરિણામરૂપ ભિન્ન ભિન્ન રૂપને પામે છે. જેમ જ્ઞાનથી અનન્ય એવો આત્મા વિજ્ઞેયાદિ પરિણામને લીધે કરતા-કર્મ-અને કરણ રૂપતા પામે છે, તેમ અહીં પણ જાણવું. હિંસાદિરૂપ સાવધયોગ છે, તે સર્વ સાવધયોગ હું નહિ કરું, ન કરાવું અને બીજા કરનારાઓને ન અનુમેદું.

હવે યતિ અને શૃલસ્થના પ્રત્યાખ્યાનનો ભેદ જણાવે છે.

करणतिगेणेक्के कालतिगे तिवणरउसंखियमिसीणं ।

સવ્વં તિ જઓ વિકયં સીયાલસયં પુણ ગિહીણં ॥ ૩૬૪૦ ॥

ગાથાર્થ:-એકેક યોગને ત્રણ કરણ સાથે ગુણતાં ત્રણે કાળ સંબંધી પ્રત્યાખ્યાનના સત્તાવીસ ભાંગા મુનિઓને થાય; કેમકે “સર્વ સાવધયોગનું હું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું” એ પ્રમાણે તેમણે પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કર્યું છે; અને શૃલસ્થોને એકસો સુડતાલીસ ભાંગા પચ્ચખ્યાણના થાય ૩૫૪૦

“ત્રિવિધ ત્રિવિધે” સર્વ સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરતા, સાધુને સત્તાવીસ ભાંગા થાય, તે આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાવડે પાંચે સર્વ સાવધયોગ ન કરે, બીજામાં ન કરાવે અને કરનારાને ન અનુમેદે. આ પ્રમાણે વર્તમાન કાળ સંબંધી ત્રણ ભાંગા, ભૂતકાળ સંબંધી ત્રણ ભાંગા અને ભવિષ્ય કાળ સંબંધી ત્રણ ભાંગા સર્વ મળી સત્તાવીસ ભાંગા થાય.

શુદ્ધસ્થને એકસો મુડતાલીસ ભાંગા થય, તે આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાવડે સા-
વધયોગ પોતે ન કરે, ન કરાવે, બીજા કરનારાને ન અનુમોદે ૧ મન-વચનવડે ન કરે,
ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૨ મન અને કાયાવડે ન કરે-ન કરાવે-ન અનુમોદે ૩ વચન અને
કાયાવડે ન કરે, ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૪ મનવડે ન કરે ન કરાવે-ન અનુમોદે. ૫ વચન-
વડે ન કરે-ન કરાવે-ન અનુમોદે. ૬ કાયાવડે ન કરે-ન કરાવે-ન અનુમોદે ૭ મન-વચન-
કાયાવડે ન કરે ન કરાવે. ૮ મન-વચન-કાયાવડે ન કરે, ન અનુમોદે ૯ મન વચન-કાયાવડે
ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૧૦ મન-વચનવડે ન કરે, ન કરાવે, ૧૧ મન અને કાયાવડે ન કરે,
ન કરાવે. ૧૨ વચન અને કાયાવડે ન કરે, ન કરાવે ૧૩ મન અને વચનવડે ન કરે, ન અનુમોદે.
૧૪ મન અને કાયાવડે ન કરે, ન અનુમોદે. ૧૫ વચન અને કાયાવડે ન કરે, ન અનુમોદે.
૧૬ મન અને વચનવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૧૭ મન અને કાયાવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે.
૧૮ વચન અને કાયાવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૧૯ મનવડે ન કરે, ન કરાવે. ૨૦ વચનવડે
ન કરે, ન કરાવે. ૨૧ કાયાવડે ન કરે, ન કરાવે. ૨૨ મનવડે ન કરે-ન અનુમોદે. ૨૩ વચનવડે
ન કરે, ન અનુમોદે. ૨૪ કાયાવડે ન કરે, ન અનુમોદે. ૨૫ મનવડે ન કરાવે, અનુમોદે. ૨૬
વચનવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૨૭ કાયાવડે ન કરાવે, ન અનુમોદે. ૨૮ મન-વચન-કાયાવડે ન કરે.
૨૯ મન-વચન-કાયાવડે ન કરાવે. ૩૦ મન-વચન-કાયાવડે ન અનુમોદે. ૩૧ મન-વચનવડે
ન કરે. ૩૨ મન અને કાયાવડે ન કરે. ૩૩ વચન અને કાયાવડે ન કરે. ૩૪ મન-વચનવડે
ન કરાવે. ૩૫ મન અને કાયાવડે ન કરાવે. ૩૬ વચન અને કાયાવડે ન કરાવે, ૩૭ મન-
વચનવડે ન અનુમોદે. ૩૮ મન અને કાયાવડે ન અનુમોદે. ૩૯ વચન અને કાયાવડે ન અ-
નુમોદે. ૪૦ મનવડે ન કરે. ૪૧ વચનવડે ન કરે. ૪૨ કાયાવડે ન કરે. ૪૩ મનવડે ન કરાવે. ૪૪
વચનવડે ન કરાવે. ૪૫ કાયાવડે ન કરાવે. ૪૬ મનવડે ન અનુમોદે. ૪૭ વચનવડે ન અનુમોદે.
૪૮ અને કાયાવડે ન અનુમોદે. ૪૯ એ પ્રમાણે આગણપચાસ ભાંગા થયા તે વર્તમાન
કાળ, ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી ગણતાં એકસોમુડતાલીસ ભાંગા થાય. ૩૫૪૦.

દ્વે ઉપરોક્ત ભાંગા સંબંધી શંકા-સમાધાન કહે છે.

સીવાલં મંગમય પદ્મસ્વાણમ્મિ જસ્સ ઉવલદ્દં ।

સો સામાદયકુસલો સેસા સથે અકુસલા ઉ ॥ ૩૬૪૧ ॥

કેદં મળંતિ મિહિણો તિવિદં તિવિદેણ જલ્થિ સંવરણં ।

તં ન જથો નિદિદ્દં પન્નત્તીપ્પ વિસેસેત્તં ॥ ૩૬૪૨ ॥

તો કદ નિચ્છુત્તીપ્પણ્ણમ્મિસેહોતિ સો સવિસયમ્મિ ।

સામણ્ણેવન્નત્થ તુ તિવિદં તિવિદેણ કો દોસો ? ॥ ૩૬૪૩ ॥

પુનાદત્તેત્તનિમેત્તપિત્તમેત્તાદસીં પવણસ્સ ।

મળંતિ કેદં મિહિણો દિપ્પલાભિમુદસ્સ તિવિદંતિ ॥ ૩૬૪૪ ॥

તુત્તં સંપયમેન્તં સંવરણં કદમનીયવિસયં તુ ? ।

કદમન્નપત્તમેયં કપ્પ વ ન કદં મુમાત્તાથો ? ॥ ૩૬૪૫ ॥

તિદ્ધમર્મપિસયં ન કરંમિચ્છાદ્વચણઓઽભિદ્ધિયં ।

અણુચ્છંસંવરણં વા કીમસ્સ કરેમિ જે મળિયં ॥ ૩૬૪૬ ॥

અહવા તયવિરઈઓ વિરમે સંપયમઈયવિસયાઓ ।

સંપડસાવજ્ઞા ઇવ પવજ્જઓ કો મુસાવાઓ ? ॥ ૩૫૪૭ ॥

ન સમણુજાણેત્તિ ગણ કરેતમણ્ણપિ જં સુણ્ઙમિહિયં ।

સંભાવગેડવિસદ્દો તદિહોભયસદ્દમજ્જત્યો ॥ ૩૫૪૮ ॥

ન કરેતંપિત્તિ ન કારવેંતમવિ નાવિ યાણુજાણં તં ।

ન સમણુજાણેમિ ન કારયામિ અવિ નાણુજાણામિ ॥ ૩૫૪૯ ॥

અણ્ણપિ અપ્પયં પિવ સહસાકારાણા પયત્તંતં ।

ઇહ સવ્વો સંગહિઓ કત્તા-કિરિયાપરંપરઓ ॥ ૩૫૫૦ ॥

પચ્ચક્ખાણુની અંદર એકસો સુડતાલીસ ભાંગા છે, તે જેને સારી રીતે અવગત થયા હોય, તે સામાયિકના પ્રત્યાખ્યાનમાં કુશળ છે, અને બાકીના સર્વે અકુશળ છે (અહીં) કેટલાક એમ કહે છે કે શુદ્ધસ્થાને ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કહ્યું છે, તે યોગ્ય નથી; કેમકે પ્રજ્ઞાસિમાં તેવું પચ્ચક્ખાણુ વિશિષ્ટપણે કહ્યું છે. તો પછી નિર્ચુક્તિમાં અનુમતિનો પણ નિષેધ શા માટે કર્યો છે ? (એમ પૂછવામાં આવે તો) તે નિષેધ સામાન્યથી સ્વવિષયમાં છે, અન્યત્ર વિશેષમાં ત્રિવિધ ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં શા દોષ છે ? પુત્રાદિ સંતતિના નિમિત્ત માત્રથીજ એકાદશી પ્રતિમા અંગીકાર કરનારા અને ચારિત્રાભિમુખ થએલા શુદ્ધસ્થાને ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રત્યાખ્યાન હોય, એમ કેટલાક કહે છે વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી સાવધ-યોગતું પ્રત્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય છે; પણ અતીતકાળ સંબંધી તે કેવી રીતે કરી શકાય ? અને પચ્ચક્ખાણુના ઓગણપચાસ ભેદ પણ કેવી રીતે કહી શકાય ? જો એ પ્રમાણે ભેદ કરવામાં આવે, તો તે શું મૃપાવાદ ન કહેવાય ? (કહેવાયજ). આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે, તો ન કરોમિ ઈત્યાદિ વચનથી અતીતકાળ સંબંધી સાવધયોગને હું નિહુ છું, એમ કહ્યું છે. અથવા અતીતકાળ સંબંધી સાવધયોગની અનુમતિ કરું છું. એમ જે કહ્યું છે, તે ન કરોમિ ઈત્યાદિ વચનથી અતીતકાળના સાવધયોગતું સંવરણ કરું છું એમ જણાવ્યું છે, અથવા સાંપ્રત-કાલીન સાવધની પેઠે તે અતીતકાળ સંબંધી અવિરતિથી હું વિરમું છું, એમ પ્રત્યા-ખ્યાન અંગીકાર કરનારાને કેવી રીતે મૃપાવાદ થાય ? (ન જ થાય.) નકરેમિ નકારવેમિ ન સમણુજાણામિ એટલાથીજ વિવક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તો પછી કરંતપિ અત્ર એ પદ શા માટે કહ્યું છે ? એમ પૂછવામાં આવે, તો ન કરેમિ ન કારવેમિ ન સમણુજાણામિ એ પદથી વિવક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તે છતાં કરંતપિ અત્ર એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે કરંતં-અત્ર એ બે શબ્દની મધ્યમાં અપિ શબ્દ (અધિક) સંભાવનાના અર્થમાં છે. એમ સહસાકારાદિવડે સાવધયોગમાં પ્રવર્તતા પોતાને “ મે સાદ્ કંઈ ” એમ અનુ-ભાવું નહિ; (પણ મિથ્યા દુષ્ટત આપવા વડે તેથી નિવર્તું) તેવી રીતે અપિ શબ્દથી બીજા કરનારને, કરાવનારને અને અનુભોદનારને પણ હું ન અનુભોદું જેમકે બીજા સાવધ-યોગ કરનારને ન કરાવું, બીજા કરાવનારને પણ ન કરાવું, અને બીજા અનુભોદન કરનારને ન અનુભોદું. ઈત્યાદિ પ્રકાર અહીં સર્વ કર્તા અને ક્રિયાની પરસ્પરા અપિ શબ્દથી સંવૃદ્ધિત છે. ૩૫૪૧-થી-૩૫૫૦

ન કરિંતં વા મણિણ અવિસદ્દા ન કયવંતમિચ્છાઈ ।

સમ્પઈયમાગમેસ્સં તદ્દ ન કરિસ્સંતમિચ્છાઈ

॥ ૩૫૫૧ ॥

સવ્વં પચ્ચલામિત્તિ વા તિકાલોવસંગહોઽભિમઓ ।	
અવિસદ્દાઓ તસ્સેવ કત્ત-કિરિયાભિહાણંતિ	॥ ૩૫૫૨ ॥
एवं सव्वस्सासेसविसयओऽनीयणागएसुंषि ।	
પાવડ સવ્વનિસેહો મળ્લહ તં નાવવાયાઓ	॥ ૩૫૫૩ ॥
भूयस्स पडिक्कमणाभिहाणओऽणुमइमेत्तमागहिंयं ।	
જાવજ્જીવગહ્ણાદેસસ્સ ય મરણમજ્જાયા ॥	॥ ૩૫૫૪ ॥
अहवा जावज्जीवागहणाओऽणागयावरोहोऽर्यं ।	
સપયકાલગહ્ણં ન કરેમિચાઈવયણાઓ	॥ ૩૫૫૫ ॥
भूयस्स पडिक्कमणाइणा य तेणेह सव्वसदोऽयं ।	
નેઓ વિસેસવિસઓ જઓ ય મુત્તતરેઽભિહિંયં	॥ ૩૫૫૬ ॥
समईयं पडिक्कमए पच्चुप्पणं च सवरेइत्ति ।	
પચ્ચલાઈ અગાગયમેવં ઇહંપિ વિન્નેયં	॥ ૩૫૫૭ ॥

અથવા “ બીજા કરનારાને પણ ન અનુમોદું ” એમ જે વર્તમાનકાળની અપેક્ષાએ કહું છે તે છતાં અપિ શબ્દથી અતીતકાળમાં બીજાએ સાવધયોગ કરેલાને, કરાવેલાને અને અનુમોદેલાને પણ ન અનુમોદું; તથા ભવિષ્યકાળમાં કરનાર, કરાવનાર અને અનુમોદનારને પણ ન અનુમોદું (એમ જાણવું) અથવા “ સર્વ સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. એ સામાન્ય કથનથી ત્રિકાળ ઉપસંમત અભિમત છે. (ભૂત-ભવિષ્ય-અને વર્તમાનકાળમાં સર્વ સાવધયોગનો ત્યાગ કરું છું, એમ જાણાય છે) અને અપિ શબ્દથી તેજ ત્રણે કાળ સંબંધી કર્તા-અને ક્રિયાનું કથન કર્યું છે. (ભૂત-ભવિષ્ય-અને વર્તમાનકાળમાં હું ન કરું-ન કરાવું, અને બીજા કરનારાને ન અનુમોદું.) એમ સમજવું. કો એ પ્રમાણે હોય, તો સર્વ શબ્દ (પૂર્વે કહ્યા મુજબ) અશેષ વિષયવાળો હોવાથી અતીત-અનાગતકાળમાં પણ સર્વસાવધનો નિરેધ પ્રાપ્ત થાય છે. (અતીતકાળમાં રોવેલા સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરતા મૃપાવાદાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય, અને ભવિષ્યકાલીન સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરતાં ભંગાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય.) એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે અપવાદને લીધે તે દોષો પ્રાપ્ત ન થાય, કારણ કે (તસ્મત્તે ! પડિક્કમામિ દત્તાદિ પદ વડે) ભૂતકાલીન પ્રતિક્રમણનું કથન કરવાથી અતીતકાલીન સાવધયોગની અનુમતિ આગનુંજ પ્રત્યાખ્યાન મહત્ત્વ કયું છે (પણ સર્વસાવધ યોગનું પ્રત્યાખ્યાન નથી થયું.) અને યાવજ્જીવન પર્યંત પ્રત્યાખ્યાન મહત્ત્વ કરવાથી ભવિષ્યકાલીન સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં મરણ પર્યંતની મર્યાદા અપવાદ છે. (આ જીવન પર્યંત પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, તે પછી નહિ. માટે ઉપરોક્ત દોષ પ્રાપ્ત થતા નથી.) અથવા યાવજ્જીવ પર્યંત મહત્ત્વ કરવાથી અનાગતકાળનો અવરોધ કર્યો, ન કરોમિ દત્તાદિ વચનથી સંપ્રતકાળનું મહત્ત્વ કયું, અને તસ્મત્તે ! પડિક્કમામિ દત્તાદિ વચનથી ભૂતકાલીન સાવધયોગની અનુમતિનો નિરેધ કર્યો છે. આ સર્વ શબ્દ અહીં વિવેચ વિષયવાળો છે. (પહેલી વાક્યમાં ત્રિકાળ સર્વ સાવધયોગનો વિષયવાળો મર્દ શબ્દ કહીને અપવાદથી બાધા મુક્ત રી, આ વાક્યમાં નિષ્ક્રમણદ્વારે પ્રથમથીજ સર્વ શબ્દનું દેશથી નિર્વિશેષ વિષય-પદ વજાવડું. એટલે જે વાક્યમાં તદ્વાપન છે.) એ માટે સૂચનારમાં કહ્યું છે કે, અતીત-

(૫૦૦) 'તસ્સ મંતે' પદની વ્યાખ્યા, 'ત્રિવિધ ત્રિવિધે' તથા 'મંતે' શબ્દ સંબંધી શંકાસમાધાન.

કાલીન સાવધયોગનું પ્રતિક્રમણ કરે છે, વર્તમાનકાલીન યોગનું સંવરણ કરે છે, અને ભવિષ્યકાલીન સાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, એમ અહીં જણાવું. ૩૫૫૧-થી-૩૫૫૭

હવે તસ્સ મંતે એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

તસ્સત્તિ સ સંવજ્ઞઙ્ગ જોગો સાવજ્ઞ એવ જોડહિકઓ ।

તમિતિ વિદ્યાહિકારાદભિધેષ્ કિમિદ્ તસ્સત્તિ ? ॥ ૩૫૫૮ ॥

સંવંધલક્ષણાઽ છટ્ટીઽવ્યવલક્ષણાઽ વા ।

સમતીયં સાવજ્ઞં સંવજ્ઞાવેદ્ ન ઉ સેસં ॥ ૩૫૫૯ ॥

અવિસિદ્ધં સાવજ્ઞં સંવજ્ઞાવિતિ કેદ્ છટ્ટીઽ ।

તં નપ્પઓયણાભાવઓ તદ્દા ગંથગુરુયાઓ ॥ ૩૫૬૦ ॥

પચ્છત્તસ્સ પઢિક્કમણઓ પાયં ચ ભૂયવિસયાઓ ।

તીયપઢિક્કમણાઓ પુનરુત્તાદ્ધપ્પસંગાઓ ॥ ૩૫૬૧ ॥

તમ્હા પઢિક્કમામિત્તિ તસ્સવસ્સં કમામિસદ્ધસ્સ ।

ભવ્વમિદ્ કમ્મણા તં ચ ભૂઅસાવજ્ઞઓડગ્ગં ॥ ૩૫૬૨ ॥

તસ્સ શબ્દથી અહીં અધિકૃત જે સાવધયોગ છે, તેનોજ સંબંધ કરાય છે, (પઢિક્કમામિ એ ક્રિયાના યોગથી) દ્વિતીયાના અધિકારથી તમ્ એમ કહેવું જોઈએ, છતાં અહીં તસ્સ એવો પાઠી નિર્દેશ શા માટે કર્યો છે? (એમ કહેવામાં આવે તો) અહીં સંબંધ લક્ષણ અથવા અવયવ લક્ષણથી છટ્ટી વિભક્તિયરે અતીતકાલીન સાવધયોગનો સંબંધ કરાવે છે, પણ શેષકાલીનનો નહીં. કેટલાક આચાર્યો તસ્સ એ છટ્ટી વિભક્તિથી અવેશિષ્ઠ (ત્રિકાળ વિષયી) સાવધયોગનો સંબંધ જણાવે છે, તે યોગ્ય નથી, કેમકે એના પ્રયોજનનો અહીં અભાવ છે, તથા અથ ગૌરવતાનો પ્રસંગ થાય. વળી પ્રાયશ્ચિત્ત તે પ્રતિક્રમણરૂપ છે, અને તે પ્રાય ભૂતકાળ વિષયીજ હોય. માટે અતીતકાળ સંબંધી સાવધયોગનુંજ પ્રતિક્રમણ હોય, અન્યથા પુનરુક્તિ આદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય. તે માટે તસ્સ પઢિક્કમામિ એ શબ્દનું કર્મ અવશ્ય હોવું જોઈએ અને તે કર્મ અહીં ભૂતકાલીન સાવધયોગના સંબંધ સિવાય બીજું નથી. ૩૫૫૮-થી-૩૫૬૨.

હવે ત્રિવિધ ત્રિવિધે, તથા મંતે શબ્દ સંબંધી શંકા સમાધાન કહે છે

તિવિદ્દેણંતિ ન જુત્તં પડ્પયવિદ્દિણા સમાહિઅં જેણં ।

સત્થવિગપ્પણયાઽ ગુણભાવણયત્તિ કો દોસો ? ॥ ૩૫૬૩ ॥ ૧૦૫૮-૧૪૮

અદ્વવા મણસા વાયા કાણ્ણ ય મા ભવે જહાસંસં :

ન કરેમિ ન કારવેમિ ય ન યાણુજાણે ન પતેયં ॥ ૩૫૬૪ ॥

તો તિવિદ્દ તિવિદ્દેણં મણ્ણડ પડ્પયસમાણનાદેઉં ।

ન કરેમિત્તિ પતિ(ઇ)પયં જોગવિમાગેણ વા સજ્ઞં ॥ ૩૫૬૫ ॥

અદ્વ કરેતંપડ્ણ ન સમણુજાણેડવિસદ્ધઓ નેયં ।

અત્થવિગપ્પણયાઽ વિસેસઓ તો સમાયોજ્ઞં ॥ ૩૫૬૬ ॥

મંતેત્તિ પુવ્વમણિય તેણં ચિય મણ્ણ કિં પુણો મણિયં ? ।

ત સવ્વત્થ સાડણુયત્તદ્ મણિયં ચાદિપ્પત્તોત્તિ ॥ ૩૫૬૭ ॥

અણુવત્તત્યમેવ ય તગ્ગહણં નાણુવત્તગાદેવ ।

અણુવત્તંતે વિરઓ જમહિકયા કિંતુ જત્તેગ ॥ ૩૫૬૮ ॥

અદ્વા સમત્તસામાદયકિરિઓ તવ્વિસોહણત્યાપ ।

તસ્સાદારનિયત્તગાદકિરિયંનરાભિમુદ્દો ॥ ૩૫૬૯ ॥

જં ચ પુરા નિદિદ્ધ ગુહં જહાવાસયાઈ સવ્વાઈ ।

આપુચ્છિઉં કરેજ્ઞા તદગેગ સમત્તિયં હોઈ ॥ ૩૫૭૦ ॥

સામાદયપચ્છણવ્યયનો વાડયં મદંતસદ્દોત્તિ ।

સવ્વકિરિયાવસાણે મળિયં પચ્છણમળેગ ॥ ૩૫૭૧ ॥

ત્રિવિધ ત્રિવિધેન એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે યોગ્ય નથી; કેમકે (મળેજાં વાયાપ કત્યાદિ) પ્રતિપદ કહેવા વડે તે સમાપ્ત કયું છે. (એમ કહેવામાં આવે તો) અર્થ વિકલ્પના વડે અથવા ગુરુ ભાવનાવડે એમ કહેવામાં શો દોષ છે? (કંઈજ નહિ.) અથવા મન-વચન-અને કાયાવડે અનુક્રમે ન કરું, ન કરાવું, ન અનુમોદું, એવો પ્રત્યેક પદે અનિષ્ઠ સમ્બધ ન થાય, તે મટે દરેક પદે ન કરું, ન કરાવું, ઇત્યાદિ પ્રાતપદની સમાપ્તિ માટે ત્રિવિધ ત્રિવિધેન પદ કહ્યું છે અથવા “બીજા કરનારાને પણ ન અનુમોદું” એમાંના અપિ (પણ) શબ્દથી પૂર્વે ત્રિકાળ વિષયી રોપ કહ્યું છે, અને તેથી અર્થ વિકલ્પના વડે વિરોધથી અહીં તેની યોજના કરવી. (એ માટે ત્રિવિધાદિ શબ્દ કહેવા છે.) મંતે પદ પૂર્વે કહ્યું છે, છતાં ફરી અહીં શા માટે કહ્યું છે? કહ્યું છે કે આદિમાં પ્રયોજેલો અર્થ તે સર્વત્ર અનુવર્તે છે. (એમ કહેવામાં આવે તો તે યોગ્ય છે.) અનુવર્તનને માટેજ તેનું મદન કયું છે, પણ અહીં જે અનિષ્ઠ ત્રિવિધો છે, તે અનુવર્તનથીજ અનુવર્તે છે એમ નહિ, પરંતુ યત્નથી અનુવર્તે છે. આપણે મામાયિક ક્રિયા સમાપ્ત કરીને તેના અતિવારથી નિવર્તનદિ અન્યક્રિયાની અભિપ્રાય થએલો રિગ્ધ તેની વિચિત્રિ માટે (ભદ્રાન્ત શબ્દ ઉચ્ચારે છે) વળી પૂર્વે જે કયું છે કે સર્વ આવશ્યકો ગુરુને પૂછીને કરવા, તે કથન આ ભદ્રાન્ત શબ્દોચ્ચારથી સમર્પિત કરેલ છે. અથવા આ મદન શબ્દ સામાયિક ક્રિયાના પ્રત્યર્પણ વચનરૂપ છે, આવી કરીને સર્વ ક્રિયાના અન્તે ગુરુને પ્રત્યર્પણ કરવાનું (નિવેદન કરવાનું) કહેલું છે. ૩૫૬૮-થી-૩૫૭૧

શિષ્ય:—મગવાન! સૂત્રમાં ત્રિવિધ ત્રિવિધેન એમ જે કહ્યું છે, તે યુક્ત નથી; કેમકે મળેજાં વાયાપ કાણ ન કરેમિ ન કારવેમિ કરેતંપિ અંતે ન સમણુજાણામિ એ દરેક પદના નિર્દેશવડે ઉપદેશ પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

આનાર્થ —જરણિ જાપવાસડે અથવા ગુરુભાવનારી એ પદ કહેવામાં કંઈ દોષ નથી, એવી કરીને પદાર્થનાયની સામાન્યવિશેષરૂપતા બતાવેલી છે ત્રિવિધ ત્રિવિધે એ પદ કહેવાસડે વસ્તુની સામાન્યરૂપતા બતાવી છે, અને મળેજાં વાયાપ કાણ ન કરેમિ વસ્તુની વિશેષરૂપતા બતાવી છે. વળી પુનઃ એવા પદો કહેવાથી સામાયિક ક્રિયાની જાણના નિતીસાધના નાનની અંતર આરાપિત કરી છે. માટે ત્રિવિધ ત્રિવિધેન પદ નિર્ણય નથી.

અથવા મળેજાં વાયાપ ઇત્યાદિ જાણ કયું દોષ પદો મનસડે ન કરું, વચનવડે ન કરાવું, અને કાયાવડે ન અનુમોદું, એવો નિર્ણયનારો સંપ્રદાય, એવોજા માટે

(૫૮૨) ‘ મંતે ’ પદની લિન્ન વ્યાખ્યા અને ‘ પઢિક્કમામિ ’ આદિ પદોનો અર્થ.

ત્રિવિધં ત્રિવિધેન પદ કહ્યું છે. કેમકે મનવડે ન કરું, ન કરાવું, અને ન અનુમોદું. એજ પ્રમાણે વચન અને કાયા નીસાથે પણ યોગ ત્રયનો સંબંધ માનેલો છે. તે સંબંધ જો ત્રિવિધં ત્રિવિધેન પદ ન કહ્યું હોય, તો ન ઘટે. માટે એ પદ કહ્યું છે.

અથવા કરેતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ એમાંના અંપિ શબ્દથી પૂર્વે ત્રિકાળ વિષયી જ્ઞેય કહ્યું હતું, અહીં તે અર્થ વિકલ્પનાવડે વિશેષ પ્રકારે યોજ્યું. એટલે કે-મૂતકાળમાં કરેલ-કરાવેલ અને અનુમોદેલ હોય, તેની અનુમતિનું હ્રમણાં પ્રત્યાખ્યાન કરાય છે, પણ કરવા-કરાવવાનું નહિ. બાકીના બે કાળમાં એટલે વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં કરવા-કરાવવા અને અનુમોદન સંબંધી પ્રત્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે, એટલે એ તો અવિરુદ્ધ હોવાથી તેનો અટકાવ કરી શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે અંપિ શબ્દનો અર્થ બતાવવાને માટે ત્રિવિધ ત્રિવિધેન પદ મુકવું જોઈએ.

મંતે પદની વ્યાખ્યા પૂર્વે કરેલી છે, તેથી ફરી તેની વ્યાખ્યા અહીં નથી કરતા

શિષ્ય:-જો મંતે પદ પૂર્વે કહેલું છે, તો પછી પુનઃ સૂત્રકારે અહીં શામાદકહ્યું? અન્યત્ર કહેલું છે કે-આદૌ પ્રયુક્તોઽર્થ સર્વપ્રાનુવર્તતે ” એટલે આદિમાં પ્રયોજેલા અર્થની સર્વત્ર-સૂત્રના અન્ત પર્યન્ત અનુવૃત્તિ થાય છે.”

આચાર્ય:-તારૂં કહેલું સત્ય છે, સૂત્રના અન્તપર્યન્ત અનુવૃત્તિ માટેજ આદિમાં મંતે શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે, પણ અનુવર્તનમાત્રથીજ અધિકૃત વિધિઓની અનુવૃત્તિ નથી થતી; પરંતુ યત્ન કરવાથી થાય છે આ રથજો મંતે શબ્દનું પુનઃ ઉચ્ચારણ તે તેના અનુસ્મરણ માટે છે, અને તેજ આ યત્ન છે

અથવા જેની સામાયિક પ્રતિપત્તિની ક્રિયા સમાપ્ત થઈ હોય, એવો શિષ્ય, સામાયિકની વિશુદ્ધ માટે સામાયિકના અતિચારોની નિવર્તનાદિરૂપ-નિન્દા ગાદિ ક્રિયાન્તરની અભિમુખ થયો છતો પુનઃ મંતે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે. કારણકે આજ પ્રથમાં પૂર્વે કહ્યું છે, કે “શિષ્યે સર્વ આવશ્યકો ગુરુને પૂછીને કરવાં.” તદનુસાર ભદ્રન્ત શબ્દનું પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવાથી એજ વાતનું અહીં સમર્થન કર્યું છે. પ્રથમ મંતે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને ગુરુ મહારાજને પૂછીને સામાયિક આવશ્યક અંગીકાર કર્યું, અને હવે તેના અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવાને પુનઃ મંતે શબ્દોચ્ચારથી ઉપરોક્ત અર્થનું સમર્થન કર્યું છે.

અથવા “હે ભદ્રન્ત! આપ સાહેબને પૂછીને પૂર્વે જે સામાયિક આવશ્યકનો આરંભ કર્યો હતો, તે મેં પૂર્ણ કર્યું.” એ પ્રમાણે સામાયિક ક્રિયાના પ્રત્યર્પણરૂપ આ મંતે શબ્દ છે. આ ઉપરથી એમ પણ જણાવ્યું છે કે-ગુરુ મહારાજને પૂછીને આરંભેલી સર્વ ક્રિયાઓના અવસાને ગુરુ મહારાજને પ્રત્યર્પણ-નિવેદન કરવું જોઈએ, ૩૫૬૩-થી-૩૫૭૩

હવે પઢિક્કમામિ, નિંદામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણ ઘોમિરામિ એ પદોનો અર્થ કહે છે-

નેયં પઢિક્કમામિત્તિ ભૂયસાવજ્જઓ નિવત્તામિ ।

તત્તો ય કા નિવત્તો તદણુમઈઓ વિરમણં જં ॥ ૩૫૭૨ ॥

નિંદામિત્તિ દુગુંઠે ગરહામિ તદેવ તો કઓ મેઓ ?

મન્નઈ સામણ્ણ્યામેણ દિટ્ઠો વિમેમત્તો ॥ ૩૫૭૩ ॥

જહ ગચ્છહિતિ ગો સપ્પહિતિ સપ્પો સમે વિ ગચ્છત્યે ।
 ગમ્મહિ વિસેસગમ્મં તહ નિદા-ગરહણત્થાણં ॥ ૩૫૭૪ ॥
 સપ્પચ્ચચ્ચ દુગુંહા તહ નિદામિત્તિ ગમ્મણ સમણ ।
 ગુરુપચ્ચચ્ચ દુગુંહા ગમ્મહિ ગરહામિસદ્દેજં ॥ ૩૫૭૫ ॥
 ઇગત્થોભયગહણં મિસાદરત્થં વ જમ્મુદિયં હોહિ ।
 કુચ્છામિ કુચ્છામિ તદેવ નિદામિ ગરહામિ ॥ ૩૫૭૬ ॥
 મિસપાયરઓ વ પુગો પુગો વ કુચ્છામિ જમ્મુદિયં હોહિ ।
 પુગરુત્તપ્પણત્થં વેહ નાણુવાદાદરાઈમુ ॥ ૩૫૭૭ ॥
 કિં કુચ્છામપ્પણં અઈયસાવજ્જકારિગપ્પસમ્મં ।
 અત્તાણમપ્પણમહવા સાવજ્જમઈયજોગંતિ ॥ ૩૫૭૮ ॥
 વિવિહં વિસેમઓ વા મિસ સિરામિત્તિ વોસિરામિત્તિ ।
 છહેમિત્તિ જમ્મુત તમેવ સમઈયસાવજ્જં ॥ ૩૫૭૯ ॥
 મંસાહિવિરમણે વા જહેહ મ્મણિયમ્મિ વોસિરામિત્તિ ।
 તપ્પહિવચ્ચચ્ચઓ ગમ્મહિ સામાહિ વેવં ॥ ૩૫૮૦ ॥
 સમ્પત્તાહિયં તં મિચ્છત્તાઈણિ તત્તિવચ્ચલોડયં ।
 તાણ વિચલો ગમ્મહિ પમાસિર વોમિરામિત્તિ ॥ ૩૫૮૧ ॥
 અહવા તિચ્છિયસાવજ્જજોગપચ્છિતસંગહ-યાય ।
 સંસેવઓ વિહાણં નિદામિચ્છાહિમુત્તમ્મિ ॥ ૩૫૮૨ ॥
 નિદા-ગરહગહણાદાલોપણ-પઢિક્કમાભયગહણં ।
 હોહિ વિવેગાઈણ છેયંતાણં વિસગાઓ ॥ ૩૫૮૩ ॥

જૂનાકાલીન સાવચર્યોગથી હું નિવર્તુ કું, એ પ્રભાણે-પઢિક્કમામિ ક્રિયાનો અર્થ
 જાણ્યો. જૂનાકાલીન સાવચર્યોગનું સેવન કરેલું હોવાથી હવે તેની નિવૃત્તિ કરી
 રીતે પડે? (એમ પૂછવામાં આવે તો) જે તેની અનુમતિ છે તેનું આદીં વિરમણ છે.
 ‘અરુણ-કરુણાનું નદિ’ નિદામિ એટલે જૂનાકાલીનમાં સાવચર્યોગનું સેવન કરનાર આ-
 ત્તાણી સુગુપ્ત હોઈ જતાં “ગરિહામિ” ના અર્થે પણ એજ છે, તો પછી “નિદામિ
 માને ગરિહામિ” એ બેનાં બેક શા રહ્યાં? (એમ પૂછવામાં આવે,) તો તેનો ઉત્તર
 હકીકત હોઈ કે-સામાન્ય અર્થે તો એ બેમાં અતેડ છતાં પણ વિવેચક અભિધાયક ગહી-
 રાજ્ય આપી દે છે. જેન (ગચ્છતીતિ ગો, અને સર્વતીતિ સર્વઃ) જે ગાય છે તે ગાય,
 અને સર્વ છે તે સર્વ, આ અને મતિ અર્થમાં સમાન છતાં પણ ફરકનું વિશિષ્ટ ગમન
 જણાય છે, તેવી રીતે નિદા અને ગહી શબ્દમાં સુગુપ્ત અર્થ સમાન છતાં પણ વિશે-
 પતા છે. આમ પઢિક્ક જે સુગુપ્ત, તેને નિદાનામાં નિરામિ શબ્દવડે ઓળખાવી છે,
 અને ગુરુમિત્ત જે સુગુપ્ત તેને ગરિહામિ શબ્દવડે ઓળખાવી છે. અથવા “નિદા
 મહી” એના રૂપેના હોય શબ્દનું સ્વરૂપ જે ફરક છે, તે અત્યંત આદરને માટે છે, ”
 “સુગુપ્ત હોઈ જતાં સુગુપ્ત હોઈ જતાં” તેજ અર્થ “નિદામિ-ગરિહામિ” શબ્દથી અતિ

આદરને માટે-કહેલું છે. અત્યન્ત આદરથી “ જુગુપ્સા કરૂં છું ” એમ જે વારંવાર કહેલું છે, તે અહીં અનુવાદ અને આદરાદિકમાં પુનરુક્તિ દોષનાળું અથવા નિર્રથક નથી. ભૂતકાળમાં સાવધ યોગનું સેવન કરનાર અલાઘ્ય આત્માની હું જુગુપ્સા કરૂં છું અથવા સંસારમાં પડતાં નહિ રક્ષણ કરનાર અને અનાદિકાળથી પ્રવર્તેલા એવા ભૂતકાળના સાવધ-યોગની હું જુગુપ્સા કરૂં છું (હવે વ્યુત્સૃજનમિત્રો અર્થ કહે છે.) વિશષ્ટ વિવિધાર્થ અથવા વિશેષાર્થમાં છે, ઉત્ત શબ્દ અત્યંતાર્થ છે, અને સૃજામિ એટલે તળું છું. (અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારે અથવા વિશેષથી અત્યન્તપણે તળું છું.) એમાં “ તળું છું ” એમ જે કહ્યું છે, તે અતીતકાલીન સાવધયોગને તળવાનું કહ્યું છે. (કરોમિ મદન્ત! સામાયિક, એમ કહેવાથી સાવધયોગની નિવૃત્તિ જણાવી છે, તે પછી વ્યુત્સૃજામિ એમ કહેવાથી તે સાવધયોગનું નિવર્તન તળું છું, એવો વિપરીત અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, આવી શંકા કરવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે) જેમ માંસાદિના વિશેષણ પછી વોસિરામિ કહેવાથી તેના પ્રતિપક્ષનો ત્યાગ (માંસભક્ષણની નિવૃત્તિરૂપ અર્થ) સમજાય છે, તેવી રીતે સામાયિકમાં પણ ‘સમજવું’. તે સામાયિક સમ્યક્ત્વાદિરૂપ છે, અને તેના વિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વાદિ છે. વોસિરામિ એમ કહેવાથી તે મિથ્યાત્વાદિનો ત્યાગ સમજાય છે. અથવા અતીત સાવધયોગના પ્રાયશ્ચિત્તનો સંક્ષેપથી સંગ્રહ કરવાને માટે સૂત્રમાં નિંદામિ ઇત્યાદિ ત્રણ પદ કહ્યાં છે. નિંદા અને ગર્હા શબ્દના ગ્રહણથી આલોચના તથા પ્રતિકંભણ ઉભય પ્રાયશ્ચિત્તનું ગ્રહણ કર્યું છે, અને ત્યાગ શબ્દના ગ્રહણથી વિવેકાદિથી છેદ પર્યન્તના ચાર પ્રાયશ્ચિત્તનું ગ્રહણ થાય છે. મૂળાદિ ત્રણ પ્રાયશ્ચિત્ત ચારિત્રથી ઉત્તીર્ણ જીવોને હોય, તેથી તે અહીં ન સંભવે, કેમકે અહીં ચારિત્રપ્રતિપત્ત જીવોનો અધિકાર છે, આ પ્રમાણે અમારું માનવું છે, તત્ત્વ તો કેવળી અથવા અહુશ્રુત જાણે. ૩૫૮૨-થી-૩૫૮૩

અહીં સામાયિક સૂત્રની વ્યાખ્યા સમાપ્ત થઈ, તે સમાપ્ત થવાથી અનુગમ દ્વાર પણ સમાપ્ત થયું.

હવે નયદ્વાર કહે છે.

एवं सुत्ताणुगमो सुत्तन्नासो सुयत्यजुत्तो य ।

भणिया नयाणुजोगदारावसरोऽधुणा ते य ॥ ३५८४ ॥

अत्थाणुगमंगं चिय तेण जहासंभवं नहिं चेव ।

भणिया तहावि पत्थुयदारासुन्नत्यमुण्णेह ॥ ३५८५ ॥

सामन्नमह विसेसो पच्चुप्पणं च भावमेत्तं च ।

पइसहं च जहत्यं च वयणमिह संगहाईणं ॥ ३५८६ ॥

૧ મંસ સુરાદ્યં પચ્ચક્ષામિ જાવજ્જાવાપ દુવિહં તિવિદેણં મણેણ ઘાયાપ કાપણં ન મુંજેમિ, ન મુંજાવેમિ—વોસિરામિ એટલે માંસ મદિગા આદિનુ યાવજ્જાવ પર્યન્ત હું પ્રત્યાખ્યાન કરૂં છું, દિવિધ ત્રિવિધે મન, વચન અને કાયાએ કરી હું નહિ ખાઉં, નહિ ખવરાવું, આમા મામ વિરમણ પછી “ વોમિગમી ” કહ્યું છે, તેથી માંસાદિ ભક્ષણરૂપ તેના વિપક્ષનો હું ત્યાગ કરૂં છું એમ સમજાય છે. તેવી રીતે અહીં સામાયિકમાં પણ તદ્દસ મંતે ! પડિક્કમામિ નિંદામિ નરિદ્દામિ અપ્પાણં એ છેમ્મા સુત્ર વડે સર્વસાવધયોગનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે, તે પછી વોસિરામિ પદ કહેવાથી તેના પ્રતિપક્ષરૂપ સાવધ યોગના અવિરમણનો ત્યાગ સમાપ્ત છે.

પવાણ સમોચારો દબ્બટ્ટિય-પજ્જવટ્ઠિયદુગમ્મિ ।
 સેસેમ્મુ ય સંભવઓ તાણં ચ પરોપ્પરં કજ્જો ॥ ૩૫૮૭ ॥
 દબ્બટ્ટિયસ્સ દબ્બં વત્થું પજ્જવનયસ્સ પજ્જાઓ ।
 અપ્પિયમયં ત્રિસેસો સામન્નમણપ્પિયનયસ્સ ॥ ૩૫૮૮ ॥
 લોગવ્વહારપરો વ્વહારો મ્મણ્ઠ કાલ્લઓ મ્મરો ।
 પરમવ્યપરો મ્મણ્ઠ નેચ્છદ્ધઓ પંચવગ્ગોત્તિ ॥ ૩૫૮૯ ॥
 અદ્ધવેગનયમયં ચિય વ્વહારો જં ન સવ્વહા સવ્વં ।
 સવ્વનયસમૂહમયં વિણિચ્છઓ જં જહાવત્થં ॥ ૩૫૯૦ ॥
 નાણાહીણં સવ્વં નાણનથો મ્મણ્ઠ કિંત્ય કિરિયાણ ? ।
 કિરિયાણ કરણનઓ તદુમ્મયગાહો ય સમ્મત્તં ॥ ૩૫૯૧ ॥

એ પ્રમાણે સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાસાપકનો ન્યાસ અને સૂત્રસ્પર્શિક નિર્બુદ્ધ કહી.
 હવે ન પાનુયોગદ્વારનો અવસર છે, તે નયો અર્થાનુગમનું અંગજ છે, તેથી યથાસંભવ તે તે
 સ્વાતે તે કહ્યા છે; તોપણ પ્રસ્તુતદ્વાર શૂન્ય ન રહે એટલા માટે કિચિત્ કહીશું. સામા-
 ન્ય જ વસ્તુ છે, (વિરોધ નથી, એ સંમતિ નયનું વચન છે.) વિરોધોજ વસ્તુ છે, (સા-
 માન્ય નથી એ વ્યવહારનયનું વચન છે.) વર્તમાન કાલીનજ વસ્તુ છે, (અતીત અનાગત-
 કાલીન નહિ, એ ઝડપુસૂત્રનું વચન છે.) ભાવ માત્રજ વસ્તુ છે, (નામાદિ નહિ. એ
 શબ્દનયનો મત છે.) કન્દ, પુરન્દરાદિ ફરેક શબ્દનો બુદ્ધો બુદ્ધોજ અર્થ છે, (એક નથી,
 એમ સમભિરૂદ્ધનું વચન છે.) અને સ્વઅભિધાયક શબ્દથી જે વાચ્ય અર્થ, તે પ્રમાણે યથાર્થ.
 ક્રિયા ફરે તેજ વસ્તુ છે, (બીજી નહિ, એ વચન એવભૂત નયનું છે.) એ પ્રમાણે અહીં
 સંમતિદિનાં વચન જાણવા. એ નયોનો અન્તર્ભાવ દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક એ બે
 નયોમાં કન્વે. અથવા આદીના નયોમાં પણ યથાસંભવ તેઓનો પરસ્પર અન્તર્ભાવ
 કરેલો. દ્રવ્યાર્થિક નયના મતે દ્રવ્યજ વસ્તુ છે (પર્યાય નહિ) ને પર્યાયાર્થિકના મતે પર્યાયજ
 વસ્તુ છે, (દ્રવ્ય નહિ) તથા અર્પિતનયનો મત વિરોધવાદી છે, અને અનાર્પિત નયનો
 મત સામાન્યવાદી છે (આ બે નયોમાં પણ સંમતિદિ નયોનો અન્તર્ભાવ થાય છે. અથવા
 નિશ્ચય વ્યવહાર નયમાં પણ તેઓનો સમાવેશ થાય છે.) લોક વ્યવહારમાં તત્પર એવો
 વ્યવહારનય ભ્રમરને કાળો કહે છે, અને પરમાર્થમાં તત્પર એવો નિશ્ચયનય તો તેને
 પાંચ વર્ણવાળો કહે છે, અથવા વ્યવહારનય એક નયના મતનેજ અંગીકાર કરે છે, કેમકે
 તે સર્વ વસ્તુને સર્વનયસમૂહમય નથી મદ્દજ કરી શકેલો, અને નિશ્ચયનય તો જે વસ્તુ
 એવા સ્વરૂપ છે તેને તેવા સ્વરૂપે યથાર્થપણે મદ્દજ કરે છે, અથવા સર્વ મુખ્ય જ્ઞાનનેજ
 આધીન છે, ક્રિયાપદે શું? એમ જ્ઞાનનય કહે છે. તથા ક્રિયાનય સર્વ મુખ્ય ક્રિયાનેજ
 આધીન માને છે. આ ઉભય મતથી મદ્દજ કરણ તેજ સમ્યક્ત્વ છે. ૩૫૮૮-થી-૩૫૯૧

હવે જ્ઞાન-ક્રિયાનયનું સ્વરૂપ નિર્બુદ્ધિદ્વાર વિસ્તારથી કહે છે.

નાયમ્મિ નેપિહયન્ને અગેપિહયન્વમ્મિ એવ અત્થમ્મિ ।

જહ્યન્વમેવ હિ જો ઉવપસો સો નઓ નામં ॥૩૫૯૨॥૧૦૬૬-૩૪૧,

સર્વેસિંપિ નયાણં बहुविहवत्तव्वयं निसामेत्ता ।

તં સર્વનયવિસુદ્ધં જં ચરણ-ગુણદ્વિઓ સાહુ ॥ ૩૫૧૩ ॥ ૧૦૬૫-૩૫૦

અહુણ કરવા યોગ્ય, તહિ અહુણ કરવા યોગ્ય (તથા ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય) પદાર્થ જાણ્યે છતે, તેમાં અનરય યત્ન કરવો. એ પ્રમાણે જે ઉપદેશ તે જ્ઞાન નય જાણવો, સર્વે નયોની અહુ પ્રકારની વસ્તુવ્યત્તા સાંભળીને તે સર્વ નય મતોથી વિશુદ્ધ છે કે જે ચારિત્ર અને ગુણમાં સ્થિત હોય તે સાધુ (શુદ્ધિસાધક છે.) ૩૫૧૩-થી-૩૫૨૩

ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્ય-ઉપેક્ષણીય એમ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થો જગતમાં છે, એ ત્રણે પ્રકારના પદાર્થો લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બન્ને પ્રકારે છે. તેમાં પુરુષમાળા-ચંદન-સ્રી વિગેરે લૌકિક ગ્રાહ્ય પદાર્થ છે સર્પ, વિષ, કંડક વિગેરે અગ્રાહ્ય પદાર્થ છે, અને તુલ્ય, ધુળ કાંકરા વિગેરે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે લોકોત્તર પદાર્થ પશુ ગ્રાહ્યાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. સમ્યગ્દર્શન ચારિત્રાદિ લોકોત્તરપક્ષે ગ્રાહ્ય છે, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ વિગેરે અગ્રાહ્ય છે, અને સ્વર્ગ વિભૂતિ વિગેરે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય પદાર્થ છે. ઉપરોક્ત ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્ય અને ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય પદાર્થ જાણ્યે છતે તેની પ્રાપ્તિ, પરિહાર અને ઉપેક્ષા કરવાની ઇચ્છા વાળાએ તેમાં પ્રવૃત્તિ આદિરૂપ યત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે સર્વે વ્યવહારનું કારણ જ્ઞાન છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર જે ઉપદેશ તે જ્ઞાનનય છે મનસ્ય એ છે કે, જ્ઞાનનય જ્ઞાનની મુખ્યતા જણાવવાને એમ કહે છે કે ઐહિક પારલૌકિક ફળના અર્થિએ સારી રીતે જાણેલા અર્થમાંજ પ્રવૃત્તિ કરવી, અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવામાં ફળનો વિશ્વવાદ જણાય છે બીજાએ પણ એમજ કહે છે કે “પુરુષોને જ્ઞાન જ ફળ આપનાર છે, ક્રિયા ફળ આપનાર નથી, મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ કરનારને ફળનો વિશ્વવાદ જણાય છે” વળી સિદ્ધાન્તમાં પણ કહ્યું છે કે “પદ્મ નાગ તઓ દયા પ્રથમ જ્ઞાન પછી દયા.” તેમજ બીજું પણ કહ્યું છે કે “પાપથી નિવૃત્તિ કુશળ પક્ષમાં પ્રવૃત્તિ, અને વિનય ॥ પ્રાપ્તિ એ ત્રણે જ્ઞાન આપે છે.” આ કારણથી જ્ઞાનજ પ્રમાણ છે, કેમકે અગીતાર્થ-અજ્ઞાની હોય તેમનો સ્વતંત્ર વિહાર પણ તીર્થંકર જગદ્ગરોએ નિર્દેશ્યો છે. મનસ્ય એ છે કે આંધળા નડે એવાથેલો આંધળો કંદે પણ સીધો રસ્તો પ્રાપ્ત કરતો નથી આ વાત ક્ષાયેપરામિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહી, ક્ષાયિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પણ તે જ નજર વિચિત્ર ફળ સાધક છે કેમકે મંચાર ઉદયિતા (સમુદ્રના) કિનારા પર રહેલા, દીપ્તા પ્રાપ્ત કરતા ઉત્કૃષ્ટ તપ અને ચારિત્રનાળા સાધુ નીવરાગ છતાં પણ તેઓને જ્યાંમુઠી ગમસા છવાદિ વસ્તુ મનુષ્યને સાક્ષાત્કાર કરાવનાર કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતુ ત્યાં મુઠી તેનને ભોક્ષ પ્રાપ્ત નથી થતી, માટે જ્ઞાન ન પુરુષાર્થમિદ્ધિવ કરણ છે. “જે જેના વિના ન અને તે તેનું કરણ છે, જેન બીજાદિ વિના અંકુર નથી થતા, તેથી તે તેનું કરણ છે; તેની રીતે મદન પુરુષ વળી સિદ્ધિ પણ જ્ઞાન વિના નથી થતી, માટે તે તેનું મુખ્ય કરણ છે. આ ઉપર તો આ નય ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંથી સમ્યક્ત્વગ્રામયિક અને શુદ્ધસામાયિક એ બીજા માને છે. કેમકે તે અને જ્ઞાનાત્મજ હોવાથી તેજ મુખ્યત્વે કરીને નાકનાં કાનુ છે; દયવિરતિ અને સર્વવિરતિ સામાયિકને આ નય નથી જાનતો, કેમકે તે જ્ઞાનનય તપ દોષથી ગોણમૂલ છે.

આજ ગાથાનો અર્થ હવે ક્રિયાનયની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે. ક્રિયાનય કહે છે કે, ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્યાદિ અર્થ જાણ્યા છતાં પણ સર્વ પુરુષાર્થની મિદ્ધિ અન્યથા એ પ્રવૃત્તિઆદિરૂપ ક્રિયાજ કરવી જોઈએ. મનસ્ય ક પદાર્થ જાણ્યા છતાં પણ ક્રિયાજ માધ્ય

સાધક છે. જ્ઞાન તો ક્રિયાનું ઉપકરણ હોવાથી જાણ છે માટે સકળ પુરુષાર્થનું પ્રધાન કારણ ક્રિયાજ છે. આ પ્રમાણેનો જે ઉપદેશ તે ક્રિયાનય છે.

આ નય સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે શુદ્ધિ કહે છે કે, પ્રયત્નાદિરૂપ ક્રિયા વિના જ્ઞાનવાન છતાં પણ તેને ક્ષિયત અવની પ્રાપ્તિ જણાતી નથી, માટે પુરુષાર્થ સિદ્ધિનું પ્રધાન કારણ ક્રિયાજ છે. બીજાઓ પણ કહે છે કે—“પુરુષોને ક્રિયાજ ફળ આપનાર છે, જ્ઞાન ફળ આપનાર નથી; કેમકે ત્રી અને ભક્ષ્યના ભોગને જાણનાર તેના જ્ઞાનથી મુખી નથી થતો.” સિદ્ધાન્તમાં પણ તીર્થંકર-ગણધરોએ ક્રિયાવિકલનું જ્ઞાન નિષ્ફળજ કહ્યું છે. “અંધને પ્રકાશમાન લાખો દીપકની પંક્તિની પેઠે, ઘણુંએ શુભ ભણેલ હોય, તો પણ ચારિત્ર-સંવિતને તે શું કરે? જ્ઞાન સ્વાવપયમાં નિયત છે, જ્ઞાનમાત્રથીજ કાર્યની નિષ્પત્તિ નથી થતી. અહીં ભોગને જાણનાર સચેષ્ટ અને નિશ્ચેષ્ટનું દટાન્ત છે. તરવાનું જાણનાં છતાં પણ જે કાયયોગનો ઉપયોગ નથી કરતો, તે પ્રવાહમાં કળી જાય છે, તેવી રીતે ચારિત્રસંવિત જ્ઞાની પણ સંસારમાં કુબનાર જાણ્યો.

એ રીતે દ્વાયોપશમિકી ચારિત્રરૂપ ક્રિયાની અપેક્ષાએ ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય કહ્યું; દ્વાયિકક્રિયાની અપેક્ષાએ પણ તેનુંજ પ્રધાનપણ જાણવું, કારણ કે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ભગવત્ સંવિતને વ્યાંમુધી સર્વ કર્મરૂપ ઈન્દ્રિયને બાળી નાંખવાને આત્મની બચાવના સમૂહ સમાન ગેલેરી અવસ્થા પ્રાપ્ત નથી થતી, ત્યાંમુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત નથી થતી માટે ક્રિયાજ સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધિનું પ્રધાન કારણ છે. “જે જેની પછી તરતજ થનાર હોય, તે તેનું કારણ છે.” જેમ અન્ય અવસ્થા પામલ પૃથ્વી આદિ સામગ્રી પછી તરતજ થનાર અંકુરતેનું કારણ છે, તેમ સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ પણ ક્રિયાની અનન્યરજ વાય છે. આવી રીતે આ નય ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંથી દેશવિરતિ અને સર્વાવિરતિ રામાયિકનેજ માને છે, કેમકે ક્રિયારૂપે તે મુક્તિનું પ્રવાન કારણ છે; સમ્યક્ત્વ અને શુભ-સામાયિક તો તેના ઉપકારી માત્ર હોવાથી જાણ્યૂત હોવાને લીધે તેને નથી માનતો.

શિષ્ય:—ભગવત્! આ બંને પક્ષમાં શુદ્ધિ જણાય છે, તો પછી બેમાંથી સત્ય તત્ત્વ કયું?

આચાર્ય:—સ્વતઃ સામાન્ય-વિશેષવાદી બંધાએ નયોની પરસ્પર વિરૂદ્ધ વક્તવ્યતા આંખગીને સર્વ નોતને સંમત જે તત્ત્વરૂપે પ્રાપ્ત હોય, તે મુક્તિનું સાધન છે. અર્થાત્ ચારિત્રરૂપ ક્રિયા અને જ્ઞાનાદિ નુજ. એ ઉભય (જ્ઞાન-ક્રિયા)વડે જે શુભ સાધુ હોય, તે પ્રાપ્તપાત્ર છે; પણ એ બેમાંથી એકલા કોઈ પક્ષ મેલ માંડ નથી. જ્ઞાન નયવાદી જે કહે છે કે, “જે જેના વિના ન થાય તે તેનું કારણ છે.” આમાં તદ્વિનાભાવિત્વરૂપ હેતુ અસિદ્ધ છે. કેમકે જ્ઞાન માત્ર વિના પુરુષાર્થ સિદ્ધિ નથી, એવું કયાંક પણ જણાતું નથી. જેમ દહ-પાક આદિ કરવાના નિધિને દહનાદિના જ્ઞાન માત્રથીજ દાદાર્થ કાર્ય સિદ્ધિ નથા થતી; પરંતુ જ્ઞાન લાખો, તેને ફુંકવો, સળગાવવો વિગેરે ક્રિયા પણ કરવામાં આવે, તોજ તે દાદાર્થ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. તીર્થંકર ભગવન્ત પણ માત્ર કેવળજ્ઞાનથીજ મેલ સાધે છે, એમ નહિ, નાથે પણ આન ચારિત્રરૂપ ક્રિયા પણ હોય છે. માટે સર્વ પુરુષાર્થસિદ્ધિનું કારણ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે, તેમ ક્રિયા પણ તેનું કારણ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે તેના વિના પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ નથી થતી. માટે એ હેતુ અને-કારણ પણ છે.

જેમ પ્રમાણે દિવાલાલે “જે જેના પછી થનાર હોય, તે તેનું કારણ છે.”

ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં “જે જેના પછી થનાર” રૂપ હેતુ કહેણ છે તે પણ અસિદ્ધ અને અનેકાન્તિક છે. કારણ સ્ત્રી-લક્ષ્ય-ભાગ આદિના ક્રિયાકાળમાં પણ જ્ઞાન હોય છે, તેના જ્ઞાન સિવાય તેમાં પ્રવૃત્તિજ થઇ શકે નહિ. એજ પ્રમાણે શેલેશી અવસ્થામાં સર્વ સંવર-રૂપ ક્રિયાકાળે પણ કેવળજ્ઞાન હોય છે, તેના સિવાય તેની પ્રાપ્તિ નથી હોતી. માટે હેતુ અસિદ્ધ છે. વળી જેમ ઉપરોક્ત હેતુ મુક્તિ આદિ પુરૂષાર્થના કારણરૂપે ક્રિયાને સિદ્ધ કરે છે, તેવી રીતે જ્ઞાનને પણ તેના કારણરૂપે સિદ્ધ કરે છે, કેમકે તેના વિના પણ પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ ક્યાંઈ નથી થતી, માટે હેતુ અનેકાન્તિક છે. વસ્તુતઃ જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયથીજ મુક્તિ આદિ સાધ્ય છે પણ ભિન્ન ભિન્ન એક એકથી સાધ્ય નથી.

શિષ્ય:—ભગવન્ ! જ્ઞાન-ક્રિયા પ્રત્યેકમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવાની ક્રિયા નથી, તો તેના સમુદાયમાં ક્યાંથી હોય? જેમ રેતીના પ્રત્યેક કણમાં તેલ નથી હોતું. તો તેના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું, તેવી રીતે અહીં પણ પ્રત્યેક જ્ઞાનને ક્રિયામાં પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત-શક્તિ નથી, તો તે બન્નેના સમુદાયમાં પણ ન હોવી જોઈએ.

આચાર્ય:—જો સર્વથા પ્રકારે એ પ્રત્યેકની મુક્તિમાં અનુપકારિતા કહેવામાં આવે, તો તું કહે છે તેમ થાય, પરંતુ તેમ નથી, અહીં એ પ્રત્યેકની મુક્તિમાં દેશોપકરિતા છે, અને સમુદાય થતાં સંપૂર્ણ ઉપકારિતા થાય છે. માટે સમુદૃત જ્ઞાન-ક્રિયાજ મુક્તિનું કારણ છે, પ્રત્યેક જીવે જીવે કારણ નથી. તેથી ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે જ્ઞાન-ક્રિયા-યુક્ત જે ભાવસાધુ હોય તેજ મોક્ષસાધક છે, અન્ય નહી. ૩૫૮-૩૫૯.

હવે ઉપરોક્ત નિર્ચુક્તિની બે ગાથાને એજ અર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

નાઓત્તિ પરિચ્છિન્નો ગેજ્ઞો જો કજ્જકારઓ હોઈ ।

અગ્ગેજ્ઞોડણુવગારી અંત્યો દવ્વં ગુણા વાવિ ॥ ૩૫૯૪ ॥

જંહઅવંતિ પયત્તો કજ્ઞો ગેજ્ઞમ્મિ ગિણિહયવ્વોત્તિ ।

અગ્ગેજ્ઞોડણાદેઓડવહારણે ચેવસદોડયં ॥ ૩૫૯૫ ॥

ઈતિ જોત્તિ ઇવમિહ જો ઉવણ્ણો જાણના નઓ સોત્તિ ।

સો પુગ સમ્મદંસણમુયસામડયાઈં વોદ્ધવ્વો ॥ ૩૫૯૬ ॥

સવ્વેત્તિ મૂલ-સાહ-પ્પસાહમેયા પિસદ્ધઓ તોંસ ।

કિં પુણ મૂલનયાણં અહવા કિમુતાવિસુદ્ધાણં ? ॥ ૩૫૯૭ ॥

સામન્નવિસેસોભયમેયા વત્તવ્વયા વહુવિહત્તિ ।

અહવા નામાર્ણં ઇચ્છઈ કો કણ્ણઓ સાહુ ? ॥ ૩૫૯૮ ॥

સોઽં સદ્ધિઝ્ઞણ ય નાઝ્ઞણ ય તં જિણોવણ્ણેણં ।

તં સવ્વનયવિમુદ્ધંતિ સવ્વનયમમ્મયં જં તુ ॥ ૩૫૯૯ ॥

ચરણગુણમુદ્ધિઓ હોઈ માહુરેસ કિરિયાનઓ નામં ।

ચરણગુણમુદ્ધિયં જ ચરણનયા વેંતિ સાહુતિ ॥ ૩૬૦૦ ॥

સો જેણ ભાવસાદ્ સવ્વનયા જં ચ ભાવમિચ્છતિ ।

નાણ-કિરિયાનઓભયનુત્તો ય જત્થા સયા સાહુ ॥ ૩૬૦૧ ॥

જ્ઞાત એટલે પરિચિત, ગાદ્ય એટલે જે કાર્યસાધક હોય તે, અમાદ્ય એટલે અનુપકારી, અર્થ એટલે દ્રવ્ય અથવા ગુણ. યત્ન કરવો એટલે પ્રયત્ન કરવો. માદ્ય એટલે મદુમ્ કરવા યોગ્ય, અમાદ્ય એટલે અનાદેય, અને ચેવ શબ્દ તે અવધારણાર્થે છે. ક્ષતિ એટલે એ પ્રમાણે જે ઉપદેશ તે જ્ઞાતનય છે, અને તે સમ્યક્ત્વસામાયિક તથા ધ્રુવસામાયિકને માને છે. સર્વ એટલે નિગમાદિ મૂળ નયો, અને અપિશબ્દથી તેના શાખાપ્રશાખાદય ઉત્તર ભેદો, અથવા દ્રવ્યથિંકાદિ અગુદ્ર નયોની ખડુવિત્ત વક્તવ્યતા એટલે સામાન્ય-વિશેષ-ઉભય ભેદે વ્યાખ્યા અથવા નામાદિકમાંથી કયો નય કોને સાધુ માને છે? તે સર્વ જિતોપદેશથી સાંભળીને શ્રદ્ધા કરીને અને જાણીને તે સર્વનય વિશુદ્ધ એટલે જે સર્વ નયોને સમ્મત હોય તે ચારિત્ર ગુણમાં જે સ્થિત હોય તે સાધુ છે. આ પ્રમાણે ક્રિયાનય છે. (કેમકે) જે ચરણ ગુણમાં સ્થિત હોય તેને ક્રિયાનય સાધુ કહે છે. આદિ તે ભાવસાધુ અહુલ કરેલ છે, કેમકે સર્વ નયો ભાવસાધુને ઇચ્છે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભય નયથી જે યુક્ત હોય, તે સર્વદા ભાવ સાધુ છે. ૩૫૮૪-થી-૩૬૦૨

હવે મંથનો ઉપસંહાર અને પોતાની ઉદ્ધતાઇનો ત્યાગ તથા શિષ્ય જનોને આથી જે લાભ થાય છે, તે જણાવવાને સ્વયંભાષ્યકાર કહે છે.

इय परिसमापियमियं सामादयमन्थओ समासेण ।

प्रित्थरओ केवलिणा पुव्वविओ वा पहासंति ॥ ३६०२ ॥

सव्वाणुभोगमूलं भासं सामादभस्स सोऊण ।

होइ परिकम्पिअमई जोगो सेसाणुओगस्स ॥ ३६०३ ॥

એ પ્રમાણે આ સામાયિક આવશ્યકનો અર્થ સંક્ષેપથી સમાપ્ત કર્યો, વિસ્તારથી તે તેનો અર્થ કેવળી અથવા (વિશેષ) પૂર્વધર કહી શક છે. મંથ અનુયોગના મૂળ રૂપ આ સામાયિક અધ્યયનનું ભાષ્ય સાંભળીને શિષ્ય પરિકર્મિત મતિવાળો થયો થકો શેષ સામાનુયોગને પણ લાયક થાય છે. ૩૬૦૨ થી ૩૬૦૩.

॥ विशेषावश्यकभाष्यं समाप्तम् ॥

॥ इति विशेषावश्यकभाष्यमूलं समाप्तान्तरादि समाप्तम् ॥

પરિશિષ્ટ અ.

આ બીજા ભાગમાં જે સ્થલે ટીકાકારે નિર્ણયિત ને મૂલભાષ્યની ગાથાઓ નહિં આપતાં ભલામણ કરી છે તે ગાથાઓ અર્થ સાથે અહિં આપીયે છીયે એથી સમગ્ર ગ્રંથનો બોધ થશે.

અઢવિં સપચ્ચવાયં વોલિત્તા દેસિઓવણ્સેણં ।

પાવંતિ જહિદ્વપુરં ભવાઢવિંપી તદ્દા જીવા

॥ ૯૦૫ ॥

પાવંતિ નિવ્વુદ્ધપુરં જિણોવદ્ધેણ ચેવ મગ્ગેણં ।

અઢવીઢ દેસિઅત્તં એવં નેઅં જિણિંદાણં

॥ ૯૦૬ ॥

જેવી રીતે ઘણા વિધ્નોવાળી અટવીને ભોમિયાના ઉપદેશથી આલંધીને જીવો ઇષ્ટનગરને પામે છે, તેવી રીતે સંસારી જીવો પણ ભવરૂપી અટવીને આલંધીને જિનેન્દ્ર મહારાજે કહેલા માર્ગથી નિર્વૃત્તિપુરને પામે છે, એ પ્રમાણે જિનેન્દ્ર મહારાજનો ભવ અટવીમાં દેશકપણું સમજવું. ૯૦૫—૯૦૬

જહ તમિહ સત્થવાહં નમઢ જણો તં પુરં તુ ગંતુમણો ।

પરમુવગારિત્તણઓ નિવ્વિગ્ગત્થં ચ મત્તીએ

॥ ૯૦૭ ॥

અરિહો ડ નમુક્કારસ ભાવઓ સ્વીણરાગમયમોહો ।

મુક્કલ્લત્થીણંપિ જિણો તદ્દેવ જમ્મહા અઓ અરિહા

॥ ૯૦૮ ॥

જેમ લોકો ઇષ્ટ નગરમાં જવાના મનવાળા હોવાથી નિર્વિઘ્નપણા માટે પરમાપકારીપણાને લીધે ભક્તિથી સાર્થવાહને નમસ્કાર કરે છે તેવી રીતે મોક્ષના અર્થી જીવોને પણ રાગ મદ અને મોહરહિત એવા અરિહંત મહારાજ પણ તત્ત્વથી જે માટે નમસ્કાર કરવા લાયક છે તેથી અરિહંત મહારાજ સાર્થવાહ કહેવાય છે. ૯૦૭—૦૮

સંસારાઅઢવીએ મિચ્છત્તડન્નાણમોહિઅપહાએ ।

જેહિં કય દેસિઅત્ત તે અરિહંતે પાણવયામિ

॥ ૯૦૯ ॥

મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનથી જેમાં રસ્તો જડતો નથી એવી સંસારરૂપી અટવીમાં જે તીર્થકરોએ ભોમિયાપણું કરેલું છે તે અરિહંતોને પ્રણામ કરું છું. ૯૦૯

સમ્મદંસણદિટ્ઠો નાણેણ ય સુદ્ધુ તેહિં ઉવલલ્લો ।

ચરણકરણેણ પહઓ નિવ્વાણપહો જિણંદેહિં

॥ ૯૧૦ ॥

સિદ્ધિવસહિમુવગયા નિવ્વાણમુદ્ધં ચ તે અણુપ્પત્તા ।

સાસયમન્વાવાહં પત્તા અયરામરં ઠાણં

॥ ૯૧૧ ॥

મોક્ષનો માર્ગ જિનેન્દ્ર મહારાજનાઓએ શુદ્ધ દર્શનથી દેખ્યો, જ્ઞાનદ્વારાએ જાણ્યો અને ચરણ સિત્તરી કરણ સિત્તરી દ્વારાએ આસેવન કર્યો હૈં તે તે તીર્થકરો સિદ્ધિરૂપી સ્થાનમાં સર્વ કર્મ અપાવીને ગયા, નિર્વાણ સુખને પામ્યા, તેમજ શાશ્વત અને અવ્યાધ એવા અજરામર સ્થાનને મેળવ્યું. ૯૧૧

પાવંતિ જહા પારં સંમં નિજ્જામયા સમુદસસ ।

ભવજલહિસસ જિણિંદા તદ્દેવ જમ્મહા અઓ અરિહા

॥ ૯૧૨ ॥

મિચ્છત્તકાલિયાવાયવિરહિએ સમ્મત્તગજ્જમપવાએ ।

એગસમણ પત્તાં સિદ્ધિવસહિપટ્ઠણં પોયા

॥ ૯૧૩ ॥

નિજ્ઞાપગરયણાણં અમૂઢનાણમફરુણધારાણં ।
 વેદામિ વિણયવણો તિવિદેણ તિદંઢરિયાણં ॥ ૯૧૪ ॥
 પાલંતિ જહા માવો ગોવા અદિસાવયાડદુગોર્હિ ।
 પડરતણાણિઆણિ અ વણાણિ પાવંતિ નહ ચેવ ॥ ૯૧૫ ॥
 જોવનિકાયા માવો જં તે પાલંતિ તે મદાગોવા ।
 મરણાદ્મયા ડ જિણા નિદાણવણ ચ પાવંતિ ॥ ૯૧૬ ॥
 તો ડવગારિત્તગથો નમોડરિહા મરિઅજોવલોગસ્સ ।
 મવ્વસ્સેદ્ધ જિણિદા લોગુત્તમમાવથો નહ ચ ॥ ૯૧૭ ॥

જે સી રીતે નિર્ધારિતો (ખસામી) વેપારિયોને સમુદતો પાડ પમાડે છે, તેવીજ રીતે સસારરૂપી મનુદતો પાડ જિતેધર મદારાજ જે માટે પમાડે છે તે માટે જિતેધર મદારાજ સાચા નિર્ધારિત કહેવાય છે. દર મિથ્યાતરૂપી કાલિકાવાત જેને લાગ્યો નથી અને સમ્યક્ત્વ રૂપી નાઈવ પાતના વેળમાં ચાલી રહ્યા છે એવા છતરૂપી પ્રવચ્ચો એકજ મતમાં નિર્ધારિત રાખવાની પદ્ધતિ પામે છે. હાડ યથાયથેય જાનવાલી જે અતિ તે રૂપ કમ્પીતાર છે તેના અંત તથા મત વચન કાયાના દાંડથી વિરમેતા એમ ને નિર્ધારિતમાં રત્ન તમાન એવા સી રીતે વેતપર્વક ગિયમ વચના કરે તું હાડ જે સી રીતે પાડવાથી એક સ્વ વ્યાપ વતર દુષ્ટ જાનવરોની ગાયોવું રજા કરે છે અને વડા વાચ તથા પાણી જ્યાં છે તેવા વડાનાં ગાયોને છ જાય છે, તેમ જીવના અનુચયરૂપી ગાયોને જે માટે તે તીર્થકરો તપાદિ ભયની તપાય છે અને નિર્ધારિતરૂપી તપરતે પમાડે છે તેથી તમાન ભવ્યજીવ ગાયોને તે કોપારી છે અને તેન બોવાથી અનવારનુ આવથી તીર્થકરો સર્વેને નમસ્તર રત્ન સત્યકે છે. ૨૮૫—૨૮૬—૨૮૭

ઈતિવિમવરુપાણ પરીયદે વેવગા ડવગામે ।
 ણ્ણ પરિના દામ અરિંના વેગ વુવંતિ ॥ ૯૧૮ ॥

પોતે નિર્ધારિત, મનુદતે વિરોધ, કારણિક વચ્ચો, ક્રુધાદિ પરિવેદ, નારીરુઢિકની વગવા નેમ દરમત ગાય કોપસા ને રૂપ તાજાને વચ્ચો તેથી અરિદત કહેવાય છે. ૨૮૮

ઈતિવિમવરુપાણ પરીયદે વેવગા ડવગામે ।
 ન અવધર્મિ દામ અરિંના વેગ વુવંતિ ॥ ૯૧૯ ॥

નર્મ પાડરનનેમગાદ નરિંદિતિ પૂનગાલરે ।
 નર્મ નાવો વ અરિદા અરંના વેગ વુવંતિ ॥ ૯૨૦ ॥

જો સવકમ્મકુસલો જો વા જત્ય સુપરિનિદ્ધિઓ હોઈ ।

સજ્જગિરિસિદ્ધઓવિવ સ કમ્મસિદ્ધત્તિ વિન્નેઓ ॥ ૯૨૯ ॥

જે આચાર્યના ઉપદેશ સિવાય કરાય તે ખેતી વેપાર વગેરે કર્મ કહેવાય અને તે સિવાય જે કુંભારપણું, લુહારપણું વગેરે તે શિલ્પ કહેવાય ૯૨૮ જે સર્વ કર્મમાં કુશલ હોય અથવા તે સદ્ગિરિસિદ્ધની માફક જે જે કામમાં ધણેજ પ્રવીણ હોય તે તે કર્મમાં સિદ્ધ બન્યો. ૯૨૯

જે સર્વ શિલ્પોમાં કુશલ હોય અથવા કોકાશ સુથારની માફક જે જેમાં સાતિશય-વાળો અને અતિ નિપુણ હોય તે શિલ્પસિદ્ધ કહેવાય.

इत्थी विज्जाऽभिहिया पुरिसो मंतुत्ति तव्विसेसोयं ।

विज्जा ससाहणा बहुमंतो वा साहणरहिओ अ मंतुत्ति ॥ ९३१ ॥

સ્ત્રી દેવતા જેને અધિષ્ઠાયક છે તે અમ્બાકુમારુડઆદિ વિદ્યા કહેવાય અને દેવ જેમાં અધિષ્ઠાયક હોય તે વિદ્યારાજ હરિશ્ચંદ્રમેધી આદિ મંત્ર કહેવાય, અથવા જેવું સાધન કરવું પડે તે વિદ્યા કહેવાય અને જેમાં સાધનની જરૂર ન હોય તે શમ્બર આદિ જેવા મંત્ર કહેવાય. ૯૩૧

विज्जाण चक्रवट्टी विज्जासिद्धो स जस्स वेगावि ।

सिज्झिज्ज महाविज्जा विज्जासिद्धऽज्जखण्डुव्व ॥ ९३२ ॥

साहीणसवमंतो बहुमंतो वा पहाणमंतो वा ।

नेओ स मंतसिद्धो खंभागरिसुव साइसओ ॥ ९३३ ॥

सव्वेवि दव्वजोगा परमच्छेरयफलाऽहवेगोऽवि ।

जस्सेह हुज्ज सिद्धो स जोगसिद्धो जहा समिओ ॥ ९३४ ॥

વિદ્યાએના માલિક તે વિદ્યાસિદ્ધ કહેવાય અથવા આર્યખપુટઆચાર્યની માફક જેને એક પણ મહાપુરુષદત્તાદિ જેવી માટી વિદ્યાસિદ્ધ હોય તે વિદ્યાસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૨ જેને સર્વ મંત્ર સ્વાધીન હોય અથવા જે બહુ મંત્રવાળો હોય અથવા પ્રધાન મંત્ર-વાળો જે હોય તે રત્નભાકર્ષની પેઠે સાતિશય હોવાથી મંત્રસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૩ પરમ આશ્ચર્ય દેખાડનારા બધા જોગો જેને મલ્યા હોય અથવા આર્ય સમિતાચાર્યની પેઠે જેને એક પણ યોગ સિદ્ધ થયેલો હોય તેને યોગસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૪

आगमसिद्धो सवंगपारओ गोअमुव गुणरासी ।

पउरत्थो अत्यपरो व मम्मणो अत्यसिद्धित्ति ॥ ९३५ ॥

ગૌતમસ્વામીની માફક સર્વશાસ્ત્રોના પારગામી અને ગુણના સમૃદ્ધનો પારજ કરનારો તે આગમસિદ્ધ કહેવાય, દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવામાં તત્પર અને ધન્ય દ્રવ્યપ્રાપ્તો એવો જે હોય તે મમ્મણ શેડની પેઠે અર્થસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૫

जो निचसिद्धजतो लज्जवरो जो व तुंदियाइव ।

सो किर वचासिद्धोऽभिप्याओ बुद्धिपग्गाओ ॥ ९३६ ॥

विउल्ला विमल्ला सुहुमा जस्त मई जो चउविहाए वा ।

વિપુલ વિમલ અને સૂક્ષ્મ એવી જેની બુદ્ધિ હોય અથવા ચારે પ્રકારની બુદ્ધિ જેને હોય તેને બુદ્ધિચ્છિદ્ર કહેવાય, તે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ આ પ્રમાણે, ૬૩૭ ઔપપાતિકી, વૈતથિકી, કમ્બંજ, પારિજામિકી એવી રીતે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ છે, પાંચમી બુદ્ધિ જગતમાં હોતી નથી.

પાકેલાં દંખેલું ન હોય, સાંમળ્યું ન હોય, અને મનથી વિચાર્યું પણ ન હોય અને પ્રમગની વખતે આચા અથ જેનાથી સમજવામાં આવે તેને ઉત્પત્તિટી બુદ્ધિ કહેવાય, તે બુદ્ધિ અવ્યાહત ફલવાલી હોય છે. ॥ ૬૩૨ ॥

निस्ता य २३ अत्यमन्ये २४ इच्छा य मर २५ मयसहस्ते २६ ॥ ९४२ ॥

સરતનરના રોડાનો માંડવા ઉપર શિક્ષા કરવાનું, યાગ યોગ બાને ચીજનાં
ખાવાનું, માંડવાને પથરા મારી નાંખાના રૂઢી લેવાનું, કુચ પડેલી વીંટી ઉપર ગાજુ
માંથી નીકળી ચુકેલીને પડી કુવાને પાણીથી ભરી કાંઈ બેઠા વીંટી લેવાનું, માયુ યોગીને
કાનવા કાનની પરીક્ષા કરવાનું, લોઢી ને લાખથી વિષેલા કાનગણવાલા સ્થાનમાં રૂઢી
કરવાનું, અથવા કાનગણના મસ્તક ચાલવામાં જિંદુ જિંદુમીના પ્રદેને કાંડવાનું,
દરરોડ કાનગણના પ્રમાણનું, અથવા કાન પ્રવેશથી સ્ત્રીની પરીક્ષાનું, અથવા વિજાનાં
લેખની વ્યવસ્થાની પરીક્ષાનું, સ્પષ્ટિતથી તજતા કરવા કાનગણને સ્વજનનું, નાવમાં
નાંખેલા પાવની દ્વારા ને તોલવાનું નાખના કાનનો માર્ગ બહુવાનું, દેશની કડી નુકેલ
જા. ના કાનગણના ભારેનું, કડી તપાસી કાનનો માર્ગ કાંડવાનું, તજાવમાં નુકેલ
ચાંલકાને ચાંલવાનું, રસાનથી પદ કરવાનું કુકેલનું, કુકેલ કાંઈ કાંઈથી વ્યવસ્થાને
અનુવાનું અથવા પદને કાંઈ અનુનું, જે કાનગણનાં પ્રવેશના કાંડેલનું, કાંડેલને મારવાનું
કુકેલ ને નાંખવાની પરીક્ષાનું, અથવા કાનગણના સ્થાનની વ્યવસ્થા અનુવાનું,
કુકેલને કાંઈ કાંઈથી પાંચ રૂપાનું કુકેલ કાંઈકાંઈના નાખની પરીક્ષાનું, કાંડવાની નાંખની

જો સવકમ્મકુસલો જો વા જત્ય સુપરિનિદ્ધિઓ હોઈ ।

સજ્જગિરિસિદ્ધઓવિવ સ કમ્મસિદ્ધત્તિ વિન્નેઓ ॥ ૯૨૯ ॥

જે આચાર્યના ઉપદેશ સિવાય કરાય તે ખેતી વેપાર વગેરે કર્મ કહેવાય અને તે સિવાય જે કુંભારપણું, લુહારપણું વગેરે તે શિલ્પ કહેવાય ૯૨૮ જે સર્વ કર્મમાં કુશલ હોય અથવા તો સદ્ગિરિસિદ્ધની માફક જે જે કામમાં ધણોજ પ્રવીણ હોય તે તે કર્મમાં સિદ્ધ બાણવો. ૯૨૯

જે સર્વ શિલ્પોમાં કુશલ હોય અથવા કોકાશ સુચારની માફક જે જેમાં સાતિશય-વાળો અને અતિ નિપુણ હોય તે શિલ્પસિદ્ધ કહેવાય.

इत्थी विज्जाऽभिहिया पुरिसो मंतुत्ति तव्विसेसोयं ।

विज्जा ससाहणा बहुमंतो वा साहणरहिओ अ मंतुत्ति ॥ ९३१ ॥

સ્ત્રી દેવતા જેને અધિષ્ઠાયક છે તે અમ્બાકુમારુઆદિ વિદ્યા કહેવાય અને દેવ જેમાં અધિષ્ઠાયક હોય તે વિદ્યારાજ હરિશ્ચંદ્રમેધી આદિ મંત્ર કહેવાય, અથવા જેનું સાધન કરવું પડે તે વિદ્યા કહેવાય અને જેમાં સાધનની જરૂર ન હોય તે શમ્બર આદિ જેવા મંત્ર કહેવાય. ૯૩૧

विज्जाण चक्रवट्टी विज्जासिद्धो स जस्स वेगावि ।

सिज्झिज्ज महाविज्जा विज्जासिद्धऽज्जखउडुव्व ॥ ९३२ ॥

साहीणसवमंतो बहुमंतो वा पहाणमंतो वा ।

नेओ स मंतसिद्धो खंभागरिसुव साइसओ ॥ ९३३ ॥

सव्वेवि दव्वजोगा परमच्छेरयफलाऽहवेगोऽवि ।

जस्सेह हुज्ज सिद्धो स जोगसिद्धो जहा समिओ ॥ ९३४ ॥

વિદ્યાઓનો માલિક તે વિદ્યાસિદ્ધ કહેવાય અથવા આર્યખપુટઆચાર્યની માફક જેને એક પણ મહાપુરુષદત્તાદિ જેવી મોટી વિદ્યાસિદ્ધ હોય તે વિદ્યાસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૨ જેને સર્વ મંત્ર સ્વાધીન હોય અથવા જે બહુ મંત્રવાળો હોય અથવા પ્રધાન મંત્ર-વાળો જે હોય તે રત્નભાકર્ષની પેઠે સાતિશય હોવાથી મંત્રસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૩ પરમ આશ્ચર્ય દેખાડનારા બધા જેગો જેને મલ્યા હોય અથવા આર્ય સમિતાચાર્યની પેઠે જેને એક પણ યોગ સિદ્ધ થયેલો હોય તેને યોગસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૪

आगमसिद्धो सवंगपारओ गोअमुव्व गुणरासी ।

पउरत्थो अत्यपरो व मम्मणो अत्यसिद्धित्ति ॥ ९३५ ॥

ગૌતમસ્વામીની માફક સર્વશાસ્ત્રોના પારગામી અને ગુણના સમૃદ્ધનો પારખ કરનારો તે આગમસિદ્ધ કહેવાય, દ્રવ્ય ઉપાજન કરવામાં તત્પર અને ધણા દ્રવ્યવાસો એવો જે હોય તે મમ્મણ શેઠની પેઠે અર્થસિદ્ધ કહેવાય. ૯૩૫

जो निचसिद्धजतो लज्जवरो जो व दुंदियाइव ।

सो किर तत्तासिद्धोऽभिप्पाओ नूदिपप्पाओ ॥ ९३६ ॥

જેની યાત્રા હંમેશાં સિદ્ધ થતી હોય અથવા બુદ્ધિની પેઠે જેને વરદાન મળ્યું હોય તે યાત્રાસિદ્ધ કહેવાય, અહીં અભિપ્રાય સિદ્ધ સંપદમાં અભિપ્રાય સંપદથી બુદ્ધિ સમજવી, ૯૩૬

હવે એ બુદ્ધિસિદ્ધત્વં સ્વરૂપ કહે છે.

વિજલા વિમલા સુહુમા જસ્સ મઈ જો ચરન્વિહાણ વા ।

બુદ્ધોણ સંપન્નો સ બુદ્ધિસિદ્ધો ઇમાં સાં ય

॥ ૯૩૭ ॥

વિપુલ વિમલ અને સૂક્ષ્મ એવી જેની બુદ્ધિ હોય અથવા ચારે પ્રકારની બુદ્ધિ જેને હોય તેને બુદ્ધિસિદ્ધ કહેવાય, તે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ આ પ્રમાણે, ૯૩૭ આપ્તપાતિકી, વૈતેયિકી, કર્મજ્ઞ, પારિણામિકી એવી રીતે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ છે, પાંચમી બુદ્ધિ જગતમાં હોતી નથી.

હવે આપ્તપાતિકી બુદ્ધિનું લક્ષણ કહે છે.

પુલ્લમદિદ્વમસ્સુઅમવેદઅ તવલ્લણવિસુદ્ધગદ્ધિઅત્થા ।

અવાહયફલજોગિણિ બુદ્ધી ઉપ્પત્તિઆ નામ

॥ ૯૩૯ ॥

પહેલાં દેખેલું ન હોય, સાંભળ્યું ન હોય, અને મનથી વિચાર્યું પણ ન હોય અને પ્રસંગની વખતે સાચો અર્થ જેનાથી સમજવામાં આવે તેને ઉત્પત્તિકી બુદ્ધિ કહેવાય, તે બુદ્ધિ અવ્યાહત ફલવાલી હોય છે, ॥ ૯૩૮ ॥

ઉત્પત્તિકીમાં દૃષ્ટાન્તો આ પ્રમાણે છે, ઉત્પત્તિના દૃષ્ટાન્તો જણાવવા ગાથાઓ કહે છે.

મરહસિલ ૧ પળિઅ ૨ રુક્ષે ૩ રુદ્ધગ ૪ પઢ ૫ સરઢ ૬ કાગ ૭ ઉચ્ચારે ૮ ।

ગય ૯ ઘયણ ૧૦ ગોલ ૧૧ રૂંધે ૧૨ રુદ્ધગ ૧૩ મગ્ગિત્થિ ૧૪ પઢ ૧૫ પુત્તે ૧૬ ॥ ૯૪૦ ॥

મરહસિલ ૧ મિંઢ ૨ કુલ્લુહ ૩ તિલ ૪ વાલુઅ ૫ હત્થિ ૬ અગઢ ૭ વળસંઢે ૮ ।

પાયસ ૯ અહઆ ૧૦ પત્તે ૧૧ રાહહિલા ૧૨ પંચ પિઅરો અ ૧૩ ॥ ૯૪૧ ॥

મહુસિત્થ ૧૭ મુદ્ધિ ૧૮ અંકે ૧૯ અ નાળ ૨૦ મિક્કુ ૨૧ ચેઢગનિહાણે ૨૨ ।

સિક્કવા ય ૨૩ અત્થસત્થે ૨૪ ઇચ્છા ય મહં ૨૫ સયસહસે ૨૬ ॥ ૯૪૨ ॥

ભરતનટના રોહાનો માંડવા ઉપર શિલા કરવાનું, થોડા થોડા ભાગે ચીંભડાં ખાવાનું, માંડકાને પથરા મારી આંખાના ફળ લેવાનું, કુવા પડેલી વીંટી ઉપર છાણ નાંખી અગ્નિથી સુકવીને પછી કુવાને પાણીથી ભરી કાંઠે ખેડા વીંટી લેવાનું, માથું આંખીને ઊંનના કપડાની પરીક્ષા કરવાનું, લોહી ને લાખથી ત્રિપેલા કાચણકાવાલા સ્થાનમાં રેચ કરવાનું, અથવા કાચડાના મસ્તક ચાલવામાં લિશ્તુ લિશ્તુણીના પ્રશ્નને કહેવાનું, ૬૦૦૦૦ કાગડાના પ્રમાણનું, અથવા કાગ પ્રવેશથી સ્ત્રીની પરીક્ષાનું, અથવા વિષામાં વિષજીની વ્યાસિની પરીક્ષાનું, સ્થણિલથી તલના સરખા ભોજનને જાણવાનું, નાવમાં નાંખેલા પત્થથી હાથીને તોલવાનું અથવા ગામનો માર્ગ જાણવાનું, દેશથી કઠી મુકેલ ભાણના પગરખાના ભારાનું, સલી તપાવી લાખનો ગોલો કાઢવાનું, તલાવમાં રહેલા થાંભલાને ખાંચવાનું, પેશાખથી પદ્મ કરનાર શુદ્ધિકરું, હાથ લાંબો કરવાથી વ્યન્તરીને જાણવાનું, પ્રસવના ખાને સ્ત્રી સંગનું, બે ભતારમાં પ્રીતિના ફરફરતું, છોકરાને મારવાનું કહીને સાચી માતાની પરીક્ષાનું, મધપુડો દેખવાના સ્થાનથી વ્યભિચાર જાણવાનું, પુરોહિતે આળવેલી થાપણ દેવડાવવાનું, નવા રૂપીયાના માપની પરીક્ષાનું, સોનાની ખોડીની

લાલચથી થાપણ દેવડાવવાનું; વાંદરા પાલીને લોધેલા નિધાનનો ભાગ લેવાનું, જાનના ગોલાથી દ્રવ્ય પહોંચાડવાનું; ભવિષ્યમાં ન્યાય થવાનો કહી જુઠી માતાને ઓલખવાનું; ઈચ્છાવાલો નહાનો ભાગ દઇને માલિક બાધને ધન આપવાનું; લાખનું દેણુ છે એવી નવી વાત સંભલાવવાનું; એવી રીતે રફ દેખાંતો ઉત્પત્તિકી બુદ્ધિમાં છે, તેમાં પણ રોહાની બુદ્ધિમાં જેમ શિલાનું દેખાંત કહ્યું તેવી રીતે બે મેંઢા સરખા તેજીમાં રાખવાનું; એકલા કુકડાને લડાવવાનું; સરખા માપે તલ લઇને તેજ આપવાનું; રેતના દોરડાનું; હાથી મરી ગયો નહીં કહેવાનું; ગામનો કુવો મોકલવાનું; પૂર્વનો બગીચો પશ્ચિમમાં કરવાનું; વગર અગ્નિએ ખીર રાંધવાનું; બકરીને ગોલ લિંડીયોનું કારણ જણાવવાનું; પીપલના પાનને સિખા અને નશાનું સરખાપણું કહેવાનું; ખિસકોલીના ઘોલા ને કાંસા વાલ સમાન છે તે જણાવવાનું; રાજના પાંચ પિતા છે એ જાણીને કહેવાનું એ દેખાંતો પણ જાણી લેવાં. ૯૪૦-૪૧-૪૨.

વૈનયિકી બુદ્ધિનું લક્ષણ કહે છે,

મરનિત્થરણસમત્થા તિવગ્ગસુત્તત્યગહિઅપેઆલા ।

ઉમઓ લોગફલવર્ઘે વિણયસમુત્થા હવઙ્ગુદ્ધી ॥ ૯૪૩ ॥

ધણા ભારે કામને પાર પાડવામાં સમર્થ, ધર્મ અર્થ કામને નિરૂપણ કરનાર, સૂચને અર્થનો સાર જણાવનાર, અને લોકમાં ફેલવાડી, એવી વૈનયિકી બુદ્ધિ હોય છે. ૯૪૩.

વિનયિકી બુદ્ધિનાં દેખાંતો નીચે મુજબ છે

નિમિત્તે ૧ અત્યસત્યે ૨ અ લેહે ૩ ગણિએ અ ૪ કૂવ ૫ અસ્સે અ ૬ ।

ગદ્દહ ૭ લક્ષણ ૮ ગંઠી ૮ અગ્ગ ૧૦ ગણિઆ ય રહિઓ અ ૧૧ ॥ ૯૪૪ ॥

સીઆ સાડી દીહં ચ તળં અવસવયં ચ કુંવસ્સ ૧૨ ।

નિવોદણ અ ૧૩ ગોળે ઘોઢગપ્પડળં ચ રુક્ખાઓ ૧૪ ॥ ૯૪૫ ॥

ઘડો કુટીને પાણી તલાવમાં જવાથી પુત્ર માતાને મક્કી ગયો એ સાચું નિમિત્ત કહેવાનું; દહીનું કુંડું ફેડવું ને શેલડી કાપવી એ દ્વારાએ કબકની બુદ્ધિનું લિપિ જાણનારનું અને રમતથી ગણિત શિખવવાનું; થોડાજ ફેરમાં કુવામાંથી પાણી કાઢવાનું; સુલક્ષણ દુર્બળ મોડા લેવાનું; જમીન સુધીને ગધેડાના છુંકવાથી જસાશય માલમ પડવાનું; લક્ષણ વાલો મોડો લઇને ધરજમાઈ થવાનું; મુરજુરાજ પાસે મોકલેલી મીણવાલી ગાંડનું; જવ માત્ર શાતસહસ્રવેધી વિવનું; કોસા વેરયાને રથિકનું; સાડી ઠંડી કહેવી, તણ લાંબુ કહેવું અને કોચ પક્ષીને ડાબેથી ફેરવવો એમ કરીને ઉપાધ્યાયને ચેતવવાનું; નેવાના પાણીમાં ત્યગ્નિય થુણસના ઝેરનું; બલદ ચોરાઈ જવો; મોડાને મારવો અને વૃક્ષથી પડતા મહત્તરનું મરણ થવું છતાં નિર્દોષ બનવું એ સર્વ વૈનયિકી બુદ્ધિના દેખાંતો છે. ૯૪૬-૪૫.

હવે કર્મજાળ બુદ્ધિનું લક્ષણ કહે છે

ઉવઓગદિટ્ઠસારા કમ્મપસંગપરિવોલણવિસાલા ।

સાહુકારફલવર્ઘે કમ્મસમુત્થા હવઙ્ગુદ્ધી ॥ ૯૪૬ ॥

કોઇપણ કામમાં મનની સ્થિરતાથી તત્ત્વનું માલુમ પડવું; ક્રિયાના પ્રસંગ અને વિચારે થા બુદ્ધિની વિશાલતા થવી, અને જગતનું પ્રશસા પાત્રના જેનાથી બનાય છે એ કર્મજાળ બુદ્ધિ છે. ૯૪૬

કર્મજાળ બુદ્ધિનાં દેખાંતો કહે છે.

હેરન્નિ ૧ કરિસ ૨ કોલિઅ ૩ ઢોવે અ ૪ મુત્તિ ૫ ઘય ૬ પવણ ૭ ।

તુન્નાગ ૮ વઢૂઈ ૯ પૂઈ અ ૧૦ ઘઢ ૧૧ ચિત્તકારે અ ૧૨ ॥ ૯૪૭ ॥

સોની, ખેડત, કેલી, તેલી, ભાતીવાલા, ધીવાલા, તરવાવાલા, ટુનવાવાલા, મુતાર, કંદોઈ, કુંભાર, અને ચિત્રકારના દૃષ્ટાન્તો કર્મજાન્યુદ્ધિનાં સમજવાં. ૯૪૭.

હવે પારિણામિકી બુદ્ધિનું લક્ષણ કહે છે.

અણુમાણહેઉદિદંતસાહિયા વયવિવાગપરિણામા ।

હિઅનિસ્સેઅસફલવર્ડ બુદ્ધી પરિણામિઆ નામ ॥ ૯૪૮ ॥

અતુમાન હેતુ ને દૃષ્ટાન્તથી વસ્તુને સિદ્ધ કરનારી, અવસ્થાના પરિપાકવાળી, ઉદ્ય અને ભોક્ષણી ફલને દેનારી પરિણામિકી બુદ્ધિ હોય છે. ૯૪૮.

પારિણામિકી બુદ્ધિનાં દૃષ્ટાન્તો નીચે મુજબ છે-

અમણ ૧ સિદ્ધિ ૨ કુમારે ૩ દેવી ૪ ઉદિઓદણ હવઈ રાયા ૫ ।

સાહુ અ નંદિસેણે ૬ ધનદત્તે ૭ સાવગ ૮ અમચ્ચે ૯ ॥ ૯૪૯ ॥

સ્વવગે ૧૦ અમચ્ચપુત્તે ૧૧ ચાણકે ૧૨ ચેવ થૂલભદ્દે અ ૧૩ ।

નાસિકમુંદરિ નંદે ૧૪ વરે ૧૬ પરિણામિઆ બુદ્ધી ॥ ૯૫૦ ॥

ચલણાહય ૧૬ આમંડે ૧૭ મળી અ ૧૮ સપ્પે અ ૧૯ સ્વળિ ૨૦ થૂમિ ૨૧ દે ૨૨ ।

પરિણામિઅબુદ્ધીણ એવમાઈ ઉદાહરણા ॥ ૯૫૧ ॥

ન કિલમ્મઈ જો તવસા સો તવ સિદ્ધો દઢપ્પહારિવ ।

સો કમ્મસ્વયસિદ્ધો જો સવ્વસીણ કમ્મંસો ॥ ૯૫૨ ॥

ભેદની શંકા પાડીને ચંડપ્રદોષને વિગેરે ૧૪ રાજને અલયકુમારે લગાડ્યા તે વિગેરે, કુકડાતું માથું ખાનાર છોકરાને રાજ્ય મલતું અને પિતા સાધુનું ઉડાહથી ખચવું, નરહીની ગાથાથી કુલ્લકુમારની ત્યાગબુદ્ધિ પાછી આવવી, સ્વપ્ન દેખાડીને પુષ્પચૂલ નો પ્રતિબોધ, ઉદિતોદિતે વૈશ્રમણને આરાધવો ને વાણાઋષિની ધર્મશ્રિ ને ઘેરામાંથી ખચવું, નંદિવેણુના અતેડરને દેખીને સાધુ સ્થિર થયા, ધનદત્તે મુસમાતું લક્ષણ કર્યું, વરધનુએ બ્રહ્મદત્તની સુરંગદ્વારા રક્ષા કરી, ચિતાદ્વારાએ બળી ગએલી રાણી માટે કપડા લેનાર બુદ્ધો થયો, કુરગક વિગેરે કેવલજ્ઞાન પામ્યા, વરધનુએ માતાને છોડાવી, રાજકુંવરે શિયાલના વચનથી સોપાયક (દ્રવ્ય વિશેષ) મેલવ્યા તેની ખબરદારીની પરીક્ષા, ચાણક્યનું વૃત્તાન્ત, સ્થૂલલદ્રણનું વૃત્તાન્ત, મુન્દરીનન્દનું દૃષ્ટાન્ત, લાત મારવામાં રાજ્યદેવાતું દૃષ્ટાન્ત, બનાવટી આંમલું જાણવું. ચંડકૌશિકનો બોધ, આવક પુત્ર મરીને થયેલ ખડ્ગીનો પ્રતિબોધ, ફૂલવાલુકે ઉખાડેલો થૂલ, એ દૃષ્ટાન્તો પરિણામિકી બુદ્ધિમાં જાણવા. ૯૪૯-૯૫૧.

ઈસીપવ્મારાણ સીઆણ જોઅણંમિ લોગંતો ।

વારસહિં જોઅણેહિં સિદ્ધી સવ્વદ્ધસિદ્ધાઓ ॥ ૯૬૦ ॥

જે દુઃખહારીની પેઠે તપસ્યાથી ગ્લાની. ન પામે તે તપસિદ્ધ કહેવાય, જેને સર્વ કર્મ સત્તામાંથી પણ ક્ષીણ થઈ ગયા હોય તે કર્મક્ષય સિદ્ધ કહેવાય. ઇપત્ પ્રાગ્ભારા અથવા જેનું બીજું નામ સીતા છે એવી સિદ્ધશિલા પૃથ્વીથી એક ચોળન પછી લોકાન્ત છે અને સર્વાર્થસિદ્ધથી ૧૨ ચોળન સિદ્ધશિલા છે ૯૬૦

નિમ્મલદગરયવળ્લા તુસારગોસ્ત્રિહારસરિવન્ના ।

ઉત્તાણયછત્તયસંઠિઆ ય મળિયા જિણવરેહિં ॥ ૯૬૧ ॥

નિર્મલ પાણીના કણિયા જેવા રંગવાળી ખરફ, ગાયત્રી દ્વય, માતીના હાર એના જેવી સફેદ, ઉંચા કરેલા છત્ર જેવા આકારવાળી સિદ્ધશિલા ભગવાને કહેલી છે. ૯૬૧

एगा जोअणकोडी बायालीसं च सयसहस्साइं ।

તીસં ચેવ સહસ્સા દો ચેવ સયા અડળવન્ના ॥ ૯૬૨ ॥

बहुमज्झदेसभागे अट्ठेव य जोअणाणि बाहल्लं ।

ચરમંતેસુ અ તણુઈ અંગુલડસંઘિજ્ઞઈભાગં ॥ ૯૬૩ ॥

એક કોડ બેતાલીસ લાખ ત્રીસ હજાર ખસે આગણપચાસ થોજન અધિક એ પ્રમાણે સિદ્ધશિલાની પૃથ્વી છે, તે સિદ્ધશિલા ખરેખર મધ્ય ભાગમાં ૮ થોજન જડી છે અને ચારે બાજુના છેડામાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પાતળી છે. ૯૬૨-૬૩

गंतूण जोअणं जोअणं तु परिहाइ अंगुलपुहुत्तं ।

તીસેડવિઅ પેરંતા મચ્છિઅપત્તાડ તણુઅયરા ॥ ૯૬૪ ॥

ईसीपब्भाराए सीआई जोअणंमि जो कोसो ।

કોસસ્સ ય છબ્ભાए સિદ્ધાણોગાહના મળિઆ ॥ ૯૬૫ ॥

विन्नि सया तिच्चीसा धणुत्तिभागो अ कोसछब्भाओ ।

જં પરમોગાહોડયં તો તે કોસસ્સ છબ્ભાए ॥ ૯૬૬ ॥

उत्ताणउव्व पासिल्लउव्व अहवा निसन्नओ चैव ।

જો જહ કરેઈ કાલં સો તહ ઉવ્વજ્જए સિદ્ધો ॥ ૯૬૭ ॥

इहभवभिन्नागारो कम्मवसाओ भवंतरे होइ ।

ન ય તં સિદ્ધસ્સ જઓ તંમી તો સો તયાગારો ॥ ૯૬૮ ॥

સિદ્ધશિલાના એક એક થોજને નવ આંગલ જડાઇ થયે છે, અને તેના છેડા માંખીની પાંખ કરતા પણ પાતળા છે. સિદ્ધશિલા-ધૃપતપ્રાગભારા-સીતા પૃથ્વીની ઉપરના એક થોજનમાં જે છેલ્લો ગાઉ છે તે છેલ્લા ગાઉના છઠ્ઠા ભાગમાં સિદ્ધોની અવગાહના છે. ૯૬૫. ત્રણસો તેત્રીસ ધનુષ અને ઉપર ધનુષનો ત્રીજો ભાગ તે ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ કહેવાય, ગાઉનો છઠ્ઠો ભાગ સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે, છત્રો પડાએ સૂતેલો અથવા બેડેલો જે છત્ર જેવી રીતે કાલ કરે તે તેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે. ૯૬૬-૬૭

કર્મને લીધે આ ભવથી ભવાન્તરમાં જુદો આકાર થાય છે અને જે માટે સિદ્ધોને તે કર્મ નથી તેથી સિદ્ધોમાં પહેલા અવનોજ આકાર રહે છે. ૯૬૮

दीहं वा इस्सं वा जं चरमभवे दविज्ज संठाणं ।

તત્તો વિભાગદીણા સિદ્ધાણોગાહના મળિઆ ॥ ૯૬૯ ॥

विन्नि सया तिच्चीसा धणुत्तिभागो अ होइ बोद्धव्वो ।

एसा खलु मिद्धानं उक्कोसोगाहणा मणिआ ॥ ૯૭૦ ॥

ચત્તારિં અ રયણીઓ રયણિતિભાગૂણિઆ ય બોદ્ધવા ૫

एसा खलु सिद्धाणं मज्झिमओगाहणा भणिआ ॥ ९७२ ॥

एगा य होइ रयणी अट्टेव य अंगुलाईं साहीआ ।

एसा खलु सिद्धाणं जहन्नओगाहणा भणिआ ॥ ९७३ ॥

ओगाहणाइ सिद्धा भवत्तिभागेण हुंति परिहीणा ।

संढोणमणित्थंत्थं जरामरणविप्पमुक्काणं ॥ ९७४ ॥

આ લવને છોડતી વખતે અહિંયાં જે સંસ્થાન હોય છે તેજ સંસ્થાન મોક્ષમાં હોય છે, પણ તે પ્રદેશથી ધન હોય છે (કારણ કે ત્રીજે ભાગે પોતાણું પુરાય છે) લાંબું અથવા ટુંકું જે કોઈ સંસ્થાન ચરમ-છેલ્લા લવમાં હોય તેમાંથી ત્રીજા ભાગે ઓછી સિદ્ધની અવગાહના હોય છે. ૯૭૦ સિદ્ધ મહારાજના ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩૩૩ ધનુષ અને ધનુષનો ત્રીજો ભાગ જાણવો, ચાર હાથમાંથી હાથનો ત્રીજો ભાગ ઓછો કરીએ જેટલી સિદ્ધની મધ્ય અવગાહના કહેલી છે. આઠ આંગુલ અધિક એવી એક હાથ પ્રમાણ સિદ્ધની જથ્થા અવગાહના કહેલી છે. ૯૭૧-૭૨-૭૩. લવના ત્રીજા ભાગે હીણ અવગાહનાએ સિદ્ધો રહે છે અને જરા મરણથી રહિત એવા સિદ્ધોનું સંસ્થાન અનિત્યસ્થ છે. ૯૭૪

असरीरा जीवघणा उवउत्ता दंसणे अ नाणे अ ।

सागारमणागारं लक्खणमेअं तु सिद्धाणं ॥ ९७७ ॥

શરીર રહિત ધનપ્રદેશવાળા જ્ઞાન અને દર્શન ઉપયોગવાળા અને મામાન્ય વિશેષ પદાર્થને જાણવું દેખવું તે સિદ્ધોનું લક્ષણ છે. ૯૮૭

नाणंमि दंसणंमि अ इत्तो एगयरयंमि उवउत्ता ।

सवस्स केवलस्सा जुगवं दो नत्थि उवओगा ॥ ९७९ ॥

नवि अत्थि माणुसाणं तं सुखं नेव सवदेवाणं ।

जं सिद्धाणं सुखं अवावाहं उवगयाणं ॥ ९८० ॥

કેવળજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો સર્વ પદાર્થના ગુણોને જાણે છે અને અનન્ત વીર્ય યુક્ત કેવલ દૃષ્ટિથી સર્વતઃ દેખે છે. જ્ઞાન અને દર્શન એ બેમાંથી એક એક ઉપયોગવાળા સિદ્ધો છે, કારણકે સર્વ કાલે એક સાથે બે ઉપયોગ હોતા નથી. ૯૭૯. તે સુખ મનુષ્યને નથી, તે સુખ સર્વ દેવોને નથી કે જે સુખ અન્યાયાધ પદ પામેલા સિદ્ધોને છે. ૯૮૦

सुरगणसुहं समत्तं सवद्धांपिडिअं अणंतगुणं ।

न य पावइ मुत्तिमुहंणंतांइवि वगवग्गुहि ॥ ९८१ ॥

સર્વ કાલના સમૂર્ણ દેવતાના સમુદાયનું સુખ અનન્તગુણું કરીએ અને તેને અનન્તી વખત વર્ગે વર્ગીત કરીએ તો પણ તે મુક્તિના સુખની તુલના પામે નહીં. ૯૮૧

सिद्धस्स सुहो रासी सवद्धांपिडिओ जइ इविज्जा ।

सोऽणंतवगगमइओ सवागासे न माइज्जा ॥ ९८२ ॥

સિદ્ધ મહારાજના સુખનો સમુદાય કરીએ અને તેને અનન્તી વખત વર્ગે મૂલ કરીએ તો પણ તે છેલ્લો ભાગ સર્વ આકાશમાં પણ માય નહીં. ૯૮૨

જહ નામ કોઈ મિચ્છો નગરગુણે વહુવિહે વિઆળંતો ।

ન ચણ્ડ પરિકહેડં ઉવમાઈ તર્હિ અસંતીણ ॥ ૯૮૩ ॥

इअ सिद्धाणं सुखं अणोवमं नत्थि तस्स ओवम्मं ।

किंचि विसेसेणित्तो सारिक्खमिणं सुणह वुच्छं ॥ ૯૮૪ ॥

અર્થથી હરાયલા રાજાને જંગલમાં ઉપકાર કરનાર જે મ્લેચ્છ હતો તેને રાજા ગામમાં લાવ્યો અને બધાં સુ ખો મેલવી આપ્યાં, પછી જંગલમાં પાછો ગયો, ત્યારે પોતાના કુટુંબીયોને જેમ તે મ્લેચ્છ નગરના અનેક ગુણોને જાણતો હતો પણ ત્યાં જંગલમાં નગર જેવું કંઈ પણ ન હોવાથી તે નગરના ગુણોને કહી શકતો નથી, તેવી રીતે સિદ્ધાણુ અનુપમ સુખ છે, તેની કોઈ ઉપમા નથી, છતાં કંઈ વિશેષથી સરખાવટ કહું છું તે સાંભળો. ૯૮૩-૯૮૪

જહ સવ્વકામગુણિઅં પુરિસો મોત્તૂણ મોઅણં કોઈ ।

તળ્હાલુહાવિમુક્કો અચ્છિજ્જ જહા અમિઅતિત્તો ॥ ૯૮૫ ॥

इअ सव्वकालतित्ता अउलं निव्वाणमुवगया सिद्धा ।

सासयमव्वावाहं चिहंति सुही सुहं पत्ता ॥ ૯૮૬ ॥

જેવી રીતે કોઈ પુરૂષ સર્વ સુંદર સંસ્કારવાળા ભોજનને ખાધને ક્રુધાતુપાથી મુક્ત થતો જેમ અમૃતતૃપ્ત થઈને રહે, તેવી રીતે અતુલ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધો હંમેશા તૃપ્ત હોય છે, અને શાશ્વત અવ્યાખાધ સુખને પામેલા તે સુખમાં મગ્ન રહે છે. ૯૮૫-૯૮૬

सिद्धत्ति अ बुद्धत्ति अ पारगयत्ति अ परंपरगयत्ति ।

उम्मुक्ककम्मकवया अजरा अमरा असंगा य ॥ ૯૮૭ ॥

સિદ્ધ, બુદ્ધ, પારગત, પરમ્પરાગત, ઉન્મુક્તકર્મકવય અજર અમર અસંગ એ બધાં સિદ્ધનાં નામો છે ૯૮૭

નિચ્છિન્નસવ્વદુક્ખા જાહજરામરણવંધણવિમુક્કા ।

અવ્વાવાહં સુખ અણુહંતી સાસયં સિદ્ધા ॥ ૯૮૮ ॥

સર્વ દુઃખ છેદી નાંખ્યાં છે જેણે એવા જે જન્મ જરા મરણના બંધનથી મુક્ત થયેલા સિદ્ધ મહારાજા તે અવ્યાખાધ શાશ્વત સુખને અનુભવે છે. ૫૮૮

सिद्धाण नमोद्धारो जीवन् ॥ ૯૮૯ ॥ सिद्धाण

नमुद्धारो धन्नाण ॥ ૯૯૦ ॥ सिद्धाण नमुद्धारो एवं

॥ ૯૯૧ ॥ सिद्धाण नमुद्धारो सव्व ॥ विइअं होइ मंगलं ॥ ૯૯૨ ॥

સિદ્ધને નમસ્કાર ભાવથી કરાય તો તે બેઘિલાભને માટે થાય છે અને જીવતા સંકટો ભવતા બંધન છોડાવી દે છે. જ્યેષ્ઠ ક્ષયને કરતા ભાવશાન્તીના દ્વય ॥ કુટો નદી પડતો એવો સિદ્ધ મહારાજાઓનો નમસ્કાર આર્ત રોદ દયાને શંકાવાળો થાય છે, મરણની નજીકનાં જે વધારેવાર કરવામાં આવે છે એવો ગદગ્ન અર્થવાળો મિત્રોનો નમસ્કાર એવી રીતે વર્ણન કર્યો, સિદ્ધનો નમસ્કાર સર્વ ખાપને નારા કરનાર છે અને નર્વ મંગલમાં પહેલું મંગલ છે. ૯૮૯-૯૦-૯૧-૯૨

આચારો નાનાઈ તસ્સાયરણા પમાસનાઓ વા ।

જે તે ભાવાચરિયા ભાવાચારોવડતા ય

॥ ૧૧૬ ॥

જ્ઞાનાદિક પાંચ પ્રકારના આચાર કહેવાય, તેને આદરનાર અને પ્રકાશનાર હોવાથી ભાવાચારના ઉપયોગવાળા જે હોય તે ભાવાચાર્ય કહેવાય છે. ૯૯૫

આચાર્યના નમસ્કારના ઉપસંહારવાળી ચાર ગાથાઓ અરિહંત અને સિદ્ધની ઉપસંહાર ગાથા જેવી છે.

સાધુઓના તપ નિયમ અને સંયમ ગુણ ક્યા દેખે છે જેથી વંદના કરે છે ? એ પ્રશ્નનો મને ઉત્તર કહ્યું,

વિસયસુહનિઅત્તાણં વિસુદ્ધચારિત્તનિઅમજુત્તાણં ।

તચ્છગુણસાહયાણં સહાયકિચ્ચુજ્જયાણ નમો

॥ ૧૦૧૨ ॥

અસહાઈ સહાયત્તં કરંતિમે સંજમં કરિતસ્સ ।

एएण कारणेणं नमाऽमिहं सव्वसाहूण

॥ ૧૦૧૩ ॥

ઉત્તર-વિષય સુખથી પાછા હોલા, નિર્મલ ચારિત્રરૂપી નિયમ સહિત અને તથ્ય ગુણને સાધનાર, હંમેશાં આત્મકાર્યમાં ઉદ્યમવાળા સાધુઓ છે, તેથી કરીને નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૧૨. સંયમ કરનારાઓને અસહાયપણામાં પણ સહાય કરે છે એ કારણથી હું સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૧૩

સાધુઓને નમસ્કારની ઉપસંહારની ચાર ગાથા અરિહંતની ચાર ગાથા પેઠે જાણવી.

નંદિઅણુઓગદારં વિહિવદુવઘાઈયં ચ નાઝ્ઞણં ।

काऊण पंचमंगल आरंभो होइ सुत्तस्स

॥ ૧૦૨૫ ॥

નન્દિ અતુલોગદાર, અને ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્તિ રિધિપૂર્વક જાણીને અને પંચનમસ્કાર બોલીને સૂત્રનો આરંભ કરાય છે. ૧૦૨૫

कयपंचनमुकारो करेइ सामाइयंति सोऽभिहिओ ।

सामाइअंगमेव य जं सो सेसं तओ वुच्छं

॥ ૧૦૨૬ ॥

પંચનમસ્કાર ગણીને સામાયિક કરાય છે, તેથી સામાયિકના અંગરૂપ નવકાર કહ્યો, હવે બાકી સામાયિક ૩૫ સૂત્ર કહું છું. ૧૦૨૬

अक्खलिअसंहिआई वक्खाणचउक्कए दरिसिअंमि ।

सुत्तप्फसिअनिज्जुत्तिवित्थरत्थो इमो होइ

॥ ૧૦૨૭ ॥

અસ્ખલિતપણે સૂત્ર બોલવું વિગેરે (તેના પદ પદાર્થ ને વિગ્રહ જણાવવા) એમ ચાર વ્યાખ્યા દેખાડ્યા પછી આવી રીતે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિનો સવિસ્તાર અર્થ કહેવાય છે ૧૦૨૭

खित्तस्स नत्थि करणं आगासं जं अकित्तिमो भावो ।

वंजणपरिआवन्नं तहावि पुण उच्छुकरणाई

॥ ૧૦૨૮ ॥

જે માટે આકાશ અકૃત્રિમ પદાર્થ છે તે માટે ક્ષેત્ર (આકાશ) તું કરશુ કહ્યું નથી, તો પણ ક્ષેત્રશબ્દથી કહેવાતા ઇશુકરણાદિ ક્ષેત્રકરણને અનુકૂળ હોય છે ૧૦૨૯

કાલેવિ નત્થિ કરણં તદાવિ પુણ વંજણપ્પમાણેણં ।

વવવાલવાઙ્કરણેહિંડણેગહા દોઢ વવહારો ॥ ૧૦૩૦ ॥

કાલમાં પણ કરશુ નથી, તો પણ શબ્દના પ્રમાણથી બલબાલવાદિક કરણોનો વ્યવહાર કરશુ તરીકે થાય છે ૧૦૩૦

જીવમજીવે भावे अजीवकरणं तु तत्थ वच्चाई ।

जीवकरणं तु दुविहं सुअकरणं नो अ सुअकरणं ॥ १०३१ ॥

ભાવમાં જીવકરણ અને અજીવકરણ એમ બે ભેદ છે, તેમાં ૨ગ આદિ બનાવવા તે અજીવકરણ કહેવાય, ને જીવકરણના બે ભેદ છે, ૧ શ્રુતકરણ, ૨ નોશ્રુતકરણ ૧૦૩૧

वद्धमवद्धं तु सुअं वद्धं तु दुवालसंग निद्धिद्धं ।

तत्त्विवरीयमवद्धं निसीहमनिसीहवद्धं तु ॥ १०३२ ॥

શ્રુતકરણના બે ભેદ છે, આચારાંગાદિ બાર અંગમાં જે કહેવામાં આવે તે બદ્ધ, તેનાથી વિપરીત એવા અબદ્ધમાં એક નિશીથ (રહસ્ય પાઠ ઉદ્દેશવાળું) બીજું અનિશીથ છે, ૧૦૩૨

भूआपरिणयविगए सद्दकरणं तदेव न निसीहं ।

पच्छन्नं तु निसीहं निसीहनामं जहज्झयणं ॥ १०३३ ॥

ઉત્પન્ન થયેલું ને નિત્ય અને નાશ પામેલા ઇત્યાદિ સ્વરૂપ કહેવું તે અનિશીથ અને શુદ્ધ અર્થવાળી વાત જેમાં હોય તે નિશીથ, જેમ નિશીથ અધ્યયન. ૧૦૩૩

अग्नेणीअंमि य जहा दीवायण जत्थ एग तत्थ सयं ।

जत्थ सयं तत्थेगो इम्मइ वा भुंजए वावि ॥ १०३४ ॥

અગ્નેણીય પૂર્વમાં જેમ કહ્યું છે કે જ્યાં એક દ્વિપાયનને માર પડે ત્યાં સો દ્વિપાયનને માર પડે અને જ્યાં સોને માર પડે ત્યાં એકને માર પડે (આ પૂર્વની ગાથાનો શુદ્ધ અર્થ હોવાથી તેનો અર્થ સમપ્રદાયથી મળી શકતો નથી, તેથી ટીકાકારે પણ વ્યાખ્યા કરી નથી.) ૧૦૩૪

एवं वद्धमवद्धं आपसाणं हवंति पंच सया ।

जह एगा मरुदेवी अच्चंतत्यावरा ।सद्धा ॥ १०३५ ॥

એવી રીતે બદ્ધ એવું શ્રુતકરણ જણાવ્યું હોયે અબદ્ધશ્રુતકરણમાં આનાદિ જાતથી સ્થાવરમાં રહેલી મરુદેવી માતા મેઘમાં ગયા એવી યજ્ઞ વાતો છે, ૧૦૩૫

जुंजणकरण तिविहं मण १ वय २ काए अ ३ मणमि मचाई ।

सट्ठाणि तेमि भेओ चउ १ चउद्धा २ सत्तहारे चैव ॥ १०३६ ॥

भावमुअमदकरणे अट्ठिगारो इत्थ होउ नायव्वो ।

नोमुअकरणे गुणजुंजणे य जहसंभवं દોઢ ॥ ૧૦૩૬ ॥

કયાકયં કેણ કયં કેસુ અ દેવેસુ કીરડ વાવિ ।

કાહેવ કારઓ નયઓ કરણં કઠ્ઠિવિહં કહં ? ॥ ૧૦૩૯ ॥

કહ સામાઝઅલંભો તત્સવવાધાઈ દેસવાધાઈ ।

દેસવાધાઈ ફડુગ અંગંતવુઠ્ઠિ વિસુદ્ધસ્સ ॥ ૧૦૪૦ ॥

एवं ककारलंभो सेसाण वि एवमेव कमलंभो ।

एवं तु भावकरणं करणे य भए य जं भणियं ॥ १०४१ ॥

મન, વચન, અને કાયાનો યોગ તે યોજનાકરણ કહેવાય અને તેમાં મનના, ને વચ-
નના સત્યાદિક ચાર ૨ લેહો (અને કાયાના ઔદારિક આદિ ૭ લેહો છે. (સત્ય, અસત્ય,
સત્યાસત્ય અને વ્યવહાર) ઔદારિક ૨ મિત્ર, વૈક્રિય ૨ મિત્ર, આહારક ૨ મિત્ર, અને
કાર્મણ એ સાત લેહ કાય યોજનાના છે.) અહીં આગલ ભાવમાં શ્રુતકરણનો શબ્દ-
કરણમાં અધિકાર કરવાનો છે-નોશ્રુતકરણ, ગુણકરણ અને યોજનાકરણમાં તે સંભવ
પ્રમાણે લેવો. ૧૦૩૭-૧૦૪૧

સામં ૧ સમં ચ ૨ સમ્મં ૩ ઇગ ૪ મવિ સામાઝઅસ્સ ઇગદ્ધા ।

નામં ટવણા દવિણ ભાવંમિ અ તેસિ નિવલ્લેવો ॥ ૧૦૪૨ ॥

મહુરપરિણામ સામં ૧ સમં તુલા ૨ સંમ ચીરલ્લંઠજુઈ ૩ ।

દોરે હારસ્સ ચિઈ ઇગ ૪ મેઆઈ તુ દવ્વંમિ ॥ ૧૦૪૩ ॥

अप्पोवमाइ परदुक्खमकरणं १ रागदोसमज्झत्थं । २ ।

નાણાઈતિગં ૩ તસ્સાઈ પોઅર્ણ ૪ ભાવસામાઈ ॥ ૧૦૪૪ ॥

સામાયિકની પ્રાપ્તિ ક્યારે થાય ? ઉત્તર-તેના સર્વ ધાતક સ્પર્ધાકોનો નાશ થાય અને
દેશધાતિ સ્પર્ધાકોનો અનન્તાનો નાશ થઈશેષ દેશવિધાતી સ્પર્ધાકોની શુદ્ધિ થાય ત્યારે
પહેલા સામાયિકનો 'ક' અક્ષર મળે, અને એવીજ રીતે બીજા અક્ષરોનો પણ અનુક્રમે
લાભ થાય, એ ભાવ કરણ છે. હવે ભયની વ્યાખ્યા કરે છે-સામાયિકના સામ, સમ, સામ્ય,
અને ઇગ, એ નામો છે, તે બધાના નામ સ્થાપના દ્રવ્ય અને ભાવ નિર્લેપા લેવા,
મહુર પરિણામવાળો હોય તે સામ કહેવાય, સરળો તોલાય તે સમ કહેવાય, દૂધ સાકરની
પેઠે અનુકૂલ સંયોગે સામ્ય કહેવાય અને દારામાં હારને પરોવવું ઇગ કહેવાય, એ બધા
દ્રવ્ય સામાદિક સમજવા, પોતાની ઉપમાએ બીજાને દુઃખ ન કરવું તે ભાવસામ કહેવાય,
રાગદ્રેષ ન કરતાં મધ્યસ્થ રહેવું તે ભાવ સમ કહેવાય, જ્ઞાનાદિક વ્રણનો યોગ તે સામ્ય ને
તેને આત્મામાં પરોવવા તે ઇગ કહેવાય. ૧૦૪૨-૧૦૪૪

समया सम्मत्त पसत्य संति सुविहिअ सुहं अनिदं च ।

અદુગુંછિઅમગરહિઅં અણવજ્જમિમેઽવિ ઇગદ્ધા ॥ ૧૦૪૫ ॥

કો કારઓ ?, કરંતો, કિ કમ્મં ?, જં તુ કીરડે તેણ ।

किं कारयकरणाण य अन्नमणलं च ? अक्खेवो ॥ १०४६ ॥

આયા હુ કારઓ મે સામાઝય કમ્મ કરણમાયા ય ।

પરિણામે સહ આયા સામાઝયમેવ ડ પસિદ્ધી ॥ ૧૦૪૭ ॥

સમતા, સમ્યક્ત્વ, પ્રશસ્ત, શાન્તિ, સુવિહિત, શુભ, અનિન્દત, અનુગુપ્સિત, અગર્હિત અને અનવદ્ય એ પણ સામાયિકના અર્થનેજ કહેવાવાળા છે, કર્તા કોણ ? કરનાર, કર્મ કોણ ? જે તેનાથી કરાય, શું કરક (કર્તા) અને કરણનું ભિન્નપણું છે કે અભિન્નપણું છે ? એ શંકાનું સમાધાન કહે છે કે-સામાયિકને કરવાવાળો આત્મા છે, સામાયિક તે કર્મ છે, અને ઉદ્દેશાદિક ક્રિયા આત્માની હોવાથી આત્મા કરણ છે, આત્મા પરિણામી હોવાથી આત્મા સામાયિક છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૪૭

एगत्ते जह मुट्ठिं करेइ अत्थंतरे घडाईणि ।

દવત્થંતરભાવે ગુણસ્સ કિં કેણ સંબદ્ધં ?

॥ ૧૦૪૮ ॥

મુષ્ટિ કરે છે એ વાક્યમાં કર્તા કર્મ કરણ એક છે, ઘડાદિક કરે છે તેમાં તે કર્તા આદિક જુદા છે, ગુણને સર્વ દ્રવ્યથી જુદુ રાખીયે તો કેન કેની સાથે જોડાશે ? ૧૦૪૮
કમ્મમવજ્જં જં ગરિહિઅંતિ કોહાઇણો વ ચત્તારિ ।

સહ તેણ જો ડ જોગો પચ્ચક્ખાણં હવઇ તસ્સ

॥ ૧૦૫૦ ॥

दध्वे मणवयक ए जोगा दधा दुहा उ भावंमि ।

જોગા સમ્પત્તાઈ પસત્થ ઇઅરો ડ વિવરીઓ

॥ ૧૦૫૧ ॥

જે ગર્હિત કર્મ હોય તે અવદ્ય કહેવાય, અને તે અવદ્ય કોધાદિ ચાર કષાયો છે, તે કષાયવાળો યોગ સાવધયોગ કહેવાય અને તેનાં પચ્ચખ્યાણ છે, દ્રવ્યમાં મન, વચન, કાયાના યોગવાળા દ્રવ્ય સમજવા, ભાવયોગ એ પ્રકારે છે, સમ્યક્ત્વાદિક પ્રશસ્ત ભાવયોગ અને મિથ્યાત્વાદિક અપ્રશસ્ત ભાવયોગ છે. ૧૦૫૦-૫૧.

दध्वंमि निण्हगाई ३ निविसयाई अ होइ खित्तंमि ४ ।

મિક્ષ્વાઈણમદાણે અહ્ચ્છ ૫ ભાવે પુણો દુવિહં ૬

॥ ૧૦૫૨ ॥

નિહ્વનવાદિકનું દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાન દેશનિકાલ વિગેરે ક્ષેત્રપ્રત્યાખ્યાન, ભિક્ષા વગેરે નહીં આપવામાં અદિત્સા જણાવવી તે કાલપ્રત્યાખ્યાન, અને ભાવમાં તો પચ્ચખ્યાણ એ પ્રકારે છે. ૧૦૫૨

सुअ णोसुअ सुअ दुविहं पुव १ मपुवंर तु होइ नायवं ।

નોસુઅપચ્ચક્ખાણં મૂલે ૧ તહ ઉત્તરગુણે અ ૨

॥ ૧૦૫૩ ॥

जावदवधारणंमि जीवनमवि पाणधारणे भणिअं ।

આપાણધારણાઓ પાવનિવિત્તી રૂઠં અત્યો

॥ ૧૦૫૪ ॥

એક શ્રુતપચ્ચખ્યાણ અને એક નોશ્રુતપચ્ચખ્યાણ, તેમાં શ્રુતપચ્ચખ્યાણના બે ભેદ, એક પૂર્વશ્રુતપચ્ચખ્યાણ એક અપૂર્વશ્રુતપચ્ચખ્યાણ (આતુર પ્રત્યાખ્યાનાદિ) નોશ્રુતપચ્ચખ્યાણ બે પ્રકારે, એક મૂલગુણપચ્ચખ્યાણ એક ઉત્તરગુણપચ્ચખ્યાણ (કરેમિભતે ! સૂત્રમાં જે 'જવજ્જવાએ' પદ છે તેમાં) યાવત્ શબ્દ મર્યાદા અર્થમાં છે, અને જવ શબ્દ પ્રાણધારણ અર્થમાં કહેવ છે; એટલે પ્રાણ ધાન્ય મુઘી પાપની નિવૃત્તી એવો અર્થ ધાય છે. ૧૦૫૪

नामं १ उवणा २ दधिण ३ ओहं ४ भव ५ तदमवे अ ६ भोगे अ ७ ।

સંજવ ૮ જન ૯ કિત્તીજીવિત્તં ચ ૧૦ તે મળઈ દસદા ॥ ૧૦૫૫ ॥

સામાઙ્ગ્ય કરેમી પચ્ચક્ખામી પઢિક્કમામિત્તિ ।

પચ્ચુપ્પક્કમણાગયઈઅકાલાણ ગહણં તુ

॥ ૧૦૫૭ ॥

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ઓધ, ભવ, તદ્ભવ, ભોગ, સંયમ, યશ અને કીર્ત્તિએ
અવિત (૭૫) ના દશ પ્રકારે નિર્દેશ થાય છે, સામાયિક કરે છું એ વર્તમાન કાલનું,
સાવધનાં પચ્ચખાણુ કરે છું એ અનાગતકાલનું, અને પઠિક્કમું છું વિગેરે અતીત કાલનું
મહણુ કરે છે. ૧૦૫૭

દઘંમિ નિઘ્ઘગાર્હ કુલાલમિચ્છંતિ તત્થુદાહરણં ।

માવંમિ તદુવત્તો મિઆવઈ તત્થુદાહરણં

॥ ૧૦૫૯ ॥

નિર્ઘ્વાદિકનો મિચ્છામિદુક્કડં તેમજ કુભારનો મિચ્છામિ દુક્કડંનું ઉદાહરણુ તે દ્રવ્ય-
મિચ્છામિ દુક્કડં સમજવું, મિચ્છામિ દુક્કડંના ઉપયોગવાળો ૭૫ તે ભાવ મિચ્છામિ દુક્કડં
કહેવાય, તેમાં મૃગાવતીનું ઉદાહરણુ જણવું. ૧૦૫૯

સચરિત્તપચ્છયાવો નિંદા તીણ ચઝકનિક્કલેવો ।

દઘ્વે ચિત્તયરસુઆ માવેસુ વહુ ઉદાહરણા

॥ ૧૦૬૦ ॥

પોતાના વર્તનનો પશ્ચાત્તાપ તે નિન્દા કહેવાય, અને તેના નામાદિક ચાર નિર્દેશ
જણવા, રાજાની પદરાણી થયા છતાં પણ પહેલાનાં જુનાં લુગડાં પેહરીને આત્માની
નિન્દા કરનારી ચિત્રકારની પુત્રી તે દ્રવ્ય નિન્દામાં ઉદાહરણુ જણવી, અને ભાવ નિન્દામાં
તો ધણું ઉદાહરણુ છે. ૧૦૬૦

ગરહાવિ તહાજાઈઅમેવ નવરં પરપ્પગાસણયા ।

દઘ્વંમિ મહઅનાયં માવેસુ વહુ ઉદાહરણા

॥ ૧૦૬૧ ॥

ગહર્હા પણ નિન્દા માફકજ છે, પણ તે બીજાની સમક્ષ કરાય છે, પુત્રવધૂની સાથે
સમાગમ કરી સ્વપ્નાના બહાને તે વાત કહેનાર બ્રાહ્મણ દ્રવ્યગહર્હામાં દૃષ્ટાન્ત સમજવું, અને
ભાવગહર્હામાં તો ધણું દૃષ્ટાન્તો છે. ૧૦૬૧

દઘ્વિવિઝ્ઝસણે સ્વલ્લ પસન્નચંદો હવે ઉદાહરણં ।

પઢિઆગયસંવેગો માવંમિવિ હોઈ સો ચેવ

॥ ૧૦૬૨ ॥

મનથી પુત્ર અને રાજ માટે યુદ્ધ કરનાર પ્રસન્નચંદ્રઋષિ દ્રવ્યકાચોત્સર્ગનું દૃષ્ટાન્ત
છે, અને ભાવમાં પણ તેજ પ્રસન્નચંદ્ર ઋષિ સંવેગવાળા થયા તે વખતે દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. ૧૦૬૨

સાવજ્ઞજોગવિરઓ તિવિહં તિવિહેણ વોસિરિઅ પાવં ।

સામાઙ્ગમાઈણ एसोऽणुगमो परिसमत्तो

॥ ૧૦૬૩ ॥

વિજ્ઞાચરણનણ્ણં સેસસમોસોરણંતુ કાયન્વં ।

સામાઙ્ગઅનિજ્જુત્તી સુમાસિઅત્થા પરિસમત્તા

॥ ૧૦૬૪ ॥

ત્રિવિધ ૨ પાપને વોસરાવીને સાવધ યોગથી વિરક્ત થાય તે સામાયિક કરનાર છે.
સામાયિક આદિનો એ અનુગમ (વ્યાખ્યા) સમાસ થયો, બાકીના બધા નયોનો અવતાર
જ્ઞાન અને ક્રિયા નયમાં થાય છે, એવી રીતે સુભાષિત અર્થવાળી સામાયિકનિર્ણયકિત
સમાસ થયો. ૧૦૬૪

મૂલભાષ્ય-અવશેષ-ગાથા.

ઝહાણ પળ્લનં ઘોઢિયસિવમૂઢુત્તરાહિ ઇમં ।

મિચ્છાદંસણમિણમો રહવીરપુરે સમુપ્પણં ॥ ૧૪૭ ॥

સાવજ્જજોગવિરઓ તિગુત્તો છસુ સંજઓ ।

ઉવલત્તો જયમાણો આયા સામાઙ્યં હોઈ ॥ ૧૪૮ ॥

નિકલ્લંતો હત્થિસીસા દમદંતો કામભોગમવહાય ।

ળવિ રજ્જઈ રત્તેસું દુઢેસુ ણ દોસમાવજ્જે ॥ ૧૪૯ ॥

૧કામ ભોગ છાડીને હસ્તિશાપ્ આમથો દમદંત રાજાએ દીક્ષા લીધી; અને તે દમદંત ઋષિ, નથી તો પોતાના રાજી લોકોમાં રાગ કરતા, અને નથી પોતાના દેખી સોકો ઉપર દેખ કરતા. ૧૪૯.

નામં ૧ ઠવણા ૨ દવિણ ૩ ચિત્તે ૪ કાલે ૫ તહેવ ભાવે અ ૬ ।

ણસો ચલ્લુ કરણસ્સા નિકલ્લેવો છવ્વિહો હોઈ ॥ ૧૫૦ ॥

જાણગભવિઅરિત્તં સન્ના નોસન્નાઓ ભવે કરણં ।

સન્ના કઢકરણાઈ નોસન્ના વીસસપઓગે ॥ ૧૫૧ ॥

વીસસકરણમણાઈ ધમ્માઈણ પરપચયાજો(યજ્જો)ગા ।

સાઈ ચક્કલુપ્પાસિઅમબ્ભાઈમચક્કલુમણુમાઈ ॥ ૧૫૨ ॥

સંઘાયમેઅતદુભયકરણં ઇંદાઝહાઈ પચ્ચક્લં ।

દુઅઅણુમાઈણં પુણ છઝમત્થાઈણપચ્ચક્લં ॥ ૧૫૩ ॥

જીવમજીવે પાઓગિઅં ચ ચરમં કુસુંભરાગાઈ ।

જીવપ્પઓગકરણં મૂલે તહ ઉત્તરણુણે અ ॥ ૧૫૪ ॥

જં જં નિજ્જીવાણં કીરઈ જીવપ્પઓગઓ તં તં ।

વન્નાઈ રૂવકમ્માઈ વાવિ અજ્જીવકરણં તુ ॥ ૧૫૫ ॥

જીવપ્પઓગકરણં દુવિહં મૂલપ્પઓગકરણં ચ ।

ઉત્તરપઓગકરણં પંચ સરીરાઈં પઢમંમિ ॥ ૧૫૬ ॥

ઓરાલિયાઈઆઈ ઓહેણિઅરં પઓગઓ જમિહ ।

નિપ્પણ્ણા નિપ્પજ્જઈ આઈણ્ણાં ચ તં તિણ્ણં ॥ ૧૫૭ ॥

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, તેમજ ભાવ એવી રીતે કરણના નિરૂપણે ૭ પ્રકારે છે. ૧૫૨. જા અને ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત કરણ એ પ્રકારે છે, એક તો સંજ્ઞા કરણ કે જેનું હનિયામાં કરણ એવું નામ હોય અને જેનો કરણ એવો અર્થ પણ હોય, જેમ કરકરણ વિગેરે, અને બીજું નોસજ્ઞાકરણ તે એ પ્રકારે છે. એક પ્રયોગથી અને એક સ્વભાવથી ૧૫૩. તેમાં સ્વભાવથી કરણ એ પ્રકારે, એક તો અનાદિ અને સાદિ, વર્મા-સ્તિકાયાદિકનું સ્વભાવે કરણ છે. મહીને સંદેશ) તે અનાદિ કરણ છે, અને બીજી વસ્તુને

હીધે સાદિકરણપણું છે. તેવીજ રીતે પુણ્યલોનું સાદિકરણ બે પ્રકારે છે, આશુષ, કે જે અભ્રાદિકની પેઠે અશુધી દેખી શકાય, અને બીજી અચાશુષ કે જેને પરિણામે દેખી શકાય નહીં ૧૫૪. સંઘાત, ભેદ અને તે બંને (સંઘાત ભેદ) કરીને જે ઇન્દ્ર ધનુષ્યાદિ અને છે તે આશુષ કરણ અને બે પરમાણુઆદિના સંયોગવડે અને તે અચાશુષ, આ અચાશુષપણું હ્રસ્વની અપેક્ષાએ સમજવું, એવી રીતે વિશ્રસાપ્રયોગે કરણ કહ્યું. ૧૫૫ હવે કરણ પ્રયોગ કહે છે. પ્રયોગ કરણના બે ભેદ છે, એક જીવ પ્રયોગ કરણ અને બીજો અજીવ પ્રયોગ કરણ, વસ્ત્રાદિકના વર્ણાદિકના ફેરફાર થાય તે અજીવ પ્રયોગ કરણ, કેમકે જીવના પ્રયોગથી પણ જે અજીવ પદાર્થોમાં વર્ણાદિ અને ક્રિયાદિ કરવામાં આવે તે અજીવ કરણ કહેવાય છે. બીજું જે જીવ પ્રયોગકરણ તેમાં બે ભેદ છે, (૧) મૂલજીવ પ્રયોગ કરણ (૨) ઉત્તર જીવ પ્રયોગ કરણ. મૂલજીવકરણમાં ઔદારિકાદિક પાંચે શરીરની ઉત્પત્તિ ગણાય છે, ઔદારિકાદિક શરીરમાં અંગોપાંગાદિક કરવામાં આવે અગર કરેલા હોય તે ઉત્તર જીવ પ્રયોગ કરણ કહેવાય છે; તે અંગોપાંગ ઔદારિક, વૈક્રિય, અને આહારક એ ત્રણ શરીરનેજ હોય છે ૧૫૬-૫૭-૫૮-૫૯.

સીસ ૧ મુરો ૨ અર ૩ પિટ્ટી ૪ દો વાહુ ૬ જહઆ ય ૮ અટંગા ।

અંગુલિમાઈ ઉવંગા અંગોવંગાણિ સેસાણિ ॥ ૧૬૦ ॥

કેસાઈઉવરયણં ડરાલવિઉવિ ઉત્તરં કરણં ।

ઓરાલિણ વિસેસી કન્નાઈવિણદ્ધસંઠવણં ॥ ૧૬૧ ॥

આહ્લાણં તિળ્હ સંઘાઓ સાહળં તદુભયં ચ ।

તેઆકમ્મે સંઘાયસાહળં સાહળં વાવિ ॥ ૧૬૨ ॥

માથું, છાતી, પેટ, પીઠ, બે હાથ અને બે સાથલ, એ આઠને અંગ કહેવાય છે અને અંગુલી વિગેરેને ઉપાંગ કહેવાય છે અને બાકીના બધાને અંગોપાંગ કહેવાય છે. ૧૬૦ કેશાદિક (બનાવવા) તેના સંસ્કાર કરવો તે ઔદારિકતું અને વૈક્રિય ઉત્તર કરણ કહેવાય છે, અથવા ઔદારિક શરીરનાં કર્ણ આદિક નાશ પામ્યા હોય તેને તૈયાર કરવા તેને પણ ઉત્તરકરણ કહેવાય છે. ૧૬૧ ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણ શરીરમાં સંઘાત, શાટન, અને ઉભય એ ત્રણ કરણ હોય છે, તેજસ અને કાર્મણ શરીરને માટે કાંતો સંઘાત ને શાટન હોય કાં તો એકલું શાટન હોય. ૧૬૨.

સંઘાયમેગસમયં તહેવ પરિસાહળં ડરાલંમિ ।

સંઘાયણપરિસાહળં યુઢાગભવં તિસમઝળં ॥ ૧૬૩ ॥

एयं जहन्नमुक्कोसयं तु पलिअत्तिअं तु समऊणं ।

વિરહો અંતરકાલો ઓરાલે તસ્સિમો હોઈ ॥ ૧૬૪ ॥

તિસમયહીણં યુઢું હોઈ ભવં સવ્વવંધસાહાણં ।

ઉક્કોસ પુવ્વકોહી સમઓ ઉઅહી અ તિત્તીસં ॥ ૧૬૫ ॥

ઔદારિક શરીરમાં સંઘાત અને પરિશાટન એકેક સમયના હોય છે, પણ ઉભય તો જનન્યથી વિમુહગતિના બે અને શાટનનો એક એમ ત્રણ સમય શિવાયના કુદ્ધક બલ જેટલો હોય છે, ઉત્ક્રષ્ટથી તો એક સમય ન્યૂન એવા ત્રણ પહોપમ સુધી સંઘાત પરિ-શાટન અને તદુભય હોય છે, વિરહ એટલે અન્તરાલકાલ ઔદારિકને માટે એવી રીતે છે.

૧૬૪. સર્વ સંઘાત અને સર્વ પરિશાટનમાં ત્રણ સમય ન્યૂન મુદ્ધકભવ જેટલું અંતરાલ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી તેત્રીસ સાગરોપમ કોડ પૂર્વ, ને એક સમયનું આંતર છે. અનુત્તર વિમાન અથવા સાતમી નરકના તેત્રીસ સાગરોપમ અને પછીના મનુષ્યપણાના કોડપૂરવ, છેલ્લો (છેવટના) એક સમય હીન કરીને જણાવ્યા. ૧૬૫.

અંતરમેગં સમયં જહન્નમોરાલગહણસાઢસ્સ ।

સતિસમયા ઉક્કોસં તિત્તીસં સાગરા હંતિ ॥ ૧૬૬ ॥

વેડવ્વિઅસંઘાઓ જહન્નુ સમઓ ઉ દુસમઉક્કોસો ।

સાઢો પુણ સમયં ચિઅ વિડવ્વણાણ વિણિદ્ધિદ્ધો ॥ ૧૬૭ ॥

સંઘાયણપરિસાઢો જહન્નઓ ઇગસમહઓ હોઈ ।

ઉક્કોસં તિત્તીસં સાયરણામાઈ સમઝ્ઞા ॥ ૧૬૮ ॥

સવ્વગ્ગહોભયાણં સાઢસ્સ ય અંતરં વિડવ્વિસ્સ ।

સમઓ અંતમુહુત્તં ઉક્કોસં રુક્કલકાલીઅં ॥ ૧૬૯ ॥

આદારિક સર્વશ્રુષ્ટ અને શાટન ઉભયનું જઘન્ય આંતરો એક સમય છે અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય આંધક તેત્રીસ સાગરોપમ છે, વૈકિયનો સંઘાત જઘન્યથી એક સમય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી બે સમય છે અને શાટનો વૈકિયનું એકજ સમય છે સંઘાત અને પરીશાટ અને જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સમય ઊણ તેત્રીસ સાગરોપમ છે. વૈકિયનું સર્વ સંઘાતનું આંતર એક સમય, સંઘાત ઉભયનું આંતર પણ એક સમય અને શાટનું અંત-મુહુર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આંતર ત્રણેનું વનરૂપતિના સ્થિતિ કાલ જેટલું છે. ૧૬૬-૭-૮-૯.

આહારે સંઘાઓ પરિસાઢો અ સમયં સમંહોઈ ।

ઉભયં જહન્નમુક્કોસયં ચ અંતોમુહુત્તં તુ ॥ ૧૭૦ ॥

વંધણસાઢુભયાણં જહન્નમંતોમુહુત્તમંતરણં ।

ઉક્કોસેણ અવહં પુગ્ગલપરિઅટ્ટદેસૂણં ॥ ૧૭૧ ॥

આહારક શરીરના સંઘાત અને પરિશાટ એકેક સમય હોય છે અને સંઘાત પરિશાટ ઉભય જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મુહુર્તજ હોય છે. સંઘાત અને ઉભયનું આંતર જઘન્યથી અંતર્મુહુર્ત હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કાંઈક ઉચ્ચ અપાર્થ પુગ્ગલ પરાવર્ત છે. ૧૭૦-૧૭૧.

[તેજસ અને કાર્મણ અનાદિ પ્રવાહવાળા હોવાથી તેના એકલો સંઘાત કોઈને પણ ન હોય, પણ ભવ્ય જીવોને રૌલેશીના પરિશાટ જેટલા સમયમાં હોય છે. તેજસનો સંઘાત પરિશાટ ઉભય અનાદિ અનંત છે, કેટલાક ભવ્યોને અનાદિ સાંત છે, તેજસ કાર્મણ અનાદિના હોવાથી તેમજ સર્વથા જતા ન હોવાથી સંઘાતાદિને આંતર નથી ૧૭૨-૧૭૩.]

અહવા સંઘાઓ ૧ સાઢણં ચ ૨ ઉભયં ૩ તદ્દોમયનિસેદ્ધો ૪ ।

પઢ ૧ સંઘ ૨ સગઢ ૩ યુગ્મા ૪ જીવપત્રોગે જહામંત્વં ॥ ૧૭૪ ॥

અથવા એવ પ્રયોગ કરેલુ ચાર પ્રકારે છે. જેમ વસ્ત્રમાં તાંતજાએકડા કરવારૂપ સંઘાત છે અને રાખમાં છોલવારૂપ પરિશાટ છે, ગાડી બનાવતાં એકડું કરવાનું તે ઝાડવાનું અને છે સામાન્ય ચીજ આવી પાછી કરવામાં અનુભવ કર્ય છે. એવી રીતે દ્રવ્યકરણ ક્રમ. ૧૭૪

ઉપ્પન્નાણુપ્પન્નં કયાકયં इत्थं जहं नमुक्कारे । दा० १ ।

કેળંતિ અત્યઓ તં જિળેહિં સુત્તં ગળહરેહિં (દા૦ ૨) ॥ ૧૭૬ ॥

સામાયિકમાં ઉત્પન્ન અનુત્પન્ન એટલે કરવાપણું, નહીં કરવાપણું નમસ્કાર સૂત્રની થેડે બાબતું, સામાયિક અર્થથી તીર્થકરોએ અને સૂત્રથી ગણધર બોલે છે. ૧૭૫.

તં કેસુ કીરઈ તત્થ નેગમો મળઈ इट्ठदब्बेसु ।

સેસાળ સવ્વદબ્બેસુ પજ્જવેસું ન સવ્વેસું ॥ ૧૭૬ ॥

નેગમ કહે છે કે મનોજ્ઞ શયનાસન આદિમાં સામાયિક બને, બાકીના નયોના મતે સર્વ દ્રવ્યમાં સામાયિક છે પણ સર્વ પદાર્થોમાં નથી ૧૭૫.

કાહુ ? उदिट्ठे नेगम उवट्ठिए संगहो अ ववहारो ।

ઉજ્જુસુઓ અકમંતે સદ્દુ સમત્તંમિ ઉવત્તો ॥ ૧૭૭ ॥

ઉપદેશ કહેવાય ત્યારે સામાયિકપણું એમ નેગમ માને છે સંગ્રહ અને વ્યવહાર વાંચના માટે તૈયાર થાય ત્યારે સામાયિક માને છે, ઝાલુસૂત્ર લાણે ત્યારે સામાયિક માને છે, વૃદ્ધો તો કહે છે કે સમાપ્તિ કરે અથવા કરતા ઉપયોગ વગરનો હોય તો પણ સામાયિક ઝાલુસૂત્રના નયમાં હોય છે, શબ્દનયો તો સામાયિકના યોગને સામાયિક માને છે. ૧૭૭ [આલોચયુ વગેરે કરવા, ક્ષેત્ર મેલવું, નિયમિત દિશા સામે રેવું, સારા નક્ષત્રો પ્રિય ધર્માદિ ગુણો અને ગુરૂ મહારાજના આદેશનો વચન એ વગેરે આઠ પ્રકારે સામાયિક કરવા કહ્યું છે. ૧૭૮]

पव्वज्जाए जुगं तावइ आलोअणं गिहत्येसुं ।

ઉવસંપયાઈ સાહુસુ સુત્તે અત્થે તદુમણ અ (પ૦ ૧) ॥ ૧૭૯ ॥

आलोइए विणीअस्स दिज्जए तं (पडि २) पसत्थखितंमि । (प० ३)

અભિગિજ્ઞ દો દિસાઓ ચરંતિઅં વા જઠાકપસો (પ૦ ૪) ॥ ૧૮૦ ॥

ગૃહસ્થને દીક્ષાને લાયક રીતિએ તપાસવો અને ઉત્તર લેવો તે આલોચન કહેવાય અથવા સૂત્ર અર્થ તદુભય સાધુ લેવે તે પણ આલોચન કહેવાય, આલોચન થયા પછી વિનીતને તે સામાયિક અપાય, ઇશુ ક્ષેત્ર વિગેરે સારા સ્થાનમાં સામાયિક અપાય. પૂર્વાદિ ઉત્તર દિશા કે જે બાણુ તીર્થકર વગેરે વિચરતા હોય તે બાણુ અપાય, ચૌદસ આદિ દિવસો છોડીને અપાય, અપાય નક્ષત્રાદિ નક્ષત્ર ૧૦ છોડીને અપાય, પ્રિય ધર્માદિ ગુણગાળાને સામાયિક અપાય ૧૭૯-૧૮૧.

अभिवाहारो कालिअमुअंमि सुतत्थतदुमएणंति ।

દવ્વણુપજ્જવેહિ અ દિટ્ઠોવાયંમિ વોદ્ધવ્વો (પ૦ ૮) ॥ ૧૮૨ ॥

उद्देशे समुद्देशे वायणं मणुजाणं च अ आयरिए ।

સીસમ્મિ ઉદ્દિસિજ્જંતમાઈ ઇઅં તુ જં કહ્હા (દા૦ ૬) ॥ ૧૮૩ ॥

કાલિક સૂત્રનો સૂત્ર અર્થ અને તદુભય કરી જે આજ્ઞા દેવાય છે અને દૃષ્ટિ-વાદમાં સૂત્રાર્થને દ્રવ્યગુણ પદાર્થો આજ્ઞા દેવાય છે, ૧૮૨ શિષ્યને ઉદ્દેશાદિક કરતી વખતે આચાર્યને ચાર પ્રકારના કર્મ થાય છે, (૧) ઉદ્દેશ (૨) સમુદ્દેશ (૩) વાચના (૪) અનુજ્ઞા એ ચાર કર્મ અણુના. ૧૮૩.

